Berkeley
LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA
Digitized by Google

LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

28:7-12

YU

1532 G408 B
v.1

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

MAIN/UC-B

7-8
1985

LIBRARY
FEB 5 1986
UNIVERSITY OF CALIFORNIA
BERKELEY

Digitized by Google

Izdavački savet

Miljan Radović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 1.400. dinara. Za inostranstvo 2.800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXVIII
1985 Broj 7—8

Sadržaj

Četrdeseta godišnjica oslobođenja

Josip Broz Tito
Naše oslobođenje je naše djelo 981

Branko Mamula
Historijski značaj i međunarodne dimenzije NOR-a i revolucije u Jugoslaviji 1941—1945. 1001

Milija Stanišić
Ustanak naroda Jugoslavije 1941. 1022

Gojko Miljanić
Bitke u toku NOR-a u Jugoslaviji 1941—1944. 1038

Peko Dapčević
Manevar — osnova Titove strategije u narodnooslobodilačkom ratu 1065

Dušan Živković
Počeci i razvoj revolucionarne vlasti u Jugoslaviji (1941—1943) 1079

Hamdija Pozderac
Nacionalno pitanje u narodnooslobodilačkoj borbi 1100

Branko Petranović
AVNOJ u sistemu vlasti DFJ 1114

Mladenko Colić — Milosav Simić
Saveznička pomoć NOVJ i njihovo učešće na jugoslovenskom ratištu u drugom svetskom ratu 1125

Prilozi

Kažimjež Sobčak
Poljski ratni napor 1136

Prikazi 1148

Digitized by Google

Содержание

Сороковая годовщина освобождения

Иосип Броз Тито
Наше освобождение — наше дело 981

Бранко Мамула
Историческое значение и международное измерение НОВ и революции в Югославии 1941—1945 г.г. 1001

Милия Станишич
Восстание народов Югославии 1941 г. 1022

Гойко Милянич
Битвы в ходе НОВ в Югославии 1941—1944 г. г. 1038

Пеко Дапчевич
Маневр — основа стратегии Тито в народно-освободительной войне 1065

Душан Живкович
Начало и развитие революционной власти в Югославии (1941—1943) 1079

Хамдия Поздерац
Национальный вопрос в народно-освободительной борьбе 1100

Бранко Петранович
АВНОЮ в системе власти Демократической Федеративной Югославии 1114

Младенко Цолич — Милосав Симич
Помощ союзников НОАЮ и участие их на югославском фронте второй мировой войны 1125

Очерки

Кажимьеж Собчак
Польские военные усилия 1136

Рецензии 1148

Contents

Fortieth Anniversary of Liberation

Josip Broz Tito
Our Liberation Is Our Own Feat 981

Branko Mamula
The Historic Significance and International Scope of the NLW and Revolution in Yugoslavia, 1941—1945 1001

Milija Stanišić
The Uprising of the Peoples of Yugoslavia, 1941 1022

Gojko Miljanić
Battles during the National Liberation War in Yugoslavia, 1941—1944 1038

Peko Dapčević
Manoeuvre — the Basis of Tito's Strategy in the National Liberation War 1065

Dušan Živković
The Beginnings and the Development of Revolutionary Government in Yugoslavia (1941—1943) 1079

Hamdija Pozderac
The National Question in the National Liberation Struggle 1100

Branko Petranović
AVNOJ in the System of Government in the Democratic Federal Yugoslavia 1114

Mladenko Colić — Milosav Simić
The Allied Assistance to the National Liberation Army of Yugoslavia and Their Participation in the Yugoslav Theatre during the Second World War 1125

Contributions

Karzymierz Sobczak
The Polish War Effort 1136

Reviews 1148

Digitized by Google

Josip Broz Tito

Naše oslobođenje je naše djelo*

Drugovi profesori, drugovi generali i oficiri,
Druže predsjedavajući,
Drugarice i drugovi,

Priznanje i počast — doktorat vojnih nauka, koji mi dodjeljujete kao vrhovnom komandantu u narodnooslobodilačkom ratu i danas, osjećam ujedno i kao priznanje stotinama hiljada boraca, vojnih i političkih rukovodilaca koji su se hrabro borili u našem narodnooslobodilačkom ratu, a naročito onima koji su u toj borbi i svoj život položili. To je, također, priznanje vojnicima i starješinama naših oružanih snaga i svim radnim ljudima i građanima koji danas imaju velikog udjela u izgradnji opštenarodne odbrane. Zbog svega toga izražavam svoje iskreno zadovoljstvo i zahvalnost.

Ogromne žrtve koje smo podnijeli u oslobodilačkom ratu i revoluciji nisu bile uzaludne. U protekle tri decenije mirnog života, istinske slobode i nezavisnosti, naši narodi su postigli grandiozne uspjehe u materijalnom i kulturnom razvoju, a posebno

* Govor u Centru visokih vojnih škola u Beogradu, 21. decembra 1976. godine, povodom promovisanja za prvog doktora vojnih nauka.

Digitized by Google

u izgradnji socijalističkih samoupravnih odnosa, jačanju bratstva, jedinstva i nacionalne ravnopravnosti i afirmaciji politike nesvrstanosti. Mi na djelu ostvarujemo plemenite ideale za koje su žrtvovali svoje živote najbolji sinovi i kćeri naših naroda.

Naš narodnooslobodilački pokret, od početka oružanog ustanka 1941. godine do pobjede, bio je izvanredno organiziran, pod vođstvom Komunističke partije i radničke klase i imao je revolucionarni karakter.

Zahvaljujući svemu tome, mi smo u narodnooslobodilačkom ratu, vlastitim snagama, pobijedili strane osvajače i domaće izdajnike. Naše oslobođenje je naše djelo. Ta nepokolebljiva riješenost naših ljudi da sami izvojuju svoju slobodu bila je najvažnija garancija naše nezavisnosti i samostalnosti. To nam je također donijelo visok ugled saveznika i položaj ravnopravnog partnera u Antihitlerovskoj koaliciji.

Uzimajući na sebe historijsku odgovornost za sudbinu naroda Jugoslavije, naša partija je — nakon sloma Kraljevine Jugoslavije — organizirala oružanu borbu protiv okupatora. Ne priznavajući fašističku okupaciju i komadanje zemlje, ona je odmah zauzela beskompromisan stav borbe protiv okupatora i njihovih pomagača.

To je bio logičan nastavak njene antifašističke djelatnosti u godinama prije drugog svjetskog rata, posebno od anšlusa Austrije i okupacije Čehoslovačke. Na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, u jesen 1940, zbog najneposrednije opasnosti od fašističke agresije na Jugoslaviju, poduzeli smo konkretne mjere za odbranu nezavisnosti zemlje. Pri CK KPJ obrazovali smo Vojni komitet.

Već 15. aprila 1941, prije raspada Kraljevine Jugoslavije, CK KPJ je u svom proglasu iznio ocjenu situacije nastalu fašističkom agresijom, najavljujući oružanu borbu protiv fašističkih osvajača iz koje će se rađati »novi svijet«, otvarajući time perspektivu stvaranja nove, socijalističke Jugoslavije. Na Majskom savjetovanju KPJ u Zagrebu date su konkretne smjernice za vojne i političke pripreme za ustanak čiji je cilj nacionalno i socijalno oslobođenje.

Polazeći od konkretnih unutrašnjih i međunarodnih uvjeta, stvaralačkom primjenom marksističko-lenjinističke nauke na specifičnu jugoslovensku stvarnost, sagledali smo puteve i oblike oslobodilačke borbe i razradili osnovna pitanja strategije i taktike. Napadom Njemačke na SSSR stvoreni su najpovoljniji međunarodni uvjeti za oslobodilačku borbu porobljenih naroda Evrope. Tada je CK KPJ pozvao narode Jugoslavije na ustanak za sopstveno oslobođenje. Polazeći od procjena da se treba osloniti na sopstvene snage, a ne čekati da nas neko drugi oslobodi, još avgusta 1941. u Biltenu Glavnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije bilo je zapisano: »Ko će nam donijeti slobodu ako se za nju mi sami nećemo boriti?«. Na taj način organizirali smo i vodili svenarodni oslobodilački rat protiv okupatora.

Digitized by Google

Oružana oslobodilačka borba započela je odmah nakon historijske odluke CK KPJ od 4. jula 1941. Plamen masovnih narodnih ustanaka protiv njemačkih, talijanskih, bugarskih i mađarskih fašističkih okupatora ubrzo je zahvatio gotovo cijelu zemlju. Partizanski odredi prekrili su i kontrolisali veliki dio Jugoslavije. U ljeto i jesen 1941. oslobođeno je više od 40 gradova i stvorena prostrana slobodna teritorija.

Od samog početka ustanka naša partija je uporno radila na organizaciji i vođenju opštenarodnog rata u kome se angažiraju sve širi slojevi stanovništva i koji se vodi na cijeloj teritoriji Jugoslavije.

Tako je naša oslobodilačka borba s prvim ustaničkim plotunima bila usmjerena na istjerivanje okupatora i potpuno oslobođenje svih jugoslovenskih zemalja, kao i na stvaranje jugoslovenske zajednice ravnopravnih naroda sa novim društvenim odnosima. Orijentacija CK KPJ na stvaranje oslobodilačke armije prisutna je još u prvim dokumentima narodnooslobodilačkog pokreta. Tako se još u prvom broju Biltena od 10. avgusta 1941. ukazuje da će biti potrebno stvarati i krupnije partizanske jedinice, koje će biti sposobne za izvođenje značajnih operacija. Cjelokupna praksa naše oslobodilačke borbe pokazuje kako nikada nije bilo opasnosti da se naš oružani ustanak svede na nivo gerile ili pokreta otpora, jer se kod nas odvijao, organiziran od Komunističke partije, beskompromisni oslobodilački rat sa dalekosežnim ciljevima.

Šta je u tom pogledu bilo od posebnog značenja?

Prvo, dosljedna orijentacija na permanentnu oružanu borbu i stvaranje jake oružane sile.

Drugo, oslonac na najšire narodne mase u svim krajevima Jugoslavije.

Treće, stvaranje slobodnih teritorija kao bitne pretpostavke za vojnu i političku mobilizaciju ljudstva i organiziranje narodne vlasti i masovnih političkih organizacija.

Četvrto, uspješno pronalaženje za svaku etapu rata i revolucije najprikladnijih oblika vojne operacije. To su bili naši originalni oblici koji su najbolje odgovarali potrebama angažiranja ustaničkih masa.

Peto, originalna partizanska taktika koja nam je omogućavala držanje inicijative i slobodu manevra i koja se neprekidno razvijala srazmjerno jačanju Narodnooslobodilačke vojske.

Već u prvoj, najtežoj ratnoj godini, postigli smo značajne vojne i političke rezultate. Oko 80.000 naoružanih boraca narodnooslobodilačkog pokreta vezivalo je preko 500.000 neprijateljskih vojnika. U Jugoslaviji je otvoreno novo, za sile Osovine nepredviđeno ratište u porobljenoj Evropi. Stvorene su slobodne teritorije u raznim krajevima Jugoslavije, na kojima je nicala nova, narodna vlast u vidu narodnooslobodilačkih odbora. U zapadnoj Srbiji i Šumadiji obrazovana je Užička republika, pa je iz Užica, sjedišta CK KPJ i Vrhovnog štaba, usmjeravana oslo-

Digitized by Google

bodilačka borba u cijeloj zemlji. Dvadeset i drugog decembra 1941. formirana je Prva proleterska brigada, čime je započeo proces stvaranja čvrstih i pokretnih udarnih formacija, sposobnih da vode borbe na cjelokupnom jugoslovenskom ratištu, što je otvaralo nove mogućnosti za razvoj oružanih formacija.

Razmjere i rezultati oružane borbe u 1941. godini imali su veliki odjek u porobljenoj Evropi, u redovima neprijatelja i saveznika. Talijanski okupatori nisu mogli odvojiti nijednu diviziju sa jugoslovenskog ratišta za Istočni front, a u Jugoslaviji su ih držali dvadesetak. Podsjetio bih da su komandanti okupacionih trupa i funkcioneri okupacionih vlasti već tada upozoravali na teškoće i opasnosti s kojima su bili suočeni u Jugoslaviji, zahtjevajući pojačanja u ljudstvu i ratnoj tehnici od svojih centrala u Berlinu, Rimu i Sofiji. Njemačko komandovanje je u više navrata stavljalo do znanja da se pred trupama Vermahta »nalazi do u tančine dobro organizirani neprijatelj«. Njemački i talijanski komandanti su podvlačili da front u Jugoslaviji »ima istu važnost« kao i drugi frontovi sila Osovine.

S druge strane, naročito u Sovjetskom Savezu, isticano je kako su na jugoslovenskom ratištu vezane znatne snage fašističkih osvajača »neophodno potrebne za Istočni front«. Na proslavi oktobarske revolucije 1941. godine Vorošilov je poručivao: »Doći će uskoro vrijeme kada će se svi porobljeni narodi dići pod partizanskom zastavom, kao što su to učinili jugoslovenski narodi«. Tada je i Staljin podvlačio kako je naša oslobodilačka borba »primjer koji nadahnjuje sve porobljene narode Evrope«.

Sve su to poznate historijske činjenice. Međutim, i danas se izdaju publikacije u kojima se pokušava umanjiti značaj naše oslobodilačke borbe, naš doprinos pobjedi nad fašizmom. U tim pokušajima naročito je upadljivo nastojanje da se prećuti veličina naše ustaničke 1941. godine.

Zašto se to čini i šta to objektivno znači? Izvrtanjem historijskih činjenica o zbivanjima na evropskom ratištu nastoji se prikriti stvarna slika gdje se ko nalazio u tim dramatičnim danima po čovječanstvo, te udio pojedinih zemalja u borbi protiv fašizma. Isticanjem samo događaja pred kraj drugog svjetskog rata, kao i njihovim iskrivljavanjem, teži se istovremeno da se dejstvom spoljnjeg faktora objasne uistinu različiti rezultati borbe pojedinih naroda i zemalja.

Uporedo s tim naša oslobodilačka borba i revolucija pokušavaju se prikazati kao spontani pokret ili se izjednačavaju sa pokretima otpora u nekim drugim zemljama. To, istina, nije nikakva novost, takvih pokušaja bilo je i ranije. Sve su to razlozi zbog kojih moramo insistirati da se o događajima u 1941. godini govori onako kako su se stvarno odigrali. To je naš dug i prema drugovima koji su u toj borbi svoje živote dali i svima koji su u njoj učestvovali.

Vojne i političke pobjede narodnooslobodilačkog pokreta u 1942. godini bile su od izvanrednog značaja za dalji razvitak naše oslobodilačke borbe u cjelini. Postignuti su krupni rezul-

Digitized by Google

tati. Održano je Prvo zasjedanje AVNOJ-a u Bihaću, stvoreno je općejugoslovensko političko predstavničko tijelo. Napominjem da su već tada postojali svi uvjeti za stvaranje jedne legalne vlade, u prvom redu zbog opredjeljenja sve širih slojeva stanovništva za narodnooslobodilački pokret, ali to nismo činili zbog međunarodnih odnosa i prilika. Stvorena je Narodnooslobodilačka vojska sa oko 150.000 boraca, svrstanih u korpuse, divizije, brigade i partizanske odrede. Slobodna teritorija imala je površinu od oko 50.000 km². Te uspjehe postigli smo u vrijeme kada su se trupe fašističkih sila približavale Volgi, uz istovremeni dubok prodor na Kavkaz, dok su u Africi prodrle do El Alamejna.

Postalo je očigledno da okupatori i domaći izdajnici nisu u stanju da zaustave razvoj NOB. Dovedena je u pitanje mogućnost održavanja okupacionog sistema. Okupatori su bili prisiljeni da u borbi protiv Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije angažiraju preko 30 divizija i brojne kvislinške snage. Jugoslavija je bila najveće ratište fašističke Italije, na kome je morala držati više svojih efektiva nego što ih je imala na afričkom frontu.

U prvoj polovini 1943. godine Nijemci, Talijani i kvislinzi pokušali su da u četvrtoj i petoj ofanzivi, koje, u stvari, predstavljaju protivofanzivnu akciju na snažan uspon oslobodilačkog pokreta, unište naše glavne snage. Tada su Nijemci i Talijani angažirali veći broj vojnika nego što su ih imali u bici kod El Alamejna. Ali, ni u ovom pokušaju neprijatelj nije uspio. U našoj ofanzivi na Neretvi i u istočnoj Hercegovini, i u bici na Sutjesci nanijeli smo mu velike gubitke, sačuvali glavne snage i nastavili jačanje Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Više nego šestostruko nadmoćniji neprijatelj (Nijemci, Talijani i dijelovi carske bugarske vojske) u bici na Sutjesci nije ostvario svoj plan — da razbije udarnu grupaciju Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. A kako je tada neprijatelj cijenio borbene kvalitete naše Narodnooslobodilačke vojske, vidi se i iz izvještaja generala Litersa, koji o operaciji »švarc« — konstatuje:

»Tok borbi je pokazao da su komunističke snage pod Titovom komandom odlično organizirane, vješto vođene i da raspolažu borbenim moralom koji izaziva čuđenje... Nesumnjivo je da su komunisti protivnik s kojim se mora ozbiljno računati, kome je dorasla samo jedinica koja je opremljena i naoružana svim potrebama za vođenje borbe u planinama, koja je dobro uvježbana i naviknuta na najveća tjelesna naprezanja«.

Sve ove činjenice pokazuju da je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije bila u stanju da vodi uspješne operacije protiv većih grupacija neprijatelja. To, međutim, danas neki pokušavaju osporiti s tendencijom da umanje našu ulogu u drugom svjetskom ratu. U bitkama na Neretvi i Sutjesci Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije je afirmisala vrijednosti svoje organizacije i ratne vještine.

Spremno smo dočekali kapitulaciju Italije kada smo razoružali talijanske snage u jačini od preko deset divizija, zaplije-

Digitized by Google

nili velike količine oružja i opreme. Zauzeli smo niz ključnih pozicija. Oslobodili smo nove teritorije, gotovo cijelu jadransku obalu i vratili u sastav domovine Istru i Slovenačko primorje, otoke Cres, Lošinj i Lastovo. General Vilson je tada visoko ocijenio te uspjehe, konstatujući da su »Nijemci izgubili sva uporišta, a u unutrašnjosti zemlje dovedeni u težak položaj«. Upravo tada je u Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije stupilo oko 80.000 novih boraca. Do kraja oktobra 1943. imali smo 101 brigadu, odnosno 25 divizija i 8 korpusa i oko 100 partizanskih odreda, kao i Mornaricu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Imali smo tada oko 300.000 naoružanih boraca. Uspostavili smo neposredni kontakt sa saveznicima u Italiji, gdje su, u Bariju, Monopoliju itd. obrazovane baze naše vojske. Cijeneći tadašnji značaj jugoslovenskog ratišta, Njemačka vrhovna komanda utvrdila je da je oslobodilački pokret Jugoslavije uvršćen »u opću savezničku strategiju i time priznat kao samostalna ratujuća sila«.

Iako do tada ni od koga nismo primili nikakvu materijalnu pomoć, mi smo našom oslobodilačkom borbom i dalje doprinosili savezničkoj stvari. U to vrijeme vezali smo za sebe samo njemačkih 19 divizija, veći broj samostalnih pukova, zatim 8 divizija carske Bugarske i dijelove četiri Hortijeve divizije, koje su se inače mogle upotrebiti na drugim frontovima.

Isto tako, treba spomenuti i preko 250.000 Pavelićevih, Nedićevih, četničkih i Rupnikovih vojnika. Značaj naše oružane borbe za saveznike na Sredozemlju bio je veliki, pa su Britanci još u petoj ofanzivi uputili u naš vrhovni štab svoju misiju. U septembru je stigla nova, angloamerička misija. A u novembru je britanski premijer Vinston Čerčil rekao predsjedniku SAD Ruzveltu: »Ti valjani Titovi sljedbenici drže onoliko Nijemaca u Jugoslaviji koliko ih drže kombinovane angloameričke snage južno od Rima«. Značaj naše borbe potvrđen je i odlukama tri lidera savezničke koalicije u Teheranu da se materijalno pomogne Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije. U februaru 1944. godine u Vrhovni štab došla je i sovjetska vojna misija. I mi smo uputili naše vojne misije u Veliku Britaniju i Sovjetski Savez. Borba naroda Jugoslavije doprinijela je razvoju oslobodilačke borbe u susjednim zemljama: u Albaniji, Grčkoj i pokretu otpora u Italiji itd.

Ciljevi i programi naše oslobodilačke borbe privlačili su i pripadnike drugih naroda. Mnogi od njih — Talijani, Austrijanci, Bugari, sovjetski državljani — stupali su u Narodnooslobodilačku vojsku Jugoslavije. Od njih su formirane posebne jedinice, bataljoni i brigade, pa i divizije. S druge strane, Jugosloveni koji su se našli izvan granica svoje zemlje — zatvorenici i internirci, ratni zarobljenici, politički i ekonomski emigranti i dr. — uzeli su aktivnog učešća u pokretu otpora gotovo svih evropskih zemalja. Posebno bih naglasio veliko značenje aktivnog učešća Slovenaca iz susjedne Austrije u borbi protiv fašizma.

Digitized by Google

Vojne i političke pobjede koje smo izvojevali do jeseni 1943. omogućile su da se na Drugom zasjedanju AVNOJ-a donesu historijske odluke kojima su postavljeni temelji novoj Jugoslaviji. Donošenje tih odluka rezultiralo je iz činjenice da je narodnooslobodilački pokret bio dominirajuća politička i vojna snaga u zemlji. Njemački okupator je sve teže podnosio teret narodnooslobodilačkog rata u Jugoslaviji. Odustao je od daljih pokušaja opkoljavanja i uništavanja naših glavnih snaga, jer smo tada imali krupne oružane jedinice u svim krajevima zemlje. To je shvatio i komandant njemačke Grupe armija »F« u Jugoslaviji, feldmaršal fon Vajks, koji je 1. novembra 1943. upozorio svoju vrhovnu komandu da se »situacija u unutrašnjosti Balkanskog poluotoka znatno zaoštrila« i tražio da mu se »dodijele nove snage«.

Posljednji pokušaj Nijemaca da izmijene situaciju u Jugoslaviji u svoju korist bio je desant na Drvar. Kao što je poznato, u tome nije uspio. Tada su već bile u toku naše pripremne operacije za konačno oslobođenje zemlje.

Sredinom 1944. godine imali smo 40 divizija, odnosno 11 korpusa, više samostalnih brigada i bataljona, Mornaricu i eskadrile borbene avijacije. Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije — kao samostalna oružana sila, pored armija vodećih zemalja Antifašističke koalicije — definitivno preuzima strategijsku inicijativu. Tada je naša narodnooslobodilačka vojska imala ukupno oko 350.000 naoružanih boraca. Veliki dio Jugoslavije bio je već do tada oslobođen.

U prvoj etapi završnih operacija od izuzetnog vojnog i političkog značaja bilo je oslobođenje istočnog dijela Jugoslavije, posebno Srbije. Utoliko prije što su zapadni saveznici tvrdili da Srbija nije partizanska. To mi je rekao i britanski premijer Čerčil prilikom našeg susreta u Italiji avgusta 1944. kada su se naše krupne snage već uspješno borile protiv Nijemaca, četnika i nedićevaca u Srbiji.

Tada sam Čerčilu, odbacujući njegovu tezu da Srbija nije uz narodnooslobodilački pokret, kazao da je ustanak počeo u Srbiji, da srpski partizani sačinjavaju najveći dio prvih udarnih brigada, i da oružana borba na njenom tlu nikada nije prestajala. Upravo ljeta 1944. bilo je u Srbiji formirano šest divizija Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Operacije za oslobođenje Srbije su počele krajem jula 1944. godine. Poslije mjesec dana borbi, 28. avgusta, ukazao sam našim jedinicama u Srbiji: »Predstoji povlačenje Bugara iz Srbije. Može se očekivati skoro ostvarenje veza sa Rusima na našim istočnim granicama. Nastaje demoralizacija kod četnika i nedićevaca. Nijemci će biti zauzeti na sve strane. Brzo će se razvijati događaji, što zahtijeva vaš brz rad i manevar...«.

Digitized by Google

U tom trenutku naših 17 divizija svrstanih u 4 korpusa[1], ukupne jačine oko 100.000 boraca, bilo je spremno da uđe u završnu bitku za oslobođenje Srbije. Njemački komandant Jugoistoka, Vajks, u svom »razmatranju borbi protiv Tita u Srbiji«, 29. septembra 1944. podvlači: »Radi se... o operativno i taktički dobro vođenim snagama koje su zavidno opremljene teškim naoružanjem, koje posjeduju dinamiku koja nije za potcjenjivanje i čiji broj stalno raste«.

Do dolaska Crvene armije na istočnu granicu Jugoslavije naših 17 divizija oslobodile su dvije trećine teritorije Srbije koju je do kraja avgusta pod borbom napustio okupacioni korpus carske Bugarske.

Ovim operacijama ostvareni su zadaci strategijskog značenja: presječene su komunikacije u moravsko-vardarskoj dolini, čime je spriječeno izvlačenje iz Grčke ovim pravcem njemačke Grupe armija »E« od 350.000 vojnika; razbijeni su četnici i nedićevci; Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije i Crvena armija susrele su se na našoj istočnoj granici. Tada je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije imala 50 divizija. Naše oružane snage brojale su oko 400.000 boraca. Jugoslovensko ratište slilo se u opći neprekidni savezнički front koji je obuhvatio Hitlerovu Njemačku sa svih strana.

U situaciji kada je naša vojska ovladala najvećim dijelom Srbije i kada je razbila kontrarevolucionarne snage Draže Mihailovića i Milana Nedića otišao sam u Moskvu 19. septembra, gdje je postignut dogovor o prolasku Crvene armije preko dijela jugoslovenske teritorije za Mađarsku, kao i o koordinaciji operacija NOVJ i Crvene armije u istočnim krajevima Srbije.

Ovom prilikom još jednom bih spomenuo tadašnje zvanično saopštenje sovjetske agencije TASS koje je glasilo: »Prije nekoliko dana sovjetska komanda — imajući u vidu interese razvijanja borbenih operacija protiv njemačkih i mađarskih trupa u Mađarskoj — obratila se Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije i Vrhovnom štabu NOV i POJ s molbom da dadu pristanak na privremeni ulazak sovjetskih trupa na jugoslovensku teritoriju koja graniči s Mađarskom... Sovjetska komanda saopštila je tom prilikom da će sovjetske trupe, pošto izvrše svoje operativne zadatke, biti povučene iz Jugoslavije...«

Na osnovu ovog dogovora, dio jedinica Trećeg ukrajinskog fronta i snage Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije zajedno su oslobodile istočni dio Srbije, Pomoravlje i naš glavni grad Beograd. Od ukupno 29 gradova ovih oblasti, Narodnooslobodilačka vojska oslobodila je 8, zajedno sa Crvenom armijom 14, dok je Crvena armija oslobodila 7 gradova.

U zajedničkim operacijama NOVJ i dijelova jedinica Drugog ukrajinskog fronta oslobođeni su Banat i Bačka. U borbama

[1] Proleterski korpus (1. i 6. divizija), 12. udarni korpus (11, 16, 28. i 36. divizija), Operativna grupa divizija (2, 5. i 17. divizija), 13. korpus (22, 24, 46. i 47. divizija), 14. korpus (23, 25. i 45. divizija) i 37. divizija kao posebna grupa.

Digitized by Google

u Jugoslaviji, prema sovjetskim podacima, Crvena armija je imala 8.000 poginulih. Nakon beogradske operacije, sovjetske snage su se prebacile u Mađarsku, osim 68. streljačkog korpusa koji se zadržao u Srbiij i Sremu do 15. decembra 1944. kada je i on upućen na budimpeštanski pravac.

S obzirom na činjenicu da se učešće Bugarske otečestvenofrontovske armije u borbama na našoj teritoriji neprestano uveličava i prikazuje u krivom svjetlu, moram i ovom prilikom da kažem kako su se događaji razvijali.

Iako nije bilo operativnih razloga za učešće Bugarske otečestvenofrontovske armije u operacijama na jugoslovenskoj teritoriji, u razgovorima 5. oktobra u Krajovi izašli smo u susret molbi Bugarske vlade da im se pruži prilika za rehabilitaciju Bugarske učestvovanjem njihovih jedinica u borbi protiv Nijemaca.

Bugarska otečestvenofrontovska vlada reorganizirala je vojsku, koja je bila pod komandom Trećeg ukrajinskog fronta. Često se ističe brojno stanje te vojske, kao da je to osnovno mjerilo njene borbene vrijednosti i njenog doprinosa u borbi protiv fašizma. Bugarska vlada nije mogla preko noći stvoriti takvu armiju koja bi sa punim žarom krenula u borbu protiv dojučerašnjeg saveznika. Bugarske jedinice nisu imale ni veliki udio u operacijama u istočnim dijelovima naše zemlje, niti su značile naročitu opasnost za njemačke trupe u povlačenju. U operacijama u istočnoj Makedoniji učestvovale su neke jedinice bugarske 1. i 4. armije[2], zajedno sa Bregalničko-strumičkim i 16. korpusom Narodnooslobodilačke vojske.

Dok su se naše jedinice borile protiv glavnine njemačke Grupe armija »E« u povlačenju iz Grčke, dotle su ove bugarske jedinice vodile borbe protiv dijelova njemačkih snaga koje su obezbjeđivale tu glavninu. Od 13 većih naseljenih mjesta u istočnoj Makedoniji jedinice Narodnooslobodilačke vojske su oslobodile 8, zajedno sa Bugarima 3, dok su bugarske jedinice oslobodile 2 mjesta. Glavni grad Makedonije, Skoplje, i zapadnu Makedoniju oslobodile su naše jedinice. Bugarska 2. armija[3], zajedno sa 13. korpusom i jedinicama Operativnog štaba Narodnooslobodilačke vojske za Kosovo, učestvovala je u oslobađanju jugoistočnih dijelova Srbije i Kosova.

U jugoistočnoj Srbiji, od 8 gradova Narodnooslobodilačka vojska je oslobodila 4, sa Bugarima 3, a Bugari 1. Na Kosovu

---

[2] Na bregalničko-strumičkom pravcu bila je bugarska 4. armija sa dvije divizije — u početku operacija (15. oktobra) brojno stanje ove armije bilo je oko 15.000, a krajem oktobra oko 30.000 vojnika. U operacijama je učestvovala jedna divizija, dok je druga zadržana na granici. Na pravcu Kriva Palanka—Kumanovo bila je bugarska 1. armija sa tri divizije — ukupno brojno stanje oko 36.000 vojnika.

[3] U niškoj i kosovskoj operaciji učestvovala je 2. bugarska armija jačine šest divizija — oko 40.000 vojnika. U borbi na širem području Niša bilo je angažirano oko 20.000 bugarskih vojnika. Ovo su podaci prema bugarskim izvorima.

Digitized by Google

Narodnooslobodilačka vojska je oslobodila 4, sa Bugarima 2, a Bugari 1. Dijelovi dvije divizije Narodnooslobodilačke vojske Albanije učestvovali su takođe u oslobađanju Kosova.

Nakon ovih operacija, bugarska vojska je napustila Jugoslaviju. Novoformirana bugarska 1. armija[4], pod komandom 3. ukrajinskog fronta, na prolazu za Mađarsku decembra 1944. zadržala se neko vrijeme u Sremu radi reorganizacije i sređivanja.

Dvije divizije ove armije učestvovale su u borbama na Sremskom frontu. Nakon šestodnevnih neuspješnih borbi, cijela 1. armija prebačena je u Mađarsku.

Pored već pomenutog učešća bugarskih jedinica u zajedničkim operacijama sa jugoslovenskom armijom, u proljeće 1945. tri bugarska puka sadejstvovala su sa našom 3. armijom u borbama u Podravini, a 3. bugarski korpus »T«, sa oko 30.000 vojnika, dejstvovao je u Međumurju zajedno sa našim jedinicama.

Mi smo se u ono vrijeme, lakše nego sada, sporazumijevali i o političkim pitanjima od obostranog interesa. Centralni komitet Bugarske radničke partije (komunista) početkom novembra 1944. uputio mi je pismo slijedeće sadržine:

»Ogromna je zasluga jugoslovenske Narodnooslobodilačke vojske koju si ti organizirao i kojom ti rukovodiš... Jugoslovenski narodi i na prvom mjestu naš hrabri susjed, srpski narod, prvi su podigli zastavu za odlučnu narodnooslobodilačku borbu protiv Hitlerove Njemačke i pokazali svim porobljenim i potlačenim narodima put ka Slobodi. Na vašem svijetlom primjeru se i naš prevareni i opljačkani narod nadahnjivao i učio za oružanu partizansku borbu protiv hitlerovskih i bugarskih agenata...«. I dalje: »... Specijalno po pitanju stvaranja Makedonske slobodne države u okviru nove Federativne Jugoslavije, sa kojom se po prvi put odlučno ostvaruju ideali Makedonaca na slobodnu, jedinstvenu Makedoniju, mi vam stavljamo do znanja da naša partija i naš narod najtoplije pozdravljaju novu Makedonsku državu...«.

U operacijama u Srbiji razbijena je njemačka armijska grupa. Međutim, u Jugoslaviji su još uvijek ostale velike njemačke snage, čiji je broj neprestano rastao uslijed priliva jedinica Grupe armija »E« koja se probijala, uz velike gubitke, kroz jugoistočne dijelove Jugoslavije na sjever i sjeverozapad.

Stalnim napadima i presjecanjem komunikacija naše jedinice su je spriječile da obrazuje čvrst front u istočnim dijelovima Jugoslavije prema Crvenoj armiji. Do polovine septembra presjekli smo moravski pravac južno od Niša, nakon čega nijedna njemačka jedinica iz Grupe armija »E« nije mogla proći ovim pravcem ka Beogradu. Umjesto povlačenja dolinom Morave, Nijemci su nabačeni na planinsko zemljište i bespuće Sandžaka i Bosne. Otpala je i druga njihova kombinacija da se sa tom grupom armija izgradi efikasan front na Dravi prema Crvenoj ar-

[4] Prema bugarskim podacima, ova armija po formaciji je trebalo da ima oko 90.000 vojnika.

Digitized by Google

miji u Mađarskoj, jer su sve one snage koje su uspjele da se probiju do centralnih dijelova Jugoslavije bile vezane u ogorčenim borbama sa našim snagama. Dok su pomenute jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i Crvene armije vodile bitku za oslobođenje sjeveroistočnih krajeva Srbije i Beograda, dotle je naših 36 divizija vodilo sinhronizirane operacije za oslobođenje drugih oblasti Jugoslavije, u kojima su razbijene i kompletne njemačke i legionarske divizije.

Do kraja 1944. godine oslobođeni su: cijela Srbija, Makedonija, Crna Gora, dio Bosne i Hercegovine i Dalmacije. Formiran je front u Jugoslaviji od Drave, Dunava, preko Srema, Bosne i južne Like do Jadranskog mora. Na ovom frontu nalazile su se isključivo jugoslovenske snage. Duboko u neprijateljskoj pozadini bilo je još šest korpusa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i jedinice jedne operativne zone sa svojim prostranim slobodnim teritorijama u Bosni, Hrvatskoj i Sloveniji. Početkom 1945. godine reorganizirane su naše oružane snage. Formirane su armije za izvršenje druge etape završnih operacija.

Ovako stoje historijske činjenice i nikako drugačije. Međutim, još i danas u publikacijama, koje imaju naučne pretenzije, govori se kako je naša armija bila »razbacana po cijeloj zemlji« i sposobna samo za partizanska dejstva, te nije mogla voditi odlučne ofanzivne operacije i razbijati krupnije grupacije neprijatelja, niti pak spriječiti izvlačenje Grupe armija »E« na sjever.

Prije početka druge etape završnih operacija imali smo 60 divizija kopnene vojske, jaku mornaricu i dvije divizije avijacije. Neprijatelj je respektovao ovu snagu i njene mogućnosti, pa je u Jugoslaviji držao približno iste snage kao i na frontovima u Mađarskoj i Italiji. U Jugoslaviji je tada bilo 19 njemačkih divizija, nekoliko samostalnih pukova i brigada i 16 Pavelićevih divizija, ne računajući ostale saradnike okupatora: četnike, nedićevce, slovenačke belogardiste generala Rupnika itd.

Mi smo čvrsto prikovali neprijatelja na našoj teritoriji i nismo mu dozvolili da odvaja snage za druge frontove. Nije teško pretpostaviti šta bi značilo da se veći dio njemačkih snaga iz Jugoslavije prebacio u Mađarsku, gdje je Crvena armija mjesecima vodila teške borbe, posebno oko Budimpešte i Blatnog jezera, ili u Italiji, gdje su zapadni saveznici tako dugo stajali u mjestu. Nijemcima i kvislinzima nametnuli smo borbu bez predaha. Planirajući drugu etapu završnih operacija, predvidjeli smo da neprijatelja razbijemo i prisilimo na predaju, da sami oslobodimo preostale dijelove naše zemlje.

U proljeće 1945. naše četiri armije prešle su u odlučnu ofanzivu i zajedno sa korpusima koji su se borili u dubokoj pozadini neprijatelja oslobađale zapadne dijelove zemlje i nanosile teške gubitke Nijemcima i kvislinzima.

Kao što je poznato, Jugoslovenska armija je sama oslobodila svoju zemlju, uključivši i Slovenačko primorje do Soče. Ona se je borila još punih sedam dana poslije zvanične kapitulacije

Digitized by Google

Njemačke. U završnom udaru nanijela je takve gubitke neprijatelju da su samo Nijemci imali preko 98.000 mrtvih. Zarobljeno je 285.000 Nijemaca, kvislinga i drugih saradnika okupatora. Ukupni gubici naše vojske u toku narodnooslobodilačkog rata iznose 305.000 mrtvih i 425.000 ranjenih, dok je neprijatelj imao 450.000 mrtvih.

O našem doprinosu savezničkoj pobjedi predsjednik britanske vlade Vinston Čerčil, u poruci koju mi je uputio, kaže: »U ovom trenutku pobjede, mi se sa ponosom sjećamo herojskog otpora jugoslovenskih naroda u dugim godinama ugnjetavanja i njihovog doprinosa konačnom i potpunom porazu neprijatelja«.

Tom prilikom i Staljin mi je uputio poruku koja je glasila: »Srdačno čestitam Vama i narodima Jugoslavije pobjedu nad njemačkim imperijalizmom; u borbi protiv njega jugoslovenske oružane snage i cijeli jugoslovenski narod pokazali su primjere hrabrosti i junaštva«.

Naš stvarni doprinos pobjedi nad silama Osovine najbolje je izražen u činjenici da su oružane snage NOP svojim dejstvima vezivale na našem ratištu od 1941. do 1945. prosječno 30 — 35 okupatorskih divizija, ne računajući, razumije se, kvislinške snage.

Narodi Jugoslavije ponosni su što su u narodnooslobodilačkom ratu dali najveći mogući doprinos historijskoj pobjedi nad fašizmom i stvaranju nove, socijalističke zajednice naroda i narodnosti Jugoslavije.

Kako se i dalje uporno prekraja i falsifikuje historija naše narodnooslobodilačke borbe, dužan sam da se na sve to još jednom osvrnem.

Moram da priznam da mi je bilo vrlo teško odlučiti se da 35 godina poslije svršetka drugog svjetskog rata ponovo istupam u odbranu istine o mjestu i ulozi Jugoslavije u drugom svjetskom ratu. Ali, mi smo dužni da branimo istinu, u ime poginulih boraca na bojnom polju, u ime milion i sedam stotina hiljada žrtava koje su naši narodi podnijeli u drugom svjetskom ratu.

Istina o našoj oslobodilačkoj borbi danas se pokušava pobiti neistinama i falsifikatima. Umanjuje se naš doprinos savezničkoj stvari itd. Neki ne vide da smo toj pobjedi maksimalno doprinijeli. Drugi, pak, nastoje da naš oslobodilački rat svedu na razinu pokreta otpora.

Mi smo do sada uvijek isticali kakvu je veliku ulogu imala sovjetska armija u drugom svjetskom ratu. I danas podvlačim ono što niko ne može osporiti, to jest da je Crvena armija nosila glavni teret na svojim leđima.

Tu ulogu Crvene armije, koja je otvorila perspektivu pobjede nad fašizmom, dobro smo shvatili još 1941. kada smo 22. juna, na dan napada na SSSR, pozvali narode Jugoslavije na ustanak i u tom proglasu CK KPJ kazali da vlastitom borbom protiv okupatora ujedno pomažemo herojsku borbu SSSR-a. Ispunjavanje internacionalističke obaveze u odbrani prve zemlje

Digitized by Google

socijalizma shvatili smo tako što smo organizirali beskompromisnu borbu za oslobođenje svoje zemlje, ne čekajući da nam Crvena armija donese slobodu.

Naša narodnooslobodilačka vojska, prilikom susreta sa Crvenom armijom, krajem septembra 1944, predstavljala je snažnu i dobro organizovanu oružanu silu, i već do tada je oslobodila veliki dio Jugoslavije.

Ne može se osporiti značajna uloga koju je sovjetska armija imala pri oslobođenju Beograda i istočnog dijela Srbije, zajedno sa našom narodnooslobodilačkom armijom. Ali, pri svemu tome treba uvijek imati u vidu da smo od 1941. nadalje vezivali u našoj zemlji mnogo njemačkih, talijanskih, bugarskih i drugih neprijateljskih divizija i time svojom natčovječanskom borbom pomagali i Crvenoj armiji. Historijska istina jeste — a to je znao i danas zna cijeli svijet — da su se narodi Jugoslavije neprekidno borili četiri godine i u toj borbi dali ogromne ljudske i materijalne žrtve.

Kada je Hitlerova ratna mašina 1941. godine jurila prema Moskvi mi smo već oslobađali naše krajeve širom zemlje i stvorili veliku slobodnu teritoriju u zapadnoj Srbiji sa glavnim gradom Užicem.

Hitler je morao da angažira znatne vojne snage u Jugoslaviji i da ih pojačava, iako su mu bile neophodno potrebne na Istočnom frontu. Tako je bilo za cijelo vrijeme rata. Što se više širio i jačao ustanak u Jugoslaviji, Hitler je na jugoslovenskom ratištu morao da angažira sve više snaga koje su mu bile veoma potrebne na drugim frontovima. Time želim da podsjetim one koji zaboravljaju da je rat trajao četiri godine, a da smo mi 3 godine i 7 mjeseci sami oslobađali Jugoslaviju unutar evropske hitlerovske tvrđave. Iz svega ovoga jasno se vidi da se naša oružana borba ne može svoditi na pokret otpora. Mi smo imali takve oružane snage koje su respektovali neprijatelji i sa kojima su sve više računali naši saveznici.

A šta da kažem o iskrivljavanju činjenica o ulozi Jugoslavije u toku drugog svjetskog rata u štampi i raznim publikacijama Bugarske. Godine 1975. u izdanju bugarskog vojnoizdavačkog zavoda izašla je knjiga *Bugarska u otadžbinskom ratu*. Na str. 263. se kaže: »Kao i sve zemlje pregažene od Hitlerove čizme (a zaboravljaju na bugarsku okupatorsku čizmu) tako je i Jugoslavija bila razorena i opljačkana i, po odstupanju okupatora, zemlja je počela da se polako vraća životu. Jugoslovenska armija nije postojala u to vrijeme, samo su se po putevima, tu i tamo, mogle sresti partizanske grupe loše odjevene i još lošije naoružane. Veći dio partizana umjesto pušaka nosili su na ramenima debele toljage sa kojima su aktivno učestvovali u gonjenju Nijemaca. Zbog nedostatka sanitetskih kola, oni su svoje ranjene drugove prevozili konjskom, volovskom i bivolskom zapregom sa malo slame«.

Ova knjiga vrvi raznim izmišljotinama i lažima, kako o našoj borbi, tako i o bugarskom učešću u toj borbi. Postavlja

Digitized by Google

se pitanje kome je sve to potrebno. Zar se tako stvara povjerenje naših naroda prema susjedu kao što je Bugarska, čije su okupacione snage učinile toliko mnogo zla našoj zemlji za vrijeme 3 godine i 7 mjeseci. A naši narodi su i pored toga bili tako širokogrudi da su sve to htjeli predati zaboravu.

Mi nikada nismo negirali da u završnim operacijama bugarska armija nije donekle odigrala pozitivnu ulogu, niti činjenicu da je nova bugarska vlada nastojala da izvrši obećanje koje je pokojni Terpešev dao meni u Krajovi. Ali je vrlo glupo negiranje da mi u vrijeme završnih operacija nismo imali svoje armije. Da to nije zlonamjerno, bilo bi smiješno, jer cio svijet dobro zna da smo u to vrijeme već imali veliku armiju koja je brojala 400 hiljada naoružanih vojnika i da smo rat završili sa 800.000 boraca svrstanih u 60 divizija (50 pješadijskih, 2 vazduhoplovne, 7 divizija KNOJ-a i 1 talijanska partizanska divizija) i jedinice Mornarice.

Želim ovdje da kažem nekoliko riječi o predimenzioniranju otpora i borbe u Bugarskoj, što potvrđuje i događaj koji ću iznijeti. U novembru 1943. godine spustili su se padobranima noću jedan drug i drugarica u blizini Bugojna. Bio je to poznati Bugarin Šteriju Atanasov, koga sam ja, kada sam se vraćao iz Moskve 1939. i 1940. godine preko Turske, na molbu Georgi Dimitrova, pronašao u Istambulu i poslao u SSSR.

On se spustio padobranom na našu slobodnu teritoriju, jer u Bugarskoj, u to vrijeme, još nije bilo takve slobodne teritorije i takvih partizanskih odreda, koji bi te padobrance prihvatili i zaštitili. Više drugova, koji su se padobranima spuštali u Bugarskoj, palo je u ruke bugarske policije. Mi smo drugu Šteriju Atanasovu omogućili da se preko naše slobodne teritorije i uz pomoć naših jedinica prebaci na jugoslovensko-bugarsku granicu, gdje smo mi već nekoliko mjeseci ranije počeli formirati partizanske bugarske jedinice od prebjeglih bugarskih vojnika i civila. Prema tome, i ovo dokazuje da se ne može govoriti o nekom oružanom ustanku u Bugarskoj u to vrijeme. Mi smo pomagali da se na našoj slobodnoj teritoriji formiraju bugarske partizanske jedinice: Prvi bugarski partizanski bataljon »Hristo Botev«, 19. XII 1943, a docnije još pet bataljona, tri brigade (Prva i Druga sofijska i »Georgi Dimitrov«) i jedna partizanska divizija u sastavu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Kako je došlo do toga da i bugarska armija — koja je 3 godine i 7 mjeseci bila okupator Makedonije i dijela Srbije i zajedno sa njemačkim trupama učestvovala u borbi protiv nas na Sutjesci a potom na Zlatiboru — kasnije, u završnim operacijama učestvuje na našoj strani u borbi protiv Nijemaca?

Kada sam u septembru 1944. godine na povratku iz Moskve stigao u Krajovu, u Rumuniji, iz Bugarske je došla jedna delegacija sa Dobri Terpeševim na čelu i jednim generalom, da u ime CK Bugarske radničke partije (komunista) razgovaraju o mogućnosti da i bugarska armija učestvuje sa nama u završnim operacijama protiv Nijemaca. Terpešev je kazao da CK Bugar-

Digitized by Google

ske partije moli da dopustimo bugarskoj, sada Narodnoj armiji, da zajedno sa našom narodnooslobodilačkom armijom vodi borbu protiv Nijemaca. Naglasio je da je to jako potrebno, jer bi se time oprala sramota koju je nanijela fašistička vlada Bugarske time što je ratovala na strani fašističke Njemačke i okupirala Makedoniju i dio Srbije. Moram da priznam da sam se dosta kolebao, jer sam znao da to u našem narodu neće biti rado prihvaćeno. Tražio sam 16. septembra od Glavnog štaba Makedonije da mi hitno javi kako narod gleda na bugarsku vojsku poslije kapitulacije i da li bi saradnja bugarskih trupa protiv Nijemaca izazvala njegovo nezadovoljstvo. Razmišljajući o mogućim negativnim posljedicama te saradnje, tada sam u poruci Glavnom štabu Makedonije, između ostalog, naveo: »Još uvijek mislim da bi saradnja bivše okupatorske vojske s našom vojskom bila nama od veće štete nego koristi«. Međutim, imajući u vidu potrebu razvoja dobrosusjedskih odnosa između naše dvije zemlje, posebno olakšanja međunarodnog položaja nove Bugarske, a i računajući da bi učešće bugarske vojske u zajedničkim operacijama protiv njemačkih trupa moglo biti korisno, poslije savjetovanja sa drugovima iz Vrhovnog štaba i CK, ja sam dao pozitivan odgovor. O tome je izdat kominike koji, zbog motiva i uslova postignutog dogovora, ovdje u cjelini navodim:

»5. oktobra 1944. godine Predsednik Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, maršal Josip Broz Tito susreo se sa delegatima bugarske vlade Otečestvenog fronta na čelu sa ministrima gospodom Dobri Terpeševim i Petrom Todorovim. Razgovor je protekao u srdačnom i prijateljskom tonu i u duhu međusobnog razumevanja.

Postignut je sporazum:

1. O vojnoj saradnji protiv zajedničkog neprijatelja — nemačkog osvajača.

2. Sva pitanja, koja proizilaze iz susedskih odnosa i prijateljske saradnje Bugarske i Jugoslavije, rešavaće se u duhu bratskih i opštih interesa naroda Jugoslavije i Bugarske.

Delegati Vlade Otečestvenog fronta izrazili su svoju gotovost da učine sve, kako bi se ispravile nepravde, koje su reakcionarni fašistički elementi bugarske vlade naneli narodima Jugoslavije i u punoj meri ustanovili normalni odnosi između bugarskog naroda i naroda Jugoslavije u duhu potpune i bratske solidarnosti«.

Tako stoje stvari o našim odnosima sa Bugarskom u drugom svjetskom ratu. Ponekad i ponegdje se još govori o spontanosti našeg ustanka. Nijedan spontani ustanak u historiji do danas nije uspio. A najmanje bi mogao uspjeti u takvim uslovima kakvi su bili u Hitlerovoj tvrđavi. Pobjeda ustanka u Jugoslaviji je rezultat organiziranosti i temeljitih priprema, koje su proizlazile iz revolucionarne i antifašističke strategije Komunističke partije Jugoslavije i orijentacije na vođenje svenarodnog rata u uslovima okupacije.

Digitized by Google

Odmah poslije okupacije Austrije i Čehoslovačke, Komunistička partija Jugoslavije je pristupila pripremama za odbranu zemlje, o čemu svjedoče naši proglasi i dokumenti iz toga doba. Kod nas je Komunistička partija bila onaj svjesni faktor, ona snaga koja je ne samo vršila pripreme za ustanak nego i povela narod u rat. U neprekidnoj borbi, tokom rata, Partija je brojčano rasla i čeličila se.

Tako je od 12.000 članova Partije i 30.000 članova komunističke omladine, koliko smo imali u početku rata, Partija narasla na kraju rata na preko 140.000 članova, iako je tokom rata veliki broj članova Partije dao život boreći se protiv okupatora.

Ponekad se postavlja pitanje zašto smo se mi, to jest Politički biro Centralnog komiteta 1941. godine, nakon okupacije Jugoslavije, preselili iz Zagreba u Beograd, i to poslije strahovitog bombardovanja kada je gotovo cio Beograd bio porušen. To je Centralni komitet KPJ izvršio planski, bez obzira na mnogo teže uslove ilegalnog rada u Beogradu, gdje je okupator bio skoncentrisao glavne policijske, administrativne i druge snage.

Mi smo to morali učiniti, jer smo od samog početka vidjeli da naš ustanak mora biti općejugoslovenski, da on mora biti rukovođen iz jednog centra, a to je bio Beograd. Nama je bilo jasno da započinjanje ustanka negdje na periferiji ne bi moglo lako prerasti u općejugoslovenski ustanak. Dakle, imali smo u vidu da vođenje rata ima dalekosežni značaj za budućnost Jugoslavije, za njeno državno jedinstvo itd. Isto tako, odmah smo riješili da glavno poprište borbe i ustanka bude zapadna Srbija, gdje je već 1941. godine u septembru došlo do vojnopolitičkog savjetovanja u Stolicama i gdje su donešene veoma važne odluke za dalje razvijanje oslobodilačke borbe u cjelini, posebno za izgrađivanje oslobodilačke armije, stvaranje glavnih štabova u Hrvatskoj, Srbiji, Sloveniji, Crnoj Gori itd. i za razvoj narodne vlasti.

Naše odluke o stvaranju brigada kao udarnih i pokretnih jedinica još 1941, zatim Narodnooslobodilačke vojske sa divizijama i korpusima u jesen 1942, kao i odluke o stvaranju nove narodne vlasti i druge, nedvojbeno potvrđuju da je naša oružana borba bila organizirana i usmjeravana od KPJ od početka do kraja. Dakle, sve važnije akcije tokom cijelog rata nisu bile spontane nego su preduzimane organizirano, bez obzira što je zemlja bila rascjepkana među okupatorima.

Nisam imao namjeru da ovdje dajem ocjenu narodnooslobodilačke borbe; to još stoji pred nama. Htio sam samo navesti neke činjenice koje pobijaju neistine i falsifikate, a koje se žele prikazati kao historijske istine. Ako bismo mi, koji smo bili ne samo savremenici već i organizatori i neposredni učesnici tih događaja u drugom svjetskom ratu, šutjeli o raznim lažima, onda bismo izdali stotine hiljada dragih nam saboraca, koji sada ne mogu da govore, jer su dali svoje živote za slobodnu i nezavisnu socijalističku Jugoslaviju.

Digitized by Google

Drugarice i drugovi,

Dozvolite mi da sada ukratko izložim razloge, cilj, društveni smisao i razvojne pravce naših savremenih odbrambenih napora.

Savremene međunarodne odnose karakterišu dvije opće tendencije. Sa jedne strane, najšire narodne mase na svim kontinentima ispoljavaju volju i spremnost da i sa oružjem u ruci brane nezavisnost, samostalnost i sopstvene puteve društvenog razvoja.

Takva njihova riješenost, u prvom redu kroz pokret nesvrstanih, davaće sve više osnovni pečat međunarodnim kretanjima. Sa druge strane, još uvijek postoje snažne težnje reakcionarnih krugova da vladaju nad narodima. Oni su do sada prouzrokovali niz kriza, vojnih intervencija i lokalnih oružanih sukoba, a mogu izazvati i rat širih razmjera.

Nesvrstana politika, koju slijedi i Jugoslavija, dala je, što je dobro poznato, ogromne rezultate u borbi za mir i društveni progres. Nesvrstane zemlje su danas glavni pobornici ravnopravnih odnosa u svijetu, odnosa bez ikakve diskriminacije i miješanja u unutrašnje poslove drugih. Istovremeno, one pokazuju najrazvijeniju sposobnost za demokratsku saradnju u svim oblastima ljudske i društvene djelatnosti, i to kako u međusobnim odnosima tako i u odnosima sa svim drugim zemljama.

Nesvrstane zemlje su na čelu borbe za stvaranje pravednijeg ekonomskog poretka u svijetu, u kome bi već jednom narod svake zemlje trebalo da koristi svoja prirodna bogatstva prvenstveno za sebe i sopstveni razvoj.

Politika sile veoma je česta u međunarodnim odnosima uprkos poukama drugog svjetskog rata. Objektivni oslonac takve politike je u mehanizmu sile čiji su osnovni pokretači blokovska podijeljenost i konfrontacija, trka u naoružanju, stalno jačanje gigantskih modernih oružanih snaga itd.

Upravo su zbog toga mir i bezbjednost u današnjem svijetu nedjeljivi. U skladu s tim, naš stav je oduvijek bio da su mir i bezbjednost u Sredozemlju i na Balkanu dio evropskog i svjetskog mira i bezbjednosti. Sa svoje strane Jugoslavija je uvijek činila, a činiće i ubuduće, sve što je moguće za razvoj prijateljskih odnosa i saradnje sa svim zemljama, naročito susjednim, na principima nezavisnosti, suvereniteta i teritorijalnog integriteta. Mi time na najkonkretniji način sprovodimo duh i slovo Konferencije o saradnji i bezbjednosti u Evropi. A mi ćemo uskoro biti i domaćini sastanka na kome će se razmatrati sprovođenje onog što je dogovoreno u Helsinkiju.

Imajući u vidu trajan karakter protivrječnosti u međunarodnim odnosima i opasnosti od oružanih sukoba, mi smo u cijelom poslijeratnom periodu poklanjali najveću pažnju izgradnji i jačanju naših odbrambenih snaga. Naši radni ljudi su uvijek odvajali potrebna sredstva za jačanje i modernizovanje odbrambenih snaga u cjelini i oružanih snaga napose, ispoljavajući i na taj način istinski socijalistički patriotizam.

Digitized by Google

Naše odbrambene snage imaju isključivo odbrambeni cilj i zadatak koji je izražen poznatom maksimom »Tuđe nećemo, svoje ne damo!«. To znači da smo vlastitom borbom izvojevali ono što je najdragocjenije, to jest slobodu i nezavisnost, i da smo, idući svojim putem, izgradili socijalistički samoupravni sistem, te da zato nećemo dopustiti nikome da ugrožava ove najveće tekovine borbe i stvaralačkog rada naših ljudi. Jer, kao što je poznato, svaka revolucija dokazuje svoju vrijednost sposobnošću da razvija i brani svoje tekovine.

Na osnovu marksističke nauke, iskustva narodnooslobodilačkog rata i prakse socijalističkog samoupravljanja, mi smo idejno, teorijski i ustavnopravno stvorili najšire pretpostavke za podruštvljavanje odbrambenih poslova i postigli velike uspjehe u konstituisanju i praktičnoj izgradnji, historijski gledano, novog sistema odbrane.

S obzirom na to, želeo bih da istaknem osnovne pravce naše odbrambene politike u narednom periodu:

Prvo. U današnje vrijeme, u vrijeme snažnog razvoja nauke i tehnike i jačanja vojnog faktora u svijetu, kada se fizionomija rata stalno mijenja, naša je obaveza da dograđujemo i usavršavamo našu koncepciju opštenarodne odbrane, imajući u vidu da ona nije ništa drugo nego doslijedna i odlučna primjena iskustava iz narodnooslobodilačkog rata u sadašnjim uslovima.

Odbrambena snaga naše zemlje zavisi od organiziranja i pripremanja cijelog društva za odbranu, svih njegovih ljudskih i materijalnih potencijala.

Zato je potrebno pokloniti još više pažnje izgradnji cjelokupnog sistema opštenarodne odbrane, kako bismo bili sposobni ne samo da se uspješno suprotstavimo eventualnoj agresiji već i da svojom unutrašnjom snagom odvratimo agresora od njegovih namjera. Pri tome su naše oružane snage — Jugoslovenska narodna armija i teritorijalna odbrana dva osnovna oblika organizovanja radnih ljudi, naroda i narodnosti Jugoslavije za oružanu borbu. To su konkretni oblici primjene Marksove ideje o naoružanom narodu na današnjem stepenu razvitka našeg socijalističkog društva i u okvirima postojećih međunarodnih odnosa. U tim oblicima poznato načelo da svaki građanin bude vojnik i svaki vojnik građanin — dobija realni smisao i sadržaj.

Drugo. Uporedo sa jačanjem uloge udruženog rada i razvojem delegatskog sistema u našem socijalističkom samoupravnom društvu, mi moramo raditi na daljem jačanju sistema opštenarodne odbrane i samozaštite u svim društvenim strukturama naše zemlje. Na taj način klasni karakter našeg odbrambenog sistema i rukovodeća uloga Komunističke partije i radničke klase dobiće još puniji značaj.

Treće. Sve samoupravne i društveno-političke zajednice treba da budu osposobljene za odbranu i samozaštitu u svim slučajevima spoljne prijetnje, pritiska, agresije i svih vrsta specijalnog rata. Organiziranje svih samoupravnih struktura društva, na os-

Digitized by Google

novu Ustavom utvrđenih prava i dužnosti, doprinijeće jačanju njihove uloge u odlučivanju i rješavanju svih bitnih pitanja opštenarodne odbrane i samozaštite u mjesnoj zajednici, opštini, pokrajini, republici i federaciji.

U istom smislu jačaće i odgovornost izvršnih organa i stručnih službi pred delegatskom skupštinom za obavljanje njihovih zakonskih funkcija u poslovima opštenarodne odbrane i samozaštite.

U pogledu glavnih pravaca daljeg razvoja Jugoslovenske narodne armije i teritorijalne odbrane, htio bih da istaknem sledeće:

Jugoslovenska narodna armija, kojoj je, kao udarnom dijelu naših oružanih snaga, namijenjena uloga da tuče glavne snage eventualnog agresora, mora se i ubuduće odlikovati nepokolebljivim moralno-političkim jedinstvom i raspolagati najmodernijim naoružanjem koje je u vrhu svjetskih dostignuća. Radi toga je neophodno stalno razvijati intezivan ideološko-politički i vaspitni rad i podizati na viši stepen borbenu obuku, naročito za vođenje protivvazdušne, protivoklopne i protivdesantne borbe. Mi moramo stalno raditi na jačanju vatrene moći, manevarske sposobnosti i pokretljivosti operativne armije i teritorijalne odbrane.

Teritorijalna odbrana, kao najmasovniji dio oružanih snaga, odlikuje se velikim bogatstvom organizacionih oblika i sposobnošću za brza, efikasna, elastična i raznovrsna borbena dejstva i primjenu svih drugih oblika borbe i otpora. Posebno želim da naglasim da teritorijalna odbrana treba da zadrži i njeguje specifičnost svoje unutrašnje organizacije i načine najadekvatnije upotrebe. U skladu s tim neophodno je dalje širiti mogućnosti za razmah samoupravljačke inicijative i odgovornosti radnih ljudi i građana, omladine i žena, organizacija udruženog rada, mjesnih, samoupravnih i društveno-političkih zajednica i društveno-političkih organizacija u odnosu na teritorijalnu odbranu.

Obukom i pripremama za oružanu borbu i sve druge oblike borbe i otpora, treba obuhvatiti još veći broj ljudi, i muškaraca i žena, posebno omladine.

U svim zadacima sa područja odbrane, Savez komunista Jugoslavije mora ostvarivati svoju vodeću idejno-političku ulogu.

Htio bih, na kraju, da kažem nekoliko riječi o našem vojnom školstvu kao središtu obrazovnog, vaspitnog i naučnoistraživačkog rada.

Smatram da je od naročitog značaja činjenica da su temelji našeg vojnog školstva položeni u narodnooslobodilačkom ratu. Naše ratne starješine učile su kroz borbu i baš zbog toga slavne tradicije narodnooslobodilačkog rata zauzimaju izuzetno mjesto u vaspitavanju mladih starješina.

Mlade generacije prihvatile su te tradicije sa velikom ljubavlju i sa istinskim osjećanjem odgovornosti za nepokolebljivu odbranu veličanstvenih tekovina narodnooslobodilačke borbe i socijalističkog samoupravljanja.

Digitized by Google

Na manevrima i vježbama koje sam pratio, osvjedočio sam se da u našim jedinicama i komandama vlada duh bratstva i jedinstva, da su na visokom stepenu svjesna disciplina, inicijativa i odgovornost, i da su drugarski odnosi između starješina i vojnika onakvi kakvi su bili u narodnooslobodilačkom ratu. To je najbolji dokaz da su socijalističko samoupravljanje i koncepcija opštenarodne odbrane uzdigli na još viši stepen moralno-političke kvalitete naših ljudi.

Zbog toga možemo biti sigurni u svoju budućnost. Iako međunarodni odnosi sadrže mnoge opasnosti, iako budnim okom moramo uvijek osmatrati pojave pritiska i agresivnih prijetnji, kao i razne oblike tzv. specijalnog rata, mi u našim oružanim snagama i opštenarodnoj odbrani u cjelini imamo sigurnu garanciju mira i pouzdano sredstvo za suprotstavljanje svakom nasrtaju na našu slobodu, nezavisnost i teritorijalni integritet.

Ali, sve to zavisi od nas samih, od naše sposobnosti da čuvamo stabilnost našeg društva, da dalje razvijamo tekovine revolucije i njegujemo ono najdragocenije što smo postigli u oslobodilačkom ratu — bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti Jugoslavije.

Digitized by Google

Branko Mamula

Historijski značaj i međunarodne dimenzije NOR-a i revolucije u Jugoslaviji 1941—1945.*

Narodnooslobodilačka i revolucionarna borba i narodnooslobodilački rat u cjelini, kao međaš u historiji Balkana, za jugoslavenske narode i narodnosti, za njihovu historiju, po sebi predstavljaju epohalnu veličinu. Upravo zbog toga sam se i odlučio da ovom prilikom i ovim povodom govorim o značaju i nekim značenjima narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije za našu historiju i za ukupnu pobjedu Antihitlerovske koalicije nad fašizmom, kao i nekim njegovim osobenim svojstvima koja se pokazuju kao iskustvo trajne i univerzalne vrijednosti. Takav pristup nužno nameće najmanje dva zahtjeva metodološke prirode: *prvo*, da se narodnooslobodilački rat naroda i narodnosti Jugoslavije smesti u širi kontekst svjetsko-historijskih zbivanja u toku drugog svjetskog rata kao cjeline pojave, i, *drugo*, da se on posmatra u historijskoj retrospektivi i perspektivi naših naroda i narodnosti u borbi za očuvanje njihovog historijskog identiteta. U protivnom, ne bi se mogli shvatiti duh i misao, niti osobenosti narodnooslobodilačkog rata kao posebnog tipa rata i osobenosti ratne vještine u njemu ispoljene.

---

* Uvodno izlaganje na naučnom skupu »Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije«, održanom u Beogradu maja 1985. godine. Tekst je objavljen u časopisu »Vojno delo«, br. 4/1985.

Digitized by Google

1. Značaj narodnooslobodilačkog rata u ostvarivanju historijskog identiteta naroda i narodnosti Jugoslavije

Narodnooslobodilački rat je nazvažniji događaj u dugovjekovnoj historiji jugoslavenskih naroda i narodnosti i prijelomni trenutak u očuvanju i obogaćivanju njihovog punog historijskog identiteta. Ako ovu hipotezu i nije moguće u cjelini potkrijepiti valjanim argumentima na ovako ograničenom prostoru, koji je uvjetovan konkretnim povodom i svrhom, njoj u prilog je moguće navesti nekoliko značajnih historijskih presjeka, kao komparirajućih elemenata u analizi narodnooslobodilačkog rata kao društveno-historijske pojave.

Ako, za trenutak, zanemarimo daljnju prošlost naših naroda i narodnosti (što inače ne treba činiti), pa se zadržimo samo u okvirima novijeg doba, može se istaći da je naša historijska nauka, a osobito ona koja se bavi pitanjima novije političke historije naših naroda i narodnosti, utvrdila nekoliko međaša koji su bitno utjecali na kasnija zbivanja na našem prostoru i na naš historijski položaj u međubalkanskim i međuevropskim odnosima. Tek u usporedbi s tim bitnim, prijelomnim događajima naše novije prošlosti moguće je sagledati narodnooslobodilački rat u svoj njegovoj historijskoj veličini.

Pođimo od takozvane velike istočne krize koja se djelimično razriješila Berlinskim kongresom 1878. godine. Istočna kriza i najavljeni i već očiti proces raspadanja Otomanskog carstva na našim prostorima nisu rezultirali očekivanim poboljšanjima položaja naših naroda i njihove historijske perspektive. Umjesto proširivanja njihove autonomije i svekolike političke emancipacije, velike evropske sile, vođene svojim pragmatsko-političkim interesima, izmislile su nove modele hegemonizma: stvaranje »Velike Bugarske« i pravo Austro-Ugarske na aneksiju Bosne i Hercegovine itd. Na taj način popunjava se praznina koja nastaje istiskivanjem otomanskog feudalnog imperijalizma, ali ne samostalnošću naroda i krajeva koji su vjekovima bili izloženi toj imperijalnoj politici, već proširivanjem geostrateških interesa tadašnjih evropskih sila. Već tada su podstaknute tendencije velikodržavlja kod većine novostvorenih balkanskih nacionalnih država i udareni temelji teritorijalnim pretenzijama nekih naših današnjih susjeda prema teritorijama nastanjenim našim narodima.

Dva balkanska rata (1912. i 1913) drugi su veliki međaši suvremene historije naših naroda. Njima, istina, nisu bili zahvaćeni svi narodi i narodnosti današnje Jugoslavije, već samo jedan njihov dio, ali su posljedice tih događaja od nesumnjivog značaja za sve druge naše narode i narodnosti, iako su se mnoge od njih posredovno ispoljavale. Prvi od ta dva rata vođen je s ciljem konačnog obračuna s turskom dominacijom. Njime su stvorene pretpostavke za proširivanje nezavnsnosti i političke autonomije na krajeve koji su vjekovima bili pod Turcima — konkretno govoreći, to se prije svega odnosilo na Makedoniju. Ipak, umjesto širenja prostora slobode balkanskih naroda, odmah

Digitized by Google

nakon završetka toga rata započinje drugi. ali sada između savezničkih balkanskih država, prije svega radi što većeg širenja prostora svog utjecaja. Dakle, svi ti događaji nisu objektivno značajnije pomjerili granicu emancipiranosti naših naroda i narodnosti. Naprotiv, unijeli su neke nove metode u buduće, vrlo oštre, balkanske podjele, kojima je to područje inače bilo opterećeno historijskim nasljeđem. Zbog toga će Balkan dobiti onaj ružni atribut — »bure baruta«.

Prvi svjetski rat — prvi put u historiji koji je u svijetskim razmjerama vođen za podjelu kolonija — bio je imperijalistički rat, u kome su naši narodi podnijeli teret znatno iznad svojih mogućnosti. Kao što je poznato, prvi svjetski rat je počeo napadom habsburške carevine na mlade države Srbiju i Crnu Goru koje su bile u procesu vojne konsolidacije nakon dva uzastopna balkanska rata. A to je upravo ono što Austro-Ugarskoj nije odgovaralo i težila je da što prije ratom spriječi taj proces kako bi otklonila svaku prepreku na svom putu prodiranja na istok.

Prema Lenjinovim ocjenama društvenog karaktera tog rata, koji je on, u cjelini uzev, okarakterizirao kao imperijalistički rat, ove dvije južnoslavenske države na Balkanu vodile su pravedan, odbrambeni rat. Tome treba dodati i činjenicu da je srpska Socijaldemokratska partija, usprkos tome što se radilo o neizazvanoj spoljnoj agresiji, glasala protiv ratnog budžeta, slijedeći dosljedno političku liniju Socijalističke internacionale. Ali ono što je u svemu tome bilo najtragičnije, južnoslavenski narodi su se našli suprotstavljeni jedni drugima i tog puta, kao mnogo puta ranije u historiji, i uvijek u službi tuđih ciljeva i interesa. Da bi se razumjeli historijska suština i značenje prvog svjetskog rata za naše narode i narodnosti, treba istaći da je prije toga i u toku njegovog vođenja kulminirala jugoslavenska ideja koja je podrazumijevala ujedinjenje u zajedničku državu. Ona se izražavala ne samo u proklamacijama institucionaliziranih političkih tijela (Jugoslavenski odbor i drugi), već i na vrlo konkretan način — na strani Srbije i Crne Gore u ratu su učestvovali dobrovoljci iz redova svih južnoslavenskih naroda koji će kasnije ući u sastav jugoslavenske državne zajednice. Južnoslavenski narodi u Austro-Ugarskoj vidjeli su u snaženju i jačanju Srbije i Crne Gore i u njihovim uspjesima u prvom svjetskom ratu priliku za svoje oslobođenje. Otuda se kod njih, odmah poslije objave rata Srbiji, javila težnja da postanu dobrovoljci. Najveći broj Jugoslavena, emigranata iz Austro-Ugarske, koji su se početkom rata zatekli u Srbiji i Crnoj Gori, stavili su se na raspolaganje srpskoj i crnogorskoj vojsci. Od tih dobrovoljaca formirani su dobrovoljački odredi (Jadarski, Rudnički, Zlatiborski i Gornjački), a od Sremaca koji su prešli u Srbiju poslije povlačenja Prve srpske armije iz Srema[1] formiran je sep-

[1] Poslije bitke na Ceru, u kojoj je austro-ugarska vojska bila potučena, general Poćorek je planirao novu ofanzivu protiv Srbije. Prema tom planu, Peta i Šesta armija trebalo je da dejstvuju ofan-

Digitized by Google

tembra 1914. godine Sremski dobrovoljački odred, koji je u borbama za odbranu Beograda, oktobra 1915. godine, gotovo sav izginuo. Poslije kolubarske bitke[2] preostali dobrovoljci su se svrstali u Prvi dobrovoljački bataljon, a od novih dobrovoljaca iz Bosne i Vojvodine kao i onih koji su stigli iz Rusije i Amerike, formiran je dobrovoljački odred od oko 4.000 ljudi. Dobrovoljci su stizali iz raznih krajeva svijeta. Već prvih mjeseci 1915. godine stvorena je među iseljenicima u Sjevernoj i Južnoj Americi organizacija Jugoslavenska narodna odbrana, najtješnje povezana s Jugoslavenskim odborom u Londonu. U prvo vrijeme saveznici su nerado prihvatali prevoženje dobrovoljaca, ali je već krajem 1916. godine vlada Sjedinjenih Američkih Država dozvolila prikupljanje dobrovoljaca za srpsku vojsku. No, kako Amerika još nije bila stupila u rat, dobrovoljci su upućivani u tranzitni logor u Sant Luis u Kanadi, odakle su brodovima prebacivani u Bizertu, u Prvi srpsko-hrvatsko-slovenački puk. Poslije tromjesečne obuke dobrovoljci su prebačeni na Solunski front. Prema nepotpunim podacima, do kraja rata je kroz prihvatni centar u Bizerti prošlo oko 9.000 dobrovoljaca.

Za razliku od Amerike, ekonomska i politička emigracija u Italiji nije imala uvjeta za formiranje dobrovoljačkog pokreta. Oktobra 1914. godine italijanska vlada je zabranila hrvatskim iseljenicima osnivanje dobrovoljačke Jadranske legije. Ni kasnije, mada je već prešla na stranu saveznika, Italija nije omogućila odlazak dobrovoljaca, uglavnom Dalmtainaca, Istrana i Slovenaca, iz zarobljeničkih logora na Solunski front.

Najmasovniji dobrovoljački pokret zabilježen je među Jugoslavenima mobiliziranim u austro-ugarsku vojsku koji su pali u rusko zarobljeništvo. Već krajem 1914. godine počinju se prikupljati prvi dobrovoljci, ali tek od 1916. godine pokret za odlazak na front dobija široke razmjere. Poslije sporazuma ruske i srpske vlade i odobrenja ruske Vrhovne komande, od prijavljenih dobrovoljaca formirane su dvije srpske dobrovoljačke divizije od kojih je januara 1917. godine formiran dobrovoljački korpus jačine 9.014 oficira i 42.260 podoficira i vojnika. Iz sastava tog korpusa, na zahtjev srpske vlade, prebačeno je iz Rusije preko Arhangelska u Veliku Britaniju, a odatle u Francu-

---

zivno u donjem i srednjem toku Drine, na frontu od Ljubovije do Rače, a slabije austro-ugarske snage, koje su ostale nakon odlaska Druge armije na front u Galiciju, trebalo je da organiziraju odbranu na reci Savi. Saveznici su, u vrijeme galicijske bitke, tražili od srpske komande da preduzme ofanzivu u Sremu, kako bi se olakšala situacija na ruskom frontu. Srpska vrhovna komanda je prihvatila zahtjev saveznikâ i naredila je Prvoj armiji i Trećoj diviziji prvog poziva, iz sastava Druge armije, da preduzmu ofanzivu u Sremu. Te srpske snage su noću, 5/6. septembra, forsirale reku Savu i izvršile prodor u Srem. Međutim, zbog borbi na Drini Vrhovna komanda je bila primorana da obustavi dejstva u Sremu i da Prvu armiju prebaci na Drinu.

[2] Kolubarska bitka vođena je od 16. novembra do 2. decembra 1914. godine.

Digitized by Google

sku, pa zatim u Solun 19.427 dobrovoljaca. Drugi dio dobrovoljaca je, poslije izbijanja revolucije u Rusiji, decembra 1917. godine, po odobrenju sovjetske vlade krenuo preko Sibira, Mandžurije, Japana, Tihog okeana i Crvenog mora i stigao u Solun u proljeće 1918. godine. U toku te i prethodne godine iz Rusije je na Solunski front stiglo ukupno 12.696 dobrovoljaca. Računa se da je u prvom svjetskom ratu bilo ukupno oko 32.000 dobrovoljaca, pripadnikâ južnoslavenskih naroda koji su dotad bili u okvirima Austro-Ugarske carevine ili su činili političku i ekonomsku emigraciju u drugim dijelovima svijeta. Na taj način su južnoslavenski narodi i na djelu pokazali političku volju i odlučnost da se udruženim snagama odupru stranim zavojevačima, što je, bez sumnje, odlučujuće utjecalo na snaženje jugoslavenske ideje.

O prvom svjetskom ratu (1914—1918) kao historijskom međašu u naprijed naznačenom smislu može se zaključno reći da je on — mada je započet i vođen prije svega zbog interesâ i sukoba velikih sila (u čemu je osnovno bilo to da je Njemačka htjela da korjenito izmijeni političku kartu svijeta i međunarodni sistem time što će, kao evropska hegemona sila, s izrazito naraslom industrijskom i vojnom moći, osigurati sebi za duže vrijeme vodeću poziciju i snažan privredni rast) — bio od izuzetne važnosti u historiji balkanskih naroda. Pošto su srednjoevropske sile htjele da Balkanski poluotok pretvore u područje svog političkog i privrednog širenja, historijske težnje za slobodom na balkanskom tlu prvi put su najoštrije ispoljene u otvorenom ratnom sukobu s pojedinim velikim silama i njihovim blokovima. Bez obzira na sve varijante ratnih programa Centralnih sila, u pitanju je bila njihova težnja da ovaj prostor potčine sebi. Pri tom su Centralne sile prema pojedinim državama i narodima poduzimale posebne, selektivne mjere i akcije, ali uvijek s istim opštim ciljem. U slučaju potpunog uspjeha Centralnih sila u ratu trebalo je da neke države budu uništene ili, u najmanju ruku, da egzistiraju teritorijalno bitno umanjene i sa simboličnim suverenitetom (Srbija, Crna Gora), dok bi druge države, koje bi bile saveznice Centralnih sila, iako teritorijalno proširene, suštinski bile tako vezane za Njemačku političko-vojnim (to jest trajnim) savezom, privrednim i kulturnim vezama, da bi stvarno postale vazalne zemlje (Bugarska, Turska). Pri tom su se Berlin i Beč svjesno koristili unutarnjim balkanskim podjelama i prije svega »velikobugarskim« programom, da bi produbljivanjem razdora na Balkanu lakše postigli svoj cilj. Ipak, na Balkanu je, u konačnom zbiru, djelovala slijedeća podjela: Centralne sile su na svojoj strani u ratu, osim onih dijelova Balkana koje je habsburška država ranije sebi pripojila, imale i Bugarsku, vođenu težnjama za stvaranjem nadmoći na poluotoku. Time je podjela išla isključivo putem pripremljenim nedavnom historijom.

Što se jugoslavenske ideje tiče, tim ratom je bio presječen njen normalni historijski razvitak. Srbiji i Crnoj Gori rat su

Digitized by Google

nametnule dvije centralne sile. On je bio nametnut i jugoslavenskim narodima koji su živjeli u granicama države Habsburga, s tim što im je, kao pripadnicima te države, bilo predodređeno da na frontu tog svjetskog rata učestvuju na drugoj strani. Ovdje se, ipak, najbitnijim čini to što je sa slabljenjem državne moći Austro-Ugarske sve jasnije pokazivao snagu jugoslavenski pokret na njenim teritorijama, usprkos dubokom usjeku koji su u njega unijele prethodne godine toga rata. Slomom Centralnih sila, u jesen 1918. godine, taj pokret je bio činjenica od najvećeg značaja, a oslanjao se ne samo na tradiciju u do tada nezavisnim jugoslavenskim državama — Srbiji i Crnoj Gori — nego i na autohtonu tradiciju na austro-ugarskom tlu. Velike sile pobjednice su, poslije okončanja rata, samo priznale nastalu situaciju, a nisu rješavale i pitanje da li stvoriti ili ne stvoriti jednu državu na jugoslavenskoj osnovi.

U modernoj historiji Balkana, koja koincidira s početkom buđenja nacionalne svijesti jugoslavenskih naroda i s njihovom borbom za nacionalno oslobođenje, to jest s borbom za obnavljanje nacionalnih država koje su još u srednjem vijeku, jedne ranije, a druge kasnije, potpale pod vlast dviju susjednih velikih imperija na istoku i zapadu (otomanskog i rimsko-njemačkog, odnosno habsburškog carstva), javljale su se mnogobrojne i raznovrsne ideje za premošćivanje i negiranje vjekovima naslaganih suprotnosti, predrasuda i sporova i na toj osnovi podjele koje su karakterizirale odnose među južnoslavenskim narodima kao njihovo negativno nasljeđe historije i tradicije.

Kao što je rečeno, naspram južnoslavenskih naroda i njihovih težnji za ujedinjenjem stotinama godina stajale su za ono doba moćne države i na istoku i na zapadu, bilo u liku aktuelnog ili potencijalnog gospodara. Protiv tih sila i njihovih interesa naši narodi — ekonomski i kulturno nerazvijeni, u velikoj mjeri izmiješani sa mnoštvom drugih etničkih grupa, vjerski netolerantni — nisu bili kadri da pojedinačno izvojuju pobjedu na bilo kojem važnijem sektoru društvenog, ekonomskog i kulturnog života. I upravo takva situacija počela je u raznorodnim južnoslavenskim sredinama, među različitim društvenim slojevima i političkim subjektima, rađati misli i ideje o jedinstvu kao putu spasenja i opstanka.

Etnička srodnost naših naroda, njihova geografska povezanost i zajedničke želje, vjekovne težnje da izađu iz potčinjenog položaja i ovisnosti o drugima i da nadvladaju vlastitu zaostalost, kao i primjeri ujedinjenja drugih evropskih naroda i zemalja, navodili su na to da se zanemare postojeće razlike u tradicijama, kulturi, jeziku, vjeri i načinu života i da se za svaki poseban nacionalni interes traži uporište u jedinstvu jugoslavenskih naroda.

Pojedinci, različiti socijalni slojevi, različiti pokreti, političke partije i vlade u pojedinim južnoslavenskim zemljama razmišljali su ponaosob i sporazumno o jugoslavenskom pitanju, a iz-

Digitized by Google

ražavali su htijenja i ciljeve prije svega vlastite sredine. Ukoliko su se njihove misli, ideje i stavovi više približavali, podudarali i međusobno inspirirali, utoliko je osnovna ideja vodilja jačala.

Nije mi namjera da u ovoj prilici govorim o najrazličitijim koncepcijama jugoslavenskog ujedinjenja (počev od geneze, odnosno od jugoslavenstva kao varijante ilirizma[3] do raznih ideja o jugoslavenskoj federaciji kao što su one u balkanskoj i podunavskoj federaciji, austroslavističke, unitarističke, do onih koje ujedinjenje anticipiraju na revolucionaran način). Također ne bih govorio ni o organiziranim političkim snagama i pojedincima, pokretačima i nosiocima te ideje, koji su se u mnogo čemu razlikovali po svojim shvatanjima, programima i praktičnim političkim koracima, ali treba istaći ono što im je bilo zajedničko, a to je podudarnost u ocjeni položaja naših naroda (političkog i kulturnog) i uvjerenje da im je spas u ujedinjenju. Historijski smisao i vrijednost tog shvatanja najbolje se ocrtava kada se zna da ono nije nastalo samo u jednom narodu, jednoj klasi, jednoj političkoj partiji ili čak jednoj generaciji, već je ono, naprotiv, plod strijemljenja više naraštaja i raznorodnih političkih činilaca.

Sazrijevanjem svijesti u svih Južnih Slavena da se samo udruženim snagama, objedinjeni u jedinstvenu zajednicu mogu oduprijeti stranim silama i ostvariti svoje vjekovne težnje za nacionalnom, političkom i kulturnom emancipacijom, sazrijevala je i ideja o jugoslavenstvu, koja je na kraju rezultiraha jedinstvenom državnom zajednicom.

Epilog prvog svjetskog rata u državotvornom pogledu bilo je prvodecembarsko ujedinjenje[4], s kojim je izgledalo da je konačno ostvaren vjekovni san najprogresivnijeg dijela naših naroda da se ujedine u slobodnu i samostalnu državnu zajednicu ravnopravnih naroda. Dogodilo se, međutim, da je ta velika ideja deformirana i u suštini iznevjerena, i to u dvostrukom smislu:

---

[3] Ilirizam — hrvatski narodni pokret ili preporod. Obuhvatao je period od 1835. do 1848. godine. Ovaj pokret se odlučno i s uspjehom suprotstavljao mađarizaciji Hrvatske radeći na stvaranju južnoslavenske jezičke zajednice i na povezivanju južnoslavenskih naroda. On se, istovremeno, suprotstavio i Austriji i feudalnom društvenom uređenju, pa je imao oslobodilački karakter kako u nacionalnom tako i u socijalno-političkom pogledu.

[4] Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba proglasilo se na Hrvatskom saboru, 29. oktobra 1918, za novi vrhovni organ državne uprave Južnih Slavena u Austro-Ugarskoj i time prekinulo svaku vezu s habsburškom monarhijom. Istovremeno je proglašeno stvaranje nove države Južnih Slavena, nezavisne države Slovenaca, Hrvata i Srba. To isto suvereno tijelo obznanilo je, 24. novembra, ujedinjenje države Slovenaca, Hrvata i Srba s Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom u jedinstvenu državu Srba, Hrvata i Slovenaca. Slične odluke su donijete u Novom Sadu za Vojvodinu i u Podgorici za Crnu Goru, pa je 1. decembra 1918. godine u Beogradu proglašeno stvaranje Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Digitized by Google

prvo, mnogi krajevi i dijelovi naših naroda ostali su izvan svoje matice kao posljedica nagodbi i međusobnih *ustupaka velikih sila*, prije svega preko leđa naših naroda, i, *drugo*, režim nije priznavao čitave narode, gušio je svaki progres. Nije, stoga, ništa čudno što su mnogi tu novostvorenu državu smatrali pravom tamnicom naroda. Ta državna zajednica je svojim nedemokratskim, u suštini antinarodnim karakterom, stvorila u svijesti ljudi neku vrstu odijuma prema jugoslavenskoj državnosti uopće, što će ideolozi svih separatizama vrlo vješto koristiti u svojim političkim igrama i manipulacijama sve do današnjih dana. To je, dijelom, razlog izvjesnog neshvatanja značaja države za politički identitet naših naroda i narodnosti, što se u predvečerje drugog svjetskog rata vrlo rječito manifestiralo u negativnom stavu u vezi s odbranom zemlje, izraženom u mnogobrojnim polemikama, raspravama i publikacijama, pa i u dijelu partijske inteligencije, usprkos vrlo jasnom stavu KPJ, izraženom u njezinoj odluci da komunisti kao najrodoljubiviji dio narodnih masa treba da brane Jugoslaviju takvu kakva jeste.

Narodnooslobodilački rat 1941—1945. godine predstavlja međaš u našoj historiji koji je radikalno okrenuo njezine tokove i procese. Iako je prošlost svih naših naroda i narodnosti i teška i slavna, može se slobodno reći da prava historija Jugoslavije i njezinih naroda i narodnosti počinje tek od toga događaja i historijskog procesa. Evo i nekoliko neobrazloženih argumenata u prilog toj tezi.

— Naši narodi i narodnosti su mnogo puta u svojoj historiji ratovali ili na strani pobjednika ili na strani poraženih. Iako su često bili na velikoj sceni, uglavnom su imali epizodne uloge. Uvijek su drugi o njima odlučivali, a oni su bili dodatak ratne ili političke igre velikih sila. Tek u narodnooslobodilačkom ratu naši narodi i narodnosti krupnim koracima izlaze na veliku historijsku scenu da se sami izbore za svoje mjesto u suvremenom svijetu. Dakle, u narodnooslobodilačkom ratu su naši narodi, svi bez izuzetka, bili neposredni akteri vlastite historije i tvorci svoje sudbine.

— Narodnooslobodilački rat je, i pored nezapamćene ideološke i političke propagande, svih vrsta podjela (historijskih, političkih, vjerskih), okupatorske vlasti i mnoštva marionetskih režima, i bukvalno govoreći ujedinio sve naše narode i narodnosti. Naravno, pod tim podrazumijevam njihov rodoljubivi dio — okupljen oko platforme narodnooslobodilačke borbe. Bilo je to, kako je maršal Tito figurativno ali duboko istinito znao kazati, u pravom smislu oružano bratstvo svih naših naroda i narodnosti. I upravo u tome je veličina uloge koju je Partija s Titom na čelu odigrala u narodnooslobodilačkom ratu, njegovom pokretanju i vođenju. Svojom strategijom narodnooslobodilačke borbe Partija je veoma jednostavno i vrlo efikasno tukla sve okupatorske strategije, koje tu narodnooslobodilačku komponentu nisu uzimale u obzir ili one koje su joj se izdajom

Digitized by Google

nastojale suprotstaviti. Na toj oslobodilačkoj strategiji izgrađeno je bratstvo i jedinstvo kao jedina istinska formula i princip uspostavljanja ukupnih odnosa među našim narodima i narodnostima u budućoj državnoj i samoupravnoj zajednici.

— Narodnooslobodilački rat je sinteza narodnooslobodilačke i revolucionarne borbe, pri čemu je riječ o dvije strane jedinstvenog procesa oslobađanja naroda i radnih masa od svih oblika ugnjetavanja — nacionalne obespravljenosti i socijalnog izrabljivanja. On je već od samog početka bio sinteza i jednog i drugog, jer je njegov revolucionarni karakter bio uvjet i sadržaj narodnooslobodilačkog i, obrnuto, nije moglo biti ni govora o potpunom socijalnom oslobođenju — dakle, o socijalističkoj revoluciji, ako se istodobno ne izborimo i za potpuno nacionalno oslobođenje od spoljnjeg neprijatelja, ali i od svih ranijih poznatih oblika unutarnjeg nacionalnog ugnjetavanja i obespravljivanja.

— Na tekovinama narodnooslobodilačkog rata stvorena je jugoslavenska državna zajednica na posve novim osnovama i novog karaktera. Može se, u stvari, reći da je jedna od njegovih velikih tekovina obnavljanje jugoslavenske državnosti. Značaj te tekovine ima neprocjenjivu međunarodnu političku važnost. Poznato je da je jedan od osnovnih ciljeva Hitlerove šestoaprilske agresije bio da se Jugoslavija uništi kao država, da se zbriše s karte Evrope. Praktična izvedba toga cilja poznata je i nemam namjeru da je ovom prilikom elaboriram. Želim samo naglasiti da je Jugoslavija kao država, bez obzira na njezinu društvenu suštinu i karakter, bila ozbiljna prepreka svim strategijskim nastojanjima velikih sila da ostvare svoj utjecaj na Balkanu i u Sredozemlju. U svim svojim opcijama velike sile su s njom morale računati ili kao sa saveznikom ili kao s potencijalnim protivnikom. Nisu slučajno zavojevači i okupatori nastojali plasirati i dokazati da je Jugoslavija kao državna zajednica neodrživa u uvjetima naslijeđene vjekovne podijeljenosti i razjedinjenosti njezinih naroda, njihovog različitog civilizacijskog razvoja i vezanosti za istočnu, odnosno za zapadnu tradiciju i kulturu, te da se suprotnost Istoka i Zapada, kao jedna od temeljnih proturječnosti epohe, najrječitije i najoštrije ispoljava na prostoru Jugoslavije, dijeleći ga na dvije suprotstavljene tradicije i kulture. To, na žalost, i danas mnogi pokušavaju da dokažu, a mnogi se i dalje zlurado nadaju da će im budući razvoj dati za pravo. Narodnooslobodilački rat je, međutim, uvjerljivo opovrgao tu tezu. Iz njega je izašao model državne zajednice novog tipa — jedino mogući u uvjetima date strukture i obilježja jugoslavenskih naroda i narodnosti. Komunistička partija s Titom na čelu dokazala je da Jugoslavija kao državna zajednica naroda i narodnosti nije fikcija, već puna realnost. U stvari, Jugoslavija kao državna zajednica jeste i neophodan uvjet ostvarivanja potpunog suvereniteta svakog njezinog naroda i narodnosti ponaosob. Van okvira jugoslavenske državne zajednice potpuni suverenitet i subjektivitet njezinih naroda ne bi

Digitized by Google

bilo mogućno ostvariti. Ni u jednoj velikodržavnoj projekciji koja računa na dio našeg prostora i našeg življa nema mjesta ni za kakvu nacionalnu autonomiju. To se vrlo uvjerljivo može testirati analizom odnosâ koji vladaju u našem današnjem okruženju, kao i analizom historijskih konstanti u tom domenu međunarodnih odnosa i ponašanja. Naši narodi u tom pogledu nemaju nikakvih iluzija. Upravo je i to jedan od snažnih kohezionih činilaca naše zajednice, i pored nekih suprotnih shvatanja i izvjesnih divergentnih ponašanja koja se povremeno konstituiraju na osnovu parcijalnih interesa.

Uspostavljenjem Jugoslavije kao države ravnopravnih naroda i narodnosti, na demokratskim osnovama, postavljena je snažna brana negativnom utjecaju velikih sila na balkanske države. Razumije se, kao proces ti utjecaji i dalje djeluju. Različiti su oblici i sadržaji toga procesa, ali Jugoslavija je praktična negacija nelegalnog i nasilnog utjecaja time što dokazuje na djelu da može ravnopravno surađivati sa svim zemljama i narodima, bez obzira na njihovu političku, ekonomsku i ideološku opredijeljenost ili pripadnost i da istodobno bude jedan od značajnih činilaca pokreta nesvrstavanja. Na drugoj strani, ona to ostvaruje i energičnim suprotstavljanjem svakom pokušaju ugrožavanja njezinog suvereniteta, teritorijalne cjelokupnosti i integriteta kao državne zajednice, sa ma koje strane to dolazilo.

— Narodnooslobodilački rat je omogućio da se matici zemlji pripoji značajan dio krajeva koji su joj bili neopravdano oduzeti, čime je dao praktičan doprinos širem okupljanju naših naroda u jedinstvenu zajednicu.

— Narodnooslobodilački rat je, napokon, pokazao kakva sudbina očekuje svaku kolaboraciju i nacionalnu izdaju. Ni jedan pojedinačno uzet marionetski režim, odnosno kolaboracionistički pokret, nije mogao ostvariti ni prividni suverenitet, kao što ni svi skupa nisu mogli konstituirati zajedničku strategiju protiv narodnooslobodilačkog pokreta, jer su u svojoj osnovi bili antinarodni, antijugoslavenski i društveno retrogradni. Oni su mogli u ratnom vihoru privremeno egzistirati samo uz čvrst oslonac i zaštitu okupatora.

Ovaj dio izlaganja zaključio bih konstatiranjem činjenice na kojoj se temelji osnovna teza kojom sam i počeo. Narodnooslobodilački rat je na historijsku pozornicu svom silinom izbacio naše narode i narodnosti kao samostalne i autentične tvorce svoje sudbine i svoje historije. Njihova sloboda, nezavisnost i federativna državna zajednica slobodno i ravnopravno ujedinjenih naroda jesu njihovo vlastito djelo, ni od koga podareno i ničim nametnuto. Riječ je o trajnoj tekovini — i jugoslavenski narodi i narodnosti, radnička klasa, radni ljudi i građani izražavaju punu riješenost i spremnost da je kao takvu brane od svih oblika ugrožavanja.

Digitized by Google

2. O doprinosu Jugoslavije savezničkoj pobjedi nad fašizmom

O našem doprinosu ukupnoj pobjedi Antihitlerovske koalicije nad fašizmom napisane su čitave studije i mnoge historiografske rasprave i publikacije. Gotovo da se tome nema šta dodavati. Ne pokrećem to pitanje zato da bih bilo što u toj poznatoj građi eventualno revalorizirao, već zbog trenutka u kojem se sada nalazimo — trenutka obilježavanja jubileja pobjede nad fašizmom. Naš doprinos je ogroman, u stvari, najveći mogući. Mi se time ponosimo, time treba da se ponose i budući naši naraštaji, ali ne zato da bismo zapostavljali doprinos drugih ili da bismo se samo hvalisali, već zbog izuzetno velike motivacione snage te historijske činjenice u jačanju odbrambene svijesti i uvjerenja naših naroda i narodnosti, svih slojeva stanovništva, a prije svega mlade generacije, da možemo braniti i odbraniti svoju zemlju i sve tekovine narodnooslobodilačkog rata o kojima sam govorio, s osloncem prvenstveno na vlastite snage.

To saznanje i na njemu zasnovana odgovarajuća doktrinarna opredjeljenja u domenu općenarodne odbrane i društvene samozaštite ishode, kao iskustvo trajne vrijednosti, iz historijske istine da su jugoslavenski narodi i narodnosti u narodnooslobodilačkom ratu veoma aktivno i faktički prvi put u svojoj historiji tako snažno utjecali na svjetska zbivanja. Dajući svoj pun doprinos savezničkoj pobjedi nad fašizmom, mi smo se, rame uz rame, svrstali u isti stroj sa velikim protagonistima moderne historije — razumije se, prema našim mogućnostima, a po mnogo čemu i po mnogim priznatim mjerilima i znatno iznad tih mogućnosti. U prilog toj tezi ističem nekoliko činjenica:

— slobodarske težnje naših naroda i narodnosti, podstaknute djelovanjem Komunističke partije Jugoslavije i uz njezino potpuno angažiranje, prouzrokovale su otkazivanje Trojnog pakta, što je poslužilo kao povod za otpočinjanje šestoaprilskog njemačkog napada na Jugoslaviju. Nema sumnje da je to umnogome poremetilo dinamiku ostvarivanja nekih strategijskih ciljeva fašističke Njemačke, štoviše, može se tvrditi da je to izazvalo i izvjesno korigiranje njemačkih strategijskih zamisli kao što je odlaganje plana »Barbarosa« sa više od mjesec dana, što je za one prilike i, kako se pokazalo, nedovoljnu pripremljenost SSSR-a za rat, imalo strategijski značaj;

— kad je riječ o ukupnim gubicima savezničkih zemalja, odnosno zemalja Antihitlerovske koalicije, ukazao bih na nekoliko podataka: izuzev SSSR-a, koji je imao ukupno 20 miliona gubitaka u ljudstvu, i Poljske, koja je izgubila 6 miliona i 100 hiljada ljudi, sve ostale savezničke zemlje imale su ukupno oko 5 miliona gubitaka, odnosno 0,7 odsto od ukupnog broja njihovog stanovništva, a, kao što je poznato, Jugoslavija je u drugom svjetskom ratu imala ukupne gubitke od 1 milion i 705 hiljada ljudskih žrtava, što je činilo 10,8 odsto od ukupnog broja stanovnika. Prema tome, po broju ukupnih ljudskih gubitaka među

Digitized by Google

zemljama antihitlerovske koalicije Jugoslavija zauzima treće mjesto (iza SSSR-a i Poljske).

Slično stanje je i u pogledu broja poginulih boraca savezničkih snaga. U odnosu na broj stanovnika ukupan broj poginulih savezničkih vojnika, bez SSSR-a i Poljske, iznosi 1,217.000 ili 0,17 odsto. Da podsjetim, naši gubici u oružanoj borbi iznose 304.540, odnosno 2 odsto od ukupnog broja stanovnika, čime Jugoslavija po broju poginulih boraca zauzima drugo mjesto (iza SSSR-a). U poređenju s ukupnim vojnim gubicima u ljudstvu 18 savezničkih zemalja, izuzev SSSR-a i Poljske, to iznosi cijelih 25 odsto, odnosno jednu četvrtinu tih gubitaka.

Međutim, treba reći da mi doprinos Jugoslavije pobjedi nad fašizmom ne mjerimo samo žrtvama koje je naša zemlja u toj borbi podnijela, već i brojem i veličinom neprijateljskih snaga koje smo za sve vrijeme rata vezivali na jugoslovenskom ratištu, a posebno prema broju i veličini gubitaka koje smo nanijeli fašističkim snagama, kako u ljudstvu tako i u materijalu.

Za sve vrijeme trajanja drugog svjetskog rata za naše ratište bilo je vezano mnogo neprijateljskih vojnika, prosječno ekvivalenta 30—55 fašističkih divizija. Broj neprijateljskih vojnika neprekidno se povećavao od 1941. godine — kada je iznosio 660.000, do 1943. godine — kada je povećan na 920.000. Odnos snaga u ljudstvu bio je, za skoro sve vrijeme trajanja rata, povoljniji za neprijatelja (1941. godine 8,2:1, 1943. godine 2,7:1), a tek 1945. godine, u završnim operacijama, taj odnos bio je 1,1:1 u našu korist. Odnos snaga u ratnoj tehnici, osobito suvremenoj, nije se mogao ni uspoređivati — fašističke snage su, kao što je poznato, u tom pogledu imale višestruku prednost.

Međutim, u vojnoteorijskom i praktičnom smislu posebnu pažnju zaslužuje činjenica da je neprijatelj za sve vrijeme trajanja rata na bojnom polju, odnosno u neposrednoj oružanoj borbi, trpio veće gubitke nego jedinice Narodnooslobodilačke vojske — 447.000 poginulih i više od 500.000 ranjenih, što znači da su njegovi nepovratni gubici samo na našem ratištu bili oko 20 odsto od ukupnih snaga koje su se uopće za vrijeme trajanja rata pojavljivale na našem prostoru — oko 2,5 miliona vojnika. Nanijeti su mu znatni gubici i u ratnoj tehnici i materijalu: zaplijenjeno je i uništeno oko 3.600 topova, više od 13.000 mitraljeza, 30.000 puškomitraljeza, više od 600.000 pušaka, preko 6.000 minobacača, 928 tenkova, 309 aviona, preko 20.000 motornih vozila. Prema kriterijima popune koji su važili u drugom svjetskom ratu ta količina bi bila dovoljna da se naoruža 56 pješadijskih i tri oklopne divizije, kao i šest avio-pukova. Narodnooslobodilačka vojska je, također, imala velike gubitke — oko 300.000 boraca. Gubici su se na objema stranama povećavali iz godine u godinu, pri čemu su neprijateljevi stalno bili veći od naših. To potvrđuje da je oružana borba na jugoslavenskom ratištu bila neprekidna, da je intenzitet te borbe narastao i da je naša ratna vještina bila efikasnija od neprijateljeve.

Digitized by Google

Ukupni doprinos narodnooslobodilačkog rata našoj epohi jeste, prije svega, u činjenici što je u praksi pokazao i potvrdio mogućnost uspješne borbe jedne relativno male i nerazvijene zemlje protiv moćne sile. To naše iskustvo je, svakako, značajan doprinos procesu historijskog buđenja naroda, koji je naročito intenziviran u antikolonijalnoj revoluciji nakon drugog svjetskog rata, te je zadobio univerzalno svjetsko značenje.

3. Osobenosti narodnooslobodilačkog rata kao oblika rata i osobenosti ratne vještine

Na osobenosti narodnooslobodilačkog rata kao oblika rata i ratne vještine koju smo primjenjivali u njegovom okrilju utjecala su obilježja historijske epohe, međunarodna vojno-politička situacija i, razumije se, više objektivnih činilaca koji su djelovali na unutarnjem planu. Ali, na to je suštinski utjecao i subjektivni faktor, osobito talenat i vojnička genijalnost Josipa Broza Tita kao stratega i vojskovođe.

Bitno obilježje historijske epohe kao epohe imperijalizma bila je pojava fašizma kao deformiranog oblika kapitalističkog društva, što je uvjetovalo drugačiju političku sadržinu drugog svjetskog rata od one koja je bila poznata iz prvog svjetskog rata. Složenost uvjetâ same pojave drugog svjetskog rata zahtijevala je konkretan historijski pristup i stvaralačku primjenu naučnog metoda u analizi svjetsko-historijskih uvjeta koji su determinirali drugi svjetski rat. Konkretan historijski pristup podrazumijeva, prije svega, sagledavanje društvenih pojava u njihovoj cjelovitosti i uvažavanju principa razvojnosti u svjetsko-historijskim kretanjima. Takav pristup omogućio je da se predvidi opasnost od fašizma i da se ocijeni karakter i definiraju suština i sadržaj drugog svjetskog rata. Time se objašnjava i činjenica da je Komunistička partija Jugoslavije, usprkos nedoumicama koje su vladale u krugovima Kominterne i kontroverznim stavovima koje je ona zauzimala u vezi s ocjenama karaktera toga rata, od početka imala jasan pogled i stav u vezi s karakterom drugog svjetskog rata koji je bio, kako sam već rekao, nešto sasvim drugo u odnosu na prvi. Partija je od početka do kraja rata imala jasan stav ne samo o njegovom karakteru, nego i o njegovoj političkoj i vojnoj sadržini i nikada ga nije mijenjala.

Komunistička partija Jugoslavije s Titom na čelu pravovremeno je uočila i upozoravala na opasnosti koje prijete od fašizma. Još 1938. godine, kada je Njemačka izvršila nasilno priključivanje Austrije, a nešto kasnije i okupaciju Čehoslovačke, CK KPJ je upozoravao: »Hitlerizam nije prijatelj ni dobar susjed«, već zakleti neprijatelj slobode i nezavisnosti naroda Jugoslavije. Njegove izjave o neutralnosti i prijateljstvu prema nama lažne su kao i dojučerašnja njegova obećanja prema Austriji... Sutra će njegove čete da provale preko Karavanki u Jugoslaviju.

Digitized by Google

Hitler obnavlja staro njemačko carstvo i Viljemov plan »Drang nach Osten«. Taj put vodi preko Jugoslavije na Jegejsko more. U tome ga pomaže Musolini, koji sebi traži Dalmaciju i Bosnu . . .«[5] Suglasno takvim procjenama, Tito i Partija su poduzimali više konkretnih mjera na planu jačanja jedinstvenog Narodnog fronta, kao najšire baze za okupljanje svih rodoljubivih i naprednih snaga, radi pružanja otpora fašističkoj agresiji koja se neizbježno približavala, odnosno za podizanje općenarodnog ustanka i vođenja općenarodnog oslobodilačkog i revolucionarnog rata, nakon sloma vojske i političkog sistema Kraljevine Jugoslavije.

Drugo bitno obilježje našoj epohi dala je socijalistička revolucija kao svjetski proces potaknut oktobarskom revolucijom u Rusiji, a zatim i drugi svjetski proces — antikolonijalna revolucija. Već tada su se ispoljavale, makar i u rudimentarnim oblicima, revolucionarne i oslobodilačke tendencije indikativne za procjenu i zaključivanje o tome kuda smjera progresivni dio čovječanstva.

Kao odraz ovih najopćijih obilježja epohe nastali su veoma složeni opći spoljni uvjeti za otpočinjanje i vođenje narodnooslobodilačkog rata i revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije. U svojstvu najbitnijih općih spoljnih uvjeta treba imati u vidu da je:

1) drugi svjetski rat bio najveća međunarodna vojno-politička konfrontacija u historiji ljudskog društva. U njemu se odnos i raspored vojnih moći nisu uspostavljali na ideološkoj osnovi, već na osnovi konkretnih političkih interesa i ciljeva, tako da su u istom antifašističkom frontu bile zemlje raznovrsnih društveno-političkih sistema;

2) rat je vođen uz postojanje i učešće prve socijalističke zemlje — Sovjetskog Saveza, čije su oružane snage bile glavna okosnica Antihitlerovske koalicije;

3) u vrijeme donošenja odluke o podizanju ustanka u Jugoslaviji fašistički zavojevači su već bili porobili gotovo cijelu Evropu. Jugoslavija i Grčka bile su posljednje žrtve fašističke agresije na starom kontinentu;

4) fašističke sile osovine uspostavile su okupacioni sistem u svim porobljenim zemljama i otpočele organiziranu pljačku i eksploataciju prirodnih bogatstava, izvorâ energije, proizvodnih potencijala i radne snage za svoju ratnu mašineriju;

5) u dijelu okupiranih zemalja Evrope bio je u toku proces konstituiranja pokreta otpora ili se moglo računati s takvim procesom;

6) druga tehnološka revolucija omogućila je uvođenje u naoružanje kvalitativno novih i raznovrsnih sredstava ratne tehnike. Tako su tenk i avion preplavili bojište. Bilo je jasno da će taj rat biti manevarski i maksimalno ofanzivan, budući da je već

---

[5] *Pregled istorije SKJ*, IRP, Beograd, 1963, str. 256.

Digitized by Google

bila demonstrirana, na najgrublji način, strateška koncepcija »munjevitog rata«. Međutim, iako je ta koncepcija svojim osnovnim značenjem sugerirala zaključak o kratkotrajnosti toga rata, sve druge okolnosti upućivale su na suprotan zaključak.

U sklopu tih općih uvjeta koji su vladali u Evropi i svijetu jugoslavenski narodi i Komunistička partija Jugoslavije nalazili su se u osebujnom međunarodnom političkom i vojnostrategijskom položaju, koji je bio izuzetno težak i nepovoljan. Takav položaj determinisali su slijedeći posebni uvjeti: bivša jugoslavenska vojska bila je razbijena i razoružana; kralj i vlada izbjegli su u inostranstvo; zemlju su okupirale i raskomadale fašističke sile i njihovi sateliti, uz neposredno učešće i svestranu podršku kvislinga; najveći dio domaće buržoazije je, više ili manje, otvoreno surađivao s okupatorom; administrativni aparat bivše države velikim dijelom se stavio u službu okupacione vlasti (kolaboracija) i kvislinških tvorevina; teritorija naše zemlje, sa svojim nepostojećim granicama, bila je okružena lancem fašističkih i satelitskih snaga i izolirana od saveznikâ; okupator je bio moderno organiziran i naoružan i držao je znatno jače okupacione snage u Jugoslaviji nego bilo kojoj u drugoj evropskoj zemlji.

Svaki od navedenih posebnih uvjeta i svi zajedno nepobitno potvrđuju Titovu postavku da se sve ono što smo činili u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji, kao i činjenica da smo na koncu izvojevali čistu vojničku pobjedu, ne može shvatiti ako se posmatra samo sa stanovišta klasičnih vojnih doktrina, jer za to odista nije bilo ni jednog bitnog strategijskog elementa koji su, kao takav, uvažavale i vrednovale klasične doktrine. Posebno je značajno istaći činjenicu da nije postojao kontinuitet državne teritorije, a u početku ni dijelova slobodne teritorije. Jedina organizirana snaga u zemlji bila je KPJ sa svojih 12.000 članova i 30.000 skojevaca. Privredni sistem je zamro i bio je u potpunom rasulu, a i ono malo što se proizvodilo bilo je pod potpunom kontrolom okupacionih i kvislinških vlasti i služilo je za zadovoljavanje potreba fašističke vojne mašinerije. Nije bilo vojne organizacije ni sredstava ratne tehnike, osim 550 mitraljeza i puškomitraljeza, 23.000 pušaka i municije, što je prikupljeno i sakriveno nakon kapitulacije bivše vojske.

Teško je naći primjer u modernoj historiji ratova i revolucija da je neka vodeća društvena snaga povela rat i postavila sebi takve radikalne političke i vojne ciljeve a da pri tom nije raspolagala gotovo nikakvom vojnički organiziranom silom za ostvarivanje tih ciljeva, kao što je to 1941. godine učinila KPJ, s Titom na čelu.

Svestrano analizirajući okruženje, Tito je logično zaključio da nikakva premoć u odnosu vojnih snaga, mjerena klasičnim parametrima, ne dolazi u obzir. Zbog toga je tražio nova, originalna i adekvatna rješenja kako u koncipiranju snaga i sredstava revolucionarne i oslobodilačke borbe tako i u metodu organiziranja i vođenja te borbe.

Digitized by Google

Narodnooslobodilački rat je, kao što je poznato, po formi bio općenarodni, odnosno proširen partizansko-konvencinalni, a po sadržaju oslobodilački i revolucionarni rat. Historijski posmatrano, to je nov oblik rata, s isto tako novim sadržajem — istovremeno narodnooslobodilački i revolucionarni, odnosno bio je to rat čitavog naroda za nacionalno oslobođenje i po mjeri socijalističke revolucije.

Takva sadržina narodnooslobodilačkog rata otkrivala je mogućnost da se u njemu animira i angažira ne samo radništvo, kao revolucionarni subjekt, već i čitav narod. U okolnostima kada nismo imali razvijenu radničku klasu to je uistinu bio jedini mogući put oživotvorenja marksističke ideje o naoružanom narodu. U tom smislu narodnooslobodilački rat je prvi put u praksi predstavljao cjelovito ostvareni model teorije o naoružanom narodu, mada je parcijalnih ostvarenja u tom pogledu bilo i ranije.

U takvoj koncepciji revolucije, koja se zasniva na učešću najširih narodnih masa u borbi, a to će reći i u oružanoj borbi kao glavnom i odlučujućem obliku revolucionarne borbe u uvjetima kakvi su bili u Jugoslaviji 1941. godine, koncepcija stvaranja revolucionarne armije dobija značenje jednog od najglavnijih ne samo vojnih, već i društveno-političkih pitanja teorije i prakse revolucije.

Dosadašnja istraživanja i spoznaje ratne prakse uopće, a posebno narodnih i revolucionarnih ratova, nedvojbeno navode na tvrdnju da su najvažnija ostvarenja u ratnoj vještini u narodnooslobodilačkom ratu bila slijedeća: u teleološkom smislu ostvarena je sinteza oslobodilačke i revolucionarne borbe u sklopu jedinstvenog ratnog procesa; stvorena je narodna revolucionarna armija po tipu kombinirane, partizansko-regularne vojske; ostvaren je u praksi nov tip narodnog i revolucionarnog rata (općenarodni oslobodilački i revolucionarni rat) u obliku proširenog partizansko-konvencionalnog rata, i u tom okviru kombinirani, partizansko-frontalni oblik oružane borbe.

Mogućnost povezivanja i stapanja oslobodilačke i revolucionarne borbe u sklopu jedinstvenog ratnog procesa uočen je na osnovu potpunog uvida u socijalno-klasne i nacionalne suprotnosti kojima je bilo bremenito staro, građansko društvo u Jugoslaviji i analizom novih suprotnosti nastalih okupacijom zemlje. Odavde je uslijedio zaključak da će se udvostručavanjem ciljeva borbe udvostručiti i motivi i volja za borbu i otpor najširih narodnih masa svrstanih u širokom frontu, na čijem je čelu bila KPJ. Takva koncepcija i doktrina revolucije omogućile su stvaranje masovnog i demokratskog narodnooslobodilačkog pokreta, koji će prerasti u eminentan revolucionarni pokret. Bez revolucionarne sadržine našeg narodnooslobodilačkog rata ne bi se mogao postaviti ni cilj potpunog oslobođenja zemlje, i obrnuto.

Sinteza oslobodilačke i revolucionarne borbe ostvarena u narodnooslobodilačkom ratu, kao jedinstvenom ratnom procesu, kvalitativno je nova pojava u historiji ratova. To originalno

Digitized by Google

ostvarenje našlo je, tako rekuć, masovnu primjenu i potvrdu u toku svjetske antikolonijalne revolucije.

Revolucionarni lik Komunističke partije Jugoslavije i revolucionarna i kreativna uloga naše revolucije omogućili su veoma brz proces revolucionarnog sazrijevanja masa, što je bio osnovni uvjet za njihovo samoorganiziranje kao revolucionarne armije. To je uistinu značilo konstituiranje kvalitativno novog oblika vojne moći kao negacije vojne moći građanskog društva, to jest odbrambeno organiziranje narodnih masa i nastajućeg društva kao naoružanog naroda.

Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije, u svim svojim oblicima organiziranja i fazama razvoja, od početka su poprimili narodni i revolucionarni karakter, koji su sve do danas zadržali kao svoje suštinsko obilježje. Po svom društvenom karakteru Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije bili su instrument narodne vlasti i, istodobno, zajednička vojna sila svih naših naroda i narodnosti.

U užem vojnom smislu, vojnu silu revolucije, koja je sve brže narastala, trebalo je pretvarati u stalnu ustanovu revolucije, odnosno u sistem koji će efikasno funkcionirati u skladu s datim vojnostrategijskim uvjetima.

Modeli vojnog organiziranja iznalaženi su u živoj praksi vojnog revolucionarnog djelovanja, uvijek primjereni revolucionarnom karakteru narodnooslobodilačkog rata i strategijskoj koncepciji upotrebe oružanih snaga u njemu.

Uporedo s povećanjem brojnog stanja i jačanjem materijalno-tehničke baze oružanih snaga teklo je i organizaciono učvršćivanje Jugoslavenske armije, jačanje pojedinih njezinih vidova i rodova i usavršavanje sistema komandovanja.

Stvaranje i razvoj Ratne mornarice i Ratnog vazduhoplovstva također predstavlja značajan elemenat u razvoju naših oružanih snaga, posebno u smislu njihovog osposobljavanja da, pored borbi na kopnenom dijelu ratišta, izvode borbena dejstva i na primorskom dijelu ratišta i u vazdušnom prostoru.

U završnom periodu narodnooslobodilačkog rata Jugoslavenska armija je — po svojoj unutarnjoj strukturi, sastavu i jačini — predstavljala moderno opremljenu i izgrađenu vojnu silu sa svim elementima suvremene organizacije i potpuno prilagođenu uvjetima frontalnog ratovanja i zahtjevima jugoslavenskog ratišta.

Kad se govori o ostvarenju u domenu ratne vještine u vezi s odbrambenim ratom kao »proširenim« partizanskim ratom, treba istaći da tu nije riječ o tradicionalnom, već o posebnom tipu partizanskog rata, isto onako kao što je naš narodnooslobodilački rat bio poseban tip narodnog rata i poseban tip revolucionarnog rata. Zato se naš narodnooslobodilački rat i revolucija ni po jednom svom bitnom svojstvu ne bi mogli uklopiti u formulu poznatu kao »metod partizanskog ratovanja«. Ono po čemu se oni bitno razlikuju od svih pređašnjih ratova partizan-

Digitized by Google

skog ili konvencionalno-partizanskog tipa jeste to što su u njima kombinirani svi elementi (akcije regularne armije, partizanskih odreda i narodnih ustanaka), u različitim odnosima veličina, u zavisnosti od konkretne strategijske situacije, ali tako da regularna armija primjenjuje istovremeno i frontalni i partizanski način ratovanja, neovisno od odnosâ tih elemenata koji se kombiniraju. Drugim riječima, Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije, nakon njihovog ustrojstva kao redovne regularne armije, sačuvali su i održali partizanski karakter, prije svega partizanski način dejstva. U protivnom, oni ne bi uspjeli vojnički pobijediti višestruko nadmoćnijeg neprijatelja, kao što, sasvim izvjesno, naša revolucija ne bi bila uspješna da se nije pristupilo stvaranju regularne armije. Takav model kombiniranja elemenata snaga u strukturi oružane sile i kombiniranja akcija svih tih elemenata, izražen kombiniranim oblikom oružane borbe, prvi put je na taj način ostvaren u našem narodnooslobodilačkom ratu i teorijski razrađen u našoj koncepciji općenarodne odbrane i društvene samozaštite. To kombiniranje nije prost mehanički zbir dvaju elementarnih oblika oružane borbe — partizanskog i frontalnog, već kvalitativno nov način upotrebe svih elemenata snaga i sredstava revolucionarne strategije koji karakterizira općenarodni rat i ratnu vještinu koja se primjenjuje u njemu kao poseban tip rata i posebnu vrstu ratne vještine, što je, ujedno, četvrto Titovo originalno ostvarenje u ratnoj vještini — kombinirani, partizansko-frontalni oblik oružane borbe.

4. Završna ofanziva Jugoslavenske armije u sklopu savezničke ofanzive za konačno slamanje fašizma

Prave dimenzije i značenje narodnooslobodilačkog rata, a u tom kontekstu i završne ofanzive Jugoslavenske armije za oslobođenje zemlje, postaju jasni tek kada se to sagledava u razmjerama drugog svjetskog rata, tog najsurovijeg ratnog sukoba u okviru takozvanih velikih ratova. Tačnije, završne operacije na našem ratištu sastavni su dio završne etape drugog svjetskog rata. Stoga je pri ocjenjivanju završnih zbivanja na jugoslavenskom ratištu neophodno uočiti stanje na svim drugim savezničkim frontovima.

Početkom 1945. godine, dakle, u vremenu u kome se priprema i izvodi završna strategijska ofanziva na jugoslavenskom ratištu, svijet se nalazio u šestoj godini najsurovijeg rata u historiji čovječanstva. U tu šestu godinu rata oružane snage saveznika — Sovjetskog Saveza, Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije — ušle su sa oko 28 miliona ljudi pod oružjem i bile su znatno brojnije i tehnički nadmoćnije od oružanih snaga Njemačke i Japana, koje su skupa imale oko 13 miliona vojnika. Osim toga, oružane snage ostalih zemalja Antifašističke koalicije, narodnooslobodilačkih pokreta i pokreta otpora brojale su

Digitized by Google

oko 10 miliona ljudi. Tako su oružane snage Antifašističke koalicije imale ogromnu nadmoćnost na svim ratištima.

Nadmoćnost saveznikâ posebno je bila izražena na glavnom — evropskom ratištu poslije neuspjeha protuofanzive Nijemaca u Ardenima 1944/45. godine i kod Blatnog jezera u Mađarskoj u prvoj polovini marta 1945. godine, u kojima je Hitler utrošio najveći dio svoje operativno-strategijske rezerve. Njemačka se tada našla u bezizlaznoj situaciji. Međutim, i pored takvog stanja, Hitler je odlučio da nastavi rat. On je i dalje vjerovao u mogućnost rascjepa u redovima saveznika i na toj pretpostavci gradio je nadu da bi Njemačka u posljednjem trenutku mogla izbjeći totalan poraz zaključenjem separatnog mira.

Pritiješnjene između četiri fronta: istočnog i zapadnog neposredno na svojim granicama, i u Italiji i Jugoslaviji, koji su se približavali granicama Trećeg Rajha, oružane snage Njemačke početkom 1945. godine bile su grupisane na više načina.

Na istočnom frontu Nijemci su i dalje imali glavne snage (57,1 odsto od cjelokupnog sastava) organizirane u četiri grupe armija, sa ukupno 3,100.000 vojnika svrstanih u 185 divizija i 21 brigadu; na zapadnom frontu tri grupe armija sa ukupno 1,000.000 vojnika svrstanih u 77 divizija; na frontu u Italiji jedna grupa armija sa ukupno 600.000 vojnika svrstanih u 25 divizija; na frontu u Jugoslaviji Grupa armija »E« i dio Grupe armija »F«, sa ukupno oko 700.00 vojnika (oko 450.00 njemačkih i oko 250.000 kvislinških) svrstanih u 35 divizija i više manjih jedinica.

U strategijskoj rezervi njemačke Vrhovne komande nalazilo se 2,100.000 ljudi i 1.090 tenkova i samohodnih oruđa, 2.700 artiljerijskih oruđa i 930 borbenih aviona. Veći dio tih snaga u toku borbi je angažiran protiv jedinica Crvene armije, dok se manji dio nalazio u Njemačkoj i okupiranoj Danskoj i Norveškoj (oko 30 divizija). Pored toga, na strani njemačkih oružanih snaga borilo se 16 mađarskih divizija i jedna samostalna brigada.

Savezničke snage, nastupajući koncentrično prema Njemačkoj, početkom 1945. godine nalazile su se u slijedećem rasporedu:

Na istočnom frontu Crvena armija je protiv Njemačke imala devet frontova sa oko 6,000.000 vojnika, svrstanih u 500 divizija, sa 2.993 raketna uređaja, 91.400 artiljerijskih oruđa i minobacača, 11.000 tenkova i samohodnih oruđa i 14.500 aviona.

U rezervi sovjetske Vrhovne komande prema Njemačkoj nalazilo se 577.000 ljudi, 2.200 tenkova i samohodnih oruđa. Pored toga, u sastavu Crvene armije borilo se oko 326.000 vojnika iz Poljske, Čehoslovačke, Rumunije i Bugarske.

Crvena armija je polovinom marta izbila na liniju: rijeka Odra (s nekoliko mostobrana na njezinoj lijevoj obali) — slovačke Rudne planine — Estergon — Blatno jezero — rijeka Drava, gdje je vršila pripreme za nanošenje odlučujućeg udara Njemačkoj: glavnim snagama u pravcu Berlina, odakle je bila

Digitized by Google

udaljena svega 100 km, a pomoćnim snagama prema Pragu i Beču.

Na zapadnom frontu saveznici su protiv Njemačke imali tri grupe armija sa oko 3,000.000 vojnika, svrstanih u 71 diviziju, sa 4.500 tenkova i 15.000 aviona.

Zapadni saveznici su izbili krajem marta na rijeku Rajnu i, stvorivši mostobrane kod Remagena i Openhajma, pripremali se da nastave ofanzivu radi zauzimanja Rurske oblasti, a zatim da krenu ka Berlinu, u susret Crvenoj armiji.

Na frontu u Italiji saveznici su imali jednu grupu armija sa oko 1,500.000 ljudi, svrstanih u 24 divizije, sa 3.100 tenkova i 5.000 aviona.

Savezničke operacije u Italiji razvijale su se sporijim tempom. Čitavu zimu 1944/45. godine njihove snage su bile zaustavljene na njemačkoj utvrđenoj »Gotskoj liniji«: jezero Komakio — Bolonja — Toskanski Apenini. U toku marta savezničke snage su izvršile pripreme za odlučnu ofanzivu radi proboja te linije i izbijanja u dolinu reke Po i daljeg nastupanja prema Austriji.

Na jugoslavenskom frontu u završnim operacijama Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije imala je oko 650.000 boraca, dok su njezini cjelokupni efektivi bili oko 800.000 boraca.

Početkom marta 1945. godine Jugoslavenska armija je imala četiri armije (1, 2, 3. i 4), deset korpusa (2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10. i 11), Korpus narodne odbrane i jednu Operativnu zonu (4) sa ukupno 52 pješadijske divizije, sedam divizija Korpusa narodne odbrane Jugoslavije i dve vazduhoplovne divizije, jedinice Ratne mornarice, samostalne jedinice nižih štabova i vojno-teritorijalne komande.

Pored ovih krupnih operativnih i taktičkih sastava, u pozadini neprijatelja dejstvovalo je i 39 partizanskih odreda i mnogobrojne druge vojno-teritorijalne i partizanske snage.

Svim ovim snagama komandovao je vrhovni komandant, maršal Tito, preko Generalštaba Jugoslavenske armije koji je neposredno pripremao operacije i njima rukovodio.

To su neki opći uvjeti pod čijim su neposrednim i posrednim utjecajem otpočeli i tekli proces pripreme i izvođenje završne ofanzive za konačno oslobođenje Jugoslavije. Bila je to odlučujuća bitka za koju smo se faktički pripremali još od beogradske operacije. Njome smo ishod rata na našem ratištu izvojevali na vojnom planu, čime smo stvorili sve neophodne vojne pretpostavke da bitno utječemo na sva politička rješenja na našem prostoru.

Zahvaljujući toj činjenici, cjelokupno iskustvo i pouke iz narodnooslobodilačkog rata i revolucije, posebno one iz završne ofanzive, dobijaju trajnu vrijednost kao spoznaja djelovanja posebnih zakonomjernosti u općenarodnom oslobodilačkom, odnosno odbrambenom ratu, kao posebnom tipu rata. Ovdje se na-

Digitized by Google

glašava osobito završni dio rata zbog toga što su u tom periodu i na jugoslavenskom ratištu izvođene operacije prema tipu operacija iz drugog svjetskog rata, što podrazumijeva izvjesne sličnosti, ali i bitne razlike u mnogim njihovim elementima. Te razlike se ogledaju u manifestiranju svih onih suštinskih svojstava narodnooslobodilačkog rata i u njemu ispoljene ratne vještine o kojima je bilo riječi, a koje smo okvalificirali kao Titov originalan i epohalan doprinos marksističkoj vojnoj misiji i praksi i uopće ratnoj vještini.

Digitized by Google

Milija Stanišić

Ustanak naroda Jugoslavije 1941.

I

U već zahuktalom imperijalističkom pohodu, s ciljem da se izbore za svjetsko gospodstvo, na vrhuncu svoje moći, fašističke armije Njemačke i Italije skršile su u aprilskom ratu, za svega desetak dana, državnu i vojnu moć Kraljevine Jugoslavije. Nju su okupirale vojne i policijske snage Njemačke, Italije, Mađarske i Bugarske. Fašistički okupatori su zaveli okupacioni sistem koji je trebalo da sačuva mir u zemlji i da istovremeno obezbijedi ostvarivanje dva strategijska cilja: da se maksimalno iskoriste privredna bogatstva i privreda Jugoslavije za dalje vođenje ratnih dejstava sila Osovine; i da se iskoristi njen prostor za izvođenje operacija u basenu Mediterana i u SSSR-u. Okupacioni sistem su obezbjeđivale vojne snage sve četiri fašističke države, na početku sa 18 divizija i više desetina samostalnih pukova. Narodi Jugoslavije su se našli u mraku fašističkog ropstva: jednima je prijetila opasnost fizičkog istrebljenja, a drugima da budu asimilirani od strane susjednih fašističkih država. U najvećem dijelu zemlje zavladala je strahovlada okupatora, koji je od prvog dana raspirio bratoubilačku borbu — prikrivajući svoje prave ciljeve i namjere masovnom i dobro smišljenom propagandom o tome da fašizam donosi slobodu ju-

Digitized by Google

goslovenskim narodima. Tako je tih dana za narode Jugoslavije nastalo olujno istorijsko vrijeme, koje im je donosilo smrtnu opasnost. Zapali su — ko zna po koji put! — u »krvavu istoriju«.

Okupacija je iz temelja i u svim oblastima društva izokrenula raniji red stvari. Premda je okupacija zemlje postala nov i dominantan činilac, ona nije mogla potreti klasne i političke suprotnosti predratne Jugoslavije, mada je poremetila osnovni odnos i raspored njenih političkih snaga. U stvari, porazom buržoaske države u aprilskom ratu društvena kriza je još više produbljena, a glavne protivrječnosti jugoslovenskog društva pod okupacijom izražavale su se i razrješavale kroz odnos prema okupatoru, koji je postao osnovni društveni odnos. Samo u sprezi sa okupatorom, ili borbom protiv njega mogli su se ostvarivati nacionalni i socijalni ciljevi bilo koje od postojećih društvenih snaga. Stoga se koloplet društveno-političkih suprotnosti, i nastale krize, morao u prvom redu rasplitati kroz odnos prema okupatoru.

Jugoslavija se pod okupacijom našla na velikom istorijskom raskršću sa kojega su se račvala tri magistralna pravca: jedan je vodio u fašistički »novi evropski poredak«; drugi je značio obnovu starog društvenog poretka; a treći — borbu protiv okupatora i uspostavljanje novog društvenog sistema. Odabiranje nekog od ovih puteva istovremeno je omogućavalo diferencijaciju i grupisanje snaga. U okvirima tog procesa odigravalo se duboko prestrojavanje društvenih snaga i njihova smjena na jugoslovenskoj sceni.

Buržoazija je u okupiranoj zemlji bila pocijepana: znatan njen dio je od prvog dana zauzeo poziciju kvislinga, dok je njena glavnina bila prozapadno orijentisana. Oni koji su se stavili u otvorenu službu okupatora učinili su to u prvom redu zbog svoje profašističke ideologije ili nacionalnog separatizma. Prozapadno orijentisane građanske snage bile su dezorganizovane i zbunjene usljed brzog sloma države, kojom su upravljale u međuratnom periodu. Bile su do srži zaplašene fašističkom vojnom snagom. Izgubile su samopouzdanje i u zapadnim saveznicima vidjele su jedinu snagu koja je mogla da izbori i osigura obnovu monarhističke Jugoslavije. U cjelini, novo grupisanje i politička orijentacija buržoazije bili su, u osnovi, uslovljeni i opredijeljeni opštom nemoći jugoslovenskog građanskog društva, čija se sudbina na istorijskom horizontu ubrzano približavala svom zalasku.

Umjesto razjedinjene i oslabljene buržoazije, na scenu su stupale nove društvene snage, i to mimo i protiv volje predratne vladajuće klase. One su već bile stasale i očvrsle. Predvodila ih je Komunistička partija Jugoslavije.

Revolucionarna avangarda radničke klase postala je u godinama pred rat značajan politički činilac u zemlji, doživljavajući u to vrijeme svoj pravi preporod pod vođstvom novog Centralnog komiteta, s Titom na čelu. Oslobodivši se podvojenosti u svojim redovima (frakcionaške borbe), ona je uspješno prodirala u

Digitized by Google

Milija Stanišić

Ustanak naroda Jugoslavije 1941.

I

U već zahuktalom imperijalističkom pohodu, s ciljem da se izbore za svjetsko gospodstvo, na vrhuncu svoje moći, fašističke armije Njemačke i Italije skršile su u aprilskom ratu, za svega desetak dana, državnu i vojnu moć Kraljevine Jugoslavije. Nju su okupirale vojne i policijske snage Njemačke, Italije, Mađarske i Bugarske. Fašistički okupatori su zaveli okupacioni sistem koji je trebalo da sačuva mir u zemlji i da istovremeno obezbijedi ostvarivanje dva strategijska cilja: da se maksimalno iskoriste privredna bogatstva i privreda Jugoslavije za dalje vođenje ratnih dejstava sila Osovine; i da se iskoristi njen prostor za izvođenje operacija u basenu Mediterana i u SSSR-u. Okupacioni sistem su obezbjeđivale vojne snage sve četiri fašističke države, na početku sa 18 divizija i više desetina samostalnih pukova. Narodi Jugoslavije su se našli u mraku fašističkog ropstva: jednima je prijetila opasnost fizičkog istrebljenja, a drugima da budu asimilirani od strane susjednih fašističkih država. U najvećem dijelu zemlje zavladala je strahovlada okupatora, koji je od prvog dana raspirio bratoubilačku borbu — prikrivajući svoje prave ciljeve i namjere masovnom i dobro smišljenom propagandom o tome da fašizam donosi slobodu ju-

Digitized by Google

goslovenskim narodima. Tako je tih dana za narode Jugoslavije nastalo olujno istorijsko vrijeme, koje im je donosilo smrtnu opasnost. Zapali su — ko zna po koji put! — u »krvavu istoriju«.

Okupacija je iz temelja i u svim oblastima društva izokrenula raniji red stvari. Premda je okupacija zemlje postala nov i dominantan činilac, ona nije mogla potreti klasne i političke suprotnosti predratne Jugoslavije, mada je poremetila osnovni odnos i raspored njenih političkih snaga. U stvari, porazom buržoaske države u aprilskom ratu društvena kriza je još više produbljena, a glavne protivrječnosti jugoslovenskog društva pod okupacijom izražavale su se i razrješavale kroz odnos prema okupatoru, koji je postao osnovni društveni odnos. Samo u sprezi sa okupatorom, ili borbom protiv njega mogli su se ostvarivati nacionalni i socijalni ciljevi bilo koje od postojećih društvenih snaga. Stoga se koloplet društveno-političkih suprotnosti, i nastale krize, morao u prvom redu rasplitati kroz odnos prema okupatoru.

Jugoslavija se pod okupacijom našla na velikom istorijskom raskršću sa kojega su se račvala tri magistralna pravca: jedan je vodio u fašistički »novi evropski poredak«; drugi je značio obnovu starog društvenog poretka; a treći — borbu protiv okupatora i uspostavljanje novog društvenog sistema. Odabiranje nekog od ovih puteva istovremeno je omogućavalo diferencijaciju i grupisanje snaga. U okvirima tog procesa odigravalo se duboko prestrojavanje društvenih snaga i njihova smjena na jugoslovenskoj sceni.

Buržoazija je u okupiranoj zemlji bila pocijepana: znatan njen dio je od prvog dana zauzeo poziciju kvislinga, dok je njena glavnina bila prozapadno orijentisana. Oni koji su se stavili u otvorenu službu okupatora učinili su to u prvom redu zbog svoje profašističke ideologije ili nacionalnog separatizma. Prozapadno orijentisane građanske snage bile su dezorganizovane i zbunjene usljed brzog sloma države, kojom su upravljale u međuratnom periodu. Bile su do srži zaplašene fašističkom vojnom snagom. Izgubile su samopouzdanje i u zapadnim saveznicima vidjele su jedinu snagu koja je mogla da izbori i osigura obnovu monarhističke Jugoslavije. U cjelini, novo grupisanje i politička orijentacija buržoazije bili su, u osnovi, uslovljeni i opredijeljeni opštom nemoći jugoslovenskog građanskog društva, čija se sudbina na istorijskom horizontu ubrzano približavala svom zalasku.

Umjesto razjedinjene i oslabljene buržoazije, na scenu su stupale nove društvene snage, i to mimo i protiv volje predratne vladajuće klase. One su već bile stasale i očvrsle. Predvodila ih je Komunistička partija Jugoslavije.

Revolucionarna avangarda radničke klase postala je u godinama pred rat značajan politički činilac u zemlji, doživljavajući u to vrijeme svoj pravi preporod pod vođstvom novog Centralnog komiteta, s Titom na čelu. Oslobodivši se podvojenosti u svojim redovima (frakcionaške borbe), ona je uspješno prodirala u

Digitized by Google

mase, sa platformom poboljšanja položaja radnih slojeva i demokratskog rješavanja nacionalnog pitanja. A kada se i nad Jugoslaviju nadvila fašistička opasnost, PKJ sa svojom odlučnom i smjelom akcijom za odbranu zemlje sve se više potvrđivala kao istinski nosilac širih društvenih i nacionalnih interesa, kao politička snaga koja je spremna i sposobna da preuzima istorijsku odgovornost za sudbinu svoga naroda. Sve je to širilo i jačalo redove revolucionarno-demokratskog pokreta, čiju je srž činila omladina, a predvodili su ga komunisti. Ugled i popularnost pokreta rasli su i zbog toga što se on jedini od svih političkih snaga u zemlji čvrsto oslanjao na SSSR. Blagodareći svemu tome, revolucionarno-demokratski pokret se sve više širio i čvršće povezivao s eksploatisanim i nacionalno ugnjetenim masama, izrastajući u borbenu i ofanzivnu političku snagu. Na taj način se već bio pojavio novi istorijski subjekt koji je vjerno izražavao socijalne i nacionalne interese i težnje radnih masa svih naroda Jugoslavije. Na društvenoj sceni sudarile su se u uslovima okupacije zemlje snage prošlosti i budućnosti. U tom sudaru nove društvene snage su imale znatnu početnu prednost, ne samo uslijed oslabljenih pozicija buržoazije, zbog vojnog i političkog sloma države, već i stoga što okupator objektivno nije bio u mogućnosti da brzo okupi oko sebe sve građanske snage u borbi protiv snaga revolucije.

Novim društvenim snagama bilo je potpuno jasno da se osnovne društvene suprotnosti mogu razriješiti samo oslobođenjem zemlje od okupatora i nanošenjem poraza domaćim snagama koje ga budu pomagale.

Odmah poslije okupacije zemlje svi društveni subjekti neizbježno su morali zauzeti stavove o dva sudbonosna pitanja: prvo, kakav je njihov odnos prema Jugoslaviji kao državnoj i društvenoj zajednici; i drugo, kakav će stav zauzeti prema okupatoru. Odgovor na ovaj istorijski izazov u potpunosti će razjasniti poziciju i htjenja svakog od iole značajnijih društvenih subjekata, i opredjeljivaće razvojne političke i vojne tokove u 1941. godini.

II

Fašistički okupatori u Jugoslaviji su bili preuzeli vjekovne osvajačke planove Njemačke, Italije, Mađarske i Bugarske, koje su još od davnina uporno nastojale da prisvoje pojedine dijelove naše zemlje. Da bi sebi obezbijedile dugoročne imperijalne interese na Balkanu, nacistička Njemačka i fašistička Italija su dogovorno odlučile da razbiju Jugoslaviju kao državu »za sva vremena«, pravdajući to potrebom za uništenjem vještačkih versajskih tvorevina. U tom cilju su sve četiri okupacione sile anektirale znatne dijelove jugoslovenske državne teritorije, a pristupilo se i stvaranju »samostalnih« država u funkciji raspirivanja nacionalnih sukoba. Otpočeo je proces denacionalizacije slo-

Digitized by Google

venačkog, hrvatskog, srpskog i makedonskog naroda, a Jugoslaviji i jugoslovenskoj ideji zaprijetila je opasnost da budu zatrte.

U sprovođenju ove svoje politike okupator se oslanjao na domaće kvislinge, prvenstveno na separatiste i na fašističke organizacije u zemlji, koji su razbijanje Jugoslavije doživjeli kao ostvarenje svojih težnji. Mada nijesu bile mnogobrojne, ove snage su bile borbene i veoma su korisno poslužile okupatoru da zasnuje svoju vlast i da planski podstiče i raspiruje međunacionalne sukobe i šovinističke strasti. Realizacija politike okupatora se posebno jasno izrazila u stvaranju takozvane Nezavisne države Hrvatske, koja je zauzimala 40% jugoslovenske državne teritorije. Ustaška teroristička organizacija, došavši na vlast, pristupila je masovnom genocidu nad srpskim narodom. Kao što se vidi, politika okupatora i kvislinškog dijela nacionalnih buržoazija dovela je narode Jugoslavije na arenu bratoubilačke borbe.

Građanske snage prozapadno orijentisane, oličene u izbjegličkoj vladi u Londonu, nijesu priznale deobu i komadanje Jugoslavije, ali su u pogledu njene obnove kao državne zajednice bile nejedinstvene. Među njima su odmah posle aprilskog sloma otpočele oštre rasprave oko toga ko je kriv za poraz. Vrhovi vladajućih srpskih političkih struktura su optuživali Hrvate i Muslimane za poraz države — razvijajući među srpskim življem mržnju prema njima — dok su građanski prvaci ovih naroda odbijali takve optužbe ističući da je srpska unitaristička i hegemonistička politika svemu kriva. Isto tako, izbili su i sporovi između srpskih i hrvatskih građanskih političkih vrhova u pitanjima unitarizma i federalizma jugoslovenske države poslije okončanja rata. Među njima nije bilo jedinstva u pogledu obnove države. Tako su i ove snage postale faktor nacionalnog razdora.

Komunistička partija Jugoslavije shvatila je novi smisao i ciljeve razbijanja Jugoslavije, kao i dalekosežne negativne posljedice koje iz tog čina proizlaze. Ona je raspad države posmatrala i cijenila sa stanovišta svog koncepta revolucije. U tome se mogla osloniti na sopstveno prethodno stečeno političko iskustvo; jer je KPJ još sredinom tridesetih godina zauzela jasan stav da je jugoslovenska država povoljni okvir u kome se može ostvariti socijalno i nacionalno oslobođenje radnih slojeva i svih naroda koji u njoj žive. To iskustvo joj je pomoglo da se bez kolebanja opredijeli protiv razbijanja Jugoslavije i za zajedništvo jugoslovenskih naroda u borbi protiv okupatora. Poslije aprilskog sloma, u vrijeme opšteg rasula političkih snaga, KPJ je jedina od opštejugoslovenskih stranaka nadživjela poraz kao organizacija koja nije razbijena, koja je nastavila politički da djeluje — jačajući svoju borbenu spremnost — ne priznajući podjelu Jugoslavije. S raspadom države, ona se nije pocijepala u samostalne partije, niti je svom članstvu dozvolila da se priključi radničkim partijama zemalja koje su Jugoslaviju okupirale, već je organizacijskim jedinstvom izražavala svoju riješe-

Digitized by Google

nost i odlučnost da obnovi raskomadanu Jugoslaviju. Takva njena odlučnost došla je do izražaja i sredinom avgusta 1941, kada je formirala Narodni komitet oslobođenja (neka vrsta vlade u zemlji, kao pandan izbjegličkoj vladi).

Polazeći od koncepta revolucije, KPJ se od prvog dana izjasnila da Jugoslaviju etreba obnoviti na novim društveno-političkim onsovama, kao negaciju starog državnog i društvenog sistema. Odlučno je odbacivala unitarizam i centralistički oblik države, smatrajući da se samo u demokratskoj federativnoj zajednici mogu ostvariti nacionalna sloboda i ravnopravnost svih naroda i nacionalnih manjina — a to je bio isti onaj njen stav koji je zastupala uoči rata u borbi za rješavanje nacionalnog pitanja. KPJ je otvarala perspektive i ukazivala na puteve svim narodima Jugoslavije koji će im omogućiti da vlastitom oružanom borbom protiv okupatora izvojuju sebi pravo na samoopredjeljenje. Odlučno se suprotstavljala bratoubilačkoj borbi i uporno objašnjavala da se samo zajedničkom i udruženom borbom svih jugoslovenskih naroda može voditi uspješna borba protiv okupatora. Polazeći od toga, u proglasu CK KPJ od 25. jula[1] istaknuta je parola: »Da živi jedinstvena borba naroda Jugoslavije protiv okupatora!«

Tako se KPJ u tom trenutku pojavila na društvenoj sceni kao jedina opštejugoslovenska patriotska snaga. Istovremeno je izražavala dugoročne interese radničke klase, kao i vjekovne želje i htijenja naroda Jugoslavije — da žive zajednički i da budu kovači sopstvene sudbine. Ustanci i oružane borbe u ljeto 1941. godine pokazali su da oružane mase prihvataju takav strategijski kurs. Ognjem iz pušaka najavljeno je rađanje nove Jugoslavije.

III

Građanske snage prozapadno orijentisane našle su se u veoma složenoj i nepovoljnoj situaciji prilikom određivanja svog stava prema okupatoru. Njihov dvadesetogodišnji politički saldo, iskazan u aprilskom ratu, bio je negativan. Aprilski brodolom jugoslovenske države unio je u njihove redove dezorganizaciju, pometnju, pa i strah. Ostale su bez vojske i državnog aparata, njihove političke stranke su prestale da postoje, a glavne vođe su najvećim dijelom izbjegle iz zemlje. Sve je ovo uticalo na to da su snage ovog najbrojnijeg dijela jugoslovenske buržoazije postale nemoćne, a perspektive njihovog položaja — veoma mutne. U takvim uslovima, logično je, strategija ovih snaga morala je biti defanzivna. One su se orijentisale na politiku »čekanja«. Vjerujući u pobjedu zapadnih saveznika nad fašizmom, one su nastojale da sačuvaju i pripreme svoje snage do konačnog sloma fašističkih sila, i da tek tada stupe u dejstvo. Otuda je i poti-

[1] *Zbornik NOR*, tom I, str. 26.

Digitized by Google

cala njihova pasivnost prema okupatoru jer im je glavni cilj bio da poslije svršetka rata uspostave stari društveni i državni poredak u Jugoslaviji. Polazeći od svojih sebičnih klasnih interesa, a plašeći se htjenja naoružanih masa, ove snage su bile odlučno protiv narodnog ustanka, proglašavajući ga avanturom koja će uništiti narod.

Položaj prozapadno orijentisanih građanskih snaga bio je izrazito protivrječan: deklarisale su se kao antifašistička snaga, a nijesu bile voljne da povedu borbu protiv okupatora; antihitlerovska koalicija ih je priznavala za saveznike, a oni nijesu mogli da otvore ratište na jugoslovenskom prostoru; proglašavali su se pobornicima narodnih interesa, a morali su se svim sredstvima suprotstaviti vidno ispoljenim težnjama naroda da uspostavi novi društveni poredak — tražeći u toj borbi čak okupatora za saveznika. Otuda ove snage i nijesu mogle da izgrade samostalnu strategijsku poziciju. Iz takvog položaja, i istorijskog procijepa, proisticala je i njihova besperspektivnost: nijesu mogle bitnije da utiču na politiku međunarodnih subjekata niti su mogle da imaju glavnu ulogu na jugoslovenskoj sceni u vrijeme okupacije zemlje. No one se nijesu »predavale«, već su se grčevito borile za očuvanje svojih klasnih interesa, polažući nade u podršku zapadnih saveznika i u djelovanje vlade i kralja u izbjeglištvu, koji su bili međunarodno priznati kao pripadnici antifašističke koalicije.

Revolucionarno-demokratski pokret bio je u drukčijim uslovima i položaju prilikom izgrađivanja sopstvene političke i vojne strategije u okupiranoj zemlji. KPJ, kao rukovodeća snaga tog pokreta, uvidjela je da je položaj u kojem se Jugoslavija našla bio umnogome osoben, uz originalnu društvenu situaciju: kriza njenog kapitalističkog sistema se produbljivala u uslovima kada je zemlja okupirana od strane moćnih zavojevača. Svestrano razmotrivši novonastalu situaciju, Majsko savjetovanje KPJ je ocijenilo i zaključilo da su društvene snage koje ona predvodi u mogućnosti da prevaziđu postojeće stanje ukoliko se budu aktivno odnosile prema postojećoj društvenoj stvarnosti, odnosno ako budu odlučno išle u susret događajima. Čekanje i oklijevanje bi vodilo u poraz.

U tom istorijskom trenutku pred revolucionarnodemokratskim pokretom stajale su kao izbor dvije realne alternative. *Prva*, organizovati otpor naroda protiv okupatora, s težištem na političkoj borbi, koju bi pratile manje oružane akcije. Time bi se pripremio masovni oružani ustanak, koji bi počeo kada se savezničke armije približe teritoriji Jugoslavije. *Druga*, odmah podići masovni oružani ustanak za oslobođenje od fašističkog okupatora i za bolju budućnost radnih masa i svih naroda Jugoslavije. Prvu varijantu je bilo lakše ostvariti. Ali ona nije obećavala da će se njome korjenito razriješiti postojeća duboka društvena kriza, niti je narodima Jugoslavije mogla obezbijediti takav međunarodni položaj koji bi im omogućio da sami sebi kroje sudbinu. Stoga se KPJ odlučila za oružanu borbu kao

Digitized by Google

najefikasniji put borbe protiv okupatora i izdajničke domaće buržoazije, znajući da je ustanak najteži put, ali da će donijeti optimalne rezultate radnim masama i narodima Jugoslavije. Istovremeno, time se davala i najefikasnija podrška SSSR-u, a to je tada bilo glavno mjerilo internacionalizma svih komunističkih partija.

Rat protiv moćnog okupatora se mogao uspješno voditi jedino učešćem najširih narodnih slojeva i svih naroda Jugoslavije. Stoga je i platforma borbe morala izražavati opšti društveni interes — i nacionalni i socijalni. Jasno je definisan strategijski cilj borbe: oslobođenje zemlje od okupatora i stvaranje pravednijeg društvenog poretka, koji će radne mase osloboditi od eksploatacije i narodima Jugoslavije osigurati slobodu i ravnopravnost u novoj državnoj zajednici. To je bila strategija jedinstvene nacionalne i klasne borbe. To je bio koncept revolucije koji je predviđao osvajanje vlasti u okviru nedeljivosti nacionalne i socijalne borbe. U tome je bila klasno-politička suština narodnooslobodilačke borbe. Vodstvo KPJ je odlučilo da se oslobodilački i revolucionarni rat vodi snagama i naporima sopstvenog naroda — u okviru Antifašističke koalicije. Stoga je Centralni komitet u svom proglasu narodima Jugoslavije od 25. jula poručivao: »Znajte da vaše oslobođenje može i mora biti izvojevano vašim sopstvenim snagama.«

Za efikasnost koncepcije NOB bilo je presudno da se pravilno odaberu oblik rata i način ratovanja. Trebalo je pronaći takav oblik koji bi odgovarao ne samo stvarnom odnosu snaga na jugoslovenskom prostoru, već i društvenom biću NOP-a, i koji bi svojom efikasnošću ulio narodu samopouzdanje i sve šire ga mobilisao u borbu.

Okupator je raspolagao moćnim oružanim snagama. Njegova tehnička nadmoćnost bila je izrazita i dominantna. Njega su svestrano potpomagale mnogobrojne kvislinške formacije. Pored toga, na svim svjetskim frontovima događaji su se razvijali povoljno po fašističke osvajače. I revolucionarne snage u Jugoslaviji našle su se u bitno drukčijem položaju od revolucionarnih snaga u vrijeme Pariske komune i oktobarske revolucije. Stoga su novi istorijski uslovi i potrebe zahtijevali da se jugoslovenska radnička klasa oslobodi doktrinarnih hipoteka i već dogmatiziranih shema III internacionale o izvođenju revolucije (borba na barikadama u gradovima), i da, oslanjajući se na osnove marksističkog učenja, pronađe i usvoji originalne puteve, oblike i sredstva borbe za ostvarenje korjenitog društvenog preobražaja, kao osnovnog cilja, KPJ je krenula tim putem, ispoljavajući idejno-političku zrelost, duboko razumijevajući nove procese svjetske istorije. Nastavljajući sa ranije usvojenom praksom da samostalno izgrađuje svoju generalnu liniju, na temelju uslova, potreba i interesa jugoslovenskih radnih masa, ona je na Majskom savjetovanju izvršila svestranu i duboku analizu novonastale situacije u zemlji, u sklopu međunarodnih zbivanja (istorijsko buđenje naroda; drugi svjetski rat). Sagledavajući svu dubinu druš-

Digitized by Google

tvene krize buržoaske Jugoslavije, i uočavajući mnogobrojne neizbježne slabosti agresora u tuđoj zemlji, KPJ je odlučila da svenarodnu borbu vodi u obliku partizanskog rata, sa težištem dejstava na seoskim područjima. Partizanski rat je omogućavao: da se vodi ofanzivan i dugotrajan rat sa prilično skromnim materijalnim sredstvima i sa početnim nepovoljnim odnosom snaga u živoj sili; da se stvore oružane snage koje će, boreći se, neprekidno brojčano rasti i jačati; on je omogućavao, sem toga, da se neprijatelj u svim regionima postepeno uništava i neprekidno materijalno i psihički iscrpljuje, sve dok sopstvene snage toliko narastu i postanu sposobne da opštom ofanzivom oslobode cijelu zemlju. Imajući sve to u vidu, CK KPJ je ocijenio da je partizanski oblik borbe najpogodniji za pokretanje narodnog ustanka i da postoje povoljni uslovi da ustanak preraste u svenarodni rat. Zato je odlučio da partizanski rat bude osnovni oblik ustanka i glavni način vođenja oslobodilačke i revolucionarne borbe, mada je znao da Partija na selu nije dovoljno brojčano jaka.[2]

U cjelini, ratna vještina NOR-a bila je uslovljena ne samo nepovoljnim odnosom vojnih snaga, već i revolucionarnim procesima jugoslovenskog društva, u kojemu su pod okupacijom bili izukrštani klasno-politički i vojni problemi.

Donoseći 4. jula 1941. godine odluku o ustanku, KPJ je proklamovala da je vođenje oružane borbe najvažniji i najhitniji zadatak, treba je podržavati svim oblicima aktivnog i pasivnog otpora stanovništva.[3] Samim tim je u prvi plan izbila vojna politika KPJ. To se vidi i po tome što je generalni sekretar Partije, drug Tito, postao vrhovni komandant partizanskih odreda Jugoslavije, a svi članovi Politbiroa CK KPJ — članovi Vrhovnog štaba.

Snage okupljene oko KPJ bile su mobilne i udarne. Odlučno su krenule u oružanu borbu i zapalile vatre ustanka. Međutim, ustanak je nastajao i razvijao se u različitim oblicima i sa različitim intenzitetom, zavisno od specifičnosti, objektivnih uslova svake pokrajine i od brojnosti i uticaja na mase revolucionarnog subjekta. U *Crnoj Gori* je već sredinom jula izbio opštenarodni ustanak — u kojem je učestvovalo oko 30.000 boraca — kao spoj snažnog komunističkog pokreta i duboko ukorijenjenih slobodarskih tradicija crnogorskog naroda.[4] U *Srbiji* su partizanske akcije, započete 7. jula, ubrzo prerasle u ustanak: do

---

[2] Izuzev u Crnoj Gori i u pojedinim regionima Hrvatske, Vojvodine i Srbije, članstvo KPJ je na selu bilo malobrojno. Tako, na primjer, u pola srezova Bosanske krajine nijesu postojale partijske organizacije (Dr Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, VIZ, Beograd, 1967, str. 41).

[3] U proglasu CK KPJ od 25. jula 1941. naglašeno je da uništavanje neprijatelja »nije samo dužnost partizana, već je to dužnost svakog rodoljuba«.

[4] Po uslovima, vremenu i načinu na koji je izbio, trinaestojulski ustanak je jedinstven fenomen drugog svjetskog rata na tlu Evrope.

Digitized by Google

početka jeseni partizanski odredi su narasli na 14.000 boraca, i stvorena je prostrana slobodna teritorija sa gradovima Užice, Čačak, Gornji Milanovac, Požega, Arilje, Ivanjica i Loznica (Užička republika). Dvije trećine teritorije Srbije bilo je oslobođeno. U *Bosni i Hercegovini* prve oružane akcije izvedene su 27. jula. One su podstakle opšti ustanički val srpskog stanovništva protiv ustaškog terora. Tokom avgusta nastala su ustanička žarišta u Bosanskoj krajini, istočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini. U *Hrvatskoj* su oružane akcije takođe otpočele 27. jula. Komunisti su stali na čelo borbe srpskog stanovništva protiv ustaškog terora. Stvorene su oslobođene teritorije, najprije u Lici i Kninskoj krajini, a potom na Kordunu, Baniji i dijelu Gorskog kotara. U ljeto 1941. godine otpočele su oružane borbe manjeg obima i u djelovima naseljenima hrvatskim stanovništvom. U *Sloveniji* su oružane akcije počele 22. jula, sa težištem u Gorenjskoj i Štajerskoj.. Zbog nepovoljnog geo-strategijskog položaja Slovenije, uslijed veoma razvijene komunikacijske mreže i zbog brze i efikasne intervencije njemačkih snaga — ustanak se u početku nije mogao brzo razvijati. Ali su slovenački komunisti u to vrijeme postigli veoma krupne rezultate, efikasnim konstituisanjem Osvobodilne fronte, kao opštenarodne političke organizacije. U *Makedoniji* se na izbijanje ustanka veoma negativno odrazila politika njenog sekretara PK, Šatorova, koji je nastojao da ovu organizaciju pripoji Bugarskoj radničkoj partiji i nije prihvatio stav CK KPJ o oružanom ustanku. Tek kad je sredinom septembra Šatorov smijenjen sa dužnosti (i isključen iz KPJ), novoimenovani PK je ubrzano otpočeo sa pripremama oružane borbe. Prva oružana akcija — napad na Prilep — izvedena je 11. oktobra 1941. U *Vojvodini* je u ljeto 1941. godine težište partizanskih dejstava bilo u Banatu, ali su tamošnji partizanski odredi ubrzo razbijeni. U Sremu komunisti nijesu uspjeli u ljetnim mjesecima da izvrše šire pripreme za oružanu borbu, a u Bačkoj je mađarski okupator oštrim represivnim mjerama onemogućio stvaranje partizanskih odreda. Na *Kosovu i Metohiji* organizacija KPJ je osakaćena iseljavanjem crnogorskog i srpskog stanovništva. Pošto albansko stanovništvo tada nije bilo voljno da prihvati politiku NOP-a, Oblasni komitet KPJ odlučio je da težište partijskog rada bude na političkom radu, stvarajući vojnu organizaciju, kojom je bio obuhvaćen preostali srpski i crnogorski živalj. Sprovodeći direktivu CK KPJ, grupa rudara komunista je 30/31. jula izvela oružanu akciju u rudniku Trepča.

Tako su komunisti u najvećem dijelu zemlje odlučnim oružanim akcijama zapalili vatre ustanka, sprovodeći odluku CK KPJ od 4. jula i koristeći veliki borbeni polet naroda s obzirom na stupanje SSSR-a u rat. Oružanog ustanka u ljeto 1941. godine ne bi moglo biti bez brojčano jakog i čvrsto organizovanog borbenog jezgra. Takvo jezgro je KPJ stvorila u periodu priprema ustanka, a njegovu borbenu snagu je predvodilo 12.000 članova KPJ i 50.000 članova SKOJ-a. Ali snažnog ustanka ne

Digitized by Google

bi ni tada moglo biti bez spontane snage i zamaha ustaničkih masa, koje su izrastale iz duboko ukorijenjenog slobodarstva naših naroda i iz njihove sposobnosti da istorijski istraju na svome tlu. No svaka je stihija kratkoga daha.

IV

U ljeto i jesen 1941. godine ustanak je zahvatio gotovo polovinu jugoslovenskog prostora. Ugroženi su od partizanskih dejstava magistralni komunikacijski pravci, a u velikom broju gradova udarne grupe NOP-a izvodile su akcije usmerene protiv okupatora. Za Njemačku i Italiju neočekivano je stvoreno novo ratište. Ustanak je, sa tendencijom širenja, ugrožavao njihov okupacioni sistem i remetio njihovu poziciju na Balkanu. Budući da su ga predvodili komunisti, ustanak je zadao fašističkim državama i snažan moralno-politički udarac, i to baš u vrijeme kad su fašističke snage veoma uspješno nadirale teritorijom Sovjetskog Saveza. Iz svih tih razloga okupatori su preduzimali odlučne vojne operacije (ofanzive) protiv ustaničkih žarišta. Za gušenje trinaestojulskog ustanka Italijani su angažovali šest svojih divizija, potpomognutih brojnim snagama muslimanske i albanske kvislinške milicije — ukupne jačine više od 100.000 vojnika. Da bi spriječila slom vazalne NDH, Italija je sa četiri svoje divizije zaposjela istočnu Hercegovinu, zapadnu Bosnu i središnju Hrvatsku — gušeći ustanak. Nijemci su za osvajanje teritorije »Užičke republike« upotrijebili oko 70.000 svojih vojnika i desetak hiljada kolaboracionističkih.

Fašistički okupatori su gušili ustanak sa najvećom brutalnošću. U znak odmazde razarali su naseljena mjesta, strijeljali i mlado i staro, i muško i žensko, i odvodili žitelje u logore. Naročito su u represalijama bili okrutni Nijemci u Srbiji.[5] Prirodno, velike neprijateljske ofanzive i gubljenje slobodnih teritorija izazivali su u još neočvrslim redovima ustanika strah, pometnju, pa i osipanje. Glavnu političku ulogu u razbijanju ustanka odigrale su one građanske snage koje su bile za obnovu Kraljevine Jugoslavije i za politiku »čekanja«. Oslanjajući se na rezultate okupatorskih ofanziva, ove snage su prešle u napad, sa ciljem da diskredituju NOP i komuniste u narodu i da preotmu od KPJ vođstvo masama. U stvari, nastupila je ubrzana i pojačana diferencijacija klasnih snaga u Jugoslaviji na pitanju — da li voditi ili ne oružanu borbu protiv okupatora, odnosno ko je za oslobodilačku borbu a ko protiv nje.

Ustanak je zapao u krizu. Situacija je za KPJ postala još složenija nego u vrijeme pokretanja oružane borbe. KPJ je brzo uočila da se kriza ustanka može prevladati samo pojačanom političkom borbom za mase na platformi NOP-a, u kombinaciji sa čvrstom organizacijom naroda koji se digao na oružje.

---

[5] Od kraja septembra do početka novembra 1941. u Srbiji je strijeljano više od 30.000 ljudi (Dr Jovan Marjanović, *Ustanak i NOP u Srbiji 1941*, Beograd, 1963).

Digitized by Google

U tom trenutku je organizacija masa bila najznačajnije pitanje. Brojnim i udruženim protivnicima narod se mogao suprotstaviti ukoliko učestvuje u borbi masovno i organizovano. Prepuštanje ustaničkih masa stihiji bilo bi pogibeljno. Usvajajući kurs čvrstog vojnog i političkog organizovanja ustaničkih masa, KPJ se istrajno oslanjala na Lenjinov stav: »Da bi se podržao i širio pokret masa, potrebna je *organizacija, i opet organizacija.*«

Prvi i neposredni zadatak u organizovanju narodnih snaga bio je stvaranje organizovane fizičke sile za borbu protiv okupatora i njegovih pomagača. Tadašnji istorijski zadatak mogao se uspješno izvršiti jedino oružanom silom. Stoga je KPJ odlučila da organizuje i angažuje svoje glavne snage — da stvori brojne, čvrsto organizovane i ubojite oružane snage, izgrađujući ih kao oblik »naoružanog naroda« — kao sastavni i nerazdvojni dio jedinstvenog NOP-a. Zemaljsko vojno-političko savjetovanje u Stolicama, održano pod Titovim rukovodstvom 26. septembra 1941, otklonilo je dotadašnju raznolikost vojne organizacije i cjelovito je oblikovalo vojni sistem NOP-a. To je bio početak nove etape u razvoju narodne vojske, koja se počela ukrupnjavati i unificirati i kao takva se mogla usmjerenije i efikasnije koristiti za ostvarenje strategijskih ciljeva NOP-a.

Dižući se na ustanak, narodne mase su uništavale ne samo okupatorske snage, već i aparat stare vlasti koji se bio stavio u službu okupatora. KPJ je podsticala takvu revolucionarnu inicijativu masa, usmjeravajući je na put izgradnje nove revolucionarne vlasti. Na savjetovanju u Stolicama definisala je svoje gledište o problemu vlasti, proklamujući jedinstven stav da su narodnooslobodilački odbori, stvarani još u ustanku, privremeni nosioci vlasti i da je njihov osnovni zadatak: da rade na najširoj mobilizaciji naroda za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika; da materijalno obezbjeđuju partizanske odrede; da izgrađuju jedinstvo fronta i pozadine. Na tim osnovama stvarana je širom zemlje mreža narodnooslobodilačkih odbora, i jačala je njihova aktivnost. Oni su bili glavna državna institucija NOP-a. Stvaranje i izgradnja revolucionarne vlasti davali su borbi masa dublji smisao i trajniji karakter.

NOP nije bilo moguće proširiti i učvrstiti bez masovnog uključivanja omladine u borbu. KPJ i SKOJ su se odlučno založili da se to ostvari, znajući da je u omladini akumulirana neizmjerna fizička i duhovna snaga, i da je NOB otvarala istorijske perspektive mladim naraštajima. U rješavanju ovog veoma krupnog zadatka KPJ je ukazala puno povjerenje mladima, čineći ih odgovornima za pobjedu narodne stvari i pružajući im mogućnost da se autentično izraze u svim strukturama pokreta. Na tim osnovama je razvijena u jesen 1941, u svim krajevima zemlje, antifašistička omladinska organizacija, koja je okupljala brojnu omladinu za borbu na platformi NOP-a. Tako se mladost revolucije, kao istorijskog čina, stopila sa mladošću njenih učesnika.

Digitized by Google

Ostvarenje ciljeva NOB u velikoj mjeri je zavisilo od aktiviranja žena u ratu. Bez njihovog masovnijeg učešća nije se mogla učvrstiti pozadina fronta, niti se mogao uspješno organizovati otpor na okupiranoj teritoriji. Žene je bilo mogućno masovno angažovati i na čisto vojnim poslovima i zadacima. Stoga je KPJ, koristeći svoje uspjehe u doratnom radu sa ženama, povela smjelu akciju za masovno učešće žena u NOB, lomeći veoma tvrdokorna konzervativna shvatanja o položaju žene u društvu. Ona je ženama otvarala perspektivu — da će aktivnim učešćem u oslobodilačkom i revolucionarnom ratu ne samo odužiti svoj patriotski i ljudski dug, već će u toj borbi izvojevati svoju ekonomsku, političku i društvenu ravnopravnost. Krajem 1941. godine svuda su stvarani odbori Antifašističkog fronta žena, sa zadatkom da izgrade njihovo borbeno jedinstvo i da ih mobilišu na svim sektorima NOB.

Tako je NOP zamišljen i izgrađivan kao novi, samostalan i jedinstven politički i vojni sistem (struktura, institucije). Jedinstvo borbe za nacionalno oslobođenje i društveni preobražaj davali su novi istorijski okvir za izgradnju revolucionarnih institucija političkog sistema. Njihov veliki broj i organizacijsko-institucionalna razuđenost širili su osnove NOB, obezbeđujući masovnije, organizovanije i istrajnije učešće naroda u borbi. KPJ je bila konstituans i glavna ujedinjujuća snaga cijelog pokreta. Nalazeći se na njegovom čelu, ona je uspostavljala jedinstvo i sklad cijelog sistema radi ostvarenja ciljeva borbe. Ulogu i zadatke svih struktura pokreta postavila je tako da mogu da ispolje maksimalnu aktivnost i inicijativu u rješavanju životnih pitanja NOB. Na drugoj strani, uspostavljene su cjelishodne i organizacijski racionalne veze i odnosi među svim strukturama pokreta. Posebna se briga vodila o tome da se na tim osnovama postavi društvena uloga oružanih snaga. Pošto su izrastale iz društvene moći cijelog pokreta, one su izgrađivane i djelovale su kao revolucionarna društveno-politička organizacija. Imajući u vidu izukrštanost političkih i vojnih tokova NOP-a, a polazeći od toga da je narodna vojska bila najorganizovanija snaga pokreta — KPJ joj je postavila zadatak ne samo da vodi oružanu borbu protiv okupatora i snaga kontrarevolucije, već i da istovremeno aktivno učestvuje u organizovanju svenarodnog rata: da vodi političku borbu u narodu; da učestvuje u osnivanju narodne vlasti i masovnih antifašističkih organizacija, i da im pomaže u radu; da pruža ekonomsku i zdravstvenu pomoć stanovništvu i da ga štiti od neprijateljskog terora; da bude jamac izvojevanih plodova borbe; i da pobjedama na bojnom polju doprinosi međunarodnoj afirmaciji i priznavanju NOP-a.

V

Cjelokupni razvoj događaja na jugoslovenskoj sceni u 1941. godini je potvrdio ispravnost koncepcije KPJ o vođenju svenarodnog rata u okupiranoj zemlji. Najborbeniji dio naroda, podstak-

Digitized by Google

nut patriotizmom i demokratskim težnjama, prihvatio je strategijski kurs revolucionarne radničke avangarde na oružani ustanak. Prve partizanske akcije su ubrzo izrastale u ustanke, koji su se razgorijevali na znatnom dijelu teritorije Jugoslavije. Međutim, kratkotrajni ustanci i izolovana ustanička žarišta nijesu mogli da realizuju radikalne ciljeve NOR-a. Stoga je vodstvo NOP-a uložilo ogromne napore da u početku »raštrkane« ustaničke snage čvrsto poveže u jedinstvenu cjelinu, efikasno ih organizujući. To je omogućilo da ustanci naroda Jugoslavije u 1941. godini, vođeni na jedinstvenoj platformi NOP-a, prerastu u neprekidnu oružanu borbu koja je sve više prerastala u opštenarodni rat.

NOP je u 1941. godini odnio značajnu političku pobjedu nad kvislinzima i kontrarevolucijom u pitanju — za ili protiv vođenja borbe protiv okupatora. On je od početka bio u prednosti — zbog strategijske inicijative. Naročito je bilo značajno to što je NOP osvojio pozicije među seljaštvom, u čemu je vidnu ulogu odigrala napredna inteligencija. Ofanzivna politička strategija oslobodilačkog i revolucionarnog pokreta i njegovi krupni vojnički uspjesi doveli su snage kontrarevolucije na pozicije saradnje sa okupatorom. One nijesu mogle ići na oružani obračun sa NOP-om bez savezništva sa okupatorskim snagama. Takva politika je, zapravo, bila logičan nastavak kapitulantskog držanja jugoslovenske buržoazije u aprilskom ratu.

Oružani ustanci su stvarali prostrane slobodne teritorije širom zemlje. Na njima su u 1941. godini uspješno udareni temelji institucijama političkog i državnog sistema nove Jugoslavije.

Krupnu političku pobjedu izvojevao je tada i kurs KPJ na širenje i jačanje bratstva i jedinstva, i pored sve dramatičnosti situacije u međunacionalnim odnosima. Ona je narodima Jugoslavije uporno otvarala perspektive nacionalne slobode i ravnopravnosti, jačajući svijest svih pripadnika pokreta o nužnosti bratskog života u novoj državnoj zajednici, kao izraza istorijske potrebe i radničke klase i svih naroda Jugoslavije.

Pobjede NOP-a su omogućile da se u 1941. godini izgrade temelji bratstva i jedinstva i da se na teritorijama sa nacionalno izmiješanim stanovništvom zaustave masovni bratoubilački pokolji.

Dosljedna orijentacija i politika KPJ da se izgrade brojčano velike i jake oružane snage u potpunosti se pokazala opravdanom. Širenjem NOP-a jačala je njegova društvena moć, pa su se samim tim sticali sve povoljniji uslovi i za izgradnju njegovog vojnog sistema. Savlađivanjem krize ustanka i kontinuiranim razvojem oružane borbe i brojčanost i unutrašnja čvrstina vojske su rasli. Krajem 1941. godine u Jugoslaviji je dejstvovalo 48 partizanskih odreda, 15 samostalnih bataljona i jedna proleterska brigada — ukupno oko 80.000 boraca. Njih je podržavalo nekoliko stotina hiljada pripadnika NOP-a čija je aktivnost bila organizovana, izražavajući se u raznim oblicima aktivnog i pasivnog otpora.

Digitized by Google

U decembru 1941. CK KPJ i Vrhovni štab donose odluku o temeljitoj reorganizaciji partizanske vojske, formirajući 1. proletersku brigadu. To je bio početak stvaranja masovne regularne armije — kvalitetni skok u razvoju vojne organizacije NOP-a, koji će i vojnički i politički odlučujuće uticati za dalji tok borbe.

U Jugoslaviji je već u 1941. godini otvoreno novo ratište, u srcu fašističke »evropske tvrđave«, hiljadama kilometara udaljeno od istočnog fronta i od afričkog ratišta. Okupatori nijesu uspjeli da uguše ustanak, mada su dovodili pojačanja sa drugih frontova i premda su sve uspješnije objedinjavali snage kvislinga i kontrarevolucije u borbi protiv NOP-a. Ispostavilo se da u Jugoslaviji postoje brojne snage koje su i spremne i sposobne da vode borbu protiv okupatora i njegovih pomagača — sve do konačne pobjede. Tim snagama okupatori su morali krajem 1941. godine da se suprotstave sa oko 500.000 svojih vojnika i oko 150.000 kvislinških.[6] Ovo novo ratište imalo je izuzetan značaj za antifašističku koaliciju, koja je u to vrijeme bila u strategijskoj defanzivi na svim frontovima. Narodi Jugoslavije su u tim teškim vremenima pružili primjer porobljenim (i ostalim) narodima svijeta kako se za slobodu valja boriti.

Na političke i vojne rezultate NOP-a presudno su uticale idejno-politička zrelost i akciona sposobnost revolucionarne avangarde radničke klase, koja je od početka stajala na njegovom čelu i bila njegov glavni politički subjekt. Rukovodeća uloga KPJ neposredno se odražavala na sve tokove NOB.

Istorija je u prvoj polovini 20. vijeka otvorila nove prostore i puteve za vođenje revolucionarne borbe. Nove istorijske potrebe revolucionarnog pokreta Jugoslavije zahtijevale su da se avangarda radničke klase oslobodi doktrinarnih shema međunarodnog radničkog pokreta i da, oslanjajući se na osnove marksističkog učenja o revoluciji i na stvaralački duh marksizma, izvrši prodor u nove oblasti teorije i prakse socijalističke revolucije. Rukovodstvo KPJ i partijski kadrovi imali su predispozicije i dovoljno revolucionarnog iskustva da se stvaralački late tog poduhvata. Bili su svjesni činjenice da je svaka autentična revolucija neponovljivi vid univerzalnosti i da će, vladajući marksističkim oružjem, moći da trasiraju puteve jugoslovenske revolucije u skladu sa konkretnim istorijskim uslovima. Vođstvo je uputilo cijelu partiju da izučava specifične tokove i puteve revolucionarne borbe u okupiranoj zemlji. Oslonac na sopstveno duhovno stvaralaštvo bio je preduslov da se marksizam stvaralački primjenjuje i da se pronađu odgovori i rješenja što ih je život zahtijevao.

Za NOB je bilo odlučujuće što je rukovodstvo PKJ pravilno shvatilo da se jugoslovenska revolucija neće razvijati na »kla-

[6] Među njima je bilo: 17 italijanskih divizija, 6 njemačkih, 2 bugarske i 6 divizija NDH; pored njih, dejstvovalo je na desetine samostalnih pukova i brigada fašističke vojske.

Digitized by Google

sičan« način, već u isprepletenosti nacionalnooslobodilačkog i klasnog. To shvatanje je bilo jasno izraženo i dosljedno sprovođeno i u ciljevima NOR-a i u ostvarenju strategije i taktike oslobodilačkog i revolucionarnog pokreta. Uspostavljanje »ravnoteže« između nacionalnih i klasnih ciljeva borbe omogućilo je najširu mobilizaciju masa za borbu protiv okupatora i izdajničke buržoazije. Suvišno naglašavanje ili zapostavljanje bilo kojeg od ova dva suštinska elementa borbe neminovno bi vodilo ka porazu revolucije.

Rezultati koje je NOP postigao u 1941. godini bili su uveliko opredijeljeni kursom KPJ da oružanoj borbi pripada najvažnije mjesto u cjelokupnom otporu naroda. Višemjesečno iskustvo dramatičnih ustaničkih borbi je pokazalo da se okupator, ma koliko nadmoćan bio, ne može uspješno suprotstaviti narodu koji je riješen da mu svim snagama i sredstvima pruža otpor i koji je u toj borbi čvrsto organizovan. Potvrdilo se da je oružana borba osnovni i najvažniji oblik vođenja borbe. Zadatak je svih ostalih oblika otpora bio da stvaraju povoljne uslove za upotrebu sopstvene oružane sile, a da što više otežaju položaj protivničke vojske i okupatorske vlasti.

Snaga KPJ, kao organizatora NOP, u prvom redu je izvirala iz njene povezanosti s masama. Oslobodilačka i revolucionarna borba, koju je pokrenula i organizovala, mogla je postići uspjeh jedino pod uslovom da se pretvori u rat narodnih masa. KPJ je shvatila da njena sopstvena moć predstavlja samo nekoliko kapi u moru ukoliko se ne slije sa snagama naroda. Stoga je KPJ uporno i smišljeno vodila složenu borbu za idejno-politički uticaj na mase, polazeći od filozofskog Marksovog principa da »ljudi prave svoju istoriju«. Duboko vjerujući u revolucionarnu snagu masa, ona se prema njima nije odnosila kao elita odvojena od naroda, već se zalagala za način rada koji će počivati na ubjeđivanju i vaspitavanju masa. Zato je i bila protiv metoda komandovanja masama, a podršku naroda je sticala na taj način koji je obezbjeđivao da on dobrovoljno prihvati ciljeve borbe i rukovodeću ulogu Partije.

Krupne rezultate u ustaničkoj 1941. godini nije bilo moguće postići bez efikasnosti KPJ u ostvarenju strategijskih i taktičkih ciljeva NOB. U njenim redovima vladalo je tada čvrsto jedinstvo, zasnovano na jedinstvu interesa radničke klase. Jedinstvo komunista obezbeđivalo je jedinstvenost oslobodilačke i revolucionarne borbe na cijelom jugoslovenskom prostoru. Čvrsto sazdana na principima demokratskog centralizma, KPJ je bila u mogućnosti da brzo sprovodi svoje zamisli i stavove. To je bilo moguće i zbog toga što su komunisti bili vaspitani tako da se za stvar klase bore kao za sopstvenu, poistovećujući se sa interesom Partije. Pored toga, partijska rukovodstva su se čvrsto oslanjala na stvaralaštvo i inicijativu partijskog članstva. Sve je to bilo od izvanrednog značaja za uspješno razvijanje NOB u burnoj 1941. godini.

Digitized by Google

Prirodno je i logično da se rukovodeća uloga KPJ nije mogla ostvarivati »glatko«. Tim prije što se u početku nijesu mogla još imati sva konkretna idejno-politička i organizacijska koncepcijska rješenja, već je političku liniju NOB trebalo dopunjavati, razrađivati i ispravljati je »u hodu«. U vrijeme kad su sve društvene suprotnosti izbile na tlu Jugoslavije snagom bujice, kad su događaji nezadrživo hrlili naprijed, kad su nastali masovni i žestoki politički i vojni sudari suparničkih snaga, sa puno neizvjesnosti, kad su ustaničku 1941. godinu karakterisale česte plime i oseke, kad je na širokom frontu trebalo tražiti nove puteve borbe — avangarda se našla u veoma složenoj situaciji. Razumljivo, ona u tim uslovima nije mogla izbjeći propuste i greške u političkim i vojnim akcijama: bilo je tada i mjestimičnog kolebanja komunista u sprovođenju kursa na oružanu borbu; bilo je pojava političkog sektaštva i administrativnog odnosa prema masama; bilo je, naravno, i prilično neuspjeha u izvođenju prvih oružanih akcija i u pokušajima ustanika da se frontalnom borbom suprotstave nadmoćnijim neprijateljskim snagama. Ali KPJ je uspijevala da otkloni sve te i druge slabosti pokreta. Ona je to mogla postići jer je budnim praćenjem razvoja događaja na cijelom jugoslovenskom prostoru na vrijeme otkrivala političke i vojne probleme koji su usporavali i otežavali proces prerastanja ustanka u opštenarodni rat, i zato što je prepreke na tom putu uklanjala čvrstim oslanjanjem na revolucionarnu snagu masa.

Digitized by Google

Gojko Miljanić

Bitke u toku NOR-a u Jugoslaviji 1941—1944.

Pod opštim pojmom bitka podrazumeva se odlučan sudar protivničkih snaga čiji rezultat presudno utiče na ishod u određenom periodu rata ili ratne etape na čitavom ratištu, odnosno određenom vojištu ili prostoru. Ovo opšte, tradicionalno značenje pojma bitke umnogome je izmenjeno u drugom svetskom ratu, a osobito pojavom oslobodilačkih, revolucionarnih i opštenarodnih ratova, u kojima one imaju bitno drugačije karakteristike, način izražavanja i značenje. Bitkama se danas najčešće nazivaju i operacije, a i jedna i druga predstavljaju najviši stepen organizovanih borbenih dejstava, u koja su uključene znatne međusobno suprotstavljene snage, obuhvaćene istim operacijskim planom, ali ne na tako uskom prostoru niti u tako kratkom vremenu kao što je to bilo nekada. Naprotiv, bitke i operacije su u drugom svetskom ratu dobile velike dimenzije po prostranstvu, angažovanju snaga i po vremenu trajanja.

Posebne karakteristike, značenja i dimenzije imaju bitke u oslobodilačkim, revolucionarnim i opštenarodnim ratovima, za razliku od onih koje vode armije klasičnog tipa gde se značaj i udarna snaga ne izražavaju po veličini angažovanih jedinica i naoružanja, nego pre svega po vojnim i političkim ciljevima određenog vojnog sudara. U oslobodilačkim i narodnim ratovima bitke se karakterišu primenom originalnih i raznovrsnih postu-

Digitized by Google

paka, obično izraženih u više prostorno udaljenih borbenih sudara (bojeva i borbi) koji su objedinjeni istom idejom manevra i planom bitke-operacije. Uostalom, za svaku državu ili pokret postoje i različiti kako terminološki tako i sadržajni činioci i kriterijumi koji opredeljuju kvantitativni i kvalitativni nivo bitke, što važi i za narodnooslobodilački rat u Jugoslaviji.

Za mnoge značajnije sudare NOV i POJ i okupacionih snaga u toku narodnooslobodilačkog rata upotrebljavani su termini bitka i operacija, koji su u suštini imali isto značenje, što se i u ovom radu prihvata, bez obzira na neke terminološke, čisto vojne finese kojima se suština pojma ni u čemu ne menja. Razlike su više izražene u pogledu mogućnosti angažovanja većih ili manjih snaga u pojedinim ratnim etapama. One bitke koje je preduzimao okupator nazivane su još i ofanzive, a dobile su i znatno šire značenje i obično su pripremane i izvođene radi uništenja pojedinih većih sastava Narodnooslobodilačke vojske.

Prema tome, bitke u narodnooslobodilačkom ratu u Jugoslaviji 1941—1945. godine predstavljale su najviši stepen organizovanih sudara protivničkih snaga, bez obzira na to koja je strana i zbog čega bila preduzimač inicijative i da li su za NOV i okupatora te bitke bile odbrambene ili napadne.

Ako prihvatimo opšte pojmovno određenje bitke u opštenarodnom i oslobodilačkom ratu, onda su takve bitke vođene od početka oružanog ustanka 1941, pa sve do konačnog oslobođenja zemlje u završnoj ofanzivi Jugoslovenske armije 1945. godine. Sve bitke u toku NOR-a imale su ne samo vojni, nego istovremeno i politički cilj i smisao, što im, u odnosu na bitke u drugim uslovima, daje bitno obeležje. Isto tako, sve bitke su bile obuhvaćene nekim širim ili konkretnim planom angažovanja snaga za osvajanje ili odbranu određenog prostora — teritorije. Prema konkretnom značaju, svaka bitka imala je operativnu ili strategijsku vojnu i političku važnost, što nije bilo određeno niti uslovljeno brojem angažovanih snaga i stepenom njihove organizacione razvijenosti. Bez obzira na to da li su u sudaru angažovane manje ili brojčano veće snage, bitke su u određenoj etapi ili na određenoj teritoriji imale širi vojni i politički značaj. Zbog toga na određenje bitke kao operativne kategorije nisu uticali broj i sastav angažovanih snaga, niti konkretan materijalni učinak, nego pre svega opšti, a prvenstveno politički rezultati i širi uticaj na političke prilike u određenom prostoru. To ove bitke i suštinski razlikuje od bitaka klasičnog tipa, što je uslovljeno širinom i političkim i revolucionarnim karakterom rata u celini. Što se tiče bitaka u NOR-u, prostorne dimenzije i vreme trajanja, kao kvalitativne kategorije ratne veštine, imali su sasvim drugo značenje. Bitka se nije odigravala u jednom dahu, vrlo retko u toku jednog dana i noći — najčešće je trajala i po nekoliko sedmica; nije se odigravala na jednom mestu, sem u toku napada na gradove, nego na znatno širem prostoru, gde je bilo više taktičkih i operativnih, prostorno odvojenih sudara, ali objedinjenih jednom idejom, političkim i voj-

Digitized by Google

nim ciljem i jedinstvenim komandovanjem. Zbog toga su svaka bitka, boj ili borba predstavljali određeni (manji ili veći) doprinos ostvarivanju ratnih i revolucionarnih ciljeva. Okupatorske i kvislinške snage trebalo je u oružanoj borbi tući i uništavati, što je bio ne samo najznačajniji, nego i jedini put kojim se ostvaruju oslobodilački ciljevi. Te snage trebalo je na bojnom polju tući i istovremeno oslobađati deo po deo teritorije, sve do konačnog oslobođenja zemlje. Takvo političko opredeljenje i shvatanje izbacilo je oružanu borbu u prvi plan NOP-a, kao najefikasnije sredstvo za borbu protiv agresora i ostvarivanje ratnih ciljeva. Nosilac oružane borbe bile su oružane snage, što im je i opredeljivalo mesto i ulogu u oslobodilačkom pokretu. To nije bio nikakav primat vojnog faktora, nego izuzetna istorijska odgovornost za ostvarivanje ratnih ciljeva u celini. Sa okupatorima nije moglo, niti je pak imalo oko čega da se pregovara jer je NOP imao sasvim jasan cilj — isterivanje okupatora, a to je moglo da se postigne samo silom oružja, kombinacijom borbe, otpora i revolucionarnih promena, sopstvenim naporima i žrtvama.

Kada sva ta opredeljenja imamo u vidu, onda sve bitke koje ćemo uglavnom oživeti u ovom radu predstavljaju konkretne maksimalne napore oružanih snaga i naroda da se sopstvenim snagama uništava okupatorska živa sila, oslobađa deo po deo zemlje, odnose vojničke i političke pobede — da bi se krčio put ostvarivanju oslobodilačkih i revolucionarnih ciljeva. To znači da je svaka bitka bila u neposrednoj funkciji ostvarivanja političkih opredeljenja i ciljeva za koje se moralo boriti i prolivati dragocena krv naroda. Tako radikalni ciljevi, koje je trebalo ostvariti sopstvenim snagama, uslovili su i jednu neprekidnu, sveobuhvatnu oslobodilačku borbu naroda za nacionalno i socijalno oslobođenje, a ta borba, posmatrana u celini, predstavljala je neprestanu ofanzivu. Kroz bitke i bojeve su se u datoj situaciji jedino i mogli ostvariti tako radikalni ciljevi, te zbog toga svaku od njih treba posmatrati u kontekstu realizacije ratnih i revolucionarnih ciljeva. U tom kontekstu u ovom radu ćemo obraditi neke konkretne bitke da bismo utvrdili kako su se njihovi rezultati odslikavali na razvoj događaja u određenoj istorijsko-ratnoj situaciji.

Uspešan razvoj oružanog ustanka u 1941. godini i njegovo izrastanje u pravi opštenarodni rat sa radikalnim ciljevima iznenadili su nemačku i italijansku komandu kako po svom intenzitetu i rezultatima u borbi tako i po stepenu organizovanosti i jasne usmerenosti ustaničkih snaga i pokreta u celini. NOP je poprimao sve veće razmere, vojna organizacija je brojčano rasla, konsolidovala svoje redove i učvrstila komandovanje, što je uslovilo da su okupacione i kvislinške snage, u naporima da spreče i uguše oružani ustanak i da održe okupacioni sistem, doživele potpuni neuspeh. To osobito važi za one krajeve u kojima je oružani ustanak bio masovan, dobro organizovan i od rukovodstva

Digitized by Google

pravilno usmeren — u pogledu cilja, vremena, prostora i u pogledu primene odgovarajućih oblika oružane borbe.

Neočekivan razvoj događaja u Jugoslaviji, već u prvoj ratnoj godini, u mnogome je uticao na osovinske planove u pogledu ne samo Jugoslavije, nego i Balkana. U jeku svojih najvećih uspeha na istočnom frontu nemačka komanda je bila suočena s novom situacijom i morala je prebacivati snage sa drugih frontova na jedno novo ratište na Balkanu, koje ni oni, a ni saveznici u svojim ratnim planovima nisu predviđali. To je sprečilo i italijansku komandu da, u skladu s predviđanjima, angažuje jače snage na istočnom frontu, čime je znatno umanjeno njeno učešće na tom frontu. To nije bio samo izgovor pred nemačkim komandama, nego odraz jedne veoma nepovoljne situacije na području koje su okupirale italijanske snage, koje su bile izložene neprekidnim napadima ustaničke vojske. Očito je bilo da nije bio u pitanju nemir nekih »buntovnih« masa, nego planski vođen i dobro organizovan oružani ustanak koji je od početka poprimio osobine pravog ratnog sukoba, što niko nije mogao očekivati. Svi napori okupacionih komandi da posadnim jedinicama i uz obilatu pomoć kvislinških vlasti i jedinica održe okupacioni poredak nisu imali nikakvog izgleda na uspeh. Okupatori su, neočekivano, morali prihvatiti vođenje jednog novog rata — ovoga puta u Jugoslaviji: Nemačka komanda nije smela dopustiti eroziju okupacionog sistema u porobljenim evropskim zemljama i zato je odlučila da povede rat u Jugoslaviji da bi na njenom primeru, najbrutalnijim obračunima, dokazala šta očekuje svakog ko pomisli bilo na kakav otpor silama osovine.

Takav razvoj odnosa na jugoslovenskom prostoru pretvorio je našu zemlju u četvorogodišnje ratište na kome će se gotovo neprekidno voditi velike bitke (operacije), bojevi i borbe.

Ne ulazeći u potpuniju analizu svake od mnogobrojnih većih bitaka i operacija (bilo ih je oko 45), što u ovakvom radu nije ni moguće, ovde dajemo jednu vrstu pregleda bitaka do sredine 1944. godine, pri čemu ćemo, za svaku ponaosob, ukazati pre svega na njen vojno-politički značaj uopšte za određenu teritoriju ili ratnu etapu. Pri tom želimo da istaknemo puni smisao Titove ocene da smo »iz svake bitke izlazili još jači«. S obzirom na to da je svaka bitka odnosila velike žrtve, najveći broj bitaka imao je širi vojni i politički značaj za mobilizaciju novih boraca kako bi se nadoknadili i premašili gubici i za opšte antiokupatorsko raspoloženje u celini. Po angažovanju snaga i po načinu vođenja bitaka imamo stalnu evoluciju, u skladu sa stepenom razvoja i konsolidacije oružanih snaga narodnooslobodilačkog pokreta i razvoja ratne veštine u celini.

Bitka za Srbiju 1941. godine

Na prostoru zapadne Srbije razvio se, u leto 1941. godine, snažan oružani ustanak. Oslobođeno je celo područje između reka Save i Drine, Kragujevca i Kraljeva, osim Valjeva koje je stav-

Digitized by Google

ljeno u blokadu. Od malih partizanskih odreda formirano je 12 velikih odreda sa oko 15.000 boraca, uspostavljena je i prva narodna vlast u svim selima, mestima, srezovima i okruzima, a na kraju je obrazovan i Glavni NOO za Srbiju kao najviši organ narodne vlasti. Organizovan je celokupan privredni, društveni i kulturni život, saobraćaj i drugo, što je, uz sve odlike dobro organizovane države, bila »Užička republika«. Sredinom septembra na ovu najveću i dobro organizovanu slobodnu teritoriju prešlo je i vojno-političko rukovodstvo iz Beograda (Politbiro CK KPJ i Glavni štab), što joj daje dimenziju strategijskog značaja. Odavde je, prvi put sa slobodne teritorije, delovalo rukovodstvo NOP koje je rukovodilo ratom i revolucijom u čitavoj zemlji. Uspešno delovanje je omogućavao i povoljan, centralni položaj ove teritorije u odnosu na čitavu zemlju, čime je olakšano povezivanje ustaničkih snaga iz susednih krajeva. U cilju daljeg učvršćivanja vojne organizacije i NOP-a, u Stolicama kod Krupnja održano je 26. septembra poznato Savetovanje vojno-političkog rukovodstva sa predstavnicima iz pokrajina i donete su odluke od strategijskog značaja za dalji razvoj oslobodilačke borbe u celini.

Ovako neočekivan razvoj događaja u Jugoslaviji prisilio je nemačku komandu da učini najveći mogući napor i uguši oružani ustanak u Jugoslaviji, a pre svega u Srbiji u kojoj se on i najuspešnije razvijao. U dotadašnjim naporima njihovih posadnih divizija, kvislinških jedinica i raznih fašističkih organa za suzbijanje pokreta otpora nije bilo uspeha. Zbog svega toga nemačka komanda je morala uzeti situaciju u svoje ruke, moralo se prihvatiti vođenja pravih ratnih operacija na jednom neplaniranom ratištu. U danima maksimalnih naprezanja da ostvare strateške ciljeve na istočnom frontu Nemci su morali odvajati snage sa ovog i drugih ratišta da bi umirili jedan narod koji je poveo rat, sa mogućim implikacijama od šireg značaja na prilike ne samo na Balkanu, nego i u celoj porobljenoj Evropi.

Iako su okupatori u Jugoslaviji u to vreme imali preko 500.000 vojnika (nemačkih, italijanskih, mađarskih, bugarskih i kvislinških), to nije bilo dovoljno da se uguše mnogobrojna žarišta oružanog ustanka u svim krajevima zemlje, niti su te snage mogli koncentrisati za jednu veću ofanzivu, te su morali dovoditi nova pojačanja. Ukupne ustaničke snage pred kraj 1941. godine sačinjavalo je oko 80.000 boraca. Takvo razvlačenje i angažovanje okupatorskih snaga posledica je nametnute koncepcije oružanog ustanka koji se razvijao u svim krajevima zemlje, tako da ni jedan prostor okupator nije mogao očistiti ni iskoristiti da bi grupisao svoje glavne snage za odlučujući udar. Sve je to Nemce prisililo da u Beograd dovedu Štab 18. armijskog korpusa, 125. puk i neke samostalne bataljone iz Grčke, zatim 342. pešadijsku diviziju i 202. tenkovski bataljon iz Francuske, a potom 113. diviziju sa istočnog fronta. To je bio i najveći doprinos

Digitized by Google

koji je u to vreme mogao dati jedan oslobodilački pokret opštim naporima saveznika u borbi protiv okupatora.

Nemačka komanda je prikupila snage od oko 80.000 ljudi i odlučila da u zapadnoj Srbiji povede bitku širih razmera primenom metoda munjevitog rata i da na najgrublji način uništi ustaničke snage, izvrši represalije nad stanovništvom i na taj način posredno utiče na oružani ustanak u drugim krajevima zemlje. To znači da su u ovoj prvoj ofanzivi namenili značajnu strategijsku ulogu na planu suzbijanja oružanog ustanka u celini. Zbog toga su i u planiranju bitke ostali pri svojim isprobanim metodama: okružiti jedan prostor, a zatim munjevitim dejstvima brzo razbiti i uništiti ustaničke jedinice, kao da će baš one mirno čekati da im se zada odlučujući udarac.

Nemci su odlučili da ovu ofanzivu izvedu u dve faze: u prvoj, da dejstvom sa severa preko reke Save i od Beograda prema Valjevu okruže i unište partizanske odrede u Mačvi i Posavini, severno od linije Obrenovac—Valjevo—Loznica i da izvoše masakr nad tamošnjim stanovništvom; u drugoj fazi predvideli su da dejstvom od Valjeva, Ljubovije, Beograda, Kragujevca i Kraljeva prema Užicu okruže i unište partizanske odrede u dolini Zapadne Morave i Đetinje, zajedno sa rukovodstvom NOP u Užicu i time ostvare svoj strategijski cilj zastrašivanja. Mere odmazde, terora i masakra nad stanovništvom, kao i uništavanje njegove imovine, trebalo je da imaju, pre svega, zastrašujuće dejstvo i uticaj na narodne mase.

Dvadeset partizanskih odreda jačine 15. 000 boraca bilo je polukružno raspoređeno oko oslobođene teritorije, od Mačve do Kraljeva, upravo na onim pravcima odakle se mogla očekivati nemačka ofanziva. U svim naseljenim mestima postojali su i vojno pozadinski organi, komande mesta, partizanske, seoske i narodne straže sa zadatkom da kontrolišu teritoriju od petokolonaša, ostatka stare vlasti i, eventualno ubačenih agenata Proizvodnja je bila usmerena pre svega, na ratne potrebe, a po značaju ističe se fabrika oružja i municije u Užicu. Organizacija života na oslobođenoj teritoriji razvijala se bezprekorno uključujući i socijalnu zaštitu.

Nemci su, prema svojoj zamisli i posle pristizanja snaga u Beograd, Srem i dolinu Velike Morave, 27. septembra prešli u ofanzivu od Beograda prema Valjevu, iz Srema preko Šapca prema Loznici i Valjevu. Otpočela je bitka za Srbiju koja je po vremenu trajanja vođena duže od mnogih velikih bitaka u drugom svetskom ratu, izuzev onih najvećih. Trajala je preko dva meseca sa prekidom nešto dužim od mesec dana između faza izvođenja.

Već prvih dana ofanzive nemačke divizije su se sukobile s novom partizanskom, njima dotad nepoznatom, taktikom i strategijom. Umesto munjevitih dejstava, kako su to planirali i navikli, Nemci su uvučeni u dugotrajne i iscrpljujuće borbe, a okruženje se nikako nije moglo ostvariti jer to nisu dozvoljavali partizanski štabovi i jedinice. Dakle, došlo je do sudara dve

Digitized by Google

potpuno različite i suprotne koncepcije ratovanja, a sama bitka pretvorena je i u poligon za njeno isprobavanje. Strategiji munjevitog rata suprotstavljena je koncepcija opštenarodnog, partizanskog i veoma vitalnog i neiscrpnog otpora koji nije dopuštao planirano okruženje. To se najbolje vidi iz primera izvođenja borbi na pojedinim pravcima. Tako je na pravcu Loznica—Valjevo (72 km) nemačka 342. divizija izgubila skoro petnaest dana do Valjeva, a za toliko vremena pregažena su pojedinačno Jugoslavija, Francuska, Poljska itd. Znači, u borbenim dejstvima dešavalo se nešto novo, za Nemce dotad nepoznato, a to je nemogućnost uništenja jedne nove vojske, koja nameće potpuno nove oblike borbe i suprotstavljanja. Danonoćne borbe su nametali ne samo Nemci, nego i petostruko slabiji partizanski odredi koji nisu uzmicali.

I u drugoj etapi ofanzive Nemci primenjuju istu koncepciju, koncepciju brzog nastupanja na svim pravcima koji od Valjeva, Ljubovije, Gornjeg Milanovca, Kragujevca i Kraljeva vode prema Užicu. U cilju odsecanja partizanskih snaga trebalo je brzim dejstvima od Ljubovije, preko prevoja Kadinjače, iznenaditi rukovodstvo i sve političke, vojne i privredne ustanove u Užicu i odseći partizanske jedinice severno od ove linije u cilju njihovog uništenja. Tako je i došlo do najžešćih borbi na prevoju Kadinjača, zatim oko Kraljeva, i na istoku povezane slobodne teritorije »Užičke republike«. Borbe i bojevi kod Kraljeva, Gornjeg Milanovca, Karana (sa četnicima), na Bukovima i osobito na Kadinjači po svojim rezultatima i sadržaju čine okosnicu ove bitke u njenoj završnoj etapi.

Rukovodstvo NOP, sa svim ustanovama i ranjenicima, zatim partizanski odredi iz zapadne Srbije i Pomoravlja, pravovremeno i organizovano su se povlačili prema Zlatiboru i dalje prema Sandžaku. Tako je poslednjih dana novembra završena bitka za Srbiju. Nemci su, uz pomoć i otvorenu saradnju kvislinških snaga Nedića i Ljotića, kao i četnika Draže Mihailovića, kao nosioca kontrarevolucije u zemlji, ovladali teritorijom »Užičke republike«, ali nisu uništili partizanske odrede, koji su se planski povukli prema Sandžaku ili su ostavljeni da dejstvuju na gerilski način na svojoj teritoriji i da stalno mobilišu mase za borbu. To je bila možda jedna od prvih bitaka koju su Nemci do tada vodili u drugom svetskom ratu, u kojoj nisu uspeli ostvariti ciljeve i uništiti protivničke snage. Ovde nisu pomagali ni petostruka nadmoćnost u živoj sili, ni apsolutna prevlast u tehničkim borbenim sredstvima. To je za Nemce bilo potpuno novo saznanje, a stečeno iskustvo uticalo je na njihove dalje planove i postupke na Balkanu.

I rukovodstvo NOP izvuklo je neka dragocena vojna iskustva iz ove bitke. Iako su partizanski odredi pokazali vitalnost i sposobnost da stalno vode borbe i da mobilišu narod za borbu, oni se još nisu pokazali organizacijski sposobnim ni doraslim za izvođenje manevara širih razmera. Ispoljavanje manevarske sposobnosti na širem planu sprečavala je vezanost za određenu

Digitized by Google

teritoriju (regiju), što im je i bila suštinska namena. Ta iskustva su ukazala rukovodstvu NOP na potrebu stvaranja i drugih, operativno sposobnijih snaga za izvođenje manevra i za brzo prenošenje težišta, prema potrebi, na čitavo jugoslovensko ratište. Na osnovu iskustava iz bitke za Srbiju Politbiro CK KPJ odlučio je da, pored partizanskih odreda kao teritorijalne vojske, koja će postojati u toku celog rata, stvori operativnu vojsku. Na takvo rešenje ukazivala je odluka rukovodstva da se pristupi formiranju proleterskih i udarnih brigada. Tako je formiranjem 1. proleterske brigade, 22. decembra 1941, praktično otpočeo proces razvoja i stvaranja dve komponente oružanih snaga NOP, brigada i divizija, a kasnije korpusa i armija kao operativne i partizanskih odreda kao teritorijalne komponente. To znači da su od 1941. do 1945. godine postojale dve komponente jedinstvenih oružanih snaga, ali različite po nameni, organizaciji, formaciji i zadacima. Takvu organizaciju ukupnih oružanih snaga, na osnovu stečenih iskustava, izgradili smo i danas u miru, jer smatramo da samo takva organizacija oružanih snaga može odgovarati zahtevima koncepcije i doktrine opštenarodnog odbrambenog rata.

Pljevaljska bitka

Pred kraj 1941. godine odigrala se, nedaleko od područja na kome se vodila prva bitka (u Sandžaku), još jedna značajna bitka koja je imala neposredne posledice na dalji razvoj događaja posle bitke za Srbiju, kao i na dalji razvoj NOP u Crnoj Gori. To je bila bitka na Pljevljima.

Član Vrhovnog štaba, Ivan Milutinović, sredinom novembra 1941, po dolasku iz Užica u Crnu Goru, imenovan je za delegata CK KPJ i Vrhovnog štaba i komandanta Glavnog štaba NOPO za Crnu Goru, Sandžak i Boku, umesto Milovana Đilasa koji je, zbog poznatih slabosti u radu rukovodstva, povučen u Vrhovni štab. Milutinović je dobio naređenje od Vrhovnog komandanta da od Crnogorskog NOP odreda formira jednu jaču jedinicu od preko 3.000 boraca i da je, preko Sandžaka, uputi prema Užicu u susret srpskim partizanskim odredima, za koje se predviđalo da će se morati povući iz Srbije, preko Zlatibora, u pravcu Sandžaka.

U drugoj polovini novembra u Crnoj Gori su vršene obimne pripreme za formiranje jednog većeg odreda od dobrovoljaca iz svih partizanskih odreda za odlazak u susret odredima iz Srbije. Takva odluka primljena je s oduševljenjem od strane boraca i naroda, tako da su se čitavi bataljoni i čete listom javljali da dobrovoljno idu u Srbiju. Srećan je bio svako kome je pripala čast da ide na taj zadatak, gde se najneposrednije bila zajednička bitka protiv okupatora, za bratstvo i jedinstvo kao osnovno opredeljenje naših naroda, ali i krv prolivala da bi to postalo i stvarnost.

Digitized by Google

U drugoj polovini novembra 1941. godine iz sastava svih odreda u Crnoj Gori formirane su čete i bataljoni, a zatim i poseban Štab Crnogorskog NOP odreda za dejstva u Sandžaku. Odred je imao 3.690 dobro naoružanih boraca i starešina svrstanih u devet bataljona jačine od po 400—500 boraca. Formiranje bataljona i odreda propraćeno je političkim delovanjem najširih dimenzija, tako da su bataljoni dočekivani i ispraćani na mitinzima okupljenog naroda koji im je želeo dobrodošlicu. Glavni štab i Štab Crnogorskog NOP odreda ocenio je da postoje svi uslovi da odred izvrši brzi napad na italijanski garnizon u Pljevljima, da ih oslobodi, a zatim da ide u susret NOP odredima iz Srbije. U takvom opštem raspoloženju bataljoni su poslednjih dana novembra vršili pokrete sa svih strana u pravcu Pljevalja, gde su se, po naređenju Glavnog štaba, imali prikupiti. U narodu se otvoreno govorilo da se sprema napad na Pljevlja, što je za Italijane bilo značajno upozorenje.

U Pljevljima se nalazio Štab italijanske divizije »Pusteria«, jedan pešadijski bataljon i prištapske jedinice sa ukupno oko 2.000 vojnika. Snage čitave divizije bile su raspoređene po garnizonima u Sandžaku, tako da su, po potrebi, mogle intervenisati prema Pljevljima. Objekti u gradu i oko njega bili su relativno dobro utvrđeni za odbranu, a kako su saznali o pripremama partizana za napad na Pljevlja, Italijani su učvršćivali odbranu, posedali dominantne objekte, uspostavljali patrole i vezu u gradu, pojačali opštu budnost i animirali susedne garnizone da budu spremni za intervenciju prema Pljevljima. U gradu je postavljen reflektor za osvetljavanje i kontrolu prilaza gradu, a stanovništvu je ograničeno kretanje noću. Sve su to bile mere da bi se izbegao iznenadni napad partizanskih snaga na grad.

Posle prikupljanja Crnogorskog NOP odreda za dejstva u Sandžaku na širem prostoru oko Pljevalja uspostavljene su veze sa Mesnim komitetom KPJ za Pljevlja i odlučeno je da se pređe u napad na grad, s vrlo velikom samouverenošću i optimizmom kako štabova tako i boraca da će u toj bici sigurno izboriti važnu pobedu. Za to, ipak nisu postojali realni izgledi: nije postignuto iznenađenje, a lako naoružanje odreda nije obezbeđivalo sigurnu podršku.

U takvim uslovima je u noći između 30. novembra i 1. decembra 1941. godine otpočeo napad na Pljevlja. Pripadnici pljevaljske partizanske čete raspoređeni su po svim bataljonima da, kao poznavaoci terena, budu vodiči do pojedinih objekata za napad. Pljevaljska bitka je otpočela koncentričnim napadom na sve spoljne objekte, ali bez nekog izraženog težišta. Međutim, napadi na svim pravcima razvijali su se dosta izolovano, bez sadejstva i koordinacije, pa i bez međusobne veze. Na taj način nije došla do izražaja silina i udarna snaga odreda. Italijani su pružali odlučan otpor i smišljeno su se branili od napada koji se odvijao tačno onako kako su očekivali. Sve je to uslovilo da su jedinice na pojedinim pravcima prodirale u grad i tamo bi-

Digitized by Google

le izolovane, druge su zadržane oko spoljnih objekata odbrane, nepovezane i bez izgleda na uspeh, pretrpevši izuzetno velike gubitke, pri čemu lično junaštvo nije moglo nadoknaditi nedostatak taktičkih postupaka. Tako su pojedine napadne kolone prodirale u grad, a druge su se posle pretrpljenih gubitaka počele povlačiti. Štab odreda nije uspeo ostvariti svoj uticaj na tok bitke, pre svega zbog gotovo nikakvih veza s kolonama koje su napadale, tako da je još u toku noći napad okončan bez uspeha. U pojedinim zgradama u gradu ostao je deo boraca koji su po grupama u toku dana pružali otpor, ali su većinom bili uništeni. Samo je manji deo, oni koji su bili sakriveni kod meštana, naredne noći uspeo da se izvuče iz grada. Tako se bitka za Pljevlja završila po naše jedinice potpuno bezuspešno. Osnovni uzroci neuspeha nalaze se u mnogim slabostima. Za partizanski napad na Pljevlje Italijani su pravovremeno znali, tako da je izostalo iznenađenje kao bitan prethodni uslov svih uspeha u narodnooslobodilačkoj borbi i u ratu u celini. Tajnost napada u toku NOR-a bila je bitan činilac svih partizanskih uspeha, što je u napadu na Pljevlja sasvim izostalo. U toku napada nije bilo izraženo težište, nije bilo glavnog udara, nego se napad razvijao frontalno. Tako su na neke najznačajnije objekte napadale samo pojedine čete, bez ikakve vatrene podrške. Italijani su bili solidno utvrdili najvažnije objekte u gradu i dominantne objekte oko grada. Reflektori su osvetljavali napadne kolone, koje su zatim zasipane vatrom iz pešadijskog naoružanja. To je uslovilo velike gubitke — oko 500 najboljih boraca izbačeno je iz stroja.

Neuspeh u bici za Pljevjla ostavio je ozbiljne posledice na prilike u Crnoj Gori. Pojedini bataljoni i čete u neredu su odstupali, a zatim su se, ne sačekavši naređenje, mnogi razišli svojim kućama. Taj neuspeh došao je u vreme ilegalnih priprema i aktiviranja četnika i pogodovao je njihovoj razbijačkoj aktivnosti i propagandi o tome da ne postoje uslovi za oružani ustanak. To je bio dovoljan povod da pokušaju da partizanskim jedinicama zadaju iznenadni udarac s leđa. Tako je neuspeh u napadu na Pljevlja imao negativne posledice na budući razvoj oružanog ustanka u Crnoj Gori. Međutim, treba imati u vidu da je napadom na Pljevlja zadat neočekivani udarac Italijanskoj diviziji »Pusteria«, koja se na reci Uvcu spremala za suprotstavljanje partizanskim snagama u toku povlačenja partizanskih odreda i Vrhovnog štaba iz Srbije. U strategijskim razmerama to je bio značajan doprinos prihvatanju partizanskih odreda u toku povlačenja iz Srbije.

Ovde smo ukazali samo na dve značajne bitke iz 1941. godine, iz kojih se može sagledati taktika borbenih dejstava partizanskih odreda kao početnih vojnih organizacija u oružanom ustanku. U daljem tekstu obradićemo neke bitke u kojima su došle do izražaja metode dejstava brigada, divizija i korpusa NOVJ u njihovom izvođenju, kao i u vođenju drugih operacija i bojeva. Nove metode i oblici dejstava odgovarali su stepenu

Digitized by Google

razvoja oružanih snaga i mogućnostima primene raznovrsnih oblika borbenih dejstava, što nije moglo biti primenjeno u 1941. godini.

U 1942. godini Nemci i Italijani su uz pomoć kvislinških formacija, nametnuli više bitaka, ali su i oružane snage NOP isto tako, gotovo neprekidno, nametale i izvodile borbena dejstva. Sva veća ofanzivna dejstva, operacije, bitke i bojevi izvođeni su zato što su suprotstavljene strane najčešće težile ofanzivnim dejstvima.

U centralnim oblastima Jugoslavije, u zimu 1942. godine, našle su se najjače partizanske snage sa Vrhovnim štabom. To su partizanski odredi koji su se povukli iz Srbije, odredi iz Bosne, Hercegovine, Sandžaka i Crne Gore, kao i 1, a potom i 2. proleterska brigada. Zbog toga su Nemci i Italijani uz pomoć četnika i drugih kvislinga, preduzeli dve ofanzive. Prvo su u januaru 1942. pokušali uništiti partizanske odrede, Vrhovni štab i 1. proletersku brigadu u istočnoj Bosni (druga ofanziva). Međutim, Vrhovni štab je planski izbegao prihvatanje sudara, pa je sa 1. proleterskom izvršio pokret na jug (Igmanski marš), u reon Foče i Goražda, a partizanski odredi su se manevrom u više pravaca prebacivali iza neprijateljskih kolona, tako da su i oni izbegli odlučujuće sudare.

Nova ofanziva udruženih okupatorsko-kvislinških snaga izvedena je u periodu od aprila do juna 1942. godine na slobodnu teritoriju sa centrom u Foči. Ta je ofanziva izvođena metodičnim dejstvima u nekoliko etapa, pri čemu su se partizanske snage planski i organizovano povlačile prema donjim tokovima Pive i Tare i na prostoru Zelengore. Izvedeno je više borbi i bojeva, ali su izbegnuti odlučujući sudari glavnih snaga kako bi se one sačuvale za naredne i složenije ofanzivne zadatke. Tek po završetku ove ofanzive Vrhovni štab prikuplja snage iz susednih oblasti i vrši njihovu reorganizaciju preformirajući ih u proleterske i udarne brigade. Tako je stvorio elitnu, iako ne mnogobrojnu, grupaciju od pet proleterskih i udarnih brigada i odlučio da sa njima pređe u ofanzivna dejstva u Bosanskoj krajini. Odbrambena dejstva na ovom prostoru nisu nudila neke perspektive, te Vrhovni štab odlučuje da preduzme inicijativu koja bi bila izražena u pokretima i odlučujućim napadima na neprijateljske komunikacije i garnizone. Samo odlučujućim borbenim dejstvima i postignutim rezultatima bilo je moguće razgarati rat i revoluciju i uveriti narodne mase u mogućnost izvođenja borbi, bojeva i operacija na širokom prostoru, protiv brojčano znatno većih okupatorskih i kvislinških snaga. Isto tako, to je bio jedini mogući put da se okupacioni i kvislinški štabovi urazume i da shvate da se ne radi o slučajnim ili pojedinačnim gerilskim akcijama, nego o neprekidnim ratnim dejstvima.

Digitized by Google

Ovde treba ukazati samo na nekoliko bojeva koje je u leto 1942. godine, izvela grupa proleterskih i udarnih brigada i na njihov uticaj na promenu vojno-političke situacije na jugoslovenskom ratištu. Vrhovni štab je, sa grupom od pet elitnih brigada, iz jednog suženog prostora na Magliću i Zelengori izvršio pokret u pravcu Bosanske krajine. U toku pokreta brigade su iznenadnim napadima izvele čitavu seriju udara na neprijateljske komunikacije i garnizone. Prvi udar grupa brigada je izvršila na neprijateljske posade i železničku prugu Konjic—Sarajevo. Posle likvidacije svih posada brigade su pristupile rušenju jedine komunikacije koja je nepriljatelju služila za vezu s Hercegovinom i južnom Dalmacijom. Pruga je porušena na dužini od 80 km, uništen je sav vozni park, između ostalog 40 lokomotiva i sve instalacije na pruzi, tako da za duže od dva meseca neprijatelj nije mogao osposobiti ovu komunikaciju. Odmah zatim, gotovo u neprekidnom naletu, brigade su izvršile napade na više neprijateljskih garnizona. Prvo je uništen garnizon u Konjicu, a odmah zatim u Prozoru i Šćitu. U daljem naletu su oslobodile Gornji Vakuf, Livno, Šujicu, Mrkonjić Grad i Jajce, a žestoke borbe su vođene u neuspelim napadima na neprijateljske garnizone u Bugojnu i Kupresu. Objedinjena planom Vrhovnog štaba, sva ova međusobno odvojena borbena dejstva, od rušenja pruge Sarajevo—Konjic do oslobođenja Mrkonjić-Grada i Livna, predstavljaju složenu operaciju čiji su rezultati imali znatnog uticaja na dalji ukupni razvoj događaja u korist NOP u 1942. godini. Treba imati na umu da su ova borbena dejstva izvedena u vreme bitke na kozari i da su u operativno-strategijskim razmerama u prisnom i povezanom kontekstu, te ih tako i treba posmatrati i ocenjivati. Sva ova borbena dejstva u toku pohoda grupe proleterskih i udarnih brigada u Bosansku krajinu predstavljaju ofanzivu strategijskih razmera i strategijsku prekretnicu na planu jačanja pozicija NOP i oružanih snaga u celini. Istovremeno, to su bila prva veća, planski vođena borbena dejstva kojima je Vrhovni štab preneo strategijsko težište sa istočnih i srednjih u zapadne oblasti Jugoslavije, što je dalo izuzetno velike rezultate u daljem razvoju NOP i razvoju događaja na jugoslovenskom ratištu.

Upoređujući rezultate ove bitke s bitkama za Srbiju i na Pljevljima, može se zapaziti da je svaka bitka imala ne samo vojne, nego istovremeno i šire političke posledice, što je zavisilo od rezultata, od uspeha ili neuspeha. To znači da su se rezultati bitaka i bojeva najneposrednije odražavali na razvoj ukupne situacije na ratištu, na ukupna vojna i politička kretanja.

Bitka na Kozari

U vreme dok je grupa proleterskih i udarnih brigada pod neposrednim rukovodstvom Vrhovnog štaba pripremala i izvodila dejstva prema zapadu Nemci i kvislinzi (ustaše i domobrani) izvo-

Digitized by Google

dili su bitku na Kozari protiv vrlo jakog Kozaračkog NOP odreda. Oslobođena Kozara, sa svojim partizanskim snagama između reka Save, Une, Sane i Vrbasa, u blizini važnih komunikacija, rudnika železne rude u Ljubiji, kao i gradova Banja Luke, Prijedora, pa i Zagreba, ozbiljno je ugrožavala okupatorske interese u ovom delu Jugoslavije. Zbog toga je nemačka komanda prikupljala velike snage za izvođenje bitke na Kozari i za likvidaciju ovog vrlo stabilnog žarišta NOP: oko 15 svojih bataljona iz sve četiri posadne divizije, zatim delove Mađarske rečne flotile i najveći deo snaga (preko 27 bataljona) domobrana i ustaša. Sve te snage, jačine oko 40.000 ljudi, angažovane su za ofanzivu na Kozari protiv Kozaračkog NOP odreda jačine pet bataljona od 3.500 iskusnih boraca sa 150 mitraljeza i drugim naoružanjem, s ciljem da unište ovaj odred i sve organe NOP na prostoru Kozare i u okolnim selima u međurječju. Sve te neprijateljske snage stavljene su pod komandu nemačkog generala Štala, komandanta 718. nemačke divizije, sa sedištem u Banja Luci, za izvođenje ofanzive na Kozari.

General Štal je doneo odluku da, koristeći položaj Kozare između četiri reke i komunikacija, odseče ovaj prostor i snage na Kozari od drugih partizanskih jedinica u Bosanskoj krajini, a da zatim pređe na postepeno stezanje obruča i potiskivanje partizanskih snaga na masiv Kozare, gde ih je u obruču trebalo uništiti. To su omogućavale brojčano izuzetno velike snage, jer je postignut odnos 15:1 u korist neprijatelja, što predstavlja redak primer u jednoj bici u okruženju.

Po naređenju generala Štala bitka je počela 10. juna i trajala praktično sve do 20. jula, to jest čitavih 40 dana. Kozarački odred je prihvatio bitku u okruženju pod vrlo nepovoljnim uslovima, ali je to morao pre svega zbog naroda i drugih organa NOP — narodne vlasti, vojno-pozadinskih organa, partijske organizacije i komitetâ, sa Okružnim komitetom KPJ na čelu, bolnice i stanovništva u zbegovima. Gotovo sve familije boraca iz odreda nalazile su se na toj okruženoj slobodnoj teritoriji koju je obezbeđivao Kozarački NOP odred. Treba imati u vidu da je odred skoro godinu dana ovu teritoriju uspešno držao i uvek uspevao da odbije sve neprijateljske pokušaje da ga uništi. Kod boraca i naroda steklo se uverenje u nepobedivost odreda i naroda Kozare, tako da u toku prvih dana ofanzive niko nije ni pomišljao da napusti ovu teritoriju. Nemci su metodičkim nastupanjem i detaljnim čišćenjem svih okolnih sela uspeli da potisnu odred i stanovništvo na planinski masiv Kozare. Obruč se sve više stezao, ali nije bilo panike i narodnooslobodilački odbori i komande mesta delili su sve životne namirnice jedinicama i narodu, a pre svega ranjenicima čiji se broj stalno povećavao. Situacija je bila sve kritičnija i neizvesnija. Pokušaji Operativnog štaba za Bosansku krajinu da sa prostora Grmeča pruži pomoć okruženom odredu na Kozari nisu dali očekivane rezultate. Neprijatelj je imao dovoljno snaga u dubini da nije ni bilo potrebno da odvaja deo snaga angažovanih u ofanzivi za

Digitized by Google

sprečavanje partizanske intervencije na spoljnim pravcima prema Kozari.

Tek poslednjih dana juna štab Kozaračkog odreda i Okružni komitet KPJ shvatili su svu ozbiljnost situacije koja je postala teška i gotovo bezizlazna. Oni su tek tada odlučili da se organizuje proboj iz okruženja, i to preko komunikacije Prijedor — Bosanska Dubica prema zapadu, a zatim u pravcu Grmeča, odakle su očekivali pružanje pomoći spolja. Intervencija spolja uspela je samo utoliko što se u obruč probio i jedan bataljon 1. krajiške brigade. Organizacija proboja iz obruča vršena je tako da se najpre u obruču stvori dovoljna breša za izvlačenje stanovništva, koje je jednako bilo pod udarom okupatorskih i kvislinških snaga kao i vojska. Neprijatelj je pravovremeno pripremio logore za evakuaciju i raseljavanje čitavog stanovništva sa prostora ovog ustaničkog žarišta, gde su borci i narod sve tri nacionalnosti do kraja delili zajedničku sudbinu koja ih je zadesila.

U noći između 3. i 4. juna otpočeo je proboj iz obruča snagama tri bataljona, na frontu širine 4—5 km. Osvajajući pojedine utvrđene vatrene tačke, bataljoni su u proboju uspeli da otvore brešu kroz koju je izašlo oko 10.000 ljudi, žena i dece iz okruženja. Nemci su, sutradan, dejstvom na bokove od Prijedora i Dubice uspeli da ponovo zatvore brešu i spreče svaki izlaz iz okruženja. Time je za snage u obruču nastala još teža situacija, jer su Nemci pojačali dejstva, prvenstveno angažujući svoje snage za poslednji obračun sa okruženim snagama i narodom na planini.

Ponovni pokušaj proboja u istom pravcu, ali sa slabijim snagama, nije dao očekivane rezultate, a obruč se sve više stezao oko same planine, u kojoj je ostao deo odreda, bolnica i veliki zbegovi stanovništva. U takvoj situaciji je Operativni štab za sve oružane jedinice odlučio da se borci i stanovništvo raziđu i da se pojedinačno kriju po šumama, a po prolasku Nemaca da se izvlače u raznim pravcima kako bi izbegli potpuno uništenje. Nemci su pristupili masakru i deportovanju stanovništva u Jasenovac, Gradišku i druge unapred pripremljene sabirne logore i zatvore. Tako je počelo pretraživanje Kozare, hvatanje pojedinaca i masakr ranjenika. Deca su odvođena u posebne logore u Jastrebarsko, u Zagreb, pa i kod pojedinih porodica u Hrvatskoj. Borci i narod Kozare doživeli su najtežu moguću situaciju, ali je prkos prema neprijatelju još više rastao. Svako se spasavao onako kako je mogao, ali je oko 24.000 ljudi odvedeno u logore, iz kojih se većina nije nikad vratila.

Epopeja Kozare je najbolji primer odlučnosti i rešenosti jedne narodne vojske da zajedničkim naporima učini maksimalno, da se u jednoj slavnoj i nezaboravnoj bici suprotstavi petnaest puta brojnijim i opremljenijim snagama neprijatelja. Ta bitka predstavlja najpotpuniji primer opštenarodnog rata u kome su se s neprijateljem neposredno sukobili narod i njegova vojska.

Digitized by Google

To jedinstvo je u ovoj slavnoj bici cementirano, narod i vojska su stradali, ali se preživeli nisu pokoravali.

Dok je Kozarački NOP odred odsudno branio Kozaru i njen narod, dok je punih četrdeset dana vezivao 40.000 neprijateljskih vojnika, dotle je Tito s proleterskim i udarnim brigadama izvodio pravu ofanzivu na području od pruge Sarajevo—Konjic, pa sve do Livna i Mrkonjić-Grada. Tom uspehu je svakako pogodovalo vezivanje znatnih neprijateljskih snaga na Kozari, a i Operativnom štabu za Bosansku krajinu da ofanzivno dejstvuje na neprijateljeve garnizone u dolini Une, na Krupu, Bosanski Novi i Otoku. Iako se ova bitka završila s velikim gubicima, ona je i najpotpuniji primer neuništivosti jedne narodne vojske, neuništivosti naroda koji je rešen da se svim mogućim sredstvima suprotstavi agresoru. To je i najpotpuniji izraz snage jednog opštenarodnog pokreta, snage koja se izražavala u rešenosti i odlučnosti naroda da izdrži sve napore i da se svakoj situaciji suprotstavi svojom voljom, rešenošću i vitalnošću koje ne znaju za poraz, ne priznaju bezizlaznu situaciju.

Bitka za Bihać

Uspešan razvoj narodnooslobodilačkog pokreta u zapadnim i centralnim oblastima Jugoslavije, a osobito na prostoru zapadne Bosne i Hrvatske, južno od reke Save, posle pristizanja Vrhovnog štaba sa proleterskim i udarnim brigadama u drugoj polovini 1942. godine, uslovio je potrebu povezivanja više slobodnih teritorija, kao i oružanih snaga iz susednih oblasti, u cilju dalje afirmacije NOP i razvoja oružanih snaga. Sve je to nametalo potrebu da se likvidiraju neprijateljska uporišta u dolini reke Une, sa Bihaćem kao najjačim garnizonom i sedištem rukovodstva Županije takozvane NDH. Povezivanje slobodnih teritorija Bosanske krajine, Like, Korduna, Banije, Gorskog kotara i severne Dalmacije imalo je strategijski značaj za stvaranje sigurnog prostora i oslonca za razvoj NOP i oružanih snaga revolucije, čija je organizacija podignuta na još viši stepen, kao i za vođenje još većih bojeva i bitaka. Neprijatelju je trebalo zadati udarac u samom centru NDH, nadomak Zagreba, a uz sve to stvoriti povoljne uslove za međunarodnu afirmaciju NOP, kao i za formiranje jednog političkog rukovodstva pokreta koje bi radilo i na prodiranju istine o ratu u Jugoslaviji i van njenih granica. Povezivanje velikog broja od oko trideset proleterskih i udarnih brigada na jednom prostoru omogućavalo je stvaranje većih vojnih formacija za vođenje bitaka i bojeva. To su bili osnovni razlozi što je Vrhovni komandant, još 18. novembra, na Oštrelju iznad Drvara, doneo odluku da se sa krajiškim i hrvatskim brigadama oslobodi Bihać i razbiju svi neprijateljski garnizoni u dolini reke Une. Na tom prostoru su bile raspoređene uglavnom domobranske i ustaške snage, jačine od oko 5.000 naoružanih ljudi. Sve su te jedinice bile raspoređene u naseljenim

Digitized by Google

mestima u dolini Une uključujući i Ličko Petrovo Selo, sa najjačim garnizonom u Bihaću. Sve su bile pod jedinstvenom operativnom komandom, iako su bile različite organizacijske pripadnosti.

Vrhovni komandant je doneo odluku da se sa osam brigada, od čega pet krajiških i tri hrvatske, uz podršku mešovitog diviziona artiljerije, izvrši, u najvećoj tajnosti, iznenadni i jednovremeni napad na Bihać i na sva neprijateljska uporišta u dolini reke Une. Sve snage za napad stavljene su pod komandu Operativnog štaba za Bosansku krajinu (komandant Kosta Nađ, a politički komesar Osman Karabegović). Da bi se postiglo iznenađenje, od koga se, na osnovu stečenih iskustava, znalo da umnogome zavisi uspeh čitave bitke, Operativni štab je upozoren na sledeće: da se prikupljanje snaga u širem reonu Bihaća izvrši u najvećoj tajnosti tako da se svi pokreti vrše u toku noći, zatim da se aktivnim dejstvima prema Prijedoru, Karlovcu, Bosanskom Novom i Gospiću odvrati pažnja neprijatelja od Bihaća ka pogrešnom pravcu. Tito je posebno ukazao da se napad na neprijatelja mora obezbediti od svake intervencije iz spoljnih neprijateljskih garnizona, odakle je to moglo najpre i uslediti. Zbog toga je Operativni štab i angažovao osam brigada, tako da neposredno na grad napadaju četiri brigade, a isto toliko da napada na okolne manje garnizone i da, šireći slobodnu teritoriju, dejstvuju u pravcu onih neprijateljskih garnizona odakle bi mogla uslediti eventualna intervencija prema Bihaću. Ovakvo neuobičajeno angažovanje snaga bilo je uslovljeno konkretnom situacijom, a pre svega mogućnošću intervencije neprijatelja prema Bihaću, na šta je posebno ukazao vrhovni komandant Tito. Do 2. novembra sve brigade su se približile Bihaću i objektima koji su bili predviđeni za napad. Pojedine brigade su u noćnim marševima prelazile i po trideset kilometara da bi neopaženo došle ispred neprijateljskih spoljnih uporišta oko Bihaća.

Po naređenju Operativnog štaba za Bosansku krajinu, koji se i sam primakao na brdo Grabež kod Bihaća, u toku noći 2. novembra otpočeo je napad osam brigada istovremeno na Bihać i na neprijateljska uporišta u dolini reke Une. Otpočela je bitka za Bihać, bitka za najveće naseljeno mesto koje su do tada napale oružane snage NOP. Ubacivanjem dva bataljona kroz međuprostore u grad naše su jedinice još u toku noći ovladale brdom Somišlje koje dominira gradom. Jedan od ta dva bataljona se s leve obale Une ubacio u reon mosta u centru grada. Partijska organizacija grada pravovremeno je obavestila štabove o rasporedu određenih tačaka u gradu, što im je i omogućilo uspešan prodor u grad. U toku narednog dana i noći borbe su nastavljene oko svih objekata na ivici grada. Spoljna uporišta u dolini Une već su bila osvojena, ali se najduže branilo Ličko Petrovo Selo. Odmah po zauzimanju uporišta, dok su se još uvek vodile borbe u gradu, 5. i 6. krajiška, 2. lička i 8. kordunaška brigada razvile su dejstva u pravcu Bosanske Krupe, Prijedora,

Digitized by Google

Cazina i Karlovca. Jedino se oko 400 ustaša, neopaženo, na spoju između 2. i 8. brigade, probilo u grad. To je bila korisna pomoć braniocu koji se, uz pomoć pristiglog pojačanja, uspio probiti preko Bihaćkog polja i aerodroma u pravcu Cazina. Tako je Bihać bio oslobođen i u potpunosti izvršeno naređenje Vrhovnog komandanta.

Gotovo sve brigade su odmah nastavile gonjenje razbijenih neprijateljskih snaga u pravcu Krupe, koja je ubrzo oslobođena, a zatim Cazin, Kladuša i Slunj, kao i sva mesta do reke Kupe, Karlovca i Gline. Kao rezultat uspešno izvedene bitke za Bihać, slobodna teritorija ne samo da je povezana, nego je i znatno proširena, razbijena je sva kvislinška, a uspostavljena narodna vlast, vojno-pozadinski i drugi organi NOP.

Bitka za Bihać imala je ne samo vojni, nego izuzetan i politički, pa i međunarodni značaj za dalji razvoj NOR i revolucije. Povezana je slobodna teritorija veličine oko 45.000 km², od Neretve do Kupe, sa centrom u Bihaću, u koji su odmah prešli Vrhovni štab, Politbiro CK KPJ i druga najviša rukovodstva i organi NOP. Svetske radio-stanice su objavile vest o pobedi kod Bihaća, što je bio izuzetan doprinos probijanju istine o borbi naroda Jugoslavije, pošto su svi dotadašnji uspesi pripisivani borbi jedinica Draže Mihailovića, vojnog ministra izbegličke kraljevske vlade. Veća grupa uglednih građana raznih profesija (oficiri, sveštenici, profesori, bivši građanski političari, advokati i drugi) uputila je Proglas međunarodnoj javnosti u kome je iznela istinu o tome ko se bori u Jugoslaviji i o izdajničkoj ulozi Draže Mihailovića. Sve je to imalo znatan uticaj na planu međunarodne afirmacije NOP.

Velika slobodna teritorija omogućila je vojno-političkom rukovodstvu NOP da donese i niz drugih mera od izuzetnog značaja za razvoj narodne vlasti i oružanih snaga revolucije. Odmah su preduzete mere za sazivanje Prvog zasedanja i osnivanje AVNOJ-a kao najvišeg političkog organa NOP. Održani su kongresi omladine, lekara, žena i drugih antifašističkih organizacija. Narastanje broja brigada (preko 30) i brojčano jačanje oruržanih snaga omogućili su da se vojna organizacija podigne na još viši stepen. Tako je u toku novembra i decembra formirano devet divizija i dva korpusa, a oružane snage su dobile naziv Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije (NOVJ). Pristupilo se stvaranju mornarice, vojnih škola i drugih vojnih institucija. Tada je, pored brigada, divizija i korpusa, kao operativnih jedinica NOV, postojao i veliki broj (oko 50) partizanskih odreda, 70 komandi mesta i 14 komandi partizanskih područja.

Bitkom za Bihać završen je značajan period u razvoju oružanih snaga, narodne vlasti i drugih institucija NOP. U toku bitke za oslobođenje Bihaća prokrčen je put i omogućeno donošenje značajnih vojno-revolucionarnih mera na daljem jačanju položaja NOP u Jugoslaviji. Bez vojne pobede ne bi se mogli ostvariti ni ovi krupni politički zadaci, makar koliko bili proklamovani.

Digitized by Google

Bitka za slobodnu teritoriju u Hrvatskoj i Bosanskoj krajini (20. januara do 15. februara 1943)

Snažan razvoj NOP u zapadnim krajevima Jugoslavije u jesen 1942. godine prisilio je komande okupatorskih armija Nemačke i Italije da koordiniranim dejstvima udruženih snaga, uz obilato angažovanje kvislinških jedinica, preduzmu ofanzivu, do tada najširih razmera, s ciljem da unište NOVJ i rukovodstvo NOP na slobodnoj teritoriji sa centrom u Bihaću. S obzirom na razvoj NOP u svim krajevima Jugoslavije, okupatori nisu imali dovoljno snaga koje bi mogli istovremeno koncentrisati na jednoj teritoriji za ofanzivu, što se u uslovima borbe protiv partizanskih jedinica uvek javljalo kao poseban problem, jer oni nikada ne mogu pokriti čitav prostor.

Na osnovu izveštaja Komande Jugoistoka i na neposrednu molbu poglavnika takozvane NDH Ante Pavelića, lično je Hitler odobrio izvođenje jedne odlučujuće ofanzive kojom će biti uništena »Titova država« — kako su nazivali slobodnu teritoriju i NOVJ. Na takvu rešenost su ga prisiljavali i opšta strategijska situacija u Sredozemlju, te opasnost od invazije zapadnih saveznika preko sredozemne obale, koji u NOVJ imaju čitavu jednu iskrcanu armiju. U takvom slučaju bi bila otežana svaka odbrana s juga.

Zbog svega toga nemačka Komanda Jugoistoka i Štab 2. italijanske armije doneli su odluku da s kružne linije Karlovac — Ogulin — Gospić — Sanski Most — Bosanski Novi — Glina — Karlovac koncentrično dejstvuju ka centru slobodne teritorije sa sedištem u Bihaću (operacija »Vajs«). Istovremeno su odlučili da sa dve divizije od Karlovca i Ključa brzim dejstvima, za dva dana, preseku partizansku slobodnu teritoriju na dva dela i tako razdvoje opkoljene partizanske snage na Grmeču i Plješevici i tu ih unište. Za izvršenje tog zadatka organizovane su četiri nemačke i tri italijanske divizije sa ukupno 90.000 ljudi. Po zamisli, po angažovanju snaga i načinu koncentričnih dejstava, uz primenu »blic-kriga«, to je bila tipična bitka kakve su Nemci primenjivali u drugom svetskom ratu.

Na prostoru na kome je planirano izvođenje bitke NOVJ je imala dva tek formirana korpusa (1. hrvatski i 1. bosanski) sa pet divizija i isto toliko partizanskih odreda ukupne jačine oko 20.000 boraca. U Bihaću se nalazilo vojno-političko rukovodstvo NOP, a na prostoru Krajine bolnice, radionice, skladišta, vojna škola i druge vojno-pozadinske ustanove. To je bila dobro organizovana slobodna teritorija na kojoj su funkcionisali svi organi narodne vlasti i političke organizacije NOP.

U takvim uslovima je 20. januara 1943. godine otpočela bitka za oslobođenu teritoriju sa centrom u Bihaću. Pokušaji Nemaca da brzim dejstvima sa svoje dve divizije preseku slobodnu teritoriju nisu se ostvarili. Suočeni sa snažnim otporom 8. kordunaške divizije na pravcu Karlovac — Slunj i delova 4. i 5. krajiške divizije na pravcu Sanski Most — Bosanski Petrovac i

Digitized by Google

Sanski Most — Bosanska Krupa, Nemci su bili prisiljeni da prihvate postupna dejstva, od objekta do objekta, a munjeviti prodor, »blic-krig«, nije se mogao ostvariti. To više nisu bili partizanski odredi, nego iskusne i dobro organizovane brigade, divizije NOVJ koje su lomile nemačku taktiku brzih prodora, koju su Nemci bili navikli da primenjuju na drugim ratištima. Zimski uslovi i karakteristike zemljišta bili su značajan saveznik NOVJ, što su Nemci potcenili, isto kao i protivnika, pa su sebi dozvolili tako krupne zahvate koji nisu bili realni.

Ceneći opštu strategijsku situaciju, Vrhovni štab je odlučio da korpusi vode borbu sa neprijateljem, ali da čuvaju snage i ne izlažu ih neprijateljskim udarima, s tim da se postepeno prebacuju u pozadinu nastupajućih neprijateljskih snaga i tako i dalje ostanu na svojoj teritoriji. Istovremeno je rešio da grupu divizija koje nisu bile zahvaćene ofanzivom prikupi na širem prostoru Livno — Duvno — Bugojno i sa njima pređe u ofanzivna dejstva, ali ne prema Bihaću i Petrovcu, nego u sasvim suprotnom pravcu — prema dolini Neretve. Prelaskom u ofanzivna dejstva tamo gde je to neprijatelj najmanje očekivao trebalo je postići iznenađenje, zadati neprijatelju iznenadni udar i na taj način, posrednim putem, u strategijsko-operativnim razmerama uticati na situaciju u Bosanskoj krajini i Hrvatskoj. Vrhovni štab je, sa Izvršnim odborom AVNOJ-a i većinom bolnica iz Krajine, pod udarom nemačke ofanzive, napustio tamošnju slobodnu teritoriju, i izvršio pokret za grupom divizija prema dolini Neretve.

U vremenu od 20. januara do 15. februara Nemci i Italijani su vodili danonoćne borbe sa pet divizija NOV. Dve nemačke divizije spojile su se kod Bosanskog Petrovca, umesto za dva, tek posle punih devetnaest dana, kada su bolnice već bile evakuisane i kada je grupa divizija pod komandom Vrhovnog štaba već izvršila udar u dolini Rame i Neretve.

Pošto su presekli slobodnu teritoriju, Nemci su sa dve divizije pokušali na Grmeču da okruže 4. krajišku diviziju, ali je ona sa zbegom stanovništva, po brigadama, uspela da se probije na zapad u pozadinu neprijatelja. Tako su nemačke divizije po zimi, nevremenu i snegu udarile u prazno na masivu Grmeča, gde su očekivale da će NOV pružiti odlučujući otpor. Na drugoj strani, na prostoru planine Plješivice nabačene su 6. lička i 8. kordunaška divizija koje su, umesto da se bore za svoje spasavanje, prešle u odlučujući protivudar na istaknute snage italijanske divizije »Sasari« kod Gornjeg Lapca u Lici. Kombinovanim, iznenadnim dejstvima Italijanima je zadat snažan udarac i, uz velike gubitke u živoj sili i tehnici, ova napadna kolona se delimično izvukla iz sigurne klopke, a znatnim delom je bila uništena.

Posle prolaska neprijateljskih napadnih kolona divizije 1. hrvatskog i 1. bosanskog korpusa razvile su ofanzivna dejstva i ponovo stvarale slobodne teritorije. Prema tome, ova dobro pri-

Digitized by Google

premana ofanziva udruženih snaga neprijatelja završila se neuspehom. Iako su prokrstarile partizanskom slobodnom teritorijom, one nisu izvršile najznačajniji zadatak — nisu uništile divizije NOV. Naprotiv, protivudarom kod Slunja, zatim kod Lapca, a osobito protivofanzivom grupe proleterskih i udarnih divizija na jugoistok prema dolini Neretve, neprijatelju su zadati osetni udarci. Napuštanjem jedne stvorena je nova slobodna teritorija, a operacija »Vajs« doživela je krah iako je planski pripremana i bila vrlo velikih razmera.

Bitka na Neretvi

Posle prikupljanja 1, 2. i 3. divizije na prostoru Duvno — Gornji Vakuf i posle pristizanja 7. banijske i 9. dalmatinske divizije, koja je tih dana formirana, Vrhovni štab je odlučio da pređe u protivofanzivu na jugoistok. Ofanziva je imala dalekosežne vojne i političke ciljeve prenošenjem težišta operacija na jugoistok. Vrhovni štab je želeo da sa snažnom operativnom grupacijom od pet divizija izvrši prodor na jugoistok, u krajeve koje je u leto 1942. godine morao napustiti. Jakim snagama trebalo je razbiti četnike u Hercegovini i Crnoj Gori i u povoljnom trenutku preneti težište u pravcu juga Srbije i Kosova, a pre svega na Vardarsko-moravsku komunikaciju. Tim prodorom trebalo je razgarati ustanak i u ovim krajevima i vojnom pobedom prokrčiti put i stvoriti uslove za konsolidaciju političkih prilika, osobito pružanjem pomoći partizanskim snagama na jugu Srbije.

Prvo su u vremenu od 15. do 25. februara 1, 2. i 3. divizija iznenadnim udarom u dolinu Rame i Neretve oslobodile Posušje, Imotski, Prozor, Jablanicu, Drežnicu i Ramu. U dolini Neretve razbijena je italijanska divizija »Murđe«, što je kod Italijana izazvalo pravu pometnju. Prva i 2. proleterska divizija, dejstvom prema Sarajevu i Mostaru, posle forsiranja Neretve, širile su slobodnu teritoriju. U italijanskim garnizonima, a osobito u Prozoru i Jablanici, zaplenjeno je 11 tenkova, oko 40 kamiona i velike količine drugog naoružanja, a pre svega neophodno potrebne pešadijske i artiljerijske municije.

Dok su divizije NOV uspešno operisale u dolini Neretve, izuzev što 3. divizija nije uspela da oslobodi Konjic, Centralna bolnica sa preko 3.000 ranjenika i bolesnika (tifusara) sporo se kretala od Livna prema Prozoru. Danju je kolonu ranjenika tukla neprijateljska avijacija, a noćno kretanje se obavljalo po snegu i nevremenu, pod zaštitom 7. banijske divizije. Sve je to prisiljavalo Vrhovni štab da ne dopusti divizijama dalje nastupanje, sve do pristizanja ranjeničkih ešelona.

Međutim, situacija je postajala složenija. Nemci su 19. februara učinili prvu izmenu u planu i, na molbu Italijana, 718. diviziju su okrenuli prema dolini Neretve. Zatim su 26. februara na pravac prema Prozoru prebacili i 717. diviziju i ubrzali dejstva 7. SS i 369. divizije prema dolini Rame i Neretve. Italijani

Digitized by Google

su ubrzavali mobilizaciju četnika Draže Mihailovića iz Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine i, zajedno sa svojim snagama, upućivali ih od Mostara, Nevesinja i Kalinovika prema dolini Neretve. Tako se operativna grupa divizija, sa Vrhovnim štabom i Centralnom bolnicom, našla u kanjonima Rame i Neretve okružena višestruko jačim snagama neprijatelja, među kojima i dvema nemačkim divizijama, dok su još dve trebale da pristignu. Sve je to situaciju u dolini Neretve veoma komplikovalo, tako da je postala veoma kritična. Na sednici Politbiroa CK KPJ 27. februara u Gračanici, u dolini Rame, odlučeno je da se ostane pri prvobitnoj zamisli da se nastupa na jugoistok, ali da bi se to ostvarilo, trebalo je privremeno otkloniti najveću opasnost koja je pretila divizijama, a pre svega ranjenicima. Zato je situacija u celini bila kritična sa svih strana, ali najkritčnija je bila na pravcu Gornji Vakuf — Prozor gde su Nemci imali najjače snage koje su bile usmerene prema Prozorskoj kotlini i Centralnoj bolnici. Zbog toga je odlučeno da se napusti leva obala Neretve, da se glavne snage pregrupišu na severozapad i da se izvrši iznenadni protivudar na najjače snage neprijatelja u cilju odbacivanja prema Bugojnu. Poslednje položaje su s krajnjom upornošću održale 3. krajiška i 4. crnogorska brigada u borbama na Vilića Guvnu.

U vremenu od 28. februara do 3. marta izvršeno je pregrupisavanje glavnih snaga po unutrašnjim operacijskim pravcima. Vrhovni komandant je izašao na Makljen i 3. marta u 15 sati otpočeo je protivudar kod Gornjeg Vakufa sa devet brigada u tri napadne kolone. Dve krilne kolone su izvodile dvostruki obuhvatni manevar u cilju okruženja i odsecanja nemačkih snaga u reonu Gornjeg Vakufa, a najjača, srednja kolona, vršila je direktni udar uz podršku tenkova i artiljerije. Takvom kombinacijom vatre, manevra i udara Nemci su bili prisiljeni da, uz vrlo velike gubitke od ubitačne vatre, odstupe u pravcu Bugojna. Tako je privremeno otklonjena opasnost po Centralnu bolnicu, dobijeni su vreme i prostor da se vrlo brzo izvrši pregrupisavanje snaga i ponovo ide na Neretvu.

Pred Vrhovni štab su se postavili problemi koji su tražili rešenja: da pregrupiše snage, da forsira Neretvu i stvori mostobran na levoj obali reke koju su zaposeli četnici, da obezbedi bokove s pravca Konjica i Mostara, da uspostavi most na Neretvi i pređe reku sa ranjenicima i jedinicama. Uz sve to trebalo je štititi pozadinu od pritiska Nemaca. Po naređenju Vrhovnog štaba, ojačana 2. proleterska divizija izvršila je forsiranje Neretve, gde se pristupilo uspostavljanju improvizovanog mosta. Ubrzo su razbijeni četnici na levoj obali, tako da je od 8. marta otpočelo prebacivanje ranjenika i svih ostalih snaga preko Neretve. Treća divizija je odbacila Nemce prema Konjicu, pa je i ona produžila dejstva uz levi bok 2. divizije preko Neretve. U toku noćnih pokreta i pod dejstvima neprijateljske avijacije sve snage glavne operativne grupe uspešno su forsirale Neretvu i odnele još jednu veliku vojnu i političku pobedu. Nastupajući uz

Digitized by Google

dolinu Neretve, divizije su razbile četničke snage jačine oko 20.000 ljudi i zadale im udarac od koga se više nisu mogli oporaviti. Uzalud je i sam Draža Mihailović došao kod Kalinovika da prisustvuje — kako su to četnici javno govorili — uništenju Titovih partizanskih jedinica.

U bici na Neretvi četnici su potpuno poraženi i više nisu bili kadri da pruže jači otpor, već su se u neredu povlačili pred divizijama NOV. Draža i njegovi komandanti su uzalud pokušavali da organizuju nove linije odbrane. Italijani su na Neretvi već u prvom naletu divizija NOV pretrpeli poraz, a to se isto desilo i nemačkim snagama kod Gornjeg Vakufa. Dakle, tučeni su postupno — prvo Italijani, zatim Nemci i, na kraju, četnici. Najsvetlija tačka ove bitke jeste spasavanje preko 3.000 ranjenika i bolesnika, tako da se bitka na Neretvi s pravom naziva bitka za ranjenike i to je najhumanija bitka ne samo u narodnooslobodilačkom, nego i uopšte u drugom svetskom ratu. To nije bila samo vojna, nego istovremeno moralna i politička pobeda nad udruženim snagama neprijatelja, pobeda i na međunarodnom planu, tako da je britanska komanda na Bliskom istoku ubrzo uputila i svoje vojne misije kod viših štabova NOVJ i Jugoslavije u red država antihitlerovske koalicije. To nije bio rezultat ničije volje, nego pre svega krvlju izboreno mesto u međunarodnoj zajednici, koje je Jugoslaviju uvrstilo u red najprogresivnijih snaga u borbi protiv fašizma. Svaka bitka, pa i ova, krčila je put ka međunarodnom priznanju NOVJ i pokreta u celini.

Bitka na Sutjesci

Ova bitka predstavlja nastavak i poslednju bitku iz ciklusa operacija i bojeva izvedenih u prvoj polovini 1943. godine na prostoru od Kupe do Lima, na dužini od 400 km. To je bila višemesečna okupatorsko-kvislinška kampanja u kojoj su uzele učešća sve okupatorske i kvislinške snage, pri čemu su Nemci imali glavnu ulogu u pogledu komandovanja i angažovanja svih snaga.

Nemci su očito bili nezadovoljni ishodom bitaka u operacijama »Vajs« i na Neretvi, a s obzirom na nepovoljnu situaciju u Sredozemlju i na Istočnom frontu, posle poraza u severnoj Africi i kod Staljingrada, rešili su da, u cilju daljeg vođenja rata, prvenstveno raščiste situaciju i učvrste svoje pozicije u okupiranom delu Evrope. U takvoj proceni za njih je rak-ranu predstavljala situacija u Jugoslaviji u kojoj se vodio rat u pozadini glavnih frontova, ali i u tesnoj strategijskoj zavisnosti — svojim postojanjem, rasporedima i doprinosom ukupnim naporima u borbi protiv fašističkih osvajača.

Operativna grupa divizija, sa vojno-političkim rukovodstvom NOP i Centralnom bolnicom, posle bitke na Neretvi našla se u italijanskoj okupacionoj zoni, od Goražda i Foče na severu do Kolašina i Bijelog Polja na jugu, između Nikšića i Pljevalja.

Digitized by Google

Ona je bila u ofanzivnom poretku s namerom da ovlada neprijateljskim garnizonima u gornjem toku Tare i Lima, da privuče bolnice na što povoljnije područje za oporavak ranjenika i da stvori operativnu osnovicu za dalja ofanzivna dejstva na jugoistok. To je bila nova slobodna teritorija od oko 10.000 km², teško pristupačna, ispresecana planinskim masivima i kanjonima reka, veoma siromašna i bez izvora za život i odmor.

Nemci su odlučili da učine još jedan napor i da izvedu još jednu bitku čije je planiranje trebalo podrediti karakteristikama zemljišta i nepovoljnim uslovima za život i manevar Operativne grupe divizija pod Titovom komandom. Oni su bitku pripremali u najvećoj tajnosti, krijući svoje namere i od svojih saveznika Italijana, iako se radilo o njihovoj okupacionoj zoni. Pravovremeno su na širem prostoru privlačili svoje divizije da uz oslonac i pomoć italijanskih divizija iz jednog operativnog okruženja izvrše taktičko stezanje obruča oko grupacije NOVJ, nabacujući je u međurečje Pive i Tare gde su je angažovanjem veoma jakih, pre svega nemačkih snaga, nameravali uništiti. To je bila prava zamka koju su Nemci želeli postaviti ovoj iscrpljenoj i bolnicom opterećenoj grupaciji divizija NOV. Time je istovremeno trebalo sprečiti prodor Titovih snaga na glavne komunikacije na jugu Srbije. Za izvođenje ove ofanzive angažovano je oko 70.000 nemačkih, 50.000 italijanskih i 7.000 bugarskih i domobranskih vojnika, odnosno ukupno 127.000 pripadnika okupatorsko-kvislinških snaga, uz podršku 160 aviona, protiv jedva 20.000 izmorenih boraca, uključujući i oko 3.500 ranjenika.

Bitka na Sutjesci trajala je punih mesec dana, od 15. maja do 15. juna 1943. godine. To je bila tipična bitka za proboj iz okruženja pod izuzetno nepovoljnim uslovima, bitka koja je bila ispunjena najvećim mogućim naprezanjima obe suprotstavljene strane na ostvarivanju njihovih ciljeva, bitka puna dramatičnih događaja i obrta situacije, promena pravaca dejstva, izmena u planovima i sastojala se od niza bojeva, sve do proboja iz okruženja, iz tri nemačka obruča. I bitka na Sutjesci je bitka za spasavanje ranjenika, što je imalo ogroman uticaj na donošenje svih odluka i izvođenje dejstava. Za spas ranjenika učinjeno je sve — do žrtvovanja jedne od najboljih divizija, 3. udarne divizije, koja je sa njima u dolini heroja podelila svoju sudbinu. Ranjenici su bili onaj operativni teret koji je sputavao pokrete i manevar, ali i izvor nadahnuća i borbenog morala da se izdrži i ono što je za mnoge armije izgledalo nemoguće.

Proboj obruča u dolini Sutjeske, na Zelengori, a zatim na komunikaciji Foča — Kalinovik predstavlja primer herojstva i neuništivosti jedne vojske koja nije znala za nemoguće niti je priznavala bezizlazne situacije. Više od 7.000 poginulih boraca i ranjenika, među kojima preko 40 heroja oslobodilačkog rata, najboljih sinova naše zemlje, ukazuje na moralni i vojni značaj te bitke. Ni ovde nemačka komanda nije mogla ostvariti svoje ciljeve, iako je Tito bio prisiljen da odustane od prodora na jugoistok. On je ovde, kao vrhovni komandant NOVJ, našavši

Digitized by Google

se u okruženju sa ovom grupacijom gotovo pet elitnih divizija, 16 proslavljenih brigada i 65 bataljona, neposredno rukovodio dejstvima u toku čitave bitke. On je istovremeno bio i jedini vrhovni komandant u drugom svetskom ratu koji je, upravo u ovoj bici, neposredno na bojištu prolio i svoju krv, što joj daje i posebno značenje. Podvizi boraca i starešina u bojevima za Vučevo, na Čelebiću, Barama, Košuru, Balinovcu, Ljubinom Grobu i drugim ostaju nezaboravni i svetli primeri koji zrače i poručuju šta jedan narod može i mora učiniti kada su u pitanju sloboda i domovina. Tu nije pitanje samo u tome šta se može, nego i šta se mora učiniti u datom istorijskom trenutku — kako nam kazuju poruke sa Sutjeske.

Posle bitke na Sutjesci Nemci su odustali od svoje koncepcije »okruži i uništi«, što su u drugom svetskom ratu redovno primenjivali kao oblik borbe koji je necelishodan kad je u pitanju sukob sa snagama koje vode opštenarodni partizanski rat. Zbog svega toga, kao i zbog izmenjenog odnosa snaga na jugoslovenskom ratištu, većinu kasnijih bitaka ne nameću okupacione snage, nego snage NOVJ koje prelaze u ofanzivna dejstva širih razmera, traže i nameću odlučujuće bitke. Nemci su kasnije preduzimali ofanzivna dejstva više demonstrativnog karaktera i uglavnom da bi vezali snage NOVJ i sprečili njihova ofanzivna dejstva.

Među takve bitke možemo ubrojiti durmitorsku, andrijevičku i topličku, zatim ofanzive u istočnoj Makedoniji u proleće 1944, na prostoru Štajerske i Primorske u Sloveniji i druge. Sve su te bitke, sa stanovišta okupatorskih ciljeva, imale odbrambeni karakter, iako su Nemci primenjivali ofanzivna dejstva. Jedinice NOVJ koje su u tim bitkama angažovane nastojale su da neprijatelju nametnu inicijativu i svoju taktiku, a u povoljnom trenutku prelazile su u odlučujuće sudare. Dok je NOVJ preduzimala ofanzivna dejstva i rešavala bitke sa širim vojnim i političkim rezultatima, dotle su i Nemci preduzimali ofanzivna dejstva, ali sa ograničenim ciljevima kao što su: vezivanje snaga NOVJ, slabljenje njihove ofanzivne moći ili odbrana komunikacija i drugih važnih centara.

Bitka za Beograd

To je bila zajednička operacija Prve armijske grupe, sastava devet divizija NOVJ i jedinica 34. gardijskog i delova 68. streljačkog korpusa Crvene armije. Prenošenje težišta dejstava iz centralnih u istočne oblasti Jugoslavije, a pre svega u širi prostor Beograda, imalo je šire političke i vojne ciljeve. Trebalo je sopstvenim snagama uništiti četnike Draže Mihailovića i snage kvislinga Nedića i tako osporiti bilo kakve kombinacije na Zapadu, a pre svega vlade u izbeglištvu, u pogledu Srbije, a oslobođenjem glavnog grada Jugoslavije uzeti vojne i političke pozicije u svoje ruke i svetu pokazati visok stepen razvoja oru-

Digitized by Google

žanih snaga NOP i njihovu sposobnost da vode i bitke najviših strateških razmera.

Jedinice Crvene armije svojim učešćem, a pre svega angažovanjem tehnike, dale su značajnu pomoć i doprinos Prvoj armijskoj grupi i NOVJ u celini. To se odnosi, pre svega, na angažovanje avijacije, tenkova i artiljerije većih kalibara. Međutim, to ne znači da jedinice NOVJ i bez ove značajne savezničke pomoći, koju izuzetno cenimo, ne bi i same oslobodile Beograd, verovatno uz znatno veće napore i žrtve. Učešće dveju savezničkih armija koje je čitavog rata povezivala zajednička borba za oslobođenje, borba protiv istog i zajedničkog neprijatelja, daje joj posebne karakteristike i na međunarodnom planu. Bitka se odvijala prvo za ovladavanje prilazima Beogradu, a potom, od 14. do 20. oktobra, za neposredno oslobađanje grada.

U neposrednim borbama za oslobođenje grada značajnu su ulogu odigrale organizovane grupe otpora u gradu, koje su brojale oko 2.000 ljudi, sa ili bez oružja. Tako su se organizovani građani pridruživali jedinicama NOVJ i Crvene armije u zauzimanju pojedinih objekata, u otkrivanju neprijateljskih grupa u pojedinim zgradama, u sprečavanju neprijatelja da poruši objekte od vitalnog značaja, u prihvatanju ranjenikâ, u pripremanju i doturu hrane i municije borcima i jedinicama. Opšte raspoloženje naroda slivalo se s borbom jedinica za oslobođenje glavnog grada, pri čemu se nikada ne može zaboraviti neposredni doprinos građana na spasavanju PTT Centra, vodovoda, električne centrale, a osobito mosta na Savi.

Pokušaj Nemaca da prodorom svoje grupacije od Smedereva ka Beogradu izvrše napad na jedinice koje su vodile borbe za oslobođenje Beograda završio se neuspehom. Ta je nemačka grupacija ispod Avale doživela potpuni slom, posle čega je prestao i poslednji otpor i 20. oktobra Beograd je oslobođen. Shvatajući značaj bitke za Beograd, Vrhovni komandant je pri povratku iz Sovjetskog Saveza, iz Bele Crkve i Vršca, lično usmeravao Prvu armijsku grupu i sovjetske jedinice u dogovoru s maršalom Tolbuhinom, sve do oslobođenja grada. Tako je komandant Prve armijske grupe 20. oktobra uveče depešom obavestio Vrhovnog komandanta da su njegove i sovjetske jedinice oslobodile Beograd, glavni grad Jugoslavije.

Bitka za oslobođenje Beograda, po angažovanju snaga, po rezultatima i po opštem značaju — oslobođenje glavnog grada sopstvenim snagama — ima strategijski značaj s najvišim dometom i uticajem na dalje vođenje rata, na međunarodnu afirmaciju čitavog pokreta i na dalje nastavljanje konsolidacije tekovina revolucije na osnovama odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a. Tako su jedinice NOVJ, skoro sedam meseci pre konačnog oslobođenja zemlje i završetka rata u Evropi, oslobodile glavni grad Jugoslavije i spajanjem s jedinicama Crvene armije na istoku, kao i sa zapadnim saveznicima na Jadranu, zauzele deo strategijskog obruča u sklopu rasporeda savezničkih armija oko nemačke oru-

Digitized by Google

žane sile, koji će uspešno držati kao samostalni deo ratišta sve do potpunog uništenja neprijatelja i oslobođenja celokupne etničke teritorije Jugoslavije.

Bitka za oslobođenje Niša može se dovesti u prisnu vezu s bitkom za oslobođenje Beograda, pošto obadve predstavljaju vrhunac svih napada 17 divizija NOVJ za oslobođenje Srbije, što je ne samo iz vojnih, nego i iz političkih razloga u datoj situaciji bilo i najvažnije. Bitke za Niš i Beograd jesu vrhunac tih napora i rešenosti Vrhovnog komandanta i rukovodstva NOP da, pre svega sopstvenim snagama, oslobode zemlju, pri čemu je dobrodošla i bilo čija dobronamerna pomoć. U tom kontekstu treba posmatrati učešće sovjetskih i bugarskih jedinica za oslobođenje dela Srbije, a posebno Beograda i Niša, kao dve izuzetno značajne i u strategijskim razmerama povezane bitke.

Oslobođenjem Niša jedinice 13. korpusa su presekle najznačajniju balkansku magistralu koja vodi dolinom Morave i Vardara i time je sprečena mogućnost izvlačenja vrlo jakih nemačkih snaga od 350.000 ljudi, koje su se povlačile sa juga Balkana preko Srbije. Time je istovremeno osigurano izvođenje bitke za Beograd, jer je ona bila zaštićena sa juga odakle su Nemci i očekivali pomoć. Propale su nemačke namere da izvuku snage na sever, a pre svega njihovo angažovanje u Panonskoj niziji u budimpeštanskoj operaciji. Oslobođenjem Niša od strane 13. korpusa NOVJ, uz sadejstvo dela bugarskih snaga i uz podršku sovjetske avijacije, nemačka balkanska grupacija nabačena preko Sandžaka borila se za sopstveni spas. U to vreme to je na strategijskom planu najveći mogući doprinos NOVJ savezničkoj stvari, a pre svega Trećem ukrajinskom frontu u operacijama u Mađarskoj.

Naročito veliki broj bitaka izvodila je NOVJ i Jugoslovenska armija u završnoj etapi narodnooslobodilačkog rata, sve do konačnog oslobođenja zemlje. Među poznatijim bitkama su kninska, mostarska, sarajevska, sremska, ličko-primorska, riječko-tršćanska i druge. Svaka od tih bitaka predstavljala je pobedu od šireg vojnog i političkog značaja za jedan kraj ili za širu oblast, u realizaciji ratnih ciljeva. Te bitke bilo da su operativnog, operativno-strategijskog ili strategijskog značaja imaju posebnu ulogu za konačni rasplet događaja, ali mi u ovom radu nećemo vršiti njihovu širu analizu. Ove poslednje bitke su po angažovanju snaga, po obimu i sveobuhvatnosti bile veće od onih ranijih, što je pokazivalo stepen razvoja, izgrađenosti i opremljenosti oružanih snaga revolucije kao savremene armije.

•

Sve bitke, bojeve i vojne operacije u narodnooslobodilačkom ratu treba posmatrati kao nezamenljivo sredstvo u kontekstu ostvarivanja ratno-revolucionarnih ciljeva u celini. Ono što oslo-

Digitized by Google

bodilačkoj borbi naroda Jugoslavije daje sve dimenzije i obeležja rata u najširem smislu jeste oružana borba, a bitke su bile najviši organizovani oblik izvođenja borbenih dejstava. Sve bitke, bez obzira na konkretan rezultat svake ponaosob, imale su ne samo vojne, nego i šire političke posledice na određenom prostoru ili u određenoj etapi rata. Prema tome, bitke i bojevi, kao najviši oblici vođenja oružane borbe od početka oružanog ustanka do potpunog oslobođenja zemlje, dajući oslobodilačkoj borbi sve dimenzije opštenarodnog rata po ciljevima, oblicima i načinu izražavanja, što je daleko od poznatih oblika borbe i otpora znatno manjih dimenzija. Ono što je za NOR i revoluciju bilo karakteristično to je da su oružane snage od početka do kraja rata svojom borbom krčile put ostvarivanju ciljeva političke i revolucionarne strategije KPJ, a najširi oblik angažovanja oružanih snaga ispoljavao se u borbama, bojevima i bitkama koje su vođene. Svaka bitka imala je ne samo vojne, nego i šire, političke ciljeve i zato su partijska i politička rukovodstva bila neposredno angažovana na okupljanju svih raspoloživih snaga u velikim bitkama i bojevima.

Upravo na osnovu iskustava iz NOR-a i u koncepciji i doktrini opštenarodne odbrane u prvi plan je istaknuta oružana borba kao najznačajniji činilac suprotstavljanja agresoru. Kroz bitke i bojeve u NOR-u izražene su i sve vrednosti nekih savremenih i ustavnih opredeljenja kao što su: oslonac na sopstvene snage, nepriznavanje kapitulacije, nepriznavanje bezizlaznih situacija itd. To su sve maksime koje su proverene u praksi u toku NOR-a. Isticanje oružane borbe u prvi plan nije nikakav primat vojnog faktora i oružanih snaga, koje su nosilac borbe, nego isto tako i najveća obaveza i istorijska odgovornost kako u narodnooslobodilačkom ratu tako i u realizaciji sistema odbrane.

Skoro svakog meseca u toku okupacije na jugoslovenskom ratištu izvođena je prosečno po jedna veća bitka, što oslobodilačkoj borbi daje sve dimenzije opštenarodnog rata. Međutim, pored naznačenih i drugih (preko 45) većih bitaka, oružana borba u različitim razmerama izražavala se kroz svakodnevne akcije, borbe i bojeve u svim krajevima zemlje, što je oslobodilačkom pokretu u celini dalo opštenarodni i revolucionarni karakter. Kroz oružanu borbu, kroz bitke i bojeve izražavana je vojna snaga pokreta, ali je kroz njih krčen i put ostvarivanju političkih i revolucionarnih ciljeva rata i političkih koncepcija KPJ u ostvarivanju njenih progresivnih ciljeva.

Digitized by Google

Peko Dapčević

Manevar — osnova Titove strategije u narodnooslobodilačkom ratu*

»U našoj narodnoj vojsci mora vladati isključivo ofanzivni duh, ne samo kad smo u ofanzivi, već i u defanzivi.«

Tito

Narodnooslobodilački i revolucionarni ratovi su najdinamičniji vidovi ratova koji su vođeni tokom istorije. U takve ratove, sa svim svojim osobenostima, spada i naš rat 1941—1945. godine.

Posmatrano istorijski, reklo bi se da u toj konstataciji nema ničeg osobitog, ničeg što se po sebi unaprijed ne može pretpostaviti ili razumjeti. U svojoj biti narodnooslobodilački rat je tijesni spoj oslobodilačke i revolucionarne borbe koje imaju, osim oslobodilačke, i društvenu pretpostavku — dakle, on je samosvojan (izravan) revolucionarni rat. Revolucija je (imanentan dinamizam) u najraznovrsnijem pokretanju masa, pa je dinamika sama po sebi, a oružana borba kao sredstvo i sadržaj revolucionarnih promjena — prvorazredni stvaralački čin. Stoga navedena tvrdnja da je narodnooslobodilački rat bio najdinamičniji rat zvuči uobičajeno, tim prije što je vođen u toku drugog svjetskog rata, kao njegovog najšireg konteksta, koji je, takođe, najdina-

* Ovaj rad je objavljen u vanrednom broju časopisa »Vojno delo« za mesec maj 1980. godine.

Digitized by Google

mičniji rat u istoriji. Ali način na koji je ta dinamičnost ostvarivana u sklopu stvaralačkog duha Titove strategije, u kojoj su se prožimale mnoge naše osobenosti, zaslužuje punu naučnoteorijsku pažnju da bismo o tome ostavili pouzdana svjedočanstva za budućnost, a naša iskustva uopštili sa stanovišta obogaćivanja marksističke revolucionarne vojne misli uopšte, a posebno naše savremene strategije oružane borbe.

Ovih nekoliko uvodnih napomena omogućavaju da utvrdimo da su manevar, pokretljivost i dinamičnost bitne odrednice Titove strategije u narodnooslobodilačkom ratu, koja kao ideja vodilja snažno osvetljava osnovne stavove naše savremene strategijske misli — osnovna opredjeljenja naše savremene ratne vještine. Na osnovama takve strategije u decenijama poslijeratne izgradnje naših oružanih snaga napajaju se cijele generacije mladih starješina ofanzivnim duhom, koji nikada nije bio usmjeren ka agresiji i nadmenosti, već je njegovan kao ofanzivnost u službi odbrane sopstvene slobode, nezavisnosti, cjelovitosti zemlje i njenog sopstvenog puta.

Da bih navedenu tezu obrazložio i makar djelimično približio odgovoru na suštinsko pitanje koje naslov ove teme podrazumijeva, a koje je koliko težišno toliko i složeno i višeznačno, treba odgovoriti na tri pitanja: (1) koji su osnovni ciljevi za račun čijih ostvarenja je preduziman manevar u Titovoj strategiji; (2) koje su osnovne snage koje su taj manevar izvodile; i (3) koji su osnovni postupci u sklopu kojih se manevar u narodnooslobodilačkom — revolucionarnom ratu ostvario. Manevar je, dakako, najtješnji spoj sva tri pitanja naznačenog smjera razmišljanja, te njegovu suštinu i nije moguće razumjeti ako se nema u vidu da sva tri elementa u sebi moraju nositi pečat zbijene (dijalektičke) cjeline.

Kada razmišljam o ovim pitanjima i na njih pokušavam odgovoriti, kad sa ovog vremenskog odstojanja sudim o bitnim odrednicama naše strategije, stalno imam na umu činjenicu da smo u njenom okrilju i mi sami kao pokret, kao starješine u oružanim snagama revolucionarnog rata, stasali. Tito nas je vizionarski predvodio idejama svoje strategije (političke, vojne i revolucionarne) i svojom ličnošću, neposrednim vezama i upozorenjima ispravljao katkada naše zablude, a sokolio i onda kada za uspjeh nije bilo mnogo izgleda. Istrajali smo tada, tamo i u tome kada, gdje i u čemu se može istrajati samo revolucionarnim zanosom koji na čelu ima takvu ličnost koja ne priznaje bezizlaznost i poraz. Činilo nam se normalnim da Tito korača iz pobjede u pobjedu, a da ga mi u tome slijedimo, na putu koji je svagda i prije svih nas jasno vidio.

Ovim napisom obraćam se strategiji čovjeka čijoj se vidovitosti vojskovođe nikada nijesmo prestali diviti i čije nas djelo uvijek iznova izaziva — pitajući se jesmo li se teorijom (i naukom), prvenstveno vojnom, u dovoljnoj mjeri odužili domašajima toga djela. Nijesmo, naravno, u cjelini, niti u svim njegovim raznovrsnim pogledima i bogatim sadržajima. Stoga je svaki novi

Digitized by Google

pokušaj, makar se ostalo samo na tome, korak na putu ispunjenja duga prema Titu, njegovoj velikoj sintezi, prema našim dostignućima u revolucionarnom ratu, našoj novijoj istoriji — što sve skupa na izrazit način Tito oličava. Ako autor u ovakvom kontekstu vidi svoj zadatak, onda napis ne mora biti strogo analitičan, ne mora se kretati isključivo u krugu indikativnih sudova, ne mora svaki svoj iskaz podvrgavati najstrožem naučnom postupku. Trenutak je takav, a i djelo i ličnost o kojoj je riječ, da se ponešto emotivnog može dopustiti i u glasilu koje ima naučnoteorijske zahtjeve (ambicije), jer ne vjerujem da danas, pod ovim našim nebom, postoji čovjek koji nije krajnje zanesen kada je riječ o Titu. Mi koji smo imali tu sreću da neposredno izvršavamo njegova naređenja, koji smo njegovu strategiju svojim djelovanjem, djelovanjem svojih saradnika i jedinica pretakali u pobjede na bojnom polju, na to pogotovo imamo pravo.

Osnovni ciljevi manevra u Titovoj strategiji narodnooslobodilačkog rata

Prije izričitog obraćanja Titovoj strategiji i odgovora na pitanje o ciljevima manevra u njoj ukratko ću izložiti dvije, u dosadašnjoj teoriji važeće, odrednice značenja pojma manevar i Titovo poimanje te strategijske kategorije.

1) U klasičnoj vojnoj teoriji, a djelimično i u savremenoj, susreće se uopšteno značenje pojma manevar, koje podrazumijeva pokret, prebacivanje, premještanje oružanih snaga i njihovih djelova sa jednog ratišta na drugo, sa jednog vojišta i pravca — prostora na drugi itd. U osnovi tog značenja leži pokret kao glavna odrednica manevra.

2) Dobar dio savremene vojne teorije, naročito one na Zapadu — što je najpotpunije i najjasnije izrazio Bofor u svojim djelima — pod pojmom manevar uglavnom podrazumijeva odnosnu ideju o strategijskoj upotrebi oružanih snaga i način vođenja rata u cjelini. Pri tom se, naravno, misli na strategijski manevar. Osnovna odrednica takvog poimanja strategijskog manevra jeste, dakle, preovlađujuća ideja vođenja rata, ako pod idejom podrazumijevamo ono što na strogo sažet način izražava suštinu plana upotrebe oružanih snaga u oružanoj borbi.

Titovo poimanje manevra ne spada ni u jednu od tih krajnosti. Ono na jednom višem, krajnje sažetom nivou, obuhvata oba navedena značenja, ali unosi i sve ono što je za jednu revolucionarnu strategiju, koja je jedinstvo političke i vojne strategije, novo i osobeno (originalno) u pogledu snaga, sredstava, ciljeva i načina (metoda) oružane borbe. Dakle, Titu, a shodno tome i nama, njegovim komandantima, manevar je u isto vrijeme i pokret snaga radi zauzimanja povoljnog operativno-strategijskog položaja, grupisanja ili pregrupisavanja snaga s ciljem

Digitized by Google

ostvarenja nadmoći na određenom pravcu ili prostoru, i rješenje najbitnijih pitanja strategijske upotrebe oružanih snaga u službi (funkciji) vojne i političke strategije.

Tako dolazimo do pitanja izvorišta, što su, za Tita, bili: oslobodilački ratovi (koje je predsjednik Srpske akademije nauka, Jovan Cvijić jednom prilikom nazvao i revolucionarnim ratovima) i bune naših naroda u prošlosti, Pariska komuna, Veliki oktobar, kineski revolucionarni rat, španski građanski rat i svi oslobodilački i revolucionarni ratovi vođeni do početka našeg narodnooslobodilačkog — revolucionarnog rata. U taj sklop Tito i stavlja pojam tradicije kao moralno nadahnjujućeg činioca i u toku rata mu se stalno vraća. Naravno, i naše revolucionarno iskustvo u borbi s domaćom buržoazijom: taktika i strategija naše partije, koja je pod njegovim rukovodstvom izgrađena, bili su neposredna osnova — njeno produženje u novonastalim okolnostima okupacije i naše smjele odluke da pođemo u odlučnu borbu da bismo to stanje likvidirali, izvojevali nezavisnost zemlje i obezbijedili društveni preobražaj.

Kako je već nekoliko godina prije rata u osnovu naše sveukupne revolucionarne strategije stavljeno nacionalno (kao i klasno) pitanje, logično je da je to presudno opredjeljivalo našu strategiju u toku čitavog revolucionarnog rata, bogateći je raznovrsnim postupcima i manevrima, a oslobađajući je pogubne krutosti. Sve je to moralo dati, i dalo je, pečat sveukupnoj strategiji narodnooslobodilačkog — revolucionarnog rata, našem revolucionarnom preobražaju i našem konačnom istorijskom opredjeljenju.

Osnovni ciljevi kojima je bio određen manevar u strategiji narodnooslobodilačkog rata, za račun čijeg ostvarenja se i preduzimao, mogli bi se izraziti ovim sadržajima (formulacijama):

a) *Manevrom izbjeći odlučujuću bitku.* — Sa čisto vojnog aspekta posmatrano, ovaj cilj je bio primaran u onoj fazi našeg revolucionarnog rata koji smo, bez sumnje, vodili nešto (relativno) slabijim oružanim snagama, dakle, onda kada je u vojničkom pogledu (organizovanošću i opremljenošću jedinica) neprijatelj bio nadmoćniji. To je period kada smo manevrom snaga i manevrisanjem na užem prostoru ratišta izbjegavali odlučujuće sudare sa jačim snagama neprijatelja.

b) *Manevrom stvarati nadmoćnost na izabranim pravcima i prostorima.* — Takav cilj u sveukupnoj strategiji bio je naša ideja vodilja skoro sve vrijeme trajanja rata, a dolazilo je do izražaja naročito u Titovim odlukama u onom razdoblju rata kada smo na širem planu počeli formirati krupne vojne sastave: brigade, divizije i korpuse. To je istodobno i vrijeme u kome nijesmo mogli unaprijed i u svakoj prilici osigurati nadmoćnost na svakom dijelu ratišta. Ta vrsta manevra i manevrisanja bila je u funkciji grupisanja snaga, prvenstveno njihovog pregrupisavanja. No, u takvoj našoj strategiji nema (striktno klasičnog) postrojavanja (grupisanja), pa ni (šablonskog) klasičnog prestroja-

Digitized by Google

vanja (pregrupisavanja), već je sve to u stalnom, živom previranju i nadmetanju s neprijateljem.

c) *Manevrom snaga doprinositi razvoju pokreta, razvoju oružane borbe u cjelini, sve većem (masovnijem) uključivanju stanovništva u pokret.* — Svaki manevar, pored svojih osnovnih ciljeva, doprinosi i ostvarenju tog cilja. To je tim prije izraženo u jednoj revolucionarnoj strategiji, koja čini uski spoj (sintezu) vojne i političke strategije, u kojoj se, kao vladajući, međusobno smenjuju politički i vojni ciljevi. Ipak, u Titovoj sveukupnoj strategiji u narodnooslobodilačkom ratu moguće je prepoznati neke manevre i manevrisanja snagama u čijim je osnovama bilo prevashodno ostvarivanje revolucionarnih i političkih ciljeva. Suštinu ne mijenja to što su se s političkim poklapali i vojni ciljevi, jer su jedni drugima krčili puteve. U tu grupu manevara moguće je ubrojiti manevar grupe brigada u Bosanskoj krajini, manevar u Srbiji, manevar 4. armije i slovenačkih korpusa u završnim operacijama itd. Svi primjeri koje navodim nijesu »čisti«, jer u revolucionarnoj strategiji nema i ne može biti ni čisto vojnih, ni čisto političkih pitanja — oni idu ruku pod ruku. Zato dati primjeri imaju ulogu ilustrovanja stavova, a ne njihovog isključivog obrazlaganja.

d) *Manevrom stvarati i stvoriti uslove za konačno oslobođenje zemlje.* — To nije poseban cilj koji se može omeđiti nekim događajem, vremenom, etapom. On je izričito prisutan u svakoj zamisli Titove strategije, od početka rata do konačnog oslobođenja. Ali, izričitost njegovog postavljanja kao operativnog, etapnog cilja, uslijedila je tek kada su za njegovo ostvarivanje stvorene osnovne pretpostavke kod neprijatelja i kod naših oružanih snaga i našeg revolucionarnog pokreta. Ovdje ga posebno ističem zato što su za njegovo ostvarivanje upotrebljavane savremeno organizovane snage (armije) i posebno za to odabrani postupci manevrisanja.

U kakvim su se složenim uslovima odvijala naša cjelokupna borbena dejstva i svi naši manevri, neka ilustruje odnos neprijateljskih i naših snaga po godinama rata. A on je izgledao ovako: krajem 1941. godine 7,2:1; 1942 — 4,5:1; 1943 — 3,2:1; 1944 — 1,9:1 u korist neprijatelja, a tek u 1945. godini 1:1,4 u našu korist.[1]

Osnovne snage koje su izvodile manevar

Na taktičkom planu čitav narodnooslobodilački rat bio je stalno manevrisanje snagama i sredstvima s ciljem da se preuzme i održi inicijativa na bojištu, da se doprinese stalnom jačanju pokreta, njegovom rasprostranjivanju i uključivanju u borbu sve većeg broja narodnih boraca — izvora novih brigada i divizija.

[1] Podaci Vojnoistorijskog instituta, Beograd.

Digitized by Google

S tog gledišta može se reći da su manevar izvodile ukupne oružane snage, cjelokupni revolucionarni pokret koji je u sebe, pored oruržanih snaga, uključivao i najšire snage naroda, koje su učestvovale u oružanoj borbi u najraznovrsnijim oblicima borbe i otpora. No, kako se ovom temom težišno razmatra manevar oružanih snaga na strategijskom nivou, neophodno je izdvojiti i protumačiti (analizirati) uglavnom dvije vrste snaga koje su manevar ovoga značenja ostvarile.

a) *Manevar ukupnim snagama Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije na prostoru cjelokupnog ratišta.* — Ovaj manevar predstavlja naš, svojevrstan, oblik strategijskog manevra. Njegova svojevrsnost i izvornost ogledaju se u tome što tu nije riječ o posebno organizovanim snagama pomoću kojih se, kao odlučujućim sredstvom strategije, utiče na tok i na ishod oružane borbe — rata u cjelini, ili neke njegove etape, kako se inače poima manevar na strategijskom planu — kao manevar strategijskim grupacijama. Štaviše, tu se ne radi isključivo o oružanim snagama i njihovim djelovima, već o svojevrsnom (širokom, specifičnom) spoju vojske i naroda, spoju vojske i naših novih — izvornih oblika masovnog političkog organizovanja širokih slojeva naroda. Na primjeru naše strategije u narodnooslobodilačkom — revolucionarnom ratu, a u tom sklopu i na primjeru manevra u Titovoj strategiji, pokazuje se da živu stvarnost nije moguće jednoznačno strpati u već postojeće sheme i kategorije. Naime, od kada se zna za strategiju kao djelatnost usmjeravanja i vođenja rata u cjelini pod strategijskim manevrom se podrazumijeva manevar i upotreba onih djelova oružanih snaga koje, kao neposredno povezane sa strategijskom komandom — rukovodstvom, imaju mjesto (rang) i ulogu strategijskog sredstva za ispoljavanje i promjenu težišta i za odlučujući uticaj na tok ratnih djejstava.

Titova strategija je naglašeno izvorna (antišablon), pa je shodno tome i manevar morao u sebi sadržavati ono što je u njoj svojevrsno i naše. Kada još nisu postojale posebno organizovane strategijske snage, jer za to nije bilo uslova, njihovu ulogu su poprimili oružani, široko rasprostranjeni sastavi narodne vojske i različiti oblici uključivanja naroda u borbu u sklopu cjelokupnog ratišta. Osnovni cilj manevra tim snagama bio je da se, u uslovima nepovoljnog odnosa snaga, razvlače i iznuravaju neprijateljeve snage, da se na taj način održi strategijska inicijativa, to jest sloboda djelovanja, i da se tako obezbijede uslovi da se pokret i oružana borba dalje razvijaju i organizaciono učvršćuju. U tom sklopu (kontekstu) odnosno geslo Titove doktrine bilo je da inicijativa stalno jača, da oružana borba prerasta u masovni oružani otpor na cjelokupnom ratištu, da uvjerenje naroda u uspješnost te borbe raste, da vjera u sopstvene snage stalno jača. To je moguće ostvariti samo onda kada su uspjesi na bojnom polju očiti i kada se istovremeno ispunjavaju i sve ostale nužne pretpostavke istinske i sve dinamičnije revolucionarne strategije.

Digitized by Google

Oblik manevra, koji u najopštijem smislu možemo nazvati manevrom iznuravanja, manje je bio izražen pokretom kao glavnom odrednicom, jer se radilo o dejstvima koja nisu prelazila područne (oblasne) okvire, a više pravovremenim i umješnim usmjeravanjem djejstva manjih sastava na one težišne zadatke čijim se ukupnim ostvarenjem doprinosilo obezbjeđenju strategijskih ciljeva. Taj oblik manevra ostaće izvorište svih drugih oblika manevra koji su primjenjivani u kasnijim fazama rata.

b) *Manevar operativnim grupama i operativno-strategijskim grupacijama Vrhovnog štaba.* — Od prvih dana rata Tito se odlučno orijentisao na ukrupnjavanje snaga, što je, prirodno, bio postupan proces. To nije zavisilo samo od Tita kao vrhovnog komandanta i ideologa naše borbe i revolucionarnog preobražaja, već prvenstveno od uslovâ i odnosâ snaga na našem ratištu, ali se ne smije prenebreći ni to da je sve to bilo povezano i s odnosom snaga na drugim ratištima. Međutim, u pogledu osnovne usmjerenosti takve strategije nije nikada bilo nagađanja: samo se krupnim sastavima mogu nanositi odlučujući porazi protivniku. A odlučujući porazi protivnika neophodan su uslov da sopstvenu slobodu ostvarimo kao sopstveno djelo i da nam jedino to osigurava potpunu nezavisnost u izboru sopstvenog puta revolucionarnog preobražaja društva. Ta usmjerenost jasno se uočava iz sadržaja (konteksta) cjeline Titovog djela i njegove strategije, koju je on na djelu potvrdio i stalno isticao u analizama narodnooslobodilačkog — revolucionarnog rata.

Čim su se stekli uslovi da se može ići u konačni obračun s okupatorom i snagama kontrarevolucije, oličenim u raznim kvislinškim formacijama, Tito je donio odluku da formira najprije proleterske i udarne brigade, a kasnije divizije, korpuse i armije, jednom riječju, stajaću (regularnu) vojsku, koja će biti sposobna da se nosi s jačom regularnom vojskom okupatorâ i kvislingâ.

Kada je stvorena Operativna grupa Vrhovnog štaba i druge operativne grupe i operativno-strategijske grupacije, u punoj svjetlosti se ispoljilo Titovo poimanje strategijskog manevra. Tada on već ima u svojim rukama neposredni manevarski činilac (elemenat) vezan za najviši stepen rukovođenja i komandovanja oružanim snagama — moćno sredstvo strategije, kojim bitno utiče na tok i ishod oružane borbe na pojedinim djelovima ratišta i u pojedinim fazama rata. Štaviše, manevrom tih prvih strategijskih cjelina najvišeg stupnja prenosi težište sa jednog dijela ratišta na drugi, bitno mijenja odnos snaga na štetu okupatora, određuje glavnog i sporednog protivnika, bira sredstva strategije za ostvarivanje ciljeva oružane borbe, bira način upotrebe oružanih snaga itd. Dakle, pomoću tih snaga rješava ona krupna pitanja kojima se inače strategija bavi.

U skladu s tim sastavima naš Vrhovni komandant, zajedno sa višim starješinama, stvara našu izvornu taktiku i strategiju i u hodu borbenih djejstava osmišljava i provodi metod cjelokupnih borbenih zahvata narodnooslobodilačkog revolucionarnog rata.

Digitized by Google

Način ostvarivanja manevra u strategiji našeg Vrhovnog komandanta u narodnooslobodilačkom — revolucionarnom ratu

Način ostvarivanja manevra u Titovoj strategiji u tijesnoj je vezi sa ukupnom zamisli i težnjama strategijske upotrebe oružanih snaga na ratištu. Mada svako uopštavanje prijeti da se pretvori u uprošćavanje, čini mi se da se cjelokupno manevrisanje naših oružanih snaga u NOR-u može svrstati u tri vrste:

a) *Manevar po unutrašnjim pravcima.* — Teorijski posmatrano, ovaj oblik manevra — manevrisanje snagama — ne predstavlja naročitu (potpunu) novost. On se susreće još od Napoleonovog vremena. Ali, tek u revolucionarnom ratu kakav je bio i naš narodnooslobodilački rat ovaj manevar protiv nadmoćnijeg neprijatelja dolazi do potpunog izražaja. Razlozi za to su mnogobrojni, a ovdje ističem samo neke.

Prvo, gotovo cjelokupne snage Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije u većem dijelu rata, nalazile su se u strategijskom okruženju, pa je bilo logično da je neprijatelj uporno nastojao da to strategijsko okruženje pretvori u taktičko. Njegove takozvane ofanzive[2] trebalo je da se pretvaraju u taktička okruženja s ciljem da se glavnina Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije primora da prihvati odlučujuću bitku u, za nas, nepovoljnim operativno-taktičkim uslovima. Privlačenje i razvoj snaga neprijatelj je mogao izvršiti po spoljnim operativnim pravcima, jer je za to imao na raspolaganju tehniku i prethodno razvijene snage na određenim vojištima i pravcima povoljnim za borbenu kontrolu teritorije. Takav operativno-strategijski položaj snaga neprijatelja na ratištu davao mu je mogućnost da bira vrijeme i prostor na kome će ostvariti operativno, a zatim i taktičko okruženje.

Drugo, jedini način da se uspješno (efikasno) suprotstavi takvom planu neprijatelja bio je manevar po unutrašnjim pravcima na operacijskom prostoru, kombinovan s masovnim bojevima i borbama na spoljnim pravcima. Naime, zahvaljujući stalnom prisustvu naših snaga na cjelokupnom ratištu, kao i obavještajno-izviđačkoj djelatnosti najšire shvaćenih snaga narodnooslobodilačkog pokreta, osobito onih koje su se nalazile na pravcima i prostorima nastupanja neprijateljevih kolona, čime je kompromitovano njegovo grupisanje za okruženje i slabljena mu napadna moć, dosta brzo su otkrivane namjere neprijatelja te smo ih mogli blagovremeno osujetiti odgovarajućim protivmjerama — opštom ofanzivom svih slobodnih snaga na cjelokupnom ratištu.

---

[2] U našoj istoriografiji se odomaćio pojam »ofanzive« za ona dejstva koja je neprijatelj preduzimao radi okruženja i uništenja glavnine naših oružanih snaga. Takav naziv je potpuno neadekvatan. Prije bi se reklo da se tu radi o neprijateljevim protivudarima kao reakciji na našu stalnu inicijativu i ofanzivu.

Digitized by Google

Pravovremeno izvlačenje snaga ispod udara neprijatelja manevrom po unutrašnjim pravcima preduzimano je brzim pregrupisavanjem snaga, nastupnim dejstvima na drugom, neočekivanom pravcu; ostvarivana je nadmoćnost na određenom prostoru i pravcu, energičnim dejstvom razbijan je neprijatelj i stvarani uslovi za proboj iz okruženja, upad u slobodni operativni prostor i razvijanje novih nastupajućih dejstava u sklopu opštih planova razvoja narodnooslobodilačkog rata na pravcima, na kojima je bilo najviše uslova za odmor, oporavak i popunu jedinica.

Najizrazitiji primjer takvog manevra je bitka na Neretvi, u kojoj se nekoliko puta mijenjao pravac našeg nastupanja. Najprije je to bio iznenadni i silovit udar po italijanskim snagama u dolini Neretve i njihovo potpuno razbijanje. Odmah poslije toga je uslijedio protivudar kod Gornjeg Vakufa i, najzad, prijelaz preko Neretve kod Jablanice, razbijanje četnika i prodor u Hercegovinu i Crnu Goru.

Sposobnost naših snaga da brzo izmanevrišu neprijateljeve glavne udare bila je za neprijatelja neshvatljiva. Bez bojazni da se pogriješi, može se tvrditi da je, pored ostalog, i to bio jedan od odlučujućih činilaca naše konačne pobjede nad neprijateljem. Biti u suštini neuhvatljiv za neprijatelja kada on misli da smo okruženi, to zapravo može samo revolucionarna narodna vojska, vođena tako originalnom strategijom kakva je bila Titova strategija.

b) *Marš-manevri ili pohodi operativnih grupacija.* — Ovaj način manevrisanja u našoj — Titovoj strategiji bio je vrlo čest. Bio je to, u suštini, manevar grupama brigada (prodor u istočnu Bosnu, prodor u Bosansku krajinu), grupama divizija i korpusa (prodor preko Drine i u južnu Srbiju), manevar 4. armije u završnim operacijama duž primorskog pojasa, zauzimanje Trsta, manevar slovenačkih korpusa pri kraju rata itd. Mada se radi o pokretanju operativnih i operativno-strategijskih sastava (iako, mjereno klasičnim mjerilima, te snage nijesu dostizale taj nivo), po načinu ostvarivanja, po snagama, ti se manevri međusobno razlikuju. Dok je prodor Prve proleterske brigade u istočnu Bosnu izvršen prvenstveno s ciljem da se izbije na povoljniji operativni prostor, manevar 4. armije da se izbije u rejon Trsta, a manevar slovenačkih snaga da se pređe granica i savezničke oružane snage spriječe da stupe na našu teritoriju i prihvate predaju snaga Vermahta sa Balkana — dotle su manevri grupom brigada u Bosansku krajinu i grupama divizija u Srbiji imali složen cilj, a izvedeni su i na osoben način. O manevru grupom brigada u Bosansku krajinu Tito u pismu Glavnom štabu partizanskih odreda za Hrvatsku 7. aprila 1942. godine kaže slijedeće:

»Mi smo preduzeli mjere za čišćenje gornje Neretve od ustaških gnijezda kako bismo izbili kod Konjica. Odavde preko Prozora treba osloboditi jedan koridor u predjelu Mrkonjić-Grada i doći u direktnu vezu sa Bosanskom krajinom. Preko Krajine došli smo u vezu sa vama. Dakle, taj naznačeni pravac dobija

Digitized by Google

prvi stepen važnosti za manevrisanje snagama, prebacivanjem iz jednog predjela u drugi. Tako bi se povezale, makar i ne toliko čvrsto oslobođene teritorije Sandžaka, istočne Bosne, Crne Gore, Hercegovine, Krajine i Hrvatske. Dakle, na tome pravcu treba pojačati dejstva svih jedinica.«

Originalnost i smjelost tog manevra i načina njegovog ostvarivanja najbolje pokazuje činjenica da su proleterske brigade — krećući se u dvije kolone, a ostavljajući dvije brigade sa teškim ranjenicima na Zelengori za vezu sa Crnom Gorom i obezbjeđenje pozadine — pod teškim borbama prešle preko 250 km i očistile pojas prosječne širine oko 70 km. Istovremeno su savlađivale teške masive Zelengore, Igmana, Treskavice, Vranice, Ljubišnje i Cincara i zauzele gradove Konjic, Prozor, Duvno, Livno i Gornji Vakuf. Taj manevar je preduzet na prostoru kojim je neprijatelj vladao u vrijeme kada su njegove snage bile u ofanzivi u čitavoj Evropi. Njime su stvorene mogućnosti novih manevara i novih pobjeda i učvršćen ofanzivni duh u našoj Narodnooslobodilačkoj vojsci i u našem narodu. Svojom snagom i značajem on je omogućio stvaranje novih brigada — kasnije i divizija — prelazak na složenije oblike manevra radi stvaranja velikih slobodnih teritorija kao uporišta za nove operacije, bitke i pobjede.

Manevar grupama divizija podignut je na još viši stepen. Rezultat toga bilo je stvaranje jake operativne vojske, sposobne za odlučne okršaje sa neprijateljem i za brzo prenošenje težišta narodnooslobodilačke borbe iz jednog kraja zemlje u drugi. Manevar ove grupe, i uopšte manevar operativnih grupa, obezbjeđivao je ostvarenje osnovne ideje Titove strategije o potpunom preuzimanju strategijske inicijative, o sistematskom razbijanju i uništavanju krupnih neprijateljskih vojnih sastava i kvislinških snaga kao snaga kontrarevolucije, stvarajući tako uslove za konačno oslobođenje zemlje i za ujedinjenje svih naroda i narodnosti u jedinstvenu zbratimljenu zajednicu.

c) *Ubacivanje ili infiltracija u borbeni raspored neprijatelja.* — Premda je ovdje u cjelini riječ o manevru na taktičkom nivou koji je rijetko prelazio te okvire, ističem ga posebno zbog njegove izuzetne važnosti za našu strategiju narodnooslobodilačkog — revolucionarnog rata. Kao pojava ni on nije nov. Čak i u klasičnim doktrinama i strategijama takav način manevrisanja se često susrijeće. U revolucionarnim ratovima je to stalna praksa. U Titovoj strategiji manevar infiltracijom — ubacivanjem bitna je karakteristika naše ratne vještine tokom čitavog narodnooslobodilačkog rata. Može se slobodno reći da je infiltracija — ubacivanje u borbeni raspored neprijatelja postao stalni metod naše taktike, pa i strategije. Na tome je naš Vrhovni komandant izričito insistirao i stalno nas upozoravao da se naša taktika, naša ratna vještina, mora odlikovati izuzetnom ofanzivnošću, upadom u pozadinu neprijatelja i napadom na njegove djelove u pozadini. U tom smislu Tito je govorio:

Digitized by Google

»Ofanzivni duh za vrijeme neprijateljske ofanzive ispoljava se u snažnoj, smjeloj partizanskoj taktici prodora u neprijateljsku pozadinu, u uništavanju ne samo komunikacija, nego i neprijateljskih centara snabdijevanja, njegovih baza koje su za vrijeme neprijateljske ofanzive vojnički oslabljene ili potpuno ispražnjene... U našoj narodnoj vojsci mora vladati isključivo ofanzivni duh, ne samo kad smo u ofanzivi, već i u defanzivi.«

Infiltracija — ubacivanje naročito je dolazilo do izražaja u toku napada na naseljena mjesta. Poznato je da je naseljeno mjesto teško osvajati bez jake artiljerijske vatre kojom se ruše pojedine otporne tačke na putu napada. Narodnooslobodilačka vojska je takva sredstva imala tek pri kraju rata, a napadati se moralo. U tom slučaju artiljerijsku vatru, i uopšte sredstva podrške, nadomještali smo bombaškim i diverzantskim grupama koje su neopaženo upadale u naseljena mjesta, ili u borbeni raspored neprijatelja, i oglašavale se tek početkom napada. Razbijajući njegov sistem unutrašnje odbrane, tim munjevitim dejstvima bitno se doprinosilo ishodu boja u korist naših trupa.

Manevar na suženom prostoru

Cjelokupna oružana borba u narodnooslobodilačkom ratu bila je neprekidan manevar bez zastoja, što mu je dalo izuzetnu pokretljivost, žilavost i životnost. To najbolje pokazuju ovi podaci: mnoge brigade Narodnooslobodilačke vojske prelazile su dnevno i do 20 kilometara, većinom uz borbu. To još očitije potvrđuju podaci o manevrisanju i kretanju 1, 2. i 4. proleterske brigade, pa i drugih jedinica. Tako je, prema nekim proračunima, Prva proleterska brigada u toku rata prešla 20 hiljada, a Druga i Četvrta čak 24 hiljade kilometara.

Podaci jasno pokazuju da su naše brigade po napregnutosti manevrisanja znatno nadmašivale sve prosjeke taktičkih jedinica ostalih učesnika u drugom svjetskom ratu. Ta činjenica je od izuzetnog značaja budući da je manevrisanje snagama u našem narodnooslobodilačkom ratu ostvarivano i u uslovima ograničenog prostora, za razliku od drugih koji su taj prostor uvijek imali u rezervi. Tako, na primjer, za manevar u drugom svjetskom ratu Sovjeti su na istočnom frontu imali ogromno prostorno zaleđe koje im je služilo kao oslonac, prostor za manevar, popunu, obuku, pregrupisavanje snaga, ratnu proizvodnju itd. Ogromno prostranstvo Kine omogućavalo je kineskim revolucionarnim oružanim snagama da za račun povoljnijeg operativnog položaja i izvlačenja snaga ispod udara nadmoćnijih neprijateljevih snaga, bez bojazni od sužavanja operativne osnovice, mogu napuštati prostor i privremeno ga prepuštati protivniku.

U narodnooslobodilačkim — revolucionarnim ratovima poslije drugog svjetskog rata mnogi oslobodilački pokreti imali su prostorno zaleđe na teritoriji susjednih zemalja, kojim su se mogli

Digitized by Google

koristiti za manevar onda kada su bili primorani da nepovoljnim razvojem operativne situacije napuštaju sopstveno ratište. To je slučaj s teritorijom Kine za manevar snaga Fronta nacionalnog oslobođenja Vijetnama, teritorijom Tunisa za manevar snaga alžirskog oslobodilačkog pokreta, Koreje itd.

Mi nismo mogli računati na takve pogodnosti, jer se cjelokupni manevar odvijao isključivo u okviru sopstvenog ratišta, koje je po svojim prostorima, bez sumnje, bilo malo, a sem toga suženo okupacionim i kvislinškim snagama, koje su u pojedinim vremenskim periodima dostizale i do četrdeset divizija. No, uprkos tome, zahvaljujući izvanrednom poznavanju situacije u svakom trenutku, na svakom dijelu ratišta, Tito je uvijek donosio pravovremene odluke i nije dozvoljavao da glavnina oružanih snaga dođe pod udar nadmoćnijih neprijateljskih snaga u nepovoljnim operativnim i drugim uslovima. Uzdajući se u snagu manevra, u sposobnost Narodnooslobodilačke vojske da ga na vrijeme i znalački izvrši, ni mi komandanti, ni naš Vrhovni komandant nijesmo se plašili okruženja, čak smo prekorijevali one koji su u tim okolnostima izražavali bilo kakvu bojazan, uporno ponavljajući da se mi gotovo redovno nalazimo u okruženju.

Povezano neposredno s pitanjem odnosa prema prostoru, u Titovoj strategiji se može, sa stanovišta slobode manevra, postaviti i pitanje odnosa prema oslobođenoj teritoriji. Budući da je manevarski prostor bio cjelokupno naše ratište, a ne samo onaj dio koji je Narodnooslobodilačka vojska oslobodila i očistila od okupatora i domaćih izdajnika, što je dosta ograničeno, manevar nije bio, niti je mogao biti izražen pretežno u pokretu trupa, već je uvijek i na svim razinama bio zbir (sinteza) pokreta, vatre i udara. Drugim riječima, zbog slobode manevra nije bilo nužno po svaku cijenu držati i braniti oslobođenu teritoriju. Tito nas je često lično upozoravao da ne organizujemo krute frontove za odbranu slobodne teritorije, makar ona za nas imala i izuzetan operativni i politički značaj. Uvijek i uporno je isticao da gubitak teritorije za nas i našu revolucionarnu vojsku ne znači presudan gubitak, pošto već u narednim okršajima mi možemo i moramo osvojiti novu i veću teritoriju. To je od svih kadrova postojano tražio, a mi smo se toga držali kao osnovnog principa, jer smo brzo pronikli u sve njegove misli i namjere. Nastojali smo da ne dopustimo da se, za račun bezuslovne odbrane oslobođene teritorije, izlažemo udarima neprijateljskih snaga i trpimo gubitke. Istina je da smo mi u narodnooslobodilačkom ratu vodili i odsudne odbrane, ali samo onda kada nam je to bezuslovno nalagala operativno-strategijska situacija. To je slučaj sa očuvanjem manevra glavnine oružanih snaga, zaštitom ranjenika itd.

Prema tome, možemo konstatovati da je Tito od nas tražio elastičan odnos prema prostoru, što se, kao princip i opredjeljenje, zadržalo i u našoj današnjoj doktrini i strategiji. Kad god se u ratu nismo pridržavali toga načela trpjeli smo velike gubitke i oštru i ubjedljivu Titovu kritiku. Polazeći od takvog sta-

Digitized by Google

va i odnosa prema prostoru, naša strategija je sva u neprekidnoj akciji, pokretu, manevru.

Uloga manevra u strategiji našeg Vrhovnog komandanta dobija značenje najubojitijeg sredstva za rješenje osnovnog problema u dužem ratnom periodu: kako se ubojito suprotstaviti brojčano i tehnički nadmoćnijoj okupatorskoj oružanoj sili i kvislinškim formacijama. Još određenije — kako preoteti inicijativu u uslovima izrazito nepovoljnog odnosa snaga i kako tu inicijativu održati i razvijati, što su osnovni preduslovi slobode djelovanja revolucionarne vojske.

Jedino pravo rješenje bio je oslonac na manevar snagama. No, manevrisati mogu samo one trupe koje posjeduju izvanrednu strategijsku pokretljivost i moralnu čvrstinu, što je bio i ostao jedan od ključnih problema revolucionarnih ratova. Ili, kako manevrisati na ratištu bez osnovnih tehničkih pretpostavki. Znači, trebalo je imati i ostvariti takav vid organizacije oružanih snaga koji će biti u stanju da riješi te krupne strategijske probleme.

Tito se odlučio da mnogobrojnim partizanskim odredima, koji djejstvuju uglavnom na teritorijalnoj osnovi, obezbijedi masovnu oružanu borbu na čitavom ratištu. Ti teritorijalni oružani sastavi uspjeli su da na našem ratištu vežu nesrazmjerno veći dio okupatorske oružane sile i primoraju je da svoje snage troši na borbenu kontrolu teritorije koju, inače, nikada nije mogla potpuno kontrolisati, niti duže zadržati.

Partizanski odredi su primorali neprijatelja da odgovara na naše akcije, čime je on bio bitno u strategijskoj defanzivi. Djelovanjem ove osobenosti Narodnooslobodilačke vojske, koja je bila početni, ali i trajni oblik organizovanja naše oružane sile za sve vrijeme narodnooslobodilačkog rata, stalno smo i sistematski slabili vojnu silu okupatora. Podležući manevru razvlačenja, neprijatelj je gubio dah kada je trebalo da zada odlučujući udarac, čime smo se mi znalački koristili da mu novim manevrom i udarom nanosimo još veće gubitke.

Na drugoj strani, Tito stvara proleterske i udarne brigade, divizije i korpuse kao izrazito manevarsku silu oružanih snaga, kojom ispoljava djejstva tamo gdje je to zahtijevala cjelina oružane borbe. Na manevru i manevrisanju tog dijela oružanih snaga Titova strategija zasniva grupisanje snaga za nanošenje odlučujućih poraza neprijatelju, izražava i prenosi težište oružane borbe i pomoću manevra traži rješenje ostalih strategijskih pitanja. Na taj način u Titovoj strategiji organizacijski i formacijski razvoj oružanih snaga i manevar, naročito onaj strategijskog razmjera, nalaze se u međusobnom dijalektičkom odnosu: ukrupnjavanjem snaga stvaraju se povoljne mogućnosti za složenije — odlučujuće manevre, isto kao što krupni manevri stvaraju povoljne uslove za razvoj novih, krupnijih vojnih sastava, sposobnih da izvode složenije operacije, sve do završnih operacija za oslobođenje zemlje, kojima je na kraju bilo krunisano

Digitized by Google

samosvojno vojno djelo velikog vojskovođe i ostvarena veličanstvena pobjeda — bez ijedne izgubljene bitke.

Ovaj mali esej nije imao izričitih ambicija da svestrano raspravi složenost pitanja manevra u Titovoj, pa prema tome i u opštoj strategiji našeg narodnooslobodilačkog — revolucionarnog rata. Bilo bi nedopustivo (pretjerano) na tako malom prostoru, i u ovoj prilici, postaviti sebi tako krupan zadatak. Osvrt na ovaj važan strategijski domašaj može da baci samo tračak svjetlosti na ogromno Titovo stvaralaštvo, koje je toliko slojevito koliko i izvorno, pa generacijama ostavlja u nasljeđe inspiraciju i obavezu za nove istraživačke poduhvate.

Strategijski manevar će vjerovatno još dugo biti tema koja će izazivati mnoge istraživače, ali jedno je sasvim sigurno — potpuni smisao manevra, kao i svih drugih slojevitih elemenata u Titovoj strategiji, nije moguće valjano razumjeti izvan konteksta cjeline njegove revolucionarne strategije. Naime, Tito je prevashodno vizionar i stvaralac revolucionarnih zahvata. Njegova izuzetno složena ličnost objedinila je u sebi velikog vojskovođu, mudrog političara i državnika, vođu revolucionarnog narodnog pokreta, istaknutog rukovodioca međunarodnog radničkog i komunističkog pokreta i neospornog vođu pokreta nesvrstanosti. Zbog toga u ovom času osjećamo neizmjernu tugu, ali i ponos što smo bili savremenici i saborci jedne takve, velike vizionarske istorijske ličnosti.[3]

[3] Ovaj esej je napisan neposredno poslije smrti moga komandanta Tita.

Digitized by Google

Dušan Živković

Počeci i razvoj revolucionarne vlasti u Jugoslaviji (1941—1943)

Utemeljena na učenju marksizma-lenjinizma, KPJ je već u svom prvom Programu, usvojenom na Drugom kongresu u Vukovaru juna 1920. godine, kao najvažniji zadatak istakla borbu protiv kapitalističkog društvenog uređenja i sprovođenje socijalne revolucije. »Neophodan uslov za tu socijalnu revoluciju — piše u Vukovarskom programu — jeste diktatura proletarijata, tj. uspostavljanje od strane proletarijata takve političke vlasti koja će mu omogućiti da uništi svaki otpor eksploatatora...«. Taj osnovni, strategijski cilj PKJ nije se menjao sve do njegovog ostvarenja u toku narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije.

Ustanak i stvaranje prvih oslobođenih teritorija postavili su pred Partiju u prvi plan problem: kako rešavati i rešiti osnovno pitanje revolucije — pitanje vlasti? Članstvo Partije, SKOJ-a i najbliži simpatizeri priželjkivali su, a negde i direktno tražili, da se stvara nova, revolucionarna vlast i da se to javno proklamuje pred narodom. Rukovodstvo Partije, koje je u isto vreme bilo i rukovodstvo ustanka, moralo je zato u novonastaloj političkoj situaciji biti veoma obazrivo, jer bi svaki prenagljeni postupak mogao odbiti deo saveznika, izgubiti kolebljive i još više mobilisati pritajene neprijatelje revolucije. U toj veoma delikatnoj situaciji Partija je tražila i pronalazila najbolja rešenja u ci-

Digitized by Google

lju sprovođenja svoje političke strategije. Suprotstaviti se revolucionarnim težnjama svojih najbližih saradnika i saveznika značilo bi otupiti revolucionarnu oštricu najsvesnijih i najodanijih snaga, ali, isto tako, dopustiti neposredno isticanje revolucionarnih parola značilo bi sužavanje političke platforme oslobodilačke borbe i gubljenje potencijalnih saveznika. Trebalo je pronaći najbolja rešenja i odrediti najbolje parole koje će moći okupiti mase, a u isto vreme ne odstupiti od osnovnog cilja revolucije. Parola: borba protiv okupatora, a za nacionalno oslobođenje — koju je istakla Partija neposredno pred ustanak i koja je ostala dominirajuća parola tokom čitavog NOR-a — bila je ona parola koja je predstavljala i političku platformu i osnovnu taktičku liniju KPJ.

Polazeći od Lenjinovog stava da su revolucionarna vojska i revolucionarna vlada dve strane iste medalje, bez kojih je nezamislivo izvođenje revolucije, i koristeći se iskustvom Oktobra — rukovodstvo KPJ je od prvog dana ustanka pitanju vlasti pridavalo prvorazredni značaj. Već u prvim danima oružane borbe na oslobođenim područjima počeli su se stvarati (postavljati ili birati) organi vlasti, koji su po svojoj suštini bili direktno suprotni i okupatorskoj i onoj staroj, kraljevskoj, koju je okupator postavio da vrši vlast u njegovu korist i pod njegovom kontrolom. Ta nova vlast, koja se pod neposrednim rukovodstvom Partije (mada je bilo i spontanih primera gde ju je sam narod, ali opet pod uticajem partijske linije, stvarao) rađala i koju je narod gledao kao svoju, kao vlast koja će štititi njegove interese i koju je on sam stvarao, — bila je u isto vreme i nužnost i revolucionarna obaveza. Njena nužnost se ogledala u njenom svesrdnom prihvatanju od strane onih društvenih snaga koje su bile za borbu protiv okupatora, to jest onih snaga koje nisu želele povratak na staro. Okupatorska vlast, koja je na svakom koraku vršila nasilja i denacionalizaciju, kvislinška vlast koja je takođe služila porobljavanju naroda, kao i vlast koju je zagovarao četnički pokret, a koja je nagoveštavala povratak na staro, — nisu mogle zadovoljiti nove društvene snage koje su se stvarale i narastale u ustanku. U novoj vlasti, koja se stvarala od prvih dana ustanka i dalje kroz čitav period NOR-a, narod je video perspektivu svoje budućnosti. Nova vlast je od svog nastajanja stvarala nove, ljudske odnose, uspostavljala istinsko poverenje i sve se više uvlačila u svest običnog čoveka kao garant ostvarenja njegovih težnji, kao vera u lepšu budućnost. A vera u revoluciju, kao što je govorio Lenjin, jeste već početak revolucije. Za jugoslovensku revoluciju se može reći da je vera narodnih masa u pravednu borbu, koja se vodila pod rukovodstvom Partije, bila garantija pobede, a da su NOO bili jedna od najvažnijih karika preko koje su mase sagledavale nastajanje jedne nove zajednice i novih odnosa, radi čega su i u najtežim trenucima ostajale čvrsto na pozicijama oslobodilačke borbe, na pozicijama stvaranja novog društvenog sistema. »Ni radnici, ni seljaci, ni napredna inteligencija — isticao je Tito —

Digitized by Google

ne bi dobrovoljno išli u borbu, da tamo umiru i podnose najveća stradanja, a da unapred ne znaju da će ta borba donijeti novo, pravednije društveno uređenje.«

Mada Centralni komitet KPJ nije izdao nikakvu zvaničnu direktivu u prvim danima ustanka za stvaranje nove, revolucionarne vlati, članovi ovog najvišeg partijskog foruma, koji su bili raspoređeni gotovo po čitavoj teritoriji Jugoslavije i delovali kao delegati ili instruktori, aktivno su, zajedno sa partijskim komitetima na terenu i komandantima i komesarima partizanskih jedinica, učestvovali u stvaranju prvih narodnooslobodilačkih odbora. Logično je da Centralni komitet KPJ u prvim danima borbe nije mogao izdati tačna uputstva za formiranje novih organa vlasti i odrediti njihove tačne zadatke, jer, s jedne strane, nije bilo dovoljno iskustva (sem teorijskih postavki i iskustva sovjetâ), a s druge, trebalo je već određene smernice sa Majskog savetovanja proveriti na terenu, u revolucionarnoj praksi, na osnovu iskustva do kojeg se dolazilo u više mesta ili pokrajina. Polazeći od svog osnovnog cilja, rukovodstvo Partije budno je pratilo razvoj događaja na terenu, sumiralo iskustva iz partizanske borbe, kao i iz stvaranja prvih organa nove, revolucionarne vlasti, da bi zatim zauzelo jedinstven stav koji je usvojen na Savetovanju u Stolicama.

Posebnu obradu, iz julskih ustaničkih dana, zaslužuje Sreski narodnooslobodilački odbor u Beranama (danas Ivangrad) konstituisan 21. jula 1941. godine na skupštini 217 delegata, predstavnikâ nekoliko opština izabranih demokratskim putem, na kojoj su prvi put u našoj zemlji glasale žene i omladina sa 18 godina starosti. Iz zapisnika koji je vođen na ovoj skupštini može se uspešno rekonstruisati kako tok same skupštine, na kojoj je dolazilo do oštrih replika između komunista i nekih reakcionarno orijentisanih delegata koji su se suprotstavljali stvaranju nove, revolucionarne vlasti, tako i stepen izgrađenosti ovog izabranog odbora koji je imao sve potrebne atribute političke vlasti. Posle iscrpne diskusije i mnogih predloga, Skupština u Beranama je donela sledeće zaključke:

»1. Na oslobođenoj teritoriji ovoga kraja sa današnjim danom prestaju da postoje svi organi vlasti, civilne, sudske i vojne, kako bivši jugoslovenski tako i okupatorski, a cjelokupnu civilnu, sudsku i vojnu vlast preuzima narod;

2. Formira se Narodni odbor oslobođenja, koji će imati cjelokupnu vlast u ovome kraju, a sačinjavat će ga predsjednik, sekretar i 19 članova. U opštinama treba da se izaberu opštinski odbori, a u selima seoski;

3. Narodni odbor oslobođenja preuzeće cjelokupnu državnu imovinu i finansijska sredstva svih nadleštava i banaka i sve upotrijebiti za potrebe narodnog oslobođenja;

Garantuje se obezbjeđenje lične sigurnosti i imovine svim građanima ovog kraja, a koji su obavezni da se odazivaju svim zahtjevima i odlukama Odbora;

Digitized by Google

5. Na oslobođenoj teritoriji isticaće se kao zastava jugoslovenska trobojka.«

Osnivanje i rad Sreskog NOO Berane predstavlja najviši stepen izgradnje nove, revolucionarne vlasti u julu 1941, a njegovim odlukama otvoren je proces postepenog ostvarenja socijalne i nacionalne jednakosti u sklopu nove jugoslovenske zajednice, koja se stvarala kroz oružanu borbu i revoluciju.

Veliki uspesi ustanka u Crnoj Gori, Srbiji, Bosni i Hercegovini, delovima Hrvatske i Slovenije, kao i opšte raspoloženje naroda za oslobodilačku borbu, inspirisalo je i najviše rukovodstvo NOP-a Jugoslavije da već u avgustu 1941. pokrene inicijativu za formiranje jednog centralnog organa vlasti za celu Jugoslaviju, koji bi u isto vreme bio i najviši politički organ NOP-a. Tito je u vezi s tom idejom već 23. avgusta 1941. godine obaveštavao Kominternu: »Mi pripremamo stvaranje Narodnog komiteta oslobođenja u koji će ući poznati predstavnici raznih demokratskih struja, zajedno sa našim ljudima. To će biti neka vrsta narodne centralne vlasti...«. Znači, već tada se razmišljalo (a to bi se i ostvarilo da su se unutarnje i međunarodne prilike povoljno razvijale) o onome što je ostvareno posle više od dve godine oslobodilačke borbe.

Oslobođenjem pojedinih teritorija i rušenjem okupatorske i kvislinške vlasti bilo je nužno stvarati novu, partizansku, narodnooslobodilačku vlast koja će biti sposobna da rešava sva tekuća pitanja i probleme kako naraslih potreba partizanske vojske tako i potreba naroda, izbeglica, pogorelaca i drugih. Od stepena razvoja NOP, od snage i umešnosti partijske organizacije na određenom terenu, od raspoloženja i političke svesti masa zavisio je i stepen razvitka prvih organa vlasti. Tako u nekim predelima, već u julu i avgustu 1941. godine, NOO deluju kao potpuno organizovana vlast sa svim svojstvima političke, administrativne i sudske vlasti, dok su u drugim oni samo pomoćni organi borbe, odreda ili samo odbori narodne pomoći, odnosno Narodnooslobodilačkog fonda. No, i pored toga, ti prvi organi vlasti po svemu su se razlikovali od stare vlasti koja je bila u narodu omražena i kompromitovana kao nasilnička, korupcionaška i nenarodna, kao vlast koja je pomoću policije i žandarma štitila interese bogatih, a do srži eksploatisala i obespravljala sirotinju. U novu vlast, od prvih ustaničkih dana, birani su najpošteniji ljudi u koje je narod imao najviše poverenja, ljudi iz njihove sredine, koji su bili odani NOP-u i novim društvenim snagama koje su ga vodile. Mada se u ustaničkim danima susrećemo s velikim šarenilom naziva: NOO, Odbori oslobođenja, Revolucionarna vijeća, Odbori fronte, oslobodilački komiteti itd. — svi ti organi su već tada ispoljavali ogromno bogatstvo oblika i snagu narodnog stvaralaštva, zbog čega ih je narod tako svesrdno prihvatio.

Digitized by Google

1.

Prelaskom Centralnog komiteta KPJ s Titom na čelu na oslobođenu teritoriju zapadne Srbije 18. septembra 1941. omogućeno je rukovodstvo NOP-a da ostvari bolji uvid u razvoj događaja, pa prema tome i u rad organâ nove, revolucionarne vlasti i da sumira iskustva kako iz ove pokrajine tako i iz ostalih krajeva zemlje. Radi potpunijeg sagledavanja razvoja ustanka u celoj zemlji rukovodstvo NOP-a organizuje 26. septembra 1941. godine Savetovanje u Stolicama kraj Krupnja, na kome su, pored Tita i članova CK KPJ i Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije, prisustvovali i predstavnici partijskih rukovodstava i vojnih štabova iz cele zemlje. Ovo savetovanje najvišeg rukovodstva NOP-a razmatralo je, pored mnoštva organizacionih i vojnih problema, i pitanje proširenja baze ustanka, odnosno pitanje uloge, mesta i značaja organâ nove, revolucionarne vlasti, koji su već od početka ustanka u potpunosti opravdali svoje postojanje. Članak Edvarda Kardelja u prvom broju užičke »Borbe« od 19. oktobra 1941. predstavlja sublimirana iskustva iz dotadašnjeg rada prvih organa vlasti i prvo konstituisanje od strane zvaničnog organa NOP-a. U uvodnom delu članka: »*Narodnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci narodne vlasti* Kardelj postavlja pitanja zašto se ne ostaje na starim oblicima vlasti, a zatim ističe da je stvaranje nove, narodne vlasti jedina moguća alternativa za uspešno vođenje ustanka. »Interesi ove, narodnooslobodilačke borbe, — piše Kardelj — interesi rata koji danas vodimo protiv okupatora i domaćih izroda koji mu služe, zahtevaju da se sve stavi u službu fronta, da se unište sve baze neprijatelja, a našim borcima obezbedi sigurna pozadina u oslobođenim oblastima.« Ova Kardeljeva analiza značila je potvrdu stava da novim društvenim odnosima koji su se počeli stvarati u ustanku odgovaraju i nove društvene snage, a ovima nove institucije kao što su bili narodnooslobodilački odbori.

U Sloveniji se, za razliku od ostalih krajeva Jugoslavije, NOP razvijao u nešto drugačijim uslovima, a naporedo s tim i organi nove vlasti. Antiimperijalistički front, koji je na inicijativu KP Slovenije osnovan 26. aprila 1941. godine i u koji su, pored komunista, kao osnivači ušli Hrišćanski socijalisti, Sokoli i predstavnici kulturnih radnika, a koji se posle napada Nemaca na SSSR preimenovao u oslobodilački front (Osvobodilna fronta) — od samog početka oružane borbe u Sloveniji (22. jula 1941), pa kroz čitav period NOR-a i revolucije, sadržavao je u sebi elemente opštenarodne političke organizacije i elemente nove, revolucionarne vlasti. Već 16. septembra 1941, na svom Trećem zasedanju, Vrhovni plenum Osvobodilne fronte konstituiše se kao Slovenački narodnooslobodilački odbor (SNOO) koji donosi odluke ustavnog karaktera. Prvi član odluke, koji govori o njegovom konstituisanju, ističe da se, nasuprot okupacionoj vlasti, kao i postojećoj vlasti iz perioda Kraljevine Jugoslavije, stvara jedno potpuno novo predstavničko telo, kroz oslobodilačku

Digitized by Google

borbu i revoluciju, koje nema ništa zajedničkog ni s vlašću okupatora ni s vlašću bivše monarhije. Drugi član, koji glasi: »Za vreme oslobodilačke borbe Slovenački narodnooslobodilački odbor jeste jedini predstavnik, zastupnik, organizator i vođa slovenačkog naroda na čitavoj njegovoj teritoriji« — potvrđuje konstataciju iz Atlantske povelje (14. avgust 1941) kojom se garantuje svim narodima da posle rata odaberu onakvu vladavinu kakvu sami žele. Ova odluka, koja u sebi sadrži elemente ustavnopravne sadržine, kao i druge odluke (uključivanje slovenačkih partizanskih jedinica u NOP odrede Jugoslavije; zaštita slovenačkog naroda i njegovog pokreta za oslobođenje i ujedinjenje; Odluka o narodnom porezu i o narodnom zajmu) — označavale su suštinu programa koji je usvojen na Drugom plenumu Osvobodilne fronte u junu 1941. Taj program je izražen u sedam osnovnih tačaka, a kasnije je dopunjen sa još dvema. U doba održavanja Trećeg plenuma OF na čitavoj teritoriji Slovenije, a naročito na delu anektiranom od Italijana, iako nije bilo oslobođene teritorije, postojala je široka mreža odbora OF, od fabričkih, uličnih, kvartovskih i seoskih, do opštinskih, sreskih itd. U daljem razvoju NOP u Sloveniji odbori OF su se razvijali veoma intenzivno i predstavljali, kako je to Boris Kidrič pisao 1942. godine, »državu u državi«.

U jesen 1941. godine narodna vlast je doživljavala snažan uspon i polagala veliki ispit zrelosti u svim ustaničkim krajevima Jugoslavije (Srbija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Hrvatska i, kao što smo videli, u specifičnim uslovima i Slovenija). U Srbiji su posebni uslovi (prisustvo četničkog pokreta Draže Mihailovića) i zgusnuti problemi (veliki broj vojnih jedinica, izbeglica, pogorelaca, prisustvo mnogih institucija NOP-a itd.) koji su se stvarali na oslobođenoj teritoriji umnogome doprineli svestranom razvoju nove, revolucionarne vlasti, što se ogledalo u stvaralačkoj inicijativi i u preduzimanju najadekvatnijih mera za rešavanje niza složenih zadataka. To se najbolje vidi iz analize rada Gradskog NOO Užice, koji je svoju delatnost organizovao kroz 11 sekcija u kojima su bili angažovani, prema svojim sposobnostima i afinitetima za određene probleme, mnogi građani. Na velikoj oslobođenoj teritoriji zapadne Srbije, koja se prostirala od Save na severu do Sandžaka na jugu i od Drine na zapadu do Morave na istoku, i koja se u literaturi naziva »Užička republika«, besprekorno je, od septembra pa skoro do kraja novembra 1941. godine, radila nova, narodna vlast sa širokom mrežom NOO — od seoskih i opštinskih do Glavnog NOO za Srbiju koji je osnovan 17. novembra 1941. i koji je bio najviša civilna vlast NOP-a u Srbiji. Pored Glavnog narodnooslobodilačkog odbora za Srbiju, u »Užičkoj republici« su tada organizovano radili: jedan okružni i dva inicijativna okružna NOO, dva gradska, šest sreskih i 57 opštinskih NOO. Na ovoj oslobođenoj teritoriji od septembra do 28. novembra 1941. godine davala je redovne emisije partizanska radio-stanica; obnovila je rad fabrika oružja u Užicu, kao i ostala privreda; obnovljen je putni,

Digitized by Google

železnički i poštanski saobraćaj, a za potrebe vojske izrađen je jedan blindirani voz koji je uspešno funkcionisao. Uz pomoć partizanskih jedinica NOO su organizovali zdravstvenu službu, koja je odlično funkcionisala, kao i kulturno-prosvetnu aktivnost. Ovde imamo i prve klice samoupravljanja i delegatskog sistema; ovde su CK KPJ i Vrhovni štab s Titom na čelu razrađivali dalju strategiju i taktiku NOB; ovde je 7. novembra 1941. organizovana proslava oktobarske revolucije s defileom partizanske vojske; ovde su se organizovali i obavljali raznovrsni poslovi kao u bilo kojoj savremenoj državi za vreme rata i zato je »Užička republika« predstavljala svojevrstan fenomen u fašističkoj »evropskoj tvrđavi«, prkoseći sili koja je pokorila celu Evropu, držala u napetosti Englesku i jurišala na Sovjetski Savez.

Uspon NOP-a u Srbiji i prihvatanje tog pokreta od strane širokih narodnih masa ozbiljno su zabrinuli ne samo okupatora i domaće kolaboracioniste (Nedića i Pećanca), nego i Dražu Mihailovića, sa kojim su predstavnici NOP-a Srbije i Jugoslavije već od leta 1941. godine vodili uzaludne pregovore o zajedničkoj borbi protiv okupatora. Shvatajući suštinu ustanka i stvaranja narodne vlasti, Mihailović je, kao predstavnik emigrantske kraljevske vlade (kasnije i njen ministar) i glavni oslonac dela razvlašćene buržoazije — od prvih susreta s predstavnicima NOP-a izražavao krajnju rezervisanost prema NOB-u. Kasnije, sa sve uspešnijim razvitkom ustanka, on je ispoljavao sve veće neprijateljstvo prema društvenim i političkim snagama koje su podržavale i vodile ustanak, da bi, posle uspostavljanja čvršće veze s kraljevskom vladom i predstavnikom Engleske (Bilom Hadsonom), koji su ga u svemu podržali i počeli ga javno isticati kao jedinog predstavnika pokreta otpora u Jugoslaviji, — početkom novembra 1941. pošao u direktan napad na oslobođenu teritoriju, i to u trenutku kad je i okupator otpočeo veliku ofanzivu protiv NOP-a. Svestan da je borba protiv okupatora pod rukovodstvom KPJ istovremeno borba protiv svega što je trovalo odnose u bivšoj državnoj zajednici, protiv povratka starog, buržoaskog poretka, protiv povratka kralja i monarhije i protiv čitavog birokratskog aparata vlasti — koji su dvadeset i tri godine ugnjetavali narode Jugoslavije — Draža Mihailović je, isto tako, bio svestan da u ostvarivanju njegovih planova glavni neprijatelj u datom trenutku nije okupator (zato i nije hteo borbu protiv njega), nego narodnooslobodilački pokret i zato se on svim sredstvima borio da uništi taj pokret, stvarajući savezništvo i sa okupatorom i s Nedićem, a nešto kasnije čak i s Antom Pavelićem. Zato je potrebno istaći da se nova, revolucionarna vlast razvijala ne samo kao potreba narodnooslobodilačke borbe, nego isto tako i kao antiteza pokretu Draže Mihailovića, odnosno kao antiteza starom, preživelom državnom aparatu i izbegličkoj vladi u inostranstvu.

Mada se u Bosni i Hercegovini prvi organi vlasti nazivaju »vojno-revolucionarna veća« ili »narodna veća«, oni vrše iste zadatke i imaju istu suštinu kao NOO u »Užičkoj republici«. I u

Digitized by Google

Bosanskoj krajini se već od prvog dana ustanka stvarala jedna partizanska republika sa centrom u Drvaru (»Drvarska republika«), koja je iz dana u dan jačala i širila svoje područje, obuhvativši do početka avgusta kompaktnu teritoriju grahovskog, petrovačkog, glamočkog i drvarskog sreza. Vojno-revolucionarno vijeće, koje je 30. jula 1941. oformljeno u Drvaru, mada po svom nazivu podseća na neku vojnu, ratnu instituciju, od prvog je dana bilo i najviši predstavnik vlasti za ceo kraj i u njemu su bili zastupljeni delegati iz svih okolnih srezova i opština. U okviru »Vijeća« su bila organizovana dva »odbora«: »Odbor za komunalnu politiku« i »Odbor za industriju« i dva komesarijata (za ishranu i za javnu sigurnost) — što potvrđuje osnovne preokupacije »Vijeća« kao jedinog organa revolucionarne vlasti na oslobođenoj teritoriji. Na velikom narodnom zboru u Drvaru 31. avgusta 1941. godine Vojnorevolucionarno vijeće je pred narodom podnelo izveštaj o svom radu, kao i predlog mera za budući rad. Vijeće se tada preimenovalo u »Narodnooslobodilački odbor za zapadnu Bosnu i Liku«. Reokupacija ovih područja krajem septembra, kao i stavovi koji su doneti na Savetovanju u Stolicama, postepeno su menjali nazive novim organima vlasti, ali se njihova suština i njihov uzajamni odnos prema narodu nisu bitno menjali.

Za razliku od Bosanske krajine, u kojoj je ustanak od početka poprimio masovan karakter i gde je odmah obrazovana velika i kompaktna oslobođena teritorija — u istočnoj Bosni (tuzlanska i sarajevska oblast) i ustanak i nova, revolucionarna vlast razvijali su se postepeno. Stvaranjem oslobođene teritorije u toku avgusta i septembra po selima se stvaraju najpre seoski poverenici, a zatim seoski NOO. Međutim, u okviru opštine i sreza najvišu vlast je predstavljao komandant, koji je bio koordinator rada svih organa vlasti i najviši civilni funkcioner u opštini. Institucija komandanta opštine (sreza) prilično se dugo zadržala u istočnoj Bosni i ona je predstavljala izvesnu novinu u razvoju vlasti, koja je izraz stepena razvitka ustanka u ovom kraju i shvatanja dela rukovodstva da se u ovoj instituciji sjedinjuju prerogativi civilne i vojne vlasti, što će najbolje odgovarati potrebama borbe. No, daljim razvojem ustanka i ovde su NOO i po obliku i po suštini sve više ličili odborima vlasti u drugim krajevima Bosne i Hercegovine i Jugoslavije.

Posle splašnjavanja trinaestojulskog ustanka u Crnoj Gori, u kojoj se nova, narodna vlast već bila afirmisala i u kojoj su još od prvih ustaničkih dana na oslobođenoj teritoriji veoma uspešno funkcionisali seoski, opštinski i sreski NOO (Berane, Kolašin, Andrijevica itd.), — već od oktobra 1941, kad se ustanak ponovo uspešno rasplamsava, obnavlja se i dalje razvija revolucionarna vlast. Premda je u početku bilo pokušaja svođenja organâ vlasti na pomoćne organe vojnih štabova, na intervenciju Partije i osobito Josipa Broza Tita, koji je u jednom pismu Pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru istakao da je vlast najveća tekovina NOB, a da oružana sila revolucije treba da

Digitized by Google

služi toj vlasti — ta su se shvatanja izmenila. I na području Crne Gore već u 1941. godini imamo jednu »Durmitorsku partizansku republiku« koja obuhvata šire područje durmitorskog masiva sa opštinama: Plužine, Šavnik i Žabljak. Na oslobođenim područjima Crne Gore uspešno je delovala narodna vlast koja je birana na najdemokratskiji način na seoskim i opštinskim konferencijama. U »Durmitorskoj partizanskoj republici«, koja je postojala od sredine oktobra 1941. do sredine juna 1942. i u kojoj je skoro sve to vreme boravio član Vrhovnog štaba Moša Pijade, dajući svojim prisustvom i radom veliki doprinos razvoju vlasti na ovom terenu — nova, revolucionarna vlast, zajedno sa komandom područja i komandama mesta, uspešno je organizovala celokupan život. Odlično je funkcionisala poštanska služba, organizovana je stočna farma, magacini hrane, vojna bolnica, pa čak i aerodrom. Iako je sve bilo podređeno prvenstveno potrebama fronta, vodila se svestrana briga i o ostalom stanovništvu, a naročito o deci, o nemoćnima, ili onima čiji su hranioci bili u partizanskim jedinicama. Narod je aktivno učestvovao u rešavanju svih pitanja i u donošenju najvažnijih odluka, zbog čega je nova vlast svakim danom sticala sve više pristalica.

U ustaničkim oblastima Hrvatske, kao i u drugim jugoslovenskim zemljama, s prvim oslobođenim teritorijama potpuno je razbijena ustaška vlast, a umesto nje briga o regulisanju svih potreba stanovništva i vojske preuzimale su najpre partijske organizacije i komande partizanskih jedinica, da bi se, tokom avgusta, a negde i tokom septembra i oktobra 1941, organizovali prvi organi vlasti pod raznim nazivima. Već krajem oktobra preovladavao je naziv — odbori nacionalnooslobodilačke fronte.

Takav razvoj vlasti na teritoriji Hrvatske izraz je političke procene ustanka od strane CK KPH, koji je u »Okružnici« br. 3, od 30. septembra 1941, prekorevao partijska rukovodstva na terenu da nisu shvatila »antifašistički karakter borbe u sadašnjoj fazi i potrebu okupljanja svih narodnih, demokratskih i rodoljubivih stranaka, grupa i ličnosti u narodnooslobodilački front... nego su se orijentisala na proletersku revoluciju i neposredno zauzimanje vlasti od strane proletarijata«. Centralni komitet KPH je u ovom periodu, usled posebno složene situacije, nastojao da politička platforma NOP-a bude tako postavljena da omogućava savez i saradnju sa svim antifašističkim snagama, a pre svega sa HSS-om, koja je imala značajan uticaj na deo hrvatskih masa. Instistirajući na stvaranju Narodnooslobodilačkog fronta, koji je zamišljen kao široka politička platforma, partijsko rukovodstvo Hrvatske nije bilo za stvaranje revolucionarne vlasti, koja bi samo »sužavala platformu borbe« i odbijala saveznike. Zato se preporučivalo da se u okviru Fronta oformi »narodnooslobodilački fond za sakupljanje priloga u novcu, hrani, odijelu itd.« Međutim, same potrebe ustanka, kao i razvoj događaja na terenu, doveli su do stvaranja organa nove, revolucionarne vlasti, pod nazivom »odbori nacionalnooslobodilačkog fronta«, koji su uspešno radili i bili svesrdno prihvatani od us-

Digitized by Google

taničkih masa. Takav razvoj događaja na terenu, kao i iskustva stečena u razvoju narodne vlasti u drugim krajevima Jugoslavije, naročito posle Savetovanja u Stolicama, uticali su na partijsko rukovodstvo Hrvatske da u »Okružnici« broj 4 od 6. decembra 1941. godine umnogome izmeni svoje stavove. Mada se i u ovoj okružnici insistira na formiranju odbora fronte, NOO se tretiraju kao organi vlasti koji, u izvesnom smislu, predstavljaju rukovodeće organe Fronta, što donekle podseća na odnos Slovenačkog NOO i Osvobodilne fronte. Iz zadataka koji se postavljaju NOO u »Okružnici« broj 4 (a čije su prve četiri tačke unete u Foćanske propise koji su objavljeni početkom februara 1942) proizlazi da su NOO prihvaćeni i shvaćeni kao organi nove, revolucionarne vlasti u ostalim jugoslovenskim zemljama i pokrajinama.

U Vojvodini, odnosno u Sremu gde se ustanak intenzivno razvijao, nova, narodna vlast je u odnosu na druga jugoslovenska područja pomalo zaostajala. Odbori Narodne pomoći koji su postojali u gotovo čitavoj Vojvodini još pre okupacije, početkom ustanka su prerasli u odbore Narodnooslobodilačkog fronta i mada su, naročito posle Savetovanja u Pećincima početkom decembra 1941. godine, vršili iste funkcije i imali gotovo iste zadatke kao i NOO u drugim predelima zemlje, — naziv odbori NO fonda zadržali su se sve do sredine 1942. godine.

U toku 1941. godine, usled veoma teških uslova za organizovanje borbe, na Kosovu nije bila organizovana narodna vlast, ali su se po gradovima i drugim mestima u kojima su postojale partijske ili skojevske organizacije formirali odbori Narodne pomoći i odbori NO fonda, koji su kasnije postepeno prerastali u organe vlasti.

U Makedoniji u 1941. godini nema odbora narodne vlasti, već se, umesto njih, u mestima u kojima su postojale partijske i skojevske organizacije, razvijaju prvi organi borbe, odnosno organi NOP koji su vršili određene funkcije vlasti i iz kojih su se kasnije, u toku 1942. i 1943. godine, razvijali i razvili organi vlasti. Ovi organi borbe, koji su imali različite nazive (Vojni komiteti, Narodna pomoć, NO fondovi, Seoski komiteti itd.), bili su jezgra oko kojih se okupljalo svo rodoljubivo i antiokupatorski raspoloženo stanovništvo.

2.

Događaji koji su nastupali krajem 1941. i početkom 1942. kako na unutarnjem tako i na međunarodnom planu (napuštanje Srbije i direktan sukob sa četničkom kontrarevolucijom, formiranje Prve proleterske brigade i stvaranje nove oslobođene teritorije u jugoistočnoj Bosni, Crnoj Gori i Sandžaku, protivofanziva Crvene armije pred Moskvom decembra 1941. itd.) uticali su na rukovodstvo NOP-a da u izvesnim nijansama modifikuje svoju političku liniju.

Digitized by Google

Ocenjujući vojno-političku situaciju u ovom periodu kao povoljnu za dalji razvoj oslobodilačke borbe, rukovodstvo NOP-a je, već od samog dolaska na novooslobođenu teritoriju, prišlo rešavanju svih problema, od kojih je pitanju organizacije pozadine i političkom i organizacionom učvršćenju nove, revolucionarne vlasti davalo prioritetan tretman. Mada je već početkom januara doneta odluka da se na jednom mestu sumiraju iskustva iz rada NOO iz raznih krajeva Jugoslavije i osmisli njihova fizionomija, usled nastale neprijateljske ofanzive, »Foćanski propisi« (nazvani tako zbog njihove izrade u Foči) pojavljuju se 2. februara 1942. u dva dokumenta: »Zadaci i ustrojstvo narodnooslobodilačkih odbora« i »Objašnjenja i uputstva za rad narodnooslobodilačkih odbora u oslobođenim krajevima«. Dokumente je, po nalogu i uz pomoć Centralnog komiteta KPJ, napisao Moša Pijade koristeći se postojećim materijalom iz Srbije, Hrvatske i Crne Gore, kao i svojim, ličnim iskustvom u organizovanju organâ nove vlasti u »Durmitorskoj republici«.

U uvodnom delu prvog dokumenta kaže se da su NOO »borbeni organi, koji služe narodnooslobodilačkoj borbi«, da ne smeju biti »organi pojedinih političkih stranaka i organizacija« i da u odbore treba demokratskim putem birati čestite i poštene rodoljube, bez obzira na njihovo »političko uvjerenje, vjeru i narodnost«, koji su odani narodnooslobodilačkoj borbi i »nepokolebljivi u borbi protiv fašističkog okupatora i njegovih domaćih slugu«. Ovi stavovi potvrđuju doslednost rukovodstva NOP proklamovanoj političkoj platformi, ali i principima svoga programa, jer gotovo sve one rodoljubive snage koje su bile za borbu protiv okupatora bile su u isto vreme i protiv reakcionarnih i kontrarevolucionarnih snaga, koje su se uplele u kolo okupatora. Ovaj dokument dokazuje da su NOO u tom periodu (sem u Sloveniji) tretirani i kao politički organi NOP, jer oni »preuzimaju sve potrebne mjere da se aktivizira i ujedini sav narod u borbi protiv okupatora i njihovih domaćih slugu« i preko njih se ostvaruje »jedinstvo čitavog naroda, jedinstvo rodoljubivih snaga«.

Osnovni zadaci NOO u Foćanskim propisima formulisani su u 10 tačaka u kojima se, pored konkretnih zadataka i okvira delatnosti, izražava i njihovo konstituisanje sa širokim obimom nadležnosti. Pored političke delatnosti, brige o snabdevanju vojske i stanovništva, obezbeđenja reda i sigurnosti, organizacije rada pozadine (oživljavanje privrede, regulisanje saobraćaja itd.), NOO su bili u isto vreme upravni i izvršni organi, jer su, pored svih navedenih dužnosti, vršili i funkcije suda, poreske i druge finansijske poslove. Takve obimne dužnosti i kompetencije koje su, prema ovom dokumentu, a i inače u praksi, vršili NOO proizlaze iz činjenice što su rušenjem okupatorske i stare vlasti prenete na nove organe vlasti »sve funkcije vlasti, osim onih koje pripadaju vojnim vlastima«.

Drugi Foćanski dokument — »Objašnjenja i uputstva za rad NOO u oslobođenim krajevima« — govori o načinu rada

Digitized by Google

odborâ i o njihovom izboru. Tačno se precizira koje su dužnosti seoskih, opštinskih i sreskih NOO, njihova odgovornost pred biračima i način smenjivanja odbornikâ koji ne zaslužuju poverenje naroda. Ovaj dokument tačno određuje šta je to Narodno-oslobodilački fond, tretirajući ga kao sekciju NOO za pribavljanje materijalnih dobara od naroda za potrebe vojske i nezbrinutog stanovništva.

Mada Fočanski propisi nisu nikakav viši stepen u razvoju vlasti, jer su NOO u Srbiji, Hrvatskoj, Crnoj Gori i delovima Bosne i Hercegovine krajem 1941. godine bili na istom nivou (negde su kompetencije narodne vlasti išle i dalje), ipak su oni, u sagledavanju opštih kretanja NOP-a, korak napred. Oni predstavljaju ozakonjenje iskustava iz raznih krajeva Jugoslavije, ujednačavanje raznih oblika vlasti koji su postojali u raznim pokrajinama naše zemlje, konstituisanje i kodifikaciju postojeće prakse od strane najvišeg rukovodstva NOP. Njihov je značaj i u tome što su oni činili solidnu bazu za dalju izgradnju sistema narodne vlasti i što su bitno uticali na jedinstveniji rad NOO gotovo na čitavoj teritoriji Jugoslavije. Fočanski propisi su ostali osnova i za Septembarske dokumente koji su u političkom pogledu otišli mnogo dalje, jer se NOO u Fočanskim propisima i dalje tretiraju kao privremeni organi, dok se u Septembarskim menja njihova suština i karakter.

U prvoj polovini 1942, tesno povezano s razvojem oslobodilačkog rata, delovala je i nova, narodna vlast, doživljavajući snažne uspone i ispoljavajući veliki polet i inicijativu, da bi, promenom vojno-političke situacije na datom prostoru, morala preći u strogu ilegalnost, čekajući ponovno oslobođenje i dolazak partizanskih jedinica. Tako imamo primer da se u Crnoj Gori 8. februara 1942. održava Ostroška skupština, koja predstavlja prvi parlament ove pokrajine i na kojoj se bira NOO za Crnu Goru i Boku kao najviši organ vlasti koji uspešno deluje nekoliko meseci. Ovaj odbor, Slovenački NOO od septembra 1941, kao i Glavni NOO za Srbiju od novembra 1941. godine prvi su nagoveštaji partijske politike u primeni federativnog principa. Međutim, usled razvoja unutrašnjih i međunarodnih događaja, do potpunog ostvarenja ove ideje moralo se čekati. U sklopu ovih intencija je i izbor Oblasnog NOO za Hercegovinu 17. aprila 1942.

3.

Sve veći uspesi oslobodilačke borbe na vojnom i političkom planu u 1942. godini i sve izrazitija orijentacija na socijalističku revoluciju, koja se manifestovala kroz rad i odluke organâ nove, narodne vlasti — neminovno su još više aktivirali snage kontrarevolucije s Dražom Mihailovićem na čelu, čiji je isključivi cilj bio — uništenje NOP-a.

Digitized by Google

Iako je četnički pokret Draže Mihailovića naneo NOP-u velike gubitke i, zajedno s nadmoćnim snagama okupatora, prisilio partizanske snage na povlačenje sa oslobođenih teritorija istočne Bosne, Crne Gore i Hercegovine, ova direktna vojna i politička konfrontacija između četničkog pokreta i NOP značila je u isto vreme i novu diferencijaciju političkih snaga i još otvoreniju kompromitaciju Draže Mihailovića pred masama, kao direktnog saradnika okupatora. Upravo ta činjenica doprinela je još većoj afirmaciji NOP-a, te, iako su mase pod snažnim pritiskom i terorom okupatora privremeno i ustuknule, one su se potencijalno približile oslobodilačkoj borbi i snagama koje njom rukovode.

Na konferenciji rodoljubâ Crne Gore, Boke i Sandžaka, koja je održana 16. juna 1942. godine na Tjentištu, direktno je optužena emigrantska vlada u Londonu i njen ministar Draža Mihailović. U Rezoluciji sa ove konferencije se konstatuje da su četnički komandanti u Crnoj Gori (Stanišić, Đurišić, Lašić, Nenadić) »baš u momentu kad je okupator bio u najtežem položaju..., po naređenju i uputstvima Draže Mihailovića, pukovnika bivše jugoslovenske vojske i sadašnjeg ministra vojske i mornarice u jugoslovenskoj vladi u Londonu, poveli oružanu akciju protiv narodnooslobodilačke borbe našeg naroda uz svestranu pomoć i saradnju s okupatorom...«. Rezoluciju je 6. jula 1942. godine prenela Radio-stanica »Slobodna Jugoslavija«, a nekoliko dana kasnije i agencija TASS, te je tako istina o borbi jugoslovenskih naroda pod rukovodstvom KPJ i izdaji Draže Mihailovića počela prodirati u svet.

Upravo događaji koji su nastupili posle Rezolucije sa Tjentišta, kao i povoljan razvoj oslobodilačke borbe posle prodora grupe proleterskih i udarnih brigada u zapadnu Bosnu, uticali su na rukovodstvo NOP-a da još više razvije aktivnost na svim područjima NOR-a, a pre svega na daljem učvršćivanju i osamostaljivanju nove, revolucionarne vlasti. Zato se već početkom septembra 1942. u selu Drinići (Bosanska krajina) pojavljuju novi dokumenti o narodnoj vlasti. Septembarske (ili Drinićke) propise, zajedno sa »Naredbom o izborima narodnooslobodilačkih odbora«, izdao je Vrhovni štab na osnovu odluke sa sednice CK KPJ od 21. avgusta 1942. godine. Suštinska razlika između februarskih (Foćanskih) i septembarskih (ili Drinićkih) dokumenata sastoji se u tumačenju karaktera nove, narodne vlasti, u njenom tretiranju i shvatanju. Do septembra 1942. NOO su se nazivali »privremeni organi vlasti«, a od septembra »organi narodne demokratske vlasti«, to jest »klica buduće vlasti«. Promena naziva nije ovde bila formalnost, niti neki skokovit zaokret u razvitku vlasti, već, pre svega, izraz sazrevanja shvatanja u najvišim partijskim forumima da je došlo vreme za otvoreno istupanje pred masama, da nema više povratka na staro, da ustanak i revolucija idu napred i da nova, narodna vlast postaje instrument koji obezbeđuje masama istinsku demokratiju i rešavanje svih onih društvenih problema koji su ih tištili u proteklim decenijama, a koji su se još jače zaoštrili s okupacijom i porobljavanjem zemlje. Promena naziva

Digitized by Google

od »privremeni« u »stalni« značila je da se NOO ne smeju i ne mogu više tretirati kao neki pomoćni organi koji služe za potrebe vođenja NOB, ili samo dok traje borba za oslobođenje, nego da ih treba shvatiti kao novu tekovinu naroda koja je izrasla iz te borbe kao potreba za njeno uspešno vođenje i zaštitu. Kao objašnjenje suštine ovih dokumenata, Tito tada navodi kako se u novoj situaciji pitanje vlasti postavlja u »izmijenjenom vidu prema ranijem« i kako »forma narodne vlasti ostaje ona koja je prirodnim putem iznikla u samom početku naše oslobodilačke borbe. Ali karakter NOO danas je izmijenjen. Mada oni i dalje ostaju prelazni oblik ka budućoj istinskoj narodnoj vlasti, koju će narod formirati posle konačnog oslobođenja, mora se podvući da ova konstatacija o prelaznom obliku ne znači da se pitanje buduće forme i karaktera vlasti ostavlja slučaju... Danas se NOO ispoljavaju kao prirodno nastali i razvojem uslovljeni i potvrđeni organi vlasti, nove narodne vlasti, te i njihova prelaznost može značiti samo jedan stupanj njihovog razvoja u istom pravcu, ka svome višem stepenu...«.

4.

Veliki uspesi oslobodilačke borbe u leto i jesen 1942, njena afirmacija u zemlji, stvaranje velike oslobođene teritorije u Bosni, Lici, Kordunu, Baniji, Dalmaciji, Gorskom kotaru, Sloveniji, kao i povoljniji razvoj međunarodne situacije (pobede Engleza kod El Alameina i zaustavljanje Hitlerovih trupa kod Staljingrada) — ocenjeni su od strane rukovodstva NOP kao povoljni elementi za dalje organizaciono i političko konstituisanje NOP-a. Početkom novembra 1942. izvršena je reorganizacija oružane sile i od mnogobrojnih brigada obrazovane divizije i korpusi i stvorena NOVJ. Isto tako, smatralo se da su osigurani potrebni uslovi za ostvarenje ideje o osnivanju jednog centralnog političkog tela NOP. U tom cilju, na inicijativu Josipa Broza Tita, CK KPJ i Vrhovni štab donose odluku da se sazove skupština narodnih predstavnika u oslobođenom Bihaću, na kojoj treba da se obrazuje »Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije«. O tome je Tito obavestio Kominternu, ali je iz Moskve odmah stigao odgovor s preporukom da se obrazuje jedno opštepolitičko predstavništvo, ali da se ne formira nikakvo telo koje bi bilo pandan emigrantskoj vladi u Londonu. Rukovodstvo NOP-a je prihvatilo ovu sugestiju, kako ne bi pravilo teškoće SSSR-u u njegovim odnosima sa zapadnim saveznicima. Interesantno je ovde navesti da je rukovodstvo NOP-a predviđalo (o tome postoji dokument od 12. novembra 1942) da se u Bihaću obrazuje »Vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije« kao najviše zakonodavno telo (što je realizovano godinu dana kasnije u Jajcu) i da se izabere »Vijeće narodnih povjerenika« kao izvršna vlast. Prema ovom »Projektu« »Vijeće« bi imalo sedam resora. Uglavnom su

Digitized by Google

to isti resori koje ćemo naći i u Izvršnom odboru AVNOJ-a u vidu poverenika.

U Bihaću je, posle izvršenih priprema, 26. i 27. novembra 1942. godine održano Prvo zasedanje AVNOJ-a, kome su prisustvovala 54 delegata iz svih krajeva Jugoslavije, sem Slovenije i Makedonije čiji delegati, usled posebnih ratnih uslova, nisu mogli stići na vreme. Posle svečanog otvaranja i pozdravnih telegrama državnicima antihitlerovske koalicije: Staljinu, Čerčilu i Ruzveltu i najvišim institucijama NOP Jugoslavije, referat o vojno-političkoj situaciji, razvoju NOB u Jugoslaviji i budućim zadacima podneo je vrhovni komandant NOVJ i generalni sekretar CK KPJ Josip Broz Tito. Drugog dana rada Veselin Masleša je podneo referat o razvitku narodne vlasti i o AVNOJ-u. Na kraju zasedanja doneta je Rezolucija o osnivanju i organizaciji AVNOJ-a i izabran Izvršni odbor AVNOJ-a u koji su ušli predsednik (dr Ivan Ribar), tri potpredsednika (Pavle Savić, Nurija Pozderac i Edvard Kocbek) i sedam poverenika (za unutrašnje poslove — Mile Peruničić, za privredna pitanja — Ivan Milutinović, za zdravstvo — dr Sima Milošević, za verska pitanja — Vlada Zečević, za socijalna pitanja — dr Mladen Iveković, za propagandu — Veselin Masleša, za narodnu odbranu — vrhovni komandant Josip Broz Tito). Odmah posle izbora poverenici su razvili živu aktivnost, svako na svom sektoru (zdravstvena preventiva, otvaranje domova kulture i narodnog univerziteta u Bihaću, stvaranje nastavnog programa za osnovne i srednje škole, intsruisanje odbornika itd.).

Mada na Skupštini u Bihaću nije stvorena vlada koja bi pred svetom predstavljala NOP, Izvršni odbor AVNOJ-a, u zajednici sa Predsedništvom, stvarno je bio prva vlada sa svojim poverenicima (ministrima), jer su se prema njemu tako odnosili i tako ga tretirali i NOO i vojno-pozadinske vlasti i NOVJ i sav narod. To što povereni nisu i formalno bili isto što i godinu dana kasnije članovi NKOJ-a nije rezultat razvoja NOP-a u tom periodu, nego pre svega rezultat tadašnjih međunarodnih, a osobito međusavezničkih odnosa. Govoreći na Drugom zasedanju AVNOJ-a u Jajcu, Tito je o Skupštini u Bihaću istakao: »Stvaranje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije jeste jedna od najvećih tekovina naše narodnooslobodilačke borbe do tog vremena. Položeni su temelji na kojima se gradi jedno novo, pravednije uređenje u zemljama Jugoslavije, položeni su temelji na kojima se stvara istinsko bratstvo i ravnopravnost svih naroda Jugoslavije, temelji jedne prave, istinske demokratske narodne vladavine«.

Na Skupštini u Bihaću *de facto* je izvršeno potpuno konstituisanje nove, narodne vlasti od seoskih i opštinskih NOO do AVNOJ-a i njegovog Izvršnog odbora, koji je postao najviši politički predstavnik NOP-a i najviši organ vlasti. On je bio vlada NOP-a sa svim osnovnim resorima, sem resora za spoljne poslove, mada je i tu funkciju, zajedno sa Vrhovnim štabom, obavljao između Prvog i Drugog zasedanja AVNOJ-a. Zato Skup-

Digitized by Google

štinu u Bihaću s pravom nazivamo prvim parlamentom nove Jugoslavije, a Izvršni odbor AVNOJ-a prvom jugoslovenskom vladom koju je taj parlament izabrao i dao joj potpuno poverenje za dalji rad.

Govoriti o razvoju nove, revolucionarne vlasti na oslobođenim područjima a ne istaći ulogu i značaj ilegalnih NOO na okupiranim područjima i, posebno, u okupiranim gradovima, značilo bi ne govoriti o jednoj veoma značajnoj aktivnosti Partije i potceniti »drugu stranu medalje« NOP-a u Jugoslaviji. Već u periodu samih priprema za oslobodilačku borbu i osobito posle početka oružanog ustanka Partija je pridavala prvorazredan značaj radu na okupiranim teritorijama, mobilišući za NOP sve potencijalne snage, a pre svega radničku klasu i omladinu. I na okupiranoj teritoriji Partija je svoje preokupacije usmerila u dva osnovna pravca: u organizovanje i jačanje oružane sile i uspostavljanje nove vlasti, kao osnove i garanta za nove društvene odnose. To znači da su se i na okupiranoj teritoriji pred partijske organizacije postavljali gotovo isti zadaci kao i na oslobođenim teritorijama, iz čega proizlazi zaključak da je NOP u gradovima i drugim okupiranim teritorijama bio sastavni deo oslobodilačke borbe jugoslovenskih naroda i isto tako važan činilac za njegov uspeh u celini. Jer, borba koju su organizovali i vodili borci partizanskih jedinica, bez duboke povezanosti s narodom, pa i s narodom okupiranih teritorija, ne bi se mogla zamisliti bez svega onoga što je frontu davala pozadina, u koju spada i okupirana teritorija s gradovima koji su bili ne samo baza za nabavku mnogih neophodnih artikala (papir, pisaće mašine, šapirografi, boje, radio-aparati, baterije, odeća, obuća itd.), nego i rezervoari za popunu starih i formiranje novih jedinica.

Na neoslobođenim područjima, a naročito u okupiranim gradovima u kojima su postojali jaki okupatorski garnizoni, Partija je odmah posle okupacije aktivirala odbore Narodne pomoći koji se početkom ustanka, negde pre a negde kasnije, transformišu u odbore Narodnooslobodilačkog fonda, a zatim (negde krajem 1941, a negde u toku 1942) prerastaju u ilegalne NOO u kojima odbori Fonda postaju značajna sekcija, čiji je osnovni zadatak prikupljanje novca, hrane i drugih materijalnih sredstava za NOP. Na okupiranim područjima Slovenije ove zadatke su obavljali već od početka ustanka odbori Osvobodilne fronte. Međutim, pogrešno bi bilo shvatiti da su ilegalni NOO, pa i odbori NP ili odbori NOF-a bili samo organi za prikupljanje materijalne pomoći. Naprotiv, oni su od prvog dana ustanka, a posebno sa stvaranjem ilegalnih NOO, bili u isto vreme i politički organi borbe i organi vlasti koje je narod svesrdno podržavao, pomagao i bio spreman izvršiti (naravno, u granicama mogućnosti) sva njihova naređenja. Zato se može tvrditi da naš oslobodilački rat nije bio običan »pokret otpora«, nego istinska autohtona socijalistička revolucija, kao što ni organizovani rad na okupiranim područjima nije bio samo pokret otpora, nego sastavni deo te revolucije. To potvrđuju ilegalni NOO koji su

Digitized by Google

od svog osnivanja postali klica iz koje se postepeno razvijala vlast, koja je u danima oslobođenja tih predela (gradova) besprekorno funkcionisala, kao i u mnogo ranije oslobođenim mestima. Ilegalni NOO su, pored okupatorske, bili posebna vlast, tako da je u mnogim krajevima postojalo pravo dvovlašće, jer je većina naroda više poštovala direktive ilegalnih NOO nego naredbe okupatorske, odnosno kvislinške vlasti.

5.

Period između Prvog i Drugog zasedanja AVNOJ-a pun je značajnih događaja na unutarnjem, jugoslovenskom i međunarodnom planu. Posle Staljingradske bitke i pobede zapadnih saveznika u Africi sile osovine su bile prisiljene da iz ofanzive prelaze u defanzivu, a Hitlerova teorija »blic-kriga« doživela je potpuni slom. U cilju likvidacije »Balkanskog fronta« koji im je sve više ugrožavao strategijske planove i potpuno poljuljao autoritet kod domaćih kolaboracionista, okupatori su u 1943. godini organizovali i izveli dve velike ofanzive (bitke na Neretvi i na Sutjesci) protiv oslobođene teritorije, s ciljem da potpuno unište NOVJ i političko i vojno rukovodstvo oslobodilačke borbe. Međutim, ogroman val oslobodilačke borbe i revolucije nisu mogle srušiti ni zaustaviti nikakve okupatorsko-kvislinške ofanzive. Predsedništvo AVNOJ-a i Vrhovni štab, na osnovu zaključaka i odluka CK KPJ, i u tim najtežim trenucima oslobodilačke borbe provodili su, iako s izvesnim usporavanjem, svoje zamisli na vojnom i političkom polju. Oni su, u cilju obaveštavanja svetske javnosti o pravom stanju u Jugoslaviji i o izdaji četničkog pokreta Draže Mihailovića, preko Izvršnog odbora Kominterne uputili 17. januara 1943. godine notu vladama SSSR-a, SAD i Velike Britanije. U njoj se izražava protest što saveznici pružaju gostoprimstvo kraljevskoj jugoslovenskoj vladi čiji ministar Draža Mihailović sarađuje s nemačkim i italijanskim okupatorom i vlastima kvislinške NDH i vodi borbu protiv jedinica NOVJ, koje se jedine u Jugoslaviji bore protiv okupatora i kvislinga. Notom je traženo da savezničke vlade pošalju svoje predstavnike u Jugoslaviju da se na licu mesta uvere u istinitost navoda. Isto tako, 8. februara 1943. godine, AVNOJ i Vrhovni štab, s Titovim i Ribarovim potpisom, daju izjavu za svetsku javnost u kojoj se ističe da: »Narodnooslobodilački pokret priznaje u potpunosti nacionalna prava Hrvata, Slovenaca, Srba, kao i Makedonaca, Crnogoraca i drugih« i da je »taj pokret jednako hrvatski kao i srpski i slovenački«, radi čega »on predstavlja garantiju da će biti izvojevana nacionalna prava svih naroda Jugoslavije.«

Mada je rukovodstvo NOP Jugoslavije, sve do leta 1943. godine, bilo u potpunosti angažovano oko vojnih pitanja, ideje Partije o rešavanju nacionalnog pitanja i međunacionalnih odnosa bile su prisutne u svim strukturama NOP-a, a ostvarivane su baš u ovom periodu, naime u vreme kada je oslobodilačka

Digitized by Google

borba preživljavala najteža iskušenja na bojnom polju. Proklamovane ideje o federativnom principu počele su se ostvarivati još pre Drugog zasedanja AVNOJ-a u Jajcu, kada je taj princip i *de iure* sankcionisan. Tu je koncepciju KPJ postavila mnogo ranije, a prvi konkretni rezultati su ostvareni 1937. godine obrazovanjem partija u Hrvatskoj i Sloveniji, zatim stvaranjem glavnih štabova u svim jugoslovenskim zemljama, kao i formiranjem Centralnog komiteta KP Makedonije 19. marta 1943. godine.

Na području vlasti taj se princip počeo ostvarivati već 1941. godine stvaranjem Slovenačkog NOO (16. septembra 1941), Glavnog NOO za Srbiju (17. novembra 1941) i Glavnog NOO za Crnu Goru (8. februara 1942), ali usled nepovoljnih vojno-političkih prilika taj proces je bio zaustavljen. Posle Prvog zasedanja AVNOJ-a ponovo je pokrenut i, u skladu s mogućnostima u pojedinim jugoslovenskim zemljama i pokrajinama, ostvarivan, tako da uoči Drugog zasedanja AVNOJ-a u Jajcu u većini jugoslovenskih zemalja imamo antifašistička veća, koja su, iako predstavljena kao najviša politička predstavnička tela, bila i najviši predstavnici nove vlasti i konstituensi federacije. Ta ideja se najpre počela ostvarivati u Hrvatskoj, zatim u Sloveniji, pa u Crnoj Gori i Sandžaku i, uoči Skupštine u Jajcu, u Bosni i Hercegovini. Inicijativni odbor za pripremu Antifašističkog veća u Makedoniji osnovan je 2. avgusta 1943, ali je do realizacije ASNOM-a došlo godinu dana kasnije.

Odmah posle Prvog zasedanja AVNOJ-a većnici iz Hrvatske koji su prisustvovali ovom zasedanju, uz svestranu podršku CK KPH, počeli su s pripremama za održavanje Antifašističkog veća Hrvatske. Tako je već 1. marta 1943. osnovan Inicijativni odbor, koji je preuzeo sve poslove oko priprema zasedanja. Prvo zasedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) održano je 13. i 14. juna 1943. godine (prva sednica je održana 13. juna u Otočcu, a druga 14. juna na Plitvičkim jezerima, kod jezera Labudovac). Na tom zasedanju usvojena su dva važna dokumenta: Rezolucija i Proglas narodima Hrvatske. U Rezoluciji se, posle kratkog istorijata o borbi hrvatskog naroda i njegovim težnjama, ističe da je ZAVNOH »najviše političko tijelo narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj« i da su njegovi najvažniji zadaci: dalje razvijanje NOB na području Hrvatske; borba za povratak svih od tuđina otetih hrvatskih pokrajina i njihovo priključenje matici zemlji; borba protiv svih koji žele povratak na staro; jačanje NOO i ostalih masovnih organizacija itd. Na zasedanju je izabran Izvršni odbor ZAVNOH-a, koji je po strukturi bio sličan Izvršnom odboru AVNOJ-a i izrađen je Poslovnik o radu NOO. U sklopu Izvršnog odbora ZAVNOH-a formirani su odseci, koji su bili zaduženi za pojedine sektore rada: gospodarski (privredni), propagandni, zdravstveni, prosvjetni, socijalni i odjel za upravu i sudstvo.

Na Drugom zasedanju, koje je takođe održano pre Drugog zasedanja AVNOJ-a (12—15. oktobra 1943. u Plaškom) donet je Pravilnik o unutrašnjoj organizaciji i radu ZAVNOH-a, zatim

Digitized by Google

Proglas narodu Hrvatske i Rezolucija. Izvršni odbor je rekonstruisan i sada su njegov sastav činili: predsednik, tri potpredsednika i 10 članova, koje je iz svoje sredine biralo tajništvo (sekretarijat) od 6 članova, za obavljanje tekućih poslova. Mada i na ovom zasedanju ZAVNOH nije pretvoren u najviši organ vlasti, nego je i dalje figurirao kao političko predstavništvo, on je *de facto* bio i najviši organ vlasti na području Hrvatske.

U Sloveniji je već septembra 1941. oformljen Slovenački NOO, koji se proglasio za najvišu vlast i za jedinog predstavnika slovenačkog naroda, ali su u toku septembra 1943. raspisani izbori za narodne poslanike, a 1. oktobra 1943. u Kočevju je održana Skupština kojoj je prisustvovalo 572 izabrana i 78 delegiranih poslanika. Zbor, odnosno Skupština u Kočevju potvrdila je da je Osvobodilna fronta svenarodni pokret, da su njeni odbori osnovni organi nove, narodne vlasti i da je ona jedini zakoniti predstavnik slovenačkog naroda. Zbor je izabrao 120 članova u Vrhovni plenum OF i Slovenački NOO kao vrhovne organe vlasti i ovlastio Izvršni odbor OF (koji je ujedno bio i Predsedništvo Slovenačkog NOO) da mobiliše sve narodne snage za borbu protiv okupatora. Isto tako, doneta je odluka o priključenju Slovenačkog primorja i svih anektiranih delova Slovenije slobodnoj Sloveniji u federativnoj Jugoslaviji. Zbor se izjasnio za novu, demokratsku i na nacionalnoj ravnopravnosti izgrađenu Jugoslaviju. Zanimljivo je ovde istaći da su Slovenci već tada, znači, pre Drugog zasedanja AVNOJ-a, proglasili SNOO za najviši organ vlasti na svojoj teritoriji.

U Crnoj Gori je partijsko rukovodstvo, na osnovu ranijih preporuka CK KPJ, sredinom oktobra 1943. osnovalo Inicijativni odbor za sazivanje Zemaljskog antifašističkog veća. Posle izvršenih priprema u Kolašinu je 15. novembra 1943, uz prisustvo 544 delegata, održano Prvo zasedanje Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke (ZAVNOCiB), koje se konstituisalo u najviše političko predstavništvo crnogorskog naroda. Na skupštini je izabran Izvršni odbor od 12 članova i 11 vijećnika i njihovih zamenika za Drugo zasedanje AVNOJ-a. Pri Izvršnom odboru ZAVNOCiB osnovano je sedam odseka: Upravni, privredno-finansijski, prosvetni, propagandni, socijalni, zdravstveni i verski. Skupština u Kolašinu je usvojila dva važna dokumenta: Rezoluciju o osnivanju ZAVNO Crne Gore i Boke i Proglas narodu Crne Gore i Boke. U ovim dokumentima je izložen stav delegatâ o najvažnijim pitanjima oslobodilačke borbe i izvršeno puno povjerenje AVNOJ-u kao jedinom istinskom predstavniku svih naroda Jugoslavije, u svim pitanjima unutarnje i međunarodne politike. U Rezoluciji se izražava jednoglasnost delegatâ u osudi emigrantske kraljevske vlade, kojoj se uskraćuje pravo da bilo u kom vidu predstavlja crnogorski narod. ZAVNOCiB-u je dato potpuno poverenje kao najvišem političkom predstavništvu Crne Gore i Boke i istaknuta privrženost politici bratstva i jedinstva kao temelju nove Jugoslavije, u ko-

Digitized by Google

joj će Crna Gora uživati punu slobodu i ravnopravnost sa drugim delovima Jugoslavije.

U Sandžaku, gde je posle kapitulacije Italije bila oslobođena velika teritorija, posle izvršenih priprema, 20. novembra 1943. godine održano je zasedanje Zemaljskog antifašističkog veća kome je prisustvovalo 252 delegata. Veće je na svom zasedanju proglašeno za najviše političko predstavništvo i po svemu je ličilo na druga antifašistička veća .Izabralo je svoj Izvršni odbor i delegate za Drugo zasedanje AVNOJ-a. Međutim, još u toku NOR-a Antifašističko veće Sandžaka je ukinuto, jer je novembra 1944. godine Skupština Srbije, na predlog samog Veća, donela odluku da se Sandžak (teritorija pribojskog, novovaroškog, novopazarskog, sjeničkog i tutinskog sreza), osim pljevaljskog i bjelopoljskog sreza, koji su pripali Crnoj Gori — pripoji Srbiji.

U Bosni i Hercegovini je, kao i u drugim pokrajinama, u sklopu priprema za održavanje Drugog zasedanja AVNOJ-a, održano, u Mrkonjić Gradu 25. novembra 1943. godine, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH). Zasedanju je prisustvovalo 247 delegata, a izabrano je 172 vijećnika i delegata za zasedanje AVNOJ-a. Skupština u Mrkonjić-Gradu izabrala je Predsjedništvo od pet članova (predsednik, tri potpredsednika i sekretar) i ovlastilo ga da ono predstavlja Veće i rukovodi poslovima Veća između zasedanja. U Rezoluciji, koja je glavni dokument Skupštine, pored ostalog se ističe da: »Narodi Bosne i Hercegovine ne žele više povratak na staro koje je i dovelo do naše nesreće«; da »Narodi BiH odriču svako pravo takozvanoj londonskoj vladi da ih predstavlja i govori u njihovo ime«; da narodi ove pokrajine »stvaraju u zajednici sa ostalim narodima Jugoslavije novu, demokratsku federativnu Jugoslaviju slobodnih i ravnopravnih naroda«, da ovi narodi kroz svoje političko predstavništvo ZAVNOBiH, »hoće da njihova zemlja, koja nije ni srpska ni hrvatska ni muslimanska, nego i srpska i muslimanska i hrvatska, bude slobodna i zbratimljena Bosna i Hercegovina u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata...«.

U Makedoniji, mada pre Drugog zasedanja AVNOJ-a nije obrazovano Zemaljsko antifašističko veće, mnogo se uradilo na razvoju vlasti i njegovom konstituisanju. Na svim oslobođenim područjima organizovano su radili NOO, a na neoslobođenim ilegalni odbori, koji su od organâ borbe postepeno prerastali u organe vlasti. Na sastanku CK KPM, koji je održan 2. avgusta 1943. kod sela Oteševa, doneta je odluka da se otpočne sa pripremama za stvaranje Antifašističkog veća Makedonije (ASNOM-a). Odmah zatim osnovan je inicijativni odbor koji je, kao privremeni organ najviše vlasti, preuzeo na sebe obaveze oko sazivanja ASNOM-a. Inicijativni odbor je posle Drugog zasedanja AVNOJ-a uputio telegram Predsedništvu AVNOJ-a i Vrhovnom štabu NOVJ u kome ih izveštava da u potpunosti prihvata odluke donete u Jajcu, kao i spremnost makedonskog naroda da

Digitized by Google

se sa svim narodima Jugoslavije bori za svoju nacionalnu slobodu i za stvaranje nove Makedonije u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji.

Na Kosovu i u Vojvodini do Drugog zasedanja AVNOJ-a nisu bila oformljena antifašistička veća, ali se i u ovim pokrajinama, naročito u Vojvodini, odnosno Sremu, narodna vlast uspešno razvijala i sve više predstavljala osnovni subjekt revolucionarnih težnji naroda.

*

U svim jugoslovenskim zemljama, na oslobođenim, a negde i na poluoslobođenim i neoslobođenim područjima, uoči Skupštine u Jajcu, nova, revolucionarna vlast je veoma uspešno delovala na političkom, privrednom, kulturno-prosvetnom i administrativnom (sudstvo, bezbednost, pošta itd.) planu i predstavljala, odozdo do gore, od seoskih NOO do AVNOJ-a, razrađen sistem potpuno nove i od većine naroda svestrano prihvaćene vlasti.

Sve ove zemaljske skupštine, na kojima su birani delegati za Drugo zasedanje AVNOJ-a, imale su ne samo karakter konstituisanja federalnih jedinica — što je na Skupštini u Jajcu i potvrđeno — nego i karakter klasnog opredeljenja i potpune privrženosti revoluciji. U rezolucijama svih zemaljskih i pokrajinskih skupština nedvosmisleno i apsolutno se ističe da nema povratka na staro, da nema i da ne može biti nacionalnog ugnjetavanja i socijalnog izrabljivanja, da nova Jugoslavija, koja se stvara u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika, mora biti nova i po formi i po sadržini, mora biti bratska zajednica zasnovana na potpunoj ravnopravnosti svih naroda Jugoslavije i sa potpuno novim klasnim, socijalističkim sadržajem. Upravo ovako izraženo raspoloženje delegatâ iz svih krajeva Jugoslavije omogućilo je tako radikalne odluke donesene na Drugom zasedanju AVNOJ-a u Jajcu, na kome su udareni temelji socijalističkoj Jugoslaviji.

Digitized by Google

Hamdija Pozderac

Nacionalno pitanje u narodnooslobodilačkoj borbi

Socijalistička revolucija u Jugoslaviji izvedena je u obliku narodnooslobodilačkog rata protiv okupatora i njegovih pomagača. Ove dvije pojave, ako se formalistički razmatraju, teško je dovesti u međusobnu vezu. Narodnooslobodilački rat uključuje sve socijalne snage u naciji (u našem slučaju u nacijama) i pretpostavlja održavanje zatečenih društvenih odnosa, to jest, socijalni mir u zemlji da bi se mogli uspješno mobilisati ukupni potencijali u ratu s vanjskim neprijateljem. Socijalistička revolucija mobiliše one socijalne snage unutar nacije koje traže promjenu društvenih odnosa, a aktivira protiv sebe one snage koje su zainteresovane za očuvanje postojećeg stanja. Dakle, ona dijeli, a ne ujedinjuje naciju. Depeše Kominterne Centralnom komitetu KPJ poslane neposredno poslije napada Njemačke na SSSR koje upozoravaju: imajte u vidu da se sada vodi borba protiv okupatora, a ne socijalistička revolucija — vjerovatno sadrže i ovu bojazan.

Međutim, pretpostavke za socijalističku revoluciju u Jugoslaviji date su u svim onim protivrječnostima koje su u ukupnim društvenim kretanjima u ovoj zemlji nastajale i koje nisu nestale okupacijom naše zemlje. Višenacionalna struktura Jugoslavije bila je u nepomirljivoj suprotnosti sa centralističkim političkim sistemom u kojem je osigurana hegemonija velikosrpskih vlada-

Digitized by Google

jućih krugova. Nacije, kao istorijske ljudske zajednice u staroj Jugoslaviji su onemogućene i blokirane u svome razvoju kapitalističkom osnovom svoje egzistencije i ukupnošću odnosâ koje ta osnova sadrži i reprodukuje. Konsekvence koje proističu iz takvog saznanja jesu da ukidanje kapitalizma i uspostavljanje odnosâ slobodnog razvoja i ravnopravnosti nacija u Jugoslaviji predstavlja jedinstven revolucionarni proces. U socijalnim snagama nacija, njihovom položaju, težnjama za razvijanjem potencijala koje nacija sadrži dati su revolucionarni potencijali koji se mogu aktivirati na ukidanju kapitalizma kao ograničavajućeg činioca ostvarivanja tih težnji. Okupacijom su nastupile okolnosti u kojima osnovne socijalne snage zemlje (radnička klasa i seljaštvo) primaju na sebe sav teret, koji je sadržan u gubitku nacionalne slobode. Značajna komponenta ovih pretpostavki je Komunistička partija Jugoslavije, u kojoj su se sintetizovali interesi i težnje osnovnih socijalnih snaga u svim jugoslovenskim nacijama za temeljnim društvenim promjenama i koja je formirala kadar i organizaciju sposobnu da u ovoj istorijskoj situaciji pokrene te snage. Socijalistička revolucija u Jugoslaviji nastupila je i razvijala se činjenicom što su na istorijsku scenu stupile osnovne socijalističke snage — radnička klasa i seljaštvo — u svim jugoslovenskim nacijama. Te su se snage aktivirale kao samostalni subjekt zbivanja, nezavisno od buržoazije i nasuprot njoj, i preuzele odgovornost za sudbinu svojih nacija, odnosno za Jugoslaviju kao cjelinu. One su se u borbi za nacionalnu slobodu i nezavisnost konstituisale u vodeću nacionalnu snagu i svoj dugoročni interes podigle na nivo nacije i njenog razvoja. U tome su bitni sadržaji socijalističke revolucije u Jugoslaviji 1941—1945, bez obzira na to da li se u toku njenog izvođenja naglašavao socijalizam ili su u prvom planu bili drugi vrijednosni ciljevi.

Naknadne rasprave o tome da li je kod nas bila socijalistička revolucija u narodnooslobodilačkom ratu ili nije, uključuju najčešće kriterije opterećene dogmatizmom i predrasudama. Kriterij da u Jugoslaviji kapitalizam nije razvio ekonomsko-socijalne pretpostavke revolucije (industrija, brojčano snažna radnička klasa), to jest da se proizvodne snage još nisu razvile toliko da bi došle u sukob s proizvodnim odnosima, upućuje na zaključak da u toj zemlji nije ni moglo biti socijalističke revolucije. To je kriterij, iako ima osnove u marksizmu, dogmatski. Njega je, zapravo, dogmatizovala socijaldemokratija i na njemu zasnovala svoju orijentaciju odbacivanja revolucije uopšte. Dogmatizam ovog kriterija je u viđenju samo jedne tendencije razvoja kapitalizma koja je prisutna u njegovom centru, razvijenom dijelu, a zanemaruje se činjenica da je kapitalizam prerastao u svjetski sistem, da djeluje eksploatatorski na takozvanoj periferiji, stvara suprotnosti i pretpostavke za svoje ukidanje, odnosno socijalizam. Ove pretpostavke nije moguće procjenjivati na osnovu dogmatizovanih kriterija. U osporavanju socijalističke revolucije u Jugoslaviji u toku narodnooslobodilačkog rata već odavno je formirana teza

Digitized by Google

o razdvojenosti političke i socijalne revolucije. Na osnovu toga kriterija u Jugoslaviji je tek provedena politička revolucija, odnosno osvojena je politička vlast i ona se do sada na tome, uglavnom, i zaustavila. Socijalističke revolucije, znači, nije ni bilo. Ono što se kod nas desilo odnosi se samo na smjenu vlasti. Ta teza je također dogmatska. Ona umjetno razdvaja, odnosno nastoji razdvojiti sadržaje jedinstvenog procesa. Osvajanje vlasti je nerazdvojni dio jednog dubljeg procesa, procesa konstituisanja osnovnih socijalnih snaga zemlje u subjekte istorijskih zbivanja, u dominirajuće činioce jugoslovenskih nacija i njihovog zajedničkog razvoja. Drugo je pitanje birokratizma i osamostaljivanja nasuprot društvu. Revolucija u svom daljem kretanju neprekidno traži rješenja za ograničavanje i neutralizaciju te tendencije.

Socijalistička revolucija u Jugoslaviji u toku narodnooslobodilačkog rata osporava se sa stanovišta jedne predrasude o KPJ kao instrumentu Kominterne, odnosno vanjske politike Sovjetskog Saveza. Ta je predrasuda identična htijenjima i nastojanjima nekih krugova u SSSR-u i u Kominterni uopšte da instrumentalizuju NOP u Jugoslaviji od njegovih početaka, od 1941. pa nadalje. Neslaganja između stanovišta Kominterne i rukovodstva NOB o osnovnim pitanjima usmjerenosti i razvoja te borbe u Jugoslaviji bila su velika. O glavnim neslaganjima u toku rata dosta plastičan pregled dao je Josip Broz Tito u svom ekspozeu pred Narodnom skupštinom povodom donošenja Zakona o radničkom samoupravljanju 1950. godine. Osnovno u tim neslaganjima bilo je to što je SSSR insistirao na organizovanju otpora okupatoru bez diranja u osnovne institucije buržoaskog društva i prihvatanju legaliteta bivše države, dok je rukovodstvo narodnooslobodilačke borbe promjene institucija vlasti, konstituisanje nacija u autonomne političke subjekte, a posebno stvaranje NOV — uključivalo u ukupne tokove borbe za oslobođenje zemlje. Rukovodstvo NOB je smatralo da su ove promjene nužne i da istovremeno stimulišu mobilizaciju masa za uključivanje u njene tokove. Dakle, socijalistička revolucija u Jugoslaviji, kao automan čin unutrašnjih snaga, a u širem sklopu antifašističkog međunarodnog angažmana, oblikovala se i razvijala savlađujući vanjske pritiske.

Na osnovu »preporuka« velike trojice iz Jalte, jugoslovenska revolucija je napravila nekoliko ustupaka građanskim snagama. Dopušteno im je da obnove partije i jedan dio poslanika izabranih na posljednjim izborima u Jugoslaviji 1938. godine uključen je u prošireni AVNOJ, odnosno Privremenu narodnu skupštinu. Sada se javljaju »istraživači« naše novije istorije s tezom da je KPJ, po nalogu Kominterne, izigrala građanske demokratske partije i makijavelističkim sredstvima uspostavila jednopartijski sistem po uzoru na boljševike u Rusiji poslije oktobarske revolucije. Ovdje je zanimljivo to da se kritika naše socijalističke revolucije vrši upravo s onih pozicija koje je zastupala Kominterna, odnosno Moskva, u to vrijeme. Ti krugovi su, pola-

Digitized by Google

zeći od državnih interesa Sovjetskog Saveza koji su uključivali nagađanje sa zapadnim saveznicima, neprekidno insistirali na tome da antifašistička borba u Jugoslaviji ne izlazi iz datog društvenog i političkog sistema. Sadašnji kritičari revoluciju osuđuju upravo zato što je nadvladala taj sistem time da je to činila kao instrument Kominterne, odnosno Sovjetskog Saveza.

Na koji je način nacionalno pitanje, valorizovano na pravi, marksistički način, ušlo u teoriju, strategiju i taktiku jugoslovenskog komunističkog pokreta? Komunistička partija Jugoslavije oblikovala je svoj revolucionarni odnos prema nacionalnim pitanjima, i uopšte vlastitu politiku u toj oblasti, u izuzetno složenim i krajnje teškim uslovima političke borbe i izgrađivanja svoje organizacije, koji su ostavljali malo vremena i snage za temeljito i koherentno stvaranje vlastitih teorijskih koncepcija o nizu društvenih pitanja, uključujući i nacionalno. Premda je zauzela stav najodlučnijeg protivnika socijalno-političkog pokreta u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, ona je u početku prihvatala zvaničnu doktrinu o nacionalnom jedinstvu, u skladu s tezom buržoazije o jednoj državi jednog naroda koji bi valjalo da se nacionalno homogenizuje u novoj državi. Takvo nerazumijevanje društvenog bića nacija i potcjenjivanje političke relevancije nacionalnooslobodilačkih težnji uticalo je na političku izolaciju Komunističke partije Jugoslavije u odnosu na nacionalne pokrete i programe.

U temeljitoj reviziji pogledâ i stanovištâ Komunističke partije Jugoslavije prema nacijama, do koje je došlo u periodu od 1923. do 1928. godine, usvojeno je saznanje da se cjelokupni društveno-politički konflikt u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca ne svodi samo na socijalno-klasni antagonizam između buržoazije i proletarijata, već da on ima šire dimenzije i da obuhvata i pritisak velikosrpske buržoazije i njenih saveznika nad svim narodima i narodnostima. Nasuprot pretežnom dijelu građanskih ideoloških interpretacija, Komunistička partija je uočila i istakla nacionalnu posebnost kako Srba, Hrvata i Slovenaca, tako i Makedonaca i Crnogoraca, pa, najzad, i Muslimana. U skladu s tom temeljnom pozicijom, proisticalo je da se nacionalno pitanje ne može rješavati samo političkom borbom za reviziju ustava u federalističkom smislu, već najviše povezano s oslobodilačkom borbom radničke klase. To je istovremeno podrazumijevalo i valorizaciju težnji naroda i narodnosti da se nacionalno emancipuju, te da u zajedničkom radu i životu izgrađuju federativnu državu radi razvijanja potencijala svih naroda i narodnosti koji u njoj žive i radi osiguranja ravnopravnosti i slobodnog razvoja.

Polazište za realizaciju odnosa među nacijama Komunistička partija Jugoslavije oblikovala je na osnovu potpunog priznavanja prava na samoopredjeljenje svakog pojedinog naroda, uključujući i pravo na otcjepljenje. Pri tom je stanovište o postojanju više naroda, srodnih po porijeklu, jeziku i drugim osobinama, ali ipak istorijski individualizovanih subjekata, doprinijelo da u datim okolnostima, napose pod spoljnim uticajima, tokom dvade-

Digitized by Google

setih godina XX vijeka nastane teza o potrebi razvijanja postojeće jugoslovenske države kao buržoaske tvorevine, što se u političkim proklamacijama Komunističke partije javljalo kao krajnost koja izjednačava pravo na samopredjeljenje nacija sa obaveznošću njihovog otcjepljenja od kontrarevolucionarne i reakcionarne države. U osnovi, ta je teza protivrječila stvarnim interesima naših naroda i prijetila da dovede do kompromitovanja političkog programa komunista. U formiranju takvih stavova veliku ulogu su imali uticaji vrhova Komunističke internacionale, koja je težila likvidiranju takozvanog versajskog sistema, stvorenog na mirovnim konferencijama poslije prvog svjetskog rata i, u tom sklopu, označavala Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca kao versajsku tvorevinu. Tako program Četvrtog kongresa Komunističke partije Jugoslavije iz 1928. godine naglašava potrebu borbe za državnu samostalnost Slovenaca, Hrvata, Crnogoraca, Makedonaca, pravo na samoopredjeljenje Albanaca i Mađara, i to kao o načinu uništenja monarhističkog režima i preduslovu za novo objedinjavanje ravnopravnih naroda u obliku balkanske, podunavske federacije i slično.

Takva ekstremna gledišta prijetila su da Komunističku partiju odvoje od stvarnih osnovnih tokova u životu jugoslovenskih nacija. Već se i tada postavljalo pitanje da li je takav program u skladu s realnom situacijom, a prije svega s nacionalnim težnjama i interesima naroda Jugoslavije, koji su pravo na samoopredjeljenje u osnovi tumačili kao zahtjev i pravo na zajednicu zasnovanu na jednakosti i ravnopravnosti svih naroda,

Dolazeći, u sklopu svog idejno-političkog sazrijevanja, do saznanja da princip prava na samoopredjeljenje nacija uključuje i pravo na ravnopravnu zajednicu, Komunistička partija Jugoslavije sredinom tridesetih godina izvršila je autokritiku ranijih pogleda i stavova. U praksi i orijentaciji Komunističke partije Jugoslavije već 1934, a naročito poslije 1937. godine, nastaju nova iskustva u vezi s odnosom između revolucije i nacija, koja će joj omogućiti i samostalna teorijska saznanja potrebna za nezavisno određivanje strategije i taktike borbe i za određivanje političkih ciljeva i linija u tom pravcu. U tim iskustvima može se jasno izdvojiti jedna linija razvitka čiji elementi vuku porijeklo iz kritike koju je Đuro Đaković izrekao na račun frakcija i koja se može svesti na naglasak da obje frakcije objedinjuje njihov neaktivan odnos prema nacionalnim pokretima, kao i iz stava o potrebi aktivnog intervenisanja Partije u državnu krizu, stava koji je, na osnovu prijedloga Josipa Broza, usvojila partijska konferencija zagrebačkih komunista 1928. godine. To su anticipacije svestrano aktivne politike Partije u odnosu na nacije i nacionalne pokrete koja je kasnije razrađena i označena kao novi kurs u partijskoj politici. U njemu je jasno oblikovana koncepcija po kojoj se radnička klasa neposredno usmjerava ka osvajanju vodeće uloge u nacijama i u nacionalnim pokretima, putem akcionog okupljanja svih njihovih demokratskih, naprednih snaga. Nacionalno se pitanje u takvom pristupu sve izrazitije

Digitized by Google

sagledava kao pitanje koje ne dodiruje samo buržoaziju ili seljaštvo, već kao širok i složen kompleks problemâ obuhvata cijelu društvenu strukturu. Tim putem je Komunistička partija Jugoslavije došla do bitne strateško-političke pozicije da rješenje nacionalnog pitanja tretira kao suštinski sastavni dio socijalističke revolucije.

Osnovno obilježje rasprava o nacijama i procesima između i unutar njih u okviru Komunističke partije Jugoslavije u periodu do 1935. godine bilo je, nesumnjivo, pod uticajem rješenjâ u svjetskom sistemu i Staljinovih stavova o odnosu revolucije i nacije, određeno posmatranjem međusobnih odnosa nacija, dok je realni potencijal u njima sadržanih revolucionarnih mogućnosti, na koje radnički pokret može da računa, mjeren po tome koliko su nacije bile spremne da se bore za svoje samoopredjeljenje. Time je ujedno i pitanje nacija kao okvira klasne borbe potisnuto daleko u pozadinu interesovanja, čime se prenebregavalo poznato Lenjinovo upozorenje da je najveća opasnost za revoluciju gubljenje povjerenja nacije. Međutim, od 1935. godine, tačnije, od Splitskog plenuma i Parovićevog referata, Komunistička partija Jugoslavije sve neposrednije nastoji da realizuje svoje strateško opredjeljenje o direktnom preuzimanju vođenja nacija, istrajavajući na načelu njihovog samoopredjeljenja. Ona je izražavala — i jedina bila spremna da to i ostvari — interes svih nacija Jugoslavije da zajednički izbore svoju slobodu protiv autoritarnog centralizma i hegemonizma i da je zajednički i odbrane od nastupajuće fašističke agresije. Stupiti u sredinu nacija, postaviti se na čelo nacionalnooslobodilačkih pokreta, preuzeti svu odgovornost za revoluciju i nacije istovremeno — to je bila suština nove političke koncepcije, novog političkog smjera u kome je donijeta i realizovana odluka o formiranju Komunističke partije Slovenije i Komunističke partije Hrvatske, a u bližoj perspektivi i Komunističke partije Makedonije.

Koncepcija novog smjera u partijskoj politici povezala se s borbom za narodni front, koja se vodila, tako reći, u federativnom smislu na svakom pojedinom nacionalnom području posebno i u cijeloj Jugoslaviji. Istovremeno je naglašavano (Titovo pismo drugovima u Srbiji iz 1936. godine) da je potrebna zajednička borba demokratskih elemenata svih nacija i nacionalnih manjina za novo, federativno objedinjavanje ravnopravnih nacija i istorijskih pokrajina kao što su Vojvodina i Bosna i Hercegovina. Komunistička partija Jugoslavije, pod Titovim vođstvom, afirmisala je novu, revolucionarnu koncepciju u praktičnoj aktivnosti, pa i u ideji i teoriji, i na tom je praktičnom temelju sazrela i mogućnost i saznanje o nužnosti spajanja narodnooslobodilačke borbe sa socijalističkom revolucijom, u kojoj nacionalno pitanje nije više taktičko pitanje realnih i potencijalnih saveznika revolucije, nego suštinski dio same revolucije. Pri tom je, a naročito u proglasu CK KPJ iz januara 1937. godine, jasno istaknuto uvjerenje da će slobodno samoopredjeljenje nacija Jugoslavije u takvoj zajedničkoj borbi imati za posljedicu njihovu

Digitized by Google

trajnu slobodnu zajednicu, jer će revolucionarni spoj proleterskog i nacionalnog biti najjača garancija izvojevane slobode i ravnopravnosti u zajedničkoj državi.

Na taj način otvorena je perspektiva da buduća jugoslovenska federativna zajednica naroda i narodnosti dobije i svoju drugu, društveno najdublju sadržinu, kao okvir »vladavine proletarijata« u smislu suverenosti svoga puta. Ideja federativne Jugoslavije u koncepciji Komunističke partije Jugoslavije od 1937. pa nadalje neodvojiva je od njene kritike centralizma i unitarizma, na jednoj, i separatizma, na drugoj strani. Komunistička partija Jugoslavije bila je dosljedna u stavu da oba ova derivata građanske ideologije predstavljaju podjednaku opasnost za opstanak jugoslovenske zajednice.

Sazrijevanje Partije i njeno uklapanje u realne istorijske uslove i tokove, do čega je došlo u periodu između 1937. i 1940. godine, našlo je svoj najdublji teorijski, politički i organizacioni izraz na Petoj zemaljskoj konferenciji koja jasno pokazuje da je naš komunistički pokret već tada imao, u osnovi i u većini pitanja, dosta izgrađeno i utemeljeno i teorijsko i praktično-političko stanovište o nacionalnom pitanju, i, u vezi s njim, o cijelom kompleksu razrješavanja društvenih i političkih suprotnosti jugoslovenskog društva. Komunistička partija Jugoslavije, koja se u to vrijeme definitivno konsolidovala i izrastala u pokretačku snagu i predvodnika narodnofrontovskog revolucionarno-demokratskog pokreta, bila je sposobna da utvrdi uzajamnu uslovljenost međunarodne situacije i prijetnje fašizma kao opšte opasnosti za sve narode svijeta, s jedne, i nacionalne neravnopravnosti u staroj Jugoslaviji, s druge strane. Ona je pokazala spremnost da se suprotstavi i fašističkoj agresiji i domaćoj buržoaziji upravo afirmacijom politike nacionalnog oslobođenja. Tako je nacionalno pitanje, kao prvorazredno teorijsko i političko pitanje, ušlo u teoriju, strategiju i taktiku našeg revolucionarnog pokreta.

U rezoluciji Pete zemaljske konferencije formulisano je ovo načelno stanovište: »U ovim sudbonosnim danima imperijalističkog osvajanja, kada se grubom silom uništavaju ostaci slobode i nezavisnosti malih naroda i špekuliše ugnjetenim narodima pojedinih zemalja za postignuće svojih osvajačkih ciljeva, pred našu partiju se postavlja u još oštrijem obliku jedna od najvažnijih zadaća — borba za nacionalnu ravnopravnost ugnjetenih naroda i nacionalnih manjina Jugoslavije.« Iza ovog načelnog određenja Partija formuliše svoje stanovište o svim otvorenim pitanjima položaja i prava svake nacionalnosti unutar Jugoslavije, ukazuje na moguće špekulacije buržoaskih krugova u Jugoslaviji i na pretenzije vanjskih reakcionarnih činilaca da koriste pojedine vidove nacionalnog problema u svome interesu, a na štetu dotičnih nacionalnosti. Odlučno suprotstavljanje takvim pretpostavljenim pokušajima Partija proklamuje kao svoju poziciju. Ovim se naglašava jačanje već otvorene konfrontacije revolucionarnog radničkog pokreta — koji vodi i usmjerava Komunistička partija — s buržoazijom i snagama oko nje, za vodeće pozicije

Digitized by Google

unutar nacionalnog kompleksa. Situacija koja je nastala pola godine kasnije, aprilskim ratom i okupacijom Jugoslavije, aktuelizovala je ovako formulisanu orijentaciju Partije. Nacionalno pitanje u Jugoslaviji uključeno je u procese ostvarivanja socijalističke revolucije.

Narodnooslobodilačka borba, odnosno socijalistička revolucija u Jugoslaviji, od početka je ostvarivala zahtjev da se afirmišu nacionalni individualiteti. Taj se zahtjev ostvarivao uobličavanjem osnovnih nacija u Jugoslaviji u političke jedinice. Revolucija u Jugoslaviji bila je jedinstven proces, vođena je od Komunističke partije kao jedinstvene idejne i političke snage, ali se u toj revoluciji respektovalo ono što je Partija proklamovala u svojoj programskoj orijentaciji utvrđenoj na Petoj zemaljskoj konferenciji. Na dosljednom ostvarivanju federativnih osnova nove države revolucija je bila neprekidno u sukobu s vladajućim krugovima stare Jugoslavije, koji su nastupali kao legitimni nosioci državnog kontinuiteta.

Osnovna orijentacija naše revolucije — oslanjanje na snagu i inicijativu naroda, na izvorni suverenitet revolucije pri oblikovanju njenog odnosa prema ostalom svijetu — u biti je neodvojiva od nacionalne politike Komunističke partije Jugoslavije, od njene koncepcije odnosa između revolucije i nacije. Po svojim osnovnim principima to je politika borbe za priznavanje i dosljedno uvažavanje prava nacija na samoopredjeljenje, koje se ostvaruje na inicijativu i pod vođstvom radničke klase i njene revolucionarne partije, a svoj najvažniji politički izraz nalazi u borbi za bratstvo, jedinstvo i ravnopravnost naroda i narodnosti Jugoslavije. Po svojoj društvenoj suštini to je borba za to da radnička klasa zauzme položaj vodeće klase u svakoj naciji ponaosob i u svima njima zajedno.

Pitanje smisla postojanja jugoslovenske državne zajednice istorijski je neposredno otvoreno u aprilu 1941. godine okupacijom i komadanjem Kraljevine Jugoslavije. Već tada je inicijativom i aktivnošću KPJ opredijeljen i odgovor na to pitanje. Naime, kao revolucionarna organizacija radničke klase, čija se oslobodilačka misao i u socijalnoj i u nacionalnoj komponenti već počela afirmisati kod svih naših naroda i narodnosti, KPJ apsolutno nije prihvatila stanje koje je nametnuo fašistički osvajač uz pomoć raznih domaćih izdajnika.

Cjelokupna zbivanja vezana za fašističku agresiju na Jugoslaviju i vladavinu nasilja zaoštrila su nacionalno pitanje do krajnjih granica. Ono se suštinski zaoštrilo i tamo gdje je okupator istupio s parolama o navodnom nacionalnom oslobođenju (Hrvatska, Makedonija, Crna Gora, Kosovo), a posebno u kvislinškim tvorevinama, čija vođstva su, inspirišući se ideologijom i praksom svojih fašističkih uzora i patrona — genocidom i drugim sredstvima nasilja — pokušavala ostvariti koncepciju takozvane etnički čiste države. Kao jedina organizovana politička snaga čiji jugoslovenski karakter i integritet nije snašla sudbina

Digitized by Google

jugoslovenske države, KPJ je nastavila da razvija i primjenjuje svoju revolucionarnu političku koncepciju o odnosu prema nacijama, stvorenu i provjerenu u prethodnoj borbi za konsolidaciju Partije.

Ukazujući na mnogostruke uzroke katastrofe monarhističkog režima, Komunistička partija Jugoslavije unosila je u jugoslovenske okvire novi politički i društveni sadržaj tako što je afirmisala revolucionarni savez radničke klase, seljaštva i progresivne inteligencije kao društveno određujući faktor jugoslovenske zajednice, jasno otvarajući perspektivu da će ponovo izborena zajednica naroda i narodnosti dobiti karakter nove istorijske kategorije, da će to biti zajednica ravnopravnih, slobodnih i zbratimljenih naroda, a istovremeno i domovina proletarijata, seljaštva i drugih radnih slojeva. Takav karakter borbe za novu jugoslovensku zajednicu bio je odlučujući činilac za uspješnost oslobodilačkog rata i revolucije i u svim nacionalnim sredinama Jugoslavije.

U neposrednoj praksi vođenja narodnooslobodilačke borbe, u sklopu stvaranja oružane sile i narodne vlasti, Komunistička partija je, kao svoju osnovnu političku parolu isticala poziv na bratstvo, jedinstvo i ravnopravnost naroda i narodnosti u borbi protiv okupatora i njihovih domaćih pomagača — i kao poziv na neposrednu akciju i kao dugoročnu programsku orijentaciju. Ta je parola izražavala stvarnu borbenu spremnost nosilaca revolucije, jer su bratstvo, jedinstvo i ravnopravnost bili i prvi uslov za razvijanje i pobjedu narodnooslobodilačke borbe i prvi i osnovni uslov za stvaranje nove državne zajednice i za njeno egzistiranje kao vlasti radnog naroda.

Politički i vojni organi narodnooslobodilačkog pokreta od prvog su dana ustanka praktično uticali na organizovanje, rad i razvoj novih, opštenarodnih organa vlasti. I time je potvrđivana istina da u složenim revolucionarnim procesima ne postoje stroge granice između vojnih, političkih i ostalih vidova vršenja vlasti u jedinstvenoj funkciji određenoj istim nosiocima i istovetnim interesima revolucionarnog subjekta i širih društvenih snaga koje slijede njegov kurs.

Jednu od istinskih prekretnica u kvalifikovanju narodnooslobodilačkih odbora kao organâ vlasti predstavlja direktivno pismo Josipa Broza Tita Glavnom štabu za Hrvatsku, Operativnom štabu Bosanske krajine i Operativnom štabu IV zone, u kome se narodnooslobodilački odbori ne tretiraju više kao privremeni organi vlasti i u kome se iznosi stanovište da je taj stadijum privremenosti u njihovom razvitku već prevaziđen. Nije ovdje riječ samo o tome da tretman narodnooslobodilačkih odbora ne ovisi od zadržavanja ili gubljenja oslobođenih teritorija, nego je suština eliminisanja takozvane privremenosti u tome da je »konačno svršeno sa starim oblicima vlasti i da je sadašnja forma, koju je stvorio ustanak, ona klica iz koje će se razviti buduće vlasti«. Naglašavanje stabilnosti i dubine zasnovanosti nove vlasti pokazuje da se u središtu aktivnosti vođstva narodnooslobodilačkog

Digitized by Google

pokreta početkom jeseni 1942. godine našla ideja o ozakonjivanju promijenjenog odnosa snaga na unutrašnjem jugoslovenskom frontu, koja je, u stvari, nikla u avgustu 1941. godine, kada je Tito pomišljao na osnivanje komiteta narodnog oslobođenja, koji bi imao karakter narodne vlade u revoluciji.

Pošto je vođstvo narodnooslobodilačkog pokreta analiziralo izmjene vojnih, političkih i međunarodnih odnosa u jesen 1942. godine, uslijedilo je sazivanje i održavanje Prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću 26. i 27. novembra 1942. godine. To je zasjedanje označilo stvaranje opštepolitičkog predstavništva naroda Jugoslavije — kako je to bilo istaknuto u rezolucijama o osnivanju i organizaciji AVNOJ-a. Socijalni i nacionalni program narodnooslobodilačkog pokreta bio je izražen u najopštijim formulacijama o stvaranju uslovâ za srećniju budućnost u slobodnoj bratskoj zajednici naroda. Time je jugoslovenskim narodima i cijelom svijetu predočeno da narodnooslobodilačka borba nosi u sebi značajne osobine nacionalnih, socijalnih i demokratskih političkih promjena u odnosu na stari građanski poredak. Najviše političko tijelo, osobena »revolucionarna skupština«, izraslo je iz osnovnih slojeva radništva, seljaštva, inteligencije i iz rodoljubivih dijelova sitnog i srednjeg građanstva, iz reda svih jugoslovenskih naroda i narodnosti, čije su temelje činili narodnooslobodilački odbori, organizovani po dijelovima oslobođene i neoslobođene teritorije, koji su kao osnovne ćelije revolucionarne vlasti izražavali interes novih društvenih snaga. Njihove su težnje — preko AVNOJ-a i narodnooslobodilačkih odbora, kao organâ suverenosti naroda, koji su u suštini imali karakter narodne vlasti i vlade — dobile stalni, organizovani podsticaj, zaštitu i oživotvorenje.

Deklarišući se kao opštepolitičko predstavništvo naroda Jugoslavije, AVNOJ je istakao nužnost ujedinjavanja svih antifašističkih i rodoljubivih snaga u borbi protiv okupatora i, nalazeći izvorne snage u podršci naroda i u vojnoj snazi narodnooslobodilačkog pokreta, od tada postoji kao najviše političko tijelo narodnooslobodilačkog pokreta, koje se, sa ostalim organima narodnooslobodilačkog pokreta, pored ostalog, bori i za formalno-pravnu legalizaciju nastalih promjena u Jugoslaviji i njihovo prihvatanje u inostranstvu.

Sve do jeseni 1943. godine ranije izgrađena koncepcija o samoopredjeljenju nacija nije se formalno oblikovala u državno-pravni program, iako je svakom učesniku narodnooslobodilačkog pokreta i društvenim snagam koje su ga podržavale bilo jasno da je to onaj oblik prava na samoopredjeljenje za koji se zalagao komunistički pokret od sredine tridesetih godina. I sama struktura narodnooslobodilačke vojske, formiranje glavnih štabova (kao rezultat savjetovanja u Stolicama iz 1941. godine), pa i drugih nacionalnih i pokrajinskih rukovodstava još od 1941. godine, stvarala je temelje buduće federacije. Okolnost da te promjene nisu formalno-pravno legalizovane na Prvom zasjedanju AVNOJ-a bila je uslovljena jedino uticajem međunarodnih odnosa, prven-

Digitized by Google

stveno odnosa među saveznicima, koji u tom trenutku, iz različitih međusobno uslovljenih razloga, još nisu bili voljni da prihvate takvo rješenje.

Sâmo načelo da federacija nastaje samoopredjeljenjem nacija nije ni u vrijeme Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu bilo potrebno posebno i teorijski objašnjavati. Odluka AVNOJ-a u Jajcu o federativnom uređenju Jugoslavije predstavljala je realizaciju načela suverenosti jugoslovenskih naroda. Istovremeno s nabrajanjem nacija nabrajane su i političke teritorije koje sačinjavaju ravnopravne članove federacije, preko kojih se obezbjeđuje načelo ravnopravnosti i nacija i nacionalnosti svake od ovih državnih zajednica. Tako se federacija, nastala u revolucionarnom narodnooslobodilačkom ratu, sama objasnila.

Komunistička partija Jugoslavije, sigurno i pod uticajem sličnih rješenja u Sovjetskom Savezu, ali znatno više i presudno na osnovu vlastitog iskustva i stvarne etničke i političke situacije u zemlji, već se i prije, a i u toku narodnooslobodilačkog rata, orijentisala na to da prilikom utvrđivanja federalnih jedinica u najvećoj mogućnoj mjeri uvaži etnički princip, ali ne kao jedini i isključivi. Usvojeno je i načelo uvažavanja posebnosti pojedinih istorijskih pokrajina i svijesti njihovog cjelokupnog stanovništva »o svojoj samostalnosti«.

Sa ovim je najtješnje povezana i okolnost da uoči Drugog zasjedanja AVNOJ-a još uvijek u samom rukovodstvu narodnooslobodilačkog pokreta nisu bile do kraja raščišćene predstave o budućem položaju Bosne i Hercegovine u federativnoj Jugoslaviji. Promišljajući o jugoslovenskoj federaciji kao državnoj zajednici koju bi trebalo zasnovati, u konstitutivnom smislu, isključivo na etničkom principu, neki učesnici u radu na izradi nacrta odluka za Drugo zasjedanje AVNOJ-a bili su skloni stanovištu o Bosni i Hercegovini, usljed njene nacionalne raznolikosti, kao autonomnoj, a ne kao federalnoj jedinici, bilo da se veže za federalnu Srbiju bilo direktno za federaciju kao autonomna jedinica. Polazilo se od shvatanja »koliko nacija toliko i federalnih jedinica«, što je bio mehanički nacrt, koji je odbačen baš zahvaljujući uvažavanju načela o postojanju istorijski formiranih geopolitičkih cjelina na kojima ravnopravno živi više naroda — u slučaju Bosne i Hercegovine Muslimani, Srbi i Hrvati — sa specifičnom političkom problematikom i dotadašnjih tekovina narodnooslobodilačke borbe.

Pripadnici tri nacije i više nacionalnosti koje tvore Bosnu i Hercegovinu kao multinacionalnu zasebnost na jedinstvenom geopolitičkom prostoru u toku narodnooslobodilačke borbe i revolucije opredijelili su se jedinstveno da žive zajedno i da im nacionalne i vjerske razlike nisu prepreka za socijalnu integraciju na novim osnovama. Takvi principi, koji u sebi spajaju klasnu i nacionalnu komponentu, dosljedno su provedeni u radu i odlukama Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a u Mrkonjić-Gradu, na

Digitized by Google

kome je Bosna i Hercegovina konstituisana kao federalna jedinica u federativnoj Jugoslaviji. Polazeći od tih principa i odluka, kao i od dotadašnjih tekovina narodnooslobodilačke borbe i revolucije u Bosni i Hercegovini, vijećnici AVNOJ-a su odbacili sugestije, odnosno zahtjeve doktrinerâ i zastupnikâ teorije o čistoj naciji tipa državne zajednice i potvrdili Bosnu i Hercegovinu kao ravnopravnu federalnu jedinicu u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji.

Odluke AVNOJ-a u Jajcu na državno-pravni način su izrazile promijenjeni odnos vojnih i političkih snaga u Jugoslaviji u korist snaga revolucije i stvorile čvrstu i realnu osnovu za konstituisanje Jugoslavije kao države zasnovane na demokratskim principima. One su imale realnu podlogu u snazi narodnooslobodilačkog pokreta, kao faktora savezničke vojne strategije, u efikasnom sistemu stvarne narodne vlasti, koji je davao sadržajni smisao nazivu demokratske federativne Jugoslavije kao »države narodnooslobodilačkih odbora«, kao i u demokratskim i emancipatorskim političkim i društvenim procesima do kojih je dolazilo u sve većem zamahu revolucije. Davanjem državno-pravne forme AVNOJ-u kao dotadašnjem opštepolitičkom tijelu izvršeno je praktično ustavno sankcionisanje revolucionarnog diskontinuiteta vlasti s buržoaskim režimom, obezbijeđeni dotadašnji rezultati narodnooslobodilačke borbe i revolucije, a istovremeno ojačan međunarodni položaj nove Jugoslavije. Događaji koji su kasnije uslijedili potvrdili su da je Komunistička partija Jugoslavije u složenoj i protivrječnoj unutrašnjopolitičkoj i međunarodnoj situaciji iznašla originalni i pravi prilaz za međunarodno priznanje demokratske revolucionarne vlasti sa dalekosežnim istorijskim posljedicama.

Odluke AVNOJ-a u Jajcu su i deklarativno-političkog karaktera, pošto proglašavaju stanje stvoreno narodnooslobodilačkim ratom i revolucijom, i istovremeno konstitutivnog karaktera, s obzirom na to da već izgrađenom sistemu narodne vlasti daju kvalitativno nov elemenat u vidu najvišeg organa vlasti. Pošto su proisticale iz novih političkih odnosa stvorenih u revoluciji, te su odluke potvrđivanjem i odobravanjem svih ranijih odluka Vrhovnog štaba NOV i POJ i Izvršnog odbora AVNOJ-a donijetih u prethodnim periodima revolucije, prekidale vezu sa ranijim državnim poretkom.

S druge strane, odlukama o federativnom uređenju jugoslovenske države nije se prekidao međunarodnopravni kontinuitet Jugoslavije kao subjekta međunarodnog prava, za čije je ispunjavanje AVNOJ imao sve elemente definisane u međunarodnom pravu, u principima Atlantske povelje i Povelje Ujedinjenih nacija. Odlukom o federativnom uređenju nisu istovremeno do kraja razrađene sve pojedinosti položaja pojedinih federalnih jedinica, što je naknadno urađeno u periodu između Drugog i Trećeg zasjedanja AVNOJ-a ustavno-pravnim formiranjem članica federacije kao državnih individualiteta na temeljnim principima usvojenim i proglašenim u Jajcu 1943. godine. Time je narodnooslobo-

Digitized by Google

dilačka borba i revolucija naroda i narodnosti Jugoslavije, u vidu demokratske federativne socijalističke jugoslovenske državne zajednice, dosljedno realizovala princip prava nacija na samoopredjeljenje, uključujući i pravo na otcjepljenje, kao jedno od fundamentalnih načela demokratije. To našoj revoluciji i svim njenim osnovnim tekovinama, uključujući i trajne osnove nove jugoslovenske države, daje duboko obilježje i pečat demokratičnosti.

Odluke AVNOJ-a simbolizuju završetak jednog ciklusa borbe za ujedinjenje na principima jednakosti, ravnopravnosti i samosvojnosti naših naroda i narodnosti, koji su u vatri revolucije potvrdili želju da se ujedine i koji su se prvi put, bez ostatka, zajedno borili za iste vrijednosti, ideale i principe života. Ujedinjenje, integracija i anticipirano socijalističko zajedništvo, kakvo se utemeljilo odlukama AVNOJ-a, nije diktirano iz centara velikih sila, kao ranije, nego je izboreno uprkos svim protivljenjima. Samo borba koju je predvodila radnička klasa i njena avangarda, Komunistička partija Jugoslavije, mogla je da poluči rješenja za sve klasne i nacionalne suprotnosti stvaranjem istinske samoupravne narodne zajednice — Demokratske Federativne Jugoslavije. Talas snaženja narodnooslobodilačkog pokreta i fronta revolucionarnih snaga nakon donošenja avnojskih odluka traje i danas, potvrđujući da te odluke odgovaraju interesima svih naroda i narodnosti u našoj zemlji i da se njihova valjanost trajno očituje.

Revolucionarna, avnojska dostignuća i iskustva pokazuju da ni jedan naš narod nije mogao niti može riješiti suštinska pitanja egzistencije u okviru svojih zatvorenih, uskih koncepcija, zatvarajući se u sebe, bez opštejugoslovenskih vidika i bez zajedničke borbe sa drugim narodima i narodnostima u okviru socijalističke samoupravne zajednice ravnopravnih i zbratimljenih naroda i narodnosti. Plod takve zajedničke borbe i stremljenja jesu i republike i pokrajine, kao državne i samoupravne zajednice i društveno-političke zajednice *sui generis* i samoupravne zajednice, koje imaju odgovornost kako za sopstveni razvoj tako i za razvoj jugoslovenske zajednice u cjelini.

Avnojskim duhom, riječju i djelom oživotvorilo se ono što je vijekovima živjelo u svijesti običnog čovjeka — bez obzira na to kojem našem narodu i narodnosti pripadao — da živi istinski slobodno i mirno na svome, u bratstvu, jedinstvu i ravnopravnosti, u socijalističkom zajedništvu kao garanciji i egzistenciji i razvoja svih sopstvenih potencijala. Zato opštejugoslovensko zajedništvo na avnojskim principima i osnovama nije nikakva apstrakcija ili neka pragmatična politička konstrukcija. Ono je plod revolucionarne borbe i njena tekovina, to je sam život — stvarnost našeg društvenog bića, čiji se kvalitet i snaga manifestuju upravo u dijalektičkom jedinstvu klasnog i nacionalnog interesa, u međuzavisnosti i povezanosti klasne i nacionalne emancipacije. Ako našu socijalističku revoluciju, ostvarenu u narodnooslobodilačkoj borbi, danas ocjenjujemo sa stanovišta afirmisanja nacija

Digitized by Google

kao istorijskih ljudskih zajednica, možemo bez ikakve rezerve zaključiti da je ona na tome planu učinila ono što su joj istorijske okolnosti omogućavale.

Smisao nacionalne slobode jeste u tome da nacija, kao ljudska zajednica, omogućuje kontinuiranu aktivizaciju svojih unutrašnjih potencijala i razvijanje svih sadržaja ljudskog življenja. Sloboda se sastoji u ukidanju vanjskih ograničenja koja pomenutu aktivizaciju blokiraju, onemogućuju, odnosno unutrašnje potencijale iskorištavaju u interesu vannacionalnih činilaca. No, savremena nacija egzistira u široj međunarodnoj zajednici. Sadržaji ljudskog življenja ne formiraju se isključivo unutrašnjim razvojem nacije kao zajednice, nego i u široj međunarodnoj komunikaciji. U toj komunikaciji učestvuju zemlje različitih stupnjeva razvijenosti i stvaraju posebne odnose međuzavisnosti. Problemi razvoja nacija koje su zaostajale ostaju otvoreni i u uslovima kada se one oslobađaju od ranijih vanjskih ograničenja. Upravo zato samo konstituisanje nacija u politički subjekt ne može da izmijeni položaj ljudi u naciji koja je sticajem istorijskih okolnosti zaostajala za drugima.

U našoj su se zemlji nacije u toku oružane revolucije konstituisale u političke subjekte. To je najpovoljnije rješenje koje je na planu oslobađanja nacija mogla dati naša revolucija. Ono omogućuje da se u svakoj našoj naciji aktivira materijalni i ljudski potencijal u oblasti razvoja i unapređivanja različitih vidova odnosa među ljudima koji u njoj egzistiraju i djeluju, da se unapređuje vlastita kultura itd. Međutim, postoje ograničenja koja se ne mogu prevladati na osnovu onih rješenja koja je dala naša revolucija, to jest na osnovu konstituisanja nacionalnih individualiteta u političke subjekte. Ta su ograničenja sadržana u svim onim neravnomjernostima razvoja koje se, dugoročno posmatrano ne mogu prevladati samom upotrebom autoriteta nacionalnih i političkih institucija, nego prvenstveno otvaranjem i razvijanjem šire ekonomske i kulturne komunikacije koja nadmašuje nacionalne i republičke granice i utiče na stvaranje šireg, međunarodnog zajedništva.

Kao što je sloboda svakog naroda i narodnosti u Jugoslaviji ponaosob uslov slobode, bratstva i ravnopravnosti svih zajedno, tako nema niti može biti afirmacije bilo kojeg naroda i narodnosti bez razvoja i afirmacije svakog pojedinačno i svih zajedno. Sublimacija je to smisla, suštine i idejnog određenja opštejugoslovenskog zajedništva koje je garantija istorijskog i egzistencijalnog opstanka i svestranog razvoja naroda i narodnosti naše zemlje. Temelj je toga zajedništva i samoupravni produkcioni odnos koji obezbjeđuje i razvija ekonomske, kulturne, političke i idejne pretpostavke vlasti radničke klase i radnih ljudi i koji je, samim tim, u svom biću suprotstavljen svakom unitarizmu i separatizmu.

Digitized by Google

Branko Petranović

AVNOJ u sistemu vlasti DFJ

Da bismo odgovorili na postavljenu temu, pretresli smo nekoliko njenih složenih komponenata:

1. Pre svega, pitanje karaktera AVNOJ-a i odnosa najvišeg organa jugoslovenske federacije s drugim organima vlasti u ovom prelaznom periodu, hronološki obeleženom od 7. marta do 29. novembra 1945;

2. političku osnovu AVNOJ-a i revolucionarnog poretka;

3. suprotna shvatanja revolucionarnih snaga i građanske opozicije o prirodi Sporazuma Tito — Šubašić;

4. prethodne uslove saveznikâ za međunarodno priznanje novih organa vlasti, pre i posle izbora za Ustavotvornu skupštinu 11. novembra 1945.

I

Između Drugog i Trećeg zasedanja AVNOJ-a došlo je do njegovog proširenja na dva načina: uključivanjem većnikâ iz onih federalnih jedinica koje u njemu nisu bile srazmerno zastupljene, te na osnovu preporuke Krimske konferencije. Ako je proširenje po prvom osnovu proizlazilo iz razvoja narodnooslobodilačke borbe i jugoslovenske federacije, dotle se po drugom osno-

Digitized by Google

vu zasnivalo na međunarodnoj intervenciji usmerenoj na to da se osigura ustavni kontinuitet Jugoslavije, na čemu su naročito insistirali Britanci. No, i u ovom drugom slučaju revolucionarne snage su bile dovoljno jake da osiguraju centralno mesto AVNOJ-a u sistemu vlasti DFJ. Prvo, AVNOJ je u Krimskoj preporuci pomenut kao realno telo koje se proširuje narodnim poslanicima Kraljevine Jugoslavije; drugo, u AVNOJ su se mogli kooptirati samo oni poslanici koji se nisu ogrešili o patriotske norme u tekućem ratu. Pa i takva odredba u Preporuci izmenjena je ulaskom u AVNOJ tri grupe većnika, odnosno poslanika: nekompromitovanih poslanika poslednje kraljevske skupštine izabrane za vreme Milana Stojadinovića, grupe predstavnika političkih stranaka i grupa i jednog broja javnih radnika bez stranačkog obeležja. Pretvaranjem AVNOJ-a u Privremenu narodnu skupštinu (PNS) 10. avgusta 1945. revolucionarna skupština se nije gasila, već je nastavljala rad u nešto izmenjenom sastavu i pod drugim imenom.

Između zasedanja AVNOJ-a pravo vršenja njegovih izvršnih i zakonodavnih funkcija pripadalo je Predsedništvu AVNOJ-a. Nije reč o nekom posebnom ili izdvojenom organu, već o suženom telu AVNOJ-a, u skladu s principom jedinstva vlasti. Na Trećem zasedanju AVNOJ-a sastav Predsedništva je izmenjen s obzirom na promene koje je pretrpeo AVNOJ. To telo do zasedanja Ustavotvorne skupštine deluje kao Predsedništvo Privremene narodne skupštine. I u jednom i u drugom telu: u AVNOJ-u i u Predsedništvu AVNOJ-a, odnosno PNS i njenom predsedništvu, narodnofrontovska većina je imala apsolutnu većinu. Pokazale su se kao nerealne početne bojazni nekih rukovodećih ljudi KPJ o budućem odnosu snaga u PNS.

Treći organ u ovom prelaznom periodu bilo je Namesništvo. Uvođenjem ove ustanove u sistem vlasti DFJ drugi sporazum Tito — Šubašić ili Beogradski razlikovao se od prvog, odnosno Viškog, jer je — polazeći od međunarodnog kontinuiteta Jugoslavije, to jest od toga da Jugoslavija nastavlja da živi u svom starom obliku u spoljnim odnosima — predviđao prenošenje kraljevskih ovlašćenja u oblasti međunarodnog predstavljanja na Namesništvo. Namesništvo je delovalo umesto, u Jajcu suspendovanog, kralja Petra II, dok se narod ne bude izjasnio o obliku vladavine na slobodno organizovanim izborima posle oslobođenja. Dakle, uvedeno je kao tipična privremena i prelazna ustanova. Namesnici su bili ljudi na zalasku svoje političke karijere (Srđan Budisavljević) ili bez većeg uticaja u političkom životu (A. Mandić i D. Sernec). Ovlašćenja Namesništva su regulisana, bila ograničenog dometa i brzo iscrpljena. Čak i onda kada su korišćena imala su formalni, protokolarno-ceremonijalni značaj. Namesništvo nije nastalo iz nekih unutrašnjopolitičkih potreba, već iz obzira prema saveznicima i uslovljenosti međunarodne afirmacije jugoslovenske revolucije. Sa stanovišta faktičkih namera Britanaca, Šubašića i rojalističkih snaga Namesništvo bi se moglo posmatrati i kao čuvar izvršenja Sporazuma Tito — Šubašić. U

Digitized by Google

suštini, uloga Namesništva je bila dekorativnog karaktera. Namesništvu su pripadala prava u sklopu funkcije međunarodnog predstavljanja Jugoslavije (zaključivanje međunarodnih ugovora, ali bez prava ratifikacije), kao i pravo da, na predlog resornog ministra, a u saglasnosti sa Predsednikom vlade, postavlja i unapređuje šefove diplomatskih i konzularnih predstavništava, te da prima akreditivna i opozivna pisma predstavnikâ stranih država u Jugoslaviji. Namesništvo je iscrplo svoja ovlašćenja s nekoliko akata u toku trajanja DFJ, to jest do 29. novembra 1945. godine. Tako je dalo »investituru« »Ministarskom savetu«, kao nekoj vrsti šefa države, ali na predlog Predsedništva AVNOJ-a. Dalo je, takođe, ovlašćenje maršalu Titu da zaključi Ugovor o prijateljstvu i uzajamnoj pomoći između Jugoslavije i SSSR-a, 11. aprila 1945, koji je kasnije ratifikovala Privremena narodna skupština.

Četvrti organ najviše vlasti DFJ jeste savezna vlada poznata kao Privremena vlada DFJ, Jedinstvena vlada, Ministarski savet DFJ. Nastala je kao rezultat ukidanja dotadašnjeg paralelizma. Postavljena je Ukazom kraljevskih namesnika, na predlog Predsedništva AVNOJ-a, što takođe odaje kompromis, ali nije položila zakletvu pred Namesništvom, već pred Predsedništvom AVNOJ-a. Ona nije rezultat fuzije NKOJ-a i kraljevske vlade, jer je NKOJ prethodno raspušten, a Vlada dala ostavku. Vlada je »jedinstvena« u tom smislu što je nestalo »dvojstvo« NKOJ-a i Šubašićeve vlade, a ne u smisllu njene monolitnosti, jer su se u Privremenoj vladi DFJ nalazili i predstavnici opozicije sa Grolom, Šubašićem i Šutejom. Mada ih u ovom slučaju izjednačujemo po merilu opšteg odnosa opozicije prema novom poretku, između Grola i Šubašića su postojale razlike. Oni nisu jedinstveno nastupali niti su nudili zajedničke alternative. Da li se ulaskom u Vladu članova dva različita tela može govoriti o koalicionoj strukturi te vlade? Analiza bi nam pokazala sledeće: da u Vladi postoji neravnopravan odnos snaga, jer predstavnici opozicije nemaju oružanu silu, uticaj na lokalne ili regionalne organe vlasti; nemaju za sobom političkih organizacija koje bi ih sledile, bar kada je reč o Šubašiću i Šuteju, jer stara HSS i ne postoji, već samo HSS u JNOF-i Hrvatske, odnosno HRSS od juna 1945; oni se u Vladi stranački i ne iskazuju. Na koalicioni karakter mogla bi upućivati dva momenta: međunarodni faktor koji podržava opoziciju i status Šubašića kao potpisnika sporazuma čije je izvršenje u toku. Međutim, u pogledu ovog drugog momenta ne možemo prevideti činjenicu da nije reč o sporazumu dve ličnosti, već o sporazumu između NKOJ-a i Jugoslovenske vlade u izbeglištvu.

Privremena vlada DFJ, formalno gledano, nije nastavak NKOJ-a, ali suštinski jeste. Ona je nosilac izvršne vlasti, dok je zakonodavna vlast pripadala AVNOJ-u. Pri donošenju svojih akata bila je podređena AVNOJ-u, odnosno njegovom Predsedništvu. Program vlade, koji je preko Radio-Beograda izneo njen predsednik maršal Tito, izražavao je tekuće i perspektivne po-

Digitized by Google

glede snaga koje su pobedonosno izvele oružanu smenu vlasti. Vladina Deklaracija je nagoveštavala da produbljuje revolucionarno-demokratske mere NKOJ-a. Izjašnjavala se za ravnopravnost naroda kao »svetinju«, za očuvanje i širenje demokratskih prava, najavila je agrarnu reformu i kolonizaciju, niz socijalnih mera.

Privremena vlada DFJ imala je federativnu strukturu ustanovljavanjem ministarstava za pojedine jugoslovenske zemlje, mada se ona nisu zadržala u strukturi vlade posle obrazovanja Vlade FNRJ. Teze o narodnim odborima, izrađene u Ministarstvu za konstituantu maja 1945, kome je na čelu stajao E. Kardelj, predviđale su i Trst kao sedmu federalnu jedinicu Jugoslavije, ali je taj akt ostao internog karaktera, to jest nije javno publikovan. Vlade federalnih jedinica obrazovane su aprila — maja 1945, dok su zemaljska antifašistička tela nastavljala rad kao narodne skupštine članice federacije (Sabor, Sobranje).

Privremena vlada DFJ se retko sastajala, što je bio predmet žalbi predstavnikâ opozicije diplomatama i političarima zapadnih saveznika. Uoči Potsdamske (Berlinske) konferencije, kada se opozicija spremala da izazove krizu vlade, stvoren je interministarski komitet u kome su se nalazili, između ostalih, M. Grol i J. Prodanović, koji je razmatrao predloge nekih zakona i proširenje AVNOJ-a. Izvori pokazuju da je Grol pripisivao nemogućnost sporazuma Kardeljevoj nepopustljivosti. Iz američke dokumentacije se vidi da su SAD polazile od toga da opozicija gubi uticaj u Jugoslaviji, ali su u vreme rada pomenutog interministarskog komiteta smatrali kao uspeh to što je Grol donekle uspeo da izmeni Nacrt izbornog zakona i da se zakaže treće zasedanje AVNOJ-a.[1]

Najvažniji poslovi su se obavljali u rukovodstvu Partije, na formalnim i neformalnim sastancima rukovodećih komunista. Opozicija nije imala uticaja na neke najvažnije resore koji su se nalazili u rukama KPJ: Ministarstvo narodne odbrane, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Ministarstvo za konstituantu, zatim interresorni organ kakav je bio Privredni savet. Mada je Šubašić bio na čelu resora spoljnih poslova, najvažniji poslovi ovog Ministarstva su bili usredsređeni — kao i u ratu — u rukama maršala Tita. Šubašić je jedno vreme bio i odsutan, učes-

---

[1] U Komitetu ministara su se nalazili Edvard Kardelj, Andrija Hebrang, Jaša Prodanović, Milan Grol, Juraj Šutej i Frane Frol. Prema izveštajima Harolda Šanca, otpravnika poslova SAD u Beogradu, o proširenju AVNOJ-a od 27. jula 1945. Tito je, prihvatanjem Šubašićevog predloga da Komitet ministara prouči zakone i iznese preporuku vladi, izbegao neposrednu krizu vlade. Šanc je smatrao da će se kriza »verovatno vratiti za desetak dana«. Otpravnik poslova citira Šuteja da »svako očekuje neki znak iz Potsdama da se Jugoslavija nalazi na dnevnom redu«. — Navedeno prema: Slobodan Nešović — Branko Petranović, *AVNOJ i revolucija*, »Narodna knjiga«, Beograd, 1983, str. 742.

Digitized by Google

tvujući na Osnivačkoj konferenciji Organizacije ujedinjenih nacija u San Francisku (aprila—maja 1945), koja tada nije bila u centru međunarodne pažnje DFJ.

II

Revolucionarne snage su rukovodile svim organima vlasti i masovnim antifašističkim organizacijama, čineći jezgro u svim strukturama vlasti DFJ: AVNOJ-u, Predsedništvu AVNOJ-a i Privremenoj vladi DFJ. KPJ je rukovodila oružanom silom i organima bezbednosti (Odeljenjem zaštite naroda). Nukleus je masovnih organizacija: JNOF-a, odnosno NFJ, USAOJ-a, AFŽ-a i JSRNJ. Izašla je iz rata sa golemim kapitalom — političkim i moralnim, kao snaga koja je stajala na čelu oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije. Formulisala je revolucionarno-demokratski program NFJ kao viziju nove Jugoslavije. Na unutrašnje uređenje Jugoslavije — zasnovano na federativnim osnovama — gledala je kao na imperativ više nacionalne zajednice, tek izišle iz dramatičnih ratnih sukoba. KPJ je bila rukovodeća snaga u političkom sistemu, iako je svoj program izražavala preko Narodnog fronta Jugoslavije. Budući *de facto* vladajuća politička sila DFJ, KPJ ipak nije — usled nekih osobenosti međunarodne i unutrašnjopolitičke prirode, te karaktera same revolucije, iskazivala u javnosti status svojih članova, niti davala publicitet svom unutarpartijskom životu. Svojom reorganizacijom na izlasku iz rata KPJ je stvorila aparat direktivnog rukovođenja u formi Politbiroa, Organizaciono-instruktorskog i Agitaciono-propagandnog odeljenja i više internih savetodavnih komisija, koje su odgovarale pojedinim sektorima državne aktivnosti i društvenog života (masovne organizacije, narodna vlast, spoljna politika itd.). Popunjen AVNOJ je mogao nastaviti rad s nadmoćnom većinom koju su činili komunisti i većnici koji su sledili liniju i program JNOF, odnosno KPJ.

Korenita promena sistema vlasti u osobenim ratnim uslovima nije, međutim, značila da je KPJ zapostavljala mogućnosti kontrarevolucionarnih snaga, makar one bile i poražene u tek završenom ratu. Jugoslavija je prošla kroz surovo ratno razdoblje koje je ostavilo duboke tragove intenzitetom sukoba sa snagama starog društva i okupatorima. Snage legalne građanske opozicije zalagale su se za podelu vlasti. Snažan otpor sređivanju političkih prilika pružala je hijerarhija Rimokatoličke crkve s nadbiskupom Stepincem koji se, otvarajući fazu borbe »ratobornog katolicizma« s narodnom vlašću, nije mirio s novim položajem starih snaga, novom državom, s položajem Rimokatoličke crkve u novom sistemu vlasti, smatrajući da se radi o nasilničkom, anacionalnom, bezbožnom poretku koji neće dugo ni trajati (»frtalj ure«). Stare snage, bez obzira na nacionalno poreklo, mada vojno poražene u toku rata, uzdale su se u razlaz među saveznicima, u raspad antihitlerovske koalicije, razgorevale psi-

Digitized by Google

hozu trećeg svetskog rata. Tršćanska kriza uveliko je dala ohrabrenje protivnicima novog režima. Čerčilova upornost maja 1945. da sačuva istočne granice Italije — koja je u pismenoj korespondenciji dobila karakter krstaške antikomunističke krilatice — da se od Baltika do Jadrana (od Štetina do Trsta) spusti željezna zavesa između sveta slobode i tiranije — kao da je realno upozoravala na predstojeću konfrontaciju. Emigrantski prvaci su u Londonu organizovali Jugoslovenski narodni odbor (Sl. Jovanović, Milan Gavrilović, Vjećeslav Vilder, Jovan Banjanin i drugi) koji se zalagao za izmenu poretka u Jugoslaviji. Vlatko Maček, odstupivši s ustašama iz Zagreba, započinjao je u emigraciji srodnu aktivnost protiv DFJ. Ostaci kontrarevolucionarnih kolaboracionističkih formacija prihvaćeni su od zapadnih saveznika i smešteni u logore organizovane na vojnoj osnovi. Vjećeslav Vilder je pisao Savici Kosanoviću da Jugoslavija neće dobiti Trst samo zbog toga što se opredelila na sovjetsku stranu.

Usled pomenutih manifestacija protiv nove Jugoslavije u partijskim direktivama iz toga vremena neprekidno se razvija podorzenje i upućuje na budnost i mobilnost članova. Tršćanska kriza i kasniji zapadni pritisak na Jugoslaviju kao da su opravdavali zadržavanje snažne oružane sile.

III

Građanska opozicija, koju bismo mogli raščlaniti na skupštinsku opoziciju M. Grola i njegovih jednomišljenika u PNS, koja je nastojala da stvori legalni centar delovanja protiv novih snaga, i na opozicione struje van predstavničkih ili drugih organa vlasti (pojedine frakcije HSS, SDS, Savez zemljoradnika, i druge), shvatala je Sporazum Tito — Šubašić kao podelu vlasti između komunista i progresivno-demokratskih snaga, pod pokroviteljstvom i uz sankciju velikih savezničkih sila. Skupštinska opozicija nastupila je sa zahtevom da se tekovine narodnooslobodilačke borbe, od kojih su vladajuće snage polazile kao od stvarne političke i klasne činjenice, podvrgnu ponovnoj potvrdi na slobodnim izborima. Tražila je u suštini da se, kao sunđerom, izbrišu sve ustanove jugoslovenske revolucije. Njeni prvaci apsolutizirali su formalne slobode, glorifikovali višepartijski sistem, osporavali federativno uređenje Jugoslavije, izjašnjavali se za pomirenje sa saradnicima neprijateljâ koji su se navodno nevoljno ogrešili u ratu. Grol je bio za demokratizaciju zapadnog tipa, protivnik jugoslovenskog modela federativnog uređenja i Narodnog fronta u kome je video otelotvorenje jednopartijske diktature. Građanske snage u celini su ucenjivale narodnu vlast, tražeći od Zapada da obustavi isporuke Unrine robe. Odbacivanjem Čerčilovog predloga na Potsdamskoj konferenciji da se velike sile založe za primenu Sporazuma Tito — Šubašić u smislu kompromisne podele vlasti građanska opozicija se našla bez čvrstog međunarodnog uporišta. Međutim, nije prestajala da radi pro-

Digitized by Google

tiv novog sistema vlasti i njegovih nosilaca. Njen intervencionistički i kontrarevolucionarni rad zaodevao se u formu odbrane demokratije. O tome rečito svedoče stalni predlozi, tajno dostavljani diplomatskim predstavništvima Velike Britanije i SAD, o neophodnosti da se režim demokratizuje, da se olabavi jednopartijska kontrola, onemoguće »izborne procesije« Narodnog fronta, raspusti »tajna politička policija«, pod kojom se podrazumevala OZN-a. Sve opozicione snage nalazile su se od svoje pojave pod stalnim političkim pritiskom NFJ. Načelne zakonske i proceduralne pretpostavke rada političkih stranaka praktično su onemogućavane; sprečavalo se njihovo konstituisanje kao samostalnih političkih organizama, povezivanje sa štampom (mada je ova jedno vreme izlazila budući izložena stalnoj kritici), lokalnom stranačkom organizacijom i nesmetanim propagandnim radom njihovog malobrojnog članstva protiv Narodnog fronta i KPJ.

IV

Zapadne sile su, naročito SAD, gledale na odnose s Jugoslavijom u kontekstu svojih odnosa s drugom suparničkom silom — SSSR-om, smatrajući da je DFJ posle zaključenja ugovora sa SSSR-om praktično prešla na drugu stranu.

Pomenuti ugovor sa SSSR-om tumačen je u Partiji kao temelj jugoslovenske spoljne politike, tačka oslonca i bedem nezavisnosti, o čemu govore izjave najviših predstavnika Partije i Vlade, ako i istupanja poslanika Privremene narodne skupštine prilikom njegove ratifikacije. Maršal Tito je na sednici Politbiroa CK KPJ, održanoj 28. aprila 1945, rekao da je delegacija Jugoslavije bila sjajno primljena u SSSR-u, da će SSSR pomoći Jugoslaviju u svakom pogledu, te da je ugovor imao »ogroman odjek« i da narod SSSR-a voli Jugoslaviju. Mesec dana kasnije, u vreme tršćanske krize, pokazalo se da je taj ugovor ipak imao ograničen domet sa stanovišta spremnosti SSSR-a da podrži zahteve DFJ. O stepenu samostalne međunarodne inicijative svedoči činjenica da je na sednici Politbiroa CK KPJ usvojen zaključak o daljim inicijativama u spoljnopolitičkoj sferi, koje je formulisao Tito, »Imamo, kaže Tito, sve uslove da učestvujemo na svim međunarodnim konferencijama, ali Englezi i Amerikanci hoće da nas svedu na stepen zemalja koje nisu učestvovale u svom oslobođenju. Vide da smo mi postigli ogroman uspjeh u vanjskoj politici. Naše jedinice okupiraće dio Austrije. U Poljsku, Grčku, Bugarsku i Albaniju treba poslati odmah poslanike, u Poljsku Boža Ljumovića, a u Bugarsku Nikolu Kovačevića. Treba predvidjeti kadar za Istru, Trst, Koruško i austrijske dijelove koji će zaposjesti te krajeve — komandante mjesta, gradova, pozadinske vojne vlasti.«[2] Neka od ovih vedrih očekivanja nisu

[2] Arhiv CK SKJ, Fond KPJ, Politbiro, Zapisnik Politbiroa od 28. aprila 1945.

Digitized by Google

se, međutim, ispunila, jer su jedinice JA, pod britanskim pritiskom, morale da napuste Trst i zaposednute delove Austrije.

Sovjetsko-jugoslovenski savez smatrao se, dakle, čvrstim osloncem Jugoslavije u međunarodnim odnosima, ali je, na drugoj strani, izazvao pojačani pritisak zapadnih saveznika na Jugoslaviju. Tršćanska kriza je najsnažnija manifestacija te krize, iako ona prelazi okvire bilateralnog odnosa Jugoslavije sa Velikom Britanijom i SAD, predstavljajući složenu međunarodnu krizu na kraju rata.

Nova Jugoslavija je bila izložena koncentričnoj vatri sa Zapada: štampe i zvaničnih predstavnika, vojnih i političkih, naročito dok je tršćanska kriza bila u jeku. Jugoslavija je u štampi napadana zbog podređenosti SSSR-u, da guši demokratske slobode i razvija totalitarni sistem. SAD nisu želele da nastave pomoć po Zakonu o zajmu i najmu, iako su jugoslovenski predstavnici (Rudolf Bićanić, aprila 1945) iznosili trebovanja DFJ. Šubašićev pokušaj da privoli E. Stetinijusa u San Francisku na sklapanje ugovora o Lend—Lizu naišao je na odbijanje, sve dok se ne »raščisti« situacija u Julijskoj krajini i Koruškoj. Šubašić je i prilikom boravka u Vašingtonu razgovarao sa zamenikom državnog sekretara SAD o nastavljanju pomoći po navedenom osnovu, ali bez uspeha. Bilo je očigledno da su se odnosi SAD i DFJ aprila—maja 1945. godine našli u krizi.[3]

Sjedinjene Američke Države su vršile pritisak na Jugoslaviju po osnovu izvršenja Sporazuma Tito — Šubašić, a na drugoj strani sa stanovišta Deklaracije o porobljenoj Evropi donetoj na Krimu, čiji su principi počivali na Atlantskoj povelji i Deklaraciji ujedinjenih nacija. Deklaracija je predviđala obavezu velikih sila da pomognu pri ustanovljavanju demokratskog poretka, obrazovanju vlada od demokratskih predstavnika i održavanju slobodnih izbora. Važila je za takozvane satelitske zemlje, ali i za savezničke koje su bile pod fašističkim ropstvom. Slučaj Jugoslavije SAD su uglavnom tretirale sa stanovišta izvršenja odredaba Sporazuma Tito — Šubašić. Pod inicijativom Ruzveltove smrti i zauzetosti državnog sekretara pripremama za osnivačku konferenciju OUN, SAD su odbile predlog svog ambasadora Ričarda Patersona upućen Stejt Departmentu da pozove

[3] Jugoslavija je po Zakonu o zajmu i najmu primila svega 20 miliona dolara, koji su upotrebljeni za nabavku paketa jugoslovenskim ratnim zarobljenicima. NKOJ je uzaludno tražio da SAD po ovom osnovu dostave Jugoslaviji oružje i drugi ratni materijal. Pregovori između Jugoslavije i SAD o ovoj pomoći aktivirani su novembra 1944. godine. Vodio ih je dr Rudolf Bićanić. Jugoslovenski predstavnici su sačinili provizorni budžet za 1945—1946. godinu koji je predviđao pola milijarde dolara za obnovu saobraćaja, poljoprivrede i industrije, koji je pretresan u američkom Senatu. Dr Bićanić je aprila 1945. otputovao u Vašington radi produženja razgovora, ali oni nisu dali rezultat. Tršćanska kriza i propaganda u SAD protiv novog društvenog uređenja u Jugoslaviji učinili su svoje. — Vidi: Branko Petranović, *Pomoć Unre Jugoslaviji*, *Zbornik radova*, *Istorija XX veka*, II/1961, Beograd, str. 187—188.

Digitized by Google

maršala Tita u posetu SAD. Očigledno je da se Stejt Department, odbacujući predlog svog, inače konzervativnog diplomate u Beogradu — Patersona, rukovodio procenom da bi Titov boravak u SAD doveo do pojačavanja njegovih pozicija u zemlji i inostranstvu. Kardelj je u razgovoru s ovim diplomatom iznosio gledište da je »ispravno« da Jugoslavija kao slovenska zemlja traži političku podršku od SSSR, a ekonomsku od SAD.[4]

U očekivanju izbora od 11. novembra 1945. štampa zapadnih zemalja nastavila je da napada režim u Jugoslaviji. Prilikom Patersonove posete SAD i njegovih razgovora s Trumanom ambasador je čak govorio da Jugoslavija treba da bude uređena kao »ustavna monarhija engleskog tipa«, što je američki predsednik odobrio, kao i Patersonov plan da se Tito pozove u SAD na »mesec dana indoktrinacije«.[5] Šubašićeva ostavka 9. oktobra 1945. izazvala je intervenciju SAD kod druga dva saveznika — SSSR-a i Velike Britanije. U američkom tumačenju radilo se o povredi Krimske preporuke isključivanjem jedne strane. Po shvatanju Stejt Departmenta, izbori bi u datoj situaciji bili prejudicirani. Američki zahtev je polazio od toga da velike sile savetuju Titu odlaganje izbora. Na američku inicijativu SSSR je negativno odgovorio. Tada su SAD i Velika Britanija podnele zajedničku notu predsedniku vlade DFJ Titu, 6. novembra 1945, izražavajući mišljenje da izbori — usled ostavke Šubašića — neće biti rezultat slobodno izražene volje naroda, jer se održavaju pod pokroviteljstvom samo jedne strane potpisnice Sporazuma. Po njihovom mišljenju, izbore je trebalo odložiti. Jugoslovenski odgovor na američko-britansku notu polazio je od toga da je Sporazum u potpunosti izvršen i da ostavke Šubašića i Šuteja nisu mogle dovesti u pitanje valjanost izbora.[6] Sporazum, osim toga, nije bio vezan za određene ličnosti, pa se samim tim nije mogao ni poistovećivati s njima.

Britanska vlada se izjasnila za priznanje promene oblika vladavine posle izbora od 11. novembra 1945, svesna da iza Tita stoje jače snage. Kontakt s Jugoslavijom doprinosio je, u njihovom viđenju, tome da se Jugoslavija sasvim ne prepusti »Rusiji«. Za Britance je bilo važno da osiguraju svoje interese na granicama Jugoslavije sa Italijom i Grčkom (Trst i Makedonija).

Američka politika je potcenjivala KPJ, a na drugoj strani još nije imala nekih svojih — kako pojedini pisci kažu — »vi-

---

[4] Prema američkim izvorima, Šubašić, koji je pratio Tita u Moskvu, preneo je Staljinove reči da »Jugoslavija nije pogodno tlo za sovjetski eksperiment i da su u tom smislu jugoslovenski komunisti pogrešili, da će u ekonomskom pogledu Sovjetski Savez činiti sve za Jugoslaviju, ali da to neće biti mnogo, s obzirom na to da je Sovjetskom Savezu za sopstvenu obnovu potrebno 10 milijardi dolara«. — Navedeno prema: Dragica Mugoša, »Odnosi između Jugoslavije i Sjedinjenih Američkih Država 1945—1949«, magistarski rad, Beograd, septembar 1980, str. 35.

[5] Isto, str. 37.

[6] Isto, str. 40—41.

Digitized by Google

talnih« interesa u Jugoslaviji da bi mogla uticati na njena unutrašnja kretanja.[7] Sjedinjene Države su rešile da održavaju diplomatske odnose, ali da ekonomski ne pomažu Jugoslaviji i Titovom »režimu«. Američka diplomatija je pokazivala potpuno nerazumevanje Jugoslavije i ideologizovala celokupno viđenje unutrašnjeg razvitka i perspektive novog poretka, kao i promenjenog odnosa snaga u zemlji. Najklasičniji primer takvih projekcija je Patersonov izveštaj Stejt Departmentu 29. novembra 1945 — dakle, istog dana kada je posle velike pobede Narodnog fronta na izborima Ustavotvorna skupština detronizirala monarhiju i proglasila republiku — u kome se zalagao za to da SAD ne priznaju promenu oblika vladavine. Ovaj konzervativni diplomata i poslovni čovek imao je okorele predrasude prema Jugoslaviji i njenom unutrašnjem poretku. Pisao je da je režim neprijateljski prema Velikoj Britaniji i SAD, da se ne bi mogao održati bez »ruske podrške« i »ruskih metoda«, da Beograd u suštini predstavlja »glavni grad jedne od sovjetskih republika«[8].

Sjedinjene Države su 22. decembra 1945. na osoben način priznale promenu oblika vladavine u Jugoslaviji. Od prihvatanja izjave kao osobenog prethodnog uslova, po drugi put posle Jalte[9], zavisilo je nastavljanje odnosa. Tek nakon date izjave SAD su dale agreman za Savu Kosanovića u Vašingtonu i poslale akreditivna pisma za ambasadora R. Patersona.

*

Ako bismo napravili upoređenje priznanja DFJ sa onim novostvorene jugoslovenske države (Kraljevine SHS) 1918, videli bismo da je Kraljevina SHS nova država i da se kao takva tre-

[7] Američki izveštači iz Jugoslavije javljali su Vašingtonu: »Iako se na Sjedinjene Države, kao i na Britaniju, gleda kao na kapitalističke države koje nastoje da naprave ekonomsku koloniju od Jugoslavije, njihova udaljenost od Evrope i nedostatak vitalnih interesa na Balkanu čini ih manje sumnjivim od Engleske.« — Isto, str. 32.

[8] Pored opšte američke propagande određene odnosom prema drugoj suparničkoj sili — SSSR-u, kroz koju su prizmu posmatrani i američko-jugoslovenski odnosi, shvatanju o nedemokratskom karakteru uspostavljenog poretka doprinosili su i opozicioni građanski političari (Milan Grol, Šutej i drugi) koji su obaveštavali američke diplomate u Beogradu o tome da Narodni front, navodno, nije reprezentativan, da su opozicione aktivnosti onemogućene, da kandidate na izborima ne »nominira« narod itd. — Poverljivi izveštaj Harolda Šanca o stavovima građanske opozicije od 29. jula 1945. (Prema: Sl. Nešović — B. Petranović, navedeno delo, str. 743).

[9] »Shodno međunarodnom običaju, nova jugoslovenska vlada, kao član porodice država i kao jedna od potpisnica Povelje Ujedinjenih nacija, prihvatiti (će) odgovornost za jugoslovenske međunarodne obaveze i biti sklona da potvrdi priznavanje postojećih ugovora i sporazuma između Sjedinjenih Država i Jugoslavije. Po prijemu potvrda u ovom smislu, Vlada Sjedinjenih Država je spremna da pristupi izdavanju akreditivnih pisama ambasadoru Sjedinjenih Država u Beogradu kod nove jugoslovenske vlade.« — D. Mugoša, navedeno delo, str. 45.

Digitized by Google

tira, za razliku od DFJ. Kraljevina je morala da sačeka na svoje međunarodno priznanje, za razliku od nove Jugoslavije koja se u međunarodnim odnosima izražavala u svom starom obliku. Demokratska Federativna Jugoslavija je, sa stanovišta unutrašnjeg društvenog bića i državne organizacije, kvalitativno nova država; državna vlast je u rukama naroda i iznikla u vatri oslobodilačkog rata i radikalnih društvenih promena. Antifašističke sile daju međunarodno priznanje dubokim strukturnim promenama u organizaciji vlasti i društvenih odnosa. Priznanje se daje u specifičnom obliku.

Jugoslovenska revolucija dobija međunarodno priznanje u toku rata koji još nije završen. Nove društvene snage dobile su potvrdu u procesu revolucije koja još traje, za razliku od oktobarske revolucije koja joj je klasična inspiracija, sa nizom vlastitih inovacija koje joj daju karakter najoriginalnije smene vlasti u modernoj istoriji. Sa tog stanovišta — stanovišta međunarodne potvrde promena — ona se razlikuje od kineske revolucije.

Međunarodnim priznanjem ukida se paralelizam vlada: NKOJ-a, »privremene narodne vlade« i kraljevske vlade sa Šubašićem na čelu. No Šubašićeva vlada je od Viškog sporazuma u suštini — bez obzira na Šubašićeve intencije i intencije njegovih pokrovitelja — odbor za spoljne poslove NKOJ-a, kako su je neki Britanci i tretirali.[10]

[10] Misli se na ocene britanskog pukovnika Bejlija, šefa misije kod Vrhovne komande D. Mihailovića od 1942, nezadovoljnog koncesijama Šubašića Titu prilikom razgovora na Visu i zaključenja Sporazuma Tito — Šubašić.

Digitized by Google

Mladenko Colić —
Milosav Simić

Savezničkа pomoć NOVJ i njihovo učešće na jugoslovenskom ratištu u drugom svetskom ratu

Pomoć u naoružanju, vojnoj opremi i drugom ratnom materijalu koju su saveznici pružili Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije, a posebno njihovo učešće u ratnim operacijama na jugoslovenskom ratištu u drugom svetskom ratu, izvor su različitih ocena o njihovom stvarnom značaju i ulozi u oslobođenju naše zemlje. Ponekad se u naučnim i publicističkim radovima (i izjavama političkih ličnosti) u pojedinim savezničkim državama značaj vojne pomoći i učešća savezničkih oružanih snaga u borbama na jugoslovenskom ratištu toliko prenaglašava da se naša narodnooslobodilačka borba svodi na nivo pokreta otpora, što je u potpunoj suprotnosti sa stvarnim istorijskim događanjem.

Mi nikada nismo poricali niti minimizirali značaj savezničke pomoći, ali takođe nismo prihvatili suvišno prenaglašavanje njenog značaja i uloge i svođenje četvorogodišnje borbe Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije na neki od oblika pokreta otpora.

Ovaj kraći članak predstavlja pokušaj da se putem prezentiranja konkretnih činjenica daju prave dimenzije i značaj savezničke pomoći, ali i da se istakne da je ta pomoć pružana savezniku koji je imao značajnu ulogu u borbi protiv fašističkih agresora.

Narodi Jugoslavije i njihova Narodnooslobodilačka vojska skoro pune tri godine su se borili sa fašističkim okupatorom bez

Digitized by Google

ikakve pomoći od strane saveznika antihitlerovske koalicije, vezujući za jugoslovensko ratište značajne snage fašističkih sila. Tek sredinom 1943. godine velike savezničke sile uspostavljaju neposredni kontakt s Narodnooslobodilačkom vojskom Jugoslavije, što je uzrokovano značajnim strategijskim promenama kako na jugoslovenskom tako i na ostalim ratištima.

Tokom 1943. godine na svim svetskim ratištima došlo je do značajnih promena koje su dovele do strategijskog preokreta u drugom svetskom ratu. Na istočnom frontu, posle velike pobede kod Staljingrada, Crvena armija je prešla u strategijsku ofanzivu i brzo potiskivala nemačke snage. Zapadni saveznici su, nakon pobede u Severnoj Africi i iskrcavanja na Siciliji i u južnoj Italiji, uspostavili front na Apeninskom poluostrvu. Na jugoslovenskom ratištu je takođe došlo do krupnih promena u korist narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije i njegovih oružanih snaga (NOV i POJ), što je uslovilo da je Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije već tada predstavljala značajan deo oružanih snaga antihitlerovske koalicije i vojni činilac s kojim su i velike savezničke sile morale ozbiljno računati. Ta činjenica im je nametnula potrebu za uspostavljanjem neposrednog kontakta sa snagama narodnooslobodilačkog pokreta. Tu ulogu odigrale su savezničke vojne misije.

Već u aprilu 1943. godine stigla je prva posmatračka vojna misija zapadnih saveznika kod Glavnog štaba NOV i PO za Hrvatsku. U toku bitke na Sutjesci u Vrhovni štab NOV i POJ stigla je prva zvanična vojna misija Velike Britanije. Dva meseca kasnije stigao je i predstavnik oružanih snaga Sjedinjenih Američkih Država, tako da je ta vojna misija postala anglo-američka. Tek krajem februara 1944. godine u Vrhovni štab NOV i POJ stiže i vojna misija Sovjetskog Saveza na čelu sa generalom N. V. Kornjejevim. Sovjetska vojna misija uputila je svoje predstavnike i u Glavni štab NOV za Hrvatsku i u neke štabove korpusa.

Vrhovni štab NOVJ je svoju prvu vojnu misiju poslao krajem septembra 1943. godine kod komande anglo-američkih snaga u Italiji. Ta misija je već 2. oktobra uspostavila svoje sedište u Bariju i otpočela rad na organizovanju prijema i prebacivanja savezničke vojne pomoći, organizovanju povratka naših građana koji su do kapitulacije Italije bili po italijanskim logorima i drugo. Sedište ove naše prve vojne misije preraslo je kasnije u bazu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, a u mestu Monopoli uspostavljena je i pomorska baza Ratne mornarice NOVJ.

Krajem decembra 1943. godine, na poziv savezničkog komandanta za Sredozemlje, Vrhovni štab NOVJ uputio je svoju vojnu misiju i u Kairo, gde se nalazilo sedište te savezničke komande. I ova vojna misija imala je zadatak da organizuje prikupljanje i prebacivanje savezničke vojne pomoći Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije.

Početkom aprila 1944. godine Vrhovni štab NOVJ i Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije uputili su jedinstvenu mi-

Digitized by Google

siju u Sovjetski Savez. Ova misija je stigla u Moskvu 12. aprila. Zadatak i ove misije bio je sklapanje sporazuma sa sovjetskim vojnim i državnim organima o vojnoj pomoći NOVJ, te organizovanje priprema i dopremanja te pomoći. Početkom juna 1944. godine formirana je stalna misija NOVJ u Moskvi.

Prelaskom Vrhovnog štaba i Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije na ostrvo Vis, u junu 1944. godine, stvaraju se uslovi i za neposredne kontakte i razgovore između Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (koji je imao status privremene vlade) i vlada velikih savezničkih sila, te Vrhovnog komandanta NOVJ i savezničkih komandanata.

Već 5. avgusta 1944. godine, na poziv vrhovnog komandanta savezničkih snaga u Sredozemlju generala Vilsona, predsednik Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i vrhovni komandant NOVJ maršal Tito sa grupom svojih saradnika stigao je u Napulj. Šestog avgusta u Kazerti su počeli zvanični razgovori o vojnim pitanjima. Razmatrana su pitanja o vojnoj pomoći NOVJ, formiranju materijalno-tehničke baze NOVJ u Italiji, o načinu sadejstva savezničke avijacije sa jedinicama NOVJ, povratku brodova Jugoslovenske mornarice koji su do tada plovili u sastavu flote zapadnih saveznika i druga.

Dvanaestog avgusta 1944. godine u Napulju je došlo do prvog sastanka predsednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije maršala Tita i predsednika vlade Velike Britanije Vinstona Čerčila. Razgovori su trajali dva dana. Pored političkih pitanja (koja su bila najbrojnija), razmatrana su i pitanja vojne pomoći i saradnje. Iako su u razgovorima ispoljene razlike, osobito u nekim političkim pitanjima, razgovori su uspešno završeni jer su u njima rešena neka veoma važna pitanja vojne pomoći i sadejstva NOVJ i vojnih snaga zapadnih savezničkih sila.

Mesec dana kasnije (19. septembra 1944. godine) maršal Tito je otputovao u Moskvu gde je u razgovorima s najvišim sovjetskim rukovodiocima razmatrao pitanja vojne pomoći, saradnje i sadejstva NOVJ i Crvene armije. O tim razgovorima maršal Tito je prilikom promocije za prvog doktora vojnih nauka decembra 1976. godine, pored ostalog, rekao: »U situaciji kada je naša vojska ovladala najvećim dijelom Srbije i kada je razbila kontrarevolucionarne snage Draže Mihailovića i Milana Nedića otišao sam u Moskvu 19. septembra, gdje je postignut dogovor o prelasku Crvene armije preko dijela jugoslovenske teritorije za Mađarsku, kao i o koordinaciji operacija NOVJ i Crvene armije u istočnim krajevima Srbije.«[1].

Dvadeset osmog septembra 1944. godine sovjetska agencija TASS dala je zvanično saopštenje o razgovorima. U tom saopštenju se, pored ostalog, kaže: »Pre nekoliko dana sovjetska komanda — imajući u vidu interese razvijanja borbenih operacija protiv nemačkih i mađarskih trupa u Mađarskoj — obratila se

[1] Tito, *Vojna dela*, tom V, VIZ, Beograd, 1977, str. 300.

Digitized by Google

Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije s molbom da dâ pristanak na privremeni ulazak sovjetskih trupa na jugoslovensku teritoriju koja graniči s Mađarskom. Sovjetska komanda saopštila je tom prilikom da će sovjetske trupe, pošto izvrše svoje operativne zadatke, biti povučene iz Jugoslavije.

Nacionalni komitet i Vrhovni štab Jugoslavije pristali su da zadovolje molbu sovjetske komande. Sovjetska komanda je primila uslov, koji je postavljen s jugoslovenske strane, da će na teritoriji Jugoslavije, u oblastima gde će se nalaziti jedinice Crvene armije, delovati civilna administracija Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije.«[2]

Na povratku iz Moskve maršal Tito se 5. oktobra u rumunskom gradu Krajovi sastao sa delegacijom bugarske vlade Otečestvenog fronta, gde je, na njihovu molbu, sklopljen sporazum o učešću bugarskih oružanih snaga u borbama protiv nemačkih trupa na teritoriji Jugoslavije. Istog dana kabinet predsednika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije izdao je sledeće saopštenje:

»Petog oktobra 1944. godine održan je sastanak između predsednika Nacionalnog oslobođenja Jugoslavije Josipa Broza Tita i delegatâ bugarske vlade Otečestvenog fronta na čelu sa ministrom gg. Dobri Terpeševom i Petrom Todorovom. Razgovori su tekli u srdačnom i prijateljskom tonu i u duhu obostranog razumevanja.

Postignuta je saglasnost:

1. O vojničkoj saradnji u borbi protiv zajedničkog neprijatelja, nemačkog osvajača;

2. Da će se sva pitanja koja proističu iz savezničkih odnosa i prijateljske saradnje Bugarske i Jugoslavije rešavati u duhu bratskih i zajedničkih interesa naroda Jugoslavije i bugarskog naroda.«[3]

O uslovima pod kojima je sklopljen ovaj sporazum maršal Tito je rekao sledeće: »Iako nije bilo operativnih razloga za učešće bugarske otečestvenofrontovske armije u operacijama na jugoslovenskoj teritoriji, u razgovorima 5. oktobra u Krajovi izišli smo u susret molbi bugarske vlade da im se pruži prilika za rehabilitaciju Bugarske učestvovanjem njihovih jedinica u borbama protiv Nijemaca.«[4]

Dakle, i ovaj najkraći prikaz odnosa između narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije i velikih savezničkih sila nedvosmisleno pobija sve one tvrdnje koje, krivotvoreći istorijske činjenice, žele svesti narodnooslobodilački pokret i narodnooslobodilački rat Jugoslavije na neku vrstu pokreta otpora i istovremeno potvrđuje da su NOP i NOV Jugoslavije bili ravnopravan

---

[2] B. Petranović, — M. Zečević, *Jugoslavija 1918—1984, Zbirka dokumenata*, »Rad«, Beograd, 1985, str. 599.

[3] Isto, str. 601—602.

[4] Tito, *Vojna dela*, tom V, cit. izd., str. 301.

Digitized by Google

član antihitlerovske koalicije s kojim su i velike savezničke sile još u toku rata uspostavljale odnose i sklapale sporazume sa svim atributima međudržavnih sporazuma.

Radi ostvarivanja postignutih sporazuma o vojnoj pomoći i operativnom sadejstvu NOVJ (koja je prvog marta 1945. godine dobila naziv Jugoslovenska armija — JA) i savezničkih snaga, održavani su stalni kontakti između vrhovnog komandanta NOVJ — JA maršala Tita sa komandantom 3. ukrajinskog fronta maršalom Tolbuhinom i komandantom anglo-američkih snaga u Sredozemlju feldmaršalom Aleksanderom, sve do završetka drugog svetskog rata.

Anglo-američka vojna pomoć i operativna saradnja sa jedinicama NOVJ — JA

Prva vojna pomoć Velike Britanije jedinicama NOVJ poslata je vazdušnim putem 30. juna 1943. godine i imala je simboličan značaj. Zapravo, kada su jedinice Operativne grupe divizija, pod neposrednim rukovodstvom maršala Tita, posle bitke na Sutjesci bile u ofanzivi na području istočne Bosne, vazdušnim putem bila im je dostavljena izvesna količina sanitetskog materijala i eksploziva za rušenje pruga. Krajem oktobra 1943. godine Anglo-Amerikanci su brodovima dopremili na ostrvo Vis oko 10.000 pušaka, 200 tona hrane, 10 tona sanitetskog materijala i izvesnu količinu druge opreme. Međutim, najveći deo anglo-američke vojne pomoći realizovan je u leto i jesen 1944. godine.[5]

Ukupna vojna pomoć u naoružanju koju je NOVJ primila od Anglo-Amerikanaca od sredine oktobra 1944. do maja 1945. godine obuhvatila je sledeće količine oružja:[6]

pušaka	137.092
mašinskih pušaka	41.443
lakih i teških mitraljeza	15.837
pištolja	1.626
minobacača	2.684
protivtenkovskih pušaka	1.256
protivavionskih mitraljeza	132
poljskih topova	388
tenkova	107
aviona	61

Pored naoružanja, NOVJ je od Anglo-Amerikanaca dobila i određene količine municije, goriva, odeće, prevoznih sredstava i sredstava veze. Anglo-američke snage su takođe u tom vremenu pružile i značajnu sanitetsku pomoć NOVJ. Računa se da je u anglo-američkim vojnim bolnicama u Italiji prihvaćeno i lečeno

[5] V. Strugar, *Jugoslavija 1941—1945*, VIZ, Beograd, 1970, str. 310—311.

[6] Isto, str. 311.

Digitized by Google

oko 40.000 ranjenih boraca NOVJ. Pored toga, savezničke vojne vlasti prihvatile su oko 35.000 naših izbeglica iz Dalmacije i pružile im zaštitu u logoru El Šat u Sinajskoj pustinji.[7]

Prva sadejstva anglo-američkih snaga sa NOVJ ostvarena su sa savezničkim snagama koje su početkom 1944. godine došle na ostrvo Vis.

Prva grupa od 30 komandosa prispela je na Vis 16. januara 1944. godine. Do 21. februara na Vis je prebačen čitav 2. komando. Krajem februara 1944. godine na Vis je došao kompletan 43. mornarički komando, a 15. marta stigao je i pukovnik Tom Čerčil, koji je sa svojim štabom preuzeo komandu nad svim savezničkim snagama na Visu.[8] Kasnije su pristigle i druge jedinice savezničkih snaga, koje su pretežno pripadale britanskim i, manjim delom, američkim oružanim snagama. Te snage su činile: lake pomorsko-obalske jedinice, jedinice komandosa, zemaljska i protivavionska artiljerija, avijacija i pozadinske jedinice.

Na Visu kao vojnoj bazi i u jedinicama NOVJ kao saveznicima anglo-američke snage imale su izvanredno povoljan oslonac za prepadna dejstva u dalmatinskom obalskom području, posebno protiv nemačkog pomorskog saobraćaja.

Za vreme devetomesečnog boravka na Visu (februar—oktobar 1944) komandosi su izveli niz diverzantskih akcija i desantnih prepada, samostalno ili u sadejstvu s jedinicama NOVJ, ali gotovo uvek uz pomoć partizanskih obaveštajnih organa i vodiča.

Britanske lake snage služile su se Visom kao manevarskom bazom sve do sredine oktobra 1944. godine, kada su prešle na otoke Ist i Molat.

Sa Visa je dejstvovala i lovačko-bombarderska avijacija u čijem se radijusu dejstva našao prostor od Dubrovnika, preko Jajca, do Gospića. Ona je pružala podršku jedinicama NOVJ.

Na Vis su sletali i avioni britanskih Balkanskih vazduhoplovnih snaga i američke 15. vazduhoplovne armije, najčešće pri povratku sa zadatka, kada bi im ponestalo goriva ili zbog pretrpljenih oštećenja. Sletanjem na ovaj aerodrom spasle su se stotine avijatičara, s nekoliko stotina aviona.[9]

Sredinom avgusta 1944. formirana je na aerodromu Vis eskadrila za vezu Vrhovnog štaba, a krajem meseca (tačnije, 25. avgusta) sletelo je na viški aerodrom odeljenje od četiri lovačka aviona (»spitfire«), kao stalni detašman 1. jugoslovenske lovačke eskadrile za odbranu aerodroma i aktivnost nad jugoslovenskom teritorijom. Ostali avioni 1. eskadrile sletali su na Vis pri polasku

---

[7] Isto, str. 312.

[8] J. Vasiljević, *Mornarica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije*, VIZ, Beograd, 1972, str. 183—185.

[9] Prema podacima radio-stanice »Slobodna Jugoslavija« u tromesečju jul—septembar 1944. godine spustilo se na viški aerodrom 215 teških bombardera, a spaseno 1.936 savezničkih avijatičara.

Digitized by Google

na zadatak da bi na njemu uzeli gorivo i tako produžili radijus leta.[10]

U Dubrovniku je 28. oktobra 1944. godine iskrcan 211. poljski artiljerijski divizion, koji je prebačen u rejon Nikšića i, u sadejstvu sa snagama 2. korpusa, učestvovao u borbama protiv nemačkog 21. korpusa kod manastira Ostrog. U operativnom pogledu divizion je bio potčinjen Štabu 2. korpusa, a snabdevanje je vršeno iz Dubrovnika.[11]

Prvih dana januara 1945. godine vrhovni komandant NOV i POJ maršal Tito i šef Vojne misije Velike Britanije brigadir Meklin, sklopili su ugovor kojim je dopušteno saveznicima da uspostave vazduhoplovnu bazu u oblasti Zadra, na kojoj bi bilo stacionirano šest lovačkih ili lovačko-bombarderskih eskadrila, od kojih bi dve bile eskadrile NOVJ, po jedna lovačka eskadrila za odbranu i noćna dejstva; zatim jedinice za protivavionsku odbranu i pomoćne jedinice jačine oko 3.700 vojnika i oficira. Kao dodatak osoblju RAF-a, radi izgradnje i održavanja aerodroma, odobreno je da se u Zadru stacionira još 3.000 vojnika i oficira, što je iznosilo ukupno 6.700 ljudi. Osnovni zadatak ovih snaga je bio da pružaju podršku snagama NOVJ.

Posebnim pomorskim ugovorom (koji predstavlja aneks već pomenutom ugovoru) predviđeno je da savezničke pomorske snage mogu privremeno bazirati u Splitu, Zadru i bilo u kojoj drugoj luci ili sidrištu severno od Zadra, zavisno od operativne situacije.[12]

Na osnovu sporazuma postignutog u Kazerti poslednjih dana februara Jugoslovenska mornarica je 23. marta preuzela u Bariju pet pomoćnih brodova bivše Kraljevske mornarice: »Spasilac«, »Jaki«, »Snažni«, »Ustrajni« i »Marljivi«.[13]

Na sastancima u Beogradu 21. i 24. februara 1945. godine između maršala Tita i feldmaršala Aleksandera, komandanta savezničkih snaga za Sredozemlje, postignut je odgovarajući sporazum koji je predstavljao osnovu za usklađivanje zajedničkih dejstava u završnim operacijama u oblasti severnog Jadrana.

Vrhovni štab je 26. februara naredio da se svim savezničkim oficirima pri štabovima korpusa NOVJ izlazi u susret u pogledu

---

[10] Z. Ulepić, *Ratno vazduhoplovstvo u drugom svetskom ratu*, VIZ, Beograd, 1974, str. 308—310.

[11] J. Vasiljević, navedeno delo, str. 343—344.

[12] Početkom januara 1945. godine u lukama na istočnoj obali Jadrana nalazile su se ove savezničke snage:
— u Zadru: krstarica »Kolombou«, motorne topovnjače MGB 642, 660, 663 i 667; 6 patrolnih čamaca; 13 manjih desantnih brodova; transportni brodovi »Anđelo« i »Bonito«;
— u Šibeniku: LCH 315 (Landing Craft Headquarters — štabni desantni brod);
— u Splitu: krstarica »Deli«, 2 patrolna čamca.
U jugoslovenskim vodama su na čišćenju mina u to vreme bila angažovana 4 minolovca i njihov matični brod »Vulkan«.

[13] J. Vasiljević, navedeno delo, str. 350—351.

Digitized by Google

davanja svih podataka o neprijateljskim trupama, da im se odobri posećivanje fronta i stavljaju na uvid zaplenjeni dokumenti koji karakterišu stanje kod neprijatelja.

Posle uspešno završenih razgovora Tito—Aleksander, komandant savezničke avijacije na Sredozemlju, američki general-potpukovnik Ajra Iker, učinio je, sredinom marta 1945. godine, zvaničnu posetu maršalu Titu. U izjavi koju je tom prilikom dao general-potpukovnik Iker je rekao da će saveznička avijacija i dalje snažno podržavati dejstva Jugoslovenske armije. Radi ostvarivanja sadejstva sa savezničkom avijacijom, u Štab 4. armije stigao je britanski vazduhoplovni pukovnik Selbi.[14]

Sa aerodroma kod Zadra 1. i 2. jugoslovenska eskadrila i saveznička avijacija iz sastava Balkanskog vazduhoplovstva podržale su operacije 4. armije. Prva i 2. eskadrila ostvarile su 460 avio-poleta (300 u ličko-pomorskoj i 160 u riječko-tršćanskoj operaciji). Dejstvovale su samo do kraja aprila 1945. godine.[15]

Prema tome, sadejstva anglo-američkih snaga sa NOVJ u borbama za oslobođenje Dalmacije i Istre svodila su se uglavnom na avio-podršku anglo-američke avijacije dejstvima naše 4. armije.

Sovjetska vojna pomoć i sadejstvo sa NOVJ

Sovjetska vojna pomoć NOVJ je, u manjem obimu, počela da stiže u martu 1944. godine. U maju iste godine formirana je u Bariju sovjetska vazduhoplovna grupa sa zadatkom da se bolje organizuje dostava te pomoći. Međutim, glavnina sovjetske vojne pomoći dobijena je tek nakon spajanja jedinica Crvene armije s jedinicama NOVJ i oslobođenja Beograda.

U razgovorima koje je Predsednik Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i Vrhovni komandant NOVJ vodio s najvišim sovjetskim rukovodiocima septembra 1944. godine Sovjetski Savez se obavezao da će NOVJ na ime vojne pomoći isporučiti, pored ostalog, naoružanje za dvanaest divizija. Ta pomoć počela je da pristiže posle oslobođenja Beograda. Od te pomoći je do kraja 1944. godine naoružano deset naših divizija. U toku završnih operacija za oslobođenje naše zemlje od sovjetske vojne pomoći opremljeno je još pet naših divizija.[16]

Pored toga, u Sovjetskom Savezu formirane su i dve jugoslovenske brigade. Prva jugoslovenska narodnooslobodilačka brigada formirana je krajem 1944. godine i brojala je 1.500 boraca. Iz Ukrajine, gde je formirana, stigla je preko Rumunije i od 6—9. oktobra ušla u sastav 23. divizije 14. korpusa. Druga tenkovska brigada formirana je 8. marta 1945. godine kod Tule.

---

[14] U. Kostić, *Oslobođenje Istre, Slovenačkog primorja i Trsta*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1978, str. 35—46.

[15] Z. Ulepić, navedeno delo, str. 313—314.

[16] *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije*, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1982, str. 486—487.

Digitized by Google

Bila je naoružana sa 65 tenkova T-34. Na sremski front je stigla 7. aprila 1945. godine.

Šesnaestog oktobra 1944. godine u Beloj Crkvi je potpisan sporazum između vrhovnog komandanta NOVJ maršala Tita i komandanta 3. ukrajinskog fronta maršala Tolbuhina kojim se iz sastava 17. sovjetske vazduhoplovne armije izdvajaju 10. gardijska jurišna i 236. lovačka vazduhoplovna divizija (svaka sa po tri puka) i 9. vazduhoplovna baza radi podrške dejstvima jedinica NOVJ, obuke našeg letačkog i tehničkog osoblja i pomoći u formiranju naših letačkih jedinica, s tim da posle izvršenja tih zadataka predaju svu borbenu tehniku i opremu vazduhoplovstvu NOVJ.

Krajem decembra 1944. i početkom januara 1945. u Novom Sadu je formirana 42. jurišna vazduhoplovna divizija od jedinica sovjetske 10. gardijske jurišne divizije, a u Rumi 11. vazduhoplovna lovačka divizija od jedinica sovjetske 236. lovačke divizije. Ove vazduhoplovne jedinice sa jugoslovenskim posadama počele su dejstvovati 17. januara kao avio-podrška 1, 2. i 3. armiji NOVJ na sremskom frontu, Baranji i istočnoj Bosni.

Prema podacima objavljenim u sovjetskom časopisu »Vojno-istorijski žurnal« (broj 5. iz 1978. godine u članku *Sovjetsko-jugoslovenska borbena saradnja u godinama drugog svetskog rata)*, sovjetska vlada isporučila je vladi Demokratske Federativne Jugoslavije vojnu pomoć u naoružanju i opremi za 12 pešadijskih i 2 vazduhoplovne divizije, te za jednu tenkovsku brigadu. To obuhvata sledeće količine naoružanja:

pušaka	96.515
lakih i teških mitraljeza	68.423
protivtenkovskih pušaka	3.797
pištolja	20.528
protivtenkovskih mitraljeza	512
minobacača	3.364
poljskih topova	895
protivtenkovskih topova	170
tenkova T-34	65
aviona	491[17]

Kao što je moskovski dogovor predvideo, deo jedinica 2. i 3. ukrajinskog fronta, zajedno sa jedinicama NOVJ, učestvovao je u borbama za oslobođenje istočne Srbije, Pomoravlja, Beograda, Banata i Bačke. Od ukupno 29 gradova u istočnoj Srbiji i Pomoravlju jedinice NOVJ oslobodile su 8, jedinice Crvene armije 7, a zajednički su oslobodile 14 gradova.[18]

Nakon beogradske operacije i batinske bitke (koja je trajala od 25. oktobra do 10. decembra 1944) jedinice Crvene armije prebacile su se u Mađarsku, sem 68. streljačkog korpusa koji se

[17] *Sovetsko-jugoslavskoe boevoe sotrudničestvo v godi vtoroj mirovoj vojni*, »Voeno-istoričeskij žurnal«, br. 5/78, str. 67—72.

[18] *Titovo vojno delo*, »Narodna armija«, Beograd, 1977, str. 48.

Digitized by Google

zadržao u Srbiji i Sremu do 25. decembra 1944. godine kada je i on upućen na budimpeštanski operativni pravac.

Prema sovjetskim podacima, u borbama u Jugoslaviji Crvena armija je imala 8.000 poginulih vojnika i starešina. Od toga u borbama za oslobođenje Beograda 1.000, a u batinskoj bici 1.387.[19]

Učešće bugarske otečestvenofrontovske armije u borbama na tlu Jugoslavije

Na osnovu sporazuma sklopljenog u Krajovi jedinice bugarske otečestvenofrontovske armije učestvovale su u borbama na tlu Jugoslavije, i to u istočnoj Makedoniji, istočnoj Srbiji i Kosovu.

U istočnoj Makedoniji bugarske jedinice učestvovale su u borbama na operativnim pravcima Kriva Palanka — Kumanovo i Bregalnica — Strumica. Na pravcu Kriva Palanka — Kumanovo učestvovala je 1. bugarska armija (sa oko 36.000 boraca), zajedno sa 16. korpusom NOVJ. Na bregalničko-strumičkom pravcu učestvovala je 4. bugarska armija (sa oko 15.000 boraca), zajedno sa 50. i 51. divizijom NOVJ.

U istočnoj Makedoniji jedinice NOVJ vodile su borbe protiv glavnine nemačkih snaga grupe armija »E« koje su se povlačile iz Grčke. Bugarske jedinice vodile su borbu samo protiv delova nemačkih snaga koje su obezbeđivale povlačenje glavnine grupe armija »E«.

Od trinaest većih naseljenih mesta u istočnoj Makedoniji jedinice NOVJ oslobodile su osam, zajedno sa bugarskim jedinicama tri, dok su bugarske jedinice oslobodile samo dva veća naseljena mesta. Glavni grad Makedonije Skoplje i celu zapadnu Makedoniju oslobodile su jedinice NOVJ.[20]

U borbama u istočnoj Srbiji i na Kosovu učestvovala je 2. bugarska armija jačine 6 divizija (oko 40.000 boraca). Ona je, zajedno sa 13. korpusom NOVJ i jedinicama Operativnog štaba NOVJ za Kosovo, učestvovala u niškoj i kosovskoj operaciji. Od osam gradova koji su oslobođeni u ovim operacijama jedinice

---

[19] A. A. Grečko, *Oslobodilačka misija sovjetskih oružanih snaga u drugom svetskom ratu*, Moskva, 1974.

Radi upoređenja gubitaka Crvene armije u završnim operacijama na evropskom ratištu s gubicima u borbama na tlu Jugoslavije interesantno je navesti podatke iz ovog dela poznatog sovjetskog vojnog komandanta. Prema tim podacima, Crvena armija je u borbama za oslobođenje Poljske imala oko 600.000 poginulih, Čehoslovačke oko 140.000, Mađarske oko 140.000 i Rumunije oko 76.000.

[20] Podaci prema: *Titovo vojno delo*, str. 49—50; Boro Mitrovski, *Netačno prikazivanje u bugarskoj istoriografiji uloge Bugarske u Jugoslaviji u drugom svetskom ratu*, VIG, br. 3/1968, str. 84—124; B. Mitrovski — V. Glišić — T. Ristovski, *Bugarska vojska u Jugoslaviji*, »Međunarodna politika«, Beograd, 1971, str. 204—208. i 224—243.

Digitized by Google

NOVJ oslobodile su četiri, a zajedno sa bugarskim jedinicama tri grada. Bugarske jedinice su oslobodile samo jedan grad.[21]

Nakon vojnih operacija u istočnoj Makedoniji, istočnoj Srbiji i na Kosovu, ove bugarske jedinice su napustile Jugoslaviju.

Bugarska 1. armija, koja se nalazila pod komandom 3. ukrajinskog fronta, na prolazu za Mađarsku u decembru 1944. godine zadržala se kraće vreme u Sremu radi reorganizacije. Dve divizije ove armije učestvovale su u borbama na sremskom frontu. Nakon neuspelih šestodnevnih borbenih operacija one su povučene iz borbe i početkom januara 1945. cela 1. bugarska armija prebačena je u Mađarsku.

U proleće 1945. godine tri bugarska puka učestvovala su sa našom 3. armijom u borbama u Podravini, a 3. bugarski korpus, zajedno sa našim jedinicama, vodio je kraće vreme borbe u Međumurju.

Radi potpune evidencije o učešću jedinica drugih država u borbama na jugoslovenskom tlu treba konstatovati da su, na osnovu sporazuma između Vrhovnog štaba NOVJ i Glavnog štaba NOV Albanije, u borbama na Kosovu, Crnoj Gori i Sandžaku učestvovale i dve divizije (5. i 6.) NOV Albanije. Te su divizije na našem ratištu učestvovale u borbenim operacijama od oktobra 1944. do februara 1945. godine. Prvo su bile pod komandom našeg 2. udarnog korpusa, a zatim pod komandom Operativnog štaba (vojne uprave) za Kosovo i Metohiju. Ove dve divizije su se po završetku drugog svetskog rata vratile u Albaniju.

•

U celini posmatrano, saveznička pomoć u naoružanju i drugoj ratnoj tehnici, koja je dobijena od Sovjetskog Saveza i zapadnih saveznika, ojačala je borbenu moć jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Zahvaljujući toj pomoći formirane su dve vazduhoplovne divizije i dve tenkovske brigade, a naoružan je veći broj pešadijskih jedinica. Međutim, i pored velikog značaja te pomoći, glavni izvor snabdevanja jedinica NOVJ naoružanjem i opremom bilo je zaplenjivanje oružja i opreme od neprijatelja. Štaviše, Vrhovni štab NOVJ upozorio je niže štabove, čije su jedinice primale oružje iz savezničke vojne pomoći, da je glavni izvor snabdevanja naoružanjem jedinica NOVJ oružje nemačke izrade, to jest oružje koje je u borbi zaplenjeno od neprijatelja, a da je svaki drugi izvor snabdevanja naoružanjem dopunski.

Može se konstatovati, takođe, da je pomoć savezničkih oružanih snaga jedinicama NOVJ bila značajna naročito u završnim operacijama za oslobođenje naše zemlje, posebno jedinica Crvene armije, ali da je našu zemlju od fašističkih okupatora oslobodila Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije.

[21] Podaci iz napred navedenih dela.

Digitized by Google

Kažimjež Sobčak

Poljski ratni napor

Drugi svetski rat, koji su izazvale hitlerovska Nemačka, fašistička Italija i militaristički Japan, trajao je šest godina (2.194 dana) i bio je najkrvaviji i najteži od svih ratova koje je do tada doživljavalo čovečanstvo. Taj se rat po obuhvatnosti i razmahu iz osnova razlikovao od prvog svetskog rata. U drugom svetskom ratu učestvovala je 61 država od 67 koliko ih je tada bilo na zemaljskoj kugli, s ukupno milijardu i sedam stotina miliona stanovnika, što je predstavljalo oko 80 odsto celokupnog čovečanstva. Rat je u potpunosti podredio sebi ekonomiku država koje su učestvovale u njemu. Mobilisano je oko 115 miliona vojnika, to jest 30 odsto više nego u prvom svetskom ratu. Arena oružanih borbi bila je teritorija 40 država u Evropi, Aziji, Africi i većine mora i okeana površine 22 miliona kvadratnih kilometara. U pogledu obuhvatnosti i siline operacija, koncentracije snaga i sredstava, u pogledu broja žrtava i razmera razaranja drugi svetski rat je bez presedana u istoriji. Neposredni izdaci, vezani za vođenje rata svih angažovanih zemalja, dostigli su iznos od jednog biliona i 380 milijardi dolara. Taj rat je prouzrokovao do tada nezabeležene gubitke. Život je izgubilo više od 50 miliona ljudi, a oko 35 miliona bilo je ranjenih ili povređenih; najviše — preko 20 miliona ljudi — izgubio je Sovjetski Savez.

Digitized by Google

Opšti karakter ovog rata, vođenog svim snagama, prouzrokovao je to da su za njegove potrebe radili čitavi narodi i da je on postao svestran i najsuroviji ispit svih materijalnih i moralnih snaga narodâ, kao i mogućnosti pojedinih država.

Fašizam, kojega su rodili militarizam, imperijalizam i nacionalizam — postavio je sebi za cilj ne samo podjarmljivanje, nego i uništavanje čitavih naroda. Zavojevački i genocidni ciljevi hitlerovske Nemačke i njenih saveznika zapretili su ne samo narodima Evrope, nego i narodima ostalih kontinenata, između ostalih, i narodima Amerike.

Drugi svetski rat karakterisao je različit stepen žestine, razmere i obuhvatnosti operacija. To je bio skroz-naskroz manevarski rat. U njemu su masovno upotrebljena savremena sredstva za borbu, među kojima oklopne i mehanizovane jedinice, kao i vazduhoplovstvo, koji su odlučno izbili u prvi plan. Njihov kvantitet i kvalitet, pravilno korišćenje na bojnom polju i taktičko-borbene osobine opreme i naoružanja donele su etapne uspehe i dovele do konačne pobede saveznikâ. Ratna veština, oprema i naoružanje država antihitlerovske koalicije pokazali su nadmoćnost nad ratnom veštinom fašističkih sila.

U toku drugog svetskog rata razvijali su se složeni procesi promena ne samo na vojnoj, nego i na društveno-političkoj platformi rata.

Oslobodilački rat poljskog naroda bio je deo drugog svetskog rata. Bio je to najveći i najkrvaviji rat u dosadašnjoj povesti Poljske. Počeo je 1. septembra 1939. godine najezdom hitlerovske Nemačke i završio se pobedom 9. maja 1945. godine. Poljska je bila jedna od 61 države koje su učestvovale u drugom svetskom ratu, a teritorija naše zemlje jedna od 40 država na kojima su se vodile borbe i bitke. Površina Poljske, s obzirom na njen geografski položaj, bila je dva puta pozornica ratnih operacija velikih razmera. Na teritoriji Poljske regularne ratne operacije trajale su 303 dana, u dva puta, i vođene su operacije velikih razmera obuhvatajući celu zemlju. Na terenu Poljske za sve vreme hitlerovske okupacije razvijala se i sprovodila široka delatnost antihitlerovskog pokreta otpora u razmerama koje se nisu mogle sresti u drugim okupiranim zemljama (izuzev SSSR i Jugoslavije).

Ovaj uništavajući i najokrutniji rat od svih dosadašnjih ratova Poljskoj je nametnula hitlerovska Nemačka. On je ceo narod postavio pred alternativu: ili kapitulacija, ropstvo i smrt u fašističkom jarmu nemačkog okupatora ili borba i pobeda. Posle pet godina i osam meseci krvavih borbi celog naroda, konačan rezultat bio je pobedonosan za Poljsku. Iako je Poljska podnela strahovite žrtve i pretrpela u svojoj povesti nezapamćene patnje, konačni rezultat tog rata bio je optimistički za poljski narod. Ogromne hitlerovske snage, koje su 1939. godine napale Poljsku i preko bespravlja, masovnog genocida, pljačkanja narodne imovine, nasilja i prinude, htele našem narodu da zadaju smrtni udarac, zajedničkim naporom država antihitlerovske koa-

Digitized by Google

licije — čiji je Poljska bila suosnivač i jedan od najaktivnijih članova — bile su razbijene i uništene. Velike savezničke armije sa Istoka i Zapada, u čijem su se sastavu borile poljske vojne formacije, srele su se na Labi. U glavnom gradu hitlerovske Nemačke vojnik narodne poljske vojske, u savezu s vojnikom Sovjetske armije, izvršavao je istorijsku pravdu. Poljska je dala stvari pobede antihilterovske koalicije doprinos koji je odgovarao našim mogućnostima, angažovala sve materijalne, ljudske i moralne snage i bila, pored Sovjetskog Saveza, onaj član antihitlerovske koalicije koji je u potpunosti ispunjavao savezničke obaveze što ih je preuzeo na sebe.

Drugi svetski rat je od početka imao dvostrani karakter. Od strane fašističkih država vođen je osvajački, pljačkaški i imperijalistički rat, dakle, nepravedan. »Što se tiče napadnutih naroda, čija je teritorija nakon ratnih operacija potpuno ili delimično bila zauzeta od strane napadača i njihovih saveznika, za njih je to bio pravedan, odbrambeni rat.«

Takav je od prvog dana bio oslobodilački rat poljskog naroda. Pravedan karakter tog rata određivala je kako suština fašizma protiv koga je bio uperen naš napor tako i neobično opasna perspektiva koju je fašizam pripremao poljskom narodu u slučaju pobede u ovom ratu.

U avgustu 1942. godine u organu CK Poljske radničke partije »Tribuni voljnošći« pojavio se članak pod naslovom *Poslednji rat,* u kome piše:

»Ima pravednih i nepravednih ratova. Nepravedan je rat osvajački rat, Nepravedan je grozni masakr, koji vrši hitlerovska soldateska. Leševi naše braće, pale na frontu, poubijane u Osvjenćimu i prebijane na radu u Nemačkoj zovu na osvetu. Stoga je pravedan naš rat protiv hitlerizma. Pravedan je rat naših saveznika jer se bore za oslobođenje od osvajača — za slobodu svih naroda... Vodili smo pravedan rat juče, kada smo branili zemlju od osvajača, i vodimo ga i danas, kada se borimo za nezavisnost.«

Pod terminom »oslobodilački rat poljskog naroda« podrazumevamo celokupne napore našeg naroda koji se za vreme drugog svetskog rata borio za dva cilja: zbacivanje hitlerovske okupacije i postizanje nezavisnosti i za uvođenje u oslobođenoj zemlji progresivne političko-sistemske forme, koja odgovara potrebama i interesima svih snaga naroda. Tako shvaćen oslobodilački rat poljskog naroda objektivno se izražavao u opštenarodnim ciljevima borbe (nezavisnost i demokratija), zajedničkim za razne klase, slojeve i političke i vojne formacije, dok se on subjektivno karakterisao raznovrsnošću strujanja, pravaca i rasporeda koji nisu uvek bili međusobno povezani i koji nisu sarađivali. Dakle, to je širok pojam, koji obuhvata sve izraze delatnosti i borbe od strane hitlerizma porobljenog poljskog naroda.

Suština ovog rata bila je odbrana nezavisnosti u septembru 1939. godine, politička i vojna delatnost poljske vlade u emigra-

Digitized by Google

ciji i njenih vojnih i civilnih eksportitura, oružana borba uz bok zapadnih saveznika i istočnog saveznika, ilegalna borba u okupiranoj zemlji u svim oblicima i izrazima. U oslobodilačkom ratu poljskog naroda u prvi plan se isticalo nacionalno pitanje. Ogromne snage agresora, totalnost njegovih osvajačkih planova, koji su pretili biološkom postojanju naroda, kao i genocidni metodi njihove realizacije, postavili su na dnevni red pretvaranje antifašističke borbe u narodnooslobodilački pokret i ujedinjenje u njemu svih patriotskih i progresivnih snaga naroda.

Najrevolucionarnije snage našeg naroda spojile su narodnooslobodilački pokret s borbom za društveno oslobođenje i za promenu društveno-političkog sistema. Na taj način one su oslobodilačkom ratu davale društvene odlike koje su se razlikovale od narodnooslobodilačkih borbi u XIX veku, kao i od oslobodilačkih koncepcija grupacija idejno i organizaciono vezanih s vladom u emigraciji. Za to se vezivao i izbor saveznikâ. Tradicionalni savezнički sastav, koji je predstavljala emigraciona vlada, obogaćen je savezom sa Sovjetskim Savezom, glavnim partnerom antifašističke koalicije. Inicijator i zatočnik ovog saveza bila je društvena levica. Poljsko-sovjetski savez obezbedio je našu pobedu u drugom svetskom ratu. Savez rođen u ratu izlazio je van njegovih okvira i postao trajan činilac naše nacionalne i državne bezbednosti i razvoja.

Pobeda u drugom svetskom ratu postignuta je ogromnim naporima svih država antifašističke koalicije. Ipak, rat se na pojedinim pozornicama i frontovima nije vodio u jednakim razmerama, a ratni napor nije bio ravnomerno raspodeljen na sve države koje su se borile protiv fašističke agresije.

U činioce koji su određivali mesto, ulogu i stepen doprinosa date države ili naroda ubrajaju se, između ostalog: karakter i političko-militarni ciljevi strana, veličina i domet angažovanih snaga i sredstava, razmere i intenzitet operacija, ljudski i materijalni gubici zadati neprijatelju i celokupni političko-moralni, ekonomski i vojni napor.

Drugi svetski rat počeo je na istočnom frontu. Tamo je hitlerovska Nemačka 1939. i 1941. godine koncentrisala oko 80 odsto svojih snaga. Na istočnom frontu su se 1939. godine odigravala glavna ratna zbivanja. Istočni front je od 1941. do 1945. bio glavni front drugog svetskog rata. Tamo su se zbijali događaji koji su određivali naredne etape celog rata. Tamo je hitlerovska Nemačka podnela oko 80 odsto vojnih gubitaka. Glavna snaga koja je hitlerovsku ratnu i državnu mašinu dovela do poraza bio je Sovjetski Savez i njegove vojne snage.

Ozbiljan i značajan doprinos razbijanju nemačkog fašizma dala je Poljska. Septembra 1939. godine Poljska je primila na sebe celinu udara nemačke vojske i samostalno vodila petonedeljni rat. U sledećim etapama rata poljski ratni napor predstavljao je deo savezničkog napora.

Ratni napori poljskog naroda imali su, pored opštih odlika zajedničkih svim armijama koje su se borile protiv fašizma, i

Digitized by Google

takve vidove koji su izrazito naglašavali naš doprinos pobedi. Poljski narod je u zajedničku pobedu u celom ratnom periodu uneo svoj vojni, moralni, a takođe — u početnom i u završnom periodu — materijalni doprinos. Poljska je bila satvorac velike majske pobede 1945.

Poljska je bila jedina država koja je prema teritorijalnim zahtevima zauzela odlučno negativan stav. Odbacivanje od strane poljske vlade, maja 1939. godine, svih teritorijalnih zahteva Nemačke naišlo je na opštu podršku naroda. Iz perspektive nekoliko decenija shvatamo sve aspekte poljskog »ne«, izrečenog septembra 1939. godine. Karakteristično je da ni jedan ozbiljan istoričar Evrope (ne osvrćući se ovde na razne propagandne teze) nije doveo u sumnju opravdanost stava poljske vlade. Oni poljski stav shvataju opravdanim ne samo s gledišta nacionalnih, nego, pre svega, s gledišta međunarodnih interesa.

Činjenica da se poljski narod suprotstavio ogromnoj snazi hitlerovske Nemačke odigrala je značajnu i pozitivnu ulogu u ondašnjim međunarodnim odnosima. Poljsko »ne« bačeno Berlinu u lice učinilo je kraj fašističkoj politici svršenih činova i mirnih Hitlerovih osvajanja u Evropi i primoralo je vlade Francuske i Velike Britanije na objavu rata hitlerovskoj Nemačkoj, postavljajući samim tim temelje formiranju antihitlerovske koalicije, čiji je Poljska bila aktivni član od početka do kraja rata. Totalni karakter rata vođenog protiv Poljske i prvi period okupacije u potpunosti su razgolitili pred javnim mnenjem sveta stvarni lik nemačkog fašizma i njegove zločinačke ciljeve, čija je realizacija nosila poljskom narodu, a kasnije i ostalim pokorenim narodima, ne samo ropstvo, nego i stvarnu pretnju biološkim uništenjem. Tragično iskustvo Poljske takođe je obelodanilo svetu neprincipijelnost politike pomirljivosti prema Hitlerovim zahtevima, a samim tim odigralo je bitnu ulogu u definisanju ratnih ciljeva, kao i načina njihovog ostvarivanja od strane savezničkih država i ukazivalo na potrebu odlučnog vođenja zajedničkih borbi narodâ protiv ogromne sile hitlerovske Nemačke — do pobedonosnog kraja i bezuslovne kapitulacije snaga Vermahta.

Poljski vojnik i civilno stanovništvo, izvršavajući opštenacionalni zadatak, spojili su taj zadatak s opšteljudskim zadatkom. Fašizam je, naime, pretio ne samo poljskom narodu, nego i drugim evropskim i vanevropskim narodima. Spajanje nacionalnih i opšteljudskih činilaca u oslobodilačkom ratu poljskog naroda bilo je odlika, nastala osobito u septembru 1939. godine, i izražavala se na svakoj sledećoj etapi — sve do berlinske pobede 1945. godine.

Sledeća posebna odlika poljskog ratnog napora jeste kontinuitet borbe i opšte učešće stanovništva u njoj. Još su trajale regularne borbe, a već se formirala vojna ilegala, koja je okupljala za tu vrstu borbe pripremljene oficire i podoficire.

Izraz kontinuiteta rata protiv hitlerovske Nemačke bilo je formiranje poljske vlade u emigraciji i njena široka političko-

Digitized by Google

-vojna aktivnost, kao i nastajanje manjih ili većih organizovanih ili stihijnih centara borbe, a takođe i široko društveno prihvatanje te aktivnosti.

Borba za nezavisnost, vođena na inicijativu i pod rukovodstvom emigrantske vlade, a takođe i borba vođena na inicijativu Saveza poljskih patriota, dobila je punu podršku poljske ekonomske emigracije, rasute po celom svetu, kao i poljskih izbeglica.

Taj stav bio je jedan od glavnih činilaca koji su odlučujuće uticali na to da se mobilizaciono-organizacioni napori, preduzimani van granica zemlje, uspešno završavaju. Čak i onda kada se nije uspelo vojno obuhvatiti poljsko iseljeništvo u Kanadi ili Americi, pozitivan odnos iseljenika prema formiranju poljske vojske u Francuskoj, Velikoj Britaniji i SSSR bio je očigledan i ogledao se raznovrsnim poduhvatima, uključiv i posete u reonima formiranja.

Postojanje regularnih poljskih vojnih jedinica na raznim frontovima, postignuti uspesi i pobede podsticali su kod poljskih iseljenika osećanje nacionalnog ponosa i uticali na svest o njihovom poljskom poreklu. To je, istina, bila samo emotivna veza naroda s vojskom, ali u uslovima rata ništa manje važna od svake druge veze.

Herojsko držanje poljskog vojnika bilo je, dakle, emanacija patriotskog ponašanja celog naroda.

Narod u okupiranoj zemlji i poljski vojnici, koji su se borili na svim frontovima, izražavali su najveće moralne odlike: požrtvovanje za otadžbinu, krajnju odlučnost i želju za borbom, doslednost u ispunjavanju savezničkih obaveza, hrabrost i humanizam. Dubok patriotizam, povezan s osećanjem zajedništva sa svim antihitlerovskim snagama, kao i s osećanjem pravednosti, ubrzavao je procese društvenih promena u zemlji i davao oslobodilačkom ratu svojevrsne, posebne odlike. Poljaci, najviše proganjani od strane hitlerovskog okupatora, borili su se s neviđenom upornošću. S ponosom su istrajavali period okupacije ne kaljajući se organizovanom kolaboracijom s neprijateljem i iz rata su izašli kao pobednici, a njihov doprinos pobedi nad hitlerovskom Nemačkom stekao je odgovarajuću ocenu i opšte priznanje u svetu.

Poljaci su, posle septembra 1939. godine, stupali u borbu svuda, gde je za to bila prilika i dosledno težili povećanju poljskih vojnih napora. Prisustvo poljskih vojnika kod Narvika, u zapadnoj Evropi, istočnoj i južnoj Africi i Aziji, na morima i Atlantiku, iznad i na teritoriji Nemačke, određuje geografski domet i politički značaj vojnih napora našeg naroda, koji, iako je trenutno bio lišen svoje državnosti, nije prestajao da se bori za nezavisnost. Osećanje povezanosti s narodom i želja da mu se služi u posebno teškoj situaciji, bila je pokretačka snaga poljskih vojnika koji su se borili van njegovih granica.

U okupiranoj zemlji brzo je prevladana septembarska kriza i poljski se narod prihvatio opšte poljsko-nemačke konfrontacije

Digitized by Google

u uslovima okupacije. Ona je postepeno obuhvatila sve oblasti života naroda pod okupacijom, dakle — političku, prosvetnu, vojnu, administrativnu, kulturnu, propagandnu, privrednu itd. Preduzeta je takođe borba i u domenu odbrane postojanja države, kao i njene biološke supstance. Kao nikada do tada u istoriji, ta je borba imala dimenzije borbe za nacionalnu svest naroda. Ona se odigravala na ilegalnom frontu, ali je takođe zavisila od svesti sopstvenog društva i uverenja u opravdanost njegovog stava. Od samog početka okupacije proširila se parola »bojkot zavojevača«. Bio je to svojevrstan kodeks postupanja Poljaka u uslovima okupacije. On je zabranjivao upotrebu nemačkog jezika u ustanovama i na ulicama, bojkotovao okupatorsku štampu, defilea, sve manifestacije okupatora i zabranio održavanja bilo kakvih kontakata s Nemcima — oni su tretirani kao tuđini-došljaci, nisu korišćeni nemački uredi, odbijano je pomaganje Nemcima bilo u čemu (između ostalog, bilo je i napuštanja rada u fabrikama naoružanja). Ovaj dekalog stvorio je osnovicu za obradu od strane pokreta otpora programa borbe čiji je društveni cilj bilo: održavanje kod poljskog naroda osećanja poljskosti, duha borbe i visokog morala; suprotstavljanje biološkom uništavanju naroda; onemogućavanje pljačkanja zemlje, njenih kulturnih i materijalnih dobara; održavanje u svetskom javnom mnenju uverenja da rat u našoj zemlji traje i da se ni jedan pravi Poljak nikada ne miri s gubitkom nezavisnosti.

Poljski mobilizacijski napor u godinama 1939—1945. iznosio je, u apsolutnim brojkama, 950 hiljada vojnika u septembru 1939. godine, a 600 hiljada regularnih vojnika i preko 500 hiljada partizana u završnom periodu rata u Evropi. Poljska je bila jedina država antihitlerovske koalicije koja je sve vreme trajanja rata angažovala tako velike regularne oružane snage na svim frontovima drugog svetskog rata.

Bilans učešća poljskih jedinica u borbama na raznim frontovima sadrži učešće u odbrani Norveške, Francuske i Velike Britanije, kao i u oslobađanju okupiranih naroda Zapadne Evrope. Jedinice poljskih oružanih snaga na Zapadu učestvovale su uglavnom u operacijama ograničenog dometa, kao što je, na primer, bitka na Gotskoj liniji u Italiji, učešće u desantnoj operaciji u Normandiji i u bitkama za Rajnu i Nemačku. Poljske oružane snage na Zapadu ipak nisu nikada delovale svojom celinom i nikada nisu bile upotrebljene u tačno određenom strategijskom pravcu. Delujući u raznim operacijama 1944. i 1945. godine, one su vršile prodore u pojasevima čija je ukupna širina iznosila oko 47, a dubina dostizala do 335 kilometara. Poljske oružane snage su u tim borbama oslobodile površinu koja je iznosila oko 16.000 km².

Narodna poljska vojska, nalazeći se na glavnom frontu drugog svetskog rata, učestvovala je u šest najvažnijih strategijskih operacija Crvene armije, u kojima su razbijene glavne snage Vermahta. Te operacije su bile: bitka za Dnjepar, beloruska operacija, operacija na Odri i Njisi, pomorska operacija i berlinska

Digitized by Google

i praška operacija. Ukupna širina pojaseva prodiranja iznosila je 235 kilometara, a ukupna dubina prodora dostizala je 557 kilometara. Teritorija koju je oslobodila Narodna poljska vojska iznosila je 131.000 km².

Ukupno vojno učešće poljskog naroda, mereno brojem ljudi koji su se borili s oružjem u ruci u toku drugog svetskog rata, dostiže brojku od oko 2,1 milion vojnika i partizana.

Mobilizacioni napor Poljske ne može se porediti s naporom tri velike sile, koje su nosile glavni teret rata protiv fašističkih sila — Sovjetskog Saveza, Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije. Poljska je zemlja srednje veličine, privredno slabo razvijena, a pre svega okupirana zemlja. Među navedenom grupom država naša je zemlja, sa regularnom armijom od 600.000 vojnika i 500.000 ljudi u formacijama pokreta otpora, u završnom periodu ratnih operacija zauzimala čelno mesto u Evropi. Poređenja radi, Francuska je imala oko 1,200.000 vojnika, Jugoslavija je brojala 800.000 vojnika, Rumunija 460.000 Bugarska 450.000, Čehoslovačka 60.000 i Italija 62.000 vojnika.

Situacija u ovim zemljama — s gledišta njihovih materijalnih i ljudskih mogućnosti, uz izvesne zajedničke odlike — ipak je bila različita. Okupirane zemlje nisu, na primer, bile kadre da sopstvenim snagama osiguraju svojoj vojsci naoružanje i opremu; podnele su takođe, posredno ili neposredno, veće ratne gubitke, koji su znatno oslabili njihov potencijal u ljudstvu. Stepen te oslabljenosti zavisio je od težine i vremena trajanja okupacije. U tom pogledu u najtežoj situaciji se našla Poljska čiji su materijalni gubici iznosili 38% nacionalnog dohotka — a ljudski gubici — 43% ukupnog stanovništva u tome nepovratno 22% (6.028 hiljada građana). Poljska je podnela srazmerno najveće ljudske i materijalne žrtve od svih zemalja koje su učestvovale u drugom svetskom ratu.

O veličini vojnog napora date zemlje nije odlučivalo samo brojno stanje oružanih snaga ili broj vojnika neposredno uključenih u operacije, nego pre svega njihovo moralno-političko držanje, period trajanja ratnih operacija, tehničko-borbene vrednosti armija i efikasnost njihovog delovanja.

Herojsko držanje poljskog vojnika bila je emanacija patriotskog stava čitavog naroda, koji se borio za nezavisnost i za biološko održavanje. Učešće poljskih vojnika u bitkama na bezmalo svim frontovima u Evropi spajalo je u sebi kako nacionalne, oslobodilačke ciljeve, tako i opšteljudske ciljeve usmerene na uništavanje fašizma. Kao rezultat tog napora, poljski vojnik je nosio slobodu ne samo vlastitom narodu, nego je, u sklopu koalicione saradnje, mnogo doprineo oslobađanju drugih naroda.

Važan element našeg doprinosa konačnoj pobedi bio je ekonomski napor. U završnom razdoblju rata, pored ogromnih gubitaka koje je pretrpela poljska privreda, ekonomski napor narodne države bio je znatan i svestran. O njegovoj važnosti odlučivao je uglavnom strategijski položaj Poljske. Od leta 1944. do proleća 1945. godine oslobođeni krajevi Poljske predstavljali su neposred-

Digitized by Google

nu zaleđinu fronta, koji se nalazio na najvažnijem varšavsko-berlinskom strategijskom pravcu. U tim uslovima brzo puštanje u pogon industrijskih objekata i poljoprivredne proizvodnje, zatim puštanje u pogon rudnika, železničkih linija i veza, obnova puteva i mostova imali su ogroman značaj ne samo za našu privredu, nego pre svega za uspešan završetak drugog svetskog rata.

Do kraja aprila 1945. godine u zemlji je pušteno u pogon oko 1.400 proizvodnih preduzeća, koja su zapošljavala više od 370.000 radnika. Znatan deo proizvodnje ovih preduzeća bio je namenjen samo za potrebe vojske, odnosno za vođenje rata, između ostalog, 82% tekstilne proizvodnje, 60% proizvodnje obuće, gotovo 40% proizvoda naftne industrije, 20% eksploatacije uglja, kao i znatne količine proizvoda metalurške industrije. U mnogim industrijskim preduzećima obavljan je remont opreme i naoružanja. Od jula 1944. do juna 1945. godine za vojne ciljeve je utrošeno 1,400.000.000 zlota, to jest oko 19% od ukupnih izdataka države. Ipak, i pored svih napora, privreda nije mogla da zadovolji sve ratne potrebe zemlje. Nezavisno od toga, to je imalo ozbiljan moralni značaj. Narod oslobođenih poljskih krajeva u potpunosti se uključivao u davanja u prilog vojnog napora, pokazujući onaj isti entuzijazam i požrtvovanje koje je ispoljavao 1939. godine.

Kada s vremenske udaljenosti od četrdeset godina ocenjujemo naš doprinos pobedi, u čemu posebno oružani napor vojnika, imamo mnogo osnova za tvrdnju da se Poljska — iako se u pogledu veličine teritorije i ukupnog stanovništva ubraja u srednje države, svojim aktivnim i značajnim doprinosom u raznim oblastima ratnog napora — našla u čelnoj grupi zemalja i da je nosila glavni teret rata, neposredno iza velikih sila antifašističke koalicije.

Majska pobeda 1945. godine ima višestrane vojne, političke, moralne, ideološke, regionalne i svetske, kao i međunarodne i državne aspekte. Najvažniji njen vid te pobede bilo je razbijanje, u njegovim državnim i vojnim formama, nemačkog, italijanskog i japanskog fašizma. Kao rezultat drugog svetskog rata, raspao se kolonijalni sistem koji je vekovima bio izvor posebnih prihoda za mnoge kapitalističke zemlje.

Događaj od posebne važnosti bio je nastanak svetskog socijalističkog sistema. U mnogim krajevima Evrope i Azije (i u jednom delu Amerike) pobedila je socijalistička revolucija, a u nekim zemljama Afrike i Amerike izabrana je socijalistička orijentacija kao put razvoja. Socijalističke zemlje, podupirane od strane postkolonijalnih država, predstavljaju glavnu političku snagu koja čini trajnim plodove velike pobede.

Majska pobeda 1945. godine ima, takođe, svoju poljsku dimenziju. Ona se sastoji pre svega u tome da je poljski narod ovo najteže iskušenje, koje mu je pretilo uništenjem, izdržao, nije poklekao pod pritiskom brutalnog terora i odbranio je svoju egzistenciju. Od ishoda rata zavisilo je postojanje, zavisila je sudbina naroda. Herojskim držanjem u godinama 1939—1945. Poljaci

Digitized by Google

su dobili rat koji im je nametnuo Hitler. U tom oružanom sudaru stekli su ogromnu snagu i vitalnost. Napor poljske države i naroda, kao i njegove žrtve, nisu bili uzaludni — pobrkani su računi da se poljski narod biološki uništi i da se od Poljske učini zemlja robova.

Majska pobeda okončala je viševekovne napore poljskog naroda za izlazak na zapadnu, pjastovsku granicu naše države. O njenom konačnom utvrđivanju odlučio je vojni poraz Trećeg rajha, odnosno pobedonosan završetak drugog svetskog rata za poljski narod. Povratak Poljske na Baltik, Odru i Njisu predstavlja drugo, epohalno dostignuće poljskog naroda.

Oslobađanje severnih i zapadnih krajeva od strane Sovjetske armije i narodne poljske vojske bilo je glavna pretpostavka njihovog povratka matici zemlji. Sve političke i druge odluke mogle su, zahvaljujući tome, da budu u potpunosti sprovedene u život. Naime, te odluke, iako s formalističkog gledišta odlučujuće, u stvari su sankcionisale faktičko stanje stvoreno krvavim i dugotrajnim ratovanjem. Sovjetska i poljska vojska, izvršavajući ratni zadatak, ostvarile su političke ciljeve. Naređenje glavnokomandujuće poljske vojske na dan završetka rata je glasilo:

»Osigurali smo Poljskoj ono što će se vekovima spominjati — povratak starih krajeva i trajan savez sa Sovjetskim Savezom, stubom bezbednosti naše zemlje u budućnosti. Vraćajući Poljskoj krajeve na Odri i Lužičkoj Njisi i na Baltiku, izgubljene u toku minulih vekova, kao posledica germanskog prodora na Istok (»Drang nach Osten«) — poljski vojnik, boreći se uz bok oslobodilačke Sovjetske armije, ostvario je postulat povratka tih krajeva, postulat neprekidno prisutan u poljskoj političkoj misli, još iz doba srednjega veka.«

Načelne međunarodne razgovore u vezi sa severnim i zapadnim granicama Poljske vodili su na konferenciji u Jalti šefovi tri vlade: Sovjetskog Saveza, Sjedinjenih Američkih Država i Velike Britanije. Oni su u tom pogledu zaključili i poznati sporazum.

Taj je sporazum ukazivao, s jedne strane, na saglasnost šefova triju vlada u vezi s neophodnošću pomeranja poljske severne i zapadne granice, a, s druge strane, dokazivao je da konferencija u Jalti nije definitivno rešavala problem naših granica.

Konačne odluke u vezi sa severnim i zapadnim granicama Poljske donete su na konferenciji u Potsdamu (od jula do avgusta 1945). Šefovi vlada SAD i Velike Britanije dolazili su na konferenciju uvereni da će konačno utvrđivanje zapadne granice biti izvršeno na Odri, bez prihvatanja postulata Lužičke Njise. Šef sovjetske vlade, Staljin, zahtevao je da se Lužička Njisa prizna kao granična reka Poljske.

Paragraf IX potsdamske odluke u pogledu granica Poljske glasio je:

«... bivše nemačke teritorije na istoku od linije koja ide od Baltičkog mora neposredno na zapad od Svinoujšća i odatle duž

Digitized by Google

reke Odre do mesta gde se uliva zapadna Njisa i duž zapadne Njise od čehoslovačke granice, zajedno s delom Istočne Pruske, koja — u skladu sa sporazumom postignutim na ovoj konferenciji — nije bila predata pod upravu Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika, i, uključujući teritoriju bivšeg slobodnog grada Gdanjska, treba da se nalaze pod upravom poljske države i u tom pogledu ne treba ih smatrati delom zapadne okupacione zone Nemačke.«

Iz neposredne borbe čitavog naroda u godinama drugog svetskog rata izrasla je narodna Poljska — država novog društveno-političkog lika. Poljska je stupila u rat kao buržoasko-demokratska država, a iz njega izišla kao narodno-demokratska. U toku narodnooslobodilačkog rata u poljskom narodu su se, pod rukovodstvom društvene levice koju je predvodila Poljska radnička partija, razvijali revolucionarni procesi, usmereni na izmenu političkog sistema u zemlji. Kao rezultat pravilno usmerenih napora PRP, radikalnog krila Poljske socijalističke partije i Narodne stranke u zemlji, kao i Saveza poljskih patriota u SSSR, nastala je koncepcija narodne Poljske.

Nastanak Narodne Poljske predstavljao je ostvarivanje jednog od najosnovnijih zahteva, koji su izvirali iz iskustava da je tek spajanje nacionalnog sa društvenim faktorom i oslobođenje radnih ljudi, kao i preuzimanje vlasti s njihove strane, stvorilo trajne pretpostavke nezavisnosti i razvoja Poljske. Aktivnošću marksističko-lenjinske partije (PRP i PURP) osnovni nacionalni rezoni spojili su se sa socijalizmom. Povezanost nacionalnog sa socijalnim pitanjem izražava se u svim osnovnim oblastima: u društveno-privrednim odnosima, u političkom životu i u oblasti unutrašnjih odnosa. Ta se povezanost ispoljava i u međunarodnim odnosima.

Rezultati pobede našli su trajno obezbeđenje u nesalomivom savezu, neraskidivom prijateljstvu i bratskoj saradnji sa Sovjetskim Savezom, glavnim tvorcem majske pobede i glavnom snagom Varšavskog ugovora. Majska pobeda daje plodove prijateljske saradnje sa svim socijalističkim zemljama. Poljska, koja je između dva rata bila periferna država, postala je nakon majske pobede, jedna od glavnih država srednje Evrope koja bitno utiče na formiranje evropske politike.

Ukoliko rezultati pobede nad hitlerovskom Nemačkom jačaju i nalaze konkretan izraz u porastu značaja socijalističkih država, utoliko majska pobeda 1945. godine prima sve širi i potpuniji značaj.

»Berlinska pobeda ima istorijski rang — govorio je general armije Vojćeh Jaruzelski — takođe ima savremen i perspektivan značaj. U osećanju nacionalne bezbednosti, u dostojnom mestu Poljske u svetu i u njenom miroljubivom socijalističkom razvoju izražava se u toj pobedi za nas zaista stvarna veličina. Ta je pobeda bila kraj, ali i početak puta i zahtevala je potvrdu u miru. Iz iskustva iz prošlosti izvukli smo čvrstu odluku da više ne

Digitized by Google

budemo slabija zemlja, usamljena i zbunjena. Ovaj problem rešile su revolucionarne sistemske promene. Samo su one mogle, na revolucionaran način, izmeniti našu odbrambenu situaciju. Iz njih takođe izvlačimo pouku da se za mir treba stalno i uporno boriti i da mir treba neprestano osiguravati. Oružane snage, Sovjetska armija i Varšavski ugovor nepogrešivo ispunjavaju ovaj zadatak...«

Pobeda koju je poljski narod, po cenu ogromnih žrtava, izvojevao nad fašizmom u drugom svetskom ratu predstavlja stalnu i živu osnovicu naše socijalističke stvarnosti, ima stalno aktuelan izraz i snažnu motivaciju za aktivnost u budućnosti da bi se učinilo sve što je u našoj moći da više nikad ne dođe do novog rata.

Neprolazan značaj pouke koja izvire iz iskustava drugog svetskog rata izražava se u tome da se protiv rata treba odlučno boriti, i to pre njegovog početka. Istorijsko iskustvo uči: da bi se odbranio mir, potrebno je jedinstveno, usklađeno i aktivno delovanje svih miroljubivih snaga protiv agresivnog kursa imperijalizma. Tridesete godine su pokazale da su snage demokratije u miru bile preslabe i razjedinjene i da nisu bile kadre da prepreče put ratu. Sada, četrdeset godina posle završetka drugog svetskog rata, iako agresivne snage imperijalizma, ignorišući istorijska iskustva, priželjkuju novi rat, nesvrstane zemlje i milioni ljudi dobre volje dosledno istupaju u prilog otklanjanja pretnje ratom i spasavanja mira.

Digitized by Google

Slobodan Nešović — Branko Petranović: AVNOJ i revolucija

(Tematska zbirka dokumenata 1941—1945, »Narodna knjiga«, Beograd, 1983, strana 928)

O narodnooslobodilačkom ratu i jugoslovenskoj revoluciji (1941—1945) napisano je mnogo radova publicističkog, memoarskog i naučnoistraživačkog, studijskog karaktera. Rekao bih da se ta izdavačka produkcija stalno uvećava, obogaćuje novim djelima raznovrsnog žanra. Nju uslovljava sve veće interesovanje javnosti za probleme i procese iz najnovije prošlosti jugoslovenskih naroda, kao i činjenica što danas na ovom poslu organizovano naučnoistraživački rade mnogi istorijski instituti, odjeljenja i katedre za istorijske studije na univerzitetima i razne druge naučne institucije i posebno pojedini istoričari i publicisti koji su se trudili i trude da daju odgovore na pojedina pitanja ili na kompleks svih tih aktuelnih pitanja iz istorije jugoslovenske revolucije. Zahvaljujući tim organizovanim naporima kako naučnih institucija tako i upornosti pojedinaca — profesionalnih istoričara i drugih ljubitelja istorije — može se sa zadovoljstvom konstatovati da su u globalu već istraženi, ispitani i opisani opšti tokovi oslobodilačkih i revolucionarnih procesa u sklopu drugog svjetskog rata. Osim toga, objašnjeni su i mnogi ključni momenti iz tog vrlo složenog perioda prošlosti naroda Jugoslavije.

Iz ogromne građe koja je sadržana u ovoj zbirci AVNOJ se izdvaja, sagledava kao središnja institucija jugoslovenske revolu-

Digitized by Google

cije (on je to zaista i bio), sa svom »njegovom strukturom, funkcijama, zakonodavnom pripremom i političkom djelatnošću...« Polazeći od toga da je AVNOJ predstavljao osnov i okosnicu državnog i društvenog uređenja u procesu stvaranja i revolucionarne smjene vlasti, revolucionarnog procesa koji je tekao na jugoslovenskom prostoru pod specifičnim uslovima drugog svjetskog rata, okupacije i »strategije KPJ o narodnooslobodilačkoj borbi kao najrevolucionarnijoj strategiji u postojećim okolnostima« — ne zanemarujući državno-pravna svojstva AVNOJ-a — S. Nešović i B. Petranović su odabrali dokumenta koja ovu revolucionarnu ustanovu situiraju u cjelokupnom sklopu NOB, svjedoče o temeljnim promjenama društveno-političkih odnosa snaga, o međunarodnim uslovljenostima, o sukobima sile revolucije i snaga kontrarevolucije.

U ovoj zbirci je, prije svega, prezentiran dokumentaristički materijal koji pokazuje, svjedoči da je pitanje vlasti i za jugoslovensku revoluciju bilo osnovno pitanje, kao što je pitanje vlasti bilo osnovno i za svaku drugu revoluciju. Otuda su priređivači — S. Nešović i B. Petranović — odabrali dokumenta koja pretežno govore o stvaranju narodne, revolucionarne vlasti na pojedinim prostorima Jugoslavije i prije stvarnja AVNOJ-a, dakle, ona koja ilustruju strategiju revolucionarnog subjekta, svjedoče o otporu snaga buržoaskog poretka, legalizaciji društvenih promjena i njihovom rukovodećem subjektu koji je izrastao od početka NOB-a i učvršćivao se na istorijskoj pozornici.

Dokumenta ove zbirke prate aprilski rat, deobu Jugoslavije, uspostavljanje kvislinških režima u okupiranoj Jugoslaviji, ustaški program i rasno zakonodavstvo, spontani otpor srpskog naroda ustaškom genocidu, rad jugoslovenske vlade u izbjeglištvu i njene stavove o okupaciji zemlje; stav antifašističkih sila prema vojnom porazu Kraljevine Jugoslavije itd. Grupa najodabranijih dokumenata svjedoči kako je KPJ kao rukovodeća snaga NOP-a — revolucionarni subjekt — imala stav po pitanju kontinuiteta Jugoslavije, kao i o tome na kakav je odjek okupacija i komadanje Jugoslavije naišla u svjetskoj antifašističkoj štampi.

U drugom dijelu knjige — »Narodnooslobodilačka borba kao revolucionarna strategija« — odabrana dokumenta govore o ratu i revolucionarnoj situaciji u Jugoslaviji od prvih ustaničkih dana, o partizanskim odredima kao oružanoj sili naroda, narodnooslobodilačkim odborima kao osnovnim ustanovama revolucije, o prvoj inicijativi Josipa Broza Tita za stvaranje Narodnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (vlade), sredinom avgusta 1941. godine, o četničkoj organizaciji i njihovom izazivanju građanskog rata, o smislu savezničke politike ujedinjavanja snaga otpora u zemlji; data su dokumenta o prvim vijestima u svijetu o narodnom ustanku i prilikama u Jugoslaviji, kao i neprijateljski izvještaji o padu »Užičke republike«.

Treći dio knjige — »Narodnooslobodilački pokret u doba uspona i kontrarevolucije« — sadrži najodabranija dokumenta o Prvoj proleterskoj brigadi, zatim o klasnom radikalizmu i strategiji narodnooslobodilačke borbe, stvaranju Narodnooslobodilačke partizanske vojske i dobrovoljačke vojske Jugoslavije, o kodifikaciji iskustava o narodnooslobodilačkim odborima (Foćanski propisi), Ostroškoj skupštini rodoljuba Crne Gore i Boke, obnovi Titove inicijative za obrazovanje vlade, stvaranju i razvoju narodne vlasti u Lici, Hercegovini i Sloveniji. Znatan broj dokumenata ovog dijela knjige svjedoči o saradnji četnika sa okupatorima, o sporazumima četnika i ustaša za vođenje borbe protiv NOP-a i o stvaranju mita o Draži Mihailoviću. Priličan broj dokumenata odnosi se na prodor proleterskih jedinica prema Bosanskoj krajini, na organizaciju KPJ i SKOJ-a u oružanim snagama revolucije. Ovaj dio knjige završava se do-

Digitized by Google

kumentima nemačkog porijekla koja govore o nemačkim akcijama za spasavanje Nezavisne Države Hrvatske i ustaško-italijanskim protivurječnostima.

U četvrtom dijelu knjige — »Bihaćka republika« kao osnov »opštenarodne države« — data su odabrana dokumenta (propisi) o izborima NOO s početka 1942. godine, o stvaranju NOVJ, osnivanju AVNOJ-a i njegovim prvim aktima, o masovnim antifašističkim organizacijama u Jugoslaviji i o Izvršnom odboru AVNOJ-a i njegovom radu. Znatan broj izabranih spisa odnosi se na organizaciju »Bihaćke republike«, na vjersku politiku NOP-a i pisanje svjetske štampe o prvom zasijedanju AVNOJ-a.

Peti dio zbirke — »Stvaranje nove Jugoslavije« — obuhvata dokumenta o razvoju NOB-a i revolucije od kraja 1942. do kraja 1943. godine. Nalme, priređivači ove zbirke razvrstali su izabrana svjedočanstva na poglavlja koja ilustruju međunarodnu aktivnost AVNOJ-a, vođenje prelomnih bitaka NOR — na Neretvi i Sutjesci — novu britansku politiku prema četnicima, dolazak i djelovanje britanske vojne misije kod NOVJ i prikazuju planove i naredbe Vrhovnog štaba NOV i POJ i operacije NOV Jugoslavije u jugoistočnim djelovima Jugoslavije. Najveći broj dokumenata, razumije se, direktno se odnosi na AVNOJ: njegovo sazivanje u Drugo zasijedanje, uobličavanje federacije, rad i odluke Drugog zasijedanja AVNOJ-a, razgovor Josipa Broza Tita s vijećnicima iz Hrvatske i Slovenije, odluke Predsjedništva AVNOJ-a od 30. novembra 1943 godine; odnos saveznikâ prema odlukama AVNOJ-a, jugoslovenskoj vladi u izbjeglištvu i odlukama AVNOJ-a. Tu su dokumenta i o aktivnostima CK KPJ i Vrhovnog štaba i odjeku odluka AVNOJ-a u svijetu, odnosno o stavu svjetskog javnog mnjenja prema »jedinstvenom partizanskom parlamentu« i privremenoj vladi u zemlji — NKOJ-u.

Šesti dio zbirke — »AVNOJ u borbi za državnu izgradnju nove Jugoslavije i međunarodno priznanje revolucionarnih promjena« — ispunjavaju zakonodavni akti Predsjedništva AVNOJ-a i druga njegova dokumenta, kao i politički spisi koji govore o djelatnosti Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije.

»Razvoj federacije poslije Drugog zasijedanja AVNOJ-a« čini sedmi dio knjige. Taj se razvoj reljefno sagledava u sklopu raznih političkih deklaracija, odluka i drugih zakonodavno-pravnih akata koje su donosila zemaljska antifašistička vijeća kao najviši organi vlasti u federalnim jedinicama — Sloveniji, Hrvatskoj, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Makedoniji, Srbiji i njenim djelovima — Vojvodini i Kosovu i Metohiji. Riječju, federacija proglašena u Jajcu nastavila je da se izgrađuje tokom 1944. i 1945. godine prihvatanjem odluka Drugog zasijedanja AVNOJ-a i pretvaranjem zemaljskih antifašističkih vijeća u najviše organe vlasti u federalnim jedinicama. Taj proces političkog i ustavnog uobličavanja federacije koja se stvarala i izgrađivala u NOR i revoluciji dovršen je tek s konstituisanjem Srbije kao složene federalne jedinice sa AP Vojvodinom i AO Kosovom i Metohijom u njenom sastavu.

Osmi dio knjige — »AVNOJ i politika kompromisa« — ispunjen je odabranim stranicama iz prepiske Tito — Čerčil, zatim spisima o Viškom i Beogradskom sporazumu, sižeima dokumenata Krimske konferencije koja se odnose i na Jugoslaviju i stvaranje Privremene vlade Demokratske Federativne Jugoslavije, marta 1945. godine.

»Reorganizacija oružane sile i kraj rata« — predstavlja devetu cjelinu dokumenata ove zbirke. Tu su grupisani tekstovi o reorganizaciji NOV Jugoslavije u Jugoslovensku armiju, zatim oni koji govore o kapitulaciji njemačke balkanske armije i kvislinških snaga i o krizi u odnosima sa saveznicima nastaloj oko Trsta.

U desetoj cjelini, koja nosi naslov: »Promene društveno-eko-

Digitized by Google

nomskih odnosa i učvršćenje novog poretka«, dokumenta ocrtavaju stvaranje državnog sektora privrede, agrarnu reformu i kolonizaciju, govore o postavljanju osnova novom pravnom poretku, o organizaciji organâ pravosuđa, o mjerama političke stabilizacije i sređivanja socijalno-ekonomskih prilika u oslobođenoj zemlji.

»Dokumenta o dogradnji jugoslovenske federacije« čine jedanaesti dio ove knjige. Grupisana su u tematske cjeline: Obrazovanje vlada federalnih jedinica u proljeće 1945. godine, Osnivački kongres KP Srbije i Srbija postaje složena federalna jedinica.

Dvanaesti dio zbirke ispunjavaju dokumenta koja govore o pretvaranju AVNOJ-a u Privremenu narodnu skupštinu DFJ. Naime, tu je dat izbor dokumentarističkog materijala o Potsdamskoj konferenciji i njenim stavovima o Jugoslaviji, Trećem zasijedanju AVNOJ-a i njegovom proglašenju za Privremenu narodnu skupštinu DFJ (10. avgusta 1945), o političkom i sudskom zakonodavstvu DFJ, zatim spisi o djelovanju građanske opozicije u Privremenoj narodnoj skupštini i stavovima predstavnikâ Narodnog fronta prema kritici građanske opozicije.

U trinaestom dijelu knjige pod naslovom: »Politička osnova novog društvenog uređenja« prezentovana su najznačajnija dokumenta koja ilustruju rukovodeću ulogu KPJ u političkom sistemu, rad Osnivačkog kongresa Narodnog fronta Jugoslavije, kao i dokumenta o kolektivnim članovima DFJ (o SKOJ-u, Narodnoj omladini, Jedinstvenim sindikatima i AFŽ-u).

U četrnaestom dijelu — »Međunarodni položaj i spoljna politika nove Jugoslavije« — izabrana građa svjedoči o naporima Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije da zaštiti suverenitet nove Jugoslavije, o uspostavljanju i razvoju jugoslovensko-bugarskih odnosa od 5. oktobra 1944. do 25. decembra 1945. godine. Dato je i nekoliko najvažnijih dokumenata iz međunarodne aktivnosti Privremene vlade DFJ, sovjetsko-jugoslovenskih odnosa, pristupanja Jugoslavije OUN, kao i pitanjima u pogledu regulisanja sjeverozapadnih granica Jugoslavije.

Završni dio knjige pod naslovom: »Ustavotvorna skupština — proglašenje Republike« sadrži sva dokumenta značajna za sagledavanje uloge Narodnog fronta Jugoslavije u izbornoj kampanji, aktivnosti »vanfrontovske opozicije« u vrijeme izborne kampanje za Ustavotvornu skupštinu, zatim su tu akti koji se odnose na proglašenje Republike i rad Ustavotvorne skupštine, na Ustav FNRJ i smisao građanske kritike novog ustava. Ova impozantna zbirka dokumenata, koja predstavlja veoma značajan naučnoistraživački i opštekulturni poduhvat, završena je ekspozeom Josipa Broza Tita o programu nove vlade FNRJ, koji je podnesen u Skupštini FNRJ 2. februara 1946. godine.

Selekciju dokumentacije za ovu tematsku zbirku priređivači Nešović i Petranović su izvršili prema sopstvenoj procjeni njenog značaja i vrijednosti. Oni su taj vrlo složen naučni posao obavili uspješno, uprkos tome što je tematska zbirka *AVNOJ i revolucija* bila i obimom ograničena, pa je iz obilja građe i složenosti teme valjalo odabrati samo ključne dokumente, a pojedine tekstove još i skraćivati. No, i pored tih teškoća, prezentirana građa bliže osvetljava ne samo ulogu i značaj AVNOJ-a u revoluciji naroda Jugoslavije, nego i strategiju KPJ kao rukovodeće snage u revoluciji i odnose među svim drugim rukovodećim tijelima i organima revolucije. Priređivači su se potrudili, i u tome su uspjeli, da predstave snagu revolucije, ali su i vještim odabiranjem dokumenata dočarali i snage kontrarevolucije, sukob revolucije i kontrarevolucije, okupatorsku politiku i vojno angažovanje okupatora da slomi oružanu silu NOP-a; prikazano je i savezničko taktiziranje prema narodnooslobodilačkoj borbi Jugoslavije i razilaženje savezničkih interesa u vezi s Jugoslavijom i njihovi odjeci u zemlji i spoljnjem svijetu.

Digitized by Google

Posmatrano u cjelini, ova izuzetno rijetka i za istorijsku nauku vrijedna zbirka dokumenata jasno pokazuje da je jugoslovenska revolucija bila vrlo složen, ali jedinstven, nedjeljiv proces. Jedinstvo Jugoslavije u NOR-u obezbjeđivala je, prije svega, KPJ, kao rukovodeća organizaciono-politička snaga NOP-a, izgrađena na principu demokratskog centralizma. Razumije se, njeno zalaganje za Jugoslaviju nije značilo da ju ona shvata kao centralističku zemlju i da je poslije oslobođenja želi urediti unitaristički. Upravo data dokumenta najbolje svjedoče kako je KPJ gradila opštejugoslovensko jedinstvo — uz poštovanje nacionalne ravnopravnosti i uz uvažavanje svih nacionalnih i drugih osobenosti i različitosti. Dokumenta jasno govore o tome da se kontinuitet Jugoslavije u međunarodnoj zajednici nije mogao dovesti u pitanje ni vojnim slomom, ni okupacijom, ni pokušajem razbijanja i likvidiranja jugoslovenske državnosti, što je okupator izvodio iz akta o kapitulaciji. KPJ se jasno i nedvosmisleno izjasnila protiv diobe (»komadanja«) jugoslovenske teritorije, ističući ideju kontinuiteta Jugoslavije kao ravnopravne zajednice svih naroda i nacionalnih manjina koje u njoj žive. Taj opštejugoslovenski karakter ona je jasno ispoljila i pokazala i na primjeru brzog raščišćavanja odnosâ stvorenih poznatim antijugoslovenskim djelovanjem sekretara PK KPJ za Makedoniju Metodija Šatorova, koji je slijedio politiku Bugarske KP, proklamujući otcjepljenje partijske organizacije Makedonije, zatim, u skretanju pažnje predstavniku KPJ za Vojvodinu da su vojvođanski komunisti dužni da odbace poruke KP Mađarske, koja je smatrala da organizacije KPJ na teritoriji okupiranoj od strane Mađara treba da uđu u sastav Mađarske komunističke partije. Josip Broz Tito se nedvosmisleno izjasnio za opštejugoslovenski idejni i organizacioni integritet KPJ i kada je, poslije proglašenja NDH, dio članova KP Hrvatske, pa i nekih rukovodilaca, postavljao pitanje zašto je KP Hrvatske još u sastavu KPJ. Dakle, KPJ se odlučno obračunala i sa svim separatističkim i nacionalističkim tendencijama koje su bilo u kojoj formi izronile na površinu poslije razbijanja Jugoslavije od strane Musolinijeve Italije i Hitlerove Njemačke.

Građa prezentirana u ovoj zbirci jasno govori o tome da se jugoslovenska revolucija razvijala neravnomjerno, da je na pojedinim područjima doživljavala uzlete, dok je u isto vrijeme na drugim trpjela privremene poraze, oseke. Ta neravnomjernost bila je zakonita pojava i naše revolucije, kao i ostalih revolucija. Ona je bila uslovljena mnogobrojnim istorijskim i društvenim činiocima, zavisila je od snage revolucionarnog subjekta i drugih društveno-političkih snaga koje su stajale uz revoluciju ili bile protiv nje. Opštenarodni ustanak je započeo u tradicionalno ustaničkim sredinama: u Crnoj Gori, zatim, u zapadnoj Srbiji, istočnoj Hercegovini, istočnoj Bosni, u krajevima zapadne Bosne, Like, Banije i Korduna, krajevima u kojima je srpski živalj bio izložen genocidu i raznim drugim pogromima. Ustanak je takođe zahvatao i limitrofične krajeve i druge prostore najviše ugrožene politikom okupatorskih vlasti. Sve se to jasno uočava iz izvorne građe. Ali duh jugoslovenske revolucije i njene rukovodeće ideje brzo su se širile, zahvatale i sva druga područja Jugoslavije.

Međutim, neravnomjernost razvitka revolucije očevidna je pojava sve do njene pobjede. I to je razumljiva istorijska pojava. Na istorijskoj nauci je da tu i druge pojave istraži, ispita, analizira i ocijeni. Ova zbirka dokumenata je i u tom pogledu izazov naučnicima-istoričarima. Njenu vrijednost treba vidjeti i u tome što ona izvorno osporava teze koje se ovdje-ondje čuju i na pojedinim hibridnim skupovima naučnih i političkih radnika o tome da našu revoluciju treba prikazivati ravnomjerno, »simetrično«, da isticanje neravnomjernosti revolucio-

Digitized by Google

narnog hoda može da znači, navodno, narušavanje aktuelnog načela ravnopravnosti nacija i narodnosti u Jugoslaviji.

Opštejugoslovenski duh revolucije najnepristrasnije progovara baš iz dokumenata ove zbirke. Dokumenta koja su nam s izvanrednim smislom za odbir najboljeg i najbitnijeg sadržaja pružili S. Nešović i B. Petranović svjedoče o našoj revoluciji kao složenoj istorijskoj pojavi, kao istorijskom fenomenu koji se nikako ne može objašnjavati samo istraživanjem u granicama republika, pokrajina, regija, gradova i drugih manjih područja. Njeno sužavanje u uske granice neminovno zanemaruje ne samo njen opštejugoslovenski klasni, nacionalni i internacionalni smisao, nego dovodi objektivno i do njenog minimiziranja, naročito u međunarodnim razmjerama. Osim toga, sužavanje i svođenje revolucionarnih procesa isključivo u granice današnjih društveno-političkih zajednica neminovno vodi raznim »verzijama modernizacije prošlosti« — kako je to jednom prilikom s razlogom istakao prof. dr B. Petranović — vodi u jednostranost i deformisanje jugoslovenske revolucije, zamagljuje istinu o njoj. Nije mjesto i prilika da obrazlažem otkuda takve tendencije, šta i ko iza njih stoji, čiji su i kakvi su to parcijalizovani interesi, zašto još ima onih koji nastoje da u istoriji nađu i steknu uporište za jačanje svog položaja u savremenim uslovima političkog djelovanja i življenja. Sigurno je da te tendencije manipulisanja istorijom podjednako štete i istorijskoj nauci i zdravoj politici.

Na kraju, valja reći da ova zbirka dokumenata pruža širok mozaik za obrazovanje i razvoj racionalne istorijske svijesti o našoj najnovijoj istoriji, o jugoslovenskoj revoluciji. Jer, ona ne prećutkuje ni jedno značajnije istorijsko pitanje bilo da je riječ o snagama revolucije ili o snagama kontrarevolucije. Ona govori jezikom izvora i o onome što se do sad prećutkivalo. Riječju, dokumenta ove zbirke osvjetljavaju sama po sebi, i mimo istoričareve analize, sve značajnije događaje jugoslovenske revolucije. Izvorna građa to čini nenametljivo, hladno i objektivno. I to je ono najznačajnije što ova bogata i naučno dobro fundirana zbirka znači za našu istorijsku nauku.

Priređivači su ovim djelom još jednom pokazali kako je moguće autentičnim tekstom i jezikom izvora predstaviti tako složenu pojavu kao što je jugoslovenska revolucija. Zbog toga je sasvim skromno reći da su zaslužili riječi dužne zahvalnosti i naučne i šire kulturne javnosti.

Miomir Dašić

Grupa autora: Beograd u ratu i revoluciji

(Arhiv Beograda, 1984)

Posle veoma zapažene i značajne publikacije o Beogradu koju je, u izdanju »Nolita« i »Prosvete«, na osnovu sakupljenog i obrađenog materijala napisao Jovan Marjanović, na inicijativu Gradskog koordinacionog odbora za razvijanje i negovanje revolucionarnih tradicija i Arhiva Beograda kao izdavača, iz štampe je izišla knjiga u dva toma *Beograd u ratu i revoluciji*. Grupa autora koju čine: Đorđe Piljević, Radomir Bogdanović, Venceslav Glišić, Nikola Živković, Mihailo Švabić, Petar Kačavenda, Jovan Vujošević, Dragoslav Dimitrijević i Vojislav Ćirković prezentovala nam je ovde svoje radove i dokumente počev od nastanka socijalističkog i radničkog pokreta u Srbiji, razvoja i delovanja KPJ i revolucionarnog pokreta između dva rata, socijalističke revolucije i tokom njenog izvođenja, a po-

Digitized by Google

sebno u Beogradu, u kojem je uticaj socijalističke misli i KPJ bio znatno veći i širi nego bilo u kom drugom gradu naše domovine. Kao kovačnica i rasadnik revolucionarnih kadrova i centar radničkog pokreta u Srbiji, Beograd je svoje kadrove slao u razne krajeve naše zemlje. Po njihovoj požrtvovanosti, umešnosti i organizacionim sposobnostima lako se moglo poznati gde su vaspitavani i čelićeni u borbi protiv fašizacije zemlje i u odbrani njene nezavisnosti.

Još nije tačno utvrđeno koliko je Beograđana učestvovalo u narodnooslobodilačkoj borbi, ne zna se koliko ih je poginulo na raznim frontovima, u diverzantskim akcijama, zatvorima i logorima, prilikom pisanja revolucionarnih parola ili prebacivanja na slobodnu teritoriju. Beograd se borio, a evidencija o akcijama i podvizima mnogih neznanih heroja nije vođena. I kada čitalac, na kraju, sklopi korice ovih dveju knjiga, koje — bez obzira na izvesne sitnije nedostatke predstavljaju veliki doprinos našoj široj revolucionarnoj istoriografiji, ne može se otrgnuti utisku da Beograđani, jednostavno, nisu imali vremena da beleže podatke i pišu istoriju; naprotiv — oni su je stvarali.

Nekoliko vrednih dokumenata koji se prvi put pojavljuju u javnosti, mnoga sećanja preživelih učesnika akcija, dokumentacija okupatora i kvislinga, Istorijski arhiv Beograda, Istorijski arhiv Jugoslavije, Arhiv CK SKJ, Vojnoistorijski arhiv i Arhiv Srbije — najznačajniji su izvori za izradu ove monografije.

Veoma opširno, upečatljivo i ujednačenim stilom, jer je delo pisano kolektivno i isto tako kolektivno i potpisano, opisane su sve akcije KPJ i njenih ilegalnih radnika. Uprkos teroru i vrlo teškim uslovima u kojima se odvijao ilegalni rad, kao i uprkos gubicima koje je pretrpelo stanovništvo Beograda (samo u dva navrata, aprila 1941. od strane hitlerovaca i aprila 1944. od savezničke avijacije, Beograd je imao oko 3.500 mrtvih) — borba nikada nije prestajala. Od prvog dana okupacije, pa do oslobođenja 20. oktobra 1944. godine, za okupatora i kvislinge nikada nije bilo mira. Zavođenje »reda«, policijskog časa, izdavanje raznih naredbi, pretnje i pozivanje stanovništva na korektno ponašanje prema okupacionim snagama Vermahta, na »dužnu pažnju i poštovanje« prema nemačkim vojnicima i oficirima, uspostavljanje posebnog režima za Cigane i Jevreje, uvođenje novih novčanica sa Njegoševim likom itd. — sve su se te mere sudarale s proglasima KPJ, lecima, parolama i skoro svakodnevnim akcijama. Sredinom 1942. godine, posle nekoliko hapšenja i provala, kada su u odeljenju Gestapoa i u štabu Vojnog zapovednika za okupiranu Srbiju poverovali da je uništena organizacija otpora u Beogradu, grupe komunista za koje nije bilo potrebe da napuštaju grad i da idu prema partizanskim odredima na terenu, zajedno sa simpatizerima i rodoljubima, koji su se ponekad i sami organizovali, uz znatnu pomoć zemunske partijske organizacije — nastavile su s akcijama. Ilegalni rad nije prekidan, iako veza s rukovodstvom u određenim periodima gotovo nije ni postojala.

U svakom slučaju, ovaj izdavački poduhvat je uspeo. Svi podaci koji su korišćeni proveravani su po nekoliko puta i još više i značajnije osvetljavaju učešće Beograda u ratu i revoluciji. Nije, međutim, jasno, kako su autori mogli da pređu preko, po zlu čuvenog, imena general-pukovnika Aleksandra Lera, po čijoj je naredbi bombardovan Beograd i u kome mu je suđeno zbog zverstava nad nezaštićenim stanovništvom, a i preko imena poznatih revolucionara sa Beogradskog univerziteta, od kojih su neki i narodni heroji i 14. decembra 1939. godine bili za vreme poznatih demonstracija i ranjavani (Milić Keljanović) itd.

Đurica Labović

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

MAIN/UC-B

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

LIBRARY
UNIVERSITY OF CALIFORNIA

9
19[illegible]

Digitized by Google

Izdavački savet

Miljan Radović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 1.400. dinara. Za inostranstvo 2.800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560—6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXVIII
1985 Broj 9

Savremeni svet i međunarodni razvoj

Ljubivoje Aćimović
Jalta posle četrdeset godina 1157

Dušan Pekić
Stare istine i nova saznanja o ratu 1170

Žarko Ristić
Politika međunarodnog zaduživanja i kriza svetskog duga 1182

Bogdan Osolnik
Suština spora oko novog međunarodnog informacijskog poretka 1200

Žarko Bulajić
Država u savremenom razvijenom kapitalizmu 1225

Američke teme

Tomislav Smrečnik
Teorija »nove radničke klase« u SAD 1264

Petar Bošković
Aspekti savremenog konzervativizma u SAD 1287

Prikazi

Dragić Živković
Dr Boris Zver: Proces odlučivanja u organizacijama udruženog rada 1305

Stanoje Ivanović
Dr Vladimir Milanović: Obrazovanje i društvo 1308

Zoran Stanojević
Dr Vladimir Prvulović: Pravo na slobodu 1311

Digitized by Google

Содержание

Современный мир и международное развитие

Любивое Ачимович
Ялта сорок лет спустя 1157

Душан Пекич
Старые истины и новые сознания о войне 1170

Жарко Ристич
Политика международной задолженности и кризис мирового долга 1182

Богдан Осолник
Сущность споров в связи с новой международной системой информации 1200

Жарко Булаич
Государство в современном развитом капитализме 1225

Американские темы

Томислав Смречник
Теория „нового рабочего класса" в США 1264

Петр Бошкович
Аспекты современного консерватизма в США 1287

Рецензии

Драгич Живкович
Д-р Борис Звер: Процесс принятия решений в организациях объединенного труда 1305

Станое Иванович
Д-р Владимир Миланович: Образование и общество 1308

Зоран Станоевич
Д-р Владимир Првулович: Право на свободу 1311

Contents

Present-day World and International Development

Ljubivoje Aćimović
Yalta after Forty Years 1157

Dušan Pekić
Old Truths and New Knowledge about the War 1170

Žarko Ristić
The Policy of International Debts and the Crisis of the World's Debt 1182

Bogdan Osolnik
The Essence of the Dispute over the New International Information Order 1200

Žarko Bulajić
The State in Contemporary Developed Capitalism 1225

American Topics

Tomislav Smrečnik
A Theory of »the New Working Class« in the USA 1264

Petar Bošković
Aspects of Present-day Conservatism in the USA 1287

Reviews

Dragić Živković
Dr Boris Zver: The Process of Decision-Making in the Organisation of Associated Labour 1305

Stanoje Ivanović
Dr Vladimir Milanović: Education and Society 1308

Zoran Stanojević
Dr Vladimir Prvulović: The Right to Freedom 1311

Digitized by Google

Ljubivoje Aćimović

Jalta posle četrdeset godina

I

U poslednje vreme, a povodom četrdesetogodišnjice znamenite konferencije tri velike savezničke sile na Krimu, govorilo se i pisalo o Jalti više — pa i žešće — nego prilikom ranijih godišnjica ovog skupa. Očigledno da je ta i takva polemika bila uslovljena sadašnjim stanjem međunarodnih odnosa. Jalta je, zapravo, iskorišćena kao instrument političko-propagandnog obračuna dve supersile, s tim što je inicijativa u tom pogledu dolazila pretežno od SAD. Ovom »duelu« supersila, koji se odvijao kako na zvaničnom tako i na nezvaničnom planu, pridružili su se i učesnici u debati iz zemalja članica njihovih saveza, a komentara je, sasvim prirodno, bilo i iz krugova vanblokovskih zemalja, pre svega evropskih. Sporno je pri tom bilo šta, u suštini, znače dogovori iz Jalte, jesu li oni bili valjan ili loš osnov za izgradnju posleratnih međunarodnih odnosa, u kolikoj meri su oni izvor podele Evrope na sfere uticaja, odnosno u kolikoj su meri njima preuzete obaveze ispunjene ili izneverene. Ovi sporovi nisu novi, ali, kao što je pomenuto, ovoga puta su u većoj meri i intenzivnije došli do izražaja.

Nema sumnje da je vremenom — opravdano ili neopravdano — Jalta za mnoge postala simbol nagodbe velikih sila o sferama

Digitized by Google

uticaja. Jedan deo američkog javnog mnenja je smatrao, i još uvek smatra, da je u Jalti februara 1945. izvršena podela Evrope na sfere uticaja, i to tako što su lideri dve zapadne savezničke sile, Čerčil i Ruzvelt, popustili pod Staljinovim pritiskom i prepustili Istočnu Evropu Sovjetskom Savezu.[1]

Takva gledišta postoje i u Evropi, a naročito su raširena u Francuskoj. De Gol je bio najuporniji zastupnik teze da su velike sile u Jalti podelile Evropu na sfere uticaja. Slično tome je, ali u jednom umerenijem vidu, i Miteranovo gledište, posebno izloženo u njegovoj novogodišnjoj poruci 1982, u kojoj se konstatuje da je opasno to što dve supersile koegzistiraju na bazi podele Evrope od pre četrdeset godina, ističući pri tom da bi »sve što bi nas oslobodilo Jalte bilo dobro, pod uslovom da naše želje ne pomešamo sa realnostima današnjice«[2].

Međutim, na Zapadu je veoma rašireno i gledište da u Jalti nije, zapravo, izvršena podela na sfere uticaja, kojom je Istočna Evropa prepuštena SSSR-u, već da je SSSR izneverio svoja obećanja, odnosno obaveze koje je na toj konferenciji preuzeo, naročito u Deklaraciji o oslobođenoj Evropi. Još je Čerčil, prema njegovim memoarima, u svom telegramu Ruzveltu od 13. marta 1945, istakao da će on u parlamentu svakako morati da ukaže na to »da smo suočeni sa velikim neuspehom i potpunim slomom onoga što je utvrđeno u Jalti«[3], imajući u vidu pre svega situaciju u Poljskoj. I Averel Hariman je slično ocenjivao stanje stvari. Po njemu, »Ruzveltu i Čerčilu nije preostalo ništa drugo nego da Staljina drže za riječ da će se slobodni izbori održati ne samo u Poljskoj nego i u cijeloj Istočnoj Evropi. Međutim, Hariman (komentariše Abel — prim. Lj. A.) nije nikada vjerovao da bi i izričitiji jezik prisilio Staljina da se časno drži tih obaveza«[4]. I kasnije, u izjavi pariskom listu »Le Point«, Hariman tvrdi da u Jalti nije izvršena podela na sfere uticaja između dve supersile, već da je do toga došlo nakon završetka drugog svetskog rata, te da je za to odgovorna Staljinova politika.[5]

Na istoj liniji američki predsednik Regan, u govoru Amerikancima poljskog porekla 17. avgusta 1984, kategorički izjavljuje: »... mi odlučno odbacujemo svako tumačenje sporazuma potpisanih na Krimskoj konferenciji po kome su Amerikanci pristali na podelu Evrope na sfere uticaja. Nasuprot tome, mi smatramo

---

[1] Američka novinska agencija UPI u svom članku od 3. februara ove godine, pod naslovom *Jalta je zapečatila sudbinu Evrope*, ističe da je konferencija »postala sinonim za posleratnu podelu Evrope na sovjetsku i američku zonu uticaja. Za mnoge Jalta nije ništa drugo do simbol izdaje« (citirano prema »Dnevnom informativnom biltenu Tanjuga« od 4. februara 1985 (S—1, str. 18).

[2] »Le Monde«, Paris, 2. januar 1982.

[3] Vinston Čerčil, *Drugi svetski rat*, tom VI, »Prosveta«, Beograd, (bez godine izdavanja), str. 384.

[4] W. Averel Harriman — Elie Abel, *Specijalni poslanik kod Churchilla i Staljina*, »Globus«, Zagreb, 1978, str. 376.

[5] »Le Point«, Paris, 28. decembar 1981.

Digitized by Google

da je taj sporazum zapravo obaveza koju su preuzele tri velike sile da će vaspostaviti punu nezavisnost i da će u svim zemljama oslobođenim od nacista posle drugog svetskog rata biti organizovani slobodni demokratski izbori, pa stoga nema nikakvog razloga na osnovu kojeg bismo se mi ili Sovjetski Savez mogli osloboditi te obaveze«.[6] A u svojoj izjavi povodom četrdesete godišnjice Krimske konferencije Regan ističe da sovjetska obećanja iz Jalte nisu ispunjena, da slobodni izbori nisu održani i da su dva dela Evrope ostala razdvojena. »Razlog zašto Jalta ostaje značajna je taj što je sloboda u Evropi nedovršen posao... Postoji jedna granica koju simbolizuje Jalta, a koja ne može nikad postati legitimna, a to je linija razdvajanja između slobode i ugnjetavanja.«[7] U istom duhu, ali i sa dozom kritike upućene dvema zapadnim silama iz Jalte, Džordž Vil, američki komentator i svojevremeni idejni savetnik predsednika Regana, ističe da »Istočna Evropa nije u Jalti »ustupljena« Sovjetskom Savezu: Crvena armija ju je preuzela. Međutim, u Jalti je kodifikovano lepo mišljenje Zapada o Sovjetskom Savezu. Problem je u tome što zapadne vlade zavaravaju svoju javnost učeći je uvek pogrešnoj lekciji. One odbijaju da održe lekciju time što bi razobličile ove sporazume. Umesto toga, one ubeđuju sebe i svoju javnost da u pukom procesu njihovog sklapanja postoji nešto što je samo po sebi blagotvorno«[8].

Posebnu pažnju međunarodne javnosti privukla su gledišta profesora Zbignjeva Bžežinskog, bivšeg Karterovog savetnika za nacionalnu bezbednost, originalno izložena u prilično obimnom članku objavljenom krajem prošle godine u američkom časopisu »Foreign Affairs«. Bžežinski počinje svoje izlaganje takođe tezom da je Jalta nedovršen posao, ali i tezom da tvrdnja o tome da je u Jalti Zapad prihvatio podelu Evrope predstavlja mit, jer je, po njemu, »činjenica to da je Istočna Evropa bila, u stvari, prepuštena Josifu Staljinu od strane Franklina Ruzvelta i Vinstona Čerčila još na Teheranskoj konferenciji (novembar — decembar 1943), dok su u Jalti britanski i američki lideri teška srca gledali na taj svoj ustupak«. Poentu ovog članka čini teza Bžežinskog da se sporazumi iz Jalte ne mogu revidirati, već da se podela Evrope može prevazići jedino postepenim procesom koji »Zapad treba da uobličava i da mu dâ istorijski smer«. U tom cilju bi trebalo: prvo, da ceo demokratski Zapad na dan 4. februara 1958. usvoji svečanu deklaraciju kojom bi se odbacila postojeća podela Evrope i preuzela obaveza njene obnove, slobodne od vanevropske kontrole; drugo, potvrditi Finalni akt KEBS kao jemstvo teritorijalnog integriteta evropskih zemalja

---

[6] Citirano prema »Dnevnom informativnom biltenu Tanjuga« od 4. februara 1985 (S—1, str. 22).

[7] »Wireless File« (Ambasada SAD u Beogradu) od 5. februara 1985.

[8] Citirano prema NIN-u od 10. februara 1985 (u članku *Globalna Jalta*, str. 44).

Digitized by Google

(posebno posleratnih teritorijalnih promena); treće, obezbediti učešće istočnoevropskih zemalja u raznim sveevropskim telima; četvrto, zapadnoevropske zemlje da prednjače u pružanju pomoći istočnoevropskim zemljama u njihovoj borbi za političku emancipaciju; i, peto, umanjiti američku ulogu, a proširiti zapadnoevropsku ulogu u konvencionalnoj odbrani.[9] Članak je dobio širok publicitet i izazvao mnoga reagovanja, naročito na Istoku, ali nije imao nikakvog praktičnog efekta — zvanična politika Zapada nije ničim pokazala zainteresovanost za ideje Zbignjeva Bžežinskog i njihovo ovaploćenje.

Nasuprot napred iznetim pogledima o Jalti i njenim sporazumima stoje sovjetska gledišta, kao i gledišta ostalih istočnoevropskih zemalja. Ona sva nepodeljeno brane dogovor iz Jalte od pre četrdeset godina, smatrajući te sporazume neprikosnovenim temeljima poretka na kojima je sve ovo vreme uspešno očuvan mir. Uopšte se ne prihvataju gledišta o tome da su u Jalti tri velike sile krojile mapu posleratnog sveta i delile sfere uticaja, da se o sudbini oslobođenih zemalja Evrope tu odlučivalo u njihovom odsustvu. Tako, pre svega, potpredsednik vlade i ministar spoljnih poslova SSSR-a Andrej Gromiko odlučno izjavljuje da »samo kratkovidi ljudi mogu napadati ono na čemu se već četrdeset godina temelji evropski i svetski mir, mogu da dovedu u sumnju istorijske sporazume iz Jalte i Potsdama«[10]. Taj isti stav je parafraziran i u izjavi TASS-u Fjodora Guseva, koji je, kao ambasador SSSR-a u Velikoj Britaniji, učestvovao u radu Konferencije u Jalti 1945: »Sporazumi koje su na Krimskoj konferenciji usvojili šefovi vlada triju savezničkih država antihitlerovske koalicije postavili su temelj posleratnog sveta. Zahvaljujući njima, Evropa već četiri decenije ne zna za rat.«[11]

I u poljskom nedeljniku »Politika« objavljen je članak pod naslovom *Jalta: mit, simbol ili obaveza* u kome se na istoj liniji brani dogovor iz Jalte kao temelj poretka mira u posleratnoj Evropi, a zapravo se brane teritorijalno-političke promene nastale u datim uslovima *via facti*, a u Jalti samo sankcionisane. »Tradicionalnu Evropu je uništio hitlerovski Treći rajh ... Kada je Staljin na Krimu primao Ruzvelta i Čerčila već je bilo jasno da je nastao novi raspored snaga i da o sudbini Evrope i sveta više neće odlučivati ni Nemačka, ni Francuska, ni Engleska. Na scenu su stupile dve druge sile. Jalta je bila odraz tadašnjih promena do kojih bi došlo i da nije bilo susreta velike trojice. ... Odluke Jaltske konferencije su bile osnova za obnovu snažne, slobodne,

---

[9] Zbigniew Brzezinski, *The Future of Yalta*, »Foreign Affairs«, zima 1984/85, str. 279—302. Slične ideje Bžežinski je izložio i u zapadnonemačkom časopisu »Europa Archiv«, № 23, 17. decembar 1984.

[10] Citirano prema članku M. Černousova i dr., *Jalta ne podleže promenama*, »Novoje vremja«, Moskva, 1. februar 1985.

[11] Članak TASS-a »Pouke istorije«, Moskva, 30. januar 1985; citirano prema »Informativnom biltenu Tanjuga« od 4. februara 1985 (S—1, str. 13—14).

Digitized by Google

nezavisne i demokratske Poljske ... Evropa četrdeset godina živi u miru čiji su temelji postavljeni u Jalti.«[12]

I organ Francuske komunističke partije »Imanite« odlučno brani sporazume iz Jalte. »Nema, u stvari, ničeg pogrešnijeg od tvrdnje, koja je suviše česta, da je Jalta predstavljala podelu sveta i uvod u podelu Evrope na antagonističke blokove. Duh sporazuma koji su Staljin, Ruzvelt i Čerčil potpisali na Jalti bio je upravo suprotan tom falsifikovanju istorije.«[13]

Kao što se vidi, mogle bi se, grubo uzevši, razlikovati tri osnovne škole mišljenja o Jalti. Prva od njih stoji na stanovištu da je u Jalti izvršena podela Evrope na sfere uticaja i, odbacujući tu podelu, zalaže se za reviziju *de facto* Jaltskih sporazuma. Po drugoj školi mišljenja, Jalta nije kriva za podeljenost Evrope na sfere uticaja, već je do nje došlo zbog neispunjavanja obaveza preuzetih pre četrdeset godina u Jalti i stoga je, po njoj, težište na ostvarenju neispunjenog. Treća u celini brani Jaltu, smatra je proverenim valjanim temeljem posleratnog poretka i zalaže se za to da se na tim osnovama dalje grade mir i saradnja u Evropi.

Ne čini nam se, međutim, da ijedan od ovih prilaza daje pravi odgovor na pitanje kakva je zapravo istorijska uloga Jalte i u kojoj meri u njoj leže koreni posleratne blokovske podele Evrope.

II

Odgovor na pitanje šta istorijski znači Jalta, podrazumevajući pod tim Konferenciju tri velike sile februara 1945, ne može se tražiti na liniji »crno—belo«, jer je čitava ta stvar mnogo složenija. Ono što se zbilo u Jalti februara 1945. godine mora se posmatrati u datoj istorijskoj perspektivi, u kontekstu faktičkog stanja stvari i u svetlosti onoga što čini njenu pozadinu — što joj je prethodilo i što se zbivalo u njeno vreme i oko nje, kao i onoga što je kasnije usledilo. Samo se po sebi razume da se posebno mora uzeti u obzir ono što je na tom skupu zvanično odlučeno.

Sporazumi iz Jalte obuhvataju uglavnom četiri osnovne oblasti: Nemačku, Evropu, Ujedinjene nacije i Japan.[14] U pogledu

---

[12] A. D. Rotfeld, *Jalta: mit, symbol czi zobowiazanie?*, »Polityka«, Varšava, 26. januar 1985.

[13] Yves Moreau, *Yalta et les fantasmes*, »L'Humanité«, Paris, 5. februar 1985.

[14] Formalno su ovi sporazumi sadržani u četiri dokumenta: (1) Kominike izdat na kraju sastanka (»Report of the Crimea Conference«); (2) Protokol o radu Konferencije (»Protocol of the Proceedings of the Crimea Conference«); (3) Protokol o nemačkim reparacijama (»Protocol on the Talks between the Heads of the Three Governments at the Crimean Conference on the Question of the German Reparation in Kind«); (4) Sporazum o ulasku SSSR u rat s Japanom (»Agreement regarding the Entry of the Soviet Union into the War against Japan«).

Digitized by Google

Nemačke odluke su se odnosile na koordiniranje savezničkih napora u poslednjoj etapi borbe za konačnu pobedu nad zajedničkim neprijateljem; rasparčavanje pobeđene Nemačke; formiranje okupacionih zona u njoj i plaćanje ratne štete. U odnosu na Evropu usvojene su tri odluke: prva, opšta, pod naslovom »Deklaracija o oslobođenoj Evropi«; druga, o Poljskoj (obrazovanje privremene vlade, održavanje slobodnih izbora i sprovođenje teritorijalnih promena); treće, o Jugoslaviji (proširenje AVNOJ-a kao privremene narodne skupštine i ratifikovanje odluka AVNOJ-a od strane ustavotvorne skupštine). Što se tiče Ujedinjenih nacija, odluke su se odnosile, pre svega, na pitanja glasanja u Savetu bezbednosti (pravo veta velikih sila) i sazivanje osnivačke konferencije. Najzad, o ulasku SSSR u rat s Japanom sklopljen je poseban, tajni sporazum, u kome je, pored momenta sovjetskog stupanja u rat s ovom zemljom (dva meseca nakon kapitulacije Nemačke), rešeno i pitanje sovjetskih teritorijalnih i drugih pretenzija prema Japanu.

Od svih ovih odluka sporne su, u stvari, one koje se tiču Evrope, pre svega ona o Poljskoj i Deklaracija o oslobođenoj Evropi, zapravo, pitanje realizovanja u njoj sadržanih obećanja. Sa našeg stanovišta, pak, poseban kritički prilaz zaslužuju upravo odluke u pogledu Jugoslavije.

Analiza samih ovih sporazuma iz Jalte ne daje, međutim, osnova za zaključak da je njima izvršena podela Evrope na sfere uticaja velikih sila. Štaviše, tim odlukama objektivno pripada uglavnom pozitivna ocena. Pre svega, pozitivan je dogovor o koordiniranom zajedničkom dejstvu savezničkih armija u završnoj fazi bitke za konačno slamanje otpora nacističke Nemačke. Od istorijskog je značaja i konačni dogovor o sazivanju osnivačke konferencije Ujedinjenih nacija. Zatim — mada po svom efektu sporna — i Deklaracija o oslobođenoj Evropi po svojoj sadržini objektivno predstavlja, u celini uzev, valjan tekst koji se ne može kvalifikovati kao sporazum o podeli sfera uticaja i kriviti za ono što se kasnije zbilo u Evropi.[15] Najzad, svakako da se i

---

[15] Da pomenemo samo, kao poentu, sledeća mesta iz ove Deklaracije:

— Tri vlade će u privremenom periodu nestabilnosti u oslobođenoj Evropi usaglašavati svoju politiku »pomoći narodima oslobođenim dominacije nacističke Nemačke i narodima bivših satelitskih država »osovine« u Evropi da reše demokratskim sredstvima svoje akutne političke i ekonomske probleme«.

— »Uspostavljanje poretka u Evropi i obnova nacionalnog ekonomskog života moraju se postići procesima koji će omogućiti oslobođenim narodima da unište poslednje ostatke nacizma i fašizma i da stvore demokratske ustanove po svom izboru.« ... »povraćaj suverenih prava i samoupravljanja onim narodima koji su bili nasilno lišeni tih prava od strane agresora«.

— Zajedničko pružanje odgovarajuće pomoći oslobođenim narodima kako bi se unapredili uslovi u kojima ti narodi mogu da vrše gore pomenuta prava.

Digitized by Google

izjava tri velike sile o zajedničkoj rešenosti da i u nastupajućim danima mira očuvaju u ratu ostvareno jedinstvo cilja i akcije može pozitivno oceniti. Ostale odluke, koje nisu od značaja za suštinu spora oko Jalte (okupacioni režim Nemačke; naknada ratne štete; sastanci ministara inostranih poslova tri velike sile, kao i poseban tajni sporazum o ulasku SSSR u rat s Japanom) takođe nisu podložne negativnoj oceni.

Jedino što se može primetiti u pogledu samog teksta Jaltskih sporazuma jeste to da su velike sile očigledno sebi bile dale dosta široka ovlašćenja u pogledu vaspostavljanja mirnodopskog poretka u Evropi, što se donekle ispoljava u Deklaraciji o oslobođenoj Evropi, nešto više u odlukama o Poljskoj, a ponajviše, kao što je već napomenuto, u vezi s Jugoslavijom.

U stvari, u vezi s Krimskom konferencijom postavljaju se dva osnovna sporna pitanja, međusobno tesno povezana, ali ne identična: prvo, da li su se i u kojoj meri velike sile u Jalti sporazumele o podeli sfera uticaja u Evropi, i, drugo, da li su one tom prilikom i u kojoj meri rešavale o sudbini trećih, u njihovom odsustvu. Za prvo pitanje, kao što smo ukazali, nema potvrde u tekstu Jaltskih sporazuma. U vezi s drugim pitanjem može se reći da ima elemenata koji indiciraju to da je kod velikih sila tom prilikom bila izražena težnja da same rešavaju o sudbini drugih — i to preko nužne mere u datim uslovima (nešto više nego što privremena rešenja to traže i sa dugoročnijim ambicijama).

Naime, u uslovima narušenog međunarodnog poretka, razbijenih državnih struktura i pravno-političkog vakuuma u većini slučajeva u Evropi tri pobedničke velike sile su morale da preuzmu na sebe određene funkcije u vaspostavljanju normalnog stanja nakon završetka rata, i to na liniji stabilnog mira, demokratije i progresa. Međutim, u takvoj situaciji, da ne bi došlo do uzurpacije, nužna je prava mera i granica. Takva intervencija velikih sila bi morala biti selektivna, specifična i posebno odmerena u svakom pojedinačnom slučaju, kao i vremenski ograničena. Pre svega, postoje tri različita nivoa, tri kruga država koje u takvim situacijama mogu biti predmet razmatranja i intervencije. Prvi nivo su neprijateljske, odnosno pobeđene zemlje, što je u Evropi bio slučaj pre svega s Nemačkom, a zatim i s njenim saveznicima. Kod ove kategorije zemalja ingerencije sila pobednica u momentu okončanja rata su, po prirodi stvari, najveće, pa i relativno dugotrajnije. One suvereno odlučuju počev od pitanja okupacije pobeđene zemlje, preko reparacija do obrazovanja privremene vlasti i državnog konstituisanja te zemlje.

— Potvrda vernosti principima Atlantske povelje i Deklaracije Ujedinjenih nacija, kao i rešenosti tri velike sile »da u saradnji sa drugim miroljubivim državama izgrade svetski poredak zasnovan na pravu, posvećen miru, bezbednosti, slobodi i opštoj dobrobiti čovečanstva« (izvor: *Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers: The Conference at Malta and Yalta*, 1945, str. 968—84).

Digitized by Google

U drugi krug spadaju bivše okupirane zemlje, to jest zemlje koje su pobedom nad agresorom saveznici oslobodili okupacije (primer Poljske i Čehoslovačke). Ovde su, prirodno, ingerencije velikih sila u prelaznom periodu bitno drugačije i njihova intervencija u smislu pomoći radi prevladavanja okupacijom nastalog vakuuma, odnosno diskontinuiteta vlasti, nužno mora biti manjeg dometa i kratkotrajnija nego što je ona u prethodnom slučaju. Najzad, treću kategoriju čine ostale savezničke zemlje, koje su se aktivno borile i — uz odgovarajuću pomoć i podršku velikih savezničkih sila — same se oslobodile, a u kojima sloboda nije ostvarena u uslovima političkog vakuuma, jer je pitanje vlasti praktično bilo rešeno u toku samog rata (kao što je to bio slučaj s Jugoslavijom i Albanijom).

U prvom slučaju, u vezi s Nemačkom, velike sile su se u Jalti, (a i inače), kretale u normalnim, opšteprihvatljivim okvirima. To što su kasnije nastale dve Nemačke nije prevashodno stvar ovih aranžmana, odnosno nekog prekoračenja prava sila pobednica, već je prethodni nacistički period, generalno uzevši, otvorio i tu opciju Evropi, a kasniji razvoj polarizacije odnosâ u ovom regionu, i šire u svetu, pretvorio ju je u stvarnost, i to trajnijeg karaktera. Za to se Jalta ne može kriviti. Nemačka je tamo imala tretman koji joj je pripadao.

U drugom slučaju, kad su u pitanju zemlje Evrope koje su saveznici oslobodili, a kojima je trebalo pomoći u vaspostavljanju pravno-političkog poretka, odluke Jalte su uglavnom prihvatljive, ali uz izvesne rezerve. Već smo ukazali na pozitivna obeležja Deklaracije o oslobođenoj Evropi. Međutim, ovaj dogovor velikih sila dao im je *de facto* prilično velika ovlašćenja i ostavio otvorenu mogućnost njihovog eventualnog prekoračenja, što se u praksi i dogodilo, premda se, s druge strane, s prilično sigurnosti može reći da ni jedan striktnije redigovan tekst ne bi bitno promenio razvoj stvari do kojeg je posle rata došlo na tom planu. Štaviše, posebna odluka o Poljskoj sadrži još dalekosežniju intervenciju velikih sila na liniji rešavanja sudbine te zemlje. U pozadini ovoga stoji činjenica da je SSSR, posle svih iskustava kroz koja je prošao u drugom svetskom ratu, nastojao da prilikom uređenja posleratne Evrope do najveće moguće mere zaštiti interese svoje nacionalne bezbednosti, i to kako rešavanjem pitanja statusa Nemačke na način koji će sprečiti da od te zemlje ponovo poteknu osvajački ratovi tako i pomeranjem svojih evropskih granica dalje na zapad i uspostavljanjem u susednim zemljama na tim granicama pouzdanih i njemu odanih režima (što se u praksi pretvorilo u izvoz u te zemlje sopstvenog društveno-političkog modela i vladajućih garnitura), pri čemu Poljska zauzima ključno mesto. Ta preokupacija je naročito izražena u dijalogu između Čerčila i Staljina, kada je — na Čerčilovu izjavu da je nezavisnost Poljske pitanje časti Velike Britanije, radi

Digitized by Google

koje je ona i ušla u rat — Staljin uzvratio: »ako je Poljska za Britance pitanje časti, za Ruse je to pitanje života i smrti«[16]. Karakteristično je da i jedan i drugi govore o časti, odnosno o životnim interesima svojih zemalja, a interese same Poljske niko ne pominje, kao da se ne radi pre svega o Poljacima.

Prema tome, u vezi s oslobođenim zemljama Evrope odluke iz Jalte nagoveštavaju tendenciju nagodbe velikih sila o sudbini tih zemalja. U pozadini toga treba, međutim, pomenuti činjenicu da su u Jalti SAD i Velika Britanija nastojale da Krimskim sporazumom osiguraju što veću samostalnost i slobodu izbora narodima oslobođenih zemalja Evrope (osobito Poljske) u procesu pravno-političkog konstituisanja njihovih obnovljenih država, svesne, pri tom, da bi u tom slučaju one (zapadne sile) imale prevagu, kao što je, s druge strane, i SSSR znao da bez vlastite odgovarajuće praktične intervencije neće moći da računa na željeno obezbeđenje svojih interesa. Ovo poslednje je i dalo pečat kasnijem razvoju.

Najzad, u trećem slučaju, koji se tiče manjih savezničkih zemalja koje su se aktivno borile i, uz podršku velikih sila, same oslobodile, prekoračenje prihvatljivog u intervenciji velikih sila je najizraženije i najneposrednije. Reč je o odlukama posvećenim Jugoslaviji. U najkraćem, nije bilo osnova da se privremena, odnosno prelazna rešenja propisuju zemlji čija je nova vlast stekla potpuni legitimitet u uspešno ostvarenom oslobodilačkom ratu. Nametanje obaveze (doduše, u formi preporuke) formiranja kombinovanog parlamenta uključivanjem u sastav AVNOJ-a određenih političara iz predratne narodne skupštine, kao i obaveze ratifikovanja odluka AVNOJ-a od strane buduće ustavotvorne skupštine Jugoslavije, predstavlja nesumnjivo pokušaj uticanja spolja na političke tokove u jednoj zemlji u kojoj je pitanje vlasti faktički uveliko rešeno.

Međutim, slučaj Jugoslavije najbolje potvrđuje gledište da se Jalta mora posmatrati u širem istorijskom kontekstu. Zapravo, glavno, direktno pogađanje oko sfera uticaja u Jugoslaviji, i ne samo u njoj, zbilo se ranije — između Čerčila i Staljina, u Moskvi, oktobra 1944. godine. U pitanju je poznata igra procentima oko sfera uticaja, koju je Čerčil inicirao rečima: »Hajde da sredimo svoje stvari na Balkanu«, a koju je Staljin odmah prihvatio i iz prve se složio s predloženim rešenjima.[17] Kasnije je Čerčil

---

[16] W. Averel Harriman — Elie Abel, op. cit., str. 371.

[17] Vredno je podsetiti se Čerčilovog svedočenja o tome: »Trenutak je bio podesan za svršavanje poslova, pa sam rekao: »Hajde da sredimo svoje stvari na Balkanu. Vaše armije su u Rumuniji i Bugarskoj. Mi imamo tamo interese, misije i agente. Nemojte da među nama dolazi do nesporazuma u sitnim stvarima. Ukoliko se tiče Britanije i Rusije, kako bi Vam odgovaralo da imate devedeset odsto

Digitized by Google

pokušao da celoj ovoj stvari dâ bezazleni karakter, uključujući i propratne komentare u svojim memoarima.[18] No, ostaje činjenica o ponuđenim i prihvaćenim procentima, koju, koliko je nama poznato, ni sovjetska istoriografija nije demantovala.

Kao što se vidi, u procesu pripremanja posleratnog poretka, čiji je sastavni deo Krimska konferencija, razgovaralo se i pregovaralo o sferama uticaja, samo ne u Jalti (bar ne direktno), već u drugim prilikama, posebno u Moskvi, oktobra 1944, gde je to, kao što se vidi, bilo drastično izraženo. Štaviše, u Jalti su

---

prevagu u Rumuniji, da mi imamo devedeset odsto uticaja u Grčkoj, a da u pogledu Jugoslavije bude pedeset—pedeset! Dok se prevodilo napisao sam na pola tabaka hartije:

Rumunija	
Rusija	90%
Ostali	10%
Grčka	
Velika Britanija (saglasno sa SAD)	90%
Rusija	10%
Jugoslavija	50—50%
Mađarska	50—50%
Bugarska	50—50%
Rusija	75%
Ostali	25%

Doturio sam to preko stola Staljinu, koji je u međuvremenu čuo prevod. Nastala je kratka pauza. Zatim je uzeo svoju plavu olovku i stavio na hartiju veliki paraf, pa nam vratio hartiju. Da se sve to reši, nije bilo potrebno više vremena nego da se napiše... Posle toga nastalo je dugo ćutanje... Najzad sam rekao: »da se neće možda smatrati kao prilično cinično ako bude izgledalo da smo ta pitanja, toliko sudbonosna po milione ljudi, tako olako rešili? Hajde da spalimo hartiju!« »Ne, sačuvajte je« — rekao je Staljin« (V. Čerčil, op. cit., str. 207).

[18] Čerčil, tako, komentariše da su on i Staljin u ovom razgovoru imali na umu »samo neposredne aranžmane u vreme rata«. Zatim, u svom neposlatom pismu Staljinu kaže: »Oni procenti koje sam napisao nisu ništa drugo do metod kojim možemo u mislima sagledati koliko smo blizu jedan drugom i zatim rešiti koji su koraci potrebni da bismo došli do pune saglasnosti. Kao što sam rekao, oni bi se smatrali okrutnim, pa čak i okorelim kad bi se izložili oceni ministarstava spoljnih poslova i diplomata širom sveta. No, oni mogu predstavljati dobre smernice za vođenje naših poslova... S tog gledišta sam težio da skiciram stupnjeve interesa koje svaki od nas ima u tim zemljama uz punu saglasnost drugoga, a to treba da odobre i Sjedinjene Države, koje se dugo mogu držati daleko po strani, a onda se neočekivano vratiti sa svojom džinovskom snagom.«

U ovom dosta protivurečnom pravdanju svoje inicijative Čerčil ističe istovremeno da opšte načelo Velike Britanije i SSSR »treba da bude da se svakoj zemlji prepusti da ima onaj oblik vladavine koji želi njen narod«, ali isto tako kasnije elaborira vitalne interese jedne i druge sile u pojedinim balkanskim zemljama (V. Čerčil, op. cit., str. 210—214).

Digitized by Google

zapadne sile nastojale da ublaže postojeću tendenciju nametanja rešenja oslobođenim zemljama Evrope i da ojačaju primenu načela slobodnog izbora i nezavisnosti, s tim što su pri tom svakako bile rukovođene svešću da veća sloboda odlučivanja u tim zemljama objektivno ide u prilog zapadnom uticaju. Međutim, sva ta nastojanja zapadnih sila ostala su u praksi bez rezultata, jer sve što je SSSR u ratu oslobodio i vojskom zaposeo u praksi je kasnije postalo neprikosnovena sovjetska zona.

Drukčiji je slučaj s Jugoslavijom: ona se — u sklopu odlučujućih ratnih napora savezničkih sila i, posebno, sadejstva jedinica Crvene armije u završnim bitkama — sama oslobodila i iz rata izašla sa *de facto* konstituisanom novom vlašću. Zato se u praksi nisu ostvarile ni moskovska nagodba o 50:50%, ni Staljinova namera da to zapravo bude 100% sfera uticaja SSSR, već se ostvarila stopostotno nezavisna i nesvrstana Jugoslavija.

III

Iz svega izloženog može se zaključiti da je pogrešna tvrdnja da se današnja podela Evrope na sfere uticaja zasniva na odlukama Konferencije u Jalti, mada je ona objektivno bila sastavni deo jednog šireg procesa u kojem su tri velike savezničke sile rešavale o sudbini posleratnog sveta i, posebno, Evrope. Podela Evrope na sfere uticaja — blokovski uobličene — rezultat je hladnog rata, s tim što linija razgraničenja nije formalno dogovorena, već faktički opredeljena stanjem stvari u krajem rata oslobođenim i savezničkim vojskama zaposednutim evropskim zemljama. Naime, Jalta, po slovu u njoj postignutog dogovora, ne znači podelu Evrope na sfere uticaja, ali je ona po spletu uslovâ u kojima je održana i događajâ koji su joj sledili postala simbol podele do koje je došlo na ovom kontinentu.

Međutim, dogovor u Jalti, koji je, u celini uzev, pozitivan, nije u potpunosti imun od u to vreme izražene tendencije velikih sila da same rešavaju o sudbini drugih zemalja, rukovodeći se prevashodno svojim vlastitim interesima. Zbog konteksta u kojem je ostvaren, kao i zbog nekih specifičnih odredbi, pre svega onih o Jugoslaviji, ovaj dogovor odslikava u određenom stepenu nagodbu velikih sila o sudbini trećih, na tim pregovorima odsutnih zemalja. Takvu svetlost bacaju na Jaltu još više kasniji događaji kada su velike sile, koje su upravljale realizovanjem tada usvojenih privremenih, odnosno prelaznih rešenja u Evropi, u zemljama u kojima je svaka od njih bila dominantno prisutna i diktirala razvoj tih rešenja u pravcu njima odgovarajućih trajnih rešenja. Prema tome, istorijski posmatrano, Jalta se ne može potpuno izuzeti iz konteksta tog procesa, koji je u hladnom ratu doživeo svoju odlučujuću i kvalitativno novu fazu, fazu koja je *de facto* podeljena Evropa pretvorena u dve međusobno konfrontirane antagonističke celine, vojno-politički organizovane sfere uti-

Digitized by Google

caja dve supersile. Zbog svega toga je Jalta, iako u njoj nije izvršena podela Evrope na sfere uticaja, postala simbol te podele.

Sve je to važno ne samo i ne prvenstveno radi istorijske istine i verne interpretacije spornih događaja samih za sebe, već pre svega radi razumevanja porekla i prirode sadašnjih problema i sagledavanja puteva za njihovo prevladavanje.

Stoga se, po našem mišljenju, pravi odgovor na pitanje kuda i kako dalje na planu prevazilaženja problema koji simbolizuje Jalta ne može tražiti ni na jednom od tri pravca pomenuta na početku. To znači: problem blokovske podele i konfrontacije u Evropi ne može se rešiti ni putem revizije sporazuma iz Jalte (jer niti se oni mogu danas revidirati niti se u osnovi ima šta u njima naknadno revidirati), ni insistiranjem na sprovođenju u život neispunjenih obećanja (jer je nastalo novo stanje stvari na koje se ona ne mogu neposredno primeniti), niti, pak, zadržavanjem sporazuma iz Jalte kao osnove na kojoj treba danas graditi odnose i poredak u Evropi (jer se na aranžmanu trojice velikih o privremenim rešenjima za oslobođenu Evropu ne mogu zasnivati današnji odnosi više od trideset suverenih država).[19] Odgovor je, po našem mišljenju, dat u samoj praksi napora evropskih država za prevazilaženjem stanja nasleđenog iz hladnog rata i posebno blokovske podele Evrope na sfere uticaja — u sporazumu sa Helsinške konferencije o bezbednosti i saradnji u Evropi, sadržanom u Finalnom aktu, osobito u njegovoj Deklaraciji o principima međusobnih odnosa država učesnica. To je sporazum u čijem su donošenju svi zainteresovani ravnopravno učestvovali, neposredno zastupali svoje sopstvene interese i suvereno odlučivali. A to načelo suverene jednakosti i ravnopravne saradnje, kao i vanblokovska koncepcija međunarodnih odnosa u Evropi (i sveta u celini), ugrađeni su u temelje poretka za čiju izgradnju je u Helsinkiju postignut politički sporazum. Prema tome, odgovor na postavljeno pitanje ne daje Jalta, već Helsinki. Jalta pripada prošlosti i istorijski je prevaziđena, a Helsinki je stvar današnjice, platforma za demokratsku akciju, okrenuta ka budućnosti.

---

[19] Argumentacija u prilog ovoj poslednjoj tezi da je Evropa na bazi Jalte živela u miru četrdeset godina ne stoji na čvrstim nogama. Pre svega, teško se može reći da je ono što se kasnije zbivalo u Evropi bilo zasnovano na sporazumima iz Jalte, kao i da je, zahvaljujući njima, očuvan mir u posleratnoj Evropi. Zatim, hladni rat, koji je izbio ubrzo posle Jalte, nije nimalo zadovoljavajuće stanje međunarodnih odnosa, a mir koji smo imali u Evropi bio je relativan, jer se u posleratnom periodu nekoliko puta pribegavalo sili u pojedinim slučajevima u ovom regionu (kao i šire u svetu). U tom pravcu idu i razmišljanja Lea Matesa kad kaže: »Nisu za osudu određene linije koje su u Jalti samo sankcionirane, nego ideja da treba da postoje takve linije i danas i da se sačuva praksa da moćni nameću svima drugima volju i propisuju vanjsku politiku, pa čak i unutrašnji poredak« (Leo Mates, *Najduža senka*, NIN, 10. februar 1985, str. 42—43).

Digitized by Google

Ako bi se sumiralo sve što je do sada ovde izloženo, ono bi u najkraćem glasilo:

Odgovor na pitanje o karakteru, mestu i ulozi Konferencije u Jalti u posleratnim međunarodnim odnosima u Evropi ne može se tražiti na uprošćenom, crno-belom planu, niti jedino na bazi teksta samih sporazuma, već se do njega može doći samo jednim složenijim prilazom i u kontekstu šireg procesa čiji je ova konferencija bila sastavni deo. Sporazumima iz Jalte nije, u stvari, izvršena podela sfera uticaja u Evropi, ali oni nisu ni sasvim imuni od tog procesa, budući da su kasnijoj blokovskoj podeli Evrope prethodile u to vreme već izražene tendencije velikih sila ka hegemoniji i nagodbi na račun trećih, a koje su delimično došle do izražaja i u Jalti. Stoga se Jalta uzima i kao simbol politike interesnih sfera, ali stvarna podela Evrope na sfere uticaja nastala je kao rezultat hladnog rata i u njemu treba tražiti korene osnovnih problema s kojima smo danas suočeni. Konferencija u Jalti ostaje istorijski značajan događaj, s prevashodno pozitivnim vrednosnim konotacijama, od kojih su neke kasnije više ili manje izneverene. Jaltu ne treba ni revidirati, ni revitalizirati, niti na njoj graditi savremene odnose u Evropi, već napore za prevazilaženjem problema s kojima je u međuvremenu blokovski podeljena Evropa suočena treba usmeriti putem trasiranim pre deset godina u Helsinkiju.

Digitized by Google

Dušan Pekić

Stare istine i nova saznanja o ratu

Mora pritiska čovečanstvo milenijima. Stotine miliona ljudi je poginulo u ratovima, isto toliko ostajalo invalida iza njih, a uništena su bezbrojna i neprocenjiva materijalna i kulturna dobra, pa i čitave ljudske civilizacije. I danas opasnost rata kao Damoklov mač visi čovečanstvu nad glavom.

I danas, kada ljudi lete na Mesec, kada izviđaju druge planete, kada postoje potpuno automatizovane fabrike, kada se jedan događaj trenutno prenosi pomoću televizije s jednog kontinenta na drugi, kada jedna bomba može uništiti milionski grad[1] — neke snage i neke zemlje još uvek misle na osvajanja, porobljavanja, dominaciju, misle na rat, i to uglavnom oni najbogatiji, dok u isto vreme milioni ljudi na svetu svake godine umiru od gladi.

Ali, ljudski rod, koji nema granica u otkrivanju i stvaranju novog, počinje ponovno da ispituje neke pojave i pravce svoga razvoja i da ozbiljno obuzdava inerciju pohlepe za bogaćenjem putem rata (koja vuče koren iz ranog robovlasničkog doba, kada je rat bio glavna privredna grana robovlasničke klase) i teži da

[1] Eksplozivna snaga samo jedne vodonične bombe ravna je ukupnoj snazi svih projektila, bombi i mina upotrebljenih u svim dosadašnjim ratovima.

Digitized by Google

se oslobodi te strašne mŏre koja usporava brži razvoj i bolji život svih naroda sveta.

Unatoč tome, imperijalističke i hegemonističke snage pokušavaju da spreče te pozitivne procese, naročito proces širenja socijalizma i socijalističke demokratije, proces izgradnje novog ekonomskog poretka u svetu i nastoje da zadrže i nameću svoje interese i ciljeve. Investicije koje se još uvek u celom svetu ulažu u sredstva ratne tehnike mogle bi veoma brzo, ako bi se upotrebile za dobrobit čoveka, čitavu zemaljsku kuglu grejati centralama na sunčevu i atomsku energiju i potpuno mehanizovati i automatizovati proizvodnju svih materijalnih dobara, uključujući i proizvodnju hrane pomoću najsavremenije pogonske energije koja ne bi zagađivala čovekovu sredinu i tako skinuti i ovaj drugi Damoklov mač koji visi nad glavom ljudskog roda, životinjskog i biljnog sveta i ugrožava njihov opstanak. Zaista se moramo zapitati: srlja li čovečanstvo u propast, u okrutnu stvarnost zakona jačeg, politike sile i bestidne amoralnosti? Odgovor je da imperijalističke snage u svetu guraju čovečanstvo u tom pravcu, ali je neuporedivo više onih snaga (nesvrstane i druge miroljubive zemlje) koje smatraju da se može i mora naći izlaz iz ćorsokaka u koji je svet zapao. Izlaz je pre svega u otklanjanju ratova i dominacije u međudržavnim odnosima.

Isključivanjem osvajačkih ratova iz međunarodnih odnosa rešili bi se vrlo brzo mnogi sadašnji problemi čovečanstva. Omogućio bi se brži razvoj nerazvijenih i stalno bi se smanjivale razlike između razvijenih i nerazvijenih, što je sada najveći međunarodni problem.

Kad je u pitanju stav prema ratu i miru, interesantna je i paradoksalna jedna činjenica. Ako bi smo sada anketirali sve odrasle stanovnike sveta, 99 odsto njih bi se izjasnilo protiv rata, to jest za ukidanje rata kao sredstva za rešavanje međudržavnih i međunarodnih problema i sporova.[2] S druge strane, gotovo sve države sveta se pripremaju za rat, istina, većina za odbranu svoje nezavisnosti od eventualne agresije. Iz toga bi se mogao izvući zaključak da postoji potpuno nepoverenje među narodima i državama naše planete, unatoč tome što smo svi, ili većina protiv rata. Postavlja se zaista neverovatno pitanje: kako to da je većina protiv rata, to jest za miroljubivo rešavanje svih međunarodnih problema, a manjina je uspela nametnuti politiku rata i nasilja u međunarodnim odnosima. I tako većina robuje interesima bogate manjine koja nalazi neki interes još jedino u lokalnim osvajačkim ratovima ili u pretnji ratom radi održavanja tempa proizvodnje i dominacije. Logičan odgovor na to pitanje bi mogao biti samo da ta miroljubiva većina nije dovoljno organizovana ni jedinstvena u borbi protiv nametanja politike rata i nasilja, naročito u sopstvenoj zemlji koja vodi takvu politiku.

[2] SAD su u vreme angažovanja u vijetnamskom ratu evidentirale 400.000 vojnih dezertera (od 2,500.000 omladinaca koji su prošli kroz vijetnamski rat ili je trebalo kroz njega da prođu).

Digitized by Google

Pokret nesvrstanih zemalja od svog nastanka do danas učinio je najveći doprinos u istoriji ljudskog društva na ujedinjavanju i organizovanom delovanju svih miroljubivih snaga sveta protiv rata i nasilja, hegemonije i dominacije, a za pravednije odnose među narodima i državama. Aktivnost nesvrstanih koja traje već više od dvadeset godina učinila je istorijski zaokret i usmerila tokove međunarodnih kretanja pravcima koji su suprotni blokovskim podelama i ciljevima, koji permanentno dovode do kretanja po ivici svetskog rata. Četvrta konferencija nesvrstanih zemalja održana u Alžiru 1973. godine postigla je najkonkretnije i najznačajnije korake na putu mobilizacije i ujedinjavanja svih miroljubivih snaga sveta protiv imperijalističke osvajačke politike. Prvi praktični rezultat te konferencije bio je pridobijanje većine u OUN za odlučnije i brže rešavanje bliskoistočne krize. Veliki uspeh nesvrstanih je i u tome što su uspeli da angažuju i neke druge zemlje u konstruktivnom rešavanju tog hroničnog žarišta rata. Ali, istovremeno je intervenisao i imperijalizam u cilju zastrašivanja nesvrstanih i svih drugih koji misle i postupaju drugačije nego što imperijalističke snage žele. Prvi udar posle te konferencije imperijalizam sprovodi u Čileu, zatim na Kipru, a danas pokušava raznim pritiscima i mahinacijama da razjedini nesvrstane i njihove saveznike iz blokovskih zemalja u rešavanju bliskoistočne krize. Iako je bilo izvesnih kolebanja i popuštanja pod tim pritiscima, front nesvrstanih ostao je čvrst u svojoj osnovnoj antiimperijalističkoj, antikolonijalnoj i miroljubivoj orijentaciji. Peta konferencija nesvrstanih zemalja održana u Kolombu 1976. godine učinila je dalji korak na učvršćivanju jedinstva nesvrstanih i u borbi za novi ekonomski poredak i pravednije odnose u svetu. Ona je srušila sve nade imperijalista u slabljenje uloge pokreta nesvrstanih. Šesti samit u Havani 1979. godine razbio je pokušaj da se pokret nesvrstanih pretvori u eksponenta ili saveznika neke supersile, odnosno bloka, i afirmisao izvorne principe pokreta, nezavisnost i samostalnost, koji podrazumevaju osudu svih vidova agresije, dominacije i mešanja u unutrašnje stvari druge zemlje. To isto je potvrdio i Sedmi samit u Nju Delhiju. Ali, neposredno pre Sedmog samita neke strane sile uspele su da gurnu u besmisleni rat dve nesvrstane zemlje — Irak i Iran.

Imperijalisti i hegemonisti neprekidno procenjuju vojno-političku i strategijsku situaciju i stalno traže slaba mesta u odnosima nezavisnih i nesvrstanih zemalja. Na žalost, takvih mesta još ima. Najbolji primer za to su ratovi nesvrstanih među sobom. Neke miroljubive zemlje kolebaju se između odlučnog otpora i vazalsko-podaničkog odnosa prema imperijalističkim i hegemonističkim zemljama, koje ih ucenjuju i zastrašuju ekonomskim i vojnim pritiscima. Do kolebljivosti pred imperijalizmom i hegemonizmom dolazi, pored ostalog, i zbog nedovoljnog poverenja u sopstvene i svetske miroljubive snage, koje ponekad podbace ili zakasne u pomoći žrtvi agresije, osudi i bojkotu agresora.

Digitized by Google

Takvo ponašanje nekih miroljubivih (nerazvijenih i nesvrstanih) zemalja izaziva nepoverenje i među prijateljima, jer, ako neka zemlja zbog sebičnih interesa ili zbog pretnje neke velesile ne ispuni svoje obaveze prema svetskom miru, prema Povelji OUN, a posebno prema žrtvi agresije ili savezniku u pravednom odbrambenom ratu[3], onda se mora posumnjati u iskrenost i dobronamernost prijatelja. Takvo kolebljivo ponašanje nekih zemalja može naneti najveću štetu svetskom miru i pružiti nadu i šansu imperijalistima da u retkim pukotinama miroljubivih snaga ulove naivnu žrtvu u svoju prljavu imperijalističku mrežu. No, verujemo da će saznanje o teškim posledicama takvog ponašanja sprečiti da ubuduće do njega dolazi i da će front miroljubivih snaga, u prvom redu nesvrstanih zemalja, iz dana u dan biti sve čvršći i neprobojan bilo za kakve špekulacije i avanture imperijalista i hegemonista. Danas mora biti svakome jasno da je jedinstvo miroljubivih snaga najefikasnije oružje u odvraćanju agresije i uopšte nasilničkog ponašanja imperijalista. I imperijalisti i hegemonisti su svesni da su vrlo ranjivi i suviše slabi pred jedinstvenim frontom miroljubivih snaga i zato nastoje da ubace kost među njih i da ih koliko-toliko razdvoje, što se nipošto ne sme dopustiti. Na to su ukazivali i Peti samit nesvrstanih u Kolombu i Šesti u Havani i Sedmi u Nju Delhiju. Na žalost, neke nesvrstane zemlje nisu ostale dosledne rezolucijama nesvrstanih ni Povelji OUN, već su podlegle sopstvenom hegemonizmu ili uticaju neke supersile. Ove nemile pojave među nekim nesvrstanim zemljama ne smeju nas obeshrabriti niti oslabiti naš front prema glavnim ciljevima.

Jedinstven i čvrst stav nesvrstanih mora dovesti do trajnog i pravednog mira na Bliskom i Srednjem istoku, kao i u drugim neuralgičnim područjima. Razume se da će nesvrstane zemlje i sve miroljubive snage morati da budu mnogo aktivnije u pružanju pomoći oslobodilačkim pokretima i narodima koji se bore za svoja elementarna prava i slobode. One moraju pomoći OUN u naporima da se što hitnije prekinu povremeni genocidi u Africi, Aziji i Latinskoj Americi i da se skine sramna ljaga sa lica savremenog čovečanstva. Celokupna ta miroljubiva aktivnost nesvrstanih i svih miroljubivih zemalja, njihova spremnost i odlučnost u sprečavanju agresije ogromno će doprineti saznanju da su agresivni ratovi preživela stvar, da se oni više nikom ne isplate. Ta aktivnost će doprineti, pored ostalog, razobličavanju svih nenaučnih, reakcionarnih teorija o ratu koje zagovaraju ratove kao neminovnost i potrebu ljudskog društva i pokušavaju da opravdaju osvajačke — agresivne ratove. Reakcionarne teorije o ratu (idealističke, etičke, biološke, geopolitičke i druge) posmatraju ratove kao neminovnost i prirodnu potrebu

[3] Ovde se ne misli na pomoć u vidu slanja dobrovoljaca, već na druge oblike pomoći, a naročito na moralnu i materijalnu pomoć. Saveznička i prijateljska zemlja može pomoći žrtvi agresije i borbom protiv interesâ agresora u svojoj zemlji. Inače, mi smo protiv slanja dobrovoljaca u druge zemlje kao vida pomoći.

Digitized by Google

ljudskog društva, jer postoje od kada postoje i ljudi i vodiće se sve dotle dok ima ljudi. Ratovi su, po ovim teorijama, filtar čovečanstva i oni podstiču i ubrzavaju progres. Pokušavajući da objasne i dokažu prirodno poreklo i neizbežnost ratova, njihovu uslovljenost čovekovom prirodom, te teorije, u stvari, izražavaju klasne interese reakcionarne vladajuće klase ili kaste u kojoj su nastale.

Nasuprot tome, moramo isticati marksističke teorije o ratu koje govore o tome da je rat društvena pojava koja je nastala na određenom stepenu razvoja ljudskog društva i koja će na određenom stepenu nestati; da je rat u pravom smislu te reči nastao s pojavom klasa i da će nestati s nestankom klasa u ljudskom društvu; da svi napadački ratovi imaju za cilj osvajanje tržištâ, sirovina, jevtine radne snage ili pak neke druge ekonomske, klasne i ideološke interese.

Nije nam cilj da se upuštamo u analizu tih teorija. One su ovde samo uzgred pomenute, a čitaocima ovog časopisa su dobro poznate, kao i to da mi osuđujemo svaku agresiju, vojnu intervenciju i svako mešanje u unutrašnje stvari druge zemlje, bez obzira na razloge i ciljeve. Svaki osvajački (agresivni) rat je nepravedan i predstavlja zločin prema čovečanstvu. Povelja OUN takav rat osuđuje i zabranjuje i predviđa sankcije protiv agresora.

OUN je postigla velike uspehe u dekolonizaciji i sprečavanju svetskog rata, ali, na žalost, i ta svetska organizacija, pored svih napora, pokazala se nedovoljno efikasnom u sprečavanju međudržavnih ratova i nemoćnom u kažnjavanju agresora, kako to predviđa njena Povelja. To je agresivne zemlje ohrabrilo i tako je posle drugog svetskog rata vođeno na desetine lokalnih agresivnih ratova i dolazilo do vojnih intervencija. Korejski, vijetnamski, kampućijski i bliskoistočni rat su najpoznatiji, a OUN, i pored svih pokušaja, nije uspela da ih spreči. Ti ratovi su ipak doprineli saznanju o nemoći agresorâ, to jest o tome da se i najjači agresor može pobediti, pa će ubuduće biti manje i takvih ratova, a možda ih uopšte i neće biti, što će, opet, zavisiti od jedinstva miroljubivih snaga i odlučnosti i organizovanosti svake zemlje ponaosob, da se svim snagama i sredstvima suprotstavi agresoru. Jer, agresor se ne može odvratiti parolama i molbama, već realnom spremnošću za odlučan otpor, koji će mu naneti takve gubitke da mu se agresija ne isplati.

Gusarenje nekih velikih sila po otvorenim morima, blokada suverenih država, kao i pretnje i ucene, takođe su nespojive s Poveljom OUN i međunarodnim pravom. Sve miroljubive zemlje sveta moraju odlučno i jedinstveno ustati protiv takvih pojava ako ne žele da one u dogledno vreme i njih ne pogode. Tolerisanje tih pojava može samo da povećava apetite »gusara«. Da Evropa i svet nisu tolerisali Hitleru aneksiju Austrije i okupaciju Čehoslovačke, ne bi Evropa više od pet godina stenjala pod najbrutalnijim jarmom fašističke okupacije.

Digitized by Google

Gotovo neograničena razorna moć nuklearnog oružja, koje se pokazalo kao oružje rata bez pobednika, dovela je i velike sile i sve druge zemlje sveta do saznanja da bi budući svetski rat, vođen termonuklearnim oružjem, značio katastrofu čovečanstva. Zato je sve veći broj naroda i država sveta životno zainteresovan za očuvanje svetskog mira i čini sve u korist mira. Iako je dosta učinjeno na sprečavanju i odricanju od svetskog rata, to nije dovoljno da bi se opasnost potpuno otklonila, jer oružja su ostala, a i dalje se proizvode. Ali, ipak, malo je verovatno da na svetu postoji takav ludak koji bi započeo nuklearni svetski rat.

Unatoč tome, mora se imati u vidu činjenica da supersile još uvek nisu odustale od trke u naoružavanju.[4] One tu trku i dalje nameću i sprovode, a uz njih se onda nađe još poneki pobornik trke u gomilanju oružja. No, one su ipak ocenile da u oblasti atomskog oružja ne mogu steći takvu prednost da bi im se isplatio međusobni rat. Zato se težište u istraživanju prenosi na kosmičku i lasersku tehniku i na otkrivanje novih oružja i tu se pokušava steći prednost. No, ubrzo će se oceniti da je i to apsurd u pogledu sticanja prednosti za rat. Jer, na sreću čovečanstva, postignuta je među supersilama ravnoteža u oblasti nauke i tehnologije tako da isplativu prednost za rat ne može steći ni jedna strana. Jedini izlaz i za njih iz ćorsokaka trke u naoružavanju jeste postepeno smanjivanje naoružanja — miroljubivo dogovaranje i sporazumevanje. One su u tom pravcu učinile prvi korak, da bi opet stale, a u nekim pitanjima išle i nazad i ponovo došle do zaključka da su pregovori i sporazumi jedini način izlaska iz krize koja može dovesti do svetske katastrofe. Najveća slabost međusobnih odnosa supersila je u tome što su one krenule na ograničeni detant, detant među blokovima ili, još gore, samo među supersilama. Život je pokazao da je takav detant neodrživ i neprihvatljiv. Zato se pokret nesvrstanih zalaže i uvek se zalagao za univerzalni detant. Jer sporazumevanje samo među velikima, pored toga što ne može obezbediti svetski mir, još više usložnjava odnose i izaziva sumnje da takvo sporazumevanje može da ide na štetu trećih zemalja. To je ono što zabrinjava i muči treći svet u vezi sa sporazumevanjem i dogovaranjem supersila. Miroljubivi svet pozdravlja njihovo sporazumevanje koje dovodi do popuštanja zategnutosti u svetu i smanjuje opasnost od svetskog rata, ali isto tako ukazuje da nema svetskog mira bez univerzalnog detanta. Detant samo među supersilama uvek nosi opasnost od lokalnih ratova koji bi (po

[4] Sve velike zemlje bi trebalo da daju primer i prve otpočnu postepeno razoružavanje i smanjivanje oružanih snaga do te mere da ne mogu biti pretnja drugima. To bi onda lančano prihvatile i sve druge zemlje sveta. Rezolucija Pete konferencije nesvrstanih zemalja u Kolombu o razoružanju, Prvo i Drugo specijalno zasedanje Generalne skupštine OUN o razoružanju, mnogobrojne rezolucije OUN, kao i aktivnost nesvrstanih na tom planu, neosporno će doprineti bržem rešavanju ovog ključnog problema čovečanstva.

Digitized by Google

mišljenju nekih zemalja) vodile supersile, svaka u »svojoj sferi uticaja«, ili opasnost od dominacije i takozvanog »mirnog« osvajanja metodama i sredstvima specijalnog rata. Da li ima mesta takvom strahovanju miroljubivih zemalja, teško je dati decidan odgovor. Najbolje je reći da to opet zavisi od ponašanja i stava ukupnih miroljubivih snaga u svetu, a posebno od jedinstva nesvrstanih zemalja. Jer, poznato je da miroljubivi svet, ako je jedinstven, ima dovoljno snage i mogućnosti da odvrati od rata bilo koju supersilu, pa čak i u slučaju njihovog dogovorenog istupanja. To zbog toga što ni jedna supersila, pa ni zajedno, ne može izdržati (a verovatno ne bi ni želela) dugogodišnji otpor, bojkot i osudu celog sveta.

Sledeći problem je u tome što velike razvijene zemlje uvek ističu nekakve svoje globalne i vitalne interese kao razloge za prisustvo i dominaciju u drugim delovima sveta. Nerazvijene zemlje ne negiraju postojanje određenih ekonomsko-komercijalnih interesa drugih zemalja, posebno industrijski razvijenih, za vitalnim sirovinama i energetskim izvorima, i ne uskraćuju im korišćenje tih životnih sredstava pod uslovima prihvatljivim za obe strane, postignutim u potpuno ravnopravnim odnosima, uz jednako uvažavanje obostranih interesa, pri čemu će uvek biti prisutan cilj — smanjenje jaza između razvijenih i nerazvijenih. Taj princip mora važiti kako za bilateralne odnose tako i za razgovore i odnose na regionalnoj ili multilateralnoj osnovi preko UNCTAD-a i drugih. Jer, neuvažavanje opravdanih, vitalnih interesa bilo koje strane (razvijenih za sirovinama, nerazvijenih za tehnologijom i drugim) mora dovesti do ozbiljnijih konfrontacija koje neizbežno vode oružanim sukobima. Ali ovde je uvek najspornija kvalifikacija pojma »vitalni interes« — šta je to vitalni interes jedne države, jednog naroda ili više država? Postoji uvek mogućnost zloupotrebe tog pojma, naročito od strane velikih sila, od strane jačega. Već smo imali primere da su neke velike sile i svoje pretenzije za svetskim gospodstvom ili dominacijom proglašavale za svoje vitalne ili strategijske interese. Zato je potrebno u ravnopravnom međusobnom dijalogu i pred svetskom javnošću (u OUN) utvrditi šta je to vitalni interes nekog naroda i svih naroda uopšte. Poznato je da je vitalni interes čovečanstva — očuvanje mira u svetu ali se isto tako ne može negirati da je vitalni interes porobljenog naroda — sloboda, i ako se to ne uvažava, taj narod mora slobodu postići oružanom borbom, makar i po cenu velikih žrtava. Činjenica je da postoji i vitalni interes neke zemlje ili regiona za nekim važnim sredstvima (sirovine, hrana, tehnologija i drugo), koje je godinama koristila pod određenim uslovima i koncipirala svoju bližu razvojnu budućnost na njima, a koja se nalaze u nekoj drugoj zemlji ili regionu. Ali, to nikom ne daje za pravo da taj interes ostvaruje silom, već samo na recipročnoj i ravnopravnoj osnovi u uslovima prihvatljivim i za matičnu zemlju (u prvom redu poštovanje njenog potpunog suvereniteta); u uslovima koji isključuju diskriminaciju, ucenu i neravnopravnost bilo koje vrste i sa bilo čije

Digitized by Google

strane. Sve to upućuje na neminovnu ravnopravnu saradnju svih država sveta. Jedina alternativa za opstanak i dalji napredak čovečanstva jeste međusobno uvažavanje, usklađivanje i poštovanje interesâ svih naroda — država na bazi uzajamnosti, ravnopravnosti i nezavisnosti. To je imperativ vremena. To je uslov da se izbegnu konfrontacije i ratovi svih vrsta.

Ali, agresivne imperijalističke i hegemonističke zemlje se još nisu potpuno odrekle rata kao sredstva za ostvarivanje svojih ciljeva. Posle procene da im se svetski rat ne isplati, one su uvidele da svoju vojnu silu i tehnološku superiornost mogu iskoristiti za osvajanje i nametanje svoje volje kroz ucene, pritiske, »specijalni rat«, pa i kroz lokalne (ograničene) ratove. Jer, po njihovoj logici, u takvim ratovima druga velika sila neće rizikovati svetski rat zbog ugroženih zemalja i tako će one ostvariti svoje ciljeve kroz »male ratove«.

One su i započele tu igru kroz pomenute »specijalne« i lokalne ratove, ali su se pojavili novi činioci koje su bile potcenile, a koji će ih ubuduće odvraćati i od takvih ratova. Pojavila se svest, jača od svakog oružja, i nesalomljiva rešenost narodâ da brane svoju slobodu i nezavisnost od bilo kog vida agresije. Pored toga, sve je veće jedinstvo miroljubivih snaga u osudi agresora i pomoći žrtvi agresije. Veliki doprinos jedinstvu miroljubivih snaga, kao i saznanju o slobodi i mogućnostima da se ona izbori i sačuva, dao je Josip Broz Tito. On je uvek ukazivao na to da su narodi nepobedivi, da ne postoji takva sila na svetu koja može pobediti narod koji je odlučno rešen da se bori za svoju slobodu i ako je jedinstven i organizovan. Titov vojni i politički genije našao je punu primenu i potvrdu u našem NOR-u i revoluciji 1941—1945. godine. Njegova vojna misao i praksa našli su moćan odjek i potvrdu i u savremenim uslovima borbe oslobdilačkih — revolucionarnih pokreta, a najreljefnije i najubedljivije u Vijetnamu u kome je jedan mali narod odoleo najvećoj vojno-tehničkoj sili sveta. Istina, Vijetnamci su podneli teška razaranja i žrtve, ali nisu dopustili da budu pobeđeni od agresora, nisu se predali. Taj narod je tada dao veoma dobar primer svim slobodoljubivim snagama sveta kako treba odgovoriti agresoru. Na žalost, on je taj veliki moralni kapital, koji je stekao u oslobodilačkom ratu, upropastio time što je pogazio suverenitet susedne zemlje. No, njegov primer mogućnosti vođenja uspešne borbe protiv svakog agresora i dalje ostaje kao pozitivan, iako se sada njime narod Kampućije koristi protiv Vijetnama.

Probuđena svest narodâ dovela je do saznanja o mogućnostima i potrebi da se sloboda i nezavisnost brane svim sredstvima, efikasno i uspešno. A savest čovečanstva, naročito nesvrstanog sveta, trebalo bi da bude još aktivnija u mobilizaciji svih miroljubivih snaga sveta protiv agresora. Zemlje koje su se koristile tim saznanjem u praksi su dokazale mogućnost odvraćanja, kao i uspešne borbe protiv svakog agresora ako je do agresije došlo.

Digitized by Google

Te činjenice su doprinele tome da su SAD kao agresor morale posle jedanaestogodišnjeg rata povući svoje oružane snage iz Vijetnama, kao i tome da je prepotentni Izrael morao pristati na pregovore i delimično povlačenje (sa Sinaja). Verujemo da će to morati učiniti i u Libanu i na ostalim područjima. Ali, velika vrednost tih činjenica nije samo u tome, već i u njihovom potencijalnom delovanju i u otkrivanju do sada skrivenih ili neaktiviranih »oružja« protiv agresorâ i svih onih koji na bilo koji način sa njima sarađuju.

U bliskoistočnom ratu 1973. godine to oružje je bila nafta ili, tačnije, jedinstvo i solidarnost arapskih zemalja u borbi protiv agresije. U nekom drugom regionu to može biti neka druga sirovina (strateški proizvod) ili opšta solidarnost i bojkot agresora svim sredstvima, to jest jedinstvo većine zemalja sveta u borbi protiv agresora. Pokazlo se da su i najveće sile veoma slabe i previše ranjive kada se protiv njih organizuju i udruže miroljubive snage sveta. To saznanje ima svetsku strategijsku vrednost i značaj za miroljubive i nesvrstane zemlje i za svaki narod ponaosob.

Nadahnut dubokom težnjom za mirom i miroljubivom aktivnom koegzistencijom, naš nezaboravni predsednik Tito uvek je ulagao velike napore da svet odmakne od ivice ponora dajući veliki prilog naporima progresivnih snaga sveta u borbi za očuvanje mira.

O apsurdnosti ratova među državama naš Predsednik je, u razgovoru s poznatim američkim komentatorom Pirsonom, 7. avgusta 1962. godine, rekao: »Zbog čega je danas potrebno da ljudi ratuju, zbog kojih problema? Zbog čega bi trebalo da se i ubuduće ljudi međusobno ubijaju i da dođe do jedne nove i najveće tragedije, do katastrofe čovečanstva.

U svoje vrijeme Hitler je imao ludačku ideju da zavlada cijelim svijetom. Ali, među pametnim ljudima, koji osjećaju težnje čovječanstva, ne vidim nikakav »raison d'être« jedne takve ideje da se ratuje.

U svakom pogledu — ističe predsednik Tito — rat između država danas je apsurd. Šta onda preostaje? Istina, postoje razlike između društvenih sistema, ali, mogu li se silom spriječiti pojedini narodi da stvaraju unutrašnji društveni sistem kakav žele?

Zbog toga se ne isplati ratovati i takav pokušaj ne bi nikad uspio. Mi smo vidjeli da je nasilno uspostavljanje izvjesnih sistema bilo veoma kratka vijeka i da je brzo došlo vrijeme kada su se ti narodi s takvim sistemima konačno obračunali i stvorili unutrašnji poredak kakav su želeli.«

Najvažnija nova saznanja o ratu jesu u tome da odbrambene i oslobdilačke ratove ne vode samo vojske, već čitavi narodi. Tako je bilo u Jugoslaviji 1941—1945, tako je bilo u Alžiru, Vijetnamu, Kambodži i drugde. Zato je procena odnosa snaga na osnovu broja divizija, topova, tenkova i aviona davno preva-

Digitized by Google

zidena. Praksa pokazuje da ne postoji toliki broj divizija, topova, tenkova i aviona, ako se ne koristi atomsko oružje, koji mogu uništiti jedan narod, jer narod je nepobediv. Te činjenice agresori i kolonijalisti ne uvažavaju dovoljno, ali neuspesi u ratovima protiv narodâ prisiliće ih da ubuduće odustaju od takvih ratova. Da, bilo je i takvih koji su pretili atomskim oružjem da bi prisilili neke narode da se stave pod njihovu dominaciju. Ali, kao što znamo, ni to nije imalo uspeha. Ograničena upotreba atomskog oružja ne bi donela odlučujuće vojne prednosti agresoru, a sigurno bi ga izložila bojkotu svetskog javnog mnjenja ili izazvala svetski nuklearni rat, što agresor ne bi želeo. Zato više ni atomsko oružje ne može biti sredstvo za potčinjavanje drugih naroda. Može se atomskim oružjem uništiti jedna zemlja, ali agresor time ne bi dobio ništa, jer bi posledice bile neizbežne za sve zemlje, pa i za njega. U stvari, danas svakom pametnom čoveku mora biti jasno da su davno prošla vremena kada su se silom oružja osvajale kolonije i stotinama godina eksploatisali njihovi narodi. Nema danas toga naroda koji bi dopustio tako nešto. Svaki narod je danas svestan svoje velike snage, kao i toga da u pravednoj borbi za svoju slobodu i nezavisnost neće ostati usamljen, da će mu ceo slobodoljubivi svet priteći u pomoć i omogućiti da u opštenarodnom oslobodilačkom ratu izbori pobedu nad agresorom. Zar nas i istorija ne uči da su sve imperije koje su stvorene silom oružja propale, da su agresori izgubili prvi i drugi svetski rat. Ko to onda još ima iluzija da će ratom osvojiti, zadržati i eksploatisati tuđu teritoriju? Ta vremena su zauvek prošla. Danas i mali narod može dobiti takva oružja i stvoriti takvu organizaciju otpora i odbrane da svaku agresiju učini besmislenom. Agresivni rat je postao apsurd. Onaj ko se u to još nije uverio uveriće se kada to skupo plati. Ali, stvarnost nas opominje da ne treba oslabiti budnost ili imati iluzija da je opasnost od agresivnih snaga prestala. One se danas služe perfidnim metodima — razbijanjem drugih država iznutra, to jest stvaranjem svojih agentura i kvislinga u tim zemljama, da bi u pogodnom momentu intervenisale oružanom silom. Jedina nada i garantija u uspeh potencijalnih agresora jeste nejedinstvo naroda određene zemlje na koju je uperena agresija. Tamo gde postoji jedinstvo agresor ne može uspeti.

Svakom eventualnom agresoru mora biti jasno da su snage naroda koji je rešen da brani slobodu i nezavisnost neiscrpne, bez obzira na veličinu zemlje i brojčanost mirnodopske armije. U opštenarodnom oslobodilačkom ratu ceo narod postaje armija, a pored opšteg i masovnog otpora veoma su razvijeni sredstva i metode gerilske i diverzantske borbe koji bi se primenjivali svuda gde se nalaze snage i interesi agresora. Agresora treba tući svim sredstvima i na svakom mestu i neprekidno mu priređivati iznenađenja. Pravedna borba, žilav i odlučan otpor žrtve agresije moraju naići na, makar i delimičnu, podršku naroda i radničke klase zemlje agresora, pošto bi u toj zemlji bilo dosta

Digitized by Google

ljudi koji su protiv rata i agresije, svesni da im rat neće doneti ništa dobro i da ih agresivna politika vodi u katastrofu. Zato agresor mora računati makar i sa delimičnim otporom sopstvenog naroda. U Sjedinjenim Državama je ovaj otpor postojao za sve vreme vijetnamskog rata. To su, takođe, nove strategijske činjenice koje bi trebalo da odvraćaju agresora, a ako ih on ne bude uvažavao, one će mu zadavati snažne udarce u toku rata i stalno slabiti njegove snage i, zajedno s drugim činiocima, neminovno ga dovesti do poraza. Najveće tekovine svih slobodnih naroda sveta neosporno su sloboda i nezavisnost, jer svaki narod je za njih dao velike žrtve u svojoj novijoj ili ranijoj istoriji. I danas neki narodi, koji još nisu slobodni i nezavisni, daju ogromne žrtve za te velike ideale. Njihove parole »sloboda ili smrt«, »nezavisnost ili smrt« nisu samo parole. One su stvarnost. Oni zaista ginu za te velike ideale i odlučni su da se bore do konačne pobede. Zato će svako ko bude stajao na putu borcima za slobodu ili ko pokuša da oduzme slobodu onima koji su je izborili doživeti poraz. To je neminovnost s kojom se moraju pomiriti svi bivši i sadašnji kolonijalisti i agresori.

Mlade generacije, s razvijenom nacionalnom i slobodarskom svešću, u čudu se pitaju kako je ovaj miroljubiv svet mogao toliko dugo živeti u velikoj zabludi o svojoj snazi, kako je mogao da dopusti, i još uvek dopušta, da neke imperijalističke i hegemonističke snage i njihove agenture vode svet u propast, u kataklizmu ratnih sukoba ili u stihiju privrednog haosa koji donose glad, bedu i smrt miliona ljudi — da bi mala grupa najbogatijih sačuvala i dalje povećavala svoja bogatstva. U tome ima zabluda i kod njih. Oni su načisto s tim da u velikom svetskom sukobu ni oni ne bi preživeli i zalažu se protiv takvog rata, ali još uvek smatraju da u lokalnom ratu mogu ostvariti svoje sebične ciljeve i bogatiti se na račun drugih naroda, kao i sopstvenog, pa se i dalje zalažu za takve ratove i nadaju se da će u njima ostvariti ciljeve, a posebno se zalažu za metode »specijalnog rata« s ciljem razbijanja unutrašnjeg jedinstva i dovođenja na vlast kvislinških garnitura.

Priroda finansijskog kapital i visokorazvijenog imperijalizma, to jest zakon profita, traži jevtine sirovine i radnu snagu, traži plasman kapitala i robe, pa ako se to ne može postići ekonomskim ratom, mitom, korupcijom i zastrašivanjem, onda se ide i u otvorenu agresiju putem »malih« oružanih napadačkih ratova, vojnih intervencija, pučeva i drugog. Priroda hegemonizma je slična i u pogledu drugih ciljeva. Ali, način i sredstva ostvarivanja tih ciljeva su isti.

Najefikasnije sredstvo odvraćanja i, u perspektivi, ukidanja tih ratova jeste odbrambena organizovanost svake zemlje ponaosob i jedinstvo svih miroljubivih snaga sveta, a posebno nesvrstanih zemalja i potpuna opstrukcija agresora (ekonomska, politička i moralna). Kada bi svaki avion, brod, vagon i svaki plan saradnje sa zemljom agresora naišli na opšti bojkot u celom

Digitized by Google

svetu (ne bi bili utovareni, istovareni, ne bi im bio dopušten pristup na odredište i sve veze bile prekinute), nema tog agresora koji bi mogao duže izdržati takav bojkot. To može prisiliti svakog potencijalnog agresora da odustane od agresije i da traži miroljubiva rešenja za ostvarivanje svojih interesa, usklađujući te interese s interesima drugih naroda i država. Jer, prošla su zauvek ona vremena kada su pojedine zemlje putem sile nametale svoje interese drugima. Danas je jedina alternativa za uspešnu saradnju i za opstanak svih — uzajamnost interesâ, to jest usklađivanje interesâ na principima ravnopravnosti i nezavisnosti, na principima međusobnog uvažavanja i poštovanja određenih interesa od kojih zavisi skladan razvoj svetske zajednice u celini. Danas niko ne može biti sam sebi dovoljan, ni jedna država, ni jedan region, niti kontinent. I zato je jedini imperativ — međusobno uvažavanje i usklađivanje interesâ svih naroda i država, izgradnja novog ekonomskog poretka na univerzalnoj, a ne na vojno-blokovskoj ili ideološkoj osnovi.

Svaka težnja za uspostavljanjem ili očuvanjem ekonomske ili ideološke dominacije neprihvatljiva je u današnjem svetu, jer se protivi osnovnim pravima i interesima naroda i država. Takve težnje neminovno dovode do konfrontacija i sukobâ koji mogu imati katastrofalne posledice kako za razvoj tako i za sudbinu čovečanstva uopšte. Jer, težnja za dominacijom orijentiše glavne naučnoistraživačke, industrijske i finansijske potencijale sveta u pravcu suprotnom od onog gde su stvarni problemi i interesi čovečanstva; orijentiše ih na proizvodnju oružja za samouništenje (ili, u boljem slučaju, na proizvodnju mrtvog kapitala), a ključni problemi — jaz između razvijenih i nerazvijenih, prekomerno zagađivanje čovekove sredine i drugi — još više se pogoršavaju.

Dakle, svet se nalazi pred sudbinskom alternativom: ujediniti se protiv politike rata i agresije ili se izložiti haosu ekonomske nestabilnosti, nesnošljivoj zagađenosti čovekove sredine, fizičkom uništenju od savremenih sredstava ratne tehnike.

Digitized by Google

Žarko Ristić

Politika međunarodnog zaduživanja i kriza svetskog duga

1. Svetski dug: teorijski i praktični pristupi

U finansijskoj teoriji iskristalisalo se sledećih pet tipičnih teorijskih pristupa dugu: sa stanovišta stepena zaduženosti (tradicionalni, funkcionalni i bankarski pristup) i sa stanovišta prirode zaduženosti (marksistički i strukturalistički pristup)[1]. Tradicionalni finansijski pristup spoljnom dugu povezan je sa takozvanom ortodoksnom teorijom usklađivanja deficita u spoljnim plaćanjima i prihvaćen je od strane supranacionalnih finansijskih organizacija i međunarodne bankarske zajednice. Po ovom pristupu, osnovna opravdanost spoljnog duga je opredeljena time što spoljna sredstva kompenziraju nedostajući kvantum domaćeg kapitala, što strana sredstva proporcionalno rastu s rastom domaće

[1] M. H. Boutchet, *Dette des pays en developpement — Risques de defaut et defaut d'analyse*, »Banque«, septembar 1982, str. 1035—1042; *Quelle est la gravité de l'endettement des pays en développement*, L'Observateur de l'OCDE, januar 1983, str. 12—16; P. Manes, *International Indebtedness, Interest Rates and Inflation*, Banca Nazionale del Lavoro, »Quarterly Review«, mart 1982, str. 109—114; L. G. Franco i M. J. Seiber (Ed.), *Developing Country Debt*, Pergamon Press, N. York, 1979; M. Mose, H. D. Wenzel i W. Wiegard, *Optimal Finanzpolitik*, Gustav Fischer Verlag, Stuttgart, 1981; C. A. Aguirre, *Taxation in Subsaharan Africa*, MMF, Washington, 1981.

Digitized by Google

proizvodnje i izvoza i što zaduženost teče neposredno uz privredni rast. Osnovni princip sastoji se u tome što spoljna sredstva valja investirati zato što rentabilnost treba da opravda zaduživanje. Maksimiranje neto transfera resursa, kao cilj, implicira to da stopa rasta duga treba da premaši prosečnu kamatnu stopu na pozajmljena sredstva i da marginalni trošak na pozajmljena sredstva (koja se investiraju) bude niži od marginalnog porasta nacionalnog dohotka koji se pozajmljenim resursima ostvaruje. Ovaj mikroekonomski princip simultano reflektuje da zemlja dužnik svoj spoljni dug treba da otplati primanjima od izvoza, koja determinišu servisiranja duga, i da uravnoteži investicije i potrošnju, uključujući i uravnoteženost u spoljnim plaćanjima. U tom kontekstu od posebnog su značaja koeficijenti službe duga, koji mere relativnu opterećenost dugom (likvidnost dužnika) i solventnost dužnika u sklopu problema platnog bilansa. Prema tome, statistički indikatori upravljanja dugom mere performanse njenih rezervi, društvenog proizvoda, izvoza, akumulacije itd. Racionalno upravljanje dugom implicira striktne kriterijume vezane za alokaciju resursa, odnosno investicione projekte u oblasti izvoznih sektora i supstitucije uvoza koje se valorizuju sa stanovišta kapaciteta vraćanja zajmova i servisiranja duga deviznim primanjima.

Tradicionalni pristup u osnovi implicira intervenciju Međunarodnog monetarnog fonda (MMF) u slučaju krize plaćanja takozvanim planom stabilizacije, koji uključuje korektivne mere i usklađivanja ekonomskih varijabli (stopa rasta, uvozna tražnja, raspodela, poreski sistem, javni rashodi, devizni kurs, kamatna stopa, kredit i novčana masa), kao i usklađivanja makroekonomskih ciljeva rasta i zahteva vezanih za spoljna plaćanja. Međutim, nemoć monetarističke politike da trajno uspostavi ravnotežu javnih i spoljnih finansija bez žrtvovanja ekonomskih okvira razvoja odslikava raskorak između ciljeva i metoda ostvarenja projektovanih ciljeva, jer fundamentalna neravnoteža bilansa plaćanja izražava strukturne slabosti privrede i probleme alokacije resursa. S druge strane, analiza duga vezuje se za spoljnofinansijski vid finansiranja i zanemaruje domaći strukturni uticaj spoljnog duga i uticaj na privredni razvoj. Isto tako, preciznost merenja troškova i rentabilnosti ne obezbeđuje cost-benefit analiza, jer se oni u tržišnoj privredi, u kojoj mehanizmi cena izražavaju oportunitetne troškove, ne mogu precizno kvantificirati. Rizično je, pored toga, i upoređivanje efekata uzimanja zajmova i efekata sukcesivnog vraćanja zajmova, budući da je pogrešno poistovećivati razvoj i porast stope investiranja. Konačno, koeficijent službe duga pokazuje samo prenapregnutost kratkoročne likvidnosti, ali ne definiše i ne anticipira kritičnu zonu, koja bi bila stabilna uz respektovanje konjunkturnih razloga.

Funkcionalni pristup dugu polazi od makroekonomske analize rasta i od takozvane teorije raskoraka između potrebnih i raspoloživih sredstava (Gap-Theory Approach) i implicira razliku između količine potrebnih sredstava i obezbeđenih sredstava u

Digitized by Google

procesu rasta, koincidenciju ciklusa duga i stope rasta i spontanu ravnotežu traženog i ponuđenog kapitala. Pošto je nerazvijenost rezultat i nedovoljnog obima kapitala, pribegavanje spoljnim resursima treba da rekompenzira nedovoljnu domaću akumulaciju i nedostatak deviza. Uvozni kapital treba da omogući bolje korišćenje proizvodnih kapaciteta i ubrzanje stopa rasta uz komplementarnost domaće i inostrane akumulacije kao osnovne hipoteze koja treba da osigura proporcionalnost tokova kapitala, uvoza opreme i rasta bruto formiranja osnovnog kapitala. Spoljni dug, stoga, treba u celini da se »prenese« na proizvodne investicione programe, kao preduslov za ubrzani rast društvenog proizvoda.

Konačno, koincidencija ciklusa duga i stope rasta u osnovi osvetljava to kako uvezeni kapital preuzima na sebe funkciju koja mu se diktira stepenom rasta koji je dostigla zemlja dužnika, dok spontana ravnoteža količine traženog i ponuđenog kapitala osvetljava finansijsko posredovanje međunarodnih tržišta.

Kao tradicionalni pristup, i funkcionalni pristup dugu[2] trpi od određenih prigovora i nedostataka. Naime, teorijska i empirijska istraživanja ne samo da ne potvrđuju tezu o savršenoj komplementarnosti domaće (interne) i inostrane (eksterne) akumulacije, već pokazuju da tok uvezenog kapitala negativno utiče na domaću akumulaciju. Strukturni poremećaji u platnom bilansu dovode čak do začaranog kruga — zajmoprimalac obezbeđuje službu duga uzimanjem novih zajmova, što neminovno povlači takozvano reprogramiranje dugova. Inherentan rizik transformacije u bankama radi usklađivanja depozita i zajmova po ročnosti svodi se, u stvari, na rizik refinansiranja vezan za likvidnost i kamatne stope.

Bankarski pristup dugu polazi od koncentrisanja, odobravanja kredita na relativno mali broj zemalja dužnika i banaka zajmodavaca, od razrade pravila opreznog upravljanja zajmovnim finansiranjem, postavljanja plafona na kredite, diverzifikacije portfelja i raspodele rizika i od rangiranja zemalja na osnovu sposobnosti za obezbeđenje finansijske službe u devizama (to jest procena rizika sa stanovišta solventnosti zemalja dužnika).[3] Rizik se procenjuje počevši od mogućnosti neplaćanja obaveza na ime službe duga, preko reprogramiranja duga, do odbijanja izvršavanja obaveza po dugu. Kvantitativna metodologija polazi od koeficijenta zaduženosti, društvenog proizvoda po stanovniku, od monetarnih rezervi, deviznog priliva i inflacije (uključujući i takozvane alarmne indikatore), da bi se sačinila

[2] P. Lieffinck, *External Debt and Debt-Bearing Capacity of LDC's, u:* »Essays in International Finance«, Princeton, 1966; H. B. Chenery and A. M. Strout, *Foreign Assistance and Economic Development*, »American Economic Review«, septembar 1966. i K. Areskoug, *External Public Borrowing — Its Role in Economic Development*, Praeger, 1969.

[3] H. J. Peterson, *Debt Crisis of LDS — A Pragmatic Approach to an Early Warning System*, »Konjunkturpolitik«, br. 7/76, str. 95—103. i J. Hewson, *Liquidity Creation and Distribution in the Eurocurrency Markets*, Levington Books, 1975.

Digitized by Google

»instrument-tabla« koja se prati prilikom donošenja odluka o finansiranju. Makroekonomska analiza omogućava da se predvide takozvane kritične tačke vezane za rast, solventnost, spoljnu razmenu i stabilnost. Finansijska analiza se usredsređuje na teret duga sa stanovišta obima duga, njegove struktre, roka plaćanja kamata, kretanja kamata i marži na tržištima. Monetarna analiza procenjuje devizni kurs u funkciji razvojnog toka u oblasti novca i kredita, kamatne stope i razlike u kamatnim stopama i stopama inflacije, elastičnost uvoza i izvoza i koeficijent rezervi, dok analiza kapaciteta transfera ocenjuje sektorsku alokaciju resursa, diverzifikaciju izvoza i odnose razmene. Celokupan scenario dovodi, dakle, do razrade matrice odluka i strategije u odnosu na zajmove.

Međutim, sve procene rizika nisu zasnovane na temeljnom poznavanju razvoja zemlje dužnika niti na kombinaciji s tehnikama upravljanja portfeljom i preciznoj ravnoteži rizik/profit. S druge strane, složeni pristup koji se koristi ukrštenim varijablama nedovoljan je za predviđanje kriznih tačaka; jer, na primer, neravnoteža u spoljnim plaćanjima može da ima svoj dublji koren u budžetskoj krizi koja je posledica institucionalne slabosti poreskog režima. Isti je slučaj i sa izvozom, deviznim kursom, direktnim investicijama i maržom iznad LIBOR-a. Konačno, i selekcija indikatorâ je vrlo problematična. Stoga se predlaže (Nagy) indikator kvaliteta portfelja međunarodnih zajmova koji se iskazuje prosekom marži na nove kredite, ponderisanim obimom i rokovima dospeća kredita, i adjustiranim u funkciji stepena rizičnosti zemlje.

Strukturalistički pristup[4] dugu polazi od činjenice da je nivo nedovoljne razvijenosti rezultat razvoja industrijskih zemalja i podvrgavanja drastičnim programima stabilizacije. Spoljna prezaduženost teži da zemljama trećeg sveta oduzme kontrolu nad sopstvenim razvojem i da nametne takozvani »zavisni razvoj«. Regulativna funkcija međunarodnih finansijskih institucija već odražava ekonomsku nadmoć razvijenih zemalja. Naime, monetaristički pristup MMF neravnoteži u spoljnim plaćanjima ne uzima u obzir strukturne probleme zemalja dužnika, programi usklađivanja ne rešavaju problem dubokih korena neravnoteže, a oštre restrikcije produkuju ekonomske i socijalne posledice. Rastuće učešće komercijalnih banaka u zaduženosti rađa nove posledice po cenu i strukturu duga, tako da privatizacija duga i finansijska prinuda uslovljavaju sve veće potrebe za zaduživanjem. Novi zajmovi se, u tom kontekstu, koriste za finansiranje tereta ranbursiranja. Diverzifikacija izvoza kapitala povećava

[4] J. Sheahan, *Market-Oriented Economic Policies and Political Repression in Latin America*, »Economic Development and Social Change«, januar 1980; R. Pringle, *Reaganomics Enters the Fund*, »Banker«, septembar 1981. i M. Bouchet, *Internationalisation des Banques et des Groupes Financiers — L'Endettement des Pays en Développement et la Privatisation de la Dette*, Coloque CEREM, Edit. CNRS, Paris, 1981.

Digitized by Google

maržu izbora zemalja dužnika iako uslovljenosti multilateralnih zajmova odbijaju zajmotražioce.

Marksistički pristup, konačno, sa stanovišta finansijskog kakapitala, pri analizi zaduženosti polazi od sistema eksploatacije na osnovi internacionalizacije finansijskog kapitala, (Marks, Lenjin, Luxemburg i Hilferding).[5] Akumulacija i koncentracija kapitala stimulišu izvoz kapitala prema zonama van centara u kojima je viša stopa profita. Transfuzija kapitala od razvijenih centara ka nerazvijenoj periferiji praćena je transferom bogatstva, procesom subordinacije i finansijskom zavisnošću.

Dosadašnja teorijska analiza pet različitih pristupa dugu svrstanih u dve grupe različite po metodologiji (stepen i priroda zaduženosti) pokazala je prednosti i nedostatke tih pristupa. U principu, spoljni dug je tretiran kao specifičan oblik finansiranja razvoja, transfer spoljnih finansijskih sredstava i odnos poverilaca i dužnika. Pošto zemlje u razvoju karakteriše niska stopa štednje i slaba sklonost štednji, pribegavanje spoljnom dugu imalo je uvek za cilj finansiranje deficita, to jest, neravnoteže resursa i potreba. Uslov je svakako ekonomski poznat: pozajmljena sredstva treba investirati, a ne potrošiti; jer investirana spoljna sredstva treba da »oslobode« iznos likvidnih sredstava dovoljan za vraćanje zajmova. Problem pretvaranja domaćeg proizvoda u konvertibilne devize, međutim, vezan je za devizni kurs, domaću tražnju, elastičnost uvoza i izvoza, spoljnu tražnju, odnose razmene, protekcionizam i slično. Razlog tome je što je procena ukupnog tereta otplaćivanja duga otežana kad je reč o zajmovima s fluktuirajućom stopom indeksiranom uz LIBOR ili američku »prime rate«. Jer, interakcija zaduženosti i razvoja pokazuje da uticaj pozajmljenih resursa prevazilazi vreme korišćenja i rok dospeća duga. Zaduženost je, stoga, dugoročni strateški izbor, pri čemu kratkoročni finansijski indikatori ne mogu da zamene indekse dugoročnog razvoja.[6]

»Hod krize« međunarodnog duga odvijao se, postepeno, u sledećim etapama[7]: (1) skok kamatnih stopa na svetskoj skali po-

---

[5] C. Payer, *The Debt Trap — The IMF and the Third World*, 1974.

[6] Povišenje kursa dolara i kamatnih stopa poskupelo je cenu zaduživanja zemalja u razvoju, a smanjena tražnja u razvijenim industrijskim zemljama srozala je cene bazičnih proizvoda zemalja u razvoju na dosad najniži nivo. Metodi preraspodele dohotka u svetskim razmerama su pokušaj bacanja zemalja u razvoju na kolena ekonomskim sredstvima. Strategija razvoja industrijskih zemalja sastoji se u prebacivanju tereta ekonomskih prilagođavanja sa jačih na slabije u uslovima kada neto odliv kapitala premašuje nove kredite i kada otplate (godišnje) dugova i deficit platnih bilansa zemalja u razvoju dostižu 108, odnosno 100 milijardi dolara.

[7] D. C. McDonald, *Debt Capacity and Developing Country Borrowing: A Survey of the Literature*, »Staff Papers«, 4/82, str. 603—646; R. G. Garg, *Latin American and the Caribbean External Debt: Problems and Prospects*, »Economia Internationale«, br. 3—4/82, str. 445—457. i M. Katz, *The Cost of Borrowing, The Terms of Trade, and the Determination of External Debt*, »Oxford Economic Papers«, br. 2/82, str. 332—345.

Digitized by Google

većao je ukupan iznos duga; (2) rezerve (primarna likvidnost) prestale su da rastu i počele da opadaju; (3) neravnoteža između ulaza i izlaza, to jest neto odliv kapitala, može se još finansirati pribegavanjem novim kreditima (sekundarna likvidnost); (4) kratkoročni krediti za spasavanje povećavaju teret duga; (5) likvidnost takozvane druge linije se sužava; i (6) neravnoteža je postala jača bilo od kog izvora koji bi mogao da je pokrije (R. O'Brian i J. Clavery).

U krizi zaduženosti zemalja u razvoju i krizi međunarodnog bankarstva postavlja se problem održavanja poverenja na relaciji dužnik—kreditori i poverenja u međunarodni bankarski sistem, budući da na strani zaduženih zemalja stoji stalna beznadežna alternativa da proglase nemogućnost otplate dugova, a da na strani kreditora stoji alternativa davanja manjih kredita za premošćivanje jaza u međunarodnim plaćanjima.[8] Rastuća piramida dugova već primorava dužnike i zajmodavce na koordinaciju akcija rukovođenja otplatom dugova, jer se teret duga uvećava s opadanjem stope privrednog rasta uporedo s topljenjem finansijskih rezultata u periodu dezinflacije.[9]

Uspostavljanje trajnijeg poverenja u finansijskim krugovima, po mišljenju Haberera[10], implicira: (1) obezbeđenje preko specijalnog amortizacionog fonda, dugoročno konsolidovanje dela međunarodnog duga (najneizvesnijeg) čije bi se finansiranje osiguralo bilo porezom na trgovinu naftom bilo kotizacijama koje bi države uplatile srazmerno njihovoj kvoti u međunarodnim organizacijama; (2) predviđanje međunarodnog mehanizma osiguranja finansijskih kredita koji nisu vezani za izvoz, već za prioritet razvoja svetske privrede, posebno najsiromašnijih zemalja; (3) razvijanje zajedničkih operacija međunarodnih banaka, MMF i Svetske banke, pooštravanjem procedure nadzora nad korišćenim sredstvima i odobravanjem većih zajmova za projekte, a manjih za platnobilansne svrhe; (4) sniženje kamatnih stopa zajednički preduzetom međunarodnom akcijom kako bi se smanjio teret realnih kamata koji sprečava oporavak velikih dužnika; i (5) stabilizovanje deviznih kurseva u okviru razumnih marži fluktuacija kako bi se osigurala podrška investicijama i međunarodnoj trovini.

Kriza međunarodnog bankarstva i, osobito, kriza zaduženosti pokrenula je mnoštvo predloga za njihovo razrešenje, među kojima su predlozi Rohatyna, Brittana, Bailleya, Kennena, Bella, Bir-

---

[8] *The LDC debt Crisis: How it could bi resolved,* »Business Week«, april 1983. i S. Brittan, *A world lender of last resort,* »Financial Times«, septembar 1983.

[9] M. Fratianni, *International debt crisis: policy isses,* »The Banker«, avgust 1983. i R. J. Samuelson, *The World's Bankers Fiddle While the Debts Keep Growing,* »International Herald Tribune«, oktobar 1983.

[10] J. Y. Haberer, *Les Banques Internationales et les Nouvelles Données Financièrs de 1983,* »Banque«, jun 1983, str. 677—684.

Digitized by Google

da, Laulana, Sandberga, Gutha, Magnificoa, Silka, ILF-a itd.[11] Rohatynov plan implicira osnivanje institucije koja bi bila dodatni kreditor bankama i zemljama koje su u teškoj finansijskoj situaciji, povećanje sredstava MMF, reorganizovanje dugova (dugoročno i s niskim kamatnim stopama), liberalniju spoljnotrgovinsku politiku, stabilniji međunarodni monetarni sistem (s koordiniranom i agresivnom politikom privrednog rasta razvijenih zemalja) i dugoročno refinansiranje po niskim kamatnim stopama većeg dela duga zemalja u razvoju. Brittanov model subvencionisanja kamatnih stopa inicira predlog pokretanja olakšica kompenzatorskog finansiranja kamatnih tsopa i rasterećenja obaveza plaćanja po dospelim kamatama (oko 40 milijardi dolara godišnje) i subvencionisanja kamatnih stopa u smislu kompenziranja dela i celine povećanja vrednosti dolara, pri čemu bi se subvencije dodeljivale u vidu direktnih subvencija, zatim subvencionisanja kroz alokaciju SPV, u vidu subvencija kao pomoć bankarskim i finansijskim kanalima i u vidu subvencija kroz dugoročne koncesionalne kredite MMF. Nasuprot tome, Bailly se zalaže za takozvanu exchange participation note (beleška o udelu u deviznim prihodima), kao novi finansijski instrument u sklopu »sigurnosne mreže za inostrana zaduženja«, koji bi otplate vezivao za buduće izvozne prihode dužnika, osiguravao mogućnost otplata dugova i likvidnost sistema, i koji bi doprineo da se zvanična pomoć usredsredi na održavanje isplata po dospelim obavezama na kamate. Uporedo s tim Belli se zalaže za olakšice međunarodnog kreditiranja (international ending facility), koje bi alimentirale banke, dok bi MMF, svojim mehanizmima, finansirao zemlje članice.

Kennen i Rohatyn se, pak, zalažu za pokretanje sekundarnog tržišta za konvertovanje dugova banaka i za olakšice kompenzatorskog finansiranja kamatnih stopa. Predlog inkorporira konvertovanje zajmova banaka u vrednosne hartije (obveznice s nižim kamatama i dužim rokom dospeća), koje bi otkupljivale međunarodne finansijske organizacije s popustom i postepenim povraćajem sredstava za otplatu dugova od strane dužnika, s jedne, i olakšice kompenzatorskog finansiranja kamatnih stopa koje tre-

---

[11] F. Rohatyn, *Plan for stretching out global debt*, »Business Week«, februar 1983; S. Brittan, *World debt: A Suggestion*, »Financial Times«, septembar 1983; N. A. Bailley, *A Safety net for foreign lending*, »Business Week«, januar 1983; P. Kennen, *A Debt partnership*, »The Economist«, april 1983; L. Silk, *Danger of Lending Cuts is Breakdown in International Credit Trade Slump*, »International Herald Tribune«, novembar 1983; Ch. Grant, *Those debt proposals: Radical or just wrong?*, »Euromoney«, jul 1983; G. Bird, *Developing Country Interests in Proposals for International Monetary Reform*, u: T. Killick (Ed.), *Adjustment and Financing in the Developing World: The Role of the International Monetary Fund*, MMF, Washington, 1982. i *The Banks and the IMF — Division of Labor*, »Lloyds Bank Review«, oktobar 1983; W. Guth, *International debt crisis: Next phase*, »The Banker«, jul 1983; M. Sandberg, *Stop breast-beating on LDC debt*, »Euromoney«, oktobar 1983. i G. Magnifico, *Una proposta per evitare il crack finanziario internazionale*, Il Sole — 24 Ore, decembar 1982.

Digitized by Google

ba da zamene jedan od finansijskih mehanizama MMF sa zadržavanjem principa uslovljenosti, s druge strane. Uporedo s tim Magnifico predlaže zajedničke hartije od vrednosti MMF i Svetske banke za prikupljanje sredstava za finansiranje otplata dospelih dugova zemalja u razvoju, koji, poput predloga o eskontovanju problematičnih zajmova komercijalnih banaka preko centralnih banaka (to jest skidanje problematičnih dugova sa bilansa komercijalnih banaka i otkupljivanje zajmova od strane centralnih banaka uz obavezu odobravanja novih kredita dužnicima od strane komercijalnih banaka), u osnovi, treba da doprinese olakšanju tereta duga zemljama u razvoju.

Birdov predlog podele rada između banaka i MMF anglobira, u suštini, direktnu formalnu saradnju, koja na osnovi protoka informacija na relaciji MMF — banke omogućava saradnju u procesu reogranizacije dugova, dobavljanje garantija MMF za refinansiranje i/ili reeskontovanje komercijalnih zajmova, precizno definisanje odgovornosti banaka i MMF u oblasti specijalizacije (indirektna neformalna saradnja) i pravljenje razlike između finansiranja i adjustiranja (s tim da banke pozajmljuju kreditno sposobnijim zemljama, a da MMF zajmi od banaka i da finansira najsiromašnije). Laulan se, poput Birda, zalaže za uspostavljanje funkcionalnije informativne osnove u vidu konsultacije i podele rizika između banaka, MMF i Svetske banke po principu »zemlja po zemlja«, primene klauzule unakrsne odgovornosti (cross-default clause) i kofinansiranja i otvaranja novog šaltera MMF.

Sandberg se, pak, zalaže za finansijsko jačanje međunarodnih finansijskih organizacija kako bi se odolelo iznenadnim krizama, jer smatra da povećanje kvota od 47,5% (MMF) nije dovoljno, budući da je 90 milijardi dolara »malo« u odnosu na 626 milijardi dolara duga. Sandbergovi predlozi idu u pravcu očuvanja kreditne sposobnosti zemalja u razvoju za uvoz novog kapitala za finansiranje razvoja, konvertovanja srednjoročnih pozajmica sa međunarodnog tržišta kapitala u dugoročne zajmove, korišćenja izvoznih kredita s povoljnijim uslovima, poboljšanja međunarodne likvidnosti međunarodnih trgovinskih odnosa (snižavanjem kamatnih stopa i povećanjem uloge zemalja u razvoju na međunarodnom tržištu kapitala), i razvijanja spoljnotrgovinske razmene u valutama koje nisu dolar. Gut se, u tom kontekstu, zalaže za veći napredak u međunarodnoj saradnji između kreditora iz javnih i privatnih izvora, za tešnje povezivanje sudbina kreditora i dužnika, za veće korišćenje kofinansiranja s regionalnim razvojnim bankama (na primer, Azijska razvojna banka i Interamerička razvojna banka) i Svetskom bankom, kao i za veće odobravanje kredita za platnobilansne i budžetske potrebe dužnikâ od strane privatnih komercijalnih banaka (pored već pokazanog interesovanja za finansiranje izvoza kapitalnih dobara i projekata). Konačno, IIF, odnosno Institute of International Finance (Institut za međunarodne finansije), koji, iako nije ekvivalent Pariskom klubu kao kvaziinstitucionalne forme reorganizacije dugova, ima za funkci-

Digitized by Google

ju da prikuplja informacije o zemljama dužnicima za manje i srednje banke, da razmatra planove razvoja zemalja, da ocenjuje njihove potrebe za inostranim finansiranjem, da vrednuje rizike inostranog kreditiranja i da kontaktira sa zajmotražiocima na dobrovoljnoj osnovi.[12]

2. Međunarodna prezaduženost i kriza dugova

Krupni kapital, velika izvozna industrija, multinacionalne korporacije koje raspolažu visokim sopstvenim fondovima i nisu upućene na kreditno tržište i na plaćanje visokih kamata — veliki su dobitnici američke ekonomske politike, ali ne i zemlje u razvoju. Teza o automatskom prenošenju privrednog oživljavanja iz razvijenih »centara« u nerazvijenu periferiju nije se potvrdila u praksi. Prezaduženost zemalja u razvoju upravo je prvorazredni blokirajući faktor privrednog razvoja, jer Međunarodni monetarni fond vrši pritisak na zemlje dužnike u pravcu smanjivanja uvoza da bi što više deviza ostalo za optlaćivanje dugova. Smanjivanje uvoza je istovremeno značilo usporavanje stope rasta, zaustavljanje izvoza i pad zaposlenosti.[13]

Smanjeni priliv novih dolarskih kredita u sklopu međunarodnog kreditiranja zemalja u razvoju stvorio je nestašicu dolara u međunarodnim finansijskim tokovima, što je dopunski potpomoglo uzletu njegovog tečaja naviše. Sada dolara nema dovoljno da bi se udovoljilo svim zemljama koje traže ovu valutu za plaćanje svog uvoza i za regulisanje svojih obaveza.

Porast inostrane zaduženosti zemalja u razvoju poslednjih godina služi isključivo finansiranju masivnog bekstva kapitala iz zaduženih zemalja, dok je odložena glavnica postala neka vrsta međunarodne investicije sa stalnom rentom. U tom kontekstu, Svetska banka bi mogla da emituje obveznice kojima bi se finansirali zajmovi za konsolidaciju namenjeni zemljama dužnicima i/ili da izdaje garantije za zajmove na osnovi obveznica koje bi emitovale zemlje dužnici.

---

[12] U traženju izlaza iz sadašnje krize u svetu postoje dva kardinalna problema: (a) na koji način sanirati krizu zaduženosti i (b) kako osposobiti sistem svetskih finansija za novu udarnu snagu u podsticanju razvoja svetske konjunkture. U pitanju su ogromna sredstva potrebna za finansiranje razvoja narednog dugoročnog ciklusa, koji sigurno ne može računati na vraćanje starim stopama rasta i na ranije stope profita, već se mora miriti s ograničavajućim faktorima privrednog rasta i akumulacije kapitala. Pored toga, u pitanju je i spasavanje do sada uloženih sredstava, koja postaju zamrznuta na duže vreme, stvaranje novih izvora za finansiranje i osiguravanje od rizika. U suštini, dati problemi impliciraju potrebu iznalaženja novih puteva za prelazak iz faze borbe protiv inflacije u fazu borbe za ekonomski rast, što izgleda zahteva potrebu lansiranja politike globalne ekonomske ekspanzije i regenerisanja svetske konjunkture.

[13] Dr J. Stanovnik, *Neizvestan rasplet*, »Ekonomika«, br. 2/84, str. 44—45.

Digitized by Google

Prolongirani trendovi recesije, perzistencija inflacije, porast nezaposlenosti, nestabilnost međuvalutnih odnosa, ranjivost platnobilansne neravnoteže, oživljavanje protekcionizma, rastući rizik od kolapsa sistema međunarodnih plaćanja i međunarodnog finansiranja, pad ukupnog iznosa deviznih rezervi, porast kamatnih stopa, kriza dugova, niske stope ekonomskog rasta i pogoršanje terms of trade[14] — u osnovi portretiraju svetsku ekonomsku, finansijsku i socijalnu scenu.

Pogoršanje terms of trade (za oko 11%), pad izvoznih prihoda, porast kamata, smanjenje finansijskih transfera zvaničnim, komercijalnim i koncesionalnim kanalima, iscrpljivanje spoljne likvidnosti i deviznih rezervi, hronični platnobilansni deficiti, kriza dugova, bekstvo kapitala, smanjenje mogućnosti pristupa tržištima kapitala, protekcionizam, pad privrednog rasta, uzdržanost privatnih banaka (sa zahtevom za veće garantije, veće marže za pokriće rizika kraćim rokovima kreditiranja, sklonošću zarađivanju preko visoke marže »spreads«) i otvoreno upadanje u moratorijum i repudijaciju dugova, kao alternativa reprogramiranju, zakazivanje takozvane teorije lokomotive, defanzivna stabilizaciona politika razvijenih zemalja sa prebacivanjem tereta recesije i rigorozna uslovljavanja MMF — sve to karakteriše poziciju zemalja u razvoju u krilu svetske ekonomije.

Manipulisanjem deviznim kursevima i kamatnim stopama, kao i protekcionističkim ograničavanjem uvozne tražnje, teži se platnobilansnom prilagođavanju sa prebacivanjem tereta stagflacije prvenstveno na zemlje u razvoju. Težišna koncepcija ekonomske politike zapadnih zemalja orijentisana je na imperativno obaranje inflacije i na pozitivno prilagođavanje defanzivnom i oštrom monetarnom politikom i politikom usmerenom na ponudu.

U savremenom svetu, dakako, postoji tesna povratna sprega između strukturnih i konjunkturnih kretanja koja poprima, manje-više, karakteristiku internacionalne međuzavisnosti sa evidentnim kumuliranjem unutrašnjih i spoljnih generatora stagflacije, koja se otvoreno ili zakamuflirano transmituje kako na zemlje u razvoju tako i na razvijene zemlje. Stoga su F. Bergsten i L. Klein u pravu kada ističu da četiri problema rastržu svetsku privredu: (1) nezaposlenost, koja ne silazi sa rekordnih posleratnih visina; (2) međunarodna kriza dugovanja, koja se zlosutno nadvila nad svetskim finansijskim sistemom; (3) svetski sistem trgovine mrvi se pod težinom uvoznih barijera, protekcionizma, izvoznih subvencija; i (4) neusklađeni devizni tečajevi opasno iskrivljuju ekonomske strukture, pa i relativno visoke i disperzirane stope inflacije, visoke kamatne stope i skupi dolar.[15]

---

[14] Dr K. Bogoev, *Stabilizaciona politika savremenih zemalja*, »Finansije«, br. 7—8/83, str. 339—357.

[15] J. L. Guglielmi, *Recession et mutations économiques*, Revue d'Economie Politique, br. 5—6/82, str. 965—983; N. Kaldor, *Economic Prospects of the 1980s*, »Economic Notes«, 1972—1982, str. 76—86; J. Denizet, *Les Etat Unis en 1981—1982: La Housse des taux d'interet*, Revue

Digitized by Google

Pritisak visokih spoljnih dugovanja s visokim kamatnim stopama, skupog svetskog novca (dolara) i ubrzanog obezvređivanja sopstvenih valuta, porast protekcionizma industrijskih zemalja, otežani pristup proizvoda zemalja u razvoju tržištima razvijenih zemalja, pad cena sirovina[16], pogoršanje odnosa razmene, realno opadanje pomoći iz javnih fondova i drugo — predstavljaju reljefnu crtu privreda već prezaduženih zemalja u razvoju, koje se nalaze pred vratima otvorene krize likvidnosti i proglašavanja moratorijuma.

Tabela 1.

Spoljni dugovi zemalja u razvoju

(u milijardama dolara)

Godina	Iznos	Godina	Iznos
1975	161,9	1980	404,8
1976	195,5	1981	462,1
1977	240,1	1982	529,0
1978	298,8	1983	626,0
1979	352,4		

Izvor: *External Debt-The Continning Problem,* »Finance and Development«, br. 1/83.

Eksplozivni rast spoljnih dugova zemalja u razvoju (od 161,9 milijardi dolara u 1975. na 626,0 milijardi u 1983. godini) ima sasvim izgledne šanse da se i u perspektivi ekstrapolira (i kumulira), budući da reprogramiranje garantuje jedino predah u procesu sistematskog reprodukovanja dugova sa bremenitijim servisiranjem.

No, eksplozivni rast spoljnih dugova očevidan je i u socijalističkim zemljama u periodu 1970—1980. godine.

Tabela 2.

Neto devizni dug zemalja SEV

(u milijardama dolara)

Zemlja	1970	1981
Bugarska	0,7	2,2
ČSSR	0,6	3,4
Istočna Nemačka	1,4	12,8
Mađarska	0,6	7,2
Poljska	1,1	22,6
Rumunija	1,6	10,1
SSSR	1,0	10,2

d'Economie Politique, br. 5—6/82, str. 903—917. i L. Calmfors, *Inflation and the Terms of Trade in a small Open Economy,* »Kyklos«, br. 1/83, str. 40—64.

[16] Samo u 1982. godini cene primarnih proizvoda koje su izvezle zemlje u razvoju bile su za 13% niže nego u 1981. godini kada su, opet, za 13% bile niže u odnosu na 1980. godinu.

Digitized by Google

Početkom 80-tih godina nagla promena ekonomskih uslova pojavom rasta realnih kamatnih stopa, usporenja spoljnotrgovinske razmene i pada cena primarnih proizvoda bitno je izmenila odnose dužnika i poverilaca na svetskim finansijskim tržištima. Dužnici danas nastoje da u saradnji sa MMF razrade svoj sanacioni program, koji privredu usmerava na kolosek poboljšanja platne sposobnosti. Istovremeno, zemlja dužnik dobija od MMF kredite ukoliko ispuni postavljene uslove u sklopu sanacionog programa. Dužnici sa svojim kreditorima ugovaraju konverziju, odnosno reprogramiranje dugova, s tim što se kamate moraju platiti o roku, pa makar to bilo i po cenu uzimanja novih kredita.

Tokom 70-tih i početkom 80-tih godina više od 15% budžetskih rashoda zemalja u razvoju finansira se deficitarno pri čemu spoljni zajmovi sa više od jedne trećine alimentiraju »rupe« u

Tabela 3.

Eksterni dugovi zemalja u razvoju

— u % —

Zemlja	Eksterni javni dug u % od društvenog proizvoda		Servis javnog duga u % od društvenog proizvoda		Servis javnog duga u % od eksporta	
	1970	1979	1970	1979	1970	1979
Čad	11,8	30,8	1,0	3,3	3,9	14,4
Burma	4,7	23,2	0,9	1,8	15,8	22,0
Indija	14,8	12,3	0,9	0,8	20,9	9,5
Pakistan	30,5	38,5	1,9	2,3	23,6	12,0
Tanzanija	19,4	25,3	1,2	0,9	8,2	7,4
Zair	17,1	51,8	2,0	2,3	4,4	9,1
Gvineja	51,7	68,6	2,4	5,7	26,7	22,2
Mauritanija	16,8	120,9	2,0	13,6	3,2	32,4
Sudan	11,6	34,5	1,3	4,5	10,7	33,0
Egipat	23,8	60,4	4,1	5,5	28,7	15,8
Zambija	34,5	50,5	3,2	9,7	5,8	19,7
Turska	14,4	19,0	1,7	2,9	16,3	12,9
Alžir	18,5	49,1	0,8	8,6	3,2	25,6
Meksiko	9,7	24,5	2,1	8,8	24,1	64,1
Brazil	7,7	17,5	0,9	3,1	12,4	34,6
SFRJ	8,5	5,2	1,7	0,8	8,3	4,2
Grčka	8,9	8,9	1,0	1,9	7,1	8,4
Španija	3,3	4,4	0,5	0,9	3,6	5,6

Izvor: The World Bank, *World Development Report 1981*, str. 158—159. i 162—163.

Digitized by Google

budžetima.[17] Druge dve trećine inostranih resursa koriste se za deficitarno finansiranje investicija i platnog bilansa. Ukupan obim dugova i nivo tekućih obaveza otplata rezultat su, stoga, dugoročnog procesa zaduživanja zemalja u razvoju kao posledice njihovog dostignutog stepena razvoja, koji karakteriše zaostajanje domaće akumulacije za investicionom tražnjom i deficitarnost platnog bilansa.

Usled toga, eksterni dugovi su u periodu 1970—1979. godine frapantno rasli u odnosu na društveni proizvod: od 3,3% u Španiji do 51,7% u Gvineji u 1970. godini, odnosno od 5,2% u SFRJ do 120,9% u Mauritaniji u 1979. godini. Istovremeno, i troškovi servisiranja dugova su ekstremno uvećani u odnosu na društveni proizvod (od 0,8% u SFRJ i Indiji do 13,6% u Mauritaniji u 1979. godini) i u odnosu na izvoz (od 4,2% u SFRJ do 64,1% u Meksiku u 1979. godini).

Pored toga, valja naglasiti da je koncentracija dugova na relativno manji broj zemalja izuzetno izražena[18], naročito u pojedinim latinoameričkim, azijskim i afričkim zemljama. Naime, spoljni dugovi osam latinoameričkih zemalja (Meksiko, Brazil, Argentina, Venecuela, Kostarika, Čile, Peru i Ekvador) i osam azijskih zemalja (Filipini, Indonezija, Južna Koreja, Malezija, Tajvan, Singapur, Tajland i Hongkong) jednake su maltene visine, gledano u odnosu na ukupnu snagu ovih dveju grupa zemalja, iako su spoljni dugovi tačno tri puta teže breme u latinoameričkim nego u azijskim zemljama. Zapravo, spoljni dugovi osam latinoameričkih država (286 milijardi dolara) gotovo tri puta su veći od izvoznih prihoda, dok spoljni dugovi osam azijskih država (112 milijardi dolara) čine svega 10% godišnjeg izvoznog prihoda.

Teško breme dugova Meksiko je u toku 1983. god. uspeo da olakša primenom »šok-terapije«. U politici stabilizacije povećan je višak u trgovinskoj razmeni sa inostranstvom, platni bilans je od deficita prešao u suficit, prepolovljen je deficit državnog budžeta, inflacija je smanjena za nekih 29 indeksnih poena (sa 100% na 80%) itd.

Tokom privrednog buma od 1978. do 1981. godine, zasnovanog na rastućim prihodima od nafte, u Meksiku je postignut realni porast dohotka po stanovniku od gotovo 25%. Brza ekspanzija proizvodnje uz visok nivo domaće tražnje izazvala je, međutim, inflacione pritiske. Nerealno visok tečaj pezosa omogućio je povećanje uvoza s nepovoljnim implikacijama na domaću proizvodnju. Kada je tekući bilans plaćanja počeo da se pogorša-

---

[17] R. G. Holcombe, J. D. Jackson i A. Zardkoohi, *The National Debt Controversy*, »Kyklos«, br. 2/81, str. 186—202; J. L. Gousseau, *Emprunts exterieurs des collectivités locales*, Sirey, Paris, 1981. i J. Anastopoulos, *Les aspects financiers du federalisme*, Bruyant, Bruxelles, 1980.

[18] R. Pringle, *How Developing Countries are Coping with their debt*, »The Banker«, decembar 1982.

Digitized by Google

va, pribeglo se spoljnom zaduživanju od sredine 1981. godine, uporedo s padom izvoznih prihoda ispod očekivanja. Zaduživanje na međunarodnim tržištima kapitala posle pada cene nafte, uz mnogo više kamate i kraće rokove otplate, već je indukovalo neugodne posledice svetske recesije. Domaći kapital je počeo da beži iz zemlje, a strani kreditori su počeli da izbegavaju dalje kreditiranje. Kriza je izbila sredinom 1982. kada je zatražen i predah u otplatama dugova, jer je samo plaćanje kamata na spoljni dug odnosilo 46% ukupnih prihoda od izvoza.

Pristupilo se smanjenju domaće potrošnje, inflacije i deficita platnog bilansa. Kamate, koje su ranije bile negativne, dovedene su na nivo iznad inflacije kako bi se štednja i investicije povećale. Drastične devalvacije poskupele su uvoz. Inflacija je snižena potiskivanjem rasta plata i nadnica i usporavanjem rasta novčane mase. Smanjeni su izdaci i ulaganja državnog sektora, prvenstveno tekući izdaci, investicije i subvencije, smanjen je budžetski deficit sa 18% na 8,5% od društvenog proizvoda i povećan je porez na promet i porez na lični dohodak za 50%.

Početkom 1984. godine najveći dužnik trećeg sveta, Brazil, da bi ostao solventan, bio je prinuđen da sklopi aranžman o finansijskoj podršci u ukupnoj vrednosti od 27,5% milijardi dolara i da prihvati rigorozni koncept politike MMF kako bi se sprečila ekonomska katastrofa i socijalna eksplozija.

No, pored Meksika i Brazila, i ostale zemlje u razvoju (Argentina, Kostarika, Ekvador, Peru, Čile, Južna Koreja, Turska, Sudan, Izrael, Zair, Maroko, Uganda, Niger, Zambija, Malavi, Togo, Pakistan, Mauritanija, Gana, Senegal, Egipat i Alžir)[19], kao i pojedine socijalističke zemlje (SFRJ, Kuba, Poljska, Rumunija)[20], ušle su u kritičku fazu prezaduženosti, koja, u uslovima recesije, već odslikava nesposobnost vraćanja dospelih anuiteta i nelagodno zahtevanje reprogramiranja dugova, uključujući i uzimanje novih za refinansiranje postojećih dugova.

Većina zemalja članica OECD zabeležila je deficite tekućih platnih bilansa poslednjih godina, a naročito u 1983. godini. U odnosu na društveni proizvod ti deficiti su varirali između 0,7% u SAD i 15,2% u Portugaliji. Pozitivan rezultat u tekućem platnom bilansu ostvaren je jedino u Švajcarskoj, Japanu, SR Nemačkoj, Kanadi, V. Britaniji, Austriji i Holandiji. Deficiti u budžetima i deficiti u platnim bilansima involvirali su porast internog i eksternog zaduživanja zemalja OECD. Porast spoljnih dugova, pored unutrašnjih zajmova, evidentan je u SAD, Francuskoj, Japanu, Kanadi, Danskoj, Italiji, Austriji itd. Austrijska država se, naime, zaduživala u zemlji i inostranstvu, pošto se smatralo da je »bolje imati nekoliko milijardi dugova više nego stotinu hiljada nezaposlenih«. Austrijski dugovi su krajem 1974. iznosili oko 18% društvenog proizvoda, da bi krajem 1983. go-

[19] OECD, External Debt of Developing Countries, Survey, Paris, 1982.

[20] Jedino su socijalističke zemlje SEV-a uspele da spoljni dug svedu na oko 60 milijardi dolara.

Digitized by Google

dine dostigli iznos od preko 40% društvenog proizvoda. U budžetskim izdacima kamata je, isto tako, povećana od 2,5% na 8,0%, pri čemu je budžetski deficit dostigao sumu od 6,1% društvenog proizvoda. Danska, za razliku od Austrije, već spada u najzaduženije zemlje razvijenog sveta (sa 16 milijardi dolara), jer se mnogi problemi privrede rešavaju sredstvima iz spoljnog zaduživanja.

Dugovi su se, u celini posmatrano, posebno brzo nagomilavali i akumulirali od 1979. godine, kao rezultat velikih deficita na računu tekućih transakcija, visokih cena uvoza nafte, niskih cena sirovina i manjih primanja od izvoza, smanjenja obima svetske trgovine, većih troškova servisiranja dugova usled sve većih kamata i sve većeg kursa dolara u gotovo svim zemljama, a naročito u zemljama u razvoju.[21]

S povećanjem kamatnih stopa na međunarodnim tržištima kapitala i poskupljenjem pogoršava se celokupna situacija s dugovima.[22] Samo u periodu 1973—1979. godine prosečan LIBOR (bazična kamatna stopa) povećala se sa 9,32% na 14,44%, a svaki porast bazne međubankarske kamatne stope LIBOR od samo 1% predstavlja neto porast troškova kamate od 1,66 milijardi dolara.[23] Isto tako, svaki dodajni porast kamatne stope u SAD za 1% za dužnike znači porast troškova za 3—4 milijarde dolara.

U uslovima kada je preskočen takozvani prag zaduženosti i kada je teret svetske ekonomske krize asimetrično raspoređen, javlja se i takozvana kriza poverenja koja već rađa kredite s promenjivim kamatama i kredite s maržom. Glavno obeležje »roll-over« kredita, to jest kredita s promenjivom kamatom, ogleda se upravo u prilagođavanju kamatnim stopama na tržištu novca, a kredita s maržom (spread) u povećanju kamate od 0,5% na 1,5% iznad LIBOR-a. Situacija se danas, dakle, u odnosu na prošlost potpuno izmenila. Dizanjem kamata otplate su povećane, podizanjem protekcionističkih barijera za uvoz industrijskih roba i obaranjem cena sirovina prihodi su smanjeni. Kreditiranje zemalja u razvoju sada nije siguran posao. Stoga se priliv bankarskih kredita smanjuje. Nesigurnost je inducirala bežanje viška svetskog novca u dolar, što još više otežava otplatu dugova. Time se zatvara krug iz kojeg nema izlaza. Receptura lečenja koju MMF propisuje privredi zadužene zemlje tako je iscrpljujuća da se od nje nije oporavio još ni jedan pacijent. A bankarima ne treba mrtav dužnik, već dužnik koji će moći vraćati dugove. Preduzetnički kapital ima za cilj da osigura otplate dugova i da

---

[21] P. Fabra, *L'économie mondial entre l'inflation et la deflation*, »Monde«, maj 1982. i M. Laure, *Le reéquilibrage économique et financière mondiale à la suite des chocs petroliers*, »Banque«, januar 1982.

[22] P. Fabra, *Presque tous les pays de l'Est européen on besoin de nouveaux credits*, »Monde«, avgust 1982; J. de Larosière, *The Impact of Interest Rates on International Fluence and Trade*, IMF, Survey, novembar 1982.

[23] OECD, External Debt of Developing Countries, Paris, 1982, str. 122.

Digitized by Google

proširi polje ulaganja od kojih će pristizati veći profit. Čak je antiinflacionim politikama cilj da profitima vrate sjaj. A zemlje koje prihvate mere prilagođavanja MMF, nakon obezvređivanja zarada potaknutih inflacijom i devalvacijom domaćih valuta (nadnice postaju niske) omogućavaju bujanje profita. Zemlje koje su prezadužene i koje su prihvatile restriktivne mere MMF kao garanciju za dobijanje novih kredita padaju sve dublje u ekonomsku krizu. Proizvodnja se smanjuje, inflacija raste, nadnice se spuštaju ispod granice socijalne izdržljivosti. Tako se nekadašnje olako zaduživanje vraća kao bumerang, mada dužnici, neopravdano, jedini snose teret krize dugova, jer su bankari, seljenjem kapitala u zemlje u razvoju, izbegavali obaveze kontrole u svojoj zemlji, obaveze polaganja beskamatnih depozita i plaćanje poreza i tako su profitirali.

Gotovo je pedeset zemalja uvučeno u vrtlog reprogramiranja dugova s ciljem odlaganja otplata više od 300 milijardi dolara. Jer, zemlje u razvoju otplaćuju više nego što su uzele (kredita), prvenstveno usled visokih kamata i skupog dolara. Naime, svako povećanje kamatne stope za jedan indeksni poen povećava otplate dugova zemalja u razvoju za 3—4 milijarde dolara. Sem toga, zemlje u razvoju su samo u periodu 1979—1982. godine na pozajmicama u američkim dolarima izgubile više od 30 milijardi dolara usled precenjenosti dolara. U takvim uslovima čak i reprogramiranje dugova postaje izvor neopravdanih profita banaka kreditora, budući da su, prilikom obnove kredita, troškovi za 3—4 procentna poena veći od ranijih bankarskih troškova. Troškovi reprogramiranja su toliko narasli da inkorporiraju i profite kojima bi se rekompenzirali i gubici u slučaju otkazivanja plaćanja dugova. Sigurnost je utoliko izražajnija ukoliko su kreditori odobravali kredite dva-tri puta veće od njihovog ukupnog kapitala.

Međunarodni monetarni fond diktira dužnicima ne samo uslove pod kojim će vraćati inostrane dugove (reprogramiranje postojećih i odobravanje novih kredita), nego i ukupnu ekonomsku politiku (kursevi, kamatne stope, investicije, plate i nadnice, cene, budžeti, izvoz, uvoz).

Osnovna karakteristika pristupa MMF jeste ograničavanje tražnje i restrikcija svih vidova potrošnje kako bi se stvorili fondovi za izvoz. Međutim, deflaciona politika se svodi na restrikciju uvoza, što ograničava proizvodnju, povećava nezaposlenost i smanjuje izvoz. Međutim, devalvacije nisu postigle povećanje izvoza delom usled zatvorenosti tržišta razvijenih zemalja, a delom usled pada uvoza neophodnog za rast proizvodnje za izvoz. Suficiti u trgovinskim bilansima stvarani su, stoga, pre smanjenjem uvoza nego povećanjem izvoza. Pored toga, devalvacije nisu smanjile inflaciju, već su podstakle porast cena i troškova života preko poskupljenja strane robe i nestašica na domaćem tržištu. Blokiranjem cena i nadnica[24] valjalo je podstaći

[24] Cena rada često raste ne zato što se povećavaju realne nadnice, nego zato što se one opterećuju novim doprinosima.

Digitized by Google

porast proizvodnje i tražnje, a, time i zaustaviti pad zaposlenosti. Podržavanjem smanjenja cena novca u skladu s predviđenom stopom inflacije valja olakšati dobijanje kredita za podsticanje proizvodnje i za nove investicije. U zemljama u razvoju problemi leže u podsticanju ponude, povećanju proizvodnje, povećanju produktivnosti i efikasnijem investiranju kako bi se stvorili uslovi za strukturna prilagođavanja, povećanje izvoza, supstituciju uvoza, poboljšanje platnog bilansa i za podnošljivije izvršavanje dužničkih obaveza. K. Schiller je nedavno dao predlog o parcijalnom otpisu potraživanja, kao specifičnom kreditnom sporazumu o delimičnom otpisivanju dugova kako bi se izbegle posledice današnje internacionalne krize prezaduženosti i lančane reakcije prezaduženih insolventnih zemalja. B. Krajski se, pak, zalaže za otpisivanje 200 milijardi dolara dugova zemljama u razvoju. Međutim, otpis duga ne prihvataju bankari, koji izlaz vide jedino u reprogramiranju dugova. Jer bankari na reprogramingu zarađuju preko povećanja marže usled smanjenog boniteta dužnika i povećanja troškova reprogramiranja. Stoga smanjenje marže (spread) iznad LIBOR-a sa ovogodišnjih 1,875% na 1,75% ili 1,625%, smanjenje jednokratne provizije (facility fee) za 0,125%, produženje roka otplate sa pet na sedam godina i produženje perioda odgode plaćanja (grace period) sa tri na četiri do pet godina reflektuje inkliniranje bankara reprogramiranju i vešto izbegavanje otpisivanja dugova.

Valjalo bi, međutim, omogućiti da se kratkoročni krediti s visokim kamatnim stopama pretvore u dugoročne s nižim stopama i da godišnja otplata dugova bude u okviru prihvatljivog procenta predviđenih izvoznih prihoda svake zemlje. Na konferenciji zemalja Latinske Amerike u Kitu već je predočeno da će biti potrebno rokove odlaganja plaćanja dugova i visinu kamata saobraziti tempu oživljavanja njihovih privreda i oporavka njihovih izvoznih prihoda. Naime, zajednička platforma zemalja Latinske Amerike i Kariba implicira to da međunarodne finansijske institucije smanje kamate na zajmove i da tempo otplata usklade s rezultatima razvoja i mogućnostima izvoza zemalja dužnika kako bi se izbegla blokada razvoja. U protivnom, valjalo bi razraditi sveobuhvatan multilateralan okvir za restrukturiranje tereta dugova zemalja u razvoju, mada bi se taj korak mogao kalifikovati kao pokušaj stvaranja kartela dužnika. Takozvani klub dužnika, doduše, i nema drugog izbora, jer ih je strpljenje, »čekajući lokomotivu oporavka«, izdalo. U tom sklopu, zagovara se i ideja o reprogramiranju dugova za više godina, umesto svakogodišnjeg reprogramiranja, uz znatno niže bankarske provizije. Pojedine zemlje u razvoju, pak, donose odluke da u svojoj politici zaduživanja izbegnu vučenja sredstva Fonda u okviru viših kreditnih tranši, zahtevajući da se strogi tradicionalni uslovi korišćenja kredita prilagode strukturnim specifičnostima. Pošto je koncepcija MMF o platnobilansnom prilagođavanju kratkoročnog karaktera (jer se zasniva na smanjenju realne kupovne snage i na uticaju agregatne tražnje na platni bilans) i pošto je paket

Digitized by Google

stabilizacionih mera (liberalizacija uvoza i cena, devalvacija, limitiranje rasta kredita i novčane mase, smanjenje javnih rashoda i realnih ličnih primanja) lek koji nije izlečio ni jednu privredu zemalja u razvoju — MMF je uveo u praksu finansijske olakšice i otvorio nove linije kreditiranja.

Pod sadašnjim uslovima zaduženost postaje svojevrsni začarani krug, budući da se visoke kamate slažu na kamate i pretvaraju u glavnicu. Uostalom, i sadašnje kamatne stope, koje u proseku iznose 13% (avgust 1984), penju se i do 18% ukoliko se uzme u obzir opadanje cena sirovina i izvoza iz dužničkih zemalja. Stoga nije ni čudo što latinoameričke zemlje već odvajaju 42% zarade od izvoza samo za otplatu kamata (za 1983. godinu) i još 20% deviza od izvoza za otplatu glavnice. Amortizacija dugova, prema tome, apsorbuje čak i sredstva za finansiranje obnove i razvoja privrede[25], involvirajući recesiju, nezaposlenosti i socijalne potrese.

*

Razvijene zemlje ne shvataju da su normalan pristup robnim tržištima poverilaca, normalan pristup tržištima kapitala i normalna kamatna stopa neophodni uslovi za otplatu dugova, doduše, uz eventualno produžavanje rokova otplata i delimično otpisivanje glavnica, koja je verovatno jednim svojim delom preko visokih kamata vraćena (pošto dužnici više vraćaju nego što su uzeli kredita i zajmova).[26] Antiinflaciona politika razvijenih zemalja i enormni rast realnih kamata istovremeno su podigli cenu dugova, oborili finansijsku snagu dužniku i gurnuli zemlje u razvoju u duboku recesiju. Svetska banka bi, u tom kontekstu, mogla da emituje obveznice kojima bi se finansirali zajmovi za konsolidaciju namenjeni zemljama dužnicima i/ili da izdaje garancije za zajmove na bazi obveznica koje bi emitovale zemlje dužnici. U isto vreme, valjalo bi sadašnje kamate rastaviti na tri sastavna dela: (a) deo kamata (3%) — što odgovara prosečnoj istorijskoj stopi — trebalo bi plaćati u devizama; (b) deo kamata (oko 3%) valjalo bi plaćati u domaćoj valuti, s tim što bi banke poverioci taj novac predavale domaćim bankama (uz uslov da razvijene zemlje pruže olakšice u trgovini); i (c) deo kamata (oko 9—10%) trebalo bi zamrznuti godinu dana i kapitalizovati (to jest pretvoriti u glavnicu duga), s tim da se u tom periodu postigne sporazum o snižavanju srednje kamatne stope.[27]

---

[25] Ukupan dug svih nerazvijenih zemalja već je dostigao iznos od 7% jednogodišnjeg društvenog bruto proizvoda svih zemalja OECD.

[26] U 1983. godini zemlje u razvoju su isplatile razvijenim zemljama 21 milijardu dolara više nego što su pozajmile.

[27] Opširnije o tome vidi izlaganje Dragoslava Avramovića na Međunarodnom kongresu političke ekonomije u Rio de Žaneiru (20. avgust 1984).

Digitized by Google

Bogdan Osolnik

Suština spora oko novog međunarodnog informacijskog poretka

Već nekoliko decenija među aktuelnim temama iz oblasti međunarodnih odnosa pojavljuju se i problemi otklanjanja disproporcija i nejednakosti u međunarodnom sistemu komuniciranja i štetnih posledica komunikacijske nerazvijenosti i zavisnosti velikog dela sveta.

Rešavanje tih pitanja je najtešnje povezano s procesom oslobađanja od kolonijalnih i neokolonijalističkih odnosa i s borbom za punu emancipaciju narodâ na političkom, ekonomskom, kulturnom i socijalnom planu. Osamostaljivanje u oblasti informacija, oslobađanje od nasleđene nerazvijenosti komunikacionih struktura i sve veće zavisnosti od velikih inostranih i transnacionalnih sistema predstavlja za svaku zemlju jedan od bitnih preduslova za ravnopravno uključivanje u međunarodnu saradnju, a samim tim i preduslov nezavisnog i ravnopravnog unutarnjeg razvoja.

Posebnu težinu problem informacija dobio je u toku poslednjih decenija i zbog toga što su revolucionarna dostignuća u tehnologiji komuniciranja — razvoj telekomunikacija i računarâ, kao i ekspanzija novih medija, naročito televizije i zabavne elektronike — otvorila sasvim nove, ranije nezamislive mogućnosti upotrebe tih sredstava, koja tako dobijaju i povećane mogućnosti uticaja na društveni život, na mišljenje i ponašanje ljudi, kao i na međunarodne odnose. Tehnološka revolucija u oblasti komunika-

Digitized by Google

cija doprinela je tome da se u još oštrijoj formi pred svaku zemlju postavi pitanje komunikacione politike, a pred mnoge zemlje pre svega pitanje kako uhvatiti korak s vremenom i kako se osloboditi zaostajanja na ovom području i sve težih posledica koje to izaziva.

U uslovima kada je svet sve tešnje povezan upravo protokom informacija, naročito posredstvom satelita, funkcionisanje globalnog sistema komuniciranja ima sve veći uticaj na međunarodne odnose. Veliki transnacionalni komunikacioni sistemi dnevno šalju u sve delove sveta bezbroj vesti i raznih drugih sadržaja koji su svetskoj javnosti glavni, a ponekad i isključivi izvor za obaveštavanje o međunarodom životu i zbivanjima u pojedinim zemljama, odnosno posrednik kulture i razvoja. Svakoj zemlji zaostajanje u sopstvenom razvoju komunikacija i podređeni položaj na međunarodnom »tržištu« informacija predstavljaju sve težu prepreku u naporima za učvršćivanje nezavisnog i ravnopravnog položaja u međunarodnim odnosima i za afirmaciju nacionalnog identiteta.

To su, u najopštijim crtama, bili i glavni razlozi da se u krugu nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju pojavi ideja o uspostavljanju novog međunarodnog informacijskog poretka (u daljem tekstu: NMIP).

Ta ideja bila je razrađena u političkoj deklaraciji Pete konferencije nesvrstanih zemalja u Kolombu 1976. godine, na kojoj su učestvovali predstavnici 104 države, u kojima živi više od polovine svetskog stanovništva. U deklaraciji se, između ostalog, kaže:

»161. Nesvrstane zemlje sa zabrinutošću upozoravaju na velik i sve veći jaz u pogledu mogućnosti za informiranje u nesvrstanim zemljama i zemljama u razvoju, što je nasleđe kolonijalne prošlosti. To je stvorilo i uslove zavisnosti i dominacije u kojima je većina država samo pasivni prijemnik jednostranih, neodgovarajućih i izopačenih informacija. Potpunije upoznavanje i afirmacija njihovog nacionalnog i kulturnog identiteta zahtevaju ispravljanje tog debalansa i prihvatanje bitnih mera za ubrzani razvoj na tom novom području uzajamne saradnje.

162. Osamostaljenje i razvoj nacionalnih sredstava za obaveštavanje su elementi opšte borbe za političku, ekonomsku i društvenu nezavisnost većine naroda sveta, kojima ne sme da bude uskraćeno pravo da obaveštavaju i da budu obavešteni objektivno i tačno. Oslanjanje na sopstvene snage i izvore obaveštavanja je isto tako značajno kao oslanjanje na sopstvene snage u tehnologiji, s obzirom na to da zavisnost na tom području koči praktički i privredni razvoj.«

Zahtev pokreta nesvrstanih bio je uskoro podržan od strane većine zemalja članica OUN, pa je u Generalnoj skupštini decembra 1978. godine usvojena posebna rezolucija (33/115) kojom se ističe potreba za uspostavljanjem novog, pravednijeg i efikasnijeg međunarodnog poretka u oblasti informacija i komuni-

Digitized by Google

kacija, u interesu jačanja mira i međunarodnog razumevanja i ostvarenja legitimnih težnji zemalja u razvoju.

U svojoj osnovi, koncepcija novog međunarodnog informacijskog poretka je proizašla iz onih istih pobuda kao i ideja o nužnosti uspostavljanja novog međunarodnog ekonomskog poretka. Kao što je poznato, njegovi ciljevi i načela su svečano proklamovani na specijalnom zasedanju Generalne skupštine OUN 1. maja 1974, kada je usvojena Deklaracija o uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka s programom akcije (Res. 3201 S-VI i 3202 S-VI). Usvajajući tu deklaraciju, države članice OUN su se, između ostalog, obavezale da »hitno deluju na uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka, zasnovanog na ravnopravnosti, suverenoj jednakosti, međuzavisnosti, zajedničkom interesu i saradnji između svih država, bez obzira na njihove ekonomske i društvene sisteme, u cilju da se isprave nejednakosti i postojeće nepravde, te da se omogući otklanjanje sve dublje provalije između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju...«

Novom međunarodnom ekonomskom poretku i novom međunarodnom poretku u oblasti informacija i komunikacija je, dakle, zajedničko pre svega to da predstavljaju program borbe za transformaciju postojećih međunarodnih odnosa i za otklanjanje jaza na relaciji Sever — Jug, koji veliki deo sveta postavlja u neravnopravan položaj i gura u sve dublju zavisnost od industrijskih država i multinacionalnih korporacija. Promena tih odnosa postala je za veliki broj zemalja, a naročito za one koje se još uvek nisu oslobodile kolonijalne i neokolonijalne zavisnosti, *conditio sine qua non* njihove definitivne ekonomske, političke, kulturne i društvene emancipacije. Sva predviđanja u pogledu međunarodnog razvoja u toku narednih decenija ukazuju na to da je rešavanje tog pitanja možda najteži, ali i najhitniji zadatak ako želimo da obezbedimo opstanak ljudskog roda, a svim ljudskim bićima i uslove za život dostojan čoveka.

Poznato je da je i koncepcija novog međunarodnog ekonomskog poretka i novog informacijskog poretka postala meta žestokih napada od strane onih snaga koje nisu zainteresovane za promenu postojećih odnosa jer u tome vide pretnju svojim interesima i stečenim privilegijama. Zahtev za novim međunarodnim odnosima prikazuju kao poziv trećeg sveta na konfrontaciju s razvijenim zemljama, odnosno kao zahtev za nasilnom podelom »kolača«, kojom bi neke zemlje bez truda htele da dođu u posed onoga što su drugi stvorili svojim znanjem i naporima. Naravno da je to vrlo maliciozna i pogrešna interpretacija jedne ideje koja se ne može tako olako odbaciti iskrivljavanjem njezine stvarne sadržine. Posebno oštar otpor izazvala je u nekim zemljama koncepcija novog međunarodnog informacijskog poretka. Zajednički imenitelj njegovih kritika predstavlja tvrdnja da NMIP znači napad na slobodu informacija, da je inkompatibilan

Digitized by Google

s osnovama slobodnog društvenog uređenja i da vodi ka podređivanju štampe i drugih vidova komuniciranja regulativi države, odnosno međunarodnih državnih aranžmana.

Mogli bismo ovde navesti niz optužbi na račun NMIP koje su zasnovane na takvim i sličnim argumentima, a susrećemo ih ne samo u novinarskim izveštajima i komentarima, već i u nekim zvaničnim izjavama. Takvim argumentima se služi, na primer, i zvanična kritika koja se od strane SAD upućuje na račun UNESCO-a i njegovog angažovanja u oblasti informacija.

Stvarnu, argumentovanu raspravu o koncepciji NMIP, o njegovim ciljevima i mogućnostima ostvarivanja veoma otežava apriorno diskvalifikovanje motivisano ideološkim i drugim interesima, kao i pokušaj njegovog iskorišćavanja za međusobno blokovsko političkopropagandno razračunavanje. Zbog jednostrane opredeljenosti takozvanih velikih medija u zapadnim zemljama, koje se inače u svojim kritikama NMIP rado pozivaju na privrženost slobodi informacija, dešava se da njihova javnost, u stvari, gotovo nema mogućnosti da bude istinito informisana o onome o čemu se zapravo radi, te da čuje i argumente druge strane. Umesto toga, već godinama joj se serviraju priče o tome kako se pod firmom NMIP u stvari protura interes autoritarnih režima zemalja trećeg sveta i socijalističkog tabora.

Iako protagonisti NMIP u tu javnu polemiku ulaze hendikepirani i u neravnopravnom položaju u pogledu mogućnosti prezentiranja svojih gledišta svetskoj javnosti, verovatno ni oni sami nisu učinili dovoljno da se onemoguće ovakve optužbe i iskrivljavanja, a naročito da se preciznije osvetli suština njihove zamisli i njene implikacije ne samo u pogledu krajnjih ciljeva NMIP, već i u pogledu realnih mogućnosti i puteva za njegovo ostvarenje. Pored toga, pobornici NMIP iz nesvrstanog sveta nisu uvek dovoljno čvrsti i jedinstveni u suprotstavljanju tendencijama jednog ili drugog bloka, koji ih u polemici o informacijama uvlače u apstraktnu filozofskopolitičku retoriku i u jednostrano opredeljivanje za jedan ili drugi model društvenog uređenja i njegovih komunikacionih struktura. Treba otvoreno konstatovati da se i u nekim zemljama koje se zalažu za NMIP — usled njihovih unutarnjih teškoća i međunarodnih pritisaka — u tumačenju njegovih ciljeva i načela pojavljuju stavovi koji odstupaju od izvorne ideje nesvrstanih.

Sve to doprinosi stvaranju zbrke oko NMIP i otežava borbu za njegovo ostvarenje, jer sužava front snaga koje bi mogle doprineti njegovoj realizaciji. Utoliko je potrebnije otkrivati prave ciljeve i vrednosti NMIP u duhu izvornih ideja nesvrstavanja i otklanjati nepotrebne dileme i nesporazume tamo gde je to moguće. Tom cilju biće posvećeno i dalje razmišljanje u ovom prilogu.

Digitized by Google

Izvori i posledice nejednakosti i neravnopravnosti na području komunikacija

Među onima koji se iole ozbiljno bave problemima međunarodnog komuniciranja malo ko osporava činjenicu da u današnjem svetu postoje velike nejednakosti i disproporcije u pogledu razvijenosti komunikacijskih sredstava između pojedinih zemalja i čak širih regiona. Dok su neke zemlje već ušle u fazu takozvanog informacijskog društva, koje se odlikuje obiljem komunikacijskih mogućnosti, druge ne uspevaju da reše ni osnovne probleme obaveštavanja svojih stanovnika i njihovog aktivnog uključivanja u komunikacijske procese. O tome postoji obilje dokaznog materijala u odgovarajućoj stručnoj literaturi. Statistički pregledi UNESCO-a o stanju informativnih sredstava u svetu u tom pogledu već odavno govore jezikom činjenica i upozoravaju ne samo na neodrživost sadašnjeg stanja, već i na tendenciju njegovog pogoršavanja.

Ovi problemi diskutovani su na raznim međunarodnim skupovima, pri čemu treba posebno istaći regionalne konferencije održane na inicijativu UNESCO-a na tlu zemalja u razvoju. Zasluga tih skupova je u tome što je diskusija o komunikacijama s apstraktno-doktrinarnog terena preneta na područje konkretnih potreba savremenog života i, posebno, teškoće zemalja u razvoju.

Ovde nemamo nameru da nabrajamo i sumiramo konstatacije i analize koje su zapisane i izrečene na mnogim mestima. Osvrnućemo se, ukratko, samo na neke nalaze UNESCO-ove Međunarodne komisije za istraživanje komunikacija, takozvane Mek Brajdove komisije, koja je dve godine razmatrala celinu problema komunikacija u savremenom društvu i 1980. godine objavila svoj izveštaj u knjizi: *Mnogo glasova — jedan svet / Komunikacije i društvo — danas i sutra.*

U toj iscrpnoj analizi stanja komunikacija u svetu — kojoj, s obzirom na sastav komisije i na metod njezinog rada, nije moguće osporavati objektivnost — opravdano se ukazuje na ogromne promene koje u savremeni život unosi ekspanzija novih medija i njihovo usavršavanje na osnovu najnovijih tehničkih otkrića.

Istovremeno, izveštaj upozorava na ogromne disproporcije i nejednakosti u pogledu mogućnosti korišćenja tih sredstava, kako u odnosima među narodima tako i između raznih područja ili društvenih grupa unutar pojedinih zemalja. Ukazujući na posledice takvog stanja, izveštaj između ostaloga ističe:

»Neravnomernost i dominacija su spadali među najspornije teme u prvim fazama svetskih debata o komunikacijama. S jedne strane, ogromna količina vesti i poruka, koje se proizvode i šire u razvijenom svetu, zatim svesna ili nesvesna iskrivljavanja današnjih stvarnosti i težnji zemalja u razvoju, kao i nedostatak sredstava u ovim zemljama, što im daje male šanse da se njihov glas uopšte čuje, bila su pitanja od ogromnog značaja« (str. 185. srpskohrvatskog prevoda).

Digitized by Google

»Za stotine miliona ljudi, demokratske komunikacije jedva da ikada mogu postati stvarnost zbog postojanja neadekvatnih komunikacionih kanala, finansijskih sredstava i sredstava prenošenja informacija. Sa tačke gledišta pojedinca, nepostojanje osnovnih komunikacionih instalacija je moćna prepreka, jer za mnoge ljude problem nije u tome što štampa nije slobodna, već u tome što je uopšte nema« (ibid., str. 189).

»Priznavanje postojanja današnjeg neravnomernog protoka informacija između nejednakih partnera više nije sporno pitanje. Ova činjenica je priznata u mnogim izraženim mišljenjima i u mnogim izvorima; evo nekoliko tipičnih izjava: (1) »Le Monde Diplomatique«: Potrebna je bolja raspodela ove moći (informacija) nad kojom u nacionalnim okvirima monopol drže vladajuće klase ili elite, ili, pak, čvrsto ustoličene vlasti, a u međunarodnim okvirima vlade i privatne transnacionalne korporacije, to jest nekoliko novinskih agencija i izdavačkih kompanija, ili telekomunikacione industrije za proizvodnju podataka industrijalizovanih zemalja — koje održavaju jednosmerni protok informacija ka zemljama u razvoju (Pariz, januara 1979)...« (str. 161).

»Kritičari iz zemalja u razvoju konstatovali su, na osnovu svog iskustva, da teorija o »slobodnom protoku« gubi smisao u kontekstu ogromnog preovlađivanja informacija koje teku od malog broja industrijalizovanih zemalja ka ogromnom prostranstvu sveta u razvoju. Da bi bio zaista slobodan, protok informacija mora biti dvosmeran, a ne jednosmeran. Koncentracija novinskih agencija, telekomunikacija, sredstava masovnog komuniciranja, izvorâ podataka i proizvođačâ komunikacione opreme u malom broju visokorazvijenih zemalja, u stvari, ne dozvoljava nikakvu mogućnost slobodnog protoka informacija među jednakima, demokratsku razmenu između jednakih partnera... Zemlje u razvoju takođe su ogorčene na činjenicu što zbog svojih ograničenih sredstava i načina za sakupljanje i širenje informacija moraju da zavise od velikih međunarodnih agencija, i to da bi dobile informacije o sebi samima. Protok informacija nije ni slobodan ni ravnomeran i upravo na tim temeljima zasniva se sadašnji zahtev za stvaranje novog svetskog poretka u komunikacijama« (ibid., str. 162).

»Takve nesrazmere danas nisu ograničene samo na protok vesti u uobičajenom smislu. One takođe utiču, sve više i do zabrinjavajućeg stepena, na prikupljanje i rasturanje podataka neophodnih za naučna istraživanja, komercijalne inovacije, trgovinsku razmenu i razvoj, eksploataciju prirodnih bogatstava, metereološke izveštaje, vojne potrebe itd. Ukratko, postoji debalans u strategijskoj informaciji koja služi kreiranju politike i planiranju ekonomije...« (ibid., str. 37).

Možda treba ovde citirane nalaze o zaostajanju velikog dela sveta u pogledu razvijenosti komunikacija dopuniti još napomenom da to nije samo problem zemalja u razvoju. I neke razvijene industrijske zemlje, koje u odnosu prema zemljama u razvoju

Digitized by Google

imaju velika preimućstva i nastupaju prema njima s pozicije jačeg i same u odnosu prema najrazvijenijoj industrijskoj zemlji, SAD i njenim transnacionalnim korporacijama, takođe dolaze u položaj zavisnosti i ekonomske ili kulturne ugroženosti. To važi kako za industrijske zemlje zapadne i istočne Evrope tako i za zemlje kao što su Japan i Kanada. O tome govori, na primer, članak prof. Jorga Bekera: *Evropa i treći svet u bici oko informacija,* objavljen u »Le Monde Diplomatique«, 8. januara 1982, koji počinje sledećim uvodom:

»U sukobljavanju Severa i Juga Zapadna Evropa se obično svrstava na stranu SAD. Ali između američke moći i slabosti trećeg sveta ona se sve češće nalazi negde u sredini, što je često podstiče na zauzimanje odmerenijih stanovišta. Mada je bila kolevka kolonijalizma, ona sama više ne može izbeći ekonomske posledice svetskog prestrukturiranja i oseća, s jednom novom oštrinom, manifestacije američkog imperijalizma. Tako je i u svetskoj bici oko informacija, gde se ona nalazi istovremeno u poziciji da dominira i u položaju zavisnosti, a da očigledno ne uspeva povući sve konsekvencije iz ovog dvojakog svojstva.«

Nešto drukčiji je položaj Kanade, koja ima visok nacionalni dohodak i razvijenu tehničku infrastrukturu, ali se takođe u pogledu stanja u oblasti komunikacija i informacija može ubrajati u one zemlje koje osećaju pretnju strane komunikacijske penetracije. Kanadski bioskopi, na primer, ostvaruju oko 98% prihoda od inostranih zabavnih filmova, a na televiziji 96% zabavnih sadržaja je stranog izvora. Samo je 7% zvučnih zapisa i 16% knjiga koje se prodaju u Kanadi domaćeg porekla. Zato je Kanada prinuđena da preduzima razne intervencijske mere kojima teži ka uspostavljanju balansa a da pri tom ne dovodi u pitanje slobodu komunikacija. Tako, na primer, kanadski propisi zahtevaju domaće vlasništvo i kontrolu nad radio i televizijskim stanicama i kablovskoj industriji. Politikom oporeizvanja oslobađa domaće medije i sadržaje. Postavljen je zahtev da 50% televizijskih programa koje emituje kanadska televizija bude domaće proizvodnje, a isto tako i 30% muzičkih programa radio-stanica.

Postojeće dileme će još više zaoštriti početak emitovanja televizijskih programa za direktni prijem. O mogućim posledicama satelitske tehnologije kanadski ministar za komunikacije rekao je:

»Ako dopustimo neograničeni uvoz 25 ili više kanala američke satelitske televizije na najveća kanadska tržišta, to bi ozbiljno potkopalo finansijske osnove kanadskog radio-televizijskog sistema, vodilo bankrotiranju kanadskih televizijskih stanica i mreža i porušilo kanadski sistem radio-emitovanja« (citat i podaci iz izveštaja Paul Audley: »Reconciling balance and freedom: the Canadian Experience«, Seminar 26, 27. oktobar 1984 — Nicosia).

Sličnu zabrinutost zbog zaostajanja u oblasti mikroelektronike, odnosno na međunarodnom »tržištu kulture« izražavaju

Digitized by Google

francuski autori Jacques-Herve Lorenzi i Eric Le Voucher u svojoj knjizi *Ukradene memorije*. U razgovoru o tom svom radu kažu (prema: »Le Monde dimanche«, 16. septembar 1979):

»Kada se govori o kulturnoj alijenaciji, treba znati da tehnološki razvoj nikada nije u tolikoj meri povezivao industrijsku nezavisnost i kulturni identitet. Mi izvozimo deset puta manje televizijskih programa nego Amerikanci. Još gore, sve više koristimo banke podataka sa druge strane Atlantika: 20.000 sati godišnje. Sve to, očigledno, predstavlja pretnju — nema sumnje, najosetljiviju — za naš kulturni model, utoliko više što u Francuskoj audivizuelnu produkciju monopolizira nekoliko firmi: C.L.T. (R.T.L.), Hachette, Gaumond, koje traže najpre komercijalni efekat. Lakše je i manje rizično dublirati američke serije nego proizvoditi naše sopstvene programe. Radi se o opstanku celokupnog našeg sistema informacija i obaveštavanja: štampe, radija i televizije...«

Ukazali smo s nekoliko primera da se svest o opasnosti zaostajanja u oblasti komunikacija i informatike sve jače ispoljava i u zemljama s bogatom kulturnom tradicijom, visokorazvijenim proizvodnim snagama i izgrađenom infrastrukturom, snažnim naučno-tehničkim potencijalom i velikim brojem stručnjaka. Sam po sebi se nameće zaključak da je pretnja informacijske zavisnosti utoliko teža za one zemlje koje svega toga nemaju i koje u svojoj politici razvoja jedva uspevaju da rešavaju osnovne egzistencijalne probleme svog stanovništva. Prodiranje velikih inostranih proizvođača i isporučilaca komunikacione opreme i programa na njihovo tlo gura ih u još veću ekonomsku, kulturnu i političku zavisnost.

Takođe treba ukazati na to da se problem neravnomernog razvoja u oblasti komunikacija i zaoštravanja nejednakosti ne izražava samo u kvantitativnom smislu, vidljivom u pokazateljima o razvijenosti komunikacionih struktura i u podacima o broju radio i televizijskih aparata, ili kilograma štampe po stanovniku. Treba sagledati i sadržinske dimenzije tog stanja. Komunikacije nisu industrija kao sve ostale. One intimno pogađaju psihološke i socijalne osnove života ljudi i čitavih naroda. Utiču na oblikovanje društvenih vrednosti koje mogu biti snažni pokretač masovnih pokreta. Otuda posledice kvantitativne neravnomernosti istovremeno imaju značajna kvalitativna obeležja po svom uticaju na mišljenje ljudi, na njihov emocionalni život, na društvenu koheziju, a posebno na celokupnu oblast kulturnih delatnosti.

Manja je, dakle, potreba za istraživanjem i dokazivanjem postojanja kvantitativnih nesrazmera nego što je potrebno da se izvrši i produbi kvalitativna analiza posledica tih nesrazmera u cilju dobijanja jasnije predstave o suštinskim kulturnim, društvenim, ekonomskim i političkim efektima jednosmernog protoka informacija.

Kada su nesvrstane zemlje pokrenule borbu za transformaciju međunarodnog sistema komunikacija, najviše su bile motivisane

Digitized by Google

implikacijama koje izaziva zaostajanje i nejednakost na području delovanja novinskih agencija i takozvanih masovnih medija: štampe, radija i televizije. U prvom planu njihove akcije bili su politički interesi da se eliminišu negativne posledice zavisnosti i neravnopravnosti na tom području.

Taj problem nije ni sada ništa manje akutan. Poznato je da u međunarodnom protoku nekoliko velikih transnacionalnih agencija drži monopol na prikupljanje i širenje informacija. Tako svet prima oko 80% vesti o sebi preko Londona, Pariza i Njujorka. Velike agencije posvećuju samo oko 10—30% svojih informacija zbivanjima koja se odnose na zemlje u kojima živi dve trećine svetskog stanovništva. Vesti koje se objavljuju odabiraju se i prezentuju po kriterijima tržišta kome su namenjene, a to je, pre svega, publika zemalja razvijenog sveta. Prema tim kriterijima, vest je nešto što će privući veći interes, a to je, po pravilu, nešto neobično, senzacionalno, egzotično ili opoziciono, pa zato prednost imaju takozvane negativne, a ne pozitivne vesti. Domaći mediji zemalja u razvoju, uključujući njihove nacionalne agencije, za spoljni svet su premalo interesantni. Tako se informacije tih zemalja teško probijaju na međunarodno tržište.

Pored toga, pojedine države koje raspolažu jakim propagandnim agencijama, radio-predajnicima ogromne snage i drugim savremenim sredstvima za komuniciranje preko državnih granica, pokušavaju smišljeno vođenim psihološko-propagandnim delovanjem uticati na unutarnja zbivanja u pojedinim zemljama. Zavisnost u pogledu izvorâ informacija i neravnopravnost u mogućnostima obaveštavanja domaće i svetske javnosti može tako predstavljati i sve veću opasnost za slobodan razvoj i bezbednost neke zemlje.

U razdoblju prvih diskusija o novom informacijskom poretku do danas za zemlje u razvoju sve više raste značaj i uloga komunikacija kao faktora ekonomske politike i razvoja.

Nije reč samo o onoj informaciji koja preko masovnih medija posredno utiče na razvoj na taj način što doprinosi stvaranju odgovarajuće društvene klime, popularizaciji razvojnih zadataka i ciljeva, mobilizaciji ukupnih društvenih napora, jačanju društvene svesti masovne participacije i slično. Za ekonomski razvoj je značajna informacija u najširem smilu reči, a posebno naučno-tehnička informacija, kao i sva ona obaveštenja i podaci koje dobijamo posredstvom savremene informatike.

Takva informacija predstavlja ključni resurs, kao i energija i sirovine. To važi naročito za naučno-tehničku informaciju koja je plod umnog i fizičkog napora i iskustva velikog broja ljudi i organizacija, kao i ulaganja potrebnih za istraživanja. I na tom području su u znatno boljem položaju zemlje koje su bogate kapitalom i koje imaju već ugrađene strukturne prednosti za budućnost. Velike transnacionalne korporacije koje su u stanju da koncentrišu ogromna sredstva u istraživačke projekte i tehničke inovacije dolaze do velikih prednosti i na području naučno-

Digitized by Google

-tehničkih i poslovnih informacija. Tako stečenim monopolom na znanje i informacije one se koriste za jačanje svoje moći i osvajanje novih pozicija. Tako sve više dolazi do izražaja značaj ovladavanja novim područjima informacijske delatnosti. Razne banke podataka i drugi sistemi oslonjeni na povezivanje računara i telekomunikacija upravo spektakularno obogaćuju kapacitet ljudske memorije i sposobnosti ljudskog uma za obavljanje raznih operacija. Sve veće korišćenje tih prednosti, ograničeno na uski krug najrazvijenijih industrijskih zemalja, takođe produbljuje zaostajanje velikog dela sveta. Samo nekoliko zemalja, odnosno korporacija, na primer, proizvodi najnovije tipove računara, kao i druge najsavršenije proizvode mikroelektronike i robotike, što automatski povećava njihovu moć nad delovima sveta i zemljama koje toga nemaju. I na taj način jaz između industrijskih zemalja i zemalja u razvoju produbljuje se spiralnom logikom.

Posebno su za zemlje u razvoju osetljive i posledice komunikacijske zavisnosti na području kulture. Masovne komunikacije utiču na razne načine na kulturno iskustvo i oblikovanje vrednosti miliona ljudi. Veliki mediji, a naročito radio, televizija i film su za znatan deo stanovništva ne samo glavno sredstvo razonode, već i sredstvo upoznavanja sa kulturnim stvaralaštvom, kao i znanjem koje pripada čitavom čovečanstvu. U sadašnjem različitom, pluralističkom svetu, komunikacije predstavljaju i most među raznim kulturama i sredstvo njihovog uzajamnog uticaja i oplođivanja. Međutim, ono što u tom procesu zabrinjava jeste neravnopravnost u onome što se prima i daje. Tu nejednakost naročito produbljuje ekspanzija programa i proizvoda takozvane masovne kulture, koja se razvija prvenstveno pod uticajem komercijalnih interesa raznih velikih svetskih producenata, a posebno transnacionalnih preduzeća.

Dominacija tih sadržaja u delovanju medija predstavlja pojavu koja i u zemljama u kojima se oni proizvode zabrinjava mnoge ljude, a naročito pedagoge i sociologe, pa i društvene i verske organizacije, zbog njihovog uticaja na misaoni i emocionalni život i ponašanje ljudi, naročito omladine. Izvoz tih programa i njihova poplava u bioskopima i televizijskim emisijama u zemljama u razvoju može utoliko više da se pretvori u pretnju njihovoj nacionalnoj kulturi i politici razvijanja sopstvenog nacionalnog identiteta. Time želimo da tvrdimo da je sama proizvodnja tih programa povezana s težnjom za kulturnu dominaciju. Verovatno treba još izložiti brižljivom ispitivanju efekte uticaja komunikacija na kulturu i bez predrasuda oceniti pozitivne i negativne vidove procesa akulturacije. Međutim, činjenica je da mnoge zemlje u razvoju invaziju uvezenih kulturnih i zabavnih sadržaja objektivno doživljavaju kao potiskivanje tradicionalnih vrednosti vlastitog kulturnog stvaralaštva i ugrožavanje njihovog nacionalnog kulturnog identiteta. Prodor takozvane masovne kulture se i u razvijenim zemljama često ocenjuje kao osiromašivanje autentičnog kulturnog stvaralaštva i otupljivanje

Digitized by Google

istinskih ljudskih vrednosti. Kada se takvi sadržaji prenose u zemlje u razvoju to ima utoliko teže posledice što se na taj način jedan deo publike — a i domaćih stvaralaca — otuđuje od svojih izvora i postepeno prilagođava ukusu, navikama i vrednostima neke sasvim druge sredine. To je obično povezano i s procesom socijalne diferencijacije u kojoj samo jedan uzak sloj dolazi u mogućnost da se koristi svim novim proizvodima koje nudi svetsko tržište komunikacijske i zabavne elektronike.

Zemlje u razvoju, koje su prinuđene da ulažu velike napore u ubrzanje svog privrednog i društvenog razvoja i kojima je potrebna mobilizacija svih materijalnih i ljudskih potencijala i razvijanje svesti građana o nužnosti napora, pa čak i odricanja na tom putu, osećaju se ugroženima već samim tim što se u njihov kulturni život iz bogatih zemalja prenose jedna sasvim drukčija životna filozofija i mentalitet, oblikovani u potrošačkom društvu i pod uticajem njegovih komercijalnih interesa.

Proces koncentracije vlasništva u industrijama elektronike i raznih proizvoda masovne kulture i zabave doveo je do stvaranja džinovskih privatnih i državnih transnacionalnih aglomerata koji objedinjuju vrlo raznorodne delatnosti. Za te velike kompanije proizvodnja kulturnih dobara predstavlja samo jednu od delatnosti, koja se tako nalazi pod istim krovom sa industrijom naoružanja, vasionske opreme, proizvodnjom elektronskih uređaja i telekomunikacija, proizvodnjom filmova, zvučnih i video-zapisa, izdavačkom delatnošću, reklamnim uslugama i sličnim poslovima. Sva ta delatnost je, naravno, podređena istoj poslovnoj politici i kriterijima, to jest osvajanju tržišta i finansijskom uspehu. Tako je, na primer, poznata francuska izdavačka kuća Hachette, koja pokriva oko 20% francuskog tržišta knjiga, izdaje oko trideset časopisa i poseduje najveću mrežu prodavnica novina i časopisa u Francuskoj, a proizvodi i video-kasete i magnetoskope, te ulazi još u mnoge druge poslove na ovom području — prešla u vlasništvo velike vojnoindustrijske firme Matra. S obzirom na to da je Matra veliki proizvođač oružja, vojne i civilne raketne, satelitske i kablovske tehnologije, elektronike, telekomunikacionih i raznih automatizovanih uređaja, komunikacijska i kulturna delatnost se tako uključuje u gigantski vojnoindustrijsko-informacijski kompleks.

Velike transnacionalne kompanije se u svojoj ekspanziji obično povezuju s domaćim grupacijama, preko kojih prodiru svojim proizvodima, opremom i uslugama u zemlje u razvoju. Vrlo često se tako novi mediji probijaju u te zemlje »na zadnja vrata« zaobilazeći sve nacionalne prioritete. U širokoj javnosti se, pod uticajem reklame i potrošnih navika, u razvijenim zemljama javljaju novi zahtevi i potrebe koje odudaraju od stvarnih mogućnosti. Tako razvitak komunikacionih struktura i funkcionisanje masovnih medija u zemljama u razvoju često dolazi u sukob s njihovim nacionalnim interesima. Mnogi problemi te vrste će se ubuduće još zaoštriti.

Digitized by Google

Kao što smo već pomenuli, novi izazov kulturnoj politici uskoro će predstavljati upotreba nove generacije satelita za direktno emitovanje televizijskih programa (The direct beam satellites — DBS). Njihovo delovanje biće van svake kontrole i uticaja zemalja na čiju će se teritoriju prostirati njihovi programi.

Prva upozorenja u pogledu mogućih posledica bila su izrečena još kad je ova tehnologija bila tek u zametku. U UNESCO-u je 1972. godine prihvaćena Deklaracija o upotrebi satelitskog komuniciranja, koja je upozoravala da se u korišćenju tih sredstava mora poštovati suverenitet i ravnopravnost svih naroda, da ona moraju služiti prenosu vesti o svim zemljama, razvijenim i nerazvijenim, i da države korisnici satelita moraju postići prethodni sporazum s drugim zemljama čiju će teritoriju pokrivati emisijama.

Najveće industrijske zemlje, izuzev Francuske i socijalističkih zemalja, glasale su protiv ove rezolucije. Delegacija SAD je odlučno izjavila da će svaki pokušaj regulisanja emitovanja iz vasione i propisivanja nekih međunarodnih normi u pogledu njegove sadržine smatrati kao narušavanje principa slobode informacija, pa prema tome i statuta i uloge UNESCO-a.

U međuvremenu su, doduše, na zasedanju Svetske administrativne radijske konferencije u Ženevi postignuti određeni sporazumi u pogledu korišćenja elektromagnetnog spektra i mesta na geostacionarnoj orbiti, što donekle obezbeđuje više izgleda za ravnopravno uključivanje pojedinih zemalja, odnosno njihovih regionalnih grupacija, u korišćenje tih ograničenih prirodnih izvora, naravno, ukoliko im to dopuste ekonomske mogućnosti. Međutim, sva pitanja izgradnje tih sistema, pa i sadržaja i standarda ponašanja, ostala su u potpunosti u rukama velikih privatnih i državnih korporacija.

Takođe nije bilo moguće postići nikakav međunarodni sporazum o korišćenju informacija dobijenih pomoću sistema za daljinsko osmatranje upotrebom mikrotalasnih senzora (remote sensor systems). Na taj način se mogu dobiti, naročito pomoću satelita, najrazličitiji podaci za otkrivanje nalazišta ruda i drugih privrednih izvora, za predviđanje vremena i klimatskih uslova, planiranje korišćenja zemljišta i u mnoge druge svrhe. Države koje dolaze do tih podataka — a to su isključivo najrazvijenije — ničim nisu obavezane da tako dobijene informacije ustupe zemljama na čiju se teritoriju odnose.

Koliko daleko ide u tom pogledu monopol i dominacija, pokazuje se najizrazitije u oblasti informacija vojnostrateškog karaktera. Dve supersile, SSSR i SAD, jedine raspolažu u svakom trenutku podacima o vojnim instalacijama, objektima i pokretima trupa u čitavom svetu, na osnovu podataka koje dobijaju osmatranjem iz satelita. Tako su, na primer, za vreme rata oko Malvinskih ostrva vojni štabovi SAD i SSSR imali stalni uvid

Digitized by Google

u kretanje plovnih i vazdušnih objekata zaraćenih strana, pa su te podatke Amerikanci javljali Britancima, a Sovjeti Argentincima.

Te izvanredne sposobnosti tehnike mogle bi se iskoristiti za uspostavljanje međunarodnog sistema bezbednosti, koji bi omogućio da se pristupi razoružanju pod efikasnom međunarodnom kontrolom. Na žalost, tako nešto onemogućuju sadašnja blokovska podeljenost i rivalstvo.

Među onima koji nastupaju u odbranu postojećeg međunarodnog poretka često čujemo argumente da će se problem nejednakosti u razvoju komunikacija rešiti na taj način što će se zaslugom sve novih otkrića i usavršavanja komunikacione tehnike cena sredstava i usluga značajno sniziti i postati pristupačna svima. Tvrdi se da se pred nerazvijenim svetom otvaraju mogućnosti da preskoči one faze razvoja kroz koje su prošle industrijske zemlje kada su morale skupim istraživanjima i investicijama tek otkrivati novu tehnologiju. Navodi se, u potvrdu toga, kako su prvi računari bili još glomazni i skupi ili satelitske usluge teško pristupačne, a kako se danas do mnogo savršenijih tipova i usluga može doći mnogo lakše i jevtinije, čak i za ličnu upotrebu. Ti argumenti su samo delimično tačni, jer previđaju nekoliko bitnih činjenica o položaju zemalja u razvoju i njihovoj sposobnosti da iskoriste te nove mogućnosti.

Sadašnja međunarodna ekonomska stvarnost i posebno položaj zemalja u razvoju su takvi da veoma ograničavaju njihove mogućnosti prelaska na novu tehnologiju. S obzirom na to da sve ključeve pristupa do nje drže u svojim rukama industrijske zemlje i velike transnacionalne kompanije, zemlje u razvoju su upućene na uvoz i prihvatanje uslova, što još više produbljuje njihovu ekonomsku zavisnost. Pored toga, korišćenje nove komunikacione tehnike traži znatno razvijeniju opštu infrastrukturu, što je, opet, za zemlje s niskim nacionalnim dohotkom i slabim mogućnostima investiranja gotovo neostvarljivo. Komunikacijska politika nerazvijenih zemalja limitirana je, pre svega, zaostajanjem opštih materijalnih mogućnosti, što samo potvrđuje organsku povezanost borbe za novi međunarodni poredak u oblasti komunikacija s borbom za transformaciju međunarodnih ekonomskih odnosa.

Iz velikih elektronskih firmi dolazi takođe teza da će se opasnosti od otuđenja komunikacija radi stvaranja velikih centraliziranih sistema, odnosno »makrotehnologije«, smanjiti razvojem nove »mikrotehnologije«, to jest sprava kao što su kućni računari, magnetofoni i magnetoskopi i druga audio-vizuelna sredstva, koja omogućuju pojedincima i užim društvenim grupama da sami biraju programe i čak da ih sami proizvode. Tako bi trebalo da se stvaraju mogućnosti za alternativnu komunikaciju, za razvijanje participacije, individualnog stvaralaštva i za demokratizaciju kulture.

Digitized by Google

I ova je teza jednostrana. Mikrotehnologija se samo prividno odvaja od makrotehnologije, odnosno razlikuje se od nje u pogledu ekonomskih, kao i drugih posledica. Proizvođači mikrotehnologije i makrotehnologije su uglavnom jedni te isti, a njihovi proizvodi se međusobno dopunjuju i čak uslovljavaju. U suštini, mikrotehnologija će čoveka još više vezivati za velike sisteme i pretvarati ga u korisnika njihovih usluga.

Ljudi koji će se u svojoj kući opremiti vlastitim komunikacionim centrom, sa svim mogućim novim audio-vizuelnim aparatima koje nudi tržište, samo će prividno biti slobodniji u komuniciranju. Veliko je pitanje da li će biti bolje obavešteni i bolje povezani s ljudima u svojoj užoj i široj zajednici. Ne samo izvor tehničkih sredstava, već i većine sadržaja — naročito zabavnih — koji im se tako nude, u suštini je determinisan postojećim odnosima u oblasti proizvodnje i samo reprodukuje zavisnost od velikih sistema.

Pogled u budućnost razvoja komunikacija donosi, dakle, sa sobom, pored velikih obećanja, i mnoge neizvesnosti, naročito u pogledu posledica sve veće nejednakosti i zavisnosti. Tim pojavama se može suprotstaviti samo zajedničkom akcijom na međunarodnom planu, akcijom koja će polaziti od interesâ svih zemalja da se tekovine savremene tehnike, naročito telekomunikacija, mikroelektronike i informatike iskoriste u njihovo zajedničko dobro i za ljudski napredak uopšte.

NMIP je u svojoj osnovi poziv na takvu, svesnu i zajedničku akciju u oblasti informacija i komunikacija.

Šta je novi međunarodni poredak u oblasti informacija i komunikacija?

U raspravama o novom međunarodnom informacijskom poretku rezerve i otpori se ponekad pokušavaju opravdati tezom da ta koncepcija uopšte još nije dovoljno precizno definisana i da bi najpre trebalo to učiniti kako bi se moglo argumentovano diskutovati o njenoj valjanosti.

Ovaj prigovor, koliko god izgledao logičan, nije na mestu. Postoje već dovoljno jasna opredeljenja osnovnih ciljeva NMIP i načela na kojima bi trebalo da se izgrađuje. O tome govore ne samo dokumenti OUN i UNESCO-a, već i radovi mnogih autora. Posebno iscrpno je ta ideja razrađena u izveštaju i preporukama već pomenute Mek Brajdove komisije. Na osnovu tog izveštaja, na XXI generalnoj konferenciji UNESCO-a, u Beogradu 1980. godine, prihvaćena je konsenzusom predstavnika 153 zemlje posebna rezolucija koja potvrđuje nalaze i preporuke Međunarodne komisije za istraživanje informacija i posebno govori o NMIP kao osnovnoj ideji njezinog izveštaja. U rezoluciji je posebna glava (VI) posvećena temeljima novog međunarodnog poretka u oblasti informacija i komunikacija. On bi trebalo da se zasniva:

Digitized by Google

»a)

I. Na uklanjanju debalansa i nejednakosti koji karakterišu postojeće stanje.

II. Na uklanjanju negativnih posledica koje imaju određeni javni ili privatni monopoli, te na uklanjanju preterane koncentracije sredstava.

III. Na eliminisanju unutarnjih i spoljnih prepreka za slobodan protok, te veće i ravnomernije širenje informacija i ideja.

IV. Na raznolikost izvora i kanala informacija.

V. Na slobodi štampe i informisanja.

VI. Na slobodi novinara i svih profesionalnih radnika u sredstvima komuniciranja; sloboda je neodvojiva od odgovornosti.

VII. Na sposobnosti zemalja u razvoju da poboljšaju svoj položaj time što će se opremiti sopstvenim sredstvima, školovati potrebne kadrove, poboljšati infrastrukturu i uskladiti sredstva informisanja i komuniciranja sa svojim potrebama i stremljenjima.

VIII. Na iskrenoj spremnosti razvijenih zemalja da zemljama u razvoju pomognu da ostvare te ciljeve.

IX. Na poštovanju kulturnog identiteta svih naroda i prava svake zemlje da svetsku javnost upoznaje sa svojim interesima i težnjama, te društvenim i kulturnim vrednostima.

X. Na poštovanju prava svih naroda da učestvuju u međunarodnoj razmeni informacija na osnovama jednakosti, pravednosti i uzajamne koristi.

XI. Na poštovanju prava javnosti, etničkih i socijalnih grupa i pojedinaca da imaju slobodan pristup izvorima informacija i da mogu aktivno učestvovati u komunikacijskom procesu.

b) Novi svetski informacijsko-komunikacijski poredak mora biti zasnovan na temeljnim načelima međunarodnog prava, kako je zapisano u Osnivačkoj povelji Ujedinjenih nacija.

c) Informacijske i komunikacijske probleme treba rešavati na različite načine, s obzirom na to da su društveni, politički, kulturni i privredni problemi različitih zemalja i grupa unutar njih različiti.«

Naravno, ta načela neće zadovoljiti one koji traže precizan opis strukturnih i funkcionalnih kontura NMIP, kao da se radi o nekakvom gotovom modelu koji se želi konstruisati. Zato je potrebno posebno istaći da NMIP nije nikakav model koji bi mogao da se preporuči ili čak nametne svetu, već program akcija koji bi trebalo da se ostvaruje u daljem razvitku međunarodnih odnosa na području izgradnje međunarodnih komunikacija i usavršavanja njihovog funkcionisanja. Ciljevi NMIP su jasni, a njegovo ostvarivanje treba da se odvija u skladu s

Digitized by Google

proklamovanim načelima, preduzimanjem najraznovrsnijih mera na međunarodnom planu, kao i u unutrašnjem životu pojedinih zemalja. Stvaranje globalnog međunarodnog sistema komuniciranja bi moralo biti pre svega rezultat ravnopravne saradnje svih zemalja i demokratskog dogovaranja o svim onim pitanjima koja su značajna za pronalaženje najpovoljnijih rešenja, ne samo u pogledu protoka informacija, već i u pogledu ostvarivanja potreba svih naroda, odnosno njihovih društvenih zajednica.

Ako bi se pri tom imali u vidu samo tehnički parametri, možda bi se mogla dosta brzo i precizno projektovati rešenja za uspostavljanje efikasnog međunarodnog sistema komunikacija koji bi se odlikovao brzinom prenosa informacija u sve delove sveta i mogućnostima da čak svaki pojedinac može, u svakom trenutku, prema svom izboru, doći do bilo kakve informacije koja mu je potrebna ili da komunicira sa bilo kim, ne samo u svojoj zemlji, već i na drugoj strani naše planete.

Međutim, društvena priroda komuniciranja čini problem mnogo složenijim. Upućuje nas da ostvarivanje takve vizije posmatramo takođe s drugih stanovišta: političkog, ekonomskog, finansijskog, kulturnog, ukratko, u kontekstu celokupne društvene stvarnosti pojedinih zemalja i međunarodnih odnosa u kojima se komunikacioni procesi razvijaju. Naročito je značajno pitanje o tome kakve ekonomske i društvene odnose reprodukuje takav sistem, na kojim principima je izgrađeno funkcionisanje njegovih struktura, ko njima upravlja i kojim društvenim i međunarodnim snagama i interesima, odnosno međunarodnim faktorima služi. To pitanje je naročito aktualno za međunarodni mehanizam, koji se izgrađuje u jednom tako različitom i podeljenom svetu. Ciljevi NMIP se ne mogu ostvarivati van procesa kroz koje prolazi celokupni razvitak međunarodnih odnosa i procesa razrešavanja društvenih protivrečnosti u savremenom svetu. Zato osnovne karakteristike NMIP moraju biti: priznavanje pluralizma, postojanje različitih društvenih uređenja i njihovih kulturnih i komunikacijskih politika. Te različitosti ne mogu se nasilno ukidati, a njihovo priznanje ne treba da sprečava pronalaženje zajedničkih rešenja za izgradnju i funkcionisanje globalnog, međunarodnog sistema komunikacija. NMIP se može izgrađivati isključivo na osnovama takve saradnje u oblasti komunikacija koja će omogućiti da međunarodni protok informacija bude efikasan u svim pravcima i da svim učesnicima obezbedi jednaka prava i mogućnosti korišćenja.

Sam termin — novi međunarodni poredak u oblasti informacija i komunikacija — zaslužuje još i sledeće objašnjenje:

Taj termin je prihvaćen kao opšti naziv za program akcije i sistem ciljeva i vrednosti koji se u borbi naroda za nezavisnost i ravnopravnost u međunarodnim odnosima žele postići i na području komunikacija. Nije najbitnije da li će se ta oznaka pisati sa određenim ili neodređenim članom (u engleskom jeziku sa the ili sa a), ili pak sa velikim ili malim T — o čemu je

Digitized by Google

prilikom sastavljanja raznih dokumenata na međunarodnim forumima bilo toliko žučnih diskusija.

Rasprava se ne bi smela svoditi na formalnu stranu, iako ni ona nije za potcenjivanje jer se, često, suštinske nesaglasnosti zaklanjaju iza formalnih pitanja.

Šta se želi izraziti oznakom NMIP?

Novi — treba da izrazi kritičku distancu prema postojećem međunarodnom komunikacijskom poretku iz razloga koje smo već pomenuli. To ne znači negiranje svega što je stvoreno. Novi kvalitet međunarodnog sistema komunikacija treba da dođe do izražaja pre svega u njegovoj osposobljenosti da zadovolji potrebe svih naroda sveta i da omogući uravnotežen i višesmeran međunarodni protok informacija. To pretpostavlja i demokratizaciju procesa odlučivanja o svim pitanjima izgradnje i funkcionisanja tog sistema, kao i odgovarajuće institucionalne i strukturne promene koje su potrebne da se izjednače prava i mogućnosti svih njegovih korisnika.

Međunarodni — označava da je reč o međunarodnoj dimenziji komuniciranja, koja traži pronalaženje globalnih rešenja i izgradnju takvih institucija i struktura koje će služiti zajedničkim potrebama svih zemalja. Neki ga označuju i kao svetski poredak. Razlika nije samo semantičke prirode. Terminom međunarodni, koji se od samog početka upotrebljavao analogno kao i za međunarodni ekonomski poredak, želi se naglasiti da se NMIP izgrađuje na načelima opšteg međunarodnog prava o saradnji savremenih naroda i na priznavanju pluralističkog karaktera savremenog sveta. Termin »svetski« poredak se takođe često upotrebljava, ali možda dopušta i pogrešnu interpretaciju — kao da se radi o jedinstvenom modelu za čitav svet i u pogledu unutarnje informacijsko-komunikacijske politike i odnosa.

Poredak — označava da se teži ka uspostavljanju sistema odnosâ koji neće nastajati stihijski ili kao rezultat pojedinih posebnih interesa, već da će omogućiti optimalna strukturna i funkcionalna rešenja u interesu svih naroda sveta.

Novi međunarodni poredak obično se skraćeno naziva *»informacijski«*, mada se odnosi na čitavu oblast informacija i komunikacija. U stručnoj terminologiji razlika između pojmova informisanje i komuniciranje ima određeno značenje.

Pojam komuniciranje se upotrebljava za označavanje procesa prenosa informacija. Njime se želi naglasiti da nije reč samo o jednosmernom prenosu, već o aktivnoj ulozi dva ili više partnera u dvosmernom ili višesmernom procesu razmene poruka. Pojam informacije označuje sadržaj koji se prenosi, a može da bude ne samo obaveštenje, već i bilo kakva poruka. Uključuje i podatke ili znakove koji se koriste u savremenoj informatici. Jedinstvenu upotrebu jednog i drugog pojma otežavaju razlike koje su nastale u dosadašnjoj upotrebi ovih pojmova u pojedinim jezicima, kao i postojeće razlike među školama komunikologa. Kada se govori o novom poretku u oblasti informacija i

Digitized by Google

komunikacija, time se, dakle, označavaju kako proces tako i sadržaj, što je i najtačnije.

Naravno da i u komunikacijskim procesima i u pogledu sadržaja informacija dolazi do novih pojava i izazova, s obzirom na eksplozivni razvitak nove tehnologije, kao i na promene koje se dešavaju u društvenom i međunarodnom životu. Zato se i odgovori i rešenja u duhu NMIP ne mogu jednom zauvek predvideti i definirati. Na svakoj etapi razvoja će se otvarati i novi horizonti i novi problemi. I to pokazuje da je u pitanju proces u kome je najvažnija osnovna orijentacija u pogledu ciljeva i načela i borba za njihovo ostvarivanje. Zato i u diskusijama oko NMIP nije bitno insistirati na definicijama, već na sadržini novih odnosa koje želimo ostvariti u oblasti komunikacija. A baš to najviše smeta kritičarima koncepcije novog međunarodnog informacijskog i komunikacijskog poretka.

NMIP i sloboda informacija

Jedno od najspornijih pitanja u polemikama oko NMIP je pitanje slobode informacija. Povodom toga dolazi do oštre diferencijacije stavova ne samo zato što se radi o pitanju koje ima i svoju političku i svoju filozofsku osnovu, već naročito zbog toga što su u igri i sasvim određeni materijalni i drugi interesi.

Kada se u krugu nesvrstanih zemalja pojavila ideja o NMIP, to nije bio izraz njihovog opredeljenja za jednu ili drugu društvenu filozofiju ili blokovsku ideologiju, niti za jedan ili drugi konkretan model društvenog uređenja i njegove komunikacione politike.

Među samim tim zemljama postoje velike razlike u pogledu društvenog uređenja, odnosno ideoloških opredeljenja. Međutim, svima je ipak bilo zajedničko osećanje ugroženosti zbog zaostajanja u razvoju komunikacija i nezadovoljstvo postojećim odnosima u međunarodnom komuniciranju, koji predstavljaju prepreku afirmaciji njihove nezavisnosti i ravnopravnosti. Zato se te zemlje nisu mogle zadovoljiti načinom razmatranja problema komunikacija, koji se dugo godina, pod uticajem vodeće uloge SAD i zapadnih zemalja u sistemu UN, svodio na propagiranje doktrine »slobodnog protoka informacije« kao osnovnog načela međunarodnog komuniciranja.

U uslovima nejednakosti i zaostajanja velikog dela sveta ta je doktrina značila prihvatanje neograničene dominacije komunikacijskih sistema velikih zemalja i nekadašnjih kolonijalnih metropola, kao i novih džinovskih transnacionalnih korporacija. Pored toga, zaoštravanje diskusije oko načela slobode štampe bilo je u uslovima hladnog rata vrlo često iskorišćavano za blokovsko propagandno razračunavanje između Zapada i Istoka. To je odvraćalo pažnju od stvarnih, teških problema koji muče zemlje u razvoju.

Digitized by Google

Produbljivanju nesporazuma oko tog pitanja doprinela je i činjenica da su zemlje u razvoju u svojoj komunikacijskoj politici morale da se prihvataju drukčijih rešenja od onih koja su se formirala u industrijskim zemljama u toku njihovog dugogodišnjeg ekonomskog i političkog razvoja. Dok se kod njih čitav sistem štampe izgrađivao na osnovama privatnog vlasništva, zemlje koje su tek stupile na put nezavisnog razvoja bile su prinuđene da nacionalne medije, iz više razloga, a naročito zbog ekonomske nerazvijenosti — osnivaju uz pomoć države, odnosno putem koncentracije sredstava u javnom sektoru.

Zadržavanje nad činjenicom što se u nekim zemljama na taj način država neposredno uključila u komunikacijsku politiku predstavlja u najmanju ruku potpuno nerazumevanje problema razvoja u tim zemljama, a konačno i nove stvarnosti u čitavom svetu.

U socijalističkim zemljama se takođe, s prelaskom proizvodnih sredstava u društvenu svojinu — koja se negde još izjednačava s državnom — izmenio položaj proizvodnih organizacija u sredstvima za masovno komuniciranje.

Ne treba zatvarati oči pred činjenicom da je i u zemljama klasičnog liberalizma došlo do velikih promena u vlasništvu i upravljanju, naročito kada su se pojavili novi mediji — film, radio i televizija i veliki sistemi savremene informatike. I u tim zemljama sve češće se veliki komunikacijski sistemi, čija izgradnja i funkcionisanje traže velika sredstva, ili čije je delovanje od posebnog značaja, osnivaju kao državne ili javne institucije, sa većim ili manjim stepenom autonomije ljudi koji u njima rade. U tom procesu nastaju i u oblasti komunikacija, kao i u drugim područjima, najraznovrsniji novi oblici preplitanja privatnih i javnih interesa.

Danas u svetu gotovo i nema više »čistih« obrazaca vlasništva i upravljanja sredstvima komuniciranja. I u društvu takozvane slobodne privrede koncentracija kapitala potrebnog za razvoj velikih sistema u industriji komunikacija vodi do sve snažnijeg horizontalnog i vertikalnog integrisanja preduzeća koja se bave informacijama i zabavom u velike multimedijske konglomerate prepletene sa raznim drugim industrijama. Nastanak državnih i privatnih transnacionalnih preduzeća bitno je izmenio uslove pod kojima se obrazuje »tržište« ideja i informacija, koje je u suštini sve manje slobodno.

O svemu tome treba voditi brigu kada raspravljamo o slobodi informacija, ako pod tim načelom ne razumemo samo slobodu proizvodnje i prodaje informacija, već slobodu komunikacijskog procesa u službi čoveka i njegove društvene zajednice. A upravo je to osnovno pitanje savremenog društva u kome koncentracija vlasništva, odnosno pojava privatnog i državnog monopola u industriji komunikacija, kulture i zabave vodi sve većem otuđivanju tih delatnosti i njihovom izmicanju demokratskoj društvenoj kontroli.

Digitized by Google

Već pominjani izveštaj Mek Brajdove komisije posvetio je dosta pažnje tim problemima, ne samo u analizi stanja komunikacija u savremenom svetu, već i u svojim preporukama. Tu se posebno govori o potrebi demokratizacije komunikacija, kako bi one postale moćno sredstvo unapređenja ljudskih prava, demokratizacije društva i participacije odgovornog javnog mnenja u procesima odlučivanja.

Među preporukama za nacionalnu politiku u oblasti komunikacija izveštaj ističe nužnost uspostavljanja takvih struktura i prakse medija i upravljanja njima koji »olakšavaju pristup javnosti i otvaraju komunikacijski proces slobodnoj razmeni ideja, informacija i iskustava među jednakima, bez dominacije ili diskriminacije«. Posebno se ističe da bi trebalo zakonskim merama ograničiti procese koncentracije i monopolizacije, kao i definirati uslove koji će obavezivati transnacionalne kompanije da respektuju zahteve nacionalnog zakonodavstva i kriterije razvojne politike pojedinih zemalja. Izveštaj izričito preporučuje da se »potraže i poboljšaju modeli koji će obezbediti veću nezavisnost i samostalnost medija u njihovom upravljanju i uređivačkoj politici, bilo da su mediji u privrednim, javnim ili državnim rukama« (Preporuka 38, str. 296).

Što boljoj informisanosti javnosti treba da doprinese ostvarivanje slobode, profesionalne nezavisnosti i integriteta novinara i svih onih koji učestvuju u prikupljanju i širenju vesti, informacija i mišljenja za javnost. U tome su sloboda i odgovornost nedeljivi. »Sloboda bez odgovornosti podstiče iskrivljavanje istine i druge zloupotrebe. Ali bez slobode ne može biti ni odgovornosti. Koncepcija slobode sa odgovornošću obavezno uključuje brigu o profesionalnoj etici« (Odgovornost novinara, str. 291).

Izveštaj se posebno zalaže za razvijanje novih ljudskih prava u oblasti komunikacija kao značajnih elemenata demokratizacije društva:

»Komunikacijske potrebe u jednom demokratskom društvu treba da budu zadovoljene proširenjem specifičnih prava, kao što je pravo na informisanost, pravo na informisanje, pravo na privatnost, pravo učešća u javnom komuniciranju, a sve su to elementi jedne nove koncepcije — prava na komunikacije. U razvijanju onoga što bi se moglo nazvati novom erom društvenih prava predlažem da se dalje ispitaju sve implikacije prava na komunikacije« (paragraf 54, str. 295).

Citirali smo neke misli i preporuke iz izveštaja Mek Brajdove komisije koje se odnose na pitanje slobode informacija jer se njima očigledno opovrgava teza o tome da se pristalice NMIP opredeljuju protiv slobode štampe i da žele komuniciranje potčiniti birokratskoj kontroli.

Preporuke Mek Brajdove komisije u osnovi razrađuju načela koja su ušla i u već pomenutu rezoluciju XXI Generalne konferencije UNESCO-a o temeljima NMIP. Iz tih načela proizlazi da koncepcija NMIP ne znači negaciju slobodnog protoka informaci-

Digitized by Google

ja, već negaciju sadašnjeg konkretnog stanja u kome se to načelo koristi za opravdavanje jednosmernog protoka i iskorišćavanja komunikacijske superiornosti za ostvarivanje ekonomskih, političkih i drugih interesa jačih.

Kao jedan od autora, mogu sa svom odgovornošću tvrditi, da uključivanje načelâ o slobodi informacija u pomenute rezolucije o NMIP nije predstavljalo nikakvu formalnu koncesiju koja bi bila uneta u taj međunarodni dokument samo zato da mu obezbedi lakše usvajanje na Generalnoj konferenciji. Naprotiv, ta načela su bila unesena u rezoluciju iz uverenja da se borba za NMIP ne može odreći demokratskih tekovina dosadašnjeg društvenog razvoja, koje bi i u budućnosti trebalo sačuvati i dalje razvijati u skladu s novim uslovima i potrebama.

Slobodan komunikacijski proces je preduslov demokratskog društvenog života i ostvarivanja svih prava čoveka. Njegovo funkcioniranje zavisi od mnogih faktora i od opšteg stanja društvenih odnosa. Novi uslovi života, nove pojave u oblasti ekonomike i u socijalnoj strukturi i organizaciji društva traže i omogućuju usavršavanje postojećih modela i na području organizacije i delovanja komunikacija. Pri tom je osnovno pronalaziti takva rešenja koja približuju ta sredstva čoveku i širiti mogućnosti uticaja javnosti na njihovo delovanje.

Pogrešno je pretpostavjati da zemlje u razvoju nisu zainteresovane za što slobodniji i intenzivniji protok informacija, naravno, u uslovima koji će im garantovati više jednakosti i ravnopravnosti. Industrijske zemlje najviše će doprineti razvoju takvog interesa ako sa više razumevanja budu podržavale njihovo osposobljavanje za uspešnije uključivanje u međunarodnu saradnju na tom području.

Istina je da nezadovoljstvo sadašnjim stanjem i, naročito, loše iskustvo s politikom »slobodnog protoka« informacija, ljude u nekim zemljama u razvoju navodi da izbegavaju svako isticanje slobode. Tačno je, takođe da se u mnogim zemljama značajna uloga koju je država odigrala u osnivanju medija prenosi i na upravljanje njima i kontrolu nad celokupnim sistemom javnog obaveštavanja. Za sve to postoje i mnogi objektivni razlozi, a naročito teškoće kroz koje zemlje u razvoju prolaze u procesu njihovog unutarnjeg konsolidovanja i odolevanja raznim blokovskim pritiscima. Ipak, i za te zemlje važi upozorenje da potčinjavanje komunikacija bilo kakvom monopolu, pa i državnom ili političkom, koji sprečava istinito i odgovorno novinarsko izveštavanje, obaveštavanje građana i javnu kritiku, može imati vrlo dalekosežne negativne posledice na celokupni društveni život.

U tom pogledu smo već ukazali na to da se i u razvijenim industrijskim zemljama javlja osećanje potrebe da na jedan ili drugi način utiču na pravac razvoja svog informacijskog sistema i na razvoj komunikacija.

Tako se negde državne strukture pojavljuju i u ulozi neposrednih učesnika u komunikacijskim procesima. Osnivaju se, na

Digitized by Google

primer, velike propagandne agencije za informisanje inostranstva, koje finansiraju i kontrolišu državni organi. Na području unutarnje politike veliku ulogu imaju takozvane službe za kontakt s javnošću. Dodeljivanje radijskih frekvencija i televizijskih kanala takođe predstavlja akt koji nije samo tehničke prirode, već ima i određene političke i kulturne implikacije. Uvođenje informatike je aktualiziralo neke probleme tehničkog i pravnog regulisanja protoka podataka, naročito preko granica. Sve to više ne dopušta tvrdnju da je oblast komunikacija potpuno »slobodna« od države. I u nekim zemljama u kojima se to smatralo neprikosnovenim pravilom sada se traže nova rešenja u zakonodavstvu ili u praktičnoj politici.

U oblasti međunarodnih komunikacija se još više nameće potreba prihvatanja određenih sporazuma i pravila ponašanja kako bi se obezbedilo optimalno korišćenje prirodnih, tehničkih i drugih mogućnosti koje utiču na protok informacija. Koliko u tom protoku bude više jednakosti, ravnopravnosti i međusobnog poštovanja, toliko će biti i više slobode.

Ostvarivanje NMIP

U debati o NMIP zapravo je najaktualnije pitanje mogućnosti i puteva za njegovo ostvarivanje. U skladu s već ranije iznetim ciljevima i načelima NMIP, to pretpostavlja aktivnosti na više nivoa: (a) na globalnom međunarodnom planu; (b) na relaciji Sever — Jug; (c) u odnosima Jug — Jug; i (d) na nacionalnom planu.

a) S obzirom na to da su ciljevi NMIP tako tesno povezani s opštim razvojem međunarodnih odnosa, a posebno ekonomskih, njihovo ostvarivanje je nezamislivo bez preduzimanja zajedničke međunarodne akcije na globalnom planu, naročito u pogledu pomoći zemljama u razvoju.

Mnogo sugestija u pravcu unapređenja stanja u oblasti informacija dato je u toku poslednjih decenija u OUN, a naročito u UNESCO-voj specijalizovanoj agenciji u oblasti obrazovanja, nauke, kulture i informacija. Osnovni problem u njihovom ostvarivanju predstavlja ograničenost materijalnih sredstava. Zato su bila utoliko veća očekivanja koja je pobudilo formiranje Međunarodnog programa za razvoj komunikacija (MPRK). Zamisao o takvom programu bila je, na inicijativu delegacija SAD, prihvaćena na XX konferenciji UNESCO-a u Parizu 1970. godine. Nesvrstane zemlje su tu ideju podržale, svesne da se teški problemi razvoja komunikacija mogu uspešno rešavati samo u saradnji sa industrijskim zemljama. Ipak se u realizaciji zamisli pokazalo da postoje značajne razlike u pogledu shvatanja ciljeva i uloge Međunarodnog programa, a pogotovo upravljanja njime i odlučivanja o upotrebi sredstava. Zemlje u razvoju su se zalagale za formiranje fonda kojim bi se kolektivno upravljalo po principima

Digitized by Google

demokratskog odlučivanja, a SAD i neke druge zemlje za takva rešenja koja bi mogućnost uticaja na korišćenje sredstava priznavala samo onima koji su ta sredstva uložili. Ipak je na XXI Generalnoj konferenciji UNESCO-a u Beogradu došlo do sporazuma kojim je uspostavljen Međunarodni program i prihvaćen statut koji određuje ciljeve i način njegovog rada. Izabran je Međuvladin savet kao koordinacioni organ koji prati delovanje MRPK i za svoj rad odgovara Generalnoj konferenciji UNESCO-a. Cilj Međunarodnog programa je pomoć zemljama u razvoju u izgradnji informacijsko-komunikacijske infrastrukture i u oblikovanju komunikacijske politike uopšte, prikupljanje sredstava iz državnih i privatnih izvora, koordinacija saradnje sa drugim specijalizovanim agencijama OUN, naročito Međunarodnom unijom za telekomunikacije (ITU) i Međunarodnom bankom za razvoj, pomoć raznim oblicima saradnje na regionalnoj osnovi, izrada studija i projekata itd.

Međunarodni program se finansira, pre svega, sredstvima UNESCO-a i iz doprinosa Fonda Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP), kao i iz namenskih sredstava (funds in trust) i drugih doprinosa pojedinih država članica. U radu Međunarodnog programa postignut je sporazum oko prioriteta i načina finansiranja različitih projekata, pri čemu se još posebno vodi računa o potrebama najmanje razvijenih zemalja.

Osnovni problem delovanja Međunarodnog programa je ograničenost njegovih sredstava, s obzirom na to da je izostala ranije obećana pomoć industrijskih zemalja. Za četiri godine svog postojanja Međunarodni program je obezbedio finansiranje 55 projekata, od kojih pet međuregionalnih, 22 regionalna i 28 nacionalnih. Ti se projekti odnose na razna područja, a naročito na pomoć novinskim agencijama, razvoj telekomunikacija, uspostavljanje seoskih komunikacionih centara i na slične potrebe. Naravno, mnogi podneti i opravdani zahtevi zemalja u razvoju nisu mogli biti ostvareni zbog ograničenosti sredstava kojima raspolaže Međunarodni program. Njegovo delovanje ipak pokazuje da je moguće uspešno programirati i sprovoditi multilateralnu međunarodnu akciju, ali da, na žalost, posebni interesi najvećih zemalja ne deluju u pravcu značajnijeg jačanja njegove uloge.

b) Na relaciji Sever — Jug se u oblasti komunikacija u toku poslednjih godina razvijaju razni oblici bilateralne saradnje po liniji vlada, još više u neposrednoj saradnji među organizacijama koje deluju na tom području. O tome je teško dobiti neku potpuniju, zaokruženu predstavu, ali zna se da se povećava broj stipendija za novinare iz zemalja u razvoju, da stručnjaci odlaze na rad u te zemlje, da postoje razni oblici tehničke saradnje u izgradnji infrastrukture i slično. Više zemalja neposredno učestvuje i u izvođenju značajnih investicijskih projekata u zemljama u razvoju. Još teže je oceniti šta to predstavlja u poređenju s ogromnim potrebama zemalja u razvoju, kao i kakve su pro-

Digitized by Google

pratne pojave te pomoći sa stanovišta ciljeva endogenog razvoja i drugih nacionalnih interesa. Svakako da okvire i efekte te saradnje nije moguće posmatrati van konteksta opštih odnosa na relaciji Sever — Jug.

c) Od posebnog značaja za zemlje u razvoju je saradnja među njima samima na principu kolektivnog oslanjanja na sopstvene snage. U tom pogledu postoji već bogato iskustvo, naročito u okviru pokreta nesvrstanih. Nakon konferencije u Kolombu i formiranja Međuvladinog saveta za pitanja informacija pokrenuto je i realizovano mnoštvo zajedničkih poduhvata.

Posebno treba istaći delovanje »pula« novinskih agencija, koji je osnovan pre desetak godina na inicijativu jugoslovenske agencije Tanjug. U njegovom radu danas učestvuju novinske agencije iz više od 60 zemalja, a dnevno se preko njega emituje više od 100.000 vesti. Pul je aktivirao više centara za redistribuciju vesti i doprineo ne samo povećanju broja, već i unapređenju profesionalnog kvaliteta informacija koje se šalju u svet o zemljama u razvoju. Postigao je značajne uspehe u osnivanju i pomaganju novinskih agencija, u jačanju telekomunikacionih i drugih infrastrukturnih uslova, kao i u usavršavanju kadrova za agencijski rad.

Saradnja u oblasti radio-difuzije dobila je veliki podsticaj s prvom konferencijom radio-difuznih organizacija nesvrstanih zemalja, održanom u Jugoslaviji 1977. godine. Na njoj je prihvaćen program saradnje ne samo u pogledu razmene programa, već i u pogledu razvoja i jačanja infrastrukture, obrazovanja tehničkih i programskih kadrova, kao i razvijanja raznih oblika koprodukcije.

Zajedničkim nastupom na svetskoj administrativnoj radijskoj konferenciji (WARC) nesvrstane zemlje i zemlje u razvoju su se založile za poboljšanje svog položaja u raspodeli radijskih frekvencija i u određivanju orbitalnih pozicija za komunikacijske satelite.

U toku je niz zajedničkih akcija na području filma, izdavačke delatnosti, nauke i obrazovanja. Organizuju se radijski, televizijski i filmski festivali i prevođenje literature radi boljeg uzajamnog upoznavanja i podsticanja kulturnog stvaralaštva. Razvija se saradnja između naučnih ustanova i profesionalnih organizacija novinara. Priprema se zajednička akcija na području informatike. Zaključuju se sporazumi o sniženju tarifa za komunikacije i o drugim olakšicama u međusobnim odnosima.

Svi ti oblici saradnje su bili pozitivno ocenjeni na Sedmoj konferenciji nesvrstanih zemalja u Nju Delhiju marta 1983, na kojoj su zemlje članice ovog pokreta bile pozvane da i dalje usklađuju svoje napore za ostvarenje novog poretka u oblasti informacija i komunikacija. Nesvrstane zemlje u svim tim nastojanjima tesno sarađuju i sa drugim zemljama u razvoju u okviru takozvane Grupe 77.

Digitized by Google

Saradnja zemalja u razvoju u oblasti komunikacija, naravno, nema za cilj da te zemlje zatvara od razvijenog sveta, već da jača njihov unutarnji razvoj i osposobljenost za što ravnopravnije uključivanje u širu međunarodnu saradnju, koja je imperativ sadašnjeg vremena.

d) Na nacionalnom planu ostvarivanje ciljeva NMIP je povezano, pre svega, s jačanjem kapacitetâ sredstava komunikacija i celokupne infrastrukture ne samo radi zadovoljavanja potreba sopstvenog društvenog života, već i radi intenzivnijeg uključivanja u međunarodne tokove informacija u oba pravca.

Komunikacijska komponenta je značajan element opšteg razvoja jer komunikacije nisu samo sistem javnog informisanja, već sastavni deo prosvete, kulture, zabave, pa i jačanja proizvodnih snaga i mobilizacije svih kreativnih potencijala. Zato se razvoj komunikacija sve više pojavljuje među prioritetima razvojne politike

Borba za NMIP je već do sada u značajnoj meri doprinela da se iz jednog šireg ugla savremene međunarodne stvarnosti sagleda značaj samostalne komunikacijske politike za svaku zemlju, za njezin unutarnji razvoj i položaj u međunarodnim odnosima.

Mada izgradnja sopstvenih komunikacija i ravnopravnije uključivanje u međunarodne informacijske tokove zahteva pre svega maksimalnu mobilizaciju sopstvenih napora i sredstava svake zemlje, danas je jasno da se, s obzirom na dubinu problema Sever — Jug, položaj zemalja u razvoju neće bitno poboljšati ako ne dođe do suštinskih promena u međunarodnim odnosima. Koncepcija NMIP predstavlja program akcije za takav temeljit preobražaj stanjâ i odnosâ u oblasti komunikacija. Njegov karakter možda najbolje ilustrira misao kojom se završava izveštaj UNESCO-ove Međunarodne komisije za izučavanje problema komunikacija:

»Važno je shvatiti da novi poredak koji želimo nije samo cilj, nego i etapa jednog procesa. To je stalno traganje za sve slobodnijim, ravnopravnijim i pravednijim odnosima u okviru svih društava i među svim nacijama i narodima...«.

Digitized by Google

Žarko Bulajić

Država u savremenom razvijenom kapitalizmu

Najbitnije promene ekonomskog sistema savremenog kapitalizma, uzetog u celini, jesu u odlučujućoj ulozi države ne samo u ekonomici, nego i u svim ostalim oblastima društvenog života, što je u periodu liberalnog kapitalizma bilo nezamislivo.

U tom periodu razvoja kapitalizma država je bila institucija izvan područja privređivanja. Vršila je pretežno neekonomske funkcije. O nekoj njenoj interventnoj ulozi u privrednim odnosima nije moglo biti ni reči. Ona je, u stvari, intervenisala samo negativno, odstranjujući pravne smetnje koje su bile na putu razvoja kapitalizma.

Ekonomska nauka i vladajuća doktrina kapitalističkog sistema snažno su isticale njegov inherentni i funkcionalno nezavisan karakter. Reč je o sistemu privatne inicijative u kome je državu od poslovne firme odvajao veliki jaz. Država nije smela, osim vrlo retkih i izuzetnih okolnosti, provoditi bilo kakve akcije koje bi dovodile u pitanje nezavisan rad firme. Preduzetnici su smatrali državu »nekom vrstom zloduha«.[1] Bojali su se od širenja njene moći izvan granica priznatih nadležnosti i funkcija. Njena uloga je ograničavana na obezbeđenje reda i zakona, čuvanje svojine i na opštu odbranu društva.

[1] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, Zagreb, 1978, str. 277.

Digitized by Google

Privredna praksa i ekonomska filozofija — nemešanje države u ekonomske odnose, jer će se sve samo od sebe urediti na najbolji mogući način igrom tržišnih snaga i delovanjem objektivnih ekonomskih zakona — neprikosnoveno su vladale liberalnim kapitalizmom. Ugledni austrijski liberalni ekonomista Ludwig von Mises, najogorčeniji ideološki protivnik socijalizma i svakog mešanja države u privredu, pisao je da država nema drugog posla osim da obezbedi sigurnost života ljudima i bezbednost njihove svojine protiv svih unutrašnjih i spoljnih opasnosti i pretnji. Država je, po njemu, isključivo proizvođač bezbednosti.[2] Dakle, granice između privrede i države su precizno i jasno obeležene. Ni jedna ni druga nije imala pravo da ih prelazi.

Snažno izražena konfrontacija države i privrede, kako u teoriji tako i u praksi, sasvim je razumljiva s obzirom na suštinu i prirodu liberalnog kapitalizma i potrebu da se naglasi vladajući princip *laissez-faire*. Međutim, i jedna i druga predstavljaju potrebne i neophodne institucije upućene jedna na drugu i međusobno uzajamno povezane. I država i privreda predstavljaju mehanizme za unapređenje razvoja i institucije opšteg napretka građanskog društva. Marks je na buržoasku državu gledao »naprosto kao na komitet za upravljanje zajedničkim poslovima čitave buržoaske klase«[3].

Država i privreda mogu obavljati svoje funkcije, ostvarivati svoje zadatke i postizati svoje ciljeve samo pod uslovom da ih striktno razdvoje. U toj podeli rada država je mehanizam uređivanja, zavođenja i održavanja reda i instrument stvaranja potrebnih uslova za optimalno funkcionisanje društva i svih njegovih segmenata. Privreda je, pak, mehanizam za proizvodnju, promet i raspodelu i instrument stvaranja dohotka u društvu. Međutim, država i privreda su upućene jedna na drugu. Privredi je potreba efikasna, jevtina i jaka država koja je sposobna da garantuje obezbeđenje potrebnih okvirnih uslova za neometano funkcionisanje društva i svih njegovih institucija, pravnu sigurnost i slobodnu konkurenciju. Privreda je zazirala od preterano snažne države iz straha da je ne potčini. Državi je, s druge strane, potrebna snažna i stabilna privreda koja može da pokriva sve svoje troškove i potrebe u resursima, troškove države i društva. Država i privreda čine organsku celinu, ali u njihovom zajedničkom interesu i u interesu normalnog funkcionisanja liberalnog sistema moraju biti razdvojene. U tome se sastojala sva klasična mudrost odnosa ove dve institucije.

Suverenitet potrošačâ, prevlast tržišta, privatna inicijativa individualnog preduzetnika, slobodna i neograničavana konkurentska borba, potčinjavanje igri i delovanju objektivnih ekonomskih

---

[2] Ludvig von Mises, *Le socialisme*, Paris, 1952, str. 175.

[3] Karl Marks, *Manifest komunističke partije*, u: *Izabrana dela*, t. I, Beograd, 1949, str.

Digitized by Google

zakona i nemešanje države u privredne odnose — dopunjavali su se u koherentnoj povezanosti celine klasičnog liberalnog ekonomskog sistema kapitalizma.

Do sloma liberalnog kapitalizma došlo je 1929—1933. godine za vreme velike svetske krize. Tada je nastao preokret ne samo u praksi, nego i u ekonomskoj filozofiji i doktrini kapitalističkog društva.

Istina, država je, u stvari, oduvek imala nezamenljivu ekonomsku ulogu samom činjenicom podele rada i preuzimanja na sebe funkcija bez čijih obavljanja ni privreda ni društvo nisu mogle opstati. Ona je tu ulogu u ekonomici vršila direktno, bez mešanja u privredu i bez prelaženja granica sopstvene nadležnosti. Neposredna intervencija počinje naročito u toku prvog svetskog rata, ali je ona tada diktirana ratnim prilikama, pa prema tome i neekonomskim razlozima. Ta intervencija počinje i naglo se širi tek s velikom krizom, koja je dovela do prekretnice u mehanizmu funkcionisanja kapitalističke privrede. Klasični mehanizam liberalnog kapitalizma, koji je pokretan interesima individualnog preduzetnika, otkazao je. Slom je bio neizbežan. Iz krize se nije moglo izaći, kao što se to uvek dešavalo ranije, automatizmom samog sistema. Smatralo se, pošto na osnovu suvereniteta potrošačâ svaka privreda teži uravnotežavanju njihovih maksimiziranih želja, da će izlaz iz krize doći sam od sebe. U uslovima enormnog pada proizvodnje, zaposlenosti, cena, svetske trgovine itd. taj mehanizam je bio nedovoljan da bi mogao pokrenuti privredu i dati joj nov podsticaj za razvoj. Privatni kapital je zatajio. Ostala je još samo država koja je mogla izvući privredu iz krize i izvršiti preporod celog sistema, preuzimajući na sebe ulogu regulatora procesa društvene reprodukcije.

Na teorijskom planu glavnu početnu ulogu u ovom velikom zaokretu odigrao je engleski ekonomista John M. Keynes, a na praktično-političkom američki predsednik Franklin Roosvelt sa svojom politikom New Deala. Tridesetih godina, kada je kriza bila u punom zamahu, Keynes je uspeo da ubedi Roosvelta da u krizi treba raditi potpuno suprotno svim dosadašnjim receptima ekonomista. Jasno i uprošćeno rečeno, treba napustiti svaki pokušaj štednje, jer ona slabi »srčani mišić« privrede. Umesto toga, treba ubacivati nove količine novca u krvotok privrede i tako jačati njen »srčani mišić«. Iz tog recepta je proistekao New Deal.

Prvi svetski rat, velika kriza i drugi svetski rat ubrzali su proces državne intervencije. Ekonomska nauka, vlada i privreda našle su se na zajedničkom poslu izgradnje novih načela ekonomskog delovanja, nove ekonomske politike i novog zajedničkog pothvata upravljanja privredom i društvom. Granice koje su delile privredu i državu počele su se brisati.

Uzroci neuspeha kapitalističkog privrednog sistema, a pre svega uzroci njegovog sloma tridesetih godina, uz enormnu i

Digitized by Google

dugotrajnu nezaposlenost koja se uporno održavala i povećavala, po lordu Keynesu, leže u odsustvu stabilnosti tražnje. Njegov uticaj, sa isticanjem tražnje kao barometra i cilja ekonomske politike, kao i uticaj New Deala i ratne privrede, pokazali su šta se može postići stimuliranjem tražnje.

Suština odnosâ i osnova saradnje države i privrede u liberalnom kapitalizmu, kao što smo videli, bila je u razgraničenju nadležnosti i razdvajanju funkcija između njih. Istina, te granice nisu bile neprelazne i zauvek utvrđene. Naprotiv, one su se stalno menjale i pomerale. Kriterijum tog pomeranja bio je profit. Sve one delanosti, pa i privredne, koje su bile neophodan uslov funkcionisanja privrede i društva, kao, na primer, dobar deo infrastrukture, a koje nisu omogućavale nikakav ili su omogućavale samo nedovoljan profit privatnoj inicijativi — prelazile su u nadležnost države. Događaji koji su usledili, naročito oni posle velike krize, učinili su svoje. Granice su nestale, država je postala prvorazredna ekonomska sila. Klasični liberalni kapitalizam je prerastao u monopolistički, pa zatim u državni kapitalizam. Penetracija države u ekonomiku i u sve pore društva prevazišla je svaku meru. Možda se danas ona, nekadašnji spasilac kapitalizma, već pretvorila u njegovog grobara. Povratak liberalizmu je na dnevnom redu u svim zemljama zapadnog kapitalističkog sveta, pa i van njega. Ali o tome kasnije.

Keynes je zauvek srušio iluziju da se ekonomija sama od sebe sređuje.[4] On je odbacio sve osnovne postulate tradicionalne ekonomije. Po njemu, kapitalistički sistem privrede sam po sebi, suprotno tvrdnji tradicionalne ekonomije, ne poseduje nikakav automatski regulator koji uravnotežuje ponudu i tražnju i omogućuje punu zaposlenost.[5]

Jedino rešenje u tom pravcu on je nalazio u aktiviranju države i u proširenju njene inicijative u oblasti ekonomike. Pišući svoje čuveno delo *Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca,* bio je pod snažnim utiskom oktobarske revolucije i njenog surovog i radikalnog obračuna s kapitalizmom, pa je tražio rešenja kojima će zapadni svet izbeći sličan uništavajući obrt i spasti tekovine dugogodišnjeg kapitalističkog razvoja. Osećajući opasnosti koje su se nadvile nad kapitalizmom, Keynes je ekonomsku teoriju vratio bavljenjem makroskupovima nacionalne privrede kao što su sklonost potrošnji i štednji, zaposlenost, investicije itd.

Kejnzijanska revolucija »bila je epohalni doprinos razvitku industrijskog sistema i očuvanju onoga što se obično naziva kapitalizmom«[6]. Keynes je odbacivao rentijerski kapitalizam. Sma-

[4] J. K. Galbraith, *Ekonomika i društveni ciljevi,* Rijeka, 1979, str. 30.

[5] Žarko Bulajić, *Uvod u političku ekonomiju,* Beograd, 1965, str. 23.

[6] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država,* cit. izd. str. 263.

Digitized by Google

trao ga je prolaznom fazom, fazom »koja će iščeznuti kad bude obavila svoj posao«. A s nestankom rentijerskog vida kapitalizma i mnogo šta drugo će pretrpeti radikalne promene. Zastupao je mišljenje o tihoj likvidaciji rentijera, »tog investitora bez funkcije«. To ne treba da bude nešto iznenadno, »već samo postupan ali dugotrajan nastavak, bez potrebe za bilo kakvom revolucijom«[7].

Centralno rukovođenje koje je potrebno da bi se obezbedila puna zaposlenost mora preuzeti na sebe država. To zahteva veliko proširivanje tradicionalnih funkcija vlade. Uviđajući ovu nužnost, Keynes nije isključivao još uvek široko polje za privatnu inicijativu i odgovornost. Dokazivao je da će, uprkos sve obimnije, življe i snažnije intervencije države, još uvek ostati široko polje za upražnjavanje privatne inicijative i odgovornosti, iako kejnzijanska ekonomija podrazumeva, pre svega, ekspanziju javnih rashoda i javnog sektora u odnosu na privatni. Tradicionalna preimućstva individualizma moraju sačuvati svoju vrednost. Keynes pri tom misli na primućstva proizvodne sposobnosti, preimućstva decentralizacije i delovanja ličnog interesa. Isticao je da je individualizam najbolja zaštita lične slobode i najbolja zaštita raznolikosti života. Za Keynesa je on »jedino moguće sredstvo da se izbegne uništenje postojećih privrednih oblika u njihovoj celini i... uslov uspešnog delovanja inicijative pojedinca«[8].

U traženju rešenja da se iziđe iz dugotrajne krize i da se spase kapitalistički sistem Keynes nije video izlaz u nacionalizaciji sredstava za proizvodnju. Osnovni problem je u tome kako uskladiti sklonosti potrošnji s podsticajem za investiranje. Dok su klasična i marginalistička škola političke ekonomije isticale da je puna zaposlenost prirodan uslov tržišne privrede, kejnzijanska ekonomija je imala za cilj da pronađe mere za kontrolu nezaposlenosti. Prilično obimna socijalizacija investiranja, kaže Keynes, jedino je sredstvo da se osigura približno puna zaposlenost, iako to ne treba da isključi svakovrsne kompromise i načine na koje bi javna vlast sarađivala s privatnom inicijativom. Ako država uspe da odredi ukupni iznos izvorâ namenjenih uvećanju sredstava, kao i osnovnu stopu nagrade njihovim vlasnicima, ona je uradila sve što je potrebno.[9]

Da bi obezbedila punu zaposlenost i tako spasla kapitalizam od ekonomskih kriza, socijalnih nemira i prevrata, država mora imati, u prvom redu, vodeći uticaj na sklonost ka štednji delimično preko svog poreskog, delimično preko kreditno-monetarnog sistema.

Da zaključimo — krize po Keynesu nastaju uvek kad se drastično naruši ravnoteža između ponude i tražnje, pa nastane de-

[7] J. M. Keynes, *Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca*, Beograd, 1956, str. 394—401.

[8] Isto.

[9] Isto.

Digitized by Google

ficit tražnje. Uostalom, i Marks je pravi uzrok krize hiperprodukcije video u nedovoljnoj potrošnji ekspolatisanog proletarijata.[10] Da bi se kriza suzbila, neophodno je ponovno uspostaviti narušenu ravnotežu. A to u novim uslovima kapitalističkog razvoja može učiniti samo država. Deficit tražnje država će pokriti povećanjem sopstvene potrošnje fiskalnom politikom i povećanjem lične potrošnje stanovništva monetarno-kreditnom politikom. U takvim uslovima državne intervencije tržište i dalje normalno i slobodno funkcioniše.

Na ukupnu tražnju država deluje pre svega fiskalnom i monetarnom politikom. U prvom slučaju su u pitanju porezi, njihova vrsta i visina, a u drugom kamata i njena visina. Većim porezima država povećava prihode i državnu potrošnju, a kamatnim stopama povećava kreditnu tražnju stanovništva. Cilj je da se dâ podsticaj investicijama kako bi se povećala zaposlenost i da se uravnoteže ponuda i tražnja kako bi se izbegle krize. Uravnoteženje ponude i tražnje na višem nivou investicija i zaposlenosti zahteva strategiju ekonomskog razvoja i razrađene mere ekonomske politike.

U toku najvećeg dela tridesetogodišnjeg razdoblja, od pojave Keynesove *Opšte teorije,* najveća pažnja je poklanjana merama koje su sprečavale štednju, dajući podsticaj investicijama, jer je to bio jedini put da se spreče krize, recesija i nezaposlenost. Određivanje tražnje postalo je priznatom javnom politikom. U razdoblju posle drugog svetskog rata izgrađen je ceo arsenal mera određivanja ukupne tražnje kojima se uticalo na društvenu reprodukciju — kao što su porezi, državni zajmovi, krediti, kamatne stope, državne narudžbine, državni budžeti, socijalne pomoći, javni radovi itd., itd.

Ovim i drugim merama koje ovde nisu nabrojane država transformiše kapitalistički ekonomski sistem i produžuje mu vek. One se međusobno dopunjuju i predstavljaju konzistentnu ekonomsku politiku kojom je država intervenisala u privredne odnose.

Ekonomska politika države je bitan činilac kojim se utiče na privredne tokove, sprečavaju krize i obezbeđuju uslovi društvene reprodukcije. A najvažniji zadatak finansijske, monetarne, kreditne, konjunkturne, socijalne, spoljnotrgovinske, politike dohotka i drugih leži u osiguranju stabilnosti tražnje. To je danas ključ ekonomske politike.[11]

Država je uvek bila i ostala čuvar i zaštitnik društvenog poretka. Kad god bi mu zapretila kakva opasnost, ona bi intervenisala, nemilosrdno se obračunavajući sa svima koji ga ugrožavaju. Kao što stupa u akciju u slučaju ugrožavanja državnih

---

[10] Karl Marks, *Kapital*, t. III, Beograd, 1948, ćirilica, str. 193—216.

[11] Seymour E. Harris, *Spasavanje američkog kapitalizma*, Beograd, 1954, str. 6—13.

Digitized by Google

granica i spoljne opasnosti, ili u slučaju unutrašnjih sukoba i obračuna, kad je u pitanju neizvršenje zakona, remećenje reda i ugrožavanje poretka, tako isto država interveniše i u slučaju kada je narušena ekonomska ravnoteža i kad je funkcionisanje privrede dovedeno u pitanje, odnosno onemogućeno. Kad je krvotok zakrečen, država mora razbiti trombove i omogućiti nesmetanu cirkulaciju. Ekonomska politika savremene države i nema drugog cilja.

Kad god privredni sistem zataji nastupa država. Istina, obim i domet ekonomske politike i intenzitet državne intervencije u privredi nisu isti u svim državama, već vrlo različiti, što zavisi od konkretnih potreba i specifičnih uslova i okolnosti. Ukoliko privatna preduzeća u pojedinim zemljama uspevaju da sama održavaju visok nivo zaposlenosti, investicija i nadnica, utoliko država manje interveniše i manje odgovornosti preuzima na sebe. Obrnut je slučaj ako privatna privreda sve to ne može postići, pa je ugrožen i sam opstanak kapitalizma.

U većini kapitalističkih zemalja ekonomska politika države se usmerava na rešavanje socijalnih problema, naročito kad socijalne napetosti dostignu vrhunac. Tada mere ravnomernije raspodele dohotka, socijalne i zdravstvene zaštite izbijaju u prvi plan ekonomske politike. Nezaposlenost, nezbrinutost, siromaštvo pojedinih slojeva stanovništva, loše zdravstveno stanje sirotinje itd. inspirišu mnoge mere socijalne politike, često čak i na štetu ekonomije. U takvim slučajevima država je primorana da obezbedi izvesnu nužnu ravnotežu ekonomike i politike. Ne sme da dopusti da prevagne logika političke birokratije i administriranja, što bi ugrozilo logiku ekonomije i ekonomski napredak. Socijalna politika mora biti prožeta duhom ekonomike. Ako ne bi bila osigurana prevaga ekonomskih rezona, bio bi ugrožen ne samo razvoj i napredak, nego i sam kapitalistički sistem, koji se još uvek mora zasnivati na profitnoj efikasnosti.

Najsrećnija okolnost za kapitalizam kad država stupa na ekonomsku scenu jeste u tome što mere njene ekonomske politike u cilju pune zaposlenosti i pravednije raspodele dohotka imaju svoj duboki ekonomski, a ne samo politički smisao. Posmatrano iz političkog ugla, država ublažava klasne napetosti, sprečava klasne konflikte, izbegava socijalnu revoluciju. Istovremeno, posmatrano kroz ekonomsku prizmu, država svim ovim merama povećava potrošnju i time obezbeđuje društvenu reprodukciju. Problemi se pojavljuju samo onda kad nije dobro pogođena ravnoteža političkih i ekonomskih motiva i kad se dâ suviše maha ekonomski neopravdanim socijalnim apetitima.

Naglaskom na većoj jednakosti dohotka bitno je izmenjen sistem socijalnog osiguranja, zdravstvenog osiguranja i zdravstvene zaštite, kao i postepenim širenjem javnih intervencija i kontrole u privredi na direktan i indirektan način. Te su mere ostvarile pomeranje u raspodeli nacionalnog dohotka u korist ni-

Digitized by Google

žih kategorija i modifikovale odgovarajuću raspodelu nacionalnog dohotka prema diktatu privrednih ciklusa.[12]

Podrška države, kaže Galbraith, životno je važna u razvoju privrede. Ona je tržište, investitor novih proizvoda i tehnologije, jamac rizika koji sa sobom nosi razvoj, dobavljač kvalifikovane radne snage, graditelj auto-puteva, osnivač vazdušnih puteva, utemeljivač i ostalih preduslova za razvoj, spasilac preduzeća koja su u opasnosti itd.[13]

Imajući na umu sve što je do sada rečeno, nije teško nabrojiti sva područja društveno-ekonomskog života u koja se savremena kapitalistička država čvrsto i pouzdano infiltrirala i u kojima suvereno interveniše, provodeći svoju politiku kad god se za to ukaže potreba. Ta se područja mogu sumirati uglavnom kako sledi: nacionalizacija i stvaranje državnog sektora svojine i upravljanje njime; raspodela i preraspodela nacionalnog dohotka preko budžeta, poreza, carina i taksa; subvencija poljoprivredi i drugim privrednim granama i preduzećima; kontrola banaka i kredita; posredovanje u odnosima između rada i kapitala; socijalno, penziono i zdravstveno zakonodavstvo; spoljnotrgovinska razmena i međunarodni ekonomski odnosi; naučna, kosmička, energetska i druga istraživanja; tehnološki razvoj i privredni rast; racionalno iskorišćavanje privrednih izvora zemlje i ekološki problemi. Gotovo je teško naći područje u kome država ne igra značajnu ulogu.

Već duže vreme težište ekonomske politike se pomera od povremenih anticikličnih mera na pokušaj da se osigura dugoročni razvoj privrede. U zemljama zapadne Evrope, a i u SAD, donose se dugoročni programi državnih investicija koji se usklađuju s investicionim planovima privatnih korporacija.[14]

U istom pravcu, poznate su i mere ekonomske politike države koje se preduzimaju radi jačanja baze samofinansiranja preduzeća, kao što su poreske olakšice radi ubrzavanja amortizacije, mere koje ograničavaju visinu dividendi, mere kojima se suzbija porast cena zemljišta, regulisanje komunalnih usluga, racionisanje proizvodnje petroleja, kontrola obradivih poljoprivrednih površina i slične.[15]

Ne treba imati iluziju da je intervencija države u privredi oslobodila kapitalizam svih opasnosti i svih tegoba. Mnogo toga je, istina, uspešno rešeno, kapitalizmu je produžen vek. Ali, istovremeno sa stupanjem države na ekonomsku scenu pojavili su se i novi, do tada nepoznati problemi. Pojavom države tamo gde

---

[12] Čarls Levinson, *Kapital, inflacija i multinacionalne kompanije*, Beograd, 1974, str. 229—230.

[13] J. K. Galbraith, *Ekonomika i društveni ciljevi*, cit. izd., str. 265.

[14] A. Melejkovski, V. Šundjejev, R. Entov, *O mnimih i dejstvitel'jnih izmenenijah v kapitalizme*, »Komunist«, 1965, br. 11, str. 26—38.

[15] Paul A. Baran i Paul M. Sweezy, *Monopolni kapital*, Zagreb, 1978, str. 68.

Digitized by Google

joj ranije nije bilo mesta poremećen je ceo do tada uspostavljeni ekonomski red stvari. Deformisana je logika delovanja ekonomskih zakona. Anarhično i stihijsko tržište potisnuto je u zadnji plan. A sa državom na scenu stupa i sila u ekonomiku, čija logika nema mnogo zajedničkog s ekonomikom. Naprotiv, promene sada više ne nastaju samo ekonomskim putem, već i nasilnim iznuđivanjem. Gde se umeša sila, tu nema više ni slobode ni suvereniteta potrošačâ, nema ni slobodne igre ekonomskih zakona ni slobodnog nadmetanja tržišnih snaga.

Među njih se ubacila sila koja sada propisuje pravila igre i diriguje orkestrom. Sloboda i suverenitet su sada atributi kojima država manipuliše kao nosilac administrativnog nasilja.

Ekonomika i politika su se našle na istom zadatku, istovremeno udružene i razjedinjene. Suviše nasilja guši ekonomske zakone i tržište, a ekonomska ponašanja svodi na nulu. Prepuštanje igri objektivnih ekonomskih zakona vodi narušavanju ravnoteže i krizama. Vođenje ekonomske politike postala je prava mudrost.

Ali najgora je ona ekonomska politika koja u svemu vidi ili prst božji (ekonomske zakone) ili prst države (administrativno nasilje).

Stupanjem u igru države transformisanje kapitalističkog sistema je dalekosežnije nego što se na prvi pogled može i pretpostaviti. »Upravo ova birokratska moć — kaže Galbraith — a ne ona koju klasična ekonomika asocira sa suverenim položajem potrošača, predstavlja danas odlučnu silu koja upravlja ekonomskim i političkim životom.«[16] Promene kapitalističkog ekonomskog sistema u odnosu na sliku koju je o njemu Marks dao u *Kapitalu*, toliko su velike, da gotovo nema institucije i kategorije u njemu koja nije zahvaćena dubokim preobražajima.

»Naš ekonomski sistem — rekao je Harris pre više od trideset godina — ne može opstati ako ga iz osnova ne izmenimo.«[17] I dalje, »znaci zakrečavanja arterija privrede ogledaju se u povećanoj sklonosti da se seku kuponi i u ustručavanju da se rizikuje«[18] Kapitalistička preduzimljivost i rizik, dakle, ustuknuli su u svom zamahu pred krizom. Toliko slavljeni Schumpeterov preduzetnik se sklanjao u sigurnije vode, tamo gde može da preživi. A ko će onda davati podsticaj proizvodnji, inovacijama, napretku? Ostala je samo država. Ona je jedina i mogla radikalno promeniti sistem — što se i pokazalo.

Stalni porast intervencije učvrstio je državu u rukovodećoj ulozi u kapitalističkom društvu, što je od naročite važnosti i što i danas svi priznaju.[19] A svaki korak u intervenciji unosio je i

[16] J. K. Galbraith, *Ekonomika i društveni ciljevi*, cit. izd., str. 9.

[17] Seymour E. Harris, *Spasavanje američkog kapitalizma*, cit. izd., str. 6—13.

[18] Isto.

[19] Jean Jacques Servan Schreiber, *Američki izazov*, Zagreb, 1968, str. 205.

Digitized by Google

promene u sam sistem, promene koje koriguju njegov mehanizam kako bi mogao i dalje funkcionisati. Intervenišući sve više u privredne odnose, država je menjala i svoj aparat, dopunjujući ga, ispravljajući i usavršavajući kako bi ga učinila sposobnim da preuzme na sebe izvršenje njene ukupne politike. A to je imalo za posledicu enorman porast birokratije i njene moći.

Država je postala sastavni deo ekonomskog sistema, preuzimajući na sebe sve poslove — kako iz neproizvodne tako i one iz proizvodne sfere — u kojima se privatni preduzetnik pokazao nemoćnim, poslove koji zahtevaju grandiozne investicije i koje je nemoguće ili nepogodno obavljati na osnovi profita i privatnog kapitalističkog vlasništva.

No, osim države, ima i drugih centara moći, sasvim nezavisnih, čak i međusobno sukobljenih, kao što su radnički sindikati i velike korporacije. U SAD, na primer, federalna vlada ujedinjuje i daje opšte pravce razvoja, ali pored nje postoje i »privatne vlade« kao što su radnički sindikati i gigantske kompanije. Država je u većoj meri postala partner kapitala i rada, a ponekad sredstvo i jednog i drugog. Ona daje podsticaj razvoju i oslobađa inicijativu.[20]

Iako su država, sindikati i velike korporacije često konkurenti i oponenti, oni međusobno sarađuju. Niko od njih ne želi da uništi onog drugog. Naprotiv, među njima vladaju partnerski odnosi i svi imaju deo zasluga za funkcionisanje i uspeh sistema. Svi sukobi među njima odigravaju se u okvirima pravila igre i poretka. Niko i ne pomišlja da uništi sistem. Naprotiv, svi se brinu da se on očuva.[21] Svako radi u okviru svojih funkcija i nadležnosti, svojih prava i dužnosti i svojih zadataka u privrednim poslovima.

Uprkos partnerskog odnosa sa sindikatima i korporacijama, jedino država poseduje monopol nasilja, što je čini najmoćnijom i najautoritativnijom od svih drugih organizacija i »privatnih vlada«. Otuda je sasvim prirodno i posve normalno da se na čelu ove partnerske piramide nalazi državna vlast koja nacionalnoj ekonomiji daje »određeni, unapred željeni i nameravani impuls koji se dalje prenosi po jednom vrlo hijerarhizovanom sistemu na ekonomske agense, horizontalno i vertikalno«[22].

Veliki privredni sistemi i državni organi danas su faktički povezani u jedinstven proizvodni i prometni sistem, bolje rečeno, jedinstven ekonomski sistem. Politički, ekonomski, institucionalno i organizaciono država i privreda su nerazlučivo isprepletani. Svi mehanizmi države su se integrisali u jednu celinu na čijem se čelu nalazi vlada. A »današnja kapitalistička vlada izgleda kao kakav ekonomski generalštab iz kojeg se dirigira ekonomskim životom

[20] K. Ker, *Višedimenzionalno društvo*, »Gledišta«, 1971, br. 1, str. 102.

[21] Isto, str. 104.

[22] Louis Davin, *Strukturalne promene u kapitalizmu*, »Međunarodni problemi«, 1968, br. 4, str. 139.

Digitized by Google

društva i usmjerava pravce i tokove njegovog razvoja prema programiranim ciljevima«[23]. Ova simbioza je očevidna, o čemu će biti više govora kasnije.

Najoriginalniji, a možda i najuspešniji privredni sistem savremenog visokorazvijenog kapitalističkog sveta jeste japanski privredni sistem. MITI (Ministarstvo za međunarodnu trgovinu i industriju) tvorac je kombinovane strategije industrijskog i trgovinskog razvoja u državnom i privatnom sektoru. S takvom funkcijom MITI je jedan od središnjih stubova japanskog privrednog sistema. Prvi njegov zadatak je da podstiče i koordinira strukturna opredeljenja, da organizuje ogranke, a zatim da osnaži konkurentnost industrije, istovremeno koncepcijom i konkurencijom. Drugi zadatak se sastoji u tome da se ispravljaju ekscesi i neprilagođenosti nastale usled takvog razvoja, i to raznim usklađivanjem i restrukturisanjem. S jedne strane se biraju pobednici, a s druge žrtvuju gubitnici. Znači, država pomaže preduzeće da ojača, da prebrodi teškoće, da se razvije i pripremi za ring, za konkurenciju, jer je to jedina prava scena na kojoj preduzeće može sazreti i postati snažno i konkurentno.

Ako bismo sve izloženo o sistemskoj strani intervencije države u privredu pokušali da rekapituliramo, nametnulo bi se pitanje, s obzirom na ovolike promene u kapitalističkom sistemu, da li je reč o novom sistemu ili ne. Na to pitanje ne bismo mogli odgovoriti pozitivno, niti se upuštati u potvrdno argumentovana razmatranja. Ipak, nisu posredi tako duboke i radikalne promene koje bi dovele u pitanje sam opstanak kapitalizma kao sistema. Zato dosad i nismo govorili o transformisanju kapitalizma u neki drugi sistem, već o njegovom spasavanju kao sistema i o svim onim merama kojima se to postiže. A s obzirom na to da to spasavanje preuzima država, uz kapitalizam dodajemo samo reč *državni*. Otuda se i državni kapitalizam definiše »kao sveukupnost mjera i akcija kojima suvremena buržoaska država intervenira u privrednom i drugom društvenom životu«[24].

Današnji je svet pun neizvesnosti, nesigurnosti, straha od sutrašnjice, a budući da se svuda smatra da je država onaj »vrhunski poslodavac i planer«, od nje se zato i očekuje suzbijanje »straha od budućnosti«[25].

Najpovoljniji nivo nacionalnog dohotka, po Keynesu, jeste onaj koji odgovara punoj zaposlenosti svih faktora proizvodnje. Do tog nivoa kapitalistička privreda može doći samo onda ako su investicije jednake obimu ostvarene štednje na nivou pune zaposlenosti. Ako se uštedene novčane sume ne utroše u celini u nove investicije, to jest ako su investicije manje od štednje na nivou pune zaposlenosti, to onda vodi opadanju tražnje, cena,

[23] Adolf Dragićević, *Osnovi političke ekonomije*, Zagreb, 1980, str. 161.

[24] Isto, str. 160.

[25] NIN, br. 1746, 17. jun 1984, str. 46.

Digitized by Google

profita i investicija, odnosno dovodi do nedovoljne zaposlenosti faktorâ proizvodnje, što privredu baca u deflatorno stanje. Obrnut proces će nastati ukoliko su investicije veće od štednje na nivou pune zaposlenosti. Tada tražnja na tržištu raste, a zajedno s njom i cene, što privredu dovodi u takozvano inflatorno stanje. Prema tome, uslovi privredne ravnoteže na nivou pune zaposlenosti ostvareni su onda kada su investicije jednake obimu raspoložive novčane akumulacije. Po Keynesu, glavno zlo leži ne u preteranim, već u nedovoljnim investicijama.[26]

Ali, klasični kapitalistički sistem nije raspolagao takvim mehanizmom koji će, s jedne strane, jamčiti da će se štednja trošiti, a, s druge, da će se trošiti samo raspoloživa štednja. U savremenom kapitalizmu, videli smo, taj mehanizam je država. Ona iskorišćava moć koju ima nad prihodima i rashodima da bi stalno osiguravala onu nužnu ravnotežu između štednje i njezine upotrebe.[27] Unošenje tog elementa u kapitalistički sistem integralna je nužnost modernog kapitalističkog društva i mogućnosti planiranja.

Država je preuzela na sebe ulogu da reguliše ukupan dohodak kojim će potrošači raspolagati za kupovinu roba i usluga. Ona će voditi brigu o tome da osigurava stanje takve kupovne moći koja će biti dovoljno velika da bi se kupilo sve što u datom periodu mogu proizvesti svi zaposleni. Ona će svojom politikom, u uslovima visokog stepena zaposlenosti, sprečavati nadnice da dižu cene i da, zatim, cene dižu nadnice, u jednom trajno uzlaznom spiralnom procesu.[28]

Da bi ostvarila ove ciljeve, država je prinuđena da prvenstveno reguliše tražnju. Na to je prisiljava i moderna tehnologija, koja za sobom povlači i sve veće njeno jačanje i proširenje njenih funkcija. »Razvoj tehnologije i, s njim povezane, potrebe da se angažuju kapital i vreme dovodi i na jedan još neposredniji način do regulisanja potražnje od strane države.«[29]

Raznim putevima, o čemu je bilo i još će biti reči, država određuje ukupnu tražnju, a isto tako obezbeđuje onoliki obim kupovne moći koliko je dovoljno da se zaposli postojeća radna snaga. Niska stopa nezaposlenosti smatra se uspehom privrede i dokazom sposobnosti onih koji je vode.[30]

Na isti način, mehanizam kojim se suzbija deficit tražnje upotrebljiv je i u suprotnom smeru. Prelaz sa mera kojima se podržava tražnja na mere kojima se ona ograničava ne predstavlja posebnu teškoću. Tim putem se suzbija inflacija.[31]

Određivanje tražnje postala je neophodna mera sprečavanja kriza i recesija, a time osiguravanja uravnoteženijeg kapitalistič-

---

[26] Žarko Bulajić, *Uvod u političku ekonomiju*, cit. izd., str. 22.
[27] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, cit. izd., str. 69—70.
[28] Isto, str. 27.
[29] Isto, str. 29.
[30] Isto, str. 284.
[31] J. K. Galbraith, *Ekonomika i društveni ciljevi*, cit. izd., str. 176.

Digitized by Google

kog razvoja. Ta funkcija je pripala državi, ali je ona istovremeno »izazvala drastično proširivanje uloge države u privredi i izmenila poreski sistem, od instrumenta za ostvarivanje državnih prihoda u instrument za određivanje potražnje«[32].

Bez određivanja ukupne tražnje danas je nemoguće zamisliti dobro funkcionisanje ekonomike. Ono je postalo bitna potreba modernog kapitalizma. Bez toga bi izbijale, više nego sigurno — kao što je to bio slučaj i ranije — velike fluktuacije tražnje, a za njom prodaje i proizvodnje. Normalno funkcionisanje društvene reprodukcije bilo bi dovedeno u pitanje. Kapital i tehnologija se ne bi mogli koristiti tako uspešno. Položaj tehnostrukture bio bi nesiguran i ugrožen padom zarada. Određivanje ukupne tražnje integralno je u srodstvu s modernim privrednim razvitkom.[33]

Država, dakle, određuje i upravlja tražnjom. Samo na taj način je moguće održati privrednu ravnotežu, obezbediti društvenu reprodukciju i punu zaposlenost faktorâ proizvodnje, osigurati privredni rast i brz tehnološki razvoj. Samoregulisanje slobodnog tržišta, kao što smo videli, postalo je nedovoljno da bi se omogućio takav razvoj. Zato se i smatra da je »industrijsko društvo — društvo prisilne i orijentisane potrošnje«[34].

Određivanje i upravljanje ukupnom tražnjom država vrši na razne načine: povećavanjem i proširivanjem državnog sektora privrede, preko javnih izdataka na naoružanje, na istraživanje i razvoj, na socijalne pomoći, raznim oblicima javne potrošnje, izdacima za izgradnju puteva, aerodroma i ostale infrastrukture, subvencija privredi i preko mnogih drugih oblika državnih izdataka. Upravo sa svim tim državnim izdacima privreda i stanovništvo dobijaju materijalne i finansijske mogućnosti da ostvare efikasnu tražnju proizvoda i usluga. Da bi se moglo uspešno upravljati ukupnom tražnjom, sredstva države kojima ona utiče na tražnju moraju biti dovoljno velika, jer samo tako lični dohoci i porezi mogu biti dovoljno visoki da mogu ostvariti neophodno stabilizatorsko dejstvo.[35] Uspešno održavanje ukupne tražnje zahteva odgovarajući obim vladinih izdataka. A oni mogu biti obilati ako je aktivnost države prema privredi kao celini dovoljno velika. Da bi se porezi dobili u neophodno potrebnom iznosu, oni moraju biti visoki u odnosu na dohodak, ako se njima želi uticati na dohodak, a time i na tražnju.

Stvaranje i razvoj državnog sektora privrede, koji nastaje nacionalizacijom i državnim investicijama, omogućuje državi znatan uticaj na privrednu konjunkturu, privredni razvoj i određivanje ukupne tražnje.

---

[32] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, cit. izd., str. 264—265.

[33] Isto, str. 263.

[34] Serge Mallet, *Nova radnička klasa*, Beograd, 1970, str. 23.

[35] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, cit. izd., str. 364—267.

Digitized by Google

Ovaj je sektor u nekim zemljama zapadne Evrope, kao, na primer, u Francuskoj, vrlo snažan i značajan, a u nekima, kao u SAD, nema bitniju ulogu.

Državni sektor je najznačajniji u oblasti energetike, saobraćaja, telekomunikacija, industrije uglja, metalurgije, u većini infrastrukturnih grana i u oblastima društvenog standarda. On je najsnažniji u bankarstvu. U nekim razvijenim kapitalističkim državama, kao u Francuskoj, sve najvažnije banke se nalaze u rukama države. U velikom broju privatnih preduzeća i banaka država je prisutna kao akcionar, što joj omogućuje i izvesnu kontrolu nad njima.

Međutim, u celini uzev, državni sektor privrede se u poslednje vreme sve više dovodi u pitanje, pa je znatno brojnija reprivatizacija jednom nacionalizovanih ili od države izgrađenih preduzeća nego nove nacionalizacije. Dok se uloga države u privredi sve više širi i jača, dotle državni sektor privrede u tom procesu nema više značaj koji je nekad imao. Ali ipak, na državu kao preduzetnika otpada 20—30 odsto proizvodnje i znatan deo usluga.[36] A jačanje države bez ukidanja privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju uvek se završava jačanjem najmoćnijih grupa krupnog kapitala. Tako smo dobili istovremeno dva velika suparnika i dva velika partnera: državu i džinovske korporacije. O njihovom odnosu biće reči kasnije.

Godine 1964. imali smo sledeće stanje državnog sektora privrede u oblasti energetike i transporta:

Zemlja	Železnički transport	Avionski transport	Elektro-energija	Industrija uglja
Velika Britanija	100	100	100	100
Francuska	100	70	93	98
SR Nemačka	100	92	94	26
Italija	90	50	100	100
Švedska	95	50	46	44
Holandija	100	95	100	60[37]

Prevladavanje državnog sektora u infrastrukturi je razumljivo s obzirom na to kakvu ulogu ima infrastruktura kao opšti uslov funkcionisanja cele privrede. Ulažući u infrastrukturu, država omogućuje veći i dinamičniji rast cele privrede. Preuzimajući na sebe vrlo skupe troškove infrastrukture, država daje snažan podsticaj privatnoj inicijativi, oslobađa preduzeća od troškova koje ona ne bi mogla podneti i omogućuje profitabilnost i efikasnost privatne privrede — kako velikih korporacija tako i manjih privrednih preduzeća. Globalna ekonomska politika, naročito na dugi

[36] M. Maksimova, *Buržuaznoe gosudarstvo i imperijalističeskaja integracija*, »Mirovaja ekonomika i meždunarodnie otnošenija«, br. 6/1971, str. 42—49.

[37] A. Barach, *The New Europe and its Economic Future*, New York, 1964, str. 84.

Digitized by Google

rok, ima izgleda samo ako se oslanja ne samo na krupna preduzeća, već i na celokupnu i dinamičnu infrastrukturu. Uostalom, privatne investicije u infrastrukturnim delatnostima nisu se gotovo nigde pokazale mogućnim, kako zbog potrebe velike mase kapitala iz sigurnih izvora i njegovog kontinuelnog i stabilnog priticanja tako i zbog niskih ili nikakvih profita. Osim toga, infrastruktura je bitan i neophodan uslov života i rada celog stanovništva i funkcionisanja ukupnog društvenog sistema, zbog čega se ne može prepustiti hirovima tržišta i špekulativnoj igri privatne inicijative.

Državne investicije se široko primenjuju. Prioritet se daje progresivnim granama kao što su elektronika i hemijska industrija. Ranije je privatna industrija bila glavni izvor nove tehnologije i inovacija. Ali ona danas više nije kadra da sopstvenim sredstvima podstiče i razvija progresivne grane i modernu tehnologiju, jer one zahtevaju velika ulaganja i mnogo bržu primenu. Taj posao je država morala uzeti na sebe ili se odreći tehnološkog napretka. Računa se da u razvijenim kapitalističkim zemljama država osigurava ili kontroliše od četvrtine do polovine ukupnih investicija.[38] Samo u Francuskoj udeo javnih investicija u ukupnim investicijama kreće se svake godine oko 40 odsto.[39] Državne investicije su sve značajnije. A pošto su glavne banke u rukama države ili pod njenom kontrolom, država utiče na kretanje investicija znatno više nego što sama investira. Sve najvažnije banke u Francuskoj su nacionalizovane, dok je 24 odsto privrede danas u rukama države. Ona može manipulisati visinom novčane mase koja je dostupna kreditiranju i na taj način uticati na visinu kamatne stope po kojoj se taj novac pozajmljuje.[40] Dirigovanje tako enormnim sredstvima koja se investiraju, razumljivo, iziskuje i planiranje na duži rok.

U novije vreme država usmerava investicije pre svega u nove privredne grane s visokom tehnologijom kao što je elektronika. Na tom sektoru su najdalje otišli SAD i Japan, dok Zapadna Evropa zaostaje. Tako je udeo državnog finansiranja u sledeće industrijske sektore SAD i Francuske bio ovakav:

Sektor	SAD	Francuska
Elektronika i elektroindustrija	65%	34,5%
Automobilska industrija	24%	0,5%
Hemijska industrija	20%	2,5%

[38] A. Melejkovski, V. Šundjejev, R. Entov, *O mnimih i dejstvitel'nih izmenenijah v kapitalizme*, cit. izd., str. 28—38.

[39] Roger Garaudy, *Velika prekretnica socijalizma*, Beograd, 1970, str. 130—154.

[40] M. Maksimova, *Buržuaznoe gosudarstvo*... cit. izd., str. 42—49.

Digitized by Google

Ovladavanjem bankama, sopstvenim investiranjem i usmeravanjem investicija u grane visoke tehnologije država ima u rukama najznačajnije poluge kojima može ne samo određivati ukupnu potražnju, regulisati kretanje društvene reprodukcije i voditi uspešnu konjunkturnu i anticikličnu politiku, nego i obezbeđivati solidan privredni rast i menjati privrednu strukturu u korist novih naprednih privrednih grana s visokom tehnologijom.

Državni sektor u oblasti infrastrukture, banaka i investicija pokazao se uspešnim. Ali s nacionalizacijom privatne industrije i rudnika nije uvek bilo tako. Kapitalistička država pribegava nacionalizaciji samo u izuzetnim prilikama, naročito onda kad su u pitanju krupna preduzeća koja upošljavaju veliki broj radnika i koja su zapala u teškoće iz kojih sama ne mogu da izađu. Država najpre pokušava da ih spase subvencijama i drugim merama koje olakšavaju njihovo poslovanje i eventualno fuzionisanjem s drugim firmama. Tek kao krajnju meru koristi se nacionalizacijom.

Državni sektor u celini ima izvesnih prednosti u odnosu na privatni. S njime je efikasnost intervencije države mnogo veća. On se ne razvija radi profita. Zato su cene po kojima prodaje svoje proizvode obično niže. Pomoću njega se često cene nekih proizvoda, naročito osnovnih, kao što su električna energija, plin, ugalj, čelik itd., drže na nižem nivou u cilju obezbeđenja procesa reprodukcije u granama koje troše ove proizvode. Državni sektor manje zavisi od promene konjunkture, pa je postojaniji kao investitor i unosi izvesnu stabilnost u zaposlenost, investicije i proizvodnju. Ta svojstva mu omogućuju da utiče na ublažavanje konjunkture i da dejstvuje anticiklično.[41]

Međutim, kad država upravlja preduzećem raste birokratija. A gde dođe birokratija tu se gubi svaki trag ekonomskoj logici. Gomilaju se neproizvodni troškovi administracije i suvišne radne snage. Produktivnost rada i efikasnost proizvodnje opadaju. Ekonomika se gubi u politici, a politika se koprca u nemoći ekonomske iracionalnosti.

U razvijenim kapitalističkim zemljama nacionalizacija sredstava za proizvodnju postala je nepopularna mera čak i kod socijalističkih vlada. Sve što se nekad nacionalizovalo i stalo na noge reprivatizira se. Shvatilo se da se nacionalizacijom u stvari nacionalizuju samo zidovi fabričkih zgrada i mašine. Stručno znanje, ljudi, talenti i kreativne sposobnosti, ono što danas čini najvažniji faktor proizvodnje, ne mogu se eksproprisati.[42] Došavši u posed fabričkih zgrada i postrojenja, »država bi se, u stvari, umesto plena dočepala njegove sene, i to zato što ono važno za jedno preduzeće nisu ni zidovi ni mašine, nego »nematerijalni«

[41] Vladislav Milenković, *Današnji kapitalizam*, Beograd, 1969, str. 102—103.

[42] Jean Jacques Servan Schreiber, *Američki izazov*, cit. izd., str. 25.

Digitized by Google

elementi, koji se ne mogu nacionalizovati«[43]. Ukoliko se nacionalizovana preduzeća još uvek održavaju i ukoliko se nacionalizacija još katkad sprovodi, to je samo korak predostrožnosti da bi se multinacionalne kompanije ili kapital neke strane države sprečili da stave svoju »šapu« na ova preduzeća. Inače, mnogo je razvijenija praksa mešovitih preduzeća u kojima je država vlasnik jednog dela akcija.

Dok je nacionalizacija mera koja se sve ređe praktikuje, subvencija od strane države velikim privrednim preduzećima koja se nađu u nevolji ili granama koje nisu unosne izgleda da je neizbežna. Teško je zamisliti bankrotstvo jednog džina bez većih posledica na celu privredu, s obzirom na to da bi njegovo bankrotstvo izazvalo još mnogo drugih, jer su oni lančano povezani u reprodukcionom procesu, pa se ni recesija ne bi mogla sprečiti. Posledice bi bile krupne i neizbežne i po zaposlenost, što stvara socijalne konflikte i nemire. Zato, kad se država odlučuje na subvenciju, ona to vrlo nerado čini, osim u slučajevima u kojima oceni da je to jedini izlaz. I ta mera je jedna od mnogih u paketu mera anticiklične politike.

Primera spasavanja velikih firmi preko raznih oblika subvencija u celom razvijenom kapitalističkom svetu poslednjih godina ima mnogo. Ta je praksa redovna, naročito s onim firmama koje posluju sa državom preko državnih narudžbina. Dve velike korporacije u SAD — General Dynamics i Lockheed Corporation — najkrupniji dobavljači Ministarstva odbrane, obavljaju doslovno svu svoju poslovnu delatnost isključivo s državom. Država ih snabdeva obrtnim kapitalom progresivnim plaćanjem ugovornih obaveza. Gubitke tih korporacija takođe pokriva država. A ako im zapreti bankrot, država osigurava finansijska sredstva za sanaciju. Ima mnogo primera spasavanja velikih firmi od bankrotstva. Galbraith navodi primer nekih velikih berzanskih mešetarskih firmi i železničkih kompanija. S tim u vezi zaključuje da velike korporacije ulažu mnogo truda da budu nezavisne od države, osim u situacijama kada im je potrebna njena pomoć.[44] To se do sada dogodilo ne jedanput. A isti je slučaj i s drugim velikim firmama koje znatan procenat svoje proizvodnje namenjuju državi — bilo za potrebe narodne odbrane bilo za kosmička i tehnološka istraživanja.

Poznato je i spasavanje automobilske korporacije Ford.

Na početku Reganovog mandata spasena je i treća po veličini američka automobilska kompanija Kraisler. Za njenu sanaciju Kongres je izglasao kredit od dve milijarde dolara. Sanacija se pokazala uspešnom. Posle otpuštanja 100.000 radnika, zatvaranja

---

[43] Isto, str. 45.

[44] J. K. Galbraith, *Ekonomika i društveni ciljevi*, cit. izd., str. 255, 147.

Digitized by Google

šesnaest fabrika i modernizovanja proizvodnje, kompanija je ponovo stala na noge.[45]

Američka vlada i Kongres su prošle godine u dva maha spasavali osmu po veličini američku banku Continental Illinois National Bank. Da njena propast ne bi povukla za sobom i niz drugih banaka i preduzeća, država je za njenu sanaciju angažovala 7,5 milijardi dolara vlastitih sredstava.

Iako je odlučna orijentacija sadašnje američke administracije na to da država apstinira od bilo kakvog mešanja u privatni biznis i da se vrati načelima starih dobrih vremena liberalizma po principu »ko može da pliva neka pliva — ko ne može neka potone«, to se ne odnosi na gigante. Oni ne mogu i ne smeju da potonu, jer ko zna šta bi još sve sa njima potonulo.

Spasavanje velikih firmi u razvijenom kapitalističkom svetu nije samo pravilo, već i nužnost kojoj se iz već navedenih razloga ne može pobeći. Ali se tako ne radi kad su u pitanju mala i srednja preduzeća. Ona neminovno propadaju. Svake godine bankrotira desetine hiljada takvih firmi u razvijenom svetu.[46]

No, uprkos ovakvom stanju stvari, sve su češći prigovori i sve argumentovanija upozorenja ekonomistâ i poslovnih ljudi na politiku subvencionisanja pojedinih privrednih grana i velikih preduzeća. Prigovori i upozorenja su ozbiljne prirode.

Ukazuje se pre svega na to, da subvencije, umesto da podstiču visoku efikasnost i visoku produktivnost, imaju obrnuto dejstvo. One su loš primer odvraćanja od energičnije borbe za bolje poslovanje. Navikavaju na određene doze državne pomoći, koja deluje više uspavljujući, narkotički, nego što stimuliše na odlučnu poslovnu i radnu aktivnost. Po rečima Davida Roderica, predsednika United Steel States Corporation, čoveka koga smatraju simbolom američke crne metalurgije, subvencije pothranjuju mentalitet neefikasnosti u spirali kojoj nema kraja.[47]

Uz to, politika subvencija je postala kočnica strukturnih promena, koje su u današnje vreme neminovne s obzirom na ekspanziju grana s visokom tehnologijom. Svako zaostajanje u tim promenama preti teškim posledicama po razvoj svih zemalja koje se u njih ne uključe. Izdašne subvencije koje se danas, naročito u Zapadnoj Evropi, praktikuju postale su činilac koji negativno utiče na usmeravanje resursa u rentabilnije grane i u grane visoke tehnologije.

S neprekidnim povećavanjem uloge države u privredi i širenjem njenih funkcija na sva područja ekonomskog i društvenog života budžet postaje jedan od glavnih instrumenata realizovanja njene ekonomske politike i ciljeva privrednog razvoja. Porast budžetske potrošnje u nacionalnom bruto proizvodu najupečatljivije ilu-

[45] »Ekonomska politika«, br. 1704/1705, 29. novembar 1984, str. 45.
[46] Isto.
[47] »Ekonomska politika«, br. 1706, 10. decembar 1984, str. 49.

Digitized by Google

struje naglu rastuću ulogu države u privredi. Preko državnih i lokalnih budžeta država vrši raspodelu jedne četvrtine do jedne trećine nacionalnog dohotka.[48] Udeo budžetske potrošnje u nacionalnom bruto proizvodu krajem devetnaestog i početkom dvadesetog veka iznosio je najviše 5—10 odsto u naprednim kapitalističkim zemljama. Posle velike krize i drugog svetskog rata ona se naglo povećava, tako da sedamdesetih godina već obuhvata trećinu, a u skandinavskim zemljama i Holandiji čak i 40—50 odsto.[49]

U SAD su se ukupni državni izdaci u 1960. godini od 26,5 odsto nacionalnog bruto proizvoda povećali u 1980. godini na 35 odsto.[50] U SR Nemačkoj je udeo države u ukupnoj potrošnji pre dvadeset godina iznosio 33 odsto, a 1983. godine celih 50 odsto.[51]

Najnovijim istraživanjima OECD-a ustanovljeno je da se u zemljama članicama i dalje povećava zahvatanje dohotka od strane države. U periodu od 1979. do 1983. godine prosečan zahvat nacionalnog bruto proizvoda od strane države u dvadeset i četiri zemlje članice povećao se sa 34,6 na 36,6 odsto.[52] Sad vidimo da se tolikim sredstvima može značajno uticati u stabilizacione svrhe i voditi uspešna anticiklična politika.

Budžeti enormno rastu, jer se izdaci države sve više povećavaju. Ti izdaci rastu toliko da se skoro nikad ne pokrivaju redovnim budžetskim prihodima. A poznata je stvar da je izdržavanje države i pokriće svih njenih troškova utoliko skuplje ukoliko je zemlja naprednija i bogatija. Raskorak između budžetskih prihoda i izdataka rađa stalne budžetske deficite, a deficiti, sa svoje strane, državne dugove. To je slučaj u celom zapadnom razvijenom svetu.

Neravnoteža budžetskih prihoda i rashoda znak je opšte privredne neravnoteže. Dok smo nekad, uglavnom pre drugog svetskog rata, imali nedovoljnu tražnju, te je država morala intervenisati u cilju njenog povećanja, u čemu se otišlo suviše daleko, danas je na dnevnom redu porast svih vrsta potrošnje, a naročito državne, koja se ne može pokriti iz redovnih budžetskih prihoda, što rezultira u progresivno rastućem budžetskom deficitu i u porastu državnih dugova i inflaciji. Visoka tehnologija je izazvala takve posledice i poremećaje da kejnzijanski recepti u borbi protiv recesije i nezaposlenosti više nisu dovoljni.

Tokom 1964—1968. godine, kada je trebalo plaćati troškove vijetnamskog rata i izdatke za projekte »Velikog društva« (borba protiv socijalne i rasne nejednakosti), za vreme predsednikovanja Lindona Johnsona, budžetski deficit SAD je iznosio, za svih

---

[48] M. Maksimova, *Buržuaznoe gosudarstvo...*, cit. izd., str. 42—49.

[49] Branko Horvat, *Politička ekonomija socijalizma*, Zagreb, 1984, str. 29.

[50] »Ekonomska politika«, br. 1704/1705, 29. novembar 1984, str. 45.

[51] NIN, br. 1721, 25. decembar 1983, str. 11.

[52] »Ekonomska politika«, br. 1691, 27. avgust 1984, str. 42.

Digitized by Google

ovih pet godina, 42 milijarde dolara. A za vreme Richarda Nixona, kad su troškovi rata i Velikog društva bili još veći, za šest godina (1969—1974) budžetski deficit je bio ukupno 70 milijardi dolara. Međutim, Ronald Regan je samo za četiri godine svoje vlade ostvario ogroman budžetski deficit — celih 547 milijardi dolara.[53]

Budžetski deficit ostalih razvijenih kapitalističkih zemalja je manji, jer su im znatno manji vojni izdaci, ali ipak izazivaju krupne probleme. U 1982. godini savezni budžet SR Nemačke imao je deficit od 37 milijardi maraka, pokrajinski budžeti 24 milijarde i opštinski 7 milijardi maraka. Savezna vlada je za svoje potrebe i za potrebe pokrajina i opština morala uzeti kredit kod banaka od 614 milijardi maraka.[54]

Pokrivanje budžetskog deficita zaduživanjem države odnelo je 1983. godine 75 odsto zajmovnog kapitala raspoloživog na američkom finansijskom tržištu.[55]

Veliki budžetski deficiti »jedu« privatnu štednju, utiču na to da kamatne stope budu visoke i izbacuju privatne korisnike zajmova koji planiraju nove projekte. Tako tretirana državna potrošnja, osim antikriznog efekta i blagotvornog učinka na zaposlenost, ima i svoje porazne posledice po proizvodnju, pa se, u krajnjoj liniji, završava u paradoksu da porast potrošnje ne vodi uvek adekvatnom porastu proizvodnje.

Budžetska neravnoteža SAD, odnosno budžetski deficit, uzrok je i trgovinskom deficitu, koji se iz godine u godinu povećava. Od 42,7 milijardi dolara u 1982. povećao se 1983. godine na više od 70 milijardi, a 1984. već je dostigao 100 milijardi dolara.[56]

Budžetski deficit uzrok je i visokih kamatnih stopa u SAD, koje privlače strani kapital. Kad bi se povećali porezi, što se u ovakvim prilikama skoro uvek dešava, bio bi otklonjen budžetski deficit, a s njime i prekomerno visoke kamatne stope; usporio bi se i priliv stranog kapitala. Međutim, veći porezi usporavaju razvoj privrede i stopu njenog rasta, pa tu meru Reganova administracija odbija da primeni.

Izvlačenje kapitala visokim kamatama iz drugih zemalja, naročito nerazvijenih zemalja i drugih zemalja u razvoju, ima vrlo teške posledice po te zemlje koje ostaju bez tako preko potrebnog kapitala za vlastiti razvoj. Ovim putem se ukupne inostrane investicije u SAD stalno povećavaju, a naročito od izbora Ronalda Regana za predsednika. One su u početku njegovog mandata iznosile 560 milijardi dolara, 1983. su dostigle 749, godine 1984. iznosile su 879 i 1985. 960 milijardi dolara. Iz ostalih razvijenih zemalja, kako se ocenjuje, u SAD će do kraja

---

[53] »Ekonomska politika«, br. 1719, 11. mart 1985, str. 45.

[54] NIN, br. 1721, 25. decembar 1983. str. 11.

[55] »Ekonomska politika«, br. 1701, 5. novembar 1984, str. 41.

[56] »Ekonomska politika«, br. 1702 i 1718, 12. novembar 1984. i 4. mart 1985, str. 41. i 45.

Digitized by Google

1985. godine biti privučeno oko 390 milijardi dolara, to jest oko 97 milijardi godišnje.[57]

Za američko usisavanje kapitala iz drugih zemalja uticajno britansko ekonomsko glasilo »Financial Times« ima teške reči nazivajući ga do sada »najvećom pljačkom svetske akumulacije«[58].

S druge strane, vrednost američkog kapitala investiranog u inostranstvu stalno opada u poređenju s vrednošću investiranog stranog kapitala u SAD. Tako je 1982. godine vrednost američkog kapitala investiranog u inostranstvu za 149,6 milijardi dolara premašila vrednost inostranog kapitala investiranog u SAD. U 1983. godini ta je razlika smanjena na 104 milijarde dolara. U 1984. godini se predviđalo izjednačenje. Ako stvari nastave da idu u ovom pravcu, SAD će u skoroj budućnosti od neto poverioca postati neto dužnik za razliku od 100 milijardi dolara.[59]

Najteža je posledica američkog budžetskog deficita, možda, gomilanje dugova. Usled tog deficita nacionalni dug SAD povećava se dva puta brže od rasta nacionalnog bruto proizvoda. Početkom 1985. godine dug federalne vlade iznosio je 1.573 milijarde dolara. Iznosi, dakle, gotovo dvostruko više od zaduženosti zemalja u razvoju (810 milijardi dolara).

Taj državni dug je stvoren pretežno emisijom državnih obveznica. Kongresni biro za budžet je izračunao da će se izdaci za otplaćivanje američkog državnog duga od 90 milijardi dolara u 1983. godini, odnosno 11 odsto troškova vlade, 1989. godine povećati na 214 milijardi. odnosno 16 odsto troškova vlade. Manevarski prostor Vašingtona u politici biće usled toga veoma sužen.[60]

Iste godine ukupni dug SAD iznosio je 5.994 milijarde dolara, odnosno sedam puta više od duga zemalja u razvoju. U njemu su još i dugovi kompanija koji iznose 2.589 milijardi i dugovi stanovništva u iznosu od 1.832 milijarde dolara.[61]

Tako imamo još jedan paradoks savremenog razvijenog kapitalizma — da je najmoćnija i najbogatija kapitalistička zemlja, koja igra dominantnu ulogu u kapitalističkom svetu, ujedno i najveći dužnik na svetu. Takvim rastućim dugovima se podstiču špekulacije, a ne investicije. Takav put ne vodi ničem dobrom, on pre vodi nacionalnom bankrotstvu nego izlasku iz krize.

Smanjenje budžetskog deficita bilo bi moguće povećanjem poreza. Njima bi se pokrio deficit, a time snizile i kamatne stope. Sniženje visine kamatnih stopa bi, sa svoje strane, smanjilo priliv inostranog kapitala, pa bi tempirana bomba jake eksplozivne snage bila demontirana. Trgovinski deficit bi se smanjivao, a dugovi bi opadali. Vraćanje budžetske i privredne ravnoteže u normalno stanje bilo bi moguće. Tako bi bilo kad povećanje poreza ne bi

---

[57] »Ekonomska politika«, br. 1702, 12. novembar 1984, str. 41.
[58] »Ekonomska politika«, br. 1703, 19. novembar 1984, str. 40.
[59] »Ekonomska politika«, br. 1720, 18. mart 1985, str. 40.
[60] »Ekonomska politika«, br. 1719, 11. mart 1985, str. 45.
[61] »Ekonomska politika«, br. 1718, 4. mart 1985, str. 46—47.

Digitized by Google

imalo i svoju drugu stranu, jer ono usporava privredni razvoj, što bi, na kraju krajeva, odvelo u novu recesiju. I ovim putem, ali na druga vrata, ušlo bi se u ćorsokak. Porast budžetskog deficita i državnih dugova vodi bankrotstvu, a porast poreza ka bezizlazu. Mnogi smatraju da je jedini izlaz radikalno smanjenje vojnih izdataka i povećanje pomoći zemljama u razvoju. Međutim, velika, razvijena, bogata, efikasna, visokoproduktivna, dinamična i racionalno vođena privreda, privreda visoke tehnologije može podneti sve dugove.

Arsenal mera koje nudi kejnzijanska ekonomija očevidno je nedovoljan za rešavanje teških ekonomskih problema kapitalizma. Pokazalo se da je jedan od najbitnijih zadataka moderne kapitalističke države ubrzavanje tehnološkog procesa.

Avangardna tehnologija traži velike troškove i veliki rizik. Ili se treba odreći tog cilja, ili i troškove i rizik prebaciti na državu. Druge mogućnosti nema. No pošto se tehnološke promene podižu na stepen velikih društvenih ciljeva, orijentacija na državu nailazi na opštu podršku i odobrenje. Uporedo s tim postavlja se i urgentan zadatak — obezbeđenje stručnom i školovanom radnom snagom.

Porudžbine vlade čine ogromno tržište. Njihova vrednost u zemljama EEZ jednaka je 17 odsto nacionalnog bruto proizvoda.[62] U SAD su one još veće. Na federalnu vladu i lokalne vlasti otpada 25 odsto čitave ekonomske aktivnosti. Godine 1929. iznosila je samo 8 odsto, a 1969. već 23 odsto.[63] Država je u ovim zemljama najjača mušterija privatne industrije.[64] Veliko državno trošenje je sve više podsticalo širenje i jačanje uloge države u ekonomiji. Još pre skoro trideset godina smatralo se da stepen državne potrošnje, direktne i indirektne, predstavlja dominantan faktor ukupne ekonomske situacije.[65] Otada do danas taj tempo ne jenjava.

Obezbeđenje ubrzanog tempa tehnološkog progresa država postiže, pre svega, sve većim ulaganjima u istraživanja i razvoj. Udeo države u njima dostigao je u zemljama EEZ u 1984. godini nešto oko 5 odsto[66] Međutim, u SAD taj procenat je daleko veći. Država sudeluje u njima sa 80 odsto.[67]

Državni aparat se pokazuje kao odlučujući činilac u razvoju industrijskih sektora budućnosti. To se vidi i iz podataka o izda-

---

[62] »Ekonomska politika«, br. 1713, 28. januar 1985, str. 45.

[63] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, cit. izd., str. 27, 28. i 29.

[64] Jean Jacques Servan Schreiber, *Američki izazov*, cit. izd., str. 265.

[65] Raymond Barre, *Economie politique*, drugi tom, drugo izdanje, Paris, 1958, str. 357.

[66] »Ekonomska politika«, br. 1708, 24. decembar 1984, str. 40.

[67] Jean Jacques Servan Schreiber, *Američki izazov*, cit. izd., str. 23.

Digitized by Google

cima za istraživački rad. Tako vlada SAD učestvuje u izdacima za istraživački rad u industriji aviona i raketa sa 90 odsto, u elektroindustriji i elektronici sa 65 odsto, industriji naučnih instrumenata sa 42 odsto, mašinogradnji sa 31 odsto itd.[68] A 63 odsto celokupnog prometa elektronske industrije otpada na državne narudžbe. U Zapadnoj Evropi taj procenat je znatno manji, svega 12 odsto.[69]

U svim razvijenim kapitalističkim zemljama nadležna ministarstva i druge specijalne državne institucije sarađuju s velikim kompanijama u osvajanju novih tehnologija. U SAD postoji čvrst mehanizam koji, zahvaljujući državnim nabavkama, podstiče tehnološke inovacije. Ugovorima o istraživačkim radovima, poreskim olakšicama, ugovorima o kupovini proizvoda i zajmovima za potrebne investicije država podržava, podstiče i ubrzava razvoj industrija budućnosti.

Upravo su zbog toga SAD u ovo vreme ostvarile najveći tehnološki napredak u svojoj istoriji i u istoriji sveta uopšte. Federalna vlada obilato finansira velike projekte kako bi se nova otkrića velike nauke sa područja izuma prenela na industrijski plan. Zahvaljujući golemim budžetskim izdacima, koji posredno predstavljaju najrentabilnije investicije, postignut je najveći napredak na području nove visoke tehnologije.[70] Razvijeni kapitalistički svet uspešno rešava problem razvoja nauke i tehnologije.

Krize i recesije se mogu uspešno prevladati samo ako se ostvare rezultati. Svaki neuspeh ekonomske politike na ovom planu, svaki promašeni dolar u izdacima i nabavkama države može recesiju samo još više produbiti. Savremena država razvijenog kapitalizma je našla adekvatan pravac usmeravanja izdataka.

Izdaci za naoružanje su najneposrednije povezani s razvojem nove tehnologije i uzdizanjem nove avangardne industrije. Upravo tim granama država daje najviše sredstava za istraživanje i razvoj i od njih najviše kupuje, u što smo već imali prilike da se uverimo iz navedenih podataka. A to nije i ne može biti slučajno. Državna potrošnja se najvećim delom usredsređuje na nabavku vojne i tehničke opreme za naoružanje i industrijski razvoj.

Moderna kapitalistička država je materijalno zainteresovana za potrošnju vojske. Zato se u ekonomskoj politici i budžetskim rashodima za odbranu pridaje posebno značenje. U SAD su ti rashodi gotovo dvostruko veći od vladine potrošnje. Vrlo velik deo javne aktivnosti države, između trećine i polovine, neposredno je povezan s narodnom odbranom i istraživanjem kosmosa.[71]

Od 1933. do 1963. godine ukupna lična potrošnja u SAD se povećala 2,4 puta, a vojna potrošnja (pri čemu je uračunata de-

[68] Isto, str. 67—68.

[69] Isto, str. 23.

[70] Isto, str. 123, 124, 162. i 179.

[71] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, cit. izd., str. 26—27.

Digitized by Google

valvacija dolara) u istom periodu za više od 18 puta.[72] U dvadeset i tri posleratne godine (1946—1969) iznos vojnih izdataka u SAD, izražen u tekućim cenama, bio je 1.381 milijardu dolara, a odgovarajući troškovi za vreme drugog svetskog rata iznosili su svega 278 milijardi dolara. Vojni izdaci u navedenom posleratnom periodu bili su, prema tome, pet puta veći od troškova vođenja drugog svetskog rata.[73] Tokom poslednje četiri godine (1980—1984) SAD su utrošile za odbranu oko 1.000 milijardi dolara.[74] Vojni budžet SAD iznosio je 1976. godine 107 milijardi dolara, a 1984. se već popeo na 221 milijardu i 1985. godine 259 milijardi. Predviđa se da će se on svake godine uvećavati, i to: 1986. godine 286 milijardi, 1987. godine 325 milijardi i 1988. godine 359 milijardi dolara.[75]

Imajući u vidu ovoliko enormne izdatke države na vojsku i naoružanje u vodećoj zemlji kapitalističkog sveta, koji iz godine u godinu, još od kraja drugog svetskog rata, stalno rastu u visokom procentu, razumljivo je što veliki broj ekonomsih pisaca ovoj pojavi pridaje prvorazrednu ulogu u uplitanju države u privredu, smatrajući da država preko visokih vojnih budžeta i preko militarizacije privrede i društva ostvaruje vodeću ulogu ne samo u privredi, nego i u društvu u celini.

Vojni izdaci su sami po sebi ogromna koncentracija platežno sposobne tražnje koja stvara zajemčeno tražište za određenu količinu robe i usluga.

Iako svi izdaci, manje-više, povećavaju tražnju — bilo to izdaci na oružje, penzije, na zaštitu prirodne sredine itd. — nemaju svi isti značaj za tehnološki razvoj. Vojni izdaci daju najveće efekte u tom pravcu. Oni su snažan podsticaj razvoju visoke tehnologije koja se koristi i u civilne svrhe. Oni su istovremeno moćan stimulans ukupnog privrednog rasta. Mnoge inovacije i izumi koji se dobijaju u ratnoj industriji obilato se koriste i u civilnoj proizvodnji. Vojna ekonomika gotovo da ne zna za rizike koji bi, inače, bili neprihvatljivi za civilnu ekonomiku, pa se tako izbegavaju rizici i u civilnoj ekonomici. General Dynamics, Studebaker i druge velike korporacije preživeli su i preživljavaju katastrofe zahvaljujući širokom i sve većem učešću u vojnim nabavkama. Velike korporacije se ne odriču tih prednosti, koje dobijaju trkom u naoružavanju. Povećanje državnih izdataka na bilo koji drugi oblik potrošnje ne može ničim nadomestiti sve ove i druge prednosti koje one imaju državnom potrošnjom u vojne svrhe. »Drastično usporavanje trke u naoružavanju nakon opšteg popuštanja hladnog rata žestoko bi protivrečilo potrebama

---

[72] A. Melejkovski, V. Šundjejev, R. Entov, *O mninih i dejstvitel'nih izmenenijah v kapitalizme*, cit. izd., str. 26—38.

[73] S. L. Vigodski, *Sovremennij kapitalizm*, Moskva, 1969, str. 327—346.

[74] »Ekonomska politika«, br. 1718, 4. mart 1985, str. 46.

[75] »Ekonomska politika«, br. 1719, 11. mart 1985, str. 45.

Digitized by Google

industrije.«[76] Velike korporacije dobijaju odlučujući uticaj u privredi i politici. Može se postaviti korelacioni odnos između rasta vojnih izdataka i profita korporacije. Zato i nije preterana tvrdnja da glavni podsticaji trci u naoružavanju dolaze od velikih korporacija.

Tamo gde su narudžbine pouzdane i unapred poznate, gde troškovi i rizici ne predstavljaju prepreku investiranju, tamo je i sigurnost planiranja obezbeđena, pa sve velike korporacije koje su ugovorno i nabavkama povezane s državom imaju sve prednosti u tom pogledu. Ministarstvo odbrane podržava najrazvijenije planiranje u industrijskom sistemu. A ono osigurava dugoročne ugovore i podstiče veliko ulaganje kapitala u područje najrazvijenije tehnologije. Tehnostruktura ovih korporacija ne bi mogla planirati nikakvu drugu proizvodnju s tolikom izvesnošću, pa se ona zato poistovećuje sa ciljevima oružanih snaga. Njeni pripadnici su podjednako odani tim ciljevima kao i oficiri tog vida oružja. Zato su, s druge strane, i oružane snage u pogledu tehničkog razvoja duboko zavisne od velikih korporacija koje ih snabdevaju.[77] Reč je o međuzavisnosti najvišeg stepena.

Određivanje ukupne tražnje može biti uspešno samo u oslonc u na širok javni sektor. A »čisto vojni izdaci, kaže Galbraith, jesu kamen temeljac na kojem taj oslonac počiva... U svim prigovorima protiv javnog sektora izdaci za odbranu brižljivo su isključeni... Bez vojnih izdataka federalna bi se vlada prepolovila. A i sasvim je neverovatno da bi ona tada imala odgovarajući uticaj na privatnu privredu«[78].

Kao što vidimo, vojni izdaci, sudeći po izvršenoj analizi i s obzirom na iznesene argumente, glavni su instrument u rukama moderne kapitalističke države i ključ njene ekonomske politike kojim se diriguje ekonomikom zemlje.

Vojni izdaci su vezivno tkivo u sprezi između države i velikih korporacija. Njima se ostvaruje simbioza države i velikih korporacija u vojnoindustrijski kompleks koji diriguje i privredom i politikom. Još je Eisenhower isticao da se »totalni uticaj vojno-industrijskog kompleksa oseća u svakom gradu, svakoj državnoj zgradi, svakom uredu savezne vlade«[79].

Iz ovih analiza i konstatacija izvlače se i takvi radikalni zaključci kojima se tvrdi da hladni rat povećava tražnju za robama, pomaže da se održava visok stepen zaposlenosti, ubrzava tehnološki napredak i, na taj način, omogućuje podizanje životnog standarda stanovništva SAD. Ide se toliko daleko da se tvrdi

---

[76] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, cit. izd., str. 365.

[77] Isto, str. 339.

[78] Isto, str. 268. i 269.

[79] Citirano prema: Branko Horvat, *Politička ekonomija socijalizma*, cit. izd., str. 29.

Digitized by Google

i sledeće: »Mi bismo, zapravo, morali biti zahvalni Rusima što pomažu američkom kapitalizmu da radi bolje nego ikada.«[80]

Rashodi za socijalne programe, zdravstvo, penzijsko osiguranje i pomoć nezaposlenima rasli su u zemljama OECD-a za poslednjih dvadeset godina dvostruko brže od društvenog bruto proizvoda.[81] Ti su rashodi značajan pokretač rasta svih oblika potrošnje. Gotovo 50 odsto budžeta u SR Nemačkoj odlazi na različita socijalna davanja.[82] U SAD su najbrže rasli izdaci za socijalnu zaštitu. U posleratnom periodu oni su se više nego udvostručili. Povećali su se od 5,1 na 11,2 odsto društvenog bruto proizvoda.[83]

Širenje socijalne i zdravstvene zaštite i obrazovanja, koje je otpočelo u SAD pedesetih godina ovog veka, dobilo je svoj organizacioni oblik 1956. godine, za vreme administracije predsednika Eisenhowera, osnivanjem Ministarstva zdravlja, odgoja i blagostanja. Novo ministarstvo sa Ministarstvom finansija kao administrativnim partnerom rukovode fondovima socijalnog osiguranja koji se pune ubiranjem od zaposlenih i poslodavaca, a u koje se ne uključuje državna pomoć.[84] Otada je sve češće u upotrebi pojam »država blagostanja«, čiji je cilj izgradnja društva bez siromaštva, bez klasnih sukoba i krajnje nejednakosti, na osnovi pravičnije raspodele dohotka. Vrhunac države blagostanja dostignut je za vreme predsednikovanja Lindona Johnsona, kada je ušao u upotrebu termin »veliko društvo«. Projekte izgradnje velikog društva obilno je finansirala država, a osnovni je cilj bio borba protiv socijalne i rasne nejednakosti.

Mišljenja su bila podeljena. Jedna struja javnog mnenja, koja je bila bliža pogledima klasične liberalne ekonomije, dokazivala je da je cena države blagostanja previsoka, »da radnici nose previše tereta da bi osigurali premalo dokolice«[85], i da ono usporava proizvodnju i obara njenu efikasnost i produktivnost. Druga, bliža kejnzijanskoj ekonomiji, imala je veće razumevanje za nezaposlene, nezbrinute, unesrećene, siromašne i hendikepirane. Ta je struja smatrala da slobodno tržište unesrećuje siromašne sve više i ne pruža im nikakve izglede za život, pa je predlagala još radikalniju i bržu izgradnju države blagostanja, to jest i dalje širenje i produbljivanje socijalne i zdravstvene zaštite, kao i dalje izjednačavanje dohodaka. U prilog tih zahteva ističe se da se, istina, znatna sredstva godišnje uzimaju od uspešnih u zemlji i troše se na one manje uspešne. Ali sva su ta sredstva neprestano usmerena na stvaranje tržišta roba i usluga, što je nova prilika za

[80] Sumner Slichter, citirano prema: J. K. Galbraith, *Ekonomika i društveni ciljevi*, cit. izd., str. 167.

[81] »Ekonomska politika«, br. 1704/1705, 29. novembar 1984, str. 45.

[82] NIN, br. 1721, 25. decembar 1983, str. 11.

[83] »Ekonomska politika«, br. 1704/1705, 29. novembar 1984, str. 45.

[84] Adolf A. Berle, *American Economic Republic*, London, 1963, str. 176—185.

[85] Isto.

Digitized by Google

poslovne ljude. Svi ti socijalni izdaci predstavljaju »ugrađeni stabilizator«[86] koji deluje blagotvorno u dva pravca — u pravcu smanjenja klasne tenzije i ublažavanja patnji ugroženih i unesrećenih i u pravcu uspostavljanja i održanja ekonomske stabilnosti. Rezultatima se ne može biti zadovoljno sve dok »najniži sloj ne bude smanjen na neumanjiv minimum neodgovornih i nesposobnih, a možda ni onda«[87].

Efekti takve socijalne politike su višestrani. Postojećim sistemom socijalnog osiguranja umnogome se otupljuje oštrica kratkoročne nezaposlenosti; ona je neophodna i radi jačanja masovne kupovne snage. Snaženje fondova socijalnog osiguranja povećava akumulaciju za kreditiranje investicija.

Rashodi na društvene delatnosti izuzetno su značajni ne samo sa stanovišta anticiklične politike, otupljenja oštrice klasne borbe i politike socijalnog mira, nego i sa stanovišta tehnološkog razvoja. Njega nema bez visokoobrazovanih stručnih kadrova. Od njih taj razvoj počinje i sa njima se produžuje u praktičnoj primeni.

Izdaci na ovom društvenom sektoru u razvijenim kapitalističkim zemljama su se posle rata stalno povećavali. U poslednje vreme Reganova administracija ocenjuje da su oni suviše narasli i postali uzrok neracionalnosti i neefikasnosti u ekonomici i u celom društvu. S obzirom na to da se izdaci za naoružanje iz godine u godinu povećavaju, Reganova administracija je odlučila da ih nadoknadi, umesto povećanjem poreza, kresanjem socijalnih izdataka, kako bi, koliko-toliko, uravnotežila drastično narušenu ravnotežu budžeta.

Međutim, kad se ti izdaci jednom povećaju, teško ih je kasnije smanjivati. Kad je jednom ustanovljena potpora za škole, bolnice, javni saobraćaj itd., ona se ne može više lako ukinuti. Svaki pokušaj u tom pravcu izaziva društvene konflikte veće od onih koji su se zbivali pre njihovog ustanovljenja. Mnogo je teže savladati otpor njihovom ukidanju nego njihovom ustanovljenju, jer i one potiču dobrim delom iz poreza i sličnih izvora.

Privredna oblast u kojoj je država najranije počela intervenisati jeste oblast spoljnotrgovinske aktivnosti. Carine i ostale spoljnotrgovinske dažbine i mere oduvek su bile najznačajniji instrumenti u zaštiti sopstvenog ekonomskog razvoja i u regulisanju spoljnotrgovinskih odnosa. Pod uticajem nove visoke tehnologije, nastanka i jačanja gigantskih korporacija, promene ni na ovom sektoru nisu izostale. Pošto je ova oblast predmet posebnih ekonomskih disciplina i istraživanja i pošto ona predstavlja izuzetno značajnu, razgranatu i veoma obimnu oblast, učinićemo samo neke napomene. (Navodimo i to da je ova oblast, uza sve ograde, takav sektor ekonomske aktivnosti u kome najviše dolazi do izražaja međuzavisnost pojedinih nacionalnih država.)

[86] Isto.
[87] Isto.

Digitized by Google

Mere za regulisanje privrednog razvoja, kao što su povećanje ili smanjenje državnih poreza, stimulisanje povećanja izvoza ili njegov pad, odnosno stimulisanje uvoza i slično, samo u jednoj zemlji, automatski deluje i na tok reprodukcionog ciklusa drugih zemalja, to jest na nivo inflacije, valutni kurs, na stanje trgovinskog i platnog bilansa. Kao rezultat imamo sve veći porast međusobne zavisnosti pojedinih nacionalnih privreda i njihove spoljnotrgovinske ekonomske politike.

Usmeravanje spoljne trgovine država obezbeđuje zakonskim propisima, sklapanjem međunarodnih ugovora, deviznom i monetarnom politikom. Ona je postala oblast u kojoj individualni ekonomski agensi nemaju više nikakvu slobodu delovanja, već se, naprotiv, moraju pokoravati pravilima igre koja im nameće država.[88]

Videli smo da se država vrlo široko koristi poreskom politikom za preraspodelu nacionalnog dohotka. Na sektoru spoljne trgovine država se ovim instrumentom vrlo obilato koristi. Porasle su dimenzije državnih operacija izvoza robe, za dodeljivanje izvoznih premija i za vraćanje poreza na promet izvoznim firmama. Država je proširila i usavršila sistem plaćanja realizacije proizvoda na spoljnim tržištima. Državno osiguranje izvoza potisnulo je u mnogim zemljama u zadnji plan privatno osiguranje, jer su se, usled nove moderne tehnologije, znatno produžili rokovi isporuke mašina i opreme i povećao komercijalni rizik za njihov izvoz. A povećan je i politički rizik, koji je vezan za složenu i konfliktnu političku i društvenu situaciju u pojedinim zemljama, a naročito u zemljama u razvoju. U takvim konfuznim i nesređenim ekonomskim i političkim uslovima u savremenom svetu država je prinuđena da, ako direktno ne osigurava, a ono bar da jemči izvozne rizike.

Povećanje izvoza, obezbeđenje deviznog priliva i ravnoteža platnog bilansa predstavljaju danas neophodan uslov unutrašnje privredne ravnoteže, visokog privrednog rasta, tehnoloških inovacija i pune zaposlenosti u svakoj zemlji. Zato nije ni čudo što svaka razvijena kapitalistička država preduzima sve što je u njenoj moći da stalno povećava izvoz. Na obezbeđivanju tržišta širom sveta ona angažuje vrlo iskusne, kvalifikovane i komunikativne asocijacije i udruženja industrijalaca, izvoznike, trgovce koji imaju veoma operativnu prodajnu mrežu i stalno dežurnu marketing-službu. Šefovi tih asocijacija, njihovi stručnjaci, menadžeri i prateći ekonomski naučni instituti drže sve konce izvozne tržišne privrede. Njihove službe neposredno signaliziraju i upućuju svaku granu, svaku firmu na to gde će i šta najbolje prodati u inostranstvu. A unapred obezbeđena tržišta olakšavaju privredi da se usredsredi na kvalitet, produktivnost, troškove i disciplinu cena, jer je to jedina zaloga uspeha.

---

[88] Louis Davin, *Strukturne promene u kapitalizmu*, cit. izd., str. 139.

Digitized by Google

No, kad je državno uplitanje u privredu postalo nerazdvojni deo ekonomije kapitalističkog sistema i kad funkcionisanje tog sistema i spoljne veze neposrednije zavise od države, koordinacija spoljnoekonomske politike jedne sa drugim državama postaje nužnost koja se ne može izbeći. Na tom planu stalne međusobne koordinacije spoljnoekonomske politike rađa se mnoštvo međunarodnih ekonomskih, pa i političkih integracija.

Tako je savremena kapitalistička država prisiljena da na sebe preuzme ne samo ulogu stimulatora spoljnoekonomskih veza, već da postane i glavni subjekt, zajedno sa velikim korporacijama, integracionih procesa među kapitalističkim zemljama.

Istina, posao je mučan. U svakoj zemlji ekonomska politika ima karakteristične crte, svoje oblike i metode, koji su uslovljeni mnoštvom razloga istorijskog, socijalnog i ekonomskog karaktera. Nacionalne razlike u oporezivanju često su mnogo jača kočnica na putu integracionih procesa među kapitalističkim zemljama nego što su carinske i druge barijere čisto spoljnotrgovinskog karaktera. Ali ti su procesi od kraja drugog svetskog rata do danas ipak prilično poodmakli.

Dosadašnje izlaganje je pokazalo svu dubinu u kojoj je država potonula u zamke ekonomike. Sve većom intervencijom u privredne odnose i sve snažnijom moći u društvu ona se zapetljala u gustu mrežu administracije, tako da iz tog haosa u dogledno vreme teško može izići. Država je stupila na scenu da bi spasla kapitalistički sistem. Spasavajući ga, ona ga je počela sve više gušiti. Bilo joj je relativno lako popeti se na ekonomsku scenu, ali nikako i sići sa nje.

Država i krupne korporacije srasle su neraskidivim vezama. Galbraith kaže da »crta koja bi trebalo deliti državu od onoga što se naziva privatnim preduzećem, ili barem od njegova visokoorganizovanog dela, tradicionalna je obmana«[89]. Industrijski sistem je nerazmrsivo povezan s državom. Zrela korporacija je u znatnoj meri samo produžena ruka države, a država je još u većoj meri instrument industrijskog sistema. Granica između privatne i javne vlasti je neodređena, a u velikoj meri i samo prividna, »dok je užasavajuća sprega javnih i privatnih organizacija potpuno uobičajena«[90].

Tako nešto se nije moglo zamisliti između države i preduzeća liberalnog kapitalizma. Uzajamno nepoverenje bilo je izraženo do tolikog stepena da je na obadve strane vladala krajnja opreznost i budnost, »kako bi se sprečilo da biznis nadvlada državu ili država biznis«[91].

Danas je sasvim drugačije. Nikakva oštra crta ne odvaja vladu od privatne firme. Ona postaje veoma nejasna, neodređena ili

[89] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, cit. izd., str. 271.

[90] Isto, str. 328.

[91] Isto.

Digitized by Google

je uopšte nema. A ako je i ima, onda je ta crta veštačka. Svaka je organizacija važna onoj drugoj. Njihovi funkcioneri dolaze u dodir u svakodnevnom radu. Država prihvata ciljeve korporacija, i obrnuto — korporacija ciljeve države. Država ima presudnu ulogu u ostvarivanju ciljeva velikih korporacija. Bez države one ih ne bi mogle ostvariti. U suštini, u svakodnevnoj praksi se pokazuje da je svaka od njih »samo produžetak neke druge«[92].

Nacionalni ured za aeronautiku i kosmos SAD (NASA), Komisija za atomsku energiju (AEC), Federalni ured za vazduhoplovstvo (FAA) i slična javna tela jesu takvi državni organi koji su neraskidivo povezani s velikim korporacijama zajedničkim ciljevima razvoja i planskim proizvodnim projektima, koji zahtevaju enormno ulaganje kapitala i razvijanje nove visoke tehnologije.[93] Pomenuti federalni uredi i drugi koji se bave tehnološkim napretkom jesu produžena ruka tehnostrukture velikih korporacija, koje se poistovećuju s potrebama tih ureda.[94] U stapanju državne birokratije i tehnokratije velikih firmi stvari idu toliko daleko da je čak moguće zapaziti da su državna upravna tela sklona da se pretvore u prosta oruđa, pa i u marionete gigantskih korporacija. »Došlo je dotle da se to smatra normalnim.«[95]

Industrijski sistem se, dakle, poistovetio s javnim ciljevima. On nije nešto odvojeno od vlade. Naprotiv, on sve više postaje deo šireg kompleksa koji ujedinjuje kako velike korporacije tako i državu. Na složenim zadacima industrijski sistem se fuzionisao s državom. Profesor Richard Tybout smatra da su »takve firme polunacionalizovane«. On ujedno uočava da administrativni mehanizam, proizašao iz ove fuzije, narasta i istiskuje tržišni mehanizam. Na mesto nezavisnog privatnog biznisa nastaje integrisana hijerarhijska struktura organizacije koju sačinjavaju agencije i njeni dobavljači. Tim načinom zrela korporacija postaje stvarno deo šireg administrativnog kompleksa s državom.[96] A to je još jedan snažan udar na tržište, kojim se tržišni mehanizam polako nadomešta administrativnim. Država, kao organ nasilja po prirodi stvari i po logici njenog funkcionisanja, čim uzme u svoje ruke dizgine privrede, ujedno slama ne samo otpore privrede, već i otpore tržišta i ekonomskih zakona. Između države kao koncentrisanog nasilja i tržišta i ekonomskih zakona ne može se staviti znak jednakosti. Ekonomski mehanizam mora sve više da trpi ofanzivu administrativnog mehanizma.

Jezgro ove sprege i fuzije predstavlja enormna državna potrošnja, o čemu smo već opširnije govorili, kojom država kupuje proizvode velikih korporacija. Tom potrošnjom se faktički finansira dinamični tehnički razvoj i održava kontinuitet potrošnje.

---

[92] Isto, str. 342.

[93] Isto, str. 343.

[94] Isto, str. 400.

[95] J. K. Galbraith, *Ekonomika i društveni ciljevi*, cit. izd., str. 199.

[96] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, cit. izd., str. 412—414.

Digitized by Google

Osigurava se stalni priliv kupovne moći, što omogućuje stalni tehnološki napredak i stalni rast krupnih firmi, jer se to sve vrši pod izuzetno povoljnim uslovima za ove gigante.[97]

Dok preduzetnička firma nije mnogo zavisila od države, velika korporacija ne može čak ni postojati bez nje. Njena zavisnost od države je presudna, kako u pogledu školovanja kvalifikovane radne snage, određivanja ukupne tražnje, stabilnosti cena i nadnica, tako i u pogledu snabdevenosti kapitalom, bez čega ni jedna firma ne može poslovati. A preko vojnih i drugih tehničkih nabavki država veže najveći deo kapitala korporacija u području najrazvijenije tehnologije.[98]

Videli smo da imperativ tehnologije i kapitala jednostavno ne dopušta krupnoj firmi da bude podložna mehanizmu tržišta i da ona određuje cene i planira količinu robe koja će se prodati po tim određenim cenama. Baš zato što ne sme biti podložna tržištu ona ne može postojati odvojeno od države, već samo kao organska celina, samo u prisnoj vezi s njom.[99]

Najbitnije od svega je to što gigantske korporacije jedino u osloncu na državu i samo pomoću nje mogu ostvariti dominaciju u celoj privredi. A ključ takve njene uloge krije se u nabavkama vojne opreme i opreme za kosmička istraživanja, kao i druge tehničke robe, čija je proizvodnja povezana s vrhunskom tehnologijom. A ko ima pristup tim nabavkama taj je u posedu i nove tehnologije i tehnološkog razvoja. Najveći deo sredstava koja troši vojska odlazi velikoj industriji. U 1959. godini sto velikih korporacija primilo je oko 80 odsto tih sredstava. Ali te iste firme učestvuju samo sa 41 odsto robe prodate vojsci. Ove korporacije primaju sredstva za istraživački rad. Plaćen im je honorar za usluge. A potom im se dopušta da zadrže pravo na naučna otkrića.[100] Nema nikakve sumnje da korporacije koje ugrabe kontrolu nad novim tehnološkim procesima zauzimaju ključne položaje u svojim industrijskim granama i u celoj privredi. Glavnu reč o tome koje će to korporacije biti ima federalna vlada. Po gruboj proceni, od 15 milijardi dolara ukupno utrošenih za istraživanje i razvoj u 1961. godini federalna vlada je dala oko dve trećine.[101]

Dva najvažnija pravna akta, odnosno administrativna instrumenta, kojima se povezuju država i velike korporacije jesu ugovor o snabdevanju i nabavkama i ugovor o istraživanju i razvoju koji one međusobno sklapaju. Preko tih ugovora je najbolje izražena sprega interesâ državne birokratije i korporacijske tehnostrukture. Interesi nisu samo opšte prirode, to jest interesi korporacije za njen opstanak i razvoj i interesi države za opšte

[97] J. K. Galbraith, *Ekonomika i društveni ciljevi*, cit. izd., str. 146—147.
[98] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, cit. izd., str. 337.
[99] Isto, str. 207.
[100] Ester Kefauver, *In a Few ands*, New York, 1965, str. 246.
[101] Isto, str. 245—246.

Digitized by Google

nacionalno dobro, već interesi birokratskog i tehnokratskog sloja materijalne i druge prirode. Njihovi interesi ne zasnivaju se na opštim interesima i praznim idealima, već na stvarnoj i opipljivoj materijalnoj moći i značajnim privilegijama. Krupnoj vojno-državnoj birokratiji i istaknutim pripadnicima tehnostrukture velikih korporacija svuda su vrata otvorena i omogućen im je pristup svim funkcijama, činovima, poslovima, priznanjima i odlikovanjima.

Ova pojava da javne i privatne organizacije nalaze zajedničke ciljeve i zajedničke interese i da ih onda zajednički ostvaruju u ekonomskoj, političkoj i sociološkoj literaturi najčešće se naziva vojnoindustrijskim kompleksom, jer je taj spoj najviše ispoljen između velikih korporacija i vojske. Galbraith misli da joj više odgovara naziv »birokratska simbioza«. Ukoliko mešanje države u privredu uzima sve veće razmere, utoliko državna birokratija brojčano sve više raste i postaje sve moćnija. Veća moć birokratiju sve više približava i povezuje s tehnostrukturom. Tim procesom simbioza između njih se sama nameće, što njihovu snagu diže na viši stepen. Istina, njen razvoj u SAD dostiže najveće razmere u odnosima koji postoje između firmi za proizvodnju naoružanja i Ministarstva odbrane. Velike firme za proizvodnju naoružanja bogat su izvor zaposlenja za sve one pripadnike državne birokratije koji su završili svoju karijeru. Rukovođenje Ministarstvom odbrane je velikim delom u rukama ljudi koji su privremeno prešli na rad u to ministarstvo s visokih položaja u tehnostrukturama firmi za proizvodnju naoružanja.[102] Naziv »birokratska simbioza« više odgovara jer je mnogo širi. Obuhvata ne samo firme koje proizvode oružje, nego i druge velike korporacije, ne samo organ narodne odbrane, nego i ostale državne organe i institucije.

Takav privilegovan položaj preduzeća koje rade za državu — bilo za naoružanje bilo za tehnološka, kosmička i druga naučna istraživanja s jedne, i državne birokratije i korporacijske tehnostrukture, s druge strane, odražava se izuzetno negativno na celokupni razvoj američkog društva, pa i sveta u celini. Dolazi do sve većeg naoružavanja modernim razornim oružjem, do političkog zaoštravanja među blokovima, do basnoslovnog trošenja društvenog dohotka u neproizvodne svrhe, do još većeg siromašenja nerazvijenih zemalja i zemalja u razvoju i do sve veće opasnosti od novog ratnog požara.

Mada izdašno trošenje na naoružanje igra veliku ulogu u anticikličnoj borbi kapitalističke države, ono ne manje podstiče privredne fluktuacije i recesije. Favorizovanje i izdašna pomoć i finansijska podrška jednim privrednim granama degradira druge koje jedva životare. Tako se narušava privredna struktura. Destrukturiranje privrede ima za posledicu njen neravnomeran razvoj, što vodi neusklađenostima. Država, dakle, sopstvenom anti-

[102] J. K. Galbraith, *Ekonomika i društveni ciljevi*, cit. izd., str. 135.

Digitized by Google

cikličnom politikom otvara put krizama i recesijama. Tom birokratskom simbiozom naročito su pogođene neke značajne uslužne delatnosti koje ne uživaju tako izdašan finansijski tretman kao što su školstvo, zdravstvo, socijalne i kulturne ustanove.

Birokratska simbioza je najpre simbioza države i velikih korporacija, zatim simbioza državne birokratije i korporacijske tehnostrukture. Iz simbioze države i korporacija rezultira zajednička ekonomska politika, a iz simbioze birokratije i tehnostrukture vladajuća elita.

Nasuprot klasičnoj tradiciji, privreda i država sada više nisu dva odvojena sveta. Uzajamno približavanje među njima najviše je odmaklo na području izvršne vlasti. Istaknute ličnosti privrednih korporacija uspele su se »do političke eminencije«. Još u doba New Deala one su se priključile političkom vođstvu, a od drugog svetskog rata one njime i dominiraju.[103]

Vladajuća elita u savremenom kapitalizmu ne predstavlja neku posebnu homogenu društvenu klasu kao što je to nekad bila buržoazija. O njoj se ne može govoriti ni kao o monolitnoj birokratskoj kasti, niti kao o vojnoj kliki. Vladajuću elitu u SAD sačinjava sprega privrednih, vojnih i političkih elemenata. Svi oni potiču, najvećim delom, od gornje trećine društvene piramide s gledišta veličine dohotka i društvenog ugleda zanimanja.[104]

Vladajuću elitu karakteriše opadanje uticaja profesionalnih političara i uspon izvršnih funkcionera velikih korporacija i profesionalnih visokih vojnih funkcionera do političkih komandnih pozicija.[105]

Vojni elemenat stiče sve veći ugled i uticaj, koji sve više postaje dominantan. To je bitna karakteristika strukture američke vladajuće elite. Tobožnja permanentna ratna opasnost značajno podiže ugled vojnog elementa i povećava važnost vojne kontrole nad ljudima, materijalom, novcem i vlašću, tako da se gotovo sve političke i ekonomske akcije procenjuju kroz pojmove vojne interpretacije stvarnosti.[106]

Sa sve većom ulogom vojnoindustrijskog kompleksa u ekonomici jača i uloga vojnog elementa u maltene svim društvenim i političkim strukturama. A imajući u vidu ovako snažan uspon vojnog elementa, najpre u ekonomici i politici a zatim i u vladajućoj eliti, mnogi savremeni američki analitičari otvoreno kažu da je savremeni američki kapitalizam »u značajnoj meri vojni kapitalizam«. Podudarnost interesâ viših vojnih krugova i visokih tehnostruktura korporacija deluje tako da moć i jednih i drugih postaje sve veća. Profesionalni političari svoju nekadašnju moć gube iz ruku. Ukoliko moć vojnog elementa i tehnostruktura raste, utoliko profesionalni političari bivaju sve više potisnuti na sporedni kolosek, pa čak i potčinjeni u vladajućoj eliti. U društvu

[103] C. Wright Mills, *Elita vlasti*, Beograd, 1984, str. 355.
[104] Isto, str. 358.
[105] Isto, str. 357.
[106] Isto, str. 356.

Digitized by Google

visokih vojnih funkcionera ne sede političari, već funkcioneri privrednih korporacija, koji u dogovoru i saradnji organizuju i planiraju ratne napore zemlje.[107]

Politika je napustila političare. Njene komandne pozicije su se našle u rukama vojnika. A vojnici su uvek bili i ostali vrlo loši političari. Opasnosti od politike koju inspirišu i vode vojnici danas u atomsko doba nisu male i nikako se ne smeju potcenjivati.

Opasnost do koje dovodi birokratska simbioza u savremenom razvijenom kapitalizmu svakim danom sve je zapaženija. Strategija države koja ide na ruku velikim korporacijama mnogim ljudima je diskutabilna, jer je velika koncentracija moći u malo ruku sila koju je teško kontrolisati. Schreiber smatra da je lek u stvaranju autoriteta države, a ne u slabljenju industrije.[108] Upravo onako kako se to danas i dešava. Znači, u sasvim pogrešnom pravcu.

Iako se nije neposredno mešala u ekonomiku, državna vlast je uvek bila tamo gde se koncentrisala ekonomska moć, uvek je pripadala ekonomski najmoćnijoj klasi. Ispod klade ekonomske moći valja se i vlast. Ko ne poseduje ekonomsko bogatstvo, taj nema ni vlasti. Ako vlast nema upliva na ekonomiku, ako ne može da utiče na sticanje i raspodelu materijalnog bogatstva, ona je slaba i nemoćna. Ukoliko se desi da su vlast i ekonomska moć razdvojene i udaljene jedna od druge, one se vrlo brzo približe jedna drugoj, bilo da se nosioci vlasti obogate, bilo da se bogataši uspnu na vlast, bilo, pak, da se sjedine međusobnim kompromisom i savezom.

Uprkos birokratskoj simbiozi i jedinstvu interesa državne birokratije i korporacijske tehnostrukture, one se nekad nađu u raskoraku. Nisu retki momenti kad jaka država nije samo stub kapitalizma, već i protivteža moći korporacija. Istina, bit utemeljenosti državnog kapitalizma su državna organizacija i velike privredne korporacije. No, odnosi među njima nisu uvek najsrećniji, ali njihov zajednički interes uvek nađe kompromis.

Savremena država je sastavni deo mehanizma kapitalističke privrede u uslovima dominacije velikih korporacija. Bez aktivne uloge države u ekonomici funkcionisanje ekonomskog sistema modernog kapitalizma ne bi bilo moguće. Ona održava ravnotežu u društvu među svim proizvodnim faktorima. Igra arbitražnu ulogu između radničkih sindikata, tehnostrukture i poslodavaca. Koordinira sve značajnije aktivnosti u pogledu privrednog razvoja. Finansiranjem naučnog rada, istraživanja i razvoja omogućuje snažan prodor nove tehnologije.

Arbitražna uloga države je ne samo nova moć administracije, nego je ona i uslov ukupnog kretanja društva. Nije toliko bitno

---

[107] Isto.

[108] Jean Jacques Servan Schreiber, *Američki izazov*, cit. izd., str. 163.

Digitized by Google

direktno uplitanje u rešavanje ekonomskih problema, ni direktna inicijativa u regulisanju pojedinih pitanja, kao što je bitna njena autoritativna moć kojoj se svi obraćaju — i poslodavci i sindikati i druge profesionalne grupacije — da arbitrira u ovom ili onom sporu, da reši ovo ili ono pitanje, da uredi ovu ili onu oblast politike i sistema, da dâ pravac kretanja i reguliše društvene odnose. A savremena država je, ne zaboravimo, birokratska simbioza.

Zajednički interesi državne birokratije i korporacijske tehnostrukture uspostavljaju — na kraju da i to kažemo — ravnotežu moći između države i velike korporacije. Ma koliko ne odgovarala radnim slojevima društva i svetskom miru, ta ravnoteža je presudan stabilizirajući činilac državno-kapitalističkog privrednog sistema.

Svojom intervencijom u privredi država je spasila kapitalistički sistem od sloma. Ali ta intervencija nije i ne može biti, kao ni bilo šta drugo, bezgranična i neiscrpna. Već danas je ona došla do krajnje tačke gde se iscrpljuju sve dalje mogućnosti njenog uspešnog delovanja, pa je počelo i njeno uzmicanje.

U određivanju ukupne tražnje država je otišla suviše daleko. Ona je mnoštvom mera ekonomske politike previše dozirala potrošnju, pa je došlo do pregrejavanja privrede u suprotnom pravcu. Problem je sada u preteranoj, a ne toliko u nedovoljnoj potrošnji. Sve veća državna potrošnja oterala je gotovo sve države razvijenog kapitalističkog sveta u velike budžetske deficite, a naročito SAD. Budžetski deficit najveće, najrazvijenije i najbogatije zemlje kapitalizma prouzrokovao je mnoge do danas nepoznate teškoće. Izazvao je, sa svoje strane, visoke kamatne stope, a one, opet, nerealno visok valutni kurs dolara, a visoki kurs veliki spoljnotrgovinski deficit itd. Sve te deficite nije moguće nadoknaditi ničim drugim osim visokom stopom rasta društvenog bruto proizvoda i visokom produktivnošću rada ili smanjenjem potrošnje. U protivnom, manjkove izravnjava inflacija.

Osim toga, one iste mere koje država preduzima da bi se štednja trošila služe za njeno povećanje. Što se štednja nemilice troši efikasnim investiranjem, veći je i dohodak, a samim tim sve je veća i štednja. Tu pojavu Galbraith naziva paradoksom štednje.[109] Ukoliko se ukupna tražnja uspešnije određuje, utoliko se potreba za tim određivanjem paradoksalno povećava. Ono sprečava pojavu kumulativne silazne spirale dohodaka i uštedevine. Sve to vodi daljim potrebama intervencije države, a postavlja i zahtev za reverzibilnošću određivanja ukupne tražnje. Pokazuje se da država mora raspolagati postupcima za ispravljanje tražnje i kad je ona nedovoljna i kad je prevelika.[110]

Ma koliko se želelo da se stvori država koja stoji iznad svih posebnih interesa, pa i iznad svog sopstvenog interesa, i

[109] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, cit. izd., str. 72.
[110] Isto, str. 262.

Digitized by Google

koja bi raspolagala najvećom mudrošću da u svakoj prilici preduzima najpravilnije korake i najbolje mere u ekonosmkim kretanjima — u tome se nije uspelo. Umesto toga, nastala je država koja je postala, zaplićući se u sopstvene mnogobrojne zakone, mere, odluke, rešenja i gušeći se u gustišu intervencija i regulativnih mera, preterano skupa i neefikasna. Smanjena je gipkost sistema, što je potkopalo mogućnost brzog i uspešnog prilagođavanja preduzećâ i ličnu inicijativu tehnostrukture i preduzetnikâ.

Ni bezgranična potrošnja države na sve i svašta ne vodi ničemu. Ili, tačnije, ona vodi slomu isto kao kriza. Pokazalo se da se država mora rukovoditi starim isprobanim iskustvom da se nikada ne mogu udovoljiti svačije želje. Predusretljive, uslužne vlade uvek su doživljavale poraz. Postoji samo jedan logičan put. Država mora omogućiti strukturne promene, što pretpostavlja dovoljne i vremenski strogo ograničene državne pomoći, koje bi omogućile tehnološki prodor, dale prostor novim industrijama visoke tehnologije i garantovale konkurentsku sposobnost bez ikakve buduće pomoći.

Međutim, država se meša u privredne poslove pretežno iz kratkoročnih motiva, zbog povećanja ili sprečavanja pada zaposlenosti, na primer, pa često izvlači ili povlači već uložena sredstva iz preduzećâ i grana koje ostvaruju pozitivne rezultate i koje predstavljaju područja budućnosti, i ulažu ih u strukturno slabe grane. Takvom preraspodelom sredstava neminovno se usporava proces prilagođavanja i koči razvoj tehnologije i produktivnosti. Kao posledica takve politike, u svim zemljama gde se ona sprovodi, dolazi do slabljenja međunarodne konkurentske sposobnosti i ugrožavanja spoljnoekonomske ravnoteže.

Uz to, svojom sve većom prisutnoćšu u svim sektorima država je postajala sve skuplja. Javni izdaci su poslednjih godina širom sveta povećavani, i to kako u apsolutnom tako i u realnom iznosu. U Švajcarskoj danas, gde je uloga države, u poređenju s razvijenim svetom, najmanje izražena, jedna trećina društvenog proizvoda prolazi kroz javne budžete, u usporedbi s jednom petinom pre dvadeset i pet godina.[111] Taj procenat je u drugim razvijenim kapitalističkim zemljama — kao što smo videli iz prethodnog izlaganja — znatno veći.

Sa sve većom ekspanzijom države u privredne odnose raste enormno i državni aparat, što poskupljuje državu i njene usluge. Sredinom ovog veka državna administracija SAD prešla je brojku od osam miliona lica, od čega je na vojsku otpadalo blizu jedne trećine.[112] A za izdržavanje administrativnog aparata u SR Nemačkoj u 1982. godini potrošeno je više od trećine ukupnih budžetskih prihoda.[113] Od tada se taj procenat stalno uvećava.

---

[111] »Ekonomska politika«, br. 1694, 17. septembar 1984, str. 43.

[112] Adolf Dragićević, *Osnovi političke ekonomije*, cit. izd., str. 162.

[113] NIN, br. 721, 25. decembar 1983, str. 11.

Digitized by Google

Zahvaljujući velikom poskupljenju države i njenih usluga, kod pojedinačnih intervencija države u tokove privrede odnos troškova i koristi retko kad može biti pozitivan. Dok učešće države u investicijama, to jest u sektoru koji stvara dohodak, ima tendenciju opadanja, dotle njeno učešće u potrošnim i transfernim izdacima sve više raste. U takvim poslovima, a i u svemu onome što država radi, manje-više odsustvuje dobit kao pokretač povećanja efikasnosti i produktivnosti. Sve ono što država radi, uopšte uzev, ima nižu efektivnost nego isti radovi u režiji privatne privrede. Ona ne može pokriti svoje troškove i postaje sve skuplja i sve nerentabilnija.

Država sve više postaje mehanizam ekonomskih i društvenih delatnosti, a sve manje razume uslove koji bi trebalo da osiguraju najpovoljnije poslovanje privrede u celini. Država se gubi u poslovima za koje nije kvalifikovana, a kao mehanizam poretka ne ispunjava svoje zadatke. Privreda trpi i stagnira zbog državnog uplitanja, a država ne može da ispunjava obaveze koje joj privreda nameće. Sudeći po tome, danas se ponovo ističe misao i pokušava se presaditi na praktično tlo, da država i privreda ne idu spojeni. Samo kao odvojeni partneri, u smislu klasične koncepcije, država i privreda su sposobne da ispunjavaju svoje zadatke. Samo tim putem je moguće državni aparat, državne funkcije i troškove države svesti na nužnu potrebu i normalnu visinu.

Budžetski deficiti, kao neotklonjiv uslov razgranate i prekomerne državne intervencije, mogu delovati vrlo razorno na privredni život. Njihovo je svojstvo da sami sebe povećavaju. Kada država potrebu za finansijskim sredstvima pokriva kreditima, onda ona svoje usluge prodaje suviše jevtino. Tražnja raste, a deficit se povećava. Iskustvo pokazuje da zaduživanje države, uz njeno sve veće angažovanje, pre ili posle zahteva visoke realne kamatne stope i visok realni kurs valute. Jedino je tako moguće održati stabilnost cena i spoljnoekonomsku ravnotežu. Ako emisiona banka sa svojom politikom novca ne želi da zapadne u zavisnost od fiskalne politike, ona mora dopustiti rast kamatnih stopa i valutnog kursa. A osnovni činilac povećanja proizvodnje, dohotka i produktivnosti jeste rad. Kako onda izaći iz tog začaranog kruga. U inflaciji, istina, visoke kamate kompenziraju parazitski i špekulativni kapital, ali proizvodni kapital i investicije destimulišu. Upravo suprotno Keynesovim preporukama. Rad i nadnice se ne kompenziraju. One zaostaju.

Ostaje finansiranje države preko emisione politike, koja je, po izgledu, najelegantniji način i najbezbolniji put za uklanjanje budžetskih deficita. Međutim, istorijsko iskustvo svedoči da je inflacija izazvana budžetskim deficitom i njegovim monetarizovanjem bila mnogo češća od bilo koje druge. Stvaranje novca u korist države zauvek je diskreditovano.[114]

---

[114] »Ekonomska politika«, br. 1694, 17. septembar 1984, str. 43, 44. i 45.

Digitized by Google

U načelu, sve državne aktivnosti zahtevaju mnogo novca, sve stvaraju velike troškove i sve su neproduktivne. Ako se one stalno uvećavaju, jer učešće države u privredi pokazuje dugoročnu tendenciju rasta, onda se i svi njeni troškovi stalno uvećavaju. A pošto su ti troškovi neproduktivne prirode, država postaje sve veći parazit na teret privrede. Teret trošova i cena usluga države postali su toliko veliki da ih privreda i društvo više teško mogu podneti. I kejnzijanski recepti se ovde pokazuju nemoćnim. Istim onim merama kojima je država spasavala kapitalizam danas ga baca u nove nevolje. Poreski platiša je sve manje spreman da pokriva rastuće troškove delatnosti države. Takav stav poreskih obveznika redovno dovodi do toga da prihodi države sve više zaostaju u odnosu na rashod. S kakvom brzinom dolazi do poremećaja ravnoteže državnog budžeta i kako se teško i sporo ponovo uspostavlja narušena ravnoteža pokazale su SAD. Zbog sve veće penetracije u privredu, troškova i zaduženosti, autoritet države opada, a njen potencijal kao faktora privredne ravnoteže i snage reda od koga potiču podsticaji neometanog funkcionisanja ciklusa društvene reprodukcije postaje sve slabiji.

Analiza dosadašnjeg privrednog rasta na primeru Zapadne Nemačke, ne sa stanovišta tržišta, nego iz perspektive ukupnog nacionalnog privrednog računa, pokazuje da taj rast u sve većoj meri nosi država. Učešće ukupnih ekonomskih učinaka koje država za sebe prisvaja, kraće rečeno, učešće državne kvote, iznosilo je 1950. godine 29 odsto, 1960 — oko 33, 1970 — već 48, a 1975. godine to učešće oscilira oko 50 odsto. Jaka ekspanzija potrošnje finansirana je, uglavnom, preko kredita. Zaduženje javnih budžeta je od 52 milijarde u 1960. godini povećano na preko 126 milijardi 1970. godine, a danas okruglo na 650 milijardi maraka. Gotovo celokupan proces privrednog rasta SR Nemačke od kasnih šezdesetih godina finansiran je na teret budućih generacija, pa ne predstavlja samo ozbiljan finansijski, nego i moralni problem. Ali se ipak ne osporava uloga koju su javni budžeti (federacije, pokrajina, opština) odigrali kao »proizvođači« rasta. Dominacija države i njene logike u privrednom rastu, osim uspeha, ostavila je za sobom teške ekonomske posledice. Konačan rezultat je, najblaže rečeno, krajnje nepovoljan.

Pre svega, ta logika je tržišno privredno prilagođavanje proizvodne strukture ako ne onemogućila, a ono, u najmanju ruku, usporila. Pokazalo se da bi dalji rast državne kvote delovao na zaposlenost i rast bruto proizvoda još nepovoljnije, to jest ne bi pružio nikakve šanse.

Postavlja se pitanje kako dalje ići: sa državom ili bez nje. Postoji saglasnost da pred SR Nemačkom — a nije ništa drukčije ni sa ostalim razvijenim kapitalističkim zemljama — stoje dva glavna cilja kojima se istovremeno teži: vraćanje na privredni rast i smanjenje udela države. Želi se realan rast društvenog proizvoda i u isto vreme isključivanje glavnog motora koji je do sada indukovao rast. Manje države znači za svakog građanina

Digitized by Google

manje prinudne potrošnje. Manje države znači za sva preduzeća manje subvencija, a više preduzetničke smelosti i rizika. Manje države znači smanjenje prekomernih državno-socijalnih aktivnosti i jačanje individualnih napora za obezbeđenje egzistencije.[115]

Ali, da li je taj preokret moguće tako lako izvesti, posle toliko godina suverene dominacije države u privredi. Posle tako široke i duboke penetracije države u privredu ne izgleda baš tako lako i ubedljivo okrenuti točak natrag. Pogotovu ne bez većih političkih poremećaja i teških socijalnih konflikata. Ali bez obzira na sve to, danas se sve države razvijenog kapitalističkog sveta, počevši najpre od SAD sa Reganovom ekonomskom i socijalnom politikom, pokušavaju vratiti na principe liberalizma i individualizma. Ili, kako to moderna ekonomska teorija tumači, sa kejnzijanske ekonomije tražnje na ekonomiju ponude.

No liberalizam, bolje rečeno, kvaziliberalizam u modernoj kapitalističkoj ekonomiji je reakcija na dugoročnu tendenciju rasta učešća države u privredi i, u neposrednoj vezi s tim, sve većih i za društvo nepodnošljivih troškova koji nastaju iz takve njene uloge. Međutim, danas, u birokratskoj simbiozi, to je više san, mašta i iluzija nego što je mogućnost i stvarnost. Možda je država kao spasilac kapitalističkog sistema sudbonosno predodređena da ga dovede do sloma. To ne bi bilo prvi put u istoriji da spasilac ubija spasenoga.

Na grandioznom zadatku spasavanja kapitalizma kao sistema država kao da je iscrpla svoju snagu. Troškovi države na tom poslu sve su veći i prerastaju u gubitke. Ko posluje sa sve većim gubicima, bez skorog izgleda da ih se oslobodi, ne može više obavljati nikakav uspešan i rentabilan posao. U takvim uslovima država postaje sve zabrinutija za vlastitu glavu, pa treba najviše da misli kako samu sebe da spase.

Svi su izgledi da ni kejnzijanska ekonomija tu više ne može mnogo pomoći. Čini se da se spas nalazi u neoliberalizmu. Kako će stvari dalje ići — ostaje da se vidi.

U suštini, suvišno naglašavanje delovanja ekonomskih zakonitosti i osporavanje države kao subjektivnog faktora ne predstavlja ništa drugo do nemoć da se vodi efikasna politika i opravdavanje pogrešnog odlučivanja i promašaja. Pristrasna politička zaslepljenost nije sposobna ni da sagleda pravo stanje stvari ni da donosi vredne i pravilne odluke u korist društva. U borbi za vlast između pristrasnih i pohlepnih političara nema ni prave, istinite teorije ni optimalne politike. Postoje samo njihovi interesi, njihov prestiž i brlog pragmatske prakse u kome se oni valjaju.

Zato i nije lako sagledati perspektivu buduće uloge države i mogućnosti novog, takozvanog spasavajućeg liberalizma bez nje.

---

[115] »Ekonomska politika«, br. 1708, 24. decembar 1984, str. 48.

Digitized by Google

Tomislav Smrečnik

Teorija „nove radničke klase" u SAD

Teorija »nove radničke klase« pripada velikoj grupaciji političkih teorija za koje je karakteristično da smatraju da je, usled specifičnog postindustrijskog razvoja savremenog kapitalizma, došlo do obrazovanja novog društvenog sloja ili »klase« koja ima veliki uticaj na dalji društveni razvitak. Kako unutar te grupacije postoje struje koje se međusobno znatno razlikuju i u pogledu shvatanja te »klase« i u pogledu njene društveno-političke uloge, a precizna razgraničenja nisu izvršena, na samom početku bismo razjasnili o kojoj je teoriji u stvari reč.

Naime, postoji jedna struja neokonzervativaca[1] koja upotrebljava termin »nova klasa« i pod tim podrazumeva intelektualce, državnu i političku birokratiju i tehno-menadžersku strukturu, uopšte, gornje redove visokoobrazovanih kadrova, i u njima vidi takozvanu intelektualnu »elitu« koja teži da preuzme vlast i suprotstavi se interesima i kapitala širokih narodnih masa. Drugo, mnogobrojnija struja predstavlja takozvane »optimističke tehno-

[1] Reč je, pored drugih, o Jeane Kirkpatrick, profesorki političkih nauka u Georgetownu, sada ambasadoru SAD u UN *(The New Presidential Elite)*, Irvingu Kristolu *(Two Cheers For Capitalism)*, Aaronu Wildavskyom *(The Revolt Against Masses)*. Vidi zbornik *The New Class*, ed. B. Bruce-Briggs.

Digitized by Google

krate«[2] *(hopeful technocrats)*. Oni takođe upotrebljavaju termin »nova klasa«, ali ga ne ograničavaju na intelektualnu i tehno-menadžersku elitu. Naročito liberalniji predstavnici tu ubrajaju naučnu i tehničku inteligenciju uopšte, profesionalne, stručne, pa i visokoobrazovane administrativne radnike. Oni smatraju da će ova »nova klasa«, kao proizvod naučno-tehnološke revolucije, nužno preuzeti funkcije kontrole i upravljanja proizvodnjom i time, postupno, preuzeti vlast od kapitalista i postati nova vladajuća klasa koja će voditi savremeno kapitalističko društvo u višu *postindustrijsku* fazu društvenog razvitka. Mada u okviru ove struje ima autora progresivnih opredeljenja, ni u njihovim delima nema reči o »novoj klasi« kao revolucionarnoj snazi koja bi mogla da izvrši socijalistički preobražaj SAD.[3]

Najzad, postoji struja, formirana prevashodno iz redova nove levice i novih socijalista, u kojoj se govori o »novoj radničkoj klasi«[4]. Predstavnici ove struje naglašavaju da je reč o novim slojevima u redovima radne snage i, za razliku od prethodne struje, ističu da ti slojevi ne preuzimaju funkcije upravljanja, čak ni kontrole proizvodnje, i da upravo zato imaju revolucionarni potencijal.

U skladu s temom ovog rada, u ovom poglavlju predmet analize biće ova poslednja grupacija. Prethodne struje, osobito druga, biće samo posredno obuhvaćene, i to u meri u kojoj je reč o fundamentalnim stavovima koji predstavljaju zajedničke osnove.

Pre samog prikaza, kritičke analize i ocene koncepcije »nove radničke klase« kao socijalnog subjekta socijalističkog preobražaja savremenog kapitalizma, treba ukazati na još jednu stvar,

---

[2] Poznatiji predstavnici su: John Kenneth Galbraith, Daniel Bell, Ralf Dahrendorf, Kenneth Boulding, Clark Kerr, Zbigniew Brzezinski, W. W. Rostow.

[3] Vidi J. K. Galbraith *(The Affluent Society*, drugo izdanje, 1968. i *The New Industrial State, 1967)* i Daniel Bell *The Coming of Post-Industrial Society*, 1973; *Cultural Contradictions of Capitalism*, 1976).

[4] Treba istaći da postoje odstupanja od ovakve upotrebe termina »nova klasa« i »nova radnička klasa« i da je upravo to razlog određenoj zabuni, neopravdanom poistovećivanju ove i prethodne struje i njihovoj neadekvatnoj kritici. Tako, na primer, Ehrenreichovi (vidi *The New Left: A Case Study in Professional Managerial Class Radicalism)*, koji su pripadali Novoj levici u SAD, zatim Alain Touraine u Evropi, isto upotrebljavaju termin »nova radnička klasa«, ali pod tim podrazumevaju, kao i prethodne struje, tehno-menadžerski sloj, državnu i političku birokratiju, naučnu i visokoobrazovanu tehničku inteligenciju koja učestvuje u procesu upravljanja i koja u sprezi s kapitalom ili kao buduća vladajuća klasa predstavlja kočnicu razvoja socijalizma.

Suprotno njima, Michael Harington često govori o »novoj klasi« podrazumevajući pri tom društveni sloj široko shvaćene naučne i tehničke inteligencije u redovima radništva koji odista nije nova klasa, već »novi sloj (u redovima radništva)... sa zajedničkim pogledima« koji ima revolucionarni potencijal. (Vidi: *The New Class and the Left*, »Society«, № 2/1979, str. 26.)

Digitized by Google

naime, da smo, svrstavajući ovu teoriju »nove radničke klase« u istu grupaciju u kojoj su teorije »nove klase«, pretpostavili da je i ovde reč o stavu da se stvara neka nova »klasa«. To moramo ovde da istaknemo jer se, za razliku od dve prethodne pomenute struje u sklopu teorije »nove radničke klase«, to ne izražava eksplicitno. U stvari, ističe se da je reč o tome da radnička klasa dobija nove konotacije, kvalitativno se menja i postaje »nova« radnička klasa. Međutim, uprkos tome, mi smatramo da i tu, u stvari, postoji, ako ništa drugo, a ono implicitno shvatanje da je reč o novom društvenom sloju ili »klasi«, jer se naglašava da se »nova radnička klasa« u tolikoj meri razlikuje od »stare«, industrijske radničke klase XIX veka, koja je i danas prisutna, i u pogledu strukturnih karakteristika i u pogledu motivâ i ciljeva društvenog preobražaja, da je treba posebno, nezavisno od »stare« radničke klase, analizirati kao potencijalnu revolucionarnu snagu.

Želimo odmah da istaknemo da će predmet naše kritike biti tako shvaćena koncepcija »nove radničke klase«. Rukovođeni tom namerom, prvo ćemo izložiti samu koncepciju, zatim njene empirijske i teorijske pretpostavke i zatim izvršiti kritičku analizu i dati opštu ocenu.

I

Odmah na početku treba reći da je koncepcija »nove radničke klase« u SAD, za razliku od Evrope, relativno malo zastupljena i uglavnom kontekstualno izražena.

Neki od autora smatraju C. W. Millsa prvim savremenim zastupnikom teorije »nove radničke klase« kao revolucionarne snage.[5] Premda se to ne može u potpunosti prihvatiti, tvrđenje nije bez osnova.

U tekstu *Letter to the New Left*[6], govoreći o inteligenciji kao »mogućem«, neposrednom radikalnom agensu promene«, Mills je, kao što je poznato, odista imao na umu »mladu inteligenciju«, studente (zato se i smatra »ocem« nove levice). Dalje, on je imao na umu pre svega njeno obrazovanje, svest, sposobnost da izgrađuje kritički odnos prema svetu, kao izvor revolucionarnog potencijala. U tom smislu se može reći da on pre pripada plejadi zagovornikâ intelektualaca, a ne »nove radničke klase«, kao nove, revolucionarne elite.[7] Ali uprkos tome, isticanjem inteligencije kao posebnog društvenog sloja, koji predstavlja značajan, sve mnogobrojniji i prisutniji deo društva, on je

[5] M. Harrington, *The New Class and the Left*, »Society«, № 2/1979.

[6] »New Left Review«, September—October 1960.

[7] Ovo treba razlikovati od Milsove koncepcije *elite* vlasti, koja se odnosi na državnu administraciju i političku birokratiju, u kojima on vidi konzervativne snage, novu vladajuću klasu.

Digitized by Google

inaugurirao kasnije pristupe koji osnovni naglasak stavljaju na položaj i ulogu inteligencije u proizvodnom procesu i njen revolucionarni potencijal sagledavaju u tom kontekstu.

U tom pogledu se mora istaći da je i sama Nova levica dala značajan doprinos razvijanju revolucionarne varijante koncepcije »nove radničke klase«. Naime, Nova levica je zastupala stanovište o siromašnim, ugnjetenim, studentima, kao revolucionarnim snagama, jer su van sistema. Međutim, kasnije se naporedo s tim sve više ističe revolucionarni potencijal studenata upravo zbog toga što su u sistemu — prvo kao članovi univerzitetskih institucija, a zatim kao budući pripadnici »nove radničke klase«.

Već u dokumentu *America and New Era,* usvojenom na kongresu SDS-a 1963, ističe se ta »klasna« pripadnost studenata kao značajan izvor njihove pobune. Tu se naglašava, prvo, da je univerzitet institucija kapitalističkog sistema koja je, kao takva, njime određena. Zatim, drugo, ukazuje se na najamnu prirodu intelektualnog rada — da se intelektualna znanja i umeća upotrebljavaju za ciljeve koji su inteligenciji strani i na način koji degradira dubinu, širinu i ljudski kvalitet tih znanja. U drugoj polovini šezdesetih godina naglašavanje ove »klasne« opredeljenosti biva sve prisutnije i revolucionarni potencijal se neposredno vezuje za potencijalno pripadništvo »novoj radničkoj klasi«. Tako Georg Calvert u govoru održanom na Princetonu, februara 1967, ističe da su »studenti "pripravnici" *(trainees)* za novu radničku klasu . . .«[8] i da je to izvor njihovog revolucionarnog potencijala. I ne samo to. On takođe »raskrinkava« »mit o velikoj američkoj srednjoj klasi« i naglašava da je reč, u stvari, o »novoj radničkoj klasi« koja predstavlja »moćno sredstvo za razumevanje sadašnje strukture razvijenog industrijskog kapitalizma«[9].

Mada još uvek u studentima vidi osnovnu revolucionarnu snagu, Calvert ovde ističe da pripadnici ove »nove radničke klase«, koju čine prevashodno fakultetski obrazovani ljudi, predstavljaju njihovog značajnog saveznika i da je osnova toga savezništva u kritičkoj svesti o neodgovarajućoj i neljudskoj prirodi i vrsti poslova koje obavljaju.

Koncepcija »nove radničke klase« svoj najpotpuniji oblik poprima, međutim, sa jačanjem socijalističke struje krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina. Izrazitiji predstavnici su Richard Flacks, Bogdan Denitch, Michaell Harrington.[10] (Ali treba imati na umu da je broj onih koji su asimilirali neke sta-

[8] Reč je o govoru koji je autor održao na konferenciji SDS-a, februara 1967, u vreme kada je bio nacionalni sekretar. Vidi *In White America: Radical Consciousness and Social Change,* u: *The New Left: A Documentary History,* ed. M. Teodori, str. 416.

[9] Isto.

[10] Richard Flacks, pripadao Novoj levici krajem 60-tih, zauzima prema njoj kritički odnos u smislu isticanja potreba razvijanja pokreta za demokratski socijalistički preobražaj SAD. Dela: *Revolt of the Young Intelligentsia: Revolutionary Class — Consciousness in*

Digitized by Google

vove teorije »nove radničke klase« daleko veći, samo što je stavljen manji naglasak na »novu radničku klasu« i što se ukazuje na tendenciju njenog uključivanja u šire shvaćenu radničku klasu. U tom smislu autori poput Normana Birnbauma i Stanleya Aronowitza dosta pažnje poklanjaju tom fenomenu.)

Ta koncepcija prevashodno je izraz logičkog razvitka prethodno izloženih tendencija. S propašću studentskog pokreta, a s time i koncepcije Nove levice o siromašnim i studentima kao osnovnoj revolucionarnoj snazi, ovi autori sada akcent stavljaju upravo na tu »novu radničku klasu« i njoj daju primat.[11]

Međutim, pored ovog novolevičarskog nasleđa, ona je uveliko uslovljena teorijama »nove radničke klase« koje su se razvile u Evropi[12] i, posebno, već spomenutim liberalno orijentisanim teorijama »nove klase«, pre svega, Galbraitha i D. Bella, o kojima smo u uvodnom delu rekli nekoliko reči. Uprkos drugačije političke orijentacije u odnosu na pitanje preobražaja kapitalizma, ova dva autora imala su veliki uticaj na formiranje socijalističke koncepcije »nove radničke klase«. To je naročito izraženo u artikulaciji socijalnog sastava »nove radničke klase« i osobenosti društveno-istorijskog razvitka savremenog kapitalizma. Zato ćemo u analizu ove socijalističke koncepcije u tom obimu uključiti relevantne stavove ovih predstavnika liberalne orijentacije.

Čime se odlikuje shvatanje »nove radničke klase« razvijeno u okviru ove socijalističke orijentacije: ko pripada toj »klasi«, koje su joj osnovne karakteristike i kako se objašnjava njen revolucionarni potencijal?

Kada je reč o shvatanju strukture, mora se naglasiti, ako izuzmemo neke teoretičare kao što su Brzezinski i Rostow, da ne postoje toliko bitne razlike u odnosu na shvatanja teoreti-

---

Post-Scarcity America — The New American Revolution, ed. R. Aya i N. Miller, *Youth and Social Change*, 1971.

Bogdan Denitch, član CK Socijalističke demokratske partije SAD, profesor na Univerzitetu grada New Yorka. O »Novoj radničkoj klasi« ekstenzivnije pisao u tekstu *»Is There a New Working Class?*, »Dissent«, jul/august 1970. i *The New Left and the New Working Class — Radical Sociology*, ed. D. Colfax, 1971.

Michael Harrington je bio nacionalni sekretar američke socijalističke partije, potom sekretar *Democratic Socialist Organizing Committee*, autor mnogih članaka i knjiga, profesor na Queens College u New Yorku.

[11] Ovaj prelaz od studenata, kao osnovne snage, na »novu radničku klasu« naročito je vidljivo kod R. Flacksa. On u ovoj »klasi« vidi prevashodno bivše studente, podrazumeva, uglavnom, fakultetski obrazovane kadrove i zato i upotrebljava termin »post-student intelligentsia« (vidi: *Revolt of the Young Intelligentsia — Radical Sociology*).

Mora se dodati da ovaj poststudentski profil ostaje kao bitna odredba koncepcije »nove radničke klase« i u kasnijim tumačenjima. Tako i Denitch i Harrington vezuju pojam ove »klase« pre svega za radnike s univerzitetskim obrazovanjem, »za rad posle univerziteta«.

[12] Krajem 60-tih i početkom 70-tih godina ova koncepcija dominira evropskom levicom. Tu valja spomenuti, pre svega, Sergea Malleta, Alaina Touraina i Andrea Gorza.

Digitized by Google

čarâ »nove klase« liberalne orijentacije, posebno D. Bella i J. Galbraitha. Mada i ovi teoretičari u »novu klasu« ubrajaju i gornje redove visokoobrazovanih kadrova (generalne direktore, predsednike kompanija i druge rukovodeće kadrove koji, pored kontrole i upravljanja, imaju i pravo odlučivanja), a teoretičari »nove radničke klase« taj sloj isključuju iz pojma »nove radničke klase« — i jedni i drugi tu podrazumevaju pre svega naučnu i tehničku inteligenciju uopšte, profesionalne i *white-collar* radnike najraznovrsnijih profesija, imajući na umu njihov stručni i intelektualni potencijal i značaj za savremeno visokorazvijeno industrijsko društvo.

Na osnovu detaljnih sociooloških analiza utvrđena je dosta precizna »mapa« te »klasne« pripadnosti. U njima se polazi od stepena obrazovanja, vrste zanimanja i oblasti proizvodnje kao osnovnih kriterijuma.[13]

U pogledu stepena obrazovanja smatra se da ovoj »klasi« pripadaju pre svega univerzitetski obrazovani, zatim radnici sa srednjim obrazovanjem i posebnom obukom i kvalifikacijama za obavljanje specijalnih poslova zasnovanih na razvijenoj tehnologiji. Kada je reč o zanimanjima i vrsti poslova koji se obavljaju, spektar pripadnikâ »nove radničke klase« još je širi. Tu se ubrajaju radnici s najvišim obrazovanjem, čiji je rad stvaralačkog karaktera. To su naučnici i univerzitetski radnici, istraživači, umetnici, kulturni radnici. Zatim radnici koji primenjuju i prenose znanja iz svih naučnih oblasti: inženjeri, fizičari, advokati, lekari, nastavnici, tehničari, stručni i administrativni radnici za koje se zahteva više i visoko obrazovanje. U pogledu oblasti proizvodnje ističu se pre svega radnici zaposleni u uslužnim delatnostima *(service economy)*: u obrazovnim institucijama, zdravstvu, posebno državnim agencijama, socijalnim ustanovama, zatim u istraživačkim institucijama i novim proizvodnim granama, kao što su elektronska industrija, petrohemija i aeronautika, koje doživljavaju burnu ekspanziju i u kojima sektor visokoobrazovanih, naučnih, profesionalnih i tehničkih radnika predstavlja osnovnu radnu snagu. Najzad, reč je i o tradicionalnim privrednim granama u meri u kojoj su i one doživele duboku transformaciju u pogledu načina proizvodnje i proizvodnih procesa, tako da se i tu sve više regrutuje naučna i tehnička inteligencija i stručna radna snaga.[14]

Iz sličnog stava u pogledu shvatanja strukture »nove radničke klase« i »nove klase« (kako je shvataju liberalni teoreti-

---

[13] D. Bell je eksplicirao ove kriterijume i na tim osnovama izvršio veoma iscrpnu sociološku analizu »nove klase« (vidi *The New Class a Muddled Concept*, »Society«, № 2/1979). Od istih kriterijuma polazi i Harrington, dajući pregled pripadnikâ »nove klase« sličan, sa manjim izuzecima, Bellovom *The New Class and the Left)*

[14] M. Harrington, *The New Class and the Left*, »Society«, № 2/1979.

Digitized by Google

čari) proizlazi i suštinska sličnost u shvatanju da je to mnogobrojan i široko rasprostranjen sektor radne snage koji se bitno razlikuje od stare radničke klase, sektor koji preuzima središno mesto u proizvodnom procesu i postaje ključni činilac u svim oblastima političkog, javnog, kulturnog, naučnog i privrednog života.

Tako se ukazuje da su već na početku sedamdesetih godina ovi slojevi predstavljali drugi najveći sektor radne snage. U 1974. godini od ukupno 85 miliona radnika bilo je 30 miliona onih u industriji, odnosno oko 29%, a stručnih i tehničkih radnika oko 21 milion, odnosno 25%.[15]

Ali od ovih pokazatelja faktičkog stanja, u kome, ipak, još uvek preovladava tradicionalna industrijska radnička klasa, za teoretičare »nove radničke klase« mnogo su značajniji pokazatelji tendencija »eksplozivnog« rasta ovog sektora radne snage.[16] Na osnovu toga oni predviđaju da bi »do kraja veka proporcija fabričkih radnika u radnoj snazi mogla biti tako mala kao što je danas proporcija poljoprivrednika . . .«:

»Umesto industrijskih radnika, uočavamo dominaciju profesionalne i tehničke klase u radnoj snazi u tolikoj meri . . . da će do kraja veka to biti najveća (strukovna grupa) . . .«[17]

Da bi se razumela ova sličnost u shvatanju sastava »nove radničke klase« i »nove klase« (kako je shvataju D. Bell i J. Galbraith), njihove brojčanosti, središnog mesta i značaja u proizvodnom procesu, treba ukazati na zajedničke empirijske i teorijske okvire u kojima je ona utemeljena.

Zastupnici koncepcije »nove radničke klase« ove vidove objašnjavaju na način koji je uglavnom karakterističan za sve teoretičare »postindustrijskog društva«. Naime, teorija »postindustrijskog« razvitka kapitalizma i tu figurira kao osnovni argument kojim se opravdava valjanost ove koncepcije.

Prvo, u pitanju je shvatanje da je naučno-tehnološka revolucija proizvodnih snaga, to jest revolucionarni naučno-tehnološki razvitak industrijskih zemalja Zapada, osnovni činilac koji je uslovio nastanak i razvoj prethodno opisane »nove radničke klase«.

---

[15] D. Bell, *Labor in the Post-Industrial Society*, »Dissent«, zima 1972.

[16] Navodeći decenijalne statističke podatke, oni ukazuju na tendenciju opadanja sektora industrijskih radnika. Godine 1940, ističe se, bilo je gotovo 40 posto takvih radnika, a do 1985. predviđa se da će biti 32 posto, dok se procenat naučnih i tehničkih radnika uvećava. Od 14,8 procenata ovog sektora radništva u 1940. broj se povećao na 25 posto, ili 21 milion od ukupno 85 miliona, a do 1985. očekuje se povećanje na 26 posto. Što je još važnije, naglašava se kako je ovaj sektor radništva, a posebno onih koji su zaposleni u uslužnim delatnostima, rastao znatno ispod proseka. Prosečan rast u 70-tim godinama bio je 25 posto, a u ovoj oblasti dostigao je čak 45 posto (Harrington, *Old Working Class, New Working Class* — »Dissent«, proleće 1974).

[17] D. Bell, isto.

Digitized by Google

Reč je, pre svega, o isticanju, kao neposredne posledice, zapravo ishoda naučno-tehnološke revolucije, promene uloge žive radne snage u proizvodnom procesu. Automatizacija proizvodnje, ostvarena u neslućenim razmerama, dovela je, istovremeno, do potiskivanja žive radne snage kao neposrednog proizvođača u čitavim sektorima proizvodnje[18] i do povećavanja potreba za fakultetski obrazovanim, profesionalnim ili stručno obučenim radnicima.

Dalje, što je još značajnije, ovaj tehnološki razvoj, budući da je sam bio rezultat do tada nepoznate sprege nauke i tehnologije, pospešio je tu spregu tako da su nauka, znanje uopšte, u doslovnom smislu postali proizvodna snaga, i to osnovna.[19] Poseban i izuzetno značajan vid ovog prerastanja nauke u osnovnu proizvodnu snagu jeste uključivanje univerziteta u tehnološki razvoj i njegovo pretvaranje u instituciju koja neposredno služi interesima tehnološkog i privrednog napretka. Univerzitetsko »obrazovanje postalo je jedna od najvećih industrija u SAD«[20], koja masovno proizvodi nove kadrove potrebne za savremene tehnološke procese i način proizvodnje.[21]

Zatim, ova naučno-tehnološka revolucija proizvodnih snaga ispoljavala se ne samo u transformaciji proizvodnih procesa i načina proizvodnje u starim privrednim granama, već i u nastajanju i razvijanju novih, kao što su elektronika, petrohemija, zatim uslužne delatnosti, u kojima izrazito dominira naučna i tehnička inteligencija ili specijalno obučeni radnici kao glavna radna snaga.

Najzad, ukazuje se na to da je naučno-tehnološka revolucija uticala i na društveno-političku sferu.[22] Uslovila je jačanje uloge

---

[18] Ovaj proces izražen je u svim oblastima, počev od uslužnih delatnosti pa do materijalne proizvodnje. Uveliko se odvija u automobilskoj industriji, istraživačkim centrima, laboratorijama, i to naročito u onim proizvodnim operacijama koje su izložene izuzetno teškim uslovima rada i koje zahtevaju naročitu preciznost. Roboti koji obavljaju poslove zavarivanja, lakiranja, sklapanja i kontrole već su realnost u automobilskoj industriji.

[19] To se ostvaruje na više načina. Pre svega, reč je o inovacijskoj ulozi teorijskih znanja kao osnovnoj pretpostavci daljeg tehnološkog razvoja. Zatim, reč je o činjenici da je savremena tehnološka proizvodnja, pa i industrija (osobito elektronska optika), neposredno zasnovana na nauci. Najzad, to se ogleda i u strateškoj centralnosti informacija i znanja (i u tom smislu intelektualne tehnologije, nasuprot mašinskoj tehnologiji industrijskog društva, kao nezaobilaznoj pretpostavci obavljanja proizvodnih procesa u svim granama proizvodnje).

[20] D. Bell, *The New Class...*, str. 18.

[21] B. Denitch, *The New Working Class*, str. 344 — O tome govori i M. Harrington.

[22] Postindustrijsko društvo postaje »tehnotronsko« društvo, »društvo koje se kulturno, psihološki, socijalno i ekonomski oblikuje pod uticajem tehnologije i elektronike — posebno u oblasti kompjutera i komunikacija« — kaže Z. Brzezinski u knjizi *Between Two Ages: America's Role in Technotronic Era*, str. 9—10.

Digitized by Google

i značaja države u upravljanju opštim društvenim i, posebno, privrednim životom zemlje[23], što je, sa svoje strane, dovelo do stvaranja velikog državnog aparata u kome su angažovani mnogi kadrovi svih struka naučne, društvene i tehničke inteligencije.

Drugo, mora se istaći da, zajedno sa drugim teoretičarima »postindustrijskog društva«, i pripadnici ove koncepcije prihvataju ocenu o presudnom uticaju naučno-tehnološke revolucije proizvodnih snaga na razvoj savremenog kapitalizma u pravcu bitno drukčijem od onog koji su predviđali Marks i Engels. Umesto kataklizmatičnog poniranja u propast usled sve zaoštrenijih osnovnih protivrečnosti proizvodnih odnosa i proizvodnih snaga, proletarijata i buržoazije, kapitalizam se, kažu oni, dalje razvijao. Dospeo je na viši stupanj »postindustrijskog« razvitka u kome su navedene protivrečnosti prevladane ili su pod kontrolom, tako da siromaštvo, materijalna beda više ne predstavlja osnovni društveni problem.[24]

U tim okvirima i oni takođe ukazuju na to da se, umesto klasičnih protivrečnosti, javljaju nove, protivrečnosti »višeg reda«, koje se odnose na pitanje kvaliteta ljudskog života. U tom smislu *otuđenje* i za njih predstavlja središnu kategoriju kojom se izražavaju osnovni oblici protivrečnosti s kojima je suočeno savremeno kapitalističko društvo. Pri tom se mora naglasiti da je i za njih pitanje siromaštva i bede drugorazredno pitanje ne samo zato što nije više aktuelno, već zbog toga što to nije suština negativnosti postojećeg društvenog poretka.

Najzad, analogno prethodnim stavovima, zajedničko im je shvatanje o tome da tradicionalna radnička klasa više ne može da bude osnovna revolucionarna snaga. Njena revolucionarna uloga, uloga »istorijskog agensa radikalne promene« stvar je prošlosti.[25] Prvo, zato što siromaštvo i beda više ne mogu biti motiv revolucionarnog preobražaja i, drugo, zato što ona još uvek nema dovoljno razvijenu svest da bi shvatila suštinu fenomena otuđenosti čoveka u savremenom društvu i potrebu njegovog prevazilaženja.

II

Međutim, treba istaći da, uprkos izloženog zajedništva sa liberalnim teoretičarima »nove klase«, postoje i značajne razlike, iz kojih se i konstituisala koncepcija »nove radničke klase« kao revolucionarne snage.

---

[23] *Notes on the Post-Industrial Society*, u: *The Public Interest*, № 6/1967.

[24] »Više od sto godina pitanje radništva kao radništva nije centralno, niti ima sociološku i kulturološku težinu da polarizuje sva druga pitanja duž te ose« (D. Bell, isto).

[25] Mills, *Letter to the New Left.*

Digitized by Google

Pre svega, pripadnici ove koncepcije nisu zastupali tezu o savremenom kapitalizmu kao društvu *obilja*.

U svom autentičnom značenju društvenog stanja koje karakteriše takav stepen razvijenosti proizvodnih snaga i proizvodnih dobara u kome su problemi materijalne egzistencije prevaziđeni i u kome problem nije zadovoljenje materijalnih potreba, već potrošnje proizvedenog[26], ova teorija bila je razvijena u pedesetim godinama i izražena u delima »hopeful technocrats«. To su Rostow, Brzezinski, Galbraith, D. Bell. Već u šezdesetim godinama, pod pritiskom društvenih i ekonomskih problema s kojima se suočavala SAD, mit o harmoničnom i neometanom razvoju, prosperitetu, neograničenoj mogućnosti apsorbovanja radne snage počeo je da se raspršuje, što su u određenoj meri osetili i predstavnici ove koncepcije. Njihovo isticanje problemâ zapošljavanja, obavljanja poslova koji ne odgovaraju stečenim znanjima, stvaranja viška intelektualne radne snage i sve većeg nezadovoljstva u redovima »nove radničke klase«, kao izraza takvog stanja, to nedvosmisleno pokazuje.[27] U tom rastućem nezadovoljstvu oni već vide nukleus stvaranja revolucionarnog potencijala.

Drugo, i to je mnogo važnije — jer predstavlja suštinsku razliku — oni drugačije sagledavaju pitanje položaja ove »klase« u proizvodnom procesu i, analogno tome, u društvu.

U uvodnim redovima ovog poglavlja tu smo razliku već naznačili, a sada bismo je jasno istakli. Teoretičari kao Galbraith, Brzezinski, Rostow, pa i Bell, a u prošlosti Veblen i Burnham, predviđali su, na osnovu promena do kojih je došlo u razvoju savremenog industrijskog društva, da će društvena i tehnička inteligencija, profesionalni, stručni radnici, tehno-menadžerska struktura, kao predstavnici »nove klase«, preuzeti na sebe funkcije kontrole i upravljanja u proizvodnim procesima, pa i u društvu u celini i tako postati »nova vladajuća klasa«[28].

Ta »vladajući klasa« bila bi nosilac već započete transformacije koja bi razvila kapitalističko društvo do neslućenih razmera, prevladavajući sve njegove unutrašnje krize i probleme.

Za razliku od njih, pobornici koncepcije »nove radničke klase«, kao što smo nagovestili, ne smatraju da naučno-tehnološka revolucija spontano vodi takvoj transformaciji savremenog kapitalističkog društva. Njihov je stav da »nova radnička klasa«, uprkos njenom sve većem značaju u proizvodnom procesu, nema ni kontrolnu ni upravljačku funkciju i da ostaje i dalje u najamnom položaju — radi za nadnicu ili platu.

Kako ističe Denitch, naučno-tehnološka revolucija uticala je na univerzitetu na obrazovane kadrove u dvostrukom smislu.[29] S

---

[26] Vidi W. W. Rostow, *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, Cambridge University Press, New York, 1960.

[27] Denitch, isto, str. 342.

[28] D. Bell, *Notes on the Post-Industrial Society* (I), str. 37.

[29] *The New Left and the New Working Class — Radical Sociology*, ed. David Colfax and Jack Roach.

Digitized by Google

jedne strane, naporedo sa tehnološkim razvojem i usavršavanjem proizvodnje njihov značaj postajao je sve veći. Sve su mnogobrojnija bila zanimanja i oblasti proizvodnje u kojima je naučna i tehnička, stručna delatnost bila osnovna. Sve složenija, tehnološki razvijenija proizvodnja postala je nezamisliva bez obrazovanih kadrova. Ali upravo zbog toga je došlo istovremeno do prerastanja univerzitetâ u institucije koje su masovno proizvodile naučnu i tehničku inteligenciju preko potrebnu za savremenu, tehnološki razvijenu i sve složeniju proizvodnju i za upravljanje društvom. To je dovelo, kaže Denitch — što je i najvažnije — do određene degradacije ove »klase«: »Od institucije elitnog obrazovanja za sinove iz viših slojeva, koji su se pripremali da preuzmu vodeće uloge u društvu, bilo kao direktori ili kao »slobodni profesionalci«, obrazovne institucije se pretvaraju u institucije za stručno obučavanje planirano za stvaranje »masa tehničara i *White-collar* radnika ... s tehničkim i birokratskim znanjima koji prodaju svoj rad za nadnice« i koji rade u uslovima »nad kojima imaju malu ili nikakvu kontrolu.«[30] Baš iz takvog sagledavanja društvenog i proizvodnog položaja »nove radničke klase« proizlazi stanovište o njenom revolucionarnom potencijalu, uverenje da je ona osnovni socijalni subjekt socijalističkog preobražaja SAD.

Međutim, kao i drugi predstavnici teorije »postindustrijskog društva«, pobornici ove koncepcije ne smatraju da se može govoriti o siromaštvu i bedi kao glavnom problemu. Zato oni najamni položaj i nezadovoljstvo koje iz toga proističe smeštaju u antropološki kontekst i posmatraju ih kao pitanje otuđenja.

Ali upravo u tom smislu daju i drukčije tumačenje otuđenja. I dok liberalna orijentacija, koja, kad govori o otuđenju, ima na umu pitanja kao što su zdravstvo, obrazovanje, životna sredina, egzistencijalni smisao življenja, dotle se u sklopu koncepcije »nove radničke klase« primaran naglasak stavlja na radnu sferu, položaj u proizvodnom procesu i, kroz tu prizmu, na položaj u društvu.

Ovaj vid otuđenja, kao izraz pobune nove radničke klase, već su istakli Calvert, Rowntree i drugi predstavnici Nove levice. Ali i u ovom slučaju, baš pod uticajem evropskih teoretičara »nove radničke klase«, na ovakav karakter otuđenja Denitch stavlja najjači naglasak.

Analizirajući studentski pokret i masovni bunt do kojeg je došlo u šezdesetim godinama. on zaključuje da je »nezadovoljstvo studenata samo vesnik nezadovoljstva cele jedne nove i sve veće klase«[31], a izvor tog nezadovoljstva je u protivrečnosti koja postoji između znanja, sposobnosti koje članovi te klase poseduju, značaja koji imaju za savremenu tehnološki razvijenu ekonomiju i za društvo u celini, s jedne, i stvarnih poslova koje obavljaju,

[30] Isto, str. 341.

[31] Denitch, isto, str. 344.

Digitized by Google

kao i mesta i uloge, to jest položaja koje imaju u društvu, s druge strane.[32]

Naravno, analogno shvatanju ovakvog karaktera otuđenosti kojoj je izloženo savremeno kapitalističko društvo, teoretičari »nove radničke klase« ukazuju na neophodnost takve borbe za socijalistički preobražaj SAD i uopšte visokorazvijenih kapitalističkih zemalja Zapada čiji će osnovni naglasak biti borba za »demokratizaciju u okviru proizvodnje«, i time za demokratizaciju celog društva, a njen osnovni smisao u »zahtevu za radničku kontrolu, samoupravljanje«[33].

Ali to ne znači da revolucionarni preobražaj SAD neposredno predstoji. To je, po Denitchu, proces postupne, dugotrajne demokratske borbe.

Kako se zamišlja ta borba? Kojom se strategijom ona rukovodi? Kako realizovati taj revolucionarni potencijal? Pretpostavke za njegovo ostvarivanje, po Denitchevom mišljenju, već postoje. Upravo znanje koje »nova radnička klasa« poseduje, veštine kojima vlada i značaj koji ima u savremenoj proizvodnji »omogućuju joj da postane snaga koja predstavlja izazov postojećem poretku«[34] Ta borba treba da počne na radnom mestu zahtevima za delimičnim koncesijama u pogledu kontrole proizvodnje, učešća u procesu upravljanja, nagrađivanja radnikâ. Razni oblici sindikalne borbe, pregovori, protesti, štrajkovi itd. tu su od posebnog značaja: Sve koncesije postignute na tom planu, makar bile i delimične, pospešuju dalju borbu i postepeno vode borbi za suštinsku samoupravnu demokratizaciju savremenog društva SAD.[35] To, međutim, pretpostavlja i političko organizovanje i borbu zasnovanu upravo na zahtevima za decentralizaciju i samoupravnu demokratizaciju proizvodnje i svih drugih vidova društvenog i političkog života — društva u celini.

Ovde je, takođe, umerenost u zahtevima, kao izraz političkog realizma, osnovna odlika. Ona se ogleda i u strateškom opredeljenju da se ta politička borba artikuliše u o k v i r u postojeće Demokratske partije, njenog levog krila.[36]

---

[32] To je stanje slikovito prikazao John Wilkins u tekstu *The New Assembly line — Working Papers*, maj—jun 1980. — Tu on opisuje posao dokumentacionog analitičara u jednoj američkoj firmi koja obavlja pravne poslove i vodi sudske sporove, za koji se, kao uslov, traži visoka stručna sprema: »Radno mesto je bilo strogo ograničeno, bez ikakvih varijacija, i predstavljalo je rutinsko ponavljanje stalno istih operacija. Pri tom se ni na koji način nije moglo doznati o kakvom poslu je reč, kome je obavljanje ovih zadataka bilo namenjeno... Monotona radna sredina fizički je ekvivalent samog posla. Presovan između belih zidova u prostoriji bez prozora, postajem i sam standardizovani proizvod lišen individualnih osobenosti.«

[33] Denitch, isto, str. 348, 350.

[34] Isto, str. 350.

[35] Isto.

[36] Taj je stav u sedamdesetim godinama razvila struja demokratskih socijalista, među kojima su M. Harrington i Denitch zauzeli istaknuto mesto.

Digitized by Google

Karakteristično je, međutim, da Denitch, kao i drugi socijalistički orijentisani teoretičari »nove radničke klase«, smatra da »nova radnička klasa« može ostvariti svoj cilj samo uz pomoć »stare radničke klase«[37]. Za razliku od Nove levice i mnogih teoretičara »nove klase«, predstavnici ove koncepcije ne smatraju »staru radničku klasu« konzervativnom.[38] Bilo da govore o pasivnosti ili, čak, kao što je slučaj sa Denitchem i, još više, sa Harringtonom, o postojanju latentnog revolucionarnog potencijala, oni smatraju da se i s tradicionalnom radničkom klasom može računati kao s revolucionarnom snagom, ali ne osnovnom.[39]

U skladu s tim oni ističu da »nova radnička klasa« da bi postala značajna društvena snaga, mora »svoj politički program« približiti staroj radničkoj klasi« i na tim osnovama ostvariti s njom »savezništvo«[40]. Po Denitchevom mišljenju, to se mora ostvariti pre svega u radničkog pokretu. »Nova radnička klasa mora transformisati radnički pokret.«[41] U radničkom pokretu u celini, a posebno u sindikatima, treba razvijati borbu za demokratizaciju u procesu proizvodnje kao središno pitanje jer samo: »zahtev za kontrolu zajednice i radnog mesta, a ne stari i dosadni predlozi nacionalizacije industrije ili njeno stavljanje pod apstraktnu društvenu kontrolu, može revitalizirati socijalističke pokrete i pokrete radničke klase«.[42]

III

Osnovna pretpostavka valjanog kritičkog osvrta i ocene izloženog shvatanja »nove radničke klase« jeste izbegavanje neopravdanog uprošćavanja samog predmeta. Dobar broj kritičara[43] jednostavno ne obraća u dovoljnoj meri pažnju na razlike između koncepcije »nove klase« i »nove radničke klase«, čak na različite upotrebe

---

[37] Vidi Harrington, *Old Working Class, New Working Class*, »Dissent«, proleće 1974.

[38] Ovde treba izuzeti C. W. Millsa koji, pored C. Kerra, D. Bella, Galbraitha, Marcusea i drugih, ukazuje na konzervativizam radničke klase *(Letter to the New Left)*. Međutim, treba zapaziti da on to kaže uslovno, imajući na umu datu istorijsku situaciju.

[39] Ovu razliku sam Denitch ističe, kritikujući Marcusea, Novu levicu, Adorna i Dahrendorfa zbog stava o konzervativnosti tradicionalne radničke klase *(The New Left and the New Working Class*, str. 349). Vidi i Harrington, *The New Class and the Left*, »Society«, № 2/1979, str. 30.

[40] Denitch, isto, str. 345.

[41] Isto.

[42] Isto, str. 350.

[43] To se odnosi, pre svega, na komuniste (vidi tekst Hymana Lumera *On Post-Industrial Society*, u: »Political Affairs«, januar 1973), zatim na trockiste, ali i na autore poput S. Arronowitza, koji su dali vredne kritičke analize tih koncepcija.

Digitized by Google

pojma »nova radnička klasa« i otuda se dešava da se određena kritika, koja je u potpunosti prihvatljiva kada je reč o jednoj koncepciji, proširi i na neosnovan način (jer se kritikuju stavovi koje te druge koncepcije uopšte ne zastupaju) primeni i na druge koncepcije. Zato bismo prvo ukazali na te aspekte kritike, da bismo zatim izložili šta smatramo suštinskim nedostacima.

Već smo ukazali na to da razmatrana koncepcija ne zastupa tezu o savremenom kapitalizmu kao društvu »obilja« i zato se ona ne može u tom pogledu kritikovati na istovetan način kao što se kritikuje klasična varijanta te teze u interpretaciji teoretičarâ »postindustrijskog društva«. Kada je o tome reč, jedino je opravdana kritika da se zadržala njena značajna implikacija: da se ekonomski, materijalni položaj širokih slojeva radničke klase nije sagledavao kao mogući revolucionarni motiv, ili, tačnije, kao njegova značajna komponenta.[44]

U tom pogledu istakli bismo da su sedamdesete godine pokazale da se ovaj ekonomski vid ne može zanemariti i da on ima i može imati još uvek velik, ako ne i najznatniji uticaj na stvaranje revolucionarnog raspoloženja. Stagflacija 1973—1974. godine, porast nezaposlenosti i opadanje životnog standarda, pojava viška visokoobrazovane radne snage, nova kriza koja je izbila 1979. godine i koja još traje (bez izgleda da se skoro završi), očevidno pokazuju da osnovne ekonomske protivrečnosti nisu prevladane i da ekonomske krize predstavljaju ozbiljan problem koji ne isključuje mogućnost pojačavanja materijalne oskudice širokih radnih masa do mere koja bi mogla taj faktor »ponovo« učiniti značajnim u katalizaciji revolucionarnog raspoloženja.

U istom smislu, videli smo da je predstavnicima ove koncepcije neopravdano pripisivati stav o konzervativnosti stare radničke klase. Umesto toga, može se kritikovati samo stanovište da to nije više *osnovna* revolucionarna snaga, snaga koja ima vodeću ulogu u mobilisanju širokih narodnih masa.

Najzad, u skladu s prethodnim, mora se sasvim uslovno prihvatiti i tvrđenje da je u sklopu ove koncepcije »nova radnička klasa« shvaćena kao *elita*. Odista, shvatanja ovih društvenih slojeva kao elite u punom smislu postoje samo u koncepcijama »nove klase« koje tu klasu protivstavljaju »staroj« radničkoj klasi i koje smatraju da će ona, na osnovu obrazovanja i stručnih sposobnosti, preuzeti ulogu privatnih vlasnika i postati nova vladajuća klasa. Jasno je da je tu reč o tehnokratskim koncepcijama,

---

[44] U ovakvoj oceni trebalo bi izuzeti Harringtona koji je u tom smislu i sam kritikovao takve i slične koncepcije (vidi *The Twilight of Capitalism*, IX poglavlje). Ali pri tom valja imati na umu da je tekst pisan 1976. i da je Harringtona nemoguće svesti na teoretičara »nove radničke klase« u smislu u kome je to bio Denitch, Serge Mallet i drugi. Klasična socijalistička orijentacija kod njega je uvek bila najizraženija.

Digitized by Google

popularnim vizijama vladavine »mozgova«[45]. Međutim, u meri u kojoj teorija »nove radničke klase« ne pretpostavlja taj tehnološki determinizam preuzimanja vlasti, u meri u kojoj je reč o toj »klasi« kao osnovnom i najbrojnijem sektoru radništva, o borbi za demokratizaciju društva, za razvoj radničke kontrole i samoupravljanja — o tako shvaćenom elitizmu ne može biti reči. O tome B. Denitch eksplicitno govori. On kaže:

»Danas jedno drukčije, novije značenje može biti dato zahtevima za proširenje demokratije na sve vidove društvenog i političkog života — a tehničke sposobnosti i obrazovanje nove radničke klase omogućuju im da se pojave kao izazov monopolu ekspertize starih elita...

Nova radnička klasa ... je isuviše veliki sektor, sektor stanovništva koji neprestano raste da bi činio samo jednu novu tehnokratsku elitu...«[46]

Ako se može govoriti o elitističkom karakteru ove koncepcije, onda je to u drukčijem smislu. Po našem mišljenju, jedino osnovan prigovor bio bi u tome da ovi teoretičari smatraju znanje, obrazovanje pretpostavkom razvijanja revolucionarne svesti, i, otuda, da istinska revolucionarna snaga može biti samo onaj društveni sloj koji poseduje znanja. U savremenom industrijskom društvu to je »nova radnička klasa«. To stanovište je prisutno čak i kod Denitcha, koji, inače, kao što smo videli, naglašava neophodnost delovanja u redovima tradicionalne radničke klase i buđenja njene revolucionarne svesti.[47]

IV

Da bismo ostvarili istinski konstruktivan dijalog sa razmatranom koncepcijom, moramo kritički analizirati upravo one stavove koji su za nju stvarno karakteristični. U tom smislu treba rezimirati da je suština ove koncepcije u tvrđenju da je, kao rezultat naučno-tehnološke revolucije, došlo do kvalitativne promene u sastavu radne snage: nastajanja novog sloja, sektora zaposlenih, s novim karakteristikama, koji ima tendenciju prerastanja u središnu, osnovnu radnu snagu. Zatim, da je došlo i do kvalitativnih promena samog društva, prevladavanja i kontrole klasičnih protiv-

---

[45] Interesantno je da sa ovih pozicija teoriju »nove radničke klase« ili »nove klase« kritikuju i mnogi neokonzervativisti. Vidi Jeane Kirkpatrick, *The New Presidential Elite* i Lasswell, Harold i Lerner, Daniel, ed. *World Revolutionary Elites*, Cambridge, Mass, Harvard Univ. Press, 1965.

[46] B. Denitch, *The New Left and the New Working Class*, str. 350.

[47] U tom pogledu očita je sličnost sa elitističkim koncepcijama Nove levice o studentima kao revolucionarnom agensu. Ako imamo na umu činjenicu da se koncepcija Nove radničke klase u značajnoj meri razvila upravo iz redova Nove levice i da je bila izraz propasti studentskog pokreta, izneverenih nada u studente kao »istorijski agens radikalne promene«, očevidno da sličnost nije slučajna.

Digitized by Google

rečnosti i nastajanja novih, protivrečnosti »višeg reda«. Najzad, da je »nova radnička klasa« po svom obrazovanju, društvenom položaju i, što je najvažnije, položaju u procesu proizvodnje, kadra da najdublje oseti te »nove« protivrečnosti i da zato predstavlja nov istorijski agens radikalnog preobražaja kapitalističkog društva.

To su osnovni, najrelevantniji elementi koji čine suštinu ove koncepcije. Oni u isto vreme predstavljaju i osnovne argumente u opravdavanju njene istinitosti i zato se, odista, valjana kritika ove koncepcije mora usredsrediti upravo na te momente i dokazati njihovu neosnovanost.[48] Prvo, da se dokaže da »nova radnička klasa« nije osnovna snaga koja ima tendenciju izrazitog brojčanog jačanja, nasuprot tradicionalnoj radničkoj klasi. Drugo, da ne može biti reči o obrazovnom raslojavanju radništva, takvog karaktera da »nova radnička klasa« ima prerogative znanja, intelektualne moći i, na toj osnovi, monopol na sticanje revolucionarne svesti. Treće, da i samo shvatanje otuđenja kao izvora revolucionarne motivacije, na način na koji je u okviru ove koncepcije formulisano, nije u potpunosti prihvatljivo.

Kada je reč o prvom momentu, kritika se poziva, pre svega, na empirijska svedočanstva. Ukazuje se na statističke pokazatelje iz kojih se vidi da brojčani rast »nove radničke klase« nije tako dinamičan kao što zastupnici ove koncepcije to žele da prikažu.

Suština kritike sa ovog stanovišta je u tome da je do značajnijeg porasta pripadnikâ »nove radničke klase«, osim uslužnih delatnosti, došlo samo u elektronskoj i petrohemijskoj industriji, a one i dalje predstavljaju samo jedan, i to manji deo proizvodnih grana. Još uvek je dominantna proizvodnja robe i materijalnih dobara, klasične industrijske grane koja pretežno zapošljava »staru« industrijsku radničku klasu.[49] Što se tiče tendencije brojčanog rasta naučne i tehničke inteligencije, ona je, mada još uvek postoji, znatno manje izražena nego što se to očekivalo, kao i opadanje broja industrijskih radnika. Porast naučne i tehničke inteligencije u periodu od 1974. do 1980. godine iznosi 0,5%, a procentualno opadanje broja industrijskih radnika 2%, ali broj-

---

[48] Postavljena na takav način, razmatrana koncepcija tek dobija svoju pravu težinu i rasprava koja se vodi između njenih pobornika i komunista, trockista i drugih socijalista, svoj pravi smisao. Kako je to Arronowitz na izvanredan način istakao, »stara levica je sada spremna da prizna činjenicu da su inženjeri, naučnici i drugi zaposleni deo proizvodne radne snage i da najvećim delom predstavljaju najamne radnike i radnike koji zarađuju za život (*Wage and salary workers*), a ne menadžere ili konvencionalnu sitnu buržoaziju. Ali pitanje njihove centralnosti i u pogledu radnog mesta i, sledstveno tome, političkog značaja u radničkoj klasi ostaje predmet rasprave« (isto, str. 192—193).

[49] Tako u tekstilnoj industriji naučni i tehnički radnici čine samo 3 posto radne snage, u automobilskoj 10 posto, u transportnoj 3,5 posto, a u metalurškoj industriji 6 posto. (Podaci uzeti iz *Statistical Abstract of the U. S. for 1980*, str. 421.)

Digitized by Google

čano industrijska radnička klasa još uvek raste i još predstavlja važan sektor radne snage.[50]

Dalje, treba istaći da naučno-tehnološka revolucija nije osnovni razlog i ostvarenog stepena rasta naučnih i tehnoloških radnika. Pažljiva analiza pokazuje da najveći broj članova nove radničke klase ne čine kadrovi u osnovnim, proizvodnim privrednim granama, već u uslužnim, administrativnim delatnostima koje nisu toliko izraz naučno-tehnološke revolucije koliko nekih drugih zbivanja koja nisu s tim neposredno povezana.

Aronowitz je jedan od onih koji u tom smislu ukazuju da je mnogo presudniji ideološki i birokratski uticaj. Tako on ističe da »porast državne birokratije nije nužan i više je povezan sa zahtevima kapitalističke dominacije nego s razvojem proizvodnih snaga«[51]. To se odnosi i na masovnost univerzitetskog obrazovanja. Ona potiče, kaže se, isto toliko iz potrebe kapitalizma da produži uključivanje mladih u radnu snagu zbog ekonomske stagnacije, kao i iz potrebe da se stvori visokoobučena radna snaga za industriju.

Da je masovnost visokog obrazovanja u velikoj meri stvar društveno-političkog odlučivanja i dominacije interesa kapitala, najbolje pokazuje društveno-ekonomski razvoj Zapada u sedamdesetim godinama. Višak univerzitetski obrazovane, naučne i tehnološke radne snage, zapošljavanje na neodgovarajućim poslovima i nezaposlenost — opšta su pojava.[52] Visok procenat nezaposlenosti visokoobrazovanih radnika, koji pokazuje tendencije daljeg povišavanja karakterističan je i za SAD. U citiranom tekstu *The Baby Boomers Come from Age* autor navodi statističke podatke Biroa za statistiku radne snage (Bureau of Labor Statistics) iz kojih se vidi da od 1969. do 1978. svake godine prosečno 400.000 novih diplomiranih studenata nije moglo da nađe posao koji bi odgovarao njihovom obrazovanju.

Navedena empirijska svedočanstva u prilog kritičkog stava da »nova radnička klasa« u izloženom smislu odista još uvek ne predstavlja i neće predstavljati većinu radništva mogu da se primene i protiv stanovišta o masovnosti visokog stepena obrazovanja »nove radničke klase« kao jednom od ključnih razloga njenog revolucionarnog avangardizma. Kao što smo videli, »nova radnička klasa«, pod kojom se podrazumeva pre svega masovan sloj visokoobrazovane naučne i tehničke inteligencije, nije isključiva posledica naučno-tehnološke revolucije, već i određenih klasnih i političkih interesa. U stvari, može se reći da su potrebe savre-

---

[50] *Statistical Abstract of the U.S. for 1980*, str. 418, 419.

[51] Aronowitz, isto, str. 201. — Čak se može tvrditi da tehnološki razvoj u oblasti elektronike stvara mogućnosti radikalnog smanjenja državnog aparata. To je pitanje ideološko-političkog opredeljenja. Samoupravna organizacija društveno-političkog života društva to najbolje potvrđuje.

[52] Vidi tekst *The Baby Boomers Come from Age* (»Newsweek«, 30. mart 1981) u kome se, s dosta statističkih podataka, u svoj oštrini ističu razmere takvog stanja.

Digitized by Google

mene privrede i ostvareni stepen tehnološkog razvoja stvarno drukčiji i da će pod njihovim uticajem doći do značajnih promena u daljem razvitku radničke klase. Savremeni tehnološki razvoj proizvodnje podrazumeva uprošćavanje poslova najvećeg dela radne snage i ujednačavanje potrebnog stepena obrazovanosti i stručnosti najvećeg broja zanimanja. Snižava se procenat nekvalifikovanih, fizičkih zanimanja, ali i onih za koja je potrebno visoko obrazovanje ili posebna stručnost.[53] Zbivanja u sedamdesetim i početkom osamdesetih godina nedvosmisleno potvrđuju da je stvaranje masovne »nove radničke klase« visokoobrazovanih radnika, nasuprot »staroj« radničkoj klasi, bio samo »talas« koji prolazi.

S obzirom na tendenciju kreiranja nove politike obrazovanja, za koju je karakteristično smanjivanje broja studenata kao izraza prilagođavanja stvarnim potrebama privrede, svakako se s više osnova može tvrditi da će, umesto procesa raslojavanja radništva na visokoobrazovanu, »novu radničku klasu«, i na »staru« klasu industrijskih nekvalifikovanih radnika, doći do homogenizacije radništva s gledišta obrazovanja. Ono će u celini biti veće nego što je bilo, ali manje od onog koje se ima na umu kada se govori o »novoj radničkoj klasi«. To znači da neće biti »nove radničke klase« koja na osnovu obrazovnih privilegija postaje nova, revolucionarna avangarda.

Shvatanje da je »nova radnička klasa« revolucionarna avangarda podvrgli bismo kritici i sa drugog, još važnijeg gledišta: naime, da se ono ne može temeljiti ni na njenom posebnom položaju i ulozi u proizvodnom procesu.

Kao što smo videli iz izlaganja shvatanja »nove radničke klase« kao socijalnog subjekta socijalističkog preobražaja SAD, smatra se da je njen nastanak, sa svim osobenostima koje je čine revolucionarnom, uslovljen naučno-tehnološkom revolucijom. Očevidno da je tu u pitanju stav o proizvodnim snagama kao osnovnom činiocu koji određuje karakter društvenih odnosa, i, posebno, socijalne strukture datog društva.

Ovde se ne bismo neposredno upuštali u dokazivanje teorijske neodrživosti takvog stava. Umesto toga, zadovoljićemo se ukazivanjem na to da takav stav predstavlja, u stvari, uprošćavanje Marksovog dijalektičkog shvatanja složenosti odnosâ u sferi materijalne proizvodnje — međusobne povezanosti i uslovljenosti proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa koji se formiraju na određenom stupnju razvoja proizvodnih snaga, kontinuiranog i diskontinuiranog razvitka jednih i drugih i da se tek promenom odnosa prema sredstvima za proizvodnju stvaraju uslovi za radikalan preobražaj sveukupnih društvenih odnosa. U tom smislu bismo istakli da je tu reč — možemo to tako nazvati — o koncepciji »tehnološkog determinizma« koji je Marksu i Engelsu bio stran.

---

[53] M. Goldbaher, *Politics and Technology*, »Socialist Review«, № 52/1980, str. 23.

Digitized by Google

Kod teoretičara »postindustrijskog društva« konzervativne orijentacije, zatim kod Galbraitha i D. Bella, ovaj »tehnološki determinizam« je eksplicitno izražen. Stepen razvoja i karakter proizvodnih snaga ističu se kao osnovni uzrok formiranja određenog tipa društvene strukture i organizacije datog društva. Tako Bell smatra kapitalizam i socijalizam, kao društveno-ekonomske formacije koje se razlikuju pre svega po uređivanju odnosa prema sredstvima za proizvodnju, tek dvema *varijantama* industrijskog društva koje se »razlikuju *samo (kurziv* — T. S.) u odnosu prema svojini . . .«[54]

Mada teoretičari razmatrane koncepcije »nove radničke klase« eksplicite ne zastupaju takav stav, u prethodno izloženim razlozima za tvrđenje da je to osnovna revolucionarna snaga zadržano je u suštini isto stanovište. Jer da su se teoretičari koji zastupaju ovu koncepciju držali Marksovog pristupa odnosu proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, u kome su »u krajnjoj liniji« odlučujući proizvodni odnosi, ne bi na osnovu promena proizvodnih snaga, procesa proizvodnje i položaja u proizvodnom procesu, ma koliko one bile radikalne, mogli da tvrde da se formira »nova radnička klasa« kao »nova«, revolucionarna snaga. U najboljem slučaju, mogli bi tvrditi da to može da dovede do određenog stepena transformacije radničke klase u pogledu strukture i određenih karakteristika, a da njena revolucionarna suština pri tom i dalje proizlazi, pre svega, iz u osnovi istog položaja prema sredstvima za proizvodnju i odnosâ eksploatacije (sa svim društveno-političkim implikacijama koji iz toga proističu).[55]

Da bismo ovaj vid kritike učinili još ubedljivijim, možemo da ukažemo na specifičan položaj »nove radničke klase« u procesu proizvodnje i poslovi koje obavlja ne samo da nisu izvor jačanja njene revolucionarne svesti, već predstavljaju osnovu određenog vida »konzervativizma«[56], jer su i položaj koji zauzima i poslovi koje obavlja povlašćeni u poređenju s položajem i vrstom poslova stare radničke klase. Pravi smisao ovog stava postaje shvatljiv ako se podsetimo Galbraithovog isticanja atraktivnosti

---

[54] *Notes on Post-Industrial Society (I)*, »The Public Interest«, № 6/1967.

[55] To je iscrpno razvio E. Mandel u tekstu *Workers and Permanent Revolution (The Revival of American Socialism*, str. 169—187). Smisao toga nije da se osporava značaj revolucionarne promene proizvodnih snaga za revolucionarno menjanje proizvodnih odnosa, naročito odnosa prema sredstvima za proizvodnju. Analize organizacije savremenog kapitalizma koje su vršili teoretičari »postindustrijskog« društva isuviše dobro pokazuju u kojoj meri su čak i odnosi prema sredstvima za proizvodnju pretrpeli izmene da bi se to uopšte sporilo. Uostalom, Marks i Engels su još u Komunističkom manifestu u punoj meri isticali taj uticaj (K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 7, str. 383).

[56] Hacker, Andrew *(Two New Classes or None*, »Society«, januar —februar 1979) u tome je kategoričan, a i Openhaimer, Birnbaum, pa i Harrington ozbiljno shvataju mogućnost konzervativne orijentacije »nove radničke klase«.

Digitized by Google

poslova »nove klase«, ne zbog materijalne moći, velikih prihoda, već, pre svega, zbog »izbegavanja manuelnog rada«; bekstva od dosade i rutinskog posla; zbog šanse da se život provede u čistoj i fizički ugodnoj okolini i zbog mogućnosti misaonog rada«[57].

Bez obzira na to što je Galbraithova vizija »nove radničke klase« izrazito optimistička, taj opis poslova ipak odgovara i koncepciji koju mi razmatramo. Čak kada je reč o nezaposlenosti i neadekvatnom poslu mora se primetiti da se zahtevi formiraju s pozicija mogućnosti takve uloge u proizvodnom procesu.

Stvar je u tome da je i u koncepciji »nove radničke klase« prisutna podela na mentalni i manuelni rad i da »nova radnička klasa« obavlja poslove prve grupe koji su u odnosu na drugu povlašćeni.[58]

Naravno, kada je reč o ovoj kritici treba uočiti značajne razlike u vrsti poslova i funkcijama u procesu upravljanja i u okviru slojeva radne snage koji pripadaju »novoj radničkoj klasi«. Dok za tehno-menadžersku strukturu i za naučnu i tehničku inteligenciju koja pripada gornjem sloju »nove radničke klase« i po zaradi, po vrsti poslova i ulozi koju imaju u upravljanju proizvodnjom ova kritika u potpunosti važi, ona za široke slojeve tehničke inteligencije, visokoobrazovanih i stručnih radnika teško da je opravdana. I oni svoj rad osećaju kao nešto mrsko, ponižavajuće, kao prinudu. Ako imamo na umu da je prisutno upravo uvećavanje ovih sektora radne snage i da oni predstavljaju jezgro »nove radničke klase«, čini se da bismo izloženu kritiku morali da »povučemo«. Mi, međutim, ne smatramo tako. Jer uočavanje takvog procesa vodi zaključku da je razvijanje revolucionarne svesti u sklopu ovog sektora upravo izraz njegove »proletarizacije«, približavanja uslovima života stare radničke klase. Što je radnik više otuđen od procesa upravljanja i odlučivanja, što je posao gori i teži, što je njegov materijalni položaj neizvesniji, to su izrazitiji uslovi za stvaranje revolucionarnog potencijala. Mogli bismo da zaključimo da »nova radnička klasa« postaje sve revolucionarnija ne zato što je »nova« (nasuprot »stare«), već zato što prestaje da bude »nova« i sama sve bolnije oseća negativne posledice najamne prirode rada i odnosâ eksploatacije kojima je, kao i »stara« radnička klasa, podvrgnuta.

Smisao ove kritike nije u tome da negira postojanje heterogenosti radničke klase, različitih slojeva s različitim strukturnim karakteristikama, i, čak, motivacijom. U tom pogledu ne bismo osporavali to da sloj »nove radničke klase« u postojećim istorijskim okolnostima — zahvaljujući razvijenijoj svesti, s jedne, i nestabilnijoj materijalnoj situaciji, s druge strane (procenat nezaposlenosti i neadekvatnog zapošljavanja najviši je u ovim sek-

[57] *The Affluent Society*, drugo izdanje, str. 307.

[58] Rukovođen takvim pristupom, Gorz je zauzeo negativan stav prema tezi o »novoj radničkoj klasi« kao osnovnoj revolucionarnoj snazi i istakao potrebu prevladavanja podele na mentalni i manuelni rad.

Digitized by Google

torima radne snage) — može da ispoljava, i *de facto* ispoljava, veću meru radikalizma nego »stara« radnička klasa. Ono na čemu mi insistiramo jeste to da sve dok postoji »stara« radnička klasa i dok se »nova« njoj protivstavlja kao suštinski različita, »nova« se ne može smatrati istinski revolucionarnom. Njena revolucionarnost može se razviti samo u procesu saznavanja da je, bez obzira na sve osobenosti, sudbinski vezana sa »starom« radničkom klasom (jer suštinski je u istom položaju, ima iste fundamentalne interese) i da borba za njene sopstvene interese mora da se shvati kao deo zajedničke borbe cele radničke klase.

Time dolazimo i do potrebe kritike shvatanja otuđenja kao izvora motivacije za revolucionarni preobražaj SAD i savremenog kapitalizma uopšte. Ovde treba reći da predmet kritike nije samo po sebi isticanje otuđenja kao središne kategorije kojom se objašnjava motivacija za revolucionarni preobražaj kapitalizma, već zanemarivanje ekonomskog oblika otuđenja kao osnovnog, koji, *u krajnjoj liniji,* uslovljava sve ostale i bez čijeg ukidanja ne može biti stvarnog socijalističkog preobražaja i stvaranja novog kvaliteta života ni u egzistencijalnoj, ni u kulturnoj, ni u političkoj sferi života.

Međutim, kada je u pitanju kategorija otuđenja u sklopu teorije o »novoj radničkoj klasi«, neophodno je ovu kritiku razviti na specifičan način s obzirom na to da predstavnici ove teorije, kao što smo istakli, obuhvataju i otuđenje u procesu materijalne proizvodnje i stavljaju na njega poseban naglasak. Tako postupivši, izgleda kao da su oni, u stvari, prihvatili marksistički pristup toj problematici. Ali to, odista, nije slučaj. Oni su iz sveukupnih ekonomskih odnosa apstrahovali proces rada, ulogu i položaj u tom procesu i samo te oblike ekonomskog otuđenja posmatrali kao izvor iz koga se razvija revolucionarna motivacija. Odnos prema sredstvima za proizvodnju i odnos eksploatacije, kao što smo videli, nalaze se van njihovog vidokruga, pa i taj oblik ekonomskog otuđenja koji je, po Marksu, osnovni. Iz toga razloga u kritici postojećih proizvodnih odnosa i u strategiji borbe za socijalistički preobražaj društva zastupnici teorije o »novoj radničkoj klasi« nikada na eksplicitan način nisu dospeli do tačke u kojoj bi podvrgli napadu sveukupne društveno-ekonomske odnose[59], a pre svega klasne odnose prema sredstvima za proizvodnju i njihovo ukidanje postavili kao pretpostavku socijalističkog preobražaja kapitalizma.

Takvo jednostrano tumačenje ekonomskog otuđenja, nesagledavanje institucije privatne svojine i na njoj zasnovane eksploatacije kao osnovnog oblika tog tipa otuđenja, posledica je neosnovane pretpostavke da su odnosi prema sredstvima za proizvodnju i eksploatacija relevantni samo ako kao posledicu imaju siromaštvo i materijalnu bedu. Njome se u potpunosti prenebregava da je i tu reč o jednom obliku *otuđenja,* i to osnovnom,

[59] Vidi Aronowitz, isto, str. 215.

Digitized by Google

pa da zato on treba da predstavlja okosnicu kritike postojećeg društva i njemu primerenih društvenih odnosa. Ako se fenomen otuđenja shvati kao globalan izraz svih oblika izvrtanja čovekovog odnosa prema sopstvenim snagama, delatnostima i proizvodima tih delatnosti, čiji je rezultat njihovo pretvaranje u njemu strane sile, koje njima vladaju, tako da postaje objekt umesto subjekt — onda tu pripadaju i privatno-svojinski odnos i njime uslovljen odnos eksploatacije i treba ih tumačiti kao takve, a ne samo kao uzročnike materijalne bede i siromaštva.[60]

U tom smislu može se tvrditi da se tek u sklopu teorije otuđenja mogu sagledati prave dimenzije i značaj isticanja odnosa prema sredstvima za proizvodnju i eksploatacije, kao temelja sveukupnih društvenih odnosa i imperativa njihovog ukidanja, kao pretpostavke ukidanja svih drugih oblika otuđenosti.

V

Rezimirajući kritički osvrt na razmatranu koncepciju »nove radničke klase«, zaključili bismo da nema osnova za tvrđenje da je to nova »klasa«, posebno u smislu novog socijalnog subjekta socijalističkog preobražaja savremenog kapitalizma. To možemo da tvrdimo, prvo, zbog toga što »nova radnička klasa«, kao što smo videli, nije brojčano toliko velika i ne predstavlja, a po svoj prilici u skorije vreme neće predstavljati, većinu radne snage — kako teoretičari te koncepcije pretpostavljaju. Zatim, stoga što je ekonomski oblik otuđenja ipak primaran i što je njegovo prevladavanje osnovna pretpostavka socijalističkog preobražaja kapitalizma, a nova radnička klasa ga ne oseća na »najbrutalniji« način. Čak i u najradikalnijoj varijanti uvek se javlja kao »viši«, ipak povlašćen sloj radne snage koji ima »privilegiju« da se bori za prevazilaženje »viših« oblika otuđenja.

Imajući na umu izložene vidove kritike, možemo da kažemo da će »nova radnička klasa« postati istinski revolucionarna snaga tek kada prestane da postoji kao posebna »klasa«. To znači kada se proletarizuje, kada izgubi stečene privilegije, shvati da je u suštinski istom proizvodnom odnosu kao »stara« radnička klasa i, otuda, kao njen sastavni deo, kada prihvati neophodnost borbe za sveukupni društveno-ekonomski preobražaj kapitalizma.

Ova koncepcija, međutim, ima veliki značaj ako se shvati kao artikulacija određenih tendencija u razvoju radničke klase. Kada

---

[60] Marks nikada nije svodio pitanje eksploatacije na pitanje siromaštva i bede. Ma koliko isticao siromaštvo kao najočitiju posledicu eksploatacije, koja može da bude neposredan motiv za razvitak revolucionarnih potencijala, uvek je, istovremeno, naglašavao da je njen pravi smisao u degradaciji čoveka kao *čoveka, u* uspostavljanju nehumanih odnosa među ljudima. To je na koncizan i jasan način formulisao B. Pribićević u tekstu *Razvijeno kapitalističko društvo, radnička klasa i socijalizam,* »Socijalizam u svetu«, br. 1/1977.

Digitized by Google

to kažemo, želimo da se distanciramo od onih kritika[61] koje, na osnovu argumenata o neodrživosti postojanja »nove radničke klase« nasuprot »staroj«, industrijskoj radničkoj klasi, naprosto brišu svaku razliku između savremene i stare radničke klase XIX veka, koju su opisali i Marks i Engels — ali još u Komunističkom manifestu.[62]

Ako zastupnici razmatrane koncepcije nisu uspeli da dokažu postojanje novog, »postindustrijskog« društva i nastanak i razvitak »nove radničke klase«, sa kvalitativno drukčijim karakteristikama u odnosu na »staru« radničku klasu, koje je čine novom revolucionarnom snagom — sigurno su ukazali na značajne transformacije do kojih je došlo u savremenom kapitalizmu, njegovoj klasnoj strukturi, posebno unutar radničke klase, koje se moraju ozbiljno uzeti u obzir. Danas je očevidno da je radnička klasa — mada je zadržala osnovna strukturna obeležja (najamni odnos i odnos eksploatacije) — doživela izuzetno značajne promene u sastavu, obrazovnoj i kvalifikacionoj strukturi, materijalnom položaju, konkretnim oblicima i sadržajima otuđenja i da to uslovljava znatno drukčiji tip konstituisanja njenog revolucionarnog angažovanja.[63]

[61] Tu su najglasniji komunisti u SAD.

[62] Da su oni, u skladu s izmenjenim istorijskim okolnostima, predviđali transformaciju radničke klase, to je potpuno očevidno ako se uporede stavovi iz *Komunističkog manifesta* s *Bedom filozofije* i drugim poznijim delima.

[63] Upravo se u tim okvirima kreću razmišljanja mnogih socijalista u SAD. Takav stav u odnosu na koncepciju »nove radničke klase« predstavlja osnovu za razvijanje njihovog stanovišta o socijalnim subjektima socijalističkog preobražaja savremenog kapitalizma u visokorazvijenim industrijskim zemljama Zapada.

Digitized by Google

Petar Bošković

Aspekti savremenog konzervativizma u SAD

Konzervativizam u Americi posle drugog svetskog rata nije predstavljao kabinetsku filozofiju niti ezoteričnu sektu. On je od samog početka izrazito aktivistička snaga čije težnje nisu bile usmerene na jednostavno razumevanje sveta, već na njegovo menjanje, restauriranje i prezerviranje. U prvim posleratnim godinama nije, međutim, postojala koordinirana, samosvesna snaga.

Postojala je, prvo, grupacija »klasičnih liberala« koji su se opirali rastućoj ulozi države na račun slobode privatnog preduzetništva i individualizma. Ova grupacija je verovala da se Amerika sve više etatizuje, izjednačavajući pri tom etatizam sa socijalizmom. Ona je već do sredine pedesetih godina nudila i svoju alternativu koja je stekla određene pozicije u naučnim krugovima i šire društveno prisustvo.

Naporedo s tim, na sceni se pojavila druga škola mišljenja, »novi konzervativci«, među kojima su vodeće ličnosti bile Ricard Weaver, Peter Viereck, Russel Kirk i Rober Nisbet. Šokirani »totalitarizmom« i svetskim ratom, ovi novi konzervativci su se zalagali za vraćanje tradicionalnim verskim i etičkim vrednostima, odbacujući »relativizam« XX veka koji je, po njihovoj oceni, erodirao zapadne vrednosti, stvarajući na taj način nepodnošljivi vakuum koji su ispunile demonske ideologije.

Digitized by Google

Treća grupa su takozvani militantni propovednici antikomunizma, čije poglede su uveliko uobličavali bivši levičari iz tridesetih godina, među kojima su se isticali Whittaker Chambers, James Burnhman i Frank Meyere. Ovi bivši levičari usadili su čvrsto uverenje u redove desnice da je Zapad angažovan u bici na život i smrt s nepomirljivim protivnikom — komunizmom, čiji je krajnji cilj osvajanje sveta. Sve ove tri grupacije imale su zajedničku crtu, a to je zagrižena antipatija prema liberalizmu XX veka i želja za konsolidacijom konzervativnog fronta.

Početkom šezdesetih godina započinje značajna transformacija desnice, prelaz iz manjinske idejne i političke snage ka većinskom statusu. To su ujedno bile godine pripreme američkih konzervativnih snaga. Desničarska kritika američke unutrašnje i spoljne politike u tom periodu postala je suptilnija i rafiniranija, nastojeći u isto vreme da razvije vlastitu alternativnu orijentaciju i na unutrašnjopolitičkom i na spoljnom planu.

Idejnu elaboraciju konzervativne orijentacije dao je bivši austrijski profesor Fridrih Hajek, koji je, bežeći u Ameriku od hitlerizma, znamenitim radom *Put u ropstvo* izvršio snažan uticaj. Suštinu njegovog učenja čini stav da kontrola nad ekonomijom predstavlja ne samo kontrolu nad jednim vidom ljudskog života, koji se može odvojiti od ostalih, već da je to kontrola nad svim sredstvima za ostvarenje društvenih ciljeva. Prema tome, ko ima kontrolu nad sredstvima za proizvodnju taj je u položaju da određuje ciljeve, odnosno da vrši izbor ciljeva, u krajnjoj liniji i to u šta ljudi treba da veruju i kojim ciljevima da teže. Ukratko, svaka vrsta kolektivizma, po njemu, po prirodi stvari je totalitaristička. Demokratski socijalizam, prema ovom tumačenju, iluzoran je, i neostvarljiv.

Slična gledišta zastupao je još jedan ekonomist austrijskog porekla, Ludvig fon Mizes, koji se zalagao za obnovu klasičnog liberalizma. Suština njegovih pogleda se sastoji u tome »da liberalizam predstavlja društvenu saradnju klasa i podelu rada koja se može ostvariti jedino u sistemu privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju, u okviru društva i tržišne privrede, odnosno kapitalizma. Svi ostali principi liberalizma — demorkatija, lične slobode i ostalo samo su derivati ovog osnovnog postulata«.

Premda su tokom godina razvijana i drugačija stanovišta, osnovna orijentacija Hajeka i fon Mizesa ostvarila je najupečatljiviji utisak. Kasnije je iz Hajekove čikaške škole izašao poznati monetarist Milton Fridman, koji će kasnije, kao što je poznato, snažno uticati na sadašnju administraciju.

Zajedničko svim nosiocima konzervativne provenijencije jeste to što se osporava sama mogućnost oslobodilačke misije marksističke ideologije. Osporava se Marksova osnovna teza da se promenom vlasništva nad sredstvima za proizvodnju stvaraju uslovi za ravnopravnost. Odatle se ide dalje, pa se tvrdi da je netačna Marksova teza da je privatna svojina izvor svih zala. Kada se teze tako postave, onda se prelazi u sferu politike, da bi se

Digitized by Google

dokazalo da raskorak između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa nije osnovni generator revolucionarnih promena, jer, da je tako, ne bi moglo doći do revolucionarnih promena u zemljama nerazvijenog Istoka. Time je, kako konzervativni kritičari marksizma tvrde, i sam Marks postavljen na glavu, jer je nadgradnja u postojećim socijalističkim zemljama postala baza. Iz toga se izvodi stav da je lenjinizam logična posledica marksizma, a staljinizam — lenjinizma.

Konzervativna desnica je u celokupnom posleratnom periodu ostala čvrsto pri idejnom opredeljenju o nepomirljivosti s idejno-političkom orijentacijom zemlje gde su komunističke ili čak leve partije na vlasti, s jedne, i stalnom idejnom ofanzivom na ostvarenje ruzveltovske »države blagostanja« na osnovama Nju dila, s druge strane. To što je sve do sredine šezdesetih godina, odnosno do predsedničkih izbora 1964. godine, na političkom ili, bolje reći, izbornom planu Demokratska partija predstavljala ubedljivu većinu i u Kongresu, bez obzira na to ko se nalazio u Beloj kući, činilo je snage republikanske desnice manje vidljivim. U predizbornoj kampanji 1964. prvi put dolazi do izbornog sučeljavanja između savremenog republikanskog konzervativizma i takozvane liberalne demokratske koalicije koja je nastala pod rukovodstvom F. D. Ruzvelta u godinama velike ekonomske krize tridesetih godina. Republikanski kandidat Barry Goldwater, predstavnik krajnje desnice, izgubio je izbore sa gotovo 16 miliona glasova, ali njegova je kampanja predstavljala pojavu nove nacionalne snage, koja je, kao što ćemo videti, 1980. godine dovela Ronalda Regana u Belu kuću.

Idejno-politička artikulacija reganizma

U celokupnoj svojoj političkoj aktivnosti, a to znači od 1965. godine, Regan je nepokolebljivo zastupao tri osnovne teze: prvo, da je verovanje u boga neophodno za slobodu i odgovarajuće poštovanje među ljudima; drugo, da se totalitarizmu u bilo kom vidu treba odupreti svim sredstvima i snagama; i treće, da se mora stati na put mešanju federalne vlade u svakodnevni život građana preko rastućih poreza, restriktivnih propisa i povećane tendencije saveznih sudova da nameću zakone sudovima federalnih država i nižih sudova. Iz takvog Reganovog idejnog opredeljenja prirodno proizlazi politička operacionalizacija antikomunizma i svakog oblika leve orijentacije protiv svih oblika »države blagostanja«, za obnovu neoliberalizma, monetarizma i za afirmaciju takozvane ekonomske škole »supply side«, što u osnovi znači stavljanje snažnog naglaska na smanjenje poreza i na taj način jačanja privredne aktivnosti i ozdravljenja privrede.

Uspon konzervativne misli i politike u SAD nije, međutim, došao sam od sebe. Prvo, tokom četvrt veka ruzveltovskog Nju dila, sve do sredine šezdesetih godina, američka privreda jahala

Digitized by Google

je na valu privrednog buma koji je Americi obezbeđivao stalan privredni rast, visoku produktivnost i stalno podizanje životnog standarda. U takvim uslovima država je bila kadra da odvaja značajan deo za socijalno zbrinjavanje dela siromašnih i nezaposlenih.

Drugo, u celokupnom posleratnom razdoblju konzervativna desnica, bez obzira na izborne poreze, smišljeno je delovala i ulagala sve veća finansijska i druga sredstva u cilju diskreditovanja lokalnog demokratskog nasleđa u zemlji i svih levih i progresivnih snaga i pokreta u svetu.

Ideološka osnova na kojoj se temelji strategija Republikanske partije, u interpretaciji Ronalda Regana, u ekonomsko-socijalnom domenu jeste reafirmacija neoliberalističke doktrine. U praksi to znači oslobađati privredu državnih stega, decentralizovati funkcije savezne vlade, stvoriti uslove za razmah privatnog preduzetništva, stabilizovati dolar, oživeti privrednu aktivnost i smanjenjem poreza i korišćenjem socijalnih izdataka smanjiti izdatke države i inflaciju.

Takozvana »nova desnica« i snage oko nje predstavljaju značajnu političku snagu koja podržava predsednika Regana. Ta nova konzervativna snaga smatra sebe ideološki pravovernom, povezuje i koordinira interese propovednikâ socijalnog darvinizma, diskreditovanog još pre sto godina, iredentiste konfederacije, koji se još uvek zanose filozofijom o velikim pravima federalnih država, religioznih i verskih fundamentalista koji samouvereno tvrde da predstavljaju volju božju. Svoju političku aktivnost i obezbeđivanje sredstava oni pokrivaju pripadništvom takozvanim političko-akcionim komisijama koje nesmetano osiguravaju značajna finansijska sredstva za svoje propagandno delovanje.

Tokom ove minule decenije politički konzervativci strvorili su široku koaliciju »intelektualnih snaga«, religioznih propovednika, korporativnih političkih organizacija, senatora, članova Predstavničkog doma, funkcionere Republikanske stranke i drugih grupa koje u svojoj aktivnosti godišnje koriste sredstva koja iznose više stotina miliona dolara.

Za neke konzervativne kandidate za senatore i guvernere ove su organizacije obezbedile desetine miliona dolara za njihovu predizbornu kampanju. No, bilo bi pogrešno izborna pomeranja poistovećivati s dugoročnim političkim tendencijama, odnosno s promenama do kojih je došlo u širokim socijalnim slojevima Amerike, to jest s pomeranjem u svesti ka desnici. Da je to tako, može poslužiti i ilustracija o tome da tradicionalno slabljenje pozicija vladajuće partije na međuizborima 1982. godine, kao i na prošlogodišnjim izborima, nije dovelo do značajnijeg gubljenja mesta ni u Senatu ni u Predstavničkom domu, iako je nezaposlenost u 1982. iznosila 10 posto. Tokom dve prve godine svog mandata Regan je uspeo da ojača svoje pozicije i na taj način što je dobio međustranačku podršku većine u Kongresu, osobito za svoju ekonomsku politiku. U Republikanskoj partiji

Digitized by Google

nastavlja se tradicija postojanja snažnih konzervativno orijentisanih ličnosti. Pedesetih godina to je bio senator H. Taft, zatim Goldvoter, koga je na ekstremnom krilu Republikanske partije nasledio Ronald Regan.

Pored tradicionalnih oslonaca Republikanske partije u finansijskim i poslovnim krugovima, među bogatijim farmerima u poslednje vreme se zapaža njeno jačanje i u tradicionalno demokratskim uporištima. To jačanje se ogleda u tome što je sve više istaknutih crnačkih lidera pristupilo republikancima, iako su oni tradicionalno bili vezani za Demokratsku partiju. U ne tako davnoj prošlosti pokret za građanska prava, najznačajnija snaga koja okuplja crne, bezrezervno se izjasnio, 1964. godine, protiv Goldvotera. No programi takozvanog velikog društva iz vremena Džonsonove administracije zadržali su najveći broj crnaca u okviru demokratsko-liberalne koalicije, mada su u verskom i kulturnom smislu oni uvek imali u konzervativnim grupacijama svoje predstavnike. Danas jedan od najinstaknutijih crnačkih intelektualaca, politički aktivan Tomas Sovel, koji radi u Huverovom institutu, snažno podržava neoliberalističku orijentaciju Ronalda Regana i monetarnu doktrinu Miltona Fridmana, čiji je on bio i ostao jedan od najistaknutijih sledbenika.

Predstavnici »nove desnice« napadali su svojevremeno i Niksonovu spoljnu politiku, posebno Kisindžerovu varijantu detanta, s obrazloženjem da je ona, preko SALTA—1 i drugih dogovora sa Sovjetima, oslabila strateške pozicije SAD. Oni su takođe osudili i Niksonovu vijetnamsku politiku, odnosno američko povlačenje iz Vijetnama. Nova desnica je zagovarala oštriji kurs i prema studentskim nemirima 1968. godine. Suštinska opozicija takvoj politici za snage nove desnice proizlazila je iz straha da će Amerika biti prva sila u istoriji sveta koja se najkraće vreme zadržava na vodećim pozicijama u svetu. Svakako da je za uspon Republikanske stranke značajan doprinos dao i Ronald Regan. On je, učeći na Niksonovim greškama, uspostavio i održavao vrlo dobre odnose sa sredstvima masovnog komuniciranja, iako je već dve i po dekade stalno povezan s desno orijentisanim snagama u Americi. Regan je, na primer, bio jedan od najgrlatijih protivnika politike Karterove administracije i osobito predaje Panamskog kanala toj zemlji. Tokom niza godina radio je na jačanju svoje pozicije ne menjajući svoje osnovne stavove. Dva pokušaja za obezbeđivanje republikanske nominacije za predsednika obezbedila su mu nacionalnu ekspoziciju. Na širem idejnom planu Regan je godinama ispoljavao veliku brigu za duhovno stanje zemlje, te želju za zaustavljanjem raspada ne samo američke, već i cele zapadne civilizacije.

S druge strane, ni jedan demokratski aspirant za predsedničkog kandidata, a kasnije ni predsednički kandidat Mondejl, nije izašao sa celovitim programom za rešavanje ekonomskih problema zemlje, već su to prepustili Reganu koji je priliku veoma dobro iskoristio. On je, još u svojoj kampanji 1980. godine, poklanjao

Digitized by Google

dužnu pažnju ekonomskoj problematici, uvažavajući činjenicu da je 77% Amerikanaca tada verovalo da se ekonomija nalazi u ozbiljnoj krizi. U svojoj kampanji 1980. godine vešto je postavljao pitanje »da li je ekonomska situacija danas bolja nego pre četiri godine«, a to pitanje je često ponavljao i u prošlogodišnjoj kampanji. Bez koherentne alterative reganizmu, demokratima je preostalo da se utrkuju u obećanjima kako će ponuditi veće koncesije u porezima, korporacijama i uopšte velikom biznisu. No, ekonomski rast ne zavisi samo od stope rasta kapitala i tehničkog napretka većeg broja i boljih mašina, već, u najvećoj meri, na zdravlje ekonomije utiču ljudi i društveni odnosi. Regan je nastojao, i u velikoj meri uspeo, da ponovno aktivira veliki broj Amerikanaca motivacijom da je potrebno vredno raditi i u privatnom preduzedništvu tražiti generatore privrednog rasta.

Ekonomsko-socijalna kretanja u SAD

Američka ekonomsko-finansijska supremacija na globalnoj sceni zametnula se na privrednom bumu, koji je započeo još tokom drugog svetskog rata. Već 1944. godine Bretonvudskim sporazumom legalizovana je dominacija dolara na međunarodnoj finansijskoj berzi. Time je uspostavljena dominacija dolara kao svetske valute i američke industrije i privrede u celini. Trend uspona je, gotovo bez zastoja, išao sve do sredine šezdesetih godina. Međunarodna finansijska stabilnost uveliko je pogodovala američkom biznisu. Uobličavanje novog međunarodnog finanjiskog poretka, stvaranje MMF i Međunarodne banke odvijalo se pod snažnim američkim uticajem, što je *de facto* osiguralo Amerikancima kontrolu i nad ovim institucijama. Njujork je zamenio London kao vodeći finansijski centar.

Ubrizgavanje velike mase dolara u svetski finansijski sistem, preko investicija u inostranstvu i pomoći, imalo je i svoje povratno dejstvo na američku unutrašnju privrednu scenu tako što je povećalo tražnju za američkom robom. Bum na međunarodnom tržištu i stabilni tržišni uslovi uvećali su profite američkih korporacija, a time i prohteve privatnog biznisa. Ojačana snaga američkih korporacija na međunarodnoj sceni podstakla je visoku stopu privrednog rasta u zemlji, potpunije korištenje kapacitetâ u ključnim industrijama čelika i auto-industriji. Od 1948. do 1966. godine američke investicije u inostranstvu rasle su po godišnjoj stopi od 8,8%, što je iznosilo dvostruko više od stope rasta nacionalnog bruto proizvoda u SAD.

Krupan faktor u posleratnom američkom privrednom usponu predstavljale su multinacionalne kompanije u kojima je dominirao američki kapital. Njihov značaj nije ni danas za potcenjivanje iako se situacija donekle menja.

Posredstvom i preko multinacionalnih kompanija američki industrijski i finansijski centri moći ostvarili su značajne profite.

Digitized by Google

Ove su kompanije pri plasmanu svojih sredstava polazile od dve osnovne pretpostavke: da su režimi u zemljama plasmana stabilni i da je jevtina radna snaga, što im je, pored ostalog, omogućavalo da uspešno konkurišu na svetskom tržištu. Vreme niskih nadnica u Zapadnoj Evropi je, međutim, prošlo, a taj činilac već gubi na značaju i u drugim delovima sveta, kao što su Istočna i jugoistočna Azija. Daleki istok je, međutim, danas, pored ostalog, predmet pojačanog američkog interesa, osobito istočni i jugoistočni delovi kontinenta, jer su u tešnoj vezi s američkim privrednim kretanjima. Obim privredne interakcije znatno je veći danas nego što je slučaj sa Zapadnom Evropom, što se tumači kao sve veći izraz ekonomske i političke međuzavisnosti.

U tekućoj dekadi prisutan je, međutim, novi proces. Mnoge inostrane multinacionalne kompanije sve češće ulažu svoja sredstva u SAD. Diseminacija tehnoloških inovacija preko multinacionalnih kompanija predstavlja značajan mehanizam širenja tehnoloških dostignuća za zemlje primaoce, bez obzira na to što se o istraživačkoj i razvojnoj strategiji odlučuje u matičnim centralama. Osam od deset najvećih multinacionalnih kompanija imalo je sredinom prošle decenije svoje centrale u SAD. Širenje proizvodnih filijala ovih kompanija, naročito tokom prethodne dve decenije, jačalo je rentijerski i servisni mentalitet u SAD zbog visokih profita, ali je istovremeno vodilo slabljenju nekih tradicionalnih industrija u SAD. Kretanja tokom ove decenije pokazuju da su SAD postale svesne ove pojave, pa su politikom visokih kamata sve više u položaju da privlače inostrani kapital radi investiranja u proizvodne delatnosti, ali i radi neutralisanja velikog budžetskog deficita Amerike.

Drugo, američki kapital je učinio sebi dostupnim inostrane izvore sirovina i energije pod povoljnim uslovima u odnosu na cene američke robe. Takozvani »terms of trade« su se između 1951. i 1966. poboljšali u korist Amerike za 24%. Istovremeno, to se sve odvijalo u vreme pojačanog američkog intervencionizma na vojno-političkom planu, od Grčke do Vijetnama. Rečju, pokretljivost američkog kapitala i centralna uloga Wall Streeta na svetskoj sceni doprineli su da se steknu uslovi za jačanje američke ekonomske i vojne moći. Američka tehnologija i na njoj zasnovana preimućstva, visoka produktivnost i agresivna politika investicija u inostranstvu doprinele su jačanju i vojne moći. Sve je to, uz povoljnu poresku politiku za američke korporacije i porez na dobit u inostranstvu od samo 5%, davalo povoljne podsticaje privrednim kretanjima. Značajno je i to što je na unutrašnjoj sceni vladao socijalni mir na relaciji rad—kapital. Makartizam je oslabio pozicije sindikatâ i učinio ih pomirljivim i prijemčivim za dogovore s kapitalom. Istina, to se razvijalo uz realnu stopu rasta nadnica od 2,1% godišnje u periodu između 1948. i 1966 (da bi zatim počelo da pada). Prosek za razdoblje od 1973. do 1979. iznosio je 0,6%, a od 1979. do 1981. 0,3%. Prosek nezaposlenosti između 1947—1966, u istom periodu, iznosio

Digitized by Google

je 3,8%, a neiskorišćenost privrednih kapaciteta (zbog štrajkova) pala je sa 0,54% na 0,27%. Dovoljno je reći da je nacionalni bruto proizvod Amerike između 1948. i 1966. rastao po stopi od 4%, da bi zatim počeo da pada, tako da je 1982. iznosio 2,2%. Do 1962. godine obim industrijske proizvodnje rastao je po godišnjoj stopi od 7,2%, zatim počinje da pada, da bi između 1978. i 1982. godine iznosio 1,6%. Od 1960. godine i uvoz u SAD je u stalnom porastu, tako da se, na primer, uvoz automobila sa 4% u 1960. godini popeo na 17% u 1970. godini s daljom tendencijom porasta.

U oblasti nuklearne energije, koja je u tom razdoblju predstavljala američki monopol, stvorene su osnove koje će se kasnije finansijski materijalizovati i na unutrašnjem i na međunarodnom tržištu.

Udeo američke industrije u svetskoj proizvodnji iznosio je 1955. godine 25%, a veliko američko tržište kontinentalnih dimenzija zadovoljavalo je proizvodima domaće proizvodnje sa 95%. Godine 1951. udeo američke privrede u svetskoj trgovini iznosio je 30%, a 1971. godine 18%. Nacionalni dohodak po stanovniku 1950. godine bio je u SAD najveći, da bi 1980. one pale na 11. mesto. S druge strane, udeo zahvatanja vlade od nacionalnog bruto proizvoda u 1948. godini iznosio je 19,5%, a 1979. godine 31,2%. Od 1950. do 1965. godišnji porast cena iznosio je 2%, da bi inflacija 1981. dostigla dvocifreni iznos. Porast produktivnosti između 1948. i 1965. iznosio je 3,2%, od 1965. do 1975 — 2,3%, i od 1972. do 1978 — 1,1%. Profitna stopa privrede bila je u stalnom porastu između 1948. i 1965, da bi 1966. dostigla 13,7%. Od tada ona počinje da opada, da bi 1974. godine iznosila samo 7,6%. Cena kapitala 1948. godine iznosila je 3,6, a 1979 — 2,7%.

U istom razdoblju stopa rasta izdataka za socijalna davanja bila je u porastu, da bi 1983. godine dostigla 13,9% od nacionalnog bruto proizvoda (u Holandiji taj procenat iznosi 25,3%, a u Švedskoj 24%), dok su ukupni državni troškovi porasli sa 19,5% u 1940. godini na 31,2% u 1979, pri čemu je lavovski deo odlazio na vojne izdatke.

Činjenice, međutim, pokazuju da se dve osnovne pretpostavke reganovskog pristupa mogu dovesti u pitanje. Prvo, performanse američke privrede bile su upravo najbolje od pojave Nju dila, a to znači od pojačane intervencije države u ekonomskoj sferi. Najbolja decenija u pogledu privrednog rasta u SAD bila je ona između 1940—1950, kada je i dohodak po stanovniku porastao za 36%, a u dekadi šezdesetih godina porast je iznosio 30%; intervencije države u tom razdoblju bile su dva puta veće nego u njudilovskoj eri.

Američko, i ne samo američko, iskustvo pokazuje da ne postoji apriorna suprotnost između visine socijalnih izdataka ili državne intervencije u ekonomsko-socijalnoj sferi i ekonomskog uspeha jedne privrede.

Digitized by Google

Javni izdaci u SAD su u navedenim razdobljima prelazili jedva 30% nacionalnog bruto proizvoda. U Saveznoj Republici Nemačkoj ti izdaci se kreću nešto iznad 50%. Obim investicija koje se planiraju iz jednog centra u Japanu su tolikog obima da se uopšte ne može govoriti o »laissez-faire« privredi. S druge strane, ni jednoj visokorazvijenijoj zemlji nije lakše da otpusti radnika s posla nego SAD.

Razlike u primanjima između 10% stanovništva s najnižim i onih s najvišim u SRN su za 36% manje, a u Japanu za celih 50%. Očigledno, problem uravnilovke nije bio glavni razlog za opadanje američke produktivnosti, a time i kvalitativnih faktora privređivanja. Za mnoge ekonomiste problem američke privrede leži u njenoj strukturi. Američka privreda nije nikada ostvarivala performanse kakve su ostvarivale privrede Savezne Republike Nemačke i Japana posle drugog svetskog rata.

Kao jedan od indikatora relativnog opadanja efikasnosti američke privrede služi podatak da od 1974. deo 1979. godine 18% kapacitetâ industrije nije korišteno. Pri tom treba istaći da je produktivnost jedan od ključnih pokazatelja strukturnog zdravlja svake privrede, pa i američke. U prerađivačkim delatnostima SAD su se već krajem sedamdesetih godina po produktivnosti našle iza SRN, Francuske i Italije. Krajem sedamdesetih godina trgovinski deficit SAD je premašao 100 milijardi dolara.

Izneseni podaci nedvosmisleno pokazuju, pored ostalog, da se »bum« američke privrede završio sredinom šezdesetih godina. Američka ekonomija počela je da stagnira. Inflacija je sa 4% u 1965. porasla na 12% u 1981, a nezaposlenost je dostigla 10%. Istovremeno, završava se proces privredne obnove i dolazi do snažnog uspona Zapadne Evrope i Japana, i na taj način do sve uspešnije konkurencije Sjedinjenim Državama. Tokom šezdesetih godina završava se i proces dekolonizacije najvećeg dela sveta.

Ekonomska kriza sedamdesetih godina nije mimoišla ni ostali deo sveta. Međutim, u slučaju Amerike ona je imala i svoja posebna obeležja. Celokupni sistem finansijsko-ekonomskih odnosa, koji se oslanjao na bretonvudovske osnove, došao je u krizu, što je oslabilo američke pozicije koje su upravo na njemu gradile svoj posleratni primat.

I dok se vojno angažovanje SAD u Vijetnamu kretalo ka zenitu, Džonsonova administracija je, naporedo s tim, pod sloganom »buter i topovi« inaugurisala seriju zakona koji su osnažili ulogu države u socijalno-ekonomskoj oblasti. Izbori 1968. godine potvrdili su neuspeh ove orijentacije. Socijalni mir između rada i kapitala je narušen, mirovni pokret se razmahao, a obojeni Amerikanci sve više i snažnije izražavaju svoje zahteve za izjednačavanjem građanskih i političkih prava sa ostalim delom stanovništva.

Niksonova administracija je verovala da će na unutrašnjem planu, bez većih zasecanja u socijalnoj sferi, oslobađanjem od vijetnamske hipoteke povratiti ekonomske pozicije SAD u svetu.

Digitized by Google

Naftna kriza 1973. godine je, pored ostalog, učinila još vidljivijim strukturne probleme američke privrede.

Energetska kriza iz 1973. godine zatekla je SAD nespremne. Uzroci tome nalaze se u odluci Ajzenhauerove administracije koja je 1957. zavela uvoznu kvotu na naftu, s ciljem da zaštiti domaće proizvođače od jevtine bliskoistočne nafte. Vremenom je, međutim, potrošnja rasla brže od proizvodnje, tako da su SAD već 1978. godine uvozile 50% svojih potreba u nafti, a ona u energetskom bilansu zemlje učestvuje sa 40%. Trostruko povećanje cena nafte 1973—1974. izazvalo je poznate potrese. No, pošto SAD zadovoljavaju svoje ukupne potrebe u energiji sa 80%, preobražaj od proizvođača u potrošača, zbog obima potrošnje, izazvao je velike promene. Da su, na primer, cene domaće nafte pratile cene uvezene nafte, bilo bi potrebno preliti sa potrošača na potrošača dodatnih 120 milijardi dolara, odnosno oko 60% nacionalnog bruto proizvoda. Vlada SAD nije mogla izbeći povećanje troškova za uvezenu naftu od 30 milijardi dolara u 1978. godini, ali je zato poreskim i drugim merama sprečila prelivanje od dodatnih 90 milijardi dolara, a to se nije moglo ostvariti bez pojačanog uplitanja države.

Upravo za vreme Niksonove administracije dolazi do devalvacije dolara i trgovinskog deficita.

Strategiju oživljavanja privredne aktivnosti Karterova administracija je gradila na tezi da se nedostatak kapitala za investicije može obezbeđivati smanjenjem lične potrošnje, javnih izdataka, štednjom i, na toj osnovi, podsticanjem investicija.

U vreme zaoštravanja ekonomske krize, tokom poslednje dve godine republikanske administracije, početkom sedamdesetih godina i naročito za vreme Karterove administracije, u SAD, pod dejstvom ubrzanja ritma tehnološke revolucije, dolazi do eksplozije male privrede, kao savremenog oblika strukturnih promena. Tako se, na primer, u razdoblju između 1972. i 1979. godine od svih zaposlenih 25% našlo u malim privatnim kompanijama. Tokom prvih šest godina u toj deceniji dve trećine novih radnih mesta otvoreno je u preduzećima koja zapošljavaju ispod 20 radnika, a ova takozvana mala preduzeća povećala su svoje isporuke tržištu za 42,5%. Promene koje se dešavaju i na planu filozofije upravljanja sve su vidljivije. Sve više se poklanja pažnja preduzetništvu, za razliku od ranije fetišizacije američkog profesionalnog menadžmenta. Karakteristično je da se samoorganizovanje građana i grupa sve više ispoljava čak i u borbi protiv kriminala. Makro-ekonomija industrijske države kao da uzmiče pred mikro-ekonomskim trendovima. Tome je svakako doprineo i brz razvoj informatike. Pojačano se podstiče oslanjanje na pojedinca i porodicu i time izražava neverica u sposobnosti države da rešava socijalno-ekonomske probleme.

Novinu na američkoj političkoj i ekonomskoj sceni predstavlja, svakako, geografsko pomeranje stanovništva. Sever zemlje, koji je izneo industrijsku revoluciju i koji je predstavljao uporište liberalnog demokratskog establišmenta u SAD, ustupa mesto

Digitized by Google

Jugozapadu Amerike u razvoju novih, modernih industrijskih grana. Tradicionalno konzervativni Jug u prošlosti je bio nominalno demokratski. Sve to ima jasne političke, pa i izborne implikacije. Konzervativna republikanska desnica jača svoje pozicije u ovim delovima zemlje, u kojima je prirodni i mehanički priraštaj stanovništva u porastu.

Premda se u svetu, pa i u SAD, duže vremena razvija proces centralizacije i koncentracije finansijskih i tehnoloških centara moći, naporedo s tim se razvijao i proces svojevrsne decentralizacije kojoj u velikoj meri pogoduje revolucionarni razvoj tehnologije komunikacija. Očigledno da mnoge društvene zajednice postaju suviše složene za centralističko upravljanje. Kao što je pokazalo posleratno iskustvo, organizacija društva na razvijenom Zapadu, u kojem je država imala značajnu ulogu, dospelo je u krizu, što je pogodovalo prihvatanju novih koncepcija i orijentacije koje se danas karakterišu kao strategija desnice. Ronald Regan, kao jedan od stegonoša savremene desnice, na čijim je pozicijama dosledno stajao više od četvrt veka, nije njen izumitelj, on je jednostavno »uzjahao konja koji se već kretao u tom pravcu«. On je došao na političku scenu kada su ekonomsko-politička kretanja, pa i psihološko stanje u zemlji pogodovali takvom zaokretu. Njegove ideje o decentralizaciji i novom federalizmu imaju materijalno-finansijsku osnovu u visokim režijskim troškovima države.

Sve je to pogodovalo stvaranju uslovâ za radikalniji zaokret. U redovima Republikanske partije jačalo je tokom dve decenije konzervativno krilo, uprkos teškom porazu Goldvotera 1964. godine. Od početka sedamdesetih godina, pa i u vreme Karterove administracije, stvarani su uslovi i udarani temelji da se ta struja u licu R. Regana, pobedom na izborima 1980. godine, potvrdi kao dominantna.

Novine koje je Reganova administracija donela na planu rešavanja društveno-ekonomskih problema zemlje i nastup na međunarodnoj sceni karakterisala je snažna ideološka komponenta, a, kao što će razvoj događaja pokazati, nova administracija je ispoljila visok stepen kompatibilnosti između reči i dela.

Ponuđena receptura za prevladavanje ekonomsko-socijalne krize u SAD i u svetu tipično je konzervativna. Stvoriti uslove da se razmahne privatno preduzetništvo, uz smanjenje oslonca na državu, preraspodeljivati poreska opterećenja, kako bi se na taj način podstakle investicije — što je u praksi značilo premeštanje tereta sa onih koji štede na one koji troše. U svemu tome ne sme se smetnuti s uma ni snažna ideološka ofanziva. Tome je trebalo da doprinese eliminacija onog dela državne regulative koji biznisu ne ide na ruku. Već u toku prve dve godine prvog Reganovog mandata smanjen je, na primer, porez na dobit. Sve to, uz zamrzavanje socijalnih izdataka i donošenje drugih mera, kao što je labavljenje zakonodavstva o zaštiti čovekove okoline, koje je u očima Reganove administracije predstavljalo ekonomsku

Digitized by Google

opasnost i slabilo američku međunarodnu konkurentnost, trebalo je otkloniti. Rečju, smanjivanjem poreza, podsticanjem privatne inicijative i slobodnog preduzetništva, uz reafirmaciju kulta rada, trebalo je povratiti Americi ranije dominantne pozicije u svetu.

U prvom mandatu Reganova administracija nije ostvarila sve svoje strategijske zamisli, ali u inventar njenih ostvarenja svakako spadaju: smanjenje inflacije i njeno svođenje u okvire iz šezdesetih godina, oživljavanje privrede i jačanje dolara, smanjivanja nezaposlenosti, istina, uz rekordno povećanje budžetskog deficita, pre svega zbog ogromnih izdataka za odbranu.

Nastupanje demokrata tokom minule četiri godine i, posebno, u protekloj predizbornoj kampanji ostalo je u okvirima tradicionalne njudilovske koncepcije. Inovacije koje je artikulisao G. Hart, u neuspelom pokušaju da se domogne demokratske kandidature za predsednika, pokazale su se, međutim, neubedljivim ili, u najmanju ruku, prevremenim. No, izbori su potvrdili stvarno raspoloženje birača, koje, po našem mišljenju, ne treba posmatrati kao uobičajenu aberaciju na izbornoj sceni, već, kao trajnije opredeljenje koje izražava zaokret u širokim društvenim slojevima Amerike. Da li većina birača doživljava rezultate Reganove administracije kao politiku preraspodele dohotka, bogatstva i moći sa vlade na privatne preduzetnike, sa rada na kapital, sa siromaha na bogataša, kao put za rešavanje ekonomsko-socijalne krize — kako reče Džems Tobin, dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju — ostaje da se vidi.

Nešto se, međutim, dešava, što se sa sigurnošću može konstatovati: radikalne promene u društvenoj i političkoj sferi, čiji su vidljivi simboli novi federalizam, decentralizacija i oslobađanje, što je moguće više, od svih ostataka federalnog sistema, kao i svih oblika davanja koji imaju za cilj transfer bogatstva sa jedne na drugu generaciju.

Da li će i kakve promene Regan izvršiti u svom drugom mandatu, oslobođen briga za vlastitu reizbornost, ali izložen dejstvu republikanskog establišmenta koji će svakako biti zainteresovan da ponovi izbornu pobedu i 1988. godine — ostaje da se vidi. Teško je, međutim, verovati — što ni dosadašnje Reganovo delovanje posle izbora, na unutrašnjem i na međunarodnom planu, uprkos omekšane retorike, ne daje za pravo — da se očekuju zaokreti koji bi doveli u pitanje strateško opredeljenje administracije.

Spoljnopolitička opredeljenja i praksa

Odnos između spoljne i unutrašnje politike svake zemlje u tesnoj je međuzavisnosti. Stara je istina da međunarodno ponašanje jedne zemlje uveliko određuju neke konstante koje se ne menjaju promenom vlada i partija na vlasti. Među te konstante

Digitized by Google

svakako spada odbrana nacionalnog interesa, čije središte predstavlja pitanje nacionalne bezbednosti. SAD spadaju u red zemalja u kojima su ti momenti snažno izraženi. Tu tvrdnju dobro ilustruju dve izjave nekadašnjeg predsednika SAD, Džona Kenedija, u njegovom inauguracionom govoru iz 1961. godine· »Platićemo svaku cenu za slobodu...« Ovde se jasno ispoljava međustranački konsenzus o nekim bitnim međunarodnim pitanjima, odnosno osnovnim opredeljenjima američke spoljne politike. Drugi primer su njegove reči upućene grupi američkih poslovnih ljudi: »Naš nacionalni uspeh zavisi od vašeg profita i uspeha. Daleko smo od toga da budemo prirodni protivnici, vlada i biznis su saveznici... Želimo da učinimo sve što je u našoj moći da vam olakšamo uspeh na tom poslu.«

Time se, međutim, ne može tvrditi da je taj konsenzus zauvek dat, niti pak da nema razlika u koncipiranju i realizaciji strategije za očuvanje nacionalnog interesa. Do promena u strategiji i taktici dolazilo je i u vreme Karterove administracije, kako u odnosu na prethodnu republikansku administraciju tako i u odnosu na raniju spoljnopolitičku orijentaciju demokratskih administracija. Celokupnu posleratnu demokratsku spoljnopolitčiku orije ntaciju karakterisao je izraženi aktivizam, pri čemu je intervencionizam, sve od inauguracije Trumanove doktrine 1947, predstavljao jednu od značajnih konstanti, dok je, s druge strane, za republikanske administracije bila karakteristična tendencija ka svojevrsnom izolacionizmu i smanjenju vojnog angažovanja.

Prevlašću konzervativnog ili, bolje reći, krajnjeg desnog krila u republikanskoj partiji i Reganovom pobedom na predsedničkim izborima 1980. stekli su se potrebni uslovi: unutrašnji, politički, ekonomski, ideološki, pa i psihološki, a na svoj način i spoljnopolitički, zaokret udesno u odnosu na politiku predsednika Kartera, ali i tradicionalnu politiku republikanaca.

Još sredinom šezdesetih godina ispoljili su se vidljivi znaci gubljenja američke dominacije na međunarodnoj ekonomskoj sceni, o čemu je već bilo reči.

Godine 1973. SAD su porazom okončale skoro desetogodišnji rat u Vijetnamu. Početkom sedamdesetih godina došlo je do slabljenja konfrontacije između SAD i SSSR. Potpisano je više ugovora iz oblasti kontrole naoružanja, obustavljene su nuklearne probe, sem onih pod zemljom, potpisan je SALT—I, održana je Helsinška konferencija.

U drugoj polovini sedamdesetih godina na vlast je došla Karterova administracija, posle traumatskog iskustva Amerike u votergejtskoj aferi i ostavke predsednika Niksona, koji je na spoljnopolitičkom planu, sa svojim glavnim spoljnopolitičkim arhitektom Kisindžerom, inaugurisao politiku detanta sa SSSR. Predsednik Karter je na spoljnom planu, prvi put posle rata, dopuštao mogućnost socijalno-političkih promena u zemljama u razvoju, koje ne moraju uvek biti merene strogim blokovskim ar-

Digitized by Google

šinom, u kratkoročnom interesu SAD. Demokratski predsednik je u prvi plan stavljao pitanje ljudskih prava, što je, s jedne strane, iritiralo drugu supersilu, a, s druge strane, dovodilo u neprilike i američke saveznike.

Naftna kriza iz 1973—1974. ukazala je na stratešku ekonomsku zavisnost američkih zapadnoevropskih saveznika od područja regiona zaliva. Iako je ta kriza bila proizvod regionalnih uzroka, SAD nisu gubile iz vida činjenicu da se sve to odvija u predelu južnih granica SSSR. U SAD se sve češće isticalo da je do širenja sovjetskog prisustva u afro-azijskim prostorima došlo upravo u vreme detanta tokom 70-tih godina.

Kada je u Iranu 1979. godine pobedila islamska revolucija i pao Šah, dotadašnji stabilizirajući faktor s regionalnom vojnom hegemonijom, a SSSR vojnički intervenisao u Avganistanu, bili su to značajni vojni šokovi s ekonomskim i političkim implikacijama za SAD. Psihološka traumatizacija Amerike višemesečnim držanjem američkih diplomata u Teheranu kao talaca jasno je demonstrirala eroziju američke moći za mnoge Amerikance, američke saveznike i suparnike.

U takvim okolnostima dolazi do predsedničkih izbora. U svojoj predizbornoj kampanji Ronald Regan, dosledan svom konzervativnom opredeljenju koje već više od četvrt veka karakterišu antikomunizam i uopšte antilevičarska orijentacija, uspešno se koristi nastalim promenama u širokim slojevima Amerike, nenaviknutim na neuvažavanje američke moći i odlučnosti.

Nova strategija predsednika Regana polazila je od teze da je u osnovi došlo do erozije američke moći i zbog vojnog jačanja SSSR, upravo u vreme akomodacije s njim na osnovama detanta. Sve je to dalo dodatni pečat unutrašnjem razvoju Amerike i njenom međunarodnom ponašanju. Težište nove strategiję bilo je — vratiti Americi globalnu supremaciju na vojnom, ekonomskom, tehnološkom i finansijskom planu. Da bi se to i ostvarilo, predsednik Regan je istakao, kao prioritet, jačanje američke vojne moći, oživljavanje i ozdravljenje američke privrede i vraćanje Americi pozicija koje je imala u celokupnom posleratnom periodu, sve do sredine šezdesetih godina.

Dolaskom na vlast predsednika Regana vojni izdaci ne samo da su procentualno povećani, već je do povećanja došlo i usled značajnog porasta privredne aktivnosti i uvećanja nacionalnog bruto proizvoda. Izdaci za vojne svrhe rasli su takvim tempom da danas iznose 55% više nego 1980, odnosno 313,7 milijardi dolara za budžetsku 1986, to jest 29 milijardi više u poređenju s tekućom godinom.

Suočavanje sa SSSR-om dobilo je svoj najočigledniji izraz u započinjanju razmeštaja peršing i krstarećih raketa u Zapadnoj Evropi, što je dovelo do prekida Ženevskih pregovora o kontroli naoružanja pred kraj 1983. godine. Sve je to ostvareno bez većih nesporazuma s evropskim saveznicima i uz kontrolisano reagovanje mirovnih pokreta u Zapadnoj Evropi.

Digitized by Google

Inicirani su novi vojni programi za proizvodnju bombardera B-1, Trident-podmornica, raketa MX i, nedavno, istraživanja za takozvani »rat zvezda«. Stavljanje pitanja nacionalne bezbednosti u prvi plan značilo je suprotstavljanje glavnom protivniku koji neposredno ili posredno ugrožava SAD. Iz toga je logično proizašao zaključak da protivnika treba obuzdati na svim tačkama — od Zapadne Evrope, preko Bliskog istoka, jugoistoka Azije, Centralne Amerike, pa sve do Afrike. Tako krupan poduhvat, strategija novog containmenta, za razliku od onog iz 1947, odvijao se u radikalno drugačijim uslovima, kada su SAD imale nuklearni monopol, što znači da u novim uslovima američka teritorija nije van perimetra nuklearnog domašaja SSSR, kao što je bio slučaj tokom četrdesetih godina. Pokušaj novog zaprečavanja SSSR se, dakle, odvija u znatno težim uslovima po Ameriku, a time i opasnijim po svet.

Radi učvršćenja američkih pozicija u Pacifičkom basenu na liniji utvrđene strategije, nakon prvih manjih nesporazuma s Kinom u vezi s Formozom, SAD su nastavile s politikom pojačane saradnje sa njom u cilju stvaranja strateškog paralelizma interesâ. Na Japan je vršen pojačan pritisak za povećanje njegove uloge u odbrambenoj koncepciji Pacifika, naročito pomorskih puteva.

U odnosu na zemlje u razvoju težište je stavljeno na bilateralizam — pod pretekstom suprotstavljanja globalnom paternalizmu OUN, koji omogućava diferencirano modeliranje odnosa sa svakom zemljom u zavisnosti od procene američkih interesa. Pri tom, teška ekonomsko-finansijska situacija i veliki dugovi ovih zemalja stavljali su ih u još veću zavisnosti od SAD, kako zbog specifične težine koju SAD imaju u međunarodnim monetarnim institucijama tako i u odnosu na američke banke i kapital, naročito zemlje Latinske Amerike, koje imaju gotovo polovinu svetskog duga. Pri tom bi, u slučaju nemogućnosti zemalja Latinske Amerike da izmiruju svoje finansijske obaveze, 9 do 10 najvećih američkih banaka bankrotiralo.

U cilju realizovanja svoje zamisli, predsedniku Reganu je bila potrebna široka mobilizacija političkih snaga i javnog mnenja, pre svega u samoj Americi, ali i u savezničkim zemljama. Snažna antikomunistička ofanziva, koja predstavlja određeni kontinuitet u nastupu američke desnice, dobila je u izvedbi predsednika SAD sasvim novo značenje. Naročito za prve dve godine prvog mandata karakteristične su Reganove izjave kao što su: »Zapad će odbaciti komunizam kao jedno bizarno poglavlje u ljudskoj istoriji, njegove poslednje stranice su već ispisane«, ili: »Sovjetski Savez je imperija zla«, ili: »Istorija će ostaviti komunizam na smetlište istorije kao i sve diktatorske i autokratske režime« itd. Reganov antikomunizam provlači se, kao neka konstanta, u svim važnijim istupima, kao na primer, u izjavi da se »marksistička ideologija oslanja na primesu klasne borbe na nacionalnom planu, pa se onda prenosi na međunarodni teren, te stoga ne može biti kompromisa s partijama i vladama koje

Digitized by Google

baziraju svoju politiku na takvim idejnim osnovama ili s političkim snagama koje polaze od toga da je propast kapitalizma neminovan. Ili u tvrdnji »da nijedna komunistička partija nije došla na vlast putem izbora ili smogla snage da svoj legitimitet proveri na slobodnim izborima u uslovima višepartijskog sistema potvrda je i same nemogućnosti postojanja demokratije tamo gde su komunisti na vlasti«.

Reganova antikomunistička ofanziva našla je svoj puni izraz u njegovom govoru pred britanskim parlamentom 8. juna 1982. godine. Po rečniku i sadržaju ovaj istup predstavlja najofanzivniji napad na komunizam i ujedno nagoveštaj praktičnih koraka koji, po rečima američkog predsednika, treba da dovedu do sloma komunizma. Regan je naznačio najočitije simbole represije pomoću kojih se održava poredak na »Istoku«, dok je Poljsku uzeo kao primer koji pokazuje da se ni tako okrutan režim kao što je komunistički ne može odupreti budućnosti. Svim režimima ovog regiona osporen je legitimitet. Politika nasrtaja na ljudska prava u socijalističkim zemljama je osuđena, uz isticanje da nema i da ne može biti tihog mirenja sa totalitarnim režimom.

Po rečima Aleksandra Hejga, nekadašnjeg Reganovog ministra inostranih poslova, sadašnja administracija ostvarila je najviši stepen kompatibilnosti između deklarisanih ciljeva i akcija, bar u odnosu na pet prethodnika američke administracije.

Letimičan pogled na Reganovu političku biografiju počevši od 1950. godine, posebno na njegovo delovanje u svojstvu guvernera Kalifornije, kao i na delovanje ljudi iz njegovog kalifornijskog klana koje je okupio u Vašingtonu, pokazuje da je reč o istrajnoj i nepomirljivoj desnoj orijentaciji, koja se dosledno sprovodi već niz godina. Teško je stoga naći razloge koji bi Reganovu administraciju naveli na značajniji zaokret ka centru nakon dve ubedljive pobede na izborima.

Ima, međutim, mišljenja da je nakon izvesnih pomeranja ljudi iz Reganove bliske okoline, početkom drugog mandata, došlo do premoći konzervativnih pragmatičara nad ideolozima. Najnoviji pokušaji predsednika Regana da u nekim pitanjima (na primer, apropriacija sredstava za rakete MX) obezbedi bipartijski konsenzus, po našem mišljenju, predstavljaju samo politički pragmatizam koji treba da obezbedi potreban broj glasova, a za to Regan u Predstavničkom domu nema republikansku većinu.

Ne može se takođe sporiti da je takozvana tvrda linija u redovima administracije u položaju da kaže da je instaliranje peršing i krstarećih raketa u Zapadnoj Evropi i poboljšanje odnosa s Kinom ipak urodilo plodom i ponovo dovelo Sovjete za pregovarački sto. Trka u naoružavanju ostaje i dalje glavni problem, ali nepoverenje među državama ne proizlazi iz stepena naoružanosti, već se one naoružavaju zbog međusobnog nepoverenja. Američka desnica se zalaže za to da se Amerika naoružava, jer smatra da je ona kadra da u te svrhe izdvaja više od SSSR-a. »Rat zvezda« se stoga i može smatrati kao inicijativa desnice upravo na liniji iscrpljivanja protivnika.

Digitized by Google

Prisutno je, međutim, i mišljenje u značajnim privrednim i političkim krugovima Amerike da je enormni budžetski deficit najveći američki ekonomski, pa i politički problem. Tvrdi se da bi, ako bi se sadašnji trend nastavio, deficit samo u ovoj deceniji narastao do takvih razmera da bi premašio sva vladina dugovanja tokom 200-godišnje istorije Amerike. Visok budžetski deficit neminovno bi nastavio da negativno deluje i na trgovinski bilans SAD. Smatra se, naime, da sadašnji priliv dolara u SAD, zbog visokih kamata, najvećim delom kompenzira nedostatak sredstava za visoke vojne izdatke. Ali je teško verovati da se taj trend može dugo nastaviti. Budžetski deficit već je dostigao 5% nacionalnog bruto proizvoda, pa se veruje da bi njegovo dalje održavanje na sadašnjem nivou (za 1984. godinu iznosio je 222,2 milijarde dolara) neizbežno vodilo ka novoj spirali inflacije.

Iako ne treba isključiti mogućnost da u pogoršanim ekonomskim prilikama dođe do izbornih promena 1988. godine i zbog neminovnog silaska s političke scene »velikog komunikatora« — Ronalda Regana, postoji dovoljno elemenata koji upućuju na zaključak da je u Americi došlo do promena u političkoj orijentaciji. To ne samo da potvrđuje opseg poslednje Reganove pobede, već, što je još značajnije, istraživanja pokazuju da su se republikanci gotovo izjednačili s brojem registrovanih demokrata. Godine 1980. je 36% biračkog tela bilo republikanske orijentacije, a danas je taj procenat 44%. Prevedeno na brojke, republikanci su na poslednjim izborima dobili novih 14 miliona glasača, a demokrati izgubili 12 miliona. Značajno je i to da je danas broj demokrata među mladima od 18 do 35 godina 48%, a među republikancima 47%. Taj odnos je pre pet godina iznosio 35% za republikance, a 54% za demokrate. Slične pojave zabeležene su i među starosnim, rasnim i polnim grupacijama glasača.

Pojačani individualizam i gubljenje vere u svemoć države »blagostanja« nagoveštavaju istorijsku istrošenost ruzveltovskog Nju dila. Pri takvoj promeni u političkom raspoloženju, manifestovanoj jačanjem patriotizma i snažnim oživljavanjem nacionalizma, uz pojačani antikomunizam koji ima duboke korene u američkom javnom mnjenju, ova pojava nije manja od želje koju veliki deo američkog javnog mnjenja izražava kada je u pitanju razoružanje i spremnost da se podrži državničko nastupanje svoga predsednika i njegovo zalaganje za savet na najvišem nivou sa liderom druge supersile za pregovaračkim stolom. Amerikanci vole da vide svog predsednika odlučnog prema suparniku u političkom, ideološkom i svakom drugom rivalitetu, pogotovu kada suparnik ima za svoj politički cilj dovođenje u pitanje američke moći i globalne suprematije. Ostaje, međutim, da se vidi kakve će taktičke promene kod predsednika Regana izazvati najnovija smena na sovjetskom vrhu i nagoveštaj da sovjetska spoljna politika, po svemu sudeći, neće biti u defanzivi u narednim godinama, kao što je to bio slučaj u minulim.

Digitized by Google

S druge strane, moćna američka industrijsko-tehnološka mašina, naročito vojno-industrijski kompleks, dobili su snažne podsticaje enormnim vojnim budžetima, pri čemu samo sredstva za istraživanje novih oružja čine gotovo jednu trećinu vojnih izdataka. Sve je to od krupnog tehnološkog i ekonomskog značaja, ali i nagoveštaj da će odnosi sa Sovjetskim Savezom biti i dalje izuzetno složeni, jer su njihove međusobne odnose, istorijski posmatrano, bar tokom posleratnog perioda u najvećoj meri određivale konkretne akcije upravo na jačanju vojnih potencijala.

Sve činjenice takođe govore da Amerika čini velike napore da učvrsti svoje pozicije u svetu u novim ultramodernim industrijama i da na taj način osigura tehnološki primat u XXI veku. Takva orijentacija na naučno-tehnološkom i ekonomskom planu pretpostavlja odgovarajuću aktivnost i na međunarodnom planu. Za održavanje potrebnog dinamizma ideološka motivisanost je jedan od značajnih faktora, što će sve imati za posledicu pojačano suparništvo i rivalitet u odnosu na SSSR i njegovu vojno-političku grupaciju, ali i pojačanu konkurenciju sa svojim saveznicima.

Digitized by Google

Dr Boris Zver: Proces odlučivanja u organizacijama udruženog rada

(»Informator«, Zagreb, 1983, strana 170)

Problematika odlučivanja je u ovoj knjizi izložena u šest poglavlja.

U prvom poglavlju autor govori o problematici odlučivanja u organizacijama udruženog rada. Odlučivanje definiše kao proces u kojem se pripremaju, donose i realizuju odluke. Od kvaliteta toga procesa zavisi i kvalitet odluka, a kvalitet odluka uslovljava rezultate poslovanja. Procesom odlučivanja se otkrivaju, analiziraju i bolje koriste unutrašnji faktori poslovanja, a u pogledu spoljnih faktora koji utiču na poslovanje proces odlučivanja znači prilagođavanje tim spoljnim faktorima.

U ovom se radu dalje ističe da samoupravno odlučivanje pretpostavlja: ravnopravnost u odnosima, shvatanje saradnje kao uslova za ostvarivanje boljih rezultata, uvažavanje tuđeg mišljenja. konstruktivan dijalog, stalno usavršavanje samoupravljačkog znanja, razvijen osećaj odgovornosti i solidarnosti i visok stepen discipline.

Zadatak procesa odlučivanja, po dr Borisu Zveru, nije samo donošenje odluka kojima će se stalno unapređivati i razvijati poslovanje organizacije udruženog rada, nego je isto tako važno da se tim procesom stvaraju novi, kvalitetniji međuljudski odnosi. Za svaku odluku treba izvršiti odgovarajuću pripremu, što zahteva istraživanja koja će biti veća ako je reč o odlukama u razvoju. Nakon priprema donose se odlu-

Digitized by Google

ke, to jest vrši se odabiranje neke od alternativa. Potom se sprovodi izvršenje odluke koje obuhvata pretvaranje ciljeva iz odluke u zadatke, raspoređivanje zadataka na nosioce, razradu rokova za svakog nosioca zadatka, koordiniranje njihovog rada i nadzor nad izvršenjem.

U drugom poglavlju knjige obrađeni su ciljevi poslovanja organizacija udruženog rada. Autor kaže da su ti ciljevi unapred programirani rezultati, a utvrđeni su na osnovi analize eksternih i internih činilaca poslovanja. Ciljevima se utvrđuju budući rezultati, a odstupanja stvarnih rezultata od unapred postavljenih ciljeva pokazuju u kojoj je meri OUR procenila razvoj budućih događja, odnosno kako je pratila tok poslovanja i donosila korekcijske odluke kako bi se ostvarili unapred postavljeni ciljevi.

Svaka OUR ima svoj sistem ciljeva koji se razlikuje od jedne do druge OUR, a zajedničko im je to što obuhvatju dve osnovne grupe ciljeva: ciljevi preduzeća i društveni (socijalni) ciljevi. Ciljevi u OUR mogu biti osnovni (primarni) i pomoćni (izvedeni) i obuhvataju ostvarivanje određenih rezultata poslovanja (ukupan prihod, dohodak, akumulacija), dok socijalni ciljevi obuhvataju odnose među ljudima unutar OUR, njihovo ponašanje, motivaciju, uslove života i drugo, što je i obrađeno i dati su neki primeri određivanja ciljeva poslovanja OUR u praksi.

»Teorijske osnove odlučivanja u organizacijama udruženog rada« naslov je trećeg poglavlja knjige. Bez obzira na pojmovno određivanje odlučivanja, treba naglasiti da je to delikatna i odgovorna aktivnost kojom se usmerava tok života, rada, poslovanja pojedinaca, grupa ili organizacija. Time što je neko u položaju da odlučuje on ima privilegiju da utiče na ostvarivanje vlastitih interesa, ali i odgovornost za donete odluke, odnosno posledice koje te odluke izazivaju. Odlučivanje postaje sve složenije kako se širi krug subjekata koji odlučuju jer se povećava broj različitih interesa. U samoupravnim uslovima nastaju kvalitativne promene u osnovama i širini odlučivanja. Samoupravna teorija odlučivanja treba da polazi od prakse odlučivanja, od kritičkog preispitivanja te prakse, čime se dolazi do novih saznanja kojima će se unapređivati odlučivanje. Navedeni su subjekti odlučivanja u OUR (pojedinci i organi) koji su ovlašćeni za donošenje određenih odluka, mada aspiranti odlučivanja mogu biti društveno-političke organizacije unutar i izvan OUR i društveno-političke zajednice, uz isticanje ideje pokušaja i početka ostvarivanja samoupravnog odlučivanja. Uz isticanje oblikâ samoupravnog odlučivanja autor navodi da je suština samoupravnog odlučivanja u tome da radni ljudi ovladaju celokupnom društvenom reprodukcijom, te da u tom smislu odlučuju o ciljevima poslovanja, uslovima života i rada i da samostalno raspoređuju rezultate svoga rada. Dr Boris Zver navodi dva osnovna oblika odlučivanja u OUR: ličnim izjašnjavanjem i preko delegata i delegacija, ukazujući posebno na poslovodno odlučivanje i preobražaj rukovođenja u poslovođenje.

Ako neki pojedinac ima ovlašćenje za samostalno donošenje odluka na pojedinom području poslovanja, bilo da se ono odnosi na definisanje ciljeva ili mera za ostvarivanje ciljeva, u većoj ili manjoj zavisnosti od organâ upravljanja, tada se govori o rukovođenju. U situaciji kada je pojedinac ili neki kolegijalni organ intenzivnije uključen u pripremanje odluka koje donose radnici ili samoupravni organi, a zatim se brine oko izvršenja tih odluka vođenjem procesa rada organizovanje, usklađivanje, nadzor), a pri tom je i odgovoran radnim ljudima i organima samoupravljanja organizacije udruženog rada — tada se govori o poslovođenju.

U četvrtom poglavlju se obrađuju važniji činioci odlučivanja u organizacijama udruženog rada.

Autor ističe da prilikom pripremanja i donošenja odluka u OUR subjekti odlučivanja moraju uzi-

Digitized by Google

mati u obzir mnoge faktore koji na neki način usmeravaju njihovu aktivnost, određuju tok odlučivanja i rezultate odluka. Oni su faktori ograničenja ili prednosti prilikom donošenja odluka i njihove realizacije, te čine sastavne elemente svakog odlučivanja. O njima subjekti odlučivanja moraju voditi brigu ako žele da donose kvalitetne odluke koje vode uspešnijem poslovanju OUR. Neki od tih faktora deluju unutar, a neki izvan organizacije udruženog rada, jedni su objektivnog, a drugi subjektivnog karaktera.

Od spoljnih faktora koji utiču na odlučivanje u OUR u knjizi su navedeni najznačajniji (prirodni uslovi, tržište, društveno-ekonomski sistem zemlje, organi društvene zajednice, razvitak nauke i drugi) i pojedinačno su obrađeni.

Unutrašnji faktori odlučivanja deluju unutar OUR. Po svom karakteru oni su objektivni i subjektivni. Objektivni unutrašnji faktori obuhvataju: vrstu delatnosti, veličinu OUR, raspoloživost i strukturu sredstava, ostale objektivne faktore. Subjektivni unutrašnji faktori obuhvataju: sastav radnog kolektiva, organizaciju rada i samoupravljanja, distribuciju moći, distribuciju odgovornosti, motivisanost za odlučivanje, stepen informisanosti, samoupravno ponašanje, formalne i neformalne grupe, sistem raspodele čistog dohotka i ličnih dohodaka i drugo. Uz datu obradu svih ovih pojedinačnih faktora autor analizira i daje ocenu distribucije uticaja i odgovornosti u samoupravnom odlučivanju u nekim organizacijama udruženog rada.

Proces odlučivanja u organizacijama udruženog rada je sadržaj petog poglavlja knjige.

Odlučivanje, po mišljenju dr Borisa Zvera, obuhvata niz aktivnosti koje su povezane, međusobno uslovljene, slede jedna za drugom, a čiji je krajnji rezultat donošenje odluke. Takve povezane aktivnosti čine proces odlučivanja. Posmatra li se proces odlučivanja po pojedinim grupama aktivnosti koje su međusobno srodne, moguće je izvršiti raspoređivanje tih aktivnosti na sledeće faze: inicijativa, priprema odluka, donošenje odluka, izvršenje odluka i nadzor nad izvršenjem odluka.

Inicijativa je definisana kao prva faza u postupku donošenja odluka. Ona je kreativan oblik mišljenja u kojem dolazi do izražaja znanje i sposobnost radnih ljudi. Njome se identifikuju, traže rešenja i daju predlozi za rešenje problema. Proces odlučivanja započinje inicijativom, pa će, prema tome, interesi zastupljeni u inicijativi biti sadržani i u odluci. Kvalitetna inicijativa je prethodni uslov za donošenje kvalitetnih odluka. Jačanje svesti i odgovornosti radnikâ moguće je postići stalnim razvijanjem inicijative, a nikako samo propisivanjem sankcija za određena ponašnja i pogreške. Zakasnela inicijativa za donošenje odluka, za organizaciju radnog procesa može imati neželjene posledice po svaku OUR, koje se mogu izražavati u slabijim rezultatima. Bez stalne inicijative nemoguće je zamisliti poslovanje organizacije udruženog rada ukoliko se želi ići u korak s konkurencijom. U knjizi su navedeni važniji činioci (položaj u radnom procesu i u sistemu informisanja, distribucija socijalne moći, međuljudski odnosi u OUR) koji utiču na inicijativu u OUR, kao i praktičan prikaz učešća radnih ljudi i članova samoupravnih organa u odlučivanju po OUR.

Druga faza u postupku donošenja odluka je *priprema odluka*, koja ima posebno značenje u celokupnom postupku odlučivanja. Ona mora osigurati solidnu podlogu za donošenje odluka, omogućiti definisanje alternativa i izbor najpovoljnije alternative. Vremenski priprema odluka odnosi najveći deo u celokupnom procesu odlučivanja, pa se radi racionalizacije postavlja zahtev skraćivanja faze pripreme, ali takvo skraćivanje koje neće ići na štetu kvaliteta. Brža priprema odluka, a i brže donošenje i ostvarivanje odluke, donosi organizaciji udruženog rada, osim prednosti na

Digitized by Google

tržištu, i mogućnost ranijeg ostvarivanja određenih rezultata. Faza pripreme odluka mora biti u funkciji stalnog razvoja i unapređivanja samoupravljanja, pa je i to osnovni zahtev koji se mora uvažavati u traženju racionalnih oblika pripremanja odluka.

Načelo racionalnosti u procesu odlučivanja nameće potrebu da organizacije udruženog rada za stručnu pripremu važnijih odluka obrazuju stručne timove, sastavljene od stručnjakâ više profila, kako bi se obuhvatila sva područja koja dotiče buduća odluka. U ovoj je knjizi prikazn i analitički postupak u pripremanju odluka (izrada plana istraživanja, prikupljanje, ispitivanje i selekcija informacija, definisanje problemâ i alternativni predlog odluka, definisanje kriterijâ za izbor i predlaganje rešenja s argumentacijom).

Donošenje odluka je treća faza u postupku odlučivanja u kojoj nosioci odlučivanja obavljaju izbor alternativa — to jest jednu alternativu. Za naše uslove je zanimljiv način donošenja odluka usaglašavanjem. To vredi osobito za donošenje odluka o udruživanju rada i sredstva, udruživanju u različite organizacione oblike privređivanja i drugo, jer odluke donete usaglašavanjem zahtevaju veću aktivnost svih subjekata odlučivanja u svim delovima OUR. Posebno je prikazana analiza donošenja odluka u nekim organizacijama udruženog rada.

Četvrta faza, po autorovoj klasifikaciji, jeste *izvršenje odluka* koje sadrži zadatke, nosioce, rokove, potrebna novčana ulaganja i očekivane finansijske rezultate, ukoliko je reč o investicionim odlukama. U izvršavanju odluke bitno je vreme izvršenja, koje mora biti utvrđeno i dinamički razrađeno još u fazi pripreme. Izvršenje neke odluke povezano je i uslovljeno izvršenjem drugih odluka. Zbog toga mora postojati koordinacija aktivnosti na području izvršavanja odluka.

Nadzor nad izvršenjem odluka poslednja je faza u procesu odlučivanja, jer zaokružuje celokupni proces odlučivanja. Subjekti odlučivanja nadzorom ne samo što prate izvršenje donetih odluka, nego utvrđuju i potrebu donošenja novih, takozvanih korekcijskih odluka. Nadzor nad izvršavanjem odluka čini vezu između subjekata odlučivanja i izvršilac odluka. Nadzor je zajednički pojam za kontrolu, reviziju i inspekciju, pa se, prema tome, nadzor i ostvaruje kontrolom, revizijom i inspekcijom. Ocena kvaliteta odlučivanja u OUR je data analizom i ocenom zadovoljstva rukovodilaca sistemom poslovodnog odlučivanja u nekim organizacijama udruženog rada. Na kraju su obrađene informacije kao uslov odlučivanja.

Dragić Živković

Dr Vladimir Milanović: Obrazovanje i društvo

(»Radnička štampa«, Beograd, 1985)

U zapaženoj biblioteci »Ideje«, koju sa uspehom niz godina neguje »Radnička štampa«, objavljena je ova knjiga Vladimira Milanovića kao kompleksna teorijska studija o odnosu obrazovanja i društva. Knjiga se sastoji iz četiri dela. U prvom se razmatraju društvene promene i obrazovanje, u drugom odnos obrazovanja prema savremenoj društvenoj krizi, u trećem sociološke dimenzije društvenih ponašanja, a u četvrtom delu se ukazuje na zapostavljena područja naučnih istraživanja obrazovanja.

Autor polazi od opšteprihvaćenog stava da je obrazovanje neprekidno društveno posredovanje između pojedinca i kulture, us-

Digitized by Google

lovljeno mnogim socijalnim dominantama i protivurečnostima istorijske realnosti. To je razlog što se u globalnim društvima istih ili sličnih opštih obeležja javljaju različiti idejni sistemi, pa i različiti sistemi obrazovanja i divergentne edukativne orijentacije. Društvena podela rada, koja neposredno determiniše proces obrazovanja artikulacijom klasnih odnosa i klasnih interesa u ovoj oblasti, određuje opšte uslove u kojima se obrazovanje razvija.

Na drugoj strani, promene u obrazovanju izazvane su i snažnim tehnološkim inovacijama, zahtevima proizvodnje i njene reprodukcije, ekonomskim kretanjima i interesima. Nova tehnologija uvodi složene, prošlosti nepoznate sisteme, ne samo u proizvodnju, nego i u svakodnevni život čoveka. To pretpostavlja prilagođen korpus znanja i veština prilagođenih zahtevima i zakonitostima tehnike, automatike, elektronike. Međutim, »redukujući obrazovanje na poznavanje mašine, čoveka na mašinu, korpus vrednosti i znanja na organizacione sposobnosti, sistem vrednosti na odgovornost, obrazovanje se lišava upravo one dinamične, razvojne funkcije koju ono ima u životu čoveka i njegovom radu« (str. 38). Zapostavljajući ovu dimenziju, obrazovanje sužava osnovicu na kojoj počiva, siromaši, umesto da razvija lepezu potreba savremenog čoveka.

Obrazovanje je neprekidno razapeto između potreba društva i potreba ličnosti. Kako se sistem oblikuje po meri društvenih snaga, to u praksi lakše dolazi do zanemarivanja onih dimenzija potreba od kojih zavisi razvoj individualne kreativnosti koja predstavlja okosnicu humanističke emancipacije. Znanje se sve više prihvata u pragmatskom, a sve manje u humanom smislu — zapaža autor. To je posledica predominacije funkcije kojom se pojedinac osposobljava za radnu i drugu delatnost i čije obavljanje obezbeđuje određeno mesto u raspodeli, društvenom položaju, društvenom ugledu i uticaju. Na toj se osnovi javlja i selekcija putem obrazovanja, socijalna promocija i, uopšte, od nje zavisi stepen dostupnosti obrazovanju. Od zapostavljanja humanističke prirode obrazovanja, individualnih težnji i potreba čoveka, do instrumentalne i represivne uloge obrazovanja nije daleko.

Bez potpunog utvrđivanja, procenjivanja i zadovoljavanja ukupnih obrazovnih potreba ne samo da se sužava funkcija obrazovanja, nego se nenadoknadivo osiromašuje stručna i naučna osnova na kojoj počivaju čitave profesije koje zavise od individualne kreativnosti. Zato se obrazovanje mora okrenuti više nego do sada individualnim mogućnostima pojedinca kako bi osposobljavalo čoveka ne samo da prati, nego i da kreira razvoj u svim oblastima ljudskog života, da uočava istorijske perspektive i otkriva nove prostore ljudskog dela.

Za konstituisanje sistema obrazovanja neophodno je, pre svega, imati u vidu potrebe koje nameće budućnost, razvoj društva i pojedinca. To je način da se lakše prevladaju stranputice reforme školstva i ona socijalna stanja koja su izazvana mnogim kriznim protivurečnostima društvenog kretanja. Savremena građanska društva proživljavaju surove udare krize čiji je vrhunac kriza vrednosti i nazadne tendencije koje iz nje proizlaze. Slabosti i protivurečnosti karakteriše i razvoj socijalističkih društava, naročito neusklađenost naraslih proizvodnih snaga i stepena zadovoljavanja potreba stanovništva. Obrazovanje kao razuđen i osetljiv segment društva ispoljava refleksije ovih procesa, ali škola »zacelo nije institucija u kojoj se razrešavaju problemi koji se odnose na globalno društvo«. Otuda su nerealna očekivanja da obrazovanje bude katalizator društvenih protivurečnosti, ali, na drugoj strani, škola može biti značajan instrument konzerviranja odnosa i produbljivanja posledica tih protivurečnosti.

Zapažen deo knjige čini kritička analiza i ponovno ispitivanje puteva obrazovanja u našoj zemlji. Škola se našla u središtu so-

Digitized by Google

cijalnih sukoba i postala je jedno od poprišta tih gibanja. Započeta u predvečerje ekonomske krize, reforma obrazovanja je preuzela ambiciju da ublaži socijalne protivurečnosti kao što su nezaposlenost, motivacija, radni moral i druge. Međutim, ističe autor, administrativno izvedena reforma u postojećim uslovima nije mogla rezultirati entuzijazmom mladih. Školi se nameće problem kako da prevlada nejednake posledice podele rada obezbeđujući ravnopravnu dostupnost školovanju i kako da oslobodi kreativni potencijal mladih. Ta se potreba formuliše kao zahtev »kako izazvati onu stvaralačku iskru, kako razbuktati radoznalost mladosti, žeđ za saznanjima, slomiti predrasude i otpore kritičkom mišljenju, kako razviti sve ono što edukativni i socijalizatorski proces čini osnovom razvoja i same ličnosti i društva u celini« (str. 125).

Školi se, međutim, nameće orijentacija koja brine o postizanju statusa, o socijalnom uspehu posredstvom obrazovanja. Pojačavanje konkurencije i takmičarstva u uslovima opšte nesigurnosti izaziva niz protivurečnosti i utiče na dramatizaciju nesklada između sveta vrednosti i stvarnog ponašanja. Ekspanzija obrazovanja praćena težnjom za sticanje diplome, a ne stvarnog znanja, ima za posledicu teškoće u zapošljavanju i angažovanju školovanih kadrova na odgovarajućim poslovima.

Poseban problem savremenog obrazovanja predstavlja nesklad između društvene uloge i stvarnog društvenog i materijalnog položaja prosvetnih radnika. Taj se nesklad produbljuje i ima nepovoljno dejstvo na ukupne rezultate vaspitno-obrazovnog procesa. S tim u vezi je i stanje materijalno-tehničke opremljenosti i ukupnih standarda obrazovanja koje zaostaje za savremenim potrebama.

Analizirajući razvoj obrazovanja i protivurečnosti koje ga prate, autor pokazuje da ekonomski procesi u društvu ne mogu biti prevladani reformom obrazovanja. To posebno važi za prevladavanje podele rada i neutralisanje socijalnih nejednakosti u pristupu obrazovanju. Najviše od svega, Milanović prigovara školi što ne uspeva da formira tip novog čoveka, misaonog i sposobnog za nove izazove.

U trećem delu knjige ukazuje se na zapostavljena područja istraživanja obrazovanja, među kojima su: odnos društvenog progresa, nauke i obrazovanja, funkcija marksizma u obrazovanju i negovanje čovečnosti kao deo vaspitnog procesa. Savremeni društveni razvoj zahteva sve veći doprinos i sve veću ulogu znanja, što se može postići samo afirmacijom one nauke koja sjedinjuje um i savest, životne principe i praktičnu delatnost stvaralaca na putevima revolucionarne emancipacije čoveka. Marksizam kao idejno-teorijska osnova ljudskog sveta ima svoju nesumnjivu integrativnu i emancipatorsku funkciju u obrazovanju. Ona je izložena mnogim otporima, posebno građanskih i konzervativnih strujanja, pa je neophodno trajno negovati kritičku i autokritičku humanističku dimenziju marksizma.

Autor posebno ističe da negovanje čovečnosti i čovekoljublja, ma kako to anahrono izgledalo, predstavlja eminentno vaspitni zadatak. Duh savremenosti prepustio je ovo područje »poeziji i dokolici«, ali je njegov povratak ovom racionalnom i opustelom duhu uslov njegovog preobražaja. Tek ljubav kao »osećajno učestvovanje u životu drugog čoveka«, kao čovečnost u svim vidovima međuljudskih odnosa, daje vaspitnom procesu i razvoju ličnosti humanost, ljudsku meru i smisao. To je jedna od iskonskih dimenzija ljudskih potreba koje se nalaze u središtu ukupnih razmatranja ove knjige.

Knjiga *Obrazovanje i društvo* na produbljen način razmatra niz sociološki značajnih problema obrazovanja, što joj obezbeđuje zapaženo mesto u korpusu sociološke literature. Sa oštroumnošću koja je svojstvena samo retkim istraživačima autor daje dijagnozu mnogih problema, stanja i

Digitized by Google

procesa koji opterećuju savremeno obrazovanje, ukazujući na njihove uzroke i posledice. Iako pristup istraživanju nije ograničen na aktuelnu situaciju obrazovanja u našem društvu, već šire razmatra složene i mnogostruke veze i odnose društva i obrazovanja, njegovi rezultati su podsticajni kako za nosioce reforme obrazovanja tako i za istraživače ovih promena.

Stanoje Ivanović

Dr Vladimir Prvulović: Pravo na slobodu

(»Privredni pregled«, Beograd, 1984, strana 220)

Već na samim počecima određivanja socijalizma kao istorijskog procesa radikalne emancipacije čoveka i njegovog društvenog sveta Marks je izneo svoje uverenje da je slobodan razvoj svakog pojedinca uslov slobodnog razvoja svih ljudi. Time je uobličena pretenzija marksizma da pravu čoveka na slobodu osigura temeljni istorijski dignitet. Ova je formulacija, ujedno, upozorila na epohalnu dramu svih civilizacija i svih oblika ljudske društvenosti: dramu koja se profilisala u odnosu individue i društva, poretka i slobode, spoljne prinude i autentičnih samoemancipatorskih potencijala pojedinca. U istorijskim ishodima ovih drama u velikoj se meri ogleda istinska priroda različitih društvenih oblika egzistencije ljudi. Međutim, društvena misao je doskora iskazivala mnogo entuzijazma da formuliše takve teorijske paradigme koje će pojedinca, u krajnjoj liniji, negde zabašuriti. Ni neslućeni rast produktivnih snaga čovečanstva neće čoveka osloboditi straha da su još uvek mogućni aušvici, gulazi i termonuklearne kataklizme. Stoga je jedan od imperativa društvene misli, osobito njenog marksističkog ogranka, da prepozna pojedinca, individuu, kao ishodište i smisao svih teorijskih paradigmi i društvenih tvorevina koje savremena epoha i subjekti njenog uobličavanja mogu da nam ponude. Naš je utisak da svest o tome sve više jača.

Knjiga dr Vladimira Prvulovića *Pravo na slobodu*, koju je nedavno objavio »Privredni pregled«, bavi se upravo ovom problematikom. Njena je pretenzija da istraži mogućnosti da se čovek izrazi kao slobodno i stvaralačko biće već u samom procesu rada i upravljanja radom, u savremenom industrijskom društvu. To društvo obeležavaju, kao što ističe prof. dr Najdan Pašić u predgovoru ovoj knjizi, složeni i bezlični prinudni mehanizmi s tendencijom potpunog odvajanja funkcije upravljanja i funkcije izvršavanja, sa svođenjem radnika na pukog izvršioca jedne delimične radne operacije i s učvršćivanjem društveno-ekonomskih odnosa i institucija kojima se kida svaka veza između proizvođača i njegovog proizvoda. Prema tome, ona je usmerena na traženje alternative za tehnokratsko obezličenje rada i rastuću birokratizaciju društvenih odnosa.

Autor u uvodnim napomenama naglašava da su ljudska prava i slobode predmet razmatranja od najstarijih vremena, kao uvek otvoren istorijski problem prevladavanja eksploatacije i svih oblika otuđenja i potčinjavanja ljudi, a za afirmaciju humanističkih ideala i borbe za demokratizaciju društvenih odnosa. Istorijski posmatrano, kaže autor, dijalektičko odnošenje pojedinačnog i opšteg pred velikom je dilemom: šta treba da ima prioritet — pojedinac i njegove slobode ili društvo i njegova funkcionalno-organizaciona strukturiranost? U zavisnosti od istorijske epohe taj odnos i shvatanja o njemu različito se ustanovljuju. Marksistički posmatrano, do punog stvaralačkog po-

Digitized by Google

tvrđivanja i ostvarivanja ličnosti dolazi tek kad pojedinac ovlada uslovima svoje društvene egzistencije i stavi ih pod svoju kontrolu, kao što je ovladao i prirodnim uslovima u kojima egzistira. Zbog toga se autorova pažnja usredsređuje na kompleks ljudskih prava i sloboda u socijalističkom društvu. Socijalističko samoupravno društvo se, po njemu, javlja kao novi društveni okvir za puniju i doslednu realizaciju prava i sloboda radnog čoveka i građanina. Autor smatra da se predmet njegovog istraživanja može najbolje proučiti ako se pronađu pravi odgovori na sledeća pitanja: Šta je društveno-ekonomska osnova na kojoj izrastaju i izviru koncept i nova sadržina ljudskih prava i sloboda u socijalizmu, posebno u njegovoj razvijenijoj fazi samoupravnog socijalizma? U čemu je suštinska razlika između promenjenih društvenih i političkih uslova ljudskih prava i sloboda u samoupravnom socijalizmu i društveno-ekonomske i političke osnove »klasičnih« buržoaskih prava i sloboda? Koje su specifičnosti porekla i geneze, dometa i sadržaja, kao i društvene uloge i daljih tendencija razvoja novoustanovljenih samoupravnih prava? U kakvoj su vezi razvoj samoupravnih društvenih odnosa u svim oblastima društvenog života i rada i menjanje, usavršavanje i produbljivanje, odnosno dosledno sprovođenje u praksi, ustavno i zakonski utvrđenih prava i sloboda u socijalističkom samoupravnom društvu? Kako i s kojih pozicija se može izvršiti kritička analiza dosadašnjih pokušaja marksističkog teorijskog zasnivanja koncepta novih, izmenjenih i čovečnijih prava i sloboda koja nisu »preneta«, »usvojena«, »adaptirana« ili »nakalemljena«, već izvorna, i potiču, pre svega, iz izmenjenog društvenog položaja radnog čoveka i građanina-proizvođača, iz njegovog prava da o svom radu, dohotku, društvenim pitanjima i o svim društvenim tokovima neposredno odlučuje?

Jedno od polaznih stanovišta u ovom radu, naglašava autor, jeste da je društveno-ekonomska osnova ljudskih prava i sloboda u kapitalizmu, u krajnjoj liniji — institucionalizovana i državno, zakonski i ustavno štićena privatna svojina, sa čitavim sistemom odnosa koji ide s njom: slobodna privatna inicijativa, slobodna konkurencija, podrazumevanje i zakonska (državna) zaštita različitih nivoa u materijalnom položaju, ekonomskom i političkom statusu različitih »kategorija« ljudi itd. Jednom rečju, korpus sloboda i prava u ovom društvu, po autoru, prostire se i neograničeno širi u javnoj sferi (političkoj sferi formalnih političkih prava i sloboda građana). Privatna sfera, s posedničkim odnosima i odnosima eksploatacije rada i radne snage, ne dopušta gotovo nikakvo prelivanje ljudskih prava i sloboda iz javne sfere u nju. Barijere su dobro utvrđene i njih garantuju ustav i država. Ta se granica ne može preći bez dublje društvene transformacije. Građansko društvo je, dakle, po autoru, »oblik hipertrofije forme u slobodama i pravima čoveka i insuficijencije njihove realne, socijalne i ekonomske sadržine« (str. 14). Slažući se sa suštinom ove ocene, smatramo da ona ipak nije sasvim precizna. Naime, po našem mišljenju, nema ničeg lošeg (naprotiv) u »hipertrofiji forme«, odnosno u ovom slučaju »forma« zapravo i ne može nikada »hipertrofirati«; s druge strane, postoji dovoljno istorijskog iskustva koje ukazuje na to da se »realna, socijalna i ekonomska sadržina« ljudskih prava i sloboda ne može ostvariti bez onoga što se ovde naziva »formom«. Smatramo da je autor bliže realnosti kada, umesto formulacije na str. 24 (»Marksistička teorija ubedljivo pokazuje da bez ostvarenja društveno-ekonomskih prava lična i politička prava gube svoju realnu sadržinu i svrstavaju se u kategoriju formalnih, što je i osnovna karakteristika buržoaske demokratije«) — ističe sledeće: »Danas se može tvrditi da ni jedan istorijski period, pa ni socijalizam, nema prava da odbaci i zanemari progresivna demokratska dostignuća prethodnog klasnog razvoja

Digitized by Google

i prethodnog političkog režima. Ona su plodovi dugogodišnje, često vekovne, borbe progresivnih demokratskih snaga i naroda i velikih tekovina revolucija u istoriji, ostvarenih ideala generacija slobodoumnika i revolucionara« (str. 93, 94).

U svom radu autor razmatra, za razliku od društvenih uslova građanskog sveta, materijalnu osnovanost koncepta ljudskih prava i sloboda u socijalizmu. Društvena svojina na sredstvima za proizvodnju, socijalistički produkcioni odnosi, posebno samoupravni odnosi i izmenjeni položaj radnog čoveka i građanina, u kojem je on činilac u procesu odlučivanja o radu i dohotku, o raspodeli rezultatâ rada i o svim vitalnim pitanjima društva, a preko delegacija i o svim pitanjima upravljanja poslovima društveno-političkih zajednica — jesu onaj temelj na kojem počiva čitav sistem samoupravnih međuljudskih odnosa, a posebno kompleks ljudskih prava i sloboda. S druge strane, ističe autor, u jednom drugačijem obliku socijalizma totalno »podruštvljavanje« svojine, odnosno hipostaza »opštih« ili »opštedruštvenih« interesa, bez uspostavljanja mehanizama neposredne kontrole od strane društva, može biti i bila je osnov za različite uzurpacije vlasti u socijalizmu, za »totalitariziranje« političke vlasti i razne oblike diktature »u ime« radničke klase. Stoga se u ovom radu velika pažnja poklanja razmatranju situacija ograničavanja i zloupotreba ljudskih prava i sloboda u određenim društvima i epohama razvoja socijalističkih društvenih odnosa.

Metodološki, autor je svoju široku, sveobuhvatnu i društveno značajnu problematiku obradio kroz tri istraživačke ravni. Prvo, kroz teorijsku ravan je data geneza teorijske obrade ove materije od antičke političke teorije, preko srednjovekovnih političkih učenja, političkih teorija humanizma i renesanse, klasičnih građanskih političkih teorija, savremenih građanskih teorija — do najznačajnijih primera socijalističke političke misli (od socijalista-utopista, klasikâ marksizma i raznih revizija marksizma, do savremenih socijalističkih mislilaca u građanskom društvu, sovjetske političke teorije i političke teorije istočnoevropskih zemalja, zaključno s jugoslovenskom političkom teorijom). Drugo, kroz normativno-pravnu ravan. Neophodnost uključivanja tog vida posmatranja sledi već iz činjenice da su u normativnu praksu pojedinih sistema, društava ili etapa društvenog razvoja, neposredno uključena dostignuća političke teorije toga vremena, kao i to da su normativni, ustavni i zakonski akti, i pored uočenih tendencija raskoraka normativnog i stvarnog, osnova za političko delovanje, političke procese i funkcionisanje političkog života u pojedinim društvima i periodima. Uz to se preko geneze normativno-pravnog regulisanja može hronološki i vrlo tačno pratiti razvoj i širenje obima ljudskih prava i sloboda u istoriji, način njihovog regulisanja i ostvarivanja, kao i metodi i rešenja korišćena u njihovom normativnom određivanju. Najzad, treći nivo posmatranja se odnosi na realne procese i praksu jugoslovenskog samoupravnog društva u pogledu doslednijeg ostvarivanja ljudskih prava i sloboda, humanizacije društvenih odnosa i problemâ u vezi s tim.

U skladu s tim, autor je svoje istraživanje strukturisao na sledeći način: Uvod (Prethodne napomene, Teorijsko-metodološko postavljanje problema, Pokušaji klasifikacije i neke kontroverze oko ljudskih prava i sloboda u političkoj misli 20. veka); Teorijski pristupi problemu ljudskih prava i sloboda (Platon, Teorije društvenog ugovora i prirodno-pravne teorije — Ruso, Hobs, Lok, Grocijus, Klasična nemačka filozofija — Hegel, Kant, Fihte, Političke teorije liberalizma — Džon Stjuart Mil i Aleksis Tokvil, Marksistička politička teorija, Sovjetska politička teorija i politička misao istočnoevropskih zemalja); Socijalizam i ljudska prava i slobode (Socijalistička revolucija i ljudska prava i slobode, Etatizacija socijalističkog društva i ljudska prava i slobode, Odnos prema pravima i sloboda-

Digitized by Google

ma u toku razvoja socijalizma — diktatura proletarijata i socijalistička demokratija, Ekonomsko-socijalna prava — osnov stvarnog položaja čoveka u socijalizmu); Ljudska prava i slobode u socijalističkom samoupravnom društvu (Samoupravljanje kao oblik nove društvenosti i slobode, Nacionalna i socijalno-kulturna emancipacija kao faktori oslobođenja čoveka, Kulturna demokratija i pravo na kulturu u samoupravljanju, Uloga društvenih organizacija i udruženja građana u ostvarivanju ljudskih prava i sloboda, Delegatstvo kao novo samoupravno i političko pravo radnog čoveka i oblik samoupravnog podruštvljavanja politike, Teškoće i problemi u vezi s ostvarivanjem prava i sloboda u samoupravnom društvu i problem odgovornosti, Uzroci ograničavanja i problem zaštite sloboda i prava u socijalističkom samoupravnom društvu); i, najposle, Zaključna razmatranja.

Sumirajući rezultate svojih istraživanja, Prvulović ističe da su u svim prethodnim klasnim društvima kroz dugu istoriju ljudskog roda, pa i u prvoj fazi socijalističkog razvoja (administrativnom socijalizmu), interesi perfekcije i sve veće efikasnosti društveno-državne organizacije, institucionalizacije društvenih odnosa i jačanja države i kolektiva, išli ispred interesa pojedinca, čoveka i njegovih potreba, prava i sloboda. Tek sa samoupravljanjem, smatra autor, čovek dobija istorijsku priliku da afirmiše svoje interese, težnje i potrebe i samim tim da se izbori za proširenje svojih prava i sloboda, kao osnovnih društvenih vrednosti, čak i ispred interesâ društvene organizacije koja bi tome morala da služi. Samoupravljanje i ima smisla samo ako vodi tome cilju, ako uspeva da, podređujući tu organizovanost čoveku, njega postavi u žižu društvenih zbivanja. Tu šansu čovek može i mora iskoristiti samo potpuno svestan svog položaja, svojih moći i mogućnosti — bez prepuštanja paradruštvenim organima (državi, partiji), takozvanim zastupnicima njegovih interesa, da deluju »umesto njega« i da u njegovo ime ostvaruju istorijski obrt i plan novog društva, društva s ljudskim likom. Bez toga, bez njegovog istrajnog i svesnog delovanja ni samoupravljanje neće moći da računa na karakter društvenih odnosa u kojima se ostvaruje čovekovo samooslobođenje i samopotvrđivanje kao celovite i slobodne ličnosti. A taj proces je, zaključuje autor, na samim počecima.

Možemo li se složiti s ocenom pisca predgovora, prof. dr Najdanom Pašićem, da knjiga Vladimira Prvulovića predstavlja zamašan i zanimljiv pokušaj da se razmišljanja o ljudskoj slobodi zasnuju na širokoj teorijskoj i komparativno-istorijskoj osnovi, ali s naglaskom na vreme sadašnje i na konkretne vidove koje problematika ljudskih sloboda dobija u kontekstu samoupravnog razvoja jugoslovenskog društva. Na taj se način autor uključuje u maticu onih istraživanja koja nastoje da samoupravljanje sagledaju i promišljaju sa stanovišta onoga što čini samu suštinu ideje socijalizma — sa stanovišta slobode.

Zoran Stanojević

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

10
1985

MAR 26 1986
Digitized by Google

Izdavački savet

Miljan Radović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 1.400. dinara. Za inostranstvo 2.800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd, Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXVIII
1985 Broj 10

Sadržaj

Dragutin V. Marsenić
Akumulacija i investicije u jugoslovenskoj privredi 1317

Branislav Ribar
Socijalizam i fenomen socijalnih nejednakosti 1332

Jovan Raičević
Kritika i stvaralačka praksa 1344

Dragomir Drašković
Sličnosti i razlike u statutima SK Srbije, SK Vojvodine i SK Kosova 1359

Jože Šter
Moral i lik komunista 1372

Mirko Pejanović
Kriza društva i kriza društvenog organizovanja omladine 1386

Milan Ranković
Kultura, tržište, SIZ-ovi i društvo 1401

Ogledi

Ratko Nešković
Lukačev put do Marksa 1412

Osvrti

Vladan Slijepčević
Pogled na stanje u kinematografiji Srbije 1430

Dragan Simeunović
Federalizam u SR Nemačkoj i SFRJ 1438

Prikazi 1444

Digitized by Google

Содержание

Драгутин В. Марсенич

Накопление и капиталовложения в югославском хозяйстве 1317

Бранислав Рибар

Социализм и феномен социального неравенства 1332

Иован Раичевич

Критика и творческая практика 1344

Драгомир Драшкович

Сходство и различия в уставах СК Сербии, СК Воеводины и СК Косово 1359

Иоже Штер

Мораль и лик коммуниста 1372

Мирко Пеянович

Кризис общества и кризис общественной организации молодежи 1386

Милан Ранкович

Культура, рынок, самоуправляемое объединение, основанное на общности интересов и общество 1401

Очерки

Ратко Нешкович

Путь Лукача к Марксу 1412

Обзоры

Владан Слиепчевич

К положению в кинематографии Сербии 1430

Драган Симеунович

Федерализм в СР Германии и в СФРЮ 1438

Рецензии 1444

Contents

Dragutin V. Marsenić

Accumulation and Capital Expenditure in Yugoslavia's Industry 1317

Branislav Ribar

Socialism and the Phenomenon of Social Inequalities 1332

Jovan Raičević

Criticism and Creative Practice 1344

Dragomir Drašković

Similarities and Differences in the Statutes of the League of Communists of Serbia, the League of Communists of Vojvodina, and the League of Communists of Kosovo 1359

Jože Ster

The Morals and Features of the Communists 1372

Mirko Pejanović

Crisis of Society and Crisis of the Social Organization of Youth 1386

Milan Ranković

Culture, the Market, the Self-managing Communities of Interest and Society 1401

Essays

Ratko Nešković

Lukacs's Road to Marx 1412

Surveys

Vladan Slijepčević

A Reference to the Situation in the Motion-picture Industry of Serbia 1430

Dragan Simeunović

Federalism in the Federal Republic of Germany and in Yugoslavia 1438

Reviews 1444

Digitized by Google

Dragutin V. Marsenić

Akumulacija i investicije u jugoslovenskoj privredi

— Razvojni i sistemski aspekti —

Uvod

U tekstu koji sledi pružamo celovitu globalnu informaciju o akumulaciji i investicijama u jugoslovenskoj privredi tokom tri i po decenije posleratnog razvoja. Polazimo od toga da su akumulacija i investicije u nerazvijenoj zemlji kakva je bila Jugoslavija posle drugog svetskog rata osnovne poluge razvoja. Ključni momenat pri svakom iniciranju ubrzanijeg razvojnog toka kojim se prekida stagnacija jedne nacionalne ekonomije jeste prelazak sa niske na relativno višu i visoku stopu akumulacije. O tome uglavnom postoji saglasnost među najpoznatijim ekonomistima u svetu za čija se imena vezuje nastanak teorije privrednog rasta i razvoja. Iako je jugoslovenska privreda u četiri posleratne decenije ostvarivala impozantne razvojne tokove i kao rezultat toga dostigla početkom 80-ih godina *per capita* društveni proizvod od blizu 3.000 dolara[1],

[1] Svetska banka za obnovu i razvoj u svome Izveštaju iz 1984. godine (World Development Report 1984) registruje *per capita* gross national product za Jugoslaviju u 1982. godini u iznosu od 2.800 američkih dolara po kupovnoj snazi dolara, odnosno po stalnim cenama iz perioda 1980—1982. Prema tom pokazatelju Jugoslavija se nalazi na 86. mestu u skupini od 126 zemalja koje imaju više od milion stanovnika i spada u grupu zemalja koje Svetska banka označava kao »upper middle income countries«.

Digitized by Google

akumulacija i investicije, to jest, jednostavnije, povećavanje kapitala nisu izgubili na značaju kao izvor privrednog rasta. Pre bi se moglo reći da je oskudnost kapitala kao izvora privrednog rasta sredinom 80-ih godina znatno izraženija (pa i zaoštrena do dramatičnih razmera) nego što je to bio slučaj sredinom 60-ih ili sredinom 70-ih godina.

Rasporedom investicija po privrednim sektorima (koji ćemo u daljim izlaganjima nazivati ekonomska struktura investicija) anticipira se i oblikuje buduća proizvodna struktura nacionalne ekonomije. U ekonomskoj strukturi investicija neposredno se ogleda razvojna strategija koju sledi ekonomska politika i u njoj se očigledno manifestuju izabrani obrasci razvoja. To će biti drugi kompleks pitanja koja ćemo razmotriti u ovom radu.

Privredni razvoj se razvija pod snažnim uticajem ekonomskog sistema. Kao takav, on je uvek domen u kome ekonomski sistem potvrđuje (a ne retko i demantuje) svoju efikasnost. Dejstvo privrednog sistema na privredni razvoj ostvaruje se u više pravaca. Privrednim sistemom se mogu motivisati (a ne retko i demotivisati) na racionalno ekonomsko ponašanje svi učesnici u ekonomskom životu i raznovrsne društvene strukture i slojevi. Privredni sistem generiše socijalne nejednakosti u prilog ubrzanja privrednog rasta i razvoja ili na račun privrednog rasta i razvoja sužava razlike u socijalnom položaju raznovrsnih socijalnih grupa. Privrednim se sistemom nacionalna ekonomija zatvara u odnosu na međunarodno ekonomsko okruženje ili, pak, iz privrednog sistema potiču impulsi za raznovrsne oblike trgovine i saradnje sa tim okruženjem. Privredni sistem je pozvan da smanjuje razlike u nivou razvijenosti ekonomskih regiona u nacionalnim ekonomijama s izraženim regionalnim ekonomskim disparitetima. To utoliko pre ukoliko su regioni i nacionalno određeni, to jest ukoliko je reč o zemljama heterogenog nacionalnog sastava. Pa ipak su akumulacija i investicije, kako u pogledu njihovih izvora i obima tako i u pogledu njihovog sektorskog (ekonomska struktura investicija) i regionalnog rasporeda, najvažnija oblast u kojoj privredni sistem ostvaruje (ili ne ostvaruje) svoje razvojne funkcije. Zbog toga će treće pitanje, na koje ćemo se ovde sasvim kratko osvrnuti, biti pitanje sistemskih (institucionalnih) okvira akumulacije i investicija u jugoslovenskoj privredi.

Razmatranja ograničavamo na period od 1952. do početka 80-ih godina. Za period od 1952. godine, to jest za prvih nekoliko godina posle drugog svetskog rata, koje su jedva uporedive s relativno ustaljenom ritmikom privrednog rasta i razvoja koja nakon tih godina sledi, pružamo samo nekoliko sintetičkih informacija.

I. Ukratko i najopštije o prvim posleratnim godinama

Izlaganje u ovom delu svodimo na šest sledećih generalnih informacija:

(1) U prve dve godine po završetku rata masovnim akcijama tako reći ukupnog radno sposobnog stanovništva privreda je ob-

Digitized by Google

novljena od ratnih razaranja. Na taj način proizvodne sposobnosti jugoslovenske privrede su u 1947. godini dovedene približno na nivo iz 1939. godine.

(2) Od 1947. do 1952. godine privredna aktivnost ima karakter inicijalnog razvojnog skoka. Sredstva za razvoj (akumulacija) osigurana su, pre svega, pritiskom na ličnu potrošnju čije je učešće u društvenom proizvodu iznosilo samo oko 47%. Ukupne fiksne investicije u društvenom proizvodu učestvuju tih godina sa oko 33%. Preostali deo društvenog proizvoda namenjen je potrošnji države i socijalne infrastrukture. Sukob s rukovodećim strukturama zemalja istočnog bloka i osobito Sovjetskog Saveza imao je dve nepovoljne posledice po ukupan razvoj. Prva je bila preusmeravanje dela društvenog proizvoda na jačanje odbrambene sposobnosti zemlje, što je umanjilo ionako skromnu akumulaciju za potrebe privrednog razvoja. Druga je posledica usporavanje dinamike razvoja zbog toga što su prekinuti svi oblici ekonomske saradnje sa istočnoevropskim zemljama, pa, prema tome, i snabdevanje opremom iz tih zemalja za veliki broj privrednih objekata čija je izgradnja bila u toku.

(3) U to vreme deo sredstava za razvoj zemlji je pritekao od pomoći razvijenih zapadnoevropskih zemalja i SAD, kao i od ratnog obeštećenja.

(4) Slédeći politiku industrijalizacije, sa snažnim naglaskom na razvoju metalurgije, mašinogradnje i energetike, 84% ukupnih fiksnih investicija bilo je usmereno u proizvodne svrhe. Od privrednih fiksnih investicija 60% je bilo usmereno u industriju, a od industrijskih fiksnih investicija blizu 90% je bilo usmereno u pomenuta tri industrijska kompleksa (metalurški, metaloprerađivački i energetski).

(5) Privredni rast je u periodu 1947—1952. bio dosta spor (stopa rasta društvenog proizvoda iznosila je svega 2%), i pored razgranate i veoma žive i snažne investicione aktivnosti. Uzrok tome je u strukturi investicija u kojoj su dominirali kapitalno intenzivni objekti s dugim rokovima gradnje.

(6) Najzad, 1950. godine Jugoslavija se opredeljuje za originalnu samoupravno socijalističku varijantu društvenog i ekonomskog razvitka, što ima dalekosežne posledice po ukupnost pogleda na socijalizam kao društveni sistem.

II. Stope i dinamika fiksnih investicija

1. U periodu od 1952. do 1982. godine jugoslovenska privreda je ostvarila izuzetno intenzivnu investicionu aktivnost. U tom vremenskom rasponu dugom trideset godina ona je investirala u osnovne fondove blizu dve (tačnije, 1,95) hiljade milijardi dinara vrednovanih po cenama iz 1972. godine, to jest prosečan godišnji volumen investicija iznosio je 62.721 milion dinara. Relativno i utoliko upečatljivije značenje ovih podataka dobija se ako se oni izraze kao

Digitized by Google

postotak društvenog proizvoda. U tom slučaju se dobija parametar stope investicija koji za celo razdoblje od 1952. do 1972. godine iznosi 31%. Ako se ovom parametru doda i prosečan godišnji prirast zaliha sirovina, nedovršene proizvodnje i gotovih proizvoda, koji za navedeni period iznosi 7,5% od društvenog proizvoda, a u 1981. i 1982. godini 6,5% i 6,1%, onda se pokazuje da je u celom razdoblju od 1952—1982. godine jugoslovenska privreda 38% društvenog proizvoda izuzimala iz tekuće neproizvodne potrošnje i taj deo usmeravala u investicije.

Investicije u obrtna sredstva (godišnji prirast zaliha), posmatrane kao postotak društvenog proizvoda i kao postotak ukupnih investicija, bile su promenljiva veličina. Po pravilu su bivale veće kada je ostvarivan brži rast društvenog proizvoda i kada je, u okviru njega, dolazilo do naglog porasta poljoprivredne proizvodnje. Posebno treba imati u vidu da su one povećavale svoje učešće u ukupnim privrednim investicijama kada su fiksne investicije opadale ili sporije rasle, jer je u tim godinama opadala ili sporije rasla tražnja za mnoštvom proizvoda čija je prodaja vezana za obim investicija, pa su se kumulirale zalihe neprodate robe. Na taj su način investicije u obrtna sredstva u periodu od 1965. do 1982. godine menjale svoje učešće u ukupnim investicijama od 10 — 40%, a u društvenom proizvodu od 3 — 12%, dok su u proseku ti parametri iznosili 23% i 9%. Za ranije godine podaci su oskudni i neuporedivi s podacima za period 1966—1982.

Prosečna godišnja stopa fiksnih investicija (kao njihovo učešće u društvenom proizvodu) bila je relativno stabilan razvojni parametar čija su se kolebanja oko proseka kretala u intervalu od 25,1% (u 1955) do 35,4% (u 1964. godini). Valja zapaziti dva intervala eskalacije stope investicija. Prvi je od 1961. do 1964, a drugi od 1976. do 1980. godine. U ta dva perioda stopa investicija znatno odskače od napred navedenog godišnjeg proseka i kreće se od 33% do preko 35%.

Od 1979. godine učešće fiksnih investicija u društvenom proizvodu opada. To su godine ekonomske krize o kojima će uz put i u kontekstu ove tematike biti reči u daljem tekstu.

Po svom obimu fiksne investicije u 1982. godini veće su od fiksnih investicija u početnoj (1952) godini posmatranog perioda za 6,7 puta. To je kumulativni rezultat njihovog prosečnog godišnjeg rasta od 6,5%. Rast fiksnih investicija nije bio kontinuiran. U 1955, 1956, 1957, a zatim i u 1965. godini smanjivan je fizički obim fiksnih investicija. Bile su to godine ozbiljnijih zaokreta u ekonomskoj politici. Trogodišnji period njihovog smanjivanja (1955—1957) odlikuje se nastojanjem ekonomske politike da povećava ličnu potrošnju i životni standard koji su bili u stagnaciji sve do 1955. godine. U 1965. godini smanjivanje fizičkog obima ukupnih investicija izazvano je privrednom reformom koja je najavljivala efikasnije privređivanje, zasnovano na potpunijem korišćenju raspoloživih proizvodnih kapaciteta, umesto njihovog brzog ekstenzivnog širenja.

Digitized by Google

Od 1980. godine fizički obim fiksnih investicija ponovo ubrzano opada. To se opadanje proteže sve do 1984. godine, a ni u 1985. godini nije nagoveštena promena tog trenda u pravcu njegovog uspona. Opadanje je usledilo kao posledica veoma visokih otplata inostranih dugova i usporenog privrednog rasta posle 1979. godine.

2. Jugoslovenska privreda je vlasnički heterogena. Uz dominantni sektor u kome su sredstva za proizvodnju društveno vlasništvo u njoj postoji i sektor u kome su sredstva za proizvodnju u individualnom (privatnom) vlasništvu. Oba su sektora nosioci investicione aktivnosti. U posmatranom periodu (1952—1982) od ukupnih fiksnih investicija na sektor individualnog (privatnog) vlasništva otpada 17,3%. Ta je proporcija tokom vremena bila promenljiva, ali ne osetnije i ne sa izrazitom tendencijom bilo rasta bilo opadanja učešća privatnog sektora u ukupnim fiksnim investicijama. To je učešće 1952. godine iznosilo 17,9%, a u svakoj poslednjoj godini naredne tri decenije (1960, 1970. i 1980) 14,9%, 17,7% i 15,4%. Ono u poslednjoj (1982) godini posmatranog perioda iznosi 19,1%.

Naspram povećanja ukupnih fiksnih investicija za 6,7 puta u 1982. godini u odnosu na 1952. godinu i njihovog prosečnog godišnjeg rasta od 6,5% u periodu 1953—1982. godine (1952=100), fiksne investicije sektora društvene svojine su povećane za 6,2 puta i prosečno su godišnje rasle za 6,3%, dok su fiksne investicije sektora individualne svojine istovremeno povećane za 8,5 puta, a njihov prosečan godišnji rast iznosi 7,5%.

Stopa fiksnih investicija (kao učešće fiksnih investicija u društvenom proizvodu) u celom posmatranom periodu iznosila je u sektoru društvene svojine 31,6%, a u sektoru individualne svojine 28,2%, odnosno učešće fiksnih investicija oba sektora, uzeto pojedinačno, u ukupnom društvenom proizvodu iznosilo je 25,6% i 5,3%, dajući tako u zbirnom izrazu ukupnu stopu investicija od 30,9% koju smo i napred naveli. Treba zapaziti da je sektor privrede individualne svojine u periodu do 1965. godine investirao u proseku godišnje tek 16,6% od svog društvenog proizvoda, što je dvostruko manje od analognog pokazatelja za sektor privrede društvene svojine (koji iznosi 35,8%). U godinama koje slede ta se razlika smanjuje, te smo u periodu 1975—1980. godine suočeni sa stanjem da je »sklonost« investicijama u sektoru individualne svojine (35,8%) veća od analognog pokazatelja za sektor društvene svojine. U 1981. i 1982. godini fiksne investicije sektora privatne svojine čine 35,5%, odnosno 35,2% od društvenog proizvoda tog sektora, dok se u tim godinama analogni pokazatelj u sektoru društvene svojine spušta na nivo od svega 27%, odnosno 25%. Na taj način u periodu 1975 — 1982. godine sektor individualne svojine investira 35,7% svog društvenog proizvoda, a sektor društvene svojine tek 30,9%.[2]

[2] Približno dve trećine investicija sektora individualne svojine usmereno je u stambenu izgradnju. U privrednom sistemu su se postupno sužavale mogućnosti obezbeđivanja stanova zaposlenom stanovništvu iz

Digitized by Google

3. U periodu 1953 — 1982. godine (1952 = 100) prosečna godišnja stopa rasta društvenog proizvoda ukupne jugoslovenske privrede iznosila je 6,4%, čiji je kumulativni rezultat 6,5 puta veći društveni proizvod u 1982. nego u 1952. godini. S prosečnom godišnjom stopom rasta od 7,2% društveni proizvod sektora društvene svojine dostigao je u 1982. godini realni obim za 8 puta veći nego u 1952. godini. Znatno je sporiji bio rast društvenog proizvoda sektora individualne svojine. Njegova prosečna godišnja stopa rasta je iznosila 3,8%, čime je njegov obim u 1982. godini u poređenju s 1952. godinom povećan za 3,1 puta (tačnije, 3,06 puta).

Ako se ima na umu da su prosečne godišnje stope rasta ukupnih fiksnih investicija, te fiksnih investicija sektora društvene i sektora individualne svojine iznosile (respektivno) 6,5%, 6,3% i 7,5% (na osnovu čega je realni obim tih investicija u 1982. veći nego u 1953. godini za 6,7, 6,2 i 8,5 puta) — dolazi se do saznanja o bržem rastu društvenog proizvoda od rasta investicija u ukupnoj privredi, a posebno u sektoru društvene svojine, te o sporijem rastu društvenog proizvoda od fiksnih investicija u sektoru društvene svojine. Bilo bi pogrešno iz toga izvući zaključak o rastućoj efikasnosti investicija u ukupnoj privredi i njenom društvenom sektoru i o opadajućoj efikasnosti investicija sektora individualne svojine. U 1980, 1981. i 1982. godini fiksne investicije u ukupnoj privredi su opadale u odnosu na analognu prethodnu godinu za 5,1%, 9,8% i 5,5%. Istovremeno su fiksne investicije sektora društvene svojine opadale za 6%, 11,9% i 7,5%. Ukupne fiksne investicije u 1982. godini činile su tek 80,2% od njihovog nivoa iz 1979, a investicije sektora društvene svojine samo 76,6%. Opadanje fizičkog obima investicija u tri navedene godine bilo je praćeno skromnim rastom društvenog proizvoda ukupne privrede (u procentima u odnosu na prethodnu godinu: 2,3 — 1980, 1,4 — 1981. i 0,5 — 1982) i sektora društvene svojine (2,5 — 1980, 1,3 — 1981. i — 0,2[3] — 1982). To je doprinelo da se za ceo period od 1953 (1952=100) do 1982. godine uspostavi veća prosečna godišnja stopa rasta društvenog proizvoda od prosečne godišnje stope rasta fiksnih investicija u ukupnoj privredi i sektoru društvene svojine, stvarajući privid rastuće efikasnosti investicija. Ako, međutim, vremenski raspon »skratimo« za poslednje tri godine, onda u periodu 1953 — 1979 (1952 = 100) stope rasta društvenog proizvoda ukupne privrede i sektora društvene svojine (7% i 7,8%) znatno zaostaju za stopama

---

sredstava društvene svojine. Sve je više stimulisana gradnja i kupovina stanova iz sredstava privatnog vlasništva. To je doprinelo da investicije u sektoru individualne svojine povećavaju svoje učešće u društvenom proizvodu tog sektora. Međutim, treba imati u vidu da investicije iz sektora individualne svojine u stambenu izgradnju svoje izvore imaju ne samo, i pre svega, u društvenom proizvodu tog sektora, već i u onom delu društvenog proizvoda sektora društvene svojine koji u njegovoj raspodeli odlazi u lična primanja zaposlenih i drugih kategorija stanovništva.

[3] Negativna stopa rasta, to jest smanjenje u odnosu na prethodnu godinu za 0,2%.

Digitized by Google

rasta fiksnih investicija (8,1% i 8,1%), sugerišući pouzdan zaključak o opadajućoj efikasnosti fiksnih investicija.

Kada je reč o sektoru individualne svojine, zapaža se izuzetno visok raskorak između brzog rasta fiksnih investicija i sporog rasta njegovog društvenog proizvoda. Ovim povodom najpre ukazujemo na to da pravi i neposredni podsticaj privrednom rastu potiče od privrednih, a ne od ukupnih fiksnih investicija koje u sebe uključuju i neprivredne fiksne investicije. Utoliko treba uslovno primiti i rečeni nalaz o opadajućoj efikasnosti ukupnih fiksnih investicija. Kada je reč o sektoru individualne svojine, onda neprivredne investicije čine oko tri četvrtine njegovih ukupnih fiksnih investicija (i one se gotovo u celini sastoje od investicija za stambenu izgradnju), dok na privredne investicije otpada preostali deo njegovih fiksnih investicija. U sektoru društvene svojine neprivredne fiksne investicije zastupljene su u ukupnim fiksnim investicijama sa manje od 20% (i disperzirane su na veći broj vanprivrednih delatnosti), dok privredne fiksne investicije apsorbuju više od četiri petine fiksnog investicionog totala ovog sektora.

Razmatranje srazmera fiksnih investicija sektora društvene i sektora individualne svojine završićemo konstatacijom da sektor individualne svojine nije privrednim sistemom i ekonomskom politikom dovoljno podstican na veću investicionu aktivnost. Širim dokazima za ovu konstataciju nećemo se baviti u okviru ovog teksta.

4. Privredni rast je prvenstveno rezultat privrednih investicija. U ovoj se oblasti suočavamo sa složenim problemom razgraničavanja privrednih od neprivrednih aktivnosti. Ta podela pripada marksističkoj tradiciji i zasniva se na razlikovanju proizvodnog i neproizvodnog rada. Međutim, sve je teže to razlikovanje zasnovati na pouzdanim kriterijima. Kako razvoj odmiče, »proizvodne« funkcije čoveka sve više preuzimaju moderna tehnika i tehnologija, a i neke misaone i logičke operacije, koje za svoj predmet imaju obradu informacija, sve više sa čoveka prelaze na računsku tehniku i kompjutere. Naučnoistraživački rad i visoko školstvo postaju na taj način direktno proizvodni, iako su u marksističkoj tradiciji, po definiciji, to neproizvodne delatnosti.[4] Sledi, prema tome, da razdvajanje delatnosti na privredne i neprivredne, odnosno na proizvodne i neproizvodne, dobrim delom mora biti oslonjeno i na konvenciju. U tom smislu mi ćemo u daljem tekstu privrednim delatnostima smatrati: (1) industriju i rudarstvo, (2) poljoprivredu i ribarstvo, (3) šumarstvo, (4) vodoprivredu, (5) građevinarstvo, (6) saobraćaj i veze, (7) trgovinu, (8) ugostiteljstvo i turizam, (9) zanatstvo i (10) finansijske i druge usluge. U neprivredne delatnosti ćemo uvrstiti: (1) stambeno-komunalnu delatnost, (2) obrazovanje i kulturu, (3)

[4] Doduše, Marks je bio među prvim ekonomistima koji je naglašavao »proizvodni« karakter nauke i o njoj govorio kao o neposrednoj proizvodnoj snazi. Nesumnjivo je da je on u svom ukupnom delu više od svih svojih velikih prethodnika i savremenika anticipirao značaj niza »neproizvodnih« delatnosti za privredni razvoj.

Digitized by Google

zdravstvenu i socijalnu zaštitu i (4) delatnost društveno-političkih zajednica i organizacija. Povodom ove podele dajemo dve napomene: prvo, u privredne delatnosti je uključeno ukupno zanatstvo, iako se zna da je jedan njegov deo izrazito neproizvodan, a u neprivredne delatnosti je uključena ukupna stambeno-komunalna delatnost, iako se zna da je značajan deo te delatnosti proizvodan. Drugo, i u okviru privrednih delatnosti deo ulaganja je izrazito neproizvodan (na primer, investicije u upravne zgrade, u osnovna sredstva neophodna za rad administrativnog osoblja), baš kao što je u sklopu neprivrednih delatnosti deo ulaganja izrazito proizvodan (to se odnosi, na primer, na restorane i kuhinje u kojima se proizvodi hrana, na bolnice, škole i razne druge ustanove, na proizvodnju lekova u raznim apotekama itd.). Sve to, u stvari, pokazuje koliko je svaka podela na privredu i neprivredu uslovna i spada u konvencije pojedinaca ili u društveno prihvaćene i institucionalizovane konvencije. Utoliko i zaključci koji se na osnovi tih konvencija izvode moraju biti uslovni.

Držeći se rečene podele, dolazimo do saznanja da je u periodu 1952 — 1982. godine u osnovne fondove privrede investirano 1,33 hiljade milijardi dinara, a u neprivredu 609,2 milijarde dinara, odnosno privredne fiksne investicije su činile 68,7%, a neprivredne 31,3%. Relativno učešće privrednih fiksnih i neprivrednih[5] investicija u društvenom proizvodu iznosilo je 21,3% i 9,7%, formirajući tako u zbirnom izrazu stopu ukupnih fiksnih investicija od 31%.

Na srazmere privrednih fiksnih i neprivrednih investicija ćemo se u nastavku još vratiti. Ovde je značajno ustanoviti stopu bruto akumulacije jugoslovenske privrede kao srazmeru u kojoj se nalaze bruto investicije u osnovna i obrtna sredstva naspram društvenog proizvoda i stopu neto akumulacije kao srazmeru u kojoj se nalaze neto fiksne investicije i investicije u obrtna sredstva naspram nacionalnog dohotka. Imajući u vidu navedene podatke, po kojima je prosečan godišnji prirast zaliha sirovina, nedovršene proizvodnje i gotovih proizvoda u periodu 1952 — 1980. činio 7,5% od društvenog proizvoda, te da je taj pokazatelj u 1981. i 1982. godini iznosio 6,5% i 6,1%, dolazi se do stope bruto akumulacije za celo razdoblje 1952 — 1982. godine od 28%.

Kada od privrednih fiksnih bruto investicija oduzmemo amortizaciju, dobijamo neto privredne fiksne investicije. Stopa neto privrednih fiksnih investicija kao učešće tih investicija u nacionalnom dohotku iznosila je u posmatranom periodu (1952 — 1982) 12,7%. Ako se tome dodaju i investicije u obrtna sredstva (prirast zaliha sirovina, nedovršene proizvodnje i gotovih proizvoda), čije učešće u nacionalnom dohotku iznosi 8,1%, onda se dobija ukupna stopa neto investicija, odnosno stopa neto akumulacije od 20,8%.

[5] Kod neprivrednih investicija ne naglašavamo da je reč o fiksnim investicijama jer su te investicije, po definiciji, samo fiksne. Za razliku od njih, privredne investicije su delom fiksne, a delom su investicije u obrtne fondove. Ove poslednje predstavljaju godišnji prirast zaliha sirovina, reprodukcionih materijala i gotovih proizvoda.

Digitized by Google

5. Sa stopom rasta društvenog proizvoda od 6,4% i stopom ukupnih (bruto) privrednih fiksnih investicija od 21,3% u jugoslovenskoj privredi se formirao prosečan godišnji marginalni kapitalni koeficijent (u literaturi poznat kao ICOR — incremental capital-output ratio) od 3,3. Poslednjih godina on se veoma pogoršao jer je stopa privrednih fiksnih investicija ostala na visokom nivou i u 1980, 1981. i 1982. godini (22,6%, 19,8% i 18,7%), dok je stopa rasta društvenog proizvoda u tim godinama iznosila 2,3%, 1,4% i 0,5%. Na taj način je marginalni kapitalni koeficijent sukcesivno u tri poslednje godine posmatranog perioda iznosio 9,8, 14,1 i 37,5. Kao ekonomski parametar, on gubi smisao u tako velikim poremećajima u kojima visoke investicije ostaju tako reći bez ikakvih efekata. To je već po sebi izraz ekonomske krize u koju je zapala jugoslovenska privreda krajem 70-ih i početkom 80-ih godina. Kriza koju preživljava jugoslovenska privreda dugo je »pripremana« mnogobrojnim propustima u ekonomskoj politici, a pre svega na području akumulacije i investicija, naročito posle 1965. godine. To ilustruje i podatak da je u periodu 1953—1965. godine pri prosečnoj godišnjoj stopi privrednih fiksnih investicija od 19,6% ostvaren prosečan godišnji rast društvenog proizvoda od 8,1%. Sledi da je u tom periodu marginalni kapitalni koeficijent znatno ispod napred navedenog proseka (3,3) i iznosi 2,42. U periodu 1966 — 1979. godine jugoslovenska privreda ostvaruje znatno nižu stopu rasta društvenog proizvoda (6%), ali gore od toga je što usporavanje privrednog rasta prati povećavanje stope investicija koja u ovih četrnaest godina iznosi 21,9%. Na taj način se formira marginalni kapitalni koeficijent od 3,65 koji je preko 50% veći od onog iz perioda 1952 — 1965. godine.

Ovde mogu biti od interesa elasticiteti rasta društvenog proizvoda u odnosu na rast privrednih fiksnih investicija u dva posmatrana perioda. U periodu 1953 — 1965. stopa rasta privrednih fiksnih investicija u proseku godišnje iznosi 6,1%, tako da na svaki postotak rasta privrednih fiksnih investicija društveni proizvod raste za 1,33%. U periodu 1966—1979. godine, pri godišnjem rastu društvenog proizvoda od 6%, privredne fiksne investicije se godišnje u proseku povećavaju za 8,9%. Na taj način povećavanje investicija od 1% »povlači« za sobom povećavanje društvenog proizvoda od svega 0,67%.

U periodu 1980—1982. prosečna godišnja stopa rasta društvenog proizvoda iznosi samo 1,4%, odnosno društveni proizvod je 1982. za svega 4,3% veći nego 1979. godine. Stopa privrednih fiksnih investicija izložena je tih godina vrlo brzom smanjivanju (24,8% — 1979, 22,6% — 1980, 20% — 1981. i 18,7% — 1982), ali je i dalje dosta visoka i njen trogodišnji (1980—1982) prosek iznosi 20,3%. To ima za rezultat izuzetno visok marginalni kapitalni koeficijent od 14,5 koji ilustruje izuzetno nisku efikasnost investicija. U tim godinama se privredne fiksne investicije kreću silaznim trendom. Sukcesivno u odnosu na prethodnu godinu one su manje za 7% (1980), 11% (1981) i 5,4% (1982), odnosno trogodišnji prosek negativne stope

Digitized by Google

njihovog rasta iznosi 7,7%. Kumulativan rezultat tog opadanja je njihov obim koji je u 1982. manji nego u 1979. godini za celih 21,3%. Na taj se način stvara privid »rastuće« efikasnosti investicija pošto se i pri njihovom opadanju ostvaruje izvestan, doduše krajnje skroman, rast društvenog proizvoda. U pitanju je, međutim, krizno stanje privrede u kome su mogućnosti bilo kakvog rasta investicija za određeno vreme (čije se trajanje sada ne može predvideti) zatvorene zbog prispelih obaveza za otplate velikih dugova inostranstvu i krajnje ograničenih mogućnosti za nova zaduživanja. Povećavanje investicija se ne može očekivati ni preraspodelom društvenog proizvoda u prilog fiksnih investicija, a na štetu ličnih dohodaka jer ovi poslednji u realnom iznosu po zaposlenom radniku takođe ubrzano opadaju. Oni su u 1982. godini za 14,6% niži nego u poslednjoj (1979) godini njihovog rasta. Neke rezerve za rast investicija mogle bi se naći u smanjenju obima opšte i zajedničke potrošnje, ali su te mogućnosti skromne, delom zbog toga što je i ta potrošnja izložena opadanju, a delom i zbog toga što su u sistem ugrađena veoma široka i raznovrsna prava različitih i raznovrsnih društvenih struktura koja, u krajnjoj liniji, znače usmeravanje znatnog dela društvenog proizvoda za te svrhe.

6. I posle 1982. godine nastavljaju se tokovi »rasta« investicija, lične i kolektivne potrošnje i društvenog proizvoda koji su započeti 1980. godine. Na taj način 1979. godina je poslednja godina osetnog uspona jugoslovenske privrede, a period 1980—1984, koji se nastavlja i u 1985. godini, jeste vreme zastoja i opadajućih ekonomskih trendova. Imajući u vidu podatke navedene za 1980, 1981. i 1982. godinu, ističemo da su 1983. i 1984. godine ukupne fiksne investicije, u odnosu na analognu prethodnu godinu, bile u opadanju za po 10%, tako da one u 1984. godini po svom fizičkom obimu čine tek 65% od njihovog iznosa u 1979. godini. Realni lični dohodak po radniku u 1983. i 1984. godini takođe opada za 10,3%, odnosno za 8,3% u odnosu na analognu prethodnu godinu, tako da u 1984. iznosi tek 71% od iznosa u 1979. godini. Društveni proizvod je 1983. godine u odnosu na 1982. godinu čak smanjen za 1,3%, a u 1984. je povećan tek za 1,7%.Tako je on u 1974. tek za 0,4% veći nego u 1982. godini. U petogodišnjem periodu 1980—1984 (1979=100) prosečan rast društvenog proizvoda iznosi 0,9%. Pošto je po toj stopi rasta u tom periodu raslo i stanovništvo, to praktično društveni proizvod po stanovniku u navedenim godinama stagnira. S tom stagnacijom ide prosečno godišnje opadanje realnog ličnog dohotka po radniku od 6,8% i opadanje fiksnih investicija po stopi od 7%. Ukupne fiksne investicije su svele svoje relativno učešće u društvenom proizvodu sa 34,4% u 1979. na svega 21,4% u 1984. godini, a učešće privrednih investicija je u isto vreme smanjeno sa 24,8% na 15%.

Kriza nalazi svoj izraz i u mnoštvu drugih pokazatelja kao što su opadanje produktivnosti rada svake godine za po 1 do 2%, po-

Digitized by Google

goršavanje marginalnog kapitalnog koeficijenta itd. Za izlazak iz krize sačinjen je i usvojen Dugoročni program ekonomske stabilizacije i o nekim njegovim porukama biće više reči u daljem tekstu.

III. Ekonomska struktura fiksnih investicija

1. Već smo naveli da su u periodu od 1952. do 1982. godine u ukupnim fiksnim investicijama privredne investicije bile zastupljene sa 68,7%, a neprivredne sa 31,3%. Ta je srazmera bila vrlo promenljiva. Pomenimo najpre da se učešće privrednih investicija u ukupnim fiksnim investicijama kolebalo u intervalu od 56,2% (1965) do 84% (1952), a neprivrednih od 16% (1952) do 43,8% (1965). U periodu od 1952. do 1955. godine, zbog ubrzanog toka ostvarivanja industrijalizacije, privredne fiksne investicije su uživale tako reći apsolutni prioritet nad neprivrednim investicijama, učestvujući u fiksnom investicionom totalu sa 77,4%, dok je na neprivredne fiksne investicije otpadalo preostalih 22,6%. Od tada pa do 1965. godine srazmera privrednih i neprivrednih fiksnih investicija ubrzano se menja u prilog neprivrednih i na njih u periodu 1956—1960. godine otpada 33,5%, a u periodu 1961—1965. godine čak 40,7%. U daljem toku odnos između privrednih i neprivrednih fiksnih investicija se »normalizuje« i iznosi 68,7% : 31,3% (1966—1970), 68,3% : 31,7% (1971—1975), 71,8 : 28,2% (1976—1980) i 70,4% : 29,6% (1981—1982), odnosno 70% : 30% (1966—1982).

2. Dalja markantna karakteristika ekonomske strukture fiksnih investicija jeste visoka zastupljenost industrije i rudarstva u njima. Na tu privrednu oblast u celom periodu 1952—1982. godine otpadalo je 35,1%. To je učešće prvih godina posmatranog perioda bilo izuzetno visoko — 60,2% u 1952, odnosno 50% u četvorogodišnjem periodu 1952—1955. Industrijske investicije već od 1953. godine beleže i svoje apsolutno opadanje i smanjivanje svog učešća u ukupnim investicijama. One po obimu tek 1960. godine nadmašuju nivo iz 1953, a u 1958. i 1959. godini imaju najniže (27,9%) učešće u ukupnim fiksnim investicijama u posmatranom periodu. Jugoslavija je relativno rano napustila obrazac jednostranog, industrijskog razvoja otvarajući mogućnosti i za razvoj ostalih privrednih oblasti. U nastavku do 1982. i dalje u 1983. i 1984. godini učešće industrijskih investicija u ukupnim fiksnim investicijama kreće se u intervalu od 30% do 39%. Izrazit je trend povećavanja tog učešća (u sklopu navedenog intervala), tako da ono u sukcesivnim petogodišnjim periodima iznosi 30,3% (1961—1965), 33,6% (1966—1970), 33,7% (1971—1975), 37,7% (1976—1980) i 36,5% (1981—1982).

Zahvaljujući visokim investicijama, industrija sa rudarstvom je postala vodeća privredna oblast u jugoslovenskoj proizvodnoj strukturi sa učešćem od 40% u formiranju društvenog proizvoda. I pored toga, prioritetan razvoj industrije u odnosu na ostale privredne oblasti u narednim godinama neodložna je potreba jugoslovenske privrede. Ne možemo ovde izlagati i raspored investicija na poje-

Digitized by Google

dine industrijske grane. Ostajemo samo na konstataciji da su u strukturi industrijskih investicija bile ispoljene velike nesrazmere. Dugo godina su primat u toj strukturi imale industrijske grane u kojima se proizvode finalna dobra (potrošna roba i oprema), dok su bile zapostavljene ili nedovoljno u njoj zastupljene grane u kojima se proizvode sirovine i reprodukcioni materijal, pa i energija. Zbog toga je izostalo privođenje eksploataciji značajnih prirodnih resursa kojima se u zemlji raspolaže, a uspostavljena je izuzetno visoka uvozna zavisnost upravo u pogledu sirovina i reprodukcionog materijala.

3. Poljoprivreda je u Jugoslaviji bila tako reći tokom celog posleratnog perioda u senci industrijskog razvoja. To dobro ilustruje i podatak da su fiksne investicije u nju činile u periodu 1952—1972. godine samo 7,7% od fiksnog investicionog totala. Samo u jednom kraćem vremenskom intervalu (1956—1960) agrarne investicije su bile značajnije (14%) zastupljene u ekonomskoj strukturi investicija i van tog intervala su samo još u jednoj godini (1954) bile zastupljene sa više od 10% (tačnije, 10,2%). S tako malim ulaganjima nisu se ni mogli postići značajniji rezultati u razvoju poljoprivrede. Posledica toga je da, i pored izvanredno povoljnih prirodnih uslova za razvoj poljoprivrede, Jugoslavija i danas uvozi neke poljoprivredne proizvode i povremeno ima negativan saldo u razmeni poljoprivrednih proizvoda s inostranstvom. Nisu, međutim, nedovoljne investicije bile jedini razlog zaostajanja u razvoju poljoprivrede, ali u te razloge ovde ne možemo da ulazimo.

4. U strukturi fiksnih investicija saobraćaj je u posmatranom periodu (1952—1982) bio zastupljen sa 12,8%.

Tri navedene privredne oblasti učestvovale su u ukupnim privrednim fiksnim investicijama, kada se ove uzmu kao 100, sa 80,9% (industrija i rudarstvo — 51,1%, poljoprivreda i ribarstvo — 11,2% i saobraćaj i veze — 18,6%). Na preostalih sedam privrednih oblasti otpadalo je 19,1% ukupnih privrednih fiksnih investicija (građevinarstvo — 3,6%, šumarstvo — 1,2%, vodoprivreda — 1%, zanatstvo — 2,3%, trgovina — 5,2%, ugostiteljstvo i turizam — 3,6% i finansijske i druge usluge — 2%).

5. U neprivrednim fiksnim investicijama koje su u periodu 1952—1982. godine činile 31,3% ukupnih fiksnih investicija investicije u stambeno-komunalnu privredu činile su 24,3%, dok je preostalih 7% otpadalo na obrazovanje i kulturu (3,2%), zdravstvo i socijalnu zaštitu (2,3%) i društveno-političke zajednice i organizacije (1,4%). Ako, pak, neprivredne fiksne investicije označimo sa 100, onda njihova struktura izgleda ovako: stambeno-komunalna privreda 77,6%, obrazovanje i kultura 10,2%, zdravstvo i socijalna zaštita 7,3% i društveno-političke zajednice i organizacije 4,5%.

6. Proizvodna struktura Jugoslavije već dugo vremena je veoma neuravnotežena i to je uglavnom posledica neuravnotežene ekonomske strukture investicija. Reč je o tome da je industrija imala prioritet u toj strukturi u odnosu na ostale privredne oblasti, a unutar industrije nesrazmerno su bila velika ulaganja u proizvod-

Digitized by Google

nju finalnih dobara (opreme i potrošnih dobara), dok su bila relativno zapostavljena ulaganja u proizvodnju sirovina, reprodukcionog materijala i energije. Poslednjih je godina ekonomska politika na ove nesrazmere reagovala izborom privrednih sektora koji imaju prioritetan značaj u ekonomskoj strukturi investicija. U periodu 1978—1983. godine, u kome su ukupne fiksne investicije društvenog sektora, vrednovane po tekućim cenama, činile 3.246 milijardi dinara, na investicije u prioritetne sektore privrede otpadalo je 35,2%. Učešće pojedinih prioritetnih sektora u ukupnim fiksnim investicijama (i u ukupnim investicijama u prioritetne sektore u celini uzetim kao 100) iznosilo je (u procentima) u periodu 1978—1983: energetika — 12,0 (33,9), sirovine i reprodukcioni materijal 10,2 (28,8), oprema, brodovi i postrojenja 2,1 (5,9) agro-industrijski kompleks 5,9 (16,7) i magistralni saobraćaj 5,2 (14,7).

Investicije u prioritetne sektore su, po pravilu, manje zastupljene u ukupnim fiksnim investicijama sektora društvene svojine nego što se planira u petogodišnjim planovima društvenog i privrednog razvoja. Razlog tome je u nepostojanju efikasnih institucionalnih mehanizama u privrednom sistemu kojima bi se sredstva usmerila u prioritetne sektore u planiranim srazmerama.

IV. O institucionalnim determinantama investicija i akumulacije u jugoslovenskoj privredi

1. U celom periodu koji smo posmatrali (1952—1982) relativno učešće privrednih fiksnih investicija u društvenom proizvodu iznosilo je 21,3%. U istom periodu je amortizacija fiksnih fondova bila relativno zastupljena u društvenom proizvodu sa 9,8%. Na taj je način amortizacija bila izvor za 46% ukupnih privrednih fiksnih investicija, dok je njihova glavnina (54%) poticala iz nacionalnog dohotka i inostranih izvora.

To navodimo u kontekstu institucionalnih determinanti zbog toga što je amortizacija uvek bila predmet precizne društvene regulacije. Privredna preduzeća su uvek bila obavezna da otpisuju osnovna sredstva po stopama koje su bile propisane za celu jugoslovensku privredu uz minimalnu slobodu izbora u tom pogledu. Ta se sloboda u aktuelnom režimu otpisivanja vrednosti osnovnih sredstava sastoji u postojanju (pored obaveznih — minimalnih stopa otpisivanja) dobrovoljnih stopa otpisivanja koje određuju samostalno radni kolektivi. Po dobrovoljnim stopama amortizacije formira se njen marginalan iznos ne veći od 10% od amortizacionog totala. Amortizacija je prvih posleratnih godina (sve do sredine 50-ih godina) oduzimana od preduzeća i služila je za nove investicije, a ne za zamenu osnovnih sredstava čiju je otpisanu vrednost inače predstavljala. To je takođe bio jedan od načina da se raspoloživa finansijska sredstva za investicije usmere u one privredne sektore koji su bili izabrani kao razvojni prioriteti. Kasnije (od sredine 50-ih godina) upotreba amortizacije bila je prepuštena radnim kolektivi-

Digitized by Google

ma privrednih preduzeća, odnosno danas osnovnih organizacija udruženog rada.

2. Formiranje akumulacije u jugoslovenskoj privredi sve do sredine 60-ih godina bilo je strogo institucionalno uređeno. Praktično, privredna preduzeća su bila u obavezi da iz ostvarenog dohotka izdvajaju deo za akumulaciju i da taj deo stavljaju na raspolaganje državi. Tako formirana sredstva akumulacije slivala su se najpre u budžete, a zatim, od 1954. i 1955. godine, u investicione fondove društveno-političkih zajednica (a pretežno u budžet federacije, odnosno, kasnije, u Opšti investicioni fond formiran na nivou federacije). Za formiranje akumulacije država je upotrebljavala raznovrsne instrumente. Najpre je jednostavno oduzimala preduzećima sav dohodak iznad radničkih plata, koje je takođe sama određivala. Zatim je, od 1954. godine, zahvatanje akumulacije vezivala za sredstva (kamate na osnovna i obrtna sredstva, odnosno od 1956. godine kamate na poslovni fond), za prirodne izvore (renta), za dohodak (doprinos iz dohotka), za izvanredne tržišne pogodnosti pod kojima su preduzeća na tržištu sticala dohodak (doprinos na vanredni prihod), za sredstva koja su preduzeća iz dohotka (od 1957) izdvajala u svoje fondove (doprinosi društvenim investicionim fondovima), za ostvareni promet (porez na promet). Svi su ti instrumenti imali više funkcija u privrednom sistemu, ali je njihovom primenom formirana i akumulacija.

Sredstvima akumulacije koja su se slivala najpre u budžete država je bespovratno finansirala privredne investicije. Kasnije, ona je iz društvenih investicionih fondova investicije finansirala putem kredita i uz kamatnu stopu. Vraćanjem kredita uz kamatu obnavljala su se u proširenom razmeru sredstva društvenih investicionih fondova. Ona su se uvećavala i primenom navedenih instrumenata, a naročito kamate na poslovni fond, doprinosa iz dohotka i doprinosa društvenim investicionim fondovima.

3. Od 1965. godine u jugoslovenskoj privredi mehanizam formiranja i upotrebe društvene akumulacije biva prepušten radnim kolektivima privrednih preduzeća. Od tada poslovne banke dobijaju veoma istaknutu ulogu u obezbeđivanju mobilnosti društvene akumulacije. Akumulacija se u vidu depozita (najčešće oročenih na određeno vreme) uglavnom kod njih koncentrisala, a one su je u vidu investicionih kredita ustupale investitorima. Od početka 70-ih godina samostalnost poslovnih banaka u odnosu na preduzeća se smanjuje. One, zapravo, postaju oblik finansijskog udruživanja organizacija udruženog rada (preduzeća). Njima upravljaju skupštine u kojima su zastupljeni predstavnici organizacija udruženog rada koje su članovi banke, odnosno koje su se u banku udružile. U svakom slučaju, ostaje da je od sredine 60-ih godina, a zapravo od kako su privredna preduzeća, odnosno, kasnije, osnovne organizacije udruženog rada postale osnovni subjekti formiranja akumulacije, kredit postao i do danas ostao dominirajući oblik njene investicione alokacije.

Digitized by Google

4. Ideološku podršku u sistemu tokom 70-ih godina dobilo je samoupravno udruživanje rada i sredstava, to jest samoupravna solucija takozvanih zajedničkih ulaganja. Prostor ne dopušta da to šire izlažemo, pa se zadržavamo na konstataciji da taj oblik investicionog angažovanja akumulacije ostaje i dalje marginalan. Dominiraju kredit i samofinansiranje. Jedini oblik obavezne koncentracije društvene akumulacije na saveznom (jugoslovenskom) nivou predstavlja Fond za finansiranje bržeg razvoja nerazvijenih republika (Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore) i pokrajine Kosovo.

5. Visoka zastupljenost kredita u finansiranju investicija potiče delom otuda što se jedna trećina akumulacije u Jugoslaviji nalazi u vlasništvu stanovništva. Posredstvom poslovnih banaka ta se akumulacija stavlja na upotrebu privredi u kreditnom obliku. Drugi razlog zbog koga je kredit veoma zastupljen u finansiranju investicija jesu inostrana sredstva. Od 1965. do 1982. godine u jugoslovensku privredu je investirano oko 20 milijardi dolara inostranih sredstava dobijenih na kredit. Na toj je osnovi finansirano oko 30% ukupne mase privrednih fiksnih investicija. Tako je na samofinansiranju bilo zasnovano tek oko 40% od ukupnih fiksnih investicija u privredi. Dominirajući izvor sredstava za samofinansiranje investicija predstavljala je amortizacija, dok je akumulacija privrede pretežnim delom bila upotrebljena za otplatu kredita, a samo je marginalnim delom služila za finansiranje novih investicija. Navedene relacije date kao red veličina odnose se na period od 1965. godine. Do tada, kao što smo videli, glavni investitor bile su društveno-političke zajednice, pa je i samo finansiranje bilo tek marginalan oblik finansiranja investicija. Isto tako, inostrana sredstva kojima se dotad koristila jugoslovenska privreda priticala su uglavnom kao pomoć i kao ratna obeštećenja, a tek marginalno kao krediti. Otuda je i zaduženost prema inostranstvu bila neznatna.

6. Sredinom 80-ih godina jugoslovenska privreda je suočena sa složenim problemom otplate inostranih dugova. Njena tekuća akumulacija gotovo u celini biva angažovana u te svrhe, zbog čega su investicije u privredu već pet godina izložene brzom opadanju, o čemu je ranije bilo više reči.

7. Najzad, u raspodeli takozvanog čistog dohotka (to jest onog dela dohotka koji ostaje na raspolaganju organizacijama udruženog rada posle izmirenja obaveza za opštu i zajedničku potrošnju, te za akumulaciju koja se formira na nivou federacije za Fond za kreditiranje razvoja nerazvijenih regiona i za još neke svrhe) sve od 1965. godine lični dohoci su imali prioritet nad akumulacijom koja je tako bila rezidualna stavka. To se stanje menja u 1985. godini. Dugoročni program ekonomske stabilizacije navedeni redosled prioriteta u raspodeli čistog dohotka menja u prilog akumulacije, tako da lični dohodak po radniku u radnim kolektivima bitno zavisi od veličine akumulacije u odnosu na poslovni fond.

Digitized by Google

Branislav Ribar

Socijalizam i fenomen socijalnih nejednakosti

Socijalne razlike u socijalizmu? (!!)

Prosječan jugoslovenski građanin, radnik, samoupravljač (istina, prosjeci su ogledala svjesne obmane) u nekim drugačijim, ekonomski stabilnijim, dakle — nekriznim vremenima, uopšte ne bi ni postavljao ovakvo sumnjičavo — začuđujuće pitanje. Za njega bi u takvim uslovima pitanje sa početka ovog priloga imalo periferno, pojavno značenje (»neka se nauka time bavi!«). Međutim, ...

Naša sadašnjost: ekonomska neuravnoteženost, dolarska (pre) zaduženost i ovisnost, inflacija, gotovo nezaustavljivo opadanje životnog standarda, sve izraženija polarizacija društva na enormno bogate, na jednoj i siromašne do razime egzistencijalne ugroženosti, na drugoj strani, — riječju, svi ovi problemi, s kojima je suočen veći dio svijeta (takozvani treći svijet pogotovo), ne pripadaju više samo domenu naučno i teorijski zanimljivih, izazovnih tema. Naprotiv. Nema te socio-grupacije, sloja, djela radništva (danas je u našoj savremenoj marksističkoj nauci uspostavljen izvjestan stepen saglasnosti da postoje slojevi unutar radničke klase), napokon, i bilo kog radnog čovjeka koji pitanja socijalnih razlika neće »dovesti u vezu« sa socijalističkim društvenim uređenjem.

Otkuda, uopšte, socijalne razlike u socijalizmu? Otkuda pauperizacija savremenog proletarijata? Za šta se, na različitim nivoima društveno-političkog djelovanja, zalažemo — za jednakost u siromaštvu ili ...? Je li i socijalizam društvo nejednakih, jesu li

Digitized by Google

socijalne razlike uistinu socijalistički fenomen ili, pak, nužnost i neizbježnost u razvoju društva prelaznog perioda . . .?

Ni jedna socijalistička revolucija, bez obzira na autentičnost i specifičnost, nije mogla, niti može da zaobiđe i zanemari ideju jednakosti ljudi[1] kao racionalan momenat svojih motiva. Danas bi bilo isuviše neubjedljivo konstatovati, čak bi imalo i demagoško-politički prizvuk, da jedan od glavnih postulata i ciljeva naše revolucije nije bilo i ukidanje neopravdanih socijalnih razlika, odnosno stvaranje uslovâ za postepeno iskorjenjivanje siromaštva, za potpunu afirmaciju ideje jednakosti — ekonomske jednakosti, pre svega. Prateći genezu ostvarivanja te revolucijom nošene ideje do ovih dana kada socijalna diferencijacija iznova »stiče« važnost ozbiljnog problema i »vruće teme«, otvarajući vrata najviših političkih foruma, mogao bi se izreći sud (između ostalih) da ovo pitanje sporadično, u nepravilnim vremenskim intervalima, dobija snagu dramatične aktuelnosti, stavljajući organizovanu socijalističku svijest, radnički i uopšte revolucionarni pokret na provjeru vjernosti ovim idejama i ciljevima revolucije (praksa, doduše, uvjerava da ta provjera i dokazivanje »vjernosti« najčešće i počinje i završava u oblasti izjašnjavanja).

U ovom periodu, van svake dileme, nema aktuelnije društveno-političke, razumljivo, i partijske, teme od pitanja socijalnih nejednakosti. Savez komunista kao vodeća, koheziona i usmjeravajuća snaga u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja u produbljivanju socijalnih razlika, prvenstveno onih s atributom »neopravdane« (doduše, i sama sintagma »socijalne razlike« *a priori* isključuje bližu odrednicu »opravdane«), vidi potencijalnu opasnost od većih socijalnih konflikata i potresa, čime bi, u krajnjem, bilo ugroženo i dovedeno u pitanje ostvarivanje onih sistemskih opredeljenja koja deklarišemo kao fundamentalna, koja predstavljaju *modus vivendi* savremenog jugoslovenskog revolucionarnog pokreta.

Umjesto odgovora na, po pretpostavci, očekujuće pitanje — kako prevladavati sve izraženiji proces socijalnog diferenciranja (mada to pitanje povlači za sobom i niz drugih), ovom prilogu, koji nema ambicija da daje mudroslovne savjete za dalje pravce političke akcije, možda je primjereniji drugi ugao kazivanja koji polazi od toga kako se ne bi trebalo baviti (organizovano, društveno i politički, naučno, zakonski i slično) ovom problematikom, ali i od geneze socijalnog raslojavanja do današnjeg vremena koja unekoliko rasvjetljava ovaj socijalistički »fenomen«.

Jedno je sigurno — pribjegavanje klasičnim metodama, koje karakteriše traženje i razobličavanje uzrokâ socijalnih razlika na

[1] Svoj potpuni izraz ideja jednakosti dobija u francuskoj revoluciji u poznatoj »Povelji o pravima čovjeka i građanina« (član 2). Ta prava, prirodna i neuništiva, jesu: l'égalité, la sûrete, la propriété (jednakost, sloboda, sigurnost i vlasništvo). U ovom prilogu jednakost ima u osnovi ekonomski smisao (naglasak je na toj strani ovog višedimenzionalnog pojma).

Digitized by Google

osnovi »poznatih« posljedica. teško da može imati zadovoljavajuće efekte u vođenju političke akcije. To tim prije što je u oblasti socijalnih pitanja vrlo često teško razlučiti šta je uzrok, a šta posljedica (to je ne rijetko teško »identifikovati« i u političkim analizama koje se dotiču »lakših«, manje »osjetljivih« društvenih problema); ono što se u jednom trenutku iskazuje kao uzrok već u narednom biće posljedica, i obrnuto.

Isprazno, spekulativno »pronicanje« u uzroke nastajanja i egzistiranja socijalnih razlika, čiji je krajnji rezultat njihova »analiza«, odnosno konstatovanje poznatih činjenica (!), te statističko i slično prebrojavanje siromašnih i bogatih, zaposlenih i nezaposlenih, onih sa stanom i onih bez krova nad glavom — ni u kom slučaju ne doprinosi izmjeni stanja koje mnogi iz ovih »kategorija« doživljavaju kao nepodnošljivu trajnu stvarnost. I neka današnja organizovana istraživanja socijalnih nejednakosti kao socijalističkog »fenomena«, koja se vrše na »naučnoj« osnovi, teško se izdižu iznad ovakvih »teorijskih« nivoa i domašaja, ne osvjetljavajući horizonte nestrpljivo očekujuće bolje budućnosti.

Koji je to, onda, *spiritus movens* što radničku klasu može da »izvede« na put svekolike ljudske emancipacije i marksistički projektovanog »društva izobilja«? Jasno je da socijalistčka radnička klasa svoj revolucionarni hod u budućnost ne može ostvariti na, ničeovski kazano, »štakama sigurnosti«. Ako se samo prozaično tvrdi da je rad taj fokus kroz koji se prelamaju vitalna pitanja ovog društva, da upravo rad i njegovi rezultati opredjeljuju filozofiju permanentnog društvenog napretka, veća je vjerovatnoća da će se time »izazvati« reagovanja u javnosti u stilu komentara — »jevtini demogoški apeli« od bilo kakvog drugog odnosa prema takvim »aksiomima«.

»Potrebno je — pisao je početkom sedamdesetih godina E. Kardelj — dati realan prikaz uzroka i predloga, a ne ostati samo na kritičkim primedbama, o tome da lečenje posledica ne znači ništa ako ne otklanjamo uzroke. Naime, prosečan čovek će takve opšte primedbe tumačiti kao pokušaj da se politički problemi socijalne diferencijacije i socijalnih razlika prvo podvedu pod razne teoretske formule i definicije, i njima zamagle, a onda skinu s dnevnog reda. Na taj način bi se, u stvari, već unapred omogućila neophodna društvena akcija koju Savez komunista otpočinje, podstiče i usmerava...«[2] Danas je više nego iluzorno očekivati da se siromaštvo može ukinuti nekakvom restrikcijom, »mjerom«, samoupravnom ili administrativnom zabranom. Ali, sasvim je izvjesno da se može zaustaviti »proces oplođavanja« siromaštva, na jednoj, odnosno »proces oplođavanja« bogatstva, na drugoj strani. Razumije se: ne otimanjem od jednih u korist drugih. To nije bio »metod« i realno prihvatljiv »kompromis« ni u jednom razdoblju ljudske borbe za pravdu i jednakost. U članku *Pariska komuna,*

[2] Edvard Kardelj, *Samoupravljanje,* knjiga V, »Svjetlost« i grupa izdavača, Sarajevo, 1979, str. 130.

Digitized by Google

pitanje o hlebu i samoupravi Svetozar Marković piše: »Nije potrebno ni govoriti da komuni nije cilj da deli imanje bogataša među sirotinjom. Naprotiv: *podela imanja* je načelo privatne svojine, a ne komunizma (ili socijalizma). U divljačkom stanju postoji opšte pljačkanje sviju od svakog«[3] *(kurziv* u originalu).

Ovaj naš veliki socijalista i začetnik ideje socijalizma i samouprave na Balkanu ništa manje se ne određuje naspram ovog pitanja ni u prilogu u kome ističe: »Uopšte svi pametni ljudi u Engleskoj uviđaju da je upravo štetno za društvo uzimati od onih ljudi koji rade, pa davati onima koji ne rade, a mogli bi da zarade još više no što im treba. Neki su predlagali da sirotinja može iščeznuti ako se siromašni radnici ne žene, pa će onda biti manje naroda, a živeće bolje (Maltusova teorija — prim. B.R.). Neki su predlagali, opet, da se sirotinja iseli iz zemlje...

...Naposletku, ljudi su došli do istine koja je, kao i uvijek, bila mnogo bliža no što su mislili oni što su je tražili. Siromaština u narodu dolazi ili što narod uopšte malo radi, ili što svojim radom rđavo raspoređuje, ili što se plodovi rada rđavo, tj. nepravično dele. Jednom reči: siromaština u narodu dolazi od nepravilne proizvodnje i nepravilne podele proizvoda. Na taj način, pitanje: kako da se pomogne sirotinji ili kako da se iskoreni siromaština a da se utvrdi blagostanje u narodu preobratilo se u drugo pitanje: kako da se narodni rad tako ustroji (organizira) da i proizvodnja bude tako snažna i podela tako pravična da svaki član naroda svojim radom može živeti u blagostanju.[4] Preobražaj ekonomskog državnog stroja, koji »uzrokuje nepravične, nejednake nagrade u srpskom društvu« Svetozar Marković je vidio u ustrojstvu društva *»na osnovu rada, to će reći na osnovu pravičnosti, jednakosti i slobode«*[5]. (kurziv u originalu). I sjajno, naučno-vizionarski, promišlja: »Svaki narod ima samo jedan jedini izvor iz koga crpe svoje materijalno blagostanje, a to je — njegov rad.«[6]

Pitanja različitih socijalnih statusa, bogatstva i siromaštva, nejednakosti uopšte — pitanja pravednijeg (istina, ponekad samo u ideji) društvenog, odnosno državnog uređenja bila su oduvijek »izazov« za filozofske opservacije, za naučne i kvazinaučne projekcije novog svijeta. Uostalom: »Filozofi su svijet samo različito *tumačili,* a radi se o tome da se on *izmijeni*«[7].

Po *Platonu,* recimo, u jednoj državi postoje najmanje dvije države: država siromašnih i država bogatih. On uopšte ne zamišlja da se cijeli sistem državnog uređenja zasniva na imovinskoj (i ostaloj) jednakosti ljudi. Naprotiv — njegov *polis* zasnovan je upravo

---

[3] Svetozar Marković, *Sabrani spisi,* I—IV, »Kultura«, Beograd, 1960, knjiga II, str. 238.

[4] Isto, knjiga III, str. 82.

[5] Isto, str. 77.

[6] Isto, str. 84.

[7] Karl Marx, *Teze o Feuerbachu* (11. teza), u knjizi: *Rani radovi,* »Naprijed«, Zagreb, 1967, str. 337—339 *(kurziv* u originalu).

Digitized by Google

na nejednakosti ljudi, a princip jednakosti u potrošnji strogo je ograničen na stalež upravljača (čine ga filozofi) koji žive od tuđeg rada. Takozvani »Platonov komunizam« (državnici ne smiju imati privatnu svojinu!) podrazumijeva ne samo ukidanje privatne svojine i uspostavljanje apsolutne potrošačke jednakosti, nego ide i dalje — sve do zahtjeva »da država kojom se savršeno upravlja treba da ima u miru i u ratu zajednicu žena, zajedničku djecu i zajedničko vaspitanje, kao i zajednicu poziva«[8].

Aristotel: pak, u *Politici,* u kontekstu jedne antiegalitarističke polemike, polazi od nezasite gramzivosti čovjeka kao bitne karakteristike ljudi koja se suprotstavlja svakoj trajnoj društvenoj jednakosti. I zaključuje, najavljujući mnogo kasniju, gotovo sa plagijatskim fonom, Dirkemovu argumentaciju da »početak reforme (društva) nije toliko u izjednačavanju imovine koliko u odgajanju plemenitijih ljudi da ne žele više i u sprečavanju nižih da dobivaju više«[9], s prefinjenim osjećanjem za razlikovanje sredstava djelovanja na one »gore« i one »dolje« u društvu. Ni kasnija, srednjovjekovna i novovjekovna, misao (uglavnom filozofska) nije »oskudijevala« u idejama o nužnosti (pre)uređenja određene društvene strukture — države (konkretne ili zamišljene — idealizirane). Pomenimo samo neke od poznatijih filozofskih projekata za »novi društveni poredak«: Makijavelijev *Vladar,* Kampanelin *Grad sunca,* Morova *Utopija,* Hobsov *Levijatan,* Bekonova *Nova Atlantida,* Rusoov *Društveni ugovor* ... Premda se u svakom od njih tretiraju pitanja nejednakosti, naravno, pojmovno različito definisana i tumačena i, ponekad, teološki koncipirana, nejednakost ljudi je uglavnom, ili izraz i posljedica »prirodnog stanja« (čiji smo zatočenici i koje ne možemo mijenjati — *»homo homini lupus est«)* ili se za njeno »nužno održanje« nalaze odgovarajuća »opravdanja« (ne rijetko po »uputstvima« sa dvorova), ili se njeno iščeznuće stavlja u kontekst nekog fantazijski dočaranog, idealnog, savršenog društvenog (»socijalističkog«) uređenja (utopističke ideje).

»Tek s Marxom i nakon Marxa postaje posve jasno da problem društvene nejednakosti i jednakosti nije posve tehničko-organizacijski društveni problem ni problem postojanja ili nepostojanja ovakvih ili onakvih prava onih ili ovih pojedinaca, već je to ponajprije uvijek problem sistematske i trajne eksploatacije i dominacije koja ima svoje najdublje korijene u određenom, povijesno-uvjetovanom, objektivnom načinu materijalne produkcije i reprodukcije društvenog života. Stvaranje materijalnih vrijednosti i njihovo prisvajanje osnovna su žarišta postojanja nejednakosti i moguće jednakosti.«[10]

Za Marksa »prva«, odnosno »niža faza komunističkog društva« je prvenstveno razdoblje napretka stvarne društvene jednakosti i

[8] Platon, *Država ili o pravičnosti,* »Kultura«, Beograd, 1957, str. 263.

[9] Prema knjizi Srđana Vrcana: *Društvene nejednakosti i moderno društvo,* Biblioteka »Suvremena misao«, »Školska knjiga«, Zagreb, 1974, str. 10.

[10] Isto, str. 127.

Digitized by Google

emancipacije i postepenog izjednačavanja opšteg društvenog položaja ljudi. On anticipira da i u epohi socijalizma postoje prilično izražene društvene nejednakosti: bilo kao izraz »istorijskog nasljeđa«, te se kao takve ne mogu naprečac eliminisati, bilo da proističu iz još uvijek uske materijalne osnove i nerazvijenosti proizvodnih snaga, odnosno iz dubljih poremećaja i rascjepa u društvenoj podjeli rada, bilo pak, da su »proizvod društvenih nezgoda«. U ovom periodu, prema Marksovim predviđanjima, postepeno se smanjuju i nestaju mnoge od ovih nejednakosti, stvaraju se pretpostavke za kretanje od primjene načela *»svakome prema radu«* prema ostvarenju principa *»svakome prema potrebama«*. *»Komunizam* je napokon *pozitivan* izraz ukinutog privatnog vlasništva, prije svega *opće* privatno vlasništvo«[11] *(kurzivi* u originalu). Odnosno, »s uništenjem klasnih razlika iščezava sama od sebe socijalna i politička nejednakost koja iz njih proizilazi«[12].

Svoj »dolazak« na svjetsku istorijsku pozornicu socijalizam nije »obilježio« preuzimanjem obaveze konačnog »ustrojstva« jednakosti ljudi u pogledu obezbjeđenja sredstava za život. U tom smislu (više negoli u smislu umirenja naše savjesti) treba razumijevati i Lenjinovo podsjećanje da možemo ponuditi jednakost samo u odnosu na sredstva za proizvodnju, ali ne i u odnosu na sredstva za život. U velikoj su ideološkoj zabludi svi oni koji su ubjeđenja da je socijalističko društvo identično društvu iskorijenjene ljudske nejednakosti u svim domenima njihove reprodukcije. Nesporno je da socijalistički društveni prevrat nosi u svom krilu ideju o ostvarenju jednakosti ljudi kao moralno-vrijednosnu (ne fiktivno-perspektivnu) komponentu. Međutim, u pozadini raširenih shvatanja po kojima se socijalizam poistovjećuje sa sveopštom društvenom jednakošću, odnosno utopističko-zanesenjačkih razmišljanja da će jednakost svih ljudi biti osnovna karakteristika prelaznog perioda ka komunizmu jeste, prije svega, zanemarivanje činjenice da je socijalizam dugotrajan, dakle, nezavršen, istorijski proces, da socijalistička revolucija ne razrješava sve klasne i društvene protivrječnosti »preko noći« — činom predaje fabrika radnicima i zemlje onima koji je i obrađuju, niti činom uvođenja samoupravljanja u radne kolektive. Time se, razumljivo, samo trasiraju putevi novih društvenih preobražaja, uključujući i ublažavanje problema socijalnih razlika.

»Naš samoupravni sistem ne može se procjenjivati po onome što nije ostvario, već po onome što ostvaruje i kakve je zadatke pred sebe postavio.«[13] Između razumljivo himeričnih zahtjeva da socijalizam, odnosno samoupravljanje kao njegov osnovni produkcioni odnos i njegovo ontološko određenje, razriješi sve klasne antagonizme, pogotovo protivrječja u sferi socijalne politike i činjenice

[11] Karl Marx, *Rani radovi*, str. 272—273.

[12] Karl Marx *Kritika Gotskog programa*, »Naprijed«, Zagreb, 1973, str. 108.

[13] Veljko Vlahović, *U revolucionarnoj akciji*, Marksistički studijski centar CK SKBiH »Veljko Vlahović«, Sarajevo, 1979, str. 228.

Digitized by Google

da se u ovom vremenu narastajućih poremećaja na međunarodnom ekonomskom planu i ekspanzije kriza nacionalnih ekonomija (pogotovo u okviru takozvanog trećeg svijeta) društvena diferencijacija sve više produbljuje, teško je naći odgovarajući kompromis, ali se moraju, prije svega svjesnom političkom akcijom, bez odlaganja, realizovati već opredijeljeni, opšteprihvaćeni stavovi i pravci[14] društveno-ekonomske revitalizacije zemlje. Time i svaki vid neopravdane socijalne diferencijacije realno nema perspektivu.

»Šta je ‚pravedna raspodjela'?« — pitao je Marks, dajući jednu u nizu primjedbi uz Program Njemačke radničke partije. »Zar buržuji ne tvrde da je današnja raspodjela ‚pravedna'? I zar ona faktično nije jedina ‚pravedna' raspodjela na bazi današnjeg načina proizvodnje? Zar pravni pojmovi reguliraju ekonomske odnose, a ne obrnuto: ne proizilaze li pravni odnosi iz ekonomskih? Zar i socijalistički sektaši nemaju najrazličitije predstave o ‚pravednoj' raspodjeli?«[15] U prvoj fazi komunizma, smatra utemeljivač naučnog socijalizma, »jednakost« je još uvijek samo privid. »Jednako pravo — piše Marks — mi ovdje doista imamo, ali to je *još* uvijek ‚buržoasko pravo' koje, kao i svako pravo, *pretpostavlja nejednakost.* Svako pravo je primjena *jednakog* mjerila na *nejednake* ljude, ljude koji su u stvari različiti, nisu jednaki među sobom; zbog toga je ‚jednako pravo' — narušavanje jednakosti.«[16] A onda slijedi zaključak: »Pri jednakom radnom učinku i prema tome pri jednakom udjelu u društvenom fondu potrošnje jedan će faktično dobiti više nego drugi, jedan će biti bogatiji od drugoga itd. Da bi se izbjegle sve te nezgode, pravo bi moralo, umjesto da bude jednako, biti čak nejednako...«[17] Lenjinov komentar ovog, često i vulgarno tumačenog, zaključka umnogome odgovara i na mnoge današnje dileme u pogledu (ne)mogućnosti postojanja nejednakosti u socijalizmu: »Prema tome, prva faza komunizma još ne može dati pravdu i jednakost: ostat će razlike u bogatstvu, i to nepravedne razlike, ali neće biti moguća *eksploatacija* čovjeka od strane čovjeka, jer se *sredstva za proizvodnju,* tvornice, strojevi, zemlja i ostalo neće moći zahvatiti u privatno vlasništvo. Pobijajući Lassalleovu sitnoburžoasku nejasnu frazu o »jednakosti« i »pravdi« *uopće,* Marks pokazuje *tok razvitka* komunističkog društva, koje *mora* prvo uništiti *samu* tu »nepravdu« što se sredstva za proizvodnju nalaze u rukama pojedinaca i koje *nije u stanju* odmah uništiti dalju nepravdu, koja se sastoji u raspodjeli predmeta za potrošnju

---

[14] Vidi: »Polazne osnove Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije«, Dokumenti I—VII, »Mala politička biblioteka«, NIŠRO »Oslobođenje«, Sarajevo, 1983, posebno dio: »Osnove i okviri dugoročne socijalne politike« i »Zaključci CK SKJ o ostvarivanju vodeće uloge i jačanju idejnog i akcionog jedinstva SKJ«.

[15] Karl Marx, *Kritika Gotskog programa,* cit. izd., str. 98.

[16] Citat je iz *Kritike Gotskog programa,* u knjizi V. I. Lenjina: *Država i revolucija,* »Naprijed«, Zagreb, 1973, str. 202 (*kurziv* u originalu).

[17] Karl Marx, *Kritika Gotskog programa,* cit. izd., str. 101.

Digitized by Google

»prema radu« (a ne prema potrebama)«.[18] I dalje objašnjava: »Marx ne samo što najskrupuloznije uzima u obzir neizbježnu nejednakost ljudi, on uzima u obzir i to da sam prijelaz sredstava za proizvodnju u zajedničko vlasništvo cijelog društva (obično zvan »socijalizam«) *ne uklanja* nedostatke raspodjele i nejednakost »buržoaskog prava« koje i *dalje vlada,* dok god se proizvodi dijele ‚prema radu'«[19].

Ni danas, kada su socijalne nejednakosti naša društvena realnost, ne treba gubiti iz vida činjenicu da je rad kojem nije krajnji cilj »menjanje ekonomskih i društvenih odnošaja, uveličavanje umnog i materijalnog bogatstva naroda«[20], odnosno stalno uvećavanje kapitala — stvaranje viška vrijednosti — objektivno veoma daleko od stanja da može zadovoljiti i najelementarnije društvene potrebe (čitaj: prostu reprodukciju). Takav rad, bolje rečeno — takvo ustrojstvo rada, prije svega stvara i reprodukuje siromaštvo, a siromaštvo kao jedan od najeklatantnijih vidova socijalnog diferenciranja pomjera »klatno« dalje — u pravcu administrativnog, državnog, dakle, vansamoupravnog traženja izlaza. »U naše radne organizacije strukturalno je ugrađena orijentacija prema državi, a ne orijentacija prema tržištu. Tržišni odnosi jedne organizacije s drugom samo pasivno odslikavaju položaj OUR-a prema državi. Državni intervencionizam strukturalno je ugrađen u ekonomski sistem te ne znači ni devijaciju ni provizorij. On se ne može objasniti ‚voljom za vlašću' državnih organa, jer i sami OUR-i kada se nađu u teškoćama — izazivaju državnu intervenciju. Stvara se začarani krug: što država više intervenira, to privreda više očekuje državnu intervenciju, a što privreda više očekuje intervenciju, to država više intervenira.«[21]

Nije isključeno da »krojenje: jednakosti izvan sfere materijalnog stvaranja u uslovima razvoja socijalističkog samoupravljanja rezultira i nečim što bi se moglo svesti pod zajednički imenitelj »promjena« da im jasnoća prividnosti ne ograničava trajanje u vremenske okvire privremenosti. Uostalom, administriranjem i etatizacijom se ne može zauvijek nadomjestiti ono što se ne realizuje kroz udruženi rad i samoupravljanje kao osnovni produkcioni odnos u društvu (jedino pod iracionalnim uslovom se može »točak« istorije vratiti nekoliko decenija unazad!!). Samoupravljanje i administriranje, van svake dileme, jedno drugom protivriječe: što je manje administriranja, više je samoupravljanja i obrnuto.

Čemu dati primat? — pitanje sa stanovišta ovovremenosti pomalo neumjesno i provokativno, ali ako se ima u vidu činjenica da se odlučivanje radnikâ i o najbitnijim pitanjima života i rada u

---

[18] V. I. Lenjin, *Država i revolucija,* cit. izd., str. 202—203 (*kurziv* u originalu).

[19] Isto, str. 203 (*kurziv* u originalu).

[20] Svetozar Marković, *Sabrani spisi* knjiga I. cit. izd., str. 181.

[21] Josip Županov, *Marginalije o društvenoj krizi,* Biblioteka »Novi svijet«, »Globus«, Zagreb, 1983, str. 23—24.

Digitized by Google

da se u ovom vremenu narastajućih poremećaja na međunarodnom ekonomskom planu i ekspanzije kriza nacionalnih ekonomija (pogotovo u okviru takozvanog trećeg svijeta) društvena diferencijacija sve više produbljuje, teško je naći odgovarajući kompromis, ali se moraju, prije svega svjesnom političkom akcijom, bez odlaganja, realizovati već opredijeljeni, opšteprihvaćeni stavovi i pravci[14] društveno-ekonomske revitalizacije zemlje. Time i svaki vid neopravdane socijalne diferencijacije realno nema perspektivu.

»Šta je ‚pravedna raspodjela'?« — pitao je Marks, dajući jednu u nizu primjedbi uz Program Njemačke radničke partije. »Zar buržuji ne tvrde da je današnja raspodjela ‚pravedna'? I zar ona faktično nije jedina ‚pravedna' raspodjela na bazi današnjeg načina proizvodnje? Zar pravni pojmovi reguliraju ekonomske odnose, a ne obrnuto: ne proizilaze li pravni odnosi iz ekonomskih? Zar i socijalistički sektaši nemaju najrazličitije predstave o ‚pravednoj' raspodjeli?«[15] U prvoj fazi komunizma, smatra utemeljivač naučnog socijalizma, »jednakost« je još uvijek samo privid. »Jednako pravo — piše Marks — mi ovdje doista imamo, ali to je *još* uvijek ‚buržoasko pravo' koje, kao i svako pravo, *pretpostavlja nejednakost*. Svako pravo je primjena *jednakog* mjerila na *nejednake* ljude, ljude koji su u stvari različiti, nisu jednaki među sobom; zbog toga je ‚jednako pravo' — narušavanje jednakosti.«[16] A onda slijedi zaključak: »Pri jednakom radnom učinku i prema tome pri jednakom udjelu u društvenom fondu potrošnje jedan će faktično dobiti više nego drugi, jedan će biti bogatiji od drugoga itd. Da bi se izbjegle sve te nezgode, pravo bi moralo, umjesto da bude jednako, biti čak nejednako...«[17] Lenjinov komentar ovog, često i vulgarno tumačenog, zaključka umnogome odgovara i na mnoge današnje dileme u pogledu (ne)mogućnosti postojanja nejednakosti u socijalizmu: »Prema tome, prva faza komunizma još ne može dati pravdu i jednakost: ostat će razlike u bogatstvu, i to nepravedne razlike, ali neće biti moguća *eksploatacija* čovjeka od strane čovjeka, jer se *sredstva za proizvodnju*, tvornice, strojevi, zemlja i ostalo neće moći zahvatiti u privatno vlasništvo. Pobijajući Lassalleovu sitnoburžoasku nejasnu frazu o »jednakosti« i »pravdi« *uopće*, Marks pokazuje *tok razvitka* komunističkog društva, koje *mora* prvo uništiti *samu* tu »nepravdu« što se sredstva za proizvodnju nalaze u rukama pojedinaca i koje *nije u stanju* odmah uništiti dalju nepravdu, koja se sastoji u raspodjeli predmeta za potrošnju

---

[14] Vidi: »Polazne osnove Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije«, Dokumenti I—VII, »Mala politička biblioteka«, NIŠRO »Oslobođenje«, Sarajevo, 1983, posebno dio: »Osnove i okviri dugoročne socijalne politike« i »Zaključci CK SKJ o ostvarivanju vodeće uloge i jačanju idejnog i akcionog jedinstva SKJ«.

[15] Karl Marx, *Kritika Gotskog programa*, cit. izd., str. 98.

[16] Citat je iz *Kritike Gotskog programa*, u knjizi V. I. Lenjina: *Država i revolucija*, »Naprijed«, Zagreb, 1973, str. 202 (*kurziv* u originalu).

[17] Karl Marx, *Kritika Gotskog programa*, cit. izd., str. 101.

Digitized by Google

»prema radu« (a ne prema potrebama)«.[18] I dalje objašnjava: »Marx ne samo što najskrupuloznije uzima u obzir neizbježnu nejednakost ljudi, on uzima u obzir i to da sam prijelaz sredstava za proizvodnju u zajedničko vlasništvo cijelog društva (obično zvan »socijalizam«) *ne uklanja* nedostatke raspodjele i nejednakost »buržoaskog prava« koje i *dalje vlada,* dok god se proizvodi dijele ‚prema radu'«[19].

Ni danas, kada su socijalne nejednakosti naša društvena realnost, ne treba gubiti iz vida činjenicu da je rad kojem nije krajnji cilj »menjanje ekonomskih i društvenih odnošaja, uveličavanje umnog i materijalnog bogatstva naroda«[20], odnosno stalno uvećavanje kapitala — stvaranje viška vrijednosti — objektivno veoma daleko od stanja da može zadovoljiti i najelementarnije društvene potrebe (čitaj: prostu reprodukciju). Takav rad, bolje rečeno — takvo ustrojstvo rada, prije svega stvara i reprodukuje siromaštvo, a siromaštvo kao jedan od najeklatantnijih vidova socijalnog diferenciranja pomjera »klatno« dalje — u pravcu administrativnog, državnog, dakle, vansamoupravnog traženja izlaza. »U naše radne organizacije strukturalno je ugrađena orijentacija prema državi, a ne orijentacija prema tržištu. Tržišni odnosi jedne organizacije s drugom samo pasivno odslikavaju položaj OUR-a prema državi. Državni intervencionizam strukturalno je ugrađen u ekonomski sistem te ne znači ni devijaciju ni provizorij. On se ne može objasniti ‚voljom za vlašću' državnih organa, jer i sami OUR-i kada se nađu u teškoćama — izazivaju državnu intervenciju. Stvara se začarani krug: što država više intervenira, to privreda više očekuje državnu intervenciju, a što privreda više očekuje intervenciju, to država više intervenira.«[21]

Nije isključeno da »krojenje: jednakosti izvan sfere materijalnog stvaranja u uslovima razvoja socijalističkog samoupravljanja rezultira i nečim što bi se moglo svesti pod zajednički imenitelj »promjena« da im jasnoća prividnosti ne ograničava trajanje u vremenske okvire privremenosti. Uostalom, administriranjem i etatizacijom se ne može zauvijek nadomjestiti ono što se ne realizuje kroz udruženi rad i samoupravljanje kao osnovni produkcioni odnos u društvu (jedino pod iracionalnim uslovom se može »točak« istorije vratiti nekoliko decenija unazad!!). Samoupravljanje i administriranje, van svake dileme, jedno drugom protivriječe: što je manje administriranja, više je samoupravljanja i obrnuto.

Čemu dati primat? — pitanje sa stanovišta ovovremenosti pomalo neumjesno i provokativno, ali ako se ima u vidu činjenica da se odlučivanje radnikâ i o najbitnijim pitanjima života i rada u

---

[18] V. I. Lenjin, *Država i revolucija,* cit. izd., str. 202—203 (*kurziv* u originalu).

[19] Isto, str. 203 (*kurziv* u originalu).

[20] Svetozar Marković, *Sabrani spisi* knjiga I. cit. izd., str. 181.

[21] Josip Županov, *Marginalije o društvenoj krizi,* Biblioteka »Novi svijet«, »Globus«, Zagreb, 1983, str. 23—24.

Digitized by Google

nizu konkretnih situacija zanemaruje gotovo do stepena potcjenjivanja, onda je ono u potpunosti opravdano i razložno postavljeno. Očigledno: samoupravljanje i administriranje (čitaj: državni intervencionizam) ne mogu postojati istovremeno a da su u funkciji programa. Relativno kratka istorija socijalističkih revolucija ubjedljivo ukazuje da socijalističko društvo može da se razvija isključivo jačanjem prvog ili drugog. Kad smo se prije trideset pet godina »odlučivali« između prvog i drugog, zdušno smo se opredijelili za ono prvo. Pokazalo se da je to bio ispravno »odabran« i trasiran put. Danas, u uslovima ekonomskih teškoća, jačanje povjerenja u radničko samoupravljanje javlja se kao izuzetno značajan opštedruštveni zadatak, jedno od suštinskih sistemskih pitanja. U tom kontekstu i treba »tražiti formule« za ublažavanje socijalnih razlika u socijalističkom samoupravnom društvu.

Budući da socijalne razlike, čineći veoma složen i višedimenzionalan društveni fenomen, dovode naprosto do »eksploatacije: u kriznim periodima, »politika« njihovog rješavanja, odnosno postepenog ublažavanja, mora »uvažavati« sve te osobenosti. »To su — ističe Josip Županov — ne samo razlike u distribuciji ekonomskih dobara (bilo u obliku vlasništva ili faktičke kontrole nad sredstvima za proizvodnju, bilo u obliku dohotka), već i razlike u distribuciji političke moći i društvenog ugleda (»statusa«); socijalne razlike ne obuhvaćaju samo jednu generaciju, nego više budućih generacija; one se ne izražavaju samo u različitim nivoima potrošnje i životnog standarda, već i u različitim ‚životnim šansama'. Imajući na umu složenost i različite dimenzije socijalnih razlika, čini se da je formuliranje jedne obuhvatne politike njihova smanjivanja moguće samo na apstraktno-programatskom nivou; na nivoima koji su bliži akciji potrebno je formulirati više zasebnih — dakako, među sobom koordiniranih — politika u odnosu na posebna područja socijalnih razlika.«[22]

Zanimljivo je i sljedeće razmišljanje ovog našeg izuzetno cijenjenog sociologa, koje, sa stanovišta vođenja političke akcije, može imati i instruktivno značenje: »Trpanje u isti koš socijalnih razlika što izviru iz ‚normalnog' funkcioniranja institucionalnog sistema privređivanja i onih što su rezultat kršenja tog sistema, prisutno u svim dosadašnjim kampanjama, moglo bi samo škoditi formuliranju i vođenju politike u području ekonomske nejednakosti.«[23]

Govoreći o uzrocima i posljedicama socijalnih razlika na III konferenciji Saveza komunista Slovenije 1971. godine, Edvard Kardelj je ukazao na nekoliko izvora njihovog nastajanja.[24] Uzroke (koji imaju samo uslovni smisao) razvrstava po značaju, počev od društvene podjele rada na sadašnjem stepenu razvitka proizvodnih snaga (na šta, kako kaže, »možemo malo uticati«), preko postojanja

---

[22] Josip Županov, *Sociologija i samourpavljanje*, Biblioteka »Suvremena misao«, »Školska knjiga«, Zagreb, 1979, str. 104—105.

[23] Isto, str. 105.

[24] Edvard Kardelj, *Samourpavljanje*, knjiga V, cit. izd., str. 130—134.

Digitized by Google

tržišnog karaktera naše privrede (»tržišnu privredu ne možemo otkloniti ... ako ne želimo da se vratimo na državno vlasništvo i državno-najamni sistem privređivanja i odnosa između ljudi koji, sem što bi nas društveno-istorijski vratio nazad, stvarno ne rešava probleme socijalne diferencijacije, već ih samo uvećava«); dalje, objektivna neophodnost ličnog rada u pojedinim oblastima društvene proizvodnje i društvenog stvaranja u sadašnjim uslovima tržišne privrede dovodi ne samo do socijalnih diferencijacija, već i do stvarnih ekscesa, do bogaćenja pojedinaca (»taj rad će u budućnosti dobiti još veći značaj, naravno, u izmijenjenim društveno-ekonomskim odnosima i drugačijem karakteru ličnog rada«); dva, po Kardelju, najznačajnija uzroka socijalnih diferencijacija su: prvo, određena suprotnost između fizičkog i umnog rada (»u nas dominiraju cehovske tendencije da rad treba nagrađivati, pre svega, prema školskom svedočanstvu, a ne prema stvarnom znanju — uz svedočanstvo — koje neko pokaže u svakodnevnoj radnoj praksi«), i drugo, otuđenost cjelokupnog sistema društvene reprodukcije od neposrednog proizvođača (»svakodnevnim podruštvljavanjem akumulacije, a time i minulog rada istovremeno se reprodukuje i otuđivanje viška rada od radnika«). »Sem toga, otuđenost radnikovog tekućeg rada od njegovog minulog rada povećava mogućnosti da se ostvaruju lični dohoci koji nisu stečeni radom, već ličnim položajem u sistemu društvene reprodukcije, ili nisu u skladu sa društvenim merilima raspodele prema radu.«[25] Među uzroke socijalnih diferencijacija Kardelj ubraja i određenu protivrječnost između funkcija vlasti i rada, »bez obzira na to da li je reč o funkciji državne vlasti ili o autoritetu u procesu rada, odnosno u poslovnom procesu«. Pored ovih, »primarnih« uzroka, on ističe i nekoliko sekundarnih: sistem raspodjele dohotka, kreditni sistem, poreski sistem, sistem finansiranja različitih socijalnih službi, dječje zaštite, zdravstvene zaštite i slično, mada, po njemu, ti uzroci istovremeno mogu biti i posljedice.

Socijalistički »fenomen« — socijalno diferenciranje, sudeći bar po naslovima novih bibliografskih jedinica iz oblasti društvenih nauka (jednog dijela), odnosno iz časopisa i periodike, nije tematika koja je predmet širih teorijskih interesovanja današnjih naučnih poslenika. Ta se problematika tretira manje-više kao jedan od značajnijih »segmenata« ekonomske krize, »krize« sistema itd. ili kao neizbježna prateća pojava svih kriznih situacija; dakle — marginalno, što će reći i uz prećutno odbacivanje mogućnosti valorizacije i primjene kognitivnih orijentacija, društvenih (političkih) normi i kolektivnih stavova.

•

Za kraj ovog priloga (mada bi, vjerovatno, bilo preciznije reći: pokušaja) »rasvjetljavanju« fenomena socijalnih diferencijacija u socijalističkom društvu, kada se iznova nameće pitanje načina i

[25] Isto.

Digitized by Google

mogućnosti ublažavanja i reduciranja socijalnih razlika do razine socijalističke »opravdanosti«, podsjetimo na misao Veljka Vlahovića u kojoj je dobrim dijelom sadržano sve ono što bi se aktuelnom političkom terminologijom izrazilo kao »pravci akcije«:

»Kada raspravljamo o ekonomskim problemima, mi moramo uočiti ona kretanja koja imaju pravo na život, a suzbiti ona koja koče životni dinamizam novih društvenih odnosa.«[26]

A kada je riječ o socijalnim razlikama i nejednakostima, pomenimo samo neka od »kretanja«, pored onih na koja smo već ukazali, što imaju, odnosno nemaju »pravo na život« (premda je veoma teško, rekli bismo gotovo nemoguće, predvidjeti sva ta (ne)poželjna »kretanja«, a kamoli načiniti »scenografiju« o ublažavanju socijalno-strukturalnih devijacija i za bližu budućnost).

Rješavanje problema socijalnih razlika *uravnilovkom*, to jest na društveno-ekonomski prilično zastario, prevaziđen (po nekima — i primitivan) način, danas je više nego nerazumno. Uravnilovka je, doduše, u jednoj etapi našeg privrednog i društvenog razvoja bila opravdana — i realnost i nužnost (V. Bakarić: »Bez uravnilovke ne bi bio moguć onako brz industrijski rast u Jugoslaviji«); u sadašnjim uslovima uravnilovka se javlja kao ozbiljan faktor destimuilacije radnikâ da »rade bolje i proizvode više«.

Ublažavanje socijalnih razlika pomoću takozvanih *socijalnih karti* (u sadašnjoj formi one su uglavnom i prije svega zaštitni znak siromašnih, i gotovo ništa više od toga) jedan je od očitih primjera pogrešnog vođenja socijalne politike u udruženom radu. Pomalo je socijalistički karikaturalan »metodološki postupak« koji prethodi izradi socijalnih karti: odvija se po »sistemu« upisivanja niza što vjerodostojnijih podataka u odgovarajuće formulare i njihove »obrade« u nadležnim službama koje, na osnovu utvrđenih »prosjeka« (visina primanja, porodično stanje, (ne)posjedovanje stana — kuće, obradivog zemljišta, krava, ovaca itd.), vrše kategorizaciju radnikâ (na kraju, često se ispostavi da se na taj način ostvare tek neznatne, minimalne beneficije i u poređenju između prve i posljednje kategorije). Inače, socijalna politika se ne bi smjela iscrpljivati u svojoj zaštitničkoj ulozi. Selektivnost mora biti naglašenija odrednica u vođenju socijalne politike na svim nivoima, od radne organizacije do opštine (da uistinu koncesionira i pomaže onim kategorijama koje imaju najniži nivo kupovne moći i nemaju mogućnosti za dalja odricanja).

Budući da je najveća socijalna razlika između onoga što *nema zaposlenja* i onoga koji ima tu »privilegiju« (s gledišta nezaposlenih znaci navoda su suvišni), kao i da je na mnogim bitnim područjima životne stvarnosti nezaposlena osoba potpuno bespravna (primjera radi, takva osoba ne može, čak ni formalno, biti član sindikata, jer i sindikat je organizacija zaposlenih) — otvaranje određenih mogućnosti za postepeno prevladavanje tog gorućeg društvenog problema treba razumijevati upravo kao dio onih (poželjnih) »kretanja«

[26] Veljko Vlahović, navedeno delo, str. 863.

Digitized by Google

koja ne samo da »imaju pravo na život«, nego »zaslužuju« punu, svestranu podršku cjelokupne društvene zajednice.

Svako dalje nabrajanje »kretanja« koja doprinose socijalnom ekvilibriju i životnom dinamizmu novih društvenih odnosa bilo bi suvišno, tendiralo bi naglašavanju političko-programskog značenja. Ambicije takve vrste su, ipak, što smo i ranije naglasili, izvan svrhe ovog priloga.

Digitized by Google

Jovan Raičević

Kritika i stvaralačka praksa*

Ponovno objavljivanje dela Edvarda Kardelja *Beleške o našoj društvenoj kritici*, dopunjeno sa dva odeljka iz knjige *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja* (»Ultralevičarska kritika 'institucionalizma'« i »Ultralevičarska kritika političkog sistema socijalističkog samoupravljanja«), može se dvojako shvatiti. Prvo, kao namera izdavača da upozna čitaoca, u obliku posebnog izdanja, sa idejno-teorijskim stavovima autora o kritici i njenoj društvenoj ulozi u razvoju našeg socijalističkog samoupravnog društva i da na taj način aktuelizuje te stavove i dovede ih u vezu sa sadašnjim stanjem društvene kritike u nas. Obe namere su opravdane i svrhovite, bar se nama tako čini, mada pretežan deo ukupnog Kardeljevog stvaralačkog opusa, i kao mislioca i kao revolucionara, sadrži, u širem smislu, kritičko sagledavanje »pređenog puta« da bi se osmislio naš revolucionarni razvitak, posebno socijalizma kao samoupravljanja.

Kardeljeve *Beleške o našoj društvenoj kritici* napisane su i objavljene još 1965. godine. Nastale su u periodu kada je došlo do

* *Beleške o našoj društvenoj kritici* Edvarda Kardelja objavljene su, paralelno i u nastavcima, u časopisima »Socijalizam« (br. 9, 10 i 12/1965) i »Sodobnost« (br. 8—9/1965), a potom kao posebna knjiga. Jovan Raičević je napisao predgovor poslednjem izdanju ove knjige, objavljenom u izdanju BIGZ-a 1984. godine, koji prenosimo.

Digitized by Google

sukoba između dela naučne kritike i socijalističke prakse na osnovama samoupravljanja. Još tada, a i kasnije, širilo se uverenje da je taj Kardeljev rad predstavljao neposrednu reakciju na pojavu časopisa »Praxis«, čiji je uređivački i filozofski *credo* bio »bespoštedna kritika svega postojećeg«, odnosno »kritika koja nije ograničena ničim izuzev prirodom kritizirane stvari«, kako je i pisalo u uvodnom tekstu prvog broja tog časopisa. Istina, sa pojavom »Praxisa« i njegovom »kritičkom pozicijom« nastali su sporovi oko kritike i njene društvene uloge, o tome su vođene i javne polemike, pa su *Beleške* ..., na određen način, šire kritičko preispitivanje i raščišćavanje pitanja koja su se u toj situaciji javila o kritici i povodom nje, te u tom smislu i jesu reakcija na shvatanje i »praktikovanje« kritike u časopisu »Praxis«. Formalno, ipak nisu, jer se u studiji nigde ne spominje ni »Praxis«, niti ma koji njegov saradnik ili tekst u njemu objavljen. Studija se i ne ograničava samo na tu vrstu kritike nego nastoji da dublje i šire objasni uzroke i smisao konflikata na području društvene kritike sa više aspekata, uključujući i oblike gušenja kritike i apologetsku odbranu postojećeg.

Svaka celovitija rekonstrukcija Kardeljevih radova iz tog perioda pokazala bi da se on znatno ranije počeo baviti idejnim i teorijskim pitanjima društvene kritike u nas, tako reći, još od početaka socijalističke samoupravne prakse, bilo javno bilo u krugu političkih foruma. Bliže i određenije, neposredno posle Šestog kongresa SKJ, kada je, na poznatom Drugom brionskom plenumu CKSKJ (1953), postavio i obrazložio tezu o borbi na dva fronta: protiv etatističkog birokratizma i dogmatizma i malograđanskog anarhizma i intelektualnog elitizma. Mnogo toga, što je učinio pri izradi Programa SKJ, njegovom oblikovanju i konačnoj redakciji, te njegovi radovi i javni istupi krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina, u manjoj ili većoj meri, sadržani su u ovoj studiji, neki delovi i detalji su i direktno preuzeti. Prema tome, studija o kojoj je reč nije nastala isključivo zbog »Praxisa« i njegove pojave, kako se to u određenom intelektualnom krugu predstavljalo i predstavlja, mada je ona, prema našem mišljenju, bila i ostala najdublja i najcelovitija kritika »praxisovske škole« kritike.

I

Već samim mnoštvom svojih međunaslova — »Kritika kritike«, »Kritika birokratizma«, »Dva smisla teorije o kritici svega postojećeg«, »Marks i kritika«, »Društvena uloga kritike«, »Kritika i humana odgovornost«, »Kritika i praksa«, »Subjektivno i objektivno u kritici«, »Istinitost kritike«, »Konstruktivna i destruktivna kritika«, »Moralističko-idealistička kritika«, »Kritika i politička borba«, »Sloboda kritike«, »Odgovornost demokratije i odgovornost kritike«, »Polazna tačka i cilj socijalističke kritike«, »Inteligencija i radnička klasa«, »Demokratski oblici i kritika«, »Samoupravljanje i kritika«, »Kritika nedemokratičnosti kritike, i kritika političkog

Digitized by Google

morala i moral kritike« i »Izvor i uzroci različitih težnji naše društvene kritike« — ova studija govori o samoj sebi, svojoj sadržini, svome predmetu i strukturi, a takva preglednost omogućuje čitaocu relativno lako snalaženje i prepoznavanje ove ili one funkcije društvene kritike. Otuda i nije naš zadatak da čitaoca pobliže upoznajemo sa samom sadržinom ove studije, nego da ukažemo na pojedine momente koji imaju aktuelan značaj za razmatranje stanja i odnosa u našoj društvenoj kritici danas.

Tadašnji sporovi oko kritike, u fenomenološkoj ravni, želeli su se, između ostalog, predstaviti kao bitno različiti pristupi Marksovom shvatanju kritike, posebno njegovoj sintagmi o *bespoštednoj kritici svega postojećeg*. Ili, još uže, kao tobožnji sukob između jednog kruga filozofa i političara; prvi su smatrali da je u Marksa najbitnija kritika svega postojećeg, pojedinci su išli čak dotle da su ceo marksizam redukovali na destrukciju svega postojećeg, dok se, na drugoj strani, prebacivalo zvaničnoj politici, posebno birokratiji i rukovodstvu, da navodno ne »shvata« tu bit marksizma, da ograničava i guši kritičku misao i, što je najznačajnije, da nastoji sebe da »izuzme« od svake kritike.

Ukazujući na birokratsko-dogmatsko shvatanje kritike i na oblike otpora i njenog ograničavanja, Kardelj ističe dva smisla Marksovog stava o kritici svega postojećeg u našim uslovima. Prvo, on je shvata »kao stalnu kritičku analizu postignutu s namerom da se postave novi ciljevi kao stalan kritički odnos prema svemu što se suprotstavlja napretku, prema svemu konzervativnom u društvu) kao težnju za stalnim otvaranjem perspektiva«. Drugo, radikalna interpretacija Marksa ide za tim da se kritika pojavljuje »kao dijalektička antiteza praksi, svemu postojećem. Gubi se pitanje o karakteru, ishodištu i cilju kritike... Ostaje samo kritika svega postojećeg uopšte i sloboda kritike uopšte. Štaviše, na toj tezi je nastala i teorija po kojoj je vodeći društveni konflikt — konflikt između kritičara (filozofa) i političara (nosilaca političke prakse). Kritika tu gubi svaki stvaralački odnos prema praksi. U toj varijanti ona kritikuje postojeće tako reći samo u ime opštih načela etike, čovečnosti, slobode i slično. Ukratko, kritika tu na izgled postaje nezavisan i iznad prakse uzdignuti etički i moralni faktor, tako reći sama sebi svrha, a kritičari postaju poseban društveni ceh« (str. 68).

Takav vid kritike — »iznad prakse uzdignuti etički i moralni faktor« — zadržao se do naših dana, i to ne samo u delu teorije nego i u svakidašnjoj, empirijskoj društvenoj kritici. Pri tome, svakako, ne mislimo da kritika ne treba da bude na etičkoj i moralnoj visini, i to ne samo oblikom nego i sadržinom. Međutim, to uzdizanje ili odvajanje kritike od prakse, kako Kardelj s pravom primećuje, nije ništa drugo do svojevrsno apstraktno razumsko hipostaziranje kritike.

Izraze »hipostaza« ili »hipostazirati«, mada dalekog porekla i sa promenljivim i višestrukim značenjem, ne upotrebljavamo ovde u njihovom uobičajenom nego u Kantovom kritičkom smislu, kao

Digitized by Google

apstraktnu misao kojoj je predmetnost podmetnuta, odnosno kojoj je »podmetnuta predmetna realnost«, pa takva misao nužno skončava kao »puka opsena« ili »obmana«. Pored toga, u tom Kantovom kritičkom određenju »hipostaze« posebno je značajno upravo to što je jedan momenat ili jedan predmet u toku i strukturi misli osamostaljen, označen kao zasebičan, kao supstitucija i kao pokriće svim ostalim momentima. Baš tu Kantovu kritičku tačku u određenju »hipostaze« pojedini filozofi, u nas posebno Vanja Sutlić, dovode u vezu, s namerom da je prodube, s čuvenom napomenom u 73. paragrafu Hegelove *Enciklopedije filozofskih nauka*, to jest s tri strane (forme) svakog realnog logičkog pojma: a) apstraktnom ili razumskom, b) dijalektičkom ili negativno umnom i c) spekulativnom ili pozitivno umnom. Svi ti momenti »zajedno mogu biti stavljeni pod prvi momenat, razumski, i time odeljeno i razdvojeno držani«, odnosno tako da se i »ne razmatraju u svojoj istini«. A po osnovnoj Hegelovoj definiciji istine, znamo, da je »istina celina«. Sve rečeno nam može pomoći da uočimo razlikovanje između »apstraktno razumskog hipostaziranja kritike« i kritike i njenog značenja u delu Karla Marksa.

Poznato je, međutim, da je kritika bitna crta Marksovog »istorijskog materijalizma«, odnosno materijalističkog shvatanja istorije, pa je utoliko kritika i sama podložna, u istorijsko-temporalnom smislu, određenoj svojoj funkciji. Stoga hipostaza, u već rečenom kontekstu, »znači ispuštanje iz vida ove određenosti i osamostaljenje jedne funkcije na račun drugih«[1].

Kritika kao bitna crta Marksovog »istorijskog materijalizma« jeste i reduktivna i deduktivna (anagogična), odnosno dijalektička u smislu prevladavanja, ukidanja, čuvanja i uzdizanja, ali uz Marksovo radikalno, revolucionarno preokretanje svega »esencijalno-transcendentnog, koje tamani vreme, u sadržajno-temporalno-imanentno«, koje je, opet, razvijanje dvaju carstava »nužnosti« i »slobode«, a u tom razvijanju jednog te istog mogućno je prepoznati kritičku »granicu istorijske i vremenske prolaznosti«[2]. Iza realnih »apstraktnih« određenja kritičke strukture dijalektike »krije« se »konkretno« način i sadržina svake kritike koja se poziva, ili bi se morala pozivati, na Marksa. To može da se ilustruje i dokaže primenom Marksovog »istorijskog materijalizma«, njegovom reduktivnom i deduktivnom kritikom i njihovim revolucionarnim preobražavanjem, ali to ne spada ovde.

Međutim, različite »kritičke škole«, na primer, »kritička teorija društva« i »bespoštedna kritika svega postojećeg«, bez obzira na formalno pozivanje ili ne pozivanje na Marksa, bitno iskrivljavaju Marksovu dijalektiku kritike. Prva — u tom smislu što kritici daje otuđeni oblik, jer je lišava njene preobražajne, revolucionarne in-

[1] Vanja Sutlić, *Smisao kritike u Marksa, u: Društvena kritika u socijalističkom samourpavljanju*, Jugoslovenski centar za teoriju i praksu samoupravljanja »Edvard Kardelj«, Ljubljana, 1982.

[2] Ibid., str. 22.

Digitized by Google

tencije i smisla, a druga — što vrši redukciju svega sadržajnofilozofskog na »bezobzirnu kritiku svega postojećeg«, pa je stoga i dobila »postvareni hipostazirani oblik«, bilo time što predmetni karakter društvene kritike izvodi iz »načela sveta«, bilo time što svoj formalnoradikalni karakter kritike izvodi iz »vlastitih osnova«, odnosno vlastitih projekcija komunizma. »Iskrivljavanje i hipostaza konstitutivnih momenata kritike u Marksa« — kaže Vanja Sutlić — »pretvara se, baš zbog temporalnog karaktera kritike, bilo u *reakcionarni* primat prošlosti nad sadašnjošću i budućnošću, bilo u *utopijski* primat budućnosti nad realnom mogućnošću prošloga i sadašnjeg. 'Kritika' koju vrše, na primer, 'poznavaoci' Marksa jest bilo refleks tzv. frankfurtskog kruga s 'kritičkom teorijom društva', bilo refleks Blockove refilozofikacije Marksa u duhu njegove utopijske ontologije još-ne-bitka. Ostali 'fenomeni' kritike participiraju na ovim devijantnim hipostazama, ako nisu uopće primitivistički antikomunistički.«[3]

S druge strane, »kritika« u Marksa nije nešto sporedno, ona je — kako to on i sam kaže — oznaka realizovane filozofije, dijalektike, koja je »po svojoj biti kritička i revolucionarna« (Predgovor drugom izdanju prvog toma *Kapitala*). Kardelj, razume se, ničim ne dovodi u sumnju takvo Marksovo određenje kritike. Naprotiv, on ga afirmiše i nastoji da ga »konkretno«, ilustrativno artikuliše, pozivajući se na Marksa. Ali, on u ovoj studiji, tako reći od početka do kraja, ukazuje i na raznovrsna iskrivljavanja, pogrešna tumačenja i hipostaziranja kritike u Marksa, posebno konsekvencije njene redukcije na »bespoštednu kritiku svega postojećeg«, ili njoj sličnih, reflektovanih, egzistencijalnih modusa kritike. Pa ipak, ma koliko to bilo značajno, da bi se unela jasnoća u konflikte nastale na području društvene kritike, da bi se sa njih skinula »površinska koprena«, mistifikovani ili manipulativni velovi, Kardelj je u ovoj studiji znatno više preokupiran društvenim smislom kritike, njenim razvijanjem, pa, ako se tako može reći, i njenom društvenom izradom na Marksovom tragu. Zapravo, konstitutivnim momentima jedne razvojne kritike, njenih funkcija i društvene uloge, kao dijalektičkom jedinstvu materijalno-predmetnih i formalnoradikalnih momenata u promeni postojećeg, to jest revolucionarnog preobražavanja postojećeg i »pozitivne« izgradnje novog društva na osnovama socijalističkog samoupravljanja.

II

Kardelj ne daje nikakve sheme, niti propisuje kakva treba da bude društvena kritika, nego nastoji da problematizuje raznovrsne aspekte njene uloge u društvu. Jer, nema arbitra koji bi »nepogrešivo unapred mogao odlučiti, pre nego što odluči praksa, da je neka kritika kvalitetna i istinska, a druga nije«. »U pitanjima istine« ne može biti arbitar ni bilo kakva društvena organizacija. Ako je to

[3] Ibid., str. 25.

Digitized by Google

tako, onda u društvu svaki čovek nosi »deo svoje odgovornosti prema drugom čoveku, prema konkretnim uslovima njegovog života«; od te »humane odgovornosti ne može niko pobeći, niti se sakriti iza teorije, čistih ruku«. »Ko ostaje pasivan iz straha da možda ne pogreši — greši više nego onaj koji radi i greši.« Društvena praksa pokazaće greške i zablude, a i naučiće svakoga — milom ili silom — da ispravlja svoje greške i zablude.

U odnosu kritike i prakse Kardelj vidi njihovu međusobnu zavisnost, jer »kritika menja praksu, i praksa prevlađuje kritiku«. Društvo, prema njemu, ne može napredovati ako društvena kritika neprestano ne osvežava njegovu praksu. Ali, »ni kritika se ne može razvijati ako socijalističke snage nisu sposobne da neprestano prevlađuju i odbacuju onu kritiku koja zadržava razvoj, dezorijentiše nosioce napretka i vraća stvari na staro« (str. 79). Drugim rečima, u određenim uslovima za društvo je podjednako opasno i štetno političko stanje u kojem se kritika guši i time uspostavlja osnova režima političkog apsolutizma, ili, pak, otvaranje vrata pritisku antidemokratske i antisocijalističke kritike i snaga.

Ta dvoznačna relacija: kritika — praksa i praksa — kritika jeste od bitnog značaja za Kardeljevo shvatanje društvene kritike. Jer, on kritiku kao »odlučujuće oružje« vidi u efektu koji ima na stvarna društvena kretanja i na dugoročni odnos snage i društvenih faktora, od kojih to kretanje zavisi. Meritorni sudija svakoj kritici, uostalom kao i svakom naučnom mišljenju, jeste društvena praksa, pod kojom se podrazumeva, odnosno u koju se uključuje i naučna praksa kao njen integralni deo. Kardelj se, međutim, ne zadržava samo na tom opštem marksističkom stavu. On smatra da je »istinsko oruđe društveno-istorijskog progresa samo ona kritika koja je sposobna da praksi da prava sredstva društvene akcije ili koja je sposobna da bar orijentiše društvo na prava sredstva takve akcije« (str. 80). Ma koliko imala veoma značajnu ulogu u društvenim kretanjima, kritika, dakle, nije »jedino oružje« društvenog napretka, jer upravo čovekova društvena akcija opredeljuje karakter kritike, u njoj se ona »potvrđuje i ostvaruje, ili doživljava poraz, ako se pokaže nestvarnom ili izrazom idejnog i političkog zaostajanja društvene svesti«. Stoga, zapravo, nema niti može biti recepata koji bi vodećim socijalističkim snagama garantovali nepogrešivost u društvenim akcijama, iako, na drugoj strani, ne može biti nikakve sumnje ni kolebanja u posebnu ulogu nauke u usmeravanju društvenog razvoja, koja — uz jačanje humane odgovornosti svih faktora društvene svesti, a to znači i nosilaca društvene kritike, i sve pretpostavke socijalističke demokratije — predstavlja najefikasniju garanciju da će se protivrečnosti u razvoju društva razrešavati sa što manje grčeva i bolova.

Još od vremena kad su *Beleške*... napisane pa sve do naših dana postavljalo se pitanje šta se sve pod pojmom društvene kritike u nas razume ili se može razumevati? Bilo je više odgovora, a i ne postoji neka opšta saglasnost, niti društveni kodeks ili konvencija, šta društvena kritika, zapravo, jeste, a šta nije. Ako bismo taj izraz,

Digitized by Google

doslovno i bez ikakvog objašnjenja, preveli na neki svetski jezik, onda bi on prvenstveno označavao kritiku društva. Samo društvo bi, dakle, trebalo da bude objekat ili predmet kritike, ali taj najopštiji i najjednostavniji odgovor ne samo što nije dovoljan nego može da bude i različito shvaćen i tumačen. Može se, na primer, shvatiti kao nešto podvojeno, to jest tako da su kritika i njeni nosioci na jednoj, a društvo na drugoj strani, pa da kritičari i nemaju nikakvog drugog posla nego da se zabavljaju kritikujući društvo, odnosno da im kritika postane bitna delatnost. U tom slučaju se i samo društvo shvata kao »diskusioni klub, u kome se ljudi izrazgovaraju do mile volje a zatim prespavaju i puste da život odlučuje«. I činjenica da u praktikovanju kritike, kao sastavnom delu kritičke prakse uopšte, postoje različite polazne osnove njenih nosilaca (idejne, političke, interesne ili kakve druge) sama po sebi nameće mnoga pitanja o ulozi društvene kritike u uslovima socijalističkog samoupravljanja, kao što su, na primer, kakvi treba da budu cilj i uloga kritike u socijalističkom društvu, i uže, u pojedinim njegovim razvojnim etapama, i u kakvim sve oblicima kritika treba da se neprestano afirmiše kao revolucionarna kritička praksa. U tom kontekstu Kardelj pravi razliku između konstruktivne i destruktivne kritike, kritike i kritizerstva, pa postavlja i pitanje o »granicama društvene kritike«, ali ne u smislu postojanja nekog, »ovlašćenog« arbitra, institucionalnog ili neformalnog, koji bi meritorno sudio o kritici odnosno utvrđivao koja je kritika dobra a koja nije, nego u smislu razlika u samom kvalitetu kritike.

Postojali su i postoje stavovi o tome da »kritika nema granica«, da se ne može praviti nikakva razlika u kvalitetu kritike, još manje postavljati pitanje o njenom cilju ili smislu. Na takve i slične stavove Kardelj odgovara sledećim argumentima: »Kada bi svaka kritika bila dobra, potrebna i stvaralačka, svako slikanje bi bilo umetnost, svaka izmišljotina nauka, a svako stvaranje kiča korisno za društvo. Prema tome, oni koji kažu da je svaka kritika dobra i korisna u našoj društvenoj stvarnosti duboko ponižavaju stvaralačku društvenu ulogu istinske kritike. Istinski naučna društvena kritika uvek se razlikovala od demagoškog i politikantskog kritizerskog pamfleta isto onako kako se dobra literatura razlikuje od kiča. Zato će takva 'kritika' uvek naići na otpor demokratskog socijalističkog društva, i mora naići na otpor, upravo zato da bi istinska društvena kritika u punoj meri mogla da vrši svoju nezamenljivu društvenu ulogu« (str. 74 — 75).

Kritiku od kritike, kao kvalitetnog i revolucionarnog čina, nesumnjivo odvaja upravo ona objektivno vrednosna supstancija koja odvaja svako istinski naučno otkriće i saznanje od površnog i slabačkog eklektičkog ili pseudonaučnog šarlatanstva i neznanja, »koja odvaja istinsku ljudsku plemenitost od farisejskog moralisanja«. Za društveni efekat kritike nisu odlučujuća ni subjektivna volja, ni dobre namere, pa ni ovakva ili onakva oštrina i radikalizam kritike, »nego društveno-istorijsko ishodište«, njen efekat na odnos društvenih snaga i njen uticaj na one faktore od kojih presudno zavisi

Digitized by Google

društveni progres. »Kao što nema jedinstvene društvene prakse« — kaže Kardelj — »tako, prema tome, nema ni jedinstvene društvene kritike. Naprotiv, kritika se sama uzajamno kritikuje, a njen najefikasniji kritičar su rezultati prakse« (str. 76).

Društvena kritika je, dakle, integralan pojam kojim se označava kritička praksa ljudi u našem socijalističkom samoupravnom društvu. Ona zahvata društveni život u celini, ona nastoji da prodre do biti pojave, da je sagleda u svim njenim aspektima, to jest da kaže celovitu istinu o njoj, jer »istina je celina« (Hegel). Ako se kaže da društvena kritika označava kritičku praksu ljudi, onda to, po nekim mišljenjima, ne znači da ona, bez ostatka, obuhvata i u sebi apsorbuje i sve druge vrste kritike, na primer, umetničku, naučnu, stručnu, svakidašnju, empirijsku kritiku itd., ali, s druge strane, ona nije ni neutralna, ni indiferentna prema ma kojoj vrsti kritike. Društvena kritika, recimo, za razliku od umetničke kritike, zahvata ili može zahvatati socijalne učinke umetnosti, ali ne i samu umetnost; obe te kritike se, dakle, dodiruju ili suočavaju, ali se po samoj prirodi stvari i razlikuju, što je u određenom smislu od bitnog značenja za nesmetan i slobodan razvitak umetnosti i kulture uopšte.

Takvo podvajanje, ma koliko bilo samorazumljivo, može biti i jednostrano shvaćeno. Otuda i potreba da izrazimo svoje mišljenje da je društvena kritika celovita kritička praksa ljudi, koja teži da dopre do biti same pojave u svim oblastima čovekove društvene aktivnosti. A sam predmet te čovekove aktivnosti i nivo njegovog znanja i sposobnosti određuju i opredeljuju karakter ili vid čovekove kritike drugog čoveka, grupe ili sloja i društva kao celine, i obrnuto. Prema tome, istinska umetnička kritika, data i shvaćena kao celovitost i zavisno od njenog predmeta, sjedinjuje u sebi sve konstitutivne elemente kritike (između ostalih, i estetičke i socijalne ili kakve druge), čime i dobija karakter društvene kritike. Tačnije, time umetnička kritika, uz svu njoj svojstvenu supstanciju i imanenciju, i jeste samo vrsta ili oblik društvene kritike. I umetnička kritika, dakle, jeste čovekova kritička praksa prevladavanja i preobražavanja sveta, upravo zato što nije iznad ili van društva. Time se istinska umetnost ne sputava niti »utapa« u nekakvu opštu društvenost, niti stvaralačka ličnost u društvo, jer je umetnost, po svom biću, kritički i oslobodilački čin i pretpostavka svake društvenosti. To važi i za razumevanje svake druge vrste čovekove kritičke prakse kao društvene kritike.

Određeni sporovi nastaju i oko toga ko može biti subjekt kritike i šta može biti objekt kritike. Jednostavna činjenica da samo čovek kao živo i svesno biće može biti subjekt kritike, a da samo čovek može biti i objekt kritike, ne znači, naravno, da se kritika bavi samo čovekom ili raznim aspektima njegova života, nego predmet čovekove spoznaje i preobražavalačke delatnosti može biti i jeste i ljudska priroda. Dakle, sam čovek je nosilac kritike, ukoliko je čovek čovek, on je takođe kritičar sebe sama i svog sučoveka. U socijalizmu, pak, čovek može biti čovek samo ukoliko je kritičko

Digitized by Google

i samokritičko biće, i to znatno više nego u bilo kojem ranijem društvu, jer je socijalizam samokritičko društvo u kojem nema ni eksploatatorskih ni eksploatisanih klasa. Ono je, ili može i treba da bude, zajednica slobodnih ličnosti koja uklanja sve ono što je preživelo i ustupa mesto onome višem i boljem. U tako pojednostavljenoj, da ne kažemo »idiličnoj slici« ili konstrukciji socijalizma, kao u kakvoj nirvani, sve drugo nije važno, ili je mnogo manje značajno od osnovnog principa »bespoštedne kritike svega postojećeg«, shvaćene u već rečenom hipostaziranom apstraktno razumskom smislu, ali i sa bitnim dodatkom shvatanja kritike kao »opšte privilegije«. Privilegije u tom smislu da nijedan član društva ne bi mogao ili ne bi trebalo da bude lišen prava na kritiku, kao što, na drugoj strani, u društvu ne bi trebalo da bude nikoga ko bi smeo ometati ili ograničavati druge u vršenju njihovih prava na kritiku.

Iza takve pojednostavljene, pa i zdravorazumskom rezonovanju sasvim prihvatljive, konstrukcije, »kritičke pozicije« svih i svakoga, i svakog člana društva prema samom sebi i prema svakom drugom članu društva, obično se skrivaju raznovrsni otpori društvenoj kritici, teoriji i praksi socijalističkog samoupravljanja, a u užem smislu — i otpori vodećoj idejno-političkoj ulozi Saveza komunista. I to se čini tako što se društvenom kritikom, naprosto, »proglašava« ona kritika koja se najčešće vrši, neposredno ili posredno, od društveno-političkih organizacija ili njihovih predstavnika, pa se, shodno tome, tim organizacijama i njihovim predstavnicima »pripisuje« i isključivo svojstvo subjekata društvene kritike, pa i težnje ka monopolu nad kritikom, posebno Savezu komunista i njegovim rukovodstvima. To su pokušaji izokretanja čitave stvari naglavce, vidovi osporavanja Saveza komunista da se i on, u mnoštvu drugih subjekata i individua, javi i javlja i kao subjekt društvene kritike, pogotovu onda kada kritikom ustaje protiv neprihvatljive i antisocijalističke kritike koja se javlja u društvu. Time nikako ne želimo reći da je sa kritikom u Savezu komunista »sve u redu«, bilo da je reč o kritici njega samog, koja nastaje u njegovim vlastitim redovima ili dolazi na njegovu adresu iz društvenog okruženja, od drugih subjekata društvene kritike, bilo o kritici koju on upućuje drugima, odnosno oružju kritike kojim se služi u svojoj delatnosti, ali o tome više kasnije, a ovde smo hteli samo istaći neistinitu tvrdnju da se praktikovanje kritike od Saveza komunista, navodno, po pravilu izvrće u odbranu od kritike društva.

Ako je kritika »opšta privilegija« radnog čoveka i svakog borca za socijalizam, a to bi u uslovima razvoja samoupravljanja i morala i trebalo biti, onda se, s druge strane, kritika ne može frontalno suprotstavljati društvenoj praksi i, na toj osnovi, »deliti« društvo na nosioce prakse i nosioce kritike. Nije reč samo o statičnoj slici društva, pa ni o redukciji dijalektičkog kretanja svesti na permanentni konflikt između »praktičara« i »kritičara«, mada pomenuta deoba i to implicira i od toga polazi, nego je to vid otuđenja kritike, koji nastaje na okamenjivanju fundamentalne deobe na fizički i umni rad, a onda i posebno delatnosti koje se bave teorijom,

Digitized by Google

pa tako, na primer, kritika političke ekonomje dobija otuđeni ideološki oblik političke ekonomije, kritika etike otuđeni oblik moralne kritike, kritika filozofije otuđeni oblik filozofske kritike itd. Takve i slične deobe i vidove otuđenja, kao i sukobe i nesporazume oko uloge društvene kritike koji na toj osnovi nastaju, Kardelj otkriva i analizira u više odeljaka svoje studije, posebno u »Subjektivno i objektivno u kritici«, i u »Moralističko-idealističkoj kritici«.

Na delu su i razni drugi vidovi pojednostavljivanja ili primitivnog i vulgarnog shvatanja kritike. Od toga da se pod kritikom misli samo na izricanje nekog negativnog suda o nečemu ili nekome ili, pak, na ukazivanje na nedostatke koje treba otkloniti, do shvatanja da je zadatak kritike, posebno u marksističkoj teoriji i društvenom životu u celini, samo da negira, ruši i razara, ali ne i da gradi i otvara perspektive. Svaka iole ozbiljnija kritika nije, razume se, prosto nabrajanje »pozitvivnih« dostignuća i »negativnih« strana, radi neke »ideološke ravnoteže«, već teži da dopre do biti pojave — dakle, da je sagleda u celini, i u njenim bitnim nedostacima i u njenim pozitivnim razvojnim mogućnostima. Isto tako, svaka kritika u bilo kojoj sferi ne mora da rezultira i u nekim konkretnim predlozima ili merama, sugestijama o »zakonskim propisima«; ali ipak, ona teži ka menjanju postojećeg i nastoji da pokaže pravac tog menjanja. Sve to, na prvi pogled, nije i ne bi trebalo da bude sporno, ali se iza takve hipostaze kritike ne vidi o kojem i kakvom je društvu reč, o kojem vremenu i prostoru je reč, ili je, jednostavno, reč o kritici van svakog vremena i prostora kao nekom čovekovom univerzumu, po sebi i za sebe, ali se onda ta i takva kritika ne može pozivati na Marksa. Jer, negacija ili destrukcija »postojećeg« nije nešto mimo, iznad ili van »postojećeg«, nego je u njemu samom kao deo postojećeg, ali ujedno i kao njegova organska veza sa »novim«, kao budućim. Šta bi drugo značio Marksov stav da se novo društvo rađa u utrobi starog, ako ne tu dijalektiku kao jedinstvo protivrečnosti u društvenom razvitku.

Kardelj raspravlja i o slobodi kritike, o kritici i demokratiji, ali i o odgovornosti kritike. Dve misli tih područja posebno privlače pažnju. »Čovek« — kaže on — »ne može menjati svet i sebe u njemu na nekoj božjoj podobi, koji leži u njemu samom, nego time što menja stvari oko sebe i tako stvara mogućnosti za drukčije odnose među ljudima. A kako čovek nije bog, kako nije samo deo društva nego i deo prirode, koja mu nameće određene zavisnosti i zakonitosti i koja time utiče i na karakter društvenih odnosa među ljudima, onda ono što stvori ljudska ruka ne može biti savršeno, idealno i konačno. Pa ni sloboda, ni čovečnost. No to nije bitno za stvaralačku ulogu čoveka u društvu. Bitan je progres u samom kretanju ka cilju kome čovek teži, bitno je mesto čoveka, klase, ideje, zahteva za slobodom u *tom kretanju*. I sloboda je, prema tome, sredstvo čovekovo, sredstvo njegove borbe. Apstraktno liberalističko tretiranje slobode moglo bi u određenim okolnostima pretvoriti slobodu u okove upravo za one procese koji su jedini sposobni da ljudskoj slobodi daju sve šire dimenzije« (str. 102).

Digitized by Google

U tome Kardelj, zapravo, vidi granicu između stvaralačkog, naučnog i empirijskog odnosa prema stvarima u društvu, a i utopijskog, dogmatskog i bogotražećeg u apstraktno razumskoj kritici. Ali, on ističe i potrebu stalne borbe za šire dimenzije demokratije i čovekove individualne slobode, kao bitnim pretpostavkama za humanije i demokratskije oblike ispoljavanja društvene kritike. U birokratizmu i tehnokratizmu, konzervativnoj vezanosti za postojeće, odbrani parcijalnih interesa, zaostalosti misli i sličnim pojavama, on i u socijalističkom društvu vidi izvore subjektivnih otpora demokratiji i slobodi, pa i slobodi kritike. Prema Kardelju, međutim, demokratija nije samo sloboda, ona je i odgovornost prema slobodi, pa i prema slobodi društvene kritike.

Iako napisane ravno pre devetnaest godina, *Beleške o našoj društvenoj kritici*, studija visokog teorijskog dometa u stvaralačkom opusu Edvarda Kardelja, nije gotovo ništa izgubila od svoje aktuelnosti, uprkos tome što se u međuvremenu naše socijalističko samoupravno društvo naglo razvilo, a zajedno sa njim i društvena kritika. Mnogo ne menja ni činjenica što se ekonomski i politički sistem samoupravljanja znatno izmenio u odnosu na onaj koji je postojao u vreme nastanka ove studije, ili menja samo utoliko ukoliko se odnosi na pojedine ilustracije u određenim društvenim područjima. Ova studija je, svakako, posebno idejno-teorijsko sredstvo za identifikovanje raznih pojava i oblika društvene kritike, ali je i veliki doprinos afirmaciji društvene kritike, posebno kvalifikovane naučne i idejne kritike, u uslovima socijalističkog samoupravljanja. Jedna od njenih glavnih poruka jeste ta »da društvena kritika bude slobodna — mora biti, naročito, sama sposobna da stvara uslove za tu slobodu«.

III

Sadašnje stanje i odnosi u društvenoj kritici mnogo su složeniji i razuđeniji u poređenju sa onim kada je Kardelj pisao svoju studiju o kritici. Činjenica je, pre svega, da danas u našem društvu postoji obilje kritike, kritičkih mišljenja i sudova o svim oblastima društvenog života, pa uglavnom i društvene teorije. Kada bi se napravila neka uporedna analiza sa drugim društvima, pokazalo bi se da naše društvo u tom pogledu ne samo što nimalo ne zaostaje, bar ne u fenomenološkoj ravni, nego je poslednjih godina čak ispred mnogih. Ima se, naprosto, utisak da je kritika, i po vrsti i po modalitetu, odjednom potekla na sve strane, kao voda iz razbijenog suda!

To se prvenstveno odnosi na svakidašnju, empirijsku, političku i druge oblike kritike društvene prakse, koji su pronikli u svesti i ispoljavaju se javnim manifestacijama ljudi. Moglo bi se reći da je to relativno novi fenomen u našem društvu, jer se ne pamti toliki obim, »kvantum« kritičkih mišljenja i ocena, koje svakodnevno susrećemo u sredinama u kojima radimo i živimo, na raznim sastancima i u svim sredstvima javnog informisanja. I dobro je što je to

Digitized by Google

tako, kritiku ne samo što ne treba ničim sputavati nego se svako u ovom društvu mora navikavati na to da je svačiji rad podložan kritičkom sudu javnog mnenja, da nema pojava ili problema, niti takvog arbitra koji bi bio ovlašćen da određuje šta je »dopušteno«, a šta »zabranjeno« za društvenu kritiku i javnu raspravu (izuzev, zakonom definisane, državne tajne).

Društvene kritike, razume se, nikad nije previše, ali njeno obilje ne mora uvek automatski da izlučuje i njen kvalitet. To obilje, istina, izražava neposrednost, autohtonost socijalističke demokratije, pluralizam interesa i naših samoupravnih sloboda, ali isto tako ne mora da obezbeđuje i kvalitet demokratije. Uostalom, u ne tako malom broju slučajeva to i nije kritika u njenom izvornom smislu, nego više izraz nezadovoljstva radnih ljudi, reakcija na ekonomske i egzistencijalne teškoće i probleme koje je nametnula sadašnja kriza. U tom nezadovoljstvu — bez obzira na to što kao oblik empirijske kritike nije uvek, bar ne u pogledu globalnih društvenih činjenica ili pojedinih rešenja koje nudi, ni stvaran ni mogućan — sadržan je ipak pozitivan pritisak na one društvene snage koje mogu i moraju naći zadovoljavajuće rešenje. Nezadovoljstvo masa je često i antiteza ovom ili onom obliku postojećeg, koje je uvek, čak i kao neosvešćen protest i bunt, istorijski pokretalo određene snage koje su mogle da se jave kao nosioci sinteze. Pa ipak, to ne menja mnogo na samoj stvari, socijalistička kritika treba da teži ka sintezi.

Mnoštvo kritika, o kojem smo govorili, nose mase samoupravljača i građana, ali se ta kritika izgleda slabo čuje, u institucionalizovanim mehanizmima delegatskog i političkog sistema nema dovoljno propusne moći da bi doprla do onih središta u kojima se donose meritorne ekonomsko-političke odluke. Svemu tome, izgleda, smeta prevelika institucionalizacija i svojevrsna »preorganizovanost« našeg društva, kakve verovatno nema na svetu, pa je i to razlog što se kritički glas radnika i građana ne samo ne čuje tako daleko nego i kad se čuje — ostaje glas vapijućeg u pustinji. Ili se, pak, ono što kritikuju sporo, posle mnogih procedura i natezanja, rešava sa velikom zadrškom, ali ne tako retko i u nekom kompromisnom, dvoznačnom ili višeznačnom smislu, tako da takva kvazi-rešenja još više komplikuju i onako komplikovanu društvenu praksu u pojedinim oblastima. Eklatantan primer za to jesu maratonske rasprave i različita, pa i kontradiktorna, rešenja koja su pratila promene u deviznom sistemu. U tome i jesu bitni problemi svakidašnje, empirijske kritike masa kao vrlo značajnog i sastavnog dela društvene kritike, ali šira analiza uzroka te neefikasnosti kritike masa prevazilazi okvire ovog predgovora.

Na području idejne i naučne kritike stvari stoje ipak malo drugačije. Ostali su, istina, pojedini stari konflikti i nesporazumi, neki su se produbili i zaoštrili, neki jenjavaju ili se pojavljuju u novom vidu. Novina je, ako se tako može reći, što su se razni nesporazumi o demokratskom položaju društvene kritike, pa i o demokratskoj prirodi njene odgovornosti, javili u širim razmerama u samim naprednim i vodećim snagama našeg društva, prvenstveno u Savezu

Digitized by Google

komunista, pa i u njegovim rukovodstvima. Otuda pojave raznih varijanti apstraktnog radikalizma, reakcionarnih tokova i dogmatsko-birokratskih i apologetskih težnji u jednom delu društvene kritike više ne dolaze samo sa periferije društvenih snaga i njihove strukture, kao što je to manje-više nekad bilo, nego i iz delova samog centra, iz vodeće snage društva, iz Saveza komunista.

Te pojave, pa i one u empirijskoj kritici, kao što smo i naglasili, zahtevaju svestrane analize, mada one nisu samo rezultat ovog ili onog spora oko društvene kritike, nego su, možda i u većoj meri, izraz jedne novonastale idejne, pa i određene društveno-psihološke situacije koja na širem planu karakteriše odnose u društvu i u Savezu komunista. Objektivno odslikati tu situaciju nije jednostavno, a nije nam to ni namera, pa umesto toga — samo dve-tri napomene za razmišljanje.

Prvo, naglo se i bitno promenila društvena, ekonomska, politička, kulturna, pa i generacijska, etičko-moralna i psihološka struktura društva, a društvo je, bar je takav naš utisak, nedovoljno prilagođeno za to da brzo i efikasno reaguje na te promene, da raščišćava idejne i političke, posebno ekonomske, probleme i teškoće koje je nametnula ta nova situacija. Nju je još više produbila, da ne kažemo i digla na kvadrat, ekonomska i društvena kriza. Na osnovi Ustava iz 1974. godine, izvršene su, istina, radikalne promene ekonomskog i političkog sistema, ali se pretpostavke tih promena nisu, ili nisu u znatnoj meri, ostvarile u praksi.

U tom sklopu došlo je i do značajnih generacijskih promena. Starije i srednje generacije, odnosno predratni i ratni revolucionarni i naučni kadrovi, uglavnom su sišli s aktivne političke scene ili se na njoj još zadržavaju u neznatnom broju. Generacije koje su uveliko već stupile u aktivan politički i stvaralački život regrutovane su od posleratnih boraca za socijalizam. One ne samo što ne pamte staru buržoasku Jugoslaviju nego se pretežan njihov deo o sukobu sa Staljinom, a za nove puteve socijalizma, upoznao iz naše literature, izuzev onog neznatnog broja koji je u tim zbivanjima učestvovao, ali mahom na efemeran način. Stoga te generacije drugačije, nego one ranije, i mnogo kritičkije gledaju i ocenjuju društvo u celini, njegov razvoj i probleme, protivrečnosti, teškoće i deformacije. One uglavnom imaju i drugačiji »stil života«, raznorodnije potrebe, pa i drugačije poglede na određene sisteme vrednosti. One su i obrazovanije i sposobne da postave nove društvene ciljeve, što je ne samo dobro nego i prirodno, jer bi društvo zastalo u svom razvitku ako tako ne bi bilo.

Njihove kritike, i empirijske i teorijske, mnogo su radikalnije, pa su, verovatno i zbog toga, više sklone idealizaciji društva i odnosa u njemu. A stara je istina da je znatno lakše negirati postojeće nego graditi novo društvo. Otuda je jedan deo najmlađih generacija, ma koliko bilo snažno njihovo interesovanje za društvena zbivanja i samoupravljanje, često sklon da razne društvene protivrečnosti i teškoće rešava jednostavnije, »prečim putem«, na apstraktno-idealistički način, ponavljajući pri tome mnoge stare i olinjale ideje

Digitized by Google

ili oblačeći ideološke kostime prošlih vremena. Opasnost, razume se, nije u tome što takvi mladi ljudi imaju drugačije ideje i poglede, nego što ponavljaju preživele ideologije; što ih to, mada su među njima mnogi i talentovani, objektivno gura na sporedan kolosek naprednih društvenih kretanja, ili, pak, u naručje onih snaga koje se apriorno nihilistički odnose prema ovom društvu.

Takva kretanja u jednom delu najmlađe generacije najčešće su i reakcija na staromodan i neatraktivan način delovanja Saveza komunista, s jedne, i rezultat stanovite zapuštenosti idejno-vaspitnog rada sa mlađom generacijom, s druge strane. To u znatnoj meri potvrđuje i takozvana omladinska kritika društva.

Drugo, Savez komunista, posredno ili neposredno, snosi odgovornost za sadašnje relativno nepovoljno stanje i odnose u društvenoj kritici. On nije u dovoljnoj meri angažovan u borbi za afirmisanje marksističke teorijske misli u mnogim oblastima društvenog života. Ophrvan svakidašnjim prakticizmom i pragmatizmom, on često nema uvida u to šta se sve zbiva u pojedinim značajnim oblastima društvene teorije, posebno tamo gde su još snažno prisutni elementi etatističko-birokratskog konzervativizma, apstraktnorazumskog nihilizma i mnoga druga idejna lutanja u naučnoj društvenoj kritici. U njemu su još vrlo jake snage koje potcenjuju ulogu nauke ili koje pokušavaju da je učine sluškinjom svakidašnje politike. Ako nema dovoljno hrabrosti u samom Savezu komunista da se podrže naučnokritički napori i oni istraživački projekti koji pojedine vitalne probleme društva razjašnjavaju iz korena, onda ih neće biti ni u nauci, pa ni kod komunista naučnika.

S druge strane, pokazalo se da i u Savezu komunista postoje različite idejne snage i struje mišljenja, koje sa različitih idejno-teorijskih pozicija pristupaju kritici društva. Da bi ojačao svoju idejnu poziciju, Savez komunista mora podsticati i razvijati društvenu kritiku i u svojim redovima i u društvu, ali u isto vreme mora posedovati čvršće i temeljnije kriterijume za selektivan pristup mnoštvu kritičkih mišljenja, sudova i zahteva, uključujući i kvalifikovanu kritiku kritike.

Isto tako, Savez komunista i poslenici u nauci moraju odlučno ustajati protiv toga da prakticizam i normativizam ovladaju našom socijalističkom mišlju. Ukoliko se to dogodi, a već se delimično i događa, onda će se nauka redukovati na »produženu ruku« politike. Jer, ma koliko bila istina da se teorijska misao proverava i potvrđuje u praksi, isto toliko je istina da praksa ne može nametati svoja merila teoriji, odnosno da i ona mora težiti ka teorijskoj misli.

Treće, nacionalizam svih vrsta i boja dao je svojevrsnu dimenziju i društvenoj kritici. Nije reč samo o povremenim međusobnim ideološko-političkim prepucavanjima određenih snaga pojedinih republika i pokrajina, koje susrećemo u listovima i časopisima, nego i o nacionalizmu kao jednom »fantom fenomenu« naše ukupne društvene i kulturne situacije, kao duhu mrtvih koji pritiska mozak živih, pred kojim naša marksistička društvena kritika ne tako retko stoji kao građanin »s šeširom u ruci«, pomirljivo i snishodljivo,

Digitized by Google

nonšalantno a često familijarno i kontrarevolucionarno. Dokazni postupak te teze odveo bi nas daleko u ovom skučenom prostoru, ali oslobođenje naše teorijske i političke misli od raznih nacionalističkih opterećenja i ograničenja — bio bi, u sadašnjoj idejnoj situaciji, jedan od najznačajnijih vidova oslobođenja naše društvene kritike od stega, okova i aveti prošlosti, vid slobode društvene kritike i vid kritike kao slobode i demokratije.

Stoga nam je, kako to više puta naglašava u svojoj studiji i Edvard Kardelj, neophodna društvena kritika, naročito kvalitetna i kvalifikovana naučna kritika. Kritičko mišljenje se najčešće izražava u obliku dijaloga ili borbe mišljenja. Našem društvu je to danas potrebnije više nego ikad ranije. Razume se, dijalog koji nipošto ne može biti klanjanje naspram praznih i jalovih takozvanih različitih mišljenja, kao paradigma različitih ideologija, ali ni kao frontalno dogmatsko odbijanje svega što nije saglasno sa primitivnom i birokratskom uniformnošću. Dijalog koji je imanentan slobodnoj produkciji kritike, bitnom uslovu razvoja teorije i društvene prakse. Kardeljeva studija *Beleške o našoj društvenoj kritici* i nije, zapravo, ništa drugo do svojevrstan dijalog sa različitim shvatanjima društvene kritike u nas.

Digitized by Google

Dragomir Drašković

Sličnosti i razlike u statutima SK Srbije, SK Vojvodine i SK Kosova

I

Analiza statutarne materije ima višestruko značenje za partiju proletarijata — avangardu radničke klase. Na to upućuje svekolika istorija klasne borbe proletarijata. Različne aspekte *razvoja* partije proletarijata mogućno je pratiti i analizirati preko spoznaje sadržaja i značenja statutarne materije i osnovnih odredbi statutâ. Takve analize pokazuju datost i zadatost teorijskog utemeljenja *organizacije* partije proletarijata, njenu sposobnost da u datim etapama klasne borbe organizacijski artikuliše odnose i pravila ponašanja u organizaciji. Pored toga, moguće je saznati kako i koliko svaka konkretna organizacija komunista doprinosi postojećem teorijskom fondu, te kako organizacijski rešava odnos partije i klase, pokreta i organizacije spontanog društvenog procesa i organizovanog delovanja u datim istorijskim okolnostima. Na žalost, takvih analiza nema u potrebnoj meri, niti se one koje postoje dovoljno koriste u koncipiranju statutarne materije iz prostog razloga što se takva istraživanja i analize ne vrše sistematski.

U Savezu komunista Jugoslavije operativne analize služe više za praktične potrebe od kongresa do kongresa i mahom ukazuju na pojedine odredbe i odnose koje treba promeniti ili prevazići. Čak i letimična analiza takvih operativnih zahvata ukazuje na nji-

Digitized by Google

hovu opterećenost normativizmom, insistiranjem na *slaganju* odredbi s drugim statutima u SKJ dok se manje radi na utvrđivanju duhovne, to jest teorijske osnove i njenog značenja za funkcionisanje organizacije, njenog unutrašnjeg demokratizma i jedinstva, te njene svekolike efikasnosti u ostvarivanju etapnih i strateških ciljeva pokreta i organizacije.

U koncipiranju pristupa ovoj analizi, pošto je cilj određen od strane Komisije SKS za statutarna pitanja,[1] izgledalo je uputno podsetiti se na Marksa i njegov Opšti statut Međunarodnog radničkog udruženja. Već u »preambuli« ovog statuta se, između ostalog, kaže: »Udruženje smatra da *nema prava bez dužnosti, nema dužnosti bez prava.*«[2] Takva, dijalektička veza između prava i dužnosti ne obezbeđuje samo demokratizam organizacije, nego i njenu efikasnost. Isto tako se naglašava da je »ekonomsko oslobođenje radničke klase onaj veliki cilj kome svaki politički pokret treba da bude potčinjen kao sredstvo . . .«, zatim, »oslobođenje rada nije ni lokalni ni nacionalni, nego socijalni problem . . .[3] Dakle, istaknuto je nekoliko bitnih strateških ciljeva, ali su pri tom i uz to odnosi u Međunarodnom radničkom udruženju regulisani u svega trinaest tačaka. Ovo podsećanje na Marksa i na Opšti statut Međunarodnog radničkog udruženja ima smisla ne samo zbog aktuelnosti u našim prilikama, nego i zbog potrebe za razvijanjem svesti o teorijskom i organizacijskom značaju statutarne materije, te uticaju pravila organizacije SKJ i njegovih pojedinih delova na efikasnost delovanja i ostvarivanja ciljeva, bilo da je reč o etapnim ili strategijskim ciljevima i njihovoj uzajamnoj vezi.

Demokratizam u Marksovom poimanju statuta partije proletarijata postulira se kao brana svakom monopolu i privilegijama, bilo partije bilo nekoga ili nekih u partiji proletarijata. Takvi pojavni oblici danas koče i onemogućavaju, a i ubuduće će kočiti i onemogućavati ekonomsko oslobađanje rada i radničke klase, zbog čega se, u stvari, radnici i udružuju u partiju proletarijata — avangardu radničke klase. Takvi monopoli su izrazito opasni kad proletarijat osvoji političku vlast, jer *nosioci monopola nastoje da partiju proletarijata učine svojom privilegijom* i tako osnovom moći nad klasom i društvom kao celinom. Tako se, u stvari, partija odvaja od radničke klase i sve *manje biva onaj revolucionarni sub-*

---

[1] Cilj analize je odredila Komisija SKS za statutarna pitanja na sednici održanoj 26. septembra 1984, a podržalo ga je predsedništvo CK SKS na sednici od 7. februara 1985. godine. U materijalu Komisije se zahteva da se »uporede sve odredbe Statuta SKS sa odgovarajućim odredbama Statuta SK Vojvodine i Kosova i dâ ocena o njihovoj usklađenosti i razlikama koje se javljaju. U analizi je potrebno, takođe, dati pregled normi koje sadrže ovi statuti, a iste nisu sadržane u Statutu SKS, kao i način regulisanja pojedinih pitanja u ovim statutima, koja su Statutom SKJ i Statutom SKS prepuštena da budu regulisana ovim statutima«.

[2] K. Marks, *Opšti statut Međunarodnog radničkog udruženja*, u: *Izabrana dela*, I, »Kultura«, Beograd, 1949.

[3] Isto.

Digitized by Google

jekt koji treba, organizaciono i idejno-politički, da poveže borbu radničke klase za ekonomsko oslobađanje rada. Nedostatak svesti o *jednakim pravima i dužnostima* pogoduje dezintegraciji kada sve više preti ozbiljnim posledicima po idejnu i političku snagu radničke klase. Svaki monopol ima svoj »statut« neformalnog karaktera, često privid demokratizma i jedinstva, mada »proizvodi« psihologiju i mentalitet podaništva, poslušnosti i monolitizma u funkciji reprodukcije monopola moći.

Ukidanje svih privilegija, svakog klasnog gospodstva, kako je govorio Marks, a samim tim i svakog monopola, ne čini smisao političkog organizovanja proletarijata iz nekih njemu sebičnih interesa i potreba, što je inače poznati motiv svakog klasičnog političkog organizovanja u građanskom društvu. Organizovanje komunista je nov kvalitet političkog organizovanja — ljudska emancipacija. Da bi taj kvalitet postao stvarnost, mimo i iznad svakog monopola partije i monopola u partiji proletarijata, statutarna materija postaje izuzetno značajna. Statutarne odredbe u realnim političkim odnosima i procesima i te kako mogu biti deo sredstava u rukama radničke klase koja se bori za svoje ekonomsko oslobođenje, a onda i oslobođenje čitavog društva.

Opšti statut Međunarodnog radničkog udruženja izrazio je konkretno-istorijske sadržaje avangardnosti partije proletarijata. Savremene oblike organizovanja SKJ i njegovih delova takođe treba *primeriti* konkretno-istorijskim uslovima borbe za udruženi rad i njegovu dominaciju u društvenim odnosima. Anticipacija *mogućeg* u organizaciji radničke klase i njene avangarde je delotvornija ako se zadatost ostvaruje oslobađanjem sazrelih sila u postojećim odnosima. U protivnom, *moguće* može da se pretvori u *željeno* koje nema realnih osnova u praksi radničke klase. Otuda je moguć i raskorak između normativnog i stvarnog, s neizbežnim idejno-političkim posledicama. Stoga ne bi bilo naodmet razmisliti o našoj praksi, o nekim negativnim iskustvima, previdima ili, pak predviđanjima koja nisu realna sa stanovišta konkretno-istorijskog sadržaja avangardnosti SKJ.

Instrumentalnost revolucionarnog pokreta na koju Marks upozorava samo je jedan momenat u dijalektičkom kretanju i organizaciji. Političko organizovanje proletarijata je istorijski potrebno, ali je i *istorično*. Ta istoričnost, shvaćena u instrumentalnom smislu, ne znači nikakvu redukciju organizacije na *puko sredstvo*. Reč je o tome da organizacija proletarijata, u ovom slučaju avangarda, tako posreduje odnos između prakse i organizacije da se kritičkom spoznajom diskontinuiteta kontinuitet čini bitnim obeležjem revolucionarnog procesa ekonomskog oslobađanja radničke klase, odnosno rada upravo preko procesa udruživanja. Veza između funkcionisanja SKJ i realnog života ljudi, pored svoje teorijske utemeljenosti, treba da bude protkana »jezikom stvarnog života«, što će reći da praksa organizacije SKJ menja uslove, sadržaje, oblike života u smislu njihovog revolucionisanja. Tako se instrumentalni

Digitized by Google

karakter organizacije proletarijata — avangarde radničke klase, u stvari, čini »partijom u velikom istorijskom smislu« (Gramši). Zato su i nastojanja SKJ da svojom organizacijom integriše akciju radničke klase u procesima udruživanja rada i sredstava avangardnost u konkretno-istorijskom smislu. Ako je SKJ, kao organizacija, sredstvo razbijanja monopola moći osamostaljenih državnih struktura ili policentričnog etatizma, onda mu instrumentalni položaj, shvaćen u širem smislu, izražava sadržaj revolucionarnog delovanja. Otuda se o svakolikoj statutarnoj materiji u njenoj datosti mora razmišljati na konkretno-istorijski način.

II

Naša analiza statutâ SKS, SKV i SKK treba da pruži informacione pretpostavke za ocenu *stepena usklađenosti pomenutih dokumenata*. Ako je ta usklađenost na zavidnom nivou, onda je logično očekivati skladno funkcionisanje SKS, njegove »celine« — kako se često kaže u statutarnoj materiji. Ta pretpostavka nas upućuje na istraživanje uloge norme, statutarnih odredbi u uspostavljanju idejnog i akcionog jedinstva naspram ostvarivanja definisanih ciljeva. Pored toga, analiza treba da ukaže na *razlike* koje se javljaju između Statuta SKS, te Statuta SKV i SKK. Te razlike, hipotetički posmatrano, možemo razumeti kao jedan od uslova bogatstva prakse i jedinstva SKS, odnosno SKJ, ali i kao činilac dezintegracije SKS i SKJ ako se one apsolutizuju. I, naposletku, analiza treba da pokaže šta je u statutima SKV i Saveza komunista Kosova *specifično*, odnosno ono što je »Statutom SKJ i Statutom SKS *prepušteno* da bude regulisano statutima SKV i SKK«. Pri tom treba naglasiti da polazimo od pretpostavke da je Statut SKS usklađen sa statutom SKJ, jer stepen te usklađenosti nije u žiži ove analize.

Imajući u vidu naznačene teškoće, poslužićemo se pretpostavkom da *princip demokratskog centralizma ni u čemu ne izuzima odnose u Savezu komunista Srbije u čijem su sastavu SKV i SKK*. Proveru ove hipoteze izvršićemo na pojedinim odredbama statutâ koje analizujemo, a zatim ćemo formulisati zaključke.

U ovoj analizi ne primenjujemo klasični metod »analize sadržaja«. Reč je o svojevrsnoj analizi u kojoj će *kategorije sadržaja* predstavljati pojedine odredbe analiziranih i upoređivanih statuta. Poznati »smer« sadržaja će u našem slučaju značiti stepen usklađenosti, odnosno stepen razlike pojedinih statutarnih odredbi, a one sadržaje koji su »prepušteni« regulisanju u SKV i SKK smatramo izrazito specifičnom materijom koja se ne raščlanjuje.

Naravno, u ovoj analizi nećemo ostati u strogim granicama normativnog, nego ćemo podrazumevati sve one paradigme koje čine konkretno-istorijski sadržaj avangardnosti, a koje, istodobno, prožimaju duh svakog statuta, to jest njegovu teorijsku osnovu sadržanu u Programu i politici SKJ.

Digitized by Google

III

1. Upoređenja sadržaja Opštih načela Statuta SKS, odredbi o zadacima i načinu delovanja, položaju člana i odnosima u SK sa istim sadržajima u Statutu SKV

U Opštim načelima Statuta SKS polazi se od toga da je Savez komunista Srbije vodeća idejna i politička snaga radničke klase i radnih ljudi u njihovoj borbi za socijalizam i samoupravljanje, a u Statutu SKV od definicije Saveza komunista Vojvodine kao »dela jedinstvenog SKJ i sastavnog dela SKS, (koji je) organizovana revolucionarna vodeća idejno-politička snaga radničke klase, radnih ljudi i građana u Socijalističkoj Autonomnoj Pokrajini Vojvodini.«

U Opštim načelima Statuta SKS, stoji da SKS »deluje kao jedinstvena celina u organizacionom, idejno-političkom i akcionom pogledu«, zátim, da se »na osnovama demokratskog centralizma utvrđenim u statutima SKJ, SKS i Saveza komunista pokrajina, u delovanju Saveza komunista Srbije izražava jedinstvo Saveza komunista Srbije kao celine i samostalnost i odgovornost Saveza komunista Vojvodine i Saveza komunista Kosova«.

'U Statutu SKV, u stavu — odredbi o tome ko čini članstvo SKV, polazi se od Programa, statutâ SKJ i SKS, pa se konstatuje da SKV »samostalno utvrđuje i ostvaruje svoje zadatke«. Odnos *dela prema celini* u Statutu SKV se ne određuje.

Odgovornost za utvrđivanje i ostvarivanje politike SKV je *dvostruka.* Jednom pred i prema SKJ, a drugi put pred i prema SKS. Takva dvostruka odgovornost SKV se ne određuje u Statutu SKS. Slična odredba ne postoji ni u odnosu prema Savezu komunista Kosova.

Specifičnost delovanja SKV izražava se opštom formulacijom da je to u skladu s »društveno-političkim, ekonomskim, kulturnim i nacionalnim uslovima i potrebama socijalističkog samoupravnog razvoja SAP Vojvodine«. U tom smislu SKV »samostalno utvrđuje i ostvaruje svoje zadatke«. Prethodno, Statut SKV se poziva na Program, Statut SKJ i SKS.

U stavu koji govori o *demokratskom centralizmu,* u Opštim načelima Statuta SKV, nema preciznog određenja o celini njegove »teritorijalne dimenzije« s jedne strane kao *sastavnog dela,* a s druge kao *samostalne* organizacije u jedinstvenom SKJ. U sintagmi Savez komunista... nedostaje njegovo konkretno određenje, tako da se ne zna je li demokratski centralizam princip u odnosima dela i celine u SKS. Jasno je da takvo stanovište nije u skladu s odredbama u Statutu SKS.

Svoju ulogu i zadatke SKS određuje u jednom, a SKV u pet članova statuta. Bitnih razlika u sadržaju nema, izuzev u članu 4. Statuta SKV i u poslednjoj alineji Statuta SKS. Naime, u članu 4. Statuta SKV pominje se Program SKJ i Ustav SFRJ, a u po-

Digitized by Google

slednjoj alineji Statuta SKS, pored ovih dokumenata, pominje se i Ustav SRS. Pažljivo upoređivanje sadržaja svih odredbi navedenih statuta ne ukazuje na specifičnosti u određivanju uloge i zadataka i načina delovanja SKS i SKV u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja.

Odredbe o članstvu u jednom i drugom statutu razlikuju se više u redosledu. Jer, u Statutu SKS, već u članu 2, reguliše se položaj člana, dok član 6. Statuta SKV govori o demokratskom centralizmu. U članu 2. i 3. Statuta SKS govori se o članstvu u SKS i ističe se identitet članstva u SKS i SKJ. U Statutu SKV takve odredbe nema, nego se govori o stupanju u članstvo Saveza komunista..., ali bez teritorijalnog određenja. U članu 5. Statuta SKS stoji da »članstvo u Savezu komunista samo po sebi *ne daje prednost* u ostvarivanju bilo kojeg prava građanina naše socijalističke zajednice«, dok u članu 10. Statuta SKV stoji da »članstvo u SK ne povlači nikakve *privilegije ni poseban društveni položaj*. Stupanjem u članstvo SK član se obavezuje na aktivan odnos i borbu protiv svih oblika privilegija«.

Odredbe o prijemu u članstvo se gotovo ne razlikuju po svojoj idejno-političkoj sadržini. One su u Statutu SKV sažetije izražene.

U pogledu sadržaja normi o demokratskom centralizmu uporedna analiza pokazuje sledeće:

Između Statuta SKS i SKV nema bitnih razlika niti, pak, idejno-političke neusaglašenosti sa stanovišta strateških opredeljenja organizacije i njenih unutrašnjih odnosa. U članu 10. Statuta SKV se konstatuje da se odnosi u SKV zasnivaju na principu demokratskog centralizma i na statutima SKJ i SKS. U odredbama Statuta SKS o demokratskom centralizmu nigde se precizno ne pominju odnosi sa Savezom komunista Vojvodine i Kosova. Očigledno, dakle, odredbi analiziranih statuta pretpostavlja da je SKS celina, *ali se odnosi u toj celini ne definišu precizno*. U Statutu SKS, član 10. stav drugi, pominje se kategorija: *ukupni odnosi u SKS*, ali se ti »ukupni odnosi«, na izvestan način, reduciraju na nekoliko sadržaja koji nisu u najneposrednijoj vezi sa »celinom«.

— Pošto Statut SKS nema preciznih odredbi o primeni demokratskog centralizma *na ukupne odnose u SKS*, a samim tim i na SKV kao deo jedinstvenog SKJ i sastavnog dela SKS, to se pozivanje Statuta SKV na odgovarajuće odredbe Statuta SKS u ovim sadržajima ostavlja bez jasnog i određenog stava o tome kako se primenjuje princip demokratskog centralizma na »celinu« koju čini SKS sa SKV i SKK. Tako ispada da je »usaglašeno« ono što je ostalo nejasno i neprecizno, *a nejasno je i neprecizno u Statutu SKS to da li se na njegove sastavne delove odnosi princip demokratskog centralizma*. To će reći da se u statutarnoj materiji SKS ne razrađuju odnosi između delova i celine, to jest odnosi između savezâ komunista koji deluju na teritoriji SR Srbije. Isto tako, odredbe o demokratskom centralizmu u Statutu SKS ne razreša-

Digitized by Google

vaju odnos između dela i celine, jedinstva i samostalnosti. Zato se ne zna šta znači kategorija *SKS kao celina.*

— Razrada principa demokratskog centralizma u jednom i drugom statutu u pogledu prava i obaveza članstva i organizacija, *bez razrade prava i obaveza SKS i SKV* na osnovama demokratskog centralizma, predstavlja vrlo bogato demokratsko i organizacijsko nasleđe u funkciji konkretno-istorijskog sadržaja avangardnosti SKJ, odnosno njegovih sastavnih delova u jedinstvenom SKJ. Da su, kojim slučajem, razrađena prava i obaveze SKS i SKV, to bi bio kvalitet više.

— Odredbe Statuta SKS i SKV u pogledu prijema i strukture članstva, kadrovske politike, informisanja, štampe i slično ne razlikuju se u idejno-političkom, odnosno duhovnom smislu.

— U članu 23. Statuta SKS, u kojem se govori o višim organima i forumima (poslednja alineja), *nije jasno da li su niži organi organi SK pokrajina ili nisu.*

— U odeljku Statuta SKV »Način odlučivanja i obaveznost odluka« (član 30) stoji: »Odluke se donose i sprovode u život u Savezu komunista Vojvodine na načelima i u skladu s principom demokratskog centralizma... »Dakle, ni u ovom članu, kad je reč o ostvarivanju odluka ne pominju se obaveze SKV prema odlukama koje se donose u SKS, njegovim forumima i organima. Za takav odnos nema osnova ni u Statutu SKS; on se u njemu ne zahteva.

2. Organizaciona struktura — sličnosti i razlike

U Statutu SKS nema nikakvih odredbi *o mestu* SKV i SKK u organizacionoj strukturi SKS. U članovima 43—47. samo se na jednom mestu, u poslednjem stavu ovog odeljka, kaže da SKV i SKK svojim statutima određuju način organizovanja komunista na univerzitetima. Idejno-politička suština odredbi statutâ SKS i SKV u pogledu organizacijske strukture ne razlikuju se, izuzev što se pojedine odredbe u Statutu SKV izražavaju prikladnije i sintetički. Međutim, u članu 58. Statuta SKV, u kojem se govori o oblicima organizovanja i akcionog povezivanja na principima demokratskog centralizma i jedinstva SKV, SKS i SKJ, ne razrađuje se odnos između jedinstva i samostalnosti kao bitnih principa u organizacijskoj izgradnji i razvoju SK, jer se ti principi ugrađuju u definiciju Saveza komunista Jugoslavije. Shodno tome, oni treba da imaju odgovarajuću statutarnu razradu bez koje, naravno, može doći do voluntarizma različitih vrsta.

Odredbe ovih statuta koje se odnose na opštinsku organizaciju Saveza komunista se gotovo ne razlikuju. Zadaci i poslovi predsedništva OK u Statutu SKV su detaljnije razrađeni i preciznije formulisani.

Statut SKV nije usaglašen sa Statutom SKS u pogledu formiranja i zadataka međuopštinskih konferencija kao foruma opštin-

Digitized by Google

skih organizacija koje ih obrazuju.[4] U članu 67. Statuta SKS kaže se: »Način i oblici međuopštinskog organizovanja Saveza komunista pokrajina utvrđuju se statutima Saveza komunista pokrajina«. U Statutu SKV stoji da opštinske organizacije mogu da sarađuju i da razvijaju povremene oblike međuopštinske i regionalne saradnje. Dakle, u jednom slučaju (Statut SKS) ide se na formiranje *foruma i tela*, a u drugom (Statut SKV) na *saradnju*.

U odredbama statutâ koje govore o *forumima i organima* SKS i SKV uočavaju se izvesni logičko-metodološki i idejno politički problemi značajni za funkcionisanje organizacije SKS, ali i SKV. Naime, u članu 68. Statuta SKS, u trećoj alineji, stoji da su »Savez komunista Vojvodine i Savez komunista Kosova *sastavni delovi* Saveza komunista Srbije i Saveza komunista Jugoslavije«, dok u članu 98. Statuta SKV druga alineja glasi: »Polazeći od mesta i uloge SKV kao *dela jedinstvenog Saveza komunista Jugoslavije* i *sastavnog dela* Saveza komunista Srbije... itd.« Očito je da se formalno-logički i metodološki može postaviti pitanje razlikovanja, i to: (a) deo jedinstvenog SKJ, i (b) sastavni deo SKS. To će reći, ako pomažu logika i značenje kategorija, da je SKV deo *jedinstvenog* SKJ, a pri tom je *sastavni deo SKS*. Znači li to da SKS nije *jedinstvena* organizacija ili je SKV preko *sastavnog dela* SKS (SKS kao celina) deo *jedinstvenog SKJ*, ili je, pak, u SKS samo sastavni deo. Ako je u pitanju celina sadržaja statutarne materije, onda se ovakva logička »složenost« problema može objasniti jedino tako da je SKV svoju *samostalnost* jednako izrazio kako u SKJ tako i u SKS, ali je pri tom ta samostalnost jednom izražena u *jedinstvenom SKJ*, a drugi put bez tog atributa, što mora imati određeno idejno-političko i organizacijsko značenje kako za »celinu: funkcionisanja i delovanja SKS tako isto i za *jedinstveni SKJ*. Otvara se niz idejno-političkih i organizacijskih problema SKS, odnosno SKJ. To upravo sugeriše ova analiza. Međutim, u realnim političkim odnosima dešava se da razlike ovakve vrste ostanu kao *prećutna saglasnost o nečemu što ne treba usaglašavati*.

U VII odeljku Statuta SKS nema odredbi kojima bi se dalo pravo *najvišim organima SKS* da sazovu *vanrednu konferenciju SKV*, a u Statutu SKV, u članu 103, takva mogućnost postoji. U odredbama ovog odeljka, to jest odredbama o forumima i organima SKS, nema sadržaja koji bi ukazivali na obaveze nižih prema

[4] Mada se nismo detaljnije bavili uočenim razlikama, ipak je interesantno postaviti pitanje: koje su determinacije datih razlika u uslovima društvenog i političkog života koje stvara samoupravljanje i dati oblici samoupravnog političkog organizovanja društva između pojedinih društveno-političkih zajednica? Kako to da se u SRS u jednoj društveno-političkoj zajednici to jest SAP, ne nalaze razlozi za potrebu međuopštinskih organizacija i foruma SK, a u drugom delu SRS ti razlozi postoje? Šteta je što ta iskustva nisu naučno istražena da bi se praksa SKJ oslobodila provizorija različite vrste, te da bi se na egzaktnim osnovama dublje ušlo u samu prirodu idejno-političkog značenja pojednih oblika organizovanja. Tako bi se, pored ostalog, lakše došlo do specifičnosti kao jednog od uslova bogatstva organizacije, a ne obrnuto.

Digitized by Google

višim organima i obrnuto, u informisanim tokovima. Naime, nema odredbi koje bi obavezivale pokrajinske (niže organe) da sistematski informišu o svom radu više organe SKS, niti odredbi o demokratskoj kontroli demokratski utvrđene politike i odluka. Pozivanje Statuta SKV na statutarne odredbe SKS u tom pogledu nema stvarne normativne osnove, ili se, pak, ta osnova samo naslućuje u nepreciznim i nejasnim formulacijama.

U odredbama o radu i zadacima Centralnog komiteta SKS govori se o Republici, kao, na primer: »ocenjuje i razmatra aktuelna idejno-politička pitanja u Republici ..., analizira i ocenjuje društveno-političke odnose i tokove političke svesti u Republici«, ali se zato ne navode prava i dužnosti CK SKS prema forumima i organima SKV ili SKK, niti se, pak, navode prava i dužnosti PK SKV prema CK SKS. Tako artikulisana statutarna materija gotovo da se i ne može korektno analitički upoređivati sa stanovišta postavljenih ciljeva analize. Nameće se pitanje: kako, uprkos jasnim idejno-teorijskim stavovima strateškog karaktera, dolazi do dokumenata ili do pojedinih statutarnih odredbi koje su nepreciznе, konfuzne ili nekonzistentne datim idejno-političkim opredeljenjima? Otuda potreba za rigoroznim kritičkim razmatranjem statutarne materije sa stanovišta njene funkcionalizacije i efikasnosti delovanja Saveza komunista.

Navedene konstatacije mogu poslužiti u predstojećim poslovima na promenama u statutima. To je prilika da se statutarna materija potanko kritički analizira u kontekstu savremenih potreba SKJ i zahteva radničke klase. U tome avangardna organizacija objektivno može da otkrije nove mogućnosti i nove socijalne sile koje će trenutnu datost radikalno menjati u interesu radništva i time, sledstveno marksističkom klasnom pristupu, razvijati sve dimenzije partije proletarijata — SKJ kao avangarde radničke klase Jugoslavije.

IV

1. Upoređenja sadržaja Opštih načela Statuta SKS, odredbi o zadacima i načinu delovanja, položaju člana i odnosima u SK sa odgovarajućim sadržajima u Statutu Saveza komunista Kosova

Već u prvom stavu Opštih načela Statut SKK se razlikuje od Statuta SKS. Tu se SKK određuje kao vodeća idejno-politička snaga radničke klase i radnih ljudi SAP Kosovo, dok se tek u devetoj alineji Statuta SKS kaže da »komunisti Srbije u svom delovanju izražavaju jedinstvene interese radničke klase, naroda i narodnosti koji žive u Socijalističkoj Republici Srbiji«. Vidi se da postoje razlike u kategorijalnom sistemu (radnička klasa i radni ljudi — u Statutu SKK, a u Statutu SKS — radnička klasa, narodi i narodnosti).

Digitized by Google

Sledeća razlika izražava se u stavu Statuta SKK koji glasi: »Savez komunista Kosova nastao je u okviru SKJ, izrastao iz radničkog pokreta i razvijao se u revolucionarnoj borbi radničke klase, u oružanoj revoluciji i izgradnji socijalističkog samoupravnog društva.« U Statutu SKS nema osnove za ovaj stav. Nije sasvim jasno da li se ova materija *prepušta* regulisanju u stavovima SK pokrajina.

U opštim načelima Statuta SKK se ističe da »Savez komunista Kosova vidi perspektivu razvoja SAPK u daljem jačanju SRS i SFRJ kao nezavisne i nesvrstane samoupravne socijalističke zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti«.

Definicija člana SKK preuzeta je iz Statuta SKS. Međutim, nije dovoljno jasna formulacija o *samostalnosti* SKK, što, istini na volju, nije ni moglo biti postignuto pri sadašnjoj formulaciji u Statutu SKS. U pogledu načina delovanja, zadataka SKK u političkom sistemu i slično nema nikakvih razlika između sadržaja Statuta SKS i SKK. Pojedine odredbe Statuta SKK iznete su sažetije. Nisu konstatovane, niti statutarno obrađene pojedine specifičnosti koje bi, prema odredbama Statuta SKS, mogle biti unete u Statut SKK. U Statutu SKS se govori o članu SK kao idejnom borcu, aktivnom činiocu politike i donošenja odluka, dok se u članu 2. Statuta SKK govori o *stupanju* u Savez komunista. U istom članu se zahteva da se u okviru prijema vodi računa o »uspešno završenoj političkoj školi, seminaru ili drugom obliku idejno-političkog obrazovanja«, čega nema u Statutu SKS, već se ukazuje na kvalitet člana SK u idejno-političkom smislu.

U članu 6. Statuta SKK govori se o demokratskom centralizmu u Savezu komunista Jugoslavije. Nigde se ne pominje Savez komunista Srbije, kao ni Savez komunista Kosova. Uočljivo je da se u pojedinim alinejama, odnosno rečenicama ovog člana, gde bi, po logici odnosa na principima demokratskog centralizma, valjalo navesti Statut SKS, to čini na »novi« način u vidu formulacije: »Statuta SKJ i drugim statutima i statutarnim odlukama u Savezu komunista: »Tako se *teritorijalni princip* ostavlja neodređen. Posledice su suviše jasne i empirijski evidentne da ih ne treba komentarisati. U odeljcima, odredbama ili alinejama u kojima se govori o pravima i dužnostima člana SK svuda stoji *Saveza komunista* . . . , bez njegove teritorijalne identifikacije. U članu 7. Statuta SKK poziva se na Statut SKJ, ali ne i na Statut SKS, iako je reč *o obavezama i pravima organizacija u izgrađivanju i sprovođenju politike.*

U članu 8. Statuta SKK o pravima foruma i organâ SK da ukinu odluku koja nije u skladu sa ciljevima i politikom SKJ, linearno su poređani SKJ, SKS i SKK. U sledećoj odredbi se ističe da se »Statutarni organi Saveza komunista Kosova bore za *doslednu primenu statuta Saveza komunista*«, ali se teritorijalno to ne određuje što bi bilo logično očekivati.

U članu 11. Statuta SKK druga alineja glasi: »Organi saveza komunista Kosova dužni su da povremeno razmatraju ocene, inici-

Digitized by Google

jative, kritike i predloge osnovnih organizacija Saveza komunista i da o svojim mišljenjima *obaveštavaju članstvo Saveza komunista Kosova i više organe.*« Ako se pažljivo analizira vertikalna struktura organizacije SK kako je ona data u statutarnoj materiji SKK, onda nema preciznog sadržaja u smislu određenja CK SKS, na primer, kao višeg organa. Ne zna se da li su organi u SKS po Statutu SKK viši ili nisu. Uostalom, za takvo preciziranje nema osnova ni u Statutu SKS. U članu 18. Statuta SKK se međutim, ističe, da su članovi SKK obavezni da sprovode politiku SKK, SKJ i SKS.

2. Sličnosti i razlike Statuta SKS i SKK u pogledu odredbi o organizacionoj strukturi, forumima i organima SK

Osnovni principi organizacije članstva SKS i SKK su istovetni. U pojedinim odredbama Statuta SKS potanko se razrađuju delovanje članstva i OO SK, dok se u Statutu SKK to izražava na sintetički način. Mogućne specifičnosti kosovske organizacije nisu artikulisane u ovoj statutarnoj materiji.

Odredbe o opštinskoj organizaciji SK gotovo se ne razlikuju. Pojedini delovi upoređivanih sadržaja statutâ su istovetni, ili je pak reč o stilskim razlikama koje ne utiču na značenje. O međuopštinskim organizacijama, forumima i telima u Statutu SKK nema ništa. Govori se, slično kao u Statutu SKV, o saradnji sa opštinama u SRS i SAP Vojvodini.

U odredbama o forumima i organima SK ima zanimljivih razlika. Na primer, u članu 69. Statuta SKS stoji da »Savez komunista Vojvodine i Savez komunista Kosova donose svoje *statute* i *odluke* na osnovu Statuta SKS i Statuta SKJ«. U odredbama o kongresu SKS stoji, između ostalog, da kongres SKS donosi i *programska dokumenta.*

U Statutu SKK (kao i u Statutu SKV), u članovima 66. i 98. Statuta SKV, kaže se da »konferencija SKK (i SKV) usvaja dokumenta programskog karaktera. U Statutu SKS nema osnova za donošenje programskih dokumenata, jer se, po ovom dokumentu, radi o odlukama, a ne o programskim dokumentima.

Interesantan je sadržaj člana 66. Statuta SKK o vanrednoj konferenciji. Naime, dok se vanredna konferencija Saveza komunista Vojvodine može sazvati, između ostalog, i na inicijativu CK SKS, dotle se vanredna konferencija SKK može sazvati samo na inicijativu PK SKK i jedne trećine opštinskih konferencija Saveza komunista Kosova.

Očito je da ove razlike u Statutima SKS, SKV i SKK nisu formalnog karaktera. Statut SKK isključuje svaku mogućnost sazivanja vanredne konferencije SKK na zahtev i inicijativu viših organa SKJ, odnosno viših organa u SKS.

U članu 67. Statuta SKK stoji da »za svoju aktivnost i stanje u Savezu komunista Kosova između dve konferencije Saveza ko-

Digitized by Google

munista Kosova Pokrajinski komitet odgovara konferenciji«. Po Statutu SKV, član 107, Pokrajinski komitet za svoj rad odgovara »članstvu SK Vojvodine, Konferenciji SK Vojvodine, radničkoj klasi SAP Vojvodine, Savezu komunista Srbije i Savezu komunista Jugoslavije«. Navedena odredba u članu 67. Statuta SKK ukazuje na apsolutnu samostalnost SKK u pogledu odgovornosti za »aktivnost i stanje u SKK«, što nije u skladu s važećim odredbama o demokratskom centralizmu u SKJ i SKS, to jest, sa odredbama statutâ SK pokrajina.

Odredbe kojima se reguliše delovanje SK u slučaju oružanog napada na našu zemlju takođe imaju nepreciznosti. Naime, kad je reč o odluci koju donosi PK SKK kaže se: »Ova odluka i uputstvo se donose u skladu s odlukom i uputstvom CK SKS i zasnivaju se na principima i normama Statuta Saveza komunista Kosova, saobražavanju pojedinih statutarnih odredbi uslovima opštenarodnog odbrambenog rata i imaju snagu statutarne odluke.« Po našem mišljenju, ovde je neprecizno sledeće: (a) u slučaju opštenarodnog odbrambenog rata odluka i uputstvo CK SKS je »starije« od pojedinih normi Statuta SKK, i (b) nejasno je zašto i kako odluka i uputstvo viših organa mora biti primereno statutarnim normama nižih organa.

Ovde se ne radi o nadgornjavanju, birokratskoj hijerarhiji i sličnim oblicima birokratske deformacije političke organizacije u našim uslovima, nego o konkretno-istorijskim nužnostima postavljanja organizacije SK u uslovima opštenarodnog odbrambenog rata. To *postavljanje organizacije SK* nije, stoga, formalno pitanje, niti pitanje odnosa subordinacije u mirnodopskim uslovima, za koju su, kao što je poznato, karakteristični demokratski osnovi i izvori kad je reč o višim i nižim instancama i institucijama organizacije SKJ, njene vertikalne i horizontalne strukture. Iako smo svesni toga da uspeh opštenarodnog odbrambenog rata neće zavisiti, pre svega, od naznačene odluke i uputstva, ipak se sadržaji i odnosi normiranja funkcionisanja organizacije SKJ i njenih pojedinih delova ne mogu prepuštati voluntarizmu, niti se sadržaji tih odnosa mogu neprecizno izražavati, jer mogu, kao takvi, stvarati negativne posledice od šireg istorijskog značaja. Zato je čudno kako su se mogle desiti ovakve nepreciznosti.

•

Iznećemo nekoliko osnovnih nalaza ove analize:

1. U odgovarajućim sadržajima opštih načela Statuta SKS, SKV i SKK, kao ni u drugim »izvedenim« sadržajima, nije ni jasno ni precizno određen odnos između dela i celine, niti, pak, odnos između samostalnosti i jedinstva u pojedinim delovima *jedinstvenog SKJ*, čije statute smo analizirali.

2. Nepreciznosti i razlike na koje smo u analizi ukazali nisu zasnovane na specifičnostima koje bi bile u funkciji avangardno-

Digitized by Google

sti pojedinih delova SKS i SKJ, čak se te specifičnosti ni teorijski ni normativno ne razvijaju. Posredi su neusklađenosti statutâ ili određeni prećutni sporazumi, koji, sve u svemu, mogu imati negativno dejstvo na jedinstvo organizacije SKJ, SKS, SKV i SKK.

3. Idejno-politički sadržaji principa demokratskog centralizma su u analiziranim statutima detaljno razrađeni. Međutim, ti sadržaji nisu stavljeni u funkciju odnosa manjina — većina, kritika i samokritika, prava i dužnosti viših i nižih organa, rečju, oni nisu u funkciji ostvarivanja demokratskog centralizma u SKS, što, naravno, mora imati praktično-političke i idejne posledice na funkcionisanje i odnose u Savezu komunista Jugoslavije. Nepostojanje precizne osnove za usaglašavanje statutâ verovatno je produkt, između ostalog, različitih društveno-političkih i idejnih faktora, ali pre svega pojava oportunizma u statutarnoj dimenziji razvoja SKS kao dela jedinstvenog SKJ, te SKK i SKV kao dela jedinstvenog SKJ i — da se poslužimo već uočenim nepreciznim kategorijama u analiziranim statutima — sastavnog dela SKS.

4. Kategorijalna neprecizност, odnosno nekonzistentno i metodološki neispravno izvođenje odnosâ u organizaciji SKS doprinosi konfuziji organizacije i ide na štetu njene efikasnosti.

5. Uloga i zadaci komunista u političkom sistemu su gotovo jedinstveno regulisani i u tom pogledu nema bitnih razlika u analiziranim statutima.

6. Statutarna materija koja se »prepušta« regulisanju u Statutima SKV i SKK nije došla do izražaja u eksponiranim sadržajima ni kao objašnjenje konkretnih manifestnih uslova i uzroka specifičnosti, niti kao manifestni sadržaj specifičnosti koji bi označavao i otvarao mogućnosti da specifičnosti postanu prednost za konkretno-istorijsku avangardnost delova u celini, te da tim specifičnim sadržajima doprinose kvalitetu konkretno-istorijske avangardnosti SKJ.

7. Postojeći statuti su preopširni, opterećeni normativizmom, što je zanimljiva i značajna tema, ali ona nije bila u žiži našeg istraživačkog interesovanja.

Digitized by Google

Jože Šter

Moral i lik komunista

Svaka istinska avangardnost, pa prema tome i avangardnost Saveza komunista, mogućna je samo na osnovu moralnog prednjačenja. Savez komunista kao vodeća idejno-politička snaga može svoje ciljeve i svoj uticaj ostvariti samo moralnom snagom. Ako izgubi moralni ugled, može odlučujuće uticati na društvene procese još samo kao partija vlasti, dakle, sredstvima državne prinude. Pošto moralna moć Saveza komunista zavisi od moralnog ugleda svih njegovih članova, razumljivo je što moralni lik komunista postaje ključni element uspešnosti Saveza komunista. Značaj moralnog lika komunista naročito je često isticao Tito.[1] Taj zahtev je jasno izražen i u Statutu SKJ: »Komunisti se za ideju, politiku i stavove Saveza komunista bore snagom svojih ubeđenja i argumenata, svojim zalaganjem, doslednošću i ličnim primerom, svojim stvaralačkim javnim i neposrednim delovanjem« u sredini u kojoj žive i rade.[2]

Još više se taj značaj moralne strane pokazuje izvan granica naše zemlje, u međunarodnom radničkom pokretu i u međunarodnim odnosima uopšte. »Niko od nas u našoj socijalističkoj zajednici nije dovoljan sam sebi. A ni nas svih skupa nema baš mnogo. Ve-

[1] Tito, *O liku komunista*, Ljubljana, 1979, str. 13—38.

[2] Statut SKJ, Opšta načela.

Digitized by Google

liki smo s moralne tačke gledišta i ako bismo to izgubili — onda bismo bili mali.«[3] Taj međunarodni moralni ugled Savez komunista je stekao upravo svojom moralnom istorijskom praksom tako što je na svim prelomnim istorijskim tačkama (1941, 1945, 1948, 1950. itd.) delovao komunistički. Taj pogled u istoriju naše Partije nam ujedno pokazuje koliko je značajan bio baš moral. Kako za vreme okupacije tako i u periodu staljinističke blokade naši protivnici su imali ogromnu brojčanu, ekonomsku, vojnu i drugu nadmoć, dok je na našoj strani bila samo izuzetna moralna snaga, ali konačno je o raspletu odlučila ona.

Značaj morala su naglašavale takođe Druga i Treća internacionala. Ali to još ne znači da je to naglašavanje bilo teorijski utemeljeno, odnosno u skladu s njihovim ostalim pogledima na čoveka i društvo. A kakav je taj odnos u dokumentima Saveza komunista?

»Ukoliko svaka objektivna stvarnost stihijski deluje snagom svojih zakonitosti, utoliko se može govoriti o dve vrste stihije u našoj društvenoj stvarnosti . . .«[4] Društvene zakonitosti su, dakle, samo tendencije, a ne neminovnosti. Iz društvene stvarnosti na svest ljudi stihijno utiču različite tendencije. Istorija je, dakle, alternativa. Koja će alternativa postati stvarnost zavisi, dakle, od subjektivnih snaga. A delovanje subjektivnih snaga bitno zavisi upravo od moralne svesti tih snaga. »Istorijski zadatak i krajnji cilj svesne delatnosti komunista jeste pretvaranje savremene društvene stvarnosti, koja u sebi nosi sve karakteristike prelaznog perioda, u stvarnost u kojoj će nestati klasa i svih tragova eksploatacije i ugnjetavanje čoveka od strane čoveka; u kojoj će čovek kao slobodan stvaralac stajati nasuprot prirodi i, otkrivajući sve dublje njene zakonitosti, sve je više potčinjavati sebi i svojoj slobodnoj svrsishodnoj delatnosti; u stvarnost u kojoj će njegovi sopstveni društveni odnosi sve više postajati njegovo sopstveno slobodno delo, a objektivne sile, koje su dotle vladale istorijom, stupiti pod kontrolu ljudi; u kojoj će »ljudi sami i potpuno svesni stvarati svoju istoriju« i »društveni uzroci koje oni budu stavljali u pokret pretežno i u sve većoj meri imati one posledice koje oni žele« (Engels).«[5]

Razume se, da bi oblikovanje istorije postalo sve više unutrašnjemoralna i punomoralna stvarnost, biće potrebno znanje; ne samo znanje o prirodnim i društvenim zakonitostima, već isto tako i o moralnim vrednostima. Pri tom nije reč samo o golom poznavanju sistema socijalističkih moralnih vrednosti, već i o tome da se u svakidašnjim protivrečnim procesima sagledaju, predviđaju vrednosne posledice svakog pojedinačnog procesa i odluke.

»Savez komunista, čiji je osnovni cilj borba za socijalizam, vodi ideološku borbu protiv svih pojava koje umanjuju veru u čove-

[3] Tito, *O liku komunista*, cit. izd., str. 30.

[4] *Program Saveza komunista Jugoslavije*, »Komunist«, Beograd, 1978, str. 230.

[5] Isto, str. 255.

Digitized by Google

ka i njegovu stvaralačku snagu i sposobnost da izmeni svet i da ljudski život učini razumnim, sadržajnim i čovečnim za sve...«[6] Pri tom se ne radi o nekakvom moralizmu, utopizmu i subjektivizmu. Na drugom mestu Program postavlja jasne granice subjektivnom htenju: »Socijalistička svest igra odlučujuću ulogu u razrešavanju protivrečnosti socijalističkog razvitka. Ali rukovodeće socijalističke snage mogu pobeđivati samo ako dejstvuju u skladu sa objektivnim zakonima razvitka i potrebama društva...«[7]

Prema tome, moralno delovanje ne sme (niti, naravno, može) mimo objektivnih zakonitosti, ali to ipak ne znači podleganje tim zakonitostima, slepo potčinjavanje njima. Moralno delovanje je, naprotiv, u tome da te zakonitosti, te tendencije svojom aktivnošću usmeri tako da nastanu posledice (odnosno rezultati) koji će biti u skladu sa socijalističkim moralom, s njegovim najvišim vrednostima. U Programu je zapisano da je »čovek najveća vrednost«[8] i, na drugom mestu, da je najviša težnja oslobođenje čoveka.[9]

Pri tom čovek nije shvaćen samo kao biološko i individualno biće, a još manje se pojedinac žrtvuje samo društvu i budućnosti. Naprotiv, u Programu je naglašeno da je »slobodan i svestran razvitak svakog pojedinca... uslov slobodnog razvitka za sve«[10]. A pre svega se naglašava da treba proširivati mogućnosti za čovekovo stvaralaštvo.[11] »Na osnovu njegove sopstvene delatnosti i društvene afirmacije građaninu socijalističke zemlje vraća se njegova otuđena ličnost koju su svi klasni sistemi pretvarali u svojinu privatnog vlasnika ili države, i on, bivajući društven, postaje sve više svoj, bivajući svoj, postaje sve više društven.«[12] Naglašava se, dakle, da je čovek individualno i društveno biće, a istovremeno se odbacuju kako individualizam tako i totalitarizam. Pri svem tom isticanju se ne zaboravlja da su mogućnosti za zadovoljavanje čovekovih potreba, naročito mogućnosti stvaralaštva, istorijski uslovljene.

Ta istoričnost mogućnosti realizacije čovekove svestranosti nije puka fraza ili samo neko opšte teorijsko saznanje, već je i konkretno primenjeno pri postavljanju ključnih vrednosti socijalističkog morala. Pošto je socijalizam prelazni period, kao polazište treba uzimati objektivne protivrečnosti te situacije.

Zato Program kao bitne vrednosti socijalizma postavlja ove tri: »Socijalizam je društveno uređenje zasnovano na podruštvljenim sredstvima za proizvodnju, u kome društvenom proizvodnjom upravljaju udruženi neposredni proizvođači, u kome se vrši raspodela prema principu »svakom prema radu« i u kome se, pod ruko-

[6] Isto, str. 252.
[7] Isto, str. 122.
[8] Isto, str. 151.
[9] Isto, str. 240.
[10] Isto, str. 130.
[11] Isto, str. 131.
[12] Isto, str. 181—182.

Digitized by Google

vodstvom radničke klase, koja se kao klasa i sama menja, svi društveni odnosi postepeno oslobađaju klasnih suprotnosti i svih elemenata iskorišćavanja čoveka od strane čoveka.«[13]

Pored ovih ključnih vrednosti socijalizma Program navodi i niz drugih vrednosti — slobodu, jednakost uslovâ, jedinstvo i bratstvo naroda i narodnosti, solidarnost, ekonomski napredak itd.[14]

Ono što ne nalazimo u Programu jeste vrednost celovitog rada. Program, doduše, zahteva »postepeno ukidanje suprotnosti između umnog i fizičkog rada«[15] (bolje bi bilo: između upravljačkog i izvršnog); samoupravljanje je posezanje u najznačajniji vid podele rada, ali ne tehničke podele rada koja ima za posledicu parcijalnog radnika, vrlo jednostran rad i s tim jednostrano, delimično razvijenog čoveka (jer upravo rad u najvećoj meri obrazuje čoveka i njegovu svest). Taj nedostatak Programa možemo objasniti istorijskim kontekstom u kojem je nastajao. (Otuda u njemu i neki akcenti koji bi danas nesumnjivo bili drugačiji.) Međutim, te vrednosti (celovitijeg rada) nema ni u kasnijim partijskim dokumentima, kao ni u ostalom partijskom delovanju.[16] Mada je potrebna još podrobnija analiza sednica i odluka, ipak se čini da su se organi i forumi bavili i mnogim manje značajnim problemima, a nikad pitanjima tehnologije i organizacije rada sa stanovišta njihovog uticaja na jednostranost ili celovitost rada. Nije reč samo o celovitijem radu, već je ostvarivanje te vrednosti ujedno realizacija jednog od značajnih uslova i za oživotvorenje drugih vrednosti, naročito vrednosti samoupravljanja i, naravno, svestranosti čoveka.

Razumljivo je što je komunist »dužan da vlastitim moralnim vrednostima, društvenim ponašanjem i ličnim primerom, rečju i delom, doprinosi afirmisanju moralnih društvenih normi i socijalističke solidarnosti među radnim ljudima u skladu s ciljevima i principima našeg socijalističkog samoupravnog društva«[17]. Već sama ta formulacija govori da nam etičko znanje nije baš vrlina, a bez toga znanja je socijalistički moral teško, zapravo nemogućno ostvariti. Te nedovoljnosti etičkog znanja ima i u drugim značajnim dokumentima.[18]

---

[13] Isto, str. 128—129.

[14] Iste vrednosti su zapisane i u Osnovnim načelima Ustava.

[15] *Program SKJ*, str. 137.

[16] Jedan od retkih izuzetaka predstavlja referat B. Majera »Ustvarjalno, neodtujeno svobodno združeno delo kot osrednja vrednota in cilj samoupravnega socializma« na Ziherlovim danima 1984.

[17] Statut SKJ, Opšta načela, tačka 3.

[18] Tako se u »Analizi razvojnih možnosti SR Slovenije v obdobju 1986—1995/2000« kao naše najvažnije vrednosti navode ravnopravnost, demokratičnost, efikasnost i solidarnost (»Poročevalec«, Prilog, 16. mart 1984, str. 10). U separatu »Temelji in okviri dolgoročne socialne politike« (str. 52) navode se, međutim, ove etičke norme: »drugarstvo, uzajamno poštovanje, bratstvo i jedinstvo, podsticanje konstruktivnog delovanja, nematerijalizovano prijateljstvo i ljubav, uzajamna pomoć, komunikativnost, dobrovoljan rad itd.« Još veća zbrka i neznanje u po-

Digitized by Google

Kolika je uloga (ne)znanja u vezi s današnjim društvenim stanjem poseban je problem, ali ostaje činjenica da se već neko vreme u značajnijim dokumentima SK naglašavaju prvenstveno vrednosti samoupravljanja, solidarnosti i jednakosti.[19] Mada učestalost isticanja neke vrednosti nije najbolji pokazatelj njenog značaja, ipak je ona zanimljiva kao prva i gruba analiza. Sa tog stanovišta je slika uvoda i »ekonomskog dela« Rezolucije Dvanaestog kongresa SKJ ovakva: u uvodu se najčešće pojavljuje vrednost samoupravljanje (29 puta), bratstvo i jednakost (3 puta), a društvena svojina i rad po jedanput; u »ekonomskom delu« se najčešće navodi samoupravljanje (84 puta), raspodela prema radu (8 puta), produktivnost i solidarnost po 7 puta, društvena svojina jedanput i rad 6 puta.

Program SKJ postavlja kao najvažnije vrednosti:

— društvenu svojinu,

— samoupravljanje i

— rad (raspodelu prema radu).

U socijalizmu, razumljivo, merilo čoveka može da bude samo rad, jer je poreklo otpravila već buržoaska revolucija, a krupnu svojinu (eksploatatorsku) socijalistička. Međutim, istorijski stupanj, naročito naše, ekonomske razvijenosti iziskuje da rad bude i merilo materijalnog položaja. Zato Program i naglašava da »rad treba da postane merilo ličnog ekonomskog položaja«[20] i da »društvo ne odgovara za posledice koje zadese čoveka ako on neće da radi«[21]. A Ustav izričito naglašava da je rad čoveka »jedini osnov prisvajanja društvenog rada i upravljanja društvenim sredstvima«[22].

Bez obzira na različite naglaske, slabosti ili ponekad čak besmislice, osnovna orijentacija u partijskim dokumentima je u skladu s programskom orijentacijom. Doduše, svest o vrednostima nije najznačajnija, mada svest i stavovi značajno usmeravaju delanje. Norme i stvarnost su uvek u većem ili manjem raskoraku. Zato je za ocenu presudno kakva je praksa.

Razume se, stvarna društvena moralna situacija ne zavisi samo od subjektivnih snaga. »Za taj raskorak (između deklarativnog i stvarnog J. Š.), naravno, postoje i neki veoma odlučujući objektivni uzroci, često vrlo snažni, koji ne zavise od subjektivne volje vodećih socijalističkih snaga.«[23] Među tim objektivnim faktorima

---

gledu socijalističkog morala vladaju u pedagoškoj literaturi, pa i u specijalnim pedagogikama moralnog vaspitanja. (Uporedi: J. Šter, *Socialistična morala in morala v socializmu*, Ljubljana, 1980, str. 116—123).

[19] Prosečnom, »običnom građaninu, pa i komunistu, naročito omladini, jednakost je uopšte najbitnija vrednost socijalizma.

[20] *Program SKJ*, str. 27.

[21] Isto, str. 138.

[22] Ustav SFRJ, Osnovna načela, III.

[23] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, »Komunist«, Beograd, 1978, str. 164.

Digitized by Google

su opasni naročito država, robno-tržišna privreda i tehnička podela rada. »Razume se, društvo ne sme da se miri sa stihijskim uticajem tih i sličnih faktora...«[24] Zato upravo od SK kao avangardne snage najviše zavisi kakav će moral biti u našem društvu.

Izvesno je da je još uvek tačna misao iz Komunističkog manifesta da je jedna od karakteristika komunista procenjivanje svega događanja sa stanovišta krajnjeg cilja. Sa stanovišta morala to znači da SK mora zbivanje u društvu i svoje sopstveno delovanje procenjivati sa stanovišta ostvarivanja svestranog, celovitog čoveka. S obzirom na konkretnu istorijsku situaciju, taj dugoročni cilj se pokazuje i meri u prvom redu ovim trima pojedinačnim vrednostima: društvenom svojinom, samoupravljanjem i raspodelom prema radu. To ne znači da u nekoj specifičnoj situaciji ne može neka druga vrednost postati najznačajnija (na primer, pri velikoj zaduženosti zemlje u inostranstvu i s tim ugroženosti nacionalne suverenosti). Jer najviša pojedinačna vrednost je u svakoj konkretnoj situaciji ona koja najviše doprinosi celovitosti čoveka.

U našoj današnjoj društvenoj situaciji ima mnogo objektivnih faktora koji stihijno deluju protiv te tri najvažnije vrednosti, a mnogo je takvih i subjektivnih težnji. To su u prvom redu: etatizam, birokratizam, tehnokratizam, potrošački mentalitet, egalitarizam, egoizam i slično. Zato stvarna društvena moralna praksa, kao rezultat tih protivrečnih moralnih tendencija, bitno zavisi od delovanja subjektivnih snaga.

Šta nam pokazuje prva, gruba analiza?

Mada je, u svetskim razmerama gledano, društvena svojina u Jugoslaviji ostvarena u najvećoj meri, s obzirom na procese poslednjih godina treba konstatovati da ima mnogo procesa koji znače njenu neposrednu negaciju, uništavanje društvene svojine. U poslednjih deset godina društvena sredstva su se povećala za 7,7 puta, a privatna za 11,3 puta.[25]

Zbog snižavanja amortizacije, devalvacije dinara, a bez revalorizacije društvenih sredstava, zbog kamata ispod stope inflacije, zbog mnogih gubitaša (čak i na supstanci) itd., u privatni džep i potrošnju prelilo se oko bilion dinara.[26]

Ako tome još dodamo skokovit normativizam i etatizam, slika o ugroženosti društvene svojine biće prilično jasna.

Samoupravljanje je ugroženo »iznutra« i »spolja«. Oligarhijska raspodela moći u radnim organizacijama je već dugo poznata, a bitno se i ne menja. Zbog stalnih, čestih i promenljivih intervencija države samoupravljači gube uticaj na uslove privređivanja. Još je značajnije to ko raspolaže novostvorenom vrednošću. »O proširenoj reprodukciji i sredstvima za njeno finansiranje odlučuje se u osamostaljenim centrima ekonomske i političke moći — bankama, raznim interesnim zajednicama, a ne tako retko i u neformal-

[24] Isto, str. 165.

[25] Maksimović, *Grabež — s pokrićem*, »Intervju«, 6. jul 1984, str. 5.

[26] Na istom mestu.

Digitized by Google

nim grupama u kojima najuticajniji članovi organâ društveno-političkih zajednica, zajedno s jednako uticajnim članovima organâ društveno-političkih organizacija i poslovodnim organima udruženog rada i banaka, faktički donose najznačajnije odluke na tom području, eventualno dopuštajući radnicima i njihovim delegatima u organima organizacija udruženog rada, banaka ili interesnih zajednica da ih samo formalno potvrde.«[27] Sve to nije samo potiskivanje samoupravljanja na sekundarna pitanja, već u isto vreme negiranje društvene svojine i zadržavanje klasnog karaktera pri raspolaganju dohotkom. »Činjenica je da u sadašnjoj praksi, uprkos velikim rečima, zahtevima i odlukama da se sadašnje stanje mora promeniti, to nismo učinili. Naprotiv. Čak su i uspesi, koji su inače nesporni, u svojoj suštini postignuti još na starim društveno-ekonomskim osnovama, koje imaju vrlo malo ili nemaju baš ništa zajedničko sa samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima, a u nekim aspektima su čak u suprotnosti sa zahtevima i odredbama Ustava i Zakona o udruženom radu. Tako element administriranja, koji je s tim neposredno povezan, u stvari preovlađuje.«[28]

Što se tiče ostvarivanja vrednosti raspodela prema radu, mišljenja su prilično jedinstvena, pa stoga navodimo samo podatak da je 1963. godine globalni indeks nejednakosti ličnih dohodaka u Jugoslaviji bio 19%, a 1980. još samo 14,7%.[29] To znači da bismo morali samo 14,7% mase ličnih dohodaka preraspodeliti da bi dobili svi jednako. Da onaj s najvišom kvalifikacijom u jednoj grani može da dobije manji lični dohodak nego onaj s najnižom kvalifikacijom u drugoj, da čak i gubitaši imaju veći lični dohodak nego negubitaši u istoj grani itd. — o tome podrobnije ne treba ni govoriti.

Ako je raskorak između normativnog i stvarnog tako velik, to ni u kom slučaju nije dobar znak za društvo, a još manje za njegovu avangardu. Mnogi partijski dokumenti svedoče o tome da Savez komunista nema nikakvih iluzija o tome stanju. »Međutim, u akciji su ukorenjeni pragmatizam i voluntarizam, egoizam i izopačeni parcijalni interesi. Jednodušno donesene odluke na nivou države sprovode se polovično i najčešće samo ono što trenutno odgovara datoj sredini.«[30]

Tačno poznavanje stvarnog stanja je za moralnu akciju vrlo značajno i predstavlja prvi korak ka menjanju situacije. Ali taj korak ostaje beznačajan ako mu ne slede ostali. Ne može se ostva-

---

[27] Separat »Prilagajanje gospodarskega sistema zahtevam stabilizacije«, str. 10.

[28] S. Kraigher, *Monopoli še potiskajo delavca v mezdni položaj*, »Delo«, 13. oktobar 1983.

[29] Separat »Temelji in okviri dolgoročne socialne politike«, str. 47.

[30] Uresničevanje vodilne vloge ZKJ v družbi in krepitev njene idejne in akcijske enotnosti. Gradivo za 13. sejo CK ZKJ, točka II. 1. Slično vidi u separatu »Sklepni del dolgoročnega programa ekonomske stabilizacije«, str. 10.

Digitized by Google

rivati nikakav moral ako se ne poštuju osnovne vrednosti. Jedna od njih je nesumnjivo poštovanje dogovorenog, odlučenog, usklađenost reči i dela.[31]

Čak i ako ostavimo po strani problem ostvarivanja najvažnijih vrednosti, društvo koje ne ostvaruje temeljne (elementarne) vrednosti moraće da se nađe u moralnoj krizi.

Pri svemu tome ne smemo prevideti činjenicu da je moralno stanje na različitim nivoima društvene strukture, u različitim sredinama, u različitim društvenim slojevima dosta različito.

Savez komunista može biti avangarda samo ako ima ugleda. A taj ugled zavisi od njegovih pojedinačnih članova. Još više, mnogi ocenjuju Savez komunista ne po njegovom delovanju u celokupnom društvu, niti po delovanju Saveza komunista kao celine, već prvenstveno po njegovim članovima u svojoj neposrednoj okolini, po svojim saradnicima i susedima članovima Saveza komunista.[32] A time lik komunista, naročito njegova svakodnevna realizacija, postaje još i posebno značajan za ugled Saveza komunista.

Kad govorimo o liku komunista, govorimo o uzoru, o čoveku koji treba da bude uzor drugima. A koliko je takvih članova Saveza komunista? Ako sudimo po broju isključenja, onda je slika članstva uzorna. A šta ako članstvo nije tako uzorno i ako je baš to razlog za opadanje ugleda Saveza komunista?

Da bismo procenili koliko članova odgovara liku komunista, moramo, naravno, najpre odrediti taj lik. Mnogima će to izgledati nepotrebno, jer je to, tobože, jasno. Ipak, ako listamo razne knjige o Savezu komunista, razne udžbenike i slično, čak i zbornik sa savetovanja o liku komunista u Kumrovcu (1984)[33], brzo ćemo doći do zaključka da stvar nije jednostavna i da, uprkos poplavi (pre nekoliko godina) moralno-političkih kriterijuma[34], jasnog i celovitog odgovora još nemamo. Ni ja nemam nameru da u ovom prilogu nabacim celovitu sliku o liku komunista, već da samo ukažem na najznačajnije elemente *moralnog* lika komunista.

---

[31] U 28. tački Statuta SKJ piše: »Izvršavanje usvojenih zaključaka predstavlja merilo odgovornosti svakog komuniste, organizacije, foruma i organa Saveza komunista.« Sklad između reči dela i lični primer komunista naročito je često naglašavao Tito. (Vidi: J. B. Tito, *O liku komunista.*)

[32] To nam posebno potvrđuje i podatak iz ankete »Slovensko javno mnenje« da čak 61,9% Slovenaca izjavljuje da nije ništa čulo o Predlozima zaključaka 13. sednice CK SKJ, a od ostalih 38,1% samo ih je 13,8% znalo da navede tematiku tih zaključaka. (U uzorku anketiranih bilo je 7,6% članova SK.) (*Slovensko javno mnenje 1984*, str. 17.) Prema tome, većina nikako nije mogla ocenjivati Savez komunista na osnovu njegovih dokumenata, odnosno Saveza komunista kao celine.

[33] *Komunist danas*, Beograd, 1984.

[34] Čega je pri tom bilo više — neznanja ili birokratizma — teško je reći. Govorilo se tipično birokratski: »Moralno-etički i politički kvaliteti«, kao da moralno nije dovoljno (etika je samo teorija o moralu) i kao da čovek ima kvalitete onako kao što ih imaju stvari, a ne sposobnosti i moći (potencijalnost), odnosno vrline ako se te vrline i praktično ostvaruju!

Digitized by Google

Rasprava o liku komunista najčešće počinje i završava se dokazivanjem da komunist mora biti uzoran, da u njegovom ponašanju mora postojati sklad između reči i dela i slično. Ali, da li u tome zaista ima nečeg komunističkog? Zar to nije zahtev svakog morala? Sigurno je jasno da je cilj svakog morala ostvarivanje vrednosti, da je poštovanje osnovnih normi uslov opstanka svakog morala. Da ne bi bilo nesporazuma, skladnost reči (normi, odluka, obećanja i slično) i dela je važna osnovna norma i ponašanja jednog komunista, ali to nije ono po čemu komunistički moral treba da se razlikuje od drugih morala i komunist od drugih aktivista.

Neki ocrtavaju lik komunista kao čoveka koga krase poštenje, pravičnost, istinoljubivost, hrabrost i slično. Ali zar te vrednosti ne nalazimo i u mnogim drugim moralima? Mogli bismo se čak upitati šta je poštenje, šta hrabrost, šta pravičnost?

Ako su komunisti borci za socijalizam (odnosno komunizam), onda, logično, komunistima moraju najvažnije biti one vrednosti koje su najznačajnije vrednosti socijalizma. U Programu SKJ to su i ove vrednosti: društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju, samoupravljanje i rad (odnosno raspodela prema radu). Prema tome, lik komunista u sadržajnom pogledu određuju ove tri stvari:

— borba za društvenu svojinu na sredstvima za proizvodnju,
— borba za samoupravljanje i
— borba za raspodelu prema radu (rad kao merilo čoveka).

Savez komunista je avangarda. Šta to znači? Jednostavno rečeno, avangardnost je prednjačenje. Komunist je, dakle, onaj koji prednjači u borbi za društvenu svojinu, za samoupravljanje i za raspodelu prema radu, odnosno za radinost. Komunist je samo onaj koji je

— dobar radnik,
— dobar samoupravljač i
— koji dobro gospodari sredstvima za proizvodnju kao društvenim. To znači da je komunist natprosečan radnik, natprosečan samoupravljač i natprosečan gospodar društvene svojine. Samo onaj ko prednjači u ostvarivanju tih triju vrednosti može da bude uzor pristalicama socijalizma. Ko je ispod proseka, taj očigledno ni u čemu ne prednjači, pa prema tome i nije nikakav uzor. Ali (među nama rečeno) danas kod nas baš i nije tako teško biti u tom pogledu natprosečan. Naravno, to i nije uvek lako, a komunisti se — već od Manifesta naovamo — odlikuju i odlučnošću.

Nije reč, dakle, o odnosu prema radu, prema društvenoj svojini, prema samoupravljanju, kako se često piše i govori, jer se time podrazumeva da je već sam pozitivan odnos dovoljan. U pitanju je nešto više od toga: komunist mora biti dobar samoupravljač, a ne samo imati nekakav pozitivan odnos prema radu, još manje, naravno, da bi živeo na račun tuđeg rada (jer to je kapitalistički moral)[35].

[35] Ovde se ne upuštam u solidarnost kao nužnu dopunu raspodele prema radu za one koji su nesposobni za rad, koji su bez svoje krivice u nejednakim uslovima za rad i slično.

Digitized by Google

Ako je rad glavno merilo čoveka, njegovog materijalnog i društvenog položaja, onda on i za komunista mora biti prvo i glavno merilo. Da li može da bude komunist onaj ko tu glavnu vrednost socijalističkog (komunističkog) morala ostvaruje potprosečno?

U praksi, na žalost (i zbog teorijske neraščišćenosti), često ne ocenjujemo ljude takvim kriterijumima, već u Savez komunista primamo ljude koji na nekom skupu umeju da zapevaju neku borbenu pesmu. To je svakako odraz opštih prilika, u kojima ljude procenjujemo prema njihovoj rečitosti, a ne prema delima. Komunist još nije onaj koji glasno kritikuje negativne pojave, a slab je radnik, na primer. Komunist je samo onaj ko sve tri pomenute vrednosti natprosečno praktično ostvaruje. A to znači da komunist nije ni onaj ko je marljiv, radan, ali tih i »neprimetan«.

Vrlo prosto i jasno se na nekom savetovanju izrazio jedan radnik rekavši: Ne mogu me stabilizaciji i dobrom poslovanju učiti oni koji su kumovali promašenim investicijama, oni koji su nas doveli u kriznu situaciju.

Ako funkcioneri u Savezu komunista treba da budu najbolji komunisti, onda to znači da treba da budu natprosečni među natprosečnima pri ostvarivanju tih triju temeljnih vrednosti.

Ako u pogledu moralnog lika komunista u svakodnevnoj praksi ima mnogo nejasnoća, onda uzrok tome treba tražiti i u nejasnoći mnogih partijskih dokumenata, a to je, opet, posledica teorijske neraščišćenosti i, verovatno, nedovoljno ozbiljnog čitanja Programa SKJ.

Takvo viđenje lika komunista u teoriji i političkim dokumentima odslikava se, naravno, i u svesti članova. Dva slična istraživanja (1968. i 1978) dala su vrlo slične rezultate; predstava članova Saveza komunista o liku komunista izgleda ovako:

— 47,4% — poštenje i pravičnost
— 27,8% — društvena angažovanost
— 10,5% — dobar radnik
— 7,4% — teorijska potkovanost.[36]

Da li su članovi u većini takvi kako to zahteva lik komunista? Kako ih ocenjuju ljudi i kako komunisti vide sami sebe?

U anketi »Slovensko javno mnenje 1984.« bilo je i pitanje da li se komunisti razlikuju od nečlanova u nekim značajnim vrlinama. U pogledu većine vrlina više od 80% smatra da nema nikakvih razlika. A u pogledu, s našeg stanovišta, posebno značajnih vrlina mišljenja su ovakva:

— u pogledu radljivosti, marljivosti pri radu, 82,7% smatra da nema razlike (8,2% smatra čak da je marljivost pri radu za članove Saveza komunista manje karakteristična nego za nečlanove, a 4,4% misli suprotno);

— u pogledu drugarstva 82% smatra da nema razlike (međutim, 6,1% misli da je ta vrlina za članove Saveza komunista manje

[36] *Idejna zavest in angažiranost članov ZK*, III deo, FSPN, Ljubljana, 1979, str. 25, 26.

Digitized by Google

karakteristična nego za nečlanove, a 5% da je manje karakteristična za nečlanove nego za članove);

— u pogledu sebičnosti 68,6% smatra da nema razlike (6,8% da je za članove manje karakteristična nego za nečlanove, ali 18,2% smatra da je sebičnost manje karakteristična za nečlanove nego za članove);

— u pogledu poštenja i pravičnosti 81,4% smatra da nema razlike (7,5 čak smatra da su te vrline za komuniste manje karakteristične nego za nekomuniste, a 4,3% da su manje karakteristične za nekomuniste);

— jedino u pogledu društveno-političke aktivnosti anketirani ocenjuju komuniste nešto bolje (51,1% ih smatra, doduše, da razlike nema, ali 28,5% smatra da je ta aktivnost za nečlanove manje karakteristična, a 5,2% da je čak za članove manje karakteristična).[37]

To znači da u očima Slovenaca komunisti u većini vrlina nisu natprosečni. Istina, to su podaci o mnenju, a ne rezultati analize stvarnog stanja, ali ipak se vidi da bar u psihološkom pogledu članovi nisu uzor nečlanovima.

Međutim, kad bi članovi Saveza komunista i bili više društveno-politički angažovani od nečlanova, to još ništa ne govori o sadržini te angažovanosti. Možda ćemo se odgovoru na to pitanje bar delimično približiti ako pogledamo vrednosnu svest članova, jer ona, bez sumnje, značajno determinira njihovu aktivnost.

Komunistima je daleko najznačajnija vrednost socijalizma društvena jednakost (u Sloveniji 20,7%, u Srbiji čak 34%); društvena svojina je na četvrtom mestu (7,5%), a samoupravljanje na petom mestu na skali vrednosti (5,8%).[38] Međutim, egalitarizam je još više prisutan u drugim društvenim grupama: 44% jugoslovenskih omladinaca smatra da se treba boriti protiv svih socijalnih razlika[39]; slične konstatacije nalazimo i u drugom istraživanju (odnosi se na Srbiju), naime, da je čak 42% ljudi usmereno egalitaristički, pri čemu je takvih među nekvalifikovanim radnicima čak 58%, a među kvalifikovanim 53%[40]; slično je i u Sloveniji, jer ih je 1980. godine 63,3% (a lane 41,4%) smatralo da je bolje obezbediti što više jednakosti makar to za sobom povlačilo i sporiji razvoj[41]; pri tom ih 62,8% smatra da razlike treba da se smanje, a 4,2% ih je čak za potpuni egalitarizam.[42] U vezi s tim treba reći da je još 1983. godine globalni indeks nejednakosti u Jugoslaviji bio 19%, a 1980. još samo 14,7%.[43]

---

[37] *Slovensko javno mnenje 1984*, str. 18.

[38] *Idejna zavest in angažiranost članov ZK*, II deo, str. 11, 12.

[39] *Stavovi i opredeljenja jugoslovenske omladine*, Beograd, 1974, str. 33.

[40] Popović i dr., *Društveni slojevi i društvena svest*, Beograd, 1977, str. 333, 373.

[41] *Slovensko javno mnenje 1984*, str. 30.

[42] Isto, str. 31.

[43] *Temelji in okviri dolgoročne socialne politike*, Ljubljana, 1983, str. 47.

Digitized by Google

Na drugoj strani, zaposleni smatraju da je kod njih najakutniji problem raspodela prema radu, odnosno lični dohoci (54,6%), a na drugom mestu među takvim problemima je disciplina pri radu (27,3%).[44] Sve to dokazuje da rad kao vrednost i vrlina nema još ni izdaleka ono mesto koje bi trebalo da ima. Koliko je to uslovljeno egalitarističkom svešću (i među komunistima), to je, naravno, teško reći.

Među komunistima samoupravno stanovište zastupa oko 80%, tehnokratska shvatanja ima dobra četvrtina članova, a uz etatizam ih pristaje nešto manje od trećine.[45] Može li takva empirijska svest članova Saveza komunista biti svest avangarde?

Po mišljenju Slovenaca, komunisti se od nekomunista razlikuju pre svega po većoj društveno-političkoj aktivnosti. Naravno, to još ništa ne govori o kvalitetu i sadržini te aktivnosti. A problem nije samo u tome, već i u samoj količini aktivnosti. Dobra četvrtina članova izjavljuje da na sastancima uopšte samo glasa.[46] Malo je i izrazitog angažovanja u akcijama osnovne organizacije: 35% ih izjavljuje (na srpskom uzorku čak 69%) da (u poslednjih godinu dana) nisu bili izrazito angažovani, a 25% smatra da takvih akcija uopšte nije bilo.[47] A 1983. godine aktivnost je bila još manja: nisam bio aktivan — izjavljuje 37,9% komunista, a da takvih akcija uopšte nije bilo 45,6%.[48] Dakle, stoji teza da u samom Savezu komunista postoji manjina koja je aktivna i većina koja ćuti.

Godine 1978. je čak 72,5% anketiranih slovenačkih komunista izjavilo da u toku prethodne godine nije ništa kritikovalo.[49] Da li je to mnogo ili malo? U sličnom istraživanju 1983. godine iz celokupnog uzorka Slovenaca isto tako odgovara (da nisu ništa kritikovali) 71,8% anketiranih. Da li se, onda, ni u tome komunisti više ne razlikuju od nekomunista?

O kvalitetu angažovanja komunista govore podaci jednog istraživanja u Zagrebu, gde su komunisti ocenjivali svoje drugove u osnovnoj organizaciji. Rezultati su porazni: samo 10,9% ih misli da drugovi otvoreno izražavaju svoje stavove (a 55,9% ih smatra da su drugovi oportunisti i konformisti), dok ih samo 19% (godine 1976. još ih je bilo 39,2%) smatra da njihovi drugovi postupaju u skladu s likom komunista.[50]

---

[44] *Delegatski sistem med normo in stvarnostjo*, Ljubljana, 1983, str. 139.

[45] *Idejna zavest in angažiranost članov ZK*, II deo, str. 21, 22, 27.

[46] *Idejna zavest in angažiranost članov ZK*, IV deo, str. 57. — Determinante družbenopolitičnega angažiranja, FSPN, Ljubljana, 1983, pitanje 85. (Statistički obrađene rezultate za slovenački uzorak ljubazno mi je ustupio Niko Toš.)

[47] *Idejna zavest in angažiranost članov ZK*, IV deo.

[48] Determinante družbenopolitičnega angažiranja, pitanje 83. (Uporedi i I. Šiber, *Psihologija i društvo*, Zagreb, 1984, str. 84, 92.

[49] *Idejna zavest in angažiranost članov ZK*, IV deo.

[50] I. Šiber, *Konformizam i Savez komunista*, »Naše teme«, br. 5/1983, str. 677, 682.

Digitized by Google

U empirijskoj svesti komunista i nekomunista je, prema tome, lik komunista gotovo sasvim izbledeo. Ako tome dodamo još prilično raširenо mišljenje da je članstvo u Savezu komunista povezano s raznim privilegijama, onda je stanje još gore. Da članovi Saveza komunista imaju privilegija, smatra oko 30% ljudi[51], a to uverenje posredno potvrđuje i činjenica da su ponegde apsolventi i studenti završne godine gotovo stopostotno članovi Saveza komunista.[52]

Da li je ovo mišljenje o privilegijama tačno? Istraživanje u Hrvatskoj je pokazalo suprotno. Procenti članova i nečlanova koji rade na radnim mestima koja odgovaraju njihovom stručnom obrazovanju su ovakvi:

	nečlanovi	članovi SK
— nekvalifikovani	24,5	37,9
— polukvalifikovani	21,5	32,1
— kvalifikovani	55,3	71,5
— visokokvalifikovani	60,3	68,0
— niže stručno obrazovanje	11,9	52,9
— srednje obrazovanje	39,5	57,7

Slično je kod stanova, svojine na nekretninama (kućama) i u pogledu dopunskih izvora dohotka.[53]

Na osnovu ovih podataka mogao bi se izvesti zaključak da ni u ostalim aspektima stvarno stanje u pogledu lika komunista nije onakvo kakvo se pokazuje u svesti. Ipak je to slaba uteha, jer ta svest je morala nekako nastati, i to, najverovatnije, ne bez osnova.

Materijali, rasprava i zaključci za Trinaestu sednicu CK SKJ, kao i mnogi drugi dokumenti (na primer, separati »Stabilizacione komisije«), pokazuju da postoji dovoljno jasno saznanje i o moralnim vrlinama (nevrlinama) komunista. Zna se, dakle, šta treba učiniti. A zašto to ne činimo? Ko to neće?

Mnogi komunisti dižu ruke, jer se, navodno, ništa ne da učiniti, ništa pomeriti; zapadaju u apatiju. I ne bez razloga.[54] Samo, da li su oni još komunisti kad im je ponestalo borbenosti, odlučnosti, akcionog optimizma?!

Takva demotivisanost nije samo nekomunistička, već i neosnovana. Ona zaboravlja, naime, da u svim sredinama situacija nije

---

[51] Isto, str. 685. — Determinante družbenopolitičnega angažiranja, pitanje 60.

[52] *Radnička klasa i revolucionarna avangarda*, Ljubljana, 1978, str. 268.

[53] »Informativni pregled«, Centar SKH, br. 4/1984, str. 21, 22.

[54] Da li javno izražena kritika povlači negativne posledice za kritičare? Na to pitanje Slovenci odgovaraju: 12,8% — često; 35,4% — ponekad; 26,1% — ne (*Slovensko javno mnenje*, 1983, str. 56); nedelegati u radnim organizacijama: 13,2% — često; 35,7% — ponekad, a delegati u veću udruženog rada čak 43,3% daju odgovor ponekad. (*Delegatski sistem med normo in stvarnostjo*, Ljubljana, 1983, str. 29.)

Digitized by Google

jednaka.[55] Ako su razlike u visini ličnih dohodaka u pojedinim radnim organizacijama iste grane i četrnaestostruke[56], ako je produktivnost u jednom gradu za trećinu niža nego u drugom[57] i slično onda je uloga subjektivnog delovanja dovoljno očigledno ispoljena. Da to možda ne važi i za političu sferu? Zar tu uloga subjektivnog delovanja nije još veća?

Pa ko to onda neće da deluje? Hoće li biti da mnogi imaju na umu onog crnogorskog petla koji je prvi kukureknuo, pa zato jednoglasnom odlukom završio u loncu? Zar je, dakle, mnogim komunistima ponestalo i hrabrosti?

Ne upuštajući se ovde u analizu uzroka takvog jaza između lika komunista i stvarnog ponašanja pojedinih komunista, ipak bismo se mogli upitati da nisu možda i nejasnoće i nepreciznosti pri opisivanju kriterijuma lika komunista jedan od uzroka takvog stanja?

[55] Tome su krivi i prikazi kao što je taj, jer se bave samo celinom, samo prosekom, pa tako i nehotice prikrivaju mnoge i velike razlike (po područjima, osnovnim organizacijama udruženog rada itd.).

[56] Na primer, u hemijskoj industriji u Hrvatskoj (»Delo«, 3. februara 1982).

[57] Na primer, u beogradskoj privredi je produktivnost za trećinu niža nego u ljubljanskoj i za četvrtinu niža nego u zagrebačkoj (»Večernje novosti«, 2. jul 1984).

Digitized by Google

Mirko Pejanović

Kriza društva i kriza društvenog organizovanja omladine

1. Uticaj društveno-ekonomske krize početkom osme decenije na promjene u društvenom položaju i angažovanju omladine

U razvoju socijalističke Jugoslavije na početku osme decenije zaoštrile su se društvene suprotnosti zbog dejstva činilaca društveno-ekonomske krize na sve segmente društvenog razvoja. Elementi krize ekonomskog razvoja ispoljili su se najprije u slabljenju materijalnog položaja udruženog rada. Umjesto da jača na osnovi ustavnog položaja u upravljanju proširenom reprodukcijom, učešće organizacija udruženog rada u raspodjeli dohotka je smanjivano. Proces integracije udruženog rada na dohodovnom principu dominantno je zaokružen integracijama u složene organizacije udruženog rada u sklopu republika i pokrajina. Planiranje društvenog razvoja i definisanje strategije privrednog i tehnološkog razvoja Jugoslavije u periodu 1981—1985. godine nije imalo svoju samoupravnu integracionu osnovu u oblasti koncentracije sredstava za proširenu reprodukciju. Jedan broj pitanja zajedničke politike razvoja ostao je bez usaglašavanja i definisanja razvojnog pravca, naročito u oblasti tehnološkog razvoja i ekonomskih odnosa s inostranstvom. Jačale su tendencije zatvaranja udruženog rada u uže teritorijalne okvire. Neintegrisan, udruženi rad je teško mogao

Digitized by Google

izbjeći udare ekonomske krize u svjetskoj privredi. Sporo prilagođavanje energetskoj krizi i opštoj krizi u privrednom razvoju svijeta imalo je, sa svoje strane, velikog uticaja na posljedice u materijalnom razvoju udruženog rada Jugoslavije. Došlo je do pada izvozne sposobnosti jugoslovenske privrede, njene uključenosti u međunarodnu podjelu rada i ovisnosti od uvoza. Uporedo s tim jačala je uloga državne regulative u uređivanju ekonomskih odnosa s inostranstvom i opštih uslova privređivanja. Visok stupanj finansijske zaduženosti u inostranstvu takođe je imao nepovoljno udarno dejstvo. Kao posljedica tih kretanja nastale su tendencije pada privrednog rasta (stagnacija privrednog razvoja) i pada produktivnosti rada. Nekontrolisani rast cijena i investicione i opšte potrošnje doveo je do porasta inflacije i do pogoršanja materijalnog položaja radničke klase. U mjeri u kojoj je djelovao državni intervencionizam potiskivano je i djelovanje ekonomskih zakonitosti. Slabila je odgovornost privrednih subjekata za rezultate privređivanja, odnosno optimalnog upravljanja sredstvima u društvenoj svojini. Socijalizacija gubitaka dobila je pravo građanstva. Sporo je obuzdavana potrošnja, posebno investiciona i opšta. Slabila je uloga nauke u ekonomskom i tehnološkom razvoju, što je vodilo tehnološkom zaostajanju. U primjeni principa raspodjele prema radu djelovali su otpori. Jačala je tendencija uravnilovke. Socijalno raslojavanje dobija širi zamah. Takva kretanja u društveno-ekonomskom razvoju imaju zajedničku karakteristiku — krizu ekonomskog razvoja. Njeno dejstvo se primarno ispoljava u stagnaciji razvoja i time u pogoršavanju materijalnog položaja proizvođačke strukture društva (radništva), zatim u porastu nezaposlenosti. U cilju presijecanja ekonomske krize iniciran je i donesen, 1983. godine, Dugoročni program ekonomske stabilizacije. Kada u društvenom razvoju dođe do stagnacije, to najviše pogađa radnike i omladinu. Dolazi do usporavanja, ili zastoja uključivanja omladine u društveni rad. Kriza u ekonomskom razvoju Jugoslavije radikalno je pogoršala društveno-ekonomski položaj omladine. Sve je više nezaposlenih u Jugoslaviji u proteklim godinama. Nezaposleni čine milionsku armiju ljudi. Među njima su pretežno mladi ljudi sa stručnim kvalifikacijama. U uslovima opšteg pada standarda nezaposlena omladina postaje onaj dio društva koji najviše trpi posljedice ekonomske krize. Današnja omladina postaje tako onemogućena, zaustavljena generacija. Perspektiva njenog radnog angažovanja je izgubljena. S tim je neizbježno bitno ograničena mogućnost angažovanja omladine i u samoupravnom razvoju društva. Interesovanje nezaposlene omladine za rad omladinske organizacije i za društveni rad uopšte objektivno je potisnuto.

Tako društveno-ekonomski položaj nezaposlene omladine nepovoljno utiče na mogućnost društvenog angažovanja omladine. Zbog toga je došlo i do pada učešća omladine u izborima za delegacije i delegate 1982. godine i uopšte učešća omladine u izabranim organima društveno-političkih organizacija i u samoupravnim organima. Sociološka istraživanja pokazuju da je stagnacija društve-

Digitized by Google

nog razvoja najbolja ilustracija potisnutosti omladine. Gubljenje perspektive za omladinu uvijek se na specifičan način ispoljavalo u svijesti mladih i u idejnim kretanjima. Po pravilu, dolazi do razočaranja zbog nemogućnosti rješavanja društveno-ekonomskog položaja (nezaposlenosti) i ostvarivanja društvenog uticaja na rješenje tog problema. Omladina više od drugih idealizuje društvo i njegove vrijednosti i dostignuća. Međutim, kad dođe do razočaranja mladih oni društvene vrijednosti »dramatičnije odbacuju, jače manifestuju moralnu krizu, otpor, pa i destrukciju«[1]. Istraživanja pokazuju da je na djelu »izvjesno smanjivanje rasprostranjenosti *samoupravne orijentacije omladine*« *(kurziv* — M. P.).[2] U pitanju je njeno manje opredjeljenje za ovu orijentaciju nego što su opredjeljenja odraslih. Uticaj kriznih ekonomskih kretanja na zaoštravanje socijalnog položaja omladine dovodi mlade u veću nedoumicu u pogledu mogućnosti rješavanja problemâ na samoupravnoj osnovi. U kriznim društvenim situacijama nastaju »povoljniji uslovi i mogućnosti da se najheterogenije snage u društvu — od ultraljevice i crkve do ultradesnice — u raznim oblicima počnu boriti za dušu omladine.[3] I sama omladina je heterogena. Uticaj nosilaca antisocijalističkih ideja može lakše uspjeti u dijelu omladine, upravo u situacijama kad dolazi do stagnacije društvenog razvoja, gubljenja perspektive i pasivnosti omladine. U takvim situacijama dio omladine se okreće prošlosti i lakše prihvata nazadne ideje. Ako je odnos snaga nepovoljan za interese radničke klase i samoupravljanja, i dio omladine postaje nosilac podrške birokratskim i nacionalističkim snagama. To se tipično pakazalo u prihvatanju ideja iredentizma od jednog dijela omladine na Kosovu, jer je »podlegao manipulaciji i izgubio vjeru u društveni sistem.«[4] Jačanje društvenih suprotnosti čini složenijom borbu za svijest omladine, za njeno pridobijanje i mobilizaciju na programu društvenog razvoja, osobito kad nastaje raskol između programsko-normativnog i stvarnog.

2. Kriza društva i kriza društvenog organizovanja omladine

Kriza društveno-ekonomskog razvoja djelovala je i na nastajanje i produbljivanje elemenata krize društvenog organizovanja omladine. Savez socijalističke omladine u posljednjih nekoliko godina postepeno gubi na snazi svoje društvene uloge u funkciji pokretača i organizatora društvene akcije mlade generacije u rješavanju njenih specifičnih interesovanja i problema i problema razvoja društva. Promjene u društveno-ekonomskom položaju omladine i sporo rješavanje problema nezaposlenosti omladine zaoštrili su odnos mladih,

---

[1] Velja Tomanović, *O idejnim i vrednosnim opredeljenjima omladine*, zbornik *Mlada generacija danas*, »Mladost«, Beograd, 1982, str. 181.

[2] Ibid.

[3] Veljko Vlahović, *O omladini*, »Mladost«, Beograd, 1980, str. 143.

[4] Velja Tomanović, ibid., str. 182.

Digitized by Google

posebno nezaposlenih, prema omladinskoj organizaciji. Opada interesna motivacija omladine za angažovanje u omladinskoj organizaciji u istoj mjeri u kojoj je smanjena sposobnost i mobilnost SSO da artikuliše interese mladih ljudi i da ih u kreaciji politike društvenog razvoja integriše u front organizovanih socijalističkih snaga i preko toga situira u proces samoupravnog i delegatskog odlučivanja, u odluke samoupravnih i delegatskih tijela. Bitno se smanjuje i sposobnost SSO u organizovanju društvene aktivnosti u oblasti socijalističkog odgoja omladine i njenog društveno-interesnog stvaralaštva. Istovremeno se smanjuje društvena moć i sposobnost SSO u idejnom osposobljavanju mladih za njihovo stvaralačko angažovanje u samoupravnom i delegatskom odlučivanju. U društvu, zbog toga, jača tendencija potiskivanja uloge i odgovornosti omladine za društveni razvoj proizvodnih snaga i razvoj socijalističkog samoupravljanja. U određenoj mjeri, ali sa izraženijim negativnim posljedicama, položaj SSO u društvu bitno određuje cjelina položaja subjektivnog faktora i njegove osposobljenosti da djeluje u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja. Kriza društveno-ekonomskog razvoja samo je ubrzala i zaoštrila neke procese u ostvarivanju društvene uloge subjektivnog faktora u razvoju političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Riječ je o tome da je, nakon ustavnog utemeljenja socijalističkog samoupravnog produkcionog odnosa kao integralnog društvenog odnosa 1974, godine subjektivni faktor, u obliku fronta organizovanih socijalističkih snaga — SSRN, dobio ulogu političke osnove socijalističkog samoupravljanja. Takvu ulogu subjektivnog faktora vrši i Savez socijalističke omladine kao njegov sastavni dio u sferi izražavanja interesâ omladine i njenog uključivanja u proces samoupravnog odlučivanja. U takvoj ulozi i SSO i druge društveno-političke organizacije »nisu i ne treba da budu izborna tela radi borbe za vlast, kao što su to političke partije u parlamentarnom sistemu, nego specifičan oblik *interesnog organizovanja (kurziv* — M.P.) radnih ljudi i građana u oblasti gdje se ti interesi ispoljavaju u obliku ideologije, politike nauke, opštih društvenih interesa i slično«[5]. Jer, karakter takve uloge subjektivnog faktora proističe iz toga što se društvo ne sastoji samo od mnoštva parcijalnih interesa vezanih za radne i kulturne uslove i težnje čovjeka, već i od cjelovite idejne, političke, naučne i misaone nadgradnje. Sa tog stanovišta promatrana, uloga subjektivnog faktora se u društvenoj praksi iskazuje kao činilac svijesti radnih ljudi i u izražavanju i u sintezi samoupravnih interesa u procesu vršenja samoupravne vlasti radničke klase. Za vršenje uloge subjektivnog faktora glavno područje aktivnosti postaje demokratska komunikacija i saradnja društveno-političkih organizacija sa radnim ljudima u rješavanju njihovih problema u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama i u delegatskom sistemu. Subjektivni faktor u procesu izražavanja pluralizma samoupravnih interesa predstavlja političku osnovu sin-

[5] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, IC »Komunist«, Beograd, 1977, str. 177.

Digitized by Google

teze mnoštva interesa samoupravnih zajednica i time samoupravne integracije društva u jedinstven sistem socijalističkih samoupravnih produkcionih odnosa. U tom pogledu za subjektivni faktor i njegovu društvenu ulogu u uslovima samoupravljanja osnovnu opasnost predstavlja djelovanje oslancem na moć državne vlasti ili ostajanje na periferiji samoupravnog i delegatskog odlučivanja. Tokom proteklih godina razvoja socijalističkog samoupravljanja kao cjelovitog integralnog sistema društvene organizacije ispoljilo se pet osnovnih tendencija: prvo, ne ostvaruje se novi produkcioni odnos u smislu novog, samoupravnog društveno-ekonomskog i političkog odnosa u upravljanju radnikâ materijalnom osnovom proširene i opštedruštvene reprodukcije. Drugo, jača etatistički, državno-svojinski monopol u upravljanju kretanjem društvenog dohotka. Treće, ne ostvaruje se ustavna koncepcija frontovske uloge SSRN kao političke osnove socijalističkog samoupravljanja. Peto, potiskuje se ustavna uloga radničke klase, radnih ljudi i građana, a time i omladine u upravljanju društvenim poslovima. Posljedica toga jeste neefikasno funkcionisanje cjeline političkog sistema socijalističkog samoupravljanja i formalizacija njegovih institucija, posebno institucija delegatsko-skupštinskog sistema.[6] Ove tendencije upozoravaju da se sporo ostvaruje radničko-klasna i samoupravna sadržina produkcionog odnosa, kao i da se u društvenom razvoju zadržava nepovoljan odnos klasnih snaga u korist samoupravljanja i samoupravne integracije društva. U društvenoj praksi, u realnim odnosima, namjesto samoupravne integracije društva, gotovo dominantno, djeluju društvene sile integracije društva posredstvom etatističkog monopola u upravljanju viškom rada. Radnička klasa je izložena realnim opasnostima otuđivanja iz procesa odlučivanja o društvenim poslovima i o društvenom razvoju na osnovama samoupravljanja. U cjelini razvoja takvih društveno-ekonomskih i političkih odnosa subjektivni faktor, a time i SSO, nije dovoljno integrisan u matici klasne borbe za društveno-ekonomsku i klasnu sadržinu samoupravnog produkcionog odnosa. U tom kontekstu Savez socijalističke omladine, a to i istraživanja pokazuju[7], takođe nema razvijenu svoju društvenu aktivnost u klasnoj borbi za samoupravni društveni odnos u cjelini društvene organizacije. Osnovne organizacije SSO nisu postale, saglasno svojoj društvenoj ulozi, organizatori društvene akcije omladine na osnovnim pitanjima ostvarivanja Zakona o udruženom radu. One su u velikoj mjeri izvan matice društvenih kretanja u započetom procesu ostvarivanja Zakona o udruženom radu. Bitno je smanjeno učešće omladine u izabranim dele-

[6] Odlukama Dvanaestog kongresa SKJ iz 1982. godine inicirana je aktivnost na izradi kritičke analize funkcionisanja političkog sistema. U okviru Saveznog savjeta za društveno uređenje pristupilo se izradi kritičke analize. Tokom 1985. godine analiza će biti završena i predložena nadležnim institucijama na razmatranje.

[7] Vidi sintetičku studiju istraživačkog izvještaja o temi: »Organizovanje i djelovanje socijalističkih subjektivnih snaga u udruženom radu«, iz projekta: »Teorijski i praktični aspekti realizacije »ZUR-a« autorâ M. Pejanovića i S. Foče, »Opredjeljenja, 1984, str. 142.

Digitized by Google

gacijama za delegatske skupštine 1982. godine (ono je smanjeno sa 18,83% u 1978. na 16,65% u 1982 godini[8]) u odnosu na sastav delegacija i delegatskih skupština u prethodnim mandatima delegatskih skupština. Smanjena je i ukupna aktivnost omladine u procesu delegatskog odlučivanja. Aktivnost delegatâ Saveza socijalističke omladine u društveno-političkim vijećima skupština opština i skupština pokrajina i republika pokazuje tendenciju formalizacije. Malo je samostalnih političkih inicijativa delegata SSO u skupštinama za rješavanje problemâ mlade generacije kao što su: nezaposlenost, reforma odgoja i obrazovanja i materijalni položaj društveno-vaspitnih organizacija koje okupljaju omladinu. Tendenciju opadanja ima i aktivnost omladine u subjektivnom osposobljavanju: idejnom, marksističkom i vaspitnom za uključivanje mladih ljudi u sistem samoupravne demokratije. U nešto slabijem intenzitetu u opadanju je i društveno-interesna aktivnost omladine u društvenim organizacijama. Smanjuje se, isto tako, brojnost članstva i širina njihove akcije i zbog odnosa društva prema ulozi ovih organizacija i zbog realnog smanjenja materijalne osnove za rad ovih organizacija. S tim je u vrlo prisnoj vezi i opadanje uticaja društvenih organizacija na okupljanje, stvaralaštvo i socijalistički odgoj omladine, a time i ukupan uticaj SSO na socijalističko usmjeravanje mlade generacije. U redovima omladine postoji vrlo čvrsta svijest o realnoj poziciji njene organizacije u političkom sistemu. Omladina se zbog toga sve manje okreće svojoj organizaciji u interesnoj težnji za rješavanje svojih problema. Vjera u nemoć omladinske organizacije u svijesti omladine se iskazuje kao apatičnost i nezainteresovanost omladine za rad omladinske organizacije. Jer, na mnogim bitnim tačkama se ne uspijeva ostvariti društvena uloga omladinske organizacije. A društvena uloga SSO se, u osnovi, ne ostvaruje u pogledu povezivanja interesâ omladine s interesima radničke klase i društva, u pogledu povezivanja društvene akcije omladine s akcijom organizovanih socijalističkih snaga u SSRN, zatim, u pogledu uloge osposobljavanja i uvođenja omladine u sistem samoupravnog odlučivanja i odgovornosti za društveni razvoj, u pogledu preuzimanja uloge organizovanja interesnih aktivnosti i stvaralaštva omladine i, napokon, u pogledu izražavanja socijalno-ekonomskih interesa omladine i političke artikulacije tih interesa u procesu samoupravnog i delegatskog odlučivanja. Povezivanje interesâ omladine s interesima radničke klase i društva ima svoju sadržinu u klasnim interesima radničke klase kao vodeće snage društva, interesima radničke omladine i interesima svih slojeva omladine za napredak u društvenom razvoju i u ostvarivanju ciljeva socijalističke revolucije. Djelovanje omladinske organizacije u društvenoj praksi iskazuje tendenciju nedovoljnog situiranja interesâ radničke omladine u programskoj aktivnosti SSO. U stalnom je opadanju i učešće radničke omladine u akcijama SSO i u strukturi izabranih organa SSO u opštinama, pokrajinama, republikama i federaciji. U tome

[8] Dubravka Velet, *Omladina u političkom sistemu*, u zborniku *Mlada generacija danas*, »Mladost«, Beograd, 1982, str. 257, tabela br. 2.

Digitized by Google

se krije opasnost da omladinska organizacija postane pretežno organizacija školske i studentske omladine. Angažovanje radne omladine i mladih poljoprivrednih proizvođača u omladinskoj organizaciji vrlo je skromno. Otuda i prodiranje snažne tendencije da SSO, osobito u urbanim sredinama, postane organizacija interesno-stvaralačke i zabavne aktivnosti školske omladine — omladine u procesu obrazovanja, odnosno onog dijela omladine koji nema vlastito proizvodno iskustvo i ne dijeli težinu klasnog položaja proizvođačke strukture društva; radničke klase, radničke omladine, poljoprivrednih proizvođača i nezaposlene omladine. Izostajanje radikalizacije problemâ radničke omladine u omladinskoj organizaciji neminovno ugrožava klasni, socijalistički karakter društvenog organizovanja omladine. To se u praksi iskazuje kroz sadržinu aktivnosti u kojoj su preovlađujuće: radno-takmičarske akcije, svečarske aktivnosti, zatim sportske i rekreativno-zabavne i interesno-stvaralačke aktivnosti omladine. Povezivanje društvene aktivnosti omladine s društvenom akcijom organizovanih socijalističkih snaga u sklopu SSRN kao fronta u praksi se ostvaruje vrlo malo, zapravo, samo u nekim oblastima: u masovnim društvenim akcijama kao što su izbori, samodoprinosi, velike omladinske radne akcije i obilježavanje značajnih datuma iz revolucionarne prošlosti. U drugim oblastima društvenog života: politici materijalnog razvoja društva, donošenju samoupravnih i delegatskih odluka od šireg značaja za društveni razvoj, rješavanju problema nezaposlenosti, kadrovskoj politici preobražaju sistema obrazovanja, promjeni odnosâ u sportu, jačanju materijalnog položaja društvenih organizacija — inicijative omladinske organizacije, i kad postoje, ne situiraju se u programe rada i odlučivanja SSRN. Zbog toga inicijative i prijedlozi omladinske organizacije ostaju, uglavnom, u zatvorenom krugu omladinske organizacije. One vrlo malo dolaze na dnevni red sindikalnih organizacija u organizacijama udruženog rada. Angažovanje omladinske organizacije u organizacijama udruženog rada ima, po pravilu, vrlo male efekte. Osnovne organizacije SSO u materijalnoj proizvodnji gotovo da se i ne bave pitanjima sticanja dohotka, raspodjelom, udruživanjem rada i sredstava, dohodovnim odnosima, konfliktima u samoupravnom odlučivanju radnikâ i tehnološkim inovacijama. Akcija omladinske organizacije u organizacijama udruženog rada vrti se u krugu radnog takmičenja i sportskih aktivnosti. U omladinskoj organizaciji se vrlo malo pokreću pitanja koja se integrišu u aktivnost SSRN. To je uslovljeno i neosposobljenošću omladinske organizacije da djeluje kao dio fronta — SSRN, a i vrlo sporim razvijanjem frontovske uloge SSRN, koji i dalje ima samo neke elemente frontovske uloge. Zajednički program akcije organizovanih socijalističkih snaga ne postoji, kao ni jedinstvena koordinacija izvršavanja usvojene politike. Sve delegatske i interesne inicijative omladinske organizacije ne postaju element akcije SSRN. I sam SSRN zbog toga nema životnu vitalnost koju bi imao kad bi djelovao kao front. Otuda i nedovoljan uticaj SSO

Digitized by Google

na proces delegatskog odlučivanja u skupštinama samoupravnih i društveno-političkih zajednica.

Djelovanje SSO u funkciji osposobljavanja i uvođenja omladine u sistem socijalističke samoupravne demokratije ne daje rezultate koji bi bili adekvatni stvaralačkim mogućnostima mladih ljudi. Riječ je o osposobljavanju omladine za uključivanje u proces delegatskog odlučivanja. U mjeri u kojoj je omladina uključena u delegacije i delegatska tijela ona preuzima i odgovornost za društvene odluke i društveni razvoj. SSO je u svojoj praktičnoj djelatnosti u velikoj mjeri zapustio aktivnost na organizovanju idejno-vaspitne aktivnosti u osposobljavanju za samoupravne i delegatske dužnosti. A mladi ljudi su armija novodolazećih samoupravljača i delegata. SSO nedovoljno pokreće aktivnost u podsticanju mladih ljudi da se aktiviraju i iskažu na mjestima odlučivanja i donošenja društvenih odluka u samoupravnim zajednicama i delegatskim skupštinama. Omladinska organizacija ne prati dovoljno aktivnost samoupravnih i delegatskih tijela i problematiku koja je značajna za omladinu, a o kojoj se odlučuje u delegacijama i delegatskim skupštinama.

Organizovanje interesnih aktivnosti i stvaralaštva omladine, onih aktivnosti koje na osnovu vlastitog interesovanja mladi ljudi ispoljavaju u sportu, zabavi, kulturnom i tehničkom stvaralaštvu i rekreaciji ima najveće mogućnosti za masovno okupljanje omladine i za ostvarivanje uticaja na njen socijalistički odgoj. Iako su interesne aktivnosti omladine najviše razvijene u vršenju društvene uloge SSO, one i dalje ne prate potrebe i interesovanja omladine. Te aktivnosti okupljaju nešto više od jedne trećine ukupne populacije mladih. Njihov razvoj nije pratio materijalni razvoj društva i savremena interesovanja i potrebe omladine. Rijetke su, na primjer, mjesne zajednice u kojima su stvoreni uslovi i afirmisana aktivnost pionirskih klubova — za stvaralaštvo pionira, kulturno-umjetnička društva, klubovi tehničkog stvaralaštva i slično. Samo se u oblasti sporta podstiče nešto masovnije okupljanje i aktivnost omladine u mjestu življenja mladih ljudi. Omladinska organizacija ne ispoljava inicijativu da se mijenja društveni tretman i materijalna osnova društvenih organizacija koje okupljaju omladinu. Osim toga, omladinska organizacija ostaje i dalje zatvorena za inicijative, prijedloge i stvaralaštvo mladih u društvenim interesnim organizacijama i zbog toga SSO ne ostvaruje svoju šansu da postane organizator masovne akcije omladine.

Izražavanje socijalno-ekonomskih interesovanja omladine i politička artikulacija tih interesovanja u procesu samoupravnog i delegatskog odlučivanja zasniva se na uskoj interesnoj osnovi. Interesi omladine za napredak u razvoju proizvodnih snaga, tehnološki progres, moderan privredni razvoj, za rješavanje problema nezaposlenosti, za primjenu principa raspodjele prema radu i za rješavanje stambenih problema imaju skromno učešće u programima rada i aktivnosti omladinske organizacije. Kad dio ovih interesovanja i postane sadržina akcije omladinske organizacije, te akcije ostanu

Digitized by Google

u okviru omladinske organizacije. Politička artikulacija socijalno-ekonomskih interesovanja ne ulazi u sadržinu šire društvene akcije i ne dobija frontovsku političku osnovu u SSRN za odlučivanje u samoupravnim i delegatskim tijelima. Problemi društveno-ekonomskog položaja omladine, u čemu se radikalno pojavljuje problem nezaposlenosti omladine, današnje savremene generacije mladih, nisu postali dominantna interesna osnova društveno-političke afirmacije SSO. U tome i leži osnovni uzrok opadanja povjerenja mlade generacije u SSO, u uspešnost njegove društvene akcije i, preko toga, akcije subjektivnog faktora. Mladi intenzivnije, otvorenije i radikalnije pokazuju odbojnost prema verbalizmu i forumskom vršenju društvene uloge subjektivnog faktora. Ako se društvena akcija omladinske organizacije ne napaja interesima omladine, ona se gasi, čak se gase i rukovodstva (organi), posebno u osnovnim, bazičnim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Nešto lakše se održavaju organi SSO na onim nivoima društvene organizacije gdje uz samoupravni, postoji i državni oblik organizacije: komuna, pokrajina, republika i federacija. To se ne dešava u drugim društveno-političkim organizacijama jer je osjetljivost članstva manja, a forumski način rada dosta tradicionalan. Time omladina pokazuje svoj odnos prema društveno-političkom organizovanju koje u sebi ne sadrži konkretnost interesa, društvenu akciju za promjenu stanja i modernu racionalnost. Svoje slobodno vrijeme mlada generacija želi racionalno upotrijebiti.

Tendencije koje se iskazuju u ostvarivanju društvene uloge SSO pokazuju da SSO u društvenoj praksi nije nosilac društveno-političke artikulacije cjeline interesovanja omladine u rješavanju njenih specifičnih problema i razvojnih problema društva. Istovremeno, te tendencije pokazuju da se »omladinska organizacija *zadržava na perifernim pozicijama i da se još uvijek sa nedovoljno smjelosti mladi ljudi uključuju u sve vidove samoupravljanja i upravljanja društvom uopšte*[9] (*kurziv* — M.P.).

3. Mogući elementi za revitalizaciju koncepcije društvenog organizovanja omladine

Aktuelizacija problemâ ostvarivanja društvene uloge SSO nameće nekoliko pitanja. Prvo se odnosi na ispitivanje uzroka zadržavanja omladinske organizacije na perifernim pozicijama i potiskivanja omladine iz procesa društvenog odlučivanja i preuzimanja odgovornosti za društveni razvoj. Analitičko traganje za odgovorom polazi od nekoliko bitnih momenata. Najprije, riječ je o preovlađujućem dejstvu elemenata klasično-političkog sadržaja koji se zadržavaju u praksi djelovanja omladinske organizacije. Tome u velikoj mjeri doprinosi klasično-politički način organizovanja i djelovanja drugih društveno-političkih organizacija. To je uslovljeno i sporim prevladavanjem elemenata klasičnog jednopartijskog mono-

[9] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, cit. izd., str. 208.

Digitized by Google

pola u vršenju avangardne uloge Saveza komunista. Vodeća idejna uloga SK zadata je kao unutrašnja pokretačka snaga u samoupravnoj organizaciji i u vršenju vlasti radničke klase. U društvenoj praksi ta se uloga ostvaruje i snagom idejnog predvođenja, ali u velikoj mjeri i posredstvom oslonca na moć državne vlasti. Ostvarivanje društvene uloge omladinske organizacije postavilo je dva pitanja: ili će omladinska organizacija ostati klasično-politička organizacija i time nužno forumski djelovati (djelovati preko organâ, a ne preko masovne aktivnosti omladine), ili će se raznijeti kao »demokratski front cjelokupne socijalističke omladine«[10] koji izražava mnoštvo omladinskih interesovanja — od ekonomsko-socijalnih, preko interesno-stvaralačkih, do zabavno-rekreativnih. Ovo prvo je preferirano u društvenoj praksi. Zato su i nastale nepovoljne tendencije u vršenju društvene uloge SSO. U mnogim elementima omladinska organizacija djeluje i živi kroz organe (forume). Jačanju klasično-političkih elemenata u ostvarivanju društvene uloge omladinske organizacije bitno je doprinijela stara svijest komunista o društvenom organizovanju omladine, čak i značajnog dijela komunista koji je angažovan u aktivnosti omladinske organizacije. Ovo drugo: razvijanje i jačanje omladinske organizacije iz društvenih interesovanja omladine koja su primarno svojstvena mladim ljudima javlja se u začetku. Mada je društveno-interesni osnov izvođenja programske sadržine i organizacione strukture omladinske organizacije dobio svoje mjesto na osnovi idejne koncepcije Treće konferencije SKJ, on nije uspio postati preovlađujući. U mjeri u kojoj se u tome nije išlo naprijed omladinska organizacija je gubila obilježje organizacije akcije i masovnog oblika društvene aktivnosti i organizovanja omladine. Idejni fond Treće konferencije u društvenoj praksi organizovanja omladine nije dovoljno stvaralački razrađivan, a što je najgore, statutarna koncepcija SSO nije kritički promatrana i dograđivana sa stanovišta njegove djelotvornosti u praksi. Prema organizacionom pitanju omladine SK se u protekloj deceniji nije odnosio kao prema jednom »od bitnih za djelovanje omladine«[11]. Postojeća organizaciona struktura klizi u okoštavanje i formalizaciju. Realne tendencije ispoljene u potiskivanju društvenog uticaja SSO na angažovanje omladine u društvenom razvoju i rješavanju njenih i društvenih problema nameću potrebu traganja za revitalizacijom koncepcije društvenog organizovanja omladine. Osnovu za traganje u tom cilju sadrži idejni fond Treće konferencije i saznanja o ostvarivanju društvene uloge SSO u praksi. »Traganje za odgovarajućim oblicima organizovanosti u jeku bitke za samoupravne odnose mora biti praćeno i rizicima, ali i *odgovornošću za te rizike (kurziv* — M.P.). A u velikim sredinama su mogući eksperimenti i u organizacionom pogledu koji bi bili pažljivo praćeni. Ono što se u njima pokaže pozitivnim valjalo bi prihvatiti za širu akciju i primjenu, kako bi postala sastavni dio

[10] E. Kardelj, ibid., str. 211.

[11] Tito: Riječ na Trećoj konferenciji SKJ, *Treća konferencija SKJ*, IC »Komunist«, Beograd, 1972, str. 11.

Digitized by Google

dalje borbe za potpuniju organizovanost mlade generacije.«[12] Omladinsko društveno stvaralaštvo, idejno stvaralaštvo Saveza komunista, oslonjeno na spoznaju nauke, može dati dosta novih inicijativa u pravcu kreacije društvenog organizovanja omladine na dostignutom stepenu društvenog razvoja i savremenih interesovanja omladine. U prilog takvih inicijativa valja razmišljati o mogućnim elementima revitalizacije sadašnje koncepcije društvenog organizovanja omladine. To se odnosi na četiri bitna elementa: prvo, situiranje društveno-interesne sadržine u kreaciji osnove organizacione strukture SSO, i to u osnovnim ćelijama samoupravne organizacije društva: OOUR, mjesnoj zajednici, školi i selu. Drugo, utemeljenje delegatskog principa u kreaciji zajedničkih programa akcije koji nastaju iz svih interesovanja mladih i svih dijelova omladine i političke artikulacije tih interesa u organima SSO u komuni i širim zajednicama. Treće, uspostavljanje oblikâ demokratske povezanosti interesovanja omladine i na tome zasnovane društvene akcije omladine sa akcijom svih organizovanih socijalističkih snaga u SSRN. Četvrto, cjelinu društvene i programske akcije omladinske organizacije valja više usmjeravati u oblasti interesne aktivnosti i kroz to uticaja na idejno usmjeravanje i socijalistički odgoj omladine i njeno osposobljavanje za uključivanje u delegatsko odlučivanje. U pogledu moguće inovacije, u kreaciji interesne osnove organizacione strukture SSO u mjestu rada i življenja omladine — osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama, valja, u stvari, promišljati interesnu sadržinu motivacije omladine za angažovanje u osnovnom obliku aktivnosti: osnovnoj organizaciji SSO. U tome se, kao osnovni kriterij, pojavljuje interesovanje budućih generacija u dobu od trinaest godina i nadalje. Nesporno je da sadržinu interesovanja, a sociološka istraživanja to potvrđuju, čini interes za druženje i svi vidovi stvaralaštva — kulturnog, tehničkog i sličnog, interesi za samoupravno rješavanje socijalnih problema i svi vidovi interesne aktivnosti kao što je sport, rekreacija, zabava i drugi. Na toj osnovi valja okupljati omladinu i stvarati osnovne organizacione oblike. U tim organizacionim oblicima bila bi čvršća identifikacija interesâ s organizacionim izrazom (oblikom) organizovanja osnovne organizacije. Marksistički kružok bi bio, na primjer, samo jedan oblik aktivnosti kao što je i sportski i kulturni oblik i drugi vidovi stvaralaštva. Zajednički izraz svih oblika interesne, stvaralačke i društveno-idejne aktivnosti omladine činio bi organizaciju SSO u OOUR, mjesnoj zajednici, školi, fakultetu i selu. Organizacija bi imala zajedničko delegatsko tijelo — rukovodstvo. Ono bi se konstituisalo iz svih interesnih oblika aktivnosti omladine. Bavilo bi se organizovanjem akcije mladih u svim oblastima interesovanja omladine — i socijalno-ekonomskim i stvaralačko-interesnim. Te organizacije bi birale delegate za zajedničke organe SSO u komuni, a komuna bi bila osnova za delegate u širim zajednicama. Time bi se cjelovito primijenio delegatski princip u izražavanju interesâ omladine. Primjena delegatskog principa od-

[12] Veljko Vlahović, *O omladini*, cit. izd., str. 141.

Digitized by Google

lučivanja u izražavanju interesâ omladine omogućila bi da se razmatraju specifični problemi dijelova omladine na svim nivoima organizovanja društva. Tako bi, na primjer, uz primjenu delegatskog principa, mladi poljoprivrednici preko delegatskih organa, SSO, mogli politički artikulisati svoje interese i boriti se za njihovo realizovanje u odlučivanju delegatskih skupština. Izbjeglo bi se načelno razmatranje problemâ svih dijelova omladine. Nezaposleni bi u takvoj organizacionoj delegatskoj strukturi SSO mogli radikalno postaviti svoje probleme i tražiti puteve za njihovo rješavanje. Mladi tehničari, uključeni u klubove Narodne tehnike, mogli bi, preko organa SSO, izvršiti interesnu mobilizaciju omladine za tehničko-tehnološki razvoj zemlje i slično. Tako bi društveno angažovanje omladine imalo karakter specifičnog oblika njenog interesnog organizovanja. U socijalističkoj samoupravnoj demokratiji vrši se podruštvljavanje političke sfere i interesno postaje osnova angažovanja ljudi. Uspostavljanje oblikâ demokratske povezanosti omladine sa akcijom organizovanih socijalističkih snaga u sklopu SSRN nije potreba i problem samo omladinske organizacije. Ustavna je obaveza SSRN da stvara mogućnosti za angažovanje i uticaj omladine u rješavanju »suštinskih životnih pitanja društva u cjelini i onih pitanja koja se neposredno tiču mladih.[13] Preko toga interesi omladine dobijaju najširu političku osnovu za rješavanje u samoupravnim i delegatskim tijelima. U savremenim društvenim kretanjima artikulaciju omladinskih interesovanja SSRN može izvršiti ukoliko se angažuje na rješavanju problemâ nezaposlenosti mladih, problemâ omladine na selu, reforme obrazovanja, standarda učenika i studenata i afirmacije radničke omladine u procesu samoupravnog odlučivanja. U tom smislu godišnji programi rada organâ SSRN imali bi konkretnu sadržinu sa područja omladinskih interesovanja i omladinskih problema.

Usmjeravanje cjeline društvene akcije omladine na socijalističkom odgoju i usmjeravanju omladine preko interesnih vidova aktivnosti i uključivanja u delegatsko odlučivanje ima duboko klasno značenje: bez borbe za idejno usmjeravanje budućih generacija i bez njihovog preuzimanja odgovornosti za društveni razvoj ne može biti kontinuiteta u razvoju revolucije.

4. Promjena odnosa SK prema društvenom organizovanju, stvaralaštvu i perspektivi omladine — bitna pretpostavka izlaska iz krize društveno-ekonomskog razvoja

Krizni procesi u društveno-ekonomskom razvoju i stagnacija koja nastaje kao posljedica takvih kretanja najviše pogađaju omladinu jer se ona nalazi na početku života. Ako period društveno-ekonomske stagnacije potraje duže, to može uticati ne samo na zaoštravanje materijalnog položaja omladine, već i na gubljenje perspektive kod omladine. Za mlade gubljenje perspektive može imati dejstvo

[13] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, cit. izd., str. 211.

Digitized by Google

na opadanje učešća omladine u preuzimanju svih vrsta društvene odgovornosti. To može imati uticaja i na opadanje povjerenja omladine u avangardnu sposobnost SK.

Sva pitanja koja se postavljaju kao najbitnija pitanja društvenog položaja i perspektive omladine; razvoj proizvodnih snaga, privredna stabilnost, samoupravni položaj radnika u proširenoj reprodukciji, zapošljavanje omladine, klasna sadržina socijalističkog odgoja u društvu, osvajanje savremenih dostignuća u razvoju nauke i tehnologije — pojavljuju se i kao najbitnija pitanja budućeg razvoja revolucije na osnovama socijalističke samoupravne demokratije. Rješavanje tih pitanja u isto vrijeme znači otvaranje perspektive za mlade generacije i jačanje povjerenja omladine u revolucionarnu akciju Saveza komunista.

Savez komunista je u idejnim osnovama Programa SKJ, Ustava SFRJ i Dugoročnog programa inicirao pravac i sadržinu razvoja društvenih odnosa kao samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. U tom novom društvenom odnosu u kome su vodeći interesi — interesi radničke klase sadržana je najšira osnova za afirmaciju društvene uloge i stvaralaštva omladine. To je i podsticalo i omogućilo svestrano učešće i angažovanje omladine u socijalističkom samoupravnom razvoju jugoslovenskog društva. U društvenom razvoju tokom posljednje decenije zaoštrile su se društvene protivurječnosti samoupravljanja u razvoju, na jednoj, i etatističko-birokratskog monopola u upravljanju društvenom reprodukcijom, na drugoj strani. Ta protivurječnost utiče na nastajanje nepovoljne tendencije u ostvarivanju samoupravne pozicije radničke klase (udruženog rada), proizvodnosti rada i podruštvljavanja politike. Etatistički monopol u upravljanju dohotkom ostvaruje uticaj na vršenje društvene uloge SK kao avangarde radničke klase. SK se nedovoljno, u nekim elementima, distancira od oslonca na moć državne i poslovodne strukture u društvu. Nastaju odnosi u koje se uvlači opasnost odvajanja SK od radničke klase i njenih samoupravnih radničko-klasnih interesa. U mjeri u kojoj postoji ta opasnost postoji i mogućnost udaljavanja SK od interesnih težnji i problemâ današnjih generacija omladine. Realno, ta opasnost postoji onoliko koliko postoji na djelu tendencija odlaganja ostvarivanja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, kao društvenog programa prevladavanja krize društveno-ekonomskog razvoja jugoslovenskog društva. Upravo zbog toga u društvenoj praksi se za odnos SK prema omladini i njenim stvaralačkim mogućnostima i društvenom angažovanju postavljaju ova pitanja: kakav je odnos SK prema uticaju na formiranje socijalističke samoupravne svijesti mladih, kakav je odnos SK prema angažovanju omladine i aktiviranju njenih stvaralačkih mogućnosti i kakav je odnos SK prema mogućnostima revitalizacije idejne koncepcije društvenog angažovanja omladine? U traganju za mogućim elementima odgovora na ova pitanja ide se i ka zaokruženju odgovora na pitanje koliko mobilizacija omladine može doprinijeti izlasku iz krize društveno-ekonomskog razvoja.

Digitized by Google

Uticaj SK na formiranje socijalističke samoupravne svijesti mladih ostaje bez većih efekata ako se ne zasniva na klasnim odnosima i realnim tokovima društveno-ekonomskih i političkih odnosa. Savez komunista u svojoj praktično-političkoj akciji i u operacionalizaciji svoje politike sporo prelazi sa načelnog opredjeljenja na promjenu odnosâ u praksi. Otuda se sporo odvija proces primjene Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. U odnosu prema omladini (novodolazećim generacijama) ne razvijaju se metode idejno-vaspitnog rada SK koje bi obezbijedile stvaranje svijesti mladih o društvenoj suštini ekonomske stabilizacije: promjena u samoupravnom položaju radničke klase u upravljanju dohotkom i promjena u pogledu proizvodnosti rada i većeg uključivanja udruženog rada Jugoslavije u svjetsku podjelu rada. Aktivnost SK ostaje prilično u zatvorenom krugu foruma — ona se manje bavi mobilizacijom masa i omladine. U praksi je nedovoljno razvijena svijest omladine o društveno-klasnoj suštini Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije. Ta svijest omladine se više formira na vlastitom iskustvu nezaposlenosti, odnosno pogoršanja društveno-ekonomskog položaja. U određenim elementima ona se pojavljuje kao svijest trpljenja teškoća koje su uzrokovane ekonomskom krizom i kao svijest pasivnog iščekivanja. Nemoć SK da napravi prodor ka svestranom ostvarivanju politike ekonomske stabilizacije pojavljuje se kao i nemoć omladine, odnosno njeno potiskivanje kao kreativne snage društva. Aktiviranje stvaralačkih mogućnosti omladine, zbog nedovoljnog oslonca SK na snagu masa i zapuštanja rada u masama, ima skromne rezultate. U OOSK i organima SK dosta je nerazvijena svijest o kreativnoj snazi omladine i potrebi njenog angažovanja i uključivanja u rješavanje problemâ društvenog razvoja. Najteži problem savremene generacije mladih — nezaposlenost — blago se tretira u OOSK i organima SK. U odnosu prema ovom pitanju preovlađujući je socijalni pristup. Nema klasne radikalizacije ovog problema u idejama i svijesti komunista. Tom problemu se ne prilazi kao pitanju dominantno razvojne naravi. Nema širokog oslanjanja na inicijativu i stvaralaštvo omladine. U kreaciji politike razvoja ne integrišu se težnje i vizije omladine. Zanemaruje se to da je omladina, zajedno sa drugim stvaralačkim potencijalima društva, nosilac znanja za osvajanje primjene novih tehničko-tehnoloških dostignuća u razvoju savremenih proizvodnih snaga. Bez zaoštravanja odnosa SK prema problemu nezaposlenosti kao osnovnom pitanju društvenog napretka i bez svestranog angažovanja omladine u rješavanju tog problema može doći ne samo do većeg zastoja u materijalnom razvoju, već i do konflikta omladine i društva. Prema tome, odnos SK prema otvaranju perspektive za rješavanje glavnih socijalno-ekonomskih problema omladine i prema stvaralačkom angažovanju omladine u samoupravnom društvenom razvoju pojavljuje se kao odnos SK prema kontinuitetu i budućnosti revolucije. Dinamizam i stvaralaštvo mladih čine nezamjenljivu snagu za prodore avangarde u neosvojeno. Nije dovoljno imati viziju društvenih promjena. Vodeće snage društva

Digitized by Google

moraju, da bi obezbijedile realizaciju vizije, mijenjati odnos snaga, a mijenjati odnos snaga znači biti stalno u idejnoj borbi i diferencijaciji radi osvajanja povjerenja masa.

Odnos SK prema društvenom organizovanju omladine jeste, u stvari, odnos prema socijalističkom odgoju i usmjeravanju mlade generacije u odnosu na ciljeve revolucije. U savremenim tokovima idejne borbe za socijalistički odgoj i društveno usmjerenje mlade generacije SK je zapljusnut poplavom forumskog odnosa prema mladima, njihovom idejnom usmjerenju i njihovim interesovanjima. Forumski odnos se osjeća i u OOSK i u organima SK. Organi SK u opštinama svoju komunikaciju sa omladinom dominantno uspostavljaju preko organâ SSO. Ne prati se svestrano empirijski iskaz interesnih težnji omladine u bazi društva: OOUR, mjesnoj zajednici, školi, fakultetu i u društvenoj organizaciji omladine. Ako se i prati, to se čini u komunikaciji sa rukovodstvom (organom) SSO u komuni, a zapostavlja se praćenje OOSK u radu sa omladinom. Idejno usmjerenje Treće konferencije SKJ da se u svakom obliku organizovanja omladine idejno prati i analizira rad komunista ne ostvaruje se u praksi. Vrlo je malo, čak zanemarljivo, mjera idejno-političke odgovornosti koje su izrečene u OOSK za nerad komunista u omladinskim organizacijama, iako ima ne mali broj mjesnih zajednica i škola u kojima i ne djeluje omladinska organizacija. Zbog dejstva klasično-političkog momenta u svijesti komunista, u vršenju društvene uloge SSO u radu omladinske organizacije interesna komponenta još nije postala dominantna. Posljedice se ispoljavaju u sužavanju masovnosti u učešću omladine u aktivnostima omladinske organizacije. Uz to, komunisti ne situiraju omladinske probleme u organe SSRN i delegatske skupštine, pa omladinski problemi u društvu, iako su primarno društveni, ostaju jedino omladinski. I jedno i drugo u praksi valja promijeniti ukoliko SK želi zaokret u ostvarivanju idejne koncepcije Treće konferencije SK o društvenom organizovanju omladine.

Idejna i klasna popustljivost organizacija i organâ SK u praćenju rada komunista sa omladinom dovela je do slabljenja odgovornosti komunista za socijalistički odgoj omladine, političku artikulaciju problemâ i interesovanja omladine i angažovanja omladine u društvenom životu. Omladinski život i omladinski problemi mnogo su potisnuti iz sadržaja unutarpartijskog života. To može biti najveća opasnost za SK i voditi njegovoj birokratizaciji i gubljenju njegovog oslonca u masama. U unutarpartijske odnose uvlači se svijest da rad sa omladinom nije jedan od najprečih revolucionarnih zadataka. U kritici te tendencije valja se vraćati titovskom iskustvu i nasljeđu. U tome je naročito poučna i uvijek aktuelna Titova misao: »Kad sam došao u zemlju krajem 1936. godine posebno sam želio da se upoznam sa stanjem među omladinom. *To sam ja smatrao jednim od svojih najvažnijih partijskih zadataka.*«[14] *(kurziv* — M.P.)

[14] Tito: Razgovor sa direktorom i glavnim urednikom »Mladosti«, prema posebnom izdanju *Tito i mladi*, »Mladost«, Beograd, str. 4.

Digitized by Google

Milan Ranković

Kultura, tržište, SIZ-ovi i društvo

(Aktuelni društveno-ekonomski problemi naše kulture)

Odnos kulture prema tržištu predstavlja stalni društveni problem. Ta stalnost ima objektivni karakter. Taj se problem ne može rešiti jednom zauvek. On je integralni deo društveno-istorijskog razvoja i biće takav sve dok budu postojala klasna društva. Prema tome, iz toga što često postaje predmet društvene pažnje ne treba zaključivati da je samo kultura u pitanju. Odnos prema tržištu nije problem koji mora neprekidno da rešava samo kultura. Njega stalno rešava i privreda.

Ipak, odnos prema tržištu za kulturu je na osoben način sudbonosan. Njeno stvaralačko biće je izuzetno osetljivo na efekte tržišta. Tržište ima protivrečni karakter u odnosu na stimulaciju kulturnog stvaralaštva. Neki od efekata tržišta su stimulativni, a neki su izrazito destimulativni za razvoj kulturnog stvaralaštva. Osim toga, tržište posreduje između kulturnih stvaralaca i recipijenata kulturnih proizvoda. Stvaralački čin se definitivno osmišljuje tek u kulturno adekvatnom doživljaju recipijenta. Prema tome, tržište ne samo da razdvaja biće kulture, postavljajući se između stvaraoca i recipijenta, već uslovljava i jednog i drugog.

U ovom članku nećemo se baviti složenim teorijskim analizama odnosa kulture i tržišta, iako i za njih ima mesta, posebno u ovom istorijskom trenutku. Namera nam je da, u svetlosti nekih

Digitized by Google

karakterističnih pokazatelja[1], sažeto ukažemo na nove probleme koje rađa aktuelna faza u razvoju odnosa kulture i tržišta u našem društvu. Prvenstveno ćemo imati u vidu položaj kulture u SR Srbiji van pokrajina, što ne znači da neće biti uključene i izvesne komparacije s položajem kulture u drugim republikama i pokrajinama.

U periodu velikih ekonomskih teškoća u kojima se našlo naše društvo ekonomska racionalnost privrednog poslovanja javlja se kao osnovni uslov izlaska iz tih teškoća, a samim tim i kao imperativ uspešnijeg društvenog razvoja. Pri tom je razumljivo što se osnovni pokazatelj takve ekonomske racionalnosti vidi u doslednijem oslobađanju delovanja zakonitosti tržišta i u njihovom poštovanju, nasuprot ekonomskom voluntarizmu političkog subjektivizma, koji je rezultirao u mnogim »političkim fabrikama« i drugim ekonomski promašenim investicijama. Zahtev za okretanje ka tržištu postao je opšte mesto mnogih političkih govora i novinskih tekstova. U takvom društveno-ekonomskom kontekstu dolazi do izvesnog potiskivanja problematike kulture iz težišta društvene pažnje; smatra se da sudbina našeg društva u ovom istorijskom momentu ne zavisi u prvom redu od rešavanja problemâ kulture, već i od nastojanja (koje je u izvesnoj meri i spontano) da se u tržištu potraže rešenja svih problema kulture. Tako se u izvesnom smislu obnavlja, bar kad je o kulturi reč, jedna ranija situacija, nastala u vezi s takozvanom »privrednom reformom«, kada su se javila mišljenja da je jedini pravi put oslobađanja kulture od birokratskog subjektivizma — njeno potpuno prepuštanje tržištu. Pri tom se činilo jedno bitno ogrešenje o kulturu: gubila se iz vida, ili se zapostavljala, njena specifičnost. A ta specifičnost nije jednostavna, niti je lako odrediva. Zbog toga ju je bilo lakše zanemariti nego je utvrđivati. Specifičnost kulture nije vezana samo za unutrašnju stvaralačku prirodu kulturnih delatnosti, već se može utvrditi i u složenosti društveno-ekonomskog položaja pojedinih njenih segmenata. Kultura u celini nema isti položaj prema tržištu, niti tržišni odnosi na isti način deluju na svaku komponentu njene strukture.

Ukazivanjem na fundamentalni karakter koji ima nejednak položaj pojedinih kulturnih delatnosti u odnosu na tržište niukoliko ne nameravamo da zanemarimo objektivni karakter koji imaju tržišni odnosi u ovoj istorijskoj fazi razvoja jugoslovenskog društva. Tržišni odnosi su integralni deo robno-novčanih odnosa i predstavljaju objektivnu nužnost razvoja čitavog savremenog sveta. Iluzorno bi bilo izmišljati neku kulturnu politiku van njihovih objektivno datih koordinata. Međutim, priznavanje objektivne nužnosti tržišnih odnosa ne znači istovremeno odustajanje od moguće dru-

[1] Najveći deo podataka korišćenih u ovom članku uzet je iz sledećih materijala: »Lična potrošnja u kulturi« (Informacije Saveza kulturno-prosvetne zajednice Jugoslavije, br. 103 od 13. marta 1983), »Samoupravne interesne zajednice kulture« (Informacije Saveza kulturno-prosvetnih zajednica Jugoslavije, br. 129 od 31. maja 1984) i »Materijalni položaj kulture i mere za poboljšanje položaja pojedinih delatnosti kulture« (izvršno veće Skupštine SR Srbije, Beograd, septembra 1984).

Digitized by Google

štvene intervencije u one njihove efekte koji se mogu pokazati kao negativni za razvoj naše kulture. Pošto je lako dokazati da se ciljevi kulturne politike našeg samoupravnog društva ne ostvaruju automatski na tržištu, neophodno je, imajući u vidu njegov objektivni karakter, izgraditi funkcionalan sistem odnosa i instrumenata u našem društvu kojima će se obezbeđivati onaj deo tih ciljeva koji tržište ne samo da ne može da obezbedi, već u mnogim slučajevima i odlaže, ili čak i sprečava njihovo obezbeđivanje.

Prema tome, niti je reč o zanemarivanju uloge tržišnih odnosa u kulturi, niti o idealizovanju njihovih efekata.

Složena strukturiranost kulturnih delatnosti se u još većoj meri komplikuje kad je sagledano u odnosu na način obezbeđivanja njihove materijalne reprodukcije. Pojedini segmenti kulture imaju dijametralno suprotan položaj u odnosu prema tržištu: dok se jedne kulturne delatnosti gotovo u potpunosti materijalno reprodukuju na tržištu, dotle za druge prihod sa tržišta predstavlja gotovo simboličnu vrednost u odnosu na njihov ukupni prihod, koji oni najvećim delom ostvaruju preko SIZ-ova kulture. Ova dva umnogome različita načina sticanja materijalnih sredstava objektivno dele delatnosti kulture, određujući im u velikoj meri različit društveno-ekonomski položaj, ali utiču i na samo vršenje tih delatnosti, usmeravaju na određeni način, ili sputavaju, ostvarivanje njihove suštinske kulturne funkcije. Ova činjenica je najčešće i najvećim delom zanemarena u praksi društveno-ekonomskih odnosa, a posebno u praksi dalje izgradnje društveno-ekonomskog sistema i njegovih novih instrumenata. Međutim, treba imati u vidu da ova dva osnovna načina sticanja materijalnih sredstava ne obuhvataju jednak broj kulturnih delatnosti, niti su prihodi koje oni donose kulturi — ravnopravni. Najveći deo prihoda organizacije udruženog rada u kulturi Srbije van SAP ostvaruju na tržištu (85,24%), a znatno manji deo (14,76%) dobijaju od SIZ-ova kulture.[2]

U toku poslednjih pet godina pojedine kulturne delatnosti u SR Srbiji van SAP ostvarivale su prihod na tržištu u odnosu na svoj ukupni prihod u sledećim procentima:

OUR-i distribucije i tehničke opreme filmova	100%
OUR-i izdavačke delatnosti	99,3%
bioskopi	91,6%
OUR-i snimanja filmova	86,2%

Najmanji prihod na tržištu u odnosu na svoj ukupni prihod ostvaruju biblioteke, arhivi i organizacije za zaštitu kulturnih dobara. One u SIZ-ovima ostvaruju sredstva u sledećim procentima:

[2] Izveštaj IV Skupštine SR Srbije. Podaci se odnose na 1983. godinu.

Digitized by Google

biblioteke	78,1%
arhivi	77,3%
organizacije za zaštitu kulturnih dobara	64,4%[3]

Značajno je napomenuti da udeo sredstava SIZ-ova kulture u odnosu na ukupna sredstva kojima se obezbeđuju prihodi OUR-a u kulturi Srbije van pokrajina poslednjih godina opada. Tako je, na primer, taj udeo u 1980. godini iznosio 22%.

Postavlja se pitanje: da li u ovom smanjivanju procenta sredstava kojima raspolažu SIZ-ovi za kulturu u odnosu na ukupna sredstva koja organizacije udruženog rada u kulturi ostvaruju na tržištu treba videti pozitivnu ili negativnu činjenicu? S jedne strane, može se zaključiti da je smanjivanje sredstava SIZ-ova znak ekonomskog osamostaljivanja OUR-a kulture, uvećanja njihove sposobnosti da se na tržištu autoreprodukuju. S druge strane, može se zaključiti da u tome treba videti slabljenje onih delatnosti kulture koje se ni do sada nisu mogle autoreprodukovati na tržištu, a jačanje onih koje su, po sadržini svoje delatnosti i po načinu na koji se ona materijalizuje, i do sada bile izuzetno pogodne za tržišnu autoreprodukciju. Ako u tom smislu podsetimo na one kulturne delatnosti koje se najuspešnije autoreprodukuju na tržištu, videćemo da su to izdavačke i filmske radne organizacije. Tako, na primer, iako cena knjige raste, kao i troškovi štampanja i papir, što izdavačke kuće dovodi poslednjih godina u sve teži položaj, one ipak imaju najveće učešće u ukupnim sredstvima OOUR-a kulture: ono je za teritoriju Srbije van SAP 1983. godine bilo 67% od ukupnih sredstava OOUR-a kulture koji rade na pomenutoj teritoriji. Zanimljivo je da to njihovo učešće poslednjih godina raste (1981. godine bilo je 61,36%). Kinematografija u odnosu na izdavačku delatnost ima u ovom smislu znatno skromniji položaj: njeno je učešće u 1983. godini bilo samo 8,45%.[4]

Materijalna sredstva koja SIZ-ovi kulture dodeljuju OUR-ima kulture nemaju samo čisto finansijski efekat. Preko tih materijalnih sredstava vrši se određeni (manji ili veći) društveni uticaj. Društveni uticaj koji se vrši na kulturu posredstvom SIZ-ova nije jednostavno merljiv samo visinom materijalnih sredstava; izdvajanje većih materijalnih sredstava za određenu kulturnu delatnost ili manifestaciju ne obezbeđuje automatski i veći kulturni uticaj. Ali se društveni uticaj nesumnjivo vrši i na ovaj način.

Ako se zna da sredstva koja radne organizacije kulture u proseku ostvaruju preko SIZ-ova čine jednu petinu njihovih ukupnih sredstava, a da su SIZ-ovi najpogodniji oblik organizovanog vršenja društvenog uticaja na kulturu, onda je jasno da smanjivanje sredstava SIZ-ova u odnosu na ukupna sredstva OUR-a kulture objektivno vodi umanjivanju društvenog uticaja na razvoj kulture. Ostaje nerazjašnjeno da li se sve većim prepuštanjem kulture

[3] Izveštaj Izvršnog veća Skupštine SR Srbije.

[4] Isto.

Digitized by Google

tržištu svesno opredeljujemo za umanjivanje društvenog uticaja na kulturu ili je taj proces proizvod stihije.

Materijalni troškovi radnih organizacija u kulturi u periodu inflacije veoma brzo rastu, jer se određuju na tržištu. U toku samo jedne godine inflacija obezvređuje trogodišnji porast sredstava SIZ-ova kulture u Srbiji van pokrajina. Porast materijalnih troškova ne nadoknađuje se porastom sredstava koja te radne organizacije dobijaju od SIZ-ova kulture zato što su sredstva SIZ-ova limitirana društvenim bilansima. To pogađa sve organizacije udruženog rada u kulturi, a posebno one koje imaju najmanje mogućnosti da se materijalno autoreprodukuju na tržištu. Zbog toga mnoge od njih nemaju sredstava ni za osnovnu, a ne samo za proširenu reprodukciju. U takvim OUR-ima kulture se ne ostvaruje raspodela prema radu, jer su sredstva unapred limitirana bez obzira na to kakav se kvalitet rada u njima ostvaruje.

Kada se razmatra položaj SIZ-ova kulture, ne bi trebalo gubiti iz vida ni način na koji se obezbeđuju sredstva za njihovu delatnost, koji i dalje ima parafiskalni karakter. Formiranje sredstava putem doprinosa zadržalo je bitne karakteristike fondovskog načina prikupljanja sredstava. SIZ-ovi su distributivni centri tako sakupljenih sredstava. Udruživanje sredstava obavlja se unapred, prema pretpostavljenom, a ne prema izvršenom radu. Mehanizam formiranja sredstava objektivno je osamostaljen i od onih od kojih se uzima i od onih kojima se daje. Izdvajanje sredstava vrši se putem procentualnog ograničavanja njihovog rasta u odnosu na ukupno izdvojena sredstva u protekloj godini.[5]

Osim prihoda koje OUR-i kulture ostvaruju na tržištu i u SIZ-ovima kulture, treba imati u vidu i ukupne rashode stanovništva za kulturu, koji nisu metodološki ujednačeno i sistematski praćeni. Retke podatke o tom pitanju pružaju Informacije br. 103. U njima se navodi da su ukupni rashodi stanovništva Jugoslavije za kulturu, zabavu i razonodu u 1981. godini iznosili 45,934.600.000 dinara. Ta je suma gotovo četiri puta veća od ukupnih prihoda kojima je u istom periodu raspolagalo 527 SIZ-ova kulture, a gotovo sedam puta veća od sredstava koja su te godine OUR-i kulture dobili od SIZ-ova kulture.[6]

Dok društvo malo može da utiče na onaj deo materijalnih sredstava koja građani troše na tržištu za zadovoljavanje svojih kulturnih potreba, razmotrimo kako ono utiče tamo gde može više da utiče, a to su SIZ-ovi kulture.

Sredstva koja su u 1983. godini ostvarila 532 jugoslovenska SIZ-a kulture čine 2,42% sredstava zajedničke potrošnje.[7] U SIZ-ove kulture 1983. godine slilo se 17,490.000.000 dinara. Od toga 732.000.000 dinara predstavljaju neutrošena sredstva iz prethodne godine, koja su preneta u 1983. godinu. U pomenutom materijalu

[5] Informacije br. 129, str. 20.

[6] Informacije br. 103, str. 10.

[7] Informacije br. 129, str. 12.

Digitized by Google

se ukazuje na netačno statističko iskazivanje tih sredstava. Ta se sredstva iskazuju dva puta kao izdatak: i u 1982. i u 1983. godini. Tako se ostavlja utisak da su prihodi SIZ-ova veći nego što su realno bili.

Ukupna sredstva 532 SIZ-a kulture u 1983. godini učestvovala su u ukupnim prihodima svih SIZ-ova i fondova u Jugoslaviji namenjenim zadovoljavanju zajedničkih i drugih potreba sa svega 1,62%. U tom procentu, koji izražava jugoslovenski prosek, Srbija van pokrajina učestvovala je samo sa 0,93%. To je najmanje učešće u odnosu na sve ostale republike i pokrajine, od kojih sve ostale imaju gotovo dvostruko veće učešće, a jedna od njih, Makedonija, 3,3 puta veće učešće.

Sredstva SIZ-ova kulture proističu pretežno iz doprinosa iz ličnih dohodaka radnikâ zaposlenih u privredi i društvenim delatnostima i doprinosa iz ličnih dohodaka radnih ljudi građana. U ukupnim sredstvima za zajedničke i druge potrebe, koja se formiraju iz ovih izvora, kultura participira relativno malo: od svakih 100 dinara dobijenih iz doprinosa iz ličnih dohodaka kultura je dobijala tri dinara.[8]

Ako se uporede stopa rasta rashoda SIZ-ova kulture u Jugoslaviju za poslednjih sedam godina (od 1977. do 1983. godine, zaključno s tom godinom) i stopa rasta društvenog proizvoda Jugoslavije, videće se sledeće: Srbija van pokrajina imala je 1978. godine za 1,5 puta višu stopu rasta od stope rasta društvenog proizvoda (što znači da se tada nalazila iznad jugoslovenskog proseka koji je bio 1,3). U 1983. godini Srbija van pokrajina je imala 2,2 puta nižu stopu rasta od stope rasta društvenog proizvoda (jugoslovenski prosek je u toj godini bio za 1,8 puta niži od stope rasta društvenog proizvoda). Znači da su izdaci zajednica kulture Srbije van pokrajina opadali znatno brže od jugoslovenskog proseka. Dok je 1978. godine stopa rasta izdataka za kulturu u Jugoslaviji samo u Hrvatskoj bila viša od one u Srbiji van pokrajina (stopa rasta u Hrvatskoj tada je bila viša za 2,0 od stope rasta društvenog proizvoda), dotle je u 1983. godini od Srbije van pokrajina lošije stajala samo Crna Gora sa stopom rasta koja je bila za 2,7 puta niža od stope rasta društvenog proizvoda).

Ako se izdaci SIZ-ova kulture u Jugoslaviji dovedu u odnos prema broju stanovnika, onda se može videti da su izdaci SIZ-ova kulture Srbije van pokrajina u 1983. godini iznosili 540,70 dinara po stanovniku, dok je jugoslovenski prosek bio 658,15 dinara po stanovniku. Manji izdaci SIZ-ova kulture po stanovniku od onih u Srbiji van pokrajina bili su te godine u Crnoj Gori (537,00), Bosni i Hercegovini (314,00) i na Kosovu (305,05), dok je Slovenija na čelu ove liste sa 1.572,25 dinara po stanovniku. Iako Srbija van pokrajina ima tri puta više stanovnika od Slovenije, u njoj se za SIZ-ove kulture izdvaja samo 3,2% više sredstava nego u Sloveniji. To znači da su izdvajanja za kulturu preko SIZ-ova kulture po

[8] Informacije br. 129, str. 15.

Digitized by Google

stanovniku u Srbiji van pokrajina tri puta manja nego u Sloveniji, a ista u apsolutnom iznosu. Ovaj podatak treba posmatrati i u svetlosti činjenice da se na teritoriji Srbije van pokrajina nalazi najveći jugoslovenski kulturni centar — Beograd, u kome se, na primer, izdaje oko 40% od ukupne jugoslovenske produkcije knjiga i brošura. Na teritoriji Srbije van pokrajina nalazi se polovina svih jugoslovenskih OUR-a izdavačke i filmske delatnosti (izuzev bioskopa), kao i četvrtina svih OUR-a kulture u SFRJ koji sredstva stiču preko SIZ-ova kulture.

Da li navedeni podaci odražavaju stepen kulturne razvijenosti određene sredine ili stepen njene ekonomske razvijenosti? Moguće je da je u nekima od jugoslovenskih sredina kulturna razvijenost veća od ekonomske razvijenosti, i obrnuto. Međutim, problem je u tome da li se kulturni razvoj jedne sredine društveno stimuliše adekvatno stepenu ekonomske razvijenosti te sredine? Ima li sredina čije su ekonomske mogućnosti veće nego što bi se to moglo zaključiti po sredstvima koja one izdvajaju za kulturu? Svakako da ih ima i smatram da se osnovano može postaviti hipoteza da je i Srbija van pokrajina jedna od njih. Ako se može tvrditi da se manjim izdvajanjima za kulturu od jugoslovenskog proseka neće moći prevazići kulturno zaostajanje kulturno nerazvijenih područja Jugoslavije, s istim pravom se može tvrditi da se umanjenjem sredstava, znatno nižim od jugoslovenskog proseka, neće moći održati onaj stepen razvijenosti kulture koji je postignut u sredinama koje su donedavno smatrane razvijenijim, a takva je Srbija van pokrajina.

Ako se razmotri procenat učešća izdataka jugoslovenskih SIZ-ova kulture u društvenom proizvodu Jugoslavije u periodu od 1977. do 1983. godine, videće se da je udeo Srbije van pokrajina 1977. bio 0,53 ili za 1 procenat veći od jugoslovenskog proseka (koji je iznosio 0,52), a 1983. je iznosio 0,31, ili za 6 procenata manje od jugoslovenskog proseka (koji je iznosio 0,37). U 1977. godini procenat rashoda SIZ-ova kulture Srbije van pokrajina u društvenom proizvodu Jugoslavije nije bio na poslednjem mestu (iza nje su bile Vojvodina, Hrvatska i BiH), dok je u 1983. iza Srbije van pokrajina ostala samo BiH. Inače, jugoslovenski SIZ-ovi kulture u ovom periodu u celini su došli u teži položaj. Izdaci jugoslovenskih SIZ-ova kulture činili su u 1979. godini 0,54% društvenog proizvoda zemlje. U 1983. to se učešće smanjilo za jedan i po put. Učešće rashoda SIZ-ova kulture u Srbiji van pokrajina u društvenom proizvodu u 1983. godini bilo je 1,8 puta manje nego 1979. godine.[9]

Položaj društvenih delatnosti u našem društveno-ekonomskom sistemu već duže vreme se pogoršava. Učešće društvenih delatnosti u raspodeli društvenog proizvoda 1980. godine svelo se na 14,8% koliko je iznosilo čitavu deceniju ranije (1970. godine iznosilo je 14,7%).[10] Mere ekonomske politike delovale su na razvoj društve-

[9] Informacije br. 129, str. 25.

[10] »Politika razvoja društvenih delatnosti kao faktor ekonomske stabilizacije«, materijal koji je Komisija saveznih društvenih saveta za

Digitized by Google

nih delatnosti u osnovi — antistabilizaciono. One su obično bile restriktivne i neselektivne, a po pravilu nisu bile zasnovane na dugoročnoj razvojnoj politici. U tim merama društvene delatnosti su tretirane samo kao potrošnja, a ne kao bitan uslov društvenog napretka. »Ekonomski položaj društvenih delatnosti je nepovoljan.« »Od 1978. godine materijalni položaj radnika u društvenim delatnostima iz godine u godinu se pogoršava.«[11] Ako se ima u vidu da je nauka, prema opšteusvojenom mišljenju, proizvodna snaga, a deo ulaganja u nauku opada, tako da je u 1980. godini iznosio svega 1,24% od društvenog proizvoda, onda postaju jasniji uzroci sličnog odnosa prema kulturi, za koju je mnogo teže dokazati da unapređuje proces proizvodnje. Ali problem i jeste u tome što to uopšte treba dokazivati. Kultura unapređuje kvalitet života, ona oduhovljuje i osmišljuje postojanje i njena društvena korisnost nije svodljiva samo na usavršavanje procesa proizvodnje. Mnogi se u našem društvu ponašaju tako kao da je smisao proizvodnje — sama proizvodnja, njeno dalje uvećanje. Smisao društvene proizvodnje je unapređenje kvaliteta egzistencije, a nje nema ne samo bez unapređenja proizvodnje, nego i bez kulturnog stvaralaštva, u istoj toj, ako ne i u većoj meri.

Položaj u kome se kultura danas našla posredni je dokaz da prvenstveno oni koji predlažu stope rasta koje utiču na materijalni položaj kulture i dalje tretiraju kulturu ne samo kao potrošnju, već sve češće i kao luksuz kojeg najpre i što radikalnije treba kresati u svim ekonomski problematičnim situacijama. Naravno da su odgovorni i oni koji u skupštinama društveno-političkih zajednica takve predloge usvajaju. Ali ističemo u prvom redu odgovornost predlagača, jer oni imaju potpuniji uvid u stvarne finansijske mogućnosti društva, a praksa pokazuje da se njihovi predlozi retko od strane delegata bitnije koriguju.

Kada se naše društvo u celini nalazilo u boljem materijalnom položaju, ovaj isti odnos prema kulturi bio je manje uočljiv jer je stopa rasta društvenih sredstava izdvajanih za kulturu bila viša i relativno zadovoljavajuća. Ali određivana je na, u osnovi, isti način kao i sada, kada je ne samo niska, već je i očigledno nezadovoljavajuća. Ako se ne promeni odnos prema kulturi u društveno-ekonomskom sistemu, uvek će ponovo biti moguće da ona dođe u ovakav ili sličan položaj. Ali to ne znači da treba čekati na promenu toga odnosa da bi se tek onda uvećala materijalna sredstva kulture.

U prošlosti je bilo slučajeva da izdvajanja većih materijalnih sredstava za određene kulturne projekte nisu donosila i društveno prihvatljivije kulturne efekte. Iako viši materijalni nivo društvenih ulaganja u određenu kulturnu aktivnost nije sam po sebi garant vrednijih rezultata, s druge je strane nesumnjivo da će u

---

probleme ekonomske stabilizacije utvrdila na sednici od 15. novembra 1982. godine.

[11] Isto.

Digitized by Google

postojećim društveno-ekonomskim uslovima sužavanje materijalne osnove za mnoge kulturne delatnosti značiti kompromitaciju kulturnih ideala, odustajanje od ostvarivanja viših kulturnih ciljeva, prinudu na komercijalizaciju. Dok razvoj kulture pretpostavlja uzdizanje recipijenata kulture ka kulturno adekvatnoj recepciji kulturnih vrednosti, komercijalizacija kulture prilagođava kulturne proizvode nižim stupnjevima recepcije koji su, u našim kulturnim uslovima, objektivno velikim delom kulturno neadekvatni. Komercijalizacija pretpostavlja da se ukus najširih slojeva kupaca kulturnih proizvoda uzima kao bitna pretpostavka poslovanja, kao konačni okvir s kojim se računa i koji se ne sme izneveriti, jer, ukoliko se kulturni proizvod postavi iznad toga ukusa, usledиće surova kazna tržišta: ekonomski neuspeh takve akcije.

Postavlja se pitanje: u čijem je interesu tako veliko zaostajanje kulture u odnosu na privredu? U interesu kulture očigledno nije. Ali nije ni u interesu privrede, što je manje očigledno, ali se može dokazati. Međutim, kad i društvena praksa počne da kvantitativno merljivim pokazateljima ukazuje na uočljive privredne efekte kulturnog regresa, tada će već biti kasno da se ta situacija bitnije popravi. Za njeno popravljanje biće u takvom slučaju neophodni mnogo duži istorijski periodi.

U ovoj situaciji, u kojoj mnoge kulturne institucije i organizacije udruženog rada nailaze na sve veće teškoće u poslovanju, pa u vezi s tim opravdano nastoje da skrenu pažnju društva na njih, tražeći s pravom i njegovu intervenciju i stimulativne mere — neke od njih, s druge strane, ispoljavaju krajnje neprihvatljiv, ponekad bahat i poslodavački, pa i ucenjivački odnos prema neposrednim proizvođačima kulturnih vrednosti. Tako, na primer, neke izdavačke kuće u poslednje vreme sve češće odlažu isplatu honorara domaćim autorima knjiga, kršeći svesno ugovorene obaveze. One tako prebacuju teret inflacije na najslabiju i najmanje zaštićenu kariku u lancu proizvodnje knjige: a to je autor. Vrednost neisplaćenog autorskog honorara inflacija obezvređuje, dok se njegovim sredstvima izdavač koristi. Njemu je čak u interesu da bude tužen od autora, jer za vreme dok traje postupak autor i dalje gubi, a izdavač dobija. Kada autor preko autorske agencije dobije spor, izdavač mu ne isplaćuje punu vrednost odštete, jer sud ne priznaje fizičkim licima realnu vrednost kamate, već samo 7,5%, iako je priznata inflacija u 1984. godini prelazila 60%. Društvo bi moralo da nađe načina da potpunije zaštiti elementarni interes autora kao proizvođača knjige, jer ga postojeći pravni instrumenti u potrebnoj meri ne obezbeđuju. Oni, štaviše, objektivno stimulišu izdavače da prisvajaju deo autorovih sredstava. Takav odnos izdavača prema autorima treba dovesti u odnos prem njihovim zahtevima da društvo beneficira njihovu delatnost.

Otežavanje uslovâ poslovanja mnogih OUR-a kulture dovodi do suprotstavljanja interesâ radnih ljudi u samoj kulturi, a posebno stimuliše težnju za eksploatacijom onih koji su pravno-ekonomski manje zaštićeni. Dok ličnim dohocima zaposlenih u svojim OUR-

Digitized by Google

-ima radne organizacije u kulturi nastoje (koliko-toliko) da prate inflatorne tendencije, one rad spoljašnjih saradnika ne samo što sve manje plaćaju, već ga ostavljaju i sve duže neplaćenim. Takav je slučaj s isplaćivanjem honorara za priloge u mnogim časopisima i novinama, s plaćanjem umetničke delatnosti glumaca i reditelja na radiju i televiziji itd.

Iako su mnogi bitni problemi naše kulture uslovljeni pogoršanjem njenog društveno-ekonomskog položaja, deo tih problema proističe i iz njenih unutrašnjih slabosti. U mnogim kulturnim institucijama mogu se zapaziti inertnost, loša organizovanost, neracionalnost korišćenja ionako oskudnih sredstava, odsustvo spremnosti da se polažu računi za dobijenu društvenu pomoć, odsustvo saradnje i tamo gde je njena racionalnost očigledna, nerazvijene poslovne veze s privredom itd. Tako, na primer, izdavačke kuće dupliraju izdavanje pojedinih kapitalnih dela (primer sabranih dela Bore Stankovića). Zavodi za zaštitu spomenika kulture nisu dovoljno iskoristili mogućnost za povezivanje s turističkom privredom.

Uprkos pogoršanom materijalnom položaju kulture, poslednjih godina su u našem društvu ostvareni značajni rezultati u svim oblastima kulturnog života. Štaviše, može se s pravom tvrditi da su u našem društvu u tom periodu izrazito uvećane kulturne potrebe. Međutim, ako se nastave nepovoljna kretanja koja su karakterisala društveno-ekonomski položaj naše kulture, doći će u nepodnošljiv raskorak veličina tih kulturnih potreba i materijalne mogućnosti koje ih prate. U takvoj situaciji mora doći do veštačkog sužavanja kulturnih potreba, što bi bila nenadoknadiva civilizacijska šteta.

Zbog toga se u ovom istorijskom trenutku posebno zaoštrava problem odnosa našeg društva prema kulturi. Najpre, nesumnjivo je da bi trebalo u društvu udružiti sve snage da se svim raspoloživim sredstvima zaustavi dalje pogoršavanje materijalnog položaja kulture, koji je u mnogim komponentama dostigao kritični nivo. Društvena svest o neophodnosti rešenja ovog problema u poslednje vreme je uvećana.

Međutim, odnos društva prema kulturi ne svodi se samo na brigu o njenom materijalnom položaju, već se izražava i kroz društveni uticaj u kulturi. Čini se da sporo prevladavamo onaj vid shvatanja društvenog uticaja na kulturu koji se ograničava na ideološke intervencije u ekscesnim slučajevima. Dosadašnja praksa je pokazala da su veće mogućnosti društvenog uticaja na one organizacije udruženog rada u kulturi koje najveći deo svoje materijalne reprodukcije ostvaruju preko SIZ-ova nego na one koje najveći deo te reprodukcije ostvaruju na tržištu. Programski saveti, kao tela preko kojih se obavlja društveni uticaj i na OUR-e u kulturi, u mnogim slučajevima nisu dovoljni da obezbede takvo obavljanje društvenog uticaja koje će biti potpuno saglasno s principima naše kulturne politike. To je slučaj pre svega u OUR-ima kulture koji najveći deo svoje materijalne reprodukcije ostvaruju na tržištu. U nekima od njih se materijalni interes OUR-a neposredno

Digitized by Google

suprotstavlja kulturnom interesu društva. (Tako, na primer, uvoznici filmova pred svoje programske savete postavljaju sledeću dilemu: ili za ograničena devizna sredstva uvesti jedan dobar, ali skup strani film, ili deset loših, a jeftinih. Ova druga varijanta obezbeđuje uspešno poslovanje, a ona prva dovodi u opasnost egzistenciju preduzeća.)

Tržište je ogroman i nezaobilazni izvor sredstava za kulturu. Kretanja u sklopu kojih se javljaju tendencije da se četiri petine onog dela kulture koji je primarno vezan za tržište praktično prepuste same sebi ne mogu biti u interesu čitavog društva. Poslednjih godina se uvećava potreba da se ostvari uspešniji i adekvatniji društveni uticaj i u oblasti takozvane »tržišne kulture«, u kojoj objektivno postoji veći prostor za privatizaciju, grupašenje, menadžerstvo, najamne odnose, obezbeđivanje velikih materijalnih efekata na osnovu pseudoumetničke delatnosti i slično. Celokupna oblast kulture trebalo bi da sledi ciljeve naše kulturne politike. U tom smislu bi se moglo razmisliti i o novim oblicima samoupravnih odnosa u kulturi, koji bi doprineli da se ostvarivanje ovog cilja učini realnijim.

U našem društvu postoji izvestan zastoj u izgradnji instrumenata za sprovođenje kulturne politike. Ti se instrumenti ne mogu svesti na porez na šund. Osim toga, određeni zakonski instrumenti koji se donose na različitim punktovima našeg društveno-političkog sistema često ne samo da nisu usaglašeni s osnovnim principima naše kulturne politike, nego im ponekad i direktno protivreče. Poreski sistem nije usklađen sa ciljevima kulturne politike. Zakonodavac ponekim instrumentima direktno sprečava neposrednu razmenu rada između OUR-a kultura i OUR-a privrede. (Ako je radna organizacija kupovala karte za BITEF, ta su se sredstva oporezivala kao reprezentacija.)

Bitne odluke o sudbini naše kulture donose se tamo gde se odlučuje o stopama po kojima će rasti ili opadati društvena sredstva za kulturu. Neophodno je naći nove vidove čvršćeg i efikasnijeg povezivanja centara u kojima se grade finansijski instrumenti koji utiču na sudbinu kulture i onih društvenih tela u kojima se konstituišu i afirmišu stavovi naše kulturne politike.

Organizovane društvene snage gube svoju društvenu ulogu ako ne usmeravaju društveno kretanje. One se moraju zalagati za ostvarivanje usvojenih ciljeva naše kulturne politike. Ti se ciljevi ne mogu ostvariti ako se zanemare objektivni zakoni društveno-ekonomskog razvoja, među kojima i tržišni odnosi imaju bitno mesto. Ali priznavanje ove objektivnosti ne znači odustajanje od te usmeravajuće funkcije.

Digitized by Google

Ratko Nešković

Lukačev put do Marksa

Univerzalan i angažovan mislilac

Delo Đerđa Lukača je već više od pola veka nezaobilazna lektira za razumevanje temeljnih tokova i najdubljih tendencija u marksizmu i revolucionarnom pokretu.*

Lukač je bio snažno usmeren na to da iz istorijski promenjenih okolnosti pronađe osnovu za celovito, univerzalno delatno stanovište proletarijata. Njegova knjiga sabranih studija iz perioda 1919—1923. godine, *Istorija i klasna svest*, već je postala svojevrsna klasika, uprkos protivurečnim ocenama koje su je pratile već od samog pojavljivanja i autorovih odricanja od nekih stavova sadržanih u njoj. Kao marksistički filozof, Lukač je proglašavan za »spornog«, »prijepornog«, a za neke faze njegovog razvitka (i za neka dela) rečeno je da ih »treba zaboraviti«.

Zbog toga što njegovo delo nije celovito i,što je još važnije, nije dosledno po osnovnim pitanjima, uz poslovične »samokritike« i odricanje od knjige *Istorija i klasna svest* (i ne samo od nje), mnogi autori prikazuju ga preko takozvanih faza u njegovom razvoju (»mladi«, »stari«) ili, pak, preko datuma iz njegovog bogatog života.

* Ove godine se navršilo sto godina od rođenja ovog značajnog marksističkog teoretičara. Lukač je rođen 1885, a umro 1971. godine.

Digitized by Google

Zbog svog glavnog dela proglašavanje za idealistu, hegelijanca i slično. Ocenjivan je kao jednoznačno ortodoksni marksist u jednom periodu, odnosno jednoznačno stvaralački u drugom periodu, kao antidogmatičan mislilac, ali i kao »staljinista, i to sjajan«. Ima i mišljenja, međutim, da je na njegovom putu sve bilo jasno. Padovi i odstupanja su, prema tim interpretacijama, taktičke prirode — ustupci pred staljinističkim pritiscima.

O Lukaču se raspravljalo sa različitih pozicija, ne samo teorijskih, već i, pre svega, ideoloških. Njegovo delo bilo je, što je i prirodno, kako inspirativno za nastavljanje tako i povod za opovrgavanje i negiranje. S Lukačevom se filozofskom (i ličnom) sudbinom ne retko politički koketira i na taj način što se na osnovu nje izvode zaključci i o opštem položaju marksističke misli u savremenom svetu. Njegovo ime se dugo koristilo, a i danas se koristi, za ideološke obračune, i uprkos tome što njegovo delo nije još do kraja protumačeno (naročito poslednja i posthumno objavljena dela), ono je postalo izvor različitih orijentacija i inspiracija.

Lukača je teško jednoznačno ocenjivati, pre svega zbog različitih idejnih uticaja koje je pretrpeo, zbog ličnog angažovanja u istorijskim zbivanjima o kojima je morao da prosuđuje, zbog širokog interesovanja, zbog protivurečnih kretanja u socijalizmu (prema kome je ponekad imao emocionalno pristrasan odnos), i, sigurno, zbog mnoštva drugih razloga. On nije bio veran predstavnik ni jedne faze marksizma, već je pre izražavao njegove kontroverze i najskrivenije tendencije.

Postoje, ipak, neke konstante Lukačevog razvoja od *Istorije i klasne svesti* i ranih političkih spisa do nedovoljno poznatih stavova iz *Ontologije društvenog bitka*. To je, pre svega, doslednost u otporu vulgarizaciji i jednostranim shvatanjima marksizma. Kao teoretičar-marksista, on je proizašao iz najrevolucionarnijih tendencija Oktobra i borbe protiv pozitivističke pozicije marksizma Druge internacionale koja je marksizam svodila na nauku. Njegovo je delo stoga i uspela kritika pozitivizma i redukovanog marksizma Druge internacionale i nastojanje da se marksizam rehabilituje sa stanovišta filozofije (reafirmacija kategorija dijalektike, totaliteta, posredovanja, otuđenja). Zato se čine opravdanim ona uverenja izražena povodom Lukača da je on među prvima u metodološkom smislu istinski razumeo Marksa, iako sa značajnim kontroverzama i jednostranostima.

Lukač se zalaže pre svega za to da se marksizam shvati kao pozicija (nužne) transformacije i osvešćivanja proletarijata. To ga je vodilo ka živoj problematici »dijalektike ljudskog sveta«, ka onom području koje je bilo počelo da izmiče marksizmu. Time je ukazao na izvanredne mogućnosti marksističke misli da zahvati bitne probleme savremenog sveta i čoveka. U tom kontekstu Lukač je značajna pojava, iako je ovom »skretanju« misaono prethodila jedna, po ishodištu i posledicama višeznačna, redukcija dijalektike.

U vreme kad je prevaljivao svoj »put ka Marksu« Lukač je bio stupio na pozicije radničkog pokreta. Na određen način on je

Digitized by Google

ostao na njima do poslednjeg dana (*Razgovori sa Lukačem, Pismo o staljinizmu, Post skriptum,* mnoga druga istupanja). Elementi filozofije partije kod Lukača — ako je već odveć smelo govoriti o jednoj celovitoj filozofiji partije — nisu slučajan i sporadičan proizvod njegovog bavljenja Marksom, već su prisutni u čitavom delu *Istorija i klasna svest,* u nekim studijama eksplicitno, a u svim ostalim implicitno. Kod njega je problem teorije proleterske partije u neodvojivoj vezi s problemom dijalektičke metode i kategorija totaliteta, otuđenja, prakse, posredovanja.

Najznačajniji uticaj u marksizmu Lukač je izvršio reafirmacijom kategorija otuđenja i postvarenja, zatim učenjem o proletarijatu kao subjekt-objektu istorijskog procesa i o komunističkoj organizaciji kao obliku posredovanja između klase (i čoveka) i istorijskih ciljeva.

Lukač je na delatan način prisutan i danas, uprkos kontroverznosti njegovog dela, uzleta i padova, autokritika i »intelektualne gerile« koju je vodio sa staljinizmom, i uprkos tome što oko njegove najznačajnije knjige *Istorija i klasna svest* ima još dosta nedorečenoga i što o nekim novim knjigama i zaostavštini rasprava nije ni počela.

Lukač je univerzalan i angažovan marksist. Najveći deo njegovog angažovanja vezan je za nastojanja da se marksizam razvija kao misao našeg vremena, u smislu (Marksovom i Lenjinovom) aktuelnosti klasnog osvešćivanja proletarijata za istorijsku misiju (svoga) samooslobođenja.

U našem duhovnom prostoru Lukač je nesumnjivo prisutan, i to na širokom planu — od filozofije i sociologije, estetike i teorije književnosti i književne kritike do aktuelnih razmišljanja o ulozi partije (SK) u samoupravnom socijalističkom društvu. O Lukaču je kod nas napisano više radova, on se dosta navodi u tekstovima različite vrste. Tumačenja njegovih, ponekad spornih stavova najbolje pokazuju da interesovanje za njegovo delo nije istoriografskog karaktera, već se poklapa s opštom potrebom za razvojem marksizma kao kritičke i delatne misli.

Okvir misaonog formiranja

Razumevanje Lukačevih stavova nije moguće samo na osnovu imanentne analize njegovih radova. To razumevanje postaje lakše i zasnovanije tek kad se, uz analizu njegovih osnovnih stavova, pristupi razumevanju vremena u kome su oni nastali, Lukačevog životnog puta, političke i intelektualne biografije, geneze stvaralaštva, pa i uticaja koje je njegovo delo izvršilo i načina na koji je prihvaćeno. U stvari, dva su povezana reda uslova koji su bili okvir Lukačevog misaonog formiranja: idejni uticaji i oktobarska revolucija, odnosno revolucionarna kretanja u Evropi posle prvog svetskog rata. Posebno se, iako ne i opširno, ukazuje na revolucionarne događaje u Mađarskoj (1919) i na Lukačevu ulogu u njima.

Digitized by Google

Revolucionarna zbivanja u Evropi u vreme kad se Lukač misaono formirao mogu se okarakterisati sledećim momentima: društveno-ekonomska kriza kapitalizma i pogoršavanje stanja u masama (kao posledice unutrašnjih protivurečja kapitalizma, ali i kao posledice rata), zbivanja u radničkom pokretu i uticaj oktobarske revolucije; delovanje socijaldemokratske tradicije u praksi i teoriji; osnivanje komunističkih partija i Kominterne; kritička analiza marksizma Druge internacionale; narastanje protivurečja u marksizmu koji se odvijao u okviru komunističkog krila radničkog pokreta.

Radnički pokret se već krajem devetnaestog veka podelio na ortodoksno-revolucionarni i socijaldemokratski. Lenjin je pokazao da su se u međunarodnom radničkom pokretu (»međunarodnoj socijaldemokratiji« formirala dva pravca. Kao posebnu karakteristiku odnosa među osnovnim strujama u radničkom pokretu on navodi činjenicu da se »raspra među različitim pravcima u socijalizmu prvi put pretvorila od nacionalne u internacionalnu«. Socijaldemokratski pravac Lenjin je — istorija je to potvrdila — s pravom ocenio kao pretvaranje »socijaldemokratije« u »demokratsku partiju socijalnih reformi«. S kretanjem na put socijalnih reformi, koje čini suštinu oportunizma Druge internacionale, marksizam se tumači kao mišljenje masa, ali i kao instrument praktične politike. Time on prestaje da bude teorija revolucionarne izmene.

Ova polarizacija se na jasan način iskazala u pitanjima odnosa prema ratu (od 1914) i prema sovjetskoj republici. Nemačka socijaldemokratija je na ekstreman način iskazala nerevolucionarni karakter upravo u pitanjima puta prelaska u socijalizam i glasanjima za ratne kredite. Ali posle 1917. godine u kapitalističkim zemljama su ojačale snage koje su bile protiv rata sa Sovjetskim Savezom, što je bio značajan pokazatelj rasta revolucionarnog pokreta. Osnovna je odlika vremena da su se snage polarizovale. Buržoazija hoće da uguši sovjetsku republiku i iščekuje da obnovi rat. Proletarijat razvijenih zemalja sve jače ističe svoju avangardu, komunističke organizacije.[1] Revolucionarna situacija u Evropi traje sve do početka dvadesetih godina (ustanak u nemačkoj baltičkoj floti, delovanje spartakovaca, stvaranje Bavarske sovjetske republike, stvaranje sovjetâ u Austriji, stvaranje sovjetske vlasti u Mađarskoj, ustanak u Boki Kotorskoj itd.). U tim revolucionarnim zbivanjima na prvo mesto izbija problem sovjetâ, što se značajno iskazalo i u teoriji (polemike između Lenjina, Buharina i Trockog protiv Kauckog, Kauera i Renera, kasnije dela Korša, Lukača, Gramšija i drugih).

Nova, revolucionarna situacija otkrila je da su u periodu Druge internacionale neka područja marksizma ostala zanemarena ili

[1] U veoma kratkom intervalu osnovan je najveći broj komunističkih partija: 1918. u Mađarskoj, 1919. u Jugoslaviji, 1920. u Kini, Turskoj, Indoneziji, Engleskoj, 1921. u Italiji, Švajcarskoj, Španiji, SAD, Nemačkoj, Čileu, Argentini, Urugvaju, Australiji, 1922. u Japanu i 1929. u Francuskoj.

Digitized by Google

razvijana sterilno. Tako se dogodilo da su se politički i teorijski krah Druge internacionale odigrali skoro istovremeno.

U vreme i neposredno posle Oktobra vodeće ličnosti Druge internacionale još su veoma aktivne (Kaucki, Bernštajn, Adler, O. Bauer, Rener) i komunistički deo radničkog pokreta, uslovno rečeno — Lenjinova linija, morao je da se suoči i konfrontira s pozitivističkom revizijom marksizma u delima Bernštajna, Kauckog i drugih.[2] Suština revizije marksizma Druge internacionale sastojala se upravo u odvajanju pokreta od temeljnih marksističkih postavki (odbacivanje dijalektike u filozofiji, pre svega). Stoga je dalji razvoj marksizma išao preko kritike osnovnih socijaldemokratskih stavova. U tom smislu posebno mesto uz Lenjina zauzimaju R. Luksemburg, Đerđ Lukač i Karl Korš.

Na saznanju oko kritike redukcije i zaostajanja marksizma i socijaldemokratske prakse Druge internacionale, u lenjinskoj liniji marksizma i pokreta uspostavljen je dijalog, ne uvek i kritičan do kraja, sa građanskom teorijom, pre svega sa Hegelom. Taj je dijalog pod uticajem Bernštajna bio prekinut. U ovu tačku pada i plodan Lukačev filozofski angažman. Reč je prevashodno o obnavljanju filozofske tematike, koja je, kako misli i Vranicki, uz »političko-sociološku«, bila najslabija strana u teorijskom delu Druge internacionale.[3]

Delovanje socijaldemokratske tradicije Lukač je doživeo kroz emotivnu odbojnost pre svega zbog toga što mu je bilo izvesno da ona nije mogla da mu bude oslonac u nastojanju da prevlada građanski radikalizam. To nastojanje etički usmereno (zbog prelaska iz svoje klase) kulminiralo je, kako on sam kasnije racionalizuje to stanje, u vreme burnih događaja (svetska kriza, prvi svetski rat, Oktobar, susret sa marksizmom) do »tačke usijanja«[4]. Odbijala ga je socijaldemokratska teorija, naročito Kaucki. Počeo je da upoznaje dela R. Luksemburg, i to je upravo bilo ono što je u njegovom razvoju ka marksizmu (uz čitanje *Kapitala* oko 1908. godine upo-

---

[2] Po jednom zanimljivom mišljenju, u Srednjoj i Istočnoj Evropi najteži protivnik marksizma bila je nacionalna ideologija, naročito u zemljama u kojima su nacionalno oslobođenje i nezavisnost predstavljali najvažnije političke probleme. U tim zemljama se, mada samo u početku, nacionalni duh spojio s marksistički inspirisanim pokretima, ali ih je »naprosto apsorbovao i često se pokazivao kao njihov najjači konkurent« (vidi: E. J. Hobsbawm, *Širenje marksizma u periodu od 1900. do 1905. godine*, »Marksizam u svetu«, br. 5—6/1975).

[3] »A upravo je na tom području Lukačeva knjiga o historiji i klasnoj svijesti, bez obzira na svoje nedostatke, ukazala na izvanredne mogućnosti marksističke filozofije s obzirom na analize bitnih problema suvremenog čovjeka« (P. Vranicki, *Historija marksizma*, »Naprijed«, Zagreb, 1961, str. 318.

[4] U predgovoru koji je (1967 godine) pisao za *Istoriju i klasnu svest* on pokazuje da je u to vreme burnih događaja (1914—1918) bio u stanju misaonih lomova uslovljenih raznolikim uticajima. »Iz svega toga nastao je jedan misaoni amalgam u teoriji koji je postao presudan za moje mišljenje u vreme rata i neposredno posle rata« (G. Lukács, *Povijest i klasna svijest*, Predgovor novom izdanju, »Naprijed«, Zagreb, 1970, str. 8).

Digitized by Google

znavanje sa Zimelom i Veberom, studij Hegela, vezu sa sindikalizmom R. Sorela i E. Saboa) kulminiralo u »misaoni amalgam«. Neposredno posle rata, u ranim političkim spisima on je jasno ukazao na teorijsku uslovljenost socijaldemokratskog oportunizma. »Vulgarni je materijalizam i svetski rat posmatrao kao istorijsku zbilju, umesto da u njemu vidi proces raspadanja imperijalističkog kapitalizma.«[5] Teorijsku razliku između socijaldemokratskih i komunističkih partija Lukač u ovim spisima takođe vidi u ovakvoj misaonoj osnovi, odnosno u (ne)sposobnosti da se proceni odnos snaga ove (imperijalističke) faze kapitalizma i proletarijata i (ne)tačno spozna — kako je to onda Lukač verovao — »zadnja faza borbe za oslobođenje proletarijata«.

*

Lukač je imao osoben životni i stvaralački put. Njegovu političku i intelektualnu biografiju neki autori smatraju »zadivljujućom«. Nekoliko momenata iz njegovog života značajno je uticalo na formiranje i razvoj njegovog filozofsog mišljenja. Na studijima je uspostavio neposredne kontakte s novokantovcima filozofima fenomenološke škole i »filozofije života«. U toku studija sreće se sa Blohom, Veberom, Hajdegerom, Manom, Manhajmom, Koršom i drugima. Ako se ima u vidu da je za učitelje imao ugledne filozofe Zimela, Vindelbanda i Rikerta, onda je očevidno da je on rano došao u dodir s temeljnim orijentacijama i misaonim tokovima svoga vremena.

Rani period i uticaji

Svoj stvaralački rad Lukač je započeo kao kritičar i esejist. U dvadeset i trećoj godini objavio je delo *Razvoj moderne drame*. Već u svojim najranijim delima on je bio, po mnogim analitičarima, na nivou vremena. Međutim, taj deo nije dovoljno istražen. Ono što je tu nešto izvesnije to je uticaj koji je na njega izvršio pesnik Endre Adi. Na taj uticaj treba obratiti pažnju jer on ima šire filozofsko značenje, a ne samo kulturno.[6]

Ukazivanje na Lukačev rani misaoni razvoj ne bi trebalo da vodi stvaranju iluzija veštačkog kontinuiteta u njegovom delu. Reč je naprosto o ukazivanju na to da ima elemenata iz ranih Lukače-

[5] U stavovima autobiografskog karaktera Lukač ističe da je 1914. godine odbijao rat, a naročito ratno oduševljenje (»Perspektivu konačne pobede Nemačke osećah kao moru«). (Vidi Lukačev predgovor za *Teoriju romana*, »*Veselin Masleša*«, *Sarajevo*, 1968).

[6] F. Tokei je pokazao da je Lukača i Adija vezivalo traženje jednog univerzalnijeg i nenacionalnog stanovišta, a potom i to da je Adijevo odbijanje pomirenja s mađarskom stvarnošću direktno uticalo na Lukača, što i sam Lukač ističe. (F. Tökei, *G. Lukač i mađarska kultura*, »Kulturni radnik«, br. 2/1973)

Digitized by Google

vih radova koji prestrukturirani ulaze u misaoni fond njegovih kasnijih dela.

Prve značajne radove pisao je na nemačkom jeziku. Reč je o delu *Duša i oblici*, zbirci eseja književno-teorijske i kritičarske problematike. Lukač se misaono formirao (pre stupanja u Komunističku partiju Mađarske, 1918. godine) pod uticajem različitih idejnih struja i ličnosti. U ranim Lukačevim delima stiču se tri filozofske struje — neokantovstvo, Diltajeva »filozofija razumevanja« i Huserlova fenomenološka filozofija. Ono što je pri tom bitno jeste to da su te struje i ličnosti bile na pravcu najboljih tradicija evropske filozofske i kulturno-istorijske misli. Reč je, pre svega, o uticaju klasične nemačke filozofije, Hegela posebno, ali i o tada vladajućim (marburškim i hajdelberškim) koncepcijama neokantovaca, Veberove sociološke škole u Nemačkoj, »filozofije života«, Huserlove fenomenologije, Diltajeve »filozofije razumevanja«, Laskove filozofije svesti i drugima.

Lukač je u Hajdelbergu bio prijatelj i učenik Laskov. U analizama o povezanosti Laska i Lukača naglašava se istaknuto mesto svesti u Laskovoj socijalnoj filozofiji. Pri tom se primećuje da Lukač ide dalje od Laska jer on Laskovo »konkretizovanje« filozofije svesti ne premešta u apstraktan pojam, nego u tipologijsku analizu kapitalističkog društva. Lask je posebnu pažnju poklonio izgrađivanju »konkretnog« programa važenja kojeg je on video kao datog u istorijskoj tvorevini pojmova. Lukač kasnije, pre svega u *Istoriji i klasnoj svesti*, nastoji da tipologijski egzaktno izgradi »konkretan«, odnosno politički i filozofsko-istorijski »ispravan« položaj identičnog subjekt-objekta. Podudaranje političkog i filozofskog u proletarijatu (Lukač) odgovara na izvestan način onome što je Lask nazvao »prafenomenom pojmovne tvorbe«[7].

Lukačeva politička filozofija i politička etika sadrže i značajne Fihteove stavove (etičko držanje, koncepcija istorije, postulat da teorija mora stalno da nadilazi život), a do njih je Lukač došao preko Laskove interpretacije Fihtea. Lukač je nužno morao pretrpeti uticaj filozofije života jer je ona, upravo po njegovoj oceni, bila »vladajuća ideologija celog imperijalističkog perioda u Nemačkoj«. Za Lukača se često tvrdi da je trebalo da postane »Diltajev marksistički naslednik«. Diltaj je, izgleda, Lukaču otkrio mladoga Hegela, jer je u vreme kad je Lukač ulazio u filozofske studije objavio delo *Istorija Hegelove mladosti*. Lukač je povremeno bivao zadovoljan time što je pretrpeo ove uticaje, ali je u *Razaranju uma* dao negativnu ocenu ove filozofije. Diltaju, međutim, priznaje »kompromitovanje i razbijanje kauzalne psihologije pozitivizma«.

Lukač je, po vlastitom priznanju, bio (u periodu od 1911—1915) pod snažnim uticajem novokantovske filozofske škole koja je strogo odvajala duhovne od prirodnih nauka. To će kasnije imati dalekosežne posledice na njegova temeljna teorijska opredeljenja (na

[7] Na tu vezu u nas je posebno ukazivao D. Rodin u radu *Metafizika i čudoređe*, »Školska knjiga«, Zagreb, 1971.

Digitized by Google

primer, odvajanje dijalektike prirode i istorijske dijalektike). Ali u ovom periodu na njega utiče i izvorni nemački idealizam, osobito Fihte, sociologija M. Vebera i G. Zimela. Time što su prihvatili određene istorijske forme uzajamnog delovanja između baze i nadgradnje Zimel i Veber su mogli uticati na Lukačevo razumevanje duhovnih tvorevina. Zimelu Lukač priznaje »široku, efikasnu i uticajnu filozofiju kulture«, ali mu prebacuje da se bavi samo površnim ekonomskim kategorijama. Prikazujući vlastiti put ovladavanja saznanjima iz društvenih nauka, on ističe da je prva saznanja stekao od Zimela i Vebera, »a ne od Kauckog« i dodaje da to ne žali. I prvo bitno razumevanje Marksa, shvaćenog uglavnom kao sociologa, bilo je »kroz naočare na koje su uticali Zimel i Veber«[8].

Lukač je Marksa upoznao prvo preko Zimela (spis *Filozofija novca)* i Vebera (spisi o protestantizmu), ali je, po vlastitim rečima, kasnije morao da prevali put od »zimelovskog« ka »hegelovskom« Marksu. Kasnije, Hegelom inspirisano, čitanje Marksa trpelo je spoljašnje uticaje (Kjerkegor, sindikalizam, protivurečnosti vlastitih društveno-ekonomskih pogleda). Međutim, Lukač je pod kasnijim marksističkim uticajima uspeo te uticaje da oblikuje u vlastitu misaonu celinu. Ima, međutim, mišljenja da je Lukač te protivurečne uticaje, kao nužnu posledicu uloge početne vizije, duže nosio i da ga je to kasnije opterećivalo.

U Lukačevim preokupacijama Hegel je počeo da dobija posebno mesto, a naročito *Fenomenologija duha. Teorija romana* (1916) to dobro ilustruje.[9] Istina, on je do Hegelove dijalektike došao kritički i negativno — slédeći Kjerkegorov stav prema Hegelu. Uticaj marksizma Lukač je trpeo još pre 1918. godine, preko stavova E. Saboa i R. Luksemburg, i on se iskazao u sadržaju Lukačeve političke etike. Okretanje u političkoj etici od intelektualnog građanskog radikalizma usledilo je pod uticajem svetske krize, Oktobra i neposrednog učešća u revolucionarnom radničkom pokretu.

Oktobar i dolaženje do marksizma

Tematika Lukačevog ranog dela (pre susreta s marksizmom) razlikuje se od tematike kasnijih dela. Pa ipak, izgleda da su u pravu oni koji misle da postoji opšta unutrašnja koherentnost, ali ne i logička uslovljenost, između Lukačevih predmarksističkih i marksističkih radova. Ima dosta slaganja oko toga da je u središtu predmarksističke faze Lukačevog razvoja opšta i stroga dihotomija između egzistencije i vrednosti, objektivnog i subjektivnog, praktičnog i revolucionarno-utopističkog viđenja ljudske situacije. Ta se dihotomija kasnije kristalizovala kao suprotstavljenost kapitala i

[8] G. Lukács, *Povijest i klasna svijest*, Predgovor, str. 8.

[9] »Ja sam učio iz Hegela, kao svi marksisti. Marksistička misao nije zbog toga nemoćna i jalova (kako misli Valek) i nije tačno da se marksistički doprinos može pripisati njegovom hegelijanstvu« D., Nedeljković, *Razgovor sa Lukačem*, »Gradina«, br. 7—8/1971).

Digitized by Google

rada. Ovaj razvoj — to je inače van spora — ubrzano posreduje Oktobar i prihvatanje marksizma i socijalističke perspektive.

Na Lukačev razvoj presudno su uticali prvi svetski rat i, naročito, oktobarska revolucija. Prva socijalistička revolucija odvela ga je marksizmu i aktivnom političkom životu, odnosno lenjinizmu. Po vlastitom priznanju, prešao je put od etike (mržnja prema buržoaziji) preko filozofije (Hegel i Marks) do politike (učešće u revolucionarnom pokretu i u vlasti). Prelaz iz jedne klase u drugu svestan je Lukačev izbor, iako negativno-afektivno (mržnja) i etički motivisan. Ali iz toga ne bi trebalo izvući zaključak da je on imao jednoznačne posledice. Taj prelaz je i po načinu na koji je izvršen i po posledicama bio složen i višeznačan proces. »Disharmonični dualizam« je osnovna karakteristika Lukačevog razvoja tih godina. Iz toga ne treba da se izvede »crno-bela slika kao da ono revolucionarno u borbi protiv rđavih građanskih ostataka iscrpljuje dinamiku te suprotnosti«[10] Lukačev prelaz na marksizam bio je subjektivno pripremljen činjenicom što je on u suštini bio radikalni građanski intelektualac i misaono i emotivno usmeren, ali da bi usvojio marksističko shvatanje društva on je morao prethodno da se oslobodi individualističkog estetizma.[11] On je to oslobođenje doživeo preko Hegela, na jednoj, i Zimelovog istorijsko-filozofskog gledanja, na drugoj strani.

Lukačevo interesovanje za marksizam (i za pokret) počinje u vreme Oktobra. Rat i Oktobar učinili su da Lukač potisne estetičku problematiku jer su tada »etika, povijest, ekonomija« sve jače stupale u središte njegovih interesa. »Postao sam marksist i desetljeće moje aktivne političke djelatnosti je ujedno razdoblje unutarnjeg razračunavanja s marksizmom, njegova stvarnog prisvajanja.« Neka bude dopuštena jedna analogija sa životom starog filozofa iz Atine. Kao što je Platon posle susreta sa Sokratom ostavio poeziju i gimnastiku, tako je i Lukač posle ponovnog intenzivnog susreta s Hegelom i Marksom počeo da se bavi filozofijom i politikom, iako nije ostavio razmatranja estetičke problematike, a po nekima tu je i dao najviše.

Slično je susret s marksizmom i proletarijatom doživeo i Ž. P. Sartr: »U to doba sam pročitao *Kapital* i *Nemačku ideologiju*.« Sve sam jasno razumeo i baš ništa nisam razumeo. Razumeti znači promeniti se, ići dalje: to čitanje me nije menjalo. Ali ono što je počelo da me menja bila je stvarnost marksizma, teško prisustvo, na mom horizontu, radničkih masa, ogromno i tamno telo koje je živelo marksizam, koje ga je praktikovalo i koje je iz daljine neodvojivo privlačilo malograđanske intelektualce. Dok smo je čitali u knjigama, ta filozofija nije u našim očima uživala nikakvu povlasticu. Jedan sveštenik, koji je tu skoro napisao obimno delo o Marksu, uostalom vrlo interesantno, mirno izjavljuje na prvim stranica-

[10] G. Lukács, *Povijest i klasna svijest*, Predgovor, str. 9.

[11] I. Fetscher, *Tečaj Getea za naprednije*, »Kulturni radnik«, br. 6/1970.

Digitized by Google

ma: »Moguće je proučavati (njegovu) misao isto tako sigurno kao što se proučava misao drugog nekog filozofa ili sociologa. To smo i mi mislili, sve dok nam se ta misao ukazivala putem pisane reči mi smo ostajali »objektivni«, govorili smo sebi: ovo su shvatanja jednog nemačkog intelektualca koji je živeo u Londonu sredinom prošlog veka. Ali kad se ta misao javljala kao stvarna determinacija proletarijata, kao duboki smisao — za sebe i po sebi — njegovih dela, ona nas je, mada mi to nismo znali, neodoljivo privlačila i deformisala je svu našu stečenu kulturu. Ponavljam: nije nas potresla ideja, niti položaj radništva, o kome smo imali apstraktno znanje, ali ne i iskustvo. Ne, potresalo nas je jedno u vezi s drugim, ili kako bismo mi to onda govorili našim žargonom idealista pobeglih od idealizma — proletarijat kao otelovljenje i put jedne ideje. Mislim da ovde treba dopuniti Marksovu formulu; kada klasa koja je u usponu postaje svesna same sebe, to osvešćenje deluje iz daljine na intelektualce i rastvara ideje u njihovim glavama.«[12]

Oktobarska revolucija otkrila je Lukaču perspektivu koju je tražio, nadu u ostvarenje humanističkih snova. »Tek mi je 1917. godina pružila odgovor na dotada naizgled nerešene probleme.« Takođe, spoznavanje šireg značenja i humanističke perspektive smisla Oktobra Lukaču je omogućilo da uspostavi vezu (ili bar neki kompromis) između prvih, etički motivisanih, rigoroznih zahteva i realnosti političkog života, odnosno da svoju filozofsku koncepciju i svoj humanistički zanos poveže s procenjivanjem realnih političkih tokova u jedinstvenu perspektivu. Teorijski posmatrano, on je pomoću Hegela, Marksa i Lenjina izgradio vezu između filozofskog obrazovanja, političkog mišljenja i angažovanja i humanističkog zanosa.

Vreme kada je Lukač pošao na »put ka Marksu« označava sukob dva iskustva: propadanje jednog i nastajanje drugog. Ovu otvorenu mogućnost (socijalizma) Lukač je prihvatio kao neposredni i, u vremenski savladivom roku, ostvarivi zadatak.

U vreme kada je počeo da kreće na put prema marksizmu Lukač je bio do kraja filozof pokreta. On je i kasnije ostajao lojalan prema pokretu, što mu je pribavilo epitet »ortodoksnog komuniste«, i to u smislu nekritičkog prihvatanja socijalističke prakse. Lojalnost prema pokretu nije za njega značila i vernost onima koji su hteli da predstavljaju pokret. Zato je on ostajao uz pokret i onda kad su ga službeni krugovi odbijali (osuda na kongresu Kominterne i događaji u KP Mađarske vezani za »Blum-teze« 1929. godine). On je prosto znao da je njegovo delo određeno uspesima i neuspesima pokreta.[13] Stoga je Lukačeva lična i misaona pozicija posle susreta s marksizmom bila savršeno jasna. Za njega je socijalistička revolucija bila jedini put pouzdane istorijske mogućnosti za ljudsku

[12] Ž. P. Sartr, *Egzistencijalizam i marksizam*, »Nolit«, Beograd, 1970, str. 21—22.

[13] Kenet Megli takođe misli da je Lukačeva »tema vodilja lojalnost prema pokretu« (*K. Megil, Georg Lukács — ortodoksni marksist*, »Praxis«, br. 2/1971).

Digitized by Google

emancipaciju. Ta činjenica objašnjava, premda ne i opravdava, neka Lukačeva misaona uzmicanja.

Preko prakse Oktobra, a teorijski preko Hegela i Fojerbaha, Lukač je ostvario drugi susret s Marksom.[14] Taj susret je posebno obeležen uviđanjem značaja Marksove dijalektike. Stoga Lukač nastoji da reinterpretira Marksa i Lenjina u horizontu revolucionarnog smisla Oktobra, aktuelnosti revolucije i potrebe za posredovanjem u procesu oslobađanja i razvijanja čovečnosti. Godine 1919. Lukač se i neposredno odlučno bori u okviru radničkog pokreta. U toj borbi je doživljavao oslobađanje od individualizma koji je bio njegova idejna pozicija. Učešće u politici predstavljalo je za njega obrt i po tome što je zahtevalo poznavanje ekonomije. Tako je iz potreba da teorijski produbi saznanja o svom vremenu Lukač nužno došao do marksizma. Objašnjavajući kasnije taj put koji je bio započet u jednom stanju koje je on odredio kao »zbunjenost«, ali ne i kao »haos«, on ga je označio kao golem napor.[15]

Lukačev prilaz marksizmu izvršen je u znaku borbene afirmacije proleterske ideologije i kritičke analize građanskog duhovnog nasleđa. Tako se pokazuje da je drugi značajan put koji je Lukača vodio do marksizma estetičko-kulturna filozofija i sociologija. Celoviti kulturno-revolucionarni sadržaj Lukačevog početnog marksizma iskazan je u eseju *Stara i nova kultura*. Tu je Lukač izneo ideju o komunizmu kao oslobođenju od kapitalizma, odnosno, drugačije rečeno, od vladavine ekonomije kao supstrata kapitalističke zajednice.

Pod uticajem Oktobra i Lenjina Lukač je pristupio komunističkom pokretu. On je pristupio pokretu proletarijata jer je u njemu video »Zakonitog naslednika« celokupne dotadašnje kulture i osnovnog delatnog subjekta u izgradnji nove, istinski ljudske budućnosti. Posle 1917. Lukač je intimno prihvatio veliku projekciju međunarodne proleterske revolucije kao stvaranje novog sveta i nove kulture, kao preporod humanizma i početak »carstva slobode«. U to vreme on je bezrezervno verovao u mogućnost nove kulture.

Novembra 1918. godine obrazovana je mađarska komunistička partija od bivših zarobljenika u Sovjetskoj Rusiji i levih socijalista sa Belom Kunom na čelu. Lukač je stupio u Komunističku partiju Mađarske neposredno posle njenog osnivanja. Veliki broj činjenica dopušta da se tvrdi da je građanski razvoj Mađarske bio neklasičan, pre svega po tome što je bio stalno praćen krizom. Mađarsko je građanstvo stoga na temeljima krize izgradilo svoj pogled na svet i svoje institucije. Naime, razvojne tendencije iska-

---

[14] Prvi susret s Marksom, koji nije ostavio posebnog uticaja, Lukač je imao kao gimnazijalac.

[15] »Trebalo je prevladati stav prema Hegelu i etički idealizam sa svim svojim romantičko-antikapitalističkim elementima, jer su se oni — iako mnogostruko temeljno modifikovani — pretvorili u elemente jedne nove, sada već jedinstvene slike sveta« (G. Lukács, *Povijest i klasna svijest*, Predgovor, str. 9.)

Digitized by Google

zivale su se višeznačno pre svega zbog toga što je naporedo s građanskim razvojem, koji je počivao na feudalnoj strukturi, razvijana i socijalistička misao. Zato su se intelektualcima, na primer i Lukaču, mogućnosti razvoja pokazivale kao višesmerne i apstraktne.[16]

Lukač je u partiju stupio bez prethodnog bližeg kontakta s marksizmom. (»U partiju sam stupio četiri nedelje po osnivanju. Do tada sam poznavao nemačke, francuske i engleske teoretičare. Kauckog, Meringa, Sorela sam čitao. Ruski pokret, sem Plehanova, nisam znao. Za Lenjina sam čuo 1917. godine, a bolje sam ga upoznao tek kasnije.« Stoga su Lukačevo stupanje u partiju neki protumačili kao gest.[17]

S uverenjem da je neophodno da se dela, on postaje značajan učesnik u uspostavljanju Mađarske sovjetske republike 1919. godine. U vladi Bele Kuna obavlja dužnost narodnog komesara za prosvetu i kulturu.

U Mađarskoj je 1919. socijaldemokratska partija »bezuslovno« (Lukačev termin) prihvatila komunistički program kao temelj svojih akcija. Iz ove činjenice (ujedinjenje komunista i socijaldemokrata u Mađarskoj) Lukač je izveo dalekosežan, ali moglo bi se reći ipak utopistički, zaključak o nestajanju partije i nastanku jedinstvenog proletrijata. Ujedinjenjem socijaldemokrata i komunista (21. marta 1919) i preuzimanjem vlasti od strane radnika, seljaka i vojnika programske teze komunista bivaju u potpunosti afirmisane. Lukač je ovaj moment nekritički doživeo kao razrešenje protivurečja u mađarskoj revoluciji. Ali revolucija je tek imala da se bori protiv socijaldemokratskih i kontrarevolucionarnih struja i intervencionističkih snaga Antante.

Mađarska revolucija (mart—avgust 1919) sa svojim sovjetima radnika, vojnika i seljaka bila je prva diktatura proletarijata izvan Rusije. Mađarska komuna trajala je sto trideset i tri dana, ali je imala dalekosežno dejstvo na jednu etapu političkog i socijalističkog pokreta posle Oktobra, ne samo u Mađarskoj, nego i van nje.[18] Mađarska revolucija izraz je tri momenta: Oktobar i vlast sovjeta, raspad Austro—Ugarske i ukupna evropska kriza.

---

[16] »Mi smo jedva poznavali Lenjinovu teoriju revolucije, njegovo bitno nastavljanje marksizma na tim područjima« (G. Lukács, *Povijest i klasna svijest*, Predgovor, str. 10).

[17] Zanimljivo je tim povodom istaći Lukačevo razumevanje gesta, jer to može na izvestan način da osvetli njegov ulazak u partiju, čak i pod pretpostavkom da je stvarno bio u pitanju gest. »Jednoznačnost upućuje prema gestu. Kvalitet gesta je neosporan... Gest obuhvata sobom sveukupnost sveta. On je supstancija koja se ne može raščlaniti ni na kakve elemente... Gest: učiniti nedvosmislenim ono neobjašnjivo što se desilo iz mnogih razloga i daleko razgranalo u svojim posledicama.« No gest, to Lukač primećuje, ne daje odgovore (»On čim nastane postavlja nova pitanja«). Zato se on ipak uz gest, a neki kažu umesto Kjerkegorovog gesta, opredeljuje za delovanje (D. Lukač, *Duša i oblici*, »Nolit«, Beograd, 1973).

[18] O tome detaljno: E. Santareli, *Mađarska revolucija*, u knjizi: *Istorija revolucija XX veka*, tom II, »Komunist«, Beograd, 1970.

Digitized by Google

Lukač je mađarsku revoluciju doživeo kao mogućnu formu revolucionarnog preobražaja (»Mađarska je revolucija pokazala da je revolucija moguća i bez bratoubilačkog rata«). On je istovremeno primetio da izvođenje ove revolucije nije imalo iza sebe dovoljno revolucionarnog iskustva i znanja i da je to nadoknađeno »oduševljenjem«[19].

Sumarno posmatrano, 1919. godina je od posebnog značaja za Lukačevo dolaženje do marksizma. U ovoj je godini on najneposrednije učestvovao u pokretu i to ga je ponelo. »Godine 1919. svi smo bili više ili manje utopisti koji su verovali da se socijalistički preobražaj države i ekonomije može ostvariti za nekoliko godina.« U to vreme Lukač je bio pod snažnim uticajem mađarskog »levosindikalističkog« ideologa Ervina Saboa. Sabo je bio teorijski vođ levog krila mađarske socijaldemokratije. Taj je uticaj bio višeznačan. Sabo je bio »socijalni idealist«, opterećen apstraktnim subjektivizmom i moralističkim momentima. On je odbacivao vulgarni marksizam, a naglašavao naučne elemente Marksove nauke, antipsihologizam, veru u napredak i odnos prema aktivnosti radničkog pokreta. Iako je bio ultralevičar, Sabo se vratio marksizmu preko iskustva ruske revolucije i Lenjinovog učenja. Lukačeva veza sa Saboom bila je neposredna i posredna (teorijska). Lukač se 1918. i 1919. godine oslonio teorijski na Saboa, odnosno na njegove stavove o razvoju i klasnoj svesti, na stavove o etičkim zahtevima revolucionarnog sindikalizma Sorela, Roze Luksemburg i Saboa. Konačno, on sam je u početku gajio mnoge sindikalističke iluzije. Po nekim mišljenjima, Lukač je više slavio revoluciju u Mađarskoj nego oktobarsku, jer mu se činilo da je ona ostvarila njegove (i Saboove) sindikalističke iluzije.[20] Lukač i Sabo imali su zajednička nastojanja da istorijski materijalizam očiste od »vulgarno marksističkih« elemenata i da ožive one etičke impulse marksizma koji, po njima, sežu iz francuskog prosvetiteljstva i nemačke filozofije.[21] Sabo je, slično Marksu, tvrdio da se stvarno oslobođenje može podudarati samo s glavnim sadržajem socijalističkog pokreta čiji je cilj »demokratski poredak sveta«. U ovo vreme i Lukač je isticao da se taj poredak ne može ostvariti sa nekom grupom, partijom ili frakcijom ma kakva ona bila, već sa »čitavom socijalnom demokratijom«. Pod »čitavom socijalnom demokratijom« on podrazumeva jedinstvo radničkog pokreta u njegovom socijalnom liku. Ovde se takođe nazire teza o prevlasti celine nad delovima i problem organizacije,

---

[19] F. Tokei, *Lukač i mađarska kultura,* »Kulturni radnik«, br. 2/1973.

[20] P. Luc iznosi zanimljivu tezu o Lukačevom »tragičnom« i »čistunskom« držanju prema fenomenu političke moći. To on ilustruje Lukačevim frontom protiv reformizma i revizionizma, ali i staljinizma. Ovo držanje on je, po Lucu, delio ne samo sa Saboom i R. Luksemburg, već i sa mnogim drugim komunističkim intelektualcima (P. Ludz, *Pojam »demokratske diktature« u političkoj filozofiji Georga Lukacsa,* »Politička misao«, br. 3/1966).

[21] U najnovijem delu *Ontologija društvenog bitka* Lukač naglašava značaj etičkih stanovišta Rusoa i Kanta.

Digitized by Google

partije i klase. Ubrzo je Sabo udaljavajući se od mađarske socijaldemokratije, otišao u antiparlamentarizam, upao u stavove pune revolta — u smislu revolucionarnog, sindikalizma.[22] Lukač je i ovde našao neka ishodišta. To je dobilo izraza u spisu o parlamentarizmu *(K pitanju parlamentarizma)* i uopšte u ranim političkim spisima u kojima se često insistira na odbacivanju »realnopolitičkih kompromisa« u korist etičkog marksizma. Lenjin je analizirajući članak, ocenio da Lukač boluje od »levičarstva«, da je članak »vrlo levi i vrlo loš«, da je marksizam u njemu »verbalan«.

Susret Lukačev s Lenjinom odigrao se u vreme revolucije. Lenjin je kao revolucionar ostavio na njega neočekivani utisak. Naime, Lukaču je, kako sam kaže, bio blizak izvestan asketski tip revolucionara (»mrtvac na odsustvu«), ali je Lenjin bio nešto drugo: novi tip — živeo je za revoluciju, ali tu nije bilo asketizma. Neposredni susret s Lenjinom imao je kasnije na Trećem kongresu Kominterne (1921. godine). Tada je Lenjin kritikovao Lukača zbog sektaštva i radikalizma i, uopšte, o Lukaču imao nepovoljno mišljenje. Naime, Lukač je u bečkom časopisu »Kommunismus« ustao protiv učešća komunista u parlamentu. Lenjin je dublje shvatio osnove legalnosti, što je Lukač kasnije prihvatio, spoznao istorijsku prevaziđenost parlamentarizma, ali je isticao da se on u taktičkom pogledu ne može ignorisati.

Lukač je bio jedan od onih na koje je Oktobar snažno uticao[23], a Lenjinovo delo ostavilo je na njega poseban utisak. On je Lenjinove spise i govore smatrao »metodski odlučnim« za dalji razvoj marksizma. U ovom periodu, pored Lenjina, deluju i drugi značajni mislioci. Lukač se upoznaje s delima Lenjina i Roze Luksemburg. To je, izgleda, bilo odlučujuće za njegov zaokret ka marksizmu i učešće u pokretu.

Posle ugušenja Mađarske Sovjetske Republike Lukač odlazi u Beč. Kao emigrant sarađuje u »Kommunismusu«, organu Kominterne za Jugoistočnu Evropu. Za dolaženje do marksizma ili, tačnije, za izlaženje iz stanja »zbunjenosti« (u periodu 1914—1918) značajnu ulogu je imao Lukačev rad u časopisu »Kommunismus«. Kako sam kasnije procenjuje, u toku rada u časopisu dualizam njegovih razvojnih tendencija bio je tada na vrhuncu, ali je istovremeno bio »čudnovat dvostruki teorijsko-praktički nov oblik kristalizacije«, što se iskazalo kao uverenje u brzu pobedu socijalizma u Evropi i kao sektaštvo koje je imalo »mesijansko utopističke ciljeve, a po metodi je bilo antibirokratsko«. Primer toga sektaštva je Lukačeva kritika komunista zbog saradnje sa starim institucijama, pre svega

[22] P. Luc misli da je Sabo u osnovi bio teorijski eklektik, (P. Ludz, isto).

[23] P. Vranicki ocenjuje razdoblje od Oktobra do početka tridesetih godina kao period »bogat, raznovrstan, stvaralački period razvoja marksističke misli, razvoja često u ekstremima, ali s jedinstvenom težnjom prevladavanja mnogo čega začahurenog i nepravilnog u prethodnom razdoblju, s težnjom inauguriranja daljnje razrade svih osnovnih problema marksizma i nastojanja da se teoretski bude na nivou suvremenosti« (P. Vranicki, ***Historija marksizma***, str. 316).

Digitized by Google

zbog učešća u parlamentu. Lenjinova kritika pomogla mu je da počne prevladavanje toga sektaštva. Sudbina mađarske revolucije i neka nova saznanja uticali su na Lukačev zanos i na ublažavanje radikalističkih iščekivanja.

U periodu 1919. i nekoliko sledećih godina Lukač je pisao studije koje su kasnije sabrane u knjizi *Istorija i klasna svest* (izdatoj 1923. godine). Ima mišljenja da ove studije i spis o Lenjinu predstavljaju izraz kompromisa između radikalističkih zahteva njegovih prvih spisa i nužnosti prilagođavanja političkim borbama dvadesetih godina. Između 1921. i 1924. godine on se bavio isključivo filozofskim i političkim (strateško-taktičkim) pitanjima Treće internacionale. Taj period je u stvari period teorijskog i praktičnog delovanja Treće internacionale. Možda bi uslovno moglo da se tvrdi da se naporedo s njenim usponom kao praktična negacija socijaldemokratije nametnuo i jedan svež talas u marksizmu (Lenjin, Lukač, Korš i drugi), odnosno da je s tendencijom birokratizacije nestajao i ovaj talas u marksizmu.

U ovom razdoblju uz radove koji sačinjavaju sadržinu njegovog glavnog dela on je pisao i neke druge tekstove koji su otkrili značajne mogućnosti marksizma i nove pravce njegovog razvoja. Reč je pre svega o radu *Lenjin — studija o povezanosti njegovih misli* (1924), o recenziji Buharinove knjige *Teorija historijskog materijalizma* (1925) i o studiji *Mozes Hes i problemi idealističke dijalektike* (1926).

Sadržina Lukačevog dela u ovom periodu pokazuje izvanrednu širinu, otvorenost i kritičku usmerenost i, što je bitno, zadržavanje u okvirima teorijskog interesa pokreta. Međutim, tendencije u okviru službenih vrhova Internacionale bile su ipak drugačije. Na Petom kongresu Kominterne 1924. godine osuđen je Đ. Lukač, zajedno s K. Koršom.[24] Lukač je optužen za »skretanja« i za »teorijski revizionizam« na području filozofije. Ova zvanična optužba i oštre kritike od strane nekih teoretičara, kao i ukupni razvoj događaja u Trećoj internacionali, uticali su na Lukača. On je još neko vreme (do »Blum-teza«) radio na društveno-političkoj tematici, da bi u daljem razvoju svoju pažnju usmerio na nešto neutralnije polje istorije i teorije književnosti i estetike.

Dalji Lukačev razvoj

Posle godina velikih revolucionarnih zbivanja došlo je do stabilizovanja u kapitalističkim zemljama, ali i u Sovjetskom Savezu, i to na način konstituisanja jedne real-politike utemeljene na državnim interesima. Lukač je, po vlastitom kasnijem priznanju, s ovim zaokretom i sam učinio zaokret (»u ruskim partijskim disku-

[24] K. Korš je kasnije isključen iz partije. Lukač je prihvatio kritiku Kominterne jer mu se učinilo da bi isključenje iz pokreta značilo prestanak mogućnosti da deluje. No ipak je morao, po vlastitom kazivanju, da vodi »gerilsku borbu« u teorijskom radu.

Digitized by Google

sijama stao sam na stranu Staljinovih teza o socijalizmu u jednoj zemlji«).[25] Ovaj zaokret, lociran najčešće na period posle »Blum-teza«, tumači se u mnogim razmatranjima i kao raskid s prethodnim revolucionarnim idejama iz *Istorije i klasne svesti*. Ima, međutim, i dijametralno suprotnih stanovišta.

M. Levi misli da je Lukačeva politička i intelektualna karijera od 1928. godine pa do kraja života bila koherentna, a da je osnov te koherencije bilo njegovo nastojanje da »pomiri« staljinizam s buržoaskom demokratijom. Lukač je, misli ovaj autor, bio protiv staljinizma uvek kada je staljinizam bio u oštrom sukobu sa zapadnom (buržoaskom) demokratijom i kulturom.[26] On hoće da dokaže da je Lukač posle *Istorije i klasne svesti* bio usmeren na »pomirenje« sa stvarnošću, i to u liku buržoaske demokratije. Lukač, međutim, nije jednoznačno sledio »generalnu liniju« ni Moskve ni Kominterne. On je imao svoje stanovište (na primer, o fašizmu i socijaldemokratiji) i otuda je povremeno bio u nemilosti.

Lukačev razvoj posle 1923. godine nije tekao jednoznačno i pravolinijski. To na određen način dokazuje njegova retrospekcija vlastitog puta. Kasniji preokret, o kome se često govori, on sam objašnjavao je implicite ili eksplicite splašnjavanjem onih velikih očekivanja svetske revolucije s kojima je praćena velika oktobarska revolucija. Taj preokret izrazio se i u predmetu njegovog daljeg teorijskog interesa. Lukačevo napuštanje političke tematike neki tumače kao prelaz na političku delatnost druge vrste, kroz teoriju. Ali je za većinu istraživača reč u stvari o intelektualističkom povlačenju koje je prethodno bilo teorijski pripremljeno.

Uprkos svemu što se dogodilo, Lukač je sledio interes radničkog pokreta, ali je to imalo višeznačne posledice na njegovu teorijsku delatnost. Slepo sleđenje ciljeva pokreta bilo je duboko etički motivisano. Bio je, naime, čvrsto uveren u to da se etičke dileme razrešavaju žrtvom: »na oltar više ideje stavlja se ona manje vredna«. Ciljevi pokreta imali su u verovatnoj hijerarhiji nesumnjiv prioritet. U osnovi, on je na ovaj način pravdao mnogo svoje kompromise i odstupanja.[27] U ovom razdoblju, mada je to počelo i ranije, Lukač se, nakon oštrih kritika upućenih njemu i njegovim istomišljenicima iz perioda dvadesetih godina, odrekao nekih svojih gledišta o dijalektici i praksi. Teško je reći da li je on stvarno bio uveren u njihovu pogrešnost ili je možda bila u pitanju »intelektualna gerila« — kako je on to označio u *Post scriptumu*. Ono što je pri tom izvesno jeste činjenica da je Lukač u ime svoje vere u socijalizam i u ime lojalnosti prema pokretu, a neposredno iz uverenja u nesagledive posledice od mogućnog ugrožavanja SSSR-a, zatvarao oči pred mnogim privrednim i političkim akcijama ko-

[25] G. Lukács, *Povijest i klasna svijest*, Predgovor, str. 29.

[26] M. Levi, *Lukač i staljinizam*, Treći program, br. 29, proleće 1976.

[27] Ima mišljenja da je najtemeljitija razlika između Lukača i Korša u različitom političkom izboru posle 1925. godine, konačno, u načinu mišljenja posle toga. Lukač je ostao »ortodoksni«, iako kontroverzni član partije (KP Mađarske) jer je sebe smatrao »kritičkim komunistom«.

Digitized by Google

je su sprovođene u ime socijalizma, a za koje je bilo izvesno da sa socijalizmom nemaju nikakve veze. Očigledno je bilo da se Lukač pod pritiskom izmenjenih okolnosti odrekao teorije zbog ideologije ili zbog pritiska staljinizma, po kome su postojeća protivurečja trebalo da budu razrešavana političkim sredstvima, dok bi teorija imala za zadatak da racionalizuje ta rešenja. Ta činjenica da se priklanjao ideološkim zahtevima, svejedno da li je bio »stavljen ili dospeo« u takvu poziciju, pribavila mu je epitet »ortodoksnog komuniste« (Bloh), i to često s negativnim značenjem, iako je, s obzirom na stvarni kritički i emotivni odnos prema kapitalizmu, njegov ortodoksni komunizam mogao da ima i pozitivno značenje, i to na način da se uzme kao jedna od konstanti njegove duhovne pozicije.

U razdoblju posle 1929. godine Lukač se kretao na relaciji Beč—Berlin—Moskva. Od 1929—1931. godine boravio je u SSSR kao saradnik Instituta Marksa, Engelsa i Lenjina u Moskvi. U to vreme Lukač je intenzivno učestvovao u diskusiji o Marksovim i Engelsovim ranim radovima koji su se u to vreme pojavili. Godine 1933. živeo je u Berlinu, ali je pred naletom nacista bio prinuđen da ga napusti. Odlazi u Moskvu, u Akademiju nauka (Institut za filozofiju) i tu ostaje do kraja drugog svetskog rata (1945).

Krajem rata Lukač se vratio u Mađarsku gde je radio na Univerzitetu u Budimpešti kao profesor estetike. U to vreme u teoriji je dominirao Staljinov autoritet. Lukač je bio podvrgnut kritici zbog tobožnjeg kosmpolitskog skretanja u buržoasku ideologiju. On se, na primer, nije saglasio s birokratskim monopolom u kulturnoj oblasti. Pod pritiskom »zaoštravanja ideološke borbe« Lukač se povukao i opet podvrgao samokritici.[28] Izjavio je svoje poštovanje »geniju« Staljina, priznavši njegovu kompetenciju i u filozofskim pitanjima.

U poznatim događajima 1956. godine Lukač po drugi put postaje ministar kulture u Mađarskoj, ali samo za kratko. Zbog političkog angažovanja u ovim događajima bio je godinu dana odsutan iz zemlje.[29] On misli da nije mogućno jednoznačno komentarisati ove događaje: »Pitanja iz 1956. godine postat će jasnija tek kasnije.« Za svoju poziciju misli da je bila samostalna (»Zauzeo sam samostalan stav«), jer je bio protiv Rakošija i Gerea, ali nije u »pravom smislu« bio na pozicijama Nađa, za koga kaže da je bio »pravi čovek, uvereni komunista, ali ne i pravi državnik«.

I posle 1956. godine Lukač je istupao u javnosti, i to uvek angažovano i izazovno. Istina, svoje angažovanje Lukač je ograničio na teoriju. Međutim, neka dela i napisi (*Razgovori sa Lukačem, Pismo o staljinizmu, Post scriptum, Solženjicin,* mnogi intervjui)

[28] Pejović misli da je Lukač pristao na samokritiku pod pritiskom Jozefa Revaja, tada ministra kulture, »prvog mađarskog ždanovca« (D. Pejović, *Prijeporni Lukač*, u knjizi: *Protiv struje*, »Mladost«, Zagreb, 1968).

[29] Bio je deportovan u Rumuniju. Prethodno se bio sklonio u jugoslovensku ambasadu u Budimpešti. Kasnije je izjavio da je sasvim »slučajno« to što se sklonio baš u jugoslovensku ambasadu.

Digitized by Google

imali su i neposredno ideološko-političko značenje. Poslednjih godina zaokupljao ga je fenomen staljinizma. Stoga je bespoštednoj kritici podvrgao staljinizam kao praksu i staljinistički dogmatizam kao njegovu teorijsku osnovu i racionalizaciju. Takođe je ulagao napore da napravi sintezu svojih filozofskih, estetičkih, sociooloških i etičkih istraživanja. Objavljena su mu i dva velika dela — *Estetika* i *Ontologija društvenog bitka.*

Umro je 14. juna 1971. godine u Budimpešti. Neki njegovu smrt upoređuju s Platonovom: izgubio je iluzije da političare učini umnim.

Digitized by Google

Vladan Slijepčević

Pogled na stanje u kinematografiji Srbije

Razmatranje stanja u kinematografiji naše Republike složen je posao. Nedostatak sredstava za rad, kao najvidniji problem, posledica je samo dubljih neusklađenosti, koje godinama traju. Sadašnja situacija istovremeno je rezultat trenutnih ekonomskih okolnosti, potresa i promena u bližoj i daljoj prošlosti, različitih sistemskih, materijalnih, kadrovskih, političkih, idejno-estetskih i drugih uslovnosti koje često mimo naših želja, a ponekad i mimo naše pažnje, upravljaju sudbinom filmske umetnosti i filmske industrije.

Ne možemo govoriti o umetničkom stvaralaštvu danas a da se, bar za trenutak, ne osvrnemo na evropske i svetske okolnosti. Gotovo da nema istaknutijeg svetskog sociologa kulture koji ne zaključuje da je kraj dvadesetog veka označen snažnim napretkom nauke i dramatičnom krizom duhovnog stvaralaštva i morala. Tu ocenu mnogi proširuju na globalne okvire i u tom neskladu vide osnovnu opasnost za budućnost čovečanstva. Evo šta, na primer, poznati sociolog Žan Furastje kaže o toj temi, misleći pre svega na stanje u Zapadnoj Evropi: »Današnje društvo zaslužuje ime naučnog društva, i pored toga što bismo više voleli makar i najmanji napredak na moralnom, duhovnom i umetničkom planu.« »Danas je u velikom broju zemalja kriza tako ozbiljna da se znanje i kulturno nasleđe jedva prenose mladim generacijama, dok duboka maloduršnost i dramatično intelektualno bezvlašće prete masi stanovništva.«

Digitized by Google

Istina je, na žalost, da se ove sumorne ocene, u izvesnoj meri, odnose i na nas, premda su ovde uzroci drugačiji, a posledice specifične. Poplava agresivnog šunda i komercijalizacije u gotovo svim vidovima umetnosti, sa svim dalekosežnim posledicama koje će ostaviti generacijama, može se ozbiljnije procenjivati tek kada se ustanove razmere takvog negativnog uticaja na najšire mase, što su do juče živele sa stihovima Njegoša i narodnih pesama, što su klesale krajputaše, tkale i vezle narodne nošnje kojima se svet divio. Šta se desilo s tim visokim ukusom? Kako smo na pragu 21. veka, umesto publike istančanog osećanja za umno i lepo, dobili masovne konzumente opskurnih tekstova, melodija i sličnih proizvoda u drugim oblastima, pa i u filmu? Koliko je svemu tome doprinela kulturna politika poslednjih desetak godina? A sigurno je da ni jedna od bitnih ambicija i ni jedan od strateških ciljeva našeg društva ne mogu da se ostvare bez obrazovanog i humanog građanina koji će ih razumeti i realizovati.

Donošenje Zakona o udruženom radu je bitno uticalo na odnose u celokupnoj društvenoj proizvodnji i stvaralaštvu revolucionišući stanje u svim oblastima života. Sada, posle desetak godina, morali bismo da se upitamo da li je taj temeljni zakon adekvatno upotrebljen na području umetničkog stvaralaštva i kako je primenjivan. Čini se da je odmah bilo vidljivo da će prilikom primene ovog zakona u oblasti kulture biti nedoumica. Naslućivalo se da su potrebni kreativni pristupi i traženje novih, originalnih rešenja, zasnovanih na ZUR-u, a primerenih prirodi umetnosti. Pogotovu bilo je jasno da oblast filma, koji je istovremeno i umetnost i industrija, zahteva specifična rešenja i delikatne intervencije. Na žalost, taj napor kao da nikada nije učinjen. Zakon je ili mehanički primenjivan, dajući nezadovoljavajuće rezultate, ili uopšte nije primenjivan, pa mnogi umetnici nisu mogli da ostvare svoja samoupravna i mnoga druga radna prava, koja proizlaze iz zakona. Neposredni stvaraoci, od kojih bitno zavise cena i kvalitet rada, ostali su u statusu najamnih radnika: njihova prava su zanemarivana, a oni dovedeni u situaciju trajnih »nezadovoljnika« koji egzistiraju na marginama sistema.

Doduše, tu i tamo je dolazilo do ostvarivanja izvesnih reduciranih samoupravnih prava umetnikâ. Pronalažena su rešenja koja su se kompromitovala devijantnim shvatanjem samoupravljanja i davanjem prava odlučivanja o stručnim i umetničkim pitanjima i onima koji to nisu mogli da čine kvalitetno. Među mnogim važnim pravima koja slobodni umetnici nisu mogli redovno da ostvaruju bila su i ona iz oblasti materijalne sigurnost i socijalnih prava, recimo, prava na stan i slično.

Nerešen status neposrednih proizvođača, stvaralaca, negativno je uticao na celokupnu proizvodnju filma i destabilizirao i njegove ostale činioce. Jednima ili drugima se samo prividno i na kraći rok moglo činiti da se nevolje mogu rešiti sopstvenm mikro-rešenjima, jer su ne samo stvaraoci, nego i svi drugi poslenici u procesu filmske proizvodnje ostali nedovoljno ili neadekvatno uklopljeni u sistem,

Digitized by Google

trpeći posledice takvog stanja. Stalni zahtevi za povećavanjem materijalnih davanja, ma koliko opravdani, bili su, ipak, vapaj onoga pored koga je protutnjao voz društvenih promena a da on nije učinio stvarni napor da u taj voz uskoči.

Evo nekoliko dokaza za takve tvrdnje. Na tržištu film ima tretman robe, a oni koji su ga stvorili (snimatelj, glumac, reditelj, montažer i drugi) nemaju tretman robnog proizvođača. Taj tretman, donekle, imaju vlasnici proizvodnih sredstava u kinematografiji, radnici filmskih preduzeća, koji bi, prema ZUR-u, mogli da imaju, eventualno, status zajedničkih službi. Naravno, takva situacija nije donela nikakvu bitnu prednost ovima drugima, jer oni, zaista, nisu stvaraoci filma i njihov položaj zavisi od kvaliteta, brzine rada i inspiracije onih koji to jesu. Neposredni stvaraoci koji, budući da nisu ostvarivali samoupravna prava, nisu ni mogli da budu zainteresovani za sudbinu radnika filmskog preduzeća. Stvoren je, dakle, trajan antagonistički odnos.

Živeći i radeći izvan ili na marginama sistema, filmski radnici su smatrali neizbežnom i sledeću situaciju: filmski montažer ili snimatelj moraju svakodnevno, da iznajmljuju i plaćaju sredstva za rad njihovom vlasniku. Ovog vlasnika osnovnih sredstava za rad u filmskoj industriji ZUR bi tretirao kao, recimo, službu tehničkog održavanja. Može li se zamisliti bilo koja industrija u kojoj neposredni proizvođač iznajmljuje strug, šivaću mašinu ili lokomotivu od službe održavanja i plaća tu mašinu na dan ili na sat? U filmskoj industriji stvaraoci su trajno odvojeni od sredstava za rad, pa moraju da ih plaćaju nominalnim vlasnicima. Ukoliko se filmski radnici ne smatraju privatnim licima otuđenim od sopstvenog dela, i taj odnos je u sukobu s elementarnim intencijama ZUR-a. Naravno, ja ovde ne plediram za vraćanje filmskih radnika u radni odnos, već ukazujem na neophodnost traženja specifičnog rešenja koje će biti manje u sukobu s osnovama sistema.

Poseban kompleks pitanja proističe iz rada SIZ-ova, naročito SIZ-a kulture. Ako ovom prilikom ne pomenemo neke, već dobro poznate, zamerke praksi SIZ-ova i ako samo registrujemo činjenicu da se izdvajanja za kulturu iz godine u godinu procentualno smanjuju (Srbija bez pokrajina najmanje izdvaja za ove svrhe u SFRJ), možemo se osvrnuti na neke, takođe, neusklađene, ili kinematografiji neprikladne načine rada. Reč je o davaocima i korisnicima usluga koji u dva veća odlučuju o organima SIZ-a. Čini se samo formalnim pitanje da li su pisci, kompozitori, glumci itd. davaoci usluga i da li su gledaoci filma ili čitaoci knjige ili slušaoci muzike zaista korisnici usluga. Može li se odnos umetnika prema sopstvenom delu i prema javnosti tako okarakterisati i može li se funkcija umetnosti svesti na davanje usluga bilo kome? Zar nije reč o znatno složenijem, prisnijem i trajnijem odnosu od onoga koji sugeriše pojam »usluga«? Takva mehanička primena odnosa iz oblasti materijalne proizvodnje kamen je smutnje i koren nerazumevanja sa ozbiljnim posledicama. Umetnik se poistovećuje sa svojim delom — to je antička istina. On, dakle, stvara iz iskonske potrebe,

Digitized by Google

a ne da bi služio nekome. A umetničko delo živi i, ako hoćete, postoji tek u kontaktu s gledaocem, slušaocem, čitaocem... Ja ne poričem potrebu da o pitanjima umetničkog stvaralaštva odlučuju zajedno stvaraoci i predstavnici društva. Bojim se, međutim, da je ta podela na jedne i druge, pogotovu ovako gruba kakva jeste, neprikladna, jer stvara neprirodne odnose i prekida dijalektički krug koji se, suštinski, u umetnosti nije mogao prekinuti. Odnos umetnika prema njegovom delu i prema javnosti specifičan je i ne može se mehanički porediti sa odnosom tvorca materijalnih dobara i trgovca koji ih distribuira.

Ako je u oblasti materijalne proizvodnje tržišna vrednost, odnosno dohodak, jedan od pondera sistema, taj se princip samo uslovno može primeniti u filmskom i drugom umetničkom stvaralaštvu. Kulturne vrednosti, srećom, postoje, iako ponekad ne ostvaruju nikakav dohodak. Istovremeno, one mogu da ostvare i veoma veliki dohodak. Princip »radi ono što ti se isplati« teško je preporučiti filmskoj umetnosti i filmskoj industriji bez ikakvih rezervi. Da pitanja neophodne regulative tržišnih zakonitosti i društvenog interesa nisu najbolje rešena, možda sugeriše i činjenica da za poslednjih dvadesetak godina nije tako reći ništa izmenjeno u načinu finansiranja ove delatnosti, iako se toliko toga izmenilo u svim ostalim područjima rada. Nije učinjen napor da se složenoj prirodi filma, njegovim industrijskim i umetničkim komponentama prilagode savremena rešenja koja će u najvećoj mogućoj meri garantovati ispunjavanje širokog društvenog interesa. Naravno, dohodovni princip se mora i ovde poštovati, ali uz neizostavno favorizovanje osvedočenih kulturnih vrednosti i umetničkih dela koja svojom estetskom i idejnom osnovom zaslužuju društvenu podršku.

Moglo bi se govoriti i o načinu izbora delegatâ u tela SIZ-ova i o tome kako taj, inače demokratski sistem, obezbeđuje da zaista najbolji radnici, privrednici i umetnici iz oblasti filmske proizvodnje budu birani i delegirani. Na osnovu realne slike stanja, reklo bi se da najboljima nije osiguran put do ovih važnih funkcija, te da oni nemaju odlučujuću reč u određivanju uslovâ u kojima radi kinematografija. To, naravno, nije dobro ni za kinematografiju ni za najširu publiku kojoj je ta kinematografija potrebna.

Takođe je važno pitanje neposredne razmene rada u oblasti kinematografije. Čini se da značajna sredstva koja udruženi rad izdvaja za različite vrste filmske proizvodnje, od reklamne do umetničke, teku velikim delom kroz poluprivatne aranžmane i mimo intencija ZUR-a koji je taj vid finansiranja umetnosti predvideo kao bitan i ravnopravan onome što se ostvaruje posrednom razmenom rada, preko SIZ-ova.

Budući da je niz godina živela u nerešenom statusu, filmska industrija nije bila kadra da se ponaša u skladu s principima sistema. Razdružena i usitnjena, bila je prinuđena da se bori za opstanak, bez smisla za udruživanje, solidarnost i dugoročnije planiranje. U svetu teško može da se pristupi značajnijem poduhvatu ako se unapred ne osiguraju plasman i distribucija planiranog proizvo-

Digitized by Google

da. Distributeri i prikazivači filmova veoma su važan činilac u odabiranju i planiranju proizvodnje, bilo da su deo velikih sistema ili da se okupljaju oko svakog pojedinog proizvoda. Takvi pokušaji kod nas postoje i njihov uspeh morao bi da bude putokaz ka jedinom mogućnom rešenju. Filmska industrija ne može postojati mimo principâ industrijske proizvodnje, a to su, između ostalog, celovit proces pripreme, planiranja, proizvodnje i plasmana. Ove se faze moraju uzajamno uslovljavati i dopunjavati, živeći u, na ovaj ili onaj način organizovanom, jedinstvenom sistemu. Ne može se reći da je način rada SIZ-ova favorizovao udruživanja. Naprotiv, tačnije je da su SIZ-ovi podržavali usitnjavanja i parcijalne interese osiromašenih subjekata. Veliki proizvođači su u krizi, a značajna društvena sredstva ulagana u njihovo osnivanje lagano se tope. Proizvodna tehnika je zastarela, stručni kadrovi se ne obnavljaju, repertoarska i kadrovska politika jedva da postoje. A samo veliki proizvođači, uklopljeni u sistem planiranja, proizvodnje i plasmana mogu dugotrajno i stabilno da ostvaruju društvene interese; samo oni mogu da budu nosioci dugoročnije politike razvoja, planiranja, repertoarske politike, kadrovske obnove, održavanja i obnavljanja tehnike i slično. Snažniji proizvođači odavno bi osetili potrebu da reše pitanje obnove i širenja kino-mreže, bez koje nema stvarnog ozdravljenja i stvarne promene. Izgradnja kino-dvorana po većim mestima, udruživanje sredstava za te svrhe i prikupljanje kredita od izvođača radova, osnivanje alternativnih vrsta kino-dvorana, umetničkih i avangardnih bioskopa sa manjim brojem sedišta, uz velike školske sisteme ili društvene i omladinske organizacije, osnivanje takozvanih porodičnih bioskopa pri mesnim zajednicama, koji bi povremeno davali predstave i bili snabdeveni filmovima i kinooperaterima na ambulantni način, otvaranje ekskluzivnih dvorana s posebnim programima i komforom i tako dalje — sve bi to otvorilo mogućnost korišćenja sličnih iskustava u svetu. Kada je u pitanju kino-mreža, mi nismo daleko odmakli od situacije koja je vladala između dva rata.

Društvena zajednica mora neposredno da stimuliše onu proizvodnju i one razvojne planove koji potiču iz velikih udruženih sistema, rešavajući u isto vreme pitanje planiranja, proizvodnje i plasmana, kao i sistema koji će moći da ostvaruju integracije na jugoslovenskom planu i koprodukcije sa inostranim partnerima na ravnopravnoj osnovi. Samo snažni sistemi mogu da ožive izuzetno važno područje proizvodnje za potrebe inostranog partnera, raznih vrsta usluga, iznajmljivanje stručne snage, organizacije, tehnike i drugo.

Moje zalaganje za integraciju nikako ne isključuje i postojanje određenog broja manjih preduzeća, privremenih ili stalnih radnih zajednica, u kojima pre svega, vidim izraz stvarne slobode stvaralaštva i otvaranje mogućnosti da ljudi istog mišljenja, entuzijasti i inovatori, uz najmanje troškove, najveći lični rizik i uz najmanje korišćenje društvenih sredstava, ostvare umetničke ambicije. Iz takvih radnih kolektiva često izlaze značajna umetnička dela, a ne

Digitized by Google

retko se ostvaruju i značajni komercijalni rezultati. Stoga ne bismo smeli preduzeti ništa što bi ugrozilo postojanje manjih proizvođača. Pomaganje ove proizvodnje mora da bude diferencirano od načina na koji se pomaže većim proizvodnim sistemima. Pri tom treba imati u vidu da ta mala preduzeća ne bi mogla da opstanu bez postojanja tehnike, stručnih kadrova, laboratorija, bioskopske i distributivne mreže, dakle, radnih organizacija koje nemaju mogućnost da žive od projekta do projekta i da biraju kada će da proizvode, a kada ne. Te radne organizacije moraju da proizvode i prihoduju kontinuirano, što ponekad bitno otežava njihovu situaciju. Radne zajednice treba da budu plemenita i neophodna dopuna proizvodnje i svojevrstan vid konkurencije u oblasti umetničkog stvaralaštva. Sadašnje stanje dovodi ova dva vida proizvodnje u situaciju u kojoj se, pod jednakim uslovima prema merilima koja nisu stvarno prilagođena potrebama i prirodi ni jednih ni drugih, a, što je najgore, ni stvarnim društvenim potrebama — svakodnevno otimaju oko nedovoljnih sredstava SIZ-a.

U kakvoj su, recimo, situaciji uvoznici filmova: da li su oni zaista stimulisani da uvoze kvalitetne filmove ili bi to morali da rade na sopstvenu štetu, a zbog opštedruštvene koristi? Ma kako uzvišena, takva orijentacija ne bi živela dugo ni u jednom kolektivu, pretvorila bi se u ono što se i dešava: da se u znatnom broju uvoze jeftini i loši filmovi i da se ionako skromni devizni fondovi troše za uvoz zabave sumnjivog sadržaja.

Bez namere da dajem recepte, uveren sam da bi jedna ozbiljna komisija pri udruženju prikazivača mogla da pregleda sve otkupljene filmove i da ih oceni. Filmovi s najnižom ocenom obavezivali bi vlasnika kino dvorane da kao do sada, plaća sve republičke dažbine. Oni s boljom ocenom mogli bi da budu oslobođeni 50 odsto dažbina, a najbolji, ukoliko bi bili prikazivani u potpunom programu koji podrazumeva i prikazivanje pozitivno ocenjenog kratkometražnog filma, bili bi potpuno oslobođeni dažbina. Tako bi prikazivači bili efektno stimulisani da pruže publici najkvalitetniji repertoar, a uvoznici da uvoze takve filmove u većem broju, jer pretpostavljam da bi tražnja kvalitetnih filmova porasla. Verujem da bi se tako konačno rešilo i pitanje prikazivanja kratkih filmova. Naravno, republika bi morala da se odrekne nekih prihoda ako joj je stalo do podizanja kulturnog nivoa gledalaca u kino-dvoranama.

Naša kinematografija bi morala na trajniji način da reši i kompleks pitanja saradnje s televizijom. Inostrana iskustva govore o tome da više nije reč samo o takozvanom ugrožavanju filmske industrije od strane televizije, koja prikazuje filmove i time odvlači publiku iz bioskopa. Naprotiv, već je jasno da je televizija trajno zavisna od filmske proizvodnje i da ona ima interes da ulaže u filmsku industriju. Razvoj video-umetnosti, bliska budućnost razvoja informativne televizije koju će moći da ima i svako veće naselje, razvoj međunarodne i međukontinentalne televizije, mogućnosti kablovskih i satelitskih prenosa u svaki dom — ne dovode u opasnost kinematografiju, već joj omogućavaju da sa ovim partnerom

Digitized by Google

u budućnosti planira dugoročne poslove, planove razvoja i zajednička ulaganja. Vreme je da se naša televizija i kinematografija sporazumeju na duži rok i time stvore značajan element stabilnosti.

Snažna filmska i televizijska industrija, ovako udružene, ne samo da bi bile kadre da planiraju školovanje kadrova, već bi otvorile mogućnost za razvoj naučnog i eksperimentalnog umetničkog rada, podrazumevajući tu, pre svega, sopstveni razvoj. Sada su naučni rad u oblasti filmske i TV delatnosti i eksperimentalni umetnički rad uglavnom prepušteni inicijativi pojedinaca i naporima entuzijasta. Bez naučnog rada i eksperimentisanja, naravno, nema budućnosti. Mi imamo i Institut za film i Kinoteku, i istraživačke potencijale radija i televizije, i Univerzitet umetnosti, a ne možemo se pohvaliti da smo SIZ-u kulture, ili SIZ-u nauke ili SIZ-u obrazovanja ponudili značajnije projekte o izučavanju naše filmske prošlosti ili filmsko-televizijske budućnosti.

Verovatno bi sadašnju situaciju značajno izmenio kvalitetniji rad umetničkih i repertoarskih saveta koji ne bi smeli da budu, ili da se shvataju, kao faktor kontrole ili sužavanja stvaralačkih sloboda, već kao sredstvo za ostvarivanje planova razvoja i trajnih društvenih interesa. Ti interesi oličeni su u favorizovanju kvaliteta, daljem širenju prostora za stvaralačko istraživanje i u stvaranju uslovâ za zdravu utakmicu najboljih u zadovoljavanju društvenih potreba za svim vidovima kvalitetne filmske proizvodnje. I ta tela bi, po sastavu i načinu rada, mogla biti prilagođena prirodi proizvođačâ. Povremene i stalne radne zajednice verovatno osećaju potrebu za drugačijom vrstom saveta od onih koji bi učestvovali u radu preduzećâ što poseduju sopstveni kadar, tehniku, objekte itd.

Čini mi se da bi trebalo podržati i stvaranje većeg broja kreativnih rukovodećih ljudi u oblasti filma. Od upravnika bioskopa do rukovodilaca proizvodnih kuća, na rukovodećim mestima morali bi da budu ne samo stručni, već i kreativni ljudi, koji će biti kadri da daju doprinos umetničkom stvaralaštvu boljom organizacijom proizvodnje i plasmana filma.

Širenje filmske kulture, rad kino-klubova i drugi vidovi amaterskog okupljanja takođe ne bi smeli da ostanu van interesovanja kinematografije. Činjenica da nam kino-klubovi životare ili nestaju, govori o slaboj podršci društva. Kino-klubovi su uvek bili baza iz koje su regrutovani ne samo budući studenti filmskih škola, nego i najverniji propagatori i ljubitelji filma. Kao što izdavačka delatnost ne može bez najvernijih čitalaca i muzika bez pasioniranih posetilaca koncerata, tako ni film ne bi bio magnetični medij, što on i jeste, da nema kino amaterizma.

Verujem da postoje povoljne perspektive i mogućnosti za prevladavanje sadašnje situacije. Rešenja nekih problema se možda moraju duže pripremati, uz angažovanje stručnjakâ kojima raspolažemo. Naučni i stručni kadar, okupljen u proizvodnim organizacijama i na Univerzitetu umetnosti, u saradnji s ekonomistima, politikolozima i drugima, mogao bi da izvrši uvid u sistemska pitanja i da predloži nove načine primene Zakona o udruženom ra-

Digitized by Google

du, kao i nove načine finansiranja. S druge strane, proces udruživanja pojedinih faktora kinematografije, kao i proces preciznijeg definisanja funkcije i statusa radnih zajednica, mogao bi za relativno kratko vreme da unese više reda i da ukine antagonizme i izvesne vidove proizvoljnosti u repertoarskoj, finansijskoj i kadrovskoj politici.

U svakom slučaju, iz sadašnje situacije možemo izaći samo svešću o složenosti stanja koje je godinama stvarano zbog nedostatka potpunijih rešenja i delovanjem na ivici opštevažećih odnosa u proizvodnom i ekonomskom sistemu.

Digitized by Google

Dragan Simeunović

Federalizam u SR Nemačkoj i SFRJ

(Uporedna razmatranja)

Međunarodni naučni skup o federalizmu («Federalizam u SR Nemačkoj i SFR Jugoslaviji«), održan od 13. do 15. maja 1985. u Tutzingu (SR Nemačka), svojevrstan je akademski napor više od pedeset učesnika da iznesu rezultate svojih analiza i istraživanja, naučne poglede i promišljanja problemâ na području komparacije — po opštim društvenim uslovima u kojima se konstituišu, funkcionišu i razvijaju — dva vrlo različita federalna sistema.

Podsticajni dijalog iniciran je već uvodnim referatima profesora dr Hansa Ronnebergera i profesora dr Najdana Pašića koji su utvrdili teorijsku relevantnost komparacije federalnih uređenja na osnovu postojanja i dovoljno podudarnosti i bitnih razlika. U sublimiranoj formi, osnovna nit Ronnebergerovog referata se ispoljila kao težnja za komparacijom federalnih sistema na dva težišna problemska pravca: prvo, kako se ostvaruju utvrđene funkcije, i, drugo, kakve disfunkcionalnosti pri tom nastaju i kako bi ih trebalo otklanjati. Ističući da je unitarizam obavezni prateći element ugrađen u samo biće svake federacije, Ronneberger je odredio i separatizam kao opštu tendenciju u narastanju u državama s federalnim uređenjem, a za model raspada savremenih sistema uzeo neuspelu federalnu praksu više zemalja u razvoju. Njegovim objašnjenjima da uzroci neuspeha savremenog federalizma leže u pravno iskonstruisanoj prenapetosti i u suviše malim zajedničkim in-

Digitized by Google

teresima suprotstavili su svoja mišljenja prof. dr Aleksandar Fira i prof. dr Mijat Damjanović, upozoravajući na zamke generalizacija i na potrebu uvažavanja stvarnih i mogućih velikih razlika među socijalističkim zemljama s federativnim uređenjem i, posebno, među zemljama u razvoju.

Obostrano uočen raskorak između normativnog i stvarnog u biću savremenog federalizma i njegovo produbljivanje prof. dr Pašić je video kao jednu od karakteristika »političke i pravne organizacije savremenih država«. Kao razlog raskoraka slovi moderno shvatanje ustava, po kome ustavi treba više da određuju društveno kretanje nego da ukazuju na postojeće stanje, ali i tendencija da se ustavi i danas, kao i juče, shvate i kao idejno-propagandni instrument.

Usredsređivanje rasprave na pitanja kontinuiteta razvoja obe federacije i raspodele vlasti i nadležnosti između savezne države i delova federacije dovelo je do zaključka da su slična normativna rešenja u pogledu pretpostavki nadležnosti federalnih jedinica i savezne vlasti u praksi SR Nemačke doprinela jačanju centralizma i učvršćenju savezne vlasti, dok su u praksi SFRJ dovela do jačanja pozicije federalnih jedinica čak i preko njihove nadležnosti.

Upoređivanje iskustava u pogledu konsenzusa pokazalo je da njegovo brzo ostvarivanje u nemačkoj federalnoj praksi deluje povratno osnažujući ne samo savez, već i federalne jedinice (Land), zbog čega je jugoslovenski ambasador u SR Nemačkoj Dragutin Rozman, kao dugogodišnji posmatrač i analitičar nemačke federalne prakse, istakao u svom izlaganju da je »tajnu ovog mehanizma vredno izučavati«.

Od strane nemačkih naučnika zapažena normativna srodnost — da ustavi obe zemlje određuju društveno-političke organizacije kao bitne i obavezne elemente društveno-političkog sistema — opstaje pri upoređivanju prakse samo kao velika razlika, s obzirom na to da u SR Nemačkoj funkcioniše klasični višepartijski sistem, dok u SFRJ bitnu ulogu u razvoju federalizma ima SKJ. Njegova uloga, istakao je prof. Pašić, nije u suprotstavljanju pluralizmu opštih i zajedničkih interesa, već upravo u nastojanju da se realizuje njihovo izražavanje i uticaj, te stoga SKJ nije ni bio, niti je sada prepreka razvoju federalizma SFRJ, već je, naprotiv, oslonac ostvarivanja demokratske suštine federalizma.

U sklopu tematskog bloka posvećenog komunalnoj samoupravi prof. dr Balša Špadijer, dajući kratak pregled razvoja odnosa lokalne samouprave i federalizma na našem tlu, istovremeno je naglasio njihove čvrste veze. Ukazujući na realne uzroke zastoja u ostvarivanju ustavne koncepcije samoupravne opštine, on je, polazeći od mogućnosti ponovnog ispitivanja funkcionisanja političkog sistema u celini, istakao šansu da se posebno kritički analizira i odnos između federalizma i samoupravne opštine koji bi trebalo da se »uzajamno podstiču u pozitivnom smislu i u isto vreme da budu

Digitized by Google

korektiv razvoja federalizma u odnosu na samoupravnu opštinu i obrnuto«.

Govoreći na istu temu, prof. dr Hans Bruner, definišući konflikt kao savremeni trend federalizma, obrazložio je kako se danas, pored već klasičnog uzroka konflikata u jednoj federalnoj zajednici, koji leži u postojanju uzajamne napetosti federacije i komuna, sve više javlja uzrok sadržan u »horizontalnoj napetosti među komunama, i u komunama samim«. Profesor Ronneberger se, pak, u tom pogledu založio za razjašnjenje mogućnosti da opština bude katalizator napetosti između republika i federacije, pri čemu je dalja teorijska razrada uloge opštine i, posebno, povećanje njenih nadležnosti, izgledalo kao moguće rešenje.

Kritički intoniranoj opasci prof. dr H. Mittera da na planu međunarodne saradnje opština »jedva da postoje kontakti i pokušaji zbližavanja s jugoslovenske strane« argumentovano su se usprotivili A. Fira i B. Špadijer, podsećajući na permanentne jugoslovenske inicijative i veoma plodne dugogodišnje rezultate upravo na tom području.

O ulozi medija u federativnoj državi izlaganja su podneli Voth Reinhold i prof. dr Dragan Stojiljković, pri čemu je kao osnovna razlika dva sistema uočeno razvijanje različitih trendova komunikacija. I dok se u SR Nemačkoj uglavnom razvija samo klasični opšti proces javnog informisanja, u SFRJ se, pored njega, razvija i »drugi kolosek« kao društveno informisanje koje treba da osigura informacionu zasnovanost odluka i informacionu osposobljenost samoupravnih subjekata da odlučuju i upravljaju radom i rezultatima rada.

Iscrpnoj analizi finansijskih odnosa u jugoslovenskoj federaciji, koju je skupu prezentirao prof. dr Vojislav Rakić, uspešno se tematski priključio prof. dr Ralf Gandenberger s razmatranjem finansijskih odnosa ne samo među federalnim jedinicama SR Nemačke, već i u okviru EEZ, pri čemu je vredno pažnje da smer njegovog istraživanja nije bio upravljen tradicionalno — od federacije ka nižim federalnim ravnima, nego i na »postajuća supranacionalna tla«.

Posebnu pažnju je pobudio napor prof. dr Vojislava Stanovčića da preko niza konkretnih primera pojasni svu specifičnost i složenost usaglašavanja nacionalnih i regionalnih interesa u izgradnji infrastrukture u SFRJ. Mada je evolucija jugoslovenskog ustavno-pravnog i političkog sistema bitno uticala na odlučivanje o planiranju, projektovanju, obezbeđenju jedinstva, izgradnji i korišćenju, odnosno upravljanju i funkcionisanju infrastrukture i naročito takozvanih velikih sistema, i dalje je, smatra prof. Stanovčić, otvoren problem položaja velikih sistema u federalnom sistemu uopšte, a posebno varijabli usaglašavanja interesa u odlučivanju o izgradnji infrastrukture.

Prof. dr Theodor Veiter je svojim referatom »Teritorijalna federacija, prava grupa i zaštita manjina; savremeno stanje u teoriji i praksi« započeo raspravu o federalizmu kao sredstvu razrešenja sukoba koji nastaju među različitim etničkim grupama. Njegov

Digitized by Google

stav o jugoslovenstvu kao svojevrsnom iznenađenju poslednjeg popisa stanovništva u SFRJ možda najplastičnije ilustruje jedan od zaključaka da je teško poverovati da će se ikada formirati jugoslovenska nacija iz dva osnovna razloga: prvo, zbog ustavne koncepcije rešenja nacionalnog pitanja; drugo, zbog samog broja manjina, odnosno narodnosti u SFRJ. U ovom delu, pored lucidne intervencije prof. dr Radoslava Ratkovića u cilju što kvalitetnijeg objašnjavanja jugoslovenskog određenja pojmova naroda i narodnosti, izdvajamo izlaganje prof. dr Đorđi Cace o federalizmu i ostvarivanju prava nacionalnih manjina — narodnosti kao stalnom predmetu i interesu jugoslovenske političke misli i teorije, nerazlučno povezanih s rešavanjem nacionalnog pitanja, kao problemom svojstvenim svakoj višenacionalnoj, a naročito federativnoj državi.

O aktuelnom stanju diskusije o pravima etničkih grupa i o načinu zaštite manjina, koja se vodi u okviru UN, skup je informisao prof. dr Edward Chaszar dajući pri tom uvid ne samo u deklarativne odrednice, već i u empirijske pokazatelje.

Poslednji dan rada skupa otvoren je izlaganjem akademika prof. dr Aleksandra Fire o odnosima federacije i socijalističkih republika, odnosno socijalističkih autonomnih pokrajina u oblasti zakonodavstva. Kako je prema Ustavu iz 1974. godine zakonodavna nadležnost federacije precizno limitirana i, osim nekih oblasti (narodna odbrana, međunarodni odnosi itd.) ostaje samo na uređivanju osnovnih pitanja, dok se sva ostala pitanja nalaze u zakonodavnoj nadležnosti republika i autonomnih pokrajina — isključivi domen zakonodavne nadležnosti federacije praktično više ne postoji. Time je danas, smatra prof. Fira, definitivno prevaziđena faza u kojoj je republičko i pokrajinsko zakonodavstvo bilo samo konkretizacija saveznog zakonodavstva i tako imalo marginalni karakter. Takođe, ni jugoslovenska federacija nije izuzetak u pogledu davanja prednosti izvršne funkcije republikama i pokrajinama, osim u dva vida: prvo, organi federacije neposredno izvršavaju zakone i odgovorni su za njihovo izvršenje; drugo: oni samo odgovaraju, a izvršnost je prepuštena republikama i pokrajinama. Činjenica da smo stalno u stanju preispitivanja ustavnih rešenja može se objasniti, po njegovom mišljenju, sagledavanjem realne potrebe da se prati praksa, a današnja kretanja u tom smeru trebalo bi da se tumače ne kao dovođenje u pitanje osnova sadašnjeg jugoslovenskog društveno-političkog i pravnog sistema, već kao otklanjanje postojećih disfunkcionalnosti.

Prof. dr A. Wenzel je ukazao na niz problema koji se javljaju pri sprovođenju saveznih zakona u federalnim jedinicama SR Nemačke i koji su mahom zasnovani na enormnim mestimičnim diskrepancama između ustavnih normi i ostvarenog poretka. Stoga su i razumljivi mnogi konflikti koji se javljaju na svim nivoima i između određenih nivoa (komunalnog, pokrajinskog i saveznog). Postojanje centralističkih i decentralističkih težnji, sudar zahteva za lokalnom samoupravom i centralizma na pokrajinskom nivou (na primer: bavarskog centralizma) i slični problemi, iniciraju pre-

Digitized by Google

plitanje nadležnosti, što se povratno javlja kao poseban i značajan problem u sprovođenju (Ausfuhrung) saveznih zakona — kako na nivou same federacije (Bund) tako i na nivou pokrajina (Land).

Ukazujući na realne vidove složenosti problemâ uprave u federativnim zajednicama, koje se zasnivaju na postojanju većeg broja etničkih grupa, što iziskuje i posebno vođenje brige o kulturološkim distancama, brojnosti populacije i prostora date države, prof. dr Mijat Damjanović je naglasio kao svojevrsnu zakonitost da se prvi problem javlja već pri pokušaju određenja uprave kada se ona objašnjava organizacijom vlasti u datom sistemu. Premda je uprava poslednje utočište vlasti, jer se ona i najteže menja, njena je uloga bitno izmenjena u uslovima funkcionisanja delegatskog sistema, i to ne samo s gledišta konstitutivnih inovacija, već i u pogledu »promena u načinu rada i komuniciranja organa uprave«.

Neophodnost postojanja autonomija kao specifičnosti jugoslovenskog federalizma ne negira i postojanje nekih, teorijski nedovoljno razrešenih aspekata jugoslovenske specifične državno-pravne konstrukcije — istakao je prof. dr Milivoje Drašković u svom referatu o položaju SR Srbije i autonomnih pokrajina u njenom sastavu. Prednost autonomije, po njegovom mišljenju, nije u savršenosti institucionalnog modela u kome se ona odvija, već u postojanju i razvitku svesti kako autonomnih jedinica o pripadnosti celini tako i svesti celine o tome da bez poštovanja autonomnih jedinica nema ni snage, ni integriteta, ni autoriteta celine.

Prof. dr. Dieter Blumenwitz je, razmatrajući međugranične kooperacije u pravnom smislu, doprineo, po mišljenju učesnikâ skupa, njihovom saznanju o ovoj do sada nedovoljno istraživanoj problematici, osobito kada je bilo reči o takozvanoj kooperaciji alpskih i jadranskih zemalja. Posebno zanimljivo je delovalo obrazloženje prednosti institucionalizirane i neinstitucionalizirane saradnje međunarodnih subjekata.

Kao noseći referat skupa može se označiti izlaganje prof. dr Radoslava Ratkovića o aktuelnim problemima i razvojnim tendencijama federalizma u SFRJ. Tumačeći ustavnu reformu, koja je svoj završni korak dobila u Ustavu SFRJ iz 1974. godine, kao svojevrstan doprinos smanjivanju uloge države u privredi i u svim drugim oblastima društvenog života, u deetatizaciji društva i širenju prostora samoupravljanja, prof. dr Ratković je dao analitički prikaz ostvarivanja te intencije na području federativnog sistema, ocenivši pri tom da se ona ipak nije u dovoljnoj meri ostvarila i da iz toga i proizlaze ključni problemi u društveno-političkom sistemu.

Objašnjenje razlika u naučnim i političkim raspravama, koje se pojavljuju kada je reč o najprimerenijim rešenjima koja mogu dovesti do otklanjanja negativnih pojava, Ratković nalazi u raznovrsnosti pristupa i metodoloških postavki, a ponegde i u namerama vannaučnih sučeljavanja.

Među shvatanjima koja polaze od procene da su procesi dezintegracije otišli suviše daleko na svim nivoima društvenog organizovanja, te da bi stoga trebalo osnažiti činioce integracije, kao

Digitized by Google

preovlađujuće se može odrediti ono shvatanje po kome bi glavnu integrativnu ulogu u jugoslovenskoj federaciji trebalo da odigra otklanjanje birokratsko-etatističkih prepreka funkcionisanju jedinstvenog jugoslovenskog tržišta i neposrednom povezivanju radnih organizacija prema njihovim ekonomskim interesima.

Kao naročito vredan ocenjen je onaj deo izlaganja prof. Ratkovića koji se odnosi na status autonomnih pokrajina, odnosno na specifični, normativno utvrđeni dualizam u biću autonomnih pokrajina, koji je u praksi otvorio mnoga pitanja. Svojstvo pokrajine, kao sastavnog dela republike Srbije, mora se ostvariti shodno ustavnoj meri, inače kao posledica nastupa gubljenje objektivnih razlika »u karakteru i položaju između pokrajina i republika u jugoslovenskoj federaciji, što je suprotno bazičnim ustavnim principima i odredbama«.

U završnoj diskusiji, posvećenoj tendencijama u razvitku federalizma, prof. dr Ronald Schonfeld, u ime organizatora s nemačke strane, i prof. dr Radoslav Ratković, u svojstvu predsednika jugoslovenske delegacije, ocenjujući sve ono što je na skupu postignuto, konstatovali su da je ostvareno veoma mnogo od planiranog, što omogućuje i krajnju ocenu da je ovaj skup sasvim uspeo.

Digitized by Google

Hamdija Pozderac: Savez komunista — vodeća snaga društva

(»Veselin Masleša«, Sarajevo, 1984)

Ova knjiga Hamdije Pozderca nastala je upravo u vreme najvećih društvenih gibanja u nas, tačnije, uoči održavanja istorijske Trinaeste sednice CK SKJ, koja je pozvala članstvo na javnu raspravu o ostvarivanju vodeće uloge i jačanju idejnog i akcionog jedinstva SKJ. Osnov za opštepartijsku raspravu, po mnogo čemu do sada jedinstvenu, bio je Predlog zaključaka. Posle osam meseci kritike, samokritike, ukazivanja na sopstvene, ali i na tuđe slabosti, komunisti su gotovo jedinstveno zaključili da se štošta mora menjati ako se želi izlaz iz ekonomske i društvene krize. Na Šesnaestoj sednici CK SKJ, na osnovu takve svestrane javne rasprave u Savezu komunista, sačinjeni su zaključci koji predstavljaju pravac akcije Saveza komunista u narednom periodu — do Trinaestog kongresa SKJ.

Hamdija Pozderac, autor ove knjige, bio je na Šesnaestoj sednici CK SKJ — na kojoj je upravo sačinjen rezime opštepartijske diskusije — uvodničar i, svakako sticajem prilika, ali ne samo zbog toga, najkvalifikovaniji za taj zadatak. Plodan istraživač partijsko-društvenih kretanja, H. Pozderac se uvrstio u red zapaženih analitičara savremenih procesa u nas.

U delu studije posvećenom razvoju i problemima našeg političkog sistema i ulozi SKJ u njemu H. Pozderac upravo pogađa u metu i svoja razmišljanja usmerava ka osnovnim pitanjima kojima se naše društvo bavi uoči Trinaestog kongresa SKJ. U knjizi se poklanja dosta pažnje društveno-eko-

Digitized by Google

nomskoj uslovljenosti dogradnje političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Sve upućuje na to, smatra Pozderac, da je u sadašnjoj fazi ostvarivanje naše koncepcije političkog sistema neophodno dublje, kritičko poniranje u uzroke raskoraka između onoga što je Ustavom inaugurisano i usvojeno u dokumentima SKJ i onoga što se stvarno u praksi zbiva. Postojeći raskorak, koji je predmet široke rasprave, posledica je, pored ostalog, i toga što se nije išlo do kraja u operacionalizaciji Ustava i normativne razrade novih instituta i što nije bilo odgovarajuće društvene akcije da se promene i ostvare. Raskorak je još više produbljivan time što u politici razvoja, naročito prilikom donošenja planova, a ni u ekonomskoj politici, nisu stvarane pretpostavke da se sistem društvene reprodukcije razvija na novim osnovama. Takvo stanje zahteva da se brže daju odgovori na pitanja koja postavlja praksa i da ti odgovori povratno doprinose budućem dograđivanju privrednog i političkog sistema.

U suštini, u dograđivanju političkog sistema prednost bi trebalo dati onim rešenjima koja doprinose većoj sposobnosti udruženog rada da ostvaruje svoje neposredne i dugoročne interese i da odlučuje o celini dohotka. To podrazumeva i iznalaženje rešenja koja će omogućiti efikasnije delovanje na otklanjanju onih uzroka koji i u sklopu delegatskog sistema dovode do hiperprodukcije normi, kao i na jačanju funkcija kontrole i nadzora nad izvršavanjem onoga što je usvojeno, odnosno efikasnijem onemogućavanju svih ponašanja i aktivnosti koji nisu u skladu s pravim normama.

Pozivajući se na teze E. Kardelja, iznesene u njegovom zapaženom radu *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, autor ističe da je Kardeljeva namera bila da ukaže na činjenicu da stabilnost našeg sistema samoupravne demokratije ne izrasta samo iz karaktera proizvodnih odnosa i vlasti radničke klase i radnih ljudi, premda je to, bez sumnje, osnova stabilnosti, nego da veoma važnu ulogu u učvršćivanju stabilnosti političkog sistema ima stalna idejna i politička akcija socijalističkih snaga, a naročito Saveza komunista. Po mišljenju H. Pozderca, način delovanja SKJ trebalo bi preciznije razraditi, ali ne kao pitanje koordinacije sa državnim organima, već polazeći od toga da je reč o odnosu SKJ i države. Treba, naime, poći od toga da, na primer, ni automatsko članstvo predsednika Predsedništva CK SKJ, predsednika centralnih i pokrajinskih komiteta Saveza komunista u Predsedništvu SFRJ, odnosno u predsedništvima republika i pokrajina (što je jedan segment odnosa Saveza komunista i države), ne znači obavezno pokriće SKJ za državne odluke, niti da je u pitanju spoj državnih organa i Saveza komunista. U svakom rešenju tog složenog odnosa SKJ, ostvarujući svoju ustavnu ulogu, mora da sačuva kritičku distancu prema aktivnostima države, da se apriorno i bezrezervno ne identifikuje s njegovim namerama i da sagledava ukupnost i ono što je budućnost u društvenom kretanju, ne gubeći iz vida svoju ustavnu odgovornost za funkcionisanje celine sistema.

Baveći se dalje Savezom komunista kao vodećom snagom društva, H. Pozderac ukazuje na protivurečnosti upravo te idejno-političke organizacije. Jedna od protivurečnosti društvene pozicije SK izvire iz činjenice da je on programski i organizaciono jedinstvena politička organizacija radničke klase Jugoslavije, a istovremeno funkcioniše kao veoma složena politička organizacija jer ga sačinjavaju »komunisti Jugoslavije i njihovi savezi u socijalističkim republikama i SAP«, kao »samostalne organizacije u jedinstvenom Savezu komunista Jugoslavije«. Upravo zbog te protivurečnosti ne postoji automatizam kojim se unapred, i na siguran način, uspostavlja najpovoljniji sklad između nacionalnih i klasnih interesa unutar pojedinih društveno-političkih zajednica i njihovo usklađivanje s opštim interesima jugoslovenske zajednice. To predstavlja složen i delikatan zadatak koji traži stalnu

Digitized by Google

akciju SK i svih socijalističkih snaga. Jer, ukoliko se ne bi težilo sintezi klasnog i nacionalnog interesa, onda bi se nužno nametao decentralizovani etatizam kao podloga nacionalističkom, egoističkom i grupno-svojinskom otuđivanju viška rada.

Značajno je razmatranje H. Pozderca o odnosu celine i delova. On kaže da se SKJ već dugo nalazi pred jasno izraženim problemom: kako jačati jedinstveni klasni karakter avangarde, a istovremeno se odlučno suprotstavljati tendencijama vraćanja na centralističko-unitaran nadnacionalni tip organizacije, odnosno kako razvijati samostalnost nacionalno-republičkih i pokrajinskih saveza komunista, a istovremeno se ne manje odlučno suprotstavljati tendencijama sopstvene federalizacije? Odgovor na to pitanje sažeto je sadržan u sledećim redovima ove knjige: »Novim odnosima u federaciji postao je anahron nadnacionalni, odnosno nadrepublički tip centralističke organizacije. No, to ne znači da novi odnosi u federaciji mogu služiti kao pretekst za takvo organizovanje SKJ koje bi predstavljalo koaliciju republičkih i pokrajinskih organizacija Saveza komunista. Novim odnosima u federaciji odgovara takvo organizovanje SKJ u kojem je sadržano dijalektičko jedinstvo delova i celine u smislu uzajamne uslovljenosti i samostalnosti republičkih i pokrajinskih Saveza komunista i, obrnuto, interes celine radničke klase i zajedništva nije briga samo SKJ, već i Saveza komunista republika i pokrajina. Delovi ne mogu zameniti celinu, ali ni celina se ne nalazi izvan delova.«

Za odnose u SKJ karakterističan je i princip dvostruke odgovornosti republičkih i pokrajinskih Saveza komunista: pred članstvom svoje republike, odnosno pokrajine, i pred članstvom Saveza komunista Jugoslavije, to jest pred organima i forumima SKJ. Ta dvostruka odgovornost republičkih i pokrajinskih saveza komunista bitan je element karaktera Saveza komunista Jugoslavije kao jedinstvene organizacije svih članova i njihovih organizacija na području SFRJ. Suspenzijom jednog ili drugog vida te odgovornosti vršila bi se ili reafirmacija centralističko-nadnacionalnog karaktera jedinstvenosti SKJ ili pak stvaranje federalne ili čak konfederalne koalicije samostalnih nacionalnih partija.

Kada su u pitanju unutrašnji odnosi u SKJ, čini se da postoji vrlo izražena distanca između organâ i forumâ SK koji donose stavove i odluke i onih koji ih sprovode. To upozorava na to da još nisu prevladani ni neki elementi organizovanja i delovanja SK kao klasične političke stranke. Demokratizacija u SK vodi i prevladavanju rascepa na »avangardu avangarde«, koja je obično koncentrisana oko organâ SK, i na onaj deo avangarde čija se uloga svodi na izvršavanje. Nosilac tih promena mora biti osnovna organizacija SK koja je sada razapeta između kristalno čistih načelnih stavova i negativnih učinaka opisane prakse.

U trećem delu knjige (»Idejna kretanja i Savez komunista«), koji je i najzanimljiviji, Pozderac ističe da je baš u ovoj oblasti Savez komunista do sada bio dosta pasivan. Jedna od velikih slabosti SK sastoji se u tome što on nije delovao odlučno, organizovano niti pravovremeno na jasnijem definisanju idejne i društvene suštine prilaza prema različitim stavovima prema našem društvenom razvoju i što nije s većom upornošću radio na učvršćivanju uporišta socijalističke samoupravne društvene kritike i stvaralaštva. To je uveliko zavisilo i od unutrašnje situacije u samom SK, a pre svega od njegovog idejnog jedinstva. Ako u svim tim pitanjima i nije bilo jedinstva, bilo je ipak nečega od čega može veoma dobro da počne izgradnja tog jedinstva. Naime, u gledanju SKJ na ukupno idejno stanje, u najširem smislu reči, a naročito u poslednje vreme, može se primetiti da se u SK kristalisala jedinstvena ocena o tome da je levica radikalna i da ona najviše insistira na kritici idejnih opredeljenja i prakse SK u celini. Naročito posle Titove smrti ona je proizvela i objavila mnoštvo tekstova o problemima jugoslovenskog društva i

Digitized by Google

o njegovom položaju u savremenom svetu. U tim tekstovima se govori o ideološko-teorijskoj insuficijenciji i dovodi u pitanje sposobnost SK da odgovori na potrebe sadašnjeg trenutka, a ima i takvih koji se tiču daljeg razvijanja njegove istorijske perspektive. Pozderac ističe da ne potcenjuje dosadašnja vrednovanja i ukupnu kritiku tih tekstova, ali ukazuje na određene momente zbog kojih je prava kritičnost prema toj pojavi izostala i izgubila na snazi i integralnosti u pristupu. Čak se čini da se ovde pojavljuje i jedan do sada manje vidljiv momenat naše idejne situacije. On se ogleda u tome što je kritika tih pojava često ostala u okvirima društveno-političkih zajednica u kojima su kritike nastajale ili čak i uže — najčešće u okvirima republičkih i pokrajinskih rukovodstava. Masovni mediji, koji posreduju idejne stavove i organizuju idejno-političku akciju, u tom pogledu su se ponašali drugačije. Nije se do sada uspelo da se na idejnom frontu jedinstveno postavi i organizuje tako da u kontinuiranom procesu, koji podrazumeva međudejstva, pa i određene marginalne razlike, stvaraju jedinstvene ocene o tim tekstovima i o karakteru kritike sadržane u njima. To bi omogućilo i podstaklo jedinstveni idejno-politički pristup i odnos socijalističkih snaga na celom jugoslovenskom prostoru prema tim manifestacijama.

U sklopu različitih socijalnih diferenciranja najizraženije su, u stvari, osnovne kontraideologije, koje deluju sa desnih i levih pozicija. Desnica se danas pojavljuje u dva oblika: kao konzervativno-građanska i kao dogmatsko-birokratska. Konzervativno-građanska desnica je tradicionalna politička opozicija šarolikog sastava koja obuhvata grupe i pojedince koji u propustima politike SK na području ekonomskih i kulturnih odnosa žele restauraciju buržoaskih oblika svesti i modalitete građanskog političkog sistema (pre svega višepartijski poredak, dominaciju nacionalne komponente u svim vitalnim društvenim odnosima). Ali ovoj orijentaciji priključuju se i pojedinci iz komunističkog pokreta, na primer, ideolozi iz »masovnog pokreta«, »liberali«, muslimanski nacionalisti — svi oni koji u osnovi nisu prihvatili ni socijalne, ni političke, ni kulturne posledice naše revolucije i promene koje je ona donela.

Dogmatsko-birokratska desnica prikrivena je najčešće u sloju onih koji traže ponovno ispitivanje smisla i tekovina revolucije sa etatističkih, staljinističkih, neoibeovskih i sličnih pozicija. To ponovno ispitivanje ima konstantu koja se sastoji u negiranju i otporu svakoj demokratizaciji i širenju vlasti radničke klase. Polazište te kritike jeste državotvornost, antidemokratsko raspoloženje i antiradnička pozicija i nepoverenje u mase, a istovremeno verovanje u moć države i prisile kao jedinog sredstva za ostvarenje ciljeva revolucije.

Samo prividno nasuprot desnoj, leva orijentacija, naročito u novije vreme, i politički se artikuliše u oblicima »ultraradikalizma« i dobija svoj racionalizovani, teorijski izraz u raznim ekstremnim verzijama paramarksizma. Nadovezujući se na sociopsihološku osnovu stihijnog malograđanskog bunta i pružajući mu teorijsku argumentaciju, ona, koristeći i opravdano nezadovoljstvo raznim negativnim tokovima, pokušava da nametne klimu demoralizacije, kritike radi same kritike, sveopšteg osporavanja koje je forsirano poput kakve mode poslednjih godina. U tom smislu ova leva kritika, optužujući samoupravljanje kao farsu i anarhiju, u stvari se nudi kao desna. Kako kaže R. Džakobi u svom delu *Društveni zaborav* (»Nolit«, 1982) — nije presudno kako se svaka od ovih struja legitimiše za sebe, nego šta je ona po sebi, u stvarnim društvenim kretanjima.

U svojoj studiji Pozderac se zalaže za potrebu ispitivanja heurističke vrednosti teza koje lansira levica i po kojima takozvana radikalna inteligencija ne čini ništa drugo osim što vrši prodor u daljnje razvojne mogućnosti marksizma tamo gde SKJ, zaokupljen programskim problemima održa-

Digitized by Google

vanja na vlasti, konzervira postojeće stanje i faktički onemogućava istraživanja novih pojava. U nas nema ozbiljne studije koja bi pokazala kako je ova teza takozvane nove levice zapravo ideološka oblanda za nastup »novog istorijskog bloka« iz 1968. kao alternativne snage naspram SKJ, snage kojoj ta levica nastoji da pribavi teorijsku artikulaciju. Isto tako, nema organizovanijeg teorijskog napora da se obračuna s teorijom o »bloku levih partija« kao načinu prevladavanja jednopartijskog sistema, odnosno, kako kažu, »birokratske diktature SKJ i svođenja ostalih subjektivnih snaga na puku transmisiju«.

Sve te teze imaju isti izvor i inspiraciju. Kako kaže H. Pozderac, one se teorijski napajaju na osporavanju socijalističkog samoupravnog društva kao represivnog sistema *sui generis*, kao sistema s izrazitim totalitarističkim crtama koje vode obezličenju i krajnjem otuđenju čoveka, na tezi o kraju ideologije, na postavci da društveni razvoj nije verifikovao projekcije istorijskog kretanja sadržane bilo u kojoj poznatoj ideologiji, uključujući i marksističku. Povodom tih teza treba reći nekoliko stvari. Prvo, one su nastale u liberalnoj svesti koja je uverena da je ideologija oblik apstraktne, neempirijske logike koja vodi nasilju i teroru, a, drugo, uprkos privida naučnosti, sve su one odreda netačne. Najviše što se o njima može reći jeste to da ne razumeju dijalektički pristup, više im leži logika ili-ili, odnosno: ili višepartijski sistem, kao vrhunac demokratije, ili Savez komunista, kao oličenje nedemokratizma; ili spontanitet društvenog toka, kao sinonim slobode, ili organizovanje kao poluga totalitarizma; ili forum ili sloboda. Poistovetivši odavno socijalizam s birokratizmom, Savez komunista sa forumima, forme sa represijom, politiku sa neslobodom — zastupnici tih teza pokazuju da tumače svet građanskih hijeroglifa sa zapanjujućom upornošću i zadivljujućim nedostatkom smisla za analizu naše situacije. Ono što je revolucija odbacila ne može joj se nuditi kao izlaz iz određenog stanja i to je sasvim jasno svima, osim, izgleda, zastupnicima građanske ideologije.

Kako kaže H. Pozderac, opozicija je u početku nastupala s literaturom iz oblasti ideologije i kulture, ali u poslednje vreme je eskalirala — širi se u ekonomsku i političku sferu. Otuda su sada izražene njene ne samo tendencije legalizacije, nego se postavlja čak i pitanje legitimiteta opozicije u današnjim uslovima. A to znači da opozicija želi rušenje utvrđenog ustavnog poretka koji daje legitimaciju jedino samoupravnim organima, delegacijama i delegatskim skupštinama koje su izraz vlasti radničke klase, radnih ljudi i njihovih organizovanih snaga: SKJ, SSRN, Saveza sindikata, Saveza socijalističke omladine i Saveza udruženja boraca NOR-a. Sada, kada je opozicija zakoračila i u tu sferu, opet se ne vode rasprave o pravim problemima, o onome što je realno sadržano u njenim tezama i parolama, nego se govori samo povodom te literature. Osnovna naša preokupacija, ističe H. Pozderac, sada nije u tome da sagledamo šta je htela i šta je učinila opozicija, već ko je za hapšenje, ko je za »popuštanje«, a ko za »stezanje«, koja je sredina ždanovska, čvrstorukaška, a koja demokratska, koja pušta na slobodu i drugo. To je, znači, borba među nama, a ne protiv opozicije. Ima se utisak da jedni leče svoju savest izjavama, a da se drugi izjavama dodvoruju, jer ne bi želeli da svoj stav iznesu otvoreno, javno, znači, komunistički, premda su stvarno prema opoziciji često oštriji, a prema kritici manje otvoreni nego drugi. Tako je sada stvorena situacija u kojoj se u SK dele lekcije upravo na liniji koja je malopre označena. Naime, neki dele milost, drugi zatvor, a ne vide da su obe pozicije iste, a to su pozicije vlasti, samo što jedna pilatski pere ruke, a druga je otvorena i jasna.

Autor se u kontekstu ovih pojava osvrće i na stanje marksističke misli i marksističke metodologije u nizu društvenih nauka i drugih teorijskih disciplina, pa postavlja pitanje (očevidno nezado-

Digitized by Google

voljan stanjem) zašto je još uvek tako snažan uticaj građanske nauke? Da li je to zbog njenog bržeg napretka ili relativnog zaostajanja marksističke orijentacije? Ako je to zaista tako (isključujući mogućnost da je građanska nauka sama po sebi naprednija i bolja), onda se očito radi o neadekvatnim uslovima razvoja ovih nauka kod nas. Ali, teško je osporiti tvrdnju da sami marksistički teoretičari i naučnici zbog niza istorijsko-političkih razloga nisu imali odlučujuću inicijativu u postavljanju i elaboriranju pojedinih teorijskih problema u određenim naučnim oblastima; da nisu, uz određene izuzetke, pravovremeno razvili odgovarajuću konkretnu metodologiju i otvorili polja istraživanja vezana za opšti progres i kretanje čoveka današnjice. Pozderac u objašnjavanju ove pojave navodi primer da je marksizam u estetici bio više zainteresovan za sociološku gnoseološko-saznajnu stranu umetnosti nego za teorijsku analizu onoga što je u umetnosti bit. Istovremeno, građanska nauka je razvila mnoštvo teorija i posebnih metoda podesnih upravo za analizu i otkrivanje biti same umetnosti i čina umetničkog stvaranja. Doduše, u poslednje se vreme stvari nešto menjaju, ali utoliko što samo pojedini marksisti svestrano zahvataju ono što nazivamo fenomenom umetničkog. Međutim, u celini posmatrano, naučnici i teoretičari marksističke orijentacije ipak nisu pravovremeno razrađivali i razvijali toj orijentaciji primerenu i adekvatnu metodologiju, u stvari, nisu svoja teorijska razmatranja utemeljivali, dopunjavali i obogaćivali posebnim metodama istraživanja, analize i sinteze, koje bi odgovarale osobenostima istraživanih fenomena ili problema, i koje bi podizale naše saznanje na viši stepen. A poznato je da je izvorna Marksova misao pružila i pruža osnove za svestrani metodološki razvoj u svakom pogledu. Sam marksizam je, dakle, otvoren prema inovacijama, razvoju i upotpunjavanju u tom pogledu.

H. Pozderac izlaže sopstveno viđenje izlaza iz ove začaurenosti. Naime, on kaže da bi u procesu teorijskog prepoznavanja »levice« i »desnice«, kao glavnih opozicionih orijentacija u našem društvu, glavnu ulogu morala da odigra naša nauka. Problem je ponajmanje akademske prirode i ne može se rešiti davanjem »direktiva« filozofima, politikolozima, sociolozima, estetičarima i drugim naučnicima. Tada bi sve unapred bilo osuđeno na neuspeh. Kada bi određeni partijski intelektualni štabovi, angažovani oko marksističkih centara, komisija za idejni i teorijski rad i sličnih foruma, mnogo prilježnije nego do sada, obavili potrebna istraživanja, razvili diskusije i komunikaciju s partijskom bazom, češće se pojavljivali u sredstvima masovnog komuniciranja, praktično se borili za svest partijskog članstva i radnih masa — tada bi i organi SK u velikoj meri bili rasterećeni obaveza da povremeno reaguju na »slučajeve«, da izriču svoje sudove i opredeljuju se i za represivne mere. Ovako je, to se mora uporno isticati, SKJ vrlo često prepušten, odnosno primoran, da se prikloni reakciji čisto političke prirode i podršci novinara zaduženih u redakcijama, na televiziji, štampi ili radiju koji podržavaju odluke foruma. U takvom kontekstu i usamljeni intelektualci, koji nastupaju sa pozicija Saveza komunista, ispadaju kao nezavisni slobodni strelci, izloženi otrovnoj agresiji opozicije, ali i podsmehu, pa i zakulisnom otporu, pojedinih partijskih krugova i pojedinaca u njima.

Problem je, stoga, vrlo ozbiljan i nužno ga je uklopiti i u sprovođenje zaključaka Trinaeste sednice CK SKJ. Ako, naime, naša marksistička nauka ne pokloni ozbiljnu pažnju fenomenu opozicije, ne samo njenom identifikovanju, nego i otkrivanju i egzaktnom objašnjavanju situacija koje pogoduju njenom nastupanju, onda će SK i ubuduće morati da se bavi poslom koji bi, strože posmatrano, zalazio u njegov domen samo u stvarnim trenucima izazvane političke krize (administrativni obračun s grupama i pojedincima). Zbog značaja ovih problema opravdano je pitati: kada se, naročito posle Titove

Digitized by Google

smrti, preduzimala sinhronizovana akcija na nivou SK, u svim njegovim segmentima, na razobličavanju »desnice« i »levice« i kada se javnost šire upoznala s njihovim koncepcijama? Kada je bilo »okruglog« stola povodom nekih od ovih tema sa koga bi se čuo meritoran glas jugoslovenskih naučnika i teoretičara? Može se s visokim stepenom izvesnosti reći — vrlo retko! Eto zbog čega je akcija SK na razobličavanju ovih platformi mogla u inostranstvu da bude obeležena nizom negativnih kvalifikacija i zašto su pojedinci iz nekih rukovodstava SK, koji su se založili za isključenje bilo kakve represije prema opoziciji, kvalifikovani kao liberalna struja, a oni, pak, koji su za represiju kao pripadnici čvrstorukaške struje. Klackalica »liberalizma« i »represije« važna je dilema za Savez komunista i obe solucije moraju biti odbačene i ustupiti mesto realnoj i jedinstvenoj klasnoj, idejnoj i političkoj analizi.

Pozderac smatra da je ogroman intelektualni potencijal unutar SKJ već odavno morao da se obračuna s pozicijom i desničara i levičara. Ali, ostao je oscilirajući po strani, prepuštajući Savezu komunista da najčešće nastupa u ulozi sudije i da bude izložen mnogim političkim intrigama u zemlji i inostranstvu, u prvom redu onoj da SK kao partija, navodno, faktički više nema »svoje« inteligencije, što je očevidno netačno.

Možda bi se na kraju ovih razmatranja, veli Pozderac, moglo primetiti kako je slika društvenih odnosa, relacija i tendencija previše pojednostavnjena i da dominiraju negativni momenti. Međutim, tome mogućnom prigovoru može se primetiti da su svi elementi za takvu konstelaciju izvučeni iz stvarnosti, pa je »dramatizacija negativiteta« umesna u onoj meri u kojoj se pomoću nje stiže do uzročnikâ određenih pojava. Jer, upravo revolucionarno menjanje i izgradnja samoupravnog socijalističkog društva višesmeran je, dinamičan, konkretno-dijalektički proces. U njemu se neprekidno razrešavaju društveno razvijeni i sazreli odnosi suprotnosti, ali u isto vreme nastaju i razvijaju se i novi. Zato Pozderac i kaže da je naš sadašnji trenutak samo deo prelaznog perioda ispunjenog, uglavnom, razrešavanjem odnosâ suprotnosti izraslih na nerazvijenim socijalističkim osnovama. Razvoj socijalističkog samoupravljanja kao integralnog sistema predstavlja kvalitativni skok u razrešavanju društvenih protivurečnosti.

Čedomir Vučković

Antony D. Smith: State and Nation in the Third World. The Western State and African Nationalism

(Wheatsheaf Books Ltd., Harvester Press, Brighton, 1983, strana VII + 172)

Knjiga *Država i nacija u trećem svetu — Zapadna država i afrički nacionalizam*, autora Entoni Smita, pored Predgovora, sadrži sedam poglavlja, i to: Zapadni model; Imperijalizam i kolonijalizam; Nacionalizam i Afrika; Etnicitet i klasa; Država i inteligencija; Populizam i komunalizam i, na kraju, Stvaranje teritorijalnih nacija.

Cilj rada Smit je odredio u uvodu — da istraži prirodu i ulogu glavnih političkih snaga u savremenim društvenim promenama u Africi i Aziji, naročito u Podsaharskoj Africi. U središtu promena u tim zemljama su, po autoru, svesna nastojanja političke inteligencije koja upravlja postkolonijalnim državama da stvori »teritorijalne nacije« u istorijskom okviru, od Zapada nametnutih birokratskih država. Glavnu pažnju Smit, dakle, poklanja političkoj autonomiji države i nacije i ne-

Digitized by Google

skladu između njih. Država postaje sveobuhvatna u svojim funkcijama ne malim delom i zbog njene nesposobnosti da inkorporira autonomne etničke snage u svojoj sredini. Većina razmatranja, po Smitu, ne poklanja ovim pitanjima dovoljno pažnje, jer su pod uticajem vladajuće modernizacijske paradigme, a njegov je cilj da ih dopuni novom dimenzijom.

Smitov rad obiluje teorijskim polemikama i bogatom činjeničnom građom. Ostaje otvoreno pitanje da li je ostvario svoj cilj zbog jednostranog pristupa, koji, međutim, kritikuje kad su u pitanju drugi autori.

Formiranje i ulogu države-nacije i njenih vladajućih slojeva u neevropskim društvima, određenije, u Podsaharskoj Africi, Smit razmatra u svetlosti zapadnoevropskih iskustava. To obrazlaže time što su, prvo, te pojave najpre i nastale u tom delu sveta, i, drugo, što su iz njega ovi elementi preneseni i presađeni u neevropski prostor, mada sa značajnim promenama u sadržini i sasvim drugačijim posledicama. U tom pogledu Smit razlikuje dva prilaza teorijskom nasleđu. Prvi predstavlja manje ili više univerzalni »prelaz« od feudalnog načina proizvodnje i socijalne strukture ka kapitalističkom načinu na Zapadu, i analogan proces razvoja u »nezapadnim« društvima, od različitih »prekapitalističkih« (ili »nekapitalističkih«) načina proizvodnje — ka kapitalističkom, zavisnom ili periferalnom društvu i načinu proizvodnje.

U razmatranju razvoja ovih poslednjih Smit odbacuje i modernizacijski i neomarksistički pristup kao nezadovoljavajuće, mada iz različitih razloga. Među zastupnicima teorije modernizacije kritički se osvrće na one povezane sa »neoevolucionističkom« perspektivom, a u tom okviru na Edvarda Šilsa (Edward Shills: *Political Developments in the New States*, Boston, 1966), koji je među prvima istakao ulogu elita, posebno ideološke inteligencije u razvoju novih država. Ovaj koncept modernizacije natopljen je zapadnim kulturnim sadržajem, isprepleten sa svojim bliznacem »pozapadnjačenjem«, tako da »različite vrste političkog razvoja« u nezapadnim društvima mere zapadnim standardima, zanemarujući analizu lokalnog i međudržavnog nivoa. Ajzenštat je jedan od retkih teoretičara modernizacije koji proces ekonomskog rasta i socijalnog razvoja stavlja u širi kontekst političkih promena, iako i dalje ostaje u orbiti neoevolucionističke sheme. Almond (Almond Gabriel: *Comparative Politics*, Boston, 1966), Apter (Apter David: *The Politics of Modernization; Political Religion in the New Nations)* i Bajnder (Binder David) pokušali su da razluče vrste političkih ideologija relevantnih spram »modernizacijskog« procesa, ali nisu uzeli ništa od mobilizacijskog koncepta, mada su Bajnder i neki drugi poklonili dosta pažnje ideologiji nacionalizma na Srednjem Istoku. (Termin »nacionalizam« se ovde primenjuje ne u značenju u teoriji i praksi u našoj zemlji, već u prikazanoj knjizi u smislu emancipatorske, integrirajuće itd., ali i u značenju »izvrnute« svesti.) Njihov funkcionalistički pristup vidi u nacionalizmu »političku religiju«. »Zapadnjačka« osnova preovlađuje i u podvrstama teorije »modernizacije«, koje najvažniju ulogu daju »izgradnji nacije« (nation-building) — zapravo, »komunikacijskom« modelu povezanom sa K. Dojčom (Deutsch, K. W.: *Nationalism and Social Communications*, Cambridge, 1953), kome se pripisuje i izvestan evropocentrizam, kao i sa Danijelom Lernerom.

Neomarksistički pristup Smit razmatra marginalno i odbacuje ga zbog toga što, navodno, klasni sukob primenjuje na sve političke situacije, svesno zapostavljajući kulturnu dimenziju. Pri tom se uzima dogmatsko tumačenje marksizma i na njemu zasnovana praksa. Po Smitu, neomarksizam teži da uprosti lanac činilaca u složenoj situaciji. Lenjin, njegovi radovi i njegova uloga, potpuno su zanemareni i u analizi imperijalizma podređeni Englezu Hobsonu, a naročito »bečkom socijaldemokrati« Hilferdingu. Nešto više pažnje je posvećeno analizi savremenih autora (Peter Worsley i drugi) ko-

Digitized by Google

ji zastupaju gledište da je osnovna sadržina kolonijalne vladavine bila ekonomska eksploatacija, što se odbacuje, kao i uticaj neravnomernog razvoja kapitalizma. Smit smatra da je izvestan stepen zapadnog »etnocentrizma« neizbežan, a da je najozbiljniji propust afričkih »marksističkih nacionalizama« odbacivanje ukorenjene etničke podele kao ostatka kolonijalizma.

Era kolonijalizma i nacionalizma se u Africi i Aziji javlja, po Smitu, kao »proizvod« širenja međudržavnog sistema Evrope, mada je reč o državi drugačijoj nego što su bile one kada su u Evropi počele da se stvaraju nacije. On deli razvoj nacionalizma u Africi južno od Sahare na pet faza ili tipova: »primarni otpor«, takozvani »milenialni« protest protiv kolonijalne vlasti, period stvaranja i adaptacije novih lokalnih slojeva, agitacije za samoupravu i inkorporiranje u nacionalizam socijalnih zahteva masa.

Iako zbog ograničenog prostora nismo u mogućnosti da analiziramo sve pojave i procese kojima se Smit bavi u svojoj knjizi, skrećemo pažnju na dva elementa koji su »noseći stubovi« u autorovom pristupu. To su: prvo, teritorijalni karakter nacionalizma, nacije i države u ovom delu sveta, i, drugo, uloga inteligencije, koja se regrutuje iz srednjih slojeva. U početnoj fazi među stanovništvom Zapadne Afrike stvarana su plemenska ili druga etnička udruženja, došlo je do kombinovanja etničkog i teritorijalnog. Međutim, u toku daljeg razvoja rastao je i postao dominantan osećaj i značaj teritorijalne političke zajednice. Evropljani su, po Smitovoj oceni, bili vrlo uspešni u nametanju teritorijalnog vida zapadne države na afričku demografsku mapu. Takva priroda država se pretočila u karakter nacionalizma koji se razvijao da bi ugrozio one koji su vladali. Pod znak pitanja nije stavljena država *per se*, pravo na granice (i pored ranijih graničnih sporova) i slično, već oni koji su vladali. Pošto se sukobljavao s krajnje centralizovanom kolonijalnom vlašću, prirodno je što je nacionalizam u Africi, da bi joj parirao, primio teritorijalne oblike, ispoljio se u centralizovanim partijama koje su postale »kontra-države« spremne da preuzmu teritorijalni birokratizovani aparat države koristeći njen legalitet. Nove nacije na toj teritoriji se oblikuju kao »političke zajednice« na osnovu etničkog zajedništva. U novijem periodu taj tip »teritorijalnog« nacionalizma, koji se izborio za nezavisnost, u Aziji i Africi dolazi pod udar etničkog tipa nacionalizma (Eritrejci u Etiopiji, Tamili u Šri Lanki, IBO — za koje primenjuje termin »sub-nacija« — u Nigeriji...)

U centru Smitove analize je pokušaj da se pronikne u sukob između države i nacije. Ako se država i društvo, kaže on, suočavaju u rascepu nepoznatom na Zapadu, ako se principi teritorijalne državnosti i etničke kulture u Aziji i Africi tako retko podudaraju, izgledi da se stvore istinske političke zajednice su veoma umanjeni. Ipak, većina afričke inteligencije privržena je idealu teritorijalne nacije.

Na osnovu analize klasne strukture društva Azije i Afrike, ne ulazeći ovde u njene detalje, izvlači se zaključak o izuzetno značajnoj i predominantnoj ulozi inteligencije kao profesionalnog sloja. Ona se određuje kao nova »klasa« (Alvin, Gouldwer), »organizaciona buržoazija« (Markovitz, Leonard), »birokratska buržoazija«, »politička klasa« itd. Naime, zbog naglog odlaska kolonijalnih birokrata, profesionalna inteligencija u Aziji i Africi je mogla da preuzme većinu vrhunskih položaja, da eliminiše svoje rivale i pribavi sebi ekonomske privilegije. Iz toga proizlazi da glavnu političku borbu, uključujući i etničke, predstavljaju sukobi delova inteligencije — civilne protiv vojne, liberalne protiv marksističke, regionalne i etnički opredeljene — a da je udeo drugih slojeva određen samo pozivom jedne ili druge grupe inteligencije. To bi, po Smitu, bio strukturalni osnov vodeće uloge inteligencije u Africi danas. Drugi osnov predominacije inteligencija u nekim afričkim državama bio bi kulturni.

Digitized by Google

Pored pojmova »teritorijalni«, »etnički« itd., u knjizi se uvodi i pojam »marksistički nacionalizam«. Naime, nasuprot »racionalnom načinu političke akcije«, konkurenciji, individualnim slobodama itd. u nekim državama (Malezija, Indija, Kenija), u novim državama su se više opredelili za druga dva tipa države: etatistički i kolektivistički, jedan vojni i birokratski, drugi politički i mobilizirajući za mase. Na toj osnovi se oblikuje »kolektivistički nacionalizam«, koji se odnosi na nacionalizam u državama koje su se opredelile za socijalizam. Pri tom se pravi razlika između zemalja sa socijalnom demokratijom (Alžir, Tanzanija, Nikaragva itd.) i »čistih« marksističkih režima (Kina, Vijetnam, Etiopija, Angola, Kuba), mada se konstatuje da su u praksi sličnosti veće nego što su doktrinarne razlike. Razlika između marksističkog i drugih oblika nacionalizma, po Smitu, jeste u tome što je za marksizam ugnjetač kapitalistička klasa, dok je za nacionaliste — druga nacija.

Na kraju knjige Smit vrši podelu dosadašnjih pojavnih oblika formiranja nacije na četiri modela, od kojih je četvrti na državi zasnovan teritorijalni model u Africi i delovima Azije. Poslednje poglavlje je i posvećeno stvaranju na državi zasnovanih teritorijalnih nacija. Smit smatra da one imaju neke prednosti nad evropskim prethodnicama u tome da je država već stvorena, teritorija tačno određena i međunarodno priznata. Otežavajuća okolnost je šarolik etnički i nacionalni sastav i mogućnost da svaka mala zajednica postavi pitanje samouprave. Dominantna politička klasa nastoji da ojača državu i proširi njenu moć i funkcionisanje centralnih institucija, uz istovremenu političku mobilizaciju na teritorijalnoj, nasuprot komunalističkoj liniji koja inspirisanje naroda vrši preko nacionalnih ideala. Ovaj deo rada ostavlja dosta otvorenih pitanja o praktičnim iskustvima razvoja u ovoj oblasti.

Pa ipak, za sve one koji se bave proučavanjem nacionalnog pitanja i države, naročito u zemljama u razvoju, knjiga A. Smita je vrlo korisna i značajna. Posebne su joj vrednosti, pored ostalog, aktuelan sadržaj, obimna faktografija, teorijsko suočeljavanje i uvođenje novih pojmovnih kategorija. Zanimljiva su i kritička razmatranja nekih pravaca, odnosno škola mišljenja o ovom predmetu u građanskoj teoriji. To ne znači da se knjizi ne mogu staviti primedbe, i to fundamentalne, teorijsko-metodološke primedbe. Nacionalni fenomen, a i država, u većem delu Azije i Afrike imaju zaista vrlo izražene specifičnosti. Može se postaviti pitanje da li su specifičnosti date u ovoj knjizi prave i najbitnije. Naime, iako zbog »elitizma«, »zapadnjaštva«, »evropocentrizma« itd., kritikuje neoevolucionistički i modernizacijski pristup, Smit i sam, čini nam se, ostaje u istim okvirima — i to kako u pogledu nacionalnog fenomena tako i u pogledu države. Njegova polazna osnova je, pre svega, evropski koncept teritorijalne države i nacije, a ne ekonomski, socijalni, kulturni i drugi procesi u Aziji i Africi. I pored ne malih razlika u tom području, zastupljen je visok stepen uopštavanja, dedukcije, iako je to nužno u svakom teorijskom razmatranju. U Aziji su postojale trajne i snažne državne tvorevine i narodnosne zajednice i pre dolaska kolonizatorâ. Ne male razlike u položaju i karakteru države i državnog aparata stvaraju se i posle sticanja nezavisnosti. U knjizi je to, čini nam se, podvrgnuto unapred datim shemama iz građanskih teorija.

Pod upitnik bi se mogao staviti i jedan od osnovnih pojmovnih kategorija knjige — teritorijalni nacionalizam i nacija. Teritorija je jedan od elemenata ispoljavanja svih pojavnih oblika nacije. Teritorija je bila komponenta formiranja nacije ne samo u poznatim »atipičnim« slučajevima Švajcarske ili SAD, već i u Francuskoj, kolevci savremene nacije. Da li ona možda ima veći značaj u kolonijama ili politička vlast koja je »obuhvata« i kad je ta vlast produžetak »teritorijalne« države metropola? Teritorija je jedan od konstitutivnih elemenata nacije,

Digitized by Google

ali trajnog karaktera. Neposredniji uticaj je i u ovom slučaju imao — pored ekonomskih, socijalnih, kulturnih itd. promena — politički faktor. Tom tipu savremene »teritorijalne« države preduslove su stvarali pre svega antikolonijalni nacionalnooslobodilački pokreti i nacionalna svest. To je osnovna snaga procesa političke integracije i formiranja nacija. O tome svedoči, između ostalog, i konstatacija samoga Smita da ti faktori, dakle, oni pre sticanja nezavisnosti, postaju neka vrsta »kontra-države«.

Sličan je slučaj i s određivanjem uloge inteligencije kao profesionalnog sloja sitnoburžoaskog porekla. Pre svega, mora se konstatovati da sitna buržoazija u kolonijama predstavlja nešto »sasvim drugo«, to jest da ima mnogo nepovoljniji materijalni položaj i brojnost nego ona u zapadnim zemljama. Ne može se, ipak, osporavati veliki značaj inteligencije u razvoju nacionalizma i upravljačkim funkcijama u zemljama Azije i Afrike. Ali se on ne može ni preuveličavati, pogotovu do nivoa subjekta nacionalizma, ili jedine i dominirajuće političke snage koja odlučuje o učešću drugih klasno-socijalnih grupacija u političkom procesu. Inteligencija ni u tim zemljama ne predstavlja homogenu socijalnu i političku kategoriju, niti živi i deluje u nekakvom vakuumu, kao pod staklenim zvonom. Stoga ona nema ni jedinstvene interese, uticaj i snagu klase. U nekim zemljama (na primer, u Indiji) u kolonijalnom periodu se formirao i mnogobrojan intelektualni proletarijat. Delovi inteligencije se vezuju i za kolonijalnu upravu, za uže interese lokalnih i drugih zajednica. Inteligencija, u stvari, odslikava ukupne odnose i protivrečnosti. U uslovima političke ili ekonomske obespravljenosti i neravnopravnosti, strane eksploatacije, akulturacije, krajnje teškog materijalnog položaja ogromne većine stanovništva itd. — najveći deo inteligencije u ovim zemljama opredeljuje se za interese širokih slojeva i globalne zajednice. Deo inteligencije u aparatu države teži pribavljanju materijalnih privilegija, osamostaljivanju i otuđivanju, odnosno birokratizaciji i povezivanju s novim, nastajućim bogatašima, što i nije specifičnost samo ovog dela sveta. To je u uslovima velike zaostalosti u Aziji i Africi neuporedivo uočljivije nego u zapadnim zemljama. Ali u nizu zemalja u Aziji i Africi preduzimaju se sistemske mere, ideološke i političke akcije protiv birokratizacije i privilegija. Znači da to nije zakonomerna pojava za ovaj deo sveta.

U pogledu određivanja karaktera države u novooslobođenim zemljama postavlja se odmah na početku pitanje poistovećivanja sadržine države u kolonijalnom periodu i u periodu posle sticanja nezavisnosti. I pored sličnih ili istih institucija, granica itd., one se po socijalnoj i političkoj sadržini potpuno razlikuju. Pored toga, u knjizi se klasni sadržaj države traži u jednom užem političko-upravljačkom sloju koji se vezuje za sitnoburžoasko poreklo, što je nedovoljno. Pitanje klasne ili socijalne sadržine mnogo je složenije i mora se posmatrati u ukupnom odnosu klasnih snaga i uticaja.

Branislav Vuković

Džemal Sokolović: Individuum i zajednica

(»Globus«, Zagreb, 1984)

Knjigom *Rad i samootuđenje* (»Veselin Masleša«, Sarajevo, 1980), a prije toga mnogim zapaženim raspravama objavljenim u najuglednijim jugoslavenskim časopisima, Džemal Sokolović je skrenuo na sebe pažnju, ali ne kao autor blijedih epigonskih traktata, nastalih u sjeni »sutlićevske« filozofijske konotacije (što su svojevremeno prilično lakonski i ishitreno htjela da ustvrde dva naša društveno vrijedna, ali filozofskoj spekulaciji nesklona pera), nego, zacijelo, kao originalan i samosvojan mislilac koji temeljne probleme i pitanja suvremena čov-

Digitized by Google

jeka i svijeta istražuje i domišlja u »sazvučju« s najboljim tradicijama marxovske filozofijske antropologije.

Najnovija Sokolovićeva studija u osnovi potvrđuje i slijedi taj kontinuitet, iako je u njoj prezentna stanovita inovacija: promišljanje teorijsko-praktičkog statusa i »postavljenosti« suodnosa individuuma i zajednice u grčko-rimskom svijetu, na primjer. Tematski, međutim, uklon ka antici i Rimu ne dovodi u pitanje (a to je bitno) marxovsku metodičku poziciju mišljenja/djelovanja tih svjetova, kao i drugih sadržaja spisa. Tu, zapravo, misaona orijentacija i sam »materijal« Marxove metode dolaze do potpunog izražaja.

Kada kažemo da Sokolovićevi spisi pripadaju najboljoj tradiciji marxovske antropofilozofije, onda se, uz naprijed rečeno, podrazumijeva da on odbacuje samu okosnicu apstraktnog humanizma, antropocentrizma i, općenito, svakovrsna ontologizma. To, dalje, znači da je autorova teorijska pozicija dijametralno naspramna onoj koja lebdi iznad zbilje i koja iz sebe same proizvodi svoj bitak i »drugobitak« (stvarnost). Autorovo, dakle, stanovište, opet posve kratko rečeno, svoju teorijsku legitimaciju crpe iz samoga svoga predmeta — u koji se ponire misaonom pozicijom marxovskog realnog humanizma. Sve te tvrdnje ne možemo ovdje razuđenije argumentirati, ali ćemo vjerovatno ponuditi barem dio argumenata. Stoga ćemo, prvenstveno iz razloga aktualiteta, potencirati samo jednu od tema ove studije. Pažnja se, prema tome, usmjerava poglavlju Općenitost i partikularitet.

U ovoj izuzetno zanimljivoj raspravi autor, etimologijskom i povijesno-genetičkom analizom, određuje pojam i porijeklo politike, partikularitet i otuđenje politike kao povijesnu negaciju (u Grka, Rimljana, pa nadalje), te ispituje mogućnost negacije te negacije, što nadaje klasna borba proletarijata. Ishodište tih razmatranja sintetički se sabire u promišljanju uopćenja političkog partikulariteta, odnosno njegovim prerastanjem u zajednicu, što ga svojim djelovanjem prireduje partija proletarijata — Savez komunista. Sada nam predstoji da, makar ukratko i približno, slijedimo logiku autorova teorijskog izvođenja tog korpusa.

Rimski je svijet u političkoj partiji načeo i tek tendencijski otvorio mogućnost dokidanja partikulariteta, ali je za pripremu »subjekt-objekt« uslova te realizacije bila potrebna cijela epoha građanskog svijeta. Tek pojava komunističke partije, smatra Sokolović, realizira uopćenje partikulariteta politike. Kako se, međutim, to zbiva? Komunistička partija jest izraz partikulariteta politike (ona je nastala kao izraz interesâ samo jednog dijela građanskog društva: radničke klase), ali ona, istovremeno, ne ostaje samo na tom partikularitetu, nego sobom nosi i interese čitava društva; preko sebe (i radničke klase) komunistička partija ukida taj partikularitet, realizirajući uopćenje. Naslanjajući se na Marxa i Lukácseve analize iz *Povijesti i klasne svijesti*, autor pokazuje da put ukidanja partikulariteta vodi preko zahvata komunističke partije i proletarijata (kao cjeline) u samu ekonomsku strukturu društva i sugerira da je uopćenje političkog partikulariteta moguće samo uopćenjem ekonomskog partikulariteta koji počiva na privatnoj svojini. Kao što između opće privatne svojine i njena ukidanja ima samo jedan korak, tako je i od uopćene politike samo jedan korak do politike kao prakse. Uopćenom kapitalu politika se može suprotstaviti samo kao organizirana zajednica, kao politička partija »u velikom historijskom smislu« (Marx). Međutim, opća politička partija, čak i kada bi zahvatila sve članove društva, još nije i ostvarena zajednica. U građanskom svijetu jedino komunistička partija može dokinuti partikularitet i izvršiti političko uopćenje.

Tu autor, kako se vidi, pojam komunističke partije nalazi u Marxovu pojmu revolucije; u Marxa, naime, (čitamo *Njemačku ideologiju*) postoji razlika između komunizma kao »stanja koje treba da se uspostavi«, (ili) »ideala kome treba da se stvarnost saobra-

Digitized by Google

zi«, i komunizma (revolucije) kao »stvarnog kretanja koje ukida i prevazilazi sadašnje stanje«. Slijedeći Marxa, autor ističe da se, nakon političke pobjede, pred partiju proletarijata postavlja pitanje odnosa prema »općoj privatnoj svojini«, to jest općem poradničenju, stanju u kojem je rad opća karakteristika svih članova društva. U tim uslovima naspram proletarijata nije nikakva druga klasa, nego »sadašnje stanje«. »Otkriće *zbilje* rada kao carstva nužnosti otkriva sada i *svijest* o carstvu slobode i skoku kojim se do njega dolazi.« Komunistička partija je — rekao bi Lukács — »prvi svjesni korak u susret carstvu slobode«. Budući je partija proletarijata stvarno kretanje revolucije, u njezinom se liku politički partikularitet vraća svom iskonu. Uopćenje, pak, politike, koje realizira komunistička partija, nije identično grčkoj niti bilo kojoj drugoj općenitosti — to se uopćenje zbiva samo na način konkretno-povijesnog djelovanja, stvaranja revolucije, revolucionarnog stvaranja.

Budući je komunistička partija partija pokreta koji negira, mijenja postojeće, pa je i svaki njen član nosilac akcije i borbe, ne može se pristati na stanje prema kojem bi život i strukturu komunističke organizacije činili, s jedne strane, vodstvo, a s druge masa koja bi samo izvršavala naloge svog pokretača. Pojedinac, kaže autor, ne postaje članom partije tako što joj pristupa, nego joj pristupa zato što on, i kao pojedinac, djeluje kao partija kojoj pristupa, kao komunist. Zato avangardizam nije puko prednjačenje ispred postojećeg stanja, čak »ni *idealno* prednjačenje«, nego stvarno kretanje koje ukida to stanje. Razlog i smisao svoga postojanja proleterska partija ima sve dotle dok bude postojao smisao njezinoga djelovanja, sve dotle dok je revolucija na djelu. Ali da bi »dovršila« uopćenje, izgradila zajednicu slobodnih individuuma, partija proletarijata u samoj sebi treba da prevladava vlastiti partikularitet. (Sem rečenog, knjigu čine i poglavlja: Svojina i zajednica, Rimsko-građanski svijet partikulariteta i Apstraktni i konkretni individuum.)

Ontologijsko poimanje revolucije i partije proletarijata, kako je ovdje izloženo, bilo bi neadekvatno uspoređivati s »empirijskom« (publicističkom) ravni nekih aktualnih rasprava, upravo vezanih za mjesto i ulogu proleterske avangarde u našem socijalnom konkretumu. Gotove odgovore na ta pitanja ne treba tražiti u ovom spisu, ali ono do čega nam je stalo nagovještava (tek) metodička uputa da i takozvani konkretni nivo analize društvene stvarnosti — da ne bi ostao zarobljen svojim predmetom, postojećim stanjem, da bi se kroz praktične korake u sadašnjost već »očitavala« nastajuća budućnost — mora imati na umu i onaj često jednostrano i pogrešno poimani — apstraktno-teorijski nivo analize (u Marxovu smislu riječi), dakle, ontologijsku dimenziju mišljenja/djelovanja. Jer je upravo proleterska partija — da parafraziramo Lukácsa — borbeni nosilac, tumač i pronosilac (i) konkretnih (i) historijskih interesa proletarijata, društva. Ima li se to u vidu, vjerujemo da će tada otpasti neke krive i vještačke dileme nekih naših teoretičara i publicista (na primjer: čija je SK avangarda; je li demokratski centralizam u SK historijski prevaziđen; da li je SK masovna ili kadrovska partija; koliko je »demokracije«, a koliko »centralizma« u Partiji; zatim lažne dileme na relaciji SK — klasa — nacija — jugoslavenska zajednica; da li je SK partija pokreta ili partija poretka itd.).

Svojim teorijskim tragalaštvom (u što ide i spis *Individuum i zajednica*) Džemal Sokolović se potvrdio kao vrijedan stvaralac marxovske orijentacije i uvrstio u red najboljih predstavnika takozvane sarajevske filozofske škole, orijentacije koja je u nekim ambijentima sve donedavna bila neopravdano prešućivana i zapostavljana, ali koja, po mišljenju eminentnih povjesničara jugoslavenske filozofije, ima najbolja postignuća u misaonom istrajavanju na Marxovu tragu.

Stjepan T. Šimić

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

MAIN/UC-B

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

APR 29

11

Digitized by Google

Izdavački savet

Miljan Radović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 1.400. dinara. Za inostranstvo 2.800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu. SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd, Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-4675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXVIII
1985 Broj 11

Sadržaj

France Černe
Pokušaj socio-ekonomske anatomije (i geneze) federalizma 1459

Mijat Šuković
Politički sistem i samoupravna integracija društva 1478

Ivan Kristan
Izvor federalnih država u SFRJ 1501

Ivan Stojanović
Mogućnosti unapređenja sistema sticanja i raspodele dohotka 1515

Stjepan T. Šimić
Kritika tradicionalističkoga odnosa nauke i politike prema nacionalnome fenomenu 1537

Borisav Džuverović
Politika i kultura 1546

Damjan Šećković
Tehnološki monopol i strategija savremenog kapitalizma 1555

Osvrti

Stojan Jankov
Kineska privredna reforma 1571

Živka Juričić
Mogućnost i svrha analize klasnih odnosa u socijalizmu 1596

Prikazi

Mustafa Karahasan
Tikvešijata vo NOV 1941—1945 — Strašo Pindžur, naroden heroj 1607

Čedomir Popović
Milan Matić: Mit i politika 1611

Vladimir Milanović
Vladimir Milić: Socijalni portret partije 1617

Digitized by Google

Содержание

Франце Черне
Попытка социально-экономической анатомии (и генезис) федерализма 1459

Мият Шукович
Политическая система и самоуправляемая интеграция общества 1478

Иван Кристан
Истоки федеральных государств в СФРЮ 1501

Иван Стоянович
Возможности совершенствования системы создания и распределения дохода 1515

Степан Т. Шимич
Критика традиционалистского отношения науки и политики к национальному феномену 1537

Борисав Джуверович
Политика и культура 1546

Дамьян Шечкович
Технологическая монополия и стратегия современного капитализма 1555

Обзоры

Стоян Янков
Китайская хозяйственная реформа 1571

Живка Юричич
Возможности и цели анализа классовых отношений при социализме 1596

Рецензии

Мустафа Карахасан
Тиквешкий край в НОА 1941—1945 — Страшо Пинджур — Народный Герой 1607

Чедомир Попович
Милан Матич: Миф и политика 1611

Владимир Милянович
Владимир Милич: Социальный портрет Партии 1617

Contents

France Černe
An Essay in Socio-economic Anatomy (and Genesis) of Federalism 1459

Mijat Šuković
The Political System and Self-managing Integration in Society 1478

Ivan Kristan
The Source of the Federal States in Yugoslavia 1501

Ivan Stojanović
Possibilities for the Advancement of the System of Revenue Acquisition and Distribution 1515

Stjepan T. Šimić
A Critique of the Traditionalistic Relation of Science and Politics towards the National Phenomenon 1537

Borisav Džuverović
Politics and Culture 1546

Damjan Šećković
The Technological Monopoly and the Strategy of Contemporary Capitalism 1555

Surveys

Stojan Jankov
The Chinese Economic Reform 1571

Živka Juričić
The Possibility and Purpose of Analysis of Class Relations in Socialism 1596

Reviews

Mustafa Karahasan
Tikveš in the National Liberation War 1941—1945 — Strašo Pindžur, National Hero 1607

Čedomir Popović
Milan Matić: Myth and Politics 1611

Vladimir Milanović
Vladimir Milić: A Social Portrait of the Party 1617

Digitized by Google

France Černe

Pokušaj socio-ekonomske anatomije (i geneze) federalizma

(odnosno antifederalizma kod nas)

Federalizam nije samo politička kategorija: to je zaokružen sistem oblikovan privrednim, društveno-političkim i pravnim kategorijama, odnosno načelima, kao elementima sistema. Otuda federacija ne može biti neko ideološko-normativno uređenje a da ne predstavlja takav društveno-sistemski sklop koji će neko društvo povezivati u relativno kompaktan mehanizam koji integrativno deluje i dobro funkcioniše.

Ali neko federativno uređenje nije ni egzaktno, niti je to zauvek oblikovan sistem. U svetu srećemo njegove različite varijante. Zato raspravljanje o njemu mora na svakoj istorijskoj, razvojnoj »tački« biti uvek otvoreno, celovito, naučno i politički odgovorno, bez apriornog etiketiranja rasprava kao »ustavobraniteljskih« ili »ustavoreformatorskih«.

Naša pretpostavka je da je naše društvo — uže, politička zajednica — zrelo za takvo tretiranje problema.

I

Moja prva primedba povodom dosadašnje rasprave o federalizmu, o federativnom društvenom uređenju, pa i o »federalizaciji« SKJ, jeste da su te rasprave, na jednoj strani, prilično jednostrane,

Digitized by Google

čak konzervativne (mada mogu biti dobronamerne), u smislu da je »avnojevski« federalizam jednom zauvek »nađeni« oblik zajedništva jugoslovenskih naroda, a na drugoj — da predstavljaju čak neke vrste pokušaja da se konfederalizam pravno normira na temelju »oformljenih« republičkih, pokrajinskih, opštinskih paraetatističkih zajednica (neki kažu i »oligarhijsko-politokratskih, birokratskih struktura«) — a ne na temelju samoupravljanja.

Zato je moja prva teza da su neki učesnici u raspravi prevideli dijalektiku, a da drugi koketuju s političkim subjektivizmom, koji je tokom istorije uvek bio neprobitačan.

Konkretno, to za našu raspravu znači da je naš federalizam (kao istorijska pojava) izgrađen na nekoj istorijskoj osnovi, nacionalno i društveno oslobodilačkoj zajedničkoj borbi svih naroda i narodnosti, sa KPJ na čelu, protiv okupatora i starog uređenja, koja kao takva još uvek ima značajnu životnu ulogu u celokupnom delovanju na sveopšti razvoj naše društvene zajednice i utoliko je svojevrsni zaštitnik dosad ostvarenih tekovina. Ali ona takođe znači da ne smemo gubiti iz vida *»panta rhei«* — da je naše posleratno društvo zakoračilo u novu razvojnu formacijsku fazu, da su se pojavile nove generacije, da su nastale nove društvene strukture i oblici društvene svesti. Tako neka ideja ili oblik, recimo, vojno-politički bratska, federativna međunacionalna zajednica, nikako ne može više biti jedina pokretačka opruga (ili izvor napajanja) za uspešan dalji razvoj proizvodnih snaga, produkcionih i drugih društvenih odnosa, uključujući nove kulturno-moralne vrednosti. Prema tome, već je sam dalji razvoj proizvodnih snaga i samoupravnih odnosa obogatio dosadašnji federalizam, tako da nastupa vreme za njegovo dalje usavršavanje, pa i menjanje, u smislu sinteze razvoja (koji se, naravno, ne može pravilno oblikovati bez demokratske borbe mišljenja).

Drugi deo moje uvodne napomene odnosi se na, ne retko, naučno-sistemski vrlo slabu zasnovanost nekih političko-ekonomskih, odnosno socio-ekonomskih kategorija koje bi iziskivale drugačiji teorijsko-aplikativni tretman, pa i empirijsko potvrđivanje.

Pri tom predstavnici raznih društveno-naučnih grana ne nalaze neki zajednički kategorijalni jezik; naprotiv, često, zbog ličnog prestiža, operišu kategorijama kao jednostranim ili nedokazanim, kao i politički diskriminativnim ideologemima, ne predstavljajući ih kao elemente naučno zasnovanog sistema (na šta mislim, videćemo odmah).[1]

---

[1] Ne mogu se oteti utisku da se kod nas povećava nesrazmera između sve većeg broja društveno-naučnih ideja-objašnjenja (čak i kod sve većeg broja teoretičara u oblasti nauke o društvu) i njihove male »naučne supstance«. Prosto bismo mogli uzeti standardni broj 8 i pomnožiti ga sa 2 (po dva suprotna smera u svakoj republici ili pokrajini), pa bismo dobili »federalizaciju« heterogene društveno-naučne teorije, u naučnom pogledu prilično sumnjive vrednosti.

Digitized by Google

II

Onaj ko je ovu poslednju misao pravilno razumeo složiće se sa mnom i u tome da bi bilo dobro pokrenuti političko-ekonomsku raspravu o federalizmu, odnosno o dilemama koje se pojavljuju: da li ga dalje usavršavati i produbljivati ili, pak, zaoštriti borbu protiv bilo kakvih promena svestranom, naučnom analizom nekih njegovih institucionalno-regulativnih elemenata (takođe nedovoljno utemeljenih) na kojima je federalizam zasnovan.

Bez obzira na to što će za neke takva rasprava biti izlišna — jer ona, po njihovom mišljenju, spada u period pre novoustavne godine 1974, — što su te kategorije-institucije pravno već normirane, naša će rasprava pokazati da nije tako, da je niz pravnih normi oblikovan na osnovu Marksove kritike političke ekonomije (kapitalističke robne privrede i nerobnog asocijativnog socijalizma) a da se prethodno nije naučno odgovorilo na pitanje da li se sve te kategorije mogu operacionalizovati, to jest prevesti u svakodnevne radne vrednosti i norme.

Zato raspravu o federalizmu počinjem kategorijama kao što su: udruženi rad, udruživanje rada i sredstava, društvena svojina, kolektivno samoupravljanje, stvaranje i prisvajanje vrednosti, odnosno dohotka — a koje su sve povezane s »matičnim« teritorijalnim područjem društveno-političke zajednice, u kojoj te kategorije treba da se oblikuju kao osnovni ekonomski odnos. Pitam se: *čiji se to rad, čija se to sredstva* konkretno udružuju, *ko to* stvara i prisvaja vrednosti, odnosno dohodak? Naime, ako rad shvatimo kao rad udruženih pojedinaca ili pojedinih kolektiva koji proizvode u republici ili pokrajini (da preskočimo opštinu), onda je i proizvedeni društveni produkt, novostvorena vrednost, odnosno novostvoreni narodni dohodak (»nacionalni«) rezultat proizvodnog rada radnikâ neke republike ili pokrajine. Narodni (»nacionalni«) dohodak je u tom slučaju sadržinski i leksičko-značenjski u skladu s tezom da je originerno proizveden u okviru »nacionalne ekonomije« (republike ili pokrajine) kao rezultat »nacionalno« udruženog (proizvodnog) rada. Tada je narodni dohodak federacije (kao Jugoslavije) samo skup (zbir, suma) tih »nacionalnih« proizvoda, odnosno dohodaka.

Problem je, naime, u tome što se, ukoliko »nacionalne ekonomije« kao »nacionalna udruženja rada« shvatamo kao originerne proizvođače republičkog ili pokrajinskog narodnog dohotka, time oblikuje ekonomska (nacionalna) baza i za posebne nacionalne oblike društvene svesti radnikâ (stanovništva) i za formiranje republičko-pokrajinske političko-pravne (državne) nadgradnje, koja na »svoju ekonomiju« deluje povratno kao »nacionalni regulativni mehanizam«, opet u »nacionalnom« interesu itd. S takvom »nacionalnom ekonomijom« i »nacionalnom politikom« sve se više poistovećuju radnici i radni kolektivi, odnosno osnovne organizacije udruženog rada (a naročito poslovodni organi), koji počinju da poistovećuju svoj rad sa stvaranjem nove vrednosti, narodnog dohotka, viška proizvoda njihove republike ili pokra-

Digitized by Google

jine. Na osnovu toga počinje da se javlja i pojam »nacionalna radnička klasa«, a društvena svojina počinje da se shvata kao svojina nacionalnog društva, odnosno društveno-političke zajednice.

1. To je, naravno, samo logično, dosledno izvedena teza, ali još ne masovna stvarnost, mada ima takvih (prilično jakih) težnji. 2. Lično niti odbacujem niti odobravam takav proces. U tom slučaju sam samo analitičar-dijagnostičar.[2]

Međutim, mi raspravljamo o federalizmu; a šta se događa s njim u tom slučaju? On s pomenutim procesima nesumnjivo dobija neku drugu bazu — neki drugi sadržaj; u privrednom pogledu, pre svega, nejedinstvenost (jugoslovenskog) privrednog prostora, sistema, tržišta, odnosno sve jače ekonomsko-političke granice i prepreke slobodnom protoku robe, sredstava, usluga, znanja, tehnologije itd., nasuprot prilično jedinstvenim »nacionalnim ekonomijama« (uprkos takođe unutrašnjim opštinskim granicama).

Takav proces je u suprotnosti s dvema silama: 1. s opštim ekonomskim i tržišnim zakonima racionalnog poslovanja u velikim razmerama, u kooperaciji itd., u celoj državi i 2. s federacijom kao centralnim državnim organizmom koji predstavlja privredu kao celinu (kao jugoslovensku »nacionalnu privredu«). Zbog odsustva efikasne integrativne uloge delovanja tržišnih zakona, pa i zbog odsustva nekog efikasnog usmeravajućeg društvenog plana, uloga centralnog državnog organizma jača kao sve represivniji administrativni aparat, po sadržini kao etatizam koji dolazi u suprotnost s udruženim radom, a isto tako i s federativnim uređenjem. Tako je federalizam pod pritiskom dvaju suprotnih procesa — dveju sila.

Oblikuju se višedimenzionalne konfliktne protivrečnosti: u udruženom radu (pored ostalog i prema teritorijalnoj pripadnosti) između udruženog rada i društveno-političkih zajednica, između udruženog rada, zajedno s republičkim ili pokrajinskim zajednicama, i savezne države.

Kao sve protivrečnosti, tako i ove, kad se jače razviju, traže neko rešenje. Inače trpi privredna efikasnost, a i drugi konflikti se zaoštravaju, tako da već možemo govoriti i o opštoj krizi.

III

Svako uređenje, svaka politika ima svoju filozofiju, svoju političku ekonomiju. Mi smo ideološki i ustavno pokušavali da naše privredno-političko uređenje izgradimo na dvema ili čak trima političkim ekonomijama: (a) na jednoj strani, uređenje se oslanja na Marksovu (kritičku) političku ekonomiju robno-novčane, vred-

[2] Samo kao tezu bih spomenuo da takvo (ponegde euforično) oblikovanje »nacionalnih ekonomija« ima dosta snažnu mobilizacionu ulogu (bar za neko vreme), na primer, u vidu »međunacionalne utakmice«, a na drugoj strani ono jasno otvara i pokreće niz drugih negativnih procesa.

Digitized by Google

nosne (kapitalističke) asocijacije, koju pokušavamo da postavimo, suprotno Marksu, u pozitivnom smislu, pa zbog toga (b) u sistemskoj operacionalizaciji privrednog mehanizma primenjujemo i buržoasku političku ekonomiju tržišne privrede; (c) na drugoj strani, uređenje i politika se oslanjaju na Marksovu suprotnu, vizionarski trasiranu »političku ekonomiju« planske, nerobne (netržišne) asocijacije slobodno udruženog rada ili slobodnih proizvođača (oslobođenih eksploatacije i novčano-robnog postvarenja, otuđenja i [ili] fetišizma).

Mada je neka kombinacija (»mešavina«) političkih ekonomija u stvarnosti neizbežna, zbog samog stvarnog polisistemskog privredno-političkog uređenja koje istorijski-stvarno nije (i ne može biti) čisto, jednorodno uređenje, ipak se postavlja pitanje koja politička ekonomija u tom slučaju preovlađuje kao dugotrajna usmerenost našeg društveno-ekonomskog razvoja.

Neko će me možda upitati: pa u kakvoj je vezi takva teza s produbljivanjem ili, obrnuto, s deformisanjem federalizma?

Odgovor je u tome da jedna kao i druga politička ekonomija teorijski utemeljuje dva različita sistema uređenja i načina privređivanja koji vuku svaki sebi, u suprotnim pravcima, zbog čega se nalaze u nekoj vrsti »pat-položaja«; zato se pojavljuje (za oba smera neželjen) treći sistem — državno administriranje i *ad hoc* regulisanje, tuđe načelima samoupravno-federativno uređenog društva koje je zasnovano na udruženom radu i koje, u osnovi, treba da funkcioniše u skladu s logikom ekonomskih zakona.

Otuda se navedena opreka manifestuje, pored ostalog, i tako kao da je Marks »krivac« za naše sadašnje privredno-političke teškoće; u stvari, krivo je naše nepravilno shvatanje Marksa — 1. najpre kao suprotnosti između političke ekonomije asocijacije robe i političke ekonomije asocijacije slobodno udruženog rada, odnosno uže; 2. kao suprotnosti između njegovog robnog, vrednosnog oblika rada i teorije slobodnog udruženog rada, oslobođenog kako kapitalističkog, najamnog (eksploatatorskog) odnosa tako i robno-vrednosnog otuđivanja. Drukčije rečeno, po jednom sistemu rad (radnika) vrednosno-robno (dohodovno) »zasužnjujemo«, da bismo ga drugim sistemom oslobađali tog robnog i društveno kapitalskog popredmećenja i otuđenja (i to na osnovu istog ustava). To robno popredmećenje i raspredmećenje rada je, naravno, praktično gledano, značajan limitirajući protivrečan proces koji ne omogućava uvek konzistentno savlađivanje privrednih i drugih društvenih teškoća.

Produbljenije teorijsko tumačenje robnog (tržišnog) — nerobnog (netržišnog) paradoksa teče ovako:

Marks objašnjava stvarni (statistički evidentirani) kapitalistički, cenovno-troškovno-profitni sistem apstraktno-deduktivnom metodom po nivoima (stepenasto)[3] — od vrlo jednostavne ideje

[3] Podrobnije objašnjenje videti u mom članku *Za marksističko razumijevanje Marxovog kategorijalnog ekonomskog sistema*, »Ekonomist«, br. 3/1982.

Digitized by Google

da je rad, po Viljemu Petiju, otac svega bogatstva u dobrima (a priroda mati), ali u robnoj proizvodnji on dobija novčano-vrednosni oblik (što je u isto vreme i prvi akt njegovog otuđivanja), da bi potom s tržišnom vrednošću, cenom proizvodnje, tržišnom cenom, troškovima, najamninom, profitom dobio konkretan, robno i kapitalski otuđen oblik svoje suštine (esencije). Tako je cena, po Marksu, pojavni oblik vrednosti robe, a vrednost pojavni oblik rada. Između njih se ne može uspostaviti neki količinski znak jednakosti, što posebno važi za pojedinačan proizvod, odnosno za pojedinačnu proizvodnu jedinicu.

Mi smo, nasuprot tome, uzeli Marksovu polaznu mikrokategoriju (konkretnu) — rad radnikâ kao proizvođačâ dobara zajedno sa sredstvima i poistovetiti ga s mikrokategorijom — radna vrednost robe, da bismo ga (odnosno da bismo je) na kraju izjednačili s prisvojenom vrednošću, odnosno dohotkom kao cenovno izraznim oblikom. Pri tom smo prečuli Marksovo upozorenje da taj preobražaj ne treba shvatiti samo kao teorijsko stupnjevito objašnjavanje procesa vrednovanja rada (od apstraktnog ka konkretno-stvarnom), već i kao teorijsku skicu istorijskog preobražaja nerobne (naturalne) proizvodnje u prostu robnu proizvodnju, i ove, dalje, u razvijenu kapitalističku robnu proizvodnju.

U našoj ustavnoj formulaciji normativno je zapisana ova identičnost: (uloženi konkretni) rad radnikâ = (novostvorena) vrednost = cena — troškovi poslovanja = dohodak; identičnost koja treba da važi kako na mikronivou osnovne organizacije udruženog rada tako i na makronivou. Tako smo, dalje, dobili ove formulacije: 1. da je dobro (proizvod) rezultat (tekućeg) rada radnikâ, 2. da je onaj ko stvara upotrebnu vrednost u isto vreme tvorac vrednosti-dohotka, pa da je, prema tome, jedino on ovlašćen da raspolaže celokupnim proizvodom, odnosno celokupnim prihodom, uže — dohotkom na nivou ekonomske ćelije. Takvom formulacijom vrednosti — dohotka smatralo se da se istovremeno afirmiše i drugo Marksovo načelo raspodele prema radu, uzeto iz suprotnog sistema — asocijacije slobodno udruženog rada. Pri tom smo opet prenebregli Marksovu misao da u radnoj asocijaciji radnik neće raspolagati celokupnim proizvodom (kod nas dohotkom), pa zatim svojom odlukom odvajati doprinos za podmirivanje društvenih potreba, već da će društvo unapred, planski, izdvojiti deo proizvoda za društvene potrebe, tako da će radniku ostati na raspolaganju samo »okrnjeni prinos rada«.

Srž moga dokazivanja je u tome da takvo dvotračno komponovanje političko-ekonomskih sistema nije bilo konzistentan i istorijski opravdan čin, da se postupnim uvođenjem tržišta, odnosno robnih zakona, takva dualna teorija pokazala u stvarnosti kao neadekvatna vodilja, da zbog toga neke ustavne norme uopšte nismo operacionalizovali ili su one — onako kako su bile pravno formulisane — bile sve manje poštovane. Zbog toga je moralo doći — što sam takođe već utvrdio — do jačanja »trećeg sistema«, i to najpre u obliku paradržavnih (politički posredno represivnih) mehanizama, kao što su samoupravni sporazumi i

Digitized by Google

društveni dogovori, a zatim i u obliku neposrednih državnih mera po hitnom postupku.

A to je, uzev u celini, značilo jačanje samovolje (voluntarizma) u upravljanju privredom, kao i na drugim društvenim područjima.

Ta borba koja je u početku tekla »linijom« traženja odgovarajućeg i istorijskog oblika udruženog rada primerenog našim prilikama dobila je svoj izoštreni oblik kao borba protiv centralizma i unitarizma, za decentralizaciju, a u stvari se sve više pretvarala u sukob između saveznog (centralističkog) etatizma i novonastajućih: republičkih, pokrajinskih, pa i lokalnih etatizama.[4] Trpele su obe institucije: samoupravno udruženi rad i federativno uređenje društva. To se jasno videlo i u SK — u obliku oklevanja, ideoloških sporova, nejedinstvenosti u akciji itd.

Sve se to desilo, ponavljam, zato što nismo razvili istorijski odgovarajući i logično konstruisan političko-ekonomski sistem.

IV

Nije nikakvo čudo što je takva političko-ekonomska kategorijalna nejasnost dobila svoj epilog u društveno-političkim sistemskim kategorijama koje ni same nisu dovoljno jasno opredeljeni elementi društveno-političkog sistema. Na umu su mi kategorije kao što su: radnička klasa, klasno-nacionalno, samoupravno društvo i država, društveno-političke zajednice, politički sistem, društveno-političke organizacije — posebno SK — itd.

1. Kod pojmova: radnik, radnička klasa, zatim klasnost, zastali smo nekako na pola puta ili je njihova sadržina nedorečena:

— Nasuprot radničkoj klasi Jugoslavije, nismo definisali drugačiju, suprotnu klasu kao »ne-radničku klasu«.

— Nismo shvatili da radnici-samoupravljači, organizovani u radnim kolektivima, odnosno u osnovnim organizacijama udruženog rada, nemaju, prvo, isti, klasični interes kao radnici u kapitalističkim uslovima, i, drugo, nemaju uvek isti, zajednički interes.

— Prevideli smo da je svakom društvu, u svakom razdoblju, vladajuća klasa određena objektivnom, istorijsko-društvenom podelom rada i tehničko-ekonomskim preovlađujućim produkcionim faktorom u načinu proizvodnje. U kapitalizmu je to kapital koji u svojim rukama drži klasa kapitalista. U socijalističkoj privredi (kao postkapitalističkom sistemu) najznačajnija (vodeća) produk-

[4] Taj konflikt se, naročito među ekonomistima, često pojavljivao u obliku pitanja: da li više plana ili više tržišta? Oni koji su bili bliži unitarističkoj, centralističkoj doktrini skrili su se iza planiranja koje bi trebalo da premosti mnoge teškoće, nasuprot »tržišnom anarhizmu«; »laissez-faire«-ovci, zagovornici decentralizma, mahali su zastavom »socijalističke samoupravne robne proizvodnje« kao jedinog racionalnog oblika uređene samoupravne privrede, nasuprot neracionalnosti, impotentnosti itd. planiranja.

Digitized by Google

ciona snaga ili produkcioni faktor treba da postanu znanje, nauka, tehnologija, tehnički napredak u izvođačkom radu. Zato se postavlja pitanje: ko, u stvari, upravlja tim produkcionim faktorom? Ili drugačije postavljeno pitanje: ko je subjekt razvoja u novim uslovima — da li onaj masovni deo radnih ljudi koji rutinski, ručno ili mehanički rade (to jest radnici u užem smislu) ili, pak, onaj (zasad manji) deo radnih ljudi (od kvalifikovanih radnika do doktora nauka, pa i umetnika) koji na temelju stvaralačke inovacijske sposobnosti i znanja otkrivaju raznolike novine dragocene za materijalni i duhovni društveni razvoj.

Ako bismo se obratili Marksu za savet, saznali bismo da je u kapitalizmu radnička klasa ona klasa koja nema monopol nad sredstvima za proizvodnju i koja stvara višak vrednosti za kapitalističku klasu, posredno za društvo. Preobražavanjem kapitalizma u socijalizam (po Marksu: u komunistički način proizvodnje — prve, niže faze) menja se pojam proizvodnog rada i radnika.[5] Pošto u novom društvu glavni cilj postaje plansko, naučno razvijanje proizvodnih snaga, odnosno stvaranje bogatstva u dobrima za celokupno društvo, trebalo bi, dakle, da je najproduktivniji deo neke populacije onaj koji deluje u tom pravcu. A to je onaj deo zaposlenih »radnika« koji naša politička nomenklatura, po pravilu, ne uključuje u neposredne proizvođače, odnosno u radničku klasu u užem smislu reči (često slušamo da on spada u tehnostrukturu ili u »neproduktivno« naučnoistraživačko područje). Svakako, opet očigledan dokaz da radnička klasa nije empirijski evidentirana homogena, egzaktna kategorija. Savez komunista kao naslednik nekadašnje proleterske klasne komunističke partije morao bi, naravno, sve to da uvidi, objasni i razvije nove kategorije; na žalost, on to dosad nije učinio.

Ako se, opet, vratimo političko-ekonomskom sistemu, prvo, u tom značenju proizvodni rad nije samo onaj pri kojem se ima posla s materijalom, oruđem, mašinama (to je bilo nekakvo objašnjenje A. Smita) i, drugo, imaćemo različit proizvodni rad, bar dvojak: (a) tekući proizvodni rad kao prerada, dorada, izrada poznatog proizvoda i (b) inventivni, inovativni, projektivni, organizacioni, takođe naučnoistraživački, obrazovni itd. produktivni rad koji stvara nove proizvode, nove procese, postupke, novu

---

[5] Mogli bismo reći da radnika u klasičnom, klasno-eksploatatorskom značenju kod nas (bar načelno, ustavno-normativno) više nema. Radnik je, naime, ono lice koje ne poseduje nikakva sredstva za proizvodnju, niti njima upravlja, koje stoga mora da prodaje svoju radnu snagu vlasniku sredstava za proizvodnju; koje prema društvenoj i tehničkoj podeli rada nema nikakve upravljačko-vodeće funkcije u privredi i društvu, pa ni značajnije lične imovine, te živi, tako reći, od svoje mesečne zarade (zato Marks u svoju asocijaciju rada, umesto radnika, uvodi »slobodnog proizvođača« ili »slobodnog čoveka«). Rekao sam: načelno, normativno-ustavno, jer u praksi među proizvođačima-samoupravljačima još postoje »stare« razlike po položaju, po funkciji, kako u privredi tako i u društvu; nastaju i nove razlike među njima — prema ostvarenom doprinosu.

Digitized by Google

organizaciju, nove informacije, nove kadrove s novim znanjem itd.

Sa stanovišta razvoja celokupne mehanizacije i automatizacije, budućnost, naravno, pripada tome inventivnom, inovativnom radu, a ne rutinskom, izvođačkom radu, mada je ovaj danas u srednje razvijenom industrijskom društvu još u većini (podsećamo na menjanje odnosa među zaposlenima u primarnom, sekundarnom i tercijarnom sektoru).

— A sve to mora uticati i na teoriju vrednosti (u užem smislu, viška vrednosti): ko stvara novu vrednost, a ko je samo reprodukuje ili je samo troši.

Marks je ovu novostvorenu vrednost (odnosno višak vrednosti) u dvoklasnom društvu pripisivao isključivo jednoj klasi, i to radničkoj klasi (radnika u Marksovom smislu već sam definisao), dok druga — kapitalistička klasa, vrednost samo prisvaja na temelju svojinskog monopola. Sa sve većom ulogom tehničkog napretka u produktivnosti rada, u privrednom rastu na »račun« kako izvođačkog rada tako i (fizičkog) kapitala doprinos toga produkcionog faktora i uloga njegovih nosilaca sve su veći, pa čak i pretežni (da pomenem samo to da se u SAD računa da dobit na jedan dolar uložen u inventivno-inovacionu delatnost iznosi oko dva dolara i da se u SSSR-u računa da jedna rublja uložena u istraživački rad povećava nacionalni dohodak na 1,45 rublji).

To bar hipotetički govori da će biti potrebno da se Marksova teorija vrednosti dopuni, da je problematična naša kategorizacija rada, OOUR-a kao sjedinjenja homogenog rada, koji u celini (kao preračunat jednostavan, prost rad) stvara sav dohodak kao rezultat tekućeg proizvodno-izvršnog rada. Ili ćemo dohodak (kao novu dodatu vrednost — ako zanemarimo uticaj menjanja cena) morati na mikronivou dezagregirati, odnosno uzimati u obzir tri doprinosa dohotku: 1. doprinos tekućeg (živog) izvršnog rada koji veličini dohotka dodaje uglavnom reprodukcionu vrednost radne snage (pomnožene intenzivnošću rada), 2. doprinos takozvanog minulog rada (kao otelovljenog tehničkog napretka) koji, zajedno sa 3. doprinosom stvaralačko-inovacijskom rada, dodaje sve veći, ponegde već glavni deo, uvećanom dohotku (uvećanoj vrednosti, kao i višku vrednosti).[6]

Tako različitost doprinosa dohotku, pitanje nosilaca privrednog i društvenog razvoja u novoj etapi razvoja, govori o novoj strukturi društva, o novoj dimenziji klasnosti, o novoj teoriji, kao i o novoj politici produkcije i vrednosti.

Zašto o svemu tome razmišljam u vezi s ovom temom? Zato što je reč o fundamentalnim (već započetim i potrebnim) pomeranjima u materijalnoj društvenoj bazi[7], koją moramo uzimati u

[6] Vidi moj članak: *Inovacijska dejavnost — inovativna (inovirana) družba*, »Teorija in praksa«, br. 3/1984, str. 204—207.

[7] Kapital je u svom interesu vrlo brzo zabeležio pomeranje u razvojnoj strukturi društva i integrisao (etablirao) celokupnu naučno-

Digitized by Google

obzir i pri definisanju radničke klase i pri osmišljavanju njene vodeće uloge, a s tim i uloge »njene avangarde« — SK (o čemu će kasnije biti više govora). Idem još dalje, pa probleme političko-ideološke nadgradnje povezujem s političko-ekonomskom konstelacijom našeg društva, što je, opet, svakako povezano s našim federalizmom.

2. Ako su političko-ekonomske kategorije: radnička klasa i »klasno-radničko« nejasne, onda je isto tako teško povući jasnu granicu između »radničko-klasnog« i »nacionalnog«; ovo poslednje je, naime, višeznačno i različito politički okvalifikovano. Već sam govorio (a) o autohtonom shvatanju »nacionalnog« (kao narodnog, narodnosnog) koje izvire iz reči narod i (b) o »nacionalnom« (na primer, u značenju »nacionalne ekonomije«) kao sinonimu za »republičko« ili »pokrajinsko«, nasuprot »saveznom«, »centralizovanom«, »državnom« itd. (samo u narodnosno sasvim homogenoj republici mogli bismo nekako oba pojma poistovetiti, mada ni to ne bi bilo sasvim tačno).[8]

Lično smatram da i u tom slučaju pravimo dve greške: 1. radničku klasu kakva je u kapitalističkom društvu zamenjujemo »radničkom klasom«[9] kod nas i 2. radničku klasu uzimamo kao homogen segment našeg društva, a ne definišemo drugi, suprotni segment ili suprotnu klasu.

Po Marksu, radnička klasa kao klasa kapitalizma nema svoje domovine; njeno univerzalno eksploatisanje od strane kapitala bratimi je s radnicima svih nacionalnosti ili celog sveta. Zato je, po njegovom mišljenju, radnička klasa po svojim interesima internacionalna. Marks nam, međutim, nije ništa rekao o tome šta će se desiti ako radnička klasa postane upravljačka klasa u jednoj posebnoj nacionalnoj državi. A za nas je, naravno, to vrlo značajno. Pogotovo ako se neka država zbog istorijsko-nacionalnih specifičnosti oformi kao federativna država.

Moje teze bi bile:

— Ako bi radnici u samoupravnom sistemu bili strogo marksistički, proleterski klasni, njihova domovina bi automatski morala da bude jugoslovenska zajednica s jakom internacionalnom svešću. A tako, kako prema mnogim podacima možemo zaključiti,

---

-tehničku, poslovodnu strukturu u sistem kapitala. Naš udruženi rad još nije uspeo da to učini. Savez komunista ne retko omane — sada je u kritičkom odnosu prema tom segmentu kao čak otuđene naučne, tehnostrukture), a onda ga opet pokušava kadrovskim funkcijama uključiti u vodeći segment ili čak u radničku klasu.

[8] Da takozvana etnička karakteristika nekog naroda (na primer, isti jezik, istorija itd.) nije apsolutna smetnja obrazovanju sistemski različitih država, primer su dve Nemačke i dve Koreje.

[9] Radničku klasu sam stavio pod znake navoda, jer smo utvrdili da još nismo definisali »radnika«. Da li je radništvo, na primer, i takozvana radna inteligencija i kakav je njen odnos prema nacionalnom pitanju? Konstatujem da je ponegde narodnosna inteligencija postala moćan pomagač republičkog i pokrajinskog »nacionalnog« i da je samo deo radikalne inteligencije u opoziciji prema saveznom i republičko-pokrajinskom etatizmu.

Digitized by Google

nije; u anketama i drugim povodima naši radnici se o svojoj nacionalnoj pripadnosti izjašnjavaju vrlo različito: neki najpre ističu svoju etničko-narodnosnu pripadnost, a drugi prvo republičku ili pokrajinsku »nacionalnost«.

— Sa tog stanovišta je svakako problematičan klasni karakter, nasuprot nacionalnom karakteru samoupravljanja, poslovnog ponašanja OUR-a itd. Nesumnjivo je da klasni interes samoupravljača nije uvek isto što i nacionalni interes. To u mnogo čemu zavisi od toga u čemu radnik-samoupravljač vidi potpunije ostvarivanje svojih životnih preferencija. Pretvaranjem opštedruštvene svojine u »nacionalnu« (republičku i pokrajinsku) društvenu svojinu kod radnika vrlo brzo jača takozvana »nacionalna« republička, odnosno pokrajinska svest.

Stepen »jugoslovenskog klasnog interesa«, odnosno »svesti«, kod radnika se pojavljuje izrazitije samo u nekim slučajevima, kao što su, na primer, politika nesvrstanosti u međunarodnim odnosima, odnos prema centralističkom birokratizmu itd., mada i u takvim slučajevima nisu svi slojevi radnika u svim delovima Jugoslavije jednako antietatistički, opštejugoslovenski orijentisani. Da ne govorimo o različitom raspoloženju »nacionalnih radničkih klasa« (kako ih neki nazivaju) prema republičkom ili pokrajinskom etatizmu, gde možemo zapaziti da se pojedini radni kolektivi ili cele grupacije, pa i grane, s njime čak i solidarišu. Da li to znači da se približavamo nacionalno-klasnom identitetu?

— Zato je takozvana klasna sadržina nacionalnog (i obrnuto) teorijski još nedefinisana ili vrlo nejedinstveno obrađivana.

Ni autohtono »narodno« ni »nacionalno«, izvedeno iz samostalnosti republika i pokrajina, neće nas preko »klasnog« lako dovesti do pravog federativnog uređenja. Moraće se potražiti drugačija osnova za federativnu uređenost udruženog rada, kao i društveno-političkih zajednica. To je dokaz da se dosadašnjom (klasičnom) klasnom analizom ne mogu obrađivati problemi toliko specifičnog i složenog društva kakvo je naše.

3. Izvesno je da od pitanja sadržine klasnog i nacionalnog zavisi u mnogo čemu i društveno-politička i upravna organizovanost Jugoslavije, pa i sam politički sistem. A, opet, od njih zavisi privredni sistem i, ne na poslednjem mestu, funkcionisanje privrede.

Moje analitičko razmišljanje o tom pitanju teče, rekao bih, ovako:

— U dosadašnjim svetsko-istorijskim uslovima bilo bi nelogično, gotovo nemogućno (osim nekim nasiljem), okrnjiti autonomiju naroda i narodnosti, a kod nas relativnu samostalnost (samoupravnost) republika, pokrajina i opština, kao različitih nivoa federativne uređenosti jugoslovenske države.

— Drugo pitanje je, naravno, etatizacija gornjih struktura: na jednoj strani, federacije i, na drugoj, republika i pokrajina, što zaoštrava konflikte između saveznog (centralnog) i republičko-pokrajinskog birokratizma, koji su, po svojoj suštini, nesumnjivo

Digitized by Google

antiradnički, antidemokratski oblici vladanja — kao što je i svaki etatizam koji nema nikakve prave veze sa sadržinom federalizma.

U tom je slučaju zato kriva (pored ostalog) i nezadovoljavajuća uobličenost privrednog i političkog sistema. A za oba je karakterističan posrednički, forumski delegatsko-transmisioni sistem koji se pri teritorijalnoj i granskoj društvenoj podeli rada (i pri različitim interesima) pretvara u nekakvo »osmostranačko« dogovaranje i sporazumevanje republičkih i pokrajinskih delegata, često prema ličnom nahođenju ili prema prethodnom blagoslovu užeg vodećeg foruma republike ili pokrajine. To ne smemo poistovećivati s konfliktima među radnim ljudima republika i pokrajina, mada politokratija često uspeva (naročito upotrebom medija kao što su dnevna i revijalna štampa, radio i televizija itd.) da i radnim masama indoktrinira pojedina pitanja kao »načelna — nacionalna«.

Kad se to ima na umu, ne vidim rešenja u nekom uvođenju strože discipline, veće odgovornosti, u ideološkom prevaspitavanju itd., da bi ljudi, pre svega vodeći, brže shvatili jedinstvene, odnosno zajedničke interese, već u uspostavljanju takvog demokratskog mehanizma koji će najznačajnija jugoslovenska pitanja objektivno selekcionisati i brže rešavati u korist najpovoljnijeg razvoja naše privrede i našeg društva (veće naroda i narodnosti trebalo bi u tom slučaju da bude onaj organ, odnosno ona brana koja bi onemogućavala da predstavnici većeg nadglasaju predstavnike manjeg naroda).

— A tu se već srećemo s našim specifičnim mehanizmom samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja. Premda je taj mehanizam deo našeg samoupravnog sistema, na sadašnjem stupnju društvenog razvoja ne mogu se sva pitanja uspešno rešavati samo tim mehanizmom, jer on pretpostavlja visoku zrelost baze i delegatske strukture, s visokom homogenizacijom zajedničkih interesa itd. Uveren sam da je samoupravnom društvu zato još uvek potrebna neka jedinstvena država s demokratskim organizmom. Problem je samo u tome što nismo razvili ni uspešan ni dovoljno demokratski odgovoran delegatski sistem ni demokratsku, stručno efikasnu i odgovornu državnu upravu, što smo takozvani reprezentativni skupštinski sistem odbacili kao da je to za nas već istorijski anahronizam itd.

4. Takva društveno-ekonomska strukturna protivrečnost mora se, bez sumnje, odraziti na protivrečnost društveno-političke strukture, i obrnuto — rešavanje te protivrečnosti mora teći kao društveno-politički, ideološki proces, i tako uticati na organizovanost subjektivnih snaga, posebno Saveza komunista, što opet, povratno, utiče na materijalnu bazu.

Za našu analizu značajne su ove konstatacije:

— Ideološki (zvanično) Savez komunista proglašavamo za avangardu radničke klase, a u širem smislu i za vodeću snagu celoga društva. Međutim, mi smo utvrdili da u našim (samoupravnim i višenacionalnim) uslovima (naročito pri jačanju »nacionalnih« —

Digitized by Google

republičkih i pokrajinskih ekonomija) radnička klasa nije jedinstvena, homogena kategorija, pa je zato pitanje da li i SK može to biti. Analitički posmatrano, ideje o njegovoj federalističkoj uređenosti, kao savezâ nacionalnih i republičkih SK, kao nekakvih predstavnika »nacionalnih radničkih klasa« — nisu pale s neba.

— Utvrdili smo, takođe, da subjektivne produktivne snage isto tako nisu jednorodne. Marks je, doduše, govorio o radniku kao jedinstvenoj produktivnoj snazi u kapitalističkom načinu proizvodnje, ali ona se već u samom kapitalizmu istorijski-konkretno diferencirala. Lično sam, načelno, subjektivne produktivne snage kategorisao u izvršne i razvojne, a time i njihove nosioce u dva tipa »radnika«[10]. Koje sad treba da predstavlja SK? Ako sebe prikazuje kao predvodnika društveno-ekonomskog napretka, SK bi, kao avangarda, morao biti sastavljen u prvom redu od vodećih naučnoistraživačkih, inženjerskih, organizacijskih itd. kadrova. Tada bi, razume se, izgubio masovnu bazu ili je samo pasivno obuhvatao — mislim na masovne proizvodne, izvršne radnike. A ako se njegovo članstvo (kao u slučaju nekadašnjih proleterskih partija) regrutuje prvenstveno iz redova proizvodnih izvršnih radnika i SK zastupa u prvom redu njihove interese, onda on mora na jedan ili drugi način doći u sukob s prvim segmentom subjektivnih produktivnih snaga.

— Jedna od konstatacija je bila da vodeća uloga SK u društvu treba da znači da on predstavlja, da vodi i druge segmente društva koji nisu deo radničke klase, odnosno koji se po svom pogledu na svet i po drugim faktorima ne saglašavaju s komunističkom ideologijom. Ako SK pristane na takvu paternalističku formulu predstavništva svih, uloge za sve, onda se on, naravno, mora snaći kao jedan, doduše najbolje organizovan, ubeđivački deo SSRN, koji treba da je najširi savez svih onih koji su za socijalistički razvojni pravac. A to bi za SK (sada zastupnika širih radnih masa, ne samo radničke klase) značilo, prvo, da ne bi uvek mogao strogo zastupati interese radništva u užem smislu, i drugo, da se ne bi uvek mogao slagati s upravno-političkom srukturom (»vlašću«) i njenim odlukama.

— Pred Savezom komunista je dalja dilema: dokle ostati kao vodeći socijalistički usmeren klasni pokret za (nenasilni) preobražaj društva (pa se onda ponekad naći i u opoziciji prema upravno-političkoj strukturi) ili pak sprovoditi formulu da je radnička klasa sada upravljač privredom i državom, pa tako i SK

---

[10] Staviće se prigovor da veštački odvajam jednu vrstu rada od druge. Međutim, moja teza nije odvajanje te dve vrste rada (jer jedna ne može biti bez druge), već razlikovanje dve vrste rada po nekim specifičnim karakteristikama i ulozi. Inače, ima mnogo slučajeva u praksi da organizacije SK izveštavaju o tehnostrukturi koja pokušava da monopoliše vodeće i samoupravne funkcije.

Digitized by Google

— kao njegova avangardna snaga — koji je takođe snaga koja upravlja (znači »vlast«[11]).

— To svakako usložnjava koordinativno-vodeću ulogu SK, naročito pri saznanju o tome da je samoupravno društvo isto tako pluralistički uređeno društvo, sa pluralizmom samoupravnih interesa. Ako apstrahujemo privatno-svojinski sektor, u samom društveno-svojinskom sektoru se pojavljuju ljudi s različitim interesima (funkcijama) koje treba samoupravno ravnopravno organizovati: kao radnike-proizvođače, kao (individualne i kolektivne) potrošače i kao političko-društvena bića.[12]

Jasno je da na osnovi svih tih različitih funkcija radnih ljudi nastaju i različiti interesi pri ovladavanju privrednim i društvenim pitanjima. Moram konstatovati da je SK dosad relativno asimetrično gradio svoju vodeću funkciju, pri čemu je polazio od samoupravljača-proizvođača, a da je u mnogo čemu zanemarivao ravnopravnost ljudi u ostalim dvema funkcijama.

Na drugoj strani, savremena nauka ume da kaže da privredni, a još manje opštedruštveni razvoj nije determinisan, pa da, prema tome, ni nauka ne može, a kamoli neka politička organizacija, uvek izabrati najtačniju (optimalnu) varijantu između mnogih alternativno mogućnih rešenja. Može se desiti da SK pogreši; recimo, da se zauzme za neku varijantu rešenja koja se kasnije pokaže kao slaba, nepravilna, za razvoj čak štetna. Ukratko, razvoj ima karakter verovatnoće, zbog čega su rešenja alternativna. A interes svakog društva je da se teškoće što ugodnije savlađuju. Kako, dakle, dalje?

Tako su alternative pre konačnog izbora u svakom demokratskom društvu javne, konkurentne i otvorene, s jednakim mogućnostima za svoje ostvarenje demokratskom borbom suprotnosti. Pitanje je kako da SK u našim uslovima »dopusti« druge mogućnosti, odnosno kako da sa svojim alternativnim rešenjem »konkuriše« drugim varijantama i šta bi bilo ako bi se neke, njemu suprotne varijante, pokazale kao prihvatljivije ili pravilnije? Da li da SK u takvom slučaju pribegne »partijsko-upravnom« režimu odlučivanja ili da dopusti da sa svojom alternativnom varijantom ostane u SSRN u manjini? Naime, da li bi takva demokratska procedura značila za SK njegovo sopstveno neprestano unutrašnje demokratsko-kadrovsko obnavljanje?

Problem se još više komplikuje ako društvo podelimo na ekonomsku bazu i političku nadgradnju, ili kraće: na ekonomiju i politiku. Najpre važe sve one dileme koje sam naveo za i protiv SK kao upravljačko-vodeće snage. Drukčije rečeno, postavlja se

---

[11] To je danas, u suštini, već stvarnost, budući da su njegovi vodeći članovi i najznačajnije ličnosti u vladi i u drugim izvršnim, državnim organima.

[12] Vidi moju definiciju socijalizma u delu *Planski in tržni mehanizem v ekonomski teoriji socijalizma*, »CZ«, Ljubljana, 1960, str. 281, koju je B. Horvat preuzeo u svom delu *Politička ekonomija socijalizma*, »Globus«, Zagreb, 1984, str. 481.

Digitized by Google

pitanje koliko samoupravno organizovana privreda može da upravlja sama sobom (što ne znači u suprotnosti s drugim segmentima društva) na osnovi ekonomskih zakona-kategorija, to jest bez neposrednog tutorstva politike — bilo u obliku neprestanog nadzora i uplitanja organa društveno-političkih zajednica bilo u obliku viših »arbitražnih« odluka organa SK.[13]

To pitanje je povezano s prethodnim — naime, da je razvoj, da su rešenja problema alternativno-izborna i da za neke varijante odluka mora biti određen kontinuitet odgovornosti subjekta koji je odluku doneo. Potpuno je jasno da se problemi i greške moraju gomilati ako odluke donose »jedni«, a izvršavaju ih i za njih odgovaraju »drugi«. Drukčije rečeno, kada SK treba da interveniše — posredno ili neposredno — u privredi ili šire u društvu radi zaštite razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa?

— Sva ta pitanja nas, međutim, na kraju dovode do problema same organizovanosti Saveza komunista. Dileme su ove:

— ako je za samo društveno-političko uređenje bitno da se zasniva na samoupravljanju, da li da i SK takođe bude organizovan na toj osnovi, sa delegatskim sistemom, sve do saveznih organa;

— ako je samoupravljanje integrisano dvama putevima ili na dva nivoa, produkcionom i teritorijalnom, da li da tako dvotračno bude organizovan i SK;

— ako su republike i pokrajine, po Ustavu, subjekti koji odgovaraju za razvoj sopstvene »nacionalne« teritorijalne zajednice i za sudbinu, za razvoj savezne zajednice Jugoslavije, da li da i vodeći organi SK tih zajednica budu istovremeno i najviši organi za ocenu razvojnih alternativa sopstvene i savezne zajednice, s tim da se o razvoju federacije kao celine dogovaraju ravnopravno, uz pristanak svih (konsenzusom)? Jasno je da svim tim pitanjima otvaramo problem organizacionog načela demokratskog centralizma kao načela za regulisanje i delovanje SK.

Ako Savez komunista u svom programu kao osnovnom dokumentu ima zapisane neke jedinstvene, univerzalne zajedničke ciljeve, onda je potpuno jasno da se svi njegovi centralni organi — pa i oni niži — i celokupno njegovo članstvo moraju starati o ostvarivanju tih ciljeva, što bi trebalo da bude i osnova za ocenu pravilnosti ili nepravilnosti odlučivanja pojedinih organa ili članova. A ako takvog programa nema, ili ga ne možemo ni imati, ili ako on nije dovoljno operativan za savladavanje konkretnih društvenih teškoća, onda je očigledno otvoreno pitanje kako da se dođe do najboljih, najnaprednijih, a ipak demokratski prihvaćenih odluka (uz uzimanje u obzir i u SK, pre donošenja odluka, pluralizma mišljenja, kao i različitosti interesa članova kao pojedinaca). Verovatno da načelo demokratskog centralizma,

[13] Sličan problem srećemo na relaciji SK — Sindikat. Ne pitamo se samo kakva će biti uloga Sindikata u razvijenom samoupravnom sistemu, već i, posebno, kakav treba da bude odnos između saveza radnika-komunista i saveza radnika komunista i nekomunista.

Digitized by Google

kako je zapisano i u svim zapadnoevropskim komunističkim partijama, ne možemo shvatiti kao naše načelo delovanja članova SK. Mada svaka ljudska tvorevina ima neko autoritativno vođstvo s određenim ovlašćenjima (posebnim nadležnostima), tako ga mora imati i SK, ipak je teško prihvatiti kategoriju »centralizam« koji bi ujedno bio i demokratičan — samoupravan. Mislim da drugačija sadržina SK iziskuje i drugačije načelo njegovog delovanja.

V

1. Potrebna nam je svakako kritička analiza da bismo došli do konkretne sinteze. Mnogi ne razumeju Marksovo učenje u tom smislu. Njegova analiza društvenog, posebno kapitalističkog razvoja, jeste, naime, kritička negacija. Međutim, takva njegova ekstremna negacija (robe, kapitala, klasa itd.) još ne može biti uputstvo nekom pokretu za konkretno delovanje u konkretnim istorijskim okolnostima. Istorija, doduše, — više nego ostala priroda — zna za revolucije kao erupcije protivrečnosti, ali i za nju je karakterističan kontinuitet — evolucija s određenim diskontinuitetima.

U to nas uverava sam Marks kad kaže: »Čak i ako je neko društvo uspelo da uđe u trag prirodnom zakonu svog kretanja ... ne može ono niti preskočiti, niti naredbama ukinuti faze prirodnog razvitka. Ali porođajne bolove može i da skrati i da ublaži.« I dalje: »Zemlja koja je industrijski razvijenija pokazuje manje razvijenoj zemlji samo sliku njene sopstvene budućnosti.«[14]

Ako ovo metodološko upozorenje prenesemo na naše prilike, moraćemo konstatovati četiri stvari: (1) da smo, doduše, trend našega razvoja prilično tačno otkrili, ali nismo ni teorijski ni praktično domislili njegove konkretne oblike; (2) da smo revolucionarnim naletom pokušavali da u mnogo čemu preteknemo vreme i naše uslove; (3) da smo, uz dublje poznavanje alternativnih puteva razvoja, mogli smanjiti bolove, pa i troškove razvoja; i (4) da smo se ugledali na faze i oblike razvijenijih industrijskih društava u onome što nam nije bilo potrebno, a tamo gde faze ili oblike nismo mogli preskočiti, mi smo pokušavali upravo to.

Međutim, ovakvo opšte razmišljanje nas upozorava na još nekoliko drugih metodoloških grešaka, kao, na primer: (1) da nismo shvatili da istorija svakog društva teče ciklično, po cikcak-sistemu; (2) da u svemiru i društvu vlada prirodni zakon kretanja, odnosno razvoja u obliku borbe suprotnosti, na temelju razvijene različitosti celine koja u društvu u normalnim uslovima ima oblik demokratije; (3) da različitost nastaje zbog mnogih nejednakosti; i (4) da je uloga svesti, doduše, jedan od određuju-

[14] K. Marks, *Kapital*, tom I, u: K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 21, Beograd, 1970, str. 17, 14.

Digitized by Google

ćih faktora konkretnog oblika društva, ali da ono zavisi (da je naddeterminisano) od društveno-ekonomskih zakona.

2. Druga zaključna misao koju bih rado saopštio jeste da federativno uređenje (kao sistem) nije samo sebi svrha, nije neka Titova zamisao ili zamisao drugih političara u prošlosti, već je to danas istorijski svestran, napredan proces integrisanja naroda i nacija u šire zajednice, na kraju, u opštu svetsku zajednicu, na najdemokratskiji način.

Zato proces federalizacije shvatam kao proces slobodnog povezivanja ili združivanja relativno samostalnih jedinica — od pojedinaca kao lica, pojedinih grupa itd. u samostalne teritorijalne zajednice, do saveznog uređenja. Stoga je proces federalizacije u tom smislu dosta sličan Marksovom pojmu: asocijacija slobodnih ljudi, nesumnjivo uvek prisno povezana s demokratičnošću. Ukoliko nacionalne zajednice nastupaju kao federalne jedinice, to je za njih jedini odgovarajući oblik potvrđivanja njihove nacionalne samobitnosti.

3. Treći akcent moga zaključnog razmišljanja namenjen je federativnoj uređenosti kao zatvorenom jedinstvu triju segmenata društva: ekonomskog uređenja, političko-upravnog i pravnog uređenja i političkog sistema. Svaki segment mora u sebi imati istu sadržinu društvenog bića — da je na kraju federacija kao državno uređenje za članove zajednice i za narode njihova domovina.

4. Pošto je moja glavna preokupacija (i habilitacija) politička ekonomija, meni je, naravno, federalno uređena privreda (udruženi rad) ne samo stručno bliska, već mi je, štaviše, osnovno polazište za razmišljanje o daljem jačanju našeg uređenja kao federativne države. Čak bih se usudio tvrditi da su neki ovo pitanje pogrešno »politizirali«, umesto da ga »ekonomiziraju«.

Zato je, po mom uverenju, dalja izgradnja privrede, to jest udruženog rada u materijalnoj oblasti proizvodnje kao federativnog ili asocijativno integrisanog udruženog rada, u prvom redu na temelju ekonomskih kriterija (izgrađenih opet na ekonomskim zakonima), za celokupnu jugoslovensku privredu *conditio sine qua non*.

Posle te uvodne misli razvio bih ove teze (zahteve):

— Privredu treba stvarno društveno-samoupravno organizovati s primarno privrednim vezama, mada to ne znači da privreda treba da bude cehovski zatvorena kao neka država u državi. Političko-upravni organi i organi političkih organizacija morali bi suziti svoju koordinativnu ulogu na ona područja koja im pripadaju u svakom savremenom društvu, a nikako ne bi smeli u privredne odnose unositi političke interese, kriterije i navike.

— Društvenu svojinu bismo morali operacionalizovati, tako da nad njom kao javnom imovinom (povezano i s ličnom) pravo raspolaganja imaju samoupravne privredne organizacije (kao firme) koje na samoupravnoj osnovi odlučuju o upotrebi, kombinaciji, supstituciji sredstava bez tutorstva organâ društveno-političkih zajednica ili političkih organizacija.

Digitized by Google

— Društvena svojina bi kao »anonimna« društvena imovina (društveni kapital) morala slobodno cirkulisati u celoj Jugoslaviji, opet po ekonomskim kriterijima, s tim da bi o upotrebi jednog dela sredstava (na primer, investicija u infrastrukturi) odlučivali i organi društveno-političkih zajednica.

— Privredne organizacije treba da dobiju slobodniju i raznovrsnu fizionomiju, ne tako krutu, zakonski uređenu kao sada.

— Tako bi se, u skladu sa sopstvenim interesima, oblikovalo, zavisno od grane, sto ili dvesta većih ili vrlo velikih (združenih) privrednih organizacija (kombinata), uz mnoštvo srednjih i naročito malih preduzeća, među kojima bi trebalo da budu i organizacije privatnika. Tako bismo u jugoslovenskim razmerama dobili izvestan broj »transnacionalnih« ili »međunacionalnih« organizacija s jugoslovenskom ekonomsko-finansijskom, tržišnom logikom poslovanja koja bi bila kičma jugoslovenske privrede, ne samo u zemlji, već i prema inostranstvu.

— Takve velike jugoslovenske privredne organizacije (firme), bez obzira na to gde bi bile registrovane, delovale bi na celom jugoslovenskom prostoru, pa bi zato iziskivale jedinstvenu, stručnu, odgovornu privrednu politiku s obezbeđenim jednakim uslovima poslovanja, u obliku antimonopolske politike, u otvaranju vrata i konkurenciji itd.

— U tako samoupravno osamostaljenoj privredi teritorijalne zajednice (od opštine do pokrajine i republike) bile bi ubrzo ograničene na ulogu koja im pripada. A savezna vlada bi uređivala odnose skupštinskim aktima, kako to danas čine vlade u drugim demokratskim zemljama.

— Privredne organizacije ne bi bile samo organizacije tekućeg rada, već bi predstavljale i koncentraciju materijalno-tehničkih i finansijskih sredstava, tehnologije, izvršnog i inovacijskog rada itd., što bi im dalo pečat dinamičnih, konkurentno sposobnih poslovnih formacija.

— Jasno je da bi u takvim uslovima robno-novčane veze bile osnovni oblik usklađivanja i povezivanja privrednih jedinica u veće celine i, na kraju, u privredu zemlje, što ipak ne isključuje ni druge regulacione mehanizme, kao što su, na primer, samoupravno sporazumevanje i dogovaranje, ali još uvek (na kraju) pod sankcijom tržišta, pa i pozitivnih pravnih propisa.

— Istovremeno bi se tako i novčano-bankovni sistem morao iz zatvorenog sistema republičko-pokrajinskih razmera preobraziti u jugoslovenski složen sistem; dinar kao valuta postao bi jedinstvena (jugoslovenska) mera vrednosti.

— U takvim uslovima bi planiranje postalo savremena, nezamenljiva metoda upravljanja i vođenja u privredi i u društveno-političkim zajednicama, jer racionalnih odluka i akcija danas više nema bez planiranja. Ipak ćemo morati poslovno planiranje privrednih organizacija ili planiranje sopstvene delatnosti društveno-političkih zajednica sa sopstvenim sredstvima da razlikujemo od opšteg društvenog planiranja (stvarnog planskog usmeravanja) razvoja koje će morati da organizuje federacija.

Digitized by Google

— Uveren sam da bismo samo tako mogli u kratkom roku da rešimo problem »nacionalnih ekonomija«, »nacionalne radničke klase«, »federalizacije SK« i slično. Radne mase različitih naroda i narodnosti izabrale bi demokratskim samoupravnim putem najsposobnije, moralno odgovorne ljude za vodeće funkcije, ljude koji bi odgovarali građanima u svim trima funkcijama — kao radnicima, kao potrošačima i kao političkim bićima.

— O novoj ulozi SK ne mogu reći nešto konkretnije. Svakako će njegov klasični, avangardno-klasni fundamentalizam takođe morati da doživi značajne promene.

Federalizam je, posebno, sudbinski značajan za nas Slovence Uveren sam da bez njega nema Jugoslavije.

Digitized by Google

Mijat Šuković

Politički sistem i samoupravna integracija društva

I

Socijalističko samoupravljanje je stalno usporavano i obezvređivano. Neprekidno mu se suprotstavljaju nesamoupravne alternative. To se čini zaodijevanjem obezvređivanja samoupravljanja čas u ruho nauke, čas u ruho revolucionarnosti. Pripisujući kvazinauci autoritet nauke, a kvazirevolucionarnosti uzvišenost revolucionarne dosljednosti i revolucionarnih ciljeva, protagonisti nesamoupravnih alternativa agresivno ih nameću kao pravac primjereniji razvoju jugoslovenskog privrednog i političkog sistema.

Revolucionarna je obaveza, naučno utemeljena, odlučno se suprotstavljati tim orijentacijama i koncepcijama. Na to obavezuju sadržaj i smisao socijalizma, kao nove ljudske civilizacije, društva u kojem se obezbjeđuju ljudska sloboda, ljudsko dostojanstvo, u kojem treba skladno da se spoje dvije revolucije: socijalna i naučno-tehnološka. Jer takvo društvo se ne može dokraja izgraditi ako se u njemu ne ostvaruje *socijalističko samoupravljanje, s pravim i potpunim sadržajem njemu svojstvenim. Takvo samoupravljanje* — a ne ono koje se samo tako zove, a lišeno je takvih sadržaja — *daje društvu bitna socijalistička svojstva.* Ako se to ne postigne, društvo može imati samo dio soci-

Digitized by Google

jalističkih svojstava, atribute socijalizma, ali ne i punu socijalističku sadržinu.

Nedopustivo je, zato, zanemarivati obavezu suprotstavljanja nesamoupravnim orijentacijama i koncepcijama.

Neprihvatljivo je, takođe, zanemarivati obavezu da se u suprotstavljanju nesamoupravnim orijentacijama i koncepcijama težište stavlja na najdjelotvornije oblike, metode i sadržaje. U sadašnjem jugoslovenskom trenutku to su oblici, metodi i sadržaji kojima se samoupravljanje osposobljava da u *životnoj realnosti* potvrđuje svoje prednosti, da svojom djelotvornošću, snagom i rezultatima oduzima i podlogu i argumente nesamoupravnim orijentacijama i koncepcijama. Samoupravljanje se danas najuspješnije brani sopstvenim osposobljavanjem — da se ne spotiče o svoje prednosti, da sprečava i otklanja degradacije i izrođavanja u samoupravljanju i u njegovo ime. Samoupravljanju je upravo danas neophodno potrebna odbrana i od neodgovornih samoupravljača, od improvizacije u oblikovanju sadržaja samoupravljanja, od jednostranosti njegove razrade.

Zato u sadašnjem jugoslovenskom trenutku nije dovoljno djelotvorno, ma koliko to bilo praćeno dobrim namjerama, stavljati u središte aktivnosti na unapređivanju sistema, privrednog i političkog, verbalne polemike sa onom drugom stranom, verbalne »obračune« sa nesamoupravnim orijentacijama. Izrazito je nedjelotvorno to iz dana u dan ponavljati, ne samo u javnim istupanjima, nego i na radnim skupovima, i dopustiti da se gotovo cjelokupna aktivnost svodi isključivo na to. Takvo gromoglasno ponavljanje nikako ne povećava djelotvornost takve aktivnosti. Tu je, zapravo, mnogo priče, a malo vajde! Jer time se samoupravljanje ne osposobljava, samoupravljači se ne mobilišu i ne podstiče se inventivnost ljudi samoupravno orijentisanih. Time se nesamoupravnim koncepcijama ne oduzimaju ni podloga, ni argumenti o nedostacima samoupravljanja u praksi.

Prihvatanje opredjeljenja da najveći dio sadržaja u raspravama o daljem unapređivanju sistema, privrednog i političkog, čine gromoglasni dijalozi sa »onima« što su protiv samoupravljanja, a da se potiskuju ili potpuno odbacuju produbljene rasprave o varijantama rešenja *unutar samoupravne orijentacije* — znači odlaganje rješavanja, na osnovi samoupravljanja, izrazito aktuelnih i za rješavanje već sazrelih problema, stvaranje društvene atmosfere za održavanje postojećeg stanja, uz zadržavanje u njemu i dosta onog što nije dobro za ostvarivanje samoupravljanja, u okviru sistema. Time se, suprotno želji, ostavljaju kao realnost sadržaji koji hrane i čine privlačnijim antisamoupravne stavove, orijentacije, prijedloge. Stoga takvo opredjeljenje prevazilazi domete metoda i dobija sadržaje istorijski značajne političke orijentacije.

Bez većih efekata je danas u Jugoslaviji i stalno ponavljanje ocjene o istorijskoj prednosti samoupravljanja, uz zaklinjanje u njega. Jer stvaraoci u Jugoslaviji, sem pojedinačnih izuzetaka, ubijeđeni su u prednost socijalističkog samoupravljanja i

Digitized by Google

opredijeljeni su za njega. Za to ima mnogo dokaza, koji su svima poznati. I radnici kada, u znak protesta, obustavljaju rad, odlučno i bez izuzetka traže da se problemi rješavaju i riješe na samoupravnoj osnovi i na samoupravan način.

Stvaraocima u Jugoslaviji je danas potrebnije od verbalnog ubjeđivanja u prednost samoupravljanja *stvaranje* društvenih uslova, sistemskih i akcionih, da se što uspješnije realizuje samoupravljanje u praksi. Ali i osposobljavanje samoupravno opredijeljenih ljudi za to da s više sigurnosti odabiraju rješenja koja će sistem učiniti i samoupravnijim i efikasnijim.

Neuporedivo je potrebnije i bolje smireno, temeljito, uz odgovorno razmatranje svakog argumenta, naučno i politički tragati (upravo — tragati) za rješenjima u privrednom i političkom sistemu koja će omogućiti, a sa »ljudskom djelatnošću« i obezbijediti, da se samoupravljanje izgradi kao integralni sistem u Jugoslaviji, što do sada nije postignuto. A sve dok je tako samoupravljanje ne može preovladati u društvenim tokovima. Ne mogu se prevazići ni zastoji u njegovom usponu, ni njegove degradacije. Ne mogu se stvarnošću efikasno i sa bezrezervnom uvjerljivošću pobijati tvrdnje kojima se samoupravljanju pripisuju i slabosti koje su posljedica iskrivljavanja i izrođavanja njegovog društvenog bića.

Da je to potrebnije i bolje, pokazuje i sljedećih pet činjenica:

1) Proizvodnja i usavršavanje novih tehnologija, a ne roba, dominantno opredjeljuju dinamiku privrednog prosperiteta svakog društva. Težište društvene borbe za ekonomski napredak, prenosi se na područje tehnologije. I zato sada tehnologija postaje prvorazredno sredstvo dominacije, porobljavanja, ekpsloatacije.

2) Kapitalistički svijet uspješno obezbjeđuje brzo i kontinuirano pretvaranje naučnih rezultata u nove tehnologije. On je izgradio sistem efikasne koncentracije sredstava i sistem motivacija ljudskog faktora za brzo i kontinuirano pretvaranje naučnih rezultata u nove tehnologije, proizvodne, informativne, upravljačke.

3) U Jugoslaviji, do sada, nijesu uspješno spojeni humano-emancipatorski tokovi i ciljevi socijalističke revolucije i progresivni tokovi i ciljevi mikroprocesorske faze naučno-tehnološke revolucije. Tokovi te dvije revolucije sada su u Jugoslaviji razdvojeni. Ne rijetko se suprotstavljaju.

Negativne posljedice toga su ogromne. Obuhvataju ne samo sadašnjost, već dosežu i do budućnosti.

Nije utjeha, mada može biti element objašnjenja, to što ni jedno socijalističko društvo, do sada, nije uspjelo — sem u izvjesnom stepenu i na specifičan način u vojnoj industriji — da na stvaralački način spoji tokove i ciljeve dvije označene revolucije.

Nije utjeha, iako je važno za objašnjenje stanja, ni to što između zahtjeva dvije označene revolucije ne postoje samo skladnosti, već i protivrječnosti koje je vrlo teško, mada znalačkim naporom mogućno, dovoditi (dinamično) u sklad.

Digitized by Google

4) Mogućnosti koje mikroprocesorska faza naučno-tehnološke revolucije pruža za ubrzan razvoj društva, za razvoj materijalnih i duhovnih proizvodnih snaga, za ubrzan razvoj nauke, za olakšavanje rada čovjeka, za podizanje produktivnosti njegovog rada, za poboljšanje kvaliteta života ljudi — stavljaju socijalistička društva, pa i jugoslovensko, odnosno tvorce njihovih sistema, pred nove, složene zadatke. Obavezuju ih da modifikacijama unapređuju sistem, tako da on omogućava i obezbeđuje kvalitetan spoj humano-emancipatorskih tokova socijalističke revolucije i progresivnih rezultata i djejstava mikroprocesorske faze naučno-tehnološke revolucije. Jer samo tako se može osigurati prosperitet i prednost socijalizma. Bez kvalitetnog spoja tokova te dvije revolucije socijalizam je u opasnosti da sklizne u neku vrstu savremene utopije ili — ako u njemu prevlada orijentacija da se favorizuju samo zahtjevi naučno-tehnološke revolucije — da postane društvo s birokratsko-dehnokratskim dirigovanjem. Društvo u kojem će se instrumenti nužne kontrole pretvarati u nedemokratske instrumente vladanja ljudima, tutorstva nad njima.

Socijalizam je u opasnosti da se njegova prednost pretvori u njegovu slabost. U opasnosti je da mu postanu konkurentniji sistemi koji obezbjeđuju uspješniji razvoj tehnologija i zadovoljavanje potreba ljudi, a koji čine izvjesne praktične korake u pravcu širenja i bogaćenja raznih oblika parcijacije radnih ljudi u odlučivanju o društvenim poslovima.

Ako, međutim, socijalizam uspije da kvalitetno spoji tokove dvije označene revolucije, nedostižnost humano-emancipatorskih sadržaja i ciljeva socijalizma potvrdiće njegovu prednost. Osiguraće njegovu svijetlu istorijsku budućnost i pobjedu.

5) Obaveza obezbjeđivanja kvalitetnog spoja tokova dvije označene revolucije i ranije nepoznata sadašnja dostignuća mikroprocesorske faze naučno-tehnološke revolucije podrazumijevaju i temeljnu izmjenu pojedinih djelova doktrine ranijih prilaza izgrađivanju sistema u Jugoslaviji i političkih opredjeljenja. Jer sadašnja situacija je složenija, drugačija nego što je to bilo ranije procenjivano. I to višestruko. Sadašnji životni tokovi snažno uvjeravaju: samoupravljanje istorijski pobjeđuje samo ako ispolji sposobnost za kontinuirani progres u proizvodnji, u primjeni i razvoju novih tehnologija, ako stvara uslove da se nove tehnologije brzo i kvalitativno stavljaju u službu socijalizma, a ne ako svoje humano-emancipatorske sadržaje ostvaruje na način kojim se to ne obezbjeđuje!

Ta saznanja da se budućnost socijalizma i samoupravljanja utemeljuje u sadašnjosti, naime, obavezuju da u Jugoslaviji danas prvorazredni naučni i politički zadatak bude traganje za rješenjima u sistemu koja više od sadašnjih odgovaraju učvršćivanju i razvoju socijalizma i samoupravljanja u sadašnjim društveno-istorijskim uslovima. Obavezuju da se, umjesto olakog, dugog i gromoglasnog kvalifikovanja onog što se kazuje, studiozno, produbljeno, sa smislom za nijanse (i nijanse su nekada važne za

Digitized by Google

uzlete ili padove, nekada je i u malome — veliko!), razmatraju već date i nove varijante pojedinih *rješenja unutar samoupravne orijentacije, unutar samoupravne i samoupravnom federalizmu odgovarajuće koncepcije daljeg razvoja privrednog i političkog sistema.*

Dogmatizam je — što je suprotno bogatstvu bića socijalističkog samoupravljanja — tvrdnja da unutar samoupravne orijentacije razvoja sistema nema alternativnih varijanti za pojedina rješenja ili pojedine komponente, da za jedan problem, za uređivanje jednog društvenog odnosa, postoji samo jedno jedino rješenje koje je samoupravno.

I stoga je neophodno u ovaj posao organizovano i stvaralački uključiti nauku. To ne može zamijeniti ništa drugo. Ali pravu nauku, a ne sve ono što se tako naziva. To je nužno zato što kvalitativan spoj tokova dvije revolucije traži široko i duboko sagledavanje problemâ, studiozno udubljivanje u njih, u njihove ljudske, kulturne, političke, proizvodne, tehnološke i druge sadržaje. Politika nije sposobna da sama, bez neposrednog i organizovanog sudjelovanja nauke, kreira rješenja kojima se ovaj spoj može kvalitativno realizovati.

Bez nauke se to ne može postići zato što se rješenja moraju tražiti stvaralačkim spajanjem saznanjâ o sadržaju i smislu socijalizma i samoupravljanja, o očekivanim i naučno predvidivim novim dostignućima u sada sagledivoj budućnosti, o *sadašnjim* (ne idealno zamišljenim) društveno-istorijskim uslovima, koje karakterišu ne samo sklad, već i složene, duboke i snažno zaoštrene protivrječnosti; ne samo dobri rezultati, već i krupni problemi; ne samo otvoreni socijalistički putevi, već i snažne i bodljikave prepreke na tim putevima, kao i *konkretan* odnos snaga moći u sadašnjem jugoslovenskom društvu.

Jer sada nijesu potrebna konkretna rješenja za društvo kakvo će biti u nekoj daljoj budućnosti, kada svojinski odnosi zaista budu predominantno društveni, kada socijalistički moral bude dovoljno snažan da efikasno odbacuje sve što mu je suprotno — nego za društvo kakvo je sada. Nije u pitanju sistem društva daleke budućnosti, već društva sadašnjosti i neposredne budućnosti.

Sa ovih gledišta sačinjena analiza, naučna i politička, jugoslovenske stvarnosti u sadašnjosti i ključnih zadataka vezanih za osposobljavanje i dalji razvoj sistema, privrednog i političkog, u prvi plan izbacuje dva pitanja.

Prvo pitanje glasi: Da li socijalističko samoupravljanje, s kakvoćom njegovog idejnog i ustavnog određenja, odnosno s kakvoćom koju sada ima u stvarnosti, omogućava rješenja u sistemu kojima će se na kvalitativan način spojiti humano-emancipatorska sadržina i ciljevi socijalističke revolucije i dostignuća mikroprocesorske faze naučno-tehnološke revolucije?

Drugo pitanje: Koja rješenja, u okviru samoupravne orijentacije, od više mogućnih alternativa unutar te orijentacije, u najvećoj mjeri omogućavaju i obezbjeđuju da se ne samo radi potpunijeg zadovoljavanja potreba ljudi, već i samoupravljanja, slo-

Digitized by Google

bode i dostojanstva radnikâ i radnih ljudi, radi stvaranja nove ljudske civilizacije, koriste dostignuća mikroprocesorske faze naučno-tehnološke revolucije?

Potpun i pravilan odgovor na ova dva pitanja pretpostavlja da se pravilno odrede bliža polazišta, smjer i osnovna nit sadržaja rješenjâ kojima će se jugoslovenski sistem, politički i privredni, dalje osposobljavati i unapređivati. Pretpostavlja da se između više mogućnih alternativa u okviru samoupravne orijentacije odaberu ona rješenja koja će sistem činiti i efikasnijim i samoupravnijim, koja će uspješno spajati tokove dvije revolucije.

Odgovor na prvo pitanje podrazumijeva *cjelovito* znanje — šta je sadržaj i šta je smisao socijalističkog samoupravljanja. Naročito znanje o odnosima između djelova i cjeline, kako ih određuje i podrazumijeva socijalističko samoupravljanje. Zato prvo o tome.

II

1.— Socijalističko samoupravljanje, u svom idejnom i ustavnom određenju, podrazumijeva visok stepen međuzavisnosti samostalnosti i jedinstva. Strani su mu i fetišizacija samostalnosti i centralističko jedinstvo koje guši samostalnost. Samostalnost se u samoupravljanju ne mjeri, ne obezbjeđuje i ne potvrđuje samo, ili prije svega, količinom prava da se potpuno samostalno donose konačne odluke o »parčadima« i »parčićima« u mikroorganizacijama, količinom odvojenosti i izolacije, već količinom slobode za široko i intenzivno povezivanje i bogatstvo sadržaja, širinom i intenzitetom uspostavljenih veza i odnosa svakog samostalnog subjekta s drugima. Zato više jedinstva, više zajedništva u istinskom socijalističkom samoupravljanju ne znači manje samoupravne samostalnosti djelova zajednice, kao što ni samostalnost djelova, koji se odgovorno odnose prema zajedničkim interesima, ma koliko bila velika, ne ugrožava zajedništvo i samoupravno jedinstvo.

2. — U socijalističkom samoupravljanju zajedničko je neizdvojivi ili samo uslovno izdvojivi dio posebnog, a ne nešto naspram posebnog i njemu strano. Zajednički interes nastaje, uglavnom, kao rezultat sučeljavanja posebnih interesa. On ne može, objektivno, dokraja i u svakoj pojedinosti obuhvatiti svaki poseban interes. Ali, kada se na demokratski način dođe do zajedničkog interesa, onda on uključuje dugoročne sadržaje i osnovnu okosnicu svakog posebnog interesa i sve bitne elemente kvaliteta socijalističkog samoupravljanja. Zato *spoj zajedničkog i posebnog čini jačim i sigurnijim i zajedničko i posebno.* Bez obezbjeđivanja zajedničkih interesa ne mogu se osigurati ni posebni dugoročni interesi. Zato doprinos obezbjeđivanju zajedničkih interesa i potreba nije žrtvovanje posebnog, nije odricanje od vlastitog, nije ustupak drugome na vlastitu štetu. Naprotiv, to je sprečavanje da ne budu ugroženi ni zajedničko ni posebno.

Digitized by Google

3. — Na samoupravljanju zasnovano delegatsko demokratsko odlučivanje u zajedničkim organima o svakom zajedničkom poslu, bez obzira na nivo organizovanja tih organa, nije otuđivanje odlučivanja od radnikâ, nije napuštanje radničko-klasnih interesa, nego je u skladu s tim. Nije ni centralizam. To je jednostavno zakonitost i nasušna potreba zajedničkog življenja. Na liniji je društveno-svojinskog gazdovanja društvenim sredstvima i razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa. To je put slamanja privrednog i svakog drugog autarkizma, grupno-svojinskog ponašanja, što su pojave i stanja s antiradničkim sadržajima.

4. Samoupravna integracija, ako je zaista samoupravna, bez obzira na domet i širinu, ne oduzima individualnu slobodu za djelotvorno korišćenje znanja, energije, mogućnosti za samoupravno djelovanje i ispoljavanje. A jača proizvodnu moć svih, poslovnu ekspanziju.

Da je tako, uči nas i hiljadugodišnjim iskustvom dotjerivana kineska poslovica, koja glasi: Svako sam — nemoćan je kao mrav, a udružen — jak je kao lav! Misliti drugačije, suprotno je i naučnim saznanjima i istorijskom iskustvu. I besmisleno je!

Samoupravna integracija ne ograničava samoupravljanje, već *proširuje polje samoupravnog djelovanja.* Ne siromaši, već omogućava bogatiji samoupravni i ukupni život. Ne oduzima samostalnost, već samo obezbjeđuje da ona ne bude sinonim za autarkiju. Ne ugrožava ravnopravnost, jer su svi djelovi ravnopravni u samoupravno integrisanoj i konstituisanoj cjelini.

Samoupravna ekonomska integracija Jugoslavije nije u suprotnosti s ustavnom samostalnošću republika i autonomnih pokrajina, s njihovim interesima, s interesima naroda i narodnosti u njima. Naprotiv, budući da jača svakog i sve, u interesu je svih.

Socijalističko samoupravljanje s ovakvom sadržinom i smislom omogućava, znatno više nego bilo koji drugi sistem, kvalitativan i dinamičan spoj humano-emancipatorske komponente socijalizma i civilizacije i progresivnih dostignuća naučno-tehničke revolucije.

III

Socijalističko samoupravljanje, s prikazanim svojstvima, ne uspostavlja se odjednom. Odjednom se ne stvara ni njegova osnova, koju čini društvena svojina, a bez koje ono može postojati samo kao pokret i cilj. Jer društvena svojina se ne uspostavlja i ne zaokružuje samim njenim ustavnim garantovanjem, kao što se zaokružuju i odjednom uspostavljaju privatna i državna svojina. I društvena svojina i socijalističko samoupravljanje konstituišu se i stvaraju svakodnevno i svuda. Za njih se svakodnevno i svuda valja boriti svim raspoloživim sredstvima: normativnim, institucionalnim, akciono-političkim, idejnim, kulturnim, moralnim. To obavezuje da se stalno, u praksi i u teoriji, provjeravaju jednom usvojena rješenja, da se traga za rješenjima koja će, u datim

Digitized by Google

uslovima na pojedinim etapama razvoja, više i brže učvršćivati samoupravljanje i obezbjeđivati njegov sve dinamičniji razvoj.

Dinamika njihovog uspostavljanja i ostvarivanja ne zavisi u cjelini ili predominantno od određenog rješenja, određenog kolektiva, od određenog organa, od određenog pojedinca. Svako rješenje, svaki kolektiv, svaki organ, svaki pojedinac, međutim, može doprinositi, manje ili više, zavisno od uloge i mjesta, njihovom uspješnijem uspostavljanju i ostvarivanju. To obavezuje da se svako rješenje i sadržaj svake akciono-političke djelatnosti kolektivâ, organâ, pojedinca oblikuju tako kao da baš od njih, pojedinačno, zavise učvršćivanje i razvoj i samoupravljanja i društvene svojine.

IV

Da li se u jugoslovenskoj stvarnosti danas ostvaruje samoupravljanje s ovakvim sadržajima?

Istine nema izvan sadržaja procesa i stanja koji se ostvaruju i postoje u svakodnevnom životu. Izvan toga nema ni pravog odgovora na ovo pitanje. Zato je, radi pružanja potpunog odgovora na ovo pitanje, sačinjena analiza, naučna i politička, stanja i procesa u svakodnevnom jugoslovenskom životu tokom posljednjih godina. Ta analiza pokazuje da su u jugoslovenskoj stvarnosti veoma rasprostranjeni autarkija, postojanje mnogo moćnih u svakoj cjelini i, istovremeno, nedostajanje moći cjelina — od radne organizacije do federacije — da uspješno i efikasno savlađuju autarkizam unutar sebe, u društvu. To više nijesu, na žalost, samo devijacije. To su dugogodišnje konstante i komponente jugoslovenske stvarnosti, više ili manje pravno i politički legalizovano stanje.

To su komponente stanja u privredi, kulturi, obrazovanju, ukratko, svuda. Autarkično se ponašaju osnovne organizacije u okviru radne organizacije i u cjelini odnosâ; radne organizacije u okviru složenih organizacija i u cjelini odnosa; grane i grupacije u okviru cjeline privrede; opštine u okviru republika i autonomnih pokrajina; republike i autonomne pokrajine u okviru SFRJ. Ovo posljednje je najvidljivije. Ali nije samo ono opasno. Svaka autarkija je opasna, iako je najopasnija ona koja je izraz nacionalističkih i separatističkih orijentacija, a brani se nacionalnim pravima i ravnopravnošću.

Mnogobrojne su i izrazito negativne ekonomske, političke, kulturne i moralne posljedice ovih komponenti sadašnje jugoslovenske stvarnosti. Neke od njih su ograničene na sadašnjost. Druge ugrožavaju i budućnost. Pored ostalog, to:

a) omogućava širenje i učvršćivanje grupno-svojinskih odnosa; onemogućava ekonomski svrsishodnu podjelu rada; onemogućava utvrđivanje i ostvarivanje usaglašene i koordinirane zajedničke politike razvoja. To neizbježno uslovljava neracionalno i neoptimalno poslovanje i gubitak više stotina, pa i hiljada mili-

Digitized by Google

jardi dinara neophodnih jugoslovenskom društvu; onemogućava rješavanje mnogih važnih problema u društvu i primorava da se neki od tih problema rješavaju parcijalno, što je i vrlo skupo plaćeno. Uslovljava i ekonomsko nazadovanje cjeline. I razvijenih i nedovoljno razvijenih. I gubitak tehnološke nezavisnosti;

b) onemogućava da samoupravljanje izraste u cjelovit sistem društvenih odnosa, u globalni jugoslovenki društveni odnos, da se ostvari samoupravna ekonomska integracija Jugoslavije. Onemogućava i sprečava da svojinski odnosi dostignu stepen društvenosti imanentan društvenoj svojini. Bez toga samoupravljanje teško može ili uopšte ne može postati dominantno u društvenim tokovima, u procesima odlučivanja o društvenim poslovima;

c) utiče da se kristalno jasni ustavni sadržaji čine nejasnima; da se ispravno tumačenje da je Ustavu stran centralizam daje na način kojim se učvršćuje republički i pokrajinski etatizam; da se politička pozicija koristi da bi se vlastita politička gledanja stavila iznad ustavnih sadržaja ili se interpretacijom nameću kao njegov sadržaj. Utiče takođe da se u društvu formira odnos prema radu, znanju, obrazovanju, jedinstvu i zajedništvu koji nema svojstva primjerena sadržaju socijalističke revolucije. To ide dotle da se društvo miri s tim da se nauka prilagođava autarkiji, umjesto da bude činilac koji je argumentovano razara i da utire put samoupravnoj integraciji;

d) neprekidno reproducira nacionalizam, i to u svim sferama.

Posebno je važno sagledati i istaći da je autonomija u granicama samoupravne samostalnosti, koja je bila činilac razvoja proizvodnih snaga, materijalnih i duhovnih, prerasla u autarkiju. A autarkija je onemogućila da se uspješno i za dobro čovjeka koriste dostignuća mikroprocesorske faze naučno-tehnološke revolucije, da se brzi uspon tehnologije takođe brzo stavlja u službu ciljeva socijalizma u Jugoslaviji. Onemogućila je da se proteklih godina uspješno ostvaruju sadržina i ciljevi obje komponente socijalizma — humanitarno emancipatorske i ekonomsko-razvojne. Naročito je onemogućila uspješno realizovanje ove druge komponente socijalizma. Onemogućila je, takođe, spoj tokova socijalne revolucije i mikroprocesorske faze naučno-tehnološke revolucije.

U tome je i jedan od najvažnijih razloga zastojima i degradaciji samoupravljanja i nastajanja ekonomskih teškoća. Jer pojedinačno, kadrovski, razvojno, organizaciono, finansijski niko nije bio toliko sposoban da sam efikasno i kvalitetno rješava svoje zadatke, da osigurava prosperitet, sopstveni i društva kao cjeline. To je i jedan od važnih uzroka što se od 1980. godine stalno povećava jaz između materijalne moći jugoslovenske ekonomije i razvijenih zemalja; što u Jugoslaviji produktivnost opada, a u drugim zemljama raste; što se tehničke i tehnološke promjene vrše brže u drugim zemljama; što su u toku tendencije koje će dovesti do toga da Jugoslavija u devetoj deceniji, ako se sadašnje stanje ne promijeni, u Evropi ekonomski neće značiti koliko je značila u sedmoj deceniji.

Digitized by Google

Autarkija je uslovila nastajanje prakse uključivanja jugoslovenske privrede u međunarodne ekonomske tokove na način koji je mnogo manje tehnološko-ekonomski razvojni, a mnogo više trgovačko *ad hoc nastupanje*. Ona je nametnula da motiv svakoga bude to kako on da zaradi u komuniciranju sa svijetom, nezavisno od toga da li će to biti doprinos ili odmaganje da uspije, da time dobije ekonomija Jugoslavije. Nametnula je individualno, osamostaljeno nastupanje prema inostranstvu mnogih osnovnih organizacija udruženog rada. A one nijesu ni stručno, ni poslovno, ni materijalno, ni organizaciono osposobljene za to da se uspješno »nose« sa stručnim i materijalnim kolosima koji dominiraju u svjetskim tokovima. Pogotovu stoga što nastupaju, nerijetko, pribjegavajući međusobnoj nelojalnoj konkurenciji.

Time je autarkija onemogućila da se jugoslovenska privreda uključuje u međunarodne ekonomske tokove, društveno i ekonomski, objektivno na najpovoljniji način, već se to čini na vrlo nepovoljan način. Zapravo, autarkija je otvorila prostor razvijenom svijetu da, stavljajući novu tehnologiju u službu svojih interesa, razjedinjuje jugoslovensku privredu, a time i jugoslovensko društvo u cjelini. I da iz jugoslovenskog društva, ekonomskom razmjenom, dobija znatno više nego što mu daje.

Potpuna sadržina ove gorke istine je u slijedećem: autarkija u jugoslovenskom društvu uslovila je i omogućila da pojedini privredni i drugi subjekti učine mnogobrojne poslovne poteze kojima su sebe, a time i društvo u cjelini, doveli u položaj neopravdano velike tehnološke zavisnosti od stranog svijeta, ali i u položaj za jugoslovensko društvo štetne suprotstavljenosti drugim djelovima jugoslovenske privrede. Štiteći se od dominacije drugih djelova, svaki dio jugoslovenske privrede, sa autarkijskim položajem, nije uspio niti je mogao da se zaštiti od dominacije inostranstva. A dominacija inostranstva nije manje opasna od dominacije u okviru zemlje! Naprotiv. Činjenice koje otkriva analiza naše stvarnosti pokazuju i uvjeravaju da su pojedine organizacije svojim poslovnim postupcima, odlukama remetile, kvarile čak i međudržavne odnose.

Ove činjenice i njihove posljedice takve su da se uopšte ne mogu mjeriti ni novčanim vrijednostima, niti samo položajem pojedinih subjekata. To su sudbonosna strateška stanja.

Krajnje je vrijeme za »raspamećivanje« od onog što se u proteklim godinama smatralo pametnim. »Raspamećivanje« od pametovanja da autarkija koristi, da garantuje sigurnost, prosperitet. Krajnje je vrijeme da se shvati da se ni humano-emancipatorski sadržaji i ciljevi socijalističke revolucije ne mogu realizovati na osnovi koncepcije autarkije.

Ove i druge negativne posljedice rasprostranjene autarkije, egoističkog zatvaranja i suprotstavljanja djelova širim cjelinama čine da je autarkija, u obimu u kojem postoji, veliko jugoslovensko zlo danas. U miru ništa nije gore ni opasnije za jugoslovensku samoupravnu i ukupnu budućnost od parcelisanja jedinstvenog ju-

Digitized by Google

goslovenskog privrednog i društvenog prostora, od autarkizacije djelova ekonomskog, duhovnog, idejnog i kulturnog jugoslovenskog tkiva, zasnovanog na samoupravljanju i prožetog njime. To je naučno dokazano. To potvrđuje jugoslovenski život u posljednjoj deceniji.

Zbog toga je rasprostranjenost autarkije, rasprostranjenost razvojnog, poslovnog, duhovnog, akcionog i drugog nejedinstva opasnija i više zabrinjava od svih materijalnih, iako veoma bolnih i punih neizvjesnosti, teškoća s kojima se Jugoslavija danas suočava. Pored ostalog i zato što bi se s više jedinstva, zasnovanog na samoupravljanju i prožetog njime, lakše i brže savladale i te materijalne teškoće. S autarkijom, međutim, nema izlaza! Nikakva filozofija, nikakav sistem ne garantuju izlaz bez boljeg rada, bolje organizacije i većeg jedinstva na samoupravljanju zasnovanog. Jedinstva u kojem su svi ravnopravni, a ne jedni podređeni drugima.

Koji su oslonci i razlozi autarkije?

Oslonac i razlog njenog nastajanja nalaze se i u autonomiji volje organizaciono samostalnih djelova cjelina, u njihovom voljnom ponašanju. Oni su i u oslabljenoj idejnoj, kulturnoj, duhovnoj i akciono-političkoj koheziji jugoslovenske zajednice. U izostajanju kontinuiranog i osmišljenog idejnog i političkog rada na obezbjeđivanju samoupravnog povezivanja djelova u šire integrisane cjeline, u jugoslovensku cjelinu, na stvaranju uslovâ i shvatanjâ da prosperitet svakog pojedinca zavisi od prosperiteta svih, na ukorjenjivanju povjerenja između svih, na ujedinjavanju svih na osnovama samoupravljanja i uz očuvanje samoupravne samostalnosti svakoga.

Ti oslonci i razlozi važan su činilac nastajanja rasprostranjene autarkije. Međutim, oni nemaju snagu dovoljnu da produkuje, a naročito da zaštiti rasprostranjenu autarkiju u ekonomiji i moć djelova da, bez sankcija, autarkičnim ponašnjem narušavaju interese cjeline. Uostalom, nelogično je i neprirodno da ekonomija, samo po svojoj volji, sama sebe parcelizuje, a time se unakazi i onesposobi. Nelogično je da ekonomija sama iznjedri neekonomsku logiku, da stvori dezintegrisanu ekonomiju koja je onesposobljava za moderne tehnološke uspone i promjene. Naprotiv, logično je i prirodno da se svaki ekonomski činilac, kao i svaki čovjek, ponaša onako kako ga usmjeravaju i prisiljavaju društveni odnosi u kojima djeluje, posebno trajnije konstante u tim odnosima. A poznato je da te trajnije komponente odnosâ opredjeljuje sadržaj rješenjâ sistema, privrednog i političkog.

Ta saznanja i rezultati analize sadašnje jugoslovenske stvarnosti — normativnih rješenja i njihove produkcije u stvarnosti — pokazuju da i koncepcija samoupravljanja, kako je izgrađena u dosadašnjim zakonima, samoupravnim aktima i političko-akcionim usmjerenjima, takođe sadrži oslonce, razloge, podršku nastajanju i održavanju rasprostranjene autarkije u društvu, sadašnje dezintegracije ekonomskog i društvenog tkiva Jugoslavije! Pokazuju, takođe, da u zakonima, samoupravnim opštim aktima i ak-

Digitized by Google

ciono-političkim usmjerenjima samoupravljanje nije sadržinski razrađeno i izvedeno *u svemu* saglasno *sa cjelinom* suštine i sadržaja socijalističkog samoupravljanja, njegovog programskog i ustavnog određenja! U odnosu na idejno, programsko i ustavno određenje samoupravljanje je veoma mnogo osiromašeno.

Nekolika saznanja iz analize izdvajam i ovdje ih navodim.

Prvo. Koncepcija samoupravljanja, izražena u mnogobrojnim rješenjima, zatim u sadašnjim zakonima i samoupravnim opštim aktima, u sadašnjim političkim usmjerenjima i akciono-političkim aktivnostima u znatnoj mjeri zanemaruje naučno utvrđenu istinu koja glasi: izolovano tretiranje prava i sloboda, pa i prava na samostalnost, njihovo odvajanje od obaveza i odgovornosti ne vodi uspostavljanju pravog i potpunog socijalističkog samoupravljanja kao integralnog sistema, kao globalnog jugoslovenskog društvenog odnosa, niti uspostavljanju društvenosti društvene svojine do stepena koji podrazumijevaju njena suština, ukupni sadržaj i ciljevi, do stepena društvenosti bez koje društvena svojina može biti samo cilj, ali ne i stanje.

Nauka je, naime, veoma argumentovano utvrdila da nema prava bez obaveze i odgovornosti, da svako pravo i svaka sloboda sadrže u sebi i odgovornost. I u filozofskom i u političkom značenju tih riječi. Utvrdila je da to naročito važi u samoupravnim i društveno-svojinskim odnosima. Posebno u njima, zato što im je imanentna pojačana i povećana međuzavisnost prava i obaveza, sloboda i odgovornosti, uključujući međuzavisnost prava na samostalnost i obaveze obezbjeđivanja samoupravnog jedinstva.

Drugo. U sadašnjim zakonima i samoupravnim opštim aktima, političkim usmjerenjima i akciono-političkom djelovanju u većoj mjeri je obezbijeđena samostalnost pojedinih subjekata naspram samoupravnog jedinstva i zajedništva.

Preciznije rečeno: samostalnost je učvršćena do stepena koji nije daleko od njene fetišizacije i apsolutizacije, od njene potpune pravne, idejne i političke zablindiranosti. Ustavne obaveze djelova prema cjelinama kojima pripadaju, obaveza obezbjeđivanja samoupravnog jedinstva i zajedništva i uspostavljanja veza među samostalnim djelovima, međutim, nijesu razrađene, izvedene, instrumentalno i institucionalno označene u mjeri koje zahtijeva *cjelina* ustavnih određenja i u mjeri u kojoj je to učinjeno za ustavna određenja o samostalnosti.

U sadašnjim zakonima i samoupravnim opštim aktima, u realnosti je, dakle, poremećena socijalističkom samoupravljanju svojstvena i ustavno određena ravnoteža između samostalnosti djelova i jedinstva cjeline. Poremećena u korist samostalnosti, približavajući se njenom fetišiziranju i apsolutizaciji, a na štetu uspostavljanja i čvrstog obezbjeđivanja veza između djelova i cjelina kojima oni pripadaju, uspostavljanja i obezbjeđivanja ispunjavanja obaveza djelova prema cjelinama, obezbjeđivanja jedinstva, zasnovanog na samoupravljanju i prožetog njime. I to na svim područjima, a naročito u oblasti planiranja razvoja. Poremećena je i u radnim i složenim organizacijama udruženog rada i u svim

Digitized by Google

širim zajednicama, sve do federacije. Poremećena je tako da je širim integracionim cjelinama data široka uloga, a vrlo mala moć.

Time je svakom organizaciono samostalnom dijelu cjeline, od osnovne organizacije udruženog rada pa nadalje, omogućeno i dato pravo da faktički, nezavisno od drugih i od zajednice i samo u svom interesu — bez ekonomske ili druge sankcije ako pri tom ne uvažava zajedničke interese i ne poštuje obaveze koje proizlaze iz bića društvene svojine — donosi konačne odluke o raspolaganju većim ili manjim djelovima društvenih sredstava, bilo da je ta sredstva tom organizacionom obliku dodijelilo društvo bilo da su ona rezultat njegovog rada sredstvima u društvenoj svojini.

Treće. Radne organizacije, druge samoupravne organizacije i zajednice i društveno-političke zajednice, sadašnjim zakonskim i samoupravnim rješenjima i političkim usmjerenjima stavljene su u odnose koji ih faktički obavezuju da obezbjeđuju opstanak svakog organizaciono samostalnog dijela, čak i onog koji se samostalnošću koristi na način kojim se, u planiranju i poslovanju, narušavaju zajednički i opšti interesi i bitni sadržaji i ciljevi društvene svojine. To omogućava, čak i obezbjeđuje, pokrivanje i autarkijom uzrokovanih promašaja i gubitaka. U tim uslovima međusobno povezivanje, udruživanje i integrisanje nije egzistencijalna potreba i obaveza samostalnih subjekata.

Četvrto. Izgrađen na osnovi koncepcije samoupravljanja, u kojoj se pretjerano naglašava samostalnost, isparcelisan je i privredni sistem. U izvjesnoj mjeri i politički sistem. To je onesposobilo sistem da funkcioniše kao cjelina, da njegovi djelovi funkcionišu skladno i istosmjerno, što je uslov da sistem efikasno štiti samoupravni produkcioni odnos i društvenu svojinu, da prisiljava na uvažavanje zajedničkih interesa, na racionalno poslovanje.

Teorijska analiza i ocjena jedinstva prvog, drugog, trećeg i četvrtog navedenog saznanja daje rezultat koji čine, između ostalog, slijedeća saznanja i slijedeće zaključne ocjene:

a) U dosadašnjim zakonima i samoupravnim opštim aktima, u sadašnjoj jugoslovenskoj realnosti, iskazana je i uspostavljena koncepcija samoupravljanja iz koje je istisnuta ili je veoma snažno potisnuta integrativna komponenta, njoj imanentna, bez koje nje nema s pravom i potpunom idejno i ustavno određenom sadržinom. Bez nje, ili sa njom istanjenom i nemoćnom, samoupravljanje se svodi samo na jednu svoju komponentu. Važnu, ali ipak samo jednu.

b) Samoupravljanje u kojem se snažno insistira na samostalnosti, a znatno manje no što je to neophodno na samoupravnoj integraciji, na samoupravnom jedinstvu i zajedništvu, neizbježno klizi ka sistemu decentralizovanog odlučivanja, s mogućnošću da to i postane. Taj sistem može imati sličnosti sa socijalističkim samoupravnim sistemom, ali nema njegove prave i potpune sadržaje i ne može dovesti do revolucionarnog cilja do kojega jedino vodi socijalistički samoupravni sistem s njegovim autentičnim sadržajem.

Digitized by Google

c) Bez integrativne komponente, razvijene i jake, koliko to podrazumijeva autentična koncepcija socijalističkog samoupravljanja, samoupravljanje nema snage neophodne da obezbijedi: uspostavljanje, razvoj i zaštitu samoupravnog produkcionog odnosa, kao i puni domet — sadržinski i prostorni — komponente društvenosti u protivrječnoj društvenoj svojini.

d) Samoupravljanje bez razvijene i jake integrativne komponente neotklonjivo omogućava i legalizuje pretvaranje samoupravne samostalnosti u autarkičnu nezavisnost, koja stvara mnogo moćnih u svakoj cjelini, a oduzima moć svakoj široj cjelini da uspješno i efikasno savladava autarkizam kod sebe i u društvu.

e) Bez integrativne komponente samoupravljanja nema ni moćnih samoupravnih sistema samoupravno samostalnih organizacija udruženog rada, osnovnih i radnih. A bez toga i ne može biti uslovâ za primjenu novih velikih tehnoloških dostignuća, za funkcionisanje i primjenu velikih savremenih informacionih i upravljačkih sistema, za osvajanje novih tehnologija radi ostvarenja konačnih ciljeva socijalizma, a ne radi dominacije jednih ljudi nad drugima. Nema, dakle, spajanja humano-oslobodilačke komponente socijalizma i dostignuća mikroprocesorske faze naučno-tehnološke revolucije s nizom negativnih posljedica.

f) Izostajanje integrativne komponente u koncepciji samoupravljanja u našoj jugoslovenskoj stvarnosti ne ogleda se u nepostojanju nekakve jedinstvene samoupravne organizacije kojom bi se upravljalo iz jednog centra. To ne podrazumijeva integralno socijalističko samoupravljanje. To je njemu strano. Ne ogleda se ni u velikoj količini prava samostalnih subjekata, mada nije dobro što su ustanovljena i neka prava koja premašuju materijalne mogućnosti. Socijalističkom samoupravljanju je upravo svojstven širok spektar prava svakog pojedinačnog subjekta.

Nedostajanje integrativne komponente u realizovanom samoupravljanju izražava se, prije svega, u tome što nije utvrđen dovoljan broj i kvalitet obaveza za uspostavljanje veza, za efikasne uzajamne uticaje i za obezbjeđivanje uzajamnih odgovornosti samoupravno samostalnih subjekata i što pravno, politički, instrumentalno i institucionalno nije osigurano ispunjavanje utvrđenih obaveza. Jer to svakome omogućava, čak mu i obezbjeđuje, pravno i politički, da u ime samoupravljanja, u ime samoupravne samostalnosti, veoma efikasno odbija upućene mu zahtjeve ili predloge čija bi realizacija bila doprinos i uslov da se društvena svojina ne pretvara u grupnu, da se samoupravljanje ostvaruje i obezbjeđuje kao cjelovit i integralan društveni odnos.

Činjenica je da je jednostrano i osiromašeno samoupravljanje uspostavljeno s uvjerenjem da je to prava i potpuna koncepcija socijalističkog samoupravljanja i s uvjerenjem da se s njegovim uspostavljanjem obezbjeđuje socijalistička samoupravna budućnost, najpovoljniji privredni i društveni razvoj.

To uvjerenje, u momentu izgrađivanja i razrade koncepcije, nije bilo moguće provjeriti analizom života. Jednostavno zato što takvih iskustava nije bilo.

Digitized by Google

Danas je, međutim, situacija drugačija. Praksa je bogata. Omogućava da se sa njenog stanovišta analizira i ocijeni uspostavljena i realizovana koncepcija. A to stanovište otkriva da su želje i uvjerenja bili drugačiji, bolji od ostvarenja, te da je neophodno potrebno uspostavljenu koncepciju samoupravljanja dopuniti, dograditi, razviti i razvojno korigovati. I obavezuje da se to učini. I to odgovorno i smjelo.

V

Ukupno uzev, naprijed rečeno odlučno nameće potrebu i obavezu da se traži i pruži odgovor na ova dva pitanja:

1. — Mogu li rješenja koja su ugrađena ili će se ugraditi u sistem, privredni i politički, koja usmjeravaju samostalnost ka nezavisnosti i autarkiji, a bez solucija kojima se obezbjeđuje samoupravna integracija, dati sistemu snagu koja ga osposobljava da uspješno rješava, u mjeri u kojoj je to njegov zadatak, nagomilane, složene i duboke protivrječnosti u društvu, mnogobrojne zamršene spletove ekonomskih, socijalnih, političkih i drugih problema, uključujući i odstranjivanje autarkije; da podstiče, stvara uslove i normalan, ekonomskim zakonitostima i zahtjevima mikroprocesorske faze tehnološke revolucije uslovljen, proces samoupravne ekonomske integracije Jugoslavije i da uspješnije od »verbalnih obračuna« dokazuje da samoupravljanje ima prednost nad nesamoupravnim putevima društvenog razvoja?

2. — Kako razvojno izmijeniti i dopuniti djelove sistema, političkog i privrednog, da on, u odnosu na sadašnji, bude istovremeno i samoupravniji i sposobniji da efikasno vrši funkcije koje ima, da uspješno dinamično spaja socijalnu i naučno-tehnološku revoluciju?

Pravilan i potpun odgovor na ova dva pitanja ne može se dati izdvojenom ocjenom pojedinačnih rješenja i njihovim pukim nizanjem kao cjepanica na drvljaniku. Da bi se na njih odgovorilo, neophodan je pogled na cjelinu, neophodna je vizija. Svestrana, ali prije svega vizija o putevima uspostavljanja samoupravljanja kao integralnog sistema, kao pokreta.

Uz to, politika osamostaljena od nauke ne može osigurati kvalitativno razmatranje činjenica i stanja značajnih za pružanje odgovora na ova pitanja niti dati prave odgovore na njih bez sudjelovanja nauke.

Odgovor koji dajem na postavljena pitanja zasnovan je na povezivanju rezultatâ i ocjene naučne i političke analize naše jugoslovenske stvarnosti, kojom su obuhvaćene, prije svega, trajne i preovlađujuće tendencije u nas i teorijska saznanja o socijalističkom samoupravljanju. Taj odgovor glasi:

Prvo. Sistem, privredni i politički, neće se razviti ni osposobiti u nužnoj mjeri ako osnovni smjer, osnovnu nit njegovog razvoja i osposobljavanja čine rješenja kojima se zadržava ili po-

Digitized by Google

većava predominacija samostalnosti djelova u svakoj integralnoj cjelini, od radne organizacije do federacije, kojima se insistira na pravnom i političkom obezbjeđivanju samostalnosti svake organizaciono samostalne osnovne ćelije u donošenju odluka do stepena koji tu samostalnost pretvara u nezavisnost, u omogućavanje jačanja autarkije; kojima se zanemaruju samoupravno osposobljavanje i jačanje uloge i snage integrisanih cjelina, minimizira, uzdržano i suženo prihvata, ili odbacuje, nužnost stvaranja sistemskih osnova da se o širem krugu stvarno zajedničkih poslova demokratski, delegatski odlučuje u zajedničkim organima, u čemu se i ispoljava integrativna komponenta socijalističkog samoupravljanja. Insistiranje na rješenjima koja se zasnivaju na tako jednostranoj koncepciji, u sadašnjim i predstojećim društvenim uslovima, predstavlja stranputicu unutar samoupravne orijentacije. To je stranputica zato što ta koncepcija, pa i kada proširuje pravo samostalnim subjektima da odlučuju o »parčadima« i »parčićima« o kojima se može odlučivati u mikrozajednicama, oduzima samoupravno samostalnima širi prostor za samoupravno ispoljavanje i djelovanje i mogućnost da stvarno odlučuju o cjelini tokova proširene reprodukcije, svodeći tako samoupravljanje, u velikoj mjeri, samo na jednu njegovu komponentu.

Drugo. Presudna za jačanje samoupravljanja i za osposobljavanje sistema su rješenja kojima se obezbjeđuje uspostavljanje veza i odgovornosti među samoupravno samostalnim činiocima, omogućava i osigurava da o svakom razvojnom i poslovnom zajedničkom interesu demokratski odlučuju, u zajedničkim organima, svi oni čiji je to interes, i kojima se garantuje, pravno i politički, da se te veze djelotvorno uspostavljaju i u praksi razvijaju. Jedino se tim rješenjima može obezbijediti brza i kontinuirana primjena i dalje razvijanje velikih tehnologija. To je jedino mogućan put da jugoslovensko društvo izgradi sistem koji je sposoban da prihvata tehnološke izazove mikroprocesorske faze naučno-tehnološke revolucije i da ih stavi u službu čovjeka, u službu socijalizma. Jer za to nije sposoban sistem koji dopušta ili podstiče pretvaranje samoupravne samostalnosti u autarkiju, koja je uvijek i antisamoupravna.

Zato osnovni smjer, osnovna nit razvoja i unapređivanja sistema, privrednog i političkog, mora biti: dosljedno uspostavljanje Ustavom određene ravnoteže između samoupravne samostalnosti svakog i samoupravnog jedinstva i zajedništva svake složene cjeline — od radne organizacije do federacije. Ravnoteže svojstvene integralnom socijalističkom samoupravljanju, njegovom ukupnom biću, što je programski i ustavno iskazana i utvrđena. A jedinstvo, to treba ovdje ponoviti, zasnovano je na samoupravljanju sa socijalističkim svojstvima i prožetom njime, a ne na nekom drugom i drugačijem samoupravljanju.

Takvo jedinstvo je uslov da se o zajedničkim razvojnim i tekućim poslovima odlučuje u širim integracionim cjelinama, u društvu u cjelini, u zajedničkim organima, a u odnosima međuzavisnosti i uzajamne odgovornosti. Tako shvaćeno, jedinstvo je

Digitized by Google

neophodno da povećanje prava radnikâ u pojedinačnim organizacijama ne bi vodilo povećanju konfrontacije tih organizacija, već jačanju uloge i moći radničke klase kao cjeline, hegemoniji udruženog rada u društvu, koju on nikada ne može imati dok je unutar sebe razdrobljen.

Druga komponenta tog smjera komplementarna je onoj prvoj. I njome se zahtjeva:

Izostaviti iz sistema svako rješenje koje omogućava ili prisiljava da se na račun svih, na račun zajednice, pokrivaju promašaji i gubici uzrokovani autarkičnim ponašanjem i zloupotrebama samostalnosti. Istovremeno, u sistem ugraditi rješenja koja će ekonomski prisiljavati svakog samostalnog subjekta da se sa drugima udružuje i povezuje na samoupravnoj osnovi, koja će njihovo povezivanje i udruživanje činiti egzistencijalnom potrebom i obavezom svakog i svih. Naročito u planiranju razvoja, u investicionoj politici.

Ovaj smjer, ova nit razvoja omogućava da se socijalističkom samoupravljanju ne podmeće ono što nije njegovo, a da mu se ne oduzima ono bez čega samoupravljanje ne može na pravi način odgovoriti sadašnjem i predstojećem izazovu mikroprocesorske faze naučno-tehnološke revolucije i udovoljiti njenim progresivnim zahtjevima; bez čega će radnici, bez obzira na obim prava da odlučuju o »parčadima« i »parčićima« u mikroćelijama, biti samo demokratski dekor kojim će se pokrivati, činiti legitimnim, odluke i ponašanja nosilaca poslovodnih i stručnih funkcija, kao i snažna brana pozivanju na odgovornost nosilaca tih funkcija zbog promašaja, razvojnih i poslovnih, uzrokovanih autarkičnim koncepcijama, neznanjem, neradom ili nečim drugim.

Taj smjer omogućava, zatim, da se u koncepciju socijalizma ne unose egoizam i liberalizam, kao stanja i društveni odnosi; da vodeće snage nekritički ne prihvataju partikularističke, grupno-svojinske interese; da se ne smatra legalnim i legitimnim dominacija lokalističkih i drugih sličnih interesa u složenoj interesnoj konfiguraciji u Jugoslaviji, što je već postalo kočnica objektivno mogućeg dinamičnog progresa jugoslovenskog društva u cjelini. Omogućava u isto vrijeme i integracije, jačanje uloge i moći integracionih cjelina i učvršćivanje pozicije osnovnih ekonomskih subjekata, osnovnih nosilaca upravljanja dohotkom, osnovnih nosilaca ekonomskih inicijativa, odluka i rizika.

Omogućava, najzad, izgradnju društvenih odnosa u kojima društvena svojina i samoupravljanje neće sobom nositi opasnost društvene dezintegracije.

VI

Ograničeni prostor ne dopušta konkretizaciju, razradu i izvođenje stavova koje sve što je rečeno podrazumijeva ili koji iz njega proizlaze. Aktuelnost, različiti pogledi, mogućnost pogrešnih interpretacija, međutim, obavezuju da i u ovom tekstu istaknemo da

Digitized by Google

prikazana osnovna nit osposobljavanja sistema podrazumijeva, pored ostalog, i sljedeće:

1. — Veće uvažavanje nauke u procesima odlučivanja i jačanje sposobnosti nauke da uspješnije otvara viziju i puteve usavršavanja strategije i pojedinačnih rješenja u pogledu daljeg razvoja samoupravljanja kao društvenog odnosa i oblika društvenog organizovanja, daljeg razvoja privrednog i političkog sistema. *Bez sposobnije i u društvu uvažene nauke društvo je bez svjetlije budućnosti!* A to se može postići istovremenim djelovanjem u pet pravaca. Prvo, programe naučnog rada više usredotočiti na naučno osvjetljavanje i rješavanje, na liniji socijalističkog samoupravljanja, na liniji osnovnih društvenih problema, ekonomskih, političkih, socijalnih, kulturnih i drugih. Drugo, zadatke naučnog rada usmjeriti na teorijsku i praktičku razradu osnovnih komponenti sistema, a naročito na traganje za instrumentima, sredstvima, metodima i oblicima koji bi sigurnije obezbijedili da se ostvare osnovne komponente sistema. Jer istorija nas uči: ne mali broj sistema je degradiran prije svega zbog nedostajanja instrumenata, sredstava i pravih metoda pomoću kojih se ostvaruju njihove osnovne komponente, a ne zbog slabosti tih komponenti. Treće, sudbinu, uključujući i opstanak svake naučne institucije, dovesti u direktnu zavisnost od kvaliteta i rezultatâ njenog konkretnog rada, od stepena njene programske i radne povezanosti i saradnje sa svim drugim komplementarnim naučnim i drugim društvenim institucijama; od stepena zasnovanosti i usklađenosti njenog programa i rada sa zajedničkim strategijama razvoja nauke u cijeloj zemlji. Četvrto, pojačati odgovornost svake političke i samoupravne institucije za naučnu zasnovanost odluka koje donose. *Krajnje je vrijeme da se odluke o društvenim poslovima zasnivaju i na naučnim istraživanjima i sagledavanjima.* To će poboljšati društvenu atmosferu za naučno stvaralaštvo, društveni autoritet nauke i naučnikâ, kao i materijalne uslove za naučni rad. I, najzad, peto, otvoriti odgovornu, ali oštru diferencijaciju između nauke i kvazinauke, naučnikâ-stvaralaca i onih koji imaju naučna zvanja, ali nemaju sposobnosti ni otpornosti naspram zahtjeva koji nauku degradiraju. Bez toga nauka neće sačuvati naučno dostojanstvo.

2. — Obezbijediti i stalno obezbjeđivati proizvođački i rukovodeći kadar — u privredi, nauci, kulturi, obrazovanju u političkom sistemu, svuda — sposoban, samoupravno orijentisan, odlučan i odgovoran, da ostvaruje sistem i svako rješenje u njemu. To je ključno. Jer ljudski činilac — neposredno proizvođački i rukovodeći u privredi, nauci, obrazovanju, kulturi, u političkom sistemu — daje sistemu život i pravi sadržaj. On ga čini manje ili više stvaralačkim ili nestvaralačkim. Ima sudbinsku ulogu u ostvarivanju samoupravljanja, za efikasnost i kvalitet rezultatâ koje će davati sistem. Nikakva filozofija, nikakav sistem neće obezbijediti izlaz iz krizne situacije, kvalitativan i objektivno mogući tempo razvoja društva, ako dio ljudskog činioca koji odlučuje o društvenim poslovima, rukovodeći dio ljudskog činioca, ne bude

Digitized by Google

imao: više *savremenog* znanja, stručnog i samoupravno-političkog; čvrstu i čvršću nego danas samoupravno-socijalističku orijentaciju; jaku i jaču nego danas usmjerenost da se ostvaruje integrativna, samoupravljanju svojstvena komponenta sistema; veoma odgovoran i odgovorniji nego danas odnos prema radnim obavezama i društvenoj potrebi da se u oblikovanju sadržine strateških i drugih ključnih odluka uvažavaju naučni rezultati i ekonomske zakonitosti; odlučan i mnogo odlučniji nego danas stav o konkretnom pozivanju na odgovornost za nemarno, nedovoljno savjesno, a ne samo politički pogrešno vršenje povjerenih funkcija, odbacujući parolu koja izjednačava »sječu glava« s društveno razumnom smjenom sa funkcija. Smjena sa funkcije će, ne rijetko, značiti i čuvanje dostojanstva glave!

To je imperativ. Jer novi zadaci u novim uslovima traže vrlo sposobne nosioce samoupravnih, državnih, političkih i drugih društvenih funkcija. Iz toga proizlazi i nužnost da se sistemom i političkim usmjerenjem obezbijedi da se funkcije samoupravne i druge društvene funkcije u udruženom radu i u političkom sistemu povjeravaju samo onima koji djelom, rezultatima, ljudskom i političkom čestitošću, radnim angažmanom potvrđuju da imaju traženu sposobnost, usmjerenost i druge kvalitete. A takvih ima dosta, među zaposlenima i među nezaposlenima. I da se te funkcije ne povjeravaju onima koji su sada protagonisti autarkije, a naročito ne onima koji su protagonisti autarkije iz nacionalističkih razloga, koji su se saživjeli s ležernim radom, sa shvatanjem da se radi u korist vlastitog konformizma.

To podrazumijeva promjenu dosadašnjeg načina kandidovanja kandidatâ za nosioce samoupravnih, političkih i drugih društvenih funkcija, promjenu kriterijuma za odabiranje kandidatâ i za promjenu stvarne uloge izbora. Umjesto koordinacionih odbora, stvarno kandidovanje (kandidovanje nije izjašnjavanje o kandidatima koje neko drugi predlaže) moraju na sebe preuzeti samoupravno i politički organizovani radni ljudi, s tim da ih organizacije Saveza komunista samoupravno socijalistički usmjeravaju. Umjesto do sada vršenih funkcija, osnovni kriterijumi za odabiranje nosilaca funkcija moraju biti radom i rezultatima dokazana: sposobnost za vršenje *konkretne* funkcije za koju se bira nosilac i njeno vršenje u *konkretnim* uslovima i okolnostima; socijalistička samoupravna opredijeljenost, ljudska i politička čestitost. Ranije vršenje funkcija nije dokaz za to. Neki su, vršeći funkcije, stekli više »zasluga« za promašaje nego za uspjehe. Naravno, bilans rada drugih je obrnut. Zato, ako ranije vršenje funkcija bude jedini kriterijum, može se dogoditi da dva kandidata ne pruže nikakvu drugu mogućnost sem da se između dva loša kandidata izabere jedan. Time se ništa ne dobija.

I, najzad, umjesto uloge verifikovanja, izbori zaista moraju dobiti ulogu stvarnog biranja.

3. — Izmjenama i dopunama zakonâ, samoupravnim opštim aktima i idejno-političkim i akcionim usmjerenjima, s visokim stepenom osjetljivosti i odgovornosti, osigurati da se stalno i s

Digitized by Google

velikom snagom i efikasnošću sprečavaju, onemogućavaju i otklanjaju i centralizam i autarkija. Jer oboje su realna opasnost. I oboje imaju svojstva zla i za sadašnjost i za budućnost Jugoslavije.

Pri tom se moraju uvažavati tri istine: (1) autarkija nije isto što i samoupravna samostalnost Ustavom određena, a centralizam nema ništa zajedničkog s jedinstvom zasnovanim na socijalističkom samoupravljanju i njime prožetim. *U takvom jedinstvu svi su međusobno ravnopravni;* (2) samoupravno objedinjavanje i koncentrisanje — koje zahtijevaju priroda i sagledivi razvoj savremenih proizvodnih snaga i koje odgovara *cjelini* sadržine socijalističkog samoupravljanja — nije centralizacija, jer je ona nesamoupravna; (3) zajedničko demokratsko odlučivanje u zajedničkim delegatskim organima, bez obzira na stepen njihovog konstituisanja, o zajedničkim interesima, nije centralizam, već zakonitost življenja u zajednici i sudbinske međuzavisnosti djelova u cjelini.

4. — Izmjenama faktičkog akciono-političkog usmjerenja u društvenoj praksi, što je postalo stvarna komponenta sistema, prije svega; a zatim i izvjesnim izmjenama i dopunama u zakonima i samoupravnim opštim aktima, *odlučno i politički hrabro unijeti stvarno odlučivanje u delegatske organe i tijela,* uz istovremeno obezbjeđivanje stvarnog uspostavljanja istinskih delegatskih odnosa.

Od brzine kojom se to čini zavisi i brzina rušenja blokada u cilju dalje demokratizacije, daljeg razvoja političkog sistema na osnovama samoupravljanja, njegovog osposobljavanja za to da odlučivanje uvažava rezultate nauke i ekonomske zakonitosti, što je jedan od uslova osposobljavanja samoupravljanja.

Sva naučna i politička saznanja uvjeravaju u to da nije rizično već danas učiniti taj sudbonosni korak, da nije rizično da se profesionalno-politički dio avangarde odrekne svoje sadašnje uloge u odlučivanju u korist članstva osnovnih organizacija avangarde.

5. — U sistemu razraditi i obezbijediti ustavno načelo da se samostalnost svakoga poštuje samo dok se koristi na način kojim se uvažavaju i uzimaju u obzir zajednički interesi i obaveze koje proizlaze iz društvene svojine. Ne i više od toga.

6. — Izmijeniti i dopuniti zakonska rješenja *tako da se radna organizacija izgradi kao integralna plansko-razvojna i samoupravna cjelina,* s povećanom ulogom, naročito u planiranju razvoja i uspostavljanju ekonomskih odnosa s inostranstvom.

Izgradnja radne organizacije kao integralne cjeline i jačanje njene uloge ne mora, ne treba i ne smije biti na štetu Ustavom utvrđene samoupravne pozicije osnovne organizacije udruženog rada. To treba da bude postignuto na račun zakonskog i samostalno prigrabljenog proširivanja njene Ustavom određene uloge, a na štetu njenog autarkičnog usmjerenja i ponašanja. To je i realno. *Uostalom, Ustavom određena samoupravna samostalnost osnovne organizacije ne daje joj pravo na autarkiju.*

Digitized by Google

Izgradnja i jačanje uloge radne organizacije na toj osnovi i u tom smjeru nije centralizacija. To je neophodno samoupravno objedinjavanje, samoupravno koncentrisanje. To odgovara prirodi i razvoju samoupravnih odnosa. To je put da se izbjegne dalje spoticanje o prednosti vrijednosti pojedinih komponenti samoupravljanja, da prednost ne postaje slabost!

7. — Izmjenama i dopunama zakonâ ojačati, uz dosljedno obezbjeđivanje Ustavom određenog samoupravnog položaja osnovne organizacije udruženog rada, plansko-razvojnu i poslovno objedinjavajuću ulogu i moć složenih organizacija udruženog rada, zajednica oragnizacija udruženog rada, koje čine jedinstvene tehničko-tehnološke jugoslovenske sisteme, zajednica za međusobnu plansku i poslovnu saradnju i svih drugih oblika šireg povezivanja i organizovanja.

Podrazumijeva se izgradnja složenih organizacija udruženog rada kao čvršćih i stabilnijih integracionih tvorevina, kao poslovnih sistema čiji će delegatski organi upravljanja imati pravo i obavezu da, na demokratski, delegatski način, definišu globalne ciljeve i razvojne smjernice za cijeli sistem, da donose ključne odluke o razvoju složenog sistema, što sve sada propisi ometaju ili onemogućavaju.

8. — Učvrstiti i još više ojačati integrativnu funkciju planiranja, unutar udruženog rada i u društveno-političkim zajednicama, širenjem i jačanjem uloge zajedničkih planova i razvojnih programa reprodukciono povezanih i zavisnih organizacija i zajednica udruženog rada, zajedničkim obezbjeđivanjem sredstava za njihovu realizaciju, bez organizacionog ujedinjavanja ili sa njim.

9. — Izmjene i dopune u sistemu, političkom i privrednom, ostvariti tako da se poboljšaju uslovi i otklone prepreke normalnom, ekonomski nužnom i logičnom izrastanju samoupravne ekonomske integracije Jugoslavije. To obavezuje da sistem dosljedno stvara uslove, da podstiče, štiti stalno i dinamično uspostavljanje, učvršćivanje i obezbjeđivanje svih razvojnih i poslovnih integracionih povezivanja organizacija udruženog rada na cijelom jedinstvenom jugoslovenskom privrednom prostoru, kojima se objedinjavaju rad, znanje, sredstva, aktivnosti, a sve sa ili bez organizacionog objedinjavanja.

To je put stvaranja konstitutivnog tkiva samoupravne ekonomske integracije Jugoslavije. To je istovremeno ekonomski i politički imperativ. Imperativ sadašnjosti i budućnosti Jugoslavije. Ekonomski je imperativ zato što je to uslov: racionalnog i optimalnog korišćenja društvenih sredstava, prirodnih i ljudskih resursa; da udruženi rad zaista opredjeljuje razvojnu politiku, ovlada finansijskom sferom, komponentama od kojih zavisi postojanje tržišta uopšte, a njegovog jedinstva posebno; da se organizuje na način koji odgovara savremenim i budućim zahtjevima proizvodnje; da se unutar udruženog rada u većoj mjeri primijene savremeni i budući informacioni i tehničko-tehnološki upravljački sistemi.

Digitized by Google

To je najbolji put da se jugoslovenska privreda uključuje u međunarodne ekonomske tokove na način kojim će se zaštititi od dvije sadašnje nepovoljnosti: od stranog razjedinjavanja naše ekonomije, naše zemlje, putem različitih i međusobno suprotstavljenih tehnologija, i od ekonomskog siromašenja Jugoslavije zbog razjedinjenog nastupanja, nesaradnje i nelojalne međusobne konkurencije naših organizacija na međunarodnom tržištu.

To je uslov za društveno neophodno objedinjavanje naučnog rada, za njegovo širenje unutar materijalne proizvodnje, za brže, efikasnije i najpovoljnije primjenjivanje rezultatâ tog rada u cjelokupnoj privredi Jugoslavije.

Politički imperativ je zato što je samoupravna ekonomska integracija najsigurniji i nezaobilazan put otklanjanja bitnih uzroka zadržavanja široke uloge države u organizovanju privrede i uređivanju odnosâ među privrednim subjektima, ali obavezan uslov za izgradnju Jugoslavije kao društveno-političke zajednice sa samoupravnim sadržajima. I zato što se time omogućava i obezbjeđuje širenje prostora za samoupravno ispoljavanje i djelovanje svakog dijela radničke klase, za produbljivanje i učvršćivanje samoupravnih odnosa, za obezbjeđivanje da se društvenost društvene svojine ostvaruje u razmjerama cijele Jugoslavije.

Politički je imperativ i zato što bez samoupravne integracije na cijelom jedinstvenom prostoru samoupravljanje ne može izvojevati istorijsku pobjedu. Bez takve integracije postoji realna opasnost da drugi budu konkurentniji ne samo u robi, u tehnologiji, već i u sistemu!

Zato obezbjeđivanje samoupravne ekonomske integracije Jugoslavije nije organizaciono pitanje. To je klasno pitanje. To je radničko-klasni imperativ. U interesu je radničke klase Jugoslavije i svih njenih djelova.

Riječ je, naravno, o ekonomskoj integraciji novog tipa. O integraciji primjerenoj društvenoj svojini i obavezama koje ona podrazumijeva, a koja uvažava samoupravnu samostalnost, ali obezbjeđuje zajedničke interese.

To nije i ne može biti u koliziji s Ustavom utvrđenim položajem republika i autonomnih pokrajina, s postojanjem njihovih samostalnih ekonomija kao djelova jedinstvene jugoslovenske cjeline, u jedinstvu društveno-svojinskih i samoupravnih odnosa. U suprotnosti je, međutim, i treba i da bude tako, s »nacionalnim ekonomijama« kao autarkičnim cjelinama, kao zatvorenim cjelinama koje jedinstvo jugoslovenskog privrednog područja uvažavaju samo onda kada im ono donosi neposrednu ekonomsku korist, a narušavaju ga kad im to ekonomski ne odgovara.

Izrada i utvrđivanje kvalitativne zajedničke razvojne politike Jugoslavije, jedinstvene strategije njenog tehnološkog razvoja, programa naučnoistraživačkog rada prioritetnog i značajnog za Jugoslaviju kao cjelinu, oslonjenog u izradi i realizaciji na policentričnu mrežu naučnih institucija u Jugoslaviji — neophodna je i objektivno sigurna infrastrukturna osnova za izrastanje samoupravne ekonomske integracije Jugoslavije. Zato je njihova izrada

Digitized by Google

danas ne samo tekući, već i strateški zadatak. To je istorijski odgovoran čin. Ako se taj zadatak ne izvrši valjano i brzo, istorija će morati to ocijeniti kao istorijski neodgovorno ispunjavanje obaveza. Ona će imati dovoljno vidljivih činjenica za zaključak da su u ovom periodu postojali objektivni uslovi za izvršenje tog zadatka. Biće dosta činjenica koje će kazivati da je u naše vrijeme bilo i znanja o tome kako sadržinski oblikovati kvalitativne strategije tehnološkog, naučnog i ukupnog razvoja Jugoslavije. Dugoročni program ekonomske stabilizacije stamen je dokaz za to. Zadatak će se svesti na traganje radi dobijanja odgovora na pitanja: ko nije htio i zašto, ko je otezao i zašto — da se kvalitetno izrade te strategije.

10. — Povećanje sposobnosti organâ federacije da, u ustavnim okvirima, na Ustavom određen način, kvalitativnije i efikasnije nego sada vrše svoje funkcije, a to je jedan od ključnih i neizostavnih sadržaja koji podrazumijeva izloženi smjer razvoja sistema.

To je moguće postići pod uslovom da se Ustav tumači i primjenjuje kao cjelina (to je, inače, prvo naučno pravilo), da se odbace i restriktivni i ekstenzivni, a usvoji naučni pristup tumačenju Ustava i da se spriječi da politička pozicija i političke orijentacije, više nego autentični ustavni tekst, dominiraju u razradi i izvođenju ustavnih rešenja. S tim pristupom, dosljedno ostajući u okvirima Ustava, može se znatno unaprediti procedura donošenja odluka u Vijeću republika i autonomnih pokrajina Skupštine SFRJ, na osnovu saglasnosti skupština republika i autonomnih pokrajina. Može se unaprediti tako što će se napustiti opredjeljenje da se Ustavom određena jednoglasnost u činu utvrđivanja predlogâ i izglasavanja proširuje na cijeli postupak izrade sadržaja odluka u Skuptšini, pretvarajući Ustavom određenu jednoglasnost u četiri jednoglasnosti — jednoglasno usvajanje ocjene o potrebi donošenja odluke, jednoglasno usvajanje nacrta, jednoglasno utvrđivanje predloga, jednoglasnost u činu izglasavanja odluke. (Pod odlukom se ovdje podrazumijevaju zakoni, planski akti i druga rješenja.) To, bez sumnje, ne može ugroziti uslove za demokratsko delegatsko odlučivanje u Vijeću republika i pokrajina i ostvarivanje ustavne uloge republika i autonomnih pokrajina u jugoslovenskoj federaciji. Ali može bitno osposobiti da se kvalitativnije i efikasnije ostvaruje značajan, gotovo presudan dio funkcija federacije. I da ona uspješnije obezbjeđuje dosljednost u ostvarivanju socijalističkog samoupravljanja, brzo i kontinuirano dinamično povezivanje samoupravljanja i progresivnih dostignuća naučno-tehnološke revolucije.

Digitized by Google

Ivan Kristan

Izvor federalnih država u SFRJ*

Baciti pogled na izvorne ideje jugoslovenske federacije i na periode realizacije te ideje korisno je, pre svega, sa stanovišta vrednovanja sadašnjega stanja federalizma i viđenja perspektive njegovog daljeg razvoja.

1. Svetozar Marković: federacija, umesto anektiranja

U istorijskom horizontu rasprava o federalizmu važni su pogledi Svetozara Markovića na nacionalno pitanje, koji je bio svestan značaja ravnopravnosti narodâ, zbog čega se i suprotstavljao koncepciji »velike Srbije« i politici anektiranja drugih zemalja, jer anektiranje znači porobljavanje.[1] Narodi moraju da budu slobodni i ravnopravni. To je uslov konstituisanja federacije.

Svakako, u vreme Svetozara Markovića za realizaciju ideje o federaciji nisu još bili sazreli uslovi (i kada se maštalo o balkanskoj federaciji ili o srpsko-bugarskoj federaciji). Pri tom je bitno polazište Svetozara Markovića, naime da rešenje srpskog

* Saopštenje na Svetozarevim susretima, septembra 1985.

[1] Rudi Rizman, *Marksizam in nacionalno vprašanje*, Ljubljana, 1980, str. 254 i sledeće.

Digitized by Google

pitanja nije u nedemokratskoj, centralističkoj monarhiji, niti u stvaranju velike Srbije anektiranjem drugih naroda, nego u socijalnom oslobođenju i federalnom ustrojstvu. *Socijalna revolucija i federacija,* kao oblik rešenja nacionalnog pitanja na Balkanu, čine suštinu koncepcije, koju je Svetozar Marković suprotstavio monarhiji i birokratskoj državi, odnosno »velikoj Srbiji«.[2] Znači, Svetozar Marković je bio kod Srba jedan od vesnika ideje federacije još pre nastanka prve jugoslovenske države 1918. godine, kao što je kod Slovenaca bio Ivan Cankar, s tom razlikom što se Cankar već odlučno zauzimao za konstituisanje »savezne jugoslovenske republike« u kojoj je video najprirodniji oblik za rešenje jugoslovenskog pitanja. Nemam nameru da šire razmatram istorijski put razvoja ideje federacije pre njenog ostvarivanja za vreme narodnooslobodilačkog rata. Ali napomenu o stanovištima Svetozara Markovića bilo je potrebno dati, i to iz dva razloga: prvo, tu problematiku razmatramo u okviru Svetozarevih susreta, i, drugo, stanovišta Svetozara Markovića nagoveštavala su pravilan put budućeg rešavanja nacionalnog pitanja.

2. KPJ kao nosilac ideje federacije

Ideja jugoslovenske federacije oblikovala se u vremenu pre izbijanja drugog svetskog rata kroz politiku Komunističke partije Jugoslavije prema nacionalnom pitanju i ona postaje platforma na osnovi koje je Komunistička partija Jugoslavije pristupila rešavanju nacionalnog pitanja u toku narodnooslobodilačkog rata. Komunistička partija Jugoslavije, naročito posle Titovog dolaska na čelo njenog rukovodstva, jasno je istakla da se jedinstvo naših naroda može postići jedino priznavanjem *prava na samoopredeljenje i na potpunu ravnopravnost* svim narodima. Zbog toga se Partija zauzimala za *federativno uređenje Jugoslavije.* Poznato je da je tim pristupom u rešavanju nacionalnog pitanja u bivšoj Jugoslaviji Komunistička partija Jugoslavije obezbedila sebi snažnu podršku u najširim narodnim masama. I upravo je to, po rečima Edvarda Kardelja, Komunističkoj partiji Jugoslavije omogućilo da postane »jedina opštejugoslovenska politička partija sa širokim uticajem u narodnim masama«[3]. Polazna osnova za ostvarivanje zamisli o budućem federativnom uređenju zemlje data je na Četvrtoj konferenciji KPJ, 1934. godine, donošenjem odluke o osnivanju, u okviru KPJ, nacionalnih komunističkih partija Slovenije, Hrvatske i Makedonije. Na Osnivačkom kongresu KP Slovenije, 1937. godine, odlučno je istaknut zahtev za federativnim uređenjem tadašnje Jugoslavije.

---

[2] L. Perović, *Od centralizma do federalizma,* Zagreb, 1984, str. 131.
[3] E. Kardelj, *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja,* Ljubljana, 1957, str. XXIV.

Digitized by Google

3. Dva oblika nastajanja federacije

Ideju o jugoslovenskoj federaciji želim da razmotrim preko posebnog oblika njenog nastajanja, to jest proučavanjem *formiranja federalnih država* (jedinica). Čini mi se da je to jedan od bitnih elemenata u strukturi svih činilaca neophodnih za kompleksno vrednovanje federacije. Oblik nastajanja, odnosno proces formiranja federalnih država, bitno utiče, pre svega, na samu prirodu federacije, posmatrano sa stanovišta položaja federalnih država u federaciji i s gledišta raspodele funkcija u njoj. Federacija nastaje bilo *udruživanjem* dotadašnjih samostalnih država ili *reorganizacijom ili raspadanjem* unitarne države. Dve najstarije federacije Sjedinjene Američke Države i Švajcarska — nastale su na prvi način, to jest udruživanjem samostalnih država, dok bi se za prve dve socijalističke federacije — Sovjetski Savez i SFRJ — moglo reći da su formirane na drugi način, to jest posle raspada unitarne države.

Zapravo, jedino je u slučaju *Sjedinjenih Američkih Država* situacija sasvim jasna: samostalne države su se najpre udružile u konfederaciju (1777. godine), a zatim u federaciju (1787), dok u ostale tri pomenute zemlje stvari stoje nešto drugačije.

Švajcarska je prošla i kroz međufazu unitarne države, a tek nakon toga je formirana konfederacija, odnosno federacija. Napoleon je, naime, 1798. godine, nakon okupacije Švajcarske teritorije, proglasio »jedinstvenu i nedeljivu republiku Helveciju«, koja se raspala 1815, posle Napoleonovog poraza. Tada su švajcarski kantoni konstituisali konfederaciju, a 1848. je pretvorili u federaciju. Iako je unitarna republika Helvecija bila strano telo u Švajcarskoj istoriji i kratkotrajna epizoda, ipak je činjenica da je konfederacija, kao predfaza federacije, proizišla iz unitarne republike, koju je oktroisao Napoleon.

Slučaj *Sovjetskog Saveza* je nešto drukčiji: nakon raspada carske Rusije, posle oktobarske revolucije 1917. godine, formirane su samostalne republike, koje su se, zatim, tokom vremena udruživale (najpre u Rusku federaciju — RSFSR — 1918. godine), tako da je tek 1922. godine konstituisan SSSR.

Jugoslovenska federacija stvorena je na ruševinama unitarne monarhije. Ali tu se postavlja pitanje unutrašnjeg političkog diskontinuiteta između stare i nove Jugoslavije, naime — da li je postojala stara, unitarna država sve do formiranja nove države, federacije, ili se zemlja raspala, pa su u njenim nedrima nastale samostalne republike? Svakako, ima elemenata za potvrdan odgovor na to pitanje.

3.1. *Koji oblik garantuje izraženije federativne odnose*

Može se postaviti hipoteza da su odnosi u federaciji koja nastaje *udruživanjem* samostalnih država izraženije *federativni* od onih kada federacija nastaje *razdruživanjem* unitarne države. Ta

Digitized by Google

hipoteza obrazlaže se argumentom da do tog vremena samostalne države nisu spremne da prepuste mnogo od svoje samostalnosti federaciji kao zajedničkoj državi, dok, nasuprot tome, u nekadašnjoj unitarnoj državi centar lakše zadržava vlast. Kao primer za prvu situaciju može poslužiti SAD, a za drugu — Austrija. Svakako se mogu navesti i suprotni argumenti, naime da raspadom unitarne države, u kojoj je vladao kruti centralizam, federalne jedinice izražavaju težnju za što većom samostalnošću i nerado se udružuju, strahujući od ponovnog nacionalnog ugnjetavanja.

To je došlo do najvećeg izražaja posle raspada carske Rusije 1917. godine, jer su neruski narodi, koji su dotle bili ugnjetavani od strane Velikorusa, ispoljavali veliko nepoverenje prema ruskom narodu. U to vreme se Lenjin zalagao za potpunu slobodu i demokratski put u formiranju Sovjetskog Saveza, jer je bilo potrebno da najpre ruski narod ponovo stekne poverenje neruskih naroda. Zbog toga se Lenjin 1922. godine — iako već teško bolestan — odlučno suprotstavio Staljinovom planu »autonomizacije«, to jest nasilnog anektiranja — uključivanja samostalnih sovjetskih republika u sastav Ruske Socijalističke Federativne Sovjetske Republike (RSFSR), u kojoj bi im bila osigurana autonomija.[4]

3.2. *Reorganizacija i revolucija kao osnov federacije*

Nije ista situacija kada federacija nastaje jednostavnom *reorganizacijom unitarne države* ili kada se *revolucijom* ostvari diskontinuitet između dotadašnjeg i novog političkog sistema.

U prvom slučaju *unitarna država nastupa kao nosilac* reorganizacije u federativnu državu i ova se reorganizacija svodi na davanje onoliko samostalnosti federalnim jedinicama koliko to odgovara centralnoj državi kao nosiocu kontinuiteta dotadašnje unitarne države. Centralna država, po pravilu, zadržava kompetenciju nad kompetencijama.

U drugom slučaju, posle *izvedene revolucije* ostvaren je diskontinuitet između starog i novog režima te nosioci novog političkog sistema teže maksimalnim promenama u odnosu na dotadašnje stanje. Promene obično obuhvataju više elemenata političkog sistema kao što su: klasni karakter političkog sistema (buržoaski, socijalistički), oblik državnog uređenja (unitarna država, federacija), oblik vladavine (monarhija, republika), oblik državne vlasti (parlamentarni, predsednički, skupštinski sistem), oblik partijskog sistema (višepartijski, jednopartijski, samoupravni pluralizam). U tom drugom slučaju je razumljivo da je ispoljena težnja da se novi politički sistem što više razlikuje od dotadašnjeg, jer traga za svojim identitetom. Sa tog stanovišta je

[4] Videti: I. Kristan, *Lenjinov stav prema federalizmu*, u: *Federalizam i nacionalno pitanje*, Zbornik radova, Beograd, 1971, str. 65.

Digitized by Google

prirodno da se *federativno uređenje* stavlja u prvi plan kao *bitna novina* u odnosu na unitarno uređenje. Osim toga, kada je reč o federativnom uređenju, koje nastaje posle revolucionarnog preobražaja društva, u njemu dolazi do izražaja *nova klasna politička suština,* za razliku od dotadašnjeg unitarnog uređenja.

Takve karakteristike upravo odlikuju *Jugoslovensku federaciju.* Ovde je, pre svega, u pitanju *socijalistička revolucija,* izvedena tokom narodnooslobodilačkog rata, koja je sobom donela promene u svim elementima političkog sistema, a za nas je ovom prilikom najinteresantnije pitanje federacija. Međutim, izgrađivanje federacije bio je *kompleksan proces.* Nije to bio jednokratni akt, odnosno čin, nego kumuliranje više akata, odnosno činova iz kojih je proistekla federacija kao krajnji rezultat dugotrajnog procesa.

4. Konstitutivni ili deklarativni značaj odluke AVNOJ-a

Već izrečeno pitanje — da li je *stara, unitarna država* postojala sve do konačne odluke o formiranju federacije ili se *raspala još u njenom unutrašnjepolitičkom segmentu,* opravdano je postavljati sa stanovišta značaja Drugog zasedanja AVNOJ-a, u procesu stvaranja nove Jugolavije uopšte, a posebno je značajno sa stanovišta izgradnje jugoslovenske federacije. Poznate su diskusije povodom dileme — da li su odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a o stvaranju nove Jugoslavije *konstitutivnog ili deklaratornog karaktera,* znači, da li je nova Jugoslavija nastala tek na osnovi odluka AVNOJ-a u Jajcu ili je stvarana u vidu revolucionarnog procesa još pre toga, tako da je AVNOJ u Jajcu tu činjenicu utvrdio manje-više deklaratornim aktom.[5]

Pri tom se pokazalo da nije moguć ekskluzivan pristup bilo sa jednog bilo sa drugog stanovišta, nego je potrebno uzeti u obzir *oba elementa,* dakle, revolucionaran *proces rušenja stare i izgradnje nove Jugoslavije* i značaj Drugog zasedanja AVNOJ-a u tom procesu. Jedno bez drugoga nije moguće postići: bez prethodne pobede revolucije Drugo zasedanje AVNOJ-a ne bi moglo svojim odlukama konstituisati Demokratsku Federativnu Jugoslaviju. To znači da je revolucija u svojoj suštini već pobedila pre Drugog zasedanja AVNOJ-a, tako da je tim revolucionarnim dostignućima bilo moguće na Drugom zasedanju AVNOJ-a dati državno-pravni oblik. A, s druge strane, odluke Drugog zaseda-

[5] Videti podrobnije o tome: F. Čulinović, *O nastanku jugoslovenske republike,* Zbornik, PF Zagreb, 1948; M. Šnuderl, *Povodom nekih državnopravnih rasprava,* »Arhiv za pravne i društvene nauke«, br. 4/1949; F. Čulinović, *Razvitak jugoslovenskog federalizma,* Zagreb, 1952; R. Lukić, *O »datumu« nastanka nove Jugoslavije,* »Arhiv za pravne i društvene nauke«, br. 4/1953; V. Simović, *AVNOJ — pravnopolitička studija,* Beograd, 1976.

Digitized by Google

nja AVNOJ-a imale su odlučujući uticaj na dalji tok revolucije i na prelazak u fazu konačnog odlučivanja o sudbini novog državnog uređenja, što se rešavalo sporazumima Tito—Subašić 1944. godine i odlukama Trećeg zasedanja AVNOJ-a avgusta 1945.

5. Kada su nastale federalne države

Uz to, diskusija o značaju odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a zanimljiva je i sa stanovišta *osnivanja federalnih jedinica (država).* I ovde je slična dilema: da li su federalne jedinice postojale još pre Drugog zasedanja AVNOJ-a ili su one stvorene tek njegovim odlukama, odnosno formirale se na temelju odluka tog zasedanja.

Zastupam stanovište da su federalne jedinice (države), u principu, *postojale i pre Drugog zasedanja AVNOJ-a* u Jajcu; dakle, one nisu tvorevina tog zasedanja. Ne bi bilo prihvatljivo stanovište da je AVNOJ na Drugom zasedanju u Jajcu *naredio* osnivanje federalnih jedinica ili da je *dopustio* njihovo konstituisanje. A nije prihvatljiva ni tvrdnja da pre Drugog zasedanja AVNOJ-a najviša nacionalna predstavnička tela pojedinih naroda nisu bila vrhovni organi državne vlasti i da dotle nije stvarana ni jedna jugoslovenska država-članica federacije.[6] Stvaranje federalnih jedinica je *stvar samoorganizovanja* pojedinih naroda. Na osnovu *prava na samoopredeljenje,* uključujući pravo na otcepljenje, svaki narod samostalno odlučuje o svojoj državnosti. Smisao prava na samoopredeljenje baš i jeste u tome da se svaki narod slobodno opredeli za izgradnju svoje države i da u tom smislu čini izvesne radnje u kojima se ogleda volja za izgradnjom vlastite države. Takve radnje — direktne i konkludentne — činili su pojedini narodi u celom razdoblju što je prethodilo Drugom zasedanju AVNOJ-a. Te radnje pokazuju da je *federacija izgrađivana odozdo nagore,* kao izraz elementarnih težnji pojedinih naroda da stvore, svaki za sebe, vlastitu državu i da se međusobno objedine na federativnoj osnovi.

S druge strane, ako bismo prihvatili kao tačnu tvrdnju da pre Drugog zasedanja AVNOJ-a nije bila formirana ni jedna jugoslovenska država — članica buduće federacije, to bi značilo da je odluka o izgrađivanju federacije donesena od strane centralnog rukovodstva, da je, zapravo, bila reč o direktivnom izgrađivanju federacije odozgo nadole. Čini mi se da primer Slovenije opovrgava takvo stanovište, kako u materijalnom tako i u formalnom smislu, a mislim da je i u drugim našim republikama moguće naći materijalne dokaze za razvoj sličan onome u Sloveniji.

---

[6] F. Čulinović, *Razvitak jugoslovenskog federalizma,* str. 130.

Digitized by Google

6. Nastanak slovenačke države

Zastupam, dakle, stanovište da je razvoj narodnooslobodilačkog rata vrlo rano doveo do formiranja privremene najviše vlasti slovenačkog naroda, koja i svojim faktičkim delovanjem nije dopuštala nikakvu sumnju u to da je na tom području *formirana slovenačka država*, članica buduće jugoslovenske federacije. Takav razvoj narodnooslobodilačkog rata u Sloveniji ima svoj osnov u politici Komunističke partije Jugoslavije, odnosno Komunističke partije Slovenije o rešavanju nacionalnog pitanja. Reč je o *pravu na nacionalno samoopredeljenje*, koje se krajem tridesetih godina sve jasnije vezuje za princip *federativnog povezivanja jugoslvoenskih naroda.*

Oba ta principa dolaze do izražaja već 1934. godine, na Četvrtoj konferenciji Komunističke partije Jugoslavije u Ljubljani, kada je odlučeno da se osnuju komunističke partije Hrvatske i Slovenije, a kasnije Makedonije. Kada je posle tri godine osnovana Komunistička partija Slovenije, na njenom osnivačkom kongresu izričito se pravo na nacionalno samoopredeljenje povezuje s principom federativne povezanosti Slovenaca s drugim jugoslovenskim narodima.

U Manifestu Komunističke partije Slovenije bilo je zapisano i sledeće: »Budućnost slovenačkog naroda i njegov nacionalni opstanak biće osiguran samo u slobodnom savezu bratskih naroda Jugoslavije, u obliku savezne države. U tom cilju potrebno je sazvati ustavotvornu skupštinu koja će odlučiti o obliku budućeg zajedničkog života naroda današnje Jugoslavije. Slovenački narod mora dobiti svoj vlastiti demokratski izabrani parlament.[7]«

Tako postavljena politika Komunističke partije Slovenije još pre rata omogućila je da u Sloveniji kratko vreme posle njene okupacije dođe do konstituisanja organâ nove, narodne vlasti i donošenja akata te nove, narodne vlasti, u kojima dolaze do izražaja oba sastavna dela samoopredeljenja: — prvo, izgrađivanje vlastite države slovenačkog naroda i, drugo, federativno povezivanje Slovenaca s drugim jugoslovenskim narodima.

6.1. *Prvo konstituisanje SNOO*

U tom procesu vrlo značajnu ulogu je imala *Osvobodilna fronta* — *OF* slovenačkog naroda, koja je formirana već 6. aprila 1941. na inicijativu Komunističke partije Slovenije, i koja je okupljala sve progresivne snage slovenačkog naroda na zajedničkoj osnovi, a to je bila borba za proterivanje okupatora. *Vrhovni plenum OF*, u kojem su bili predstavnici osamnaest različitih slovenačkih partija, odnosno grupa, već se na trećoj sednici, 16. septembra 1941. konstituisao u Slovenački narodnooslobodilački odbor (*Slo-*

[7] *Ustanovni kongres Komunistične partije Slovenije*, »Cankarjeva založba«, Ljubljana, 1967, str. 13—14.

Digitized by Google

venski narodnoosvobodilni odbor — SNOO). Značaj konstituisanja Vrhovnog plenuma OF u SNOO treba posmatrati sa tri stanovišta.

Prvo, treba istaći *dualizam* koji je došao do izražaja u delovanju Osvobodilne fronte (OF). S jedne strane, to je bila politička organizacija oslobodilačke borbe slovenačkog naroda, a s druge — ona je direktni nosilac i organizator nove, narodne vlasti u Sloveniji. Taj dvojni karakter Osvobodilne fronte logično se ispoljava tada u samoj suštini *Vrhovnog plenuma Osvobodilne fronte:* on je najviši organ Osvobodilne fronte kao političke organizacije, ali je istovremeno, pod imenom *Slovenski narodnoosvobodilni odbor, jedini i najviši privremeni organ narodne vlasti* Slovenaca. To je izričito zapisano u aktu o konstituisanju Vrhovnog plenuma OF u Slovenački narodnoosvobodilni odbor.[8]

Drugo, značaj odluke Vrhovnog plenuma OF o njegovom konstituisanju u Slovenački narodnooslobodilački odbor ogleda se u *izgradnji slovenačke državnosti:* formiranje najvišeg privremenog organa narodne vlasti Slovenaca bio je prvi korak ka uspostavljanju samostalne državne vlasti Slovenaca. Proces izgrađivanja slovenačke države, sa Slovenačkim narodnooslobodilačkim odborom na čelu, koji je započet na ovoj trećoj sednici Vrhovnog plenuma OF, septembra 1941, ostvario je svoj kontinuitet na Kočevskom zboru, oktobra 1943.

Treće, značaj odluke Vrhovnog plenuma OF o konstituisanju SNOO ispoljava se u težnji ka *federativnom povezivanju.* U istoj odluci se izričito kaže da Slovenački narodnooslobodilački odbor uspostavlja trajnu vezu s ravnopravnim predstavnicima drugih naroda i time doprinosi slozi i jedinstvu naroda Jugoslavije.

Osim toga, na trećem zasedanju Vrhovnog plenuma OF, 16. septembra 1941, Vrhovni plenum OF, u svojstvu Slovenačkog narodnooslobodilačkog odbora, usvojio je još *tri značajna akta vrhovne vlasti slovenačkog naroda.* To su: Odluka o uključivanju slovenačke partizanske vojske u partizansku vojsku Jugoslavije, Odluka o zaštiti slovenačkog naroda i njegovog pokreta za oslobođenje i ujedinjenje i Odluka o narodnom porezu.

Prvom odlukom određeno je, prvo, da postojeće i buduće slovenačke partizanske čete čine slovenačku vojsku s vlastitom komandom (Vojna komisija CK KP Slovenije se 22. juna 1941. reorganizovala u »Glavno poveljstvo slovenskih partizanskih čet«), i, drugo, da se ta vojska uključuje, kao njen sastavni deo, u narodnooslobodilačku partizansku vojsku Jugoslavije i da dejstvuje pod vrhovnom komandom Glavnog štaba POJ. Tu se, dakle, konstatuje *postojanje slovenačke partizanske vojske* (a to je jedan

[8] »Slovenski narodnoosvobodilni odbor za čas narodnoosvobodilne borbe edini predstavlja, zastopa, organizira in vodi slovenski narod na vsem njegovem ozemlju«. — Sklep Vrhovnega plenuma OF, da se preimenuje v SNOO; M. Šnuderl, *Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji,* Ljubljana, 1949, str. 21.

Digitized by Google

od atributa izgrađivanja vlastite državnosti Slovenaca), a istovremeno se nalaže uključivanje te partizanske vojske u partizansku vojsku Jugoslavije, što je, opet, *federativni element.*

Druge dve odluke značajne su kao manifestacija nove, narodne vlasti uopšte i u specifičnim uslovima. Odluka *o zaštiti slovenačkog naroda* značajna je zbog toga što neposredno definiše narodne izdajnike i predviđa za njih smrtnu kaznu. Istovremeno, ta je odluka osnov za razvijanje pravosuđa za vreme narodnooslobodilačkog rata u Sloveniji. Trećom odlukom o *narodnom porezu* ostvaruje se finansijska vlast u okviru nove, narodne vlasti.

6.2. *Početak izgrađivanja slovenačke narodne vlade*

U procesu učvršćivanja nove, narodne vlasti u Sloveniji i izgrađivanja slovenačke države značajna je odluka o osnivanju Narodnooslobodilačkog veća (Narodnoosvobodilni svet — NOS), 27. juna 1942.[9] Tom prilikom je propisano formiranje centralnog izvršnog organa, odnosno narodne vlade Slovenije, sa osam uprava. Značajno je da je, pored one za opštu upravu, finansije, pravosuđe, prosvetu, propagandu, poljoprivredu i prehranu, uvedena *posebna uprava za održavanje veze s jugoslovenskim narodima.* Iz toga se vidi da se u Sloveniji konstituiše državna vlast, koja uspostavlja veze s drugim narodima Jugoslavije — reč je, dakle, o izričitim *elementima federacije.*

Kad upozoravamo na ovu specifičnost, naime, da je u to vreme ova »narodna vlada« Slovenije osnovala i upravu za održavanje veza s jugoslovenskim narodima, treba upozoriti i na činjenicu da je za rukovodioca ove uprave bio imenovan Edvard Kardelj, jedna od najuticajnijih ličnosti u Sloveniji. To pokazuje koliki je značaj nova, narodna vlast u Sloveniji pridavala upravo izgrađivanju jugoslovenske federacije, odnosno postavljanju osnove i polazišta za takve odnose u budućnosti.

Osnivanje Narodnooslobodilačkog veća (NOS) predstavljalo je značajan doprinos u toj početnoj fazi izgrađivanja slovenačke narodne vlasti. Narodnooslobodilačko veće je smatrano privremenom demokratskom narodnom vladom Slovenije, koja je već na početku proglasila demokratiju i samoopredeljenje kao svoj osnovni princip.[10]

Iako posle italijanske letnje ofanzive protiv oslobođene teritorije (roška ofanziva u leto 1942) Narodnooslobodilačko veće nije više obnovilo svoj rad, ono je ipak bilo snačajan element u procesu izgrađivanja slovenačke vlade. Taj proces je nastavljen na Črnomeljskom zboru, februara 1944, usvajanjem Deklaracije

[9] Odlok o ustanovitvi Narodnoosvobodilnega sveta, M. Snuderl, *Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji*, str. 49.

[10] Makso Šnuderl, *Zgodovina ljudske oblasti*, Ljubljana, 1950, str. 189.

Digitized by Google

o uspostavljanju Nacionalnog komiteta oslobođenja Slovenije (NKOS), u kojoj se utvrđuje da slovenački narod ima pravo na svoju vlastitu nacionalnu vladu, što je 5. maja 1945. i realizovano uspostavljanjem prve narodne vlade Slovenije sa Borisom Kidričem na čelu.

Valja istaći da je za Narodnooslobodilačko veće posebno karakteristično to što je imalo upravu za održavanje veze s drugim jugoslovenskim narodima. Ta uprava je bila, dakle, poseban organ za federativne odnose.

6.3. *Davanje saglasnosti za osnivanje AVNOJ-a*

Slovenci nisu uspeli da stignu na osnivačku skupštinu AVNOJ-a u Bihaću, ali je Izvršni odbor OF naknadno, posebnim kominikeom od 10. decembra 1942, u ime Slovenije dao *saglasnost za osnivanje AVNOJ-a*. I taj postupak dokazuje postojanje slovenačke državnosti, jer Izvršni odbor OF polazi od postojeće samostalne Slovenije i od ostvarivanja prava na samoopredeljenje kao osnove za izgrađivanje nove, demokratske Jugoslavije — domovine slobodnih i ravnopravnih naroda.

U kominikeu je Izvršni odbor OF istakao da u novu Jugoslaviju slovenački narod neće stupiti kao narod bez zasluga i bez prava, kao što je to bilo 1918. godine: u novu Jugoslaviju stupiće slobodna i ujedinjena Slovenija sa svim pravima koja će joj omogućiti da na njenom tlu upravlja jedino slovenački narod sâm.[11]

6.4. *Priključenje Slovenačkog primorja*

U jesen 1943. proces izgrađivanja slovenačke državnosti je pojačan. Ponovo su raspisani izbori (11. septembra 1943) za »izbor predstavnika slovenačkog naroda«, to jest za slovenačku skupštinu. Tada je Vrhovni plenum OF, odnosno Slovenački narodnooslobodilački odbor, doneo važnu istorijsku odluku; naime, 16. septembra 1943. izdao je *Proglas o priključenju Slovenačkog primorja* slobodnoj ujedinjenoj Sloveniji u okviru slobodne i demokratske Jugoslavije.[12]

Odluka slovenačkog narodnooslobodilačkog odbora o priključenju Slovenačkog primorja svakako tada nije imala neposrednog međunarodnog efekta, ali je bila značajna za borbu slovenačkog naroda koji je težio ka tome da se ujedini i da ispravi nepravdu koju mu je učinila Italija posle prvog svetskog rata aneksijom teritorije na kojoj su živeli Slovenci. Sličnu odluku je nešto ra-

[11] Kominike Izvršnega odbora OF, M. Šnuderl, *Dokumenti*..., str. 67.

[12] M. Šnuderl, *Dokumenti*..., str. 83.

Digitized by Google

nije doneo i ZAVNOH o Istri, Rijeci, Zadru itd. Obe odluke — dakle, odluku SNOO i odluku ZAVNOH-a — o priključenju navedenih teritorija Sloveniji, odnosno Hrvatskoj, potvrdio je AVNOJ na Drugom zasedanju, 30. novembra 1943, u Jajcu.

6.5. *Kočevski zbor — uspostavljanje slovenačke države*

Svakako je upravo ovo razdoblje, u kojem je došlo do kapitulacije Italije, jednog od tri člana fašističke koalicije, važno za dalji pojačan proces izgrađivanja slovenačke državnosti. Posle sprovedenih izbora održan je u Kočevju od 1. do 3. oktobra 1943. godine »Zbor poslanika slovenačkog naroda«. Bila su tu 572 poslanika, čiji je zadatak bio da u ime slovenačkog naroda suvereno odlučuju o daljem razvijanju narodne vlasti u Sloveniji. Taj zbor je poznat kao *Kočevski zbor*. Kada se daje ocena značaja Kočevskog zbora potrebno je istaći tri njegova aspekta:

— prvo, izgradnja slovenačke države,

— drugo, odnos prema ranijoj vlasti,

— treće, federativni odnosi sa drugim jugoslovenskim narodima.[13]

Proces stvaranja slovenačke države, koji je bio u toku počev od 1941, na *Kočevskom zboru* održanom od 1. do 3. oktobra 1943, ostvario je novi kvalitet: dobio je potrebne formalne odlike. Naime, Kočevski zbor, koji je imao karakter prvog demokratski izabranog slovenačkog narodnog predstavništva, izabrao je iz svojih redova Slovenački narodnooslobodilački odbor (SNOO) od 120 članova, koji je istovremeno bio i Vrhovni plenum OF. To znači da zadržavaju svoje funkcije Vrhovni plenum Osvobodilne fronte i Slovenački narodnooslobodilački odbor, to jest funkcije koje su bile utvrđene još pre dve godine, na trećem zasedanju Vrhovnog plenuma OF, 16. septembra 1941, kada se prvi put konstituisao SNOO.

Razlika je u tome što je tada (1941) Vrhovni plenum OF, odnosno SNOO, automatski vršio obe funkcije, a sada je Slovenački narodnooslobodilački odbor dobio od naroda, posle demokratskih izbora, prerogative zakonodavnog i izvršnog organa, dakle, *prerogative najvišeg organa vlasti slovenačkog naroda*. Tada je izabran i Izvršni odbor OF, koji je istovremeno imao funkcije Predsedništva SNOO i između sednica Slovenačkog narodnooslobodilačkog odbora obavljao sve njegove funkcije.

Bitan je i odnos nove, narodne vlasti slovenačkog naroda prema kraljevskoj izbegličkoj vladi, kojoj je Kočevski zbor *oduzeo pravo zakonitog predstavnika slovenačkog naroda*. Za jedinog predstavnika slovenačkog naroda Kočevski zbor priznaje Osvobodilnu frontu slovenačkog naroda, njen Izvršni odbor i AVNOJ, kao vrhovno predstavničko telo svih naroda Jugoslavije.

Značaj Kočevskog zbora ogleda se i u povezivanju Slovenaca s drugim narodima Jugoslavije. Kočevski zbor je potvrdio do-

[13] Ivan Kristan, *Kočevski zbor — rođenje samostalne Slovenije*, »Socijalizam«, br. 12/1974, str. 1269.

Digitized by Google

tadašnju orijentaciju u pogledu *privrženosti Slovenije jugoslovenskoj federaciji.* U rezoluciji Kočevskog zbora se kaže da je Izvršni odbor OF time što je poslao svoje delegate na zasedanje AVNOJ-a (jer slovenačka delegacija nije bila prisutna u Bihaću, nego su delegati upućeni kasnije) delovao u smislu opredeljenosti slovenačkog naroda za demokratsku Jugoslaviju — istinsku i ravnopravnu domovinu južnoslovenskih naroda.[14] Isto tako, na Kočevskom zboru je izabrana delegacija od 42 člana za Drugo zasedanje AVNOJ-a u Jajcu.

Na osnovu svega što je rečeno o Kočevskom zboru proizlazi da su na njemu konačno *postavljeni temelji slovenačke državnosti i položaja Slovenije u Jugoslaviji.* U Proglasu sa Kočevskog zbora se kaže da je slovenački narod, zaključcima usvojenim na njemu, konačno ušao u krug suverenih naroda.

Ako se sada — pošto smo ukratko prikazali razvoj narodnooslobodilačke borbe, odnosno proces izgrađivanja narodne vlasti u Sloveniji u tom razdoblju — vratimo na već pomenutu dilemu, naime, na to da li su postojale federalne države pre Drugog zasedanja AVNOJ-a ili nisu, u tom je slučaju potvrdni odgovor za prvu mogućnost. Iz svega rečenoga se vidi da je *u Sloveniji već od 1941. postepeno stvarana federalna jedinica* — članica buduće jugoslovenske federacije. Stvarni, odnosno materijalno-pravni proces formiranja Slovenije dobio je odlukama Kočevskog zbora, od 1. do 3. oktobra 1943, a to znači pre Drugog zasedanja AVNOJ-a i potrebna formalna obeležja.

7. Sličan proces i kod drugih naroda

Sa tog stanovišta treba ocenjivati i izbor delegacije za Drugo zasedanje AVNOJ-a u Jajcu, kao i odobravanje rada ove delegacije koja je podnela izveštaj Slovenačkom narodnooslobodilačkom odboru, kada se vratila sa tog zasedanja. To je bilo na Črnomeljskom zboru februara 1944.

Možda je bio drugačijeg intenziteta i u drugim oblicima se ispoljio, ali se u suštini *materijalno-pravno sličan razvoj* u pogledu formiranja federalnih jedinica mogao pratiti i u drugim našim republikama. U svim našim republikama postojala su u izvesnom obliku *nacionalna predstavnička tela,* koja su izražavala ideju suvereniteta naroda u tim republikama.

U *Srbiji* je već od novembra 1941. postojao Glavni narodnooslobodilački odbor za Srbiju (njegov rad je nastavio ASNOS — Antifašistička skupština narodnog oslobođenja Srbije), formiran tri godine kasnije, to jest 11. novembra 1944. U *Hrvatskoj* je osnovano Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) na osnivačkoj skupštini u Otočcu i Plitvicama održanoj 13. i 14. juna 1943. U *Crnoj Gori* je već 8. februara 1942. osnovan Narodnooslobodilački odbor za Crnu Goru i Boku, a između 15. i 16. novembra 1943. u Kolašinu je osnova-

[14] Odluke Kočevskog zbora videti kod: M. Šnuderl, *Dokumenti o razvoju ljudske oblasti u Sloveniji,* str. 98. i sledeće.

Digitized by Google

no Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Crne Gore (ZAVNO Crne Gore). U *Bosni i Hercegovini* osnovano je od 25. do 26. novembra 1943. u Mrkonjić-Gradu Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH). Jedino u *Makedoniji* takvo telo u to vreme još nije postojalo, već je sredinom oktobra 1943. izabran Inicijativni odbor za saziv Antifašističkog sobranja narodnog oslobođenja Makedonije (ASNOM), što je realizovano nepunih godinu dana kasnije, 2. avgusta 1944.

8. AVNOJ utemeljen postojećim federativnim procesima

Federativni procesi su bili, dakle, realnost u celoj zemlji još pre Drugog zasedanja AVNOJ-a. A federativni procesi nisu mogući ako nema država članica, koje u sebi nose ideju federacije. Iz toga proizlazi da federalne države nisu stvorene tek posle Drugog zasedanja AVNOJ-a, nego da je Drugo zasedanje AVNOJ-a u Jajcu od 29. do 30. novembra 1943. samo *posledica i rezultat federativnih procesa što su se razvijali kod svih naroda*, koji su, izgrađujući svoje nacionalne države, istovremeno težili ka stvaranju federativne zajednice, jer drukčije nisu mogli zamisliti obezbeđivanje svoje nacionalne samostalnosti.

Na svom Drugom zasedanju u Jajcu AVNOJ ne bi mogao doneti odluku o tome da će Jugoslavija biti federacija ukoliko ta federacija već nije postojala kod naroda Jugoslavije. Delegacije pojedinih naroda došle su na zasedanje AVNOJ-a u Jajcu da izjave, da potvrde već oživotvorenu ideju federacije. Kako kaže Vlado Strugar, zemaljska veća su se izjasnila za zajedničku bratsku i ravnopravnu državu, pa su u tom cilju izabrala delegaciju svoga naroda u svojstvu članova Antifašističkog veća Jugoslavije, i federacija je dobila svoj pravi oblik. Taj njen definitivni oblik dobio je potvrdu na Drugom zasedanju Antifašističkog veća u Jajcu, 29. novembra 1943.[15]

Sve to svedoči više o deklarativnom nego o konstitutivnom karakteru odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a o izgrađivanju Jugoslavije na federativnom principu. Federalne države su tada u takvom ili drugačijem obliku već živele i u sebi nosile i već ostvarivale ideju federacije. *Federalne države su de facto postojale* iako se njihova zemaljska veća nisu formalno konstituisala u najviše organe vlasti.

9. Ustav 1974. učvršćuje avnojevske principe

Posmatrano sa stanovišta *sadašnjih odnosa u jugoslovenskoj federaciji*, taj proces stvaranja federacije dolazi potpuno do izražaja. Iz ustavne koncepcije odnosa u federaciji proizlazi da je

[15] V. Strugar, *Jugoslavija — federacija i republika*, str. 237.

Digitized by Google

federacija, kao savezna država, izraz volje svih naroda Jugoslavije i da je delo njihovih federalnih država, a ne obrnuto. Federalne države (jedinice) suverene su i one deo svoje suverenosti *»prenose«* na saveznu državu. Takvo stanje upravo odražava Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije iz 1946. godine. Iz Ustava proizlazi da je suverenost republika ograničena samo s obzirom na kompetencije koje su republike prenele na federaciju i Ustavom su ih poverile saveznim organima.

Za odnose u federaciji, na osnovu *Ustava SFRJ iz 1974. godine*, karakteristično je da su u celini zasnovani na avnojevskim principima, iz kojih proizlazi da je jugoslovenska federacija tokom narodnooslobodilačke borbe stvorena kao zajednica dobrovoljno ujedinjenih i ravnopravnih naroda, koji su je izgradili ostvarujući, pri tom, svoje pravo na nacionalno samoopredeljenje. Do izražaja dolazi činjenica da su *federalne jedinice izvor i temelj savezne države*. Federacija nema takozvanu »kompetenciju nad kompetencijama«, koja je inače karakteristična za klasične federacije. To znači da federacija ne određuje federalnim jedinicama njihove kompetencije, već obrnuto, federalne jedinice »prenose« deo svojih kompetencija na federaciju.

U Ustavu SFRJ iz 1974. godine postavljen je princip da radni ljudi, narodi i narodnosti *ostvaruju svoja suverena prava u socijalističkim republikama i autonomnim pokrajinama*, a u federaciji samo onda kada je to u zajedničkom interesu određeno ovim ustavom. Iz toga principa jasno proizlazi da su republike i autonomne pokrajine izvorno i primarno mesto za ostvarivanje suverenih prava radnih ljudi, pripadnikâ naroda i narodnosti, dakle, da su republike i autonomne pokrajine osnova federacije i da se federacija gradi na temeljima republika i autonomnih pokrajina.[16]

Verovatno nije sasvim adekvatno upotrebljen termin »prenošenje« prava federalnih jedinica na federaciju. Svakako, kada se govori o tome da federalne jedinice »prenose« deo svojih suverenih prava na federaciju, treba imati u vidu da to ne znači *otuđivanje* tih prava od federalnih jedinica, nego da je reč o *zajedničkom ostvarivanju tih prava*. Ta misao je aktuelna i danas kao što je bila i u vreme našeg prvog Ustava Federativne Narodne Republike Jugoslavije. U to vreme je, prilikom donošenja Ustava Narodne Republike Srbije, Moša Pijade zapisao: »Svaki narod Jugoslavije uneo je u zajednicu jedan deo svojih suverenih prava, bez čega zajednica ne bi bila moguća. Ali ta suverena prava, dobrovoljno preneta na zajednicu, nisu time prestala biti suverena prava svakog naroda posebno.«[17]

---

[16] Strobl—Kristan—Ribičič, *Ustavno pravo SFRJ*, PF Ljubljana, 1981, str. 354.

[17] Moša Pijade, *Izabrani govori i članci 1941—1947*, Beograd, 1948, str. 174.

Digitized by Google

Ivan Stojanović

Mogućnosti unapređenja sistema sticanja i raspodele dohotka

Usvajanje Platforme za pripremu Trinaestog kongresa Saveza komunista Jugoslavije (na sednici CK SKJ 30. jula 1985. godine) po mnogo čemu jedna je od značajnijih prilika da se ponovo temeljito rasprave neka važna pitanja društveno-ekonomskog sistema i razvoja, dosadašnjeg i budućeg. Jedno od takvih pitanja svakako je sticanje i raspodela dohotka, posebno ličnih dohodaka.

Teško bi bilo prihvatiti neke već iznete ocene ponečeg od onoga što se predlaže u navedenoj Platformi. To je, na primer, slučaj sa ocenama (što su ih izneli neki učesnici u diskusiji na navedenoj sednici CK SKJ) da u oblasti sticanja i raspodele dohotka »ne bi bile potrebne neke inovacije sistemskog karaktera«, odnosno da se, kada je reč o onome što se predlaže u Platformi, »radi o predlozima stavova koji ne odgovaraju prirodi reprodukcionog procesa«.

Prenošenje sredstava društvene reprodukcije — društvenog kapitala — iz sfere nadležnosti države u sferu nadležnosti radnika i njihovih kolektiva trebalo je da predstavlja prerastanje državne u društvenu svojinu, uspostavljanje takvih društveno-ekonomskih odnosa u kojima bi radnici u radnim kolektivima neposredno raspolagali i upravljali navedenim sredstvima.

Digitized by Google

Postoje bar dve naučne koncepcije o društvenoj svojini u uslovima jugoslovenskog samoupravnog društveno-ekonomskog sistema, međusobno veoma konfrontirane. Različito se nazivaju, najčešće nesvojinska i svojinska (druga od ovih se ponekad naziva i kritičkom koncepcijom društvene svojine).

Prema pristalicama nesvojinske koncepcije, institucionalizacija druge, svojinske, vodila bi ponovnom uspostavljanju monopola raspolaganja sredstvima za proizvodnju i, takođe, eksproprijaciji nekih bitnih prava radnika i radnih kolektiva, pre svega njihovog prava raspolaganja akumulacijom. Pobornici druge koncepcije polaze od shvatanja: dok postoji prisvajanje — postoji i svojina, a suština društvene svojine je prevladavanje eksploatacije a ne ukidanje svakog prava raspolaganja društvenim kapitalom. Kapital je najoskudniji faktor proizvodnje te i raspolaganje njime, i u uslovima samoupravnog socijalizma, mora da podrazumeva kako svojinska prava tako i obaveze subjekata raspolaganja društvenim kapitalom.

Mnoge se kritike mogu uputiti prvoj od navedenih, »nesvojinskoj« koncepciji. Njome se stvarno previđa činjenica da je kapital oskudan faktor proizvodnje, ali i neki drugi elementi stvarnosti, naročito faktičko postojanje monopola u raspolaganju društvenim kapitalom u nas, grupnosvojinskih i drugih.

Naročito u nesvojinskoj koncepciji ima previše »logike« ili/ili, a nedovoljno logike i/i, na primer, mnogo »logike« *ili samoupravljanje ili država*, a nimalo logike *i samoupravljanje i država*. Po nesvojinskoj koncepciji, prihvatanje svojinske vodilo bi državnoj centralizaciji kapitala, a time i nestajanju samoupravnih prava radnika i radnih kolektiva. Ovakva diskvalifikacija svojinske koncepcije neodrživa je, ne samo naučno nego i politički. Negirati svaku funkciju države u društvenoj reprodukciji ne samo da nosi karakteristiku utopije nego vodi i stagnaciji, pa čak i nazadovanju, procesa podruštvljavanja sredstava za proizvodnju i mnogim ekonomskim i društvenim neoptimalnostima. Naravno, država ne treba i ne može u samoupravnom društveno-ekonomskom sistemu da bude osnovni subjekt društvene reprodukcije, ali neke funkcije u toj reprodukciji mora da ima.

Naročito se u 80-im godinama počelo u Jugoslaviji šire ukazivati na vrlo izražene procese i tendencije erozije društvene svojine, grupnosvojinskog i etatističkog prisvajanja i raspolaganja društvenim kapitalom. Ove tendencije se različito ispoljavaju, od neopravdano visokih razlika u visini ličnih dohodaka zaposlenih u različitim privrednim granama, grupacijama i organizacijama udruženog rada do etatističkog odlučivanja o investicijama, zaduživanju u inostranstvu itd. Prema nekim istraživanjima, razlike u ličnim dohocima radnika istih struka i kvalifikacija su u Jugoslaviji među najvećima u svetu, dok su takozvane međuprofesionalne razlike među najmanjima u svetu. Prvenstveno je ovo posledica pojave da visina ličnih dohodaka najviše zavisi od ostvarenog dohotka radne organizacije a ne od stvarnih radnih učinaka pojedinaca, pojave da »nije važno kako radiš, nego gde

Digitized by Google

radiš«. Ujednačavanje uslova privređivanja, kojim bi se otklonile neopravdane razlike u ličnim dohocima, takozvani neradni dohoci, zahtev je koji se postavlja već dve decenije, ali na čijem se ostvarivanju malo šta uradilo. Tim je važnije u uslovima kada je ekonomija već u dubokoj krizi, otkloniti sve ono što konzervira postojeća nepovoljna stanja u razvijanju raspodele prema radu i u društvenom karakteru svojine. Naročito je tu bitno obezbediti sprečavanje daljeg opadanja vrednosti sredstava u društvenoj svojini, odnosno sprečavanje prelivanja te vrednosti u dohodak i potrošnju. To pitanje je najtešnje povezano sa problemom realnog utvrđivanja i iskazivanja troškova i, dalje, ličnih dohodaka i cena proizvoda.

Od ne manjeg je značaja i pitanje kako obezbediti da sredstva u društvenoj svojini ostvaruju funkciju angažovanja sveg raspoloživog (u društvu kao celini) živog rada, da se postigne puna zaposlenost rada, da se svim ljudima koji mogu i hoće da rade omogući adekvatan pristup društvenom kapitalu. Ovo pitanje je svakako tesno povezano sa problemom akumulacije, proširene reprodukcije društvenog kapitala, valorizacijom kvaliteta upotrebe društvenih sredstava, mogućnostima da se ta valorizacija ostvaruje preko takozvane cene upotrebe društvenih sredstava[1], zatim sa pitanjem pokretljivosti društvenih sredstava, njihovom koncentracijom i alokacijom (Jugoslavija je u 70-im i 80-im godinama po mnogo čemu jedina privreda u svetu koja se suočava sa problemima razdrobljavanja, dezintegracije, pa i atomizacije — usitnjavanja privrednih subjekata), pitanjem kriterija investicija, tržišno-planskog karaktera privrede itd. Pri svemu tome, društveni karakter svojine mora obezbeđivati da se raspodela ličnih dohodaka uz pomoć korišćenja društvenog kapitala vrši samo prema radu, a planski karakter privrede bi morao obezbeđivati podudarnost rada i društveno priznatih rezultata rada, realizaciju principa — za isti rad isti dohodak.

Nisu retke ocene da su sredstva za proizvodnju u 70-im i 80-im godinama sve više gubila društveni karakter. Previše su zanemarivane činjenice da dohoci organizacija udruženog rada imaju različite izvore, zatim činjenica da sredstva za proizvodnju još uvek nisu i ne mogu biti, kako to misle neki jugoslovenski teoretičari, sasvim pogrešno se pri tome pozivajući na Marksa, puki fizički uslovi proizvodnje, već moraju imati karakteristike društvenog kapitala, naročito onu karakteristiku da se kapital mora oplođavati, povećavati, između ostalog i zato da bi se samoupravljanje razvijalo (a jedna od pretpostavki toga razvoja jeste i stalni razvoj materijalnih proizvodnih snaga). Socijalizam svakako mora stvarati uslove da se stalno sve veći broj ljudi uključuje u rad i samoupravljanje.

Sigurno je da je u Jugoslaviji danas izraženo izvesno zaoštravanje određenih ekonomskih i društvenih problema i protivreč-

[1] Koncepciju cene upotrebe društvenih sredstava najviše je razvio Ivan Maksimović u knjizi *Teorijske osnove društvene svojine*, Beograd, 1975.

Digitized by Google

nosti, a koje upućuju na nužnost sagledavanja puteva kako da se te protivrečnosti prevazilaze.

Ustav SFRJ iz 1974. godine u svojim osnovnim načelima utvrđuje obavezu radnika da »obezbeđuju razvitak materijalne osnove sopstvenog i društvenog rada«. Ova obaveza precizirana je članom 15. Ustava: »U ostvarivanju prava rada društvenim sredstvima, radnici u udruženom radu uzajamno su odgovorni da se, u svom zajedničkom i opštem društvenom interesu, tim sredstvima društveno i ekonomski celishodno koriste i da ih, kao materijalnu osnovu svog i ukupnog društvenog rada, stalno obnavljaju, uvećavaju i unapređuju...« Pored niza drugih odredbi Ustava, izdvaja se po svom značaju i jedna koja bi se mogla tretirati kao obaveza društva prema radnicima: »Zajamčuju se svakom radniku u udruženom radu društvenim sredstvima lični dohodak i druga prava po osnovu rada najmanje u visini, odnosno obimu koji obezbeđuju njegovu materijalnu i socijalnu sigurnost« (član 22).

Dugoročni program ekonomske stabilizacije takođe sadrži niz značajnih elemenata za unapređenje odnosa u raspodeli dohotka, između ostalih: »sredstva za ličnu i zajedničku potrošnju radnika ne mogu biti u direktnoj zakonitoj srazmeri s veličinom ostvarenog dohotka, pa ni čistog dohotka«, pri čemu se ukazuje na to da se dohodak ostvaruje na osnovu delovanja zakonitosti tržišta, te da se u njegovom raspoređivanju moraju imati u vidu i uslovi u kojima se stvara.[2] »Nova vrednost u društvenoj proizvodnji ne stiče se kao dohodak pojedinih organizacija udruženog rada na istim osnovama na kojima se zasniva raspodela prema radu«[3], odnosno dohodak organizacija udruženog rada ne stiče se samo po osnovu njenog rada nego i po osnovu položaja tih organizacija na tržištu (monopolskog, na primer) itd. Imajući sve ovo u vidu, u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije se pojavio sasvim opravdan zahtev da »raspodela dohotka nije i ne može biti slučajan, već mora biti društveno uređen odnos, u kome sredstva za lične dohotke nisu proizvoljno određena veličina, a ni sredstva za razvoj materijalne osnove rada ne mogu se smatrati ostatkom dohotka u smislu nekakvog reziduuma, nego... jednim od najvažnijih elemenata upravljanja radnika poslovanjem osnovnih i drugih organizacija udruženog rada«[4]. Možda bi bilo dobro da je Dugoročni program ekonomske stabilizacije u poslednjem od navedenih stavova išao i korak dalje, time što bi naglasio ne samo upravljanje radnika poslovanjem organizacija udruženog rada nego i celinom sistema udruživanja rada, pa i šire — celinom sistema društvene reprodukcije. Time bi se onda moralo ukazati i na sredstva, instrumente koje radnici indivi-

[2] Zaključni deo Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, Sarajevo, 1983, str. 85.

[3] Isto, str. 86.

[4] Isto, str. 86—87.

Digitized by Google

dualno i kolektivno mogu i moraju koristiti za ovladavanje celinom sistema društvene reprodukcije.[5]

Iz Ustava SFRJ, Zakona o udruženom radu i Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije nedvosmisleno proizlazi da odnosi u raspodeli dohotka moraju biti društveno regulisani. Osnovna slabost koja je ispoljavana u tim odnosima bila je u tome što »u raspoređivanju dohotka najčešće nije dat odgovarajući značaj efektima koji se postižu sredstvima angažovanim u ostvarivanju dohotka, iako je Ustavom SFRJ i Zakonom o udruženom radu kao osnova izdvajanja sredstava za ličnu i zajedničku potrošnju radnika izričito utvrđen, uz doprinos ostvarivanju dohotka tekućim radom, i doprinos koji radnici daju ulaganjem društvenih sredstava, tj. efekat koji postižu upravljanjem sredstvima u organizaciji«. Utoliko je ovaj problem značajniji što, kako se to konstatovalo i u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije, »efikasnost korišćenja sredstava, koja su oskudan faktor proizvodnje i razvoja, zabrinjavajuće je niska i, naročito poslednjih godina, u trendu stalnog opadanja. Iako je to u najvećoj meri posledica odlučivanja o proširenoj reprodukciji mimo radnika, van sumnje je da ni radnici nisu motivisani da se suprotstavljaju tome ako efikasnost korišćenja sredstava nije osnova od koje zavisi kolika mogu biti sredstva izdvojena iz dohotka za njihovu ličnu i zajedničku potrošnju.«[6]

Organski sastav sredstava jedan je od bitnih faktora koji utiče na veličinu dohotka organizacija udruženog rada. Zato se o njemu mora voditi računa u društvenom regulisanju raspodele dohotka. Kada to ne bi bio slučaj, onda bi zakonito dolazilo do toga da se za isti kvalitet i kvantitet rada u različitim organizacijama udruženog rada ostvaruju različiti lični dohoci, što bi stalno vodilo neostvarivanju principa raspodele prema radu.

Naročito je važno uspostavljati adekvatnije veze između raspoređivanja dohotka u organizacijama udruženog rada i proporcija u raspodeli nacionalnog dohotka koje se utvrđuju društvenim planiranjem. Bez takvih veza navedene proporcije se ne mogu ostvarivati, pa time ni planovi. Dohodak nije rezultat rada samo radnika u konkretnoj organizaciji udruženog rada koja ga ostvaruje, nego i ukupnog društvenog rada sredstvima koja su u društvenoj svojini, po opredeljenjima iz Ustava i drugih os-

---

[5] Mogućnosti, dometi individualnog i kolektivnog delovanja radnika a ne jedno od najkontroverznijih područja pokušaja marksističkog zasnivanja teorije i prakse socijalizma. Naročito u *Nemačkoj ideologiji* Marks ukazuje na to da je »prisvajanje celine sredstava za proizvodnju... uslovljeno individuama koje ga vrše«, ali dodaje da su »jedino današnji proleteri, potpuno isključeni iz svake lične aktivnosti, u stanju da ostvare svoju potpunu ličnu aktivnost, koja više ne poznaje ograničenja (ovo je najproblematičnije — I. S.) i sastoji se u prisvajanju celine proizvodnih snaga i u *povezanom (kurziv* — I. S.) razvoju *celine* (I. S.) sposobnosti« (francusko izdanje Molitorovog prevoda, ed. A. Costes, str. 242).

[6] DPES, str. 88.

Digitized by Google

novnih normativnih akata društva. Ako se sa normativnog pređe na stvarno, onda bi po mnogo čemu sudeći dominantni oblik svojine u Jugoslaviji bila radno-kolektivna (grupna), uz ostatke decentralizovano-državne, a ne društvena svojina. Istorijski smisao socijalizma, naročito samoupravnog, jeste eliminacija otuđivanja rada od kapitala, njihova integracija, što se samo delimično ostvaruje preko radno-kolektivne i decentralizovano-državne svojine. Sa jačanjem udruživanja rada i sredstava između radnih kolektiva, radno-kolektivna i decentralizovano-državna svojina postepeno prerastaju u društvenu. Naročito sa tog aspekta, mnogo je pravilnije govoriti o podruštvljavanju svojine, a ne o društvenoj svojini, o udruživanju rada, a ne o udruženom radu, o socijalizmu kao procesu, a ne ostvarenju. Naravno, ovde je od najbitnijeg značaja pronalaziti sredstva kojima se navedeni proces može ubrzavati.

Ostvareni dohodak ne može biti jedini pokazatelj rezultata rada radnika u organizacijama udruženog rada niti jedini pokazatelj uspešnosti poslovanja tih organizacija. Otuda je u Zakonu o udruženom radu utvrđeno više (osam) navedenih pokazatelja (u članu 140). No odnosi između tih pokazatelja protivrečni su (na primer, kod prva dva pokazatelja — dohotka po radniku (I) i dohotka u odnosu na prosečno korišćena sredstva (II) — prvi može u jednoj organizaciji biti povoljniji nego u drugoj a da sa drugim pokazateljima bude obrnuto). Zbog toga je nužno doći do sintetičkog pokazatelja uspešnosti rada radnika i poslovanja organizacija udruženog rada, jer jedino takav pokazatelj može da služi za međusobno upoređivanje rezultata različitih organizacija (ili istih organizacija u različitim periodima).

Dohodak prvenstveno mora da služi, s jedne strane, zadovoljenju ličnih i zajedničkih potreba radnika i, s druge, potrebama razvoja organizacija udruženog rada i društva kao celine. Zato je i nužno dohodak raščlaniti na njegove navedene dve namene i stavljati svaki od njegova dva dela u odnose prema osnovama kojima ti delovi služe, to jest prema potrebama koje ti delovi treba da zadovolje. Stoga su u Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije ispravno utvrđena dva pokazatelja: bruto ličnog dohotka po radniku i akumulacije u odnosu na prosečno korišćena sredstva.

Za društvo kao celinu nužno je utvrditi optimalne proporcije bruto ličnog dohotka (po radniku) i akumulacije (u odnosu na prosečno korišćena sredstva). To se mora činiti planovima. Upoređujući odgovarajuće veličine u organizacijama udruženog rada sa društveno-planski utvrđenim može se konstatovati i koliko je raspoređivanje dohotka u organizacijama društveno opravdano. Po sebi se razume da se društveno-plansko određivanje navedenih proporcija mora ostvarivati samoupravnim putevima.

Iz svega iznetog proizlazi da bi lični dohoci mogli u organizacijama udruženog rada biti veći ili manji od društveno-planski utvrđenih samo u zavisnosti od toga da li je i akumulacija veća ili manja od društveno-planski utvrđenog optimalnog njenog iz-

Digitized by Google

nosa, odnosno prosečnih veličina za društvo i privredu kao celine, naravno akumulacija u odnosu na korišćena sredstva. Naravno, pri svemu ovome moraju se, takođe, uzeti u obzir različite složenosti radova i različiti uslovi u kojima se oni obavljaju. Reč je o potrebi i nužnosti društveno opravdanog vrednovanja rada, živog i minulog, o vrednovanju stvarnih doprinosa ove dve vrste rada.

Akumulacija »kao pozitivna veličina određena je samo razlikom između ukupnog dohotka i ličnih dohodaka utvrđenih u skladu sa načelom raspodele prema radu«[7]. Otuda se Dugoročni program ekonomske stabilizacije ispravno zalaže za to da u raspodeli natprosečnog dohotka rast akumulacije bude relativno veći od rasta sredstava za lične dohotke, odnosno da pri raspodeli dohotka manjeg od prosečnog, opadanje akumulacije bude relativno veće od opadanja sredstava za lične dohotke. Kada je dohodak organizacija udruženog rada (sredstva za lične dohotke) na granici zajamčenih ličnih dohodaka, akumulacije nema.

U Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije uočeno je i zalaganje za to da se lični dohoci sastoje iz dva dela: »jednog dela koji će biti zavisan od individualnog učinka na radnom mestu i drugog koji će zavisiti od efekata upravljanja radom i poslovanjem organizacije«[8]. Ovo bi trebalo da bude jedan od bitnih elemenata razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje, imajući u vidu da je taj razvoj bitno vezan za jačanje ravnopravnosti radnika u raspolaganju sredstvima za proizvodnju. To jačanje mora progresivno isključivati raspolaganje tim sredstvima po grurpnosvojinskom osnovu, a to znači i sticanje dohotka po tom osnovu. Društvena svojina i raspodela prema radu pretpostavljaju jednak društveni položaj radnika, odnosno razlike među njima koje proizlaze samo iz razlika u radu.

Ovakvi odnosi proizvodnje, na postojećem nivou opšteg razvoja proizvodnih snaga, ne mogu se spontano razvijati. Društvena akcija je nužna, naročito akcija na uspostavljanju optimalnog odnosa između sredstava (dohotka) kojima se zadovoljavaju sadašnje potrebe i sredstava (dohotka) kojima se obezbeđuje razvoj privrede i društva, odnosno zadovoljavanje budućih potreba. To, u suštini, znači nužnost uspostavljanja društveno optimalnog odnosa između tekuće potrošnje i akumulacije (buduće potrošnje), između materijalnog podsticanja radnika da maksimalno zadovoljavaju svoje sadašnje potrebe ali i maksimalno obezbeđuju uslove za zadovoljenje svojih i opštih društvenih budućih potreba.

Ostvarivanje optimalnih odnosa između potrošnje i akumulacije je jedan od ključnih problema odnosa između ličnog (grupnog) i društvenog prisvajanja. To ostvarivanje ne može biti prepušteno autonomnim odlukama organizacija udruženog rada, nego se moraju utvrđivati i društvena merila raspodele. Bez toga, društveni karakter svojine, umesto da se razvija, može biti sve

[7] Isto, str. 95.

[8] Isto, str. 99.

Digitized by Google

više ugrožavan. Jugoslovenska praksa pruža dosta argumenata u prilog ovoj tvrdnji. Niska akumulativna i reproduktivna sposobnost privrede jedan je od najbitnijih problema s kojima se Jugoslavija suočava već godinama.

Navedeno zalaganje Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije — da se lični dohoci sastoje iz dva dela — nikako ne znači derogiranje dohotka kao osnovnog motiva privređivanja organizacija udruženog rada. Prvi deo dohotka prvenstveno bi odgovarao ustavnom opredeljenju da svaki radnik ima pravo na lični dohodak »koji obezbeđuje njegovu materijalnu i socijalnu sigurnost«. Taj deo ličnog dohotka mogao bi biti smatran akontacijom i bio bi nadoknađivan iz ostvarenog dohotka, a ukoliko organizacija udruženog rada ne ostvaruje dohodak kojim se navedena nadoknada može realizovati, to bi bio prvi pokazatelj neuspešnosti rada i poslovanja te organizacije i razlog da se preduzmu mere njenog saniranja ili likvidiranja.

Za isplaćivanje drugog navedenog dela ličnog dohotka merilo bi bila ostvarena akumulacija u odnosu na angažovana sredstva, što znači da bi do tog dela ličnog dohotka radnici dolazili samo onda kada uspešno upravljaju društvenim sredstvima, obezbeđuju njihovo uvećavanje — akumulaciju. Tim delom ličnog dohotka izražavao bi se kvalitet odnosa radnika prema društvenim sredstvima, oni bi bili materijalno stimulisani da ta sredstva što racionalnije koriste. Istovremeno bi jačala i zainteresovanost radnika da se akumulacija koristi tako da se i sama može što više prošireno reprodukovati. Akumulacija više ne bi bila, kao što je to dugo bila, takozvana rezidualna stavka u raspodeli dohotka. Pozicija radnika da ne samo raspolažu nego i upravljaju sredstvima, da ih stalno uvećavaju, jačala bi.

Raspodela dohotka mora biti, između ostalog, i u funkciji njegovog stalnog rasta, kojim se obezbeđuje i rast životnog standarda radnika u budućnosti. Bruto lični dohodak po radniku i akumulacija prema angažovanim sredstvima, kao pokazatelju uspešnosti poslovanja, obezbeđuju adekvatno vrednovanje doprinosa tekućim (živim) radom i nužnost oplodnje društvenog kapitala.

Lični dohodak bi trebalo da predstavlja motornu, pokretačku snagu samoupravnog društveno-ekonomskog sistema. U tom sistemu odnos radnik — društvo svakako je od najbitnijeg značaja. Radnik svojim radom treba da doprinosi razvoju društva, ali i društvo mora radniku obezbeđivati uslove za progresivno zadovoljenje njegovih materijalnih i duhovnih potreba. Prvi od navedena dva dela ličnog dohotka mogao bi se tretirati i kao obaveza društva da radniku obezbeđuje izvesni (»normalni«, »egzistencijalni«) nivo materijalne i socijalne sigurnosti, nezavisno od rezultata poslovanja organizacije u kojoj radnik radi. Samoupravna privreda je robna, tržišna, ali i planska, a u uslovima planske privrede poslovanje privrednih organizacija, kojim se ne može obezbediti radnicima ni »normalni« ili »egzistencijalni« lični dohodak, ne bi smelo da bude trajnijeg karaktera.

Digitized by Google

Veliki broj jugoslovenskih ekonomista smatra da se u svakoj socijalističkoj privredi, a to znači i samoupravnoj, mora (društvenim dogovroima, na primer) utvrđivati minimalna stopa akumulacije. Argumenata za ovo shvatanje je više: ako je nužno uvećanje društvenog kapitala, onda se bar minimum toga uvećanja mora društveno obezbeđivati upravo utvrđivanjem obavezne minimalne stope akumulacije (kritika da bi to predstavljalo kršenje samoupravljanja neodrživa je, kao i kritika koja u »propisivanju« minimalne stope akumulacije vidi etatizaciju, pa čak i centralizaciju društvenog kapitala); s obzirom na to da, pored ličnih i zajedničkih potreba radnika, postoje i opštedruštvene potrebe, društvo planski mora utvrđivati optimalni odnos između potrošnje i akumulacije, to jest minimalnu stopu akumulativnosti; Jugoslavija je deo sveta, ona nastoji da se što više uključi u međunarodnu podelu rada, da prati svetski ekonomsko-tehnički progres, a to, između ostalog, znači da se unutar zemlje mora obezbeđivati akumulacija za praćenje navedenog progresa, odnosno, opet, utvrđivati minimalna stopa akumulativnosti; osnovna organizacija udruženog rada je polazni oblik integracije rada i društvenog kapitala, ali svako njeno takozvano zatvaranje, kao i druga — to je derogacija podruštvljavanja svojine i društvene reprodukcije, odnosno, zatim, korak nazad u razvoju socijalizma, a da bi se to odstranilo, nužno je društveno organizovano obezbeđivanje akumulacije; svaka proizvodnja zahteva određena sredstva za proizvodnju, koja su u samoupravnoj privredi robe, imaju svoju vrednost, te nisu »puka oruđa rada« — kapital je novčano izražena vrednost tih sredstava, na čiju oplodnju društvo mora vršiti odgovarajući organizovani uticaj, pri čemu se društvena svojina nad kapitalom institucionalno može operacionalizovati jedino postojanjem kamate na taj kapital, upravo u formi minimalne stope akumulativnosti.

Minimalna stopa akumulativnosti (kamata na društveni kapital kojim raspolažu i upravljaju radni kolektivi) i prvi od navedena dva dela ličnog dohotka mogli bi se tretirati kao izvesna vrsta troškova za kolektive. Razlika između ukupnih prihoda i ukupnih troškova (ponavljamo: u ukupne troškove bili bi uključeni minimalni — garantovani lični dohoci i minimalna akumulacija) — to bi bila dobit (koja bi se raspodeljivala na drugi, »varijabilni« deo ličnih dohodaka i dodatnu, »varijabilnu« akumulaciju).

Osnovni smisao društvenog određivanja minimalne stope akumulativnosti jeste da se obezbedi bar neka minimalna akumulacija. U uslovima kada je akumulacija društvenog kapitala niska, nedovoljna za zadovoljenje opštedruštvenih potreba (zapošljavanje nezaposlenih, praćenje svetskog tehničkog progresa itd.), društveno određivanje minimalne stope akumulativnosti može biti ne samo svrsishodno nego i nužno, posebno u slučajevima kada lični dohoci »jedu« akumulaciju i društveni kapital, društvena svojina se pretače u ličnu i slično. No u normalnim uslovima društveno određivanje minimalne stope akumulacije može biti

Digitized by Google

nepotrebno: obezbeđivanje uslova da drugi od navedena dva dela ličnog dohotka zavisi od akumulacije (veća izdvajanja za akumulaciju — veći »varijabilni« deo ličnog dohotka, i obrnuto) normalno bi trebalo da vodi tome da radnici budu zainteresovani za stvaranje što veće akumulacije, jer im to, znači, obezbeđuje i veći lični dohodak. Minimalna stopa akumulativnosti kao društveno određena veličina mogla bi tada da igra ulogu »cene u senci« — društveno određenog optimuma (ili minimuma) akumulacije koji se ne bi »nametao« radnim kolektivima ali bi služio kao pokazatelj koliko je stvarno formirana akumulacija (u kolektivima i društvu kao celini) u skladu sa društveno utvrđenim optimumom (minimumom). U svakom slučaju na mnoga pitanja potrebno je davati celovitije odgovore. Najpre na pitanja: koja je to optimalna (ili minimalna) stopa akumulativnosti; kako utvrđivati optimalni iznos »garantovanog« ličnog dohotka?

Da bi se na ova pitanja odgovorilo, neophodno je šire sagledati složenost problema ekonomskih optimuma. Ovde samo postavljamo još dva pitanja: (1) koliko je utvrđivanje prvog od dva navedena dela u skladu sa socijalističkim samoupravljanjem; (2) kako bi se uspostavljali odnosi između drugog od navedenih delova ličnog dohotka i akumulacije?

Odgovor na prvo od navedenih pitanja potražićemo u teorijskim gledanjima na socijalističku privredu, odgovor na drugo — u praksi.

Treći deo svog čuvenog dela *Kapitalizam, socijalizam i demokratija* Šumpeter počinje pitanjem: »Može li socijalizam funkcionisati?« Odmah odgovara: »Naravno da može.« On socijalizam definiše kao »institucionalni sistem u kojem je kontrola nad sredstvima za proizvodnju i samom proizvodnjom *poverena* centralnoj vlasti — ili, kako to možemo reći, »u kojem, kao stvar principa, ekonomski poslovi društva pripadaju javnoj a ne privatnoj sferi«[9]. Istakli smo u ovoj rečenici reč »poverena« jer ona ukazuje na to da socijalizma ne može biti bez demokratije, demokratskog poveravanja nekih ekonomskih i drugih društvenih funkcija određenoj vlasti. »Vlast radničke klase« i anarhija — više su antipodni nego sinonimni. Šumpeter se opredelio za navedenu definiciju jer ona, po njegovim rečima, »isključuje cehovski socijalizam, sindikalizam i druge tipove«, odnosno isključuje postojanje mnoštva sasvim autonomnih jedinica od kojih bi svaka zastupala samo svoj sopstveni interes, što bi »u znatnoj meri doprinelo ponovnom stvaranju antagonizama kapitalističkog društva«. Naravno, i po Šumpeteru, kao jednom od najobrazovanijih i najkreativnijih ekonomskih teoretičara XX veka, centralna vlast nije apsolutna, naročito ne u smislu da sve značajne inicijative pripadaju samo njoj. Naprotiv. On objašnjava da uprava mora da podnese svoje planove kongresu ili skupštini, da možda mora postojati i neka vrsta nadzorne ili kontrolne vlasti, »neka

[9] J. Šumpeter, *Kapitalizam, socijalizam i demokratija*, Beograd, 1960, str. 244.

Digitized by Google

vrsta *cour des comptes*«, koja treba da ima i pravo stavljanja veta na pojedine odluke uprave. I po Šumpeteru izvesna sloboda akcije mora biti ostavljena. Efikasnost ne trpi ni neobuzdane ambicije delova celine, niti neobuzdanu vlast upravljača. U suštini, Šumpeter ispravno uočava nužnost uspostavljanja optimalnog odnosa između centralizacije i decentralizacije. Iz tog odnosa treba da proizlazi davanje odgovora na navedena pitanja.

Koliko bi se lični dohoci prema izloženom konceptu mogli tretirati kao nekakav povratak platama ili čak najamninama?

Po Mandelu, jednom od svakako najznačajnijih marksističkih ekonomista XX veka, »argument prema kojem najamnina više ne postoji od momenta kada postoji kolektivno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, ‚pošto radnik ne može sam sebi prodati svoju radnu snagu', goli je sofizam... Radnik može prodati kolektivu kojem pripada svoju radnu snagu, individualno vlasništvo. Obaveza da se izvrši ova prodaja kako bi se obezbedila nužna sredstva za izdržavanje svedoči o zadržavanju najamnine istovremeno sa stanovišta forme akta razmene (prodaja za određenu novčanu cenu) i njenog sadržaja (radnik prodaje jedinu robu kojom raspolaže, a čiju upotrebnu vrednost ne može sam upotrebiti, da bi mogao da stekne druge robe, čija je upotrebna vrednost neophodna za njegovo održanje i održanje njegove porodice, a koje on ne može steći bez razmene)«[10].

Sigurno je da je navedena Mandelova misao sasvim neprihvatljiva za neke jugoslovenske teoretičare, posebno za one koji smatraju da se u socijalizmu jedino može govoriti o tržištu roba, a nikako o tržištu rada i kapitala. Koliko u idejama tih ekonomista ima, da upotrebimo Mandelov izraz — sofizma, pitanje je koje ostavljamo po strani, podsećajući samo da reč *sofizam* ima različita značenja: zavaravanje, zavođenje, izvrtanje istine, izvođenje lažnih zaključaka (Kant je sofistikacijama čistog uma nazivao zaključke čistog uma koji ne sadrže empirijske primese i pomoću kojih oni što nešto znaju stvaraju zaključke o nečemu što ne znaju, a ipak tim zaključcima pridaju kvalitet objektivne realnosti; Kant to naziva i sofističkim opsenama čistog uma) itd.

Bitnije je ispravno Mandelovo ukazivanje na činjenicu da u savremenom kapitalizmu, prvenstveno pod uticajem snažnog radničkog pokreta, individualna najamnina nije više jedina forma plaćanja rada. Pored nje, pojavljuje se i društvena najamnina. To su sva davanja koja društvo obezbeđuje jedinki, nezavisno od onoga što ona sama stvara. Postojanje te kategorije u kapitalizmu upućuje na to da ona utoliko pre mora postojati u socijalizmu, bez obzira na nazive koje može dobiti: prvi deo ličnog dohotka (u izloženom konceptu) ili neki drugi.

Vratimo se sada na pitanje utvrđivanja odnosa između ličnih dohodaka i akumulacije.

---

[10] E. Mandel, *Rasprava o marksističkoj ekonomiji*, tom II, Sarajevo, 1967, str. 312.

Digitized by Google

Prema Nacrtu društvenog dogovora o osnovama za samoupravno uređivanje odnosa u sticanju i raspodeli dohotka u SR Srbiji iz aprila—maja 1985. godine, odnos između ličnih dohodaka i akumulacije trebalo bi da bude utvrđivan na sledeći način:

»OOUR koja ostvaruje veću stopu akumulativnosti od privrede Republike, za svaki indeksni poen ostvarene veće stope akumulativnosti u indeksu od 100 do 130 može imati i srazmerno veće lične dohotke i zajedničku potrošnju po radniku u odnosu na prosek u privredi Republike;

OOUR koja ostvari stope akumulativnosti u indeksu iznad 130 u odnosu na prosek privrede Republike treba da ostvari progresivno veću stopu akumulativnosti od visine ličnih dohodaka i zajedničke potrošnje po radniku u odnosu na prosek privrede Republike;

OOUR koja ostvari manju stopu akumultaivnosti od proseka privrede Republike treba da ostvari manje lične dohotke i zajedničku potrošnju po radniku od proseka privrede Republike, po pravilu, najmanje za 0,3 (alterativa: 0,4) indeksna poena za svaki indeksni poen manje stope akumulativnosti u odnosu na prosek privrede Republike.«[11]

Da li su utvrđeni odnosi najbolji, praksa će pokazati. U svakom slučaju, nacrt navedenog dogovora predstavlja izvestan korak napred u odnosu na dosadašnju praksu i sistem. Ocenjen je čak i kao »konačan raskid sa svešću da se raspodela može potpuno decentralizovati, da će radnici u svakoj organizaciji, vođeni dugoročnim, istorijskim interesima, jednaku brigu posvećivati akumulaciji i ličnim dohocima. Uostalom, ako je svojina društvena, moraju da postoje i neka društveno određena pravila raspolaganja njome«[12].

Upravo u pronalaženju sklada između društveno određenih uslova sticanja i raspodele dohotka, s jedne strane, i tržišnog formiranja cena (i proizvodnje za tržište), s druge, socijalistička samoupravna privreda treba da nalazi neke od svojih glavnih optimuma. No obe navedene »strane« moraju se temeljnije istražiti. U tim istraživanjima morala bi biti data analiza nekih od glavnih problema tržišnog formiranja cena i ekonomije zasnovane na tržišnom načinu privređivanja, zatim, ne manje značajna, analiza nekih mogućnosti planiranja ekonomskih tokova.

Za planiranje je bitno ne samo određivanje ciljeva koji se žele ostvariti u nekom periodu, a kakvo je planiranje uglavnom zastupljeno u jugoslovenskoj praksi, nego i određivanje sredstava za realizovanje planskih ciljeva.

Jedno od tih sredstava, uz niz drugih, jeste »cena rada« — kategorija za koju neki jugoslovenski autori misle da nikako ne bi mogla biti u skladu sa samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima.

---

[11] »Skupštinski pregled«, br. 282, 12. IV 1985.

[12] Iz diskusije Lj. Madžara o Nacrtu dogovora, rasprava koju su organizovali Savez sindikata i Savez ekonomista Srbije, 13. maja 1985.

Digitized by Google

Dosledno tretiranje dohotka, onako kako je on definisan Zakonom o udruženom radu (član 48: »Dohodak se... stiče... kad se iz ukupnog prihoda naknadi vrednost materijalnih sredstava utrošenih u celini u procesu reprodukcije /materijalni troškovi/ i obezbedi reprodukcija stalnih sredstava za proizvodnju i drugih sredstava rada /troškovi amortizacije/«), delimično je ekonomski protivrečno. S obzirom na takvo tretiranje, ispalo bi da je i neka infinitezimalna razlika između ukupnog prihoda i navedenih troškova (materijalnih i amortizacionih) — dohodak. Na primer: privredni subjekt je ostvario ukupan prihod od 1 milijarde dinara, a troškovi (materijalni i amortizacioni) mu iznose 999,999.999 dinara. Znači, ostvaren je dohodak — u iznosu 1 dinar. Radni kolektiv posluje »uspešno« — ostvaruje dohodak.

Šta bi za radnike, radne kolektive i društvo značio takav dohodak? Ni za koga on ne bi mogao biti prihvatljiv.

Dohodak mora obezbediti bar prostu reprodukciju radne snage, a suštinski i proširenu, naročito u postojećim jugoslovenskim uslovima izražene nezaposlenosti i svetskim uslovima nužnosti praćenja ekonomsko-tehničkog progresa. Navedene odredbe Ustava SFRJ (naročito članovi 15. i 22) upućuju na nužnost tih i takvih reprodukcija.

U jugoslovenskoj privrednoj praksi veličina takozvanog ostatka dohotka, a to je onaj deo dohotka (ukupnog) koji ostaje pošto se izdvoje sredstva za razne doprinose društvenoj zajednici i drugi, zatim sredstva fondova organizacija udruženog rada i lični dohoci (isplaćeni), ta veličina je već bitan pokazatelj uspešnosti rada i poslovanja. Taj »ostatak dohotka« implicira da je sve ono što je mimo njega neka vrsta troškova, a sam taj »ostatak« — neka vrsta dobitka, »dobiti«. Kalkulativno, ta dobit odgovara kategorijama dobiti u drugim društveno-ekonomskim sistemima. Između samoupravnog i tih drugih društveno-ekonomskih sistema, naravno, postoje i opstoje mnoge bitne razlike, ali i sličnosti, naročito one u vezi s objektivnim ekonomskim zakonitostima. Jedna od tih zakonitosti, krajnje uprošćeno iznete, jeste da se iz ekonomskih aktivnosti nešto mora *dobiti*, mora se ostvariti neka *dobit*. Dobit u kapitalizmu prisvajaju vlasnici sredstava za proizvodnju, u etatističkim sistemima privređivanja o dobiti odlučuje prvenstveno država, u samoupravnom sistemu dobit prisvajaju (o njenoj raspodeli odlučuju) udruženi proizvođači.

Koliko bi prihvatanje kategorije dobiti moglo uprostiti razvoj socijalizma, shvaćenog kao prelaz iz kapitalizma (i njegove ekonomije) u besklasno, komunističko društvo?

Analiza navedenog pitanja traži odgovore i na sledeća: Kakve su realne mogućnosti ubrzanja prelaza iz kapitalizma u komunizam? Kojim putevima se to ubrzanje može postizati?

Ova pitanja pak upućuju na sledeće: koliko politika može biti način ostvarivanja navedenog ubrzanja? Da bi se odgovorilo na ovo, nužno je analizirati odnos subjektivnog političkog (i objektivnog ekonomskog), iako je ovako određeni odnos prilično pojednostavnjen.

Digitized by Google

Sigurno je da su odnosi politike i ideologije, s jedne, i ekonomije i njenih zakonitosti, s druge strane, izričito protivrečni, naročito kada je reč o socijalističkim društvima. Da li u socijalizmu primat treba da imaju ekonomija i njene zakonitosti, ili politika koja najčešće rezultira iz izvesne ideologije? Pitanje je, naravno, postavljeno previše pojednostavnjeno, no činjenica je da se ono pojavljivalo u mnogim socijalističkim praksama (iz Staljinovih i Mao-Cedungovih radova može se zaključiti da su oni, na primer, bili za primat politike nad ekonomijom; Jugoslavija je bila tokom 50-ih godina prva socijalistička zemlja koja je htela da krene putem potpunijeg uvažavanja ekonomskih zakonitosti).

U 80-im godinama jugoslovenski privredni sistem predmet je mnogobrojnih kritika. U njima se ističe da je taj sistem delom više zasnovan na doktrinarnim vizijama budućnosti koja bi se htela ostvariti nego na istorijskim realnostima. Ima i onih teoretičara koji smatraju da bi postojeći jugoslovenski ekonomski sistem trebalo transformisati polazeći od neke vrste akcionarskih i radničkih preduzeća, jer socijalizam još ne može da bude ništa drugo nego »intervencija u građansko društvo«. Naravno, uvek se postavlja pitanje mere — kolika, kakva ta intervencija može biti.

Nije samo jugoslovenski privredni sistem predmet kritika nego i isti ti sistemi većine drugih socijalističkih zemalja. Ferenc Havaši je na nedavno održanom 13. kongresu Mađarske socijalističke radničke partije kritikovao »socijalizam zasnovan na revolucionarnim iluzijama« i zastupao shvatanje da socijalizam treba da se temelji na robnonovčanim odnosima, koji se regulišu planom, pri čemu cene roba mogu odstupati od njihove vrednosti, samo se mora biti spreman na posledice do kojih dolazi zbog tih odstupanja. Na pitanje: može li socijalizam bez privatnika? — jedan istaknuti mađarski ekonomista je odgovorio: Možda će nekada moći, ali sada — ne. Nije više reč samo o tome da socijalističke zemlje »otvaraju vrata« tržištu nego do takvih otvaranja dolazi i prema privatnoj inicijativi, privatnoj privredi, gde se dobit kao motivacija privređivanja svakako ne može osporavati. Čuveni Lenjinov stav — da je »društveno vlasništvo kičma socijalizma« — u više socijalističkih zemalja modifikuje se u stav da društveno vlasništvo jeste kičma socijalizma, ali se organizam ne sastoji samo od kičme.

Kina je, na primer, dugo bila jedan od bastiona dogmatskog gledanja na puteve razvoja socijalističkih ekonomija. Malo je zemalja u svetu u kojima je u poslednjih nekoliko godina došlo do tako značajnih ekonomsko-teorijskih i praktičnih preispitivanja kao što je to slučaj sa Kinom. U jednom od brojeva s početkom 1984. godine dnevnik KP Kine »Ženmin žibao« se obračunava sa »nekim drugovima koji su stalno zabrinuti da će se privrednom reformom odstupiti od socijalističke orijentacije. Ti drugovi poistovećuju tržišne regulative i konkurenciju među pre-

Digitized by Google

duzećima sa kapitalizmom[13], nagrađivanje prema radu sa kultom novca, odstupanje od uravnilovke sa nazadovanjem, a odgovarajući razvoj privatne privrede sa izdajom sistema javnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju«. Reforma kineske privrede prvenstveno je zamišljena kao unošenje tržišnih regulativa u centralnoplanski sistem, davanje veće autonomije preduzećima i provincijama u odnosu na državu i centar, davanje zemlje seljacima u najam kao odstupanje od prinudne kolektivizacije. Otpori privrednoj reformi u Kini prvenstveno potiču, po samim kineskim ocenama, od »produženog levičarenja koje odbija da ustaljene modele suoči sa praksom«, pri čemu se malo gde u svetu toliko insistira na tome da je praksa jedini kriterij istine, koliko se to poslednjih godina čini u Kini. I to je jedan od razloga što zbivanja u Kini nailaze na sve veće odobravanje ne samo u njoj nego i u nizu drugih zemalja sveta.

Verovatno je Jugoslavija, posebno sa svojim privrednim sistemom razvijanim u razdoblju 1950—1952. godine, bila jedna od inspiracija za reforme koje se u Kini preduzimaju u 80-im godinama. No po mnogo čemu bi Kina sada mogla biti jedna od inspiracija za reforme koje bi trebalo preduzimati u Jugoslaviji, posebno kada je reč o nužnosti antidogmatizma u razvoju ekonomije.

Na Zapadu, pored različitih, u suštini, konzervativnih pogleda na ekonomiju (kao što su »reganomika«, »tačerizam« i drugo), ima i značajnih pokušaja postepenih socijalističkih transformacija nekih kapitalističkih društava, naročito u Zapadnoj Evropi. Jaki su procesi temeljnih preispitivanja društvene racionalnosti i dometa kapitalističkih »mešovitih« ekonomija, ali i centralističko-planskih privrednih sistema istočnoevropskih zemalja. U svemu ovome sve je manje onih koji bi smatrali da su dobit i socijalizam inkompatibilni.

No, i pored navedenih procesa, u socijalističkim zemljama, u nekima više — drugima manje, još ima dosta odbojnosti prema ekonomskim kategorijama koje se nasleđuju iz kapitalizma, kategorijama kao što su preduzeće, kapital, dobit itd. U Jugoslaviji, preciznije, u nekim delovima njene ekonomsko-političke misli, te odbojnosti ima čak i više nego u nekim drugim socijalističkim zemljama. Diskusije o dobiti, tržištu, kapitalu itd. često su više pod pritiskom etičko-ideoloških nego naučnih stanovišta; kod pojedinih učesnika u tim diskusijama više ima odanosti ideološkim načelima nego naučno utvrđenim činjenicama.

---

[13] Žan Marabini smatra da će dobit kao ekonomska kategorija postojati u Sovjetskom Savezu i tokom 2000. godine: »Da li time (uvođenjem dobiti kao pokazatelja uspešnosti rada preduzeća u socijalističkoj privredi — I. S.) socijalizam postaje bliži kapitalizmu? Isto toliko koliko i uvođenje plana u kapitalističko preduzeće to preduzeće transformiše u socijalističko. Bitno je za šta se dobit koristi, da li za dalje bogaćenje vlasnika sredstava za proizvodnju ili za dobrobit samih proizvođača i društva u celini« (J. Marabini, *U.R.S.S. en l'an 2000*, Pariz, 1965).

Digitized by Google

Ti ekonomisti kao da ponekad zanemaruju jednu jednostavnu činjenicu: da se klasno društvo ne može »preko noći« preobraziti u besklasno. Marks je, naročito u *Kritici Gotskog programa*, ukazivao na to da u prvoj fazi razvoja komunističkog društva (ta faza se najčešće izjednačava sa socijalizmom) društvo još nije slobodno od mnogih tragova staroga, kapitalističkog društva. Posebnu pažnju Marks je tu posvećivao pitanjima raspodele, objašnjavajući da će se raspodela u nižoj i višoj fazi komunističkog društva bitno razlikovati. Po njemu, u prvoj fazi »imamo posla s komunističkim društvom ne onakvim kakvo se razvilo na svojoj vlastitoj osnovi, nego obrnuto, onakvim kakvo ono upravo izlazi iz kapitalističkog društva; s komunističkim društvom, dakle, koje *u svakom pogledu*, u ekonomskom, moralnom, duhovnom, nosi u sebi tragove starog društva *iz čije utrobe izlazi*« (kurziv — I. S.). Upravo zbog ovoga se raspodela u nižoj fazi komunizma (u socijalizmu) ne može vršiti po principu »svakome prema potrebama«, nego samo po principu »svakome prema radu«, a drugi od ovih navedenih principa — raspodela prema radu — po samom Marksu, burožaskog je karaktera. Zbog svega toga, socijalizam mora biti shvaćen kao proces progresivnog, tranzicionog kretanja napred, kao uređenje u kojem društvo svesno izgrađuje elemente budućeg, komunističkog poretka, ali koje još sadrži i elemente pređašnjeg, buržoaskog društva. Ti elementi su roba, novac, preduzeće, dobit i drugi.

Jedno od pitanja o kome je najviše raspravljano u jugoslovenskoj ekonomskoj teoriji je i ono o opštoj ravnotežnoj ceni u socijalističkoj samoupravnoj privredi. Ako se ima u vidu da je jedna od koncepcija o normalnoj ceni ona o dohodnoj ceni kao »istorijskom preobraženom obliku zakona vrednosti koji odgovara socijalizmu«[14], da je ta koncepcija izvedena iz određenih premisa o ponašanju samoupravnih proizvođača, treba se složiti sa jednom drugom koncepcijom, više puta ponavljanom[15], koncepcijom da »dohodna cena... nije ništa drugo do nedovoljno razvijena cena proizvodnje«, pri čemu, svesno ne ulazeći u svu kompleksnost problema, imamo u vidu dohodnu cenu formulisanu samo kao zbir materijalnih troškova proizvodnje i prosečnog dohotka.[16] To istovremeno znači naše prihvatanje koncepcije takozvane specifične cene proizvodnje, sa njenim, po našoj oceni, dvema najbitnijim karakteristikama, da ona »u sebi sadrži dva uravnotežena elementa — lične dohotke i akumulaciju«[17], i da ona »ide dalje od opšteg pojma dohotka i traži da se utvrde pravila raspodele

[14] M. Korać, *Teorija socijalističke robne proizvodnje*, »Naša stvarnost«, br. 12/1962, str. 600.

[15] Vidi: Z. Pjanić, *Problemi formiranja cena*, »Naša stvarnost«, br. 3/1963. str. 296; *Teorija cena*, Beograd, 1972, str. 428.

[16] Vidi: M. Korać — T. Vlaškalić, *Politička ekonomija*, Beograd, 1966, str. 312.

[17] Z. Pjanić, *Robna privreda u samoupravnom sistemu*, str. 87.

Digitized by Google

njegova dva posebna dela — ličnih dohodaka (ili potrošnja radnih ljudi) i akumulacije, ne zbog nekih subjektivnih razloga normativne prirode, već zato što to proističe iz objektivnih svojstava samoupravne tržišne privrede«[18].

Jedna se, međutim, pretpostavka specifične cene proizvodnje može ozbiljno dovoditi u pitanje. To je pretpostavka o mobilnosti proizvodnih činilaca. Ona je mnogo čime limitirana, između ostalog i prisustvom monopolskih i oligopolskih privrednih struktura. Iz ovoga proizlazi da premisa koncepcije specifične cene proizvodnje, ona o slobodi ljudi da sami biraju svoje zanimanje i radno mesto, odnosno premisa o mobilnosti rada, zanemaruje činjenicu da mnoštvo faktora, i to pre neekonomske nego ekonomske prirode, ometa savršeno kretanje rada motivisano ekonomskim pobudama. No sama logika socijalističke samoupravne privrede pretpostavlja slobodno kretanje rada. Takođe, ista ta logika pretpostavlja kretanje društvenih sredstava prema ekonomski najunosnijim plasmanima, tako da polaziti od premise »neznatne« ili veoma ograničene mobilnosti akumulacije ne bi odgovaralo suštinskoj potrebi izgradnje jedne celovite teorije, što, naravno, ne znači da u toj teoriji treba zanemarivati sve ono što ograničava mobilnost proizvodnih činilaca. U tom smislu i koncepcija specifične cene proizvodnje, kao »krajnje konsekvence slobodnih ekonomskih tokova«, u kojoj se nalaze »dva uravnotežena elementa — lični dohoci prema kvalitetu i kvantitetu rada i akumulacija prema predujmljenim osnovnim i obrtnim sredstvima«[19], ne zanemaruje činjenicu da se, »kao u svim savremenim robnim privredama, i u našoj isto tako, zavisno od veličine preduzeća i njihovog broja, važnosti i mesta njihovih proizvoda u proizvodnoj i ličnoj potrošnji, vertikalne i horizontalne povezanosti celokupnog robnog sveta, posebno prirodnih i saobraćajnih prilika, pa i državnih mera, u granama obrazuju različite konkurentne, polipolske, oligopolske ili monopolske strukture, koje izazivaju neke nove procese, pored onih velikih kretanja koja za osnovu imaju logiku cene proizvodnje«.[20]

Nema teorijske koncepcije u Jugoslaviji koja je toliko bila kritikovana koliko ona o dohodnoj ceni. U jednoj od poslednjih kritika ta koncepcija ocenjena je kao »maglovita konstrukcija koja nema puno ekonomskog smisla«[21]. Naročito je problematičan

[18] Isto, str. 93.

[19] Isto, str. 87.

[20] Isto, str. 88. — Upravo se zbog tih procesa tržišne cene ne mogu svesti na cenu proizvodnje, čak ni onda kada se ponuda i tražnja podudaraju; »drugim rečima, nepodudaranje između tržišnih cena i specifične cene proizvodnje nije slučajno i kratkoročne prirode, nego je zakonito, što znači da se cena proizvodnje ne javlja kao gravitaciona tačka u kretanju tekućih tržišnih cena« (isto).

Specifična cena proizvodnje ne predstavlja ni normativnu veličinu, već Pjanić ukazuje na njen veliki analitički značaj, posebno kao pokazatelja položaja privrednih grana, grupacija i preduzeća u primarnoj raspodeli.

[21] S. Popov, *Socijalizam i ekonomske zakonitosti*, Beograd, 1985, str. 148.

Digitized by Google

koncept dohotka po radniku koji se u sklopu teorije dohodne cene pojavljuje kao pokazatelj uspešnosti poslovanja radnih kolektiva. U Dugoročnom programu ekonomske stabilizacije suštinski se reafirmiše koncepcija o ceni proizvodnje kao ravnotežnoj ceni u socijalističkoj samoupravnoj privredi, naročito posredstvom opredeljenja sadržanog u Programu — da dva bitna elementa sistema raspodele dohotka treba da budu (prosečni, ravnotežni) lični dohoci i (prosečna, ravnotežna) akumulacija, što je suprotno konceptu dohodne cene u kojem se operiše takozvanim amorfnim, bezobličnim dohotkom.

Koncept maksimizacije dohotka po zaposlenom radniku kao motivu privređivanja privrednih subjekata u socijalističkoj samoupravnoj privredi zasniva se na pobudi radnika i radnih kolektiva da dohodak koriste kako za ličnu potrošnju (lične dohotke) tako i za investicionu (akumulaciju). Drugačije rečeno, maksimizacija ličnih dohodaka (u cilju maksimizacije tekuće lične potrošnje) u normalnim okolnostima (onima kada nema ekonomski neopravdane takozvane socijalizacije dohotka ili gubitaka radnih kolektiva ili drugih pojava suprotnih logici socijalističke samoupravne ekonomije zasnovane na ekonomskim zakonitostima) trebalo bi da bude ograničena potrebom rasta ličnih dohodaka u budućnosti, odnosno nužnošću da se deo dohotka akumuliše, koristi za razvoj, proširenu reprodukciju. Ta dva dela dohotka (lični dohoci za tekuću potrošnju i akumulacija radi obezbeđivanja ličnih dohodaka u budućnosti) trebalo bi da znače uvažavanje ekonomske zakonitosti da dohodak mora biti izvor tekućih ali i, posredstvom akumulacije, budućih ličnih dohodaka.

Raspodela prema radu, odnosno prisvajanje proporcionalno radu, trebalo bi da bude jedan od osnovnih principa socijalističke ekonomije. Motiv maksimizacije ličnog dohotka po jedinici rada trebalo bi da vodi prosečnom (ravnotežnom) ličnom dohotku kao bitnom elementu ravnoteže ukupnog privređivanja. Istovremeno, ako društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju pretpostavlja »asocijaciju radnika«[22], ukidanje svih oblika prisvajanja rezultata tuđeg rada, kao i jednaku dostupnost (društvenih) sredstava za proizvodnju svima[23], onda i *učešće svih u stvaranju i korišćenju akumulacije treba da se ostvaruje srazmerno vrednosti društvenih sredstava koja koriste.* Ostvarivanje prosečnog (ravnotežnog) ličnog dohotka srazmernog radu mora da znači i ostvarivanje akumulacije na nivou prosečnog (ravnotežnog) doprinosa (društvenih) sredstava za proizvodnju dohotka, što znači da se i ostvarivanje prosečne (ravnotežne) akumulacije pojavljuje

[22] Vidi: S. Jurin, *Ekonomske zakonitosti i socijalistička proizvodnja*, u: *Socijalizam i ekonomske zakonitosti*, navedeno delo, str. 12.

[23] »Osnovu svih odnosa čini društveno-ekonomski položaj radnog čoveka koji mu obezbeđuje da, radeći sredstvima u društvenoj svojini i odlučujući neposredno i *ravnopravno* s drugim radnim ljudima u udruženom radu..., ostvaruje svoj lični i moralni interes i pravo da se koristi rezultatima *svog* tekućeg i minulog rada...« (Ustav SFRJ iz 1974. godine, Osnovna načela, II).

Digitized by Google

kao (drugi — pored ravnotežnog ličnog dohotka) bitni element ravnoteže ukupnog privređivanja u socijalističkom samoupravnom društveno-ekonomskom sistemu. Komplementarnost prosečnog (ravnotežnog) ličnog dohotka i prosečne (ravnotežne) akumulacije suštinski znači da normalna (ravnotežna) cena socijalističke samoupravne privrede jeste cena proizvodnje, analogno ceni proizvodnje u kapitalističkom načinu proizvodnje, ali i sa određenim specifičnostima. Otuda je sintagma »specifična cena proizvodnje« adekvatna karakteru privređivanja u socijalističkom samoupravnom društveno-ekonomskom sistemu. No, pošto logika specifične cene proizvodnje kao svoju osnovu ima Marksov koncept cene proizvodnje (koji se odnosi na kapitalističku robnu proizvodnju), a ako se socijalizam tretira kao (revolucionarni) preobražaj (prelaz, tranzicija) kapitalizma (u skladu sa preovlađujućim marksističkim tumačenjima socijalizma), onda bi adekvatno bilo cene proizvodnje u socijalističkoj privredi nazvati »preobraženima«. Preobražaj je proces. Socijalizam, takođe. Pojednostavnjeno rečeno, preobražene cene proizvodnje u socijalizmu utoliko će se više »udaljavati« od »Marksovih« ukoliko socijalizam više »odmiče« od kapitalizma. Ali, pod uslovom da je reč o realnom »odmicanju«, a ne manje-više utopijsko-sofistički »sagledanom«. Nestajanjem (realnim prevazilaženjem) robne proizvodnje nestajaće i (preobražene, specifične) cene proizvodnje. U onoj meri u kojoj je Marks bio u pravu kada je u *Grundrisse* pisao da je kapitalizam »*poslednji* razvitak odnosa vrednosti i proizvodnje koja počiva na vrednosti«[24], u toj meri bi se moglo reći i da je (preobražena, specifična) cena proizvodnje poslednji oblik ravnotežne cene. Socijalizam je progresivno prevazilaženje kapitalizma, no on je još u izvesnom smislu, da upotrebimo jedan Engelsov izraz, »kapitalizam bez kapitalista«.

Kritikovati specifičnu cenu proizvodnje kao nekakav povratak kapitalizmu neodrživo je. Bitno je shvatiti da je socijalizam tek (samo) prelaz iz kapitalizma u »buduće društvo«, dijalektika staroga (kapitalizma) i novoga (»budućeg društva«, komunizma), a ne već ostvareno »buduće društvo«. Tržište, zakoni konkurencije deluju kao faktor formiranja ravnotežnih cena u obliku cena proizvodnje, a u različitim uslovima ograničavanja tržišnih zakonitosti društvo treba da »nameće« cenu proizvodnje kao ravnotežnu cenu (u uslovima takozvanog državnog socijalizma centralističkim određivanjem cene proizvodnje kao osnove planskih cena; u uslovima socijalističke samoupravne ekonomije decentralizovanim sistemom društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja). I u uslovima samoupravljanja moraju postojati izvesna ograničenja postavljena privrednim subjektima, u smislu, na primer, onoga da su »u ostvarivanju prava rada društvenim sredstvima radnici u udruženom radu uzajamno odgovorni da se, u svom zajedničkom i *opštem društvenom interesu*, tim sred-

[24] K. Marx, *Temelji slobode*, Zagreb, str. 292.

Digitized by Google

stvima društveno i ekonomski celishodno koriste i da ih, kao materijalnu osnovu svog i *ukupnog društvenog* rada, stalno obnavljaju, *uvećavaju* i unapređuju...« (član 15 Ustava SFRJ iz 1974. godine). Smatrati da su navedena »ograničenja« suprotna, na primer, članu 17. Ustava — zabluda je.[25] Kvalitet ukupnih privrednih kretanja, ukupnog funkcionisanja i razvoja socijalističke samoupravne ekonomije bitno zavisi od kvaliteta uravnoteženosti ličnih dohodaka i akumulacije.

Odricati sredstvima za proizvodnju svojstvo da utiču na formiranje dohotka privrednih subjekata, a takvo odricanje se može naći u delu jugoslovenske ekonomske misli, predstavlja pogrešnu interpretaciju Marksove teorije radne vrednosti. Isti je slučaj i sa zalaganjima za ukupni (amorfni) dohodak, onaj kojem se radnicima i radnim kolektivima ne bi »prejudicirala« raspodela. Izvesno »prejudiciranje« predstavlja ekonomsku zakonitost. Ako se ona ne »uvažava«, posledice po ukupni društveno-ekonomski razvoj moraju biti negativne. Praksa jugoslovenske ekonomije to dovoljno dokazuje.

Kada se dohodak po radniku pojavljuje kao funkcija cilja (motiv, maksimand) privrednih subjekata, onda se ujednačavanje toga dohotka pojavljuje kao ravnotežna solucija, a vrednosne cene kao ravnotežne. Iz marksističke ekonomske teorije pak proizlazi da vrednosne cene obezbeđuju ravnotežu sistema samo u uslovima proste, a ne i u uslovima razvijene robne privrede. Otuda dohodak po radniku i proizlazeća vrednosna cena moraju imati negativne posledice po makroekonomsku ravnotežu u uslovima socijalističke samoupravne privrede, te ove dve ekonomske kategorije nisu u skladu sa (opštedruštvenim) potrebama razvoja samoupravljanja kao ekonomskog i društvenog sistema. Održavanje sistema, njegove ravnoteže i razvoja zahteva da se kao ravnotežne pojavljuju cene koje, pored prosečnih (ravnotežnih) ličnih dohodaka, sadrže i prosečnu (ravnotežnu) akumulaciju (srazmernu vrednosti korišćenih sredstava za proizvodnju, a ne broju zaposlenih radnika). Te cene su — cene proizvodnje. A one su ona ekonomska zakonitost koja, ako se ne »uvažava«, dovodi do mnogih poremećaja — neravnoteža. Deformisani odnosi cena vode u neoptimalnu alokaciju faktora proizvodnje, neostvarivanja principa raspodele prema radu i disproporcije u razvoju privrednih

---

[25] Ima javnih radnika u Jugoslaviji koji najveći značaj pridaju delu ovog člana (»O celokupnom dohotku... radnici odlučuju u osnovnim organizacijama udruženog rada«) zanemarujući celinu ovog člana, naročito ovo što mi podvlačimo: »O celokupnom dohotku, kao rezultatu zajedničkog rada radnika u OOUR i ukupnog društvenog rada, ostvarenom u različitim oblicima udruživanja rada i sredstava na osnovu delovanja zakonitosti tržišta i na samoupravnoj osnovi *društveno utvrđenih uslova* sticanja dohotka, radnici odlučuju u OOUR *u skladu* sa svojim ustavnim pravima *i odgovornostima prema drugim radnicima i prema društvenoj zajednici u celini.*« »Društveno utvrđeni uslovi« i »odgovornosti prema... društvenoj zajednici u celini« upravo mogu biti one koje proizlaze iz koncepta cene proizvodnje — ravnoteža ličnih dohodaka i akumulacije.

Digitized by Google

delatnosti, što je jedan od najznačajnijih ekonomskih problema savremene jugoslovenske privrede, pored niza drugih. Iz mnogih navedenih i drugih razloga eliminacija dohotka po radniku i dohodne cene — jedan je od najbitnijih uslova za otklanjanje slabosti samoupravnog privrednog sistema, zajedno sa reafirmacijom tržišta, naravno ne tržišta *laissez-faire*, nego tržišta sa svim potrebnim elementima društvenog usmeravanja, uticaja, organizacije. Iskoristiti pozitivne i korigovati ili eliminisati negativne efekte tržiša — jedan je od najbitnijih imperativa stabilizacije jugoslovenske ekonomije.

Pri postojanju prosečne dohodne stope radni kolektiv ili celokupna privredna grana (grupacija) utoliko više dobija ukoliko je veći opredmećeni rad, a »to nema nikakve veze sa radnim doprinosom«[26]. Grane sa visokim organskim sastavom kapitala prisvajaju više dohotka nego grane sa nižim sastavom, naravno pri jednakom obrtu. Do toga istog bi došlo i između grana sa jednakim organskim sastavom a različitim obrtima kapitala. Pošto najčešće radno intenzivne grane imaju i brži obrt, a isto tako su prerađivačke grane najčešće radno-intenzivne (dok su grane koje proizvode energiju i sirovine kapitalno intenzivne i sa sporijim obrtom), deformacije cena i sticanja dohotka su upravo locirane, između ostalog, u navedenim međugranskim odnosima. Ti međugranski odnosi imaju i svoju teritorijalnu dimenziju, s obzirom na razmeštaj kapitalno i radno intenzivnih, odnosno energetsko-sirovinskih i prerađivačkih grana u republikama, pokrajinama i regionima Jugoslavije. Otuda deformisane relativne cene i odstupanja ovih cena od ravnotežnih (cena proizvodnje) imaju u Jugoslaviji ne samo veliki ekonomski nego i politički značaj. Tu se nalazi jedan od bitnih uzroka neodgovarajućeg sprovođenja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, kada je reč o sistemu i politici cena, uz, naravno, niz drugih uzroka, u oblasti deviznog sistema, monetarnog, spoljnotrgovinskog itd.

Iz nekih novijih istraživanja[27] proizlaze dokazivanja da su *dohodne cene*[28] formalno jednake Srafinim cenama proizvodnje iz

---

[26] Z. Pjanić, *O raznim ekonomskim logikama u našoj ekonomskoj teoriji*, u: *Socijalizam i ekonomske zakonitosti*, navedeno delo str. 203.

[27] Đ. Šuvaković, »Ponašanje preduzeća i ravnotežne cene u samoupravnoj i kapitalističkoj privredi«, doktorska disertacija, Beograd, Ekonomski fakultet.

[28] Inače, jedna od koncepcija o ravnotežnoj ceni je i ona F. Černea, izložena 1964. u radu *Teorija formiranja i politike cena u preduzetničko-kolektivnom sistemu* (»Ekonomist«, br. 4), o normalnoj ceni u preduzetničko-kolektivnom sistemu. Formula Černeove reprodukcijske cene bila je:

$$C_{ri} = \frac{(T_{v+ps}) + T_k + (a \cdot S \pm d \cdot S)}{P},$$

gde T_{v+ps} označava, s jedne strane, tekuće varijabilne troškove, ali, s druge, i specifične programirane troškove, »koji su programski određeni za povećanje dohotka u pojedinim ekonomskim jedinicama

Digitized by Google

Proizvodnje roba pomoću roba, a dohodna stopa formalno jednaka stopi profita čija bi se visina izjednačila sa vrednošću jedinične najamnine merene standardnim živim radom. Dohodna cena bi tada bila isto što i nekakva cena proizvodnje kod koje bi stopa akumulativnosti i stopa ličnih dohodaka međusobno bile jednake. Pošto bi takva dohodna cena određivala nivo ličnih dohodaka i akumulacije nezavisno od stvarnih potreba radnika i društva, ona ne bi mogla biti, kako zaključuje autor ove analize, ravnotežna cena samoupravne privrede.[29]

Setimo se, na kraju, Marksovog objašnjenja da je cena proizvodnje »stvarno ono što A. Smit zove *natural price*, Rikardo *price of production, cost of production*, a fiziokrati *prix nécessaire*... zato što je ona trajni uslov ponude, reprodukcije robe svake posebne oblasti proizvodnje«[30].

---

preduzeća«; T_k su fiksni troškovi; $a \cdot S$ označava unutrašnju akumulaciju preuzeća, koja je izračunata na osnovu programiranih troškova razvoja preduzeća; $\pm d \cdot S$ odnosi se, kada je znak pozitivan, na doprinose koje preduzeće plaća zajednici, a kada je znak negativan, na subvencije koje zajednica odobrava preduzeću. Ova koncepcija nije šire prihvaćena.

[29] U studiji *Ravnotežne i tekuće cene u privredi SFRJ* (Centar za istraživanje sistema raspodele VSS, Beograd, 1983) P. Petrović, na bazi empirijske analize, zaključuje da se »dohodne cene... veoma razlikuju od stvarnih, a ta činjenica ih isključuje kao potencijalne ravnotežne cene u jugoslovenskoj privredi« (str. 27). Iz Petrovićeve analize proizlazi da »stvarne cene nisu najbliže vrednosnim«, odnosno da su »najbliže cenama sa diferenciranim stopama akumulativnosti« str. 37). »Cene sa diferenciranim stopama akumulativnosti su najbliže stvarnim, zatim cene proizvodnje, a onda vrednosne« (str. 21). Cene proizvodnje Petrović vezuje za slučaj proporcionalnog rasta svih sektora, no pošto je realniji slučaj da grane rastu po međusobno različitim stopama, to se i stope akumulativnosti diferenciraju po granama (da bi se obezbedila jednakost sa odgovarajućim stopama rasta). Po jednom drugom modelu kalkulacije, koji Petrović takođe koristi, »cene proizvodnje, vrednosne cene i cene sa diferenciranim stopama akumulativnosti približno su podjednako udaljene od stvarnih cena, dok je udaljenost dohodnih cena i cena koje izjednačavaju dohodak po sredstvima od stvarnih cena oko tri puta veća« (str. 14). Petrović i tada zaključuje da se dohodne cene i cene koje izjednačavaju dohodak po sredstvima »ne mogu pojaviti kao kandidati za objašnjavanje stvarnih cena«. Još na jednom mestu Petrović zaključuje da rezultati njegove analize »eliminišu dohodne cene i cene koje izjednačavaju dohodak po sredstvima kao potencijalne ravnotežne cene u jugoslovenskoj privredi« (str. 17).

Najveća »bliskost« stvarnih cena i cena sa diferenciranim stopama akumulativnosti nije samo rezultat različitog rasta privrednih sektora, nego i faktora kao što su monopolsko-oligopolske strukture tržišta i drugi.

[30] K. Marks, *Kapital*, tom III, Beograd, 1972, str. 169.

Digitized by Google

Stjepan T. Šimić

Kritika tradicionalističkoga odnosa nauke i politike prema nacionalnome fenomenu

Kada je riječ o istraživanju nacionalnoga problema i, općenito, gotovo do jednoga relevantnijega fenomena naše društvene zbilje, onda se u obilju literature i »paraliterature« o naciji ili društvu, sem primjereno marksističke metodičke misaono-djelatne pozicije, u nas mogu uočiti i dvije redukcionističke teorijske orijentacije, dva parcijalna mišljenja o relaciji nauka, odnosno politika prema naciji, ili nekojem drugom fenomenu. No zadržimo se prvenstveno na problemu odnosa spram nacije.

Pristupom koji potiče iz »rezervata« nauke (dakle iz misaonoga medija »marksističkoga pozitivizma«) generalno i bezostatno se želi istaći da politika (pod politikom ovdje se obično i najčešće podrazumijeva naprosto politička pragma, politika kao »tehnika«, pa i svaka politika, i marksistička, socijalistička, a ovamo, prema tome stajalištu, pripada i sama politička nauka, marksistička politička nauka), naša, jugoslavenska politika, nedovoljno, posve malo ili nikako ne »sluša« nauku, njezina istraživanja općenito, pa i istraživanja nacionalnih odnosa, da je politika smetnja slobodnom (kaže se objektivnom, potpuno neutralnom i sličnom) istraživanju rečenoga fenomena, štaviše, da je nepoželjno bilo kakvo »miješanje« politike u stvari nauke, a da je takva nauka, ničim ometana, jedini istinski medij koji osigurava marksistički pristup naciji. Takvom metodičkom pozicijom ide se čak dotle

Digitized by Google

da se politici, zapravo komunističkome pokretu, osporava ikakav legitimitet i pravo bavljenja tim pitanjem.

Oni što zastupaju stajalište »marksističkoga pozitivizma«, dakle znanstvenoga redukcionizma, proglašavaju nenaučnim, nemisaonim i marksističkoj metodičkoj poziciji neprimjerenim, pa i antinaučnim, sve ono što potiče iz političke sfere, bilo da je riječ o inače vrijednim studijama iz pera eminentnih političkih mislilaca našeg pokreta, ili pak o političkoj publicistici, rezolucijskoj produkciji, političkom govoru, a o referatu pogotovo. U posljednje vrijeme nailazili smo i na takve konstatacije ovih autora u kojima se misao i politička praksa najvećih političkih umova naše revolucije proglašavaju »nepismenima«, »nesposobnima«, »nedjelotvornima«, »dvoličnima«, »nedosljednima« itd. U obzoru i na meti te vrste »nauke« je i cjelokupan sadržaj »koncepata i mjera« koji se obuhvataju pojmovima »detitoizacija«, »dekardeljizacija«, »deourizacija« — da navedemo samo neke. Također, najzagriženiji predstavnici ove pozicije kažu kako su, navodno, našu revoluciju, pa i poslijeratnu izgradnju vodili ljudi koji su bili politički i znanstveno nepismeni i nedorasli zadacima socijalizma i marksizma, da su permanentno radili na poništavanju »historijskoga prava« pojedinih nacija itd. Na toj se liniji, također, osporava znanstvena utemeljenost i Programa SKJ, Ustava, Zakona o udruženom radu, pa i cjelokupna koncepcija partijske politike rješavanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Kada se, pak, pobornicima te pozicije kaže da ona nema ničeg zajedničkog s marksizmom, socijalizmom i proleterskim poimanjem nacionalnoga pitanja, da je misaona zasnovanost te nauke samo rezervatska, tradicionalistička, redukcionistička, dakle u osnovi građanska, a nerijetko i nacionalistička, onda se oni znaju upustiti u svaku vrstu »argumentacije« o navodnom ugrožavanju slobode naučnoga stvaralaštva itd., sve u cilju da sačuvaju svoju autonomnost, nepovredivost, svetost svoje pozicije — često tražeći pribježište u vlastitoj naciji, a da i nisu svjesni toga da i nju, u stvari, blate i ugrožavaju. Za ovu metodičku poziciju, u pogledu njezina odnosa spram vlastite nacije, karakteristično je da se slojevita struktura stvarnosti tumači isključivo preko nacije, da je nacionalno mjera svakoj drugoj relaciji i odnosu, da je, kako je Kardelj govorio, nacija slobodna, pa makar u njoj vladale buržoazija, tehnokracija, birokracija ili bilo koji drugi društveni sloj ili grupacija. U novije vrijeme ova se teza opredmećuje u programu takozvanog »nacionalnoga pomirenja«.

Druga, pak, pozicija, koju ovdje kritički razmatramo, utemeljuje se u »rezervatu« politike i političkoga (to je pozicija koju smo, analogno prvoj, nazvali »socijalistički birokratizam«); kao i u slučaju prve, njeni pobornici znaju reći kako, navodno, nauka nema što da istražuje u sferi nacionalnih odnosa, jer je to, smatra birokratizam, isključivo stvar politike, političkoga sektora, političkih institucija. Ukoliko se nauci (marksističkoj nauci) dopušta da štogod prozbori o društvenim problemima, pa i o naciji, onda to može biti samo u granicama i opsegu koje određuje takva

Digitized by Google

politička svijest. Nauka je za tu svijest, zapravo, tu da izvršava naloge koje joj prosljeđuje politika, da faktički, kao Minervina sova, *post festum*, kada ta politika uredi stvari, samo uopštava, naknadno, njezinu političku praksu. Zagovrnici te misaone pozicije znaju, također, reći kako nam nauka općenito, društvena posebno, zaostaje i kaska za praksom, bez ikakva konkretnijega određenja šta se misli pod tim.

Politički redukcionizam iz svoga atara protjeruje svaki kritički govor o postojećoj praksi, odnosima i institucijama, osporava naučnu valjanost društvene znanosti općenito, naučnički poziv, pa i cjelokupni intelektualni medij društva, u kojem ne vidi samo vlastito otuđenje nego i gotovo suvisli posao nadmudrivanja, sofisticiranja, medij fikcije i neobavezujućih spekulacija. Valja, međutim, primijetiti da takozvana tehnička inteligencija daleko bolje prolazi, ukoliko je, naravno, politički »neutralna«, lojalna, to jest ukoliko izvršava njezinu volju. Stajalište političkoga redukcionizma, to jest birokratizma, kada ukazuje povjerenje stanovitim istraživanjima u društvenim naukama, uključujući i istraživanje nacionalnoga fenomena, ipak nije u stanju da prihvati *ad notam* eventualne kritičke refleksije od nauke, i ako kritičkoga mišljenja ima, onda će to proglasiti »miješanjem« u politiku, pa nerijetko i imenovati pojmom navodne »borbe za vlast«. Na toj su relaciji i ona istraživanja i ekspertize koje poručuje politika od nauka i instituta, odnosno u našoj stvarnosti već poznat pojam, na primjer, postojanja osam ekonomija, odnosno ekonomskih, ali i političkih nauka. U tome su znaku i stvarni problemi da ponekad zaista imamo situacije da je teško odrediti šta je, recimo, nacionalizam, šta unitarizam itd., odnosno da ima situacija da ni naša nauka niti politika nemaju izgrađene kriterije za procjenjivanje tih fenomena.

U parentezi tek izložena dva redukcionistička stajališta, koja se, naravno, odnose i na relaciju spram mišljenja/djelovanja dijalektike klasno-nacionalne emancipacije, ne postoje u nekom čistome obliku, kao nekakav »idealno-tipski model«, kao konzistentne i zaokružene koncepcije i prakse, mada ima pojedinih autora, i na jednoj i na drugoj strani, koji zahvaćaju bitak ovih orijentacija. Ta dva stanovišta, također, ne mogu poremetiti osnovni tok revolucije, barem za sada, bez obzira na navalu nacionalističke desnice i u našim jugoslavenskim prostorima. Ta dva stajališta zauzimaju tek dio prostora našega znanstvenoga i političkoga mnijenja. Ali nam se čini da bi bilo znanstveno i politički nemudro potcijeniti rečene tradicionalističke misaone pozicije, držeći se pri tome prvenstveno relevantne ocjene da je nacionalizam uvijek bila najopasnija desna aberacija u nas.

Sa Marxova metodičkoga stajališta, za koje je mjera svake misaone pozicije — stvarna proizvodnja socijalizma, i koje svaki društveni fenomen, pa i naciju, promišlja preko kategorije (stajališta) *totaliteta*, obje ove naprijed kritizirane orijentacije su parcijalne, dakle »rezervatske«, građanske. Ali ne samo zato što iz svojih ograničenih vidokruga promišljaju *cjelinu*, što parcijalno

Digitized by Google

proturaju za cjelovito, građansko za marksističko, što, umjesto prakse upućivanja nauke na politiku i obratno, rade na njihovoj suprotstavljenosti, nego i zato što u njihovu obzoru zaista nema mjesta za proletere, što u njihovu shvaćanju nacionalnoga pitanja nema mjesta za proletere i njihovu avangardu, pa prema tome ni za marksističku nauku ni za socijalističku politiku.

Dok god je na djelu društvena podjela rada, a time i baza za reprodukciju na jednoj strani nauke, na drugoj politike, postojat će, dakle, i nauka i politika, u krajnjoj instanci, kao dvije različite sfere, dva posebna duhovna svijeta. Historija se, u tome smislu, ne može preskakati, niti se može mehanički ukidati diferencijacija između nauke i politike. Također ni udaljenost radničke klase od obje te aktivnosti. Ali, zadatak je socijalizma i marksizma, komunističkoga naučnoga i političkoga angažmana da rade na prevladavanju podvojenosti tih dvaju svjetova, uvlačeći same udružene radnike u te medije do nivoa njihove potpune hegemonije nad tom i drugim dihotomijama. Marksistička nauka i socijalistička politika, makar imale stanovita obilježja »rezervatstva«, otuđenosti od radnih ljudi, moraju da rade na *jednome*, zajedničkome poslu, na proizvođenju socijalističke svijesti i stvarnosti, društvenoga medija u kojem će se ostvarivati sve punija klasno-nacionalna emancipacija sve do jednoga našega naroda i svih nacija zajedno.

Teško je naći takve ličnosti našega komunističkoga pokreta koje su živjele, kao Tito, Kardelj, jedinstvo nauke i politike, i koji su svojim revolucionarnim radom ujedinjavali i bili paradigma ujedinjavanja politike i nauke, koji su živjeli pun život marksista-komunista. No, naša je obaveza da, kada njih nema, daleko više radimo, dakle i nauka i politika, na međusobnom prožimanju, uvažavanju nauke i politike. Načelno je poznat, u tome smislu, cilj i put i jedne i druge sfere: vlastiti maksimalan doprinos, posredovan Marxovom dijalektikom, proizvodnji socijalističkoga samoupravljanja; sa aspekta naše teme, maksimalan zajednički rad na poslu ovladavanja nacionalnim pitanjem od strane proletera. To bi u sadašnjim našim uslovima, pa i na duže relacije, bio »program« angažovanja naše naučne i političke misli i prakse u takozvanom lijevom, komunističkom mediju.

Teško je, međutim, održiva teza kako nam je, navodno, politika dobra, a naša nauka i nauka koja proučava nacionalne odnose za njom kaskaju, jer se tom metodičkom pozicijom, zapravo, paradigmatično misli preko stajališta koje upojedinjuje i bitno razdvaja ove sfere »društvenosti«, teoriju od prakse. Time se hoće reći jednostavno to da se socijalističko samoupravljanje kao opći koncept, kao globalna *praxis* socijalističke revolucije, ne može *metodički*, dakle povijesno, podvajati, i iz toga parcijalnoga aspekta na njih gledati. Ma koliko su još uvijek te sfere, naša društvena nauka i naša politička praksa, udaljene, zapravo na specifičan način indikator odvojenosti udruženih radnika od svojih moći. I nije problem samo nauke što ona, kako se kaže,

Digitized by Google

zaostaje za potrebama našeg razvoja, nego je to, također, ne manji problem politike, Saveza komunista.

Stoga je ona klasična sintagma »nauka naučnim radnicima« — »politika političarima«, ukoliko se promisli iz horizonta proleterske revolucije, neodrživa, jer obje ove parole ipak ne diraju u ključno pitanje socijalističke revolucije — da radnici, radni ljudi moraju ovladati i naukom i politikom, i da je to, zapravo, mjera doprinosa i jedne i druge (i svih ostalih sfera društvenosti) revoluciji. Ova metodička opaska, međutim, nije u suprotnosti s onim poznatim stavom iz Programa SKJ, u kojem se sugerira teza da Partija nije sudija nauci. Ukoliko se Program SKJ marksistički čita, onda se, zapravo, u njemu favorizira ova naprijed rečena postavka.

Tezu »nauka naučnicima« — »politika političarima« podržavaju oba navedena redukcionistička stanovišta, jer su oba rezultat tradicionalne i tradicionalističke svijesti, svijesti koja ne dopušta »miješanje« u svoje »rezervate«. Sa aspekta ove teme, u tome je pogledu za kritičku refleksiju posebno aktualna teza birokracije, i u nauci i u politici, da se, na primjer, u pitanja »moje« »nacionalne ekonomije« ili »nacionalne politike«, »nacionalne kulture«, »nacionalne literature«, jezika itd. nema što miješati neko »sa strane«, iz druge republike, iz drugoga medija itd.; u tome je dodatna teškoća što se u novije vrijeme u nas može naći i argumentacija i praksa simbioze na poslu saradnje nauke i politike, na poslu upravo »nacionalne ekonomije« i »nacionalne politike« itd., što samo još više zamagljuje, fetišizira i ovaj načeti sklop odnosa nauke i politike prema naciji. Ali bitak te svijesti i prakse ipak ne odbacuje osnovnu tezu — da praksa te simbioze udaljava i nauku i politiku od socijalističkog samoupravljanja, od procesa uspostave marksovskoga modusa saradnje nauke i politike, a kojoj je cilj jednovremenost klasno-nacionalne emancipacije u socijalističkoj revoluciji.

Koliko se znanost, na primjer filozofija (dopustimo da je ovom prilikom mislimo i kao znanost, no ne na tradicionalistički, nego na marksovski način), zapravo pojedini njeni reprezentanti znaju zanijeti svojom misaonom spekulacijom (adekvatnije u tim primjerima: špekulacijom), pokazuju i neki politički pamfleti (zapravo, paradigmatični politički projekti) koji su omotani filozofskim ili književničkim žargonom, a koji sa »znanstveno-uzvišene«, samo naoko hegelijanske pozicije promišljaju nacionalnu stvarnost našega društva, kada prave takve tipologije nacija na jugoslavenskome tlu da se čovjek mora nad tim »znanstveničkim« i »literarnim« stajalištima, u najmanju ruku, zgroziti. No to je posve logična konzekvencija građanskoga stajališta u promišljanju nacionalnoga fenomena, logična konzekvencija malograđanskoga poimanja nacionalnoga pitanja u savremenom jugoslavenskome društvu.

Može se, prema tome, reći i postaviti jedna načelna teza, da, zapravo, nema, odnosno da je prava rijetkost egzistiranje čisto odvojene ili podvojene redukcionističke »naučne« i »političke«

Digitized by Google

pozicije. Kada je, dakle, riječ o stvarnosnom postojanju jednoga ili drugoga građanskoga stajališta, bilo izvedeno ono u sferi nauke ili politike, onda se uglavnom oni nalaze, tako reći sljubljuju, u liku toga protagoniste, istoga znanstvenika ili političara, ili pak u njihovom zajedničkom djelovanju, makar i ne postojala među njima u formalnome smislu neka organizaciona veza.

Što se pak same tradicionalistički utemeljene nauke tiče, može se uočiti, pored svega rečenoga, i fakat da ona, pogotovo u pitanju promišljanja nacije u našim prostorima, ali i drugih »velikih« tema i kategorija našega društva i revolucije, jednostavno nije u stanju da probije svoj rezervatski, tradicionalistički, parcijalni, fetišistički, a na koncu konca — nacionalistički rezon. Ta tradicionalistička naučna svijest i njezin kategorijalni aparat, tako, nisu u stanju da svoj misaoni potencijal primjere novoj stvarnosti, da iz nje crpu ne samo materijal, predmet istraživanja, nego i da na njemu utemeljuju svoju misaonu poziciju. A to se iskazuje, na primjer, u nemoći da se nacionalna stvarnost današnje Jugoslavije promišlja iz nje same, a ne iz neživotnih kategorija. A to je, zapravo, i logika staljinističkoga poimanja nacije i nacionalnoga pitanja, logika samjeravanja i uguravanja stvarnosnoga sadržaja u već formulirane beživotne konstrukcije, a ne suprotan put, put koji se drži stvarnosti, koji je, zapravo, sâm stvarnosno stajalište. To, pak, ne znači da je marksistička metodika puko preslikavanje stvarnosti, što će često pomisliti znatan dio ljudi iz nauke i iz politike, nego to znači da se marksistička metodika mišljenja/djelovanja ne može predstavljati niti istraživački opredmećivati kao promatranje stvarnosti, nego kao jedinstvo promatranja i mijenjanja stvarnosti, ali i promatrača. Bez šireg upuštanja u ovo ključno područje marksističke dijalektike, bliže rečeno »subjekt«objekt« relacije, kažimo tek toliko da je već i Hegel smatrao da se dijalektička metoda istraživanja ne može dijeliti od svoga predmeta, nego da su oni, preko opojmljenja, jednost, cjelina. Time se Hegel, kako bi Bloch rekao, gotovo približio Marxu, no ipak je ostao na nivou opojmljenja; a Marxu je preostalo da u praksi tu podjelu preovlada. Itd., itd. Ovaj problem, to takozvano teško i mučno odlijepljivanje dijela naše ne samo znanosti, nego i politike od tradicionalnoga metodičkoga stajališta, pa i od tradicionalnoga promišljanja nacionalnoga, pokazuje se u primjeru razmatranja geneze najmlađih jugoslavenskih nacija, zapravo u nastajanju sve do jedne naše nacije. Koliko je zahtijevalo posla, na primjer, da se i dio našega komunističkoga i radničkoga pokreta odlijepi od austromarksističkoga mišljenja nacije. Na temu marksističke kritike tradicionalne svijesti i metode u pristupu nacionalnome fenomenu iznio bih jednu tezu, koja se, vjerujem, neće dopasti tradicionalnoj inteligenciji, da je, zapravo, ona misao koja je dolazila iz naše politike, naravno marksističke, socijalističke, prije ukazivala i više se zalagala za prevladavanje takozvane marksističke (pozitivističke) shematike u razmatranju nacionalnoga pitanja nego sama društvena nauka. To stanovište moglo bi se potkrijepiti analizom

Digitized by Google

sadržaja tekstova takozvanih političkih ljudi. Letimičan pregled tekstova, na primjer, Džemala Bijedića to uveliko potvrđuje. Tako u tekstu *Ravnopravnost i bratstvo i jedinstvo protiv nacionalizma* (»Odjek«, maja 1966) Džemal Bijedić naglašava: »Ne samo naše poslijeratno iskustvo pokazalo je da smo uvijek bili na pogrešnom putu ukoliko smo htjeli život prilagoditi shemi ili nekom postulatu koji je prevashodno tvorevina nedovoljno realnih predviđanja procesa koji dolaze.«

A kada smo već kod toga, onda, na liniji razmatranja odnosa nauke i politike spram nacionalnoga fenomena u nas, valja ipak primijetiti da je politika bila ta koja je prva napravila obrat, koja je prva, zapravo, probila taj tradicionalistički obruč u shvaćanju nacije i nacionalnoga pitanja, no ne samo toga. Partija je prva »stvarima pogledala u oči«, nije se držala nekih shema, makar one nosile i ime marksizma-lenjinizma (riječ je o Staljinovom shvaćanju nacionalnog kao seljačkog, odnosno pitanja buržoazije, a ne i radničke klase, socijalističke revolucije).

Time se, pak, približavamo stajalištu da, bez obzira na posebnost, s jedne strane, nauke, a s druge politike, naravno, sa svim onim što to podrazumijeva, da bez obzira na njihovu i aktualnu posebnosnu egzistenciju, ipak ima osnova govoriti o jednome poslu i jedne i druge sfere, o zajedničkome poslu marksističke nauke i marksističke politike u promišljanju i ostvarivanju dijalektike klasno-nacionalne emancipacije na jugoslavenskim prostorima, a i inače. U tome je smislu, dakle, relativna rigorozna podjela, odnosno pretjerano inzistiranje na konstataciji da, na primjer, u nas sada, ili u nekome drugome periodu, preovladavaju politička kritika i analiza nacionalnoga fenomena. Zapravo, kada se to kaže, onda se mora biti konkretniji, pa reći šta to znači. Pogotovo u jugoslavenskim uslovima BiH ne treba inzistirati na ortodoksnijemu dijeljenju toga što je dala politika, i pri tome te rezultate smatrati drugorazrednima, u odnosu na ono što je dala naša nauka (sociologija, politikologija, historiografija, »literatura« itd.) i te naučne rezultate posmatrati kao prava i jedino istinska postignuća. Koliko je takvo stajalište *nestvarnosno* pokazuje, prije svega, istorijska činjenica da je politička, revolucionarno-politička, marksovsko-lenjinističko-titovska politika, po mome mišljenju, dala, zapravo, najveće rezultate u ostvarivanju klasno-nacionalne emancipacije na ovome tlu. Sem aktivnosti SK na tome planu, valja podsjetiti i na vrijedne knjige nekih naših istaknutih, tradicionalistički rečeno, političara. Olako prelaženje preko njihovih djelâ — i ne samo njih nego, prije toga, preko djela Tita, Kardelja, Vlahovića, Bakarića, Milentija Popovića, Moše Pijade i drugih naših istaknutih marksista, a ta je svijest, koliko mi se čini, ipak izrečena u dijelu naše misli o nacionalnome pitanju — nije indikacija samo nekakve tradicionalističke svijesti o pojmu nauka i politika općenito, nego i građanske svijesti odnosa ova dva medija prema naciji. To je, štaviše, indikacija jednoga, najčešće latentnoga, otpora konstituciji i egzistenciji marksističke politike i političke znanosti, politike koja empirijski i

Digitized by Google

tendencijski, makar i »na parče«, primiče proletere ostalim ljudima, nauku i politiku, kao zasebne sfere, markovski rečeno, »jednoj jedinoj znanosti povijesti«.

Isto tako, s druge strane, valja još mnogo poraditi na tome da i sama politika, politička sfera, dâ daleko veći vlastiti doprinos, ne samo materijalni, razvoju naše društvene nauke i nauke općenito.

U znamenitome fragmentu *Dnevnika*, datiranom sa novembrom 1967. godine, Krleža, razmišljajući na temu »šta da se radi?«, upravo u prvi plan stavlja pitanje nacije, apostrofirajući historijsku zadaću Partije i partijske, marksističke publicistike da porade na metodičkome prevladavanju svih nacionalističkih shema prošlosti. Držeći da ta sjajna Krležina uputa umnogome zbiljski korespondira sa našim vremenom, citirat ćemo je, makar i u stanovitome skraćenju: »Kad govorim o preživjelostima mentaliteta, govorim o zemlji kao cjelini. U našim pogledima na razne mutne pojmove, od kojih se jedan od najglavnijih zove »entitas nationis«, vladaju u hrvatsko-srpskim relacijama još uvijek barokne, slavjanskoserbske etatističke i hrvatske državnopravne sheme. Ovu gungulu na spiritističkoj seansi duhova KPJ nije prevladala... a upravo je jedan od naših prvenstvenih historijskih zadataka bio i ostao da ove sablasti vratimo tamo kamo spadaju, u grob. Osim nekih generalnih apstraktnih direktiva, ovom poslu nikad se nije pristupilo metodički. KPJ ostvarila je politički više nego što su uspjela da ostvare pokoljenja vladara, političara, ideologa i kombinatora svake vrste, svih naših naroda i narodnosti tokom stoljeća; međutim, da stvori svoju vlastitu partijsku publicistiku, zaista marksističku, nije joj pošlo za rukom. Kad je riječ o publicistici, kao o jednoj od formula koja više ne odgovara zadacima dana, onda ne mislim na profesionalne funkcionare, političare, niti na karijeriste u okviru administrativnog aparata koji se gube u fraziranju, nego na medij one intelektualno-politički organizirane inteligencije, koja se kao metodom snalaženja »in politicis« ne služi historijskomaterijalističkim načinom razmatranja. (...) Ti propagandisti partijskih pogleda na našu, na prvi pogled, zamršenu problematiku bili bi ljudi koji po svom uvjerenju i iskustvu priznaju da je KPJ onaj politički koeficijent koji je već decenijama bio i koji u našim prilikama ostaje kao jedina stvarna mogućnost da ne prevladaju one snage koje postojanje naše zemlje smatraju nepodudarnim s njihovim interesima ili uvjerenjima. (Ne biti mitoman, ne biti opterećen balastom prošlih vjekova, teretom takozvane tradicije i fetišizma, ne popuštati pasivno inerciji konzervativnog javnog mišljenja... poricati sve one elemente koji nacionalnu svijest naših naroda i narodnosti grade po prošlostoljetnom romantičarskom kalupu... Sve ove danas još uvijek dijalektički nedefinirane entitete trebalo bi ponovo definirati na Marxov način...«*

---

* *Dnevnik*, TV — Sarajevo, 1977, str. 222—223

Digitized by Google

Obilje »literarne« produkcije posvećene nacionalnome fenomenu, nastale za posljednjih dvadesetak godina, čini se da dobrano demantuje navedenu Krležinu ocjenu. Ali jê ne demantuje, zasigurno, ukupno stanje fakata na području našeg lijevog, komunističkog intelektualno-političkoga medija, ne demantuje je činjenica evidentno nabujale desne, pogotovo nacionalističke aberacije u zemlji, zatim stanje fakata koje govori o potiskivanju samoupravljanja i derogiranju revolucionarnoga autoriteta SKJ. No to nije razlog za intelektualnu i proizvođačku pasivizaciju, šćućurenost i osamu, nego upravo obrnuto, za cjelovitiji socijalistički tvorački angažman svega radnog i refleksivnog.

Digitized by Google

Borisav Džuverović

Politika i kultura

Političku kulturu samoupravnog društva definišemo kao oblik usmjeravanja ljudske djelatnosti radi ostvarivanja ciljeva samoupravljanja, ali i kao djelatnost i ponašanje radnih ljudi i građana, kao preduslov ostvarenja vizija i vrijednosti samoupravnog društva. Ona je, kao takva, jedan od najbitnijih vidova klasne svijesti samoupravljača, oblik njihovog odnosa u cjelokupnom samoupravnom angažovanju, ali i vid oplemenjavanja svakodnevne politike kulturnim atributima. Ukratko, politička kultura izražava postupke, sadržaje, obrasce ponašanja, etičke principe i uopšte stil života u političkim procesima koji se u samoupravnoj svakodnevnici neprekidno prepliću. U tom smislu politička kultura se ispoljava kao jedna od najbitnijih idejnih pretpostavki samoupravljanja.

U našoj sociologiji nijesu pravljene analize niti teorijski modeli kulture koji bi bili najadekvatniji idealnoj viziji samoupravnog društva. Izuzev pretpostavki o adekvatnoj kulturi koja će se nužno razvijati kao način samoupravnog života — a koje su iznesene prilikom obrazlaganja ukupne koncepcije radničkog samoupravljanja — nije bilo dubljih razrada, niti analiza koje bi odmakle dalje od političke deklaracije i ogoljenog političkog pragmatizma. Otuda je samoupravljanje u najvećoj mjeri razvijano kao ekonomsko-politički pokret oslobađanja udruženih proizvođa-

Digitized by Google

ča, ali se nije razvijalo i kao kulturno-oslobađajući pokret. Iz toga se razloga u svijesti ljudi sve više sužavalo značenje samoupravljanja, a to sužavanje mu je ogoljevalo, zapravo, intelektualne i kulturne kvalitete, svodeći ga na ekonomistički mehanizam ili na političku parolu. Kad se samoupravljanje ogoli na suvi oblik političkog odlučivanja i ekonomskih odnosa, onda su mu uzeti duša i tijelo, kultura je duša samoupravljanja u pravom smislu te riječi.

Slijédeći puteve rijetkih analitičara koji su se bavili ovim fenomenom, moramo polaziti od samog početka, od određenja njegovih pretpostavki i bitnih sadržaja. Metodološki zahtjevi se kreću od pretpostavljene samoupravne kulture, da bi tek potom stigli do stvarnosti u njenom današnjem obliku, kako bi se mogli usaglasiti s najbitnijim odrednicama i sadržajima samoupravne kulture.

Bazična ličnost pretpostavljene samoupravne kulture, po mišljenju D. Rihtman-Auguštin, trebalo bi da je »borac za samoupravne odnose, za afirmaciju znanja, za novu, modernu tehnologiju i suvremene načine poslovanja, za raspodjelu na osnovi rezultata rada, za solidarnost među ljudima i u poslovnim odnosima; takva ličnost trebalo bi da je komunikativna i kooperativna, ali i dosljedna, tj. da joj riječi ne odstupaju od djela[1]«. Ona je pošla od činjenice da nam još uvijek nedostaje pretpostavka o postojećem tipu ličnosti koja bi mogla biti organski nosilac samoupravnih procesa, tehnološkog i društvenog progresa. S druge strane, polazeći od programskih dokumenata SKJ, pisac zaključuje da bi kultura samoupravnog preduzeća morala pretpostaviti orijentaciju na proizvodnju za tržište uz samoupravno planiranje, kao i usklađeno dogovaranje učesnikâ u proizvodnim procesima. U tom smislu bi se poslovna orijentacija morala zasnivati na rezultatima nauke, na modernizaciji i uvođenju modernih tehnologija, kako bi se što više podigao standard, lična i društvena sigurnost proizvođačâ. U ekonomskim sadržajima samoupravljanja bitan je sistem dohotka koji ubrzava razvoj sposobnosti i stvaralaštva ljudi. Sem toga, samoupravnoj kulturi svakako bi trebalo da bude inherentna socijalistička solidarnost kao bitni integrativni činilac; a svi naznačeni elementi takve političke kulture trebalo bi da razvijaju vrednosni sistem koji teži adekvatnoj društvenoj jednakosti.

Zanemareno Titovo upozorenje

Uvodeći radničko samoupravljanje njegovi idejni tvorci su tačno uočili da je politička kultura neobrazovane radničke klase jedan od presudnih činilaca koji može ograničavati karakter i domete daljeg samoupravnog razvoja društva. Danas se sa žaljenjem

[1] D. Rihtman-Auguštin: *Samoupravljanje kao kulturno-antropološki fenomen*, »Naše teme«, br. 1/1970, str. 44. i 45.

Digitized by Google

može konstatovati da je od samog početka bilo olako shvaćeno i zanemareno dalekovido upozorenje koje je Tito uputio prilikom uvođenja samoupravljanja: »Zašto ja ističem na prvo mjesto nužnost kulturnog razvitka? Ako pogledamo koliki je broj industrijskih radnika u staroj Jugoslaviji, a koliki je danas i koliki će još biti, onda nije teško pogoditi u čemu je stvar. Ko dolazi danas u industrijska i druga preduzeća? Seljaci. Dakle, ogroman broj seljaka, ili poluseljaka i poluradnika dolazi u preduzeća i njih najprije treba priučiti kao radnike, a onda vaspitavati kao radnike-upravljače... Kod vaspitavanja tih novih radnika imaćemo, i danas imamo, ne malo posla s tuđim shvatanjima kod velikog dijela radnika o njihovoj dužnosti radnika, o njihovom odnosu prema državnoj, odnosno narodnoj svojini i tako dalje... Da bi se to postiglo, potrebni su veliki napori, potrebno je uporno dokazivanje tim poluradnicima da oni u našoj socijalističkoj zemlji postaju ne samo proizvođači u industriji, rudarstvu itd., već i vlasnici sredstava za proizvodnju; treba im dokazati da su ulaskom u te fabrike, rudnike i druga preduzeća oni postali i njihovi vlasnici.«[2] Pomjeranja u našem društvu su bila takva da su seljaci dolazili u grad da se školuju, da rade, ali stoji i činjenica, koja je možda naš specifikum, da se neposredno sa sela dolazilo i na rukovodeće funkcije različitog nivoa.[3] Tako je stvaranje samoupravne kulture neprekidno bilo raspeto između sitnosopstveničkog mentaliteta seljačke kulture i visokih zahtjeva industrijskog društva.

Već danas možemo reći da je Jugoslavija zakoračila u industrijsku civilizaciju, ali je pitanje koliko je to »industrijsko društvo« i kulturno prisutno u svijesti naših ljudi, koliko je samoupravna kultura (njene vrijednosti, obrasci akcije, način mišljenja, kolektivni stavovi i uopšte način života), saglasna s potrebama industrijskog društva.[4] To pitanje postavlja sociolog J. Županov, upozoravajući na organizacijsku filozofiju mnogih preduzeća koja je obojena tradicionalizmom agrarnog društva i primitivnim etatizmom iz prelazne faze agrarnog u industrijsko društvo; na relaciju niskih »tržišnih« i visokih »društvenih troškova«; na elementarnu disfunkciju između socio-ekonomske strukture, s jedne, i implicitne te eksplicitne kulture, s druge strane; najzad, na racionalno-utilitarne vrednote i »egoističke« motivacije u potrošačkom mentalitetu itd.

Kulturne determinante samoupravljanja bile su, dakle, od samog početka uočene kao najbitniji njegov politički konstituens. Sem toga, zahtjev za samoupravljanjem kao svojevrsnom kulturom mnogo je ranije istaknut nego zahtjev za samoupravljanjem u kulturnim djelatnostima. Danas se često griješi te se kultura

---

[2] Iz ekspozea Josipa Broza Tita u Narodnoj skupštini 26. juna 1950, prema knjizi: *Poruke revolucije*, BIGZ, 1973, str. 117.

[3] D. Rihtman-Auguštin, cit. delo, str. 39.

[4] J. Županov, *Sociologija i samoupravljanje*, »Školska knjiga«, Zagreb, 1977, str. 77—85.

Digitized by Google

samoupravljanja izjednačava sa samoupravljanjem u kulturi. Međutim, stvar je u tome da je samoupravljanje u kulturi samo jedan segment institucionalne organizacije ove vrste djelatnosti, dok je zahtjev za konzekventnom kulturom samoupravljanja daleko bitniji pojam, pojam šireg značenja i izražava, zapravo, najbitnije atribute kulturne revolucije.

Kulturne koordinate samoupravljanja u praksi se nijesu razvijale u skladu sa zamišljenim oblicima i vrijednostima na kojima je zasnovan ovakav tip socijalističkog društva. Nesklad se ispoljio od samog početka, kada su zanemareni i na sporedni kolosijek potisnuti programi kulturnog razvitka, koje je trebalo razvijati u funkciji humanizacije, demokratskijeg odnosa i neprekidnog »kultivisanja« samoupravnih institucija i njihove političke prakse. Umjesto kulturnih sadržaja, u samoupravnoj praksi su počeli da dominiraju politički sadržaji, kao refleks etatističke moći, koja se nije htjela tako lako povući pred živim bujicama samoupravne politizacije masa.

Potiskivanje kulturnih atributa samoupravljanja, svođenje kulture na usku sektorsku oblast (ne posmatrajući samoupravljanje kao kulturni način političkog i društvenog života), teklo je naporedo s jačanjem isključivo političke sfere, ma koliko ona bila zaogrnuta plaštom samoupravljanja ili delegatskog sistema. Politika je zato razdvojena od kulture, a kultura od samoupravljanja kao oblika političke vlasti radničke klase, tako da se samoupravno društvo dalje razvijalo bez organske veze s kulturnim ciljevima, odnosno s kulturnim razvitkom — o kome je Tito govorio u Narodnoj skupštini prilikom donošenja Zakona o predaji fabrika na upravljanje radnicima. Iz tog raskoraka je izrastao neshvatljivi politički pragmatizam samoupravljanja, bez ikakvog značajnijeg sadejstva politike i kulture.

Tako se teorijski lako možemo saglasiti s metaforom Veljka Vlahovića da samoupravljanje predstavlja neku vrstu društvene retorte, u kojoj nastaje burna reakcija privrednih, socijalnih, političkih i drugih promjena i u kojoj se rješavaju klasne protivrječnosti, a ostvaruju interesi i ciljevi radnog čovjeka; ipak je kristalizacija u toj burnoj reakciji u retorti izvedena bez dovoljno kulturnih sastojaka. Otuda samoupravna praksa počinje svoje kulturno ogoljavanje, ali i politizaciju na principima koji se u ponečemu razilaze od već naznačenih vrijednosti (teorijskog modela) samoupravne kulture. Principi samoupravljanja sve manje se kulturno oplemenjuju, a sve se više opterećuju političkim pragmatizmom državnih i paradržavnih organa i centara moći.

Političko porobljavanje kulture

Zahvaljujući prije svega toj okolnosti, samoupravne kulturne vrednote su utopljene u sivilo političkog pragmatizma društveno-političkih zajednica, društveno-političkih organizacija i organa uprave, koji su zadržali veliki dio neprikosnovenih ingerencija u

Digitized by Google

odnosu na to samoupravljanje. Umjesto kulturne univerzalnosti, počeo je da prevladava regionalni ili nacionalni lokalizam; umjesto demokratskog zbližavanja kulturnih tekovina, počela su apsurdna razdvajanja već uobličenih zajedničkih kulturnih vrijednosti; umjesto opšteg, počeo je da nadvladava posebni interes; umjesto dosljedne realizacije raspodjele dohotka prema radu, počinje da se praktikuje raspodjela izvan ovog fundamentalnog činioca (naše društvo je neshvatljivo ravnodušno omogućilo čak i otimačku zloupotrebu društvene svojine — a ona počinje da se dijeli među uskim cjelinama, grupama ili pojedincima, bez osnovnih socijalističkih principa, rezultata rada i slično); umjesto kulturnog zbližavanja nacionalnih kultura, počinju da se začinju zatvaranja i opasna podvajanja; umjesto razumnih tehnoloških integracija, počinje se — pod uticajem lokalnih političkih struktura — još više rasparčavati ionako izdijeljena privreda itd.

Sve su to izrazi političkih previranja u društvu, koja su ogoljena na instrumentalnu borbu za prestiž i raspodjelu vlasti i nastoje se realizovati pod paravanom različitih samoupravnih oblika. Kulturna univerzalnost, imanentno humanistička dimenzija samoupravljanja postaje čak smetnja takvoj ogoljenoj politici i zato se ona potiskuje u stranu, kao jedna od manje bitnih oblasti. Kao posljedicu takve politike imamo činjenicu da se u socijalističkoj samoupravnoj zemlji navodne nacionalne specifičnosti hipertrofiraju do te mjere da se, navodno, moralo izgraditi osam sistema obrazovanja, da u njihovom sklopu nema mjesta ni minimalnim zajedničkim sadržajima kulture, nauke, pa čak ni marksizma (na čijim vizijama se temelji ovo socijalističko društvo). S obzirom na tako razbijenu politiku, nije bilo mjesta za zajedničke programe čak ni iz matematike, fizike, hemije ili biologije, a da se ne pominju književnost, istorija i slične discipline. Recidivi takvih razdvojenosti su opasni, oni se odslikavaju neposredno na svijest mladih generacija, a birokratska zatvaranja u lokalne, nacionalne i slične okvire još više podgrijavaju pomenute podjele. U svijesti generacija koje su suočene s tako radikalnim negacijama zamišljene samoupravne kulture razvija se novo poimanje političke kulture.

U tom kontekstu bi se mogli tražiti uzroci svođenja samoupravnih interesnih zajednica na privjeske regionalnih državnih organa, republičkih ili pokrajinskih tumača »specifičnog« interesa, koji se svodi samo na teritorijalni kriterij što se poklapa s već izvršenim političkim podjelama, a zanemaruje se klasno-socijalni, naučno-tehnološki i demokratski vid interesnog ispoljavanja. Otuda se pluralizam samoupravnih interesa više ne ispoljava samoupravnim kanalima, već se u velikoj mjeri preoblikuje u politički pluralizam. Birokratsko zatvaranje i prerušeni politički pluralizam uslovili su razorno rasparčavanje kulturnih vrijednosti, a sve u funkciji zaokruženja političkog interesa o samosvojnosti određenog naroda, republike, pokrajine ili regije. U tom cilju se pokreću posebne edicije, štampaju enciklopedijske publikacije, snimaju posebni filmovi, dijele književnosti i školske

Digitized by Google

lektire, multipliciraju izdanja koja bi bila višestruko jeftinija kada bi se štampala zajednička itd.

Takva politička praksa na nivou globalnog društva svakako je uticala i na svijest širokih masa, a osobito dijela radnih ljudi, kojom se, umjesto klasnih interesa — koje mogu razrješavati samoupravnim putevima — apsolutizuje nacionalni ili neki drugi interes. Zapaža se da postojeća politička kultura samoupravljanja iz pomenutih razloga ne izoštrava u dovoljnoj mjeri klasne kriterije, da se preko mnogih kompromisa s birokratsko-etatističkim centrima moći otupljuje njena oslobađajuća uloga, njen humanistički karakter. Što je još teže, dolazi do diferencijacije između socijalnih pogleda radničke klase u neposrednoj proizvodnji i radnih ljudi u nekim povlašćenim oblastima privrede, a naročito rukovodećih struktura i službeničkih slojeva u političkim organima i organizacijama. Umjesto elemenata povjerenja i solidarne saradnje, razvija se nepovjerljivo kontaktiranje, koje nije djelotvorno i nema kohezivna svojstva. Mnogobrojni izrazi socijalističke solidarnosti, koji su u očima javnosti, bez obzira na to koliko opravdano, olako iznevjereni, vremenom su u svijesti radnih ljudi transformisani u sumnjičavo postavljanje pitanja: šta se desilo s tom solidarnom pomoći. Tako su, recimo [bez obzira na to koliko bili (ne)istiniti], djelovali primjeri zloupotrebe fondova solidarnosti koji su osnovani u cilju pružanja pomoći postradalima u nekoliko zemljotresa u našoj zemlji, upotreba sredstava nekih neprivrednih SIZ-ova *društvenih djelatnosti* za izgradnju puteva, rasipničko trošenje društvenih sredstava za stanove i reprezentaciju rukovodilaca, povećavanje ličnih dohodaka u situaciji kad se radnička klasa disciplinovano odriče svoga dohotka i slično.

Kultura između birokratske moći i tržišne stihije

Korozija socijalističkog morala najvidljivije je nastajala posredstvom stihijnih zakona tržišta, koji su ušli u samoupravne prostore — a koji nisu adekvatno omeđeni samoupravnom kulturom i jasnijim principima planiranja u svim segmentima — što je presudno uticalo ne samo na koroziju, već djelimično i na razaranje osnovnih vrijednosti ovog društva. Stihijnost tržišta na politički fragmentarnim, a samoupravno nepovezanim prostorima našeg društva logično je ostavila posljedice i na kulturnom planu. U tom praznom prostoru na politički pragmatizam nadovezao se proces komercijalizacije kulturnih vrijednosti. Ma koliko izgledalo paradoksalno, u našim uslovima komercijalizam je najviše ubrzavan autarkičnim podjelama u društvu, parcijalizacijom (regionalnom, nacionalnom, opštinskom i sličnom) koja je onemogućila djelotvorno sačinjavanje i ostvarivanje samoupravnog plana na nivou globalnog društva. Čim nije bilo planskog usmjeravanja otvoren je prostor za stihijno djelovanje drugih tendencija.

Digitized by Google

Samoupravna kultura se počela formirati u rasponu između naznačenog ideološko-političkog pragmatizma i ovog tržišnog komercijalizma, tako da i nije mogla potpunije razviti autentične vrijednosti socijalističkog samoupravnog društva. Mnoge pojave koje bi se u razvijenoj samoupravnoj praksi smatrale kao patološke počele su se ispoljavati kao »normalne«. To se naročito odnosi na uzurpaciju društvene imovine, raspodjelu izvan rezultata rada, »korisne malverzacije«, devizne špekulacije kao način poslovanja, na nepokrivene investicije u svim sektorima, prekomjerno zaduživanje u inostranstvu i slično.

Sve su to znaci vrijednosno-kulturnih protivrječnosti, izvan kojih se mora tražiti prostor za istinsko samoupravljanje, univerzalne vrijednosti, kulturnu komunikaciju neomeđenu nacionalno-regionalnim, birokratskim ili nekim drugim granicama. Mnoga iznevjeravanja osnovnih principa samoupravljanja, zloupotreba vlasti, ekspanzija etatizma i nacionalne autarkije — samo su otežali ispoljavanje autentičnih klasnih interesa radničke klase i radnih ljudi, koji u samoupravljanju vide mogućnost kulturnog ispoljavanja i povoljne izglede za demokratskiju politiku i smisleniji društveni život.

Međutim, naznačeni oblici blokiranja samoupravne kulture i devijacije globalnih vrijednosti srećom nijesu do kraja uzdrmali i primat tih vrijednosti u svijesti najširih slojeva stanovništva. To se odnosi osobito na mlade generacije, koje u samoupravljanju vide najveću vrijednost jugoslovenskog društva[5], pa se u skladu s takvim shvatanjem, veoma kritički odnose prema njegovim devijacijama. U praksi se mogu zapaziti mnoge kritičke reakcije na nacionalno-regionalistička zatvaranja, na birokratizam i etatističke stege oko samoupravljanja; reakcije koje vraćaju nadu u to da će se reafirmisati izvorne vizije samoupravljanja i omogućiti njihova dosljedna realizacija. U tom smislu nije slučajno što se među mladim ljudima najvidljivije iskristalisala orijentacija na jugoslovenstvo — nasuprot nacionalnoj podvojenosti i nacionalnom šovinizmu, što se težnja ka socijalnoj pravdi u toj sredini najotvorenije kristalizuje u trajnu vrijednost; što se reafirmacija raspodjele prema radu ističe kao bitna pretpostavka; što, zapravo, mladi najenergičnije osuđuju pojave birokratizma, tehnokratije, političkog karijerizma i slično.

Ukoliko se u narednom periodu ne reafirmiše klasna pozicija samoupravne kulturne politike, dezintegracioni procesi će se još dublje interiorizovati u svijesti mladih generacija, tako da će doći do kardinalne korozije samoupravljanja kao najveće društvene vrijednosti jugoslovenskog društva. Mnogobrojna istraživanja pokazuju da je u svijesti najvećeg broja ljudi to još uvijek dominantna društvena vrijednost, ali odstupanja u praksi su tolika

[5] O tome vidi studije: Dragomira Pantića — *Vrednosne orijentacije mladih u SR Srbiji*, IIC SSO Srbije 1981; Velimira Tomanovića — *Omladina i socijalizam*, »Mladost«, Beograd, 1980; Borisava Džuverovića — *Generacija budućnosti*, »Ideje«, Beograd, 1974 i slične.

Digitized by Google

da je vremenom naglo oslabilo i naznačeno uvjerenje. Međutim, promjena političke kulture samoupravnog društva bitno je uslovljena promjenom metoda i sadržaja rada Saveza komunista. Pokazalo se da najveći dio rastvaranja jedinstva i vještačke parcijalizacije u kulturi posredno ili neposredno ima veze s raspodjelom političke moći unutar SK, i to na svim stepenima. Razvijanje svijesti o potrebi zajedništva u kulturi, njegovo konkretno pospješivanje i unapređivanje, prevladavanje pogubnog kulturnog lokalizma i internacionalističko sučeljavanje pravih vrijednosti može povratno otrežnjavati politički kulturlokalizam i doprinositi reafirmaciji zajedničkih vrijednosti, bratstva i jedinstva i ostalih političkih postulata samoupravnog društva.

Ukratko, osnovni problem sadašnje etape kulturnog preobražaja kulture više je vezan za potrebu da samoupravljanje postane oblik kulturnog života i političke aktivnosti nego za to da se u izdvojenoj kulturi zaokruži formalna samoupravna institucionalizacija.

Šanse i putevi reafirmacije kulture

Sve horizonte kulture morali bismo sagledavati u perspektivi ostvarenja samoupravnog socijalizma. U tom smislu se ispoljava dijalektički odnos između dvije, na izgled, razdvojene oblasti — politike i kulture. Zato bi jedino samoupravljanje moglo prevladati vještačke granice između udruženog rada, političke sfere i same kulture. To vjerovanje proizlazi otuda što će ulazak miliona radnika u samoupravne organe i u delegatski sistem na dugi rok morati da utiče na novo shvatanje politike — te još uvijek mistifikovane sfere — razlažući je na elemente podruštvljenog upravljanja i dajući joj atribute nove političke kulture.

Bez obzira na stepen (ne)zadovoljstva, radni ljudi će u samoupravljanju ne samo davati pečat politici i kulturi, nego će doprinositi njihovom prožimanju, demistifikujući politiku i elitnu kulturu, a uzdižući istinske vrijednosti kulture humanog rada, masovnije prihvatanje tekovina takozvanih anonimnih stvaralaca u svim sferama rada i života. I u toj koncepciji samoupravljanje bi moralo eliminisati elitizam ili će njime biti manipulisano — što se često dešava. Ono je kulturna revolucija »odozdo« — iz rada i života, iz svakodnevnice. Masovnost ovog pokreta je takva da će neminovno uvući milione radnih ljudi u svakodnevni rad, komunikaciju i stvaralački dijalog s inteligencijom unutar sebe, ali sada na drugi način: kroz samoupravni sistem i delegatske odnose, s tim što bi njihova pozicija sada mogla biti jača, jer je njima data mogućnost da odlučuju o uslovima kulturnog života (drugo je pitanje koliko oni tu mogućnost koriste i na koji način).

»Što se budu više razvijali i obogaćivali socijalistički društveni odnosi, to će više otpadati praksa da se kultura razmatra kao posebna oblast, a još manje kao sektor. Mijenjanje te prakse moguće je povećavanjem i povezivanjem napora pojedinih samo-

Digitized by Google

upravnih tijela, što će dovesti do najraznovrsnijih oblika integrisanja samoupravljačkih napora i samoupravnih odnosa. Time počinju potpunije da djeluju oni društveni uslovi i odnosi koji zbivanja na području kulture i potrebe same kulture prvi put, u punom smislu riječi, ocjenjuju sa pozicija čovjeka. Time se stvara podloga za demistifikaciju dosadašnje naslijeđene i nepotpune ograničene kritičke misli koja je često istupala sa pozicija atraktivnosti i spekulativnosti. Integrisanje privrede, kulture, politike u okviru cjelokupnog sistema samoupravljanja doprinijeće dalje raspadanju raznih oblika monopola nad stvaralaštvom, koji su se vjekovima formirali na klasnoj podlozi.«[6]

S druge strane, kruta institucionalizacija kulture na koju smo ukazivali ne ide u prilog njenom podruštvljavanju. Ona na određen način ubrzava prethodnu podjelu produžavajući opasnost da kultura postane stvar zaduženih i plaćenih pojedinaca ili institucija, a da se udruženi rad i najširi slojevi društva pojavljuju u ulozi pasivnog primaoca, odnosno »korisnika« tih usluga.

Gotovo da je suvišno ponavljati da se krutom institucionalizacijom i u samoupravljanju povećava opasnost od birokratizacije, ispraznih programa i rutinerstva. Pojava raznih oblika subkultura, naročito među mladima: pank, rok-kultura i drugi oblici takozvane subkulture (neko je zove kontrakultura) u suštini i izražavaju protest protiv takve institucionalizacije kulturnih djelatnosti.

U budućem preobražaju kulture treba računati s novim oblicima tih subkultura i pokreta, ali i s djelovanjem invazione masovne kulture, koja se vješto postavlja između institucionalnih i komercijalnih sektora kulturnog života.

[6] Veljko Vlahović, *Kultura i savremena društvena kretanja*, str. 67—68.

Digitized by Google

Damjan Šećković

Tehnološki monopol i strategija savremenog kapitalizma

1. Neke karakteristike savremenog kapitalizma

Savremeni kapitalizam odlikuje novi kvalitet. To je drugačija društvena stvarnost od one što smo je upoznali i o njoj saznali iz Marksovih i Lenjinovih analiza. A posljedica je ogromnog razvoja proizvodnih snaga i mijenjanja proizvodnje i saobraćaja, mijenjanja društvenih prilika i uslovâ koji su karakteristika savremenog svijeta. Slika savremenog svijeta odražava nastale krupne promjene. U novim društvenim uslovima sada živi oko 80,5% svjetskog stanovništva, dok je prije pedeset godina tri četvrtine svih ljudi u svijetu živjelo u kolonijalnom ili polukolonijalnom ropstvu, a prije četvrt stoljeća — jedna četvrtina svjetskog stanovništva. Prema tome, na političkoj karti svijeta uočava se istorijski nastala duboko radikalna promjena. Još i danas nešto manje od 2% svjetskog stanovništva živi u kolonijalnim uslovima, a antikolonijalna revolucija i borbe za konačno i potpuno oslobođenje još traju. Socijalističke zemlje zauzimaju oko 26% svjetske teritorije i čine 34,2% svjetskog stanovništva. Zemlje u razvoju obuhvataju 50,2% Zemljine kugle i predstavljaju 46,3% svjetskog stanovništva. Industrijski razvijene kapitalističke zemlje (u kojima se kapitalizam izražava na savremen i tipičan način) zauzimaju 23,9% svjetske teritorije, a njihov udio u svjetskom stanovništvu dostiže tek 19,5%.

Digitized by Google

Kapitalizam, kao sistem odnosa, kao društveno-ekonomska formacija, ima dugu tradiciju. Istorijski se situira između feudalizma i socijalizma. Njegove začetke nalazimo još u XIV vijeku. On prolazi kroz nekoliko faza razvitka; svaka od njih ima određene specifičnosti i zakonitosti, ali i zajedničke odlike, bez obzira na to da li je riječ o kapitalizmu slobodne konkurencije ili liberalnom kapitalizmu, monopolističkom ili državnom kapitalizmu. Zakonomjerno, kapitalizam je oblik društvene proizvodnje u kojem postoje eksploatatorski odnosi, u kojem se društveno bogatstvo proizvodi u obliku robe; ekonomski odnosi su klasni i počivaju na najamnom radu neposrednih proizvođača i na vladajućoj ulozi kapitalista, legalnih vlasnika proizvodnih i privrednih činilaca proizvodnje. Taj je sistem uslovljen i neodvojivo vezan za ekonomsku eksploataciju najamnog rada, proizvodnju viška vrijednosti, koji prisvaja kapitalist. To je sistem koji počiva na robnoj organizaciji društvene podjele rada koja je univerzalna.

Kapital, kao dio viška vrijednosti koji ima tendenciju da se oplođava, da se uvećava, čini osnovu proizvodnje i osnovni društveni odnos kapitalističkog društva. Kapital nastaje iz osnovnih elemenata za proizvodnju. Njegova je pretpostavka koncentracija sredstava, na jednoj strani, kao svojina kapitalista, i dvostruka sloboda radnika — na drugoj: prva sloboda je odvojenost od sredstava za proizvodnju, a druga je formalno-pravna sloboda u potpunom, pravnom značenju te riječi. Stvarni podsticaj proizvodnje za vlasnika predstavlja oplodnja njegovog kapitala koji mu daje ekonomsku moć, društveni ugled i pravo da bude stožerna osnova i krucijalni subjekt proizvodnog odnosa. Neposredni cilj i osnovni pokretački motiv proizvodnje je profit koji je preobraženi oblik viška vrijednosti što se stvara u proizvodnji poznatim metodima: apsolutnim i relativnim načinom proizvodnje viška vrijednosti — kalkulacijom radnog dana na potrebno vrijeme i višak radnih vremena, u kojemu se ostvaruje potreban rad i višak rada, a proizvodi potreban proizvod i višak proizvoda — »preko mjere datih potreba«. U tome je suština eksploatacije radnika, radničke klase, koja čini osnovnu karakteristiku kapitalističkih odnosa proizvodnje.

Marks je u *Kapitalu* izložio naučnu i teorijsku suštinu i dao objašnjenje osnova i uzroka ekonomske eksploatacije radničke klase, uz analizu sistema kapitalističkog načina proizvodnje i karakteristike modela kapitalizma. Suštinu toga modela odlikuju:

— univerzalnost robnog oblika proizvodnje i djelovanje zakona vrijednosti;

— postojanje privatne svojine, to jest monopola privatne svojine nad svim činiocima proizvodnje (radnom snagom, sredstvima za proizvodnju i predmetima rada);

— zasnovanost tehničke baze proizvodnje na fabričkom mašinskom radu i na podruštvljenosti materijalnih procesa proizvodnje;

Digitized by Google

— postojanje dvije ekonomske klase društva: klase kapitalista i klase najamnih radnika; i

— djelovanje svih opštih zakona reprodukcije — zakona vrijednosti, zakona raspodjele društvenog fonda rada, zakona tržišta, zakona cijena, zakona novca, zakona društvenih potreba i sličnih.

Savremeni kapitalizam je nastao poslije drugog svjetskog rata, odnosno to je kapitalizam naučno-tehnološke ere, u kojoj elektronski računar postaje sposoban da obavlja mnoge intelektualne poslove čovjeka. To je period automatizacije. A automatizacija, kompjuterizacija i kibernetizacija čine kvalitativno drugačijima funkcije čovjeka u procesu proizvodnje, izazivaju i nameću korjenite promjene u sadržaju, karakteru i uslovima rada, organizaciji i upravljanju proizvodnjom, kao i u društvenim odnosima. Industrijska revolucija, koju je kapitalizam, i to onaj razvijeni, zaista dobro iskoristio, bila je usmjerena na upotrebu prirodne energije i sirovina. Njihove zalihe u svijetu su sada već skromne. Razvoj u budućnosti će zavisiti od pronalaženja novih sirovina i nove energije. Savremena tehnološka revolucija upravo na tome počiva. Supstituti treba da nadomjeste prirodne izvore sirovina i energije. Najznačajnija uloga u toj novoj svjetskoj tehnološkoj revoluciji, u eri informacionog društva, dodijeljena je mikroelektronici. To je danas stvarnost u zemljama najrazvijenijeg kapitalizma (Amerika, Japan...). Čak je elektronski računar jedne godine proglašen — ličnošću godine.[1] Mikroelektronika je na malom prostoru omogućila koncentraciju ogromnih funkcionalnih kapaciteta, unijela neslućene promjene u karakter rada, u komuniciranje, industriju, zdravstvo, saobraćaj, korišćenje slobodnog vremena. Jednostavno, nužno će prodrijeti u sve pore života, doprinijeće formiranju novog načina razmišljanja, stvaranju novih profesija, novih sistema vrednovanja, novih pojmova. Pomoću mikroelektronskih kola, sistema elektronike i informatike jedino je moguće držati korak s razvijenim svijetom i ući u novu eru društva informacija i elektronike, ući u budućnost. A za sve to je potrebno znanje. Znanje, stoga, postaje ključni, neiscrpni izvor, koji predstavlja jednu od osnova izgradnje svijeta budućnosti. Zato u zemljama razvijenog kapitalizma »uvoz mozgova« i »izvoz znanja« postaje najpreča potreba daljeg razvoja i opstanka kapitalizma. Nova tehnološka revolucija oslonjena na mikroelektroniku predstavlja i metod i praksu revolucionisanja sredstava za proizvodnju. Međutim, taj ogromni razvitak u uslovima savremenog kapitalizma dostupan je samo uskom krugu, to jest malom broju zemalja.

Kapitalizam je poodavno uvidio da individualni kapital ne može biti osnovni društveni odnos, niti rješavati rastuće protivrječnosti razvoja, pa i ako se, kao osnovna poluga sistema, održava. Praktično, u savremenom kapitalizmu nema čistog državnog

[1] Adolf Dragičević, *Kritika političke ekonomije*, »Globus«, Zagreb, 1984.

Digitized by Google

kapitalizma, niti se svi procesi ispoljavaju u čistim oblicima. Savremeni kapitalizam sadrži elemente privatnog kapitala slobodne konkurencije uporedo s monopolističkim kapitalom. Gotovo u svakoj zemlji postoji monopolisani i nemonopolisani dio kapitala, uz ostatke sitnosopstveničke proizvodnje, a istovremeno sve snažnije dolazi do izražaja funkcija države u svojstvu društvenog, političkog i, posebno, ekonomskog činioca. Pa ipak, individualni kapital se grčevito bori i održava. I on pokušava da ide u korak s tehnološkom revolucijom. Ova kapitalistička »mala privreda« sve se više oslanja na znanje i nauku. Čak i u malim firmama, od samo stotinak uposlenih, gotovo jedna trećina čini naučnoistraživački kadar. Takvu tendenciju i zvanična državna politika nekih zemalja podstiče i pomaže. »Reganistika« je primjer za to.

Savremeni kapitalizam se neprekidno prilagođava izmijenjenim društveno-ekonomskim odnosima u svijetu i traga za što efikasnijim rješenjima radi ublažavanja posljedica sve zaoštrenije protivrječnosti između razvijenih proizvodnih snaga i kapitalističkih odnosa proizvodnje. U naše vrijeme punog razvoja kapitalizma sve je teže obezbijediti nesmetan razvoj i neokrnjenu reprodukciju kapitalističkih proizvodnih odnosa, uz istovremeno omogućavanje nesmetanog razvoja proizvodnih snaga, koje sve uočljivije prerastaju okvire i mogućnosti kapitalističkih odnosa. U nastojanjima da se sačuva kapitalistički sistem pristupa se stalnom modifikovanju, mijenjanju, prilagođavanju tih odnosa promjenama u ekonomskoj i socijalnoj strukturi i mehanizmima funkcionisanja kapitalističkog sistema i društva u cjelini. Mnoge od tih promjena pogađaju samu suštinu sistema — negiranje neprikosnovenosti privatne svojine. I upravo karakteristične promjene se unose i u sferu svojine i svojinskih odnosa. Privatna svojina sve više gubi karakter neposrednog fizičkog vlasništva. Razdvaja se funkcija vlasništva od funkcije upravljanja. Kapitalistička klasa je proizvodno defunkcionalizovana. Krupnim korporacijama upravljaju menadžeri, tako da ih vlasnici akcija najveće vrijednosti ne moraju poznavati, a najčešće ih i ne poznaju. Time je u praksi potvrđena Marksova postavka, iznesena u *Kapitalu* na osnovi analize, da će postati nefunkcionalno da rad i upravljanje ostvaruje kapitalist, i da će se sasvim odvojiti od svojine na kapitalu. To će, kako kaže Marks, biti »ukidanje kapitala kao privatne svojine u okviru granica samog kapitalističkog načina proizvodnje«[2]. To je proces koji je za današnji kapitalizam karakterističan. Mnogi procesi podruštvljavanja i upravljanja u bliskoj su vezi s elementima odgovarajućih procesa u socijalizmu. To se ogleda, između ostalog, i u sve većem i intenzivnijem širenju državne svojine na račun privatne svojine, kao osnovnog, vladajućeg odnosa.

---

[2] K. Marks, *Kapital*, »Kultura«, Beograd, 1958.

Digitized by Google

Značajna je karakteristika savremenog kapitalizma i snažno izražena koncentracija i centralizacija kapitala[8], kao proizvodno-finansijsko ukrupnjavanje. To se ukrupnjavanje ostvaruje: (a) unutarnacionalnim ukrupnjavanjem; (b) stvaranjem međunarodnih ekonomskih i drugih integracionih cjelina, i (c) umnožavanjem i snaženjem multinacionalnih kompanija. Naročito su u tom pogledu karakteristične multinacionalne kompanije koje bitno utiču na dalji tok razvoja odnosâ u savremenom kapitalizmu. One mijenjaju strukturu međunarodnih ekonomskih odnosa u svim oblicima njihovog ispoljavanja, kao što su: specijalizacija, korporacija, podjela rada, svojinski odnosi, regulisanje uslovâ privređivanja, pa utiču i na tokove razvitka političkih sistema u zemljama u kojima imaju svoje organizacije ili isturene filijale (slučaj Čilea, Kariba, Bliskog istoka i drugih). Status multinacionalne ili transnacionalne kompanije stiče se ako se djelatnost ostvaruje najmanje u tri strane zemlje.

Ima više vrsta multinaiconalnih kompanija. Karakteristična su tri oblika: (a) etnocentrične kompanije predstavljaju isturene filijale kojima rukovodi matična firma posredstvom osoblja koje sama angažuje. Matična firma određuje i poslovnu politiku; (b) policentrične multinacionalne kompanije se, u izvesnom smislu, razlikuju od onih što pripadaju prvoj grupi. One su pod kontrolom matične centrale s određenim stepenom samostalnosti u poslovnoj politici, a po pravilu rukovodeće timove angažuju u zemlji domicila; (c) treći oblik multinacionalnih kompanija čine međusobno povezane organizacije koje u donošenju i utvrđivanju poslovne politike ravnopravno rješavaju pitanja sa akcionarima i rukovodećim osobljem angažovanim u cijelom svijetu. Ova vrsta multinacionalnih kompanija je nov fenomen. U njihovom okviru su objedinjene ne samo nacionalna, već i međunacionalna privreda, naročito industrija. Njihova organizacija i ekonomska moć mijenjaju klasični sistem ekonomskih odnosa.

Multinacionalne kompanije predstavljaju danas krupne činioce savremene svjetske privrede. Jedino one uspješno odolijevaju sadašnjoj ekonomskoj krizi. Razvijaju nove strategije, s ciljem da prebace posljedice krize na druge činioce svjetske privrede: na radne mase, zemlje u razvoju, na druge firme. Te kompanije proširuju svoje inostrane operacije, jačaju sopstveni položaj u svim područjima uticaja i prodora, šire svoj uticaj i povećavaju prodor u privredne i društvene strukture mnogih zemalja. One to mogu činiti jer su ekonomski džinovi. Tako je, na primjer, 1.000 najvećih korporacija u SAD u 1970. godini zapošljavalo 16,3 miliona radnika i ostvarivalo 512 milijardi dolara prihoda, što čini približno polovinu ukupnog društvenog bruto proizvoda u SAD. Samo polovina od tih 1.000 korporacija zapošljavala je 14,5 miliona radnika i ostvarivala 65% svih prihoda

[8] Izvjesni procesi u pojedinim kapitalističkim zemljama ukazuju na pojave dezintegracije pojedinih korporacija, na primjer u SAD, ali i u drugim zemljama.

Digitized by Google

u industriji. Tri najveće korporacije u SAD — »General motors«, »Standard oil«, i »Ford motors« imale su 1,700.000 radnika i bruto promet veći od 50 milijardi dolara. »Nipon Stel« u Japanu i još 200 korporacija zapošljavalo je 12,1 milion radnika, s prihodom od 236 milijardi dolara. Ovi podaci pokazuju da je zaista riječ o ekonomskim gigantima čija je struktura proizvodnje pravi konglomerat različitih proizvoda. S takvom ekonomskom snagom lakše se podnose različite krizne situacije i ekonomski udari. Samofinansiranje u njima se ostvaruje sa oko 80—85% sopstvenih sredstava. Uz to, ni sadašnja kriza, ni vrlo izražena konkurencija nijesu zaustavile rast ovih kompanija, bez obzira na to što su neumitni zakoni robne privrede i konkurencije u prošloj godini doveli do toga da je u Njemačkoj bankrotiralo 17.000 preduzeća, ali je 50.000 novih počelo da radi, a u SAD je bankrotiralo 30.000, ali je 600.000 novih počelo da radi.

Međutim, multinacionalne kompanije kao da pojačavaju ekspanziju bilo stvaranjem novih ili novim investicijama, bilo proširivanjem aktivnosti postojećih kompanija. U tome prednjače one najkrupnije. Riječ je o sasvim novoj strategiji jačanja monopola i potčinjavanja, i to osobito u fazi kada zemlje u razvoju vode grčevitu borbu za nezavisan ekonomski razvoj i suverenitet nad svojim privrednim i prirodnim resursima. Suština te nove strategije jeste u novim oblicima kontrole eksploatacije na višem stepenu, i to ne dominacijom svojinskih prava, već dominacijom tehnike proizvodnje. Te kompanije naročito rade na jačanju monopola svojih novih tehnologija, što vodi produbljivanju zavisnosti zemalja u razvoju. Samo u periodu 1970—1980. godine zemlje OECD su na izvozu nove tehnologije ostvarile dobit u iznosu od 2,6 milijarde dolara. U izvozu tehnologije posebnu pažnju privlači angažovanje ovih korporacija u razvoju novih tehnologija u oblasti mikroelektronike, u proizvodnji hrane (biotehnologija), novih i trajnih izvora energije. Uz to, one se koncentrišu na sektoru proizvodnje opreme i trajnih potrošnih dobara. I nove investicije tih korporacija su porasle, mada su u poslednje vrijeme nešto usporenije. U periodu 1971—1982. godine investicije su povećane sa 158 na više od 600 milijardi dolara. S tim u vezi je i jedna od najznačajnijih promjena ostvarenih tokom sedamdesetih godina. Riječ je o jačanju uloge transnacionalnih banaka. Dugovanja zemalja u razvoju, proistekla iz kreditâ što su ih odobravale transnacionalne privatne banke, porasla su sa 43 milijarde dolara u 1973. na 260 milijardi u 1980. I ovaj oblik zaduženosti zemalja u razvoju nije bez rizika za nacionalnu ekonomsku suverenost. Dugogodišnja nesrazmjera u trgovinskoj razmjeni u svijetu, uslovljena prvenstveno recesijom, dovela je do velikih neravnoteža u platnim bilansima razvijenih industrijskih zemalja i zemalja u razvoju. Zaduženost zemalja u razvoju, koja već premašuje 800 milijardi dolara, i negativni platni bilansi čine nesigurnim operacije korporacija, tako da su one počele da pribjegavaju nizu protivmjera da bi umanjile zavisnost od izvorâ u ovim zemljama, pa i od prirodnih izvora uopšte. One koncen-

Digitized by Google

trišu svoje investicije u takozvanim sigurnijim zemljama, proširuju svoje aktivnosti na područje prerade sirovina, tragaju za supstitutima, razvijaju metode za uštedu sirovina, kao i za korišćenje otpadaka, usmeravaju se na mora i okeane kao izvore sirovina. No ovdje se javlja jedna protivrječnost: kratkoročna logika profita primorava razvijene industrijske zemlje i njihove kompanije da se tako olako ne odriču vjekovnih blagodeti koje su izvlačile iz nerazvijenih zemalja. Zato se, uz ulaganje napora radi osvajanja novih izvora energije, supstitutâ i novih materijala, vodi i grčevita borba za dominaciju i primjenu njenih perfidnijih i savremenijih oblika u zemljama u razvoju.

Posljedice takvih kretanja su veoma teške. Razvijene zemlje su petostruko razvijenije od svjetskog prosjeka, a nerazvijene deset puta nerazvijenije od istog tog prosjeka. Jaz u odnosu na raspored bogatstva u pojedinim djelovima svijeta je ogroman. Računa se da 12,5% svjetskog stanovništva »drži« danas oko 60% svjetskog dohotka, dok tri četvrtine svjetskog stanovništva, koje živi u nedovoljno razvijenim zemljama, raspolaže s jedva oko 20% svjetskog dohotka. Nacionalni bruto dohodak po stanovniku na razvijenom Sjeveru je 7.468 dolara, a na nerazvijenom Jugu 597 dolara. Bogati žive u prosjeku 72 godine, siromašni — 56. Među bogatima 99% je pismeno, a u siromašnim zemljama 50% stanovništva je nepismeno. Razvijene zemlje izdvajaju za vojsku 350 dolara po stanovniku, a nerazvijene — 29 dolara. Za zdravlje Sjever daje 199 dolara po stanovniku, a Jug svega 6,5 dolara. A jaz između razvijenih i nerazvijenih se neprekidno povećava. Prije sto godina odnos je bio 6:1, a sada je 35:1. Kao da se i poslije više od sto godina od Marksove smrti potvrđuje ona njegova zakonitost vezana za akumulaciju: da s ukupnim rastom bogatstva društva raste i siromaštvo. Danas u nerazvijenom svijetu milijardu ljudi gladuje. To je, naravno, posljedica kapitalističkih odnosa proizvodnje.

Dalja karakteristika savremenog kapitalizma je da se uloga države, kao ekonomskog i političkog regulatora, povećava. Državni uticaj — etatizam, sve se više širi i jača. Postaje nužan u uslovima sve zaoštrenije protivrječnosti između društvenog karaktera proizvodnje i privatnog prisvajanja. Mnogi činioci doprinose pravoj destrukciji sistema kapitalizma. Država preuzima sve šire funkcije u oblasti ekonomije. Ostvarivanje te njene uloge dolazi u sukob s pojedinačnim i grupnim kapitalističkim interesima. Nijesu usamljeni slučajevi zanemarivanja profita u interesu rješavanja širih i mnogobrojnih pitanja sistema. I klasične ekonomske zakonitosti kapitalizma djeluju u preobraženom obliku, bilo da je riječ o zakonu vrijednoti, zakonu stvaranja viška vrijednosti, profitu, profitnoj stopi, zakonu njenog tendencijskog pada, zakonu »razmjernosti«, ponude, cijena i slično. Njihova »slobodna igra« se kontroliše, usmjerava i ograničava u zavisnosti od interesa kapitala.

Dolazak na vlast socijalističkih partija u mnogim zemljama znači krupan preokret. One brže otvaraju proces podruštvljava-

Digitized by Google

nja, brže su promjene u radničkoj klasi. Snažnije je izraženo organizovano nastupanje, jačanje i širenje radničke klase kao organizovane društvene snage — ekonomske i političke. Boreći se za promjenu svog društveno-ekonomskog položaja, radnička klasa sve organizovanije traži rješenje spajanja rada i sredstava za proizvodnju, što je osnova jačanja uticaja na kvalitet i usmjerenost tokova društvenih promjena. Takva angažovanost je opšta karakteristika radničke klase u savremenom kapitalizmu. Takva njena uloga utiče na mobilizaciju svih snaga, na ukupne društvene odnose ili, drugim riječima, na mijenjanje tih odnosa, a ne samo na njihovo usklađivanje s novim proizvodnim snagama.

U nastojanju da se kapitalistički sistem održi, danas naročito vodeće kapitalističke zemlje karakteriše sve snažnija i složenija aktivnost u pravcu ublažavanja protivrječnosti, a one su i u savremenom kapitalizmu mnogobrojne, prije svega: protivrječnost između sve većeg podruštvljavanja, s jedne, i privatno-kapitalističkog prisvajanja, s druge strane, protivrječnost između proizvodnih snaga i produkcionih odnosa, između proizvodnje i potrošnje, između cilja kapitalističke proizvodnje i metodâ pomoću kojih se taj cilj ostvaruje, protivrječnost između sve većih planskih funkcija države i privatno-kapitalističkih interesa, a to je transformisana protivrječnost između planskog karaktera proizvodnje u individualnom kapitalu i anarhije na tržištu, kao i mnoge druge. Zbirni izraz ovih protivrječnosti je protivrječnost između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa. Ona supsumira u sebi i ekonomske, i socijalne, i političke i druge činioce, i izražava opšte obilježje društvene krize kapitalizma, istorijsku ograničenost kapitalizma kao sistema, te nepomirljiv sukob između rada i kapitala, odnosno sukob između radničke klase i klase kapitalista. Ta kriza kapitalizma je kriza novog kvaliteta. Primjera radi, i zakon ekonomije društvenog rada nema bezuslovno važenje, jer maksimalizacija profita dolazi u suprotnost sa sve izrazitijim tehničkim progresom i promjenama u karakteru rada, karakteru sredstava i karakteru radne snage. Tehnički progres koji se postiže podizanjem produktivnosti rada povećava masu upotrebnih dobara smjenjujući vrijednost po jedinici proizvoda. Ta zakonitost ispoljava se i u zakonu tendencijskog pada profitne stope. Sve je jasnije da se neprekidno može razvijati samo onaj sistem kojem nije cilj proizvodnja isključivo vrijednosti, već mu je osnovni cilj proizvodnja upotrebnih vrijednosti.

Skučen na malom prostoru, ali razvijen, s ogromnim proizvodnim snagama, razvijeni kapitalizam bije bitku za prevlast svojih odnosa. U tom cilju vodeće kapitalističke zemlje sve snažnije i kompleksnije razvijaju ekonomsku, idejno-političku i vojnu aktivnost usmjerenu ka odbrani kapitalizma kao sistema. Takvu aktivnost preduzimaju i na unutrašnjem i na međunarodnom planu. Takvo kompleksno samoočuvanje kapitalizma ima za cilj da spreči širenje socijalizma i dalju eroziju kapitalizma. I danas se u cjelini potvrđuju Marksova predviđanja da »buržoaski odnosi proizvodnje i saobraćaja, buržoaski odnosi vlasništva, mo-

Digitized by Google

derno buržoasko društvo, koje je čarobnjački izazvalo tako silna sredstva za proizvodnju i saobraćaj, liči na čarobnjaka koji više ne može da savlada podzemne sile koje je dozvao. Decenijama je histerija industrije i trgovine samo histerija pobune modernih proizvodnih snaga protiv modernih odnosa proizvodnje, protiv odnosâ vlasništva koji su životni uslovi buržoazije i njene vladavine... Buržoaski odnosi postali su preuski da bi obuhvatili bogatstvo koje su stvorili«[4]. Imajući u vidu kretanja i procese u savremenom kapitalizmu, u Programu SKJ se konstatuje: »Da bi obezbedio društvenu reprodukciju i spasao još održive ekonomske i društvene pozicije kapitala, državni kapitalizam je prisiljen, prilagođavajući kapitalistički sistem novim odnosima, da u isto vreme potkopava temelje na kojima sam počiva.«[5] Ova teorijska predviđanja su tačna. Neka unutrašnja kretanja u pojedinim kapitalističkim zemljama, kao i kretanja na međunarodnom planu, potvrđuju da se procesi razvijaju upravo u tim pravcima. Međutim, bezbjednost kapitalizma i njegova vitalnost — da se u okviru postojeće ideologije kapitala uspješno održava — pokazuju njegovu sposobnost da — katkad spontano, katkad organizovano — traži izlaze, zadržavajući, pri tom, bitne karakteristike kapitalističkih odnosa. No suština svih tih napora kapitalizma je, s jedne strane, da se održi, a, s druge strane, kako učiniti prvi korak ka socijalizmu. Jer činjenica je i to da su mnogi procesi u savremenom kapitalizmu, kao što je već napomenuto, povezani s nekim procesima u socijalizmu, ali i to da je »današnji kapitalizam organizovana kontrarevolucija na svjetskom planu«. Stoga sve ono što se danas zbiva u razvijenom kapitalizmu, kao što je pojava Reganova »rata zvijezda« ili »Eureke« u Zapadnoj Evropi, kao programi zajedničkog razvoja nove tehnologije, zatim finansijske igre oko dolara i slično — nije, u krajnjoj konsekvenci, ništa drugo, bez obzira na »humane namjere«, do pripremanje kapitalističke privrede za XXI vijek[6] i obezbjeđivanje dominacije kapitalizma kao sistema. U čemu se, bliže, ogleda strategija dominacije savremenog kapitalizma?

2. Tehnološka moć kao strategija dominacije

Izuzetno važnu mogućnost održavanja sistema kapitalizma, obezbjeđivanja dominacije, jačanja njegovog uticaja i moći pruža nova tehnologija na osnovi koje se uspostavlja tehnološki monopol i ostvaruje tehnološka zavisnost. Pod tehnologijom u savremenom značenju toga pojma podrazumijeva se usmjeravanje raspoloživih resursa — proizvodnih, ljudskih, finansijskih, naučnih, orga-

[4] K. Marks — F. Engels, *Manifest komunističke partije*, »Kultura«, Beograd, 1950.

[5] *Program SKJ*, »Kultura«, Beograd, 1958, str. 199—200.

[6] O tome i na Istoku i na Zapadu postoje programi i projekti istraživanja.

Digitized by Google

nizacionih i drugih — ka zadovoljavanju definisanih društvenih potreba. Kada je riječ o tehnologiji, nije u pitanju samo realizovanje proizvodnih zadataka, već i kompleksan i konzistentan sistem tehničkih, ekonomskih, institucionalnih, socijalnih, političkih i drugih odnosa prijeko potrebnih za izvršavanje proizvodnih zadataka, ostvarivanje društvenih promjena i zadovoljavanje društvenih potreba. Takvo shvatanje savremene tehnologije proizlazi iz činjenice da su danas tehnološka znanja proširena na sve vidove društvenih potreba. Jer danas je u svakoj djelanosti neophodno primijeniti smišljen način, postupak ili metod korišćenja sredstava za rad, uz kombinovanje raznih oblika energije i materijala kako bi se postigli najpovoljniji rezultati.

Struktura savremene tehnologije ima dva vida. Jedan čini bazičnu, ključnu ili generičku tehnologiju, koja obuhvata: nuklearnu tehniku, kosmičku tehniku, genetsko inženjerstvo, elektroniku, informatiku, eksploataciju bio-mase i drugo. Odlika je ove tehnologije da se rasprostire na sve proizvodne grane i ima ogromne posledice i uticaj na društveno-ekonomski i politički sistem i razvoj u svijetu. A drugi vid predstavlja granska ili sektorska tehnologija u koju se mogu uključiti, na primjer: automobilska industrija, procesna industrija, petrohemija, industrija lijekova i slične. Ova druga, sektorska tehnologija izuzetno je značajna za podizanje produktivnosti rada i za povećanje izvoza roba nacionalnih ekonomija. Inače, ova je podjela uslovna jer se značaj pojedinih tehnologija relativno brzo mijenja nastajanjem novih tehnologija.

Savremenom tehnologijom razvijeni kapitalizam danas ostvaruje snažnu dominaciju i izvlači velike koristi koje prevazilaze efekte eksploatacije kapitala u periodu liberalnog kapitalizma. Razvijene kapitalističke zemlje danas ostvaruju toliki izvoz tehnologije i znanja da se, imajući u vidu njegovu moć, ne rijetko kaže da predstavlja tehnološku kolonizaciju, ali u savremenom, perfidnom obliku.

Transfer tehnologije označava njen izvoz i uvoz. Razvijene kapitalističke zemlje javljaju se u ulozi proizvođača nove tehnologije, pa o njima u ovom tekstu govorimo kao o zemljama izvoznicama, a nerazvijene zemlje, odnosno zemlje u razvoju, uvoze tu tehnologiju, i to su zemlje uvoznice. Uvoz ili transfer tehnologije iz razvijenih u nerazvijene zemlje ima višestruki uticaj: ekonomski, pravni, politički, odbrambeni. No osnovno je, u stvari, jačanje i održavanje kapitalizma kao sistema odnosa i obezbjeđenje njegove dominacije u tehnološkom razvoju, što je jedini put opstanka kapitalizma. U ovom tekstu biće riječi samo o nekim vidovima ekonomskog uticaja transfera tehnologije.

Tehnički progres i tehnološki napredak u današnjim uslovima imaju prvorazredni značaj za brži privredni razvoj svih zemalja svijeta, i razvijenih zemalja i drugih zemalja u razvoju. Riječ je, prije svega, o strategiji razvoja proizvodnih snaga, a u njihovom sklopu i razvoja tehnologije. Razvijene kapitalističke zemlje koriste tehnološki monopol za ostvarivanje strategije do-

Digitized by Google

minacije u međunarodnim odnosima, kao novi oblik potčinjavanja narodâ i zemalja. One to mogu i postići zahvaljujući dugogodišnjem ogromnom nagomilavanju bogatstava. Sadašnji dominantni položaj razvijenih kapitalističkih zemalja uslovljen je monopolom tehnologije i znanja. U svijetu je izrazito neravnomjerno raspoređen naučnoistraživački i tehnološki potencijal; upravo je u razvijenim kapitalističkim zemljama on u najvećoj mjeri i koncentrisan. Preduzeća iz razvijenih kapitalističkih zemalja, naročito multinacionalne kompanije, imaju velike mogućnosti da stvaraju nove tehnologije i da njima monopolski raspolažu jer imaju ogromna sredstva i sve uslove za samofinansiranje. Nekoliko podataka može da ilustruje ovu tvrdnju. SAD su danas vodeća zemlja u pogledu naučno-tehnološkog razvoja. Do 1958, to jest za posljednjih 150 godina, uložile su u naučno-tehnološki razvoj 57 milijardi dolara. U periodu 1958—1965, dakle samo za sedam godina, uloženo je 125 milijardi dolara. Posebno je značajno ulaganje privatnih firmi u ovaj razvoj. Ta su ulaganja 1968. iznosila 17 milijardi, 1970. godine 20,7 milijardi, 1974. godine 24,5 milijardi, a u 1980. dostižu 41 milijardu dolara. Posljedica mogućnosti tolikih ulaganja je da u razvijenim zemljama danas djeluje više od 88,7% istraživača od njihovog ukupnog broja u svijetu, a u zemljama u razvoju svega 11,3%. U svijetu se godišnje prijavljuje oko 400.000 patenata. Od toga više od 95% nastaje u preduzećima razvijenih zemalja. Od 100 ideja samo jedna se u prosjeku realizuje, primjenjuje u proizvodnji i plasira na tržištu. Ukupna ulaganja u istraživanja iznosila su u svijetu u 1978. godini 123 milijarde SAD dolara. Od toga 117,6 ili 95,6% izdvojile su razvijene zemlje, a samo 5,4 milijarde ili 4,4% nerazvijene zemlje i druge zemlje u razvoju. Ili, iste godine razvijene zemlje su za ove namene uložile 1,95% svog društvenog proizvoda, a zemlje u razvoju svega 0,43%.

Razvijene zemlje svoja ogromna ulaganja u znanje i nove tehnologije štite patentima. Od prihvaćenih 3,500.000 patenata multinacionalne kompanije i pojedinci imaju u vlasništvu oko 99%. To im obezbjeđuje potpunu kontrolu nad razvojem i korišćenjem savremene tehnologije u svijetu. U zemljama u razvoju stranci drže oko pet šestina patenata, od kojih je više od 90% neiskorišćeno, što još više sprečava razvoj ovih zemalja. Ogromna većina opreme, više od 90% fabrika i mašina i gotovo sve licence u zemljama u razvoju su iz razvijenih zemalja. Istina, nije sve uvezeno iz kapitalističkih zemalja, ali je od ukupnog njihovog broja uvezeno više od tri četvrtine.

I sistem industrijske svojine uspostavljen je u korist razvijenih zemalja, što im takođe omogućava da ostvare strategiju dominacije. Te zemlje, na osnovi svjetskog sistema industrijske svojine, grade svoj proizvodni i tehnološki monopol. Centri industrijske moći zasnivaju svoju dominaciju na potpuno novom, dalekosežnom i vrlo opasnom mehanizmu koji obuhvata najskuplju i najsloženiju tehnologiju kojoj nema premca. To je pretežno tehnologija koja nastoji da fundamentalnu nauku transformiše u

Digitized by Google

proizvodnu moć i dohodak. To se svjesno čini: prvo, jer se zna da ta tehnologija i naučno-tehnička istraživanja zahtijevaju ogromna sredstva, a to nerazvijeni ne mogu ni obezbijediti ni pratiti, i, drugo, najrazvijenije kapitalističke zemlje jedna drugoj konkurišu, pa se tako preko dominacije ključne tehnologije prelazi na osvajanje ključnih tržišta i na gospodarenje tim tržištima. Oligopoli, duopoli i monopoli tako stiču još veću moć.

Tehnološka moć, objektivno, sve više postaje efikasna zamjena za ranije klasične oblike eksploatacije i služi za ostvarivanje upravo tih ciljeva. Tehnološka dominacija obezbjeđuje razvijenim zemljama uspostavljanje kolonijalnog odnosa u manje razvijenim zemljama, od kojega je ponekad teže osloboditi se nego od oblikâ klasne eksploatacije. Visokorazvijene zemlje se koriste transferom tehnologije kao sredstvom ostvarivanja ne samo strategije eksploatacije, već i političke dominacije u međunarodnim odnosima. U tom smislu one nastoje da utiču kako na produkcione tako i na ukupne društvene odnose, pa i na spoljnopolitičku orijentaciju zemalja u razvoju, kao kupca tehnologije. Restriktivne klauzule, koje su skoro uvijek sastavni dio ugovora o transferu tehnologije sa zemljama u razvoju, predstavljaju sredstvo za ostvarivanje tehnološke i druge dominacije, čime se održava neokolonijalni sistem u međunarodnim odnosima.

Na koji način razvijene zemlje to ostvaruju? Ima više oblika transfera tehnologije. Tri su posebno značajna i danas zanimljiva. Prvi oblik obuhvata transfer opreme i materijala, a to podrazumijeva tehnologiju ugrađenu u mašine, uređaje, gotove proizvode. Drugi je oblik transfera know-how ili transfer licenci, patenata, tehničke dokumentacije, informacija za proizvodnju i marketing. I najzad, treći oblik, to je transfer znanja zemalja izvoznica, to jest stvaranje, inovacije, obrazovanje i obučavanje kadrova, prilagođavanje nauke i tehnologije itd.

Raznovrsni su i načini na koje se razvijene zemlje koriste tehnološkom supremacijom. Poznata su osobito dva načina ili dva principa: prvi je princip fragmentacije koji podrazumijeva razlaganje date tehnologije na faze ili sklopove, podsklopove ili komponente, utvrđivanje njihovog značaja u cjelokupnom tehnološkom procesu; drugi princip je koncentracija razvojno-istraživačkih kapaciteta i kapaciteta za proizvodnju tehnološki najvažnijih komponenti. Najčešće se takva koncentracija ostvaruje u multinacionalnim kompanijama, i to u matičnim firmama. Rađi je slučaj da se to čini u filijalama koje su smještene u drugim zemljama. Ovi isti pristupi važe i kada je riječ o međunarodnoj podjeli rada koja se uspostavlja u okviru dugoročne proizvodne kooperacije ili poslovno-tehničke saradnje. I u tim slučajevima matična firma u razvijenoj zemlji i dalje proizvodi vitalne i tehnološki složene komponente, dok se isturenim filijalama povjerava obavljanje manje značajnih poslova, kao što su montaža, pakovanje, tabletiranje ili pravljenje smjesa od materijala koji su proizvele matične firme.

Digitized by Google

Sa stanovišta ekonomskih odnosa sada slijedi ono najvažnije. Naime, pošto razvijene zemlje i njihove firme, kao vlasnici patentne tehnologije, imaju tržišni i proizvodni monopol, i pošto su svoju tehnologiju zaštitili, vlasnici te tehnologije postupaju tako da sirovine, reprodukcijski materijal i komponente koje koriste u zajedničkoj proizvodnji sa partnerom iz zemlje u razvoju prodaju po monopolskim cijenama, utiču na visinu prodajnih cijena finalnih proizvoda, na izbor tržišta za plasiranje finalnih proizvoda, i utvrđuju uslove prodaje. Na isti način i sa sličnim efektima se koristi i međunarodni sistem industrijske svojine u slučajevima saradnje na osnovi ugovora o patentu, modelu, uzorku, žigu ili prenošenju know-howa. Naglašeno je da ovi ugovori sadrže različite restriktivne klauzule kojima se ograničava tedimenzije. Prehraniti i odenuti više od milijardu ljudi, koji čine hnološka, ekonomska i tržišna sloboda korisnika licenci, čime se pojačava njihova zavisnost od davoca licence, dok je iznos naknade za korišćenje tehnologije neopravdano visok.

Siromaštvo i ograničene materijalne resurse nacionalnih ekonomija posebno teško pogađa džinovska konkurencija centara tehnološke moći. Relativno kratak vijek amortizacije ključnih tehnologija, koji sada iznosi u prosjeku šest do osam godina, takođe nepovoljno utiče na privrede nerazvijenih zemalja. Nastojeći da održe tehnološki monopol, razvijene zemlje prodaju zemljama u razvoju stariju tehnologiju kako bi obezbijedile sebi ponovnu prodaju savremene tehnologije i tako produžavale tehnološku zavisnost date zemlje. Osim toga, kupcu nameću i obavezu da nabavlja repromaterijal, sirovine, i rezervne dijelove, čime žele da produže nerazvijenost sirovinske baze, što, opet, nerazvijene zemlje čini proizvodno zavisnima.

Dalja karakteristika uvoza strane tehnologije jeste sprečavanje okrupnjavanja i integrisanje privrede zemlje uvoznice. To se postiže na više načina: prvo, uvozom nekompatibilnih tehnoloških rješenja za istu vrstu proizvodnje, čime je onemogućeno unutrašnje povezivanje nacionalne privrede, a obezbjeđuje se njeno čvršće vezivanje za privredu zemlje iz koje se tehnologija uvozi. U vrijeme neograničenog slobodnog uvoza strane tehnologije ta je pojava bila karakteristična i za Jugoslaviju. Drugo, uvoženjem iste tehnologije, ali zabranjivanjem, restriktivnim klauzulama, da je srodne firme koriste, pojedine organizacije su posredstvom te tehnologije osiguravale sebi monopol na domaćem tržištu. To je bila brana ukrupnjavanju, povezivanju i udruživanju, uz čvršće vezivanje za preduzeća u inostranstvu nego u vlastitoj zemlji. Pored toga, restriktivne klauzule su se često odnosile i na teritorijalno ograničavanje izvoza koje vodi ograničavanju obima proizvodnje i usporavanju razvoja. Treće, nerazvijenim zemljama se činilo da je inostrana tehnologija jevtinija, a mogla se uvoziti i na kredit. Međutim, obaveze prema inostranim partnerima nastale po osnovu kupovine tehnologije valjalo je, po pravilu, podmirivati devizama, a kako je iz godine u godinu vrijednost domaće valute padala, a vrijednost strane valute ra-

Digitized by Google

sla, samim tim je inostrana oprema postajala sve skuplja. Na taj se način tehnološka zavisnost ispoljavala u vidu devizne zaduženosti, što je, između ostalog, dovelo do izrazitih kriznih stanja, naročito u zemljama u razvoju, i do njihove ogromne zaduženosti.

Posebna slabost zemalja uvoznica ogleda se u činjenici što se pri opredjeljivanju za uvoz visoke tehnologije pretežno rukovode kratkoročnim interesima, dok zemlje izvoznice svoje aranžmane uvijek zasnivaju na dugoročnim interesima, pa se brzo ispolje negativni efekti, i to na štetu zemalja uvoznica. Za male ekonomije izuzetno je važno, ako ne žele da postanu kolonije novog tipa, da uoče svu složenost procesa kojim se stiže do nove tehnologije, dohotka i izvozne valorizacije nove proizvodnje. Prošlosti pripadaju male i usitnjene ekonomije. Veliki tehnološki sistemi danas nijesu prost zbir fabrika i radnika. Oni podrazumijevaju optimalno upravljanje ogromnim proizvodno-funkcionalnim i teritorijalno-distributivnim resursima. Uz pomoć savremene tehnike danas se u tako velikim cjelinama mogu donositi najpovoljnija rješenja i obezbijediti organizovano širenje tehnologije na sve oblasti društvenog života, u čemu posebno zaostaju zemlje u razvoju. Naime, danas je, na primjer, nemoguće u zdravstvu, administraciji itd., uspješno, tačno i pravovremeno izvoditi neke operacije i zahvate bez primjene nove tehnike i tehnologije. Ili, nemoguće je realizovati efikasan proces odlučivanja i upravljanja bez usluga moderne informatike. Biti u kontaktu, pratiti razvoj nove tehnike i tehnologije, razumno koristiti nova dostignuća — to je zahtjev vremena u kojem živimo. Ovo naše vrijeme traži nove pristupe, nova odricanja i nove programe.

Umjesto zaključka

1. Savremeni kapitalizam nije lišen protivrječnosti koje ga potresaju. Svoju vitalnost, međutim, izražava u sposobnosti da se prilagođava i modifikuje svoja kretanja shodno zahtjevima vremena. Sva pažnja je usredsređena na to da se osiguraju normalni tokovi proširene reprodukcije na tlu poremećenih recesivno-kriznih kretanja u privredi, a uz stalnu izloženost dejstvu mnogih protivrječnosti kapitalističkog načina proizvodnje. U takvim uslovima je normalno da je etatizam u društvenom razvoju, ipak, osnovno obilježje savremenog kapitalizma, da država, naročito u centrima velike industrije i tehnološke moći, pokušava da protivrječnosti razvoja razrješava primjenom dualizma djejstva tržišta i planske orijentacije. Pri tom se država ne ispoljava i ne iskazuje, ili makar to nastoji, kao primarni faktor, već kao onaj faktor koji priskače u pomoć kada stvari ne idu, kada se zaoštravaju sukobi interesâ u radničkoj klasi i u raznim socijalnim grupacijama, kada nedostaju sredstva ili kada korporacije nijesu u mogućnosti da razriješe probleme razvoja, kada treba uspostav-

Digitized by Google

ljati željene odnose između tehnoloških inovacija i donošenja odluka, kada valja utvrđivati ekonomske i društvene kriterije privrednog razvoja, voditi brigu o profitu, produktivnosti, međunarodnoj konkurenciji u izvozu, kada treba razrješavati složen problem nezaposlenosti i razne druge specifičnosti kapitalističkog sistema i njegovog razvoja. Jednostavnije rečeno, kada treba odlučno reagovati na izazove vrhunske tehnologije, kada treba osigurati monopol proizvodnje, monopol na tržištu, protekcionizam i mehanizam održavanja kapitalizma kao sistema i njegove prevlasti u utakmici sa socijalizmom i prevlasti nad zemljama u razvoju. Kapitalizam razjedaju protivrječnosti, ali je još dovoljno jak i vitalan da se uspješno održava.

2. Privredni razvoj zemalja u razvoju značajnim dijelom ostvarivan je zahvaljujući uvozu strane tehnologije (kupovinom licenci za patente, uvozom opreme, proizvodno-tehničkom kooperacijom, zajedničkim ulaganjima). Na taj način je postizana tehnička opremljenost rada i stvarani su uslovi za dostizanje višeg stepena produktivnosti rada. Međutim, sazrijeva uvjerenje i saznanje zemalja u razvoju o ciljevima i namjerama centara dalekosežne tehnološke moći savremenog kapitalizma. Postepeno se gube iluzije o »dobrim namjerama« zemalja izvoznica tehnologije. Zato se i radi na izgrađivanju alternativnih strategija sopstvenog razvoja, bilo korišćenjem komparativnih prednosti ili međusobnim povezivanjem zemalja u razvoju. To ne podrazumijeva odricanje od uvoza stranih tehnologija. Uvoz se prihvata, ali pod drugačijim uslovima i sa zaštitnim klauzulama koje obezbjeđuju ekonomsku i tržišnu slobodu zemljama u razvoju i garantuju im ekonomski suverenitet. Na taj način bi se izbjeglo mehaničko prenošenje organizacije rada i poslovne logike koja vlada u svijetu kapitala, što je dovodilo do niza negativnih pojava u zemljama u razvoju, uključujući i takozvano »bjekstvo mozgova«, i teško pogađalo zemlje u razvoju.

3. Oslobađanje od tehnološke zavisnosti zemalja u razvoju podrazumijeva višeznačne i višesmjerne aktivnosti i planski i programiran pristup sopstvenom razvoju. Pretpostavka za to je da se izvrši selekcija pravaca tehnološkog razvoja u svakoj zemlji u razvoju; da se utvrdi strategija tehnološkog razvoja, kao skup programa i mjera domaće tehnologije, i osigura kontrola uvoza inostrane tehnologije. Nikako se transferu tehnologije ne može prepustiti da se spontano ostvaruje. Naprotiv, on mora biti kontrolisan, shodno ekonomskim, političkim i odbrambenim potrebama društva.

4. Podjela rada, specijalizacija i udruživanje rada i sredstava unutar pojedinih zemalja u razvoju i međusobno, pretpostavka je uspješnog suprotstavljanja nepovoljnim uticajima i sputavanju sopstvenog tehnološkog razvoja. To je takođe uslov da se ionako ograničeni resursi nacionalnih ekonomija udruže i povežu, i to ne samo akumulacija, već i razvojno-istraživački i naučni kapaciteti i potencijali, čime bi se tehnološke inovacije širile i obuhvatale različite djelatnosti.

Digitized by Google

5. Posebno je bitno, s gledišta ljudskog faktora, da se nova tehnologija nikako ne razvija bez motivacije i masovnog stvaralaštva. Ciklus koji se danas, u eri tehnološke revolucije, ostvaruje: nauka-tehnologija-dohodak-izvoz — ne može se efikasno zatvarati, ni davati rezultate ako izostane maksimalno zalaganje ljudskog faktora. Upravo zbog toga što nova tehnologija ne počiva samo na naučnim i poslovnim krugovima, niti na odlučujućem uticaju državnih vrhova, već na svima onima koji su angažovani u njenom kreiranju, a to je cijeli lanac, od prvog do posljednjeg čovjeka — od naučnika i konstruktora do specijalista koji provjeravaju i podešavaju svaki element, svaki detalj procesa rada i onih koji neposredno proizvode upotrebna dobra. Jedino društveni okviri i uslovi u kojima je radnik postao slobodan, u kojima organizuje slobodan udruženi rad i može u ekonomskoj oblasti društvenog života donositi slobodne ekonomske odluke — pružaju takvu šansu i ljudski tretman. Vrijeme krupnih skokova, vrijeme savlađivanja nepoznatog to zahtijeva. I društveni sistem to mora uvažavati. Vizionari su to davno predviđali. »Svijet koji nastaje skriven je dijelom iza svijeta koji nestaje, a u velikoj zbrci ljudskog dijeljenja niko nije kadar da sa izvjesnošću kaže koja će od starih institucija preživjeti, a koja će zauvijek iščeznuti.« Ove Tokvilove riječi, izgovorene 1835, i poslije sto pedeset godina su aktuelne.

Mora se razmišljati u dimenzijama budućih decenija.

Digitized by Google

Stojan Jankov

Kineska privredna reforma

Prošle godine se navršilo trideset i pet godina od pobede kineske revolucije i stvaranja NR Kine. U danima slavlja kineski analitičari nisu propuštali da konstatuju i potpunije komentarišu uspone i padove u razvoju u tom tridesetpetogodišnjem periodu. Nasledivši izrazito siromaštvo i zaostalost, Kina je u ovom razdoblju, kako se ističe, izgradila nezavisan i relativno kompleksan industrijski i ekonomski sistem, promenila uslove poljoprivredne proizvodnje i unapredila životni standard stanovništva. Istovremeno, preživela je skoro dvadesetogodišnji period »levičarenja«, s izuzetno teškim, ponekad i razornim posledicama (koje se još i te kako snažno osećaju) po ekonomski i društveni razvoj.

Ipak, za tih trideset i pet godina Kina je uglavnom rešila osnovni problem prve faze svoje socijalističke izgradnje: kako prehraniti i obući više od milijardu ljudi. Zahvaljujući svojim uspesima i teškom iskustvu, a ponekad i uz najveće žrtve, Kinezi su naučili kako treba graditi socijalizam u njihovim uslovima, to jest utvrdili su da on mora imati specifična, kineska obeležja. To znači da se moraju uvažavati specifični, kineski uslovi razvoja, koji su i danas teški; zbog toga se mora postepeno prelaziti iz jedne faze u drugu, napredovati korak po korak, a ne u velikim skokovima. Kineski socijalizam, koji bi trebalo izgraditi do kraja ovog veka, mora imati u vidu okolnost da je, i pored postignutih

Digitized by Google

krupnih rezultata, u celini posmatrano, u privrednom i kulturnom pogledu Kina još uvek zaostala zemlja, da ne ostvaruje potrebnu akumulaciju, da joj nedostaju moderna tehnologija i znanja i da ima više od milijardu stanovnika.

Usponi i padovi

Uspesi postignuti u ekonomskom razvoju za proteklih trideset i pet godina nesumnjivo su veliki. Ukupna vrednost industrijske i poljoprivredne proizvodnje povećana je više od 20 puta, a samo industrijske — više od 57 puta, dok je poljoprivredna proizvodnja povećana pet puta. Naročito brzo su se razvijale teška industrija (proizvodnja čelika je porasla 253 puta, pa danas dostiže oko 40 miliona tona godišnje) i energetika (proizvodnja uglja je povećana više od 22 puta, elektroenergije više od 80 puta, a nafte — 884 puta, tako da se danas proizvodi oko 100 miliona tona godišnje). Ako, međutim, uzmemo 1952. godinu kao realniju bazu za poređenje, industrijska proizvodnja je porasla oko 23 puta (u tome teška industrija preko 35 puta, a laka više od 16 puta), a poljoprivredna približno tri i po puta. Pri tom su najbrže napredovale naftna i hemijska industrija, metalurgija, proizvodnja elektroenergije, mašinogradnja i industrija građevinskog materijala.

S obzirom na takav razvoj, Kina danas zauzima prvo mesto u svetu u proizvodnji žitarica i pamuka, treće u proizvodnji uglja, hemijskih đubriva i cementa, sedmo u proizvodnji nafte i elektroenergije itd.[1] Produktivnost rada u industriji povećana je preko tri puta, industrija učestvuje sa 55,1% u ukupnoj proizvodnji, a poljoprivreda sa 28,2% (1952. taj odnos je bio 34,4 i 45,4%); u industriji je zaposleno 25% radne snage, a u poljoprivredi 74,5%. Od ukupne industrijske proizvodnje 1983. godine 75% ostvaruje državni sektor, 22% kolektivni, a ostatak privatni. (U 1952. godini odnos je bio drugačiji: 41,5, 3,3 i 55,2%). Teška industrija učestvuje sa 51,5%, a laka sa 48,5% (1952. godine — 35,5 i 64,5%). Najznačajnije industrijske grane su mašinogradnja (čini 23,4% ukupne industrijske proizvodnje), tekstilna (15,5%), prehrambena (12,9%), hemijska industrija (12,0%), metalurgija (8,5%) i naftna (5%).

Međutim, privredni razvoj pokazuje znatna kolebanja, smanjuju se usponi i padovi. U prvom posleratnom periodu (1949—1952) Kina je bila suočena sa dva osnovna zadatka: reformama i izgradnjom. U toku tri godine sprovedena je agrarna reforma i obnovljena razorena privreda. Od 1953. godine formiraju se poljoprivredne kooperative i timovi zajedničke pomoći. Ostvaruje

---

[1] Vidi: Du Runsheng, *China's Countryside Under Reform*, »Beijing Review«, br. 33, 13. avgust 1984. str. 16—21; Lu Dong, *China's Industry on the Upswing*, »Beijing Review«, br. 35, 27. avgust 1984, str. 18—21; Zhong Jingtai, *Thierty Five Years. Socialist Construction*, »China Reconstructs«, br. 11, novembar 1984, str. 14—24.

Digitized by Google

se socijalistički preobražaj industrije. U prvom petogodišnjem planu, započetom 1953, napori se usredsređuju na realizaciju, uz sovjetsku pomoć, 694 projekta, od kojih 156 pripadaju kategoriji velikih. U tom periodu privreda se brzo razvija: vrednost industrijske proizvodnje raste prosečno godišnje po stopi od 18%, a poljoprivredne 4,5%, tržište se širi, cene su stabilne i osetno se poboljšava životni standard stanovništva. Sveobuhvatni program socijalističke izgradnje formulisan je 1956. godine i od njega se mnogo očekivalo. Ali već od 1958. godine počinju da preovlađuju levičarske ideje o potrebi i mogućnosti znatno bržeg razvoja. Izbacuje se parola »velikog skoka napred« i pokreće kampanja za formiranje takozvanih narodnih komuna.[2]

U težnji da se neposredno pređe u komunizam zanemaruju se stvarni uslovi razvoja, što, uz prirodne kataklizme i otkazivanje sovjetske ekonomske pomoći i međudržavnih ugovora, izaziva ekonomsko rasulo, osetan pad industrijske i poljoprivredne proizvodnje i ostalih najznačajnijih ekonomskih indikatora, što je potrajalo oko tri godine (vidi grafikone 1, 2, 3 i 4). Posle izvesnih korekcija i prilagođavanja politike kineskoj stvarnosti, 1962. godine, poboljšava se ekonomska situacija i društvena klima, što traje sve do 1966. I tada, opet mahom iznenada, dolazi do novog radikalnog zaokreta u celokupnoj ideologiji, politici i društveno-ekonomskom sistemu — do ultralevog rešenja izraženog u takozvanoj kulturnoj revoluciji. O njoj je već dosta obelodanjeno, a vremenom će sigurno biti i više informacija o svemu što je iniciralo i karakterisalo ovaj tužni period posleratne kineske istorije, koji je pobudio i mnoga neopravdana očekivanja.[3] Ovde nas interesuju samo njegove, do sada saopštene, ekonomske reperkusije.

»Kulturna revolucija« prekinula je započeti zdravi razvoj kineske privrede. U tom razdoblju, tokom deset godina, privredni razvoj je imao nepovoljne karakteristike: često i znatno opadanje proizvodnje i produktivnosti, promašene investicije, snažno povećanje stope akumulacije (koja je 1978. iznosila celih 36,5%), pogoršavanje životnog standarda, privredne disproporcije, posebno između industrije i poljoprivrede i teške i lake industrije, slabo korišćenje kapaciteta. Jednostrana orijentacija na akumulaciju i tešku industriju sužavala je prostor za realizaciju elementarnih životnih uslova, dovodilo do uravnilovke i ukidanja gotovo svih materijalnih podsticaja (po principu »svi jedu iz velikog zajedničkog tanjira«), a sa njima i ekonomskih, a pogotovo tržišnih, oblika regulisanja, do supercentralizacije odlučivanja, administriranja i birokratizacije ekonomskog života.

---

[2] Prvi put se bitno odstupa od generalne linije KP Kine i od Maoovog upozorenja o opasnostima preteranog ubrzanja razvoja.

[3] Primera radi, videti J. Robinson, *Economic Management in China*, Anglo-Chinese Educational Institute, 1976. Isto mišljenje zastupala je i takozvana nova levica.

Digitized by Google

Grafikon 1

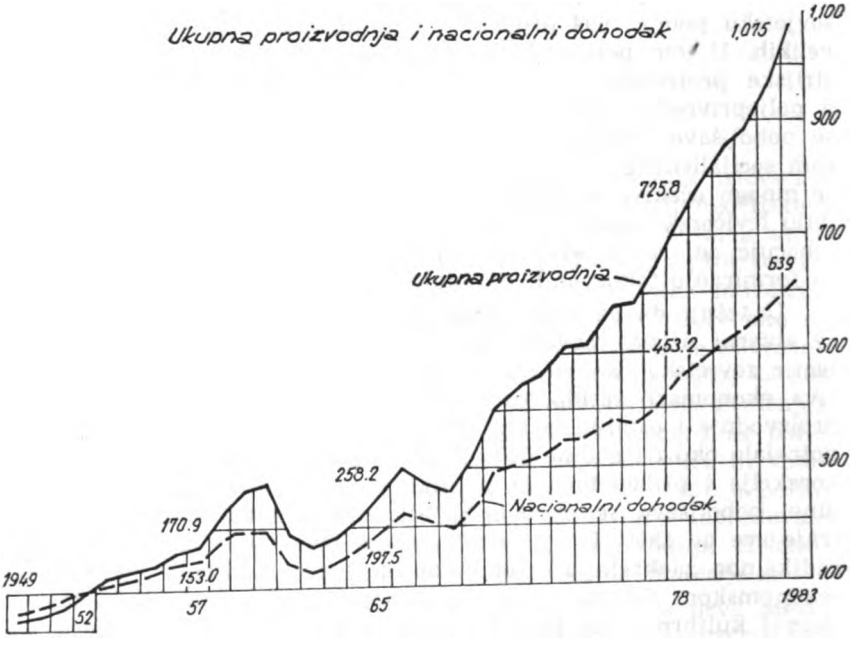

Grafikon 2

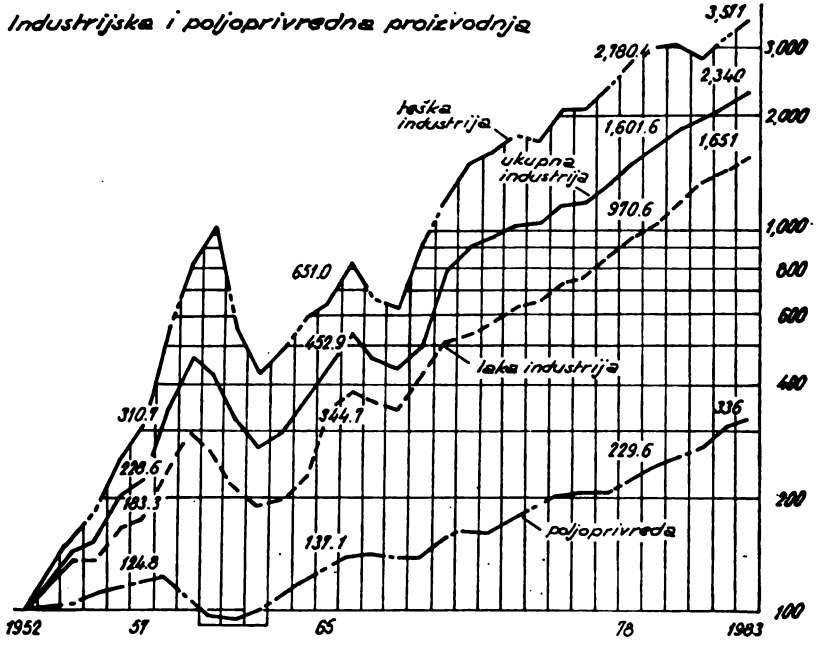

Digitized by Google

Grafikon 3

Produktivnost rada u državnoj industriji i građevinarstvu

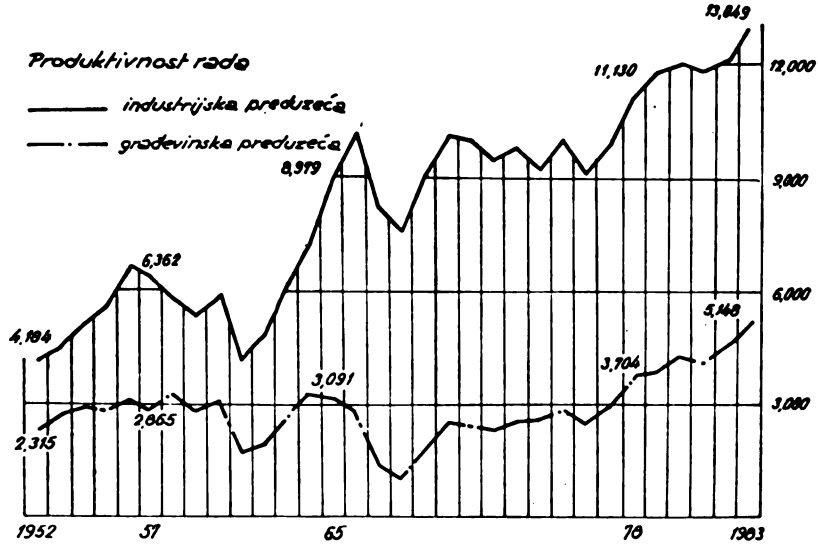

Grafikon 4

Investicije i fiksni kapital državnog sektora

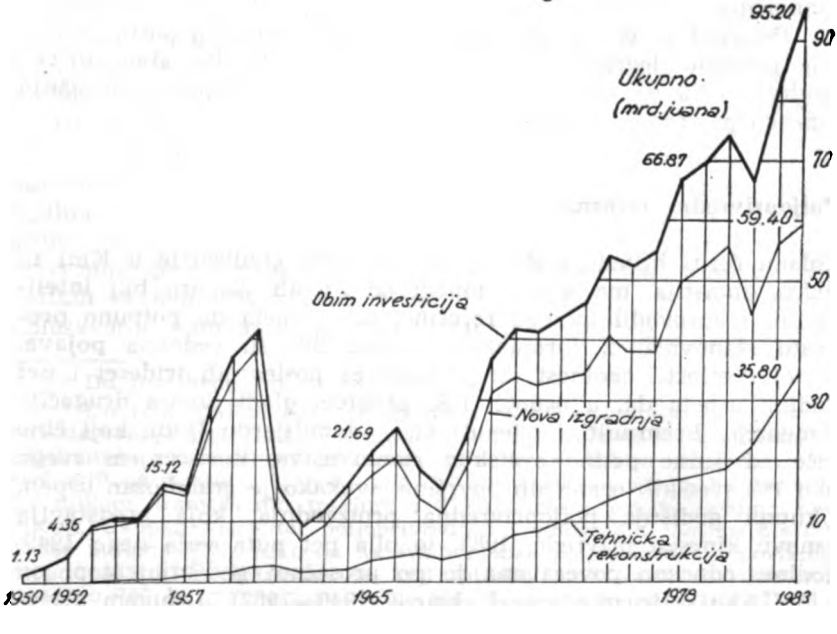

Digitized by Google

Komentarišući preovlađujuće nepovoljne ekonomske trendove u skoro dvadesetogodišnjem periodu »levičarenja«, Kinezi ih tumače kao posledicu vladajuće ultraleve ideologije koja je prenebregavala kinesku stvarnost, što se izražavalo u sledećem: (1) posle obezbeđivanja osnovnih pretpostavki socijalističke rekonstrukcije, naglasak nije stavljen na ekonomsku izgradnju. Umesto toga, preovladalo je mišljenje da je klasna borba ono što je osnovno, a ona inicira nastavljanje političke borbe. Politička stabilnost i jedinstvo, neophodni za igzradnju, time su isključeni. (2) Zaboravilo se da je Kina zemlja s ogromnim brojem stanovnika, što u određenim uslovima otežava ekonomski razvoj, a sve je to potencirano vekovnim siromaštvom i kulturnom zaostalošću. (3) Težnja da se što pre, neposredno, pređe u komunizam dovela je do egalitarističkih koncepcija »jednakosti u siromaštvu«, gotovo do ukidanja načela raspodele prema radu, a s njim i ekonomske inicijative masa. (4) Upravljanje je gotovo isključivo administrativno. (5) Jednostrano insistiranje na samodovoljnosti u ekonomskim odnosima s ostalim svetom i gotovo potpuno zatvaranje veoma su ograničili kineske međunarodne odnose.

Posle Maoove smrti i pobede nad »četvoročlanom bandom« ultralevičara dolazi prvo do blagog, a zatim do oštrog zaokreta u kineskoj ekonomskoj ideologiji. Na III plenumu CK KP Kine, održanom decembra 1978. godine, prihvataju se nove ideje i rešenja za kinesku privredu. Prema sadašnjim kineskim tumačenjima, to je bio istorijski preokret: doneta je strateška odluka o modernizaciji kao osnovnom putu socijalističke izgradnje koji odgovara realnoj kineskoj situaciji. Reč je o takozvane četiri modernizacije: industrije, poljoprivrede, narodne odbrane i nauke i tehnologije.

Prioritet je dat poljoprivredi, što nije slučajno, pošto je ona bila potpuno degradirana, a kinesko poljoprivredno stanovništvo obuhvata 800 miliona ljudi. Time je praktično otpočela sadašnja kineska privredna reforma.

Poljoprivredne reforme

Tokom četiri hiljade godina poljoprivredne civilizacije u Kini ni jedna dinastija, ma koliko mnogi od njenih vladara bili inteligentni i sprovodili mnoge reforme, nije uspela da potpuno prehrani stanovništvo. Siromaštvo i glad bili su redovna pojava. U toj svetlosti, okolnost da je Kina za poslednjih trideset i pet godina uspela da, u osnovi, reši problem gladi dobija drugačije dimenzije. Prehraniti i odenuti više od milijardu ljudi, koji čine više od jedne petine svetskog stanovništva, korišćenjem svega oko 7% svetskih oraničnih površina, svakako je grandiozan uspeh. Ukupna godišnja poljoprivredna proizvodnja, koja predstavlja osnovu kineske privrede, 1983. je bila pet puta veća nego 1949. godine, odnosno povećavana je po prosečnoj godišnjoj stopi od 4,8%. Ako se izuzme period obnove (1949—1952), u dugom perio-

Digitized by Google

du od 1953. do 1978. godine stopa rasta poljoprivredne proizvodnje bila je na visokom nivou — 3,2%. Od 1978. do 1983. godine, međutim, ona je povećana gotovo 2,5 puta i iznosila je celih 7,9%.[4]

Uslovi za poljoprivredu su, inače, u Kini dosta nepovoljni. Iako njeno prostranstvo obuhvata 9,6 miliona kvadratnih kilometara, samo oko 14% čine obradive površine, a klimatski uslovi su takvi da, po pravilu, ne omogućuju više od jedne žetve godišnje. Njihovo unapređivanje zato zahteva velike napore: u oblasti tehnike proizvodnje, primene novih sorti i pasmina, veštačkih đubriva, izgradnje irigacionih sistema itd. Navedeni rast poljoprivredne proizvodnje velikim delom je rezultat takvih napora.[5]

Kineska poljoprivreda je prošla kroz više faza razvoja i veći broj reformi. Od 1950. do 1952. godine bio je period njene obnove, a od 1953. do 1958. usledio je socijalistički preobražaj poljoprivrede i ostvarivan je u tri etape: zadržavajući privatnu svojinu na zemlji, država je organizovala takozvane timove uzajamne pomoći, a na njihovoj osnovi poljoprivredne proizvođačke kooperative ili osnovne poljoprivredne kooperative (bilo ih je oko 630.000, polusocijalističkih po svojoj prirodi), tražeći od seljaka da stave svoju zemlju pod jedinstvenu upravu, po principu učešća. Načelo dobrovoljnosti i uzajamne koristi striktno je poštovano. Kooperativni proces dostigao je najviši stepen 1955. godine. U najnaprednijim kooperativama podruštvljeni su i zemlja i ostala najvažnija sredstva za proizvodnju, slično kao u sovjetskim kolhozima. Međutim, taj je oblik u nekim rejonima bio prihvaćen, dok u drugima nije. Uopšte uzev, može se reći da su razni oblici kooperativnog pokreta do 1957. godine doneli sobom zapažene rezultate.

Tada, međutim, dolazi do iznenadnog i naglog zaokreta: do kampanje intenzivnog osnivanja narodnih komuna 1958—1959. godine. Ovaj proces potpune kolektivizacije i zemlje i ostalih sredstava za proizvodnju, koncentracije radne snage, centralizacije upravljanja i egalitarizacije u raspodeli — predstavljao je uglavnom prinudu, uz dalekosežne, često razorne posledice. Materijalna zainteresovanost, inicijativa i preduzetništvo gotovo su potpuno isključeni, a rezultat toga bilo je drastično opadanje poljoprivredne proizvodnje, što je, uz ostale probleme, dovelo do velikih ekonomskih teškoća u naredne tri godine. To je uslovilo ublažavanje kampanje, izvesne ispravke u sistemu narodnih ko-

[4] Du Runsheng, op. cit., str. 16—17.

[5] Do 1983. godine Kina je izgradila 86.000 rezervoara za veštačko navodnjavanje kapaciteta 300 miliona kubnih metara vode; kapacitet za drenažu i navodnjavanje iznosi 78,5 miliona KS, a navodnjava se 44,6 miliona hektara. U Kini ima 850.000 velikih i srednjih traktora, 2,7 miliona transportnih traktora i 270.000 teških poljoprivrednih kamiona. Ukupan kapacitet poljoprivrednih i šumarskih mašina dostiže 43.500 miliona kWh, tako da na svaki hektar poljoprivrednih površina otpada 435 kWh. Proizvodi se 16,6 miliona tona veštačkih đubriva, odnosno 750 kg po hektaru (vidi: Du Runsheg, op. cit., str. 17).

Digitized by Google

muna, uz veće uvažavanje robnog karaktera poljoprivredne proizvodnje i materijalne zainteresovanosti. Takođe se prihvata trojni sistem svojine: svojine komuna, proizvodnih brigada i proizvodnih timova, sa svojinom proizvodnih timova kao osnovnom. Ove promene dovele su do obnove i razvoja poljoprivrede, iako su se još činile mnoge »levičarske« greške.

Sledećih deset godina, u vreme »kulturne revolucije«, od 1966. do 1976. godine dolazi do opšteg velikog opadanja, pa i do degradacije poljoprivrede. Ukidaju se okućnice i dopunske aktivnosti članova komuna, kao i seljačke pijace. Poljoprivreda se ponovo našla u ćorsokaku. Treći plenum CK KP Kine (1978) označio je prekretnicu u ukupnoj, pa i u poljoprivrednoj politici. Kina ulazi u novi istorijski period, u takozvanu modernizaciju. U planu modernizacije naglasak se stavlja na što je moguće brži razvoj poljoprivrede, kao preduslova ukupne nacionalne modernizacije.

Prema tome, od 1978. godine menja se, u celini uzev, odnos prema poljoprivredi, a otuda i politika koja se prema njoj i u njoj vodi. Menja se odnos industrije prema poljoprivredi, usmeravanjem industrije prema njoj, politika cena poljoprivrednih proizvoda, oporezivanja, kreditiranja, otkupa poljoprivrednih proizvoda i dopunskih proizvoda poljoprivrednikâ. Ponovo se dozvoljavaju seljačke okućnice, bavljenje dopunskim delatnostima i iznošenje sopstvenih proizvoda na seljačke pijace. Striktno se poštuju svojina i samostalnost kolektivnih poljoprivrednih organizacija na različitim stepenima. Zabranjuje se besplatan transfer radne snage, fondova i sredstava proizvodnih timova. Vodi se politika diverzifikacije poljoprivredne delatnosti uvođenjem različitih oblika »sistema ugovorne (proizvodne) odgovornosti«, usavršava se sistem nagrađivanja, uz uvažavanje načela raspodele prema radu. Polazi se od stava, utemeljenog na iskustvu, da je za efikasnu poljoprivrednu proizvodnju neophodno potrebno da proizvođač istovremeno bude i upravljač; odvajanje proizvođača od upravljanja naročito teško pogađa poljoprivredu.

Sistem ugovorne odgovornosti uveden je u proizvodnim kooperativama u početku spontano, a sada je i zvanično potvrđen i masovno podržan i proširen. Smatra se da je on takva nova tvorevina koja uvažava hiljadugodišnje kineske tradicije i ispunjava savremene zahteve modernizacije poljoprivrede. Prema tom sistemu »upravljanja na dva nivoa« zemlja ostaje kolektivna svojina (proizvodne brigade) i ustupa se, na osnovu ugovora, na obrađivanje seljačkim porodicama. Smatra se da se time ukidaju subjektivizam i birokratizam u upravljanju i uravnilovka u raspodeli, ta dva glavna zla prethodnog sistema. Prihvata se načelo da sve što je u skladu s mogućnostima seljačkih domaćinstava treba da učine ona sama, a sve što zahteva zajedničke napore treba da se obezbeđuje kolektivno. Takav pristup, naravno, uključuje različita rešenja na veoma raznolikom kineskom poljoprivrednom prostoru.

Uveden u početku kao sistem ugovornih odnosa između proizvodnih brigada (kao nosilaca kolektivne svojine) i grupa porodi-

Digitized by Google

ca, na osnovu kojih su se zemlja i inventar ustupali na korišćenje prema utvrđenim proizvodnim obavezama, kasnije je prerastao u ugovorne odnose između proizvodnih brigada i pojedinačnih porodica, u porodični ugovorni sistem. Danas je ovim oblikom obuhvaćeno 90% kineskog seljaštva.[6]

Sistem ugovornih odnosa ima sledeće osnovne karakteristike. Seljak (porodica) uzima od proizvodne brigade određeno zemljište na korišćenje i obavezuje se da će joj isporučiti, po utvrđenim cenama, ugovorene količine poljoprivrednih proizvoda (žita, pirinča, pamuka, uljarica, svinja i slično). Početkom 1985. godine ta se obaveza ukida, seljak slobodno raspolaže svim tržišnim viškovima, a zakup plaća u novcu. Pored toga, seljak je dužan da plaća poljoprivredni porez, doprinos za kolektivne akumulacione fondove, fondove zajedničke potrošnje i doprinos za administraciju i kadrove. Praktično, on je obavezan da isporuči ugovorene količine poljoprivrednih proizvoda po fiksnoj ceni (do 1985), da plati državi porez, a kooperativi (proizvodnoj brigadi) doprinos za njene i zajedničke razvojne, kolektivne i administrativne potrebe. Ostvarenim dohotkom i tržnim viškovima seljak slobodno raspolaže. Kooperativa ga snabdeva (po fiksnim cenama) veštačkim đubrivom, stočnom hranom, obezbeđuje mu primenu savremenih naučno-tehničkih dostignuća i znanja, zatim veterinarsku službu, sortno seme, rasnu stoku itd., ali brine i o izgradnji i održavanju irigacionih sistema i sličnih proizvodnih objekata, o nabavci krupne mehanizacije[7] za zajedničku upotrebu, a takođe i o javnoj potrošnji u celini (školstvo, zdravstvo, komunalne potrebe). Na taj način se pokušava postići to da se ugovorni sistem, koji se oslanja na male posede, integriše u kooperativnu privredu, u kojoj seljaci mogu organizovati i koordinirati svoj rad u potrebnoj meri. Tako se sistem koristi preimućstvima porodičnog privređivanja izbegavajući njegova ograničenja koja su posledica usitnjene proizvodnje. Tamo gde je zadržan sistem proizvodnih timova, koji obuhvataju samo nekoliko, a ponekad i više desetina porodica, primenjuje se sličan mehanizam ugovornih odnosa s proizvodnim brigadama, uz plaćanje članovima unapred, umesto po principu trudodana unazad, što je ranije praktikovano.

---

[6] Lu Yun, *Beasant's Initiative Unleashed by Contracts*, »Beijing Review«, br. 44, oktobar 1984. str. 21.

[7] Sve veći deo mehanizacije nabavljaju sami seljaci, tako da su od ukupno prodatih traktora 1983. godine 58,6% (3,59 miliona) kupili seljaci (2,1 milion, prema svega 38.000 u 1980. godini). Vidi: Lu Yun, *Will Farm Mehanization be Slowed?*; »Beijing Review«, br. 47, novembar 1984, str. 20.

Mnogi seljaci kupuju kamione, pomoćnu mehanizaciju, mašine za preradu poljoprivrednih proizvoda, kombajne, pumpe za navodnjavanje itd. S druge strane, seljaci od kooperativa uzimaju pod najam mehanizaciju, tako da je danas više od 90% traktora u posedu seljaka ili se oni njima koriste na osnovu ugovora s kolektivnim mašinsko-traktorskim stanicama. Neki svoju mehanizaciju koriste za pružanje usluga drugim seljacima. Državne i kolektivne mašinsko-traktorske stanice pretvaraju se u servisne radionice, odnosno brigade za pružanje usluga, što povećava njihovu efikasnost.

Digitized by Google

Ovakav sistem ima mnoge prednosti za seljaštvo. Odgovornost nije više neuhvatljivo razuđena, već se odnosi na pojedince (porodice), a ekonomske koristi su neposredno povezane s njihovim radom i rezultatima koji se lako mogu utvrditi. Iako je zemlja i dalje u kolektivnom posedu i koristi se prema planu kooperativa, seljaci su slobdniji u pogledu izbora načina njenog korišćenja i rade ne samo za kooperativu i društvo (državu), već i za sebe. Filozofija da »svi jedu iz zajedničkog velikog tanjira« i sve iracionalnosti koje je ona rađala time se ukidaju i afirmiše se neposredna materijalna zainteresovanost za rezultate rada. Istovremeno, društvo je sve do početka ove godine, sučeljeno s deficitarnošću mnogih poljoprivrednih proizvoda, utvrđivanjem neophodnih količina (obaveznim isporukama) strogo planski zadovoljavalo svoje potrebe. Nužnost tako krutog regulisanja prestala je napretkom poljoprivrede ostvarenim poslednjih godina, pa seljak sada proizvodi za tržište, a ne za državu. Tim promenama celokupan sistem je postao podsticajniji, gipkiji, prilagodljiviji i efikasniji. Sistem je sada dinamičniji, a rezultati čak neočekivano veliki.

Takav napredak je postignut i zahvaljujući razvoju seoske industrije, čiji se značaj naglo povećava. Oslanjajući se na unapređenu poljoprivredu i oslobođenu inicijativu, seljaci osnivaju različita manja kolektivna industrijska preduzeća. Ova industrija na selu, dopunjujući, pomažući, jačajući i unapređujući poljoprivredu, istovremeno nudi šanse za potpunije zapošljavanje seoskog stanovništva u dopunskim delatnostima[8] i doprinosi ukupnom industrijskom razvoju. Koordinirani razvoj ova tri sektora nudi velike mogućnosti seoskom stanovništvu i predstavlja specifičnost kineskog metoda industrijalizacije od njenih začetaka, koja je sada bitno pojačana.[9] Prihvatanjem sistema ugovorne odgovornosti seoska domaćinstva, oslobođena ograničenja koja im je tako strogo nametala država, pronašla su mnoge nove metode sticanja dopunskih prihoda, što je uticalo na procvat seoske industrije.

Ali postoje i mnoga ograničenja afirmaciji novog sistema u poljoprivredi. S jedne strane, reč je o objektivnim ograničenjima koja su često izraz velike deficitarnosti poljoprivrednih površina i izuzetne opšte zaostalosti kineske poljoprivrede, sela i seljaštva. S druge, pak, strane, slamanje egalitarističkih predrasuda ne predstavlja uvek jednostavan poduhvat, a izaziva i nastajanje oblika socijalnog raslojavanja koji su teško prihvatljivi u uslovima izra-

---

[8] Na primer, u nekim poljoprivrednim rejonima dolazi svega jedan *mu* (mu iznosi 1/15 ha, dakle, oko 7 ari) po stanovniku. I primenom sadašnje tehnologije, kada bi svako obrađivao po 4 mua, približno trećina radne snage u poljoprivredi bila bi suvišna. (Vidi: Fei Xiaotong, *China's Road to Rural Industrialization*, »Beijing Review«, br. 14, 8. april 1985, str. 26).

[9] Karakteristično je da ovakav put industrijalizacije nije bio teorijski osmišljen i planiran, već je nastao spontano, na osnovu životnog iskustva, pre svega onih seljaka koji su, zapošljavajući se u industriji, i dalje živeli na selu.

Digitized by Google

zito naglašenog siromaštva. I pored svega, Kinezi su se hrabro opredelili za načelo da razvoj nužno dovodi najpre do prosperiteta jednih (regiona, preduzeća, ljudi), a zatim i ostalih. Bogaćenje jednog dela društva (i pojedinaca), prema sadašnjem kineskom shvatanju, preduslov je, a ne ograničenje, bogatstva svih. Iskustvo će svakako i u ovom slučaju preciznije odrediti način ostvarivanja ovog načela, kao i to šta ono, zapravo, znači u raznim fazama razvoja. Kineska je prednost što u tom pogledu ova zemlja ima na raspolaganju bogato tuđe iskustvo, kako pozitivno tako i negativno, kojim će se, zahvaljujući vladajućoj filozofiji razvoja, tuđem i vlastitom teorijskom i praktičnom nasleđu, verujemo, adekvatno iskoristiti.

»Gradska reforma«

Kineska čvrsta orijentacija na četiri modernizacije nametnula je potrebu neodložne i temeljite reforme celokupnog privrednog sistema. Pošto je ranije započeta reforma u poljoprivredi donela sobom izuzetno dobre rezultate, bilo je potrebno učiniti i sledeći korak — sprovesti reformu u industriji ili, kako je Kinezi nazivaju, gradsku reformu. Nju prati, ili možda, bolje rečeno, predstavlja njen neodvojivi deo, »ekonomsko otvaranje prema svetu«. U prilog neodložnosti celovite ekonomske reforme navode se sledeći činioci[10]:

1) *Podsticaj koji je dala poljoprivredna reforma.* — Uspeh poljoprivredne reforme omogućio je i u isto vreme učinio nužnom gradsku reformu. Oslobođena inicijativa seljaštva donela je izvanredne rezultate: između 1979. i 1984. godine proizvodnja žitarica povećana je sa 304 na 400 miliona tona, a za takvo povećanje ranije je bilo potrebno punih trinaest godina. Još znatno vredniji rezultati postignuti su u proizvodnji pamuka i nekih drugih poljoprivrednih kultura. Razvija se robna proizvodnja u poljoprivredi i diverzifikuje poljoprivredna delatnost, seoska industrija i trgovina. Jačanje i dalji razvoj poljoprivrede učinili su neodložnim preobražaj industrije, njeno usmeravanje prema potrebama sela i seljaštva. Povećana poljoprivredna proizvodnja zahteva šire tržište i sigurnije kanale razmene dobara. Ona takođe traži više industrijskih proizvoda, posebno onih kvalitetnijih, naučna i tehnička znanja, kulturne i obrazovne mogućnosti, a odgovor na sve te zahteve pretpostavlja »gradsku reformu«.

2) *Interni faktori.* — Dugo vladajući privredni sistem, koji je omogućio postizanje značajnih rezultata (prosečna godišnja stopa rasta ukupne proizvodnje 1949—1979. iznosila je 9,4%, a industrijske proizvodnje 13,3%), opterećen je i mnogim nedostacima. Bio je prekomerno centralizovan, birokratizovan, administriran,

[10] Vidi: *Decision of the Central Committee of the Communist Party of China on Reform of the Economic Structure*, »Beijing Review«, br. 44, 29. oktobar 1984, Documents.

Digitized by Google

uz gotovo potpuno zanemarivanje ekonomske i tržišne logike. Ti nedostaci su se najpotpunije izražavali u niskoj ekonomskoj efikasnosti. Insistiranje na obimu proizvodnje dovodilo je do žrtvovanja kvaliteta, asortimana, do podsticanja visokih troškova proizvodnje i niske produktivnosti rada. Niska ekonomska efikasnost takođe se ispoljavala u gubicima i rasipanju u proizvodnji, građevinarstvu i robnom prometu. To je bilo prouzrokovano mnogobrojnim problemima, kao što su zastarela tehnologija i nedostajanje poslovnog iskustva. Ali, kako se smatra, ključni razlog tome je iracionalni privredni sistem.

Dugo se nije shvatalo da u socijalističkoj privredi roba i novac ne samo što egzistiraju, već imaju i sasvim određenu ulogu. Smatralo se da će razvoj planske privrede strogo ograničiti (s tendencijom potpunog potiskivanja) robnu proizvodnju i delovanje zakona vrednosti. Korektan ekonomski obračun time je postao nemoguć, što je vodilo voluntarizmu i ekonomskoj neefikasnosti.

Administriranje postaje gotovo jedini način upravljanja privredom u kojoj su preduzeća neposredno potčinjena državnim organima, lišena prava odlučivanja. Odgovornost za rad i poslovni uspeh podeljena je između preduzećâ i državnih organa. Državni ekonomski organi centralizovano su upravljali preduzećima određujući im, na osnovu centralnog plana, proizvodne zadatke, na čije ih ostvarivanje prisiljavaju primenom administrativnih metoda. Taj kruti sistem upravljanja snažno je ograničavao inicijativu preduzeća, pa ona postaju zainteresovana samo za ispunjenje planskih zadataka, ali ne i za kvalitet, asortiman, za potrebe potrošačâ i smanjivanje troškova. Državni organi su planom predviđene proizvode otkupljivali, nezavisno od njihove kurentnosti. U raspodeli je vladao apsolutni egalitarizam: svi su »jeli iz velikog zajedničkog tanjira« svog preduzeća, a ova iz »velikog tanjira« države. Tako je vršena preraspodela: vredni su izdržavali lenje radnike unutar preduzeća, a unutar cele privrede slaba preduzeća su državnim budžetom subvencionisana od strane onih uspešnih. Mera rada i mera potrošnje razdvojene su na svim privrednim nivoima, što uvek predstavlja snažan izvor ekonomske neracionalnosti.

3) *Izazov svetske tehnološke revolucije.* — Treća svetska tehnološka revolucija predstavlja i za Kinu i izazov i pravu priliku. Da bi prihvatila taj izazov, Kina mora reformisati svoj privredni sistem i time povećati svoju mogućnost da apsorbuje najprogresivniju svetsku nauku i tehnologiju i da im ponudi sopstvene doprinose.

Smatra se da Kina samo radikalnom ekonomskom reformom može ostvariti ambiciozne ciljeve koje je sebi postavila: da do 2000. godine učetvorostruči svoju ukupnu proizvodnju, a zatim u narednih trideset do pedeset godina dostigne stepen razvoja razvijenih zemalja sveta.

Na osnovu takvih saznanja, CK KPK je na III plenumu, 20. oktobra 1984. godine, doneo odluku o reformi privrednog sistema

Digitized by Google

(ili, kako je zvanično nazivaju, reformi ekonomske strukture). U koncipiranju novog privrednog sistema pošlo se od kineskog istorijskog iskustva i konkretnih uslova i zahteva ekonomskog razvoja. Isto tako, insistira se na potrebi korišćenja u svetu najrazvijenijih metoda upravljanja, uključujući i one iz razvijenih kapitalističkih zemalja koji odgovaraju zakonima savremene, podruštvljene proizvodnje.

U Kini deluje više od milion »gradskih« preduzeća — u oblasti industrije, građevinarstva, saobraćaja, trgovine i uslužnih delatnosti — koja zapošljavaju preko 80 miliona ljudi. Ipak, veći njihov deo čine mala preduzeća, a svega 5.837 su velika i srednja. Iako predstavljaju svega 2% ukupnog broja preduzeća, u razmerama zemlje ona zauzimaju ključnu poziciju u privredi: poseduju 66% ukupnog fiksnog kapitala, daju 47% ukupne industrijske proizvodnje i 66% ukupnih državnih poreza i doprinosa od svoje dobiti. Inače, gradska industrijska preduzeća obezbeđuju više od 80% ukupnih državnih prihoda.

U reformi se polazi od stava da je nedovljna vitalnost preduzeća suštinski uzrok zaostalosti privrednog sistema. Zbog toga se smatra da se ključ za reformisanje privrede nalazi u revitalizaciji preduzećâ, osobito onih velikih i srednjih. S obzirom na takav značaj državnih preduzeća, potrebno je na zadovoljavajući način rešiti dva pitanja: prvo, proširiti prava tih preduzeća uvođenjem korektnih odnosa između njih i države, i, drugo, obezbediti status zaposlenih kao upravljačâ (gospodarâ) preduzeća uspostavljanjem pravilnih odnosa između njih i njihovih preduzeća.

U prošlosti je preduzetnička funkcija pripadala državi i zasnivala se na njenoj svojini. Koncepcija reforme, međutim, polazi od stava da svojina i upravljanje mogu biti, a u savremenim uslovima bi i trebalo da budu odvojeni. Ako država neposredno upravlja preduzećima, smatra se da je veoma teško izbeći subjektivizam i birokratizam koji guše vitalnost preduzećâ. Potreba revitalizacije preduzećâ, odnosno davanja preduzećima većih prava i odgovornosti, zahteva da se pođe od stava da je tražnja složena kategorija i podložna stalnim promenama. Uz to, svako preduzeće ima različite uslove i teško je iz jednog centra obuhvatiti i regulisati njihovo složeno funkcionisanje.

Svojina u državnim preduzećima se ne menja — sredstva za proizvodnju i dalje ostaju u državnoj (opštenarodnoj) svojini. Ali preduzeća dobijaju znatno veću samostalnost i na toj osnovi razvijaju upravljačku inicijativu; zaposleni treba da postanu »gazde« u njima i materijalno motivisani za postizanje rezultatâ, što je — kako je pokazala poljoprivredna reforma — izvanredno značajno za efikasno funkcionisanje sistema. Država, koja predstavlja interese celokupnog društva, upravlja posredstvom nacionalnih planova. Ona uvodi poreze i preduzima druge ekonomske mere da bi prikupila neophodna sredstva za zadovoljavanje sopstvenih potreba, i prvenstveno ekonomskim sredstvima usmerava razvoj preduzećâ u skladu s potrebama cele zemlje. Ona takođe imenuje, postavlja i smenjuje direktore velikih preduzeća.

Digitized by Google

Iako nastavljaju da rade prema državnom planu, preduzeća stiču pravo da odlučuju o svim elementima poslovne politike, upravljanja i rukovođenja. Pošto plate porez, slobodno raspolažu preostalom dobiti. Ona sama zapošljavaju radnike, odlučuju o sistemu plata i premija[11] i samostalno određuju cene svojih proizvoda u skladu sa smernicama koje utvrđuje država. Garantuje se učešće radnikâ u demokratskom upravljanju preduzećem.

Ukratko, preduzeće bi trebalo da bude relativno samostalni ekonomski subjekt, nezavisan robni proizvođač, to jest nezavisno i odgovorno za vlastitu dobit i gubitke, ali i sposobno da se transformiše, razvija i deluje kao pravno lice u sklopu utvrđenih prava i obaveza. Na taj se način obezbeđuju jedinstvo razvoja celokupne privrede i različitost i fleksibilnost pojedinačnih preduzeća u proizvodnji i upravljanju, kao i njihov napredak. Umesto da oslabi socijalističku svojinu, smatra se da će je to konsolidovati i unaprediti.

Insistira se na tome da ove reforme treba sprovoditi postepeno, korak po korak, harmonično povezujući različite delove nacionalne privrede, u skladu sa stepenom sazrevanja subjektivnih i objektivnih uslova, a prema značaju, urgentnosti i izvodljivosti tih reformi. U osnovi, trebalo bi ih sprovesti za oko pet godina.

Značajan vid tekuće privredne reforme odnosi se na naglašeno ublažavanje sveobuhvatne krute planske kontrole, na izgrađivanje sistema planiranja u kojem će se zakon vrednosti svesno poštovati i razvijati socijalistička robna proizvodnja. Dugo je u Kini ignorisan zakon vrednosti, a njegovo delovanje suprotstavljano planiranju. To je bio ideološki činilac koji je nudio koncepciju sveobuhvatnog centralizovanog plana, pretvarajući ga tako u izuzetno krut instrument ekonomskog regulisanja. Odluke o reformi naglašavaju nužnost sužavanja područja i obima direktivnog planiranja i proširivanja obima usmeravajućeg planiranja i tržišnog regulisanja. »Potpuni razvoj robne privrede je nužna etapa u ekonomskom razvoju društva i preduslov naše ekonomske modernizacije.«[12] Smatra se da je to jedini način da se osigura jačanje privrede i preduzećâ podstaknu da povećavaju svoju efikasnost, vode gipku poslovnu politiku i da se prilagođavaju zadovoljavanju složenih i promenljivih društvenih potreba. To je nemoguće postići oslanjanjem jedino na administrativne metode i direktivne planove. Istovremeno se naglašava da i ekstenzivni razvitak socijalističke robne privrede takođe može izazvati neusklađenosti i neracionalnosti, zbog čega je potrebno usmeravanje, regulisanje i administrativna kontrola, što se postiže planiranjem.

---

[11] Prema izveštaju premijera Džao Cijanga podnetom na Nacionalnom narodnom kongresu, 27. marta 1985. godine. Tamo gde uslovi dopuštaju, ukupan fond plata preduzeća zavisiće od njegovih poslovnih rezultata. (Vidi: »Beijing Review«, br. 13, 1. april 1985, str. 6.)

[12] Vidi: *Decision*..., str. VII.

Digitized by Google

Sažimanje direktivnog i proširivanje usmeravajućeg planiranja i tržišnog regulisanja sprovodiće se postepeno, ali se naglašava da obe vrste planiranja moraju uzimati u obzir zakon vrednosti. To je i glavna promena u teoriji i praksi kineske planske privrede. Zakon vrednosti i tržišni mehanizmi će se široko koristiti kao značajna osnova nacionalnog planiranja. Zbog toga se kineska privreda definiše kao plansko-tržišna privreda.[13] Naglašava se, međutim, da u socijalizmu radna snaga nije roba, kao što to nisu ni zemlja ni sva državna preduzeća i resursi. Zbog toga u Kini zakon vrednosti ne deluje potpuno spontano, kao u kapitalizmu, već se svesno koristi da služi socijalističkoj privredi. Neracionalnosti u takvoj privredi, smatra se, mogu biti sprečene planskim usmeravanjem, regulisanjem ekonomskim sredstvima i nužnim administrativnim merama.

Planska privreda zasnovana na društvenoj svojini — jedno je od preimućstava socijalizma nad kapitalizmom. Sadašnja kineska privredna reforma, insistira se na tome, ne ukida bilo na koji način socijalistički sistem, već ga unapređuje transformišući stare i krute ekonomske modele. Tržišne snage neće zameniti plansku privredu, ali će je njihova primena racionalizovati.

Kina je velika, najmnogoljudnija zemlja sveta. Međutim, veoma je zaostala. Komunikacije i saobraćaj još ni izdaleka ne zadovoljavaju potrebe, ekonomski i kulturni razvoj su neravnomerni, a prenošenje informacija sporo. U takvim uslovima nemoguće je uključiti sve društveno-ekonomske aktivnosti u jedinstven plan i isključivo primenjivati administrativne metode da bi se regulisala privreda. Kada se to čini arbitrarno, samo se obuzdava inicijativa preduzeća, usporava njihov tehnološki razvoj i sprečava povećavanje efikasnosti, proizvodnja odvaja od potreba. To su stvarni razlozi nužnog usavršavanja kineskog planskog sistema, koje dopušta i tržišnim snagam da u ekonomskom regulisanju imaju određenu ulogu.

Reformom bi, u osnovi, trebalo stvoriti sledeći model plansko-tržišnog regulisanja:

1) Državnim planom se reguliše proizvodnja svih za nacionalnu privredu važnih artikala, odnosno onih kojima se zadovoljavaju osnovne životne potrebe. To je nužno, ali će se postepeno smanjivati obim takve proizvodnje. Ove godine, na primer, državna planska komisija smanjuje broj industrijskih proizvoda koji su obuhvaćeni centralizovanim direktivnim planiranjem sa 120 na 60, a poljoprivrednih proizvoda i nusproizvoda sa 29 na 10 i količinu centralizovano alociranih materijala i dobara sa 256 na 60.

2) Sezonski proizvodi, poljoprivredni proizvodi i nusproizvodi namenjeni lokalnoj potrošnji, kao i proizvodi za zadovoljavanje sitnih kućnih potreba, neće biti uključeni u državni plan, pošto

[13] Vidi govor Džao Cijanga na Nacionalnoj naučnoj konferenciji, 6. marta 1985. godine, »Beijing Review«, br. 14, 8. april 1985, str. 16.

Digitized by Google

ne utiču na ukupnu situaciju. To će biti regulisano tržišnim snagama, uz posredno ekonomsko usmeravanje.

3) Postojaće usmeravajući plan za veliki broj dobara i ekonomskih aktivnosti koje nisu uključene u direktivni plan. Usmeravanje će se sprovoditi, uglavnom, regulisanjem cena, poreza, finansija, ali i drugim ekonomskim sredstvima i ugovorima.

Ukratko, direktivni plan omogućuje državi da kontroliše proizvodnju ključnih proizvoda i reguliše ukupnu proizvodnju, koristeći istovremeno različita ekonomska sredstva realizovanja usmeravajućeg plana i dopunsku funkciju tržišnih mehanizama kojima se reguliše proizvodnja ostale robe i usluga. Za manje značajne, ali neophodne, poslove biće primenjena fleksibilna politika. Preduzećima se daje veća samostalnost u izboru poslovne orijentacije kojom će osigurati veću sopstvenu efikasnost i potpunije zadovoljavanje društvenih potreba izraženih u tražnji. Tako rekonstruisani kineski privredni sistem neće predstavljati ni potpuno tržišnu privredu niti kruti direktivni centralno-planski sistem, već kombinaciju globalnog planiranja i ekonomskog upravljanja, uniformnosti i fleksibilnosti.

Uspeh ili neuspeh privredne reforme u velikoj meri zavisi od uspešnog reformisanja postojećeg iracionalnog sistema cena. Samo ekonomski korektno zasnovan sistem cena može usmeravati rad osamostaljenih preduzeća, kako prema zahtevima plana tako i tržišta, osigurati privrednu proporcionalnost i ekonomsku efikasnost.

Dugo je vođena politika stabilnih, praktično zamrznutih cena, nezavisno od promena do kojih je u međuvremenu došlo u visini troškova proizvodnje, u obimu i strukturi tražnje. Takve cene nikako ne mogu služiti kao efikasno sredstvo regulisanja i razvoja privrede. Pošto je zakon vrednosti dugo ignorisan, kao i zbog nekih istorijskih okolnosti, sadašnji sistem cena je potpuno konfuzan. Cene najčešće ne izražavaju ni vrednost proizvodnje niti odnose između ponude i tražnje. Na primer, proizvodi iste vrste, ali različitog kvaliteta, prodaju se po istoj ceni; cene nekih mineralnih sirovina, kao i drugih sirovina i polufabrikata, fiksirane su na vrlo niskom stepenu odmah posle oslobođenja zemlje i nikako nisu menjane. Isto važi za maloprodajne cene osnovnih prehrambenih proizvoda, što je uslovljavalo potrebu velikih državnih subvencija (zbog nižih maloprodajnih od otkupnih cena poljoprivrednih proizvoda). Iako se situacija poslednjih godina postepeno menja (a upravo su znatno povećane maloprodajne cene većine prehrambenih proizvoda), maloprodajne cene žitarica su još uvek za 50% niže od nabavnih. To predstavlja veliko opterećenje za državni budžet, utoliko veće što je žetva bolja, i uzrok je ekonomske neracionalnosti.

Takav iracionalni sistem cena onemogućuje korektnu ekonomsku kalkulaciju, a time se javlja i kao izvor ekonomske neracionalnosti, deformiše sliku o poslovnom uspehu ekonomskih subjekata (dobit i gubitak su više »sistemskog« karaktera nego izraz sopstvenih rezultata), čime bitno ograničava mogućnosti nji-

Digitized by Google

hovog osamostaljivanja i ne podstiče ekonomski racionalno ponašanje, odnosno ne obezbeđuje sklad parcijalnih i globalne ekonomske racionalnosti. Ono što je korisno društvu može se pokazati kao sasvim nekorisno preduzeću, baš kao što se često dešava da ono što je korisno preduzeću neposredno nanosi štetu društvu. Osamostaljivanje preduzećâ u takvim okolnostima čak bi oslabilo ekonomsku efikasnost, umesto da je pojača.

S obzirom na takve svoje nedostatke, cene se ne mogu koristiti kao ekonomska poluga regulisanja i unapređivanja privrede. Iracionalni sistem cena naročito snažno pogađa tehnički progres i različite inovacije. Proizvođači zastarelih proizvoda nemaju zbog toga štete, niti inovatori imaju adekvatne ekonomske koristi. Sve to govori o potrebi da se menja sistem cena. Sprovođenjem odgovarajuće reforme bitno će se ograničiti supercentralizovani sistem kontrole cena, postepeno će se sužavati prostor delovanja unificiranih cena koje utvrđuje država, a proširiće se područje fluktuirajućih, u određenim granicama, i slobodno formiranih cena. Tako će cene dovoljno brzo reagovati na promene u produktivnosti rada, u visini troškova proizvodnje i u odnosima ponude i tražnje.

Pored reforme sistema, teži se usavršavanju i sprovođenju reforme poreskog, finansijskog i bankarskog sistema. S oživljavanjem privrede pokloniće se veća pažnja makroekonomskom regulisanju, pa prema tome i korišćenju ekonomskih poluga posrednog regulisanja, kao što su cene, poreska i kreditno-monetarna politika. Time se omogućuje regulisanje osnovnih proporcija, kao što su one između agregatne ponude i agregatne tražnje i između akumulacije i potrošnje, regulisanje tokova finansijskih, materijalnih i ljudskih resursa, industrijske izgradnje i razmeštaja proizvodnih snaga, specifične ponude i tražnje, međunarodne razmene itd. Korišćenje ovih ekonomskih metoda i sredstava posrednog regulisanja tek treba da se afirmiše, što nikako neće ići lako s obzirom na dugu tradiciju neposrednog, administrativnog regulisanja.

Smatra se da promene cena naviše, pre svega sirovina, hrane i kvalitetnijih proizvoda, neće izazvati inflaciju. U njenom sprečavanju, ističu kineski ekonomisti, reforma otvara mnoge mogućnosti. Prvo, postoje velike rezerve za smanjivanje troškova proizvodnje, za što će preduzeća biti zainteresovana zbog poskupljenja sirovina i polufabrikata i zbog svog novog ekonomskog položaja; drugo, davaće se poreske olakšice onima koji nemaju takve mogućnosti; treće, umesto subvencija zbog niskih maloprodajnih cena prehrambenih proizvoda, država će ista sredstva upotrebiti za povećanje plata i zarada gradskih radnika, odnosno za isplatu naknada zbog poskupljenja; i, četvrto, očekuje se da će reforma sistema cena racionalizovati celokupan ekonomski sistem i time delovati antiinflaciono. U međuvremenu, država će pojačati kontrolu tržišta i štititi interese potrošačâ — inspekcijom i kažnjavanjem onih koji neopravdano podižu cene.

Digitized by Google

Funkcije države dugo nisu bile odvojene od funkcija preduzeća; država je praktično vršila funkciju preduzeća, a centralna i lokalne vlasti preuzimale su odgovornost za mnoge aktivnosti koje, zapravo, nisu bile u njihovoj nadležnosti, a istovremeno nisu dobro obavljale sopstveni posao. Uz to, barijere između različitih državnih organa i regiona i beskonačne rasprave samo su otežavale rukovođenje preduzećem. To je slabilo zainteresovanost i inicijativu preduzeća, usporavalo procese kooperacije i udruživanja, sprečavalo konkurenciju među preduzećima i onemogućavalo obrazovanje jedinstvenog tržišta. Zato reforma predviđa, prvo, slabljenje uloge državnih organa u ekonomskom životu i, drugo, odvajanje funkcija državnih organa od funkcija preduzeća, sužavanje administriranja i proširivanje procesa decentralizacije, da bi se ojačalo preduzeće i celokupna nacionalna privreda.

Reformom se inaugurišu principijelno nove funkcije državnih organa, na različitim nivoima, u upravljanju privredom. Oni bi trebalo da formulišu strategiju, planove, principe i politiku ekonomskog i socijalnog razvoja; da izrađuju planove korišćenja prirodnih izvora, tehnološkog preobražaja i razvoja intelektualnih resursa; da koordiniraju regionalne i mesne planove razvoja, kao i planove ministarstava i preduzećâ; da organizuju izgradnju ključnih objekata, osobito u oblasti energetike, saobraćaja, proizvodnje sirovina i polufabrikata; da prikupljaju i distribuiraju ekonomske informacije namenjene korišćenju ekonomskih metoda regulisanja; da utvrđuju sredstva ekonomskog regulisanja i nadziru njegovo sprovođenje; da imenuju i smenjuju kadrove u određenim područjima; da upravljaju poslovima vezanim za međunarodne ekonomske i tehnoloke odnose i saradnju itd.

U prošlosti neke od funkcija državnih organa nisu valjano obavljane, a druge nisu uopšte vršene. Što se tiče odnosa između državnih organa i preduzećâ, od sada državni organi na različitim stepenima u načelu neće upravljati ni rukovoditi preduzećima neposredno. U meri u kojoj se zadržava neposredni uticaj »odozgo«, mora se voditi briga o tome da on što je mogućno manje ugrožava samostalnost, slabi materijalnu zainteresovanost i inicijativu preduzećâ. I nacionalna i lokalna preduzeća moraju biti *preduzeća*, a ne administrativni organi kao nekada i primenjivati savremene metode naučne organizacije i upravljanja. Državna administracija će biti pojednostavnjena i decentralizovana, a birokratizam bitno obuzdan.

Zatim, smatra se da bi odnosi među preduzećima trebalo da budu, pre svega, odnosi saradnje i uzajamne podrške, ali to nikako ne isključuje njihovu međusobnu konkurenciju. Robna privreda je nezamisliva bez konkurencije, ali je suština u tome da se ciljevi, priroda, područje i sredstva konkurencije razlikuju u različitim društveno-ekonomskim sistemima. Na osnovu društvene svojine i planske i zakonske kontrole, i sa svrhom da služe socijalističkoj modernizaciji, preduzeća su podvrgnuta tržišnom testiranju, tako da se samo najbolja mogu održati.

Digitized by Google

Eksperimenti sa sprovođenjem reforme u industrijskim preduzećima poslednjih nekoliko godina uverljivo su pokazali da se osnovna iskustva sa sistemom ugovorne odgovornosti, stečena u poljoprivredi, mogu primeniti i na gradsku privredu. Smatra se da je i u industrijskim preduzećima mogućno i potrebno izričito specificirati zahteve u odnosu na svako radno mesto i utvrditi obaveze svakog radnika i službenika, i da je neophodno uvesti različite oblike sistema ekonomske odgovornosti, uz ugovorene poslove; jačati odgovornost radnikâ i službenikâ i maksimalno podsticati njihovu inicijativu i stvaralaštvo. Osnovu sistema ekonomske odgovornosti čini kombinacija odgovornosti, autoriteta i koristi; jedinstvo interesâ države, kolektivâ i pojedinaca; vezivanje dohotka radnika i službenika za rezultate njihovog rada. Pošto su uslovi proizvodnje u industriji drugačiji nego u poljoprivredi, a razlikuju se i unutar industrije, nemogućno je koristiti se rešenjima sistema odgovornosti iz poljoprivrede, kao što ni gradska preduzeća ne mogu prihvatiti isti model sistema odgovornosti.

Pošto u savremenim industrijskim preduzećima postoji potanko razrađena podela rada, a imaju i stroge tehnološke zahteve i kompleksne kooperativne odnose, potrebno je uspostaviti jedinstven, autoritativan i visoko efikasan sistem rukovođenja i upravljanja. To, prema kineskim ekonomistima, zahteva uspostavljanje sistema u kojem direktor ili menadžer snose potpunu odgovornost. Istovremeno, moraju se unapređivati sistem radničke i službeničke kontrole i drugi oblici demokratskog upravljanja, uz jačanje uloge sindikata i radničkih i službeničkih deputata u razmatranju važnih poslovnih odluka, u vršenju nadzora nad radom administrativnog aparata i u zaštiti legitimnih prava i interesa zaposlenih.

Ukidanjem neposrednog ustupanja dobiti državi, a uspostavljanjem sistema poreza i širokim uvođenjem sistema ekonomske odgovornosti u preduzećima, stvaraju se uslovi i za afirmaciju načela raspodele prema radu. Zarada i premije sve će više zavisiti od ukupnih poslovnih rezultata preduzeća, a pojedinačna primanja od doprinosa svakog zaposlenog tim rezultatima. To će povećati razlike između zarada vrednih i onih lenjih, intelektualnih i manuelnih radnika, onih koji rade teške i onih koji rade lake poslove. Isto načelo se primenjuje i u državnim ustanovama i društvenim organizacijama. Egalitarizam zamenjuje diferencijacija zasnovana na radnim rezultatima; umesto jednakosti u siromaštvu, prihvata se diferencijacija u rastućem izobilju. To bogatstvo najpre uživaju pojedinci, kolektivi i regioni, da bi tokom razvoja njime bili obuhvaćeni i ostali. Istovremeno, razvijaće se društvena briga o onima koji bilo iz kojih razloga nisu kadri da ispune zahteve navedenih načela (stari, onemoćali, bolesni, invalidi, siročad itd.).

S druge strane, Kini su potrebni različiti ekonomski oblici i gipki upravljački metodi da bi ubrzala svoju socijalističku izgradnju. Otuda će se, pored dominantnog državnog (opštena-

Digitized by Google

rodnog) sektora u najvitalnijim oblastima (pošta i komunikacije, najveći rudnici, ključne industrije, velike elektrane i slično), koji obezbeđuju stabilnost celokupnoj nacionalnoj privredi, razvijati i različiti oblici kolektivnog i privatnog sektora. Potreba razvoja ovih sektora obrazlaže se sledećim okolnostima: Kina je svoj socijalistički razvoj otpočela sa polufeudalne i polukolonijalne osnove, s nerazvijenim i neravnomerno raspoređenim proizvodnim snagama. Iskustvo je potvrdilo da na takvom stepenu razvijenosti državni sektor nije dovoljan da osigura adekvatno zadovoljenje razvojnih potreba i potreba stanovništva, niti pak može osigurati dovoljno radnih mesta za toliko brojno stanovništvo kakvo je kinesko. Uključivanje drugih vidova ekonomske aktivnosti, kolektivnih i privatnih, u takvim uslovima može biti od velike koristi.

Posle izvedene revolucije privatna privreda je u početku i dalje postojala, čak se unekoliko i razvila. Ali kasnije (u vreme socijalističkog preobražaja 1956—1957. godine i nešto kasnije) mnoga kolektivna preduzeća se stapaju s državnima, a male privatne radnje su praktično ukinute.[14]

Od 1979. godine ponovo uporedo postoje državni, kolektivni i privatni sektor, ali je njihov odnos danas bitno drugačiji nego pedesetih godina. Socijalistička svojina je postala dominantna, u njoj se stvara 77% vrednosti industrijske proizvodnje i ona obuhvata 72% trgovine na malo. Na taj način, privatni sektor predstavlja samo dopunu državnom, ali ne beznačajnu. Naročito se širi u poljoprivredi, trgovini, seoskoj industriji, saobraćaju, uslužnim delatnostima, uključujući i intelektualne (od zdravstvenih do naučno-tehnoloških). Uz to, mnoga manja državna preduzeća daju se u kolektivni ili pojedinačni zakup. Koegzistencija ovih različitih ekonomskih oblika i metoda upravljanja predstavlja dugoročnu kinesku orijentaciju i potrebu nacionalne modernizacije.

Razvoj međunarodnih ekonomskih odnosa i transfera tehnologije

Iako su međunarodni odnosi složeni i opterećeni mnogim protivrečnostima, međunarodne ekonomske i tehnološke veze su veoma snažne jer je shvaćeno da nacionalna izolacija ne može voditi modernizaciji. Na osnovu ovakvog saznanja, od 1979. godine pristupa se kineskom ekonomskom otvaranju prema svetu. Razvijaju se ekonomski i tehnološki odnosi i saradnja s drugim zemljama, kako Zapada tako i Istoka. Korišćenjem inostranog kapitala i njegovim podsticanjem na zajednička ulaganja i zajedničko upravljanje, uz prihvatanje koncesija, teži se najracionalnijem ko-

[14] Na primer, 1957. godine je bilo oko 470.000 restorana i bifea u gradovima, a 1978, iako je stanovništvo u tim mestima povećano za 70%, bilo ih je svega 110.000. Kada je 1979. ponovo odobreno otvaranje privatnih i kolektivnih restorana i bifea, njihov broj je počeo naglo da rsate, tako da ih je već 1983. godine bilo 880.000.

Digitized by Google

rišćenju kako domaćih tako i inostranih izvora, tehnologije i tržišta.

U tridesetpetogodišnjem periodu, od oslobođenja do danas, zbog spoljašnjih okolnosti i domaćih grešaka, kineska spoljna trgovina i ekonomski odnosi sa ostalim svetom imali su sporednu ulogu u nacionalnom razvoju. Međunarodni ekonomski odnosi su se svodili na izvoz slučajno nastalih viškova i uvoz malih količina neophodih proizvoda. U celini uzev, vrata Kine su za spoljni svet bila zatvorena.

Posle III plenuma CK KPK, decembra 1978. godine, politika otvaranja prema svetu postala je neodvojivi deo nacionalne ekonomske strategije, odnosno modernizacije i razvoja. Da bi se omogućilo otvaranje, ukidaju se pravila i regulativi koji su zabranjivali kineskim firmama korišćenje stranog kapitala, direktne inostrane investicije, zajednička ulaganja i osnivanje mešovitih preduzeća. Ovim merama omogućuje se korišćenje savremene inostrane tehnologije, upravljačkih i poslovnih znanja.

S tim u vezi osnivaju se i četiri specijalne ekonomske zone (i 14 otvorenih gradova) preko kojih se uvozi moderna tehnologija, savremena informaciona i upravljačka znanja. Istovremeno, ove zone služe i kao svojevrsne laboratorije za proveru i filtriranje novih ideja i metoda pre njihovog širenja na ostale delove Kine. Za kratko vreme su u tome postignuti značajni rezultati, a pošto se sprovođenjem reforme ekonomskog sistema očekuju nove, još veće promene[15], i u ovoj oblasti će svakako biti još značajnih poduhvata. Priobalna područja su ekonomski, tehnološki i kulturno najrazvijeniji deo Kine. Ona obezbeđuju približno polovinu celokupne industrijske i poljoprivredne proizvodnje. To su takođe i područja s najrazvijenijim spoljnoekonomskim vezama, naučnoistraživačkim kapacitetima i kadrovima, kvalifikovanom radnom snagom. Zato nije ni čudno što je kinesko ekonomsko otvaranje prema svetu, kojem se pridaje jedna od vodećih uloga u modernizaciji, počelo baš u ovom priobalnom području.

Politikom otvaranja kineska privreda postepeno formira otvoreni sistem oslonjen na sopstvene snage. S takvim sistemom nacionalni ekonomski plan i celokupni proces proizvodnje i potrošnje razvijaće se na široj osnovi u dužem periodu, s celim svetom kao svojom bazom. Naglašavanje principa oslanjanja na sopstvene snage obezbeđuje opšte usmeravanje spoljnoekonomske aktivnosti u korist kineskih interesa i socijalističkog sistema.

Za kinesko otvaranje značajni su kako unutrašnji tako i spoljni razlozi. Kada je reč o unutrašnjim razlozima, potrebno je imati u vidu okolnost da Kina ekonomski mnogo zaostaje za razvijenim svetom, iako su u tridesetpetogodišnjem periodu postignuti značajni uspesi. To je delimično rezultat veoma skromnog ekonom-

[15] Vidi govor Džao Cijanga na Nacionalnoj naučnoj konferenciji, 6. marta 1985. godine, u »Beijing Review«, br. 14, 8. april 1985, str. 16.

Digitized by Google

skog nasleđa, ali tu su i mnogi drugi razlozi. Neki ih vide u neadekvatnoj industrijskoj i administrativnoj strukturi, drugi u slabom upravljanju i rukovođenju, kao i u pomanjkanju kvalifikovanih kadrova, treći u slabim komunikacijama i nedovoljnoj energiji. S razvojem tehnološke revolucije u svetu jaz se povećava na štetu Kine, zbog čega neki analitičari zaključuju da je zaostala tehnologija pravi uzrok kineskog zaostajanja.

Sve su to nesporni razlozi, ali ni jedan nije dovoljno ubedljiv da bi se njime objasnilo kinesko zaostajanje. Na primer, sredinom pedesetih godina industrijska struktura je bila povoljna, upravljanje i rukovođenje adekvatno, a tokom tih godina energetika i saobraćaj su se razvijali brže nego ikada. Čak su i u oblasti savremene tehnologije kineska istraživanja bila na gotovo istom nivou kao i u razvijenom svetu u to vreme.[16] Otuda se nameće pitanje: šta je, zapravo, uslovilo dramatično širenje jaza između Kine i razvijenih zemalja. Američka i sovjetska tehnološka blokada objašnjavaju deo razloga, ali samo u nekim oblastima; recimo, time se ne može objasniti proizvodnja zastarelih modela bicikala.

Sve se češće tvrdi da je osnovni uzrok dramatičnog širenja jaza, naročito počev od šezdesetih godina kada se svetska privreda najbrže razvijala, nepostojanje unutrašnje konkurencije i zatvoreni ekonomski sistem koji je izolovao kinesku privredu od žestoke konkurencije svetskog tržišta. I domaća i međunarodna konkurencija imaju fundamentalnu ulogu u unapređivanju nacionalnog ekonomskog razvoja, što je toliko dugo zanemarivano. Bez konkurencije čak ni savremena tehnologija ne obezbeđuje visoku produktivnost, a proizvođači nisu prinuđeni da usavršavaju upravljanje i ispravljaju greške u ekonomskom sistemu i privrednoj strukturi. Prinudne snage konkurencije, više nego bilo koja administrativna sredstva ili subjektivne želje, podstiču ekonomski razvoj.

Neki se plaše da Kina nije sposobna da se odlučno suoči sa složenom i promenljivom međunarodnom konkurencijom, zbog čega se zalažu za ekonomski izolacionizam. Ali je preovladalo mišljenje da je, uz odgovarajuću državnu zaštitnu aktivnost, moguće eliminisati destruktivne snage međunarodne konkurencije, a afirmisati podsticajne (takođe prinudne).

Osim unutrašnjih, postoje i međunarodni činioci koji sugeriraju politiku otvaranja. U današnjem svetu su proizvodnja, tržišta i finansije uveliko internacionalizovani. S druge strane, postoje mnoge smetnje realizovanju potreba takve internacionalizovane privrede, koje naročito teško pogađaju zemlje u razvoju. Ta protivrečnost izražava oštar konflikt između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa. Njeno razrešavanje, što se Kine tiče, sastoji se u razvoju proizvodnih snaga korišćenjem šansi koje pruža savremena tehnološka revolucija, uz uključivanje u međunarodnu

[16] Vidi: Chen Qiwei, *Why is China Openning to the Outside*, »Beijing Review«, br. 13, 1. april 1985, str. 21.

Digitized by Google

konkurenciju. To je, prema preovlađujućim kineskim shvatanjima, jedini izlaz u današnjim uslovima. Samo se na taj način mogu stići i prestići razvijene zemlje. A takav poduhvat pretpostavlja otvaranje prema ostalom svetu. Iako je situacija na svetskom tržištu izuzetno nestabilna, a pogotovo nepovoljna za zemlje u razvoju, Kinezi smatraju da otvaranje prema njemu, uz aktivnu plansku državnu podršku, za njih predstavlja jedinu alternativu. Jedino im to tržište može dati toliko potrebna dopunska sredstva, savremenu tehnologiju, znanja, neophodne konkurentske podsticaje (pritisak) i poslovni duh i sposobnost. Uostalom, iza zatvorenih vrata, zaključuju oni, nemogućno je razvijati ni socijalističku kulturu ni etiku. Celokupno kulturno nasleđe čovečanstva mora upravo u socijalizmu biti vrednovano, korišćeno i usavršavano. Sve što pokreće razvoj proizvodnih snaga, bile to nauka i tehnologija ili upravljačka znanja, iako je nastalo u kapitalističkom društvu, potrebno je koristiti i asimilirati, odbacujući, u isto vreme, sve što je u njima dekadentno i reakcionarno.

*

Nedavno je Deng Hsiaoping izjavio da tekuća reforma predstavlja »drugu revoluciju«[17]. Kao takva, ona nudi velike izglede, ali je njena realizacija vezana i za mnoge rizike.

Već smo videli da su u petogodišnjem periodu sprovođenja reforme postignuti izvaredni rezultati u poljoprivredi, a početak gradske reforme je takođe praćen značajnim usponom. Ipak, prema kineskim izvorima, taj industrijski napredak više je karakterističan za mala nego za srednja i velika preduzeća.[18]

Naravno, mnogo je i problema i dilema, što ne iznenađuje. Kinezi su toga bili svesni kada su se opredeljivali za radikalnu reformu. Zaista je velik i težak zadatak sprovođenja takve reforme u još uvek zaostaloj zemlji (kojoj je ona i najpotrebnija), sa više od milijardu stanovnika. Pored očekivanih, nastajaće i mnogi neočekivani problemi i nedoumice. Prelazak sa čvrsto kontrolisane, administrirane privrede na gipkije plansko-tržišne mehanizme njene organizacije i funkcionisanja predstavlja uvek složen poduhvat, koji pretpostavlja radikalnu promenu i shvatanja i ponašanja, i mentalnih i realnih struktura.

Uzmimo, na primer, cene, taj ključ za reformisanje sadašnjeg sistema. Prilagođavanje cena potrebama reforme pretpostavlja po-

[17] Vidi: »Beijing Review«, br. 14, 8. april 1985, str. 6.

[18] Oko 60% ključnih preduzeća još se prilagođava reformskim tokovima i ne daje očekivane rezultate, a 20% se suočava s ekonomskim teškoćama (»Beijing Review«, br. 11, 9. mart 1985). Da bi se povećala njihova zainteresovanost, dobiće pravo da uvoze inostranu tehnologiju, upravljačku tehniku i organizacione sisteme i da zajednički nastupaju i sarađuju sa stranim partnerima.

Digitized by Google

dizanje cena jednih proizvoda i usluga i pad cena drugih. Naviknuti na stabilne, praktično zamrznute cene, koje mahom nisu menjane još od 1949. godine, mnogi će biti sumnjičavi prema bilo kakvim promenama. Drugi će, međutim, pokušavati (što već i čine) da iskoriste reformu da bi neopravdano povećali cene i raznim špekulacijama osigurali sebi veću dobit. U postojećoj situaciji, uz dugo formirane i održavane mnoge disproporcije, aktiviranje delovanja ekonomskih zakona nije dovoljno za sprečavanje takvih aktivnosti, već se zahtevaju i druge, pa i administrativne mere. Naći pravu kombinaciju ovih mera veoma je složen zadatak.

Uz to, reforma ne predstavlja čisto ekonomski fenomen. Ona utiče ne samo na materijalni položaj ljudi, već i na njihov društveni status, na skalu vrednosti i mnoge druge vidove života. Dugo vladajuće egalitarističke koncepcije kineskog socijalističkog društva nemogućno je brzo i potpuno promeniti, što sugeriše opreznost i postepenost pri sprovođenju reforme. Iskustva drugih zemalja pokazuju da nedovoljno promišljene i odmerene promene, koje suviše brzo lome stare strukture i shvatanja, mogu izazvati i duboke društvene krize. Zbog toga se reformi pristupa oprezno, uz davanje prednosti rešavanju onih problema koje je mogućno relativno lako razrešiti. U sveobuhvatnoj reformi greške su neizbežne, ali je potrebno učiniti sve da ih bude što manje. To se može postići, kako kaže Deng, ako se pođe od toga da smeo i nepokolebljiv princip treba da bude: »mi moramo motriti na svaki korak, vagati naše iskustvo i brzo menjati sve što je neodgovarajuće«[19].

S druge strane, u različitim oblicima se izražava zabrinutost za budućnost kineskog socijalizma. Nije mali broj onih koji ispoljavaju bojazan da reforma, a pogotovo prihvaćeni način i tempo otvaranja prema svetu, vodi restauraciji kapitalizma. Njima visoke partijske i državne ličnosti često, uporno i argumentovano, objašnjavaju stvari. Na Nacionalnoj naučnoj konferenciji, održanoj marta 1985. godine, Deng je prisutne ličnosti uveravao da izgradnja socijalističkog društva na kineski način nužno pretpostavlja podizanje i materijalnog i kulturnog nivoa i pridržavanje »pet naglasaka, četiri tačke o lepoti i tri ljubavi«[20] i

---

[19] Vidi: »Beijing Review«, br. 14, 8. april 1985, str. 6.

[20] Pet naglasaka obuhvata: uljudno ponašanje, vladanje, higijenu, disciplinu i moral.

Četiri tačke lepote su: postići oštrinu uma, što znači negovanje prefinjene ideologije, moralnog karaktera i integriteta i podržavanje partijskih vođa i socijalističkog sistema; tananost jezika; suptilnost ponašanja, što znači biti koristan ljudima, biti vredan i zainteresovan za blagostanje drugih ljudi, pridržavati se normi discipline i štititi kolektivni interes; tananost životne sredine, znači voditi brigu o ličnoj higijeni i pridržavati se zdravstvenih standarda i mera kod kuće i na javnim mestima.

Tri ljubavi su: ljubav prema otadžbini, socijalizmu i Partiji (vidi: »Beijing Review«, br. 11, 1985).

Digitized by Google

ohrabrivanje svih ljudi da neguju visoke ideale, moralni integritet, obrazovanje i smisao za disciplinu.[21]

Deng naglašava da četiri modernizacije, koje su u toku, ne znače ništa drugo nego socijalističku modernizaciju. Celokupna politika koja se odnosi na otvaranje prema svetu jača domaću privredu, a reforma sistema vodi razvoju socijalističke privrede. Dopušta se privatni sektor, zajednička ulaganja kineskih i stranih investitora, kao i postojanje stranih privatnih firmi u Kini, ali socijalistički sektor i dalje ostaje dominantan, a prosperitet svih — fundamentalni je princip.

Veliko delo je započeto, postignuti su početni ohrabrujući rezultati, uporno se traga za novim rešenjima, iskustvo svih se pomno izučava[22] i postoje svi izgledi da će se zaista nastaviti s radikalnim reformisanjem celokupnog privrednog i društvenog sistema Kine.

[21] Vidi: »Beijing Review«, br. 11, 18. mart 1985, str. 15.

[22] Sadašnja kineska reforma u mnogo čemu podseća na sovjetsku reformu iz 1921. godine koja je ponudila model sistema poznat kao Nova ekonomska politika (NEP). Bilo bi veoma interesantno uporediti ova dva rešenja, ali to prevazilazi namenu ovog priloga.

Digitized by Google

Živka Juričić

Mogućnost i svrha analize klasnih odnosa u socijalizmu

»Svakako ćete se složiti sa mnom da čovek koji nije shvatio sadašnji poredak društva još manje može razumeti pokret koji ovaj poredak hoće da sruši i literarne izraze tog revolucionarnog pokreta« (K. Marx).

Primijenjena na naše uvjete, navedena Marxova misao znači da omogućavanje (mogućnost) revolucionarnog pokreta u jugoslavenskom socijalističkom društvu ovisi, između ostalog, i od izučavanja i pravilne interpretacije današnje pozicije u kojoj se revolucija »našla«. To samo, drugim riječima, znači da socijalistička praksa — kao izraz revolucionarnog proletarijata — mora u svakoj svojoj etapi razvijati konkretno-historijsku analizu stanja klasnih odnosa, kao i karaktera i oblika klasnih borbi u nas. Takva analiza nije, ni u kom slučaju, tek puko znanstveno-kontemplativna (uostalom, to nije bila ni kod Marxa i Engelsa), već, naprotiv, predstavlja *moment same klasne borbe* proletarijata. Navedenom analizom primarno se treba postići slijedeće: (1) razlikovanje konkretno-historijskih uvjeta klasne borbe od njenih ciljeva; (2) saznavanje položaja, uloga i ciljeva (dakako, *ograničenih)* pojedinih društvenih grupa koje — iako ne-radničke — nalaze u socijalističkoj revoluciji (bolje rečeno, u samom političkom prevratu koji socijalistička revolucija uspostavlja) i vlastitu

Digitized by Google

društvenu promociju i (3) lučenje (točno, precizno, konstantno) »mladeža« buržoaskog društva koji socijalizam na sebi (još uvijek) nosi, ne zaboravljajući odnosno ne zamagljujući) činjenicu porijekla tih »mladeža«, nužnosti neophodnosti) njihovog postojanja u sadašnjoj etapi socijalističkog razvitka, kao i razvijanja društveno-ekonomskih pretpostavki za njihovo ukidanje. Što bi značilo — polazeći od navedenih premisa — prihvatiti takvu teorijsku poziciju koja bi apriorno odricala smisao postavljanja pitanja o radničkoj klasi a u sklopu njega i pitanja o klasnosti socijalističkog jugoslavenskog društva)? Prihvatiti takvo mišljenje zapravo bi značilo prihvatiti stav da u socijalizmu (jugoslavenskom) postavljanje pitanja o sudbini radničke klase *nije više* ili nije uopće »životno pitanje«, da socijalizam to pitanje »može zaobići«[1] a da istovremeno ne dovede u upitanost svoje op(po)stojanje. S druge strane, možemo li, odbijajući gore navedeni stav, još uvijek energično i bez ostatka tvrditi (anologno Engelsovom stavu u tekstu *Položaj Engleske)* da to pitanje, naprotiv, socijalizam mora postaviti u središte svojih razmatranja, »na nj odgovoriti« ili pak »propasti«[2]. Dajući pozitivan odgovor na potonje pitanje, mi idemo dalje tvrdeći da je tek sa socijalističkom revolucijom započelo razdoblje stvarnog postavljanja i konkretnog rješavanja pitanja »o definitivnoj sudbini radničke klase«, da je političkom revolucijom radnička klasa došla u situaciju da pitanje o svom vlastitom položaju nametne na takav način da ga »čuje svako misaono uho«[3], da je, konačno, radnička klasa zadobila i u svojim rukama koncentrirala instrumente kojima može svoj položaj i svoju sudbinu učiniti glavnim, prioritetnim zadatkom daljnjeg revolucionarnog činjenja, da je socijalističkom revolucijom radnička klasa odredila »samo vlastiti istorijski start ka slobodnom razvitku«[4]. Dakle, radnička klasa je političkim činom svoj položaj stavila na »dnevni red«: ona »političku pobedu tek treba da razvije u uslove u kojima će izići iz onoga što jest (najamni rad)«[5], ona tek treba da ostvari ekonomsko oslobođenje rada, a time i ekonomsko oslobođenje sebe kao klase; ona tek time može izvršiti ukidanje klasa uopće, odnosno ostvariti općeljudsku »dovršenu« emancipaciju[6], ona tek stječe mogućnost da radikalno skrene »tok istorije u drugom pravcu razvitka da bi počela iz osnova da menja i društvo i samu sebe«.[7]

---

[1] K. Marx — F. Engels, *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1978, str. 145.

[2] Isto.

[3] Isto.

[4] Mito Hadži Vasilev, *Velika istorijska prekretnica*, »Nolit«, Beograd, 1971, str. 277.

[5] Isto.

[6] »Razumije se: mi ovdje govorimo o »zbiljskoj, praktičnoj emancipaciji« koja još uvijek »nije provedeni, neprotivrječni način ljudske emancipacije« (K. Marx).

[7] M. Hadži Vasilev, *Velika istorijska prekretnica*, cit. izd., str. 278.

Digitized by Google

Ako pođemo od poznatih Marxovih stavova o tome da je komunizam »nužan oblik i energičan princip neposredne budućnosti«[8] i da, kao takav, ne može biti stanje, »cilj ljudskog razvitka« — »oblik ljudskog društva«, nego kretanje, te ako, sa stanovišta navedenih stavova, pokušavamo vidjeti i analizirati svaku etapu u razvitku socijalizma u nas, onda nam ocjena tih etapa i te kako biva značajna, čak, moglo bi se reći, presudna za daljnje revolucioniranje sveukupnosti društvenih odnosa. Naime, uvažavanje navedenih Marxovih tvrdnji o komunizmu dobija — kada je riječ o analizi našeg socijalističkog razvitka — svoj sasvim konkretan sadržaj, značaj i smisao: polaziti od njih ne znači, naime, ništa drugo do analizu svake etape socijalističkog razvitka (ponaosob) vršiti na takav način da rezultati do kojih se u toj analizi dolazi pružaju mogućnost ukazivanja, prepoznavanja elemenata komunizma (barem u nukleusu).

Socijalističku revoluciju (u svim njenim fazama) nužno je promatrati (i, shodno tome, vrednovati) upravo sa onih pozicija sa kojih je moguće uspoređivanje njenog cilja — komunizma (koji se ne dovodi u upitnost) i metoda, sredstava, načina (koji bi se trebali preispitati) koje ona koristi u ostvarivanju tog cilja. Drugim riječima, mi ovdje ističemo zahtjev o tome da cilj (komunizam) uvijek treba da bude prisutan (prepoznatljiv) u svakoj konkretnoj socijalističkoj akciji (mjeri), da — za socijalističko društvo — nije irelevantna krajnja divergencija između cilja, s jedne, i metodâ, načinâ i sredstava njegovog ostvarivanja, s druge strane, da ne smije postojati apsolutno odvajanje onoga »trebalo bi« od onoga što se, u raznim svojim varijantama, već čini, da u svakom pukom prakticizmu treba da postoji element revolucionarnosti, ako nećemo da nam cilj postane samo prazan pojam, metafizička kategorija.

Revolucija i, još više, permanentnost revolucionarnog zbivanja »nije potrebna samo radi toga što se vladajuća klasa ne može drugačije oboriti, nego i radi toga što klasa, koja obara, može *samo u revoluciji (kurziv* — Ž. J.) postići to da zbaci s vrata sve ono staro smeće i da se osposobi za novo osnivanje društva«[9]. Navedeni Marxov stav upućuje, bez ostatka, na nepobitnu činjenicu o tome da se komunizam ne izgrađuje *post festum*, da je besmisleno za komunizam rezervirati posebnu fazu koja bi mogla nastupiti tek pošto je socijalizam već izgrađen. Taj Marxov stav, dakle, otklanja svaku dilemu o tome da komunizam predstavlja neku vrstu nadgradnje (nadogradnje) na socijalističku osnovu i nedvosmisleno upućuje na zaključak da se komunizam stvara *kroz* i *posredstvom* socijalizma. (Upravo poradi toga nije nevažna činjenica o vrstama i metodama društvenog ustrojstva socijalizma.) Socijalizam koji se ne gradi kao komunizam nije

---

[8] K. Marx — F. Engels, *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1978, VI izdanje, str. 287.

[9] K. Marx—F. Engels, *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1978, VI izdanje, str. 336.

Digitized by Google

socijalizam, odnosno — nema komunizma ako nije dat i već prisutan kroz i posredstvom socijalizma.[10] Upravo radi svega toga možemo slobodno tvrditi da, ukoliko istraživački postupak u samom socijalizmu ne pronađe prisutne (barem u klici, naznaci) komunističke elemente, i sam socijalizam treba dovesti u upitnost.[11] Krajnjem cilju socijalističkog društva — ukidanju klasa, to jest ukidanju proizvodnih odnosa na kojima se te klasne razlike stvaraju — »ne mogu služiti kvalitativno različita sredstva, nego samo ona koja već sama po sebi znače približavanje cilju, te su stoga dobra samo ona sredstva u kojima taj povijesni proces biva osviješten i doveden do zbilje, a loša, naprotiv, ona koja tu svijest zamagljuju, kao primjerice svijest o pravnom poretku i kontinuitetu »povijesnog« razvoja ili čak o trenutnim materijalnim interesima proletarijata«[12]. Na ovom mjestu ćemo se posebno pozabaviti analizom teorijskog utemeljenja (kao i pokušaja rješenja) problema-pitanja klasne podijeljenosti jugoslavenskog socijalističkog društva, i to polazeći od šireg društveno-političkog konteksta unutar kojega se ta problematizacija javlja. Izlaganje počinjemo postavljanjem dva osnovna pitanja: 1. zbog čega teorijska misao (nas ovdje prvenstveno zanima ona sociološka) dugo vremena poslije okončanja oružanog dijela socijalističke revolucije, upravo sumnjivo, odbija postavljanje u središte svojih razmatranja pitanje klasnosti socijalističkog jugoslavenskog društva?; 2. zbog čega se navedenom pitanju odricao svaki dublji smisao, dignitet i, na kraju krajeva, legitimnost? To što nemamo ambiciju pružanja iscrpnih odgovora na navedena pitanja ne sprečava nas da na slijedećim stranicama pokušamo barem naznačiti neke od mogućih razloga za takvo stanje.[13] »Nezgodnost«, »preosjetljivost«, »nepoželjnost« govorenja

---

[10] »Odvajanje konačnog cilja od pokreta ne samo što lažno prikazuje pravu perspektivu za pitanje svakidašnjice, pokreta, nego u isti mah taj konačni cilj pretvara u utopiju« (Đerđ Lukač, *Lenjin*, BIGZ, Beograd, 1977, str. 96).

[11] U teoriji se najčešće pod tim elementima, začecima komunizma, podrazumijeva ukidanje privatnog vlasništva i, na toj osnovi, nastalo ili nastajuće) podruštvljavanje sredstava za proizvodnju. Bez ikakve sumnje, navedeni element (ukidanje privatnog vlasništva) predstavlja *par excellence* komunistički element, element bez kojeg ostvarenje komunizma ne može otpočeti. Međutim, treba jednako tako znati da puko ukidanje privatnog vlasništva još nije komunizam, da »ukidanje privatnog vlasništva i komunizam nisu... ni u kom slučaju identični« (Marx) i da, prema tome, svako zastajanje (za-ostajanje) na aktu ukidanja privatnog vlasništva bez daljnjeg (dubljeg) revolucioniranja sveukupnosti društvenih odnosa oduzima tom aktu sve više od njegove revolucionarnosti.

[12] G. Lukács, *Etika i politika*, »Liber«, Zagreb, 1972, str. 31.

[13] Dakako, na sve naše stavove koji ovdje budu izneseni treba gledati više kao na hipotetičke jer je riječ, po našem mišljenju, o veoma složenim problemima čije razrješenje (ako ništa drugo) zahtijeva podrobniju analizu i znatno detaljniji uvid u širu literaturu, što nama upravo nedostaje.

Digitized by Google

o pitanju klasnosti jugoslavenskog socijalističkog društva samo su neka od mnogobrojnih određenja koja su dugo pratila ovo pitanje, gradeći (i izgradivši tijekom vremena) čvrstu pojmovnu (ideološku) sintagmu koju nije bilo lako »razbiti«[14].

»Nezgodnost« navedene teme proizlazi iz (barem) pet, po našem mišljenju, bitnih razloga:

1. Iz preduvjerenja da je, navodno, Marxova misao »zastala« na presudnom mjestu — naime, upravo na onom mjestu na kome je trebala uslijediti detaljna analiza klasa.[15] Neki autori, koristeći se navedenom »argumentacijom«, idu dalje, sve do tvrdnje da su, tobož, u ovom pitanju ostali bez ikakvog teorijskog uporišta. (U pomanjkanju vlastite »sociološke imaginacije« oni su čak kadri Marxu spočitavati to što nije cijelu svoju misao izložio u formi pedantnog udžbenika u kojem bi jedno veliko poglavlje posvetio, dakako, analizi klasa u socijalizmu.) Od zastupanja takvih stavova do samog napuštanja marksističke teorijske orijentacije — kratak je put. Tu pojavu nam najbolje potvrđuje upravo, u naše vrijeme, nekontrolirani bijeg sa terena marksističkih analiza i postavki (što se naročito osjeća u tematiziranju klasnosti socijalističkog društva) na teren raznih varijanti pozitivističkih teorija.

2. Iz vladajuće dogme o: (a) socijalizmu kao »dovršenom«, »zaokruženom«, »izgrađenom« sistemu, (b) jugoslavenskim socijalističkim društvenim odnosima kao onim odnosima koji bitno nadilaze onaj sistem materijalne proizvodnje koji je bio predmetom Marxove analize — naime, kapitalizma samog, (c) poistovjećivanju procesa podržavljenja (akta nacionalizacije i konfiskacije...) sa podruštvovljenjem i, na tim osnovama, proglašenje ukidanja privatnog vlasništva (formalno-pravno) onom mjerom koja, jednom zasvagda, ukida postojanje klasa i klasnog sukoba u socijalističkom društvu.

3. Iz činjenice (koju ovde nije potrebno posebno dokazivati) što je ova tema duboko povezana s interesima pojedinaca, odnosno društvenih grupa, pa se upravo u povodu ovog problema (možda više nego bilo kojeg drugog) plete čvrsta mreža različitih teorijskih pristupa, argumentacija (sa i bez navodnika), kriterijâ vrednovanja, jednako kao i političkih, ideoloških i moralnih pristupa, sve zajedno u čvrstoj povezanosti s »furijama ličnog interesa« (Marx). Zato diskusije i rasprave o ovoj temi, od samog svog

---

[14] Upravo usled takvog stanja može se za teorijsku misao kazati da je izvršila znatan prodor samom činjenicom oslobođenja (barem djelomičnog, ali možda i samo privremenog) pitanja klasnosti jugoslavenskog socijalističkog društva od mnogobrojnih »amortizirajućih« atributa.

[15] Za potrebe ovog konteksta moramo izreći slijedeće: riječ je samo o prividnoj isprekidanosti, mozaičnosti govorenja o navedenom pitanju. Tvrdimo da nema mislioca, marksističke provenijencije, koji bi, poput Marxa, tako konzekventno obrađivao problem klase, dovodeći taj problem u prisnu vezu sa svim ostalim relevantnim društvenim »činjenicama«.

Digitized by Google

početka, nose na sebi snažan pečat subjektivizma, politikantskog špekuliranja koje pod firmom »naučnog« i »teorijskog« sagledavanja problema zapravo pokušava nametnuti svoje vlastite (klasne) interese, ciljeve.

4. Iz nemogućnosti da teorijske analize ovog pitanja slijede stvarne tokove društvenih promjena i da adekvatno razvojnim stupnjevima (pri čemu bi svaki takav razvojni stupanj imao svoju valorizaciju samo u činjenici koliko je on stvarni, faktički pomak sa naslijeđenog, kapitalističkog društva) bilježi i promjene na planu klasnih odnosa, na planu stvaranja (i reproduciranja) klasa u socijalizmu.

5. Iz potrebe-nužnosti da se ne samo u postavljanju, nego i u razrješavanju, navedenom pitanju prilazi sa šireg teorijskog aspekta, polazeći od kategorije totaliteta (Lukács). Nije potreban dublji, sveobuhvatniji uvid u raznovrsnu — kako s obzirom na znanstveno područje koje to pitanje tematizira tako i s obzirom na teorijsko-metodologijsko polazište — literaturu o problemu klasne podijeljenosti jugoslavenskog socijalističkog (samoupravnog) društva (bilo da se ono postavlja i obrađuje kao centralno, bilo da je riječ o nekim sporadičnim, usputnim razmatranjima) da bismo došli do zaključka o tome da imamo posla s krajnje oprečnim, divergentnim stavovima, kontroverznim teorijskim i idejnim razglabanjima, vrlo često ideološki obojenim koncepcijama, riječju — s velikim oscilacijama i različitostima, kako u pristupu tako i u određenju ovog problema.

Mnoga razmimoilaženja i neusklađenosti u stavovima i tumačenjima, koja obilježavaju navedeno pitanje u cjelini, jednako su tako izražena i u onom njegovom dijelu koji posebno razmatra mjesto, ulogu i zadatak radničke klase u socijalističkom društvu.

Različitost koja postoji već na nivou određenja sadržaja osnovnih pojmova kojima će se operirati, površnost u pristupu i obradi problema, nedorečenost i/ili neodređenost zaključaka koji se donose u povodu nekih najznačajnijih tokova društvenog razvoja u nas bitna su obilježja znatnijeg broja rasprava (sociooloških, politikoloških, politekonomskih, filozofskih...) o klasnoj podijeljenosti.

Dakako, opravdanje za takvo stanje na području idejno-teorijskog bavljenja problemom radničke klase (klasne podijeljenosti) nalazilo se (a nalazi se i danas) u uporabi najrazličitijih argumenata.

Međutim, čime se i kako dugo je uopće moguće nalaziti opravdanja za takvo stanje (idejno-teorijsko, političko), imajući na umu činjenicu da krajnja divergentnost, disperzivnost u stavovima (koja se stalno povećava) može vrlo lako graničiti sa gubljenjem jasno definiranog pravca (putova) daljnjeg revolucionarnog preobražaja? Može se, nadalje, lako pretpostaviti (a indicija za takve pretpostavke već ima i danas) da bi navedena situacija na planu teorijske misli, kao i na planu političke akcije (dakako, ukoliko bi duže potrajala) — rezultirala stanjem u kojem se više nitko ne bi »obavezivao« na promjenu, akciju, revolucio-

Digitized by Google

narno činjenje, čime bi se, istovremeno, podržavalo takvo stanje koje zanemaruje (svjesno ili nesvjesno) činjenicu da je »borba za samoupravljanje još uvek i biće još dugo elementarna revolucionarna akcija«[16]. Ukoliko »to ne shvatimo sasvim jasno, onda teškoće i konflikti mogu mnogim komunistima oduzeti hrabrost u borbi za samoupravljanje i samoupravnu demokratiju; pojavljivaće se oportunizam prema tehnokratsko-monopolističkim i buržoasko-parlamentarnim pritiscima, umesto da se produbljuje razumevanje komunista za logiku i probleme koje unutrašnje protivrečnosti našeg društva nameću razvoju samoupravljanja«[17].

Ilustracije radi, navodimo jedan (neuspješan) pokušaj opravdavanja izostajanja smislenijeg, sustavnijeg teorijskog (i empirijskog) istraživanja problema klasnosti jugoslavenskog socijalističkog društva: riječ je o autoru Miroslavu Pečujliću koji takvo stanje označuje naprosto, ili samo, kao »dečju bolest sociološke teorije«. Ovako krajnje pomirljiv i blag stav u ocjeni stanja koje je dugo vremena vladalo u našoj teoriji upravo u pitanjima klasnosti spomenuti autor crpi iz, po njegovom mišljenju, dvije značajne činjenice: 1. iz različitih uvjeta u kojima je socijalistička revolucija izvedena i, adekvatno tome, iz brojnosti oblika-modela koji služe kao obrazac daljnjeg socijalističkog razvitka i 2. iz historijski neophodne »ideološke legitimacije« koja, da bi stabilizirala situaciju i netom uspostavljene društvene odnose, zagovara ono što je još veoma daleko od stvarnosti neke socijalističke zemlje, naime, beskonfliktnost, besklasnost...

U konkretno-historijskim uvjetima, naime, neposredno poslije uspjeha političkog dijela revolucije, navedeni razlozi su mogli imati svoj dublji smisao (to jest za njih se nalazilo neophodno opravdanje); međutim, takvih se »argumentacija« (izrazito ideološki obojenih) načelno moramo kloniti ako hoćemo socijalističku revoluciju u njezinom kontinuitetu, a ne zadržavanje, apologiju postojećeg, dostignutog...

Dakako, ono s čime svaki teoretičar marksističke provenijencije mora u svakom trenutku biti načistu jest upravo činjenica ideoloških tendencija znanosti u svim razdobljima, fazama razvitka svakog dosadašnjeg društva (socijalizam, naravno, nije izuzetak).[18] Međutim, marksist ne ostaje pri ovoj spoznaji; ono po

---

[16] E. Kardelj, *Problemi naše socijalističke izgradnje*, knjiga IX, BIGZ, Beograd, 1974, str. 57.

[17] Isto, str. 57—58.

[18] »Za Marxa je ideologijska i ona svijest koja svoj zbiljski odnos, realnu vezu s realitetom želi uspostaviti u liku ‚konceptivnih ideologa vladajuće klase', jer je time što zastupa ‚interes' ili stajalište ‚vladajuće klase' sebe osudila na to da ponovo bude apstraktna, pozitivistička svijest koja afirmira te posebne interese, a ne interese povijesti same ili interese ‚društvenoga čovječanstva'. U tom kontekstu jasno je da bi s Marxom bilo *contradictio in adjecto* govoriti o proleterskoj ideologiji — jer proletarijat nema da ozbilji nikakve posebne interese do ‚interesa' same povijesti« (Hotimir Burger, *Znanost povijesti*, Biblioteka suvremene političke misli, Zagreb, 1978, str. 120).

Digitized by Google

čemu se on bitno razlikuje od ne-marksističkog teoretičara sadržano je u tome što on: 1. otvoreno iznosi i sagledava stvarne uzroke-izvore određenih ideoloških orijentacija; 2. ukazuje na oblike i stupanj okoštalosti ideološkog plašta; i 3. skreće pažnju na stvarne, zbiljske potrebe (pojedinca, grupe ili društva u cjelini) koje stoje (manje ili više prikrivene) u osnovi svih ideoloških tendencija. Međutim, ovim analizama mi se još uvijek problemom bavimo površinski; isticanjem nekih (u svakom slučaju, još uvijek samo efemernih) pojava izostavili smo, po našem mišljenju, krucijalno pitanje: iz kojih su to realnih, konkretnih društvenih temelja nikle sve te različite, krajnje oprečne analize klasne podijeljenosti našeg društva? Prije samog pružanja odgovora na navedeno pitanje potrebno je ukazati na jednu činjenicu: stanje unutar sociološke, politikološke, politekonomske, filozofske... teorije samo je usputno (veoma rijetko) bivalo predmetom posebnog, smislenijeg i otvorenijeg preispitivanja. Postalo je gotovo uobičajeno da se raznolikost i kontroverznost u tumačenju tako značajnog pitanja kao što je klasna podijeljenost socijalističkog jugoslavenskog društva smatraju poželjnima. Od trenutka kada je teorijska misao otvorenije progovorila o problemu klasnosti našeg društva (druga polovina 60-ih godina) pa do danas — znači u kratkom vremenskom razdoblju — iznikla su mnogobrojna, ali međusobno veoma oprečna tumačenja ne samo problema klasnosti jugoslavenskog socijalističkog društva, već i drugih pitanja što čine (ili bi barem trebala činiti) kvintesenciju socijalističkih društvenih odnosa. Dakle, čime se (kako) može objasniti tako širok spektar protivrječnih teorijskih analiza navedenih pitanja?

Mišljenja smo da nam neke Marxove teze mogu pomoći u pružanju odgovora na ovo (krajnje delikatno) pitanje. Naime, sam Marx postavlja cijeli problem znatno šire, pitajući: kako je *uopće* moguće »rješenje teorijskih suprotnosti«? U *Tezama o Feuerbachu* (II teza) Marx će — s njemu svojstvenom preciznošću — reći (odgovoriti) da je to moguće tek u praksi, to jest da »u praksi čovjek mora dokazati istinu, to znači zbiljnost i moć, ovostranost svoga mišljenja«[19]. Naime, budući da sve teorijske suprotnosti predstavljaju samo refleks, odraz suprotnosti koje nastaju (i postoje) u praksi (zbilji), njihovo zbiljsko rješenje može se tražiti samo u toj istoj praksi, to jest polazeći od te prakse. Ili, kraće rečeno: zato što su prema praksi postavljene, takve (teorijske) suprotnosti se samo u praksi (znači, na praktičan način) i mogu razriješiti (odnosno, govoreći Marxovim jezikom — ukinuti). Eksplikaciju navedenog Marxovog stava najbolje ćemo ilustrirati pozivanjem na VIII tezu o Feuerbachu, gdje on kaže slijedeće: »Sve misterije koje teoriju navode na misticizam nalaze svoje racionalno rješenje u ljudskoj praksi i u shvaćanju te prakse.«[20] Zato, na Marxovom tragu, možemo kazati da su una-

[19] K. Marx — F. Engels, *Rani radovi*, cit. izd., str. 340.

[20] Isto, str. 342.

Digitized by Google

prijed propali svi oni pokušaji koji rješenje teorijskih suprotnosti ne vide na »praktičan način«. U *Ranim radovima*, konkretnije, u tekstu *Privatno vlasništvo i komunizam*, Marx će reći da »njihovo rješenje nije stoga nikako samo zadatak spoznaje, nego zbiljski životni zadatak«[21], pa je, zato, »rješenje teorijskih zagonetki zadatak prakse« (to jest »praktički posredovano«), a nikako samo »teorijski zadatak«. Zato »spor o zbiljnosti ili nezbiljnosti nekog mišljenja koje se izolira od prakse« jest — za Marxa — »čisto skolastičko pitanje«[22]. Marx svoje analize, dakako, ne prekida na ovom mjestu; naime, ovim on tek čini prvi (neophodni) korak koji je sadržan u ukazivanju na *temelje* i *izvore* teorijskih opreka. Međutim, ostajući samo na isticanju temelja teorijskih suprotnosti (pa makar ono bilo i točno), mi još nismo — ističe Marx — uspjeli i ukloniti same te suprotnosti.[23] To će biti omogućeno tek kada se temelj tih protivurječja »praktički revolucionira«[24]. Drugim riječima, ukoliko teorijske suprotnosti smatramo samo teorijskim i ukoliko ih kao takve pokušavamo ukinuti — apstrahirajući pri tome činjenicu da su to i praktična pitanja — bit ćemo kadri obaviti samo manji dio posla — »teorijski kritizirati« bez stvarne mogućnosti »praktične izmjene«[25].

Jedina društvena klasa koja posjeduje sve elemente potrebne za ovu »praktičnu izmjenu« jest radnička klasa; naime, »tek s nastupanjem proletarijata dovršava se spoznaja društvene zbilje«[26]. Poklapanje, bolje rečeno, jedinstvo teorije i prakse — samo je »druga strana povijesno-društvenog položaja proletarijata«, jer se »s njegova stanovišta samospoznaja i spoznaja totaliteta podudaraju«, on je »istovremeno subjekt i objekt vlastite spoznaje«. Upravo samo »zato što je za proletarijat životna potreba, pitanje egzistencije da postigne najpotpuniju jasnoću o svom klasnom položaju: što njegov klasni položaj postaje shvatljiv samo u spoznaji starog društva; zato što je ova spoznaja neophodna pretpostavka za njegovo djelovanje, nastale su u historijskom materijalizmu istovremeno nauka o 'uvjetima oslobađanja proletarijata' i nauka o zbilji cjelokupnog procesa društvenog razvitka«[27]. Prema tome, pitanje jedinstva, podudaranja između teorije i prakse, jest, u osnovi, pitanje mogućnosti (omogućavanja) socijalne (re-

---

[21] Isto, str. 286.

[22] Isto, str. 340, 341.

[23] Zato će Marx reći da ono što se pojavljuje kao bitna razlika između jednog teoretičara i »stvarnog komuniste« jest to što je cilj prvog da »proizvede točnu svijest o nekom postojećem fenomenu«, prî čemu on i zastaje, a ovom potonjem (»stvarnom komunistu«) stalo je da »on to postojeće obori« (K. Marx — F. Engels, *Njemačka ideologija*, I dio, »Kultura«, Beograd, 1964, str. 41).

[24] Isto, str. 341.

[25] Isto.

[26] G. Lukács, *Povijest i klasna svijest*, »Naprijed«, Zagreb, 1977, str. 76.

[27] Isto.

Digitized by Google

volucionarne) angažiranosti. Činjenica što u zbilji (socijalističkoj, jugoslavenskoj) nije došlo do jedinstva teorije i prakse, to jest činjenica o postojanju teorijskih suprotnosti u nas, samo govori o tome da radnička klasa nije (još) došla u položaj da revolucionarnim djelovanjem ostvari ovo jedinstvo teorije i prakse.[28] A bez pravilne (cjelovite) spoznaje vlastitog klasnog položaja (spoznaje koja za nju ima značenje »životne potrebe«, pitanja njezine egzistencije) ne može biti ni njezinog revolucionarnog, svjesnog djelovanja koje ima za cilj ekonomsko oslobođenje rada. S druge strane, teorijske suprotnosti (divergentni stavovi, kontroverzne analize i ocjene, po svim relevantnijim elementima, suprotstavljene teorijske rasprave, diskusije...), koje nastaju u povodu pitanja klasnog karaktera jugoslavenskog socijalističkog društva, čine da neka (pa čak i sve) teorija za radničku klasu, za njen pokret »znači samo jedan čisto slučajni sadržaj, oblik u kojem« radnička klasa »svoje društveno nužno ili slučajno djelovanje« podiže »do svijesti, a da taj čin osvješćivanja ne bi bio bitno i zbiljski povezan sa samim djelovanjem«[29].

Pitanjem — da li je riječ o »još nedovršenom znanstvenom zahvatu u zbilju« ili pak svi kontroverzni teorijski postupci i obrada nekog problema »pripadaju biti same zbilje«, Lukács — u potpunosti na tragu Marxovih analiza — također otvara pitanje o uzrocima zbog kojih nastaju teorijske protivurječnosti. Lukácsev odgovor na ovo pitanje je nedvosmislen: sve teorijske suprotnosti »pripadaju biti same zbilje«, pa bismo, analogno ovoj tvrdnji, mogli zaključiti da sve teorijske protivurječnosti koje, o pitanjima klasnosti, postoje u našem društvu »pripadaju biti« socijalizma kao (i samog) protivurječnog društva, iz čega onda, logički, proizlaze i sve teškoće u očitavanju njegove klasnosti. Polazeći od navedenih Marxovih i Lukácsevih stavova, zaključno treba istaći slijedeće: nasuprot (upornim) pokušajima kojima se nastoji — dakako, samo apstraktno, uz pomoć još jedne teorije — ukinuti različitost koja vlada na području teorijske misli koja tematizira problem klasnosti jugoslavenskog socijalističkog društva (pri čemu se *a priori* zanemaruje činjenica da i sama stvarnost — socijalističko jugoslavensko društvo — od vremena političke pobjede do današnjih dana rađa, omogućava takvu pojavu), tvrdimo da rješenje treba tražiti samo u onoj teorijskoj orijentaciji koja će biti u mogućnosti ukazivati na način kako da se navedena protivurječja prevladaju. Taj zadatak neka teorija ispunjava samo onda ako ističe da je upravo radnička klasa sposobna u zbilji, u stvarnosti ukinuti sve teorijske suprotnosti i učiniti da istovre-

[28] Revolucija, to jest »praksa à la hauteur des principes«, mora razrješavati stalni sukob, nepoklapanje između »teorijskih potreba« i »praktičnih potreba«. Međutim, da bi došlo do tog podudaranja, da bi »teorijske potrebe« postale i »neposredne praktične potrebe«, »nije dovoljno da misao stremi ozbiljenju, sama zbiljnost mora stremiti prema misli« K. Marx — F. Engels, *Rani radovi*, cit. izd., str. 100).

[29] Isto, str. 52, 53.

Digitized by Google

meno postane »subjekt i objekt vlastite spoznaje«. Međutim, ovaj potonji zadatak radnička klasa ne može ispuniti (ispunjavati) mimo revolucije, mimo mijenjanja okolnosti. Jer, riječ je, kaže Marx, »samo o tome da se ove teorijske fraze objasne postojećim stvarnim odnosima. Stvarno, praktično će se rastočiti ove fraze i odstraniti ove predstave iz svesti ljudi, ..., menjanjem okolnosti, a ne teorijskim dedukcijama«[30].

[30] Ispit svoje revolucionarnosti svaka teorijska misao polaže upravo na ispunjavanju ovog zadatka. Međutim, svaka ona teorija — koja hoće, ili, bolje rečeno, kojom se hoće ispuniti »prazan hod« stvarne socijalne revolucije, kojom se hoće prikriti, zabašuriti izostanak svake smislenije, organiziranije, djelotvornije akcije pretpostavljenog revolucionarnog subjekta — radničke klase, kojom se hoće prikriti činjenica da radničku klasu u tome onemogućava naizmjenično »njena« birokracija, tehnokracija ili neka druga društvena grupa — stoji, *per definitionem*, na konzervativnim pozicijama, na pozicijama zadržavanja *statusa quo*, javljajući se u svojstvu surogata stvarne revolucionarne djelatnosti. Takve teorije ne trebamo, jednako kao što ne trebamo ni sve one kratkoročne i samo na izgled spektakularne mjere, žestoke povike i kampanje što protivurječnostima socijalizma u nas prilaze krajnje palijativno i površinski (kampanje kao što su ispitivanja porijekla imovine, kampanje smanjenja »socijalnih razlika« i slične).

Digitized by Google

Тиквешијата во НОВ 1941—1945 — Страшо Пинџур, народен херој

(ОО СЗБ од Народно ослободителната војна — Кавадарци и Неготино, 1985, страна 450)

Nedavno je promovisana knjiga (zbornik radova) o životu i delu Straše Pindžura, poznatog narodnog heroja Jugoslavije. Izuzetna ličnost Straše Pindžura, njegova mladost i početak klasno-nacionalne borbe u Kragujevcu, Beogradu i Skoplju, kao i u njegovom kraju — predmet su posebnog razmatranja na naučnom skupu u Kavadarcima i u Skoplju, a rezultat toga rada je knjiga o kojoj će ovde biti reči. Kako ističe uvodničar Risto Džunov, član Predsedništva CK SKM i istaknuti publicist, istorijska nauka je počela da se živo interesuje i obrađuje detinjstvo i mladost Straše Pindžura, njegovo studiranje i početak klasne i nacionalne borbe u redovima KPJ; zatim, njegovu vanrednu aktivnost u NOP i NOR Makedonije, kao člana PK KPM i neposrednog organizatora ustanka makedonskog naroda 1941. godine, u posebno žestokoj borbi protiv šarlovštine i velikobugarske politike CK BRP(k) — sve do njegove herojske smrti kada je danima i noćima mučen u skopskoj oblasnoj policiji, a da neprijatelj nije uspeo da mu iznudi ni jednu jedinu reč. On je samo izgovorio: »Vama, psima, neću da kažem ni kako se zovem...!«

Prof. dr Aleksandar Hristov, u istaknutoj studiji (str. 7—14) opisuje, dokumentovano i pregledno, formiranje Straše Pindžura kao

Digitized by Google

istaknutog revolucionara. Risto Džunov, zatim, u vanredno bogatom i dokumentovanom radu (str. 15—31) iznosi vrlo značajnu aktivnost Straše Pindžura u toku narodnooslobodilačke borbe i revolucije u Makedoniji u vremenu od početka 1941. do kraja 1942. godine. U njegovom tekstu se ogleda sva bogata politička, ideološka, organizatorska i mobilizatorska akcija Straše Pindžura u istorijski najkritičnijim i najsudbonosnijem vremenu narodnooslobodilačkog rata koji je vodio makedonski narod. Nakon slamanja otpora Metodija Šatorova-Šarla i svih šarlovaca u Makedoniji, počev od grada Skoplja, Strašo Pindžur — kao masovik u radničkoj sredini i među omladinom (kod Makedonaca, Albanaca, Turaka i pripadnika drugih nacionalnih manjina u Makedoniji) postaje i prvi sekretar Mesnog komiteta KPJ za Skoplje, kada je već delovao novi Pokrajinski komitet KPJ za Makedoniju, sa sekretarom Lazarom Koliševskim na čelu. Treba zabeležiti da je Strašo Pindžur bio, između ostalog, i član vojne komisije pred kojom je partizanski odred grada Skoplja i skopske okoline položio zakletvu. Opisujući delovanje Straše Pindžura u teškim ilegalnim uslovima, autor otkriva sve njegove intelektualne delatnosti i dopisivanje s raznim kadrovima revolucije u Makedoniji — pri čemu se zalaže za nove i originalne stavove KPJ — imajući na umu i njegovu osobinu samokritičnosti. Samo takva ličnost, kako veli Risto Džunov, mogla je da ima takvu »moralnu čvrstinu za akt herojskog rastanka od svoga života...« (str. 31).

U ovom zborniku o partijskoj aktivnosti Straše Pindžura pišu mnogi istoričari i aktivni učesnici revolucije i NOR. Veoma opširno i studiozno, znalački i sistematski opisuje se ne samo život, već i bogato delovanje Straše Pindžura. Dejan Aleksić ukazuje na uslove, vreme i način kako je ovaj heroj postao revolucionar i komunist. Još kao učenik S. Pindžur nikad nije pokleknuo pred teškoćama (str. 36). Na beogradskom univerzitetu se izgrađuje u plodnu revolucionarnu ličnost; postaje član Akcionog odbora studentskih udruženja; inicijator i osnivač Društva makedonskih studenata »Vardar«, naravno, s ostalim saradnicima i učesnicima; vidna i pozitivna je uloga S. Pindžura u osnivanju i delovanju MANAPO-a (Makedonskog narodnog pokreta). U to vreme S. Pindžur dospeva u istražni zatvor beogradske policije u kome se dobro držao. Za vreme izbora 1938. godine on je vanredno aktivan u mobilisanju masa za demokratiju i progres; jedan je od organizatora Studentske kolonije u Ohridu; uspešno završava studije u Beogradu i aktivira se u Makedoniji — do stepena najistaknutijeg organizatora i partijskih organizacija i samog ustanka 1941.

U ovoj se knjizi može uočiti napor Blagoja Taleskog u vajanju ličnosti S. Pindžura — kao »narodnog čoveka«. Prof. M. Karahasan iznosi momenat prvog značajnog i pomalo istorijskog susreta sa Strašom Pindžurom u njegovoj kući u ulici »191« broj 4 krajem avgusta 1941. godine. I pored toga što je autor ovog teksta imao »zadatak od MK KPJ za Skoplje« (još uvek pod Šarlom) da sa Strašom Pindžurom iz novog rukovodstva KPJ za Makedoniju niko ne sme imati kontakt, osim sekretara MK KPJ za grad, ipak je uticaj ličnosti Straše Pindžura delovao tako da je član MK KPJ za Skoplje pristao da sazove sastanak Mesnog komiteta na kome je Strašo Pindžur, u ime novog PK KPJ za Makedoniju, preuzeo rukovođenje celom skopskom gradskom organizacijom (str. 61—68). Pero Ivanovski piše o liku Straše Pindžura kao o — osvedočenoj doslednosti čoveka i borca, komuniste i revolucionara. Šteta što njegov tekst (str. 69—73) nije nešto duži, jer odlično i znalački piše poznavajući tadašnju konkretnu situaciju. To utoliko pre što o tome vremenu nema mnogo pisanih dokumenata.

Obimnim radom (str. 75—96) zastupljen je jedan od živih or-

Digitized by Google

ganizatora ustanka, bliski saradnik samog Straše Pindžura, Boro Čaušev. Po njemu, krupna uloga Straše Pindžura ogleda se u stvaranju naprednog pokreta, kao i u formiranju KPJ u kraju Negotino — Kavadarci. Autor to dokazuje mnogim činjenicama, služeći se fotografijama, kao i navođenjem mnogih ličnosti koje je organizovao i aktivirao S. Pindžur. I ovaj tekst Bore Čauševa, dostojno i pregledno, svestrano i dublje osvetljava ovu izuzetnu figuru naše revolucije.

Posle ovog rada, po logici stvari i po samom toku naučnog skupa, trebalo bi da usledi obiman tekst sada već pokojnog Petra Mihailovskog — Demirskog, koji je i sam učesnik svih događaja što su se zbili u vreme kada je delovao Strašo Pindžur i čiji bi tekst ovom delu dao neuporedivo veću vrednost i funkcionalnost. Autor nije uspeo da skrati tekst, a redakcija nije pristala da ga objavi bez skraćivanja i tako je ovaj njegov prilog ostao neobjavljen. To će se ispraviti u eventualnom kasnijem izdanju ove edicije, a može se uskoro objaviti i kao separat.

Zbornik koji prikazujemo sadrži i pokušaj portretiranja ličnosti S. Pindžura od strane književnika Koleta Čašula; u njemu se nalazi i tekst sećanja na narodnog heroja S. Pindžura iz pera Gligora Gečevskog. Blagoj Tikvarovski opisuje delovanje Straše Pindžura u partijskoj organizaciji tadašnjeg Velesa u godinama 1941—1942; ovaj je tekst interesantan naročito u delu u kome se opisuje kako su od strane bugarske policije uhvaćeni Strašo Pindžur i Mirče Acev. I Dimče Čokalovski piše o neposrednoj pomoći S. Pindžura u razvoju NOB u Velesu i okolini. Stari revolucionar i autor više radova u Makedoniji, Strahil Gigov, potvrđuje u svome tekstu da je Strašo Pindžur »iznikao iz sredine masa«, da je »u sebi nosio neograničenu veru u široke narodne mase, u radničku klasu...« i da je »njemu ta vera davala snagu da izdrži u najtežim i najsudbonosnijim momentima naše revolucije...« (str. 135).

Mito Temenugov na dva susreta sa Strašom Pindžurom, a Jordan Cekov — Dane opisuje delovanje Straše Pindžura u drugoj polovini januara 1942. godine u Kumanovu. Gligor Novakov takođe potvrđuje da je Strašo uvek bio na liniji CK KPJ, jer je bilo, još za vreme NOR, i razmišljanja i kritičkih opservacija o tome da je on znao ponekad i da greši, skrećući od generalne linije. Mitre Inadeski, poznat inače kao istraživač najnovije istorije makedonskog naroda i narodnosti (osobito za Skoplje i okolinu), ističe da je na njega Strašo Pindžur »ostavio jak utisak...«, kao učesnik u radu i član mnogih partijskih komiteta u Skoplju od 1941. do 1944. godine.

Autor već jednog obimnog dela (*Svedočanstva*), Ljupčo Arsov, u svom tekstu potvrđuje da je Strašo Pindžur »imao jasne vizije...« i da je njegova herojska smrt učinila da on postane legenda za makedonski narod...« (str. 158). Risto J. Bajalski opisuje Strašu kao čoveka »širokih poznanstava i autoriteta...«

»Vojna aktivnost« — drugi je deo ove velike edicije, u kome je prvi po redu autor Mihailo Apostolski. Akademik i general Apostolski opisuje delovanje Straše Pindžura kao člana Vojnog štaba za Makedoniju u kontaktima s Lazarom Koliševskim, Mirčetom Acevim i drugim ličnostima iz PK KPJ za Makedoniju. Apostolski iznosi ono što je vrlo značajno za revolucionarni talenat ovog vojno-političkog rukovodioca: »Strašo Pindžur je uvek realno ocenjivao uspehe i njima se nije mnogo zanosio, ali je isto tako vrlo realno ocenjivao i neuspehe dajući im uvek ono mesto koje su zaslužili — naime, da su u pitanju neuspesi taktičke prirode, dok će strategija ustanka uspeti...« (str. 174).

Ova ocena vojnog istoričara, doktora vojnih nauka i akademika šireg glasa u zemlji i van nje o Straši Pindžuru može da bude od istorijskog značaja za make-

Digitized by Google

donske revolucionarne kadrove uopšte, a osobito za pojedinca o kome je ovde reč. I drugi makedonski general, vrlo suptilan analitičar i sa ranijih simpozijuma, Petar Pepeljugovski, svestrano i dublje opisuje vojne aktivnosti Straše Pindžura kao organizatora partizanskih jedinica u Makedoniji i inspiratora njihovih uspešnih ili manje uspešnih borbi, i to pod najtežim uslovima NOR u Makedoniji početkom 1941. i tokom cele 1942. godine. Kiro Georgijevski ukazuje na lik S. Pindžura kao vojnika partije, dok Ilija Andreevski piše o »Pindžurovom boravku kod prilepskih partizana 1942. godine, a koji je posedovao sve one osobine (hrabrost, odlučnost i visok moral) koje krase revolucionarnog rukovodioca u prvim, najtežim godinama borbe...« (str. 194). Svoja sećanja o njemu iznosi i S. Ivanovski, kao i A. Stavrevski. Posle N. Meškova koji piše o svojim susretima sa Strašom u odredu »Dimitar Vlahov«, autor iz Skoplja, Boro Arsovski, ističe da je narodni heroj Strašo Pindžur bio uvek »čvrsto opredeljen za oružanu borbu...«, aludirajući time na neke kritike prema kojima je Strašo Pindžur ponekad ocenjivao situaciju, navodno, mnogo crnjom nego što jeste, a on je, u stvari, bio pravi analitičar, koji se u svojim procenama nije zatrčavao, niti pak zaostajao.

Posebno je zanimljiv napis dr Vlade Ivanovskog o Straši Pindžuru u nizu dokumenata NOR, u kojima je trajno prisutan, da bi svojom herojskom smrću »još jednom delovao mobilizatorski...«

U trećem delu ove edicije (»Sećanja — kazivanja«) Kiro Mukaetov evocira trenutke o tome kako je pronađen »*Dnevnik*« Straše Pindžura; Lazar Mančevski ističe da je Strašo — najopevaniji junak kod naroda; S. H. Todorova iznosi svoje uspomene na Strašu — kao na čoveka i druga.

Rad koji sadrži niz dokumenata nastalih na osnovu istraživanja i koji je vredan pažnje i naučne javnosti potiče iz pera dr Galene Kuculovske koja osvetljava ličnost i delo Straše Pindžura proučavajući konkretne dokumente bugarske policije i okupatorskog sudstva(str. 229—241). Ona zaključuje da: »Ovi dokumenti daju široke mogućnosti za ostvarivanje vrednih dela u oblasti poezije, drame, filma i u drugim oblastima stvaralaštva...« (str. 241).

Tu su i autori koji oživljavaju uspomene na S. Pindžura: P. Rupe i Petre Kamčevski, koji su iscrpni i zanimljivi; Risto Trajkov i Tihomir Janić koji evociraju stavove i ljubav Straše Pindžura prema srpskom narodu; Vančo Burzevski priča o njemu kao o čoveku koji je donosio »neverovatno smele odluke...«; Jovan Popovski, kao autor *Jedne mladosti — Straše Pindžura* u više izdanja, sa objavljivanjem njegovog *Dnevnika mladosti* piše o njemu kao o velikom humanisti (str. 267). Risto Dukovski, skopski revolucionar, oživljava uspomene o tome da je S. Pindžur bio »svuda prisutan i aktivan...«, dok Katarina Gogova ponavlja istinu i potvrđuje činjenicu da je Strašo — »uvek bio angažovan na revolucionarnom radu...« (str. 279). Posle Petra Bakalova, koji piše o mladim vaspitanicima Pindžurovim, Risto Janakiev se priseća prisnog prijateljstva i ljubavi prema Straši. Taj je tekst posebno zanimljiv što potiče od Pindžurovog polubrata. O uzbudljivim sećanjima u vezi sa Strašom piše i Lazo Vučkov, dok Kočo Bitoljanu ističe da je Strašo Pindžur kao organizator bio »veliki konspirator...«

Impozantan je spisak onih koji lepo i uzvišeno govore o liku Straše Pindžura. Među njima su: Jordan Todorovski — One, G. Gondev, Stojan Ilić — Katalenac, Lefko Ognenovski, Stojan Kosev, Vasil Damjanovski i dr Pavle Mutrevski.

Poslednji deo zbornika sadrži »Dokumentaciju«: izveštaje policijskih i žandarmerijskih starešina i drugo. Ono što je najlepše u ovim dokumentima jeste »Za-

Digitized by Google

pis sa Ade Ciganlije«, čiji je autor sam Strašo Pindžur. Njegovo ispovedanje ima dramatiku čoveka — borca za novo, čovečnije, bolje sutra! (str. 329—337). Drugi važan dokument jeste tekst samog S. Pindžura — njegova *Analiza* prispelih pisama od mesnih i okružnih komiteta. I taj je dokument dragocen, istorijski: to je sačuvan materijal iz 1942. godine! (str. 339—377). Neosporno je — za makedonske relacije — da ni jedan revolucionar nije ostavio za sobom ovakav napisani dokument o sebi, o svome vremenu, kao i o svome delu, a u isto vreme i o delu revolucije i Partije.

Sa ovim na kraju zbornika je *Izjava* od avgusta 1942. godine samog S. Pindžura (str. 379—394), na koju se nadovezuje *Dopuna izjave* o radu PK KPJ za Makedoniju te iste — 1942. godine (str. 395—406). Tu je i nekoliko pisama S. Pindžura (str. 407—422) i stravičan *Protokol* — zapisnik okupatora o hvatanju Straše Pindžura i Mirčeta Aceva, čiji je kraj *Iskaz* Ljupča Jordanova pred organima OZNE za Makedoniju o saslušavanju i smrti Straše Pindžura, zatim sličan *Iskaz* istog zločinca pred narodnim sudom u Skoplju 17. januara 1945. godine o hapšenju i smrti Straše Pindžura (str. 425—429).

Pored završne reči Riste Džunova, ova edicija ima registar ličnih imena i geografskih pojmova (str. 435—446).

Zbornik o kome je ovde bilo reči još jedno je svedočanstvo — za sadašnju i sutrašnju istorijsku nauku naše zemlje — ovog puta s posebnom tematikom o ličnostima — učesnicima narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije, kao o subjektivnim faktorima koji su podsticali progres masa i oslobađanje čoveka, ponekad i po najvišu moguću cenu — po cenu njihovih prerano prekinutih života.

Mustafa Karahasan

Milan Matić: Mit i politika

(»Radnička štampa«, Beograd, 1984, strana 388)

Razvoj nauke je potisnuo prvobitne čovekove mitske predstave o prirodi. Njegovo mišljenje o društvu bivalo je, međutim, ponekad veoma iracionalno. Građanske revolucije su istakle zahtev da se i u ovoj oblasti uspostavi vladavina ljudskog razuma. Politiku je moguće racionalizovati, a do opštih interesa se dolazi smirenim i razboritim parlamentarnim raspravama. Kasnije se u okviru istog građanskog sveta javlja fašizam koji gorljivo zastupa iracionalne i mistične težnje velikih vođa i pojedinih naroda kao vrhunski kriterijum u politici.

Čovek je još uvek isuviše često u vlasti iracionalnih sila i zarobljenik prošlosti — smatra Matić. Neki stari mračni nagoni, ako je suditi po učestalim ratovima, porastu nacionalizma, po obnovi religija i jačanju verskog fanatizma i po stalnom gomilanju oružja, snažno su izraženi u današnjem svetu i kao da neprekidno jačaju. Zapaža se vraćanje starim i »proverenim« vrednostima i tradicionalnim oblicima identifikacije, među njima vrlo često i nacionalističke. Jača nazadna svest okrenuta prošlosti, od koje ni socijalističke zemlje nisu imune. Pokazalo se da i među onima koji su se ponekad i previše brzo okrenuli budućnosti ima ponekad i onih što mašu nekim izbledelim barjacima i zalažu se za ono što je »večno« i »sigurno«, uz tako reći neprijateljski stav prema »eksperimentima«.

Suprotstavljajući se praksi koja nameće manjinski interes, ali i političkoj kulturi koja zanemaruje autentične ljudske potrebe, Milan Matić u ovoj knjizi istražuje mogućnosti izgradnje demokratske političke kulture i istinski demokratskog društva.

Digitized by Google

Predmet prvog dela knjige (»O mitu i političkom mitu«) jeste mit kao jedna od najstarijih kulturnih formi i njegov odnos prema srodnim kulturnim fenomenima, zatim različita teorijska stanovišta o mitu i naročito mit u politici, priroda političkog mita, kao i jezik političkih mitova. Mit i mitska svest se nalaze na počecima kulturne istorije čovečanstva i prethode drugim razvijenijim oblicima kulture i ljudske svesti. U osnovi iracionalni, izrazito emocionalno obojeni, dakle bliski umetnosti, ali i različiti u odnosu na umetnost s elementima filosofskog, no ne i filosofija, mitovi predstavljaju autonomnu kulturnu formu i jedan osoben pogled na svet. Mitske priče nisu obične priče. Kako je pokazao Malinovski, stanovnici Tobrijanskih ostrva jasno razlikuju obične priče i priče o značajnim podvizima predaka (legende) od »svetih« ili mitskih priča. Mitovi ne govore o svakodnevnim, već uvek o velikim, suštinskim pitanjima čoveka i prirode. Stvarajući mitove, prvobitni čovek je nastojao da na specifični, mitski način otkloni mnogobrojne nedoumice i neizvesnosti s kojima se suočavao (i danas se ne suočava manje), da osmisli svet oko sebe, da stekne sigurnost i uspostavi koliko je god to moguće ljudski poredak stvari. Smisao mita nije otkrivanje uzročnih veza, racionalnih naučnih istina i zakonitosti. On utiče na ljudsko ponašanje stavovima čija vrednost nije »objektivno-naučna, već maralno-antropološka, odnosno specifično ljudska«. Politički mitovi se u grupi kojoj su upućeni, smatra Matić, primaju ne kao istina u racionalnom smislu, »već kao istina koja odgovara kolektivnim željama, nadama i strahovanjima, kao naročita vrsta psihološke ili emotivne istine« (str. 107). Iako iracionalni, mitovi, dakle, uvek imaju praktičan značaj tako što služe »čovekovom praktičnom (iako često još uvek samo emotivnom) pristupu sadašnjoj, aktualnoj situaciji i problemima koji ga u vezi sa tim zaokupljaju« (str. 16).

Zanimljiva su razmatranja odnosa utopije i mita. Utopije stvaraju pojedinci i do njih se dolazi proučavanjem činjenica i razmišljanjem. Dok se mitovi snažno oslanjaju na prošlost, utopija je sva okrenuta budućnosti. Programi i vizije budućnosti u njoj izloženi mogu se prihvatiti ili odbiti. Utopija je, dakle, nešto otvoreno i zadato za razliku od mita koji je mnogo manje podložan raspravi, on je nešto u što se ne sumnja, nešto zatvoreno i dato.

Ideologije se javljaju kasnije od mitova. Osim mitskih, imaju i neke druge komponente i, izuzimajući ekstremne totalitarne mistične ideologije (fašizam) u kojima se izjednačavaju ideologija i mitologija, više je izražen racionalni karakter. Ideologija je, po Matiću, »pristrasna, ali u osnovi racionalna interpretacija zajedničkih društvenih interesa, aspiracija i ciljeva« (str. 53). Ovaj »pseudoracionalni kontekst«, za razliku od mitskog utapanja individue u »magiju i jezik kolektivnosti«, omogućava slobodnije mišljenje i otvoreniji je za suočeljavanje s drugim ideološkim koncepcijama.

Prvobitni mitovi su govorili o osnovnim temama vezanim za čoveka i prirodu u vremenima kada racionalna spoznaja nije bila razvijena. Uporedo s mitovima prirode javljaju se i mitovi koji za predmet imaju čoveka kao društveno biće. Oni imaju važnu ulogu u uspostavljanju i održavanju društvene organizacije drevnih zajednica. Mitski način opažanja sveta u socijalnoj, naročito političkoj sferi, odnos mita i politike i istorijske perspektive ovoga odnosa — pitanja su koja najviše zaokupljaju autora knjige i njena su središna tema. Razmatrajući prirodu političkog mita i uslove u kojima se on javlja, Matić zapaža da su naročito krizna društvena stanja pogodno tle za stvaranje i jačanje različitih političkih mitova.

U političkoj mitologiji često se javljaju negativni mitski obrasci

Digitized by Google

ili antisimboli. Pomoću ovakvih mitskih tvorevina nastoji se postići jedinstvo unutar grupe, i to ne iznutra, već okupljanjem njenih članova u odnosu na neki spoljni činilac, na spoljnog neprijatelja. Ako nije moguće ujedinjavanje u pozitivnom smislu, ujedinjavanje za nešto (ne retko zato što je data politika preživela i neodgovarajuća, a njeni nosioci nesposobni), vladajuće grupe mogu pokušati da sačuvaju jedinstvo unutar društva i privilegovani položaj okupljanjem svojih podanika protiv nekog trećeg. Nastaje situacija vrlo pogodna za traženje kako spoljnih tako i unutrašnjih neprijatelja (lažnih). Stvaranje negativnih mitskih predstava je sastavni deo službene političke ideologije zemalja nosilaca hladnog rata. Sve to često prate i »naučno« obrazlažu razne lažne naučne konstrukcije. Na taj način naučno mišljenje podleže pritisku zvanične političke ideologije, služeći u ekstremnim slučajevima i dnevnoj politici, i postaje neplodno i konformističko.

Pojedini društveni slojevi pokazuju veću sklonost ka usvajanju političkih mitova. Vodeći, kao i niži društveni slojevi, manje su podložni prihvatanju političke mitologije nego »srednje klase«, koje naročito u vremenima kriza lakše primaju razna iracionalna i nazadna tumačenja. Istraživanja socijalne strukture kapitalizma pokazuju da se srednje klase (činovništvo, srednji i sitni vlasnici i drugi) u najvećoj meri poistovećuju s pravilima koja važe u kapitalističkom društvu.

Drugi deo knjige (»Mit i autoritet«) obrađuje mitsko utemeljenje i opravdanje autoriteta, harizmatski autoritet, kao i ulogu masovnih političkih svečanosti u politici. Autoritet nije isto što i legitimna, pravovaljana politička vlast. Formalno legitimna vlast može ostati bez ikakvog autoriteta, kao što u društvu mogu postojati snage s velikim stvarnim autoritetom a da nemaju formalnu vlast. Autoritet je, smatra Matić, pre svega društvena i moralna, a tek zatim politička kategorija. Razlike u oblicima autoriteta u pojedinim društvima uslovljene su prvenstveno različitim kulturama i sistemima vrednosti koji postoje u njima. Politički autoritet mora počivati na tim opšteprihvaćenim društvenim vrednostima i prilagođavati se njihovim promenama. Prosvetiteljska misao je na prelazu iz srednjeg u novi vek srušila autoritete koji su izvan i iznad čoveka i istakla načelo etičke i političke autonomije čoveka što se rukovodi razumom. Takva demokratska i napredna shvatanja, po kojima je čovek sam tvorac svoje sudbine, nisu, po Matićevom mišljenju, u moderno doba dovoljno došla do izražaja. Više su zastupljeni najcrnji politički realizam i tehnike kojima se efikasno vlada ljudima i interesi manjine nameću većini nego ideje za koje su se zalagali, Kant, Lok ili Marks. Metodi realizovanja manjinskih i otuđenih interesa danas su veoma razvijeni. Nasuprot tome, svaka politika koja nastoji da bude demokratska mora se zasnivati na sposobnosti najširih slojeva da racionalno (oslobođeni svih zabluda i nametnutih iskrivljenih pogleda na društvenu stvarnost) i samostalno rasuđuju o autoritetu i njegovim nosiocima. Jasan i istinit pogled na društvenu realnost, poželjan ali, kako se pokazalo, ne uvek lako dostižan cilj u politici i ovakav demokratski i na stvarnim ljudskim potrebama zasnovani način obrazovanja raznih oblika društvenog autoriteta omogućava borbu protiv svih vidova lažnih i iracionalnih i od istinskih ljudskih potreba otuđenih autoriteta.

Treći deo Matićeve knjige je posvećen političkoj mitologiji nacionalizma. Do raspadanja pretkapitalističkih oblika i »nacionalizacije« feudalnih masa dolazi u različito vreme i na različite načine. No taj se proces obrazovanja nacija i stvaranje nacionalnih država pokazao kao nezaustavljiv i obuhvatio je ceo svet. Svoju pažnju Matić naročito usredsređuje na jednu funkciju nacije i uopšte nacionalnog fenomena.

Digitized by Google

Nacija, naime, ima ulogu značajnog vrednosnog okvira i političke zajednice u kapitalizmu. Egzistencijalni procesi u društvenoj osnovi i sila usredsređena u državi u svim društvenim uređenjima tokom istorije nerazdvojno su povezani i čine jedinstvenu celinu s političkom zajednicom kao sistemom vrednosti koji posreduje u povezivanju delova društva u skladni i delotvorni mehanizam. Nužnost postojanja političke zajednice kao poretka vrednosti proizlazi iz toga što se »nijedna društveno-politička struktura u istoriji ne može održati samo na principima stihijskog zadovoljavanja potreba i razmene interesa, niti, s druge strane, samo na principu moći i represije« (str. 267). Dok su ranije na ovim pitanjima religije i religijske vrednosti imale preovlađujuću ulogu u epohi kapitalizma, identifikacija s nacijom i nacionalnim vrednostima i ciljevima deluje protiv preteranog odvajanja i sukobljavanja pripadnikâ građanskog društva, a nacionalno osećanje postaje »preovlađujući društveni sentiment«.

Nacionalizam, po Matiću, nastaje onda kada se u primarne potrebe ljudi za identitetom i samoodređenjem, koje se ispoljavaju i kroz nacionalno osećanje, »upliću uveličane i iskrivljene vrednosti o naciji i njenim odnosima prema drugim nacijama« (str. 280).

Krize vrednosti i podeljenost u sistemima vrednosti unutar pojedinih društava mogu dati podsticaja nacionalističkim pojavama. Ako su stare vrednosti prevaziđene a nove se još nisu učvrstile, javljaju se često anomija i vraćanje starim, nazadnim načinima identifikacije, među njima i nacionalističkima.

Isto tako, u situaciji kada vladajuće klase pokušavaju da nametnu određene vrednosti isključivo ideološkom indoktrinacijom bez odgovarajućih društvenih promena i kada nema istinskog usvajanja takvih ideoloških zahteva budući da ih stvarnost ne prihvata, mogu se takođe javiti nacionalističke tendencije i ojačati neke stare i »proverene« vrednosti.

Nacionalizam se u uslovima neravnomernog razvoja karakterističnog za savremeni svet javlja i kod razvijenih (kao opravdanje privilegovanog položaja koji je, navodno, posledica posebnih svojstava nekih nacija) i na strani nerazvijenih (kao neka vrsta kompenzacije, ali na pogrešan način).

Za nacionalističku svest nacija i nacionalni interesi su najviša vrednost, iznad svih drugih, a nacionalna emancipacija finalni stadijum sveukupne emancipacije čoveka. U pojavama nacionalizma u Jugoslaviji početkom sedamdesetih, kao i u osamdesetim godinama, bila su veoma izražena upravo takva shvatanja, uz istovremenu opsednutost svim elementima nacionalne teritorijalne države i interesima njenog kompletiranja. Međutim, nosioci ovakvih nacionalističkih shvatanja zaboravljaju da se »dublje socijalne i generičke ljudske potrebe ne mogu same po sebi realizovati u apstraktnom i mitskom okrilju nacije i nacionalne države (u kojoj vladaju partikularni interesi buržoazije ili birokratije)...« (str. 297). U središtu nacionalističkih pokreta na našem tlu bile su, kako Matić ističe, osamostaljene birokratske liderske grupe i njihova nastojanja da nametnu svoje manjinske interese.

Buržoazija nije, po Matićevom mišljenju, jedini nosilac nacionalizma u današnjem svetu, već su to uveliko i razne birokratske i tehnokratske grupe. Tako uz tradicionalni nacionalizam i njegove nosioce imamo i nacionalizam za koji Matić upotrebljava termin »birokratski nacionalizam«. On nastoji da objasni njegovu prirodu i određuje ga kao jako upo rište savremenih nacionalističkih pojava.

Nacionalizam, čiji je nosilac birokratija, ispoljio se i kod nas i osnovni je uzrok tendencije stvaranja »zatvorenih trgovačkih država« čiji se upravljači preganjaju oko uvozno-izvoznih prava, i-

Digitized by Google

nostranih kredita, deviza nasušnih. Umesto da se bore za prevazilaženje teškog stanja u kojem se njihove zemlje nalaze, i to prvenstveno razvojem njihovih proizvodnih sposobnosti (zašto, kako se pokazalo, nisu bili kadri), širom sveta razasuti nosioci »parazitskog nacionalizma« održavaju postojeće stanje koje im ipak daje kakav-takav privilegovani položaj. Egzistencija ovih slojeva se ne zasniva na sposobnosti za stvaralaštvo i unapređivanje materijalne osnove sopstvenog društva, već na nekoj vrsti posredništva iz kojeg izvlače izvesne povlastice. Nasuprot tome, mase njihovih sunarodnika suočavaju se s »otvorenim terorom istorije u nemogućnosti da reše elementarne probleme ekonomskog i biološkog opstanka«. Tako se objašnjava i jagma oko deviza i stranih kredita (kao propusnica za jedan bolji svet), čemu su ove »elite« sklone, kao i veoma izražen razvoj potrošačke svesti (u kojoj su u prvom planu raspodela i prava, a ne proizvodnja i dužnosti) unutar ovih »nacionalnih država«.

Za »birokratski nacionalizam« je karakteristično da sve društvene sfere i interese (od ekonomije i nauke do sporta i kulture) podređuje apstraktnim nacionalnim interesima čiji je tumač nacionalna birokratija. Tako se pokazuje da je jedna od osnovnih crta svakog nacionalizma autoritarnost. Nacionalizam pretpostavlja odricanje čoveka od slobode i odgovornosti i napora da se izgradi kao samostalna i stvaralačka ličnost, njegovo utapanje u takozvano nacionalno jedinstvo i u druge apstrakcije, iza kojih stoje vladajuće manjine. Sloboda, kako ističe Kasirer, nije prirodno nasleđe čoveka. Kada bi išao za prirodnim nagonima, čovek bi izabrao zavisnost. Sloboda podrazumeva izvestan napor, jer je mnogo lakše ići za drugima nego misliti i odlučivati samostalno. Svim nacionalističkim pokretima u nas svojstveno je zalaganje za autarkiju i decentralizaciju u odnosu na širu zajednicu, dok se istovremeno u sopstvenim »granicama« naglašava centralizam i »apstraktna politička integracija do granica apsolutizma« (str. 342) — uočava Matić.

Isticanje nacije i nacionalne države kao najviših vrednosti, stvaranje nacionalističkih mitova i ultranovih etnogeneza, što sve ide i do najreakcionarnijih rasističkih mitova, nametanje religijskih i etničkih vrednosti kao najviših obrazaca identifikacije mlade generacije, predstavlja, po Matiću, tragičnu okrenutost prošlosti i zanemarivanje sadašnjosti i budućnosti. Sva ta međusobna preotimanja nacionalnih veličina i merenja obima lobanja blokiraju ogromne socijalne energije i okreću ih od stvarnih problema današnjice i naprednih tokova savremenog sveta.

Nacija nikako nije vrhunac ljudske civilizacije niti se može prihvatiti kao nešto dato i završeno. Jer domovinu i naciju čovek »u svakoj generaciji iznova gradi i razvija na istorijskom putu svoje slobode« (str. 298). Nije dobro kada se nacionalne vrednosti okamene i fiksiraju za prošlost. Jedino ispravan put afirmacije sopstvene nacije jeste razvoj novih nacionalnih vrednosti, njihovo uključivanje u najnaprednije civilizacijske tokove u svetu. U svakoj naciji moraju se uspostaviti odnosi koji omogućavaju da do izražaja dođu najproduktivnije snage, oni koji imaju ideja, čija su osnova rad i stvaralaštvo, koji su okrenuti budućnosti. Očevidno je da savremena birokratija, koja se diljem sveta dosta namnošila, za takve zadatke nije sposobna niti je po samom svom biću ikada bila sposobna.

Interesantna su Matićeva razmatranja političke kulture i tradicije u Jugoslaviji. Ova oblast nije bila predmet značajnijih i sistematskih naučnih istraživanja, a razvijala se umnogome na specifičan način i drugačijim putevima nego u drugim zemljama. Jedan stari, statični, u osnovi ruralni način života dugo se održao na našim prostorima i opirao naprednijim civilizacijskim promenama. Matić se pridružuje o-

Digitized by Google

nima koji misle da je osnovno obeležje političkih tradicija i kulture u nas njeno dvojstvo, dugotrajni sukob autoritarnih (državotvornih) tendencija (uglavnom stranog porekla), i slobodarskih tradicija koje imaju više domaći i narodni nego građansko-demokratski karakter. Tokom vremena prevagu su uglavnom imale one druge. Južnoslovenske seljačke mase dugo su se opirale svim pokušajima ne samo da se »podržave«, nego i »civilizuju« i iziđu iz okvira svoje materijalne i duhovne kulture.

I upravo sada, tek što su masovno iskoračili iz skučenih agrarnih i provincijskih okvira u kojima su se vekovima kretali, jugoslovenski narodi i narodnosti moraju učiniti korak više u kulturnom razvoju. Valja im se odomaćiti u gradu i ravnopravno sudelovati u naprednim kretanjima u svetu i stvaranju novih civilizacijskih vrednosti. To je u isto vreme i put za afirmaciju socijalizma, koji se, kako kaže Matić, mora sa periferije pomerati »ka središtu i pokretačkom jezgru naprednih promena« (str. 301). Socijalizam koji ne unapređuje proizvodne i kulturne procese i ne daje svoj doprinos uvećanju milenijumima stvaranog duhovnog i materijalnog bogatstva čovečanstva predstavlja istorijsko nazadovanje, a ne napredak.

U četvrtom i završnom delu knjige (»Savremeno društvo i politička mitologija«) govori se o velikom udelu starih vrednosti i nazadne istorijske svesti u savremenom svetu, što Matić dovodi u vezu s jačanjem etatizma i tendencijama »učvršćivanja autoritarnih birokratskih i tehnokratskih superdržava koje teže da ovladaju uslovima razvitka svetske celine« (str. 348), potiskujući nekadašnju relativnu autonomiju nacionalnih država. Nastaju novi, znatno savršeniji mehanizmi zloupotrebe mitologije u cilju održanja klasne vladavine. Manipulativni aparati, služeći interesima vladajućih manjina, sistematski stvaraju lažne uzore za identifikaciju i životne stilove otuđene od pravih ljudskih vrednosti. Na taj se način potiskuje politički i kulturni subjektivitet čoveka koji slobodno rasuđuje o društvenim vrednostima i pojedinac zarobljava u unapred skrojene obrasce masovne kulture i masovnog društva. Uporedo s ovim autoritarnim tendencijama javljaju se i nove, alternativne vrednosti i pokreti, dosta raznoliki i ne uvek i u svemu dorečeni. No svima je, po Matiću, zajednička težnja ka »samoodređenju i samoupravljanju«. Pitanje revalorizacije tradicije veoma je značajno. Nemirenje s »onim tokovima prošlosti koji su se u klasnoj istoriji (»predistoriji«) formirali na samozaboravu ljudske biti« (str. 356) znači takvo gledanje na prošlost koje odbacuje slepu veru u neke stare autoritete (i danas veoma izraženu), u prošle vrednosti i lažne zamene za istinsko ljudsko zajedništvo. Jer doista, smatra Matić, prošlost ljudskog roda nije samo neumitni poredak okamenjenih stvari i odnosa, već i »neotkrivena riznica i baština onog stvaralačkog iskustva koje se ne miri s postojećim, već služi kao podloga za stvaralački pokret prema ljudskijem svetu budućnosti« (str. 357). Epohalni razvitak nauke i novih oblika rada, s tim povezan, nosi u sebi velike oslobodilačke mogućnosti. Na drugoj strani su oni koji rade na uspostavljanju novih oblika vladavine nad ljudima. U svetu koji još živi u oskudici i u uslovima »rastućeg etatizma i pretećih iskušenja rata i atomskog uništenja, sudbina nastojanja za utemeljenjem novih vrednosti još uvek je neizvesna i opterećena dilemama, pa i mogućnostima negativnih ishoda« (str. 359). Pokret ka samoodređenju čoveka i samoupravljanju je, dakle, sastavni deo živih borbi revolucionarnih snaga i snaga okrenutih prošlosti.

Politika je tokom istorije bila područje na kojem su dejstvovali ne samo neki »subjektivni« i »maštovitiji« pojedinci ili su se javljale različite iluzije i samoobmane kojima su se pokrivale nejednakosti i često vrlo

Digitized by Google

surova realnost, nego su se ispoljavale i najcrnje, rušilačke i neljudske strane čovekove prirode. Dostizanje racionalizma u političkoj sferi, u duhu Matićevih razmišljanja u ovom delu, treba shvatiti kao nastojanje da se, koliko god je to moguće, suzbiju ti i dalje izraženi destruktivni nagoni koji stalno ugrožavaju ono što je čovek, rukovodeći se nekim dubljim svojstvima svoga ljudskog bića, do sada ostvario.

Čedomir Popović

Vladimir Milić: Socijalni portret partije

(»Mladost«, Beograd, 1985, strana 128)

Velaskezovi potreti španskih monarha s jednakom istinitošću tretiraju gospodare ljudskih sudbina i žigosane i beznačajne osobe, spajaju uzvišeno i potresno sa surovim, stupidnim i niskim — jednostavno pružaju istine koje su predmet interesovanja ne samo istoričara umetnosti, nego i sociologa. Ali za sociologa nije središno pitanje odmeravanje veličine dela stvaraoca, nego banalno pitanje egzistencije — kako su gospodari sveta mogli prihvatiti ružne istine o sebi samima? Istoričari umetnosti odgovaraju da tajna leži u njihovoj neograničenoj moći, zbog koje su bili nezainteresovani za utisak koji njihovi portreti izazivaju u javnosti. Mada se politika od toga vremena veoma demokratizovala, njena moć se nije ni najmanje umanjila. — Naprotiv, ona je obuhvatila sve, pa i najintimnije sfere ljudskog života. Ali se povećala i njena osetljivost do hipersenzibilizacije — malo je verovatno da se danas može naći neka politička ličnost, organizacija ili institucija koja bi bila indiferentna prema portretu kojim je predstavljena javnosti. A među organizacijama čije je portretisanje jedan od najsloženijih zadataka upravo je organizacija komunista. Šta čini taj zadatak toliko složenim?

Osnovnu kontroverzu u portretisanju komunističke partije čini njeno preobražavanje iz organizacije koja izvodi revoluciju u organizaciju koja je na vlasti. Predrevolucionarna situacija i razdoblje revolucije karakteriše se represijom koja u danima revolucije dostiže ekstremnu žestinu i ide za lišavanjem života svih onih koji su sumnjivi, pa i onih koji to ni najmanje nisu, kako bi strah paralisao volju za otporom, karakteriše se intelektualnom i mentalnom okrutnošću, atmosferom u kojoj sama etiketa »komunist« i »marksist« žigošu, prekidaju misli i svaki logički proces, bezočnom propagandom koja od komunizma pravi monstrum što preti egzistenciji svega ljudskog. Dvostruk je bio efekat te specifične atmosfere. Ona je stvorila krajnje radikalnu, revolucionarnu, ultramilitantnu, ultradisciplinovanu, herojsku po svom karakteru, po spremnosti na žrtve, ali i veoma efikasnu organizaciju doraslu svakom protivniku. Duh gušenja nije ugušio komunizam, nego mogućnosti promišljanja i menjanja vladajućeg društva vodeći ga u stagnaciju i truljenje, u gomilanje nerazrešivih i, ne retko, nepotrebnih tenzija, bacajući sve ono što je misaono i ljudski aktivno na stranu revolucije. To vreme pripremanja i izvođenja revolucije predstavlja herojsko doba komunističkog pokreta kojemu zaista najpotpunije — uprkos svim zabludama jednostranostima, greškama i ekscesima — najbolje odgovara epski način prikazivanja. Ali ono se odlikovalo i bezgraničnom potčinjenošću ličnog, individualnog opštem, koncentracijom volje, odlučnsoti, ali organizovane vojne i političke moći u koju se slila i u kojoj se spontanost, inicijativa, misaonost i kreativnost, koju je revolucija dugo i uporno u sebi nosila, institucionalizovala i centralizovala. Sve to, nesumnjivo, stvara imidž savremene organiza-

Digitized by Google

cije suočene sa sumornim problemima političke svakodnevnice.

Autor ove studije polazi od neosporne teze da je odsustvo istraživanja socijalnog sastava komunističkih partija posledica staljinističke mitologizacije partije, zatim onih kojima je stalo da pod velom sakralizacije skriju svaku realniju sliku o partiji. »Povezanost mitologije i socijalne slojevitosti« ima svoj najdublji osnov u podeli rada na umni i fizički i u povlašćenoj poziciji »koju ima upravljački rad kao kvaziumni rad« (str. 10). U SKJ oblici te sakralizacije su razdvajanje teorijskog i konkretnog bića partije od empirijske građe, deskriptivnog od kauzalnog, razdvajanje kvantitativne i kvalitativne analize, proglašavanje svakog traganja za činjenicama pozitivizmom čiji je faktički cilj diskvalifikacija promena i onemogućavanje »da na videlo dana izađu podaci koji osvetljavaju koncentraciju moći u rukama onih koji su »sveštenici znanja«, a u stvari upravljači društva« (str. 11). Svima njima je »zajednički imenitelj« »obezvređivanje činjenične građe«. Sakralizacija partije jedan je od instrumenata ućutkivanja javnog mnenja koje odbija da veruje u zvanične istine, »a usvaja sve ono što se iskazuje šapatom« (str. 10). Otuda je istraživanje bića partije faktički povezano s rušenjem socijalno-političkih prepreka, ali i s prevazilaženjem romantične predstave o partiji kao monolitu i u situacijama kada je takva predstava nepotrebna, o partiji kao nečem nepromenljivom, neprotivrečnom, idiličnom.

U kakvoj je vezi problematika društvene slojevitosti sa suštinom političke partije? *Differentia specifica* komunističke partije jeste u tome što kao partija proletarijata mora delovati na prevazilaženju te i takve slojevitosti. Time je određena njena sudbina i njena misija. Partija nastoji »da se utemelji u jednu skupinu, proletarijat, odnosno radničku klasu kao svoje člansko izvorište«, ali »u tome ne uspeva, što postaje vidljivije njenim kasnijim razvojem« (str. 16). No suštinu organizacije, po Milićevom mišljenju, ne determiniše činjenica da su njeni članovi izvan radničke klase. Ipak, »različiti oblici grupisanja uslovljavaju njen stvarni hod« ka besklasnom društvu. Tako unutarpartijska slojevitost, manje-više, utiče na oblikovanje kako partijske strategije tako i politike. Kvantitativna zastupljenost pojedinih slojeva ne odgovara uvek snazi njihovog uticaja. Pod slojevima Milić podrazumeva skupine koje obavljaju delatnost u sklopu opšte podele rada unutar koje je primarna funkcija vlasništva koja je dovela do pojave klasa, dok je sama komunistička partija nastala iz konstelacije odnosâ u buržoaskom društvu. Prema tome, osnovno pitanje odnosi se na karakter promena izvršenih revolucijom. Prema nekim stanovištima, stanje nije bitno izmenjeno, a prema drugima — »ukidanjem privatnog vlasništva presečena je pupčana vrpca između vlasništva i ostalih podela rada« (str. 21), gubi se »jedinstveni odnos između osnovnih i sporednih klasa«, menja se položaj radničke klase koja preko predstavnikâ raspolaže državnom svojinom, obezbeđuje se mogućnost socijalne promocije i porast »blagostanja«, klasna se borba »mrvi« »i pretvara u individualne težnje zaposlenih da uglavnom obezbede viši materijalni standard« (str. 21). Po Miliću, državna svojina razdvaja upravljanje i izvršavanje, ali donosi i latentni raspad vlasničkih prava; povezuje rad i svojinu; putem državne industrijalizacije obezbeđuje nerazvijenim društvima razvoj proizvodnih snaga, čime se istorijski legitimiše; donosi i raslojavanje u kojem »upravljanje određuje važnost ostalih vrsta rada«. Na toj osnovi se razvija borba među slojevima za očuvanje, odnosno promenu svog položaja, koja i jeste i nije klasne prirode (str. 23), odnosno nije klasično klasna u odnosu na kapitalizam, a »u odnosu na zajednicu slobodnih proizvođača i ljudi« ona je »duboko klasne prirode« (str. 23). Reč je o »klasno

Digitized by Google

mutantnoj slojevitosti« (str. 24) jednog nedovršenog, nepotpuno izmenjenog društva. U odnosu na njega samoupravljanje je početak samoorganizacije rada i razaranja svih podela u društvu. Razvoj tehnologije prenosi intelektualni rad u materijalnu proizvodnju, što dovodi do »kvalitativne mutacije proizvođača«, do ujedinjenja koje svoj slobodni karakter dobija duhom samoupravne borbe (str. 25) u kojoj se materijalni i duhovni proizvođači »javljaju kao jedinstvena socijalna snaga«.

Kakva je socijalna utemeljenost partije u takvim izmenjenim uslovima? Izbor članova komunističke organizacije vrši se iz proleterske sredine, iz »istorijskog bloka« pokreta koji povezuje različite slojeve i iz redova drugih saveznika radničke klase. Uslovi prijema, kako ih klasifikuje Milić, teorijski su revolucionarni i moralno-politički kombinovani s principima dobrovoljnosti i selektivnosti, koje primenjuje sama organizacija. Izlaz je uvek odstranjivanje na osnovi grešaka ili pogroma kojima se partija na vlasti oslobađa balasta. Sam socijalni lik partije konstituiše se na osnovi njenih ideala, načina na koji se oni realizuju u njenoj politici, ali i na osnovi društvenih činilaca, stanja društva, interesâ, ciljeva i motivâ onih koji žele da uđu u partiju. Za Milića nema nikakve posebne teorije partije, partija se zasniva na teoriji socijalne revolucije u kojoj je ona oruđe proletarijata. A pošto putevi, mogućnosti i sredstva revolucije zavise od okolnosti, to se, u skladu s tim okolnostima, menjaju i forme komunističke organizacije, odnosno iz teorije revolucije izrasta koncepcija partije, određena zamisao prema kojoj se gradi organizacija, među kojima su tri glavne — marksistička, lenjinistička i staljinistička koncepcija partije. Po Miliću, marksistička koncepcija ne shvata partiju kao sredstvo za osvajanje vlasti, nego kao sredstvo za nestajanje svake vlasti; njena funkcija je instrumentalna, ona samo ubrzava stvaranje svesti i akcije, njena avangardnost nije vođenje i unošenje svesti. Njena organizacija bi trebalo da bude demokratska i otvorena.

Milić nalazi da su odlike lenjinističke koncepcije podređenost partije interesima klase i ciljevima revolucije što su shvaćeni kao direktno oružano sukobljavanje partije kao avangarde koja unosi svest u klasu. Stvaralac revolucionarne teorije jeste revolucionarna socijalistička inteligencija. Partija je i nosilac organizacije. Ujedno, to je kadrovska, strogo centralizovana i hijerarhizovana organizacija rukovodilaca odabranih po strogim kriterijumima čija se demokratičnost ogleda u tome što svi podjednako učestvuju u izvršavanju revolucionarnih zadataka. U postrevolucionarnom periodu partija prestaje da bude konspirativna, gubi »onu posvećenost revoluciji«. »Demokratizam se izražava u inicijativi i požrtvovanju partijskih kadrova«, ali centralizam i naglašeni značaj upravljanja ostaju. Jezgro članstva čine radnici i seljaci, koji ulaskom u partiju postaju rukovodioci (ali i sa snažnim naglaskom borbe protiv birokratizma) — mada je Lenjin, kako naglašava Milić, strahovao od ulaska u partiju onih koji time žele samo da steknu preimućstva. Staljinizam je, po Milićevoj oceni, nastao u borbi protiv starih boljševika i predstavlja realizaciju teorije partije po Staljinovoj zamisli i po zamisli njemu potčinjenog aparata, te je pozivanje na lenjinizam samo formalno. To je »originalna tvorevina drugačije prakse i misaoni izraz onoga što je oformljeno u stvarnosti« (str. 39). Partija postaje vodeći odred klase, »ona je pronikla u zakonitost hoda istorije«, klasa je bez nje »vojska bez štaba«, zahteva se poslušnost vodećem autoritetu i gvozdena disciplina unutar partije, diktat partije u svim političkim domenima, stroga unutarnja hijerarhija, stalno i ponovno pročišćavanje partijskog članstva — sve to održava stalnu napregnutost. Birokratizam i borba protiv njega faktički su svedeni na borbu protiv ne-

Digitized by Google

efikasnosti organizacije. U sklopu kritike teorije partije Milić je podvrgao kritici i termin »izgradnja socijalizma« koji »u krivom svetlu označava i smisao istorijskog kretanja« (str. 42). Ipak, prihvata njegovo kolokvijalno značenje, iako ono označava dva protivrečna pravca razvoja.

Kada je reč o ispitivanju slojevitosti partije, autor ukazuje na nedovoljnost službenih podataka. Pa ipak, iz njih se vidi da se, zajedno s menjanjem političke fizionomije partije, koja je bila »primerak staljinističke internacionale« (str. 56), »zgrčen u svoje revolucionarno jezgro«, s opraštanjem vođenja njene »politike sa strane«, izmenio i njen socijalni sastav. U 1946. godini 22,3% članova SKS je primljeno pre završetka rata, a procenat onih koji su bili komunisti i pre rata smanjen je na svega 0,8%. Njene su karakteristike »ukorenjenost u borački sastav«, »sveža krv i mladost« i, svakako, masovnost — ali je partija još uvek kadrovska, kako po sastavu tako i po načinu prijema članova u organizaciju, što veoma slikovito prikazuje i institucija kandidata. Specifična promena karakteristična za to vreme jeste poklapanje težnji seljaštva i ciljeva revolucije, stalan rast broja seljaka-boraca u partiji, a posle rata njeno otvaranje. Zato će uz 45,0% seljaka u 1945. godini biti i 18,0% članova iz »nemanuelnih slojeva«, odnosno iz redova službenika. Taj će se odnos zadržati, te će 1949. broj seljaka u partiji biti četvorostruko veći nego u 1945. godini. U istom razdoblju broj radnika će se uvećati 3,4 puta, a službenika 3,9 puta. Od toga je bez osnovne škole i sa osnovnom školom bilo 74,9%. Pretvaranje koncepta boljševičke partije u staljinistički, prema kojem partija rukovodi procesom izgradnje državnog socijalizma, »pothranjivalo je činovničku karijeru« (str. 60). Partija s takvom koncepcijom bila je »najznačajniji kanal društvene pokretljivosti«. No ta struktura je bila, kako kaže autor, prividna, jer je označavala socijalno poreklo, a ne i stvarni položaj u strukturi, organizaciji rada i upravljanja. Odnos prema seljaštvu biće faktički izmenjen jačanjem državnog sektora i preovladavanjem ideoloških izraza koji to prate. Veoma je zanimljivo autorovo gledište o tome da je proces isključivanja iz Saveza komunista pre Rezolucije Informbiroa bio intenzivniji nego posle nje, ali je svakako isključivanje 9.847 članova na osnovu duboke ideološke podele bilo dramatičnije. Ipak se možemo složiti s autorom da nije bilo »čistke« samo onda, ako ovaj fenomen shvatimo u onom značenju koje mu je dao sam Staljin.

Koje promene karakterišu partiju u periodu nerazvijenog samoupravljanja? Taj je period, pre svega, u znaku postepenih promena u koncepcijama partije, normativnog razvitka samoupravljanja, ali i situacije u privredi koja je izazvana sukobom sa zemljama istočnog bloka, pa i u znaku privredno-političkih poteza koji su bili neizbežan rezultat tog sukoba. To je najpre pad zaposlenosti, vraćanje dela administrativnih radnika u privredu, nepotrebna kolektivizacija. To dovodi prvenstveno do povećanog isključivanja seljaka iz partije, do usporenog prijema novih članova iz redova seljaštva i, u nešto manjoj meri, do istih pojava kada je reč o radnicima, naročito u 1952. godini. U isto vreme, neprekidno se povećava prijem članova iz nemanuelnih slojeva. Zatim dolazi do stabilizacije privrede, a unutrašnji odnosi u partiji, koje uz to menja i ime i pretvara se u »savez«, demokratizuju se. Partijski kongresi i rukovodstva ukazuju na nedovoljnu zastupljenost radnikâ, čiji broj do kraja ovog perioda neprestano raste, ali i na prijem iz nemanuelnih slojeva, dok se udeo seljaka, uprkos privremenim povećanjima, umanjuje, čemu je verovatni razlog znatno veći broj njihovih isključenja nego kad je reč o pripadnicima ostalih slojeva. Unutrašnja strukturna pomeranja članstva u korist nemanuelnih profesija više su u to vreme prouzrokovana privrednim

Digitized by Google

i organizacionim nego idejno-političkim promenama. Karakteristično je takođe da su visokoobrazovani kadrovi u sreskim komitetima relativno slabo zastupljeni — oni u njima čine 12,6, a u opštinskim svega 8,1%, kao i radnici i seljaci (6,9, odnosno 0,1%), dok je dominacija nemanuelnih slojeva u njima apsolutna (91,9%). Ratna generacija komunista se, kao što autor zaključuje, već do 1949. godine »istopila« (bilo ih je svega 6,0%). Uprkos takvom kretanju, oficijelni je stav partije i dalje da je to »kadrovska partija marksističkog tipa« (str. 79). Do 1965. godine takođe je primetna tendencija zatvaranja partije, a poznato Pismo iz 1960, koje je zaoštravalo pitanje selekcije prilikom prijema, ipak nije ostvarilo neki trajniji uticaj, te je samo usporen porast broja članova SK. Najstabilniji je rast nemanuelnih slojeva, zatim rast broja radnika u SK (s izvesnim oscilacijama), dok je opadanje zastupljenosti seljaka permanentno. Takođe se menja unutrašnja struktura ovih grupa: unutar nemanuelnog sloja menja se odnos između takozvane humanističke i tehničke inteligencije (uočava se postepen rast ove druge). »Sastav članstva partije, u ovom periodu, samo je na drugi način opterećen onim istim protivrečnostima kao i u etapi državnog socijalizma, ali sada na drugom »nivou«, koji je daleko dramatičniji kako za komunističku organizaciju tako i za samoupravljače« — zaključuje autor.

Kako su ovi dramatični zapleti razrešavani u periodima koje autor naziva »razvijenim samoupravljanjem« (1965—1974) i »društvom udruženog rada« (1975—1980)?

Sukob između onih snaga koje su nastojale da radnici zagospodare akumulacijom i investicijama uz delovanje tržišta i ekonomskih zakonitosti i onih drugih koje su bile vezane za forme etatističkog socijalizma dobio je, po autorovoj oceni, rasplet na Brionskom plenumu 1966. godine, čime je otvorena i rasprava o ulozi SKJ. Podlogu za to činila je sociološka literatura i naučna istraživanja strukture jugoslovenskog društva koja će trajati sve do sredine sedamdesetih godina, da bi potom bila svedena samo na formalizovane unutarpartijske rasprave. Naravno, to nije izmenilo problem za samu organizaciju Saveza komunista, koja je osećala da je njen sastav »etatistički«, odnosno »da je u njoj pre nalazio mesto činovnik nego radnik« (str. 86). Taj metod »propitivanja same sebe« bio je uslov razvoja, jer je, kao što je to i službeno konstatovano, ulazak u partiju opadao do 1968. godine.

Posle toga dolazi do naglog rasta, kao odgovora na spoljne pritiske, ali i do unutrašnjih strukturnih promena — do smanjivanja radništva (sa 35,5 na 32,8%) i gotovo do iščezavanja seljaštva, što je dovelo do niza intervencija na kongresima, uglavnom bez uspeha. Unutar nemanuelnih slojeva došlo je do prevage stručnjakâ nad klasičnim službenicima, među kojima je još uvek u prvom razdoblju dominantna grupa onih sa srednjom spremom. Uz porast broja intelektualaca iz tehničkih nauka dolazi do prevage članova s višim i visokim obrazovanjem. Ali, iako je prijem novih članova u partiju iz redova radnika znatno veći od njihovog osipanja, njihov se udeo smanjuje. Unutar kategorije radnika najveća je grupa kvalifikovanih (46,6%), zatim dolazi grupa visokokvalifikovanih sa 16,3% i nekvalifikovanih — sa 15,5%.

Unutar kategorije seljaka najslabije su zastupljeni oni sa ekstremnih pozicija — bezemljaši i bogati, dok su dominantni siromašniji posednici (s posedom do 2 ha) i srednji slojevi seljaštva (oni sa 5—10 ha).

Negativne tendencije unutar partije i njene strukture su, pre svega, starenje članstva, što je 1968. dovelo do masovnog prijema studenata i srednjoškolaca, zatim porast broja članova iz kategorije izdržavanih lica, slabljenje interesovanja radnikâ za partiju zbog nagomilanih privrednih teškoća, sprega republičkog etatizma, tehnokratske i finansijske

Digitized by Google

moći (str. 93) sa snažnim ostacima centralizma, porast nezaposlenosti, bujanje socijalnih razlika na nelegalnoj osnovi. To čini socijalnu osnovu i pozadinu opadanja ukupnog broja članstva od 1968. do 1973. i njegovog naglog uvećavanja posle 1974. godine. U ukupnom kretanju nemanuelni slojevi su zadržali svoj primat. Zanimljivo je da se unutar njih udeo tehničke inteligencije stalno povećava. Autor ukazuje na njihovu, po njegovom mišljenju, bitnu osobenost — »stvaralaštvo«, na ulogu koju imaju u procesu njihove integracije s proizvođačima materijalnih dobara. Takođe, međugeneracijska pomeranja su veoma snažno izražena — ratna generacija je svedena na 3,7% članstva, a mladi sa srednjim obrazovanjem čine gotovo polovinu članstva. Pa ipak, svi dokumenti ističu da radničko-seljačka grupa ne ostvaruje hegemoniju. Usvajanjem stanovišta da radnička i tehnička inteligencija predstavljaju sastavni deo radničke klase viđenje tog problema obojeno je s više optimizma.

»Društvo udruženog rada« je potresano krizom globalnih, svetskih razmera i krupnim ekonomskim teškoćama koje prate jugoslovensku privredu. Pa ipak, priiem u partiju dostigao je neslućene razmere, mada je u partijskim dokumentima konstatovano da neposredni proizvođači materijalnih vrednosti još uvek nisu na pravi način zastupljeni. Zato se moramo složiti s autorovim zaključkom da je »dominacija nemanuelnih slojeva očita«. Takođe je sasvim tačna njegova tvrdnja da je »partija prodrla u sve pore sistema«, ali da je njen delegat »više upravljačke građe« i »ima nadmoćniji položaj u društvu u odnosu na sve proizvođače« (str. 124).

Studija dr Milića otkriva težinu portretiranja organizacije komunista, organizacije čiji proces transformisanja neprekidno teče. Osnovna je autorova zasluga, po našem mišljenju, u tome što je nastojao da izađe iz ideoloških okvira, da predstavu koju imamo o sebi uporedi s konkretnim empirijskim materijalom. I ma koliko socijalni portret i pitanja strukture političke organizacije sami po sebi ne mogu biti dovoljni za stvaranje jedne potpune slike o samoj organizaciji, a još manje o epohi, treba da mu budemo zahvalni što se uhvatio u koštac s mitovima i predrasudama i što nas je, makar za jedan korak, približio istini.

Vladimir Milanović

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

MAIN

LIBRARY
MAY 19 1986
UNIVERSITY OF CALIFORNIA
BERKELEY

12
1985

Digitized by Google

Izdavački savet

Miljan Radović (predsednik), članovi: Živan Berisavljević, Ali Dida, Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Milija Komatina, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Jakov Lazaroski, Milan Mali, Augustin Papić, Stanimir Petrović, Đorđe Popović, Miran Potrč, Milan Rakas, Radoslav Ratković, Milosav Simić, Vladimir Sruk, Branislav Šoškić, Stipe Šuvar

Uređivački odbor

Stipe Šuvar (glavni i odgovorni urednik), Milija Komatina (zamenik glavnog i odgovornog urednika), članovi: Zdravko Grebo, Trpe Jakovlevski, Vjekoslav Koprivnjak, Ivan Kristan, Milan Mali, Đorđe Popović, Milosav Simić

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 1.400. dinara. Za inostranstvo 2.800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061

Rukopisi se ne vraćaju

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780

Štampa: GRO »PROSVETA«, Beograd, Đure Đakovića 21

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXVIII
1985 Broj 12

Sadržaj

Milan Kučan
Ostvarivanje ustavne koncepcije jugoslovenske federacije 1625

Fašizam i neodesničarstvo

Andrej Mitrović
Fašizam 1645

Branislav Gligorijević
Organizacioni oblici fašizma u Jugoslaviji između dva rata 1659

Bogdan Krizman
Geneza i razvoj ustaškog pokreta 1674

Jefto Šašić
Porijeklo i bit fašističkog genocida na tlu Jugoslavije 1717

Božidar Dikić
Neonacizam u Zapadnoj Nemačkoj 1727

Zagorka Jovanović
Alternative savremenih desnica 1749

Tomislav Gavrić
Francuska »nova desnica« ili restauracija etiološkog modela 1764

Braco Kovačević
Antikomunizam i hegemonija 1776

Inostrani prilozi

B. Besonov
Opasnost od neofašizma 1794

Prikazi 1805

Registar za 1985. godinu 1819

Digitized by Google

Содержание

Милан Кучан

Проведение конституционной концепции югославской федерации в жизнь 1625

Фашизм и новая правая

Андрей Митрович

Фашизм 1645

Бранислав Глигориевич

Организационные формы фашизма в Югославии между двумя войнами 1659

Богдан Кризман

Генезис и развитие усташского движения 1674

Евто Шашич

Генезис и сущность фашистского геноцида на территории Югославии 1717

Божидар Дикич

Неонацизм в Западной Германии 1727

Загорка Иованович

Альтернативы современных правых 1749

Томислав Гаврич

Французская „новая правая" или реставрация этиологической модели 1764

Брацо Ковачевич

Антикоммунизм и гегемония 1776

Зарубежные очерки

Б. Бессонов

Опасность неофашизма 1794

Рецензии 1805

Указатель за 1985 год. 1819

Contents

Milan Kučan

Implementation of the Constitutional Conception of the Yugoslav Federation 1625

Fascism and the Neo-right

Andrej Mitrović

Fascism 1645

Branislav Gligorijević

The Organizational Forms of Fascism in Yugoslavia between the Two Wars 1659

Bogdan Krizman

The Genesis and Development of the Ustashi Movement 1674

Jefto Šašić

The Origin and Essence of Fascist Genocide on the Soil of Yugoslavia 1717

Božidar Dikić

Neo-Nacism in West Germany 1727

Zagorka Jovanović

Alternatives to the Present-day Right 1749

Tomislav Gavrić

The French »New Right« or the Restoration of the Aetiological Model 1764

Braco Kovačević

Anti-communism and Hegemony 1776

Foreign Contributions

B. Bessonov

The Dangers from Neo-fascism 1794

Reviews 1805

Register for 1985 1819

Digitized by Google

Milan Kučan

Ostvarivanje ustavne koncepcije jugoslovenske federacije*

Ova je problematika od izuzetne važnosti za naš zajednički život i idejno-politički rad. Činjenica je, međutim, da CK SKJ nije celovitije razmatrao ostvarivanje ustavne koncepcije naše federacije, iako je bilo vidljivo da s tim u vezi ima složenih problema, pa i odstupanja od ustavnih načela. Za to odlaganje nema uverljivih opravdanja. Upravo zbog pasivnosti SKJ u društvu se ne pristupa rešavanju nekih najvažnijih pitanja zajedničkog života, pa je sve više pojava i tendencija koje odražavaju nastojanje da se ospore i same osnove Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i zamagli perspektiva našeg revolucionarnog pokreta.

I za nas se postavlja sudbinsko pitanje: da li ćemo i koliko pripremljeni dočekati izazove i iskušenja što ih sobom nosi XXI vek, s mogućnostima za oslobađanje čoveka koje otvara doskora nezamisliv razvoj materijalnih proizvodnih snaga. Savremena zbivanja u svetu, a posebno u Evropi, dovoljno ubedljivo pokazuju kako mnoge države pronalaze uspešne i veoma efikasne oblike povezivanja i udruživanja zasnovanih na istinskim zajedničkim interesima. U svetu u kojem niko više nije sam sebi dovoljan, u kojem su na delu svestrani saobraćaj i međusobna zavisnost, kako ljudi tako i nacija u materijalnoj i duhovnoj proizvodnji, na-

* Uvodno izlaganje na 21. sednici CK SKJ.

Digitized by Google

šoj zajednici nema opstanka ako ne bude otvorena i sposobna da se u te procese što ravnopravnije uključuje i da im daje svoj puni stvaralački doprinos. Naša pozitivna iskustva svedoče o tome da je takva savremena socijalistička jugoslovenska zajednica naroda, koja izrasta iz svesnog sagledavanja zajedničkih interesa i svestrane međuzavisnosti, mogućna, plodotvorna i jedino perspektivna. Nju nose, svesni istorijske neophodnosti, samoupravno organizovani i udruženi radni ljudi i njihove demokratski organizovane i ravnopravne nacije. Sve su one danas, bez obzira na još uvek postojeće međusobne razlike u stepenu razvijenosti, zahvaljujući zajedničkom životu, postale moderne nacije, kojima je neophodna svestrana ekonomska, politička i kulturna sloboda i afirmacija među narodima sveta. Ako tom izazovu uspemo da odgovorimo, ispunićemo i svoj dug prema AVNOJ-u i celokupnom revolucionarnom nasleđu, a još više prema budućnosti.

Ova sednica može i mora pokrenuti rešavanje složenih i godinama gomilanih problema našeg zajedničkog života i funkcionisanja naše federacije na taj način da na već poznatim principima utvrdi jedinstven idejno-politički pravac aktivnosti SKJ usmeren na njihovo efikasno prevazilaženje. Rasprava na plenumu bi morala da ostvari dva cilja: *prvo*, da razjasni, u svetlosti sadašnjih prilika, neka fundamentalna pitanja i potvrdi osnovna opredeljenja na kojima je izgrađivana naša federacija, i, *drugo*, da odredi glavne pravce i zadatke dalje idejno-političke aktivnosti na otklanjanju uzroka neefikasnog funkcionisanja federacije i nedoslednosti u ostvarivanju njene ustavne koncepcije. S tim ciljem u Predsedništvu je pripremljen i Predlog stavova koji će, dorađen i dopunjen na osnovi današnje rasprave, biti pouzdan oslonac političkoj akciji i osnova na kojoj ćemo zauzimati stavove na XIII kongresu.

Razjašnjavanje nekih osnovnih principa, o kojima se govori i u Stavovima, neophodno je jer se u praksi javljaju velike razlike u gledanjima, pa i sporovi u društvu, među komunistima, a dobrim delom i neslaganja u rukovodstvima SK u pogledu suštine tih principa. To nas onesposobljava da se uspešno, stvaralački i odlučno sučelimo sa zastojima i da utičemo na efikasnije rešavanje problema koji se u praksi javljaju. Treba u jasnom svetlu da sagledamo i veliku učestalost raznih ekstremnih ideoloških napada na ustavna rešenja, pa i na same osnove nastanka i karakter Jugoslavije. Upravo pasivnošću, neosetljivošću i oportunizmom, koji zahvata i dobar deo SKJ, otvoren je širok prostor za prodiranje konzervativnih, reakcionarnih, pa i kontrarevolucionarnih ideja i ideologije, što sve agresivnije unose zabunu i dezorijentaciju u uslovima već inače složene ekonomske i političke situacije. Nastavimo li tako — pasivno i neodlučno — sve češće ćemo se nalaziti na marginama idejnih i političkih zbivanja u društvu. Zato moramo, polazeći od velikog pozitivnog iskustva SKJ i jugoslovenskog društva u rešavanju nacionalnog pitanja i obogaćivanju zajedničkog života, pokazati da smo spo-

Digitized by Google

sobni da idejno i teorijski razjasnimo društvenu prirodu i uzroke tih pojava.

Da bismo u toj akciji postigli puno jedinstvo i uspešno je sproveli, moramo jasno i odlučno odgovoriti na pitanja — otkuda i zašto upravo danas bujaju osporavanja i pokušaji idejne i teorijske revizije osnovnih istorijskih činjenica o razlozima, načinu nastanka i karakteru Jugoslavije, međunacionalnih odnosa u njoj, suvereniteta i slično. Zašto se, istina ne prvi put, ali agresivnije nego ikad, pristupa prepravljanju istorije i revolucije — naročito kada je reč o karakteru federacije i njenom utemeljenju i razvoju od AVNOJ-a do danas — i zašto nam se nedavno, a sve češće i davna prošlost nameću kao glavni front političke borbe? Zašto su ti pokušaji eskalirali uvek kada smo se nalazili u odlučujućim etapama revolucionarnih promena, pa tako narasta njihova agresivnost i danas povodom sprovođenja Programa stabilizacije i sagledavanja i utvrđivanja zadataka na uklanjanju slabosti u političkom sistemu.

Sve to govori o činjenici da u našem društvu postoje veoma različite idejne i političke tendencije, koje izrastaju iz objektivnih razlika u stepenu razvijenosti, nataložene svesti i idejne formiranosti, pragmatizma i prakticizma kao društvene prakse itd., što sve omogućuje šire delovanje neprijateljskih elemenata koji nisu prihvatili pravac njegovog socijalističkog samoupravnog razvoja, pa ni osnovne principe Ustava iz 1974. godine. Upravo sada oni traže reviziju Ustava. A pred tom istinom smo dosta dugo zatvarali oči. Iluzorno bi bilo očekivati da se samo pravilnim koncepcijama i normativnim rešenjima može osigurati slamanje otpora, odnosno ostvarivanje u praksi ustavnih principa. Potrebna je društvena akcija; potrebno je uporno zalaganje za ostvarivanje tih principa.

Moramo se upravo s tim u vezi podsetiti na to da je ustavna reforma početkom sedamdesetih godina počela kao reforma federacije, ali se ubrzo pokazalo da to nije moguće postići a da se istovremeno ne menjaju i odnosi proizvodnje, ukoliko se na osnovama društvene svojine i socijalističkog samoupravljanja ne konstituiše slobodno udruženi rad i ojača materijalni, kulturni i politički položaj radničke klase. Tako su stvorene pretpostavke za izgradnju celovitog društveno-ekonomskog i društveno-političkog sistema koji, dajući radniku neotuđivo pravo da odlučuje o proširenoj i društvenoj reprodukciji, objedinjavajući rad i kapital u njegovim rukama i ukidajući time najamne odnose, na nov način rešava suštinsko pitanje Jugoslavije — upravljanje viškom rada. Na toj osnovi se Jugoslavija razvija i funkcioniše kao država i kao socijalistička samoupravna zajednica.

Ako se ima u vidu takav karakter ovih promena, postaje jasno da su zahtevi za revizijom sistema uglavnom etatističkog i tehnobirokratskog porekla. Oni imaju realna uporišta i u našoj nedovoljnoj sposobnosti i spremnosti da u društvu podstaknemo, polazeći od samoupravnih odnosa proizvodnje i na njima zasno-

Digitized by Google

vanih odnosa u federaciji, stvaralačko traženje zajedničkih rešenja, kojima bi se sprečavali autarkični partikularizam i njemu svojstvena idejna shvatanja i otvarali putevi diferencijacije među nama. Tako bismo najuspešnije onemogućavali da nas i dalje zapljuskuje etatistička ideologija, koja podgreva i podstiče taj autarkični partikularizam, razvoj na tuđ račun i borbu za pozicije i pravo odlučivanja o tuđem radu, stoga što onaj ko odlučuje o ljudskom radu vlada i ljudskim životima. Otpor te ideologije postao je glavna prepreka širenju samoupravnih sloboda i ostvarivanju prava radnika i radnih ljudi. Otuda i toliko formalizma u primeni i razradi Ustava i ZUR-a, iza kojih ne stoje promene realnih društvenih odnosa. O tome dovoljno jasno govore velike slabosti u normativnim rešenjima koja su nakon Ustava doneta u federaciji, republikama i pokrajinama.

Ti se problemi, ni kao teorijski ni kao problemi konkretne društvene prakse, ne mogu razumeti izvan okvira današnjeg vremena i prostora i postojećeg odnosa moći društvenih snaga u njemu. Za naš revolucionarni pokret je opasno ako nije kadar da u složenoj društvenoj situaciji i u uslovima privredne krize utvrdi taj odnos i izvore društvene moći određenih snaga, jer je bez toga teško odrediti pouzdane puteve izlaska iz krize i snage na koje se pri tome može oslanjati. Mi smo se već nalazili u situacijama kada se, usled preke potrebe, često na brzinu i bez dugoročne strategije, intervenisalo, pa čak i »popravljao sistem« merama koje su međusobno protivrečne, pa su neke od njih objektivno značile negiranje pojedinih temeljnih ustavnih opredeljenja. U poslednje vreme se to događa i sa Dugoročnim programom ekonomske stabilizacije. Pokušava se, suprotno njegovoj suštini, proces stabilizacije odvojiti od borbe za samoupravljanje i slobodno udruživanje rada i sredstava. U tom smislu su indikativne diskusije o promenama političkog sistema, pokrenute Kritičkom analizom njegovog funkcionisanja. Društvu se nameće dilema: da li treba menjati politički sistem, pa i osnovna ustavna rešenja. Proziva se i Savez komunista koji je pokrenuo i inicirao rad na njegovom daljem razvijanju. Traži se izjašnjavanje SK — da li je za takve promene ili nije. Sada kada je stav SKJ, što je ugrađen u usvojene Zaključke 16. sednice, jasan i nedvosmislen i kada je jasno da je SK za promene, i za kakve, na kojim osnovama i s kojim ciljem, u politički prostor je ubačena nova teza kojom se pokušava konfrontirati Dugoročni program ekonomske stabilizacije s Kritičkom analizom, prećutkujući pri tome ono bitno — da oba dokumenta polaze od Ustava i ZUR-a. Oduzimajući Programu stabilizacije, na taj način, njegov društveno-ekonomski i socijalistički samoupravni karakter, njegovu revolucionarnu snagu, svodimo ga samo na program ekonomskih promena i, tako osakaćenog, proglašavamo za »najviši zakon društva«. Takvoj političkoj manipulaciji treba stati na put jer niko nema pravo da u ime neke apstraktne slobode napada strategiju društva za njegov izlazak iz krize i time ugrožava temeljne vrednosti i tekovine socijalističke revolucije i trajna istorijska opre-

Digitized by Google

deljenja naših naroda i narodnosti, ugrožavajući u stvari na taj način već osvojenu slobodu svakog čoveka i naroda. U stvaralačkoj raspravi pokazaće se neodrživost i onih teza koje svaki predlog za menjanje pojedinih institucionalnih rešenja ili formi organizovanja proglašavaju napadom na sam ustavni sistem.

Dosadašnji rad na Kritičkoj analizi funkcionisanja političkog sistema je pokazao isto što i ranije doneti program stabilizacije — da se neki bitni ciljevi ustavne reforme nisu ostvarili na zadovoljavajući i očekivani način. U društvenoj praksi je stvoren neformalni paralelni sistem odlučivanja, mimo i protiv ustavnog sistema. Kompromisi i kolebanja do kojih je dolazilo — što zbog pomanjkanja znanja i iskustva u traženju ispravnih odgovora na mnogobrojne dileme, što zbog otpora — u teškom i složenom radu na pretvaranju načelnih opredeljenja u institucionalna rešenja omogućili su da se u praksi zadrži — s obzirom na odnose i nosioce odlučivanja — stari, etatistički sistem društvene reprodukcije. Dugoročni program ekonomske stabilizacije i Kritička analiza političkog sistema u vezi s tim ukazuju posebno na rešenja u kreditno-monetarnom sistemu i u sistemu poslovnog bankarstva, sistemu planiranja i institucionalnom organizovanju udruženog rada. Upravo taj paralelni sistem, koji funkcioniše kao različiti splet formalnih i neformalnih centara odlučivanja poslovodnih, političkih, upravnih i izvršno-političkih struktura, i kao izraz odbrane njihovih društvenih pozicija i moći, onemogućio je ostvarivanje osnovnog cilja ustavne reforme — zamenu klasnog subjekta odlučivanja o višku rada. To je dovelo do mnogih deformacija i jednostranog delovanja i razvoja pojedinih institucija političkog sistema. Emisionom politikom, stvaranjem anonimnih sredstava u bankama, neodgovornim zaduživanjem u inostranstvu i protivustavnim zahvatanjem sredstava udruženog rada stvorena je i jačala je materijalna osnova društvene moći tehnokratije i birokratije u udruženom radu i u društveno-političkim zajednicama, a s time i osnova za njihovo međusobno sukobljavanje povodom ambicioznih, često pogrešnih i nerealnih razvojnih planova. Tu su koreni autarkijskih ekonomija, zatvaranja tokova cirkulacije i samoupravne koncentracije društvene akumulacije u regionalne i republičko-pokrajinske granice, što dovodi do šire dezintegracije i na drugim područjima zajedničkog života.

Sve to ima snažan uticaj i na ostvarivanje ustavnih odnosa u federaciji. Ti su odnosi ugroženi širokim frontom nesamoupravne prakse, koja svoj »prirodni« produžetak ima čak i u nauci, kulturi i u celokupnoj duhovnoj proizvodnji, pa i u političkom životu. Izlaz se često traži na pogrešnom mestu, prvenstveno u samom ustavnom sistemu, a ne u otklanjanju stvarnih uzroka nastajanja takve prakse. Tako se stvara atmosfera da treba ponovo otvoriti raspravu o bitnim principima jugoslovenskog zajedništva koji su, na osnovu avnojevskih opredeljenja, utvrđeni Ustavom, i postaviti zajedništvo na neke nove pricipe, jer je, tobože, jugoslovenska zajednica ne samo u krizi, nego bez bitnog menjanja temeljnih pretpostavki na kojima se zasniva — iz te

Digitized by Google

krize neće ni moći izići. I ono što je pozitivno — a toga ima daleko više od sadašnjih slabosti, što smo postigli u pogledu afirmacije samoupravne ravnopravnosti i međusobne odgovornosti naroda i narodnosti u jugoslovenskoj zajednici, na ostvarivanju i obezbeđivanju mnogih zajedničkih interesa na osnovi ustavnog principa usaglašavanja i sporazumevanja republika i pokrajina — proglašava se neefikasnošću jer nije po volji birokratizovanoj vlasti niti je primereno takvoj istoj svesti. U ime takvih ocena kojima se sadašnje nezadovoljavajuće stanje poistovećuje s principima na kojima je izgrađena SFRJ ponovo se ostvaruju one iste dileme koje su isticane još u vreme ustavne reforme i izraz su istih ideologija, političkih polarizacija i konftrontacija. A reč je o tezama kojima se, pod uticajem građanskih državno-pravnih teorija, pokušava objasniti da li se Jugoslavija razvija kao federacija ili kao konfederacija i da li su Ustavom otvoreni putevi njene dezintegracije, šta bi Jugoslavija zapravo trebalo da bude i kakvi bi u njoj morali biti odnosi. U silnoj želji da iskažu neslaganje s postojećom Jugoslavijom i s istorijskim pravcem kojim se ona razvija kao originalna istorijska tvorevina socijalističkog samoupravnog sistema zastupnici tih teza zaboravljaju da je život čak i u svetu tih građanskih političkih država već odavno temeljito izmenio njihovu suštinu, kao i činjenicu da su se naši narodi i narodnosti Ustavom veoma jasno dogovorili u kakvoj državnoj zajednici i u kakvim međusobnim odnosima žele da žive. U njoj je samostalnost naroda veća, ali su istovremeno, na temelju takve samostalnosti i ravnopravnosti, mnogo širi i procesi njihove integracije. A tome ne odgovara ni jedna od pomenutih etatističkih formula primenjena u prošlosti buržoaske političke države.

Često se u tom kontekstu pokreće i pitanje takozvanog avnojevskog kontinuiteta i traži uklanjanje odstupanjâ do kojih je, navodno, došlo. Ideološke i političke poruke takvih zahteva su jasne. Cilj im je odbacivanje na avnojevskim principima izgrađene ustavne koncepcije naše federacije. One se ne odnose na prošlost, već na sadašnjost, a najviše na budućnost, osobito kada se govori o istorijskom legitimitetu postojanja i jednakih prava nekih republika i pokrajina, odnosno naroda i narodnosti u SFRJ. Na toj osnovi divlja nacionalizam, koji nas sve više zapljuskuje tako reći u svim delovima naše zemlje. Nacionalizam se ponovo koristi kao sredstvo borbe protiv socijalističkog samoupravljanja i protiv SFRJ. Na delu je čitava jedna duhovna proizvodnja, od književnosti, istorijske nauke, lingvistike do vere i sporta, koja, tražeći uporište pre svega kod mladih, želi da zatruje odnose u našoj zajednici, što može ugroziti sve ono što smo u dosadašnjem razvoju postigli — pa i slobodu naših naroda i narodnosti. Pitanje je da li smo dovoljno svesni tih opasnosti i da li se u našim političkim objašnjenjima dovoljno jasno distanciramo od nacionalističkih pogleda i tumačenja interesâ naših naroda i narodnosti, jer nas oni mogu zarobiti i nadvladati, za što u našoj ne tako davnoj prošlosti ima dovoljno ubedljivih pouka.

Digitized by Google

Rešenja za složene probleme današnje Jugoslavije nećemo i ne možemo tražiti okretanjem ka prošlosti, otvarajući na taj način uvek ponovo pitanja na koja smo našim zajedničkim životom dali uverljive odgovore, prepravljajući istoriju kako bi služila sadašnjim pragmatskim političkim interesima i idejnim opredeljenjima. U praktičnom radu i pri ostvarivanju zadataka koji su sada pred nama te nam diskusije mogu samo odmoći. Ako se već moramo sporiti, onda je kudikamo produktivnije da se sporimo oko toga koja nas rešenja mogu pouzdano izvesti iz sadašnjih teškoća.

Od stvaranja AVNOJ-a pa sve do danas odnosi unutar naše zajednice su se razvijali i menjali u zavisnosti od toga kako se naše društvo razvijalo, pa će se, u skladu s tim, menjati i ubuduće. Ali postoji čvrst kontinuitet između temeljnih opredeljenja i ostvarivanja programa socijalističke revolucije. Ta su temeljna opredeljenja utvrđena i razrađena i Ustavom.

Istina je da ne postoji tako čvrst kontinuitet između institucija i oblika u kojima se ta temeljna opredeljenja ostvaruju; one su se menjale zavisno od uslovâ i problemâ koje je u razvoju društva trebalo rešavati. Upravo se u tome i ogleda njihov revolucionarni karakter. Zato nisu u pitanju, pre svega, institucije, već realni interesi za zajedničko življenje i društvena svest radnih ljudi naroda i narodnosti koji ih ujedinjuju. Sadržaj i dimenzije i jednog i drugog će i ubuduće određivati oblike institucionalnog regulisanja odnosâ u jugoslovenskoj socijalističkoj državnoj zajednici. Ako bismo polazili od tih principa i saznanja, verujem da bi manje bilo neslaganja i ekstremnih predloga o izmeni nekih institucionalnih rešenja u federaciji, pre svega u strukturi Savezne skupštine, o potrebi uvođenja veća udruženog rada i društveno-političkog veća, o SIV-u itd., pa i o načinu i oblicima odlučivanja.

Očito je da je razgovor o delovanju organâ federacije i o eventualnim institucionalnim promenama mogućno voditi tek posle raščišćavanja idejnih platformi, koje različito tumače i samu ustavnu koncepciju federacije. Zbog toga su i mnogi predlozi o tome kako obezbediti njihovo efikasnije funkcionisanje protivrečni i u međusobnom su neskladu. Sadašnja sporost u dogovaranju u federaciji i nastojanje da se ono pretvara u pregovaračko pravo izvršnih organa republika i pokrajina — osnov je za predloge da se ukine ovaj princip odlučivanja. Pri tom se ne sagledava da je upravo dogovaranje i zajedničko odlučivanje o vitalnim interesima naroda koji žive u višenacionalnoj zajednici, koji se međusobno prožimaju i dopunjuju svojim zajedničkim ciljevima i stvarnim interesima, najprirodniji oblik izražavanja jedinstva interesa u takvoj zajednici.

U pritiscima i napadima na to temeljno opredeljenje, kao i u njegovom jednostranom primenjivanju, i danas su — kao što su uvek bile — prepoznatljive velikodržavne centralističko-birokratske i separatističke tendencije koje unose velike poremećaje u međunacionalne odnose i podstiču jačanje nacionalizma i šovi-

Digitized by Google

nizma. Zato takve tendencije zahtevaju pažljivu idejno-političku identifikaciju i analizu stanja u društvu u kojem se one pothranjuju i stiču društvenu moć. Svaki nacionalizam, u našim uslovima, nužno dobija oblik reakcionarnog i antikomunističkog šovinizma. Kao takav, uvek predstavlja kočnicu napredovanju socijalizma i uperen je protiv interesa vlastitog naroda u čije ime nastupa. U višenacionalnoj strukturi Jugoslavije to može u određenim uslovima postati čak i dominantan oblik antisocijalističke akcije. Zato je svako »popravljanje« odnosâ u federaciji, kojim se ne vodi računa o neophodnosti obezbeđenja interesâ koji povezuju narode i narodnosti Jugoslavije, a pre svega o njihovoj ravnopravnosti, krajnje osetljivo pitanje, pa je čak i opasno, ne samo po stabilnost Jugoslavije, nego i po njenu socijalističku i komunističku perspektivu.

Takva i slična gledanja karakteriše nerazumevanje nacionalnog pitanja, a u suštini neprihvatanje načina na koji je ono u Jugoslaviji, na osnovu idejno-političkih opredeljenja SKJ, načelno rešeno i kako se ono s dosta uspeha rešavalo i rešava u društvenoj praksi u celokupnom posleratnom razvoju. To se rešenje zasniva na principima da narodi Jugoslavije, u okviru kojih je nosilac vlasti radnička klasa, imaju svoje države, svoju vlast, svoju ekonomsku samostalnost, pravo da raspolažu uslovima, sredstvima i rezultatima svoga rada i da ostvaruju svoja suverena prava u republikama i pokrajinama i u federaciji kako su, u zajedničkom interesu, Ustavom utvrdili. Najviše nesporazuma izazvao je princip da narodi Jugoslavije, odnosno njihova radnička klasa, raspolažu uslovima, sredstvima i plodovima svoga rada u uslovima društvene svojine, postojanja jedinstvenog jugoslovenskog tržišta i privrednog prostora. Sam taj princip ne doprinosi rešavanju međunacionalnih odnosa ako, u skladu s logikom naših društveno-svojinskih odnosa proizvodnje, i uz bitno povećanu odgovornost i inicijativu republika i pokrajina, ne budemo brže rešavali otvorene probleme društveno-ekonomskog, samoupravnog i političkog sistema i brže i uspešnije postizali dogovor o budućem zajedničkom društveno-ekonomskom razvoju sadržanom u društvenom planu Jugoslavije. Taj princip dobija svoj smisao tek celovitim ostvarivanjem samoupravnih proizvodnih odnosa, kojima se uspostavlja neposredna ekonomska veza radnika s njegovim minulim radom. Taj rad u postojećem sistemu reprodukcije sada nije u delokrugu radnika, već se pretvara u ekonomsku bazu za nastajanje finansijsko-tehnokratskih centara, koji postaju otuđena snaga nad radom i radnim ljudima. Svaka integracija rada i ekonomski neophodna koncentracija sredstava društvene reprodukcije koja se ne zasniva na samoupravnim odnosima izaziva otpor radnika, jer plodovi ulaganja tih sredstava ne postaju sastavni deo njihovog dohotka. Ako se takvi odnosi razvijaju između radnika i radnih kolektiva iz različitih republika ili pokrajina, oni vrlo lako dobijaju karakter međunacionalnih sukoba. Ta je činjenica veoma bitna za razumevanje i principijelno postavljanje odnosâ u federaciji.

Digitized by Google

U životu nacije veliki značaj ima upravo njeno osećanje slobode i ravnopravnosti i obezbeđivanje mogućnosti da u stvaralačkoj afirmaciji bude nesputana, da slobodno raspolaže uslovima i sredstvima za postizanje takve afirmacije. Ako toga nema, ni jedan narod ne može razvijati celokupnu nacionalnu nadgradnju, materijalnu osnovu svog socijalnog života, nauke, tehnologije i kulture, usmeravati razvoj proizvodnih snaga, imajući u vidu budućnost, ravnopravno i svestrano se povezivati s drugim narodima u jugoslovenskoj zajednici, pa i šire. Iskustvo nas uči da nijedan naš narod, ili narodnost, ne može sam pojedinačno razrešiti nagomilane probleme svog ekonomskog, kulturnog i opštedruštvenog razvitka. Međutim, taj proces ravnopravne nacije mogu ostvariti ako je svaka od njih svesna da takva saradnja i integracija predstavljaju jedini mogući put zadovoljavanja njenih vlastitih interesa. Nacionalna sloboda i ekonomska samostalnost naroda je uslov i temelj zbližavanja i povezivanja naroda i produbljivanja njihove ravnopravnosti u savremenim uslovima, a ne — prepreka. Ta bismo saznanja s punim uvažavanjem morali uzimati u obzir u sistemu i praksi društvenog planiranja, a posebno pri donošenju društvenog plana Jugoslavije. Takav demokratski dogovor o zajedničkom društveno-ekonomskom razvoju, u kojem će ostvarivanje prednosti i mogućnosti koje imamo kao zajednica u najvećoj meri obezbediti i uslove optimalnog razvoja svake naše republike i pokrajine i pojedinih delova udruženog rada, sredstvo je integracije našeg društva, a ne njegove dezintegracije i neprincipijelnih sučeljavanja.

Narodi i narodnosti Jugoslavije svoje odnose mogu regulisati samo na tim principima, s tim što ih i sama socijalistička samoupravna struktura društva, jedinstven sistem društveno-ekonomskih i političkih odnosa, jedinstveno tržište, međunarodni politički razvoj i položaj svakog od njih i svih zajedno u SFRJ u prošlosti, a još više danas, i drugi interesi zajedničkog života upućuju na još čvršću međusobnu povezanost i saradnju u okviru jugoslovenske federativne zajednice. Jedinstvo naših naroda i narodnosti počiva ne samo na ekonomskoj računici, već ih povezuje u prvom redu zajednička progresivna svest stvorena u revoluciji i zajedničkoj borbi za samoupravno demokratsko socijalističko društvo, zatim zajednička istorijska sudbina i interesi odbrane, nezavisnosti i slobode na tim našim nemirnim prostorima. To ipak ni u čemu ne umanjuje značaj činjenice da se to jedinstvo može sačuvati samo u socijalističkoj samoupravnoj zajednici na osnovi stvarnih zajedničkih interesa i potreba, posebno razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga i stvaralačkih sposobnosti radničke klase. Sve dok ti interesi budu zajamčeni ravnopravnim položajem naroda i narodnosti i celinom društvenih odnosa u zajednici ne preti opasnost ni sudbini Jugoslavije za koju su toliko »zabrinuti« unitaristi, ni suverenitetu pojedinih naroda za koji se toliko »plaše« nacionalisti i separatisti. Kardelj je o tome rekao: »ako nam ne bude jasno da je socijalizam taj koji ujedinjuje Jugoslaviju, onda nikakav drugi faktor

Digitized by Google

ne može da je ujedini, a kada kažem socijalizam, mislim na društveni progres na bazi socijalizma«.

Upravo da bismo ojačali faktore koji povezuju narode i narodnosti Jugoslavije, potrebno je pri određivanju funkcija i uloge federacije, kao i njene strukture i načina funkcionisanja, otkrivati stvarne zajedničke interese iz kojih nužno proizlaze i oblici i odnosi međusobne zavisnosti obaveza i prava, solidarnosti i uzajamnosti, i od njih polaziti. Oni su, u skladu sa sadašnjim stepenom našeg razvoja, utvrđeni Ustavom. Naša će zajednica jačati i demokratskim sredstvima savladati unutrašnje protivrečnosti vlastitog razvitka samo ako se zasniva na stvarnom jedinstvu interesâ svih naroda i narodnosti, a ne na njihovom etatističko-unitarističkom ili separatističkom proizvoljnom tumačenju, a koji ni kao zajednički ni kao posebni u životu ne postoje.

Iz celine ustavnih načela o ravnopravnosti naroda i narodnosti i njihovih republika i pokrajina proizlazi da su polazišta ostvarivanja zajedničkih interesa principi sporazumevanja, ravnopravnosti subjekata tog sporazumevanja, odgovornosti za vlastiti i zajednički razvoj i solidarnost i uzajamnost. Na tim principima počivaju i oblici i način odlučivanja u federaciji sporazumevanjem i dogovaranjem republika i pokrajina i većinskim odlučivanjem; to su u postojećim realnim odnosima neophodni, svesno prihvaćeni i Ustavom utvrđeni demokratski oblici odlučivanja. Bez poštovanja tih principa i načina odlučivanja u federaciji naša demokratija neće biti faktor svesno prihvaćenog reda u društvu, već izvor političke nestabilnosti u kojoj se može ugroziti socijalističko samoupravljanje, pa time i demokratija sama.

Nedopustivo je, međutim, sporazumevanje i dogovaranje poistovećivati s klasnim pravom veta, apsolutizovati to pravo, pretvarati ga u sredstvo našeg neslaganja i time ga kompromitovati, jer ako se pravo veta prihvati kao opšti princip — a takve tendencije postoje — to praktično isključuje svako demokratsko odlučivanje pošto otvara vrata direktnoj konfrontaciji, pritiscima i nesavladivim konfliktima koji moraju dovesti do restauracije državne prinude, unitarizma, pa i diktature. O tome dosta ilustrativno govori naša sadašnja situacija vezana za donošenje odluka u Skupštini SFRJ. Politička akcija bi, dakle, morala biti jednako osetljiva kako prema »tiraniji većine«, koja je posebno opasna u višenacioalnoj zajednici, tako i prema »tiraniji manjine«, koja bi pravom veta i bez utemeljenih razloga i bez uvažavanja legitimnih interesa drugih mogla da nametne svoje manjinsko opredeljenje.

S takvim deformacijama ne može se poistovećivati ustavna pozicija niti prava republika i pokrajina na odlučivanje, na osnovi saglasnosti njihovih skupština u Veću republika i pokrajina, o pitanjima koja se neposredno odnose na raspolaganje viškom rada i na njihovu stvarnu ravnopravnost, a koja proizlaze iz činjenice da su se narodi Jugoslavije kao ravnopravni i slobodni narodi ujedinili u takvu zajednicu koja im tu ravnopravnost ga-

Digitized by Google

rantuje i čiji se karakter i odnosi u njoj ne mogu menjati bez njihove izričite saglasnosti. To je suštinski deo samoupravne demokratije, koji je ugrađen u temelje naše federacije. U tom pogledu je smisao naših ustavnih rešenja potpuno jasan. Pravo je i odgovornost svake republike i pokrajine da daje, odnosno ne daje svoju saglasnost na pojedine akte ako bi time bila narušena njena ravnopravnost. Kada je, u skladu s tim, u Skupštini SFRJ nemogućno donositi pojedine odluke, ne može se to *a priori* proglašavati političkom destrukcijom jedne republike ili pokrajine i tvrditi da to predstavlja slom sistema i tragediju jugoslovenske demokratije. Treba, pre svega, sagledati razloge takvom opredeljenju jer i takva situacija može biti demokratskija nego centralističko, a to lako može značiti i hegemonističko nasilje nad interesom i pravom jedne nacije, jedne republike ili pokrajine, odnosno radničke klase u njoj da raspolaže uslovima i plodovima svoga rada ili da odlučuje o drugim svojim vitalnim interesima koji su utvrđeni Ustavom.

Ne može se očekivati da se u ovoj našoj složenoj situaciji, u kojoj postoje i objektivno protivrečni interesi, saglasnost uvek glatko i bez odlaganja postiže. Međutim, velika je obaveza i odgovornost organâ republika i pokrajina i federacije, a pre svega komunista na odgovornim mestima u njima, da, polazeći od jedinstvenih idejno-političkih opredeljenja i prava i odgovornosti republika i pokrajina za vlastiti i zajednički razvoj, učine sve da se taj često veoma složen i težak proces uspešno ostvari i da se ne komplikuje predlozima koji nemaju čvrst oslonac u Ustavu ili apsolutizacijom nekog posebnog interesa. U slučaju kada se odluka tim putem ne može doneti i kada se saglasnost ne postigne, naše društvo ipak mora da funkcioniše; ono se ne može onesposobiti do te mere da njime zavlada stihija i da bude presudan trenutni odnos snaga. Zato su u sistem ugrađene — i treba ih primenjivati — privremene mere koje su, istina, krajnje, ali ipak demokratsko sredstvo odlučivanja u federaciji i donose se uz punu odgovornost Veća republika i pokrajina, SIV-a i Predsedništva SFRJ. Privremena mera zahteva da se odmah mobilišu SKJ i sve subjektivne snage kako bi se što pre usaglasili stavovi i našlo najcelishodnije rešenje koje jamči stabilnost i u pogledu onih pitanja o kojima saglasnost nije bila postignuta. Možda nije najsrećnije na ovom mestu izneti jednu, često zaboravljenu, istinu — da naša borba za ostvarivanje vizija koje smo sebi postavili kao cilj, i koje su smisao našeg praktičnog delovanja, ne može i ne sme nikoga oslobađati odgovornosti za rešavanje konkretnih, ponekad veoma pragmatičkih problema, jer upravo od tih rešenja, od njihove suštine i efikasnosti u najvećoj meri zavisi i sudbina tih vizija.

I pri većinskom odlučivanju, kojim se takođe rešavaju mnogi vitalni interesi naše zajednice, treba polaziti od toga da federacija nije neka »vlast nad republikama, odnosno pokrajinama«, već isto tako demokratski oblik preko kojega u stvari one, odnosno narodi i narodnosti i radni ljudi i građani u njima, ostvaruju

Digitized by Google

određene funkcije vlastitog suvereniteta i državnosti. Okolnost da se o tim funkcijama odlučuje većinom glasova ne protivreči takvom njihovom shvatanju, jer iz dogovora o zajedničkom izvršavanju tih funkcija proizlaze i međusobno poverenje, obaveze i odgovornosti. Da bismo postigli da organi federacije, kao zajednički organi cele naše zajednice, demokratskim putem i demokratskim sredstvima efikasno obavljaju svoje funkcije, donose odluke i brinu o njihovom izvršavanju, našim celokupnim političkim radom treba da im osiguramo da se radno čvršće oslone na organizovane socijalističke snage osnovnih narodnih masa, radničke klase i svih radnih ljudi, preko delegatskog sistema i Socijalističkog saveza, posebnom ulogom i odgovornošću SK, jer je inače nemoguće postići propusnu moć sistema i otvoriti ga od opštine, preko republika i pokrajina, sve do federacije. Neizgrađenost takve prakse, a ne sporazumevanje i dogovaranje, kompromituje našu zajednicu.

Sve to ima uticaja i na izvršavanje odluka i zakona, o čemu se govori i u Predlogu stavova. Sa stanjem smo opravdano nezadovoljni, ali to ne može biti razlog da tražimo rešenja u drugačijem načinu odlučivanja, odnosno u preraspodeli nadležnosti između republika i federacije. Način izvršavanja nije usklađen s prirodom delegatskih odnosa na osnovu kojih se do odluka dolazi. Delegati u radničkim savetima i drugim samoupravnim organima, kao i u delegatskim skupštinama, morali bi, po prirodi stvari, u skladu sa svojim položajem i funkcijom, snositi svoj deo odgovornosti i biti nosioci aktivnosti na sprovođenju odluka u svojim samoupravnim zajednicama, opštinama, republikama i pokrajinama, naravno, pod pretpostavkom da su i stvarni faktor usaglašavanja stavova i donošenja tih odluka. To je nerazdvojni, sastavni deo njihovih prava, obaveza i odgovornosti u skupštinskim većima. Takvu svesnu aktivnost, koja je izraz vlastitog interesa i demokratske odgovornosti i klasne solidarnosti, ne može zameniti institucionalna odgovornost izvršnih veća, uprave, inspekcija i pravosudnih organa. Zato su delegati dužni da se i u Skupštini SFRJ međusobno obaveštavaju o sprovođenju tih zakona u svojim republikama i pokrajinama, svesni činjenice da upravo nesprovođenje takvih zajedničkih odluka u jednoj sredini ugrožava interese i prava drugih, pa i stabilnost zajednice u celini. Bez tih pomaka nije moguće afirmisati Skupštinu SFRJ kao delegatski organ političke kontrole niti u njoj uspostaviti princip jedinstva zakonodavne i izvršne vlasti.

Veliko opterećenje u razgovorima o funkcionisanju federacije predstavlja stvarna moć etatizma i opasnost koju predstavlja njegova dominacija u odnosima unutar cele zajednice. Etatizam, koji je zadržao stvorenu materijalnu osnovu svoje moći, realnost je koja u najvećoj meri utiče i na deformisanje odnosâ u federaciji i na odstupanja u praksi od ustavno projicirane koncepcije. Monopol savezne države u raspolaganju sredstvima društvene reprodukcije Ustavom je formalno u velikoj meri decentralizovan, ali ne do samoupravno udruženog rada. Taj se proces zaustavio na

Digitized by Google

nivou republika, odnosno pokrajina. Političko tutorstvo nad udruženim radom preuzeli su na sebe izvršno-politički centri republika i pokrajina. Proces deetatizacije nije dosledno sproveden ni u federaciji, upravo u nekim područjima od kojih zavisi samoupravni položaj i odlučivanje radnika u udruženom radu i njihovih organizacija i zajednica, kao što su, na primer, sistem cena, bankarski sistem sa emisijom novca, devizni i kreditni sistem itd. Proces decentralizacije odlučivanja o reprodukciji nije prerastao u proces njene deetatizacije. Umesto udruženog rada, organi republičke i pokrajinske »države« nosioci su razvoja, umesto samoupravnog, imamo državni plan, umesto banaka udruženog rada, imamo državne republičke banke, a jedinstveno tržište je degradirano, i naročito u oblasti proširene reprodukcije i akumulacije svedeno na niz nepovezanih segmenata, pa je izgubilo sposobnost da deluje na racionalnu distribuciju i alokaciju sredstava akumulacije. Tako je stvoren privid da tu funkciju uspešno može obavljati jedino država. Tehnobirokratizam, kao politički izraz etatizma, postao je glavni izvor nacionalizma, raznih parcijalizacija i zatvaranja u sopstvene atare. Takva je situacija s kojom smo suočeni. A nije ustavna koncepcija da radnička klasa svakog naroda raspolaže stvorenim viškom rada jer je od radnikâ to odlučivanje otuđeno, niti je to ustavna koncepcija republike, po kojoj su one nacionalne države udruženog rada, koje služe ostvarivanju nacionalnih i klasnih interesa.

Treba videti kakva je u tome, u stvaranju takvog stanja, naša vlastita partijska pozicija, pozicija naših rukovodstava. Tito i Kardelj su još 1971. godine prilikom reforme federacije ukazivali na veliku opasnost koja može ugroziti jedinstvo Jugoslavije ukoliko bi sredstva i funkcije savezne države, umesto udruženog rada, preuzeli državni i politički vrhovi republika koji se onda, raspolažući značajnim društvenim sredstvima, multipliciranim bankarskim sredstvima i inostranim kapitalom, sukobljavaju na jugoslovenskom privrednom prostoru kao tobožnji zaštitnici »svoga« udruženog rada, »svoje« republike, »svoje« nacije.

Svima je nama jasno da je sadašnje stanje neodrživo i da se, kao komunisti, ne možemo s njim pomiriti. Jer, ako bi i dalje jačale republičke države kao reprezentanti nacije, kao nosioci odlučivanja o društvenoj reprodukciji, ustavni model odnosâ u federaciji se ne bi mogao ostvariti. Ali takođe mora biti jasno da je isto tako neumesno tražiti rešenja u jačanju savezne države, umesto u razvlašćivanju republičke države u korist udruženog rada. Lišavati prava radničku klasu pojedinih naroda i narodnosti da odlučuje o uslovima i rezultatima rada, odnosno vraćati se centralizmu — značilo bi još više ugroziti ostvarivanje socijalističkog zajedništva u Jugoslaviji, odnosno bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti.

Jednostrano optuživati republike i pokrajine, a njihova ustavna prava proglašavati isključivim krivcem za »krizu zajedništva« — sve to ne vodi rešenju naših problema. Takva opcija može biti po volji samo birokratima koji su zahvaćeni centralističkim kon-

Digitized by Google

cepcijama, pa najveću nesreću za Jugoslaviju vide u postojanju naroda i narodnosti, odnosno republika i pokrajina. Međutim, one su istorijska činjenica, a sposobnost i mudrost rukovođenja zemljom treba pokazati upravo uvažavajući ovakve istorijske realnosti, a ne pribegavati špekulacijama da bi svima nama, a nekima posebno, bilo lakše i lepše kada bi Jugoslavija bila jednonacionalna i centralistički uređena.

Besmisleno je nagađanje o tome koji je etatizam manje opasan, savezni ili republički. Važno je nešto drugo: ni republički, ni pokrajinski, ni savezni etatizam ne zavise od ovakvog ili onakvog odnosa među republikama, već od stvarnih društveno-ekonomskih odnosa u našoj zemlji. Samo ako se mi, jugoslovenski komunisti, budemo jedinstveno i uporno borili protiv svih nesamoupravnih tendencija, kako etatističkih, tehnobirokratskih tako i privatno i grupnosvojinskih, uspećemo da posečemo korene etatizmu u društvu i vlasti nad ljudima. To je za nas pravi revolucionarni zadatak i na njemu moramo mobilisati radničku klasu, sve progresivne snage u društvu, sve nacije. Nema druge društvene snage koja bi htela i mogla to da učini!

Razmatranje te problematike zahteva da se ukaže na pojavu u društvu i u Savezu komunista koju smo u materijalu nazvali »talasom nemarksističkog gledanja na državu i državnost«. Bilo bi neophodno da u idejno-političkom radu u Savezu komunista Jugoslavije u celini mnogo više pažnje posvetimo razjašnjavanju i afirmaciji marksističkih pogleda na državu i suverenitet, na njenu klasnu sadržinu i puteve njenog odumiranja.

Naime, dosta je snažno ispoljena tendencija da se u ovoj složenoj društvenoj situaciji rešenja traže u jačanju funkcija države i u njenoj afirmaciji kao osnovici za afirmaciju nacije i njenu emancipaciju, kao jedinog i najvišeg izraza nacionalnog suvereniteta. Te ideje i shvatanja ne mogu biti, niti su ikad bile, ideje i cilj našeg pokreta. Mi smo uvek kao glavno strateško pitanje postavljali pitanje vlasti i njenog klasnog nosioca. Tek osvajanjem vlasti u revoluciji i NOB od strane radničke klase, dakle, ostvarivanjem tog osnovnog strateškog zadatka, postavljalo se i pitanje države. Naš revolucionarni pokret od samog početka definisao ga je i kao pitanje njenog odumiranja jer je država u uslovima socijalističke revolucije bila klasna organizacija većine u odnosu na manjinu, pa je baš zato sadržala, a razvojem samoupravljanja sadrži u sebi sve više elemenata sopstvenog odumiranja. Tehnička i tehnološka revolucija i promene do kojih zbog nje dolazi u strukturi radničke klase ništa na tome ne menjaju. Ona još odlučnije ističe sve veći značaj radničke klase za uspeh u borbi protiv novih oblika otuđivanja i osamostaljivanja centara vojne, političke, finansijske i ekonomske moći, kao i nametanja njihovih interesa vlastitoj radničkoj klasi, ali i drugim narodima i zemljama sveta.

U meri u kojoj se samoupravljanje razvija stvaraju se i uslovi za odumiranje države. To ne znači da našem društvu nisu i te kako neophodne i država i njene funkcije, ali moramo biti svesni

Digitized by Google

njenog izmenjenog karaktera u uslovima socijalističkog samoupravljanja jer bismo inače kao pokret gubili vezu s našim dugoročnim ciljevima — stvaranjem komunističkog društva. Nosilac suvereniteta u takvoj državi može biti samo radnička klasa, što je i osnova ravnopravnosti i saradnje svake nacije i narodnosti s drugim narodima i narodnostima u jugoslovenskoj socijalističkoj federativnoj zajednici, na temelju samoupravljanja, a ne posredstvom države

S tim u vezi, podsetio bih na Titove reči izgovorene u razgovoru s rukovodstvom CK Hrvatske uoči sednice u Karađorđevu 1971, koje imaju opšte i aktuelno značenje. Tito je tada, naime, ostro upozorio na tendencije i zalaganja prema kojima je »pitanje odnosa prema radničkoj klasi, ulozi radničke klase, ulozi proizvođačâ na drugom ili trećem mestu«, postavljajući, pri tom, pitanje kakav se to suverenitet i kakva država želi imati. »Treba li to da bude klasična država, neka država koja je vaš glavni cilj, ili to treba da bude socijalistička zajednica radnog naroda, proizvođača, zajednica samoupravljanja.« Tražio je da se ne zaboravi da smo mi »odavno počeli govoriti o odumiranju države« i da bi radnička klasa bila veoma nesrećna kada bi se sada stvarala država u kojoj bi ona »opet rintala, kakav i jeste smisao svake države«.

U svim našim republikama i pokrajinama izražena je naglašena pojava manifestovanja državnosti i njenih spoljnih atributa a da mi, pri tom, nismo sagledali dublje uzroke ovih tendencija. Naime, pitanja samostalnosti, nezavisnosti i suvereniteta ne postavljaju se uvek kao uslov i temelj povezivanja, saradnje i udruživanja s drugim narodima i zemljama, već, naprotiv, radi zatvaranja i čak dokazivanja da u našoj istoriji ima mnogo više onoga po čemu se razlikujemo od onoga što nam je zajedničko i blisko! Ta se pitanja u višenacionalnom društvu i njegovom razvoju, očito, mogu uvek ponovo otvarati u novom ili starom obliku. Spomenuo sam ih da bih istakao kuda bi nas njihovo rešavanje odvelo ako napustimo strateška idejna i teorijska opredeljenja našeg pokreta, jer traženje rešenja jačanjem republičkih i pokrajinskih država na etatističkim osnovama neminovno vodi njihovoj konfrontaciji i narušavanju stabilnosti Jugoslavije. To postaje posebno opasno u uslovima kada viškom rada još ne vlada radnik, pa se na toj osnovi stvaraju i republički i pokrajinski kapitali koji se međusobno, po logici profita, sukobljavaju. Na takvoj platformi rešenja nema. To nije ni platforma AVNOJ-a ni Ustava. To ne vodi samo međusobnom zatvaranju i autarkiji republika i pokrajina, već i unutar njih zatvaranju vodećih struktura prema vlastitoj radničkoj klasi i samoupravno udruženim radnicima, jer one u njihovo ime raspolažu viškom rada i političkom vlašću, pa time, *de facto*, postaju nosilac nacionalnog suvereniteta.

Otuda bi pravac naše akcije trebalo da bude jasan. A to je prevladavanje sadašnjih zastoja razvoja samoupravljanja i jačanje realne osnove za zajednički život, ravnopravnost i slobodni razvoj

Digitized by Google

svih naših naroda i narodnosti, utemeljene na istorijskom interesu radničke klase.

Takav pravac je uslov rešavanja i konkretnih problema ustavnih odnosa u SR Srbiji, koji su naš zajednički i veoma osetljiv problem. U Stavovima koje je Predsedništvo CK SKJ usvojilo kao osnovu za dalju idejno-političku aktivnost komunista na jačanju jedinstva i zajedništva u SR Srbiji naglašava se neophodnost što doslednijeg ostvarivanja ustavne koncepcije SR Srbije i njenog jedinstva i suvereniteta, kao i ustavne koncepcije socijalističkih autonomnih pokrajina. Pošto su ovi Stavovi, koji su jedinstveno usvojeni uz aktivno učešće i doprinos Predsedništava CK SK Srbije i PK Kosova i Vojvodine, već objavljeni, a predloženo je da budu verifikovani i na ovoj sednici CK SKJ, nema potrebe da obrazlažem sve vidove i svu složenost problemâ i stavova koji su u njima sadržani. Rekao bih samo toliko da mi, kao komunisti, moramo imati najizoštreniji sluh, najveći interes i odgovornost da se ustavni principi o položaju SRS i SAP do kraja ostvare u sadašnjim uslovima i tako iz političkog života eliminiše jedan veoma krupan problem koji opterećuje naše ukupne odnose. Osećaj bilo kog dela naše zajednice da nije ravnopravan mora za sve nas biti veoma krupan politički problem, a uklanjanje njegovih uzroka — naš zajednički zadatak.

U Stavovima, koje ćemo usvojiti na današnjoj sednici, nastojali smo da damo jasan odgovor i na pitanje kako sprečiti da i dalje jačaju tendencije dezintegracije društva, kako naš sistem ne bi sve više funkcionisao kao zbir nepovezanih delova, jer je u praksi jače od jedinstva i zajedništva celine obezbeđena samostalnost pojedinih subjekata, pa se više vodi računa o vlastitom razvoju nego o odgovornosti za zajednički razvoj. Odvajanje prava od odgovornosti, pa i prava na samostalnost od obaveza i odgovornosti za zajedničko, ne vodi razvijanju socijalističkog samoupravljanja kao globalnog društvenog odnosa i integralnog sistema. Međutim, životni interesi rada i razvoja radnikâ u udruženom radu, njihovih organizacija i zajednica nerazdvojno i sudbinski ih povezuju u društvenoj reprodukciji, u poslovnim odnosima i u sticanju dohotka na jedinstvenom tržištu i u odnosima sa inostranim partnerima. Na toj osnovi su sve češći primeri iz naše društvene prakse koji pokazuju da se radnici mnogih OUR-a iz različitih republika i pokrajina u vlastitom i zajedničkom interesu neposredno povezuju, da racionalno udružuju rad i sredstva, da razvijaju komplementarnu privredu, da podelom rada, integracijom i stvaranjem zajedničkog dohotka ostvaruju vlastite interese u skladu s bitnim društvenim interesima. Za razliku od struktura van udruženog rada, oni dobro razumeju da razvoj proizvodnih snaga i stvaranje dohotka zahteva integraciju kao uslov uspešnog rešavanja razvojnih i drugih problema današnjice i budućnosti. To su temelji na kojima samoupravno udruženi rad sve više postaje osnovni faktor međunacionalne integracije i jačanja socijalističkog samoupravnog jedinstva. Važno je da i subjektivnom akcijom u praksi i u sistemu otklonimo smetnje samoupravnom

Digitized by Google

povezivanju, da ga maksimalno otvorimo i razvijemo u njemu inicijativu radnog čoveka za povezivanje s drugim radnim ljudima u različitim oblicima ostvarivanja zajedničkih interesa. Sprečavanje samoupravnog udruživanja, svaki pokušaj zatvaranja razvoja privrede u lokalne i nacionalne, odnosno republičke i pokrajinske granice, suprotno je ne samo interesu radničke klase, nego i interesu nacije.

I iz tih razloga su neosnovani napadi na pravo radničke klase da zajedno sa svim radnim ljudima u republici odlučuje o uslovima i rezultatima svoga rada, da kao jedan od bitnih uslova ostvarivanja ravnopravnosti i zajedništva u socijalističkoj Jugoslaviji razvija svoju ekonomiju kao deo jedinstvene jugoslovenske privrede. Povodom tog pitanja postoje dosta velike nejasnoće, izražene najčešće u nametnutoj dilemi — da li jedinstveno jugoslovensko tržište ili nacionalne ekonomije. Pitanje je složeno, ali je, uostalom, odgovor dobilo i u Polaznim osnovama dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, koje su usvojene na XII kongresu SKJ. Jasno je da se te nacionalne ekonomije ne mogu stvarati drugačije nego na temelju jedinstvenog samoupravnog produkcionog odnosa i radničkog samoupravljanja, koje je koheziona snaga Jugoslavije, i jedinstvenog tržišta, na kojem su te ekonomije povezane, međuzavisne i komplementarne, jer ih na to upućuje sistem jedinstvenih društveno-ekonomskih odnosa i sila ekonomskih zakona. Naša je praksa, međutim, često suprotna takvom opredeljenju. Nejasnoće u pogledu odnosa prema nacionalnim ekonomijama postoje osobito zato što se te ekonomije vezuju u praksi za nacionalne kapitale otuđene od radničke klase i samoupravno udruženog rada i što se pokušavaju ostvariti kao zatvorene, niskoproduktivne autarkične, nepovezane i konkurentne privrede. Da bismo i pogledu tih pitanja bili jasni, morali bismo se mnogo odlučnije i s mnogo jasnijom platformom sukobiti s neustavnom praksom u kojoj etatističke strukture van udruženog rada uzurpiraju stvarna prava udruženih radnika, razvijaju »svoju« autarkičnu ekonomiju van logike ekonomskih zakona, koja narušava jedinstveno jugoslovensko tržište i ekonomski i politički razvija Jugoslaviju.

Ostvarivanje takve koncepcije zahteva i stvaranje odgovarajuće institucionalne proizvodno-funkcionalne i društvene organizacije udruženog rada. Značaj tog pitanja smo sve do donošenja Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije i Kritičke analize funkcionisanja političkog sistema prilično potcenjivali, a sada, suočeni s poraznim posledicama, često brzopleto predlažemo nekonzistentne i parcijalne poteze. Činjenica je da su se nakon donošenja ZUR-a promenile organizacione forme i institucionalno organizovanje udruženog rada, ali ne i stvarno stanje i odnosi, pa su se ranije uočene negativne tendencije dezintegracije nastavile. Osnivanje OOUR-a nije bilo praćeno naporima da se stvori nova integracija u reprodukciji interesima povezanih i međuzavisnih delova udruženog rada na novim, društveno-svojinskim, dohodovnim osnovama. Temelj organizovanja udruženog rada ni

Digitized by Google

posle donošenja Ustava i ZUR-a nije postalo udruživanje rada i sredstava. Kako nisu imali pravog društveno-ekonomskog sadržaja — a tome su doprinela već pomenuta rešenja u ekonomskom sistemu i razvojnoj politici, pa i kolebanja oko primene ekonomskih zakonitosti — institucionalni oblici organizovanja udruženog rada bitno su se deformisali u odnosu na ustavnu koncepciju. Sistem u celini nije stimulisao niti je primoravao radnike, udružene u OOUR, da se povezuju, da udružuju svoj dohodak, da ekonomski gospodare minulim radom, nego je dopuštao da uvećanje dohotka traže u povoljnijim uslovima privređivanja na lokalnom, zatvorenom tržištu, u podizanju zajmova, povoljnih kredita, često u neracionalnim investicijama itd. Sve su to u postojećim okolnostima mogle rešiti samo tehnobirokratske strukture — političkim pritiscima i spregama s izvršno-političkim strukturama društveno-političkih zajednica u uslovima zatvorenog tržišta.

Oblike adekvatnog organizovanja udruženog rada nismo uspeli da stvorimo, niti smo za sada našli najpogodnije forme kako da integrisane delove udruženog rada uključimo u odlučivanje o uslovima privređivanja, podeli rada, strategiji uključivanja u međunarodnu razmenu, u pripremanje i realizovanje društvenih planova republika i pokrajina i federacije i u delegatski i skupštinski sistem. A bez takvih rešenja — od toga polazi i Predlog stavova — ne može se ostvariti integralna koncepcija udruženog rada niti njegova funkcija osnovnog subjekta međunacionalne integracije jugoslovenskog društva i jačanja socijalističkog samoupravnog zajedništva, pa ni ustavna koncepcija republika i pokrajina kao zajednica udruženog rada. To moramo sebi postaviti kao najpreči zadatak.

Današnja sednica, ukazujući na uzroke teškoća u ostvarivanju ustavnih odnosa u federaciji, istovremeno treba da ukaže i na znatna odstupanja u delovanju SK u odnosu na Statutom SKJ utvrđenu ulogu i način njenog ostvarivanja. To je sa svom oštrinom istaknuto i u javnoj raspravi povodom 13. sednice CK SKJ. Činjenica je da kod nas dugo traju diskusije o problemima federalizacije i jedinstva SKJ, o tome da li postoje i koje su razlike između ustrojstva federacije i ustrojstva SKJ itd., a pri tom se ne pokreće dovoljno jedinstvena akcija SKJ koja je bitan uslov socijalističkog samoupravljanja i demokratije zasnovane na tom samoupravljanju. Ovo nije prilika za otpočinjanje šire rasprave o tim pitanjima. Ali treba naglasiti da su principi na kojima su izgrađeni odnosi u SKJ rezultat našeg praktičnog istorijskog iskustva i teorijskih saznanja. Ti se principi ne mogu dovesti u pitanje a da se ne dovede u pitanje i vodeća uloga SK, niti oni sprečavaju potrebno jedinstvo. Naprotiv. Zato treba temeljito sagledati zašto dolazi do birokratizacije Partije, do mogućnosti njenog odvajanja od klase i progresivnih društvenih snaga i do toga da se ona nedovoljno uspešno potvrđuje u svakodnevnom životu kao avangarda te klase i kao organizacija demokratskog poverenja radnih ljudi u svakom našem narodu i narodnosti, koji

Digitized by Google

radničku klasu priznaju kao vodeću klasu u društvu i narodu. Posledica te birokratizacije jeste federalizacija SKJ, koja sve više otežava postizanje idejno-političkog jedinstva. To usmerava svest dela članstva u pogrešnom pravcu — naime, da treba ukinuti SK republika i pokrajina i svesti ih na administrativno-organizacione punktove partijskog centra, čime bi i oni i taj centar izgubili svojstvo avangarde radničke klase.

Zahtev za jedinstvom mora uvek polaziti od toga da se primena demokratskog centralizma povezuje sa zalaganjem za jačanjem demokratizacije u SK, za stvaranje maksimalnih mogućnosti učešća članstva i organizacija u raspravi i u izgrađivanju politike.

Ne može se ukinuti, već, naprotiv, treba jačati samostalnu inicijativu i odgovornost pojedinih organizacija SK za doprinos formulisanju i za dosledno sprovođenje jedinstvene politike SKJ, kao što se takođe mora sprečiti da se demokratski centralizam pretvori u birokratski centralizam. Nama nije potreban monolitizam na rečima, ili poslušnost i lažno jedinstvo, već jedinstvo na delu. Zato je i danas, kao i uvek u složenim situacijama kada je SK tražio izlaz u vlastitoj daljoj demokratizaciji i u decentralizaciji društva, jasna i otvorena rasprava o tim pitanjima najbolji put za jačanje stvarnog jedinstva. Danas je demokratizacija našeg političkog života dostigla takvu širinu da je gotovo na svim nivoima organizovanja SK mogućno donositi političke odluke razmenom mišljenja i usklađivanjem pogleda i stavova, tako da glasanje ponekad postaje suvišno. Naravno, pod uslovom da svi ti stavovi polaze od iste strateške platforme SKJ i od istorijskih interesa radničke klase. Zato takav način donošenja jedinstvenih stavova i zaključaka nije u suprotnosti s principom demokratskog centralizma ako on obezbeđuje da se donese politička odluka koju prihvataju svi delovi SKJ i koja sve njih obavezuje. Ni princip demokratskog centralizma, dakle odlučivanje većinom glasova, koje je i dalje potrebno i nesporno, nije sam sebi cilj. Valja se setiti Lukačevog stava o tome »da poslednja i jedina prava mera može biti samo to da li određen način delovanja odgovara ostvarivanju cilja, to jest smislu socijalističkog kretanja«.

Ali pri tom moramo biti realisti. SKJ mora u sadašnjim društvenim uslovima brže postizati zajedničke konkretne dogovore o pitanjima o kojima postoje različita mišljenja. Demokratija, čiji je cilj socijalizam, ne podrazumeva samo diskusiju, borbu i slobodno iznošenje mišljenja. To je i revolucionarna akcija, a ona zahteva efikasno odlučivanje i efikasno sprovođenje odluka. Zato je, u interesu istorijskih ciljeva našeg pokreta, pa i demokratskih odnosa u njemu, neophodno potrebno neprestano, uz poštovanje specifičnosti SKJ kao jedinstvene organizacije koju čine SK republika i pokrajina, uspostavljati jedinstvo u SK jer bi se u protivnom ta unutrašnja demokratija i sporazumevanje slomili pod pritiskom protivrečnosti i konflikata koje stvaraju akciona nesposobnost, gomilanje nerešenih problema i gubljenje perspektive pokreta i društva. I u uslovima samostalnog delovanja, dakle,

Digitized by Google

treba, kad je reč o ključnim pitanjima društvenog razvoja i politike, razviti oblike demokratskog prevladavanja razlika u pogledima i kolektivnog odlučivanja, u kojem uvek mora biti sasvim jasno ko za šta snosi odgovornost. Na toj osnovi se, zatim, može i mora boriti protiv svih pokušaja potkopavanja jedinstva SKJ. Razlike koje postoje brže ćemo premostiti ako ih sagledavamo i zajednički prevladavamo u atmosferi drugarstva, međusobnog poverenja i uverenja da želimo isto, da nam je revolucionarni cilj zajednički.

Neophodno je da se na toj osnovi ceo SKJ i njegov Centralni komitet angažuju mnogo više i neposrednije, u skladu sa svojom ustavnom ulogom, na rešavanju najvažnijih otvorenih pitanja i problema u funkcionisanju federacije i na ostvarivanju zajedničkih interesa o kojima danas razgovaramo. Stalno se moramo okretati prema tom svom zadatku, pre svega u delegatskom mehanizmu federacije, inače nećemo odgovoriti svojoj revolucionarnoj ulozi danas, niti će imati smisla i ishoda velike partijske debate i angažovanje ljudi na tome, a vitalni problemi ove zemlje će se rešavati mimo nas, stihijski i pod presudnim uticajem trenutnog odnosa snaga.

U savremenom svetu u kojem je vrlo jasno izražena tendencija ka međusobnoj saradnji i povezivanju — izvan je svake sumnje da će i jugoslovensko društvo, to jest svi naši narodi i narodnosti, naći dovoljno snage da se odupru tendencijama dezintegracije i razbijanja. Očuvanje, stabilnost i razvoj jugoslovenske zajednice u njihovom su elementarnom interesu. Zato se i mi moramo ponašati tako da damo svoj doprinos što čvršćem međusobnom povezivanju na ustavnim osnovama, kako bi naš zajednički život bio što plodotvorniji, kako bismo brže dolazili do zajedničkih i najboljih rešenja, kako bismo pojedinačne i posebne interese stvaralački povezivali u zajedničke, ali ne na štetu bilo kojeg dela SFRJ, već u interesu jačanja njene sposobnosti da i dalje bude aktivan i ravnopravan faktor u svetu, u pokretu nesvrstanih, u borbi za mir i ravnopravnost, da jača i da se razvija bratstvo i jedinstvo naših naroda i narodnosti. Pri tom je inicijativa i stvaralačka aktivnost SK nezamenljiva u doprinosu i odgovornosti da se Jugoslavija i dalje gradi i razvija kao socijalistička, samoupravna i demokratska zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti.

Nije suvišno ni ovom prilikom podsetiti da nisu toliko bitne trenutne slabosti i nedorečenosti u funkcionisanju našeg sistema, pogotovo ako se pokažemo sposobnima da ih u našoj političkoj praksi prevazilazimo i uklanjamo, koliko perspektive slobode koje on otvara. Od nas, od SKJ, od našeg jedinstva zavisi da li ćemo te mogućnosti, koje su neuporedivo šire od onih koje je mogao do sada otvarati bilo koji demokratski sistem u istoriji čovečanstva, iskoristiti ili ćemo lošom praksom, ako je ne promenimo, kompromitovati i sam sistem.

Digitized by Google

Andrej Mitrović

Fašizam

— Analiza pojma na osnovu iskustva opšte istorije Evrope do 1945. godine —

Fašizam je jedna od najizrazitijih političkih pojava istorije 20. veka, što, naravno, podrazumeva i njegove složene i široke društveno-privredne sadržaje. Posebno je snažno bio ispoljen u razdoblju 1919—1945, ali se začeo još u poslednjim decenijama 19. veka i takođe se manifestovao i u celom vremenskom odseku nakon drugog svetskog rata. Sama reč *fašizam* (il fascismo) je i izvedena iz italijanske imenice *il fascio* (s korenom u latinskoj reči *fasces),* koja znači »savez« ili »udruženje«, ali s tim što je u stvarnosti, to jest istoriji, 20. veka proizišla iz naziva jedne naročite političke organizacije koja je u Italiji nastala u rano proleće 1919. i nosila ime *I fasci di combattimento.* Ovo ime se može na dva načina razumeti — kod nas je saglasno tome i prevođeno na dva načina — naime, i kao »borbeni savezi« (ili »borbena udruženja«) i kao »borbeni snopovi«. U prvom slučaju se polazi od poštovanja osnovnog značenja italijanske reči il fascio (savez) dok se u drugom uvažava naročito propagandno-političko značenje koje je svom imenu davala sama ova organizacija, naime — da joj je cilj okupljanje svih Italijana u zajednicu čvrstu poput snopa. Ova reč je potom prešla i u druge jezike i, neznatno prila-

* Povodom četrdesetogodišnjeg jubileja pobede nad fašizmom u ovoj rubrici objavljujemo priloge koji se odnose na poreklo i suštinu fašizma juče i danas i na savremenu desnicu.

Digitized by Google

gođena njihovom duhu, obeležava odgovarajuće političke pokrete i stranke kod različitih naroda. Isto važi i za srodnu imenicu fašista (il fascista) i za pridev fašistički (fascista).

U političkoj misli i praksi, kao i u društvenim naukama (istoriografiji, sociologiji i politikologiji) i u umetnostima 20. veka, ime *fašizam* se upotrebljava dvoznačno. Prvo, njime se označava jedan sasvim određen, i to upravo italijanski politički pokret koji je nastao i razvio se u razdoblju svetskih ratova (1914—1945), ali koji ima i svoje, istina srazmerno slabe, nastavljače u posleratnoj Italiji u neofašistima (neofascisti), odnosno u neofašizmu (il neofascismo). Drugo, ono se uzima i kao zbirna imenica za ceo skup bar u biti istih političkih pokreta, grupa, organizacija i stranaka kod različitih naroda i u mnogim državama, a pri tome se uključuje i pojava u Italiji o kojoj je bilo reči. Dakle, u pitanju je jedno ime sa svojim užim i širim značenjem, s tim što šire značenje obuhvata ono uže.

Iako je ime *fašizam* izvedeno iz po značenju neutralne reči *savez*, koja se može nalaziti — i koja se nalazi — u nazivima najrazličitijih i međusobno oprečnih političkih, a takođe i privrednih, kulturnih ili sportskih organizacija, ono je od početka potpuno politički obojeno i obeležava političko stremljenje koje predstavlja savremeni oblik krajnje agresivnog i netolerantnog antidemokratskog opredeljenja.

I. Iskazivanje u stvarnosti

1. *Razvijeni oblici*

U svetu mnogih nacija, nastalih iz osobitih istorijskih razvitaka i sa svojim naročitim obeležjima, fašizam jedino može stvarno da postoji u mnogobrojnim nacionalnim varijantama, od kojih su u dosadašnjoj istoriji do najvećeg izražaja došle italijanska i nemačka varijanta.

U potpunosti se prvi oblikovao italijanski fašizam, pošto je pokret sa imenom Borbeni savezi obrazovan u martu 1919. godine u Milanu. Njegove osnivače činile su ekstremne nacionalističke grupe sastavljene od »levih intervencionista« — to jest od onih otpadnika od socijalističkog pokreta koji su se na čelu sa Musolinijem (1883—1945) u jesen 1914. godine zalagali za ulazak Italije u prvi svetski rat (za »intervenciju«) i od pripadnika još pred rat stvorenog nacionalističkog sindikalističkog pokreta koji je prihvatio teoretisanja francuskog političkog pisca Žorža Sorela, zatim od avangardnih umetnika nacionalističkih opredeljenja koji su se nazivali futuristima i na čijem je čelu bio Filipo Tomazo Marineti (1876—1944) i, najzad, od demobilisanih pripadnika elitnih trupa ardita (arditi = smeli), koji su takođe imali ekstremna nacionalistička uverenja. Tokom sve jače italijanske privredne, društvene i političke krize 1919—1922, ovaj pokret je naglo ojačao, u novembru 1921. se organizovao u Fašističku nacionalnu stranku (Il partito nationale fascista) i posle insceniranja pobune krajem oktobra 1922, poznate pod imenom »Marš na Rim«, a podržavan od

Digitized by Google

drugih desničarskih snaga, došao na vlast u okvirima demokratskog ustava i na čelu jedne koalicione vlade. Januara 1924. musolinijevci su uveli jednopartijsku diktaturu, pošto su u međuvremenu uspeli da postupno unište ustanove parlamentarne države. Od kraja 20-ih i početkom 30-ih godina ovaj pokret je pokušavao da stvori originalan državni poredak na osnovama ideologije korporativizma i organizujući strukovne korporacije (l'ordinamento corporativo), ali je u stvarnosti sve ostalo na praznim ideološkim tvrdnjama, pošto je u stvarnosti reč bila o tipičnoj diktaturi organizovanoj na »načelu vođe« a oslonjenoj na moć birokratskog aparata. U leto 1943, s porazom Italije u drugom svetskom ratu, pokret je stvarno doživeo slom, mada je za kratko vreme i samo prividno bio obnovljen u jesen iste godine (Repubblica di Salò) i do sredine proleća 1945. održavao sa snagom nemačkog oružja.

Najsnažnije se ispoljio nemački fašizam pod imenom *nacionalsocijalizam* (der Nationalsozialismus) ili skraćeno *nacizam* (der Nazismus). Njegovo jezgro činila je Nemačka radnička partija (Deutsche Arbeiterpartei), stvorena u Minhenu početkom januara 1919, koja je 1920. svoje ime preinačila u Nacionalnu socijalističku radničku partiju Nemačke (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei), a čiji se uspon povezuje s dolaskom na njeno čelo Adolfa Hitlera (1889—1945). Neuspelo pokušavši da preuzmu vlast u novembru 1923, po primeru koji je godinu dana ranije pružio italijanski fašizam, nacisti su, posle kratke zabrane njihove stranke i pošto su svoj rad obnovili 1926, prešli na parlamentaran način borbe. U vreme svetske ekonomske krize, početkom 30-ih godina, snažno su ojačali i na nekoliko uzastopnih opštih izbora održanih u kratkom razdoblju dobijali veliki broj poslaničkih mesta u Rajhstagu, da bi krajem januara 1933. došli na vlast ustavnim putem, obrazujući koalicionu vladu s predstavnicima konzervativnog bloka. Već od kraja februara počeli su sa odlučnim uništavanjem osnova parlamentarne republike u Nemačkoj, u leto 1933. uveli jednostranačku diktaturu i do kraja 1934. stvorili potpuno novu organizaciju države zasnovanu na »načelu vođe« (Führer-Prinzip). Rukovodeći Nemačkom, izazvali su drugi svetski rat, u čijoj je završnici njihov režim doživeo potpun slom, usled pobede koalicije Ujedinjenih naroda, a tada je uništena i jedinstvena nemačka država koja je bila proglašena u januaru 1871. godine.

U isto vreme se i u Japanu oblikovala svojevrsna fašistička država, s mnogim karakteristikama japanske istorije, koja je takođe učestvovala u izazivanju drugog svetskog rata i koja je propala s vojnim porazom u leto 1945. godine.

U pogledu pokreta i država vezanih za imena Franciska Franka (1892—1975) u Španiji i Antonija Salazara (1889—1970) u Portugaliji, postoje mišljenja da je reč o desničarskim ali ne i fašističkim diktaturama, ali je, ipak, u pitanju samo svojevrstan (»hispanski«) oblik fašizma, bez obzira na sve osobenosti koje su neosporne. Frankov i Salazarov režim su za duži niz godina pre-

Digitized by Google

živeli kraj drugog svetskog rata i u novim posleratnim uslovima u obe ove zemlje se postepeno udaljavalo od suština tipičnih za fašističke države. Do brze evolutivne promene i stvaranja parlamentarne monarhije u Španiji je došlo odmah nakon diktatorove smrti, dok je u Portugaliji parlamentarni sistem proistekao iz revolucije koja je izbila u aprilu 1974. godine.

2. *Nedovoljno razvijeni oblici*

Dolazak fašista na vlast i organizovanje njihove države u Italiji i, posebno, u Nemačkoj, suštinski su doprineli tome da se u nizu zemalja snažnije i jasnije iskažu istovetni ili slični pokreti. Iako su neki od njih bili kratkotrajni, poneki predstavljali tek rascepkane grupice na ivici političkog života i mnogo puta u pitanju bile organizacije koje se nisu jasno izdvojile iz celine krajnjeg konzervativnog tabora (otud izrazi *profašistički, fašisoidni* ili *fašistofilski* pokreti i slični), fašizam je u ovo vreme ipak toliko uzeo maha i stao se nametati savremenicima da se 30-ih godina 20. veka počelo govoriti o ovoj pojavi kao osnovnoj političkoj karakteristici vremena (»epoha fašizma«).

U Rumuniji se fašizam začeo 1922. sa stvaranjem Udruženja hrišćanskih studenata na Univerzitetu u Jašiju, koje je 1923. preraslo u Ligu hrišćansko-nacionalnog udruživanja i 1927. se pocepalo izdvajanjem ekstremnog nacionalističko-terorističkog krila Legije Svetog Mihaila; ova grupa se od 1930. vojnički organizuje, a od 1931. poznata je pod imenom Gvozdena garda; vođa je najpre bio Korneliju Kodreanu (1899—1938), a potom Horija Sima (1906—?). U Mađarskoj je 1932. stvoren Nacionalsocijalistički mađarski radnički pokret, ali se 1935. pojavila još i militantna grupa pod imenom Krstaški strelci, predvođena Ferencom Salašijem (1897—1945). U Norveškoj je 1933. stvorena organizacija Nacionalno okupljanje, pod vođstvom Vidkuna Kvislinga (1887—1945).

Jače ili slabije javili su se raznovrsni fašistički pokreti u Belgiji, Holandiji, Danskoj, Švedskoj, Francuskoj, SAD, Velikoj Britaniji, Čehoslovačkoj (posebno kod Slovaka i Nemaca), Austriji, Švajcarskoj, Poljskoj, Bugarskoj, Grčkoj, Jugoslaviji (nekoliko, i to međusobno sukobljenih na osnovu nacionalnih razlika) itd. U svim malim i nerazvijenim zemljama, s pretežno poljoprivrednim stanovništvom, fašistički pokreti su bili klerikalni, a deo klera profašistički ili fašistički *(klerofašizam),* dok su pokreti u razvijenim industrijskim zemljama bili svetovni. Po pravilu, fašizam je bio državno-integralistički, ali je u nekim malim zemljama bio separatistički (glavne grupe u Jugoslaviji, među Slovacima i sudetskim Nemcima u Čehoslovačkoj). Iako je korene imao od ranije, fašizam se u Austriji i među sudetskim Nemcima rasplamsao posle 1933, zato što je bio podržavan, usmeravan i finansiran od vođstva nacističkog Nemačkog Rajha. U ruskoj »beloj« migraciji javilo se širom sveta više izdvojenih fašističkih grupa, od kojih su se najsnažnije ispoljili pokret u SAD, predvođen Ana-

Digitized by Google

stasijem Anastasijevičem Vonsijackim, koji je 1933. stvorio Sverusku fašističku organizaciju, i pokret u Mandžuriji, sa Konstantinom Vladimirovičem Rodzevskim (1907—1946) na čelu; ova dva pokreta su se ujedinila 1934. u Svetsku fašističku stranku, ali su se razišla već 1935. Kasnije je Rodzevski, oslanjajući se na Japan, pretendovao da je on jedini »vođa« svih fašista među ruskim emigrantima.

Za sve ove pokrete treba reći da su dobili onoliku ulogu koliko su im to omogućile fašističke velike sile, a posebno nacistička Nemačka. Najveći broj ih je slomljen istovremeno s porazom fašističkih sila u drugom svetskom ratu (kada je bio osuđen i pogubljen najveći broj njihovih vođa).

3. *Počeci*

Iako se fašizam potpuno iskazao u razdoblju koje je nastupilo svršetkom prvog svetskog rata, savremena istraživanja otkrivaju njegove neposredne začetke nekoliko decenija ranije. Prvi znaci ove pojave podudaraju se u više zemalja s jasnim političkim oblikovanjem vrlo snažnog i sve masovnijeg socijaldemokratskog pokreta, dakle već u poslednjim decenijama 19. veka. Snažan socijaldemokratski pokret je pokazao da je društvo svake nacije ne samo slojevito, nego i da je društveno-politički razbijeno i da, uprkos političkim proglasima o političkoj i pravnoj jednakosti, postoje takve i tolike društvene razlike koje siromašne i niže slojeve čine neravnopravnima i iskorišćavanima. Tada se, nasuprot sve snažnijoj socijaldemokratiji, pojavila težnja da se svi društveni slojevi okupe oko jednog desničarskog »masovnog pokreta«, koji je, u cilju sprečavanja političkih borbi na osnovu podela u društvu, politički osporavao i ideološki poricao svaku demokratiju, dakle i parlamentarnu demokratiju pošto je ona dozvoljavala političke razlike i borbe unutar nacije i omogućavala jačanje pokreta za socijalizam. Uporedo je stvorena vizija jedinstva nametnutog čvrstom rukom snažne nacionalne države.

Iz kritike parlamentarne republike razvijene u krilu desničarskih republikanaca, zbog njene slabe vlasti nad građanima (posebno uticajan spis: Alfred Naquet, *Questions constitutionnelles*, Paris, 1883) i nakon nastanka antidemokratske Lige patriota (Ligue des patriotes, 1882), u Francuskoj se tokom druge polovine 80-ih godina 19. veka razvio prvi izrazit »masovan pokret nacionalnog okupljanja«, predvođen generalom Žoržom Bulanžeom. Ovaj pokret (»bulanžizam«) bio je kratkotrajan i neuspešan, ali su iz njega proistekle sve kasnije francuske profašističke grupacije sa svojim ideolozima i vođama. Među ovim nastavljačima najvažnije je bilo udruženje Francuska akcija, stvoreno 1899. pod vodstvom Šarla Moraoa (1868—1952); ono se 1905. organizovalo u Ligu francuske akcije (Ligue d'Action française), 1906. stvorilo svoju partijsku školu pod imenom Institut francuske akcije i 1908. osnovalo svoje glasilo pod uredništvom Leona Dodea, da bi ubrzo potom

Digitized by Google

u saradnji sa rojalističkim udruženjem Kraljevski kamloti (Camelots du Roi) počelo da fizičkim nasiljem teroriše kulturni život (prekidanjem pozorišnih predstava i predavanja na univerzitetu pod izgovorom da se blati nacionalna istorija i da je, čak, reč o nacionalnoj izdaji).

U Italiji se pokret iste ovakve suštine počeo uobličavati početkom 20. veka, koji je s časopisom *Kraljevstvo (Il Regno)* dobio svoje glasilo 1903, a zatim osnovao časopis *Glas (La* Voce) i krajem 1910. stvorio organizaciju Udruženje italijanskih nacionalista (L'Associazione Nationalista Italiana); vodeći čovek je bio Enriko Koradini (1865—1931). Na kulturnom području su isto stremljenje uporedo zastupali, međusobno inače nesložni, grupa oko pesnika Gabriela Danuncija (1863—1938) i Marinetijevi futuristi.

U višenacionalnoj Austro-Ugarskoj je 1896. stvoren Nacionalno-socijalni savez (National-Sozialer Verein), koji je iste godine promenio ime i nazvao se Nacionalno-socijalna stranka (National-soziale Partei), ali je fašističke sastavnice u sebi daleko više sadržala Nemačka radnička partija (Deutsche Arbeiterpartei), koju su 1904. stvorili mahom poslodavci nemačke nacionalnosti iz Sudetske oblasti, i koja se u maju 1918. nazvala Nemačka nacionalsocijalistička radnička stranka Deutsche Nationalsozialistische Arbeitpartei). U Nemačkoj je do 1914. do ovakvog okupljanja dolazilo u pangermanskim udruženjima.

U Francuskoj su uspeh parlamentarne republike u prvom svetskom ratu i privredno-društvena stabilnost učinili da su nacionalistički ekstremisti trajno ostali na ivici političkog života. U Nemačkoj je upravo zbog poraza u ratu, privrednog sloma i revolucije (koja je imala svoje socijalističke sadržaje i u kojoj je delovala komunistička levica), pojačana aktivnost i porasla važnost antidemokratskih i nacionalističkih organizacija, koje su u to vreme sprovele i svoju temeljnu reorganizaciju. Tako su se pojavile Nemačka socijalistička stranka (Deutschsozialistische Partei) i u prethodnom odeljku već pomenuta minhenska Nemačka radnička stranka. U novostvorenoj Austrijskoj Republici, u uslovima koji su bili veoma slični onima koji su vladali u Nemačkoj, obrazovana je Nemačka nacionalsocijalistička radnička stranka u nemačkoj Austriji (Deutsche Nationalsozialistische Arbeitpartei in Deutsch-Österreich). U Italiji, zbog izuzetne privredne iscrpenosti, neostvarenog ratnog imperijalističkog programa i realnih mogućnosti za izbijanje socijalističke revolucije, ubrzano je počela da se okuplja ekstremna desnica čiji je stožer bila tada nastala fašistička organizacija.

II. Karakteristike i sadržaj

1. *Savremena reakcionarnost*

Tokom međuratnog razdoblja fašističke vođe i ideolozi su javno iznosili da im je cilj da nasilnim prelomom donesu takve i tolike promene u istorijskom razvitku da time nastane potpuno novo

Digitized by Google

istorijsko doba. Zato su italijanski fašisti i uveli »kalendar fašističke ere« i za prvu godinu proglasili onu u kojoj su preuzeli vlast (1922); nacisti su tvrdili da je s njihovim dolaskom na kormilo Rajha otpočela hiljadugodišnja epoha u istoriji čovečanstva. Uporedo su zahtevali »promenu čoveka«, da duhovno i karakterno mora nastati »nov čovek«, fašistički tip, čovek koji odgovara »epohi fašizma«. Međutim, celu ovu, govorili su, korenitu promenu, hteli su izvesti a da nisu imali ni nameru i još manje obuhvatniji program za izmenu načina privređivanja i strukture društva. Kapitalističku ekonomiju i građansko društvo su uzimali kao datost koju treba sačuvati i dalje razviti intervencijom snažnog, neosporno odlučujućeg političkog činioca. Tako je fašizam tu svoju »novu eru« video samo kao razdoblje u kojem celinu života određuje moćna država i u kojem je čovek pretvoren u prosto oruđe režima za koji se tvrdilo da otelotvoruje bit i težnje nacionalne zajednice.

Pošto pojam fašizma obuhvata stremljenja, pokrete, stranke i države između kojih postoje značajne razlike zbog mnogobrojnih a važnih osobitosti pojedinih nacionalnih sredina (proisteklih iz različitih istorijskih procesa), danas su se istraživači našli pred dilemom — da li je skupni pojam opravdan ili treba isključivo govoriti o pojedinim varijantama fašizma. Ipak, ova dilema je očevidno neosnovana jer su zajedničke odlike i mnogobrojne i suštinski važne, a što se razlika tiče, one su u istoriji uvek uočljive u nacionalnim manifestacijama svake opšte pojave. Najkraće rečeno, zajedničke odlike mogu se svesti na težnje svih varijanti fašizma da stvore neprikosnovenu i nasilnu nacionalnu državu koja svoje građane drži u punoj pokornosti, što je ideološki objašnjavano time da su ljudi samo članovi nacije koja je iznad njih i vrednija od njih, zbog čega joj moraju bespogovorno služiti svojim životima i radom. U stvarnosti života ovo je značilo da se pri služenju naciji i njenoj državi zahtevalo pokoravanje krugu glavešina na najvišim pozicijama vlasti.

Da bi se postigla potpuna pokornost pojedinca, grupa i slojeva, pribegavalo se ne samo ideološkom, nego i krajnjem fizičkom nasilju, uključujući — uz političke osude i hapšenja, odnosno deportovanja ljudi u logore na osnovu sudskih odluka ili, češće, bez njih — i masovna, grupna i pojedinačna ubijanja. Svoje ideološko mobilizaciono sredstvo i, uporedo, opravdanje za nasilje fašizam je uvek nalazio u proglašavanju neprikosnovenosti interesa nacije ili nacionalne države, pri čemu je polazio od gledišta da nacija može imati samo jedan, svoj opšti interes, pošto je ona, kako je tumačeno, prirodna biološka zajednica, to jest »velika porodica« ili posebna rasna skupina. U stvari, nametalo se shvatanje da je nacija *totalitet*, a izraz *totalitaran pokret (movimentno totalitario)*, inače sadržan već od ranije u težnjama i programima, upotrebili su 1925. godine, kao jedno od načelnih određenja svog pokreta, Musolini i fašistički opredeljen italijanski filozof Đovani Đentile (1875—1944). Iz ovoga je izveden i izraz *totalitarizam*, koji su ubrzo usvojili i fašisti svih zemalja i, samo u negativnom zna-

Digitized by Google

čenju, antifašisti. Iz tvrdnje da se društveni život mora zasnivati na neprikosnovenom autoritetu političkog činioca, koji se nameće organizovanim i bezobzirnim nasiljem, nastao je i izraz *autoritarizam*, pa je fašizam označen kao *autoritaran pokret*, a njegova država kao *autoritarna država*. Pošto je ekstremni nacionalizam svemu ovome činio ideološku i psihološku osnovu, karakter cele pojave se određuje i posredstvom izraza *autoritarni nacionalizam*.

Nacionalizam o kojem je reč može se označiti kao krajnji nacionalistički egoizam dogmatskog iracionalnog kova i militantne netrpeljivosti. Svest o posebnosti podudarala se kod fašista sa uverenjem o nadmoćnosti svog nad drugim narodima i izražavala se u nameri da se nametne gospodareći položaj svoje nacije. Emotivan sadržaj ovakvih gledišta činila je mržnja, koja je redovno nalazila svoje konkretne objekte u nekom određenom narodu ili grupi naroda. Sama mržnja je bila podsticana ideološkim dogmatizmom, a iz ovakvog spoja proisticala je spremnost na ubijanje svakog ko je ili označen kao politički protivnik ili je po ideološkim merenjima pripadao nižoj vrsti ljudi. Ovakve pretpostavke su činile da su standardi istinitosti u svakom pogledu bili niski, a odlučujući za ponašanje i postupke bili su ili ideološki šabloni ili shvatanje posebnog interesa date nacije, ali s tim da je i šablone i poseban nacionalni interes propisivalo političko vođstvo. Ovakvo kolektivno-psihološko stanje se temeljilo na biologističkim (rasističkim) premisama, koje su, istina, kod pojedinih varijanti fašizma bile potisnutije a kod drugih izraženije, odnosno izuzetno izražene, ali su uvek bar u izvesnoj meri bile ispoljene sugerišući da se ljudi i narodi dele na »bolje« i »gore«, gospodare i potčinjene, na »više« i »niže«. Kao crvena nit se provlačio antisemitizam, koji je kod nacista činio jednu od najbitnijih odrednica celog pokreta, ali koji je kod italijanskih fašista mnogo manje i vremenski ograničeno došao do izražaja. Iz nacionalizma utemeljenog u rasizmu izrastao je doista ekstremni šovinizam koji je redovno motivisao i opravdavao krvave političke zločine. Ocrtani ideološko-psihološki kompleks dobrim delom objašnjava da je spremnost na krvavo nasilje ispunila istoriju fašizma, s tim što su u ovom pogledu nacisti sigurno prednjačili a za njima su se na ovoj žalosnoj skali našli i japanski fašisti i ustaše.

Nije to bila samo eskalacija političkog nasilja, pošto je reč o nastojanju da se nasilje prihvati kao bitna sastavnica i istorijskog procesa i čovekovog života u društvu, pa se zato fašizam iskazao kao istorijska protivteža, uporedo i kao ogorčen neprijatelj, u istorijskim tokovima izgrađivanog humanizma i iz humanizma razvijenog modernog pojma demokratije. Otuda je fašizam potrebno videti kao nov oblik i način ispoljavanja ogorčenog antidemokratizma, inače izraženog u istoriji već od ranije, dakle ne samo kao pokušaj sprečavanja svakog napretka u širenju sloboda, nego i kao pokušaj vraćanja u vremena kada se za te slobode nije ni znalo. Nije zato čudo što su humanistički pisci prve polovine ovog veka, na primer Štefan Cvajg i Tomas Man isticali da je s fašizmom na scenu istorije stupilo moderno var-

Digitized by Google

varstvo koje nastoji da unazadi čovečanstvo i uništi tokom hiljadu godina teško stečene civilizacione tekovine.

Reč je, u stvari, o novom obliku reakcionarstva, koje je istorijski izraženo bar od vremena Velike francuske revolucije krajem 18. veka. U razdoblju svetskih ratova, kao i tokom prethodnih decenija u kojima se fašizam začinjao, ovo savremeno reakcionarstvo se, prirodno, stapalo s ključnim savremenim istorijskim pojavama: s kapitalističkim načinom proizvodnje, sa sebičnim nacionalizmom i sa imperijalizmom. Isto je tako prirodno da se snažno ispoljilo samo u društvima tanušnih demokratskih tradicija, a opterećenih teškim privrednim problemima. S obzirom na to da je koincidiralo s velikom razuđenošću i s mnogostrukom složenošću društva, ono je, zbog namere da homogenizuje naciju, moralo da se ispolji pseudodemokratski, kao okupljanje u »masovan pokret«, u čemu mu je veoma koristio iracionalan naboj sadržan u ideologiji egoističnog nacionalizma. Nije manje prirodno da je proizišlo iz protivljenja pokretu koji se borio za potpunije političke slobode i socijalnu ravnopravnost, a i da je prihvaćeno i podržano od ondašnjih društvenih elita, prvenstveno od krupnog kapitala, ugroženih demokratskim zahtevima širokih slojeva i sve većom političkom samosvešću industrijskog radništva. Najzad, pošto je nastojalo da prekine snažan matičan istorijski tok, prirodno je da je šansu za nametanje svog programa videlo jedino u primeni bezgraničnog nasilja.

2. *»Masovan pokret«*

U zemljama u kojima je došao na vlast, fašizam je stvorio hijerarhijsku državu bez političkih sloboda, čiji je skelet činila činovnička lestvica politički jednobojna i u formi piramide, na vrhu s gospodarećim »vođom«. Uz to je sačuvao prethodno već nastalu hijerarhiju slojeva građanskog društva. Odlučujući faktor režima činila je sprega vrhova državne hijerarhije i najkrupnijeg kapitala, ali s tim što je prevagu imalo političko vođstvo. Ta država je imala dva osnovna zadatka: prvo, da nametanjem jedne politike i primenom nasilja spreči unutrašnje društveno-političke sukobe kako bi obezbedila razmah privrede (kapitalističke) i mir u društvu (građanskom); drugo, da na međunarodnom polju obezbedi teritorijalno širenje, stvaranjem »velikog privrednog prostora« date nacije, što je bilo potpuno saglasno programima nastalim u vreme klasičnog imperijalizma, usled čega se težilo osvajanju prostranog, različitim narodima naseljenog, geografskog područja koje bi bilo ekonomski neograničeno iskorišćavano. Time se okupljanje i zbijanje nacije posredstvom »masovnog pokreta« i tiranske države svodilo na obezbeđivanje snažnog rasta kapitalističke privrede.

Fašizam je svoj antidemokratizam pokazivao i ostvarivao kao neprijatelj socijalizma, zbog čega je već po pretpostavci ideološki

Digitized by Google

bio ogorčeno antimarksistički, poricao je marksizam ne na osnovu upoznatosti s marksističkom doktrinom, nego na temelju unapred stvorenih predrasuda. Međutim, ne manje ogorčen protivnik bio je fašizam i parlamentarne demokratije, ali najpre zato što ona nije unapred, a posebno u kriznim vremenima, obezbeđivala da socijalističke snage, saglasno svom programu, sprovedu promene u društvu i privredi. Po dolasku na vlast u Italiji i Nemačkoj, pokazao se i kao neprijatelj konzervatnih snaga (klasične desnice iz redova krupnih kapitalista, plemstva i aparata režima koji je prethodio fašističkom), mada je iz njih izrastao i državnog kormila se domogao uz njihovu pomoć; ovom neprijateljstvu je delimično razlog bio rivalstvo oko osvajanja vlasti, a delimično uverenje da klasična desnica ne može široke slojeve okupiti u »masovan pokret« radi uspešnog čuvanja postojećih društvenih odnosa i privrednog sistema, odnosno radi usmeravanja na spoljna osvajanja.

Kao »masovan pokret« (što je postao jedino u Italiji i Nemačkoj), fašizam je, pre svega, okupljao ljude iz srednjih građanskih slojeva. U stvari. konzervativne grupe iz ovih slojeva su predstavljale jezgro iz kojega se fašizam razvio. Polazeći od gledišta da upravo one čine samu kičmu nacije i da su zadojene nacionalističkim egoizmom, očekivale su od fašizma ne samo da čvrstom rukom države osigura društveno-privredni položaj srednjeg građanstva, nego i da mu stupanjem u partijsku i državnu birokratiju omoguće prelazak u drugi, politički značajniji, socijalno viši i materijalno obezbeđeniji sloj. Samo, srednji slojevi su, istina, činili masovnu bazu fašizma i iz njih je regrutovan najveći deo birokratskog aparata, ali je do viših položaja u društvu i do odlučujuće uloge u politici dopirao tek manji deo onih koji su uspeli da zauzmu gornji deo lestvice činovničke hijerarhije.

Svoju značajniju istorijsku ulogu konzervativne grupacije iz srednjih slojeva počele su sticati krajem 19. veka, pošto su njihovi ideolozi počeli graditi pretpostavke za okupljanje u »masovan pokret«, programski povezujući nacionalizam i socijalizam. Istina, povezivanje socijalizma i nacionalizma najpre je izvedeno saglasno izvornim idealima oba ova pokreta i u cilju postavljanja osnova programu za stvaranje demokratskih nacionalnih država onih naroda koji do tada još nisu ostvarili svoju nezavisnost. Zanimljivo je da se u tom kontekstu i pojavio izraz »nacionalsocijalizam«, koji je još 1860, smatra se, prvi upotrebio tvorac »socijalističkog cionizma« Mozes Hes, a od kraja veka su ga, uz originalna i razvijenija demokratska obrazloženja, koristiti cionistički vođa Teodor Hercl (1860—1904) i češki prvak Tomas Masarik (1850—1937). Međutim, krajem 19. veka je došlo do drugačijeg povezivanja nacionalizma i socijalizma, kao i do drugačije upotrebe izraza »nacionalsocijalizam«. Vladajuće konzervativne snage su to učinile s ciljem da nađu propagandno sredstvo za ograničenje demokratije i slamanje socijaldemokratije. O čemu je bila reč. lepo pokazuje činjenica da se 1887. u jednom desničarskom listu

Digitized by Google

mogao pojaviti članak s naslovom *Knez Bizmark je prvi nacionalsocijalista* i s pohvalama kancelaru Rajha zato što sledi »jedini uman stranački pojam današnjice, naime — moglo bi se i tako reći — nacionalsocijalizam«. Bizmark je mogao postati ujedno nacionalista i socijalista samo zato da bi vladajući krugovi ideološko-psihološki delovali na homogenizaciju društva, sve više društveno-politički razdeljenog zbog velikih socijalnih problema koje je sobom doneo kapitalizam u toj fazi svoga razvitka.

Dva međusobno oprečna primera sa upotrebom i značenjem izraza »nacionalsocijalizam« jasno govore da ovakve imenice malo znače bez svog istorijskog konteksta. To potvrđuje i pojava trećeg značenja istog izraza, značenja koje je stvoreno od nedemokratskih grupacija srednjih slojeva. Na pojavu jake socijaldemokratije — ove grupacije su počele odgovarati i tvrdnjom da su srednji slojevi jedini istinski predstavnici i naroda i nacije, te da zato njihov politički pokret objedinjava nacionalističko i socijalističko. U ovom smslu je 1898. Moris Bare (1862—1923), vođa i ideolog Lige patriota u Francuskoj, prvi sa zapaženijim uticajem koristio izraz »nacionalistički socijalizam«. U ovo isto vreme su nastajale ranije pomenute prefašističke organizacije, koje su u svoja imena unele izraz »nacionalsocijalizam«, kao i pridev »radnički«. Tipičan predstavnik ljudi koji su ove organizacije stvarali po Srednjoj Evropi bio je izvesni Anton Dreksler, lutalica i bravar, koji je jedno vreme bio zaposlen na bavarskoj železnici, a koji je bio, kako je sam o sebi napisao: »radikalan antisemita i protivnik marksizma«, inače tvorac one Nemačke radničke stranke u kojoj je svoju karijeru počeo i Adolf Hitler. Bez prave mogućnosti da išta učine u iole normalnijim prilikama, ove grupacije su svoj politički uspon imale u vremenima teških kriza, naime kada su njihove usluge bile potrebne moćnijima. U mutnim vremenima njihov program s izmešanim nacionalizmom, rasizmom i socijalnim ciljevima, njihovo biologističko shvatanje nacije, njihova mržnja prema svakoj demokratiji i njihova spremnost na nemilosrdno gušenje socijalizma dobili su značaj kao osnova za uključivanje širokih krugova stanovništva u »masovan pokret«.

Tako je, bez obzira na nerazdvojnu povezanost fašizma i konzervativizma srednjih gradskih slojeva, istorijska uloga i prefašizma i fašizma bila u delovanju u korist krupnog kapitala, koji se njima poslužio da bi se branio (onda kada se pokazivalo da to više ne može uspešno da čini parlamentarna država) svim, a naročito nasilnim sredstvima od naraslih socijalističkih snaga posle oktobarske revolucije. Po uvođenju svoje tiranije, fašizam je u međuratnom razdoblju italijanskom i nemačkom kapitalu garantovao unutrašnjepolitičku sigurnost poslova, držanje radništva u pokornosti uz niske nadnice i buduće gigantske zarade kada bude osvojen »veliki privredni prostor«. Međutim, ne treba gubiti iz vida ni to da je uvođenjem zemlje u težak a bezizgledan rat fašizam izložio kapital teškim iskušenjima i ogromnim gubicima u svakom pogledu.

Digitized by Google

3. *Problemi*

»Epoha fašizma« nije postojala uprkos zaklinjanju fašističkih vođa da će je stvoriti i nasuprot mišljenju mnogih savremenika 30-ih godina ovog veka da je ona pred njihovim očima otpočela. Sve varijante fašizma doživele su slom u ognju kraja velikog rata. Ipak, starije generacije se sećaju vremena fašističkog nastupanja kao avetinjske noći; mistika nasilja i masovne smrti uznemirava i, istovremeno, golica radoznalost novih naraštaja; tu i tamo u savremenom svetu novi bojovnici pod fašističkim amblemima postavljaju smrtonosne bombe, u diktaturama naše savremenosti prepoznaju se, opravdano ili ne, fašističke karakteristike... Lebdi pitanje: može li se fašizam ponovo silovito iskazati u istoriji dana koji dolaze?

U onome kako se ispoljio u dvema decenijama između dvaju svetskih ratova, istorijska istraživanja otkrivaju da su se u istoriji fašizma spojile tri po svemu inače različite pojave: prvo, reakcija koju definišemo kao ogorčenog neprijatelja svih oblika moderne i savremene demokratije i za njih vezano racionalno mišljenje o čoveku, društvu i svetu; drugo, nacionalizam koji je u prvoj polovini 19. veka nastao kao način proširivanja sloboda, ali koji je ubrzo, već krajem istog veka, pokazao da ima u sebi posebnu tendeciju, egoističnu, iracionalnu, osvajačku, porobljivačku, čak i zločinačku; treće, sukob kapitalizma i socijalizma. Možda se sme reći da je totalitarizam četvrta pojava koja se stekla u suštinama fašizma. Reakcija je fašizmu dala osnovno obeležje i strategijski cilj; od nacionalizma je dobio srž svoje ideologije, program bližih ciljeva i mogućnost da ideološki objašnjava svoje konkretne namere i postupke; krupan kapital mu je omogućio da se probije i potpuno iskaže. Vrsta, snaga i obim nasilja koje je primenio, kao i stepen porobljavanja društva koji je postigao, kao da su poseban vid one pojave svetskih razmera u našem veku koju karakteriše političko nasilje. Ipak, pada u oči da fašizam nije potpuno podudaran sa pojavama koje se stiču u njegovom sadržaju.

Reakcionarnost kao ogorčena antidemokratija već je dugotrajna pojava, ima istoriju dugu bar oko dva stoleća. Ali tu kao da nema velikih problema. To da je klasična reakcija bila usmerena i protiv kapitalizma i protiv nacionalizma, kao i da je njen društveni nosilac nekad bila klasa aristokratije po krvi i feudalnog porekla, ne bi trebalo da predstavlja značajniji problem ukoliko se priznaje postignuto saznanje o tome da je istorija večno kretanje i da pojedine dugotrajne tendencije u različitim razdobljima imaju različite nosioce, a da se uloga društvenih snaga menja te da se neke od njih vremenom u istorijskim procesima mogu naći i na strani suprotnoj od one na kojoj su počele. Takođe, u istorijskim procesima dolazi do unutrašnjih razgranjavanja i podela u mnogim pojavama, pa se njihovi delovi u nekom trenutku nađu međusobno sukobljeni. Određenije rečeno, iz nacionalizma se tokom brzog razvitka izdvojilo njegovo konzervativno

Digitized by Google

krilo, a krupan kapital, probivši se među vodeće privredne pojave i suočivši se sa dubokim podelama društva na osnovama kapitalističke privrede, našao se u situaciji da se samo u zemljama bez demokratskih tradicija štiti od razvitka demokratije.

Veći problem nastaje ukoliko se pođe od teze da je fašizam politička forma koja jedino i u potpunosti odgovara krupnom kapitalu. Već globalne činjenice, a naročito savesnija empirijska istraživanja, govore da potpun identitet krupnog kapitala i fašizma nikad nije postojao, a još manje se rešenje može svesti na tvrdnju da je fašizam jedino oruđe (slikovito rečeno: »pas čuvar«) kapitala. Na razmišljanje već navodi činjenica da su u drugom svetskom ratu dve vodeće kapitalističke zemlje, u savezu sa SSSR-om, vodile bespoštednu borbu protiv grupe fašističkih država. Ovo se ne može objasniti samo činjenicom da su se branile od nemačkog imperijalizma i da su branile liberalnu građansku državu, jer upravo jedno ovakvo objašnjenje pokazuje kako dogmatsko shvatanje ne može izići na kraj sa složenim pojavama sveta, jer su se kao nosioci suprotnih kretanja i kao zastupnici oprečnih pojava međusobno sukobili predstavnici krupnog kapitala u različitim istorijskim ulogama.

Poznavanje istorije fašističkih režima u Italiji i Nemačkoj samo dalje zaoštrava problem. U obe zemlje je političko vođstvo određivalo osnovne ciljeve tumačeći šta su istinski nacionalni interesi i primoravalo je krupan kapital posredstvom autoritarne vlasti države da te ciljeve poštuje. Kada je Musolini pred drugi svetski rat govorio da više mrzi kapitaliste nego kad je bio socijalista, pružio je primer, koji — istina na bizaran način — govori o istinskim napetostima što su postojale između fašističkog režima i kapitala. Iako im je fašizam neosporno pružio ogromne mogućnosti za jačanje, bogaćenje i rast, predstavnici krupnog kapitala u Italiji su stalno morali strepeti od mogućnosti da država ne sprovede nacionalizaciju, bez obzira na to što je ova strepnja svakako bila neopravdana. Čim su se pokazali samostalni i neposlušni prema njegovoj vlasti, Hitler je proganjao i lišavao slobode vodeće predstavnike krupnog kapitala, o čemu govore primeri Frica Tisena, Paula Rojša i Hjalmara Šahta, koji su, inače, nacizmu pomogli da dođe na vlast i učvrsti se. Takođe, nacizam je potpuno uništio jevrejski krupan kapital, nateravši deo njegovih najviđenijih predstavnika na bekstvo u inostranstvo i izloživši masovnom umorstvu one koji nisu uspeli da pobegnu. Od Jevreja u vođstvu nemačke hemijske industrije mogli su očekivati velike koristi upravo zato što su se spremali na veliki rat, ali su ih sve nemilosrdno uklonili. Ovakvi i mnogi drugi slični primeri dozvoljavaju samo da se kaže da je uloga krupnog kapitala u ispoljavanju fašizma bila neosporno velika, ali da se to odigravalo uvek u određenim uslovima koji su tome pogodovali i da bez uvažavanja tih okolnosti nikakvim dogmatskim determinizmom ne može biti uzeto za tačno shvaćenu istorijsku stvarnost.

Uočena nepotpuna podudarnost dopušta zaključak da je fašizam relativno samostalna istorijska pojava koja je prvenstve-

Digitized by Google

no deo dugotrajnog antidemokratizma u modernoj istoriji. U određenom razdoblju on je odigrao ulogu zaštitnika krupnog kapitala od socijalističkih snaga i nije isključeno da takvu ulogu u budućnosti ponovo odigra. Međutim, čini se da se može naći i u nekoj drugoj ulozi, pri čemu bi presudniji značaj stekla njegova desničarsko-nacionalistička sastavnica. Iz cele ove analize sledi da opasnosti od fašizma nisu iščezle. Jedino treba pretpostaviti da se on može pojaviti s mnogo novih oblika i sadržaja u poređenju s oblicima i sadržajima koje je imao pre 1945. godine. Međutim, snažnu prepreku mu sigurno čini to što se već jednom u istoriji teško kompromitovao zločinom prema humanističkim merilima, nedaćama u koje je uvalio svoje narode, pa i iskušenjima koja je doneo krupnom kapitalu. Dakle, nije isključeno da se ponovo iskaže u nekom novom vidu, mada će teško dobiti snažnu i široku podršku, a mora računati i na snažnije otpore nego pre 1945. od strane demokratskih snaga.

Digitized by Google

Branislav Gligorijević

Organizacioni oblici fašizma u Jugoslaviji između dva rata

Istorijska istraživanja pojava fašizma u nas vrlo su skromna. Nije postojalo naročito interesovanje da se neko kontinuirano bavi i tim tamnim mrljama naše prošlosti. Takvom stanju u našoj istoriografiji verovatno je pogodovala i opšta društvena klima, stvorena u uslovima pobede revolucije protiv fašističkih agresora, kada su istraživači, uglavnom, pod lupu stavljali revolucionarne i slobodarske tradicije naših naroda, a izbegavali izučavanje reakcionarnih grupa, koje su kvalifikovane kao »smetlište istorije«. Danas se ne misli tako, ali su, i pored toga, izostali neki obimniji i značajniji rezultati istraživanja o fašizmu u nas.[1] Zbog toga će, možda, i inicijativa redakcije »Socijalizma« da se osvetle osobenosti fašizma u našoj zemlji doprineti produbljenijem sagledavanju ovog fenomena, pogotovu što nas i društvena praksa opominje da on nije samo proizvod minulih, davno zaboravljenih vremena.

[1] Knjige i studije o fašizmu u Jugoslaviji između dva rata gotovo se mogu nabrojati na prste jedne ruke. Autor ovog napisa je još pre dvadesetak godina napisao pet većih ili manjih studija o nekim fašističkim organizacijama i pokretima u Jugoslaviji (*Orjuna, Srnao, Zbor*). Fikreta Butić-Jelić pisala je pre desetak godina o ustaškom pokretu, a nedavno je izišla i monografija o Ljotićevom Zboru Mladena Stefanovića.

Digitized by Google

Pri izučavanju nekih pojava istoričar najčešće polazi od uslova tla, društvene sredine u kojoj takve pojave mogu nastati. A najbitnija je karakteristika fašizma da se on javlja ponajpre u onim kapitalističkim zemljama gde vladajuće društvene klase nisu u stanju da potpuno zaštite politički poredak, niti opozicione snage toliko kadre da ga, uz oslonac na mase, bitno izmene.

Jugoslovenska država, kao buržoaska država, nastala je sa zakašnjenjem najmanje od pola veka, u doba socijalnih proleterskih revolucija i velike krize kapitalističkog društva, koja je nastupila posle prvog svetskog rata. Godine 1918. Jugoslavija nije mogla biti nacionalno monolitna država, jer su se već, uglavnom, oformile nacije koje su je činile. Umesto nacionalne homogenizacije nastupao je proces nacionalne hegemonizacije. Ali pijemontska uloga Srbije nije se mogla lako održati, ne samo zbog snažnog otpora drugih nacionalnih centara, već i zbog njihove ekonomske premoći.

Na drugoj strani, javio se veoma snažan talas klasnih borbi. Rat je doneo materijalno razaranje, a s njime i ekonomsko propadanje radničkih, seljačkih i sitnoburžoaskih slojeva. Socijalni nemiri na selu, izazvani oštrim zahtevima seljaka za zemljom, štrajkovi radnika u gradovima, poremećaji u proizvodnji, saobraćaju i trgovini bili su indikator revolucionarnog vrenja. Može se reći da je u jugoslovenskim zemljama posle rata, u periodu 1918—1920, nastala revolucionarna situacija, takvi društveni odnosi u kojima se sukobi klasnih snaga zaoštravaju i grupišu snage revolucije, koje sve više postaju svesne svog društvenog položaja i neophodnosti revolucionarnog menjanja društvenog poretka. Međutim, tu situaciju karakterisalo je sledeće: tokom 1919. i u prvoj polovini 1920. buržoazija je bila slaba i razjedinjena, a državni aparat još potpuno neorganizovan i neuhodan, ali u istom periodu Komunistička partija Jugoslavije bila je tek u fazi svog organizacionog i ideološkog izgrađivanja, pa još preslaba i nespremna za pokretanje revolucije. Od polovine 1920, od Vukovarskog kongresa, na kojem se organizaciono i ideološki učvrstila, KPJ je postala snažniji politički faktor, ali je u isto vreme i buržoazija ušla u fazu svog konsolidovanja.

Ova »ravnoteža« snaga poremećena je krajem 1920. godine velikom ofanzivom komunista, s jedne strane i razjedinjenošću buržoaskih grupa u pogledu državnog uređenja, s druge. U takvim uslovima, uoči otvaranja fronta nacionalnih borbi, za buržoaziju se postavilo kao imperativ — smanjiti svoje snage na frontu klasne borbe. U želji da ostvari svoj koncept državnog uređenja, vladajuća buržoazija je nastojala da ukloni mogućnost klasnog sudara. Tako se poseglo za vanrednim merama protiv KPJ (Obznana, Zakon o zaštiti države), koje su samim tim što predstavljaju negaciju osnovnih principa građanskog parlamentarizma i demokratije (oglašavanje za krivično delo i samo prihvatanje komunističkih ideja u suprotnosti je sa ustavnim odredbama o slobodi savesti, a poništenje komunističkih poslaničkih mandata u suprotnosti je sa osnovnim parlamentarnim principom, prema ko-

Digitized by Google

jem se jednom izražena narodna volja ne može nikakvim merama suspendovati) značile istovremeno i potkopavanje temelja na kojima je građanski poredak izgrađen. »Nož koji buržoaska demokratija ne ispušta iz ruku i kojim pokušava da seče našu propagandu i umrtvi naš pokret, sve dublje zarezuje u sam koren buržoaske demokratije i njene države« (Moša Pijade).

Godine 1921, kada je u toku bio obračun buržoazije sa revolucionarnim radničkim pokretom, javljaju se u Jugoslaviji i prve organizacije sa fašističkom ideologijom i praksom. Okolnost da su se one razvile upravo posle ovog obračuna objašnjava njihovu usmerenost, pre svega, na nacionalnom frontu.

U identifikovanju onih pojava koje obeležavaju fašizam mi smo zanemarivali one elemente fašizma koje možemo naći u načinima istupanja nekih građanskih stranaka ili metodima samog režima (šestojanuarske diktature). Orijentisali smo se samo na one političke pokrete i grupe koji imaju jasno vidljive idejne i organizacione oblike fašizma. Naše rasuđivanje o jugoslovenskom fašizmu temeljićemo na posmatranju delikatnosti više organizacija i pokreta, kao što su: Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna), Srpska nacionalna omladina (Srnao), Hrvatska nacionalna omladina (Hanao), Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija (VMRO), koje se javljaju 20-ih godina, zatim: Jugoslovenska akcija, Bojovnici, Ljotićev Zbor i Ustaški pokret, koji deluju u periodu šestojanuarske diktature, 30-ih godina.

1. Osobenosti

U periodu između dva rata fašizam u Jugoslaviji se ne javlja kao jedinstveni pokret. Poniklo je više organizacija i pokreta ne samo međusobno nepovezanih, već često i suprotstavljenih jedni drugima, neki i kao agenture i oruđe u rukama stranih država čijom su se političkom i materijalnom potporom i održavali.

Po svojim nacionalnim orijentacijama, sve se organizacije ipak mogu svrstati u dve grupe: jedna sa jugoslovensko-unitarističkim polazištem, a druga sa nacionalnom osnovom, kao najekstremniji odraz nacionalnih buržoazija.

Prvu grupu bi činili: Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna), Jugoslovenska akcija, Bojovnici, odnosno Ljotićev Zbor, s kojim su se kasnije dve poslednje organizacije fuzionisale. Prve tri organizacije ponikle su i došle najviše do izražaja u Hrvatskoj i Sloveniji, gde je nacionalni pokret i bio najjači a osnovane su, upravo s ciljem da rade na njegovom suzbijanju. »Beskompromisno«, »integralno« jugoslovenstvo, odnosno nacionalni i državni unitarizam, koje su ove organizacije ne samo idejno zastupale, nego su se za očuvanje centralističkog sistema vladavine borile grubom silom i terorom, pokazuje da je i deo hrvatske i slovenačke buržoazije bio životno zainteresovan za opstanak unitarističke Jugoslavije.

Digitized by Google

Oni Hrvati koji su se izjasnili kao »jugoslovenski nacionalisti«, negirajući posebna nacionalna polazišta i Hrvata i Srba, odbacivali su federalizam iz straha da bi se Hrvatska mogla naći u položaju male federalne jedinice, »koja će baš onda biti ovisna o Srbiji«. Bojazan od mogućne srpske prevlasti u uslovima centralizma otklanjali su dokazivanjem da su Hrvati na takvom ekonomskom i kulturnom nivou da ne mogu biti stavljeni u položaj građana drugog reda, pa i kada bi Srbi tome težili. Slovenački, pak, liberali, koji su podržavali Orjunu i Bojovnike, »integralnom« su jugoslovenstvu prilazili, pre svega, sa ekonomskog stanovišta, smatrajući da bi »autonomija« Slovenije štetila njenim ekonomskim interesima, jer bi se moglo slovenačkom kapitalu i robi zatvoriti prostrano i gladno jugoslovensko tržište.

Drugoj grupi fašističkih organizacija, stvorenih na nacionalnoj (nacionalističkoj) osnovi, pripadali su: Srpska nacionalna omladina, Hrvatska nacionalna omladina, VMRO, Ustaški pokret. Pravdajući se da se bore za afirmaciju svoje nacionalnosti, ovi pokreti i organizacije su protivnici ne samo centralističkog državnog uređenja, ne samo jugoslovenstva, već i svake jugoslovenske državne zajednice. Svoju naciju identifikovali su samo sa svojom nacionalnom državom.

Srpskoj nacionalnoj omladini je glavni zadatak bio da se bori »za trijumf Srbije i Srpstva«, zbog čega je najavljivala rat »svim defetistima i Jugoslovenima«. Njena usmerenost protiv nacionalnog unitarizma, kao »antisrpstva«, njena uporna borba čak i protiv državnog uređenja zasnovanog na Vidovdanskom ustavu pokazuje da je deo srpske buržoazije u jugoslovenstvu video, pre svega, dezintegraciju »Srpstva«, i smatrao da se bez ujedinjenja »Srpstva« ne može govoriti o Jugoslaviji.

Hrvatskoj nacionalnoj omladini je ideja-vodilja ujedinjenje sveg Hrvatstva u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini i stvaranje hrvatske države izvan okvira Jugoslavije. Ustaški pokret ide još dalje i traži da se iz takve Velike Hrvatske sve druge narodnosti »isele u granicama svojih država«.

Zbog takvih međusobno oprečnih ideologija dolazilo je do obračuna između fašističkih organizacija, onih sa jugoslovenskom i onih sa nacionalnom osnovom. Česti revolveraški okršaji, prave ulične bitke između orjunaša i srnaovaca u Vojvodini, odnosno između hanaovaca i orjunaša u Zagrebu, kasnije između ustaša i ljotićevaca u nekim delovima Hrvatske, zatim između četnika i makedonskih revolucionara-vrhovista u Makedoniji, pružali su prizor građanskog rata. U stvari, međusobni obračuni terorističkih organizacija bili su samo pokazatelj prerastanja nacionalnih pokreta u ekstremne, koje ne obezbeđuju rešenje ni za jednu naciju, već samo doprinose produbljavanju jaza između pojedinih jugoslovenskih naroda, seju između njih nepoverenje, netrpeljivost i nacionalnu mržnju.

Sukobljene međusobno, svaka od ovih fašističkih organizacija nastojala je da na svojoj idejnoj platformi ostvari ujedinjenje »nacionalnih snaga«. Orjuna je privremeno ostvarila »akcionu« sa-

Digitized by Google

radnju sa Udruženjem četnika (1923), sa jednom od tri četničke organizacije koja je bila jugoslovenski orijentisana, zatim sa Narodnom odbranom, militarističkom organizacijom; manje uspeha imala su nastojanja da joj se pridruže druge nacionalne organizacije: Sokolski savez Jugoslavije, Savez dobrovoljaca, Jugoslovenska matica, Jugoslovenska straža i druge, mada su članovi ovih organizacija pojedinačno ulazili u organizacije Orjune.

Srpska nacionalna omladina takođe je ostvarila »akcionu«, idejnu i organizacionu saradnju sa dva četnička udruženja, velikosrpski orijentisana — Udruženjem srpskih četnika »Petar Mrkonjić« i Udruženjem srpskih četnika »za kralja i otadžbinu«, koja su joj se »priključila«! (1925) i u njoj činila »vojni odred«. Političku podršku Srnao je dobijala od nekih uglednih članova i poslanika Radikalne stranke, iako ova stranka kao celina nije htela da se kompromituje saradnjom sa najekstremnijim srpskim nacionalistima.

Hrvatska nacionalna omladina i Ustaški pokret nastojali su da ostvare saradnju sa HSS. Radić je, međutim, krajem 1922. javno raskinuo saradnju sa frankovcima, rezonujući politički realno da hrvatski nacionalni pokret treba da ima svoju »glavu« u zemlji, a ne u Beču i Pešti. Sledeće godine vođstvo HRSS se takođe javno ogradilo od delatnosti Hanao, čije su se organizacije često poistovećivale sa organizacijama HRSS. Nešto drukčiju taktiku je primenilo Mačekovo vođstvo HSS prema ustašama, doduše u izmenjenim prilikama, naročito uoči drugog svetskog rata, tolerišući uticaj ustaša u svojim organizacijama. Ustaški pokret je uspostavio saradnju sa VMRO (vrhovisti), a ova organizacija sa Kosovskim komitetom, terorističkom organizacijom albanskih nacionalista-iredentista, koja je takođe uživala punu podršku fašističke Italije.

Sledeća bitna karakteristika »jugofašizma« je udeo omladine u njegovom pokretu. Orjuna je ponikla kao omladinska organizacija u Splitu: njen prvobitni naziv je bio Jugoslovenska napredna nacionalistička omladina (JNNO), i omladina će ostati kao njena najmasovnija društvena kategorija. Srpska nacionalna omladina, Hrvatska nacionalna omladina, već svojim imenima kazuju da se računalo, pre svega, na mlađi naraštaj. Ljotićev Zbor je takođe imao svoju udarnu organizaciju omladine Beli orlovi, posredstvom koje je i ostvarivana teroristička aktivnost. Ustaški pokret vuče korena (1928) iz Hrvatske pravaške republikanske omladine, a njegovu masovnu osnovu u početku su činili klerikalno orijentisani studenti. Ustaše su takođe nalazili svoje ishodište i u Hanao, gde su se u terorističkim akcijama 20-ih godina kalili njegovi najpoznatiji kadrovi. (Jedan od još živih ustaških vođa Andrej Artuković je svojevremeno, kao student, bio vođ Hanao u Gospiću.)

Objašnjenje za učešće omladine u ovim fašističkim organizacijama svakako bi se pre dobilo sociološkim studijama nego istorijskim ispitivanjem. Pa ipak, objašnjenja se mogu naći i u političkoj i ekonomskoj besperspektivnosti mlade generacije onoga

Digitized by Google

doba. Što omladina čini pretežni deo ovih reakcionarnih organizacija uzroke treba tražiti i u činjenici što se ovaj politički nezreli i neformirani ljudski naraštaj može najlakše privući zvučnim nacionalističkim parolama, iskićenim i šarenim uniformama, bučnim paradama i manifestacijama, što on najlakše podleže obećanjima o materijalnoj koristi, političkoj karijeri i slično.

Bio je to svakako manji deo omladine, na što ukazuju podaci da je omladina veoma angažovana i u drugim građanskim, kao i naprednim i komunističkim organizacijama. Karakterističan je, u tom pogledu, primer raspada predratne Jugoslovenske revolucionarne omladine, koja se svojevremeno borila za nacionalno oslobođenje jugoslovenskih naroda pod Austro-ugarskom Monarhijom. Manji deo te organizacije prišao je posle rata Orjuni[2], dok je veći deo pristupio komunističkom pokretu[3], težeći socijalnoj revoluciji.

Bitno je odgovoriti i na pitanje: da li se o jugoslovenskom fašizmu može govoriti kao o autohtonim pokretima, ili samo kao o kopiji strane fašističke ideologije? Uopštena ocena bila bi da su pojedine fašističke organizacije i pokreti nastali na našem tlu kao posledica unutrašnjih okolnosti, društvenih, pre svega političkih, suprotnosti ondašnje jugoslovenske buržoaske države. Za takve organizacije tokom 20 godina može se utvrditi da su bile potpuno nezavisne od bilo kakvog idejnog uticaja spolja i organizaciono delovale potpuno samostalno. Na to ukazuju i podaci o njihovom finansiranju: Orjunu je delimično finansirala i pokrajinska vlada za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu, prema njenom sopstvenom priznanju, iz fondova »za nacionalnu propagandu za Istru« (ranije su Orjunu materijalno pomagali i neki industrijalci jugoslovenskog porekla iz Južne Amerike). Za Srnao i Hanao se može reći da su finansijsku potporu dobijale na osnovi »dobrovoljnih priloga i zaveštanja« bogatih pristalica Radikalne stranke, odnosno Hrvatske zajednice i Hrvatske stranke prava. Iako potpuno nezavisne, ipak ne znači da ove organizacije nisu »kopirale« neke metode italijanskih fašista. Orjunine »akcione čete« podsećaju nas na italijanske »fasci«. Uostalom, njen pokret je i ponikao u Dalmaciji, u neposrednoj blizini italijanske okupirane zone, i njeni pokretači su i ljudi prebegli sa italijanske teritorije (uglavnom iz Istre).

Za fašističke organizacije i pokrete 30-ih godina (Jugoslovenska akcija, Ustaški pokret, Ljotićev Zbor) može se reći da su se više razvijali pod idejnim uticajem italijanskog fašizma i nemačkog nacionalsocijalizma. Utvrđeno je takođe da je Ljotićev Zbor delimično finansirala nacistička Nemačka, a Ustaški pokret

---

[2] Orjuni su prišli raniji pripadnici Jugoslovenske revolucionarne omladine: dr Ljubo Leontić, Mirko Korolija, Niko Bartulović, Paško Fabris, Edo Bukat, Marko Nani, Valentin Zic i drugi.

[3] Komunističkom pokretu prišli su: Đuro Cvijić, Rudolf Hercigonja, August Cesarec, Gustinčić, Klemenčić, Pavle Bastajić, Mustafa Golubić, Ljuština, Galogaža i drugi.

Digitized by Google

— fašistička Italija. Zbog toga su ovi pokreti bili samo oruđe u rukama stranih sila, oni su i svoje krajnje nacionalne interese podređivali interesima tih sila: Pavelić je zamišljao svoju Nezavisnu Državu Hrvatsku u personalnoj uniji sa Italijom (krunisanjem italijanskog kralja za kralja Hrvata), a Ljotić je korporativnu državu video samo u sistemu Hitlerovog »novog poretka Evrope«.

Razlika između fašizma 20-ih i fašizma 30-ih godina je u njegovom rastu i kao ideologije i kao pokreta: u trećoj deceniji posle rata on je još izolovana pojava u granicama jedne države; u četvrtoj deceniji to je već svetska pojava, kao faktor međunarodnih odnosa i podele sfera uticaja, kao agresor koji ne preza ni pred čime.

I u organizacionom ustrojstvu postoje razlike između fašističkih organizacija u Jugoslaviji treće decenije i onih koje su nastajale tokom velike ekonomske krize, u četvrtoj deceniji ovoga veka. Ni Orjuna, ni Srnao, ni Hanao, i pored tendencija ka apsolutnom centralizmu u rukovođenju, i pored vojničke povezanosti i discipline svojih pristalica, nisu imale svog autoritativnog »vođu«, čije bi direktive poštovale sve organizacije, a čija bi reč bila zakon. Kod Orjune je ta pojava još drastičnije izražena, jer njeno »provincijsko« rukovodstvo u Splitu nije uvek predstavljalo centar iz kojega se dirigovalo; naprotiv, svaka je oblast (naročito Slovenija, Vojvodina) imala svoj štab iz kojega se rukovodilo, koji je katkad delovao i autoritativnije nego centralni odbor, ili Direktorijum u Splitu. Kod VMRO imamo čak i pojavu međusobnog obračunavanja na vrhu organizacije čije su žrtve bile i njene najistaknutije vođe — Todor Aleksandrov (ubijen 1924) i Aleksandar Protogerov (ubijen 1928. godine).

Nasuprot ovome, fašizam u Jugoslaviji 30-ih godina imao je svoje autoritativne »vođe«: kod ustaša je to Ante Pavelić, kod zboraša Dimitrije Ljotić. Međutim, i jedan i drugi postizali su apsolutnu odanost svojih pristalica na različite načine. U ustaškom pokretu je primaran vojnički sistem organizovanja po hijerarhijskom principu, čiji vrh piramide predstavlja Glavni ustaški stan i sam poglavnik Pavelić, kojem članstvo izražava privrženost i odanost obavezujući se na to zakletvom. Ljotić je svoj autoritet »vođe« postizao svojim istupanjima, teatralnim ponašanjem. Njegova toliko iskazivana religijska revnost (nošenje ogromnog krsta oko vrata, pozivanje na Bibliju i Hrista u svojim govorima) izazivala je kod drugih političara čuđenje, pa i sklonost da takvo ponašanje proglase psihički nenormalnim[4]. Međutim, bile su to samo njegove skrivene namere da verske rekvizite iskoristi za jačanje sopstvenog autoriteta vođe. Prikazivao se, u stvari, kao »izabranik« božji, koji narodu treba da otvori oči i

[4] Prilikom hapšenja Ljotića 1938, u vreme Stojadinovićevog režima, Uprava grada Beograda bavila se mišlju da ga oglasi kao »žrtvu verskog ludila«, na osnovu nalaza da stalno nosi ikonu.

Digitized by Google

pokaže mu put ka »spasenju«. U velikoj svetskoj kataklizmi, koja se približavala u obliku novog rata, a koja je širila među ljudima strah i beznađe, i verski fanatizam nalazio je svoje plodno tle.

2. Socijalna osnova

Glavna odlika svih fašističkih organizacija u Jugoslaviji je njihova uska socijalna osnova. Svaka od njih, ni u periodima uspona, nije imala više od nekoliko hiljada članova, koji su se, međutim, brzo osipali, prilikom čestih kriza i rascepa. No, i pored toga, vredno je razmotriti pitanje — na koje su se društvene slojeve te organizacije oslanjale. Sama činjenica da su se fašističke organizacije osnivale uglavnom u gradovima ograničava nam ispitivanje na gradski deo stanovništva.

Na prvom mestu treba istaći udeo sloja intelektualaca, koji su idejni tvorci i pokretači organizacija. Za širenje pokreta Orjune od velikog značaja je bila okolnost što su njoj prišli i preuzeli rukovodeću ulogu pojedini književnici i novinari[5], koji su svojom propagandnom pisanom rečju u oko desetak orjunaških listova znatno uticali na pridobijanje za pokret omladine. U širenju pokreta Orjune značajnu ulogu imali su i studenti koji su se školovali u Zagrebu i Ljubljani, naročito oni u sastavu njenih »akcionih četa«[6].

Najvažnije u svemu ovome je to što je i sama Orjuna stvarana na pretpostavci o vodećoj ulozi inteligencije u društvu, što je svoj pokret smatrala intelektualističkim. Prema gledištu koje je istaknuto na prvom kongresu Orjune (1923), težište njenog rada treba da bude na pridobijanju što većeg broja mlađih intelektualaca. Zauzet je stav da bi se *»pobedom nacionalizma kod jake većine inteligencije«*, mogao zameniti »liberalizam starih *generacija«* sa *»energijom i odlučnošću mladosti«*. U orjunaškim listovima otvoreno su zahtevani *»prava vladavina kuražne inteligentne manjine«*, diktatura i dolazak na vlast »superiornih duhova« i »superiorne manjine«.

---

[5] Prvi predsednik Direktorijuma Orjune Mirko Korolija bio je pesnik. Njega su često upoređivali sa Danuncijem, po sličnosti pesnika i nacionaliste, a i zbog sličnih ambicija. Drugi predsednik Direktorijuma, dr Ljubo Leontić, bio je pravnik i poznati publicist. Veliki ugled kao osnivač pokreta uživao je Niko Bartulović, književnik. Jedan od istaknutijih orjunaša u Ljubljani bio je Vladimir Levstik, Književnik, kao i Milosav Jelić, književnik iz Skoplja, i Dinko Anđelinović, književnik iz Zagreba.

[6] Od studenata koji su zauzimali najznačajnije pozicije u Orjuni treba spomenuti Edu Bulata, jednog od osnivača splitske organizacije. (Zanimljivo je da je on kasnije evoluirao od ekstremnog jugoslovenskog nacionaliste do ustaštva: u NDH je bio jedan od važnijih političkih funkcionera.) U Zagrebu se isticao Berislav Anđelinović u okršajima sa hanaovcima, a u Skoplju najjači uticaj među orjunašima je imao student Uroš Bjelić.

Digitized by Google

Istaknutu ulogu intelektualci su imali u Hanao[7], kao i u Ljotićevom Zboru.[8] Ustaški pokret svoj intelektualni vrh nasledio je od Hrvatske stranke prava, kao i svojim uticajem među studentima. Priliv intelektualaca u frankovačke redove usledio je nakon prvog rascepa u HSS (1925) kada se deo hrvatskih intelektualaca (Trumbić, Bud) orijentisao udesno. Radić je već 1927. godine proročki predviđao tragične događaje i za Hrvate i za Srbe, ako hrvatska inteligencija uspe da se u svojoj političkoj akciji posluži »starim tefterima iz arhiva«, u nastojanju da ostvari »hrvatsko državno pravo«.

Najtanji sloj inteligencije imalo je Srnao, čak i ako među intelektualce ubrojimo Svetolika Savića, jednog od njenih vođa i urednika najopskurnijeg beogradskog lista »Balkana«, i Punišu Račića, njenog najistaknutijeg »četovođu«, jednu od najmračnijih političkih ličnosti onoga vremena. U socijalnoj strukturi ove organizacije velikosrpskih nacionalista nalazimo društvene slojeve tipične za fašističke pokrete: na jednoj strani, to je tanak sloj veleposednika, industrijalaca, bankara, poslanika, visokih državnih činovnika, predstavnika mesnih organa vlasti, a na drugoj — »ljudi bez zanimanja«, koji, prema priznanju same Vrhovne uprave Srnao, traže da ih izdržava sama organizacija. I u jednom izveštaju SKOJ-a o specijalnom sastavu Srnao navodi se da nju čine »najniži slojevi, lumpenproletarijat i dobrim delom krupna buržoazija«. Iz ovakvog sastava ove fašističke organizacije razaznaje se odnos plaćenih najamnika i gospodara.

Na drugom mestu bitno je utvrditi udeo radnika u fašističkim organizacijama, ne toliko zbog njihovog broja koliko zbog jedne napadno propagandne i terorističke delatnosti jugofašista u odnosu na radnički pokret. Glavni cilj nacionalista bio je da odvuče radnike sa terena klasne borbe, kako bi, navodno, stvaralačka snaga radničke klase »bila uzidana u temelje nacionalne države«. Najveću aktivnost u tom pogledu ispoljila je Orjuna: organizujući »delavske ćelije« i »nacionalne sindikate«, osobito u Sloveniji i Dalmaciji. Hrvatska nacionalna omladina, sa svoje strane, osnovala je posebnu organizaciju Hrvatske radničke omladine, nastojeći da u nju uključi mlade radnike. Prema partijskim dokumentima i štampi, nacionalisti su regrutovali radnike za svoje organizacije iz sokolskih i raznih sportskih i gimnastičkih udruženja. Podaci iz radničke štampe pokazuju »da se fašistički agenti sve više uvlače u radničke redove i vrbuju radnike da se upisuju u fašističke organizacije«. U podacima o zavrbovanim radnicima u fašističkim organizacijama govori se o kategorijama: »pojedinačni slučajevi«, »nesavesni radnici«, »lumpenproletarijat«, »šegrti«, i sličnima. Nacionalisti i sami priznaju da »nisu uspeli

[7] U Velikom veću Hrvatske nacionalne omladine najistaknutiju ulogu imali su: dr Rudolf Horvat, dr Josip Reberski, dr Milan Dečak, dr Mintos.

[8] Istaknuti prvaci Zbora bili su profesori Velibor Jonić i Danilo Vulović, pravnik dr Danilo Gregorić, novinar Stanislav Krakov i drugi.

Digitized by Google

pokaže mu put ka »spasenju«. U velikoj svetskoj kataklizmi, koja se približavala u obliku novog rata, a koja je širila među ljudima strah i beznađe, i verski fanatizam nalazio je svoje plodno tle.

2. Socijalna osnova

Glavna odlika svih fašističkih organizacija u Jugoslaviji je njihova uska socijalna osnova. Svaka od njih, ni u periodima uspona, nije imala više od nekoliko hiljada članova, koji su se, međutim, brzo osipali, prilikom čestih kriza i rascepa. No, i pored toga, vredno je razmotriti pitanje — na koje su se društvene slojeve te organizacije oslanjale. Sama činjenica da su se fašističke organizacije osnivale uglavnom u gradovima ograničava nam ispitivanje na gradski deo stanovništva.

Na prvom mestu treba istaći udeo sloja intelektualaca, koji su idejni tvorci i pokretači organizacija. Za širenje pokreta Orjune od velikog značaja je bila okolnost što su njoj prišli i preuzeli rukovodeću ulogu pojedini književnici i novinari[5], koji su svojom propagandnom pisanom rečju u oko desetak orjunaških listova znatno uticali na pridobijanje za pokret omladine. U širenju pokreta Orjune značajnu ulogu imali su i studenti koji su se školovali u Zagrebu i Ljubljani, naročito oni u sastavu njenih »akcionih četa«[6].

Najvažnije u svemu ovome je to što je i sama Orjuna stvarana na pretpostavci o vodećoj ulozi inteligencije u društvu, što je svoj pokret smatrala intelektualističkim. Prema gledištu koje je istaknuto na prvom kongresu Orjune (1923), težište njenog rada treba da bude na pridobijanju što većeg broja mlađih intelektualaca. Zauzet je stav da bi se *»pobedom nacionalizma kod jake većine inteligencije«*, mogao zameniti »liberalizam starih *generacija«* sa *»energijom i odlučnošću mladosti«*. U orjunaškim listovima otvoreno su zahtevani *»prava vladavina kuražne inteligentne manjine«*, diktatura i dolazak na vlast »superiornih duhova« i »superiorne manjine«.

---

[5] Prvi predsednik Direktorijuma Orjune Mirko Korolija bio je pesnik. Njega su često upoređivali sa Danuncijem, po sličnosti pesnika i nacionaliste, a i zbog sličnih ambicija. Drugi predsednik Direktorijuma, dr Ljubo Leontić, bio je pravnik i poznati publicist. Veliki ugled kao osnivač pokreta uživao je Niko Bartulović, književnik. Jedan od istaknutijih orjunaša u Ljubljani bio je Vladimir Levstik, Književnik, kao i Milosav Jelić, književnik iz Skoplja, i Dinko Anđelinović, književnik iz Zagreba.

[6] Od studenata koji su zauzimali najznačajnije pozicije u Orjuni treba spomenuti Edu Bulata, jednog od osnivača splitske organizacije. (Zanimljivo je da je on kasnije evoluirao od ekstremnog jugoslovenskog nacionaliste do ustaštva: u NDH je bio jedan od važnijih političkih funkcionera.) U Zagrebu se isticao Berislav Anđelinović u okršajima sa hanaovcima, a u Skoplju najjači uticaj među orjunašima je imao student Uroš Bjelić.

Digitized by Google

Istaknutu ulogu intelektualci su imali u Hanao[7], kao i u Ljotićevom Zboru.[8] Ustaški pokret svoj intelektualni vrh nasledio je od Hrvatske stranke prava, kao i svojim uticajem među studentima. Priliv intelektualaca u frankovačke redove usledio je nakon prvog rascepa u HSS (1925) kada se deo hrvatskih intelektualaca (Trumbić, Bud) orijentisao udesno. Radić je već 1927. godine proročki predviđao tragične događaje i za Hrvate i za Srbe, ako hrvatska inteligencija uspe da se u svojoj političkoj akciji posluži »starim tefterima iz arhiva«, u nastojanju da ostvari »hrvatsko državno pravo«.

Najtanji sloj inteligencije imalo je Srnao, čak i ako među intelektualce ubrojimo Svetolika Savića, jednog od njenih vođa i urednika najopskurnijeg beogradskog lista »Balkana«, i Punišu Račića, njenog najistaknutijeg »četovođu«, jednu od najmračnijih političkih ličnosti onoga vremena. U socijalnoj strukturi ove organizacije velikosrpskih nacionalista nalazimo društvene slojeve tipične za fašističke pokrete: na jednoj strani, to je tanak sloj veleposednika, industrijalaca, bankara, poslanika, visokih državnih činovnika, predstavnika mesnih organa vlasti, a na drugoj — »ljudi bez zanimanja«, koji, prema priznanju same Vrhovne uprave Srnao, traže da ih izdržava sama organizacija. I u jednom izveštaju SKOJ-a o specijalnom sastavu Srnao navodi se da nju čine »najniži slojevi, lumpenproletarijat i dobrim delom krupna buržoazija«. Iz ovakvog sastava ove fašističke organizacije razaznaje se odnos plaćenih najamnika i gospodara.

Na drugom mestu bitno je utvrditi udeo radnika u fašističkim organizacijama, ne toliko zbog njihovog broja koliko zbog jedne napadno propagandne i terorističke delatnosti jugofašista u odnosu na radnički pokret. Glavni cilj nacionalista bio je da odvuče radnike sa terena klasne borbe, kako bi, navodno, stvaralačka snaga radničke klase »bila uzidana u temelje nacionalne države«. Najveću aktivnost u tom pogledu ispoljila je Orjuna: organizujući »delavske ćelije« i »nacionalne sindikate«, osobito u Sloveniji i Dalmaciji. Hrvatska nacionalna omladina, sa svoje strane, osnovala je posebnu organizaciju Hrvatske radničke omladine, nastojeći da u nju uključi mlade radnike. Prema partijskim dokumentima i štampi, nacionalisti su regrutovali radnike za svoje organizacije iz sokolskih i raznih sportskih i gimnastičkih udruženja. Podaci iz radničke štampe pokazuju »da se fašistički agenti sve više uvlače u radničke redove i vrbuju radnike da se upisuju u fašističke organizacije«. U podacima o zavrbovanim radnicima u fašističkim organizacijama govori se o kategorijama: »pojedinačni slučajevi«, »nesavesni radnici«, »lumpenproletarijat«, »šegrti«, i sličnima. Nacionalisti i sami priznaju da »nisu uspeli

[7] U Velikom veću Hrvatske nacionalne omladine najistaknutiju ulogu imali su: dr Rudolf Horvat, dr Josip Reberski, dr Milan Dečak, dr Mintos.

[8] Istaknuti prvaci Zbora bili su profesori Velibor Jonić i Danilo Vulović, pravnik dr Danilo Gregorić, novinar Stanislav Krakov i drugi.

Digitized by Google

organizovati veće grupe radnika: »Radnik odlazi partijama i k onima koji propovedaju privilegisanje radničke klase revolucijama« — kaže se u jednom izveštaju »Orjune zagrebačke oblasti«.

Učešće radnika u fašističkim organizacijama, ma i u manjem broju, objašnjava se slabošću radničkog pokreta u pojedinim periodima, posle više rascepa (1919—1920. otpadanje socijalpatriota i centrista) i posle razbijanja Partije od strane režima (1920—1921. Obznanom i Zakonom o zaštiti države). Pod takvim nepovoljnim okolnostima i propaganda reformista da treba raditi na »konsolidaciji« države, kako bi ona bila sposobna da sprovede socijalne reforme, i propaganda nacionalista da će samo u okviru »snažne nacionalne države« radničke klase uspeti da poboljša svoj ekonomski položaj — nalazili su plodno tle kod dezorijentisanih, demoralisanih i uz to nezaposlenih radnika.[9]

Ostali društveni slojevi u terorističkim organizacijama pripadali su mahom takozvanom srednjem staležu, kao što su zanatlije, trgovci, činovnici, koji su nastojali da održe svoje ekonomske i političke pozicije. Deo članstva činio je takozvani »nacionalni element«, i vrbovan je iz redova: četnika, dobrovoljaca, rezervnih oficira, sokola, invalida i drugih. Tu su zatim i »lumpenproleteri«, koji su u redovima fašista lako postizali lagodni život i za koje je biti orjunaš, srnaovac ili ustaša predstavljalo zanimanje i mogućnost opstanka.

Odnos verskih organizacija prema fašističkom pokretu u Jugoslaviji takođe je bitan za sagledavanje njegovog uporišta u »masama«. U tom pogledu, nacionalističke organizacije 20-ih godina *nisu* poklanjale naročitu pažnju religijskim ustanovama, čak bi se moglo reći da su bile antiklerikalno orijentisane. Stvar je sasvim tome suprotna u pogledu fašističkih organizacija 30-ih godina. I Pavelićev Ustaški pokret i Ljotićev Zbor tražili su oslonac u crkvama i bogomoljama, prvenstveno zbog njihovog pojačanog uticaja na vernike. Tako je Ustaški pokret imao uporišta u nekoliko katoličkih organizacija (Križari, Domagoj), a uživao je podršku i jednog dela visokog katoličkog sveštenstva (u BiH naročito nadbiskupa Šarića). Na drugoj strani, Ljotićev Zbor privukao je deo pravoslavnog sveštenstva, koji je u Ljotićevom pokretu video mogućnot »rušenja bezbožnog boljševizma« i uspostavljanja »nove pravoslavne Rusije«. Od crkvenih velikodostojnika Ljotiću je prišao nadbiskup žički Nikolaj Velimirović, koji je organizovao i pokret »bogomoljaca«, nazvan Hrišćanski narodni pokret.

---

[9] Poznati orjunaški vođa Vladimir Bornemisa, koji je nekada važio i kao istaknuti vođa socijalista i komunista, odlazio je među nezaposlene radnike jednog industrijskog preduzeća u Zagrebu i obećavao im da će dobiti posao samo »ako postanu orjunaši«. U toj svojoj aktivnosti bio je u dosluhu sa upravnikom dotičnog preduzeća.

Digitized by Google

3. Ideologija i metodi istupanja

Svi fašistički pokreti u Jugoslaviji imaju ipak zajedničke odlike, po čemu se i uvršćuju među najreakcionarnije socijalne pokrete. Osnova im je: apsolutizacija ideja nacije i države, zalaganje za korporativno (staleško) uređenje, antikomunizam i antisemitizam, oštro suprotstavljanje »liberalnoj demokratiji«, odnosno političkim strankama i građanskom parlamentarizmu, revolucionarna frazeologija, rasističke teorije. Većina tih organizacija nije prikrivala svoje ambicije da osvoji vlast, boreći se istovremeno i protiv revolucionarnog radničkog pokreta i protiv građanske »liberalne demokratije«. Dok su jugoslovenski nacionalisti u Orjuni isticali u prvi plan »da je *njen konačan cilj da vlada, ili da se vlada po njenim instrukcijama*«, u Jugoslovenskoj akciji da je »*osvajanje ulica, koje su tako uspešno vršili Hitler i Musolini, jedini ispravan metod za nas*«, dotle su hrvatski nacionalisti u Ustaškom pokretu definisali kao osnovni cilj — stvaranje velike hrvatske države »*oružanim ustankom (revolucijom)*«.

Za postizanje tih svojih ciljeva sve ove fašističke organizacije imale su posebne vojne formacije, koje su nosile različite nazive: »akcione čete«, »četnički odredi«, »grupe«, »družbe« itd. Naoružane su bile lakšim oružjem: revolverima, bombama, noževima, bokserima, drvenim palicama itd. i izvodile su terorističke ili diverzantske akcije protiv ljudi i određenih objekata. Zbog suprotnih nacionalnih orijentacija, različiti su bili samo krajnji politički ciljevi.

Orjuna je u ideološkom pogledu bila nosilac takozvanog jugoslovenskog nacionalizma, koji počiva na zabludi o postojanju jedne jugoslovenske nacije. Programom nacionalista predviđeno je, posle »duhovnog« ujedinjenja jugoslovenskih »plemena«, »unifikacije« sa Bugarskom — stvaranje »*Velike Jugoslavije*«, koja bi se prostirala od Varne do Trsta i od Segedina do Soluna. Poslednja faza bilo bi ujedinjenje svih slovenskih država: Jugoslavije, Čehoslovačke, Poljske, Rusije (!), da bi se tako obezbedio primat slovenskoj rasi u svetu. Ujedinjenju slovenskih država prepreka je Mađarska, »koja se kao klin zabila u slovensko meso«. Zadatak je svih slovenskih država da otklone taj klin »likvidacijom mađarske rase« i »brisanjem mađarske države s geografske karte«. Međutim, do postizanja tog krajnjeg cilja zadatak je jugoslovenskih nacionalista bio da se u zemlji bore protiv nacionalnih pokreta i pokreta nacionalnih manjina, kao »nacionalnih separatizama«, i »iredentizama«, da suzbijaju »boljševizam i komunizam«, kao »klasni separatizam«, da se bore protiv svakog pokušaja »da se država krnji ili cepa«. Orjuna je od samog početka najavljivala borbu protiv »trulog i degenerisanog parlamentarizma«, nagoveštavala je »revoluciju jugoslovenskih nacionalista«, kojom će onemogućiti »revoluciju gladnih, golih i bosih« i uvesti »čvrstu i čestitu vanstranačku diktaturu«. Pored žestoke propagande, najčešći vid istupanja orjunaša bila je upotreba njihovih naoružanih »akcionih četa«: oružani okršaji sa komunistima

Digitized by Google

poznati su bili naročito u Sloveniji (Trbovlje 1924) i Dalmaciji, fizički napadi na predstavnike nacionalnih pokreta (u Hrvatskoj), rušenje i demoliranje redakcije listova predstavnika nacionalnih manjina (u Vojvodini). Teror orjunaša bio je naročito pojačan za vreme parlamentarnih i opštinskih izbora, kada su tim pritiskom nastojali da doprinesu pobedi »jugoslovenskih stranaka« (najčešće Demokratskoj stranci) i onemoguće one koje su stajale na čelu nacionalnih pokreta (mahom je bila na udaru HSS).

Ideološka osnova pokreta Srpske nacionalne omladine bio je velikosrpski nacionalizam u najgrubljoj formi; njemu su delimično posečeni izdanci stvaranjem jugoslovenske države, te se javlja kao slaba reakcija na jugoslovenski nacionalistički pokret i nalazi hrane i oduška jedino u hegemonizmu srpske buržoazije. On ne predstavlja jasno idejno izdiferencirani, čvrsto postavljeni i formirani program; to je skup fraza čija je jedina upotrebna vrednost u tome da se njime špekuliše u određenoj političkoj situaciji, da snagom i težinom reči provocira, ucenjuje i da tako služi kao poslednji adut za pravdanje hegemonističke politike. U obrazlaganju glavne tačke toga »programa« — *»prioritet Srba«* u državi, operisalo se već poznatim »argumentima« o velikim žrtvama i zaslugama srpske vojske, o srpskoj tradiciji, srpskom državničkom iskustvu itd. Svoje postojanje i delovanje Srnao vidi upravo u tome što, navodno, takav »prioritet Srba« u novoj državi nije obezbeđen. Njeni pokretači su, stoga, i protiv ustavotvornih elemenata te države: protiv Krfske deklaracije, koja je iznuđena od Srbije, pritešnjene nepovoljnim položajem u ratu, protiv Vidovdanskog ustava, koji, po njima, predstavlja »izneveravanje srpske zavetne misli«, jer tim ustavom, pored ostalog, nije proklamovano državno ime »Srbije«. Stoga se postavljaju zahtevi za revizijom toga ustava, unošenjem odredaba o promeni naziva države, koja mora nositi srpsko ime, za vraćanjem srpske zastave i srpskog grba kao državnih amblema. Svoju borbu protiv jugoslovenstva, odnosno protiv svega onog što nije srpsko, srpski nacionalisti su i javno demonstrirali uklanjanjem i uništavanjem državnih i jugoslovenskih amblema i simbola (sokolskih značaka, državnih kokardi, državnih zastava). Svoju terorističku aktivnost srnaovci su usmeravali najčešće protiv jugoslovenskih nacionalista (orjunaša), naročito u Vojvodini, zatim za vreme parlamentarnih i lokalnih izbora fizičke napade su vršili na političke protivnike Radikalne stranke. Stalna šovinistička haranga, naročito protiv hrvatskog nacionalnog pokreta, kulminirala je u poznatom zločinu u Skupštini (juna 1928), atentatom na najistaknutije prvake HSS. Atentat je izvršio Puniša Račić, jedan od »četovođa« Srnao, a njegov najbliži saučesnik bio je poslanik Dragan Bojović, koji je jedno vreme bio na čelu ove organizacije.

Hrvatska nacionalna omladina, ponikla sa osnovnim ciljem ostvarenje »slobodne, samostalne od svakog neovisne hrvatske države«, doživeće svoju inkarnaciju u Ustaškom pokretu. Svoju terorističku aktivnost najčešće je usmeravala protiv Orjune (njihovi međusobni oružani okršaji u kojima je bilo mrtvih i ranje-

Digitized by Google

nih izbijali su najčešće u Zagrebu i Lici), zatim je na parlamentarnim izborima vršila napade na političke protivnike HSS.

Ideološka i praktična delatnost ustaša prožeta je bila nastojanjem za stvaranjem hrvatske države, kao totalitarne države, čije bi društveno uređenje bilo zasnovano na korporativnom sistemu, sa ustaškim pokretom kao nosiocem celokupnog političkog života. U ovom idejnom konceptu, kao i u rasističkoj teoriji o Hrvatima, kao izabranom narodu, koji nije slovenskog, već gotskog porekla, uočava se i najveći idejni uticaj fašističke Italije, odnosno Nemačke, čijom se materijalnom i političkom podrškom ustaški pokret i održavao. Pavelićeva koncepcija o rešavanju hrvatskog nacionalnog pitanja izvan okvira Jugoslavije, zasnovana i na antisrpstvu (programska odredba ustaša o »iseljenju« iz Hrvatske drugih narodnosti u NDH će biti realizovana teškim genocidom nad srpskim narodom u Hrvatskoj i BiH), našla je svoje uporište u fašističkim silama, čiji je cilj bio razbijanje Jugoslavije i podela interesnih sfera nad njenim razvalinama.

Teroristička aktivnost ustaša iz vojnih logora i uporišta iz inostranstva (Lipari, Bovigno, Brescia — Italija; Janka Pusta — Mađarska, iz Berlina — Nemačka) sprovođena je najčešće ubacivanjem diverzantskih grupa u zemlju, podmetanjem paklenih mašina, atentatima. Najspektakularnije su bile akcije takozvani »lički ustanak« (napad na žandarmerijsku stanicu ispod Velebita), 1932. godine, zatim atentat na kralja Aleksandra u Marselju, 1934. godine. Posle ovih akcija, međutim, i Rim i Berlin su se morali obavezati da će kontrolisati i onemogućavati ustašku aktivnost protiv Jugoslavije. Sporazumom između Stojadinovića i Musolinija (1937) omogućen je delu ustaša povratak u zemlju, gde nastavljaju svoju poluilegalnu i legalnu aktivnost, ostvarujući svoj uticaj u raznim nacionalističkim i klerikalnim udruženjima, a jednim delom i u organizacijama HSS. Ovim aktivnostima, uglavnom, rukovode Pavelićevi najbliži saradnici Budak i Kvaternik, a javljaju se i novi sledbenici, kao što je Stjepan Buć, koji osniva »Hrvatsku nacionalsocijalističku stranku«, tražeći oslonac, pre svega, u fašističkoj Nemačkoj.

Udarna tačka ideologije Ljotićevog Zbora je, na jednoj strani, zamisao o »novoj privredi«, koja treba da se zasniva na staleškom (korporativnom) principu, a na drugoj — oštra kritika »boljševizma«, zatim što ukida privatnu svojinu, »uništava porodicu, a religiju izvrgava podsmehu«. Vezujući svoj krajnji cilj — ostvarenje svog fašističkog programa — za pobedu u ratu fašističkih sila, Zbor je svojom ideologijom i svojom aktivnošću imao prvenstveni zadatak da posluži interesima zemalja Osovine. Ljotićeva glavna misao bila je: Ne izaziva Hitler rat, već Jevreji, koji, u saradnji sa komunistima, žele svetsku katastrofu, da bi revolucijom uništili »hrišćanske« i »nacionalne« države i uspostavili svoju dominaciju svetom. Liniju Kominterne na stvaranju »narodnog fronta« prikazivao je kao »očajničke akcije boljševizma«, a fašizam — kao »nove socijalne i nacionalne snage

Digitized by Google

probuđenih naroda«. Tadašnje međunarodne odnose posmatrao je kroz prizmu borbe između dva bloka: na jednoj strani su država »liberalne demokratije« i Sovjetski Savez, koje treba uništiti, a na drugoj — fašističke sile Osovine, kao osnovni katalizator »novog poretka« u Evropi. Hitler je u očima Ljotića oruđe »proviđenja božjeg«, koji ima zadatak da uništenjem SSSR-a i istrebljenjem Jevreja onemogući njihovu nameravanu »ekspanziju«. Uključivanje Jugoslavije u Hitlerov »novi poredak« Evrope, po Ljotićevoj zamisli, jedini je način da se zemlja spase »od boljševičke revolucije«.

Ljotićev Zbor je imao teškoće i sa svojom legalizacijom u zemlji. Stojadinović, koji je vodio politiku približavanja Nemačkoj, a i sâm primenjivao neke fašističke metode, smatrao je da ono što hoće Ljotić — hoće i on, pa shodno devizi — da je neostvarljivo »jedna zemlja, a dva gospodara«, nije odobrio formalnu organizaciju Zbora. Ljotić, pak, koji je potcenjivao Stojadinovića kao ideologa, nazivajući ga »fašističkim šegrtom«, otpočeo je oštru borbu protiv njega u vreme konkordatske krize (1937), pozivajući građane »na obaranje vladajućeg režima«. Na parlamentarnim izborima (1935. i 1938) Ljotićev pokret nije uspeo da nametne nijednog poslanika. Novembra 1940, pod pritiskom javnosti, posle sukoba zboraša sa naprednim studentima u Beogradu, vlasti su bile prinuđene da raspuste organizacije Zbora, a njihove viđenije prvake pohapse (osim Ljotića, koji se skrivao). Zbor je, međutim, nastavio svoju delatnost i u ilegalnosti: Ljotić je održavao veze sa proosovinskim vojnim krugovima (Milan Nedić), a posredstvom te veze njegov »Bilten« štampan je u jednoj vojnoj štampariji ilegalno, a rasturali su ga čak vojni kuriri.

•

Fašističke organizacije i pokreti, nastali u Jugoslaviji između dva rata, nisu uspeli da steknu snažnije političko uporište. Razlozi tome su mnogostruki. Najpre, sa svojim nacionalnim ideologijama — bilo da se težilo stvaranju velikih nacionalnih država (Velike Srbije, Velike Hrvatske) u ime čistote nacije i rase, čime se vršilo veštačko podvajanje naroda, bilo da se težilo brisanju nacionalnih razlika u ime neke imaginarne jugoslovenske nacije, čime su gušeni nacionalni pokreti — jugofašisti nisu mogli da se izbore za pristalice u masama. Teror, kao osnovni metod njihovog delovanja, upravo ukazuje na nemoć ovih organizacija da obezbede neki uticaj u narodu, kojem, baš zato što je inače bio obespravljen, nisu mogle biti privlačne ideje o gušenju sloboda i diktaturi. S druge strane, usled razbijenosti i protivrečnosti jugoslovenske buržoazije, izostala je dovoljna podrška njenog kapitala ovim pokretima.[10] Uzroke neuspeha jugofašizma treba tražiti sva-

[10] Čak i šestojanuarska diktatura nije imala mnogo razumevanja za jugoslovenski fašizam. Orjuna je zabranjena već 1929. godine, iako

Digitized by Google

kako i u jačanju revolucionarnih snaga i sve većem uticaju KPJ u masama. Već 20-ih godina, vodeći borbu protiv opasnosti od fašizma na idejnom planu, KPJ istovremeno stvara i »proleterske akcione čete« i »radničku odbranu«[11]. Borbu protiv fašizma 30-ih godina KPJ vodi na osnovi šireg »narodnog fronta«.

je s velikim oduševljenjem prihvatila diktaturu monarha. Kralj je odbio i Ljotićev predlog o korporativnom uređenju, okarakterisavši taj predlog rečima »kao u maglu da idem«.

[11] U oružanim okršajima s fašističkim organizacijama jugoslovenski komunisti su sticali borbeno iskustvo, pripremali i organizovali borce za odlučne udare protiv buržoazije. Sukobi s orjunašima u Trbovlju (1924) i u drugim mestima bili su prave oružane bitke između borbenih gardi kapitala i revolucionarne radničke klase.

Digitized by Google

Bogdan Krizman

Geneza i razvoj ustaškog pokreta

I

Ante Pavelić i ustaška organizacija (1929—1941)

1. Ante Pavelić, kao prvak i jedini parlamentarni predstavnik malobrojne *Hrvatske stranke prava,* napustio je Zagreb i emigrirao u drugoj polovici siječnja 1929. godine tek što je kralj Aleksandar manifestom od 6. I 1929. ukinuo Vidovdanski ustav, raspustio parlament, zabranio političke stranke i uveo svoju osobnu diktaturu. Ostaje činjenica da Pavelić pred sâm odlazak u inozemstvo *nije* osnovao »ustaški pokret«, nego je to učinio kasnije u inozemstvu, boraveći u Italiji pod okriljem fašističkog režima, uživajući i njegovu obilnu financijsku pomoć i političku podršku.

Pavelić je već 1927. bio uspostavio povjerljiv kontakt s Duceom fašističke Italije prilikom svog boravka u Rimu. Tom je prigodom izaslaniku fašističke vlade Davanzatiju tumačio program stranke koju zastupa; upozorio Mussolinijeva pouzdanika da se stranka zalaže za nezavisnost Hrvatske; da računa s nepremostivom suprotnošću između Hrvatske i Srbije i — s talijansko-jugoslavenskim sukobom »da dobiju ono što se ne nadaju da bi

Digitized by Google

mogli postići vlastitom snagom i učinkom unutrašnje krize«. Uručio je Talijanu (za Mussolinija) i promemoriju u kojoj se ističe da Hrvati (to jest Pavelić) zahtijevaju obnovu države, nezavisne od Srbije ili Jugoslavije; da smatraju kako se pitanje istočnog Jadrana ne može riješiti drukčije nego samo dogovorom jadranskih naroda (Hrvata, Crnogoraca i Albanaca) s Italijom; da bez ikakve rezerve priznaju Italiji pravo na prevlast na Jadranu i osuđuju svako nastojanje koje bi išlo za tim da oslabi to pravo ili ga dovede u sumnju; da priznaju Italiji pravo da se za potrebe prenaseljene zemlje koristi privrednim bogatstvom Balkana i kako su spremni prilagoditi se sferi talijanskih interesa, i politički i u privrednom i vojnom pogledu. Na temelju tih načela spremni su prihvatiti najskrajnije posljedice, još dalekosežnije od ograničenja iz Rapallskog ugovora (1920) i svih kasnijih konvencija u vezi s njim, koje još nisu ratificirane. Osim utanačenja političkog, gospodarskog i teritorijalnog značenja sadržanih u tim ugovorima, koje Hrvatska u cijelosti i bez rezerve priznaje — stoji u toj Pavelićevoj promemoriji — Hrvatska je odlučila odreći se držanja ratne mornarice na Jadranu, ako Italija želi preuzeti zaštitu hrvatske obale; odstupiti Italiji u tu svrhu Boku Kotorsku s onim visovima koji su strateški važni na teritoriju Dalmacije i Hercegovine, a potrebni za uspostavu mostobrana i dovršenje ratne luke Boke Kotorske, i, osim toga, priznati Italiji pravo na otocima ili kopnu na upotrebu naprava potrebnih za njenu djelotvornu zaštitu i vojnu kontrolu; dati Italiji na gospodarskom polju sve koncesije u vezi s korištenjem prirodnih bogatstava Balkana, koliko na samom zemljištu Hrvatske toliko i preko nje na Balkanu; odreći se izgradnje trgovačke luke za stanovit broj godina koji se ima još utanačiti, da ne bi omela razvitak Rijeke, s tim da će se riječkoj luci garantirati veza s Mađarskom. Hrvati priznaju ta navedena načela i obveze — navodi se izrijekom — ako dođe do osnutka Nezavisne Države Hrvatske. No i prije njenog ostvarenja Hrvati su odlučili da uspostave talijansko-hrvatsku suradnju u pogledu zajedničkog protivnika, da bi se suprotstavili srpskim težnjama na Jadranu, što je to potrebnije jer nema sumnje da će se Srbija, prije ili kasnije, pridružiti interesnoj sferi obnovljene Rusije i djelovati kao njen eksponent na Jadranu. Dođe li do oružanog talijansko-jugoslavenskog sukoba, Hrvati će djelatno provoditi defetizam na štetu jugoslavenske vojske i države, a u pogodnom će trenutku, uz pomoć članova sokolske organizacije, započeti oružanu akciju protiv Srba, i talijanskoj će vojnoj komandi pružati važne obavijesti i podatke.

Zato se, iznimno, možemo složiti s emigrantskim piscem J. Jarebom kad zaključuje da je ta Pavelićeva promemorija »sjeme, iz koga su iznikli kasniji Rimski ugovori. Rimski ugovori iz svibnja 1941. godine (Pavelić—Mussolini) logičan su zaključak ili posljedica Pavelićeve politike, započete u lipnju 1927, dok je još bio u Zagrebu potpredsjednikom Hrvatske stranke prava, narodnim zastupnikom zagrebačke oblasti i zagrebačkim gradskim zastupnikom«.

Digitized by Google

2. Pavelić nije odmah otišao u Italiju, nego je za sjedište svoje akcije izabrao Beč, gdje mu se pridružio i tajnik stranke (HSP), bivši austro-ugarski oficir Gustav Perčec. Otputovali su zajedno u Budimpeštu pa dalje u Sofiju, da bi se tamo povezali s »državnim teroristom« i predvodnikom reakcionarnog dijela *VMRO* Ivanom Vančom Mihajlovim. Pavelić je rasporedio posao »revolucionarne akcije« tako da je Perčec kao stručnjak bio zadužen za terorističku stranu, dok je sâm preuzeo političko-propagandnu stranu posla oslonivši se na grupu legitimista oko bivšeg austro-ugarskog zemaljskog poglavara Bosne i Hercegovine St. Sarkotića. Prva njihova žrtva bio je u Zagrebu novinar T. Schlegel. No austrijskoj je vladi ubrzo dozlogrdila ta njihova aktivnost i donijela je odluku da uskraćuje dozvolu boravka Paveliću, a kasnije i Perčecu. Nato je Pavelić otputovao u Njemačku, da bi se zatim stalno nastanio u Italiji (u Veroni), dok je Perčec smjestio svoj štab u Mađarskoj, iznajmivši mađarskim novcem imanje Janka-pustu kao logor za vježbanje terorista i polazište u akcije. U Milanu se nalazila Hrvatska emigrantska kancelarija, koja će kasnije prerasti u *Glavni ustaški stan (GUS).* Njoj je zadatak bio da prihvaća prve pridošlice u buduću ustašku organizaciju, no kako u zemljama koje su Paveliću od početka pružale političku podršku i materijalnu pomoć (Italija i Mađarska) nije bilo jugoslavenskih radnika (hrvatskog porijekla) u iole većem broju, morali su tražiti pristaše drugdje (u Belgiji, Francuskoj, Njemačkoj, te Južnoj i Sjevernoj Americi). U Belgiji su u tu svrhu 1930. osnovali *Hrvatski savez za uzajamnu pomoć,* kao prikriveni ustaški centar za regrutaciju, a u Južnoj Americi, godinu dana kasnije, društvo *Hrvatski domobran.* Prvi ustaški logor bio je osnovan u Italiji u drugoj polovici 1931. godine u malom planinskom mjestu Bovegno, pokrajina Brescija, i broj njegovih pripadnika nije bio znatan: u početku njih desetak-petnaestak, da bi kasnije porastao na četrdesetak. Zapovjedništvo logora nalazilo se u središtu pokrajine (Brescija), kamo se iz Verone preselio i sâm Pavelić, a tu se nalazila i tiskara *GUS-a* u kojoj se tiskao list *Ustaša.* Tu su nastale 1932. i prve organizacione odredbe *Ustaše — hrvatske revolucionarne organizacije (UHRO);* tu su doneseni prvi vojnički propisi, a u samom se logoru odmah pristupilo vojnoj obuci. Odziv kod naših ekonomskih emigranata u državama Južne Amerike nije bio velik, dok je u Belgiji (Seraingu) već otprije bio pripremljen teren, pa je tamo i bio sve do jeseni 1934. glavni »ustaški regrutni centar« u Evropi, radi naših ekonomskom nezaposlenošću ugroženih i nezbrinutih ljudi. U propagandi je Pavelić zagovarao radikalna sredstva borbe (nož, revolver, bombu i pakleni stroj, kao »idole«!), a 1932. godine »obznanio« je i Ustav *UHRO*-a. Nešto kasnije sastavio je i Načela svoje terorističke organizacije, no u jesen 1932. činilo se Paveliću da bi valjalo nešto započeti i s talijanske strane a ne samo iz Mađarske, iz koje su pitomci G. Perčeca, prelazeći jugoslavensku granicu, vršili razne diverzantske akcije i ubojstva (pored instaliranja na austrijskoj državnoj teritoriji pa-

Digitized by Google

klenih strojeva, da bi zatim eksplodirali na jugoslavenskoj strani). Tako je došlo do ubacivanja desetorice ustaša iz Italije (Zadar), krstarenja po Velebitu i napada na žandarmerijsku stanicu u selu Brušani (Lika), nakon čega se grupa povukla, a prije nje su prešli iz Gospića »na sigurno« u Italiju A. Artuković i M. Došen, da se pridruže Paveliću i organizaciji. Potkraj 1933. pokušali su, opet iz Italije, atentat u Zagrebu na kralja Aleksandra (Petar Oreb), bez uspjeha, ali je zato onaj izveden u Marseilleu 9. X 1934. uz pomoć jednog atentatora iz *VMRO* bio okrunjen uspjehom. Velebitska akcija bila je povod preseljenja logora Bovegno u Borgo Val di Taro (provincija Parma). Tu je ustaška grupa — uslijed pridolaska ekonomskih emigranata ugroženih ili pogođenih krizom i nezaposlenošću, ili pojedinaca iz domovine — sa 140 porasla na nekih 300 pripadnika, no ni tu nisu ostali dulje, nego su već 19. VII 1933. prešli u Vischetto, općina Bardi u provinciji Parma. U Parmu su prešli i civilni funkcioneri Pavelićeve terorističke organizacije, i svih zajedno u grupi bilo je tada oko 400. Veliki dio pridošlica pristizao je iz Belgije, i to preko Kölna, gdje se nalazio prihvatni punkt, koji bi ih upućivao dalje na jug. U Italiji su za njih postojala prihvatilišta u Comu, Udinama, Rijeci i Milanu, dok je u Austriji formiran punkt u Klagenfurtu (Celovecu). Najvažniji centar za informacije i pregrupiranje nalazio se i nadalje u Milanu, a taj je centar, radi veće sigurnosti, bio u svibnju 1934. premješten u Bolognu. Uspjeh i međunarodni odjek atentata u Marseilleu, kao spektakularnog akta međunarodnog terorizma, izmijenili su stubokom sudbinu ustaške organizacije u Italiji i Mađarskoj.

Dakle, Pavelića prihvaća fašistička Italija i pruža mu podršku i materijalnu pomoć za organizaciju, uz zdušnu asistenciju mađarskih vladinih krugova. Na teritoriju Italije i Mađarske niču logori organizacije (Bovegno i Janka-pusta) namijenjeni za vojnu obuku terorista i okupljanje terorističkih grupa i s njihovog državnog teritorija upadaju u Jugoslaviju terorističke grupe ili pojedinci, radi sabotaža, podmetanja paklenih strojeva, atentata, ubacivanja propagandnog materijala, letaka i drugog.

3. Ettore Conti, generalni inspektor talijanske policije, zadužen za vezu i nadzor nad Pavelićem i njegovom terorističkom organizacijom, formalno dopuštenje talijanske vlade da Pavelić u Italiji »osnuje jedno vojnički organizirano jezgro« datira s godinom 1932. Ta odluka fašističkog Rima najvjerojatnije je povezana s drugom jednom paralelnom odlukom: da se unutar ministarstva vanjskih poslova u Rimu osnuje odjel »Hrvatska«, povjeren diplomatskom službeniku imenom Paolo Cortese. S njim je Pavelić ionako od svog dolaska u Italiju neprekidno održavao vezu, što je, uostalom, i bilo službeno »diplomatsko« zaduženje samog Cortesa. Službeno sjedište inspektora Contija nalazilo se u Pisi, i tu svoju dužnost u vezi s Pavelićem i ustašama zadržao je sve do 1941. godine. Svoje izvještaje dostavljao je direktno šefu talijanske policije senatoru Bocchiniju, a istodobno predstojniku odjela »Hrvatska« u ministarstvu vanjskih poslova u Rimu

Digitized by Google

(P. Cortese, zatim Quinto Mazzolini i, na kraju, Luigi Vidau). Nadležnost između talijanske policije i diplomacije bila je u pogledu ustaškog »nucleusa« ovako podijeljena: Conti je bio dužan da održava dodir s Pavelićem, isključivo da bi mu olakšao organiziranje i, kasnije, preseljavanje sabirnog logora. Uz to, financijska pomoć pritjecala je Paveliću posredstvom Contija, no direktivne ovlasti, i to ne samo političke prirode, nalazile su se isključivo u rukama diplomatskih službenika, odnosno ministarstva vanjskih poslova u Rimu. Prema tome, predstojnik odjela »Hrvatska« bio je zadužen da održava i nadalje stalan kontakt s Pavelićem, da prima zahtjeve koje bi mu Pavelić upućivao, u prvom redu one o vojnoj organizaciji »nucleusa« i naoružavanju ustaša.

Zanimljivo je — a i to valja zapamtiti — da tridesetih godina teku strogo povjerljivi pregovori između kralja Aleksandra i Mussolinija. U vrijeme, dakle, dok Pavelić kao ustaški poglavnik — novcem i uz suglasnost fašističkog Rima — razvija svoj »pokret«, podiže svoju organizaciju *(UHRO)* koja radi na — navodno — oslobođenju Hrvatske, osniva sabirni logor u Bovegnu, ubacuje teroriste i atentatore, upućuje predstavke Društvu naroda, širi letke, piše i sastavlja razne publikacije i drugo, Mussolini — posredstvom pouzdanika imenom Guido Malagola Cappi — održava kontakt s Aleksandrom i koristi se »uslugama« Pavelićeve diverzantsko-terorističke organizacije da zaplaši Aleksandra, s tim da mu ustaška organizacija posluži kao sredstvo pritiska na režim u Beogradu, kako bi ovaj bio što popustljiviji u tim pregovaranjima. No pregovori se razbijaju na pitanju Albanije — a o njima, dakako, Pavelić nema pojma! — jer kralj nije nikako pristajao da u tom prostoru prizna Italiji »premoć talijanskih interesa«, pa Duce okreće batinu. Stoga i dolazi do akcije na Velebitu, do pokušaja atentata u Zagrebu i, konačno, do atentata u Marseilleu. I sâm direktor u tadašnjem talijanskom ministarstvu vanjskih poslova R. Guariglia priznaje naknadno da im je »hrvatsko pitanje« (to jest Pavelić) služilo, uz albansko, kao instrument pritiska, kako bi prisilili beogradsku vladu da prihvati svršeni čin.

Prema tome, time je označena uloga Pavelića i njegovih terorista od samog osnivanja organizacije. Ona je od samog početka imala poslužiti kao instrument fašističke diplomacije u pregovorima s režimom u Beogradu, kao prikladno sredstvo pritiska i kao eventualno oruđe ako se ukaže potreba da Italija pristupi ostvarenju ideje dizanja ustanka u Hrvatskoj i razbijanja jugoslavenske države, ideje kojom se, manje-više, neprekidno zanosio B. Mussolini.

4. Pokazalo se nakon Marseillea (1934) da je ta računica bila pogrešna jer se Jugoslavija nije raspala, a Mussolini je zbog svjetskoga javnog mišljenja sve ustaše prebacio na Lipare i tamo ih internirao, dok je Pavelića i Eugena Kvaternika — odbivši zahtjev francuskih vlasti da ih izruči — strpao u torinski zatvor. Uspaničeni Mađari prebacili su u najvećoj konspiraciji preostale

Digitized by Google

ustaše (desetak) iz Mađarske u Italiju, i tu je Vj. Servatzy — po Pavelićevom naređenju — likvidirao Perčeca, budući da je Perčecova ljubavnica (Jelka Pogorelec) odala jugoslavenskoj policiji mnoge ustaške tajne. Došlo je do tužbe Jugoslavije i rasprave o njoj pred Društvom naroda, no tužba je bila upravljena samo protiv Mađarske, a ne i protiv Italije, a zatim i do sudskog procesa protiv trojice ustaških atentatora pred sudom u Aix-en-Provenceu. Kad se bura stišala, Pavelić je bio pušten na slobodu, a knez Pavle, kao inicijator i neimar i vanjsko i unutrašnjepolitičkog kursa jugoslavenske države u razdoblju Namjesništva (1934—1941) trudio se da se prošlost (atentat u Marseilleu) preda zaboravu i da njegov novi predsjednik vlade i ministar vanjskih poslova Milan Stojadinović potraži putove suradnje i zbližena s fašističkom Italijom, nastojeći da Jugoslaviju postepeno oslobodi savezničkih obveza i pretvori u neutralnu državu. Tako otpočinju pregovori s Rimom i u njima se pregovarač (I. Subotić) ustrajno i vjerno pridržavao vladinih uputa u pogledu ustaša (»nastojati na bezuslovnoj potrebi hitnog rešenja pitanja terorista«), pa je talijanska strana na kraju pristala da likvidira ustaški logor i da ustaše raseli i konfinira u pojedinim mjestima Italije, s tim da u Rim dođe jugoslavenski policijski službenik radi nadzora nad izvršenjem dogovorenog. Pošto je G. Ciano u Beogradu 25. III 1937. potpisao sa Stojadinovićem takozvane »Beogradske ugovore«, talijanske su vlasti doista raselile znatan broj ustaša. Pavelić je nakon izlaska iz zatvora, ili »zatvora«, boravio neko vrijeme u sanatoriju, a kasnije se nastanio u Sieni, dok se doglavnik Mile Budak — komandant ustaškog logora na Liparima! — odlučio na povratak u Zagreb, sastavši se i sa samim jugoslavenskim predsjednikom vlade M. Stojadinovićem u Villa d'Este na Lago di Como u sjevernoj Italiji. I Budakov povratak pridonio je osipanju ustaške organizacije u Italiji, ali je izazvao i sve veću sumnju kod kneza Pavla u »čistoću« Stojadinovićevih planova i pravih namjera u budućnosti. Budakov povratak pridonio je ipak — htio to režim ili ne — oživljavanju ustaške struje izvan a ustašoidnih elemenata i simpatizera A. Pavelića unutar *Hrvatske seljačke stranke* pod nominalnim vodstvom Vl. Mačeka. Tako se težište ustaško-frankovačke akcije prenijelo iz inozemstva u domovinu jer vani prilike za ustaše više uopće nisu bile povoljne.

U hrvatskim je masama već nakon krvoprolića u Narodnoj skupštini i smrti Stj. Radića, a osobito u uvjetima apsolutističkog režima nakon 6. I 1929, koji je na unutrašnjepolitičkom planu predstavljao potpun promašaj, što je na kraju uvidio i sâm kralj Aleksandar, jačala opozicija, jačao duh oporbe i otklona ne samo ideje jugoslavenstva, nego čak i zajedničke jugoslavenske države uopće. Režimsko »integralno jugoslavenstvo« pokazivalo se u praksi kao plašt kojim se prikrivaju velikosrpska hegemonija, nacionalna ravnopravnost i ekonomska eksploatacija. Postupci režima izazivali su ne samo porast anticentralističkih snaga uopće, nego nacionalistička i šovinistička reagiranja i separatistička istupa-

Digitized by Google

nja. Ekstremni nacionalistički elementi (»frankovci«) istupali su zajedno s ostalim u takozvanom Hrvatskom seljačkom pokretu — kako se običavalo nazivati *HSS* u to vrijeme — ali im je kasnije sve više smetalo Mačekovo pregovaranje s izaslanicima opozicionih građanskih stranaka iz Srbije, odlaženje u audijencije knezu Pavlu i drugo, pa se počelo pomišljati na obnovu *Hrvatske stranke prava* (Pavelićeve matične stranke prije 1929. godine u kojoj je zauzimao položaj potpredsjednika), no od toga se odustalo. Mile Budak je na početku veljače 1939. pokrenuo tjednik *Hrvatski narod* i oko tog lista s izrazitom germanofilskom i italofilskom orijentacijom i pripomoćne zadruge *Uzdanica*, pod vodstvom Slavka Kvaternika, počeli su se okupljati frankovački elementi i ustaše nezadovoljni mlakom, »nagodbenjačkom« i nedovoljno radikalnom politikom službenog vodstva *HSS*. *Uzdanica*, kao legalna matica »ustaškog pokreta« u domovini, okupljala je članove i imala svoje »izvjestitelje« (pouzdanike) u raznim mjestima u Hrvatskoj i Slavoniji, a manje u Bosni i Hercegovini. »Izvjestitelji« su prikupljali nove članove organizacije i pretplatnike za *Hrvatski narod;* sami nisu na svoju ruku smjeli upisivati pojedince kao nove članove bez dozvole središnjice u Zagrebu koja je preispitivala život i političku prošlost svakog pojedinca, što je bila glavna briga Sl. Kvaternika kao organizatora i predvodnika *Uzdanice*. Do radikalizacije duhova i političkog razilaženja dolazi nakon zaključenja »Sporazuma Cvetković—Maček« (1939), osnivanja Banovine Hrvatske, s bivšim solunskim dobrovoljcem Ivanom Šubašićem na čelu, otpočinjanja rata s Poljskom i sve očiglednije premoći Trećeg Reicha na kontinentu. Od toga nisu ostale pošteđene ni stranačke organizacije *HSS*. Ti kadrovi *Uzdanice* poslužili su osovinskom okupatoru pri »prevratu« poslije 6. IV 1941. O pravom stanju stvari u Italiji, praktičnoj demontaži ustaškoga teroristički-diverzantskog servisa, političkom položaju Pavelića, konfiniranju ustaških kadrova u osipanju i nalogu Rima, kao naredbodavca, da organizacija mora mirovati — malo se u Hrvatskoj tada znalo.

5. Jugoslavija je u to vrijeme — prema međusobnom sporazumu Hitlera i Mussolinija — ulazila u interesnu sferu fašističke Italije, i tako je to ostajalo — barem formalno — sve do raspada, do kapitulacije jugoslavenske vojske i proglašenja ustaške države u sjeni njemačkih oružanih snaga. Diplomacija fašističkog Rima pokazivala je veliku osjetljivost u tom pitanju. Pribojavala se, naime, njemačke snage, pritiska i eventualnog nadiranja prema jugu (»i prussiani a Trieste!«) i bila u neprekidnom strahu za svoje početne pozicije u Podunavlju i na Balkanu, pa je čak i samo »pomirenje« s Jugoslavijom (1937) bilo uvjetovano, uvelike, tim strahom fašističkog Rima od (sve veće) njemačke moći, utjecaja i ekspanzije. Njemački su vrhovi u to vrijeme neprekidno isticali da u tom prostoru imaju samo ekonomske interese, ali su neposredno pred rat u jesen 1939. godine — neočekivano — predložili zatečenom Duceu da sudjeluje u njemu, i to tako da napadne Jugoslaviju, da je raskomada i okupira Hrvat-

Digitized by Google

sku i Dalmaciju, što je Duce otklonio, ali tu mogućnost nije napuštao. Zato je Ciano 22. VIII 1939. unio u svoj Dnevnik da su se Mussolini i on složili u tome da ne žure, nego da ostanu u stavu čekanja i prema Jugoslaviji. Čekati i ako je moguće biti spreman da i mi — zapisuje on — uzmemo naš dio plijena u Hrvatskoj i Dalmaciji. Duce je već formirao armiju pod zapovjedništvom Grazianija, a on (Ciano) započeo je s mobilizacijom hrvatskih prijatelja, u Italiji i na terenu. Zato se Ciano u dva navrata (23. I i 10. V 1940) sastajao s Pavelićem kao predvodnikom tih »hrvatskih prijatelja«, no ulazak Italije u rat na strani Njemačke odgađa planiranu akciju protiv Jugoslavije u povodu koje su »članovi Hrvatskog narodnog odbora za oslobođenje i uspostavu Nezavisne Države Hrvatske« u Zagrebu uputili Cianu (naručeni) apel od 10. VI 1940. u kojem pozivaju talijansku (»prokušanu i nepobjedivu«) vojsku, da bi uzmogli uspostaviti, pod zaštitom Italije, tisućljetnu hrvatsku državu. No sad je Hitler bio taj koji je morao smirivati borbenost Ducea jer u tom času — dok Velika Britanija nije na koljenima — nije želio nikakvih zapletaja na Balkanu. Mussolini je — u dilemi: da li napasti Jugoslaviju ili Grčku — odabrao Grčku i udario na nju (28. X 1940). Talijanski porazi dovode na Balkan Njemačku, što je znatno pogoršalo situaciju i otežalo pozicije Jugoslavije i kneza Pavla. Na jednoj strani, Hitler sve odlučnije zahtijeva da Jugoslavija priđe Osovini i potpiše pristup Trojnom paktu, dok Velika Britanija sve upornije želi da Jugoslavija pomogne Grčku i uđe u rat; zato, na britanski podsticaj, i dolazi u Beogradu do državnog udara 27. III 1941. i obaranja vlade D. Cvetkovića, koja je dva dana ranije bila zaključila i potpisala instrumente o pristupu Trojnom paktu. Hitlerova reakcija bila je odlučna, brza i radikalna: Jugoslaviju treba raskomadati! Pri tom je pomišljao da se Hrvatska orijentira prema Mađarskoj, i tek ga je Duce, u odgovoru na Hitlerovo pismo o odluci da napadne Jugoslaviju, upozorio da pri tom pothvatu treba računati i sa separatističkim tendencijama kod Hrvata, koje predstavlja doktor Pavelić. Zato Rim aktivira Pavelića i njegove (raseljene) ustaše, a u dva razgovora s Mussolinijem (29. III i 11. IV) Pavelić potvrđuje svoje ranije preuzete obveze, što nalazi svoju pravnu formulaciju u tekstu »Rimskih ugovora Pavelić—Mussolini« od 18. V 1941.

6. Započele su vojne pripreme, a u Zagrebu i oko njega aktiviranje ustaške rezerve pod vodstvom bivšeg austro-ugarskog potpukovnika Sl. Kvaternika, dok su talijanske vlasti pokušale ubrzano da prikupe raseljene ustaše diljem Italije na jednom mjestu: u Pistoji. Njemačka se diplomacija trudila da privoli Vl. Mačeka — ne otkrivajući mu zašto mu to predlaže — da osobno ne ulazi u Simovićevu vladu (jer su Nijemci mnogo više polagali na nj nego na Pavelića, ocijenjenog — ne bez razloga — kao izraziti talijanski pioni). Taj prijedlog (misija W. Malettke) Maček nije htio prihvatiti, i tako je Pavelić ostao bez konkurencije. Ministar vanjskih poslova u Simovićevoj vladi M. Ninčić je u Beogradu — posredstvom svog brata Velizara — pokušavao da se

Digitized by Google

nekako poveže s Berlinom, a nastojali su i da Mussolinija zainteresiraju i pridobiju da preuzme ulogu posrednika, ali sve je, dakako, bilo uzalud. Njemačka je 6. IV 1941. prešla u napad, i raspad se državnog i vojnog mehanizma tadašnje jugoslavenske države počeo posvuda sve jače i očiglednije ocrtavati. Tako je došlo i do talijansko-jugoslavenskog sukoba u kojem je Pavelić već 1927. godine gledao šansu za sebe. Slavko Kvaternik je u Pavelićevo ime, uz asistenciju Ribbentropova opunomoćenika (E. Vessenmayer), proglasio osnivanje »Nezavisne Države Hrvatske« u času kad je u Zagreb zagazio njemački okupator. Mussolini je požurio da mu Pavelić posredstvom F. Anfusa potvrdi preuzete obveze (»Karlovačka epizoda«, 14. IV 1941), a Ribbentrop je nato obavijestio svog čovjeka u Zagrebu da u tom prostoru valja dati prednost fašističkoj Italiji. I Njemačka i Italija priznale su 15. IV svoju tvorevinu, ali s jasnim upozorenjem da je priznanje jedno, a pitanje granica drugo. Stoga je došlo do bečkog sastanka Ciano—Ribbentrop, na kojem se pretresalo pitanje diobe plijena. Tu je Hitler — sav zaokupljen pripremama za plan *Barbarossa* (plan napada na Sovjetski Savez) — izjavio 22. IV da je Njemačka nezainteresirana za ustašku Hrvatsku i preporučio direktne pregovore Rima s Pavelićem o budućem razgraničenju. Pavelić je sâm, kao vlastiti ministar vanjskih poslova, vodio te pregovore s Rimom i za njih nosi najveću odgovornost. Pošto su Duce i on u Tržiču (Monfalcone) 7. V parafirali nacrte ugovora, Pavelić je s brojnom deputacijom otputovao u Rim i 18. V ponudio »Zvonimirovu krunu« jednom princu savojske dinastije, potpisavši i sramotne »Rimske ugovore« koji su svakom poštenom čovjeku morali otvoriti oči u spoznaji o kakvom je čovjeku i režimu u Hrvatskoj (»Kraljevini«!) riječ. Pavelić je zatim otišao »na podvorenje« i Hitleru, i Hitler mu je tom prilikom dao »zeleno svjetlo« za krvavi nastavak ubijanja, progona, logora i »jama« vezan uz opstanak ustaške države. Hitlerove riječi tom prilikom glasile su ovako: Uostalom, ako hrvatska država želi biti sasvim solidna, mora se pedeset godina voditi nacionalno netolerantna politika jer iz pretjerano velike tolerancije u tim pitanjima nastaju samo štete (»Im übringen müsse, wenn der kroatische Staat ganz solide sein solle, 50 Jahre lang eine national intolerante Politik getrieben werden, weil aus einer übergrossen Toleranz in diesen Dingen lediglich Schaden entstünde«).

7. Fašistička Italija nije nikada bila sklona jugoslavenskoj državi. Naprotiv, Mussolini je uvijek gledao susjedu na istočnoj obali Jadrana kao branu imperijalističkom presizanju Italije i širenju njenog utjecaja na Podunavlje i Balkan. I pošto mu je ta brana smetala — i to ne samo njemu, nego i liberalnim prethodnicima na kormilu Italije od 1918. do 1922. godine — neprekidno se nosio mišlju da je iznutra slabi, da bodri njene protivnike (domaće i strane), da ometa njenu konsolidaciju, da pomaže sve one snage, struje i grupe koje djeluju centrifugalno, podrivajući i razbijajući. Italija — od svršetka rata 1918. pa dalje — koncipira i ostvaruje takozvani »Plan Badoglio« (1918), bodri

Digitized by Google

D'Annunzija i njegove ofenzivne planove, pomaže crnogorske separatiste, albanske kačake, Vanču Mihajlova i mnoge druge. Zato Mussolini pruža svu moguću pomoć ustaškoj organizaciji — svom terorističko-diverzantskom servisu, dakako, tako dugo dok mu je potreban u diplomatskoj igri oko Jugoslavije! Može se reći da je Ducea — od pojave Ante Pavelića na sceni kao potencijalnog suradnika i pomagača na tom poslu (a Pavelić mu se već potpuno otkrio u promemoriji iz 1927. godine!) — uvijek zaokupljala, poput neke »fiksne ideje«, zamisao dizanja ustanka u Hrvatskoj, talijanske oružane intervencije i razbijanja jugoslavenske države — te »umjetne tvorevine Versaillesa«. Mussolini je to vrlo upečatljivo i iskreno formulirao 1933, rekavši da je interes fašističke Italije u tome da na svom pragu, na granici ima »prašinu država«, a ne jednu moćnu i solidnu državu (što Jugoslavija tada zapravo nije bila niti je mogla biti, no za takvu su je tada uzimali čak i dobro obaviješteni ljudi). Tu »prašinu« predstavljale su — ili su bar u njegovoj općoj koncepciji oko sredine 1941. godine imale predstavljati — ustaška Hrvatska A. Pavelića, »nezavisna« Crna Gora i proširena Albanija, uz teritorijalne dobitke za samu Italiju pri diobi jugoslavenskog plijena. I zato je Mussolini pomagao, financirao, držao i štitio Pavelića i (prvu) hrvatsku ustašku emigraciju — »to čudo svjetske povijesti i uzor hrvatske oslobodilačke borbe«, kako je euforički i potpuno neopravdano naziva njen službeni povjesničar (Mijo Bzik).

Na drugoj strani imamo političara Antu Pavelića koji, uz pomoć fašističke Italije i Horthyjeve Mađarske, predvodi radikalno, ekstremno-nacionalističko krilo hrvatske građanske politike s velikohrvatskim programima, kojem nitko drugi nije dovoljno Hrvat, kojem su puna usta hrvatstva, koji se neprekidno zaklinje u svetinje hrvatskog naroda i najpogrdnijim riječima žigoše nagodbenjaštvo, »Slavosrbe«, popustljivost i izdaju, a vezuje svoju ustašku lađicu uz oklopnjaču talijanskog fašizma, režima ondašnje velesile u Evropi koja jedina u taboru revizionističkih država priželjkuje, računa i zahtijeva u prvom redu jadransku obalu naseljenu u većini Hrvatima; Dalmaciju (kolijevku hrvatske države u ranom srednjem vijeku!), preostale dalmatinske otoke i druge krajeve naseljene Hrvatima. Pri tom se samo potvrđuje određeni kontinuitet politike ekstremnih hrvatskih nacionalista u Hrvatskoj koji poslije 1918. uvijek traže i nalaze strane poslodavce (D'Annunzio, Hrvatski emigrantski revolucionarni komitet u Gracu, Ivan Perčević u Beču, Ivica Frank u Budimpešti i drugi).

Digitized by Google

II

Ustaška »država iz retorte« (1941—1945)

1. Takozvana *Nezavisna Država Hrvatska* (NDH) jedina je satelitska tvorevina fašističke Osovine Rim—Berlin stvorena u toku drugog svjetskog rata. Njeno proglašenje 10. IV 1941. s. strane Slavka Kvaternika, a uz asistenciju izaslanika njemačkog ministra vanjskih poslova E. Veesenmayera, kao neke »babice« novorođene države, u trenutku kad su u Zagreb s istoka ulazile njemačke oklopne jedinice, valja pripisati Hitlerovoj »neopozivoj« odluci da u munjevitom napadu raskomada Jugoslaviju. Samo ratni zaplet Osovine s Jugoslavijom — a njega je Hitler u ratu do tada odlučno izbjegavao! — i s njim u vezi komadanje jugoslavenskoga državnog teritorija (takozvana »debelacija«), mogli su stvoriti preduvjete za formiranje, odnosno proglašenje NDH kao satelita Osovine. Vlastitim snagama u domovini i jednim »prodornim odjelom« ustaških povratnika iz Italije (njih 195 na broju!) to »ustaški pokret«, pod vodstvom poglavnika Ante Pavelića, ne bi nikada mogao postići.

Prema tome, do raspadanja Jugoslavije 1941. godine nije došlo uslijed oružanog ustanka ustaša podržanog i bodrenog od fašističke Italije, kojoj su ustaše jedno vrijeme — kad je Italiji odgovaralo u njenim odnosima s Beogradom — služili kao diverzantsko-teroristički servis i neka vrst grupe za pritisak *(pressure group),* nego jednostavno »Blitzkriegom« njemačkog *Wehrmachta* u okviru »Pothvata 25« protiv Jugoslavije. Pavelićev dolazak iz Italije u Zagreb pod zaštitom »prodornog odjela« i njegovo ustoličenje u Banskim dvorima na Trgu Stjepana Radića (»Tu smo i tu ostajemo!« — Pavelićeve su riječi tom prilikom) povezani su s Hitlerovom načelnom odlukom da taj jugoslavenski (»bivši«!) prostor (na sjever do Drave) i nadalje ulazi u interesnu sferu fašističke Italije.

Tome je dao svoj doprinos i Vl. Maček kao predsjednik *Hrvatske seljačke stranke* s kojim su Nijemci u prvo vrijeme ozbiljno računali: dao je svoju politički zlosretnu i potpuno promašenu izjavu 10. IV 1941. u kojoj poziva sav hrvatski narod da se novoj vlasti (dakle ustašama!) pokorava, a sve pristalice *Hrvatske seljačke stranke* koji su na upravnim položajima, sve kotarske odbornike, općinske načelnike, odbornike itd. da iskreno surađuju s »novom narodnom vladom«. Njom je uvelike pomogao Paveliću i ustaškom režimu da se — uz aktivnu pomoć i podršku Mačekove *Zaštite* — nametne i u prvo vrijeme konsolidira, preuzimajući kompletan upravni aparat Banovine Hrvatske, ali je sâm otišao na svoje imanje kod Zagreba (Kupinec) u političku izolaciju da ondje — »gleda i čeka«. Na drugoj, pak, strani barikade, Juraj Krnjević je u Londonu, kao njegov opunomoćeni predstavnik i potpredsjednik jugoslavenske kraljevske vlade, predao 14. VIII 1941. britanskom državnom sekretaru za vanjske poslove

Digitized by Google

Anthonyju Edenu poruku tog istog Mačeka namijenjenu premijeru Winstonu Churchillu. U njoj Maček ističe da je ostao sa svojim narodom, što smatra svojom prvom dužnošću; Hrvatska je ostala demokratska, kao što je uvijek bila; bila bi velika pogreška izjednačavati Pavelićevu marionetsku vladu s hrvatskim narodom; dalje, želi izraziti svoje osobno divljenje svim slojevima britanskog naroda, njegovom prvom ministru Churchillu, državnom sekretaru Edenu i drugim članovima vlade, kao i svoju odanost britanskoj stvari koja je i stvar hrvatskog naroda; izražava i nadu da će on osobno i hrvatski narod biti od koristi savezničkoj stvari vodeći politiku nesuradnje s nametnutim poretkom i otpora prema njemu. — Tako je Maček mislio da je ubacio u vatru dva željeza!

Njemačka je, sa svoje strane, požurivala međunarodno priznavanje novog stanja u Hrvatskoj, nastojeći da svoju akciju uskladi s Rimom, ali je Duce neprekidno ponavljao da se pitanje priznavanja NDH mora jasno lučiti od pitanja povlačenja njenih granica, i to zato što je imao pred očima obveze koje je »njegov« Pavelić bio prema njemu i fašističkoj Italiji preuzeo prije nego što se zaputio prema Zagrebu. Konačno su se Berlin i Rim sporazumjeli u pogledu redakcije telegrama kojim priznaju *de iure* NDH, ali ostavljaju otvoreno pitanje povlačenja njenih državnih granica. Tako formulirane brzojave Hitlera i Mussolinija pročitao je Pavelić na zagrebačkom radiju 15. IV 1941, pošto se u zoru istog dana krišom vratio u Zagreb. Sastavio je i vladu u kojoj je predsjedništvo vlade i resor ministarstva vanjskih poslova, razumljivo, zadržao za sebe, a ostale resore povjerio sve samim istaknutim ustašama (M. Budaku, Sl. Kvaterniku, A. Artukoviću, M. Puku, M. Žaniću i drugima). Treba reći da je Pavelić od dana dolaska u Zagreb vješto i politikantski uspješno vodio svoju kadrovsku politiku. Dobro je osjećao da mu je od domovinskih ustaških perjanica najopasniji konkurent Mile Budak (po razmjernoj popularnosti kao žrtva atentata jugoslavenske policije, po pismenosti i advokatskoj govorničkoj vještini) i zato favorizira vojskovođu Slavka Kvaternika i laska mu na svakom koraku. Kvaternik mu je dobro dolazio kao preporuka kod Nijemaca kod kojih Pavelić u početku nije dobro stajao, opisan kao izraziti čovjek fašističke Italije. No postepeno je poboljšavao svoju poziciju, osobito kod Hitlera na vrhu, pa mu je tako i pozicija postajala čvršća i otpornija. Budaku je povjerio manje istaknuti resor — prosvjetu, a sinu starog Kvaternika Eugenu Didi, u resoru A. Artukovića kao ministra unutrašnjih poslova — represije i ostvarivanje koljačkog plana (policiju). Nešto kasnije Budaka šalje u Berlin, u »diplomaciju«, gdje je potom kao šef ustaške diplomacije ubrzo pokazao svu svoju nesposobnost i neuravnoteženost — na veliko zadovoljstvo Pavelićeve (vrlo utjecajne) supruge Mare, stare mrziteljice Budaka još iz emigracije u Italiji. Eugen Kvaternik tek u progonstvu spoznaje Pavelićevu igru, i Didina poslijeratna publicistička djelatnost u »Hrvatskoj reviji« najradikalnija je osuda ustaškog poglavnika.

Digitized by Google

2. Ustaški je poglavnik — uz pomoć svog ministra unutrašnjih poslova Artukovića (jugoslavenskog Himmlera) — otpočeo svoju akciju i prije nego što je dobio »zeleno svjetlo« za »nacionalno netolerantnu politiku«. Postepeno i smišljeno pristupio je provođenju svoga unutrašnjeg političkog programa: progonu i uništavanju Srba, Židova i opozicionih Hrvata i svega što je bilo napredno. Poglavnik i pojedini članovi vlade započeli su propagandistički pohod, usmjerivši strijele mržnje u prvom redu na Srbe i Židove. Pri toj raboti najviše su se isticali M. Budak, M. Puk, Mladen Lorković i drugi, a njen zadatak je bio da se hrvatski narod duhovno pripremi za koljački pohod, koji će ustaška vlada ubrzo otpočeti uz pomoć ustaške organizacije i policije, s Didom Kvaternikom na čelu, kao ustaškim R. Heydrichom.

Temelj te »anarhičke i izdajničke despocije« — kako taj isti Dido Kvaternik naziva naknadno Pavelićevu vladavinu, poslije »gorkog svršetka« u (drugoj) emigraciji (1952; Argentina) — predstavljala je »zakonska odredba za obranu naroda i države«, koju je Pavelić potpisao već 17. IV 1941. U njoj stoji: tko bilo na koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda ili bilo na koji način ugrozio opstanak NDH ili državne vlasti, pa makar djelo ostalo samo u pokušaju, čini se krivcem zločinstva veleizdaje; počinitelje, odnosno krivca stići će kazna smrti, a za sudovanje po toj odredbi postavljaju se po potrebi izvanredni sudovi od tri osobe koji će suditi po hitnom postupku. Tako je režim odmah imenovao prvi prijeki sud u Zagrebu, pa zatim u Karlovcu, Gospiću, Varaždinu, Tuzli, Banjaluci, Bjelovaru, Osijeku i drugdje. Ti su sudovi poslovali po hitnom postupku, donoseći osude, dakako — na smrt.

U pismu njemačkog poslanika Siegfrieda Kaschea iz Zagreba od 3. V 1941. spominju se s hvalom i priznanjem, pored ostalih, zakonske mjere režima o državljanstvu, Židovima i zaštiti krvi (njemačkim zakonskim mjerama jako prilagođene — kako ih ocjenjuje sâm Kasche). To su bile ove odredbe: Zakonska odredba o državljanstvu; Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti i Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda (sve od 30. IV 1941).

Već upozorenje u novinama od 16. IV 1941. nagovijestilo je što se priprema domaćim Židovima. Naime, u njemu se navodi kako je opaženo da su neke židovske trgovine u Zagrebu ukrasile svoje izloge ne samo hrvatskim zastavama, nego, čak, i zastavama Njemačkog Reicha, te različitim ustaškim amblemima. Upozoravaju se takve trgovine da smjesta iz izloga uklone sve znakove. koji su tim postupkom »obeščašćeni«. Hrvatske vlasti vode točno računa o takvim postupcima, i svi oni koji budu zatečeni u takvom nečasnom poslu iskusit će najteže kazne.

Trebalo je čekati samo dva tjedna pa da novine, 30. IV, objave Zakonsku odredbu o rasnoj pripadnosti i Zakonsku odredbu o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda. Njima je

Digitized by Google

ustaški režim — ugledajući se u rasističke zakone Trećeg Reicha — samo potvrdio svoju pripadnost »novom poretku«, i to od samog starta.

Odmah od početka ustaški je režim težio stvaranju »čistog hrvatskog životnog prostora«, koji će omogućiti egzistenciju »čiste hrvatske nacije«, za što je životni uvjet — prema izjavama i pisanju ustaških »ideologa« — »istrebljenje« u prvom redu Srba (u ustaškom žargonu »grkoistočnjaka«) i Židova kao »najvećih neprijatelja hrvatskog naroda«. No uzimalo se u obzir i »unutrašnje prečišćavanje«, to jest istrebljenje svih onih Hrvata i Muslimana — a njih je režim iz providnih razloga ubrajao u Hrvate — koji su zbog svog »nehrvatskog ponašanja« označeni kao izdajnici »čiste hrvatske nacije«. Tako se postepeno stvarala jedinstvena praksa krvavog nasilja nad cjelokupnim stanovništvom NDH, za koju je režim od početka htio sebi stvoriti i nekakvu »pravnu« podlogu.

Pojava i sve veće širenje i rasplamsavanje narodnog ustanka protiv okupatora i njihovih domaćih pomagača, a pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije, na jednoj, a sve veće angažiranje oružanih snaga okupatora — na drugoj strani, unosili su nove elemente u situaciju. Ustaški je režim samo nastavljao svoj kurs »nacionalno netolerantne politike«, a Nijemci nisu prezali ni od najsurovijih mjera odmazde nad civilnim stanovništvom. U tome su imali dostojne oponašatelje u »akcijama čišćenja« ustaša što su poduzimale ustaške oružane snage, a režim je pristupio najokrutnijoj mjeri represije: osnivanju sabirnih i koncentracionih logora od kojih posebno mjesto po broju žrtava zauzima koncentracioni logor »Jasenovac« — gubilište stotine i stotine tisuća logoraša.

3. Osovina je pristupila sporazumnoj diobi jugoslavenskog plijena u dogovoru između šefova diplomacije Italije i Njemačke (Beč, 21. i 22. IV 1941) i u toku tog bečkog sastanka očitovala se ponovno — prema izjavi samog Hitlera — *politička* nezainteresiranost Reicha za »Nezavisnu Državu Hrvatsku«. Tako je došlo do zaključenja »Rimskih ugovora« (18. V 1941). U službenoj obavijesti o potpisivanju tih ugovora, što ju je objavila ustaška štampa, stoji da je »uspostavljena Kraljevina Hrvatska« i da je ustaški poglavnik prilikom audijencije kod talijanskog kralja »u ime Hrvatske, na temelju zaključka hrvatskog državnog vijeća i hrvatske državne vlade, ponudio krunu kralja Zvonimira vladarskoj kući Savoja. Nosiocem te krune određen je vojvoda od Spoleta. Poslije toga hrvatski će narod, prema svom tradicionalnom pravu, donijeti potrebnu odluku u vezi sa izborom kralja«. Dojam što su ga ti »Rimski ugovori« izazvali u narodu bio je porazan i bjelodano je pokazao ljudima o kakvom je režimu u Zagrebu zapravo riječ.

Ta »nezavisna« država bila je, naime, od samog početka podijeljena na dvije okupacione zone (njemačku i talijansku), odijeljene demarkacionom linijom, da bi od jeseni 1943. godine *de*

Digitized by Google

facto postala jedinstvena okupaciona zona njemačkih vojnih i policijskih snaga, što se nije moglo prikriti, iako se Pavelić od samog početka postojanja ustaške države svojski trudio da sačuva *privid* nezavisnosti države u savezničkim odnosima s Rimom i Berlinom. Neobaviješten o pravom stavu Hitlera, Pavelić se nadao da će u njemu naći izvjestan oslonac, iako je Führer već prilikom bečkog sastanka Ciano—Ribbentrop decidirano bio izjavio da je Reich u načelu *politički* nezainteresiran u »hrvatskim pitanjima«. Zato je Pavelić opetovano izražavo želju da bude primljen kod vođe Reicha, i do tog je sastanka Hitler—Pavelić došlo 6. VI 1941. u Berghofu (Berchtesgaden). Tom je prilikom Hitler dao »zeleno svjetlo« Paveliću za krvavi teror. Hitleru, naime, — ali ne i njemačkim generalima i diplomatima na jugoslavenskom prostoru, poput Glaisea, Löhra i Neubachera, na primjer — nije smetala ustaška srbožderska politička praksa; on je gotovo hrabrio Pavelićeve progone i klanje Srba i uzimao ih stalno na znanje bez ikakvog prigovora, kao manifestaciju »nacionalno netolerantne politike«, i to iz jednostavnog razloga što je dobro znao da se time unosi razdor među braću i nanosi najteži udarac »jugoslavizmu«, i tako onemogućuje kristalizacija nove baze za zajedničku državu Srba i Hrvata. To je u ratu 1941—1945. bilo novo izdanje stare politike carskog Beča sadržane u paroli *Divide et impera,* ali u novoj, mnogo krvavijoj, nacionalsocijalističkoj verziji. Ostajao je Hitler dosljedno na toj liniji, i u jesen 1942. godine priznao Paveliću kako ne smiju izazvati dojam kao da žele ponovno uspostaviti državne formacije koje su razorili. Nije mu smetao ni ulazak Talijana u Dalmaciju, računajući da to i nije tako loše, jer se na taj način stvara jedna ploha trvenja između Italije i NDH, što može uvijek omogućiti da Njemačka preuzme u slučaju težeg spora ulogu arbitra. Nije u duši uopće želio da se prilike u ustaškoj državi stvarno konsolidiraju — a to uz Pavelića i usmjerenost njegovih ustaša ionako nije bilo ni moguće — jer se Reichu, po Hitlerovom mišljenju, mora uvijek pružiti prilika da intervenira. I iz tog mu razloga nije smetalo divljanje ustaša, pa je tako potpuno razumljiva njegova cinična izjava pred generalom Löhrom, kad mu se Löhr iz vojnih razloga potužio na ustaška zlodjela. Ne vidim — rekao je Hiter — nikakav razlog da odanog mi poglavnika sprečavam. Neka se Hrvati samo izduvaju. To mi pruža garanciju da u Hrvatskoj neće vladati nikakav red, do čega mi je jako stalo. — Slično je izjavio jednom i generalu Glaiseu.

U svakom slučaju, Hitler je kasnije, kad više — zbog kapitulacije Italije 8. IX 1943. godine — nije trebao imati obzira prema svom prvom savezniku, kao državi-zaštitnici NDH, pomišljao na neku užu povezanost Hrvatske s Reichom. Dok je trajao »kondominij« Rima i Berlina nad ustaškom Hrvatskom (sve do kapitulacije Italije 1943. godine), postojalo je i prigušeno rivalstvo između države-zaštitnice i njenog moćnog i sve angažovanijeg saveznika sa sjevera. Zbog sve većeg i bujnijeg razmaha narodnooslobodilačke borbe na jugoslavenskom području Hitler je bio pri-

Digitized by Google

siljen — iako je u jednom trenu pomišljao da se potpuno povuče — da njemačku vojsku pred kraj 1941. godine sve više i više angažira u tom prostoru, koji tako postaje potom sve zanimljiviji i važniji za njemačku Vrhovnu komandu. A to zanimanje i brigu njemačke strane samo je uvećavala mogućnost savezničke invazije iz Italije preko Jadrana. Sve veća prisutnost Nijemaca u ustaškoj Hrvatskoj — zainteresiranih u prvo vrijeme za neometano funkcioniranje i protok na saobraćajnici Brežice—Zagreb—Zemun i dalje na jug prema Bugarskoj i Grčkoj — smeta »zaštitnike« Talijane, pa su pritužbe, sumnjičenja, surevnjivosti i ljubomore na dnevnom redu. Pri tome, postupci i djelovanje talijanskih vojnih komandanata odudaraju na terenu od formalne političke linije države-zaštitnice. Kao da je talijanskim čimbenicima na terenu pred očima bio cilj *potpune* albanizacije, odnosno pripojenja NDH, bez obzira na sjevernog susjeda. Talijanski komandanti *Druge armije* (Ambrosio, Roatta, Robotti) traže oslonac kod ugroženih Srba, pa tako suradnja talijanskih vojnih vlasti sa četnicima Draže Mihailovića postaje sve tješnja i bjelodanija.

Pavelićeva NDH u međuvremenu pristupa »trojnom paktu«; Pavelić samoinicijativno nudi Hitleru vlastite oružane odrede da sudjeluju u obračunu i pri slamanju otpora Sovjetskog Saveza. Pri tom ustaški poslanik u Berlinu dr Branko Benzon na sâm dan njemačkog napada 22. VI 1941. predaje ministru Reicha v. Ribbentropu ovakvu izjavu: »Ekselencijo, spontano mogu Vam izjaviti iz mojeg srca i iz srca hrvatskog naroda da je hrvatski narod, iako malen, spreman da svoju vojsku stavi u pomoć hrabroj njemačkoj braći i drugovima. Poglavnik i hrvatski narod stoje nepokolebljivo i vjerno uz Führera velikog njemačkog naroda, spremni slijediti svako zlo i dobro do konačne pobjede.«

Ustaška država pristupila je zatim paktu protiv Kominterne i, štoviše, objavila rat Velikoj Britaniji i SAD. Tako je bjelodano posvjedočila da pripada »novom poretku« što ga stvaraju »veliki vođe« Italije i Njemačke: B. Mussolini i A. Hitler. Kapitulacijom »države-zaštitnice« oslobodila se, doduše, talijanske hipoteke, ali je zato došla pod potpunu njemačku vojnu dominaciju i okupaciju stavljajući na raspolaganje njemačkim komandama i vlastite oružane snage.

4. Historija bilježi četiri sastanka Hitler—Pavelić.

Na prvom sastanku u Berghofu 6. VI 1941. Hitler je ustaškom poglavniku dao »zeleno svjetlo« za Pavelićev srboždersk koncept i ustaške zločine (genocid) nad Srbima. Hitler je u ratu bio izrazito protusrpski raspoložen i njegova naglašena srbofobija bila je u skladu s osnovnom frankovačkom orijentacijom Pavelića i njegovih ustaša. Kao Austrijanac iz habsburške monarhije, Hitler nije zaboravljao sarajevski atentat Gavrila Principa, prožet i kasnije propagandističkom tezom o odgovornosti Srbije za rat 1941. godine, o Beogradu kao osinjem gnijezdu, o urotnicima »Crne ruke«, ubojicama Franza Ferdinanda i drugom, a tome se pridružio kao kruna svega državni udar Dušana T. Simovića 27. III

Digitized by Google

1941, koji je osjetio kao pljusku i osobno poniženje. Zato je 1944. godine otvoreno priznao predsjedniku srpske vlade Milanu Nediću da su ga Srbi dva puta (1914. i 1941) ujeli za srce!

Hitler je na drugom sastanku u Vinici (Ukrajina) 23. IX 1942. ukazao na želju Reicha da se situacija u NDH nekako smiri. Nije, doduše, zainteresiran tamo politički (jer prvenstvo još uživa formalno njegov talijanski saveznik!), ali to smirenje trenutačno želi u pogledu saobraćaja. Osim tog izrazito saobraćajno-tehničkog interesa (osiguranje magistralne pruge preko Zagreba i Beograda prema Bugarskoj i Grčkoj), Njemačka je, ipak, zainteresirana i za to da se ustaški režim održi na kormilu. Ako bi taj režim ostajao nesiguran — ugrožen i ugrožavan od unutrašnjeg neprijatelja (partizana) — postojala bi, po Hitlerovoj ocjeni, opasnost da se, ipak, jednog dana pojave jugoslavenski programi. Sa svoje strane, Pavelić mu je ukazivao gdje se sve nalaze centri nemira; kritički se izražavao o svojim domobranima čiji borbeni moral i izvježbanost nisu na visini i priznao njemačkoj strani, kao ustaški »vrhovnik«, pravo da i nadalje vodi operacije na području njegove »nezavisne« države, jer sâm ima »improviziranu vojsku«.

U toku svog trećeg susreta s ustaškim poglavnikom 27. IV 1943. u dvorcu Klessheim kod Salzburga Hitler je ponavljao ono što mu je govorio već 1942. godine: o važnosti da osigura liniju snabdijevanja preko teritorije ustaške države. Pavelić pak, sa svoje strane, obavijestio je Führera o unutrašnjoj situaciji u NDH, koja je, po njegovoj ocjeni, ružičasta! Dok je pri prošlom susretu (1942) bio prisiljen da ga još informira kako bilježe mnoge ustaničke pokrete na pojedinim područjima NDH, sada više nije tako. Prošli put morao je čak priznati da njegovi ustaše sami nisu u stanju svladati ustanike, no sad mu može javiti da je *gros* partizana, »Titovih bandi«, u svom otporu slomljen. Postoje još samo pojedinačna žarišta nemira koja moraju suzbijati zajedničkim policijsko-vojnim mjerama. U pogledu izobrazbe novih oružanih snaga NDH, do jeseni stajat će na raspolaganju jedna lovačka i jedna gorska brigada, a ustaški odredi moći će se upotrijebiti zajedno s tim domobranskim snagama, tako da se osobno nada kako će u zimu 1943/1944. moći sâm preuzeti brigu za mir i red u svojoj zemlji. Na taj način će njemačke snage — takva je tada bila prognoza ustaškog poglavnika! — biti slobodne za druge ciljeve.

Osobito je zanimljiv i poučan Hitlerov razgovor s Pavelićem prilikom četvrtog sastanka (18. IX 1944), u znatno pogoršanoj situaciji, kako za Reich tako i za Pavelićevu NDH, u vrijeme kada se na političkom obzorju ocrtava radikalan obrat na Jugoistoku (Rumunjska, Bugarska, Turska, razmah narodnog ustanka u svim dijelovima Jugoslavije i političko-diplomatski uspjesi NOP-a). Ustaška se država za njemački vrh pretvarala iz djeteta koje zadaje brige u *jedinog* saveznika koji mu preostaje!

Führer je po običaju otpočeo razgovor i ukazao Paveliću na težak položaj u kojem se nalazi Njemačka: Turska je okrenula kabanicu i prekinula diplomatske odnose s Reichom, a Bugarska

Digitized by Google

poklekla pred Sovjetskim Savezom. Stoga će Njemačka biti prisiljena da napusti grčke otoke i južni dio kontinentalne Grčke. U svakom slučaju, od presudne je važnosti da održi svoje pozicije u Mađarskoj i tu neće prezati ni od najradikalnijih mjera. Njemačka je riješena — napuštajući Erdelj — da drži teritorij historijske Ugarske i zemlje zapadno od linije Željezna vrata—Vardar. Nato je Pavelić — upitan o situaciji u NDH — izjavio da su prošli kroz dvije krize od kojih je jednu izazvao slom Rumunjske. Hrvatski intelektualci, među njima i članovi vlade NDH (M. Lorković i A. Vokić), izgubili su vjeru u konačnu pobjedu i zastupali gledište da se mora — prije negoli se izgubi rat — nešto poduzeti kako bi se omogućilo da Englezi stignu u Hrvatsku prije Rusa. Pripomenuo je da su oni krugovi u NDH koji su zastupali tu teoriju kompromisa održavali veze sa starom Radićevom strankom *(HSS)*. Predlagali su mu da raspusti odrede ustaša i samo zadrži domobrane, jer, kad jednom Englezi dođu, neće htjeti pregovarati sa »stranačkom vojskom«. To je bila prva kriza, a druga je — po Pavelićevoj ocjeni — nastala u Hrvatskoj zbog otpadanja Bugarske. Druga je bila nešto jača nego prva, jer je neprijatelj razvio opsežnu propagandnu ofenzivu šireći priglupe tvrdnje o navodnom padu Zagreba i hapšenju poglavnika. Ta druga kriza ispoljavala se u povećanom broju diverzija, posebno na saobraćajnicama. Istovremeno je zamijećeno i stanovito pogoršanje raspoloženja u redovima domobrana, osobito kod onih oficira koji su pridošli iz stare jugoslavenske vojske. To pogoršanje raspoloženja dovelo je — po Pavelićevoj ocjeni — do toga da su pojedine domobranske jedinice koje su oficiri zaveli prebjegle na stranu partizana. Kod kuće — povjerio je Pavelić Hitleru — imaju dva neprijatelja. To su partizani i četnici. Odmah je ustvrdio i to da su komunistički partizani sada brojčano mnogo slabiji nego prije, jer se oko 30.000 (!) odazvalo na njegovu amnestiju (od 26. I 1944) i vratilo kućama. Nato ga je Hitler upitao koliki je svega broj partizana, i Pavelić je spremno odgovorio da ih ima 45.000 do 50.000, a na daljnje Hitlerovo propitkivanje ustvrdio i to da je Titov aparat — kako izgleda — opet potpuno izgrađen. Sâm Tito da se samo djelomično zadržava na kontinentu, češće na otocima. Ponovno je Hitler upozorio Pavelića na važnost saobraćajnica: određene pruge poput one Zagreb—Zemun i Brod—Sarajevo—Mostar—Dubrovnik moraju se osigurati pošto-poto. Pavelić je odvratio Hitleru da se stabilizacija unutrašnjeg položaja u Hrvatskoj može unaprijediti na dva načina: da se 1. upućuju veće količine oružja ustašama i 2. da njemačke vlasti obustave svaku, pa i indirektnu pomoć četnicima. Raspoloženje u hrvatskom narodu — usudio se ustvrditi Pavelić — apsolutno je pozitivno. Vjera u konačnu pobjedu nije iščeznula, nego je samo pokolebana u redovima intelektualaca. Narod se uopće ne zanima za intelektualne špekulacije inteligencije, nego postupa u skladu sa svojim zdravim porivom za održanjem i želi da nastavi borbu na strani Reicha. Ni u redovima hrvatskih radnika nema komunista — rekao je Pavelić. Partizanima pristupaju samo intelektualci i

Digitized by Google

»šusterske kalfe« koji su po tradiciji komunisti. Organizirani radnici, na primjer radnici u rudnicima i drugim industrijskim poduzećima, naprotiv, antikomunistički su raspoloženi. Hitler je upitao Pavelića ne bi li bilo moguće da se dočepaju Tita, a Pavelić je odgovorio da bi to bilo teško, no dodao je i to kako je uvjeren da Tito nije stvarni partizanski vođa. Poznaje ga osobno iz Zagreba, u vrijeme kad je prije odlaska u Italiju vodio advokatsku kancelariju, i ocjenjuje Tita kao čovjeka koji nije u stanju da vodi. Njega komunisti samo guraju naprijed jer uživa stanoviti prestiž kao Hrvat iz graničnih predjela Štajerske, što znači iz jednog kraja iz kojega potječu hrvatski renegati! Zato: najbolje sredstvo u borbi protiv Tita jest — zaključio je Pavelić — pojačana organizacija i naoružanje njegovih vjernih ustaša.

Neposredan rezultat tog posljednjeg sastanka Hitler—Pavelić bila je direktiva njemačke Vrhovne komande od 20. IX 1944. u kojoj navodi kao opći orijentir za njemačke oružane snage da ustaše predstavljaju politički temelj NDH i time njenih oružanih snaga; da se svi njemački vojni uredi i komande u Hrvatskoj moraju nedvosmisleno i beskompromisno prilagoditi ustaškom kursu i pomagati ga; da se suradnja sa četnicima — u kojima ustaška vlada gleda opasnost po opstanak države — mora postupno i sustavno smanjivati; da se formiranje ustaških odreda ima unapređivati pomoću naoružanja i izobrazbe; da imaju pomoći formiranje dviju ustaških divizija povezano s eventualnim raspuštanjem domobranskih odreda; da napuštanje dotad zaposjednutih a za rat nevažnih položaja ima uslijediti u sporazumu i dogovoru s vladom u Zagrebu, dok Banjaluku imaju iz političkih razloga dostatno osigurati pomoću hrvatske posade. Međutim, ništa se više nije moglo postići.

5. U Zagrebu je Treći Reich imao dva predstavnika: Siegfrieda Kaschea, kao izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra, i Edmunda Glaise von Horstenaua, kao opunomoćenog generala. Ubrzo je nastao raskorak između Kaschea i Glaisea u ocjenjivanju elemenata političke i vojne situacije u vezi s NDH. Tako je sve do Glaiseovog isforsiranog odlaska iz Zagreba u vezi s aferom Lorković—Vokić (jesen 1944) zapravo vladala nesloga između njih koja se s vremenom sve više zaoštravala. Osim toga, na nižoj razini odražavalo se i u Hrvatskoj osobno suparništvo između Ribbentropa i Himmlera, kao i između Wermachta i predstavnika SS. Himmler je uopće u Hrvatskoj otpočeo provoditi neku svoju politiku.

S. Kasche bio je tipičan izdanak Nacionalsocijalističke stranke, visoki dužnosnik SA (Obergruppenführer), član Reichstaga i — amater u poslovima diplomacije. Od samog početka svoje misije u Zagrebu — za razliku od svoga tadašnjeg savjetnika poslanstva H. v. Troll-Obergfella, koji je prema ustaškom režimu pokazivao mnogo više rezerve — isticao se svojim »navijanjem« u prilog ustaša i Pavelića. Kasche je sve do »gorkog svršetka« tvrdoglavo gajio vjeru u životnu sposobnost ustaške države i državotvornu snagu ustaša. Njega je prilikom odlaska u Zagreb

Digitized by Google

upozorio tadašnji državni sekretar u njemačkom ministarstvu vanjskih poslova E. v. Weizsäcker na važnu okolnost: da će se Hrvati i Talijani, po prirodi stvari, loše podnositi i da će se tada hrvatska strana zasigurno obraćati njemu da ga učini arbitrom u njihovim talijansko-hrvatskim razmiricama i razlikama u mišljenju. Međutim, sve dok traje rat, mora se bezuvjetno štedjeti talijanska osjetljivost. Ako bi se njemačka strana, dakle, dala na to da donosi odluke o odnosima između Talijana i Hrvata, morala bi se svaki put izjasniti u prilog Talijana. Posljedica toga bi bila ozlovoljavanje Hrvata, za koje ne postoji nikakav povod da računaju s njemačkom stranom. Kasche neka stoga ostane po strani i neka pusti da se talijanska *premoć* (das italienische übergewicht) u Hrvatskoj ostvaruje u tolikoj mjeri koliko je to u skladu s njemačkim interesima. No Kasche nije izdržao dugo i stao je zatim neprekidno — sve do faktičnog ispadanja Italije iz saveza 1943. godine — a i, češće pristrano, upozoravati Berlin na postupke Talijana (prekomjerni teritorijalni apetiti u pogledu crnogorske granice; namjera da preuzmu civilnu upravu u demilitariziranom pojasu; brojne glasine da Talijani pomažu širitelje »srpsko-komunističkih nemira« i ustanike (zapravo četnike DM); protunjemačke izjave talijanskih vodećih ljudi u Zagrebu i drugo).

General Glaise von Horstenau bio je — u usporedbi s Kascheom — sasvim druge građe. Već se u stilu i načinu izražavanja u brzojavima i izvještajima uočava razlika između te dvojice. Dok je Kascheova rečenica kratka, odrješita i lapidarna, lišena literarnog stila i ljepote, Glaiseova je literarno uspjela, često slikovita, elegantna i sugestivna, odajući načitanog i duhovitog pisca. Kao bivši austro-ugarski oficir imao je vojno školsko obrazovanje; bio je intelektualno znatiželjan i načitan; poslije rata 1914—1918. bio je dugo godina direktor Ratnog arhiva u Beču; uvijek se zanimao za politička pitanja i bio je u Austriji i ministar vojni; u historijskoj literaturi poznat je po svojoj pozamašnoj knjizi (zanimljivoj, ali i pristranoj) o raspadu Austro-Ugarske; kao austro-ugarski oficir dobro je poznavao ekipu bivših austro-ugarskih oficira koja je u početku zauzela ključne pozicije u hrvatskom domobranstvu, sa Slavkom Kvaternikom na čelu (Begić, Štancer, Laxa, Marić, Prpić i drugi), pa je Hitler jednom za Glaisea rekao da je »na ti« s pola Hrvatske; kao velikonijemac austrijskog porijekla (rođen u istom mjestu u kojem i Hitler: Braunau am Inn!) bio je dobro upoznat s prilikama na Jugoistoku, posebno s onima kod Hrvata, a austrijsko porijeklo i političko držanje prije *Anschlussa* Austrije (1938) stvaralo mu je povoljniju situaciju kod Hitlera, koji ga je osobno izabrao za novu dužnost u Zagrebu. Glaise je češće u svojim izvještajima kritizirao talijansku politiku u NDH, ali je s vremenom postajao najoštriji kritičar ustaškog režima i Pavelića osobno. Žigosao je zlodjela ustaša, njihove barbarske metode, pravnu nesigurnost i nesposobnost uprave; u svojim izvještajima ukazivao je na potrebu da se stvari mijenjaju, označavajući da je ustaški kurs nalik na istrošeni glasovir s kojim se više ništa ne može učiniti.

Digitized by Google

Glaise je već početkom kolovoza 1941. dao ovakvu ocjenu stanja u Pavelićevoj NDH: svaki Hrvat koji nije ustaša odbacuje ih najodlučnije; Srbi, odnosno »pravoslavci«, načelno su izvan zakona, ali su i Hrvati u najvećoj pravnoj nesigurnosti i u svim slojevima izloženi osobnoj želji ustaša za osvetom; državni tajnik Eugen Kvaternik, sin vojskovođe Slavka, najomrznutiji je čovjek u zemlji, bez obzira na položaj i nacionalnost stanovništva. — Nešto kasnije (13. IX 1941) ovako je ocrtao stanje: postoje teške sumnje u životnu sposobnost i životni elan ustaške države, i stoga je kod stanovništva samo ravnodušnost prema njoj u porastu; kod sve neumanjene naklonosti, razočaranje zbog držanja Njemačke, od koje se sve očekivalo, a sad se ono osjeća vanjskopolitički i unutrašnjepolitički napušteno. Iznad toga, čak je rezignacija u porastu pred mogućnošću potpune vladavine neprekidno jednako omrznutih i slabo cijenjenih Talijana. I ne na posljednjem mjestu, sjećanje na razmjerno mirno doba što ga je ovo stanovništvo imalo u Jugoslaviji i s tim u vezi oživljavanje staroga jugoslavenskog zajedništva. Takvi osjećaji izraženi su — po Glaiseu — i na frontovima građanskog rata koji potresa zemlju. Vojnici ga osjećaju kao bratoubilački rat; oficiri sumnjaju u smisao i uspjeh njihova zadatka i u ispravnost puta njihovih naredbodavaca. Posljedica je opadanje otporne i akcione sposobnosti ustaško-domobranskih oružanih snaga. K tome dolaze privredne teškoće koje, ne na kraju, moraju nastati i iz toga što su dvije trećine zemlje gotovo potpuno isključene iz ionako oskudne proizvodne djelatnosti i stoga mogu samo oskudno davati na polju državnih financija. — Već sredinom listopada 1942. javio je general iz Zagreba svojim pretpostavljenima da vijesti službenih organa NDH iz Rima u velikoj mjeri kulminiraju u ocjeni kako se u Rimu ozbiljno nose mišlju da se Italija pomoću prelaska u neutralnost izvuče iz rata, u jednom rješenju o kojem govore čak i fašistički krugovi. Dalje je Glaise jednom (24. IV 1943) označio kao karakteristiku ustaške države postojanje triju grupa u njoj: 1. grupe ustaških pukovnika koji kao povratnici iza kulisa vrše najsnažniji utjecaj na Pavelića (to su bili »rasovi«, koji su doista, pored supruge Mare, vršili najveći utjecaj kao »potajne sile« — M. Kovačić); 2. grupe »starih« političara; riječ je o u međuvremenu otpuštenim »ministrima prvog časa«, koji se dijelom osjećaju obavezni Italiji; 3. grupe »mladih« političara (M. Lorković, Vl. Košak i drugi) koji simpatiziraju Njemačku i koju obje prve grupe (pod 1 i 2) žestoko pobijaju. A nekoliko dana ranije ustvrdio je u svom izvještaju od 20. IV da Pavelić i njegov štab žive samo od milosti Njemačke, a da mržnja i otklon sežu sve do neposredne blizine poglavnika. — Stoga je Glaise stao sve upornije predlagati zaokret: reformu režima na političkoj bazi, što je u stvari značilo potpuno »iskrcavanje« ustaša, a to je, uostalom, i general-pukovnik Löhr već odavna, sa svoje strane, požurivao. Pri tom je Glaise računao s dovođenjem predstavnika *Hrvatske seljačke stranke* (»mačekovaca«), no od toga iz više razloga nije moglo biti ništa sve do završetka njegove misije u

Digitized by Google

Zagrebu. Dakako, Glaise je takvim ocjenama i prijedlozima bio trn u oku ustaškom poglavniku, i Pavelić je jedva dočekao priliku da ga se riješi, što je na kraju i uspio.

Predstavnici fašističke Italije, kao »države-zaštitnice«, u Zagrebu bili su: Raffaele Casertano, kao diplomatski predstavnik, general Oxilia, kao vojni, a E. Coselschi, kao stranački predstavnik. Na mjesto Casertana došao je pred kapitulaciju 1943. godine Luigi Petrucci; na mjesto generala Oxilije general Gian Carlo Re, a Coselschi je nestao iz Zagreba. Casertano je bio fašistički orijentiran, ali nije bio lišen inteligencije i gotovo je neprekidno upućivao kritike na račun neizvršavanja preuzetih ugovornih obaveza od strane »Kraljevine Hrvatske«, usmjeravajući svoje strijele u prvom redu na ministra vanjskih poslova Mladena Lorkovića, koji, kao »ovejani« germanofil, nije uopće bio Casertanu po volji. Lorkovićev odstup i napuštanje resora vanjskih poslova Casertano je mogao zabilježiti kao svoj najveći diplomatski uspjeh u Zagrebu. Njegov nasljednik Petrucci nije mogao doći do izražaja jer je ubrzo nakon njegova dolaska u Zagreb nastupio preokret, padom Mussolinija i kapitulacijom Italije, pa su diplomatski odnosi s Italijom postali specifični i, čini se, jednostrani s diplomatskim predstavništvom NDH u Veneciji. Po vojnoj liniji, talijanski vojni predstavnici u Zagrebu (Oxilia, Re) bili su više prenositelji poruka i odluka viših komandi (komandanata *Druge armije*) nego samostalni promatrači i predlagači.

6. Hitler je otpočeo svoj obračun sa Sovjetskim Savezom 22. VI 1941. i mjesec dana kasnije (21. VII) primio je u svom Glavnom stanu ustaškog vojskovođu Slavka Kvaternika. Tu je rezultat pohoda na Istoku prognozirao ovako: »Sovjetske su armije zapravo uništene i on (Hitler) ne vjeruje da će u roku od šest tjedana (!) još negdje postojati značajniji otpor!« Prebacivši se ovako žestoko u svojoj ocjeni položaja na ratištu, upitao je Kvaternika na kakve je to teškoće ustaška država nedavno naišla na unutrašnjem planu. Kvaternik nije zanijekao vijesti o komunističkim nemirima u domovini, ali je izrazio uvjerenost da je hrvatska ustaška vlada uspjela da te pokušaje brzo i svlada jer »vlada ima dovoljno tvrdu šaku«. No u Berlin su iz vojnih i diplomatskih izvora stale stizati sve učestalije vijesti o ustanku (kod Mostara, sjeveroistočno od Sarajeva, na Kordunu, kod Knina i Gračaca, na prostoru južno od Slavonskog Broda do sjeverno od Doboja, kod Drvara, zapadno od Jajca, na više mjesta u Srbiji i drugdje). Stoga je Hitler već 16. IX 1941. bio prisiljen da izda naređenje kojim zadužuje tadašnjega vojnog zapovjednika Jugoistoka general-feldmaršala Wilhelma Lista da razbije ustanički pokret u jugoistočnom prostoru i da se pod Listovom komandom nađu sve snage kopnene vojske koje su u ustaničkom području bile pod komandom komandujućeg generala XVIII *armijskog korpusa* generala Franza Boehmea. Nešto kasnije, raspravljalo se na njemačkoj strani čak o mogućnosti da se njemačke snage povuku iz Srbije i Hrvatske i da ih ondje zamijene bugarske i mađarske snage. S njemačke strane je čak predloženo da cijelu NDH vojno

Digitized by Google

zaposjednu talijanske snage, a List je iznio prijedlog da njemačka divizija i nekoliko *Landesschützen*-bataljuna tu ostanu, ali i njemački opunomoćeni general u Zagrebu (Glaise), s tim da željezničku prugu Zagreb—Zemun (Beograd) osiguravaju Talijani! Međutim, Hitler je na svoju ruku presjekao to pitanje i odlučio u drugoj polovici prosinca 1941. da bugarska vojska smjesta zauzme jugoistočni dio Srbije; na drugoj strani, ne želi pozvati talijansku vojsku da proširi svoj zaposjednuti teritorij (preko demarkacione linije u toj, na papiru »nezavisnoj«, državi!), nego će u Hrvatskoj zasad upotrijebiti jače njemačke odrede da bi otprilike za mjesec dana potpuno uništili preostala žarišta nemira. Pri toj akciji slamanja otpora ustanika mogu njemački odredi — bude li potrebno — upotrijebiti privremeno i manje talijanske odrede iz susjedstva; Mađarska i Banat isključuju se u cijelosti iz akcije. Prema tome, Hitler je i nadalje ustrajao na formalnoj odluci da fašistička Italija uživa politički *primat* nad »Kraljevinom Hrvatskom« i da je Reich za nju i nadalje *politički* nezainteresiran, ali je razmah NOB-a sve više i više prisiljavao Treći Reich da bude zainteresiran i vojnoprivredno i vojnostrategijski za jugoslavenski prostor u cijelosti, a prema tome i za stanje u NDH. To je, dakako, povlačilo za sobom — i protiv Hitlerove volje — sve veće i veće vojno i političko njemačko angažiranje u njoj.

Ribbentropov pouzdanik dr Veesenmayer (»otac NDH«) brzojavno je izvijestio iz Zagreba svog šefa 24. IV 1942. da je u Srbiji (poslije likvidacije Užičke republike) mirno; da je Milan Nedić učvrstio svoje pozicije i da se može računati s daljnjom konsolidacijom, a da će moguće reakcije iz Crne Gore i Bosne moći svladati bez većih teškoća. U Hrvatskoj je, međutim, zakazala talijanska suradnja — kako je Veesenmayer i predviđao. Nakon ponovnog odgađanja otpočinjanja prve akcije, mora se čak računati s potpuno defenzivnim držanjem talijanskih odreda. Pogoršan je iznova položaj u području što ga drže pod okupacijom talijanske snage, posebno u Sloveniji, gdje se proširuju nemiri u pravcu Gorica—Trst. Sâm je general Roatta priznao da je položaj pogoršan i u Crnoj Gori. Usprkos tome, ispoljena je težnja da se veći dijelovi talijanskih snaga premjeste u Sarajevo, iako je ta mjera potpuno suvišna zbog položaja što su ga stvorili Hrvati i Nijemci. Poglavnik mu je dan ranije (23. IV) priznao da očekuje teške mjesece i da su dosad sve njegove pokušaje da govori s Duceom uspješno sabotirali niži talijanski organi. Daljnji teritorijalni gubici su za (ustaški) režim nepodnošljivi — rekao mu je dalje Pavelić. Ima podatke da Talijani žele, osim Sarajeva, staviti pod svoju vlast i Banjaluku, a to isto je Veesenmayeru rekao i M. Lorković. Sve pokušaje s ustaške strane da konsolidiraju položaj onemogućuje Italija. U pogledu daljnjeg suzbijanja ustanka Veesenmayer i nadalje zastupa mišljenje da su velike akcije — kako su se početkom ožujka bili dogovorili u Sušaku — nedovoljno prikladne i da moraju ostati bez vrijednih rezultata zbog nedostatnog učešća Talijana i taktike izbjegavanja takve aktivnosti protivničke strane.

Digitized by Google

U ustaškom su vrhu već duže vremena razmatrali mogućnost i eventualnu političku potrebu sazivanja Sabora, što je, čini se, posebno zagovarao vojskovođa Kvaternik još dok je njegova zvijezda u prvo vrijeme bila u punom sjaju. O toj Pavelićevoj namjeri da sazove Sabor general Glaise izvijestio je 26. I 1942. Vrhovnu komandu s napomenom da bi taj Sabor politički predstavljao narod uzet u cijelosti a da mu je uloga samo savjetodavna (kao što je i red u autoritativnim režimima!). Poglavnikovi planovi pokazuju — zaključuje na kraju Glaise — da svoju mladu, preteškim hipotekama opterećenu državu prevede iz stadija, dijelom vrlo krvave i okrutne, revolucije u mirnije vode.

Pavelić je doista sazvao Sabor na zasjedanje 23. II 1942. i pred njim su pojedini članovi ustaške vlade držali svoje ekspozeje. Glaise je zapazio prilikom izlaganja ministra Lorkovića da je posebno isticao Italiju i nju spominjao ispred Njemačke. Za Pavelića je tih dana bila malo iznenađenje pismena predstavka koju je grupa saborskih zastupnika (»mačekovaca«) uputila vladi. U njoj su »mačekovci« konstatirali da je »prije više mjeseci zatvoren i odveden iz svoga doma u Kupincu u nepoznatom pravcu predsjednik *Hrvatske seljačke stranke* gosp. dr Vlatko Maček«, pa potpisnici podneska ističu da to hapšenje »nije uslijedilo u skladu sa postojećim zakonskim propisima«, jer protiv dra Mačeka »nije zametnut odgovarajući zakonski postupak«. Potpisnici ukazuju dalje na Mačekove zasluge u »borbi za hrvatsku samostalnost i slobodu«, pa postavljaju pitanje: gdje se Maček sada nalazi i namjerava li ga vlada NDH pustiti na slobodu? Potpisnici su zatražili da im vlada dâ pravodobni odgovor na plenarnoj sjednici. Odgovorio im je sâm Pavelić u svojstvu predsjednika vlade na zaključnoj sjednici 28. II, i tom prilikom izjavio kako je Maček upućen na »prisilni boravak« da ne bi dolazio u dodir s ljudima koji održavaju vezu s inozemstvom, to jest s predstavnicima Seljačke stranke u jugoslavenskoj emigrantskoj vladi, dodajući da ta mjera zapravo štiti samog Mačeka. Iskoristio je priliku da osudi vodstvo *HSS*, koje je, po njemu, u danima sloma »zatajilo«, ali je pri tom sasvim zaboravio na Mačekovu izjavu koju je neposredno prije proglašenja NDH, 10. IV poslijepodne, bio dao Slavku Kvaterniku, a on ju je odmah na radiju iskoristio u prilog proglašenju ustaške NDH!

Međutim, Pavelićeva igra demokracije nije bila dugog vijeka: saborski odbori još su neko vrijeme životarili, a Sabor je zaključio svoje zasjedanje 28. XII 1942, održavši u međuvremenu jednu sjednicu povodom obljetnice proglašenja NDH (10. IV 1942).

U okviru terorističkih mjera režim je pristupao i razgranatoj akciji katoličenja pravoslavnog stanovništva NDH (čemu se katolički episkopat, s nadbiskupom A. Stepincem na čelu, uopće nije protivio), a Pavelić je još u vrijeme zasjedanja Sabora objavio u svom govoru 28. II 1942. namjeru da se osnuje *Hrvatska pravoslavna crkva* (HPC), da bi početkom travnja iste godine potpisao i Zakonsku odredbu o njenom osnivanju. U tom je pitanju stav

Digitized by Google

Reicha u načelu bio pozitivan, pa je Kasche i dobio direktivu u kojoj stoji kako nema nikakvih razloga da ne ohrabruje ustašku vladu pri njenoj namjeri da odvoji pravoslavnu crkvu od srpskog patrijarha, no da njemački interes da tu crkvu privedu Rimu ne postoji.

Kad je Pavelić osjetio da mu je pozicija i kod Nijemaca dovoljno snažna, pristupio je akciji da se riješi oba Kvaternika (oca i sina), kako bi i na taj način u vlastitim redovima osigurao položaj samodršca. Pripremajući za to teren u Berlinu, povjerio je Kascheu 11. IX 1942. da je toliko nezadovoljan razvitkom oružanih snaga pod upravom vojskovođe da se mora računati s promjenom i Kvaternikovim smjenjivanjem. I prema njegovom sinu Eugenu postoje kod Pavelića najveće rezerve, zbog policijskih ispada (taj termin je Kascheov!) koji se neprestano ponavljaju. Općenito, zadržavanje oba Kvaternika bilo bi — po Paveliću — teško opterećenje za državu i akcije smirivanja. I njemačke oružane snage — po poslanikovoj ocjeni — također su nezadovoljne suradnjom s Kvaternikom; vojskovođa je u posljednje vrijeme djelovao sve nervoznije i u svojim postupcima prevrtljivo. I Glaise je komentirao kadrovske promjene vezane za silazak s vlasti »dinastije Kvaternika« ovako: poglavnik je vojskovođi preporučio da ode — na odmor u Slovačku, a vodstvo poslova u resoru preuzima sâm Pavelić, dok je za mladog Kvaternika izjavio da želi u Italiji — »nastaviti studije«, predbacujući istovremeno njegovom vrlom ocu i to da svoju službu ne može obavljati besprijekorno zbog sklonosti alkoholu! Tako su oba Kvaternika izjavio da želi u Italiji — »nastaviti studije«, predbacujući ikakvih teškoća protjerana »u pustinju«.

Poslije neuspjeha operacija pod šifrom *Weiss* i *Schwarz*, koje udaraju svoj pečat zbivanju na ratištu u prvoj polovici 1943. godine, u Rimu — zbog snažnoga savezničkog pritiska — dolazi do događaja koji su uzdrmali same temelje osovinske koalicije. Poslije sjednice Velikoga fašističkog vijeća, 24. VII, u toku koje Duce pri glasanju ostaje u manjini, Mussolini je sutradan u audijenciji kod kralja zamoljen da preda ostavku kako bi odmah zatim bio uhapšen. Tako Duce postaje (privremeni) zatočenik »kralja i cara«, dok novu talijansku vladu formira maršal Pietro Badoglio. Ubrzo zatim dolazi do kapitulacije Italije, 8. IX 1943. To je za ustašku NDH bio kraj njene »države-zaštitnice« s one strane Jadrana.

7. Kapitulacija Italije unijela je nove elemente u situaciju oko NDH i u njoj samoj. Računajući sa skorim ispadanjem Italije iz savezničkog kola, Hitler je povjerio novo zaduženje štabu *Druge oklopne armije* i njenom zapovjedniku generalu Lotharu Rendulicu, kao budućem glavnokomandujućem na zapadnom Balkanu. Prilikom susreta u *Führerovom Glavnom stanu*, 6. VIII 1943, Hitler je upozorio generala da je partizanski pokret u porastu pa ga moraju odsad energičnije suzbijati jer je on, pri eventualnom savezničkom pokušaju iskrcavanja u Dalmaciji ili Albaniji, velika opasnost. Predvidivo ispadanje Italije stvorit će

Digitized by Google

na Balkanu novu situaciju, stoga što bi vrlo brojne talijanske snage stacionirane u obalnom području mogle preko noći postati neprijateljske i lako formirati mostobran za iskrcavanje saveznika. Zbog toga, pri ispadanju Italije, situacija zahtijeva brzo iskopčavanje tih snaga. Od životne je važnosti da Njemačka drži i brani Balkan, jer bi njegov gubitak značio smrtno ugrožavanje srca Reicha i opasnost po južno krilo istočnog fronta. Na kraju svog izlaganja Hitler je Rendulicev zadatak sažeo ovako: »Iskoristite vojni potencijal Hrvatske; razbijte Tita; iskopčajte u slučaju potrebe Talijane u obalnom području, po mogućnosti zarobljavanjem; zaposjednite zatim Dalmaciju, Crnu Goru i Albaniju, i branite obalu.«

Stoga je Vrhovna komanda sutradan izdala specijalno naređenje, u kojem stoji da će Führer prenijeti komandu u cjelokupnoj operacionoj zoni Jugoistoka (u nju je, dakako, ulazila i NDH!) na komandanta *Grupe armija »F«*, Freiherra v. Weichsa (Beograd). Preuzimanjem komande ograničava se djelokrug *Grupe armija »E«* na Grčku, uključujući i otoke, s tim da otpada dotadašnji naziv »komandant Jugoistoka«. *Grupa armija »E«* (Löhr u Solunu) bit će potčinjena *Grupi armija »F«*. Izvršnu vlast u cjelokupnoj operacionoj zoni Jugoistoka provodi »vojnoupravni komandant Jugoistoka u Beogradu« (general Felber), kao i komandanti koji su mu potčinjeni: vojnoupravni komandant Grčke (Atena) i njemački opunomoćeni general u Hrvatskoj (Zagreb), dok je sâm vojnoupravni komandant Jugoistoka u Beogradu neposredno nadležan za Srbiju.

Pavelić je pohitao — na vijest o kapitulaciji Italije — da se brže-bolje riješi talijanske hipoteke, oslobodi svih obaveza iz Rimskih ugovora i izvuče iz toga što više političkog kapitala za sebe i ustaški pokret, a da bi se tako prikazao u što ljepšem svjetlu i naknadno predstavio narodu kao neki »osloboditelj« jadranske obale. U telegramu-zahvalnici upućenom Hitleru 9. IX 1943. euforično je istakao kako su protekle dvije i pol godine otkako je hrvatski narod, u trenutku pobjedonosnog napredovanja Führerovih junačkih jedinica, vodio svoju tešku borbu za slobodu okrunjenu osnivanjem Nezavisne Države Hrvatske. Hrvatski mu narod, duboko uzbuđen, izražava svoju zahvalnost za ponovno dobivanje žarko voljenih obalnih zemalja i velikodušno priznavanje prava hrvatskom narodu na ponovno pripojenje izgubljenih hrvatskih zemalja na Jadranu. »Ujedinjena Hrvatska stoji u obrani svojih najviših nacionalnih dobara u zahvalnosti i legendarnoj hrvatskoj vjernosti nepokolebivo uz Vas, Führeru, i Vaše nepobjedive oružane snage« — zaključio je oduševljeno Pavelić svoj telegram.

Ubrzo je uslijedio hladan tuš: Vrhovna komanda potisnula je Pavelićeve pretenzije na Zadar, sve otoke, Rijeku sa zaleđem, istočnu i srednju Istru i drugo, formiravši vlastitu operacionu zonu *(Jadransko primorje)* sa sjedištem u Trstu, pod upravom koruškog Gauleitera F. Rainera, u svojstvu njenoga visokog komesara. To područje sastojalo se — kako Berlin upozorava Pavelića

Digitized by Google

u telegramu Kascheu od 19. IX 1943. godine — od *talijanskih* pokrajina Friul, Gorica, Trst, Istra, Rijeka, Kvarner i Ljubljana!

Pavelić je nešto kasnije (26. I 1944) bezuspješno pokušao unijeti zbrku u partizanske redove Zakonskom odredbom o amnestiji, u kojoj najavljuje obustavu svakog kaznenog postupka protiv »odmetnika« ako obustave svoje »odmetničko djelovanje« i ako se prijave kojoj vojnoj, upravnoj ili sudskoj vlasti radi povratka mirnom životu ili pak uvrštenja u oružane snage NDH.

Pokušao je također — uoči i neposredno poslije kapitulacije Italije — postaviti most prema vođstvu »mačekovaca« (»čekaša«) u Zagrebu (A. Košutić, I. Pernar, J. Torbar, I. Andres i drugi). Pavelić je samog Mačeka, kao svoga najopasnijeg *suparnika* kod Nijemaca, izolirao i isključio iz igre: dao ga je sredinom listopada 1941. uhapsiti u Kupincu i držao ga u strogoj izolaciji u Jasenovcu (u »barutani«, a zatim u »ciglani« — zgradi zapovjedništva logora), gdje mu se pridružio ustaški povratnik Vlado Singer. Poslije poznate saborske interpolacije (u veljači 1942) bio je premješten na imanje u Kupinec, a potom u Zagreb u stan Vj. Luburića (»na sigurno«), pa onda opet u Kupinec. U ustaškoj vladi glavni zagovornik »nagodbe« s »mačekovcima« bio je Mladen Lorković, koji je u ime ustaške strane i otpočeo pregovarati s potpredsjednikom *HSS* inž. A. Košutićem, nudeći »mačekovcima« da uđu u njihovu vladu. Pregovore na toj bazi nastavio je sâm Pavelić (30. VII 1943), a zatim je povjerio predsjedniku vlade N. Mandiću da ih dovrši. No nisu se mogli složiti o nadstranačkoj vladi — koju su predlagali »mačekovci« — i stoga su Košutić i Torbar uputili Mandiću ono poznato pismo (Zagreb, 30. IX 1943), a Košutić je odmah zatim pohitao Kascheu da neutralizira kod Nijemaca nepovoljan utisak pisma.

Međutim, pregovaračka nit nije ni tada definitivno prekinuta. Košutić (s B. Smoljanom) početkom 1944. godine pregovara u Zagrebu s izaslanikom dra H. Neubachera, R. Kronholzom, o namjeri njemačke strane (prvenstveno vojnih krugova i *Abwehra)* da u Zagrebu dovede na vlast izvanstranačku, čisto činovničku vladu, pa su Košutić i Smoljan na kraju Kronholzu predali popis ljudi koji bi imali ući u tu vladu. Od svega toga nije, iz više razloga, moglo biti ništa.

Košutić je u to vrijeme — suočen sa sve većim osipanjem u vlastitim redovima i prilaženjem starih radićevaca partizanima, razmahom NOP-a na terenu i afirmacijom NOB-a u redovima savezničke koalicije (W. Churchill), i svjestan slabosti vlastite pozicije — uznastojao da nekako aktivira i »drugo željezo«, da uspostavi vezu s KPH. Pri tom je sastavio i Osnovu za pregovore (s A. Hebrangom), koju je preko svojih izaslanika (Tome Baburića i Pavla Pocrnića) dostavio na oslobođeni teritorij u Topusko. Kasnije je prešao partizanima kao Košutićev opunomoćenik i profesor I. Krbek, bivši podban Banovine Hrvatske, ali prije i šestojanuarski gradonačelnik Zagreba, a kad je u Zagrebu zagustilo povodom »afere Lorković—Vokić«, Košutić je (s mlađim sinom Stjepana Radića, Brankom) prešao na oslobođeni teritorij, uz

Digitized by Google

posredovanje i pomoć predstavnika Partije u Zagrebu. No tada je za istinske pregovore između »čekaša« i NOP-a već bilo puno prekasno.

Proglašenje NDH i događaji neposredno vezani za to proglašenje i njeno ubrzano međunarodno priznavanje naišli su na odobravanje i podršku u vrhovima Katoličke crkve u Hrvatskoj. Odnosi između protagonista (Sl. Kvaternika, na jednoj, i nadbiskupa Stepinca, na drugoj strani) bili su kurtoazni. Ustaška je štampa požurila da Stepinčev posjet Kvaterniku, kao »locum tenesu« ustaškog poglavnika, na putu iz Italije u Zagreb i Kvaternikovo uzvraćanje posjeta označi kao korak kojim je »uspostavljena uska suradnja između ustaškog pokreta i najvećeg predstavnika rimokatoličke crkvene vlasti u državi Hrvatskoj«. To je ponovila kasnije i prilikom Stepinčeve audijencije kod pristiglog poglavnika s kojim Stepinac u samom početku nije uspio uspostaviti prisniji kontakt (valjda je Stepinac bio ponešto zazoran Paveliću kao »solunski dobrovoljac«). Pokušaj da se približi Paveliću jest nadbiskupova poslanica, objavljena potkraj travnja 1941, u kojoj se on obraća svom svećenstvu u NDH kao predstavnik Crkve, s pozivom »na uzvišeni rad oko čuvanja i unapređenja« NDH i apelom da ono ispuni »svoju dužnost prema mladoj državi Hrvatskoj«. U njoj se određuje da se 4. svibnja 1941. održi svečani *Te Deum* po svim župnim crkvama povodom proglašenja NDH.

Rezerviranim odnosima Pavelića sa Stepincem u početku pridonijelo je odbijanje Vatikana da NDH prizna *de iure*, kao i spor oko pitanja popunjavanja biskupskih stolica (Križevci, Mostar), ali se kasnije njihovi međusobni odnosi poboljšavaju i sve brže razvijaju uzlaznom linijom. Ustaški režim pristupa osnivanju *Hrvatske pravoslavne crkve (HPC);* naređuje i provodi široko razgranatu akciju katoličenja, koju biskupi, predvođeni Stepincem, zdušno podržavaju i ostvaruju na terenu; istaknuti klerikalni novinari i publicisti iz međuratnog razdoblja, poput Ive Bogdana, Franje Dujmovića, Ive Oršanića, Dušana Žanka i drugih, prilaze i »otprve« se uključuju u ustaški informativni i publicistički aparat; *ustaškom pokretu* pristupaju pripadnici »bojovnih« klerikalnih organizacija, poput *križara (Veliko križarsko bratstvo* i *Veliko križarsko sestrinstvo),* pa sâm predsjednik *Velikoga križarskog bratstva* dr Feliks Niedzielsky postaje zapovjednik *Ustaške mladeži;* režim nailazi na aktivnu podršku pojedinih viđenijih svećenika, pa neki od njih postaju čak i ustaški dužnosnici i viši državni funkcioneri (sarajevski župnik B. Bralo, župnik u Drnišu Berković, župnik don Ilija Tomas, dr D. Kamber, dr Radoslav Glavaš, fra Dionizije Juričev i mnogi drugi). Ne samo da se nadbiskup Stepinac nije od svega toga nekako ograđivao i ogradio, nego je sve više i sve otvorenije istupao u prilog ustaškoj državi i Pavelićevom režimu. Nije se obazirao na zločine počinjene od samog početka nad Srbima, Židovima i naprednim Hrvatima, na rasističke zakonske odredbe, pljačku pravoslavne crkvene i druge imovine, ustaško rušenje zagrebačke židovske si-

Digitized by Google

nagoge u Praškoj ulici i pustošenje one u Varaždinu, na primjer, na klanje u Glini, pa Jadovno, Pag i, iznad svega, na Jasenovac i genocid. Sve mu to nije smetalo i sve mu to kao duhovnom pastiru nije bilo zazorno. Naprotiv, sve je više isticao svoju povezanost s ustaškim režimom, ističući u prvi plan svoj zagriženi antikomunizam i zabrinutost za opstanak i budućnost ustaške države. To se bjelodano očitovalo već i prije, a osobito u toku 1944, da bi u zaključcima biskupske konferencije 1945. godine pred kraj našlo svoj najupečatljiviji izraz.

8. Kao neposredan rezultat četvrtog sastanka Hitler—Pavelić bila je direktiva njemačke Vrhovne komande *Wehrmachta* da ustaše i ustaški pokret predstavljaju politički temelj NDH i time njenih oružanih snaga. Zauzvrat, Pavelić je — oponašajući Njemačku — proglasio »totalni rat«, da bi sve raspoložive snage ustaške države poslužile »borbi s odmetnicima«, a u neraskidivom savezu s Trećim Reichom. Ostavke šefova njene diplomacije M. Budaka i (kasnije) Stijepe Perića (»levantinca« — po Hitlerovoj ocjeni) očitovale su, još jednom, vazalni odnos prema Reichu, pa stoga nije ni Ribbentrop mogao trpjeti znakove nediscipline, presezanja i nepoštivanja koji bi se mjestimično javljali u ustaškim jedinicama, u ispadima i na račun pripadnika njemačkih oružanih snaga. Izrazio je ustaškoj vladi telegramom od 16. XII 1944. odlučnost Berlina da ne namjeravaju ni pod koju cijenu tolerirati takve ispade; naprotiv, moraju očekivati da će sada, u jednoj zemlji koja svoju državnu opstojnost ima pripisati *isključivo* krvi njemačkih vojnika, njen poglavnik smjesta poduzeti sve potrebno da se zasvagda onemogući ponavljanje takvih ili sličnih ispada.

Između Berlina i Zagreba pregovaralo se o modalitetima selidbe ustaške vlade u Reich (»privremeno povlačenje«!), a tim planovima dala je pečat Mara Pavelić sklonivši se na Semmering, »na sigurno«. Poglavnik je, sa svoje strane, u svojstvu vrhovnog zapovjednika izdao iz svog Glavnog stana 21. XII 1944. naređenje kojim daje slobodan prolaz četničkoj skupini popa Đujića pri njenom premještanju na sjeverozapad, u zonu Trsta. Tako se očitovalo sve šire okupljanje i suradnja svih kontrarevolucionarnih snaga na *jugoslavenskom* planu: ustaša, četnika DM, Sekule Drljevića i njegovih separatista, slovenskih bjelogardijaca i drugih!

Ustaška štampa se tih mjeseci završnice ubila dokazujući kako je ustaška država evropska potreba, kako je njen geopolitički položaj dragocjen za Zapad, kako u utjecajnim krugovima zapadnih saveznika — zbog sve većih suprotnosti u protunjemačkom bloku — raste broj zagovornika nekog podunavskog bloka katoličkih država (u koji bi ušla i NDH), što zdušno zagovara Vatikan. Sve je to služilo jednom cilju: održavanju vjere u konačnu pobjedu Njemačke. U ustaškom vrhu su tih mjeseci velike nade vezivali za novo njemačko oružje; jačala je vjera da Vatikan kod saveznika radi na održanju NDH i bili su sve uvjereniji da predstoji obračun između Anglo-Amerikanaca i Sovjetskog Saveza, a tad će zapadnim saveznicima dobro doći i pripadnici

Digitized by Google

Wehrmachta. U sve je to vjerovao ustaški poglavnik i pretpostavljao (krivo) da će sudbina njegovih oružanih snaga (»švabobrana«) biti povoljnija ako se predaju *zajedno* s Nijemcima. Režim je pristupio osnivanju obrambenih odbora kao temeljne i najznačajnije ustanove »ustrojbe obće narodne obrane«, pošto su krajem 1944. godine područje »odbrane« razdijelili na dva obalna pojasa (»Obalni pojas Neretva«, sa sjedištem u Mostaru, i »Obalni pojas Lika«, sa sjedištem u Bihaću) te operaciono područje »Iztok«, sa sjedištem u Đakovu. Spoznavši da moraju — suočeni sa sve nepovoljnijim razvitkom na ratištima i kod kuće — istupiti pred svijetom poslije Jalte, tako je došlo 8. III 1945. do izjave ustaške vlade. U njoj se vlada suprotstavila zaključcima Jaltske konferencije »Velike trojice« i objavljenoj namjeri da uspostave federativnu Jugoslaviju, zaprijetivši da se hrvatski narod neće odreći nijednog sredstva političke borbe, a napose da neće pustiti oružje iz ruku sve dok bude ugrožena njegova državna nezavisnost. Izjavi se odmah pridružilo Doglavničko vijeće, koje je izjavilo da će se *Ustaša — hrvatski oslobodilački pokret* založiti najodlučnije za stvar hrvatske narodne slobode i samostalnost Nezavisne Države Hrvatske. Na te nadovezale su se druge izjave i manifestacije (naručene i režirane!), među kojima se ističe — osim komemoracije za poginule svećenike i propovijedi nadbiskupa Stepinca — poslanica biskupske konferencije od 24. III 1945, koja će zapravo u religiozno ruho zaodjenuti apel da se NDH održi.

I sam papin legat opat Marcone našao se ponukanim da u pismu 20. II 1945. upozori Pavelića kao šefa države da se opet u više navrata zauzimao kod njega za »nesretne Židove« i da je u tome imao i nešto uspjeha. Nerijetko se usmeno i pismeno zalagao za pomilovanje na smrt osuđenih, ali osobito u posljednje vrijeme, s malo ili bez ikakva uspjeha. Sa svih strana, međutim — ističe opet Marcone — pristižu mu žalbe na stroge kazne i na mahom izrečene smrtne kazne, donijete često bez formalnog postupka. Mnogi mu dolaze kao predstavniku Sv. Stolice da bi u ovim žalosnim vremenima Marcone ishodio ublažavanje strogih kazni. Opet skreće poglavniku pažnju na taj predmet od najveće važnosti za uspostavu mira u redovima hrvatskog naroda. Vijesti, pa i pretjerane, koje će doprijeti do Sv. Stolice — upozorava Marcone — pobudit će zasigurno nepovoljan odjek.

Međutim, Pavelić se nije dao pokolebati i naredio je da se odgovori opatu kako se sve u NDH vrši po zakonu i kako se kažnjavanje provodi zato da bi se konačno unio mir u narod. Vlastoručno je na takav (negativan) odgovor ministarstva dopisao i ovakav svoj dodatak: Zbog toga se ne može primiti prijedlog iz opatova pisma od 20. II kojim Marcone upozorava na žalbe zbog strogosti izrečenih kazni *da bi se uspostavilo smirenje u hrvatskom narodu*, jer nisu kazne te koje — po Paveliću — narušavaju smirenje, nego akti sabotaže i zločini onih elemenata koji djeluju protiv hrvatskog naroda i država pod vodstvom boljševizma.

Digitized by Google

Takvu tvrdu liniju zastupali su zdušno i do kraja pukovnici-povratnici, kojima se Pavelić okružio i koji su sve do bijega iz Zagreba vršili na nj najveći (političko-operativni) utjecaj. Njegov ministar unutrašnjih poslova Mato Frković kasnije je u emigraciji iznio (točnu) tvrdnju da su ustaše-povratnici (poput Lisaka, Moškova, Sevatzyja, Luburića, Herenčića i Pečnikara) predstavljali »potajne sile« u državnom aparatu NDH, dok su domovinski ustaše bili samo konzultirani. S takvom ocjenom složio se Pavelićev nekadašnji šef ustaške »promičbe« M. Kovačević, navodeći da je Frkovićeva tvrdnja točna, ali i nepotpuna, jer su postojale dvije vrste domovinskih ustaša: jedni u suradnji s »potajnim silama« (braća Frković, Artuković, Dumandžić na primjer — po Kovačiću); drugi samo »konzultirani«, ali i u sukobu s »potajnim silama«, poput — po Kovačiću — M. Lorkovića, M. Starčevića, Sl. Kvaternika, M. Žanića, pa i samog M. Budaka.

Memorandum ustaške vlade feldmaršalu Alexanderu od 4. svibnja komična je poanta u ratnoj završnici: trebao je poslužiti da Zapad — minutu prije dvanaest — povjeruje u ono što ustaška država i Pavelićeva četverogodišnja strahovlada nisu bile, to jest da je NDH ponikla iz volje i borbe hrvatskog naroda, doduše za vrijeme rata, ali ne kao rezultat rata! Prozirna je tvrdnja iz memoranduma, poput ove: »Hrvatska kao zemlja, ponikla na obalama Jadrana, upućena je na Jadransko more kao uvjet svog opstanka, a hrvatski narod, pored Grka, jedini je pomorski narod Balkana i ima posebno stare prirodne veze s Velikom Britanijom. Hrvatska ne može opstojati bez oslonca na Veliku Britaniju (zato joj je i navijestila rat 1941!), dok, s druge strane, opstanak Hrvatske može biti Velikoj Britaniji od posebne koristi budući da je hrvatski narod po prirodi istovremeno čuvar istočne obale Jadranskog mora«. Ili opet ovakav »salto mortale«: »Treba pripisati čudnovatom lancu okolnosti činjenicu što je do oživljavanja hrvatske suverenosti došlo u jednoj međunarodnoj situaciji koja se pretvorila u paradoks. Želimo reći da je — koliko god to izgledalo čudnovato — hrvatska država, čiju uspostavu treba prvenstveno pripisati poticanju hrvatskih nacionalističkih krugova, najvećim dijelom sljedbenika najvećega hrvatskog liberala i demokrata dra Antuna Starčevića, poprimila vanjske značajke jedne autoritativne države!«

Ukazujući na tradicionalnu privrženost starom hrvatskom konstitualizmu i parlamentarizmu, ustaška vlada spominje svoj Sabor (kratkog vijeka), pa zatim nastavlja ovako:

»Hrvati su stoljećima vodili borbu za ustavna prava i Hrvatska je u stvari jedna od onih zemalja koje su prožete osjećajem za ustavnost, iako Hrvati nemaju pisanog ustava — slučaj poput onog u Engleskoj i Ugarskoj. U novoj situaciji, nastaloj nakon iščeznuća pritiska velikih totalitarističkih susjeda, Hrvatska će s najvećom radošću pozdraviti demokratsku i ustavnu vladu. Hrvatski narod u svojoj ukupnosti prožet je idejom svog velikog vođe, učitelja i narodnog tribuna Stjepana Radića, koji je umro kao žrtva hrvatske državne ideje. Na čelu hrvatske države ima biti

Digitized by Google

predsjednik hrvatske republike. Njega treba izabrati narod pomoću općeg i tajnog prava glasa. Hrvatska ima biti parlamentarna država u posjedu svih političkih sloboda (slobode štampe, sastajanja, udruživanja i suradnje). Ona ima iskoristiti sve mogućnosti stranačkog opredjeljivanja, od krajnje ljevice do krajnje desnice. Četiri temeljne slobode kako su ih objavili veliki saveznici imaju biti zagarantirane u Hrvatskoj. Jedan od razloga što su Hrvati vodili borbu protiv jugoslavenske države bila je, između ostalog, odsutnost takvih sloboda i one u stvari i ne mogu postojati u državi u kojoj većina stanovništva ima centrifugalne težnje, zbog čega središnja državna vlast (u jugoslavenskom slučaju vlast Srba) mora neizbježivo suzbijati svaku vrstu slobodnog izražavanja volje ljudi i mora pristupati nedemokratskim metodama u naizmjenično više ili manje naglašenoj formi.

Zbog naprijed navedenog razloga obnovljena Jugoslavija — zaključuje ustaška vlada — ne bi nikako mogla biti demokratska.«

Zato i upućuje ovakvu molbu:

»Vlada hrvatske države želi i moli da što prije upute vojnu misiju u Hrvatsku kako bi se u potpunosti upoznala sa stanjem stvari. Ujedno molimo da pošaljete Vaše oružane snage na teritorij naše države da biste olakšali ovo teško stanje. Na taj se način hrvatski narod u hrvatskoj državi stavlja pod Vašu moćnu zaštitu.«

Ovakav ustaški *bluff* nije, dakako, upalio, a taj i takav memorandum — da stvar bude ljepša — imao je ustaški ministar Vj. Vrančić predati britanskoj komandi u ustaškoj uniformi!

Dan ranije (3. V 1945) potpisao je ustaški poglavnik »Zakonsku odredbu o izjednačenju pripadnika Nezavisne Države Hrvatske s obzirom na rasnu pripadnost«, pokušavajući time »predati zaboravu« rasističku prošlost režima. Nije zaboravio ni one koji su mu kod Anglo-Amerikanaca mogli »konkurirati« jer su već prije pola godine planirali zaokret i prijelaz na stranu »zapadnih demokracija«. Dao je 24. ili 25. IV 1945. poubijati svoje zatvorenike: M. Lorkovića, A. Vokića, I. Farolfija, Lj. Tomašića i grupu oficira, a njima se pridružio i bivši stožernik Ustaškoga sveučilišnoga stožera Milivoj Karamarko, koji je, navodno, bio upleten u »aferu Lorković—Vokić«.

Pavelić je odredio nešto ranije (7. IV 1945), u svojstvu vrhovnog zapovjednika a u vezi s izmjenom naziva »partizani« u naziv »boljševici«, da se u izvještajima za javnost koriste ovi nazivi: 1. za neprijatelja u Srijemu, na Drini i u istočnoj Bosni naziv »srbski boljševici«; 2. za neprijatelja iz područja Dalmacije i Like do Bihaća — »boljševici«; 3. za neprijatelja na Dravi — »sovjetske trupe«; 4. za manje neprijateljske skupine unutar zemlje — »razbojničke bande«.

Oslobodio je ustaškog nadzora svoga starog suparnika Vlatka Mačeka i učinio sve da mu omogući bijeg iz Zagreba, što je njemu (Paveliću) i odgovaralo. Inicirao je da Mačeka među prvima posjeti nadbiskup, koji mu zasigurno nije savjetovao da ostane,

Digitized by Google

a i sâm je Maček vidio šansu da bježi na Zapad kako bi tamo okupio svoje, a u prvom redu čuo »kaj veli Jura« (Juraj Krnjević). A taj Jura se danas kao nekadašnji potpredsjednik jugoslavenske kraljevske vlade u Londonu hvali »da je suradnja između Pavelića u Zagrebu i mene u Londonu u ono doba uistinu postojala«, dok je ustaški poglavnik ostajao više dosljedan svom terorističkom programu kad je ocu i udovi atentatora na Kralja Aleksandra: Dimitru Veličko Kerinu i Trajanki Veličkov preko poslanstva NDH u Sofiji bio dopitao stalnu mjesečnu pomoć (1.500 kuna), s tim da se »novac predaje na diskretan način«.

Ustaška vlada počela je svoje povlačenje prema Koruškoj 6. svibnja, a sâm ustaški poglavnik zastao je kod Novih Dvora u Rogaškoj Slatini, gdje mu je general-pukovnik Löhr telefonski — uz obavijest o njemačkoj kapitulaciji — predao zapovjedništvo hrvatskom vojskom. Pavelić je zatim donio odluku da se vojska povlači dalje prema Koruškoj i s oružjem preda Englezima, a nikako partizanima. Imenovao je Vjekoslava Luburića zapovjednikom vojske i njenog povlačenja. Sâm, pak, napušta vojsku kao njen vrhovni zapovjednik i bježi u pripremljeno sklonište u pokrajini Salzburg pod američko »okrilje« (pod okrilje »otrcane demokracije, izlizane i otrcane« — Pavelić 1944), a vojska se 15. V 1945. predaje kod Bleiburga (Pliberka), uz posredovanje Britanaca, Jugoslavenskoj armiji.

Iznimno se treba složiti s doglavnikom Matom Frkovićem kad kaže u vezi s držanjem Ante Pavelića da je povijesna slava Leonida i Petra Svačića — izostala.

Njegovi ustaški dužnosnici, razbijeni i rasuti po savezničkim logorima, postali su u novim uvjetima ubrzo zatim ono što su ustaše bili i u vrijeme »prve migracije« (1929—1941): diverzantsko-teroristički servis. Samo što su im sada — kad Mussolinija više nije bilo — postali poslodavci strane obavještajne službe i elementi željni da se jugoslavenska država uzdrma i destabilizira.

III

Pavelić i ustaše ponovno u emigraciji poslije 1945.

1. Zajedno s Pavelićem povukla se vlada predvođena predsjednikom Nikolom Mandićem, zatim mnogobrojni ustaški dužnosnici, visoki službenici režima, pojedinci kompromitirani suradnjom i služenjem okupatoru i dio oružanih snaga, prvenstveno pripadnici ustaške *Vojnice* (ustaških jedinica) poznate po svireposti vršene u toku rata nad pripadnicima NOB-a i civilnim stanovništvom.

Od devetnaest aktivnih ustaških ministara šesnaestorica su se povlačila skupno (prema dogovorenom planu), napustivši Zagreb u nedjelju 6. V 1945. poslije podne. Tri ministra nisu se povlačila u toj grupi. To su bili dr Vjekoslav Vrančić, admiral

Digitized by Google

Nikola Steinfel i dr Savo Besarović. Vrančić je napustio Zagreb već 4. V noseći sa sobom memorandum namijenjen feldmaršalu Alexanderu; Steinfel se povlačio zajedno s Glavnim stanom Pavelića, dok se S. Besarović, kao jedini dekorativni Srbin u ustaškoj vladi, nije uopće povlačio misleći (krivo) da će ga partizani poštedeti. Prenoćili su u Rogaškoj Slatini, a u Klagenfurt (Celovec) stigli su 7. V oko podne. Tu se ustaška vlada podijelila u tri grupe: ministar dr Edo Bulat napustio je vladu i pošao dalje u zapadnom smjeru u skupini dra Vl. Mačeka. Od ostalih petnaest, njih šest ostalo je u Klagenfurtu i njegovom predgrađu Krumpendorfu, i to M. Alajbegović, St. Hefer, Ž. Kuvedžić, M. Mehičić, L. Sušić i D. Toth. Ostalih devet istog popodneva potražilo je sklonište — predviđeno planom — u hotelu na Turacher Höhe kamo su stigli još iste večeri. To su bili: N. Mandić, A. Artuković, J. Balen, P. Canki, J. Dumandžić, M. Frković, Đ. Kulenović, J. Makanec i J. Tortić. Dva dana kasnije (9. V) njih četvorica (Artuković, Dumandžić, Balen i Tortić) napustilo je Turacher Höhe i pridružilo se šestorici ministara u Klagenfurtu i Krumpendorfu, tako da je od tada deset ministara bilo u Klagenfurtu i Krumpendorfu, a pet na Turacher Höhe.

Predsjednik vlade Mandić i ostali ministri, te ostale osobe iz njihove skupine napustili su hotel na Turacher Höhe i preselili se u Tamsweg, negdje oko 15. V. Među njima nalazio se — čini se — i doglavnik M. Budak. Mandić, Canki i Makanec s najužom pratnjom smjestili su se u dvorcu grofa von Kinnburga u Tamswegu, dok su Kulenović i Frković s još nekim iz pratnje našli smještaj u nekom hotelu na Prebersee kod Tamswega. Mandić se osobno otišao prijaviti britanskim vojnim vlastima i zatim ih je vojno redarstvo (Mandića, Cankija i Makaneca) sa skupinom koja se nalazila s njima u Tamswegu 17. V prije podne pokupilo i odvelo za britanski logor u Spittal an der Drau. Njih su britanske vlasti odmah izručile predstavnicima Jugoslavenske armije, zajedno s admiralom N. Steinflom. Kulenović i Frković bili su prebačeni u isti logor samo nešto kasnije, i oni nisu bili izručeni. Prema tome, od devetnaest članova ustaške vlade jedan se nije povlačio (Besarović); petoricu su izručili Englezi (Mandića, Cankija, Kuvedžića, Makaneca, Steinfla), a jednog Amerikanci (Alajbegovića). Svi su oni zatim kao ratni zločinci bili osuđeni na smrt.

No Pavelićev bijeg iz Zagreba u »Alpsku tvrđavu« imao je drugačiji tok: napustio je Zagreb 6. V popodne i noćio u Novim Dvorima. Dan kasnije pristigli su k njemu, kao vrhovnom zapovjedniku oružanih snaga NDH, generali i viši oficiri, kao članovi Glavnog stana Poglavnika, i istog dana pred večer poglavnikova kolona automobila napustila je Nove Dvore i krenula u Rogašku Slatinu. Tamo su prenoćili, da bi sutradan prije podne Pavelić održao posljednju sjednicu Glavnog stana. Zatim su svi krenuli, preko Maribora, u pravcu Wolfsberga i Klagenfurta u Koruškoj, no na putu se kolona — na vijest da im se približava Crvena armija — raspršila i svatko se spasavao kako je najbo-

Digitized by Google

lje znao i umio. Pavelić je prepustio vojsku njenoj sudbini i bježao ispred partizana i Crvene armije, napustivši pratnju i osiguranje.

Dolores Bracanović, zapovjednica Ustaške mladeži, našla se uz Pavelića tih dana bijega i pod datumom 10. V zapisala ovo:

»Stižemo u 5 sati ujutro u Judenburg i tu se namjeravamo predati Amerikancima. Dolazi nagla zapovjed za pokret: Amerikanci se povlače iz Judenburga, a ulaze Rusi. Žurimo se prema Triebenu. Zabasamo. Našli smo opet pravi put. Najednom zastoj! Sa strane Triebena u bezglavom trku jure Kozaci na konjima: Rusi su u Triebenu. Nalazimo se u klopci! S jedne i druge strane, iz Judenburga i Triebena dolaze prema nama Rusi. Stojimo tako na cesti, savjetujući se šta da učinimo. Mišljenja su različita. Poglavnik predlaže šumu. Jedan dio nas uzimlje naprtnjače i slijedi Poglavnika.

Šuma se naglo uzpinje. Previše nas je na okupu. Dielimo se u dvie grupe. Jednoj je na čelu Poglavnik, a drugoj general Begić. Kako smo stigli na prvi vrhunac dielimo se ponovno u dvie grupe. Uz Poglavnika ostaje njegov sin (Velimir, zvani Braco) i nas četvero, od kojih dvojica već mrtvi.

Spustila se noć. Ne možemo dalje, jer čujemo puškaranje. Prespavat ćemo ili bolje reći probdjeti tu na jednoj strmini, pod vedrim nebom, hvatajući se stabala, da se ne odskliznemo. Hladno je, a nemamo se čim pokriti.«

Probijali su se dalje: uvijek pješice, kroz šume i brda, uvijek s istom željom — što dalje od Rusa i partizana, sve dok nisu stigli u Leingreith, gdje se već nalazila na okupu Pavelićeva obitelj (supruga Mara i dvije kćeri). Pavelić se 1. VI otišao prijaviti američkim vlastima, a na vijest o izručenju dijela ustaške vlade jugoslavenskim vlastima Pavelić je 7. VI nestao iz Leingreitha. O tome je ustaškinja Dolores zapisala:

»Sutradan rano ujutro (7. VI) otišao je Poglavnik iz Leingreitha. Par dana iza toga došli su saveznici tražiti Poglavnika. Neke su od nas preslušavali i odveli. Osobito su pravili pritisak na obitelj, da bi otkrili Poglavnikovo skloništе. Nitko se od nas nije smio udaljiti od mjesta boravišta. Ali sve te mjere su bile uzaludne. Bog je čuvao Poglavnika!«

Pavelić se skrivao neko vrijeme u Austriji po samostanima, dok mu nije bio pripravljen prijelaz u Italiju. Tako su u jesen 1946. Pavelića prerušena u fratra s pasošem peruanskog svećenika prebacili preko granice, a zatim, preko Venecije i Firence, sproveli u Rim.

I drugi ustaški ministri (bivši) i dužnosnici razišli su se na tlu Austrije, predavši se vojnim vlastima zapadnih saveznika. Od petnaest bivših ministara jedan je bio odmah izručen Jugoslaviji u skupini N. Mandića (Mile Budak); Mirko Puk bio je izručen koji dan poslije, 18. V 1945, dok su Amerikanci izručili Jugoslaviji dra Vladimira Košaka, poslanika NDH u Berlinu. Također, Amerikanci su iz logora Glasenbach kod Salzburga izručili »najveću

Digitized by Google

zverku«: vojskovođu Sl. Kvaternika, koji je — kao što je poznato — proglasio NDH u ime Pavelića 10. IV 1941. Pored njega, izručili su i bivšeg ministra domobranstva Miroslava (Friedricha) Navratila, a Englezi dra Osmana Kulenovića. Prema tome, od petnaest bivših ministara šestoricu su saveznici izručili Jugoslaviji, i svi su oni kasnije, kao ratni zločinci, bili osuđeni na smrt. Izuzetak predstavlja M. Puk koji je, navodno, počinio samoubojstvo u vlaku između Rosenbacha i Jesenica, pošto je već bio izručen.

Saveznici su ostatke vojske i upravnog aparata NDH »pročešljali« po logorima u Austriji i, kasnije, Italiji, i stanoviti broj pojedinačno izručivali jugoslavenskim vlastima, no *gros* se kasnije — u izmijenjenim uvjetima i bodren hladnoratovskom atmosferom — pribrao, stao organizirati i uz pomoć Vatikana i pojedinih rimokatoličkih svećenika (O. Dominik Mandić, dr Krunoslav Draganović i drugi) prebacivati u Ameriku (Sjevernu i Južnu) i Australiju. Samo manji broj ostao je u Evropi (pretežno u Zapadnoj Njemačkoj).

Pavelić je već u Rimu, »zakonspiriran«, stao okupljati svoje suradnike; formirao je i »Hrvatski državni odbor«, kao neki akcioni odbor u kojem su bili Lovro Sušić, Mato Frković i Božo Kavran, da bi se zatim prebacio preko Oceana i udario tabor u glavnom gradu Argentine Buenos Airesu.

2. U Argentini je tlo za Pavelićevu akciju bilo ponešto pripremljeno jer je tamo od prije rata djelovala ustaška ekspozitura pod nazivom *Hrvatski domobran* (osnovan po Branimiru Jeliću 1931. godine). Stao je oko te organizacije okupljati pristaše, agitirajući s ponešto izmijenjenim programom, no zadržavajući osnovne crte starog ustaškog programa: mržnju prema »srbo-komunizmu« i borbu protiv jugoslavenske države kao cjeline. Pod zaštitom reakcionarnog režima generala J. Perrona otišao je tako daleko da je kao »poglavar« (suveren) NDH objavio povodom proslave desetogodišnjice proglašenja NDH 1951. godine popunjenje »hrvatske državne vlade«, i to ovako:

1. dr Ante Pavelić — poglavnik (živi u Argentini);
2. dr Džaferbeg Kulenović — predsjednik vlade (živi u Siriji);
3. dr Andrija Artuković — ministar unutrašnjih poslova (živi u SAD);
4. grof Petar Pejačević — ministar vanjskih poslova (živi u Argentini);
5. dr Vjekoslav Vrančić — potpredsjednik (živi u Argenti);
6. prof. Andrija Ilić — ministar prosvjete (živi u Engleskoj);
7. Rafael Boban — ministar oružanih snaga (živi, navodno, negdje u zemlji?!?);
8. dr Jozo Dumanžić — ministar pošta, telefona i telegrafa (živi u Argentini);

Digitized by Google

9. ing. Ivica Frković — ministar šuma i ruda (živi u Argentini);

Ministri u vladi:

1. dr Stjepan Hefer (živi u Argentini);
2. dr Himlija Bešlagić (živi u Argentini);
3. ing. Jozo Turina (živi u Argentini).

Dakle: sve sama imena poznata iz razdoblja ustaške strahovlade 1941—45.

Pavelić je u Argentini razvijao svoju akciju okupljanja starih i mladih ustaša i objavljivao razne izjave, članke i govore, od kojih, kao primjer, navodimo ovaj (iz godine 1952), objavljen u listu Vjekoslava Maksa Luburića DRINA, »Vjestniku Hrvatskog Narodnog Otpora«:

»Obstojnost i umjetno podržavanje na životu umjetne državne tvorevine »Jugoslavije«, nije danas više pitanje samo naroda, koji su u njoj zarobljeni, to jest Hrvata, Makedonaca, Slovenaca, Arnauta, vojvođanskih Srba te raznih narodnostnih manjina, nego i ostalih naroda, i to u prvrom redu susjednih, a zatim i daljnjih, napose europskih, pa i onih blizkoga iztoka.

Danas je već cielom svietu poznato, da rečeni zarobljeni narodi, a napose Hrvati, Makedonci, vojvođanski Srbi, kosovski Arnauti te i dobar dio Slovenaca ne će nikakove »Jugoslavije«, ni kraljevske ni komunističke, već da hoće svoju slobodu i državnu samostalnost.

S tom činjenicom vanjski sviet mora računati, jer će u sliedećem svjetskom zapletaju to držanje i ta volja ovih naroda biti odsudna po razvoj prilika, a i po ratnu sreću, u onom dielu Europe.

Svi susjedni narodi su imali, imaju i uviek bi imali svoje probleme s »Jugoslavijom«, uslied kojih nikada na tom sektoru ne bi bilo sređenja prilika, dočim bi njezinim prestankom između rečenih i susjednih naroda zavladali najnormalniji i najbolji odnosi.

U sadašnjoj pako situaciji, »jugoslavenski« komunistički trojanski konj, koga sovjetska Rusija uvlači u zapadnjačku Troju, predstavlja najveću pogibelj za susjedne narode, koji se nalaze pod komunističkom okupacijom, pa i za ostale europske narode, kojima takova okupacija za buduće predstoji, jer će moskovsko-jugoslavenska smicalica prvima biti velikom zaprekom oslobođenja, a drugima zapreka obrane od boljševističke Rusije i boljševizma.

Konačno će i Amerika morati uvidjeti tu činjenicu, jer će inače u skoro vrieme krvlju svojih sinova morati plaćati težku pogrješku podupiranja Tita, kao što plaća već dvie godine u Koreji pogrješku sklonosti kinezkom komunizmu proti nacionalističkoj vladavini Chang Kai Sheka.

Muslimanski pako narodi na blizkom iztoku ne mogu ostati indiferentni u pogledu uništavanja i veksacije Hrvata Muslimana po srbokomunizmu.

Digitized by Google

Svi, koji svojim narodima i svojim zemljama želite dobro, razbijte »Jugoslaviju«!«

Pavelić je pristupio i stranačkom okupljanju pristaša u takozvanu *Hrvatsku državotvornu stranku,* dajući tako ustaškom »pokretu« novo ime bolje primjereno razdoblju poslije poraza nacionalsocijalizma i pobjede saveznika. Već 1949—1950. objavio je program stranke, a zatim njena načela i temelje.

No sa takvom strankom nije imao mnogo uspjeha i stoga je kasnije pokušao da ustašku emigraciju organizira u organizaciju pod nazivom *Hrvatski oslobodilački pokret* (skraćeno *HOP).* To je, čini se, bila u svoje vrijeme najbrojnija organizacija koja je nastavila politiku i praksu ustaša u emigraciji. Bila je formirana tek 1956. godine, ali su u njoj još bila na snazi pravila Pavelićevog »ustaškog pokreta« iz prve migracije. Poslе Pavelićeve smrti 1959. u Madridu, dotadašnji vrhovni starješina odredio je testamentom za svog nasljednika dra Stjepana Hefera, bivšeg zastupnika *Hrvatske seljačke stranke,* što je izazvalo nezadovoljstvo u redovima »prekaljenih« ustaša, pa se jedna grupa (Vj. Vrančić) odvojila u posebnu organizaciju pod istim imenom kao disidenti. Središnjica HOP-a nalazila se u Argentini (Buenos Aires) s ograncima u više zemalja Zapadne Evrope, SAD, Kanadi i Australiji. Poslije rascjepa u vrhu, organizacija je podijeljena na dvije frakcije: jednu na čelu sa St. Heferom (kojega je poslije smrti naslijedio dr Ante Bonifačić) i drugu kojoj je na čelu Vj. Vrančić. Prva je više za političko,subverzivno djelovanje, dok je druga za akcije diverzantskog karaktera. HOP je zapravo matična organizacija i preteča je svih ostalih ustaških grupacija koje djeluju pod raznim firmama, poput Ujedinjeni Hrvati, Hrvatski domobran, pa društava, poput »Dr Ante Pavelić«, »Ante Starčević«, »Jure Francetić« i druga. Premda je HOP kao organizacija razjedinjena, ipak ima jedinstven program: stvaranje »Nezavisne Države Hrvatske« u njenim »povijesnim granicama«.

U Španjolskoj je Vjekoslav Maks Luburić, komandant Jasenovca i zloglasne *Ustaške obrane,* osnovao društvo pod nazivom Hrvatski Narodni Otpor (HNO) s glasilom »Drina«. Naime, taj Luburić došao je u sukob s Pavelićem i poglavnik ga je 1955. isključio iz pokreta. Luburić je na to odgovorio osnovavši Društvo prijatelja »Drine« i poluvojnu terorističku organizaciju HNO, sa zadatkom vojnog osposobljavanja članstva »za oslobođenje domovine pošto postojeće političke organizacije nisu za to sposobne«.

Od Pavelićeva ustaškog pokreta odvojio se već 1950 dr Branimir Jelić koji je već prije rata tvrdio da nikada nije položio ustašku zakletvu i da nije vezan ustaškom disciplinom na apsolutnu vjernost poglavniku. Jelić je u Zapadnoj Njemačkoj stvorio organizaciju pod nazivom *Hrvatski narodni odbor* (HNO), u kojoj je jedno vrijeme djelovala klero-ustaška grupa s programom stvaranja NDH kao katoličke države s osloncem na Vatikan i njegove organizacije. Politička platforma *Hrvatskog narodnog odbora* vrlo je jednostavna — ponovno stvaranje NDH uz podršku »nacional-

Digitized by Google

no svjesnih Hrvata« i uređenje države na načelima ustaštva i — zapadne demokracije! Njeni pripadnici vrlo su aktivni u stvaranju novih podružnica i 1957. osnovali su organizaciju poluvojničkog karaktera pod imenom *Hrvatska obrana,* sa zadatkom da oružanom silom i intervencijom oslobodi hrvatski narod komunističke tiranije i uspostavi samostalnu državu na cjelokupnom hrvatskom etničkom i povijesnom teritoriju. Glavni centri Jelićeve organizacije HNO nalazili su se u Berlinu i Münchenu i izdavali svoj list »Hrvatsku državu«.

No i u toj organizaciji došlo je ubrzo da rascjepa, svađa i međusobnog optuživanja u vezi s financijskim zloupotrebama, i iz nje se 1960. izdvojila jedna frakcija sa sjedištem u SR Njemačkoj, pod vodstvom dra A. Cilige. Nije ostalo na tome jer su iz Jelićeva HNO-a istupili dr Mate Frković i dr Stjepan Buć sa svojim pristašama. Potresana rascjepima, organizacija je izgubila članstvo, a zbog diverzantsko-terorističke aktivnosti ogranak u SR Njemačkoj bio je policijski zabranjen, i ona danas — čini se — više ni ne postoji.

Pored »luburićevaca« djeluje još i *Hrvatsko revolucionarno bratstvo* (skraćeno *HRB)* koje također propovijeda borbu na diverzantsko-terorističkoj osnovi. Pojavilo se na sceni emigracije kao organizacija 1961. u Australiji (Sydney). Po logorima u Austriji i Italiji našlo se, naime, mnogo emigranata iz NDH koji su krenuli da potraže utočište u dalekoj Australiji. Ti emigranti postali su organizatori i članovi ove terorističke organizacije koja u tom šarenilu raznih organizacija i grupa predstavlja najekstremniju i ujedno najborbeniju grupaciju, što pokazuje i podatak da je do 1980. na teritoriju Australije i zemalja Zapadne Evrope izvršila oko 120 terorističkih akata u kojima je izgubilo živote pedesetak osoba, a 118 je teško povređeno!

Za nju se u jednom solidnom prikazu raznih antijugoslavenskih organizacija naše cjelokupne emigracije (dr Milo Boškvić, *Antijugoslovenska fašistička emigracija)* navodi i ovo:

»Razlika u karakteru članstva HRB u odnosu na pripadnike ostalih ustaških organizacija je u tome što je ono, pod uticajem reakcionarne propagande na Zapadu i emigracije uopšte, ubeđeno da u zemlji postoje nesnošljivi uslovi života, naročito u Hrvatskoj, i u vezi s tim veoma pogodni uslovi za diverzantsko-terorističke akcije. Svojevremena zbivanja u Poljskoj, Mađarskoj i DR Nemačkoj podgrejavaju njihova uverenja da i u Jugoslaviji postoje slični uslovi, što ih stimuliše na neprijateljsku aktivnost. Polazeći od ovakvih uverenja, rukovodstvo HRB osuđuje neaktivnost ostalih emigrantskih grupa i predviđa da bi neprestana diverzantsko-teroristička aktivnost u zemlji i inostranstvu dovela do snažnijeg unutrašnjeg otpora u Jugoslaviji. Smatraju da bi se time mogli postići uslovi kao i u »mađarskim događajima« koji bi doveli do »rastvaranja vlasti« i mogućnosti preduzimanja »revolucionarnijih« akcija, od »gerile« do »otvorenog ustanka«. Ovakve događaje smatraju realnim i mogućim, što, po njima, iziskuje potrebu da se na pozornici emigracije pojavi jedna nova snaga koja bi

Digitized by Google

okupljala lica čija prošlost nije ničim kompromitovana i preko kojih bi ideje u pogledu stvaranja NDH bile ostvarene.

To je jedan od osnova — nastavlja Bošković — na kojem temelje i razvijaju svoju aktivnost i druge organizacije. Međutim, oni su više nego drugi ubeđeni da se diverzantskim akcijama može »ubrzati« slabljenje ekonomske moći zemlje, širiti nepoverenje u stabilnost poretka, razbijati jedinstvo jugoslovenskih naroda i, kao najvažnije, da se oružanim akcijama emigracije, bez strane vojne intervencije, može srušiti sistem u zemlji, tj. zastupaju mišljenje da treba voditi permanentnu terorističku aktivnost, bez obzira na međunarodnu političku situaciju u svetu.

HRB deluje na ilegalnoj osnovi, po sistemu trojki i neidentifikovanih članova i po ustaškim principima rada (polaganje zakletve uz kamu i sveću i upotrebu ostalih ustaških amblema). Ono predstavlja najekstremniju organizaciju emigracije, po sastavu je mlada, a članovi su joj izraziti nacionalisti, kriminalci i obično pripadnici nekih drugih (legalnih) organizacija. Iako je malobrojno, HRB radi strogo ilegalno na principima čvrste discipline i bezuslovnog izvršavanja zadataka. Pored Australije, ima svoje ogranke u SAD, Kanadi, SR Nemačkoj, Švedskoj, Španiji i Francuskoj. Članstvo je stručno osposobljeno na specijalnim kursevima za rukovanje diverzantskim sredstvima, a od mlađih članova organizacije formirana je »Hrvatska revolucionarna mladež«, sa ciljem da se u jednoj legalnoj organizaciji okupljaju i proverom regrutuju pripadnici HRB.«

Kao cilj organizacije u njenim »Temeljnim načelima« utvrđeno je ovo:

»Hrvatski narod ima pravo na svoju vlastitu i samostalnu državu. HRB će se poslužiti svim sredstvima u cilju postignuća tog prava, uključujući i primjenu oružane akcije na što se zakletvom obavezuju članovi.«

Organizacija ne bira saveznike i sredstva i u »Pozivu hrvatskih revolucionara za borbu protiv komunizma u Jugoslaviji i obnavljanje NDH« navodi se ovo:

»Albanci, Makedonci, Bugari, Madžari, Slovenci, Volksdeutscheri i Rumunji, vi ste naša braća i suborci u borbi protiv velikosrpskog imperijalizma, protiv okrutne barbarske diktature... Organizirajte se, povedite revolucionarne akcije protiv Jugoslavije! Mi smo sa vama rame uz rame. Stvorimo zajednički strateški plan napadaja, ali prije svega udarajmo bez milosrđa, gdje god nam se ukaže prilika, a toga ima napretek.«

Unutar ustaške organizacije *Hrvatsko križarsko bratstvo* u SR Njemačkoj pokušalo se osnovati tajnu organizaciju pod nazivom *Tajni ustaški pokret* (skraćeno *TUP*) sa zadacima izrazito terorističkog karaktera, i *TUP* je izveo nekoliko akcija, između ostalih napad na Ured za zaštitu jugoslavenskih interesa u Bonnu (Mehlem), kad su ubili domara zgrade. Njemačke su vlasti na kraju zabranile *TUP*, ali su njegovi članovi nastavili s diverzantsko-terorističkim akcijama protiv naših predstavništava i naših

Digitized by Google

građana. Isto takva organizacija, kao *TUP*, jeste organizacija pod nazivom *Ujedinjeni Hrvati Njemačke* (skraćeno *UHN*), koja se razvila iz ekstremističkog krila *HOP-a*. Kao najekstremnije krilo u *UHN* formirala se 1962. ilegalna organizacija *Tajne revolucionarne ustaške postrojbe* (skraćeno *TRUP*), s isključivim zadatkom poduzimanja diverzantsko-terorističkih akcija, ali se organizacija kasnije raspala, a većina članstva pasivizirala ili pristupila drugim istovrsnim organizacijama ili grupama.

U hrvatskoj političkoj emigraciji postoje još neke grupe i organizacije, kao što su *Hrvatska republikanska stranka* Ivana Oršanića ili *Hrvatski demokratski odbor* osnovan u Buenos Airesu 1957. poslije prekida Pavelića s Luburićem. U njemu su se okupili hrvatski politički emigranti koji su se uglavnom razočarali u Paveliću posljednjih godina, no sve organizacije i grupe ne izlaze iz okvira kavanskih razgovora.

Da bi se prevladala ta razrožnost i rasparčanost akcija, bili su učinjeni pokušaji da se osnuje neko novo »reprezentativno« predstavništvo hrvatske emigracije, pa je tako u veljači 1974. u Torontu učinjen pokušaj formiranja takve organizacije pod naslovom *Hrvatsko narodno vijeće* (skraćeno HNV), zamišljeno kao »političko tijelo osnovano od hrvatskih skupina i ustanova, koje stoje na načelu hrvatske državne samostalnosti«. Djelatnost *HNV* temeljit će se na ova dva principa: 1. država Hrvatska mora obuhvatiti sav etnički i povijesni prostor hrvatskog naroda; 2. u državi Hrvatskoj bit će suveren jedino hrvatski narod. Vijeću je odmah bio osporen legitimitet od strane Krnjevićeve *HSS* i *HOP-a* (frakcije dra Hefera), a ni unutar Vijeća nema sloge. Poslovnik HNV-a ovako definira razne aktivnosti Vijeća:

»a) obavijestiti o svom osnutku hrvatski narod u domovini, održavati s njime trajnu vezu i stalno ga obavještavati o svom javnom djelovanju; b) uputiti spomenicu svim vladama svijeta obavjestivši ih o osnutku i svrsi HNV-a; c) uspostaviti i održavati vezu sa vladama svih država, kojima je stalo do pravednog rješavanja narodnosnih pitanja na Balkanu, i to bez obzira na bilo kakve blokove ili ideološke ograde; d) uspostaviti i podržavati prijateljske veze sa skupinama iseljenih stanovnika Hrvatske nehrvatskog podrijetla, koji su voljni surađivati na uspostavi i u budućem uređenju slobodne i nezavisne države Hrvatske; e) obavješćivati sustavno prikladnim sredstvima svjetsko javno mnjenje općenito, a vlade država napose, o hrvatskom nacionalnom problemu; f) propovijedati među hrvatskim organizacijama i iseljenicima, bez obzira na njihovu političku pripadnost, prednost i korist zajedničkog nastupa u izvršenju zadataka HNV-a.«

HNV je u deklaraciji iz 1975. ovako formulirao svoj opći stav: »U načelu mi smo protiv primjene sile, no ne isključujemo ni tu mogućnost ako nam se za postignuće tog cilja uskrate sva prava socijalna, politička, moralna i druga miroljubiva sredstva ... Pozivljemo sve slobodoljubive narode svijeta da nam pomognu ostvariti samostalnu demokratsku Državu Hrvatsku i tako ispra-

Digitized by Google

viti sva politička oskvrnjenja od dana uspostave Jugoslavije 1918. godine pa do danas.«

Činjenica jest da se HNV deklarativno odriče terorizma, ali istovremeno sve terorističke akcije ustaške emigracije uživaju njegovu podršku.

3. Ustaše bi u potpunosti iznevjerili tradiciju i prošlost kad u svojoj aktivnosti i danas ne bi upotrijebili »bombu, nož i samokres«.

U razdoblju neposredno poslije rata ustaška se emigracija nalazila rasuta po susjednim zemljama (Austrija i Italija), odakle su ustaše — iskorištavajući povoljnu klimu u međunarodnim odnosima (pritisak Zapada i istočnoevropskih država »narodne demokracije« na Jugoslaviju poslije 1948. godine) — poduzimali razne mjere: diverzije, ubacivanje terorističkih grupa i poticanje ostataka razbijenih kvislinških formacija (takozvanih križara) na veću aktivnost. Čini se da je u vremenskom rasponu od 1945. do 1947. u Jugoslaviju sa Zapada bilo ubačeno više od 800 raznobojnih špijunsko-diverzantskih grupa u kojima je bilo više od 5.000 terorista. Samo na prijelazu iz 1947. u 1948. godinu bilo je ubačeno u zemlju šest diverzantsko-terorističkih grupa u ukupnoj jačini od 48 članova, u cilju upada u Bosnu i Hercegovinu i »dizanja ustanka«.

No, uz pojavu novog zaoštravanja međunarodnih odnosa od 1960. pa dalje započinje razdoblje pojačane aktivnosti fašističke emigracije — povezane s raznim reakcionarnim snagama — koja nastoji da što brojnijim diverzantskim akcijama u zemlji i inostranstvu uzdrma unutrašnji poredak u Jugoslaviji.

Posebno su značajni napadaji i terorističke akcije upereni protiv jugoslavenskih diplomatsko-konzularnih predstavnika:

Godine 1962. napad na jugoslavenskog konzula u Clevelandu i ubojstvo Momčila Popovića, službenika predstavništva u Bad Godesbergu; 1966. godine pokušaj atentata na konzula u Zapadnoj Njemačkoj Andriju Klarića i atentat u kojem je izgubio život službenik jugoslavenskog konzulata u Stuttgartu Sava Milovanović; 1969. godine pokušaj atentata na šefa jugoslavenske vojne misije u Zapadnom Berlinu A. Kolendića i odašiljanje eksplozivnog paketa konzulatu u Hamburgu; 1971. godine nasilno upadanje u konzulat i terorizíranje osoblja konzulata u Geteborgu, pa okrutno ubojstvo jugoslavenskog ambasadora u Stockholmu Vl. Rolovića i pokušaj atentata na generalnog konzula u Milanu; 1972. godine pripremanje atentata na jugoslavenskog konzula u Geteborgu; pokušaj atentata i ranjavanje konzula u Stuttgartu V. Đukića; 1973. godine napad i pokušaj kidnapiranja domara konzulata u Geteborgu; 1975. godine pokušaj atentata na vicekonzula u Lyionu Mladena Đogovića; napad na konzula M. Bulajića u New Yorku i napad na šefa jugoslavenske misije u New Yorku; 1976. godine atentat na konzula Edvina Zdovca u Münchenu, pokušaj atentata na vicekonzula u Düsseldorfu Vladimira Topića i drugo. Međutim, nisu samo diplomatsko-

Digitized by Google

-konzularni predstavnici Jugoslavije u inozemstvu objekti napadaja terorističkih emigranata, nego su to i same zgrade predstavništava. Tako, na primjer, 1962. zgrada generalnog konzulata u Münchenu i Ureda za zaštitu jugoslavenskih interesa u SR Njemačkoj; 1964. godine zgrada jugoslavenskog predstavništva u Stockholmu i jugoslavenske ambasade; 1965. godine zgrada predstavništva u New Yorku i predstavništva u Chicagu; 1967. godine vremenski sinhronizirani prepadi na zgradu ambasade u Washingtonu i konzulata u San Franciscu, New Yorku i Sydneyu; 1968. godine na zgradu konzulata u Klagenfurtu (Celovecu), konzulat u Gracu i diplomatsku misiju pri OUN u New Yorku; konzulat u Sydneyu i ambasadu u Camberri; 1970. godine na ambasadu u Bruxellesu i konzulat u Melbournu; 1971. godine na konzulat u Münchenu; 1972. godine ponovno na konzulat u Münchenu, konzulat u New Yorku i ambasadu u Parizu; 1975. godine na jugoslavensku misiju u New Yorku; 1976. godine na konzulat u Stuttgartu i konzulat u Dortmundu.

No, nisu samo zgrade jugoslavenskih diplomatsko-konzularnih predstavništava žrtve takvih fašističkih napadaja, nego su posljednjih desetak godina objekti i uredi naših turističkih agencija u inozemstvu, kao i prostorije naših klubova, a emigranti se ne ustručavaju ni od otmica aviona, pa ni od teroriziranja naših uglednijih iseljenika.

Emigrantski teroristi ne ograničavaju svoju aktivnost samo na inozemstvo, nego je vrše i na domaćem terenu, gdje su im najčešće na meti saobraćajni i kulturni objekti što su nedavno pokazala suđenja u Osijeku, Zagrebu i Varaždinu. Pri tom teže da razaraju podmetnutim eksplozivom mjesta gdje se zadržava veći broj ljudi (željezničke stanice, kinomatografi i slično). Pored toga, pokušali su i s upadom grupa terorista, od kojih je najpoznatija diverzantska akcija grupe ustaških terorista kod Bugojna u Bosni 1972. godine (Raduša).

Imajući u vidu sve te činjenice, nanizane samo kao podsjetnik, moramo zaključiti da su ustaše Ante Pavelića — i poslije njegove smrti (1959) i u međunarodnopolitički izmijenjenim uvjetima života — ostali ono isto što su bili u prvoj emigraciji (1929—1941): teroristi — i ništa više.

Digitized by Google

Jefto Šašić

Porijeklo i bit fašističkog genocida na tlu Jugoslavije

I

1. Jugoslavija je jedanaesta po redu država koja je u drugom svjetskom ratu bila žrtva Hitlerove imperijalističke ekspanzije. Na obmanjivačkim osnovama rasizma, antisemitizma i antikomunizma, uvijek u službi germanskog imperijalizma, nacionalsocijalizam je uspio uvući u zločin rata njemačku naciju. Fašistička ideologija u službi pangermanizma u formuli »Drang nach Osten« (prodor na Istok) — glavni je most zbližavanja i podrške krupnog kapitala Njemačke Hitleru, povezan s uništenjem klasnih radničkih organizacija i političkih partija.

Sam drugi svjetski rat obilježen je činjenicom da su vrhovi njemačke armije osnovni faktor — a vojska pod njima snaga — u razradi ratnih planova i načina njihove realizacije. To je, prema nirnberškoj presudi, »zločin protiv mira pripremljen planiranjem, izvođenjem i zločinima protiv čovječnosti«. Takve snage su započele i drugi svjetski rat kao agresorski, totalni rat, najteži i najužasniji rat koji je vođen u historiji ljudskog roda, a u koji su Hitler i njegovi suradnici unijeli »hladni i zločinački račun«, sigurni u uspjeh, vodeći ga pri tom na najbarbarskiji način. Istina je da su ratni zločini učinjeni u ogromnim razmjerama, neviđeni ranije u historiji ratova u svima od Njemačke

Digitized by Google

okupiranim teritorijama. U svim slučajevima praćeni sa svirepostima i užasima što se jedva mogu zamisliti.

Josip Broz Tito i u svome djelu izuzetno snažno pokazuje kako se ova zločinačka politika provodila na tlu Jugoslavije. Izuzetan po plemenitom naporu, rad M. Panića Surepa *Kad su živi zavidjeli mrtvima* mjera je fašizoidnog zločina i dokaza o tome da je on neprevaziđen u historijskom trajanju na ovome tlu. I zaslužuje posebnu studiju koja bi izuzetno koristila razumijevanju — po prilazu, načinu mišljenja, argumentima i zaključku — cijelog ovog i danas značajnog kompleksa.

2. Sistem koncentracionih logora na tlu Jugoslavije — simbol i stvarnost fašističkog zločina i genocida — duguje se okupatoru, njemačkom fašizmu. Dolaskom Göringa za ministra predsjednika pokrajinske pruske vlade i u vrijeme njegovih racija osnivaju se 1933. koncentracioni logori. Među prvima je osnovan jedan od najvećih (Sachsenhausen), pa zatim logor u Dachauu (1936), koji su postali po zlu čuveni najveći koncentracioni logori u Evropi. U sklopu priprema invazije na ČSR osnovan je koncentracioni logor Buchenwald (1937), a Mathausen je otvoren 8. avgusta 1938. godine. Dok je do 1939. kroz njega prošlo 300.000 zatočenika, od početka okupacije Evrope do konca 1942. godine kroz njega je prošlo tri miliona paćenika. Većinu su činili politički protivnici nacizma i Jevreji. Uz njih, ili među njih, ubacuje se — a to je trajna praksa fašizma i u Jugoslaviji, a posebno u koncentracionom logoru Jasenovac — oko 12.000 kriminalaca. Devet desetina od nekoliko hiljada Roma zatočenih u ovom logoru je pogubljeno.

Početkom drugog svjetskog rata Hitler osniva novu seriju koncentracionih logora, među kojima dobro znamo Auschwitz — Osvjenćim, kapaciteta dvije do tri hiljade zatočenika. Pored zatvorenika uvedenih u spiskove, kao i u Jugoslaviji, više od 35.000 žrtava neposredno je završilo u krematoriju. Prvi Jugosloveni su ovdje dovedeni 25. avgusta 1941. godine. Njih 13.000 je uvedeno u ovo nacističko stratište, od kojih su 11.000 Jevreji. Oni su do tada prošli gotovo kroz sve koncentracione logore u Jugoslaviji. I žrtve umorene u koncentracionim logorima Norveške prošle su isti put. Zato ne treba ni da čudi da Jasenovac postaje najstravičnije stratište, i kao stvarnost i kao simbol prerasta u kumulativan pojam svih zločina, svih umorenih na thu takozvane NDH i šire.

Poslije Hitlerovog napada na SSSR (22. juna 1941) broj logora u okupiranoj Evropi naglo se povećao, među ostalim i onih sa oko 600.000 političkih zatvorenika-komunista Evrope. Lord Bieverbock reći će da je napad Trećeg Reicha na SSSR otvorio, u stvari, drugi, unutarnji front u Evropi. Dodajmo tome užasu 1.200 logora za ratne zarobljenike, te 8.000 radnih logora, pa će biti jasno da je samo u Trećem Reichu bilo oko 11.000 većih i manjih logora i većih zatvora sa oko 10 miliona robova.

3. U pogledu naše zemlje Hitler je, kao strateški cilj, postavio da Jugoslaviju treba razbiti kao vještački stvorenu versajsku

Digitized by Google

državu. Srbi se, među ostalim, kažnjavaju jer su — po Hitlerovoj ocjeni — njena vodeća snaga. U dnevnoj zapovijesti za napad na Jugoslaviju rasistički bestijalno se govori o »subjektima niže vrijednosti«, o »podmuklosti Srba muškaraca i žena«, uz napomenu da cijela Srbija treba da postane »zastrašujući primjer, koji mora pogoditi cjelokupno stanovništvo«. Usvojena je, u načelu, i ideja o preseljenju življa iz Srbije negdje na istok — u Sibir.[1]

I slovenački narod je stavljen izvan zakona. Uz pocijepanu Sloveniju i okupiranu Crnu Goru, Makedonija je podijeljena u okviru Velike Bugarske i Velike Albanije; Hortijeva Mađarska je anektirala Međumurje, Baranju i Bačku. Komandant 2. armije Wehrmachta feldmaršal Weich ističe da je Fürer odredio da se ima osnovati nova hrvatska država (14. aprila), koju je Kvaternik proglasio »božjim promišljenjem i *voljom našeg saveznika*«. Anektirani su Srem i Bosna i Hercegovina. Do tada porobljenoj Istri Mussolini je priključio najbolji i najvitalniji dio Hrvatske — Dalmaciju sa jadranskim otocima.

Nacionalna mržnja što su je raspirivali reakcionarni šovinistički elementi uzrok je i sloma tadanje Jugoslavije. Baš zbog takve međusobne mržnje okupatori su mogli naći kvislinge — Pavelića, Nedića i Rupnika i hiljadu drugih — a kasnije i Dražu Mihailovića. Međusobnu mržnju su tada, 1941. godine, njemački, talijanski i drugi okupatori raspirivali u masama, kao bratoubilački rat — sve do međusobnog istrebljenja i kao slavenskih, nižih rasa naroda.

Okupatori i njihove sluge nisu mogli da predvide i sagledaju upravo beskrajnu, plemenitu mržnju prema agresorima i porobljivačima kojom su narodi Jugoslavije u prošlosti, a i sada, bili zadojeni. Zaboravili su tradicionalnu ljubav naših naroda prema slobodi i nezavisnosti, za koje su naši preci prolivali krv i žrtvovali svoje živote. Valja zapaziti i trajno znati da je ova Titova procjena ušla u osnove strategije KPJ u borbi protiv okupatora i fašizma, a za oslobođenje svih naroda Jugoslavije, na osnovi bratstva i jedinstva.

Naša je parola *smrt fašizmu* značila težnju da narod postane *slobodan*.

4. Fašizam sa svim svojim zlodjelima očevidno nije slučajan, nenadan revolverski hitac, niti je njegova pojava mogla ostati bez užasnih posljedica. Odlukom Nirnberškog suda optužena je, naime, fašistička ideologija, a rasna teorija proglašena zločinačkom.

Pobjeda fašizma u jednoj od najvećih evropskih zemalja — Njemačkoj — postala je katalizatorom procesa fašizacije cijelog

[1] To neće smetati Neubacheru, Hitlerovu opunomoćeniku za okupiranu Srbiju, da se zalaže za to da *kontrarevolucionarna*, antikomunistička Srbija, ali izvan Jugoslavije, postane ključ njemačkog položaja na Balkanu, kičma Hitlerova »novog poretka«, s Nedićem, Ljotićem i sličnima na čelu.

Digitized by Google

evropskog kontinenta. Gotovo polovica svih fašističkih pokreta u Evropi ponikla je poslije 1933, nakon Hitlerove pobjede na parlamentarnim izborima u Njemačkoj. U slijedećim godinama razni fašistički pokreti su se javili u 39 zemalja, odnosno samo u 20 evropskih zemalja bilo je 39 fašističkih organizacija.

Fašizam, a ne stvarno porobljene nacije, iskoristio je do tada neriješeno nacionalno pitanje u nizu evropskih zemalja. Uspio je da ga pretvori u ovim uslovima u reakcionarni separatizam, samoživlje, samo da bi Hitler pridobio tako formiranu petu kolonu.

Hitlerovu kampanju protiv Versaillesa podržale su reakcionarne vlade Hortijeve Mađarske i carske — borisovske Bugarske, zalažući se za politiku revizije ugovorâ što se odnose na te zemlje poražene u prvom svjetskom ratu.

Zemlje raskomadane Jugoslavije — bez obzira na ovu ili onu kvislinšku varijantu domaćeg fašizma i tobožnjih sloboda — uključene su »novim poretkom« u okupiranu Evropu, što se prostirala na dva miliona kvadratnih kilometara, u to vrijeme sa 130 miliona stanovnika pod vlašću nacionalsocijalizma. Kada se tome doda evropski dio SSSR-a, pod okupacijom se tada našlo oko 50 većih nacija, s odgovarajućim jezicima i kulturom, kao i s privredom koja se morala »glajhšaltovati«. U trideset dve zemlje hitlerizam je »podario« hiljade tamnica i koncentracionih fašističkih logora sa 18 miliona zatočenika, od kojih je 11 miliona izgubilo živote. U tom su užasu narodi Poljske i Sovjetskog Saveza najviše stradali. Kako se ističe u nirnberškoj presudi, u svim okupiranim zemljama genocid je dostigao unapred smišljen vrhunac, potaknut Hitlerovim naređenjem da se imaju uništiti sve nacionalne grupe otpora okupatoru i svi Jevreji i komunisti.

Nisu formirane samo kvislinška Slovačka, Nezavisna Država Hrvatska (NDH), Velika Albanija, te razni rajhskomesarijati i generalni guvernemani u Evropi. I u SSSR-u su stvorene Tatarska država na sjevernom Kavkazu, a Kozačka i Turkmenska u srednjoj Aziji. Kao i u Jugoslaviji, i ovdje su radni ljudi zatvarani u plamteće grobnice, u skladu s Hitlerovom zamisli o germanizaciji. I ovdje treba sve uništiti, kako bi samo narod »čiste arijevske krvi« živio na Istoku. Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, slijedeći zbivanja, ustanovila je, a zatim optužila i 369. pješadijski puk NDH da je vršio najteže zločine u SSSR-u. Stoga su vinovnici pozvani na odgovornost i kažnjeni.

5. Treba istaći realno mjesto fašističkih organizacija u Jugoslaviji. Riječ je o ustašama zločinca Ante Pavelića i o Zboru Dimitrija Ljotića. Oba »pokreta« će se ispoljiti upravo kao kvislinški. Bitna im je karakteristika da su formirani na etničkoj isključivosti, s kojom računa hitlerizam. U trenutku okupacije kvislinški elementi srpske pronjemačke buržoazije i Zbor, sa svojim nacionalnim i vjerskim predrasudama, stavljaju se u službu najvećem neprijatelju srpskog naroda. To je opća karakteristika »zajedništva« u ratu 1941—1945. fašističke »internaciona-

Digitized by Google

le« u nas, koja obuhvaća Ljotića, Nedića, Pavelića — sve do Rupnika i Mihailovića, a pod pokroviteljstvom nacionalsocijalizma.

Osnovni stav izdajnika Nedića je, isto tako, hitlerovski: Jugoslavija je nesreća za srpski narod, koja je nastala njenim stvaranjem, Jugoslavija je, a ne okupator i izdajnici, grobar Srbije i Srba. Zato je on, general, ministar vojni, u službi Hitlera, ustao i protiv 27. marta. I zato Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, kada iznosi dokumenta o zvjerstvima hitlerovskih Nijemaca što su ih izvršili nad narodom Srbije, navodi »svjedočanstva namučenog i izmrcvarenog naroda o nedjelima raznih izdajnika: nedićevaca, ljotićevaca i dražinovaca«.

Četnici Draže Mihailovića su, isto tako, širili neistine o tome da su *svi* Hrvati vinovnici državnog brodoloma 1941. godine i da su, zajedno s Muslimanima, vinovnici besprimjernog zločina izvršenog nad Srbima u NDH. Istina je tome suprotna, otkrivano je u zapisnicima — ugovorima između četnika i ustaša koji služe okupatoru, a bore se protiv svoga srpskoga naroda, posebno na tlu Like, sjeverne Dalmacije i Korduna. Priznaju vlast NDH i Pavelića. Faktičku ulogu te »koalicije« objelodanjuje Državna komisija za utvrđivanje zločina u saopštenju broj 3: »Zahvaljujući uredno knjiženim zločinima i isplati nagrade za njih, Državna komisija je u mogućnosti da utvrdi da su četnici hvatali i predavali okupatorskim vlastima ili sami ubijali svakog onog tko nije bio za izdaju svog naroda.«

Borba protiv izdajnika nadjačat će svu ovu užasnu kombinatoriku fašističkog okupatora i ponijeti zastavu oslobođenja sve do konačne pobjede.

II

1. Hitlerovo manipuliranje cjelinom reakcionarnog rukovodstva Jugoslavije, koje je trajalo sve do 27. marta 1941, prekinuto je uspostavljanjem Nezavisne Države Hrvatske (NDH) u času kad su Maček i Stepinac i formalno prihvatili tu Hitlerovu odluku. Od tada Hitler pokušava da od NDH stvori najjači oslonac za svoju imperijalističku politiku na tlu Jugoslavije i Balkana. NDH nije mogla opstati a da ne dobije ličnu Hitlerovu podršku kao višenacionalna država sa »svehrvatskom« vladavinom, u kojoj su nešto više od polovice stanovnika činili Hrvati, ali i trećinu Srbi, petinu Muslimani.

Hitler na svom prvom susretu s Pavelićem — juna 1941. godine — podržava rasističku orijentaciju te vlasti. Istovremeno, njemačkom je imperijalizmu stalo do toga da što više hrvatskog naroda, a ne samo ustaše, uvuče u kovitlac svoga zločina, a i u politiku »porušenih mostova« ka budućnosti. Zato je NDH predstavljala najveću prijetnju da na hrvatski narod padne ljaga, jer »nikad hrvatski narod nije bio strašnije posramljen nego

Digitized by Google

ovaj put kada je na vlast došla šačica izdajnika i zvjeri u ljudskom obliku — Pavelić« — kaže Josip Broz Tito. Upravo su ustaše izdajnici hrvatskog naroda, koji nemaju pravo nazivati se tim imenom, a sa njima se sam hrvatski narod morao sukobiti, i kasnije se krvavo obračunao.

2. Plan fašističkih okupatora da se sa anektiranjem Bosne i Hercegovine, uključivanjem u NDH, Muslimani u cjelini ubace u bratoubilačku borbu — nije ostvaren. U septembru 1941. tuzlanska konferencija Muslimana, a zatim i niz gradova Bosne, osuđuje pokolj srpskog stanovništva i zalaže se za vjersku toleranciju. Zato se »čestitim Muslimanima preporučuje da žive u slozi i ljubavi sa sugrađanima, svjesni da u teškim vremenima sve može spasti sloga i jedinstvo«. Obuzeti bijesom, ustaše su se već 1941. godine (16. septembra) oborili na 250 komunista Sarajeva, i na muškarce i na žene, uključujući čak i Višnju Habunek, učenicu od petnaest godina. Sa strahotama smrti podjednako su bili suočeni Hrvati, Srbi, Jevreji i Muslimani. Transport u kojem su svi oni nalazili otpremljen je na željezničku stanicu Jasenovac i dalje znanom Bačićevom prugom — na put istrebljenja.

3. Zločin, koji je pod vlašću ustaša carevao Hrvatskom, najpotpunije je izražen u koncentracionom logoru Jasenovac. Cjelokupna njegova organizacija podređena je glavnom cilju — masovnom ubijanju ljudi. U izvještaju upućenom Međunarodnom vojnom sudu u Nirnbergu upravo je zapisano da je okupacijom Hrvatske, odmah po formiranju NDH, sa kvislingom Pavelićem na čelu, osnovan na obali Save koncentracioni logor Jasenovac. On je bio u rukama — kako se ističe — najvjernijih agenata vlade Reicha — ustaša. »Nema pera koje bi bilo u stanju opisati strahote i užasnu atmosferu Jasenovca. To premašuje svaku ljudsku fantaziju. Pakao, inkvizicija, najužasniji teror, kakovi *nigdje i nikada u historiji nisu postojali*, krvološtvo divljih zvjeri, izbijanje na površinu najtamnijih i najogavnijih instinkata, kakovi se dosad kod ljudi uopće nisu pojavljivali — to je malo rečeno...« — piše Mladen Iveković. I treba jasno reći: nisu u pitanju mazohističko-patološke pojave kao takve, nego ih je fašizam, i jedino on mogao takvima učiniti.

Izvršioci — odnosno dželati i koljači — ovih masovnih ubistava pod okriljem okupatora jesu klerofašisti NDH. Iz njih je provalila zločinačka nacionalistička isključivost divljom strasti neviđenih razmjera, otkrivajući nevjerojatne razmjere obezljuđenosti. A, s druge strane, »ovdje su umirali borci protiv najcrnjeg oblika vladavine — fašizma. Oni su se suprotstavili zlu koje se nadvilo nad naše narode, oni klečati nisu htjeli«.

III

1. Rasistički bijes sručio se općenito bestijalnom žestinom da iskorijeni jevrejski i romski živalj. Romski narod bio je najviše disperziran, seleći se Evropom iz zemlje u zemlju. Vladavina ma

Digitized by Google

koje varijante fašizma za njih je značila samo groznu sudbinu jer su smatrani ljudima niže vrste. Njihovo nečuveno stradanje još nije cjelovito izučeno, pa ni ono na tlu Jugoslavije. U NDH su Rome počeli popisivati 3. juna 1941. A u proljeće 1942. godine kolone Roma, formirane po nalogu Ustaške nadzorne službe (UNS) — ovog puta bez spiskova — našle su se na putu za stratište Jasenovac. »Gledao sam rijeke Cigana, njihove žene i djecu, kako su se svakog dana slijevali u Jasenovac — piše Mladen Iveković. Dolazili su na klanje. Ubijalo se dnevno na vagone takove Cigančadi, kovrčavih glava i krupnih crnih očiju... Ne znam koliko je u Jasenovcu u svemu pobijeno Cigana. Dok sam ja tamo bio (do početka septembra 1942), najmanje 30.000.«

Hitler je naumio i gotovo do kraja ostvario plan da jevrejska nacija nestane iz Evrope. Od ukupnog broja Jevreja u Evropi stradalo je oko osam miliona, a na tlu Jugoslavije od 75.000 pobijeno je oko 60.000. U Sarajevu je od 10.500 Jevreja preživjelo tek 40. Naime, na tlu Jugoslavije uništeno je 80% Jevreja, što premašuje prosjek Evrope od 60%. Uništavani su bez obzira na pol i starost, na materijalni i društveni položaj ili zanimanje, bez obzira na politička ili ideološka opredjeljenja. Praktično, od proljeća 1943. nema ih više na tlu NDH, a preostali sužnji iz logora NDH otjerani su u smrt, u koncentracione logore Trećeg Reicha i Poljske.[2] Međutim, najsvjesniji dio Jevreja suprotstavio se, zajedno sa svim narodnostima Jugoslavije, fašističko-ustaškim zločinima.[3]

2. Ustaška rasistička politika — »glas krvi, rasa i zemlje« — sa davnim korjenima, razbuktala se, što je izraženo u evropskoj krizi, u jačanju fašističkih pokreta. Srbi u Hrvatskoj (u Bosni i Hercegovini i u Sremu), shodno toj politici, niža su rasa, strani element na prostoru koji je isključivo hrvatski. Zato za njih, kao za došljake i otpadnike od katoličke vjere, tu nema mjesta. Smišljene su tri varijante da se NDH njih oslobodi, a to su: preseljavanje u staru Srbiju, prekrštavanje u katolicizam i fizičko uništenje. U trenutku kulminacije njemačkog imperijalizma ustaše su računale na posve sigurnu pobjedu takve fašističke politike, koju će biti u stanju provesti smatrajući da otpor neće biti pružen ni sa koje strane. I u tome bi uspjeli da nije počeo oslobodilački općejugoslavenski rat. Bilten Vrhovnog štaba POJ, u redakciji Josipa Broza Tita, prvi je i jedini tada u Jugoslaviji počeo objavljivati zločinačke progone upravo srpskog naroda u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. U prvom broju (od 10. avgusta

---

[2] Samo u Bosni je od njih 14.000 stradalo 12.000, od toga u logoru Aušvic — 11.000.

[3] U NOVJ je učestvovalo oko 3.000 Jevreja, od kojih je poginulo 722 (24%). U ilegalnom radu je učestvovalo oko 1.600 Jevreja, od kojih je poginulo oko 600 (38%); 150 Jevreja su nosioci Partizanske spomenice 1941, a 10 je proglašeno za narodne heroje. U zarobljeničkim logorima uspjelo je da preživi oko 650 Jevreja, od kojih oko 450 oficira (M. Perić, *Jevreji u NOR*, simpozijum u Daruvaru, 15—16. septembra 1983).

Digitized by Google

1941) sva je jugoslavenska javnost, bez obzira na komadanje zemlje, obaviještena da su Pavelićeve ustaše kod Drvara ubili više od 250 žena i djece. Zatim se iznose zločini izvršeni kod Gospića, Vrginmosta, u Glini, kod Cetingrada, u Ključu. I zaključuje da je to samo dio, tek nekoliko slučajeva zvjerskih zločina nad srpskim življem koje vrše Pavelićeve ustaše. Stotine mrtvih i ranjenih seljaka bačene su u jamu, a često se čuje jauk zatrpanih. O tim zločinima Tito 17. i 25. avgusta 1941. obavještava svjetsku javnost preko Kominterne.

U NDH Srpska pravoslavna crkva doživjela je uništenje, jer je »šizmatička«. Prema klerofašističkoj politici i planu, trebalo ju je potisnuti sa etnički čistog hrvatskog tla. Tako je planuo svojevrstan bratoubilački rat na vjerskoj osnovi. Shodno tome, dolazi do terora, davno planiranog u Vatikanu, do prozelitizma, koji je i te kakav zločin genocida. Njegovi su nosioci u NDH ustaše i Rimokatolička crkva. Poznate su zakonske odredbe NDH o pokatoličenju. Među ostalim, u Staroj Gradiški — i s ciljem razdvajanja zatočenika — vršeno je prekrštavanje 1943. godine u samom logoru. Značajno je da se tome suprotstavljaju čak rimokatolički svećenici. Poznati su protesti mostarskih biskupa Mišića i Ujačića, beogradskog nadbiskupa (9. juna 1941). Dr A. Donković, biskup starokatoličke crkve, antifašista, zajedno je s komunistima bio mučen u jasenovačkom logoru smrti. Poslije savezničkih odluka u Moskvi postavilo se pitanje odgovornosti Vatikana i Zagrebačke kurije i za ove zločine genocida. A ona je u slučaju Stepinca i tada i danas nesumnjiva. I na njega se odnose Marksove riječi o koljaču Pariske komune Thiersu — »da ga je historija u samome svojem toku razapela na stub srama i da ga sve molitve njegovih popova spasiti neće«.

Konačno, ZAVNOH je poništio odluku o pokrštavanju, učinio je ništavnom, kao i sam čin. Naredio je vraćanje na stanje od 10. aprila 1941. godine. Publikacije koje razmatraju period oslobodilačkog rata sa stanovišta Srpske pravoslavne crkve ističu da su nasilni prelasci na rimokatoličku vjeru bili zaista lažni, ali pri tom ne spominju ovu značajnu odluku. Nije li bio osnovni red, po ljudskoj savjesti, o ovoj velikoj istini i činu reći sve nadomak »Cvijeta«, na Jasenovačkoj poljani, kad je to bila prilika i obaveza povodom osvećenja obnovljenog crkvenog Ivanjskog hrama.

3. Treba istaći: uz Jevreje, Rome i Srbe, u koncentracionom logoru u Jasenovcu život su izgubili i mnogi pripadnici ostalih naroda i narodnosti — Hrvati, Muslimani, Slovenci, Česi, Ukrajinci, pa i Talijani i Nijemci. Tada su pobijeni upravo antifašisti, bez obzira na njihovu narodnost i vjeroispovijest. Konačno, ta je borba, uz sve te žrtve, bila sastavni dio nacionalne borbe, zasnovane na Atlantskoj povelji svih saveznika protiv nacizma.

Komunisti u koncentracionim logorima su upravo izričito politički zatvorenici. Učesnici su nesumnjivo značajne, a nedovoljno obrađene borbe komunista na neoslobođenoj teritoriji, osobito borbe u gradovima. Dovedeni su kao borci u ovo stratište, uz

Digitized by Google

grupe koje su mahom bile antifašistički orijentisane, ali su se ovdje našle na temelju provođenja politike uništenja, genocida. Opće je iskustvo da su komunisti posvuda u Evropi, a i kod nas, znali da će biti progonjeni i uništavani. Svoju sudbinu su svjesno prihvatili kao nešto što je bilo u skladu s njihovim razumijevanjem toka događaja u borbi protiv fašizma. Nacistički i fašistički dželati nisu mogli dotući čovjeka u borcu-komunisti. Nadmoćniji je bio od njihovog paklenog čina. Plamen u srcu i svijesti borca gorio je za slobodu čovjeka.

Sloboda čovjekova je dragi kamen koji ne može uništiti nikakva kuća smrti, ni fabrika smrti — kaže Velibor Gligorić, i sam zatočenik koncentracionog logora.

*

1. Fašizam je u svome trijumfu vodio Evropu u njenu najmračniju epohu. Ili, bolje je nazvati je epohom otpora fašizmu, antifašističkom pobjedonosnom epohom. »Kada kuća gori, knjige o požarima se ne pišu, a napisane se ne čitaju.« Zato se ova antifašistička strana borbe do početka drugog svjetskog rata često zaboravlja.

Početkom agresije i savezničke antifašističke borbe nacistički pangermanski imperijalizam, okupacija evropskih zemalja i nacija donijeli su sobom fašističku pustoš, zgarišta i ruševine. Zločinačka umorstva milijuna ljudi upravo su monstruozna po nizu posljedica, a neprocjenjiva i za budućnost. Osvajači su, naime, proveli unaprijed strateški svjesno planirane i pripremljene masovne progone i istrebljenje civiliziranih nacija i njihovih kultura samo zbog toga što nisu pripadale Germanima ili što nisu pripadale arijevskoj rasnoj grupaciji, ali i posebno zato što su to bili Slaveni, a da se ne govori o ideološkim ili političkim, protivnicima; milijuni takvih bili su deportirani, mučeni, zatvarani u koncentracione logore i na kraju umoreni.

2. Riječ je i o zločinu protiv mira, a Jugoslavija je bila žrtva agresorskog rata; o ratnim zločinima koji su vršeni nad borcima na frontu i u pozadini oslobodilačkog rata Jugoslavije; konačno, i o izuzetno teškim zločinima protiv čovječnosti. Na osnovu sporazuma u Londonu (8. avgusta 1943) i nirnberških principa, ove ideologije i organizacije su osuđene, po principu lične odgovornosti. Riječ je o zlu što su ga narodi Jugoslavije pretrpjeli od fašizma svih vrsta: o najtežem fizičkom i biološkom uništenju, *bez obzira na broj žrtava,* jer je ono vršeno s namjerom istrebljenja nacionalnih, rasnih, religioznih i etničkih grupa — *potpuno ili djelimično, ma iz kojih razloga,* i bez obzira na to da li je ostvaren *krajnji cilj.* Bitna je činjenica da su organizacije formirane u cilju vršenja genocida.

3. Konferencije u Jalti i Potsdamu pokazale su da su šefovi tri najveće savezničke zemlje zauzeli čvrsto stanovište *da će svi oni koji su uprljali ruke krvlju nevinih ljudi biti gonjeni do na*

Digitized by Google

kraj svijeta, sve dok pravda ne bude zadovoljena. Ove izjave nisu bile prazne pretnje. U Nirnbergu je suđeno najvećim zločincima čiji zločini nisu bili vezani samo za neka, već upravo za sva evropska geografska područja. Kaznom vješanja vinovnikâ pokušalo se izraziti sve zlo što su ga oni počinili.

4. Jedno od najvećih stratišta Evrope, koncentracioni logor Jasenovac, zahtijeva da se o žrtvi govori samo s dignitetom. Borbu protiv fašističkog ustaškog zla u NDH organizuju komunisti. Upravo su zato ubijeni najbolji sinovi hrvatskog naroda — Žaja, Keršovani, Cesarec, Adžija i desetine drugih boraca još prije Jasenovca, u koncentracionom logoru Kerestinac, a u Jasenovcu Bukovac, Nada Dimić, Pavle Miškin, Stevo Galogaža i hiljade drugih. Tko da zaboravi divne likove Safeta Krupića i desetine drugih Muslimana-intelektualaca podvrgnutih prije smrti najstravičnijim mučenjima. Radnici, inteligencija i seljaci smjelo su digli svoj glas protiv ustaškog svirepog klerofašizma. I njih je upravo zato zločinac Pavelić zločinački ubijao.

Pojavljuje se podosta toga i danas što je nedostojno čovjeka. Šovinistički i zločinački ekstremi ne prihvaćaju, u ime »povijesne istine«, da je više od 50.000 umoreno u stratištu Jasenovac, i to prvenstveno Hrvata, a sve druge tvrdnje svrstavaju među velikosrpske. A druga strana, s nabrušenim četničkim kamama, ne dopušta manje od milion poklanih isključivo Srba. Onaj tko drugačije govori samo je komunistički slugeranja — kažu ovi antikomunisti. I izjednačavaju ih s ustaškim koljačima.

U stvari, svi zločinci i danas tvrde da nije zločin ono što jeste: nevina žrtva prije svega; a uz to izdaja, razbojništvo i hladno, sračunato ubojstvo. Oni su, pak, u drugom svjetskom ratu prerasli u ratni zločin koji cjelokupno čovječanstvo osuđuje.

Općečovječanska odrednica genocid ima stoga na ovom tlu svoju, kako ističe Krleža, konkretno-historijsku dubinu. Zato je danas najpreči zadatak masom činjenica, koje su uočene u stvarnom životu, *rastumačiti* bez patosa, ali ponosno, odakle sva tragičnost naših vlastitih raskola. Dakle, potražiti najdublje korijene zločina, razumjeti i nedvojbeno dokazati »i u krvavom, kriminalnom piru 1941—1945, kolika je ludost naše uzajamno negiranje koje je postalo izlikom palikućama da zapale naš vlastiti krov nad glavom za račun osvajača«.

Jedino ovaj općečovječanski kriterij u nas, a ne, obezličeni do užasa, isključivo broj, kao da su žrtve fašizma šljunak koji vlastita krv povezuje u sivi cementni blok, a ne ličnosti — jedino je to mjerilo za žrtve zločinačkog genocida. Od njega ni potomci žrtve ni preživjeli odstupiti neće.

Jer, žrtva samo je jedan, moj jedini otac, samo jedna i jedina majka, samo pojedinačni moj drug. Umoreni su iz zločinačkih pobuda i ciljeva kakve čovječanstvo ne pamti, ali i ne zaboravlja.

Digitized by Google

Božidar Dikić

Neonacizam u Zapadnoj Nemačkoj

U zapadnonemačkom društvu je sa zakašnjenjem od četvrt veka uočeno da je nedosledno i nedovršeno razračunavanje sa ostacima, grehovima i balastom prošlosti, i sa shvatanjima iz doba nacizma — pružilo ne samo skrovitu zavetrinu neizlečivim Hitlerovim saučesnicima, saputnicima i direktnim privrženicima, nego je omogućilo da se među posleratnim generacijama pojavi nov fanatizovani podmladak, inficiran i opsednut neonacizmom.

Jedan od najkrupnijih propusta političkih konstelacija u Saveznoj Republici Nemačkoj jeste taj što je suviše dugo potcenjivano i zanemarivano rasvetljavanje fenomena neonacizma i što nije blagovremeno na efikasniji način u korenu presečen razmah nacionalističkih struja i sprečavano razbuktavanje militantnih i terorističkih grupa iz neonacističkog podzemlja.

Drugo specifično obeležje jeste što su krajnje desničarske i neonacističke struje u SRN izvukle korist iz konflikta državno-političkog aparata s levičarskim anarhistima i »levom gradskom gerilom«, koja je početkom sedamdesetih godina izrasla iz prvobitnog studentskog protestnog nezadovoljstva i iz razočarenja zbog privremenog paktiranja i stupanja socijaldemokrata u koaliciju s konzervativnim strankama, kao i zbog odlaganja i izbegavanja društvenih reformi u pravcu demokratizacije društva.

Digitized by Google

Dok se država nekoliko godina jednostrano orijentisala na gonjenje levih ekstremista i anarhoterorista, na drugoj strani su neonacisti neometano razgranali svoju militantnu i terorističku mrežu i gotovo neopaženo proširili destruktivni uticaj i »mrke ideje« na deo mlade generacije, mahom u neobrazovanim i primitivnim slojevima, u zabačenim i učmalim palanačkim sredinama.

Konzervativne stranke su tolerisale nacionalističke struje, kako izbegličke organizacije koje su sklone revanšizmu i ponovnom osvajanju teritorija koje su posle rata pripale drugim državama tako i one nacionalšoviniste koji su ističući patriotske parole u stvari propagirali obnavljanje velikonemačke hegemonističke sile. Usled toga su nesmetano narastale i ponovo se okupljale, pod maskiranim firmama, krajnje desničarske snage, a među njima fanatični i nepopravljivi bivši aktivisti Hitlerove nacističke stranke NSDAP (Nacionalsocijalistička nemačka radnička partija), pripadnici oružanih nacističkih formacija SS i SA, drugih mnogobrojnih organizacija i ogranaka mrkog pokreta, uključujući i »Hitlerjugend«, vojne i frontovske formacije, oficire, policajce, obaveštajce, pa takođe i njihov podmladak — neonaciste. Iako su savezničke pobedničke sile 1945. zabranile delatnost nacističkoj stranci NSDAP, kao i njenim ograncima, zagriženi pobornici hitlerizma okupljali su se i grupisali u manje-više kamufliranim organizacijama, udruženjima, savezima, kružocima, pa čak i strankama, u kojima su produžavali ili oživljavali shvatanja i težnje iz hitlerovskog doba i poduhvatali se da u promenjenim, poratnim uslovima modifikuju i restauriraju delatnost sledeći jučerašnje ciljeve — obnavljanje nemačke imperijalističke, agresivne i revanšističke sile, uključujući čak i povampirenje nacističke rasističke mržnje i nasilja prema drugim narodima.

Posleratni zalet NPD

Danas, četrdeset godina posle rata, nemačka krajnja desnica, kao i neonacističke grupe prošle su kroz mnoga pregrupisavanja i, uporedo sa smenom generacija, sa nestajanjem i osipanjem »stare garde« i ratnog pokolenja — igra upadljivo manje uticajnu ulogu nego u prvim etapama SR Nemačke. Na prvim posleratnim izborima 1949. godine su krajnji desničari, Nemačka desna partija, čak osvojili pet mandata u bonskom Bundestagu. Odmah zatim oni su, na inicijativu bivšeg general-majora Vermahta, Ota Ernsta Remera (koji je 20. jula 1944. spasao Hitlera jer je u Berlinu uhapsio zavereničku grupu pukovnika Klausa Šenka fon Štaufenberga, koji je izvršio neuspeli atentat na »firera«, i glavne zaverenike još iste noći streljao) osnovali novu nacističku stranku, nazvanu Socijalistička rajhspartija (SRP), u nameri pa pod promenjenom firmom nastave hitlerovsku politiku. U tadašnjem naletu, koristeći raspirivanje »hladnog rata« u podeljenoj Evropi i trzavice između dveju supersila oko berlinske blokade, kao i

Digitized by Google

zatim oko korejskog rata, neonacisti su naglo dobijali oslonac u nekadašnjim tvrđavama hitlerovskog pokreta, a na pokrajinskim izborima u Donjoj Saksoniji 1951. godine osvojili čak 11 odsto glasova. Ovo je uznemirilo savezničke sile, te je bonska vlada 1952. naložila Ustavnom sudu u Karlsrueu da ovu stranku, SRP, zabrani.

Iako ni na jednim kasnijim izborima u SRN ultradesnica više nije uspela da uđe u Bundestag, ona i direktno i prikrivenim kanalima uporno nastoji da stekne uticaj na političkoj sceni, a još više iza kulisa. Suprotno očekivanjima savezničkih i nemačkih vlasti, zabranjivanje stranke SRP nije sprečilo, nego je podstaklo okupljanje krajnjih desničara i neonacista oko ovog ilegalnog centra. Kako je u to vreme Zapadna Nemačka doživljavala privredni uspon i »ekonomsko čudo«, uz punu zaposlenost, nedostajao je krajnjoj desnici priliv razočaranih masa i nezaposlenih. Ali čim je »ekonomsko čudo« počelo da jenjava, a na položaj bonskog kancelara (posle energičnog Adenauera) došao »gumeni lav« Ludvig Erhard, nacionalisti i krajnja desnica su opet digli glas. Prvo su, umesto zabranjene SRP stranke, nastavili okupljanje pod formalno izmenjenom firmom DRP (Nemačka rajhspartija), a novembra 1964. osnovali su Nacionaldemokratsku partiju Nemačke (NDP), sa Adolfon fon Tadenom na čelu.

Sa opadanjem privredne konjunkture i javljanjem nezaposlenosti 1966/67. godine, nacionalistima i desnici su prilazili novi birači i sledbenici, na koje su neonacistički agitatori vršili uticaj. Između 1966. i 1968. je njihova stranka NPD uspela da uđe u skupštine (landtage) sedam od ukupno 10 zapadnonemačkih pokrajina. U pojedinim pokrajinama osvojila je čak 9,8 odsto glasova. Na opštim izborima u SRN za bonski Bundestag 1969. godine NPD je dobila 4,3 odsto glasova, tako da joj je samo još malo nedostajalo da uđe u savezni parlament. To je bila i kulminacija NPD, ubrzo zatim počela je, usled unutrašnjih trzavica u vođstvu i frakcijskih borbi, da se osipa i gubi uticaj.

Dolaskom socijaldemokrata, pod Vilijem Brantom, na vlast u SRN, 1969. godine, ojačali su zahtevi da se antidemokratskoj i nacionalističkoj stranci NPD, koja služi kao stecište neonacista, zabrani rad. U Zapadnom Berlinu, koji je pod vrhovnom jurisdikcijom tri zapadne vojne komandature, već su bili sazreli uslovi da se zabrani rad NPD, ali su vođe ove stranke preduhitrili tu odluku i sami raspustili svoju pokrajinsku filijalu, mada time podzemno delovanje neonacističkih grupa nije prestalo.

Dva su razloga olakšala opstanak NPD: prvo, svoje stvarne političke ciljeve (oživljavanje velikonemačkog nacionalizma uz oslanjanje na ideologiju nacizma i na gledišta iz doba Hitlerovog Trećeg Rajha) ona je prikrivala i nije unosila u svoj program, i drugo, zvanični Bon — vlada i Ustavni sud — nisu bili skloni da zabranjivanjem rada NPD izgube »kontrolu« nad ovim snagama, koje bi u uslovima ilegalnosti mogle da postanu brojnije i opasnije po poredak.

Digitized by Google

U Adolfu fon Tadenu, demagogu provincijskog kalibra, nisu ni desničari, još manje militantni neonacisti našli »vođu« kakvog su priželjkivali, i on je, posle svađe oko vlasti sa dr Zigfridom Relmanom bio prinuđen 1971. da napusti predsednički položaj, a nasledio ga je Martin Musgnug, advokat iz Tutlinga. Ni sa novim šefom, međutim, nisu mogli da poboljšaju poražavajuće izborne rezultate.

NPD je na izborima za Bundestag dobijala: 1965. godine samo 2% glasova, 1969. godine 4,3, 1972. godine je pala na svega 0,6, 1976. godine se prepolovila na 0,3, 1980. godine imala je opet samo 0,2% glasova. Za NPD je 1983. godine ukupno glasalo 91.095 birača. Stranka nije ušla u Bundestag (potrebno je najmanje 5% glasova), čak nije ispunila uslov ni da dobije iz državne kase naknadu za izborne troškove

Nemački nacionalisti i krajnji desničari nisu uspeli ni da uđu u Evropski parlament u Strazburu, izabran juna 1984. godine, dok su tamo osvojili mandate desni ekstremisti iz Francuske, Italije i Grčke.

Revanšistička orijentacija desnice

Stvarno dejstvo i uticaj NPD, a posebno neonacista pod njenim okriljem, ne odražava se ni na izborne rezultate, ni na ostale službene statistike. Prema zvaničnim podacima, NPD je 1969. godine imala 28.000 članova, a u 1983. pala samo na 6.000. Razgranata struktura nacionalističkih organizacija, koje se stalno prestrojavaju i osnivaju nove, kamuflirane ogranke, prikriva pravo brojno stanje kako članstva tako i pritajenih neonacista, njihovih jednomišljenika, tihih pobornika i simpatizera, kao i rezervnih kadrova. Ostale vrste delatnosti otkrivaju da su slojevi nemačkog življa, koje je sklono ili podložno uticaju nacionalista, pa i neonacista, znatno brojčano jači.

Finansijski prihodi NPD pokazuju da postoje izdašni izvori iz kojih se izdržavaju aparat, akcije i propaganda ove ekstremističke stranke. U 1968. godini njeni ukupni (prijavljeni) prihodi iznosili su 2,8 miliona maraka, u 1969. čak 7,2 miliona, 1972. godine 3 miliona, 1977. godine 1,1 milion, u 1982. 1,5 milion maraka. Prilozi — uglavnom javnosti nepoznatih — darodavaca i pokrovitelja doneli su NPD samo u 1982. godini više od 775.000 maraka.

Posle potpunog poraza na pokrajinskim izborima u Rajnland-Pfalcu, NPD je odustala da iziđe na izbore u pokrajinama Slezvig-Holštajnu, Bremenu i Hesenu 1983, niti je istakla svoje liste i kandidate na drugim lokalnim izborima u 1984. godini. Dok je prošle decenije držala pojedine mandate u lokalnim forumima, a 1971. imala čak 426 predstavnika u komunalnim skupštinama, sada je zadržala samo još jedno tuce takvih mandatora.

Vođe NPD oprezno vode računa o tome da ostanu na tlu legalnosti, da ne dođu u otvoreni sukob sa Ustavom, mada su u

Digitized by Google

stvari orijentisani na potkopavanje i rušenje postojećeg političkog poretka u SR Nemačkoj i na eliminisanje partija iz političkog života. Ispod te prividne lojalnosti, nacionalisti propagiraju ciljeve i ideje čiji se koreni nalaze u politici i praksi Trećeg Rajha, u nacističkom pogledu na svet, sa neprikrivenim rasističkim, šovinističkim i revanšističkim motivima.

NPD, ostale nacionalističke grupe, kao i neonacisti, nastoje da nadmaše velike konzervativne stranke — kao što su Hrišćansko-demokratska unija (CDU), Hrišćansko-socijalna unija (CSU) — ili i liberale (FDP) — prikazujući se kao »najdosledniji« privrženici Ustava SRN time što se izjašnjavaju za »nemačko ujedinjenje« i otuda se, bar verbalno, deklarišu »protiv tuđinske blokovske politike Sovjetskog Saveza i SAD«. Na svom kongresu 1983. godine NPD je nastavila taktiku da privlači birače iz tabora građanskih i konzervativnih stranaka time što sebe veliča i prikazuje kao tobožnju »lučonošu« za uspostavljanje »nezavisne i vanblokovske jedinstvene Nemačke«, kao da želi da izvuče Nemačku »kao celinu« iz konfliktne zone, iz uticaja blokova, kako nemački narod ne bi postao »topovska hrana imperijalističkim interesima supersila«. U tom smislu se kongres NPD izjasnio i protiv postavljanja američkog i sovjetskog nuklearnog oružja u Nemačkoj, a zatražio je i postepeno povlačenje svih stranih trupa.

Ovu neutralističku koncepciju još striktnije i glasnije razglašavaju neonacisti. U svom glasilu »Bauernšaft« zastupaju tezu: »Kako može čovek, koji je sa obe strane ugrožen, da sklapa savez sa jednim od onih koji ga ugrožavaju?« U časopisu »NS-Kampfruf« (»Nacistički borbeni poziv«) idu još dalje i ističu: »Okupatori napolje! Mi, nacionalsocijalisti, borimo se za nemačko jedinstvo, nezavisnost i samoopredeljenje.« Pod tim oni podrazumevaju rušenje celog posleratnog poretka u Evropi, vraćanje na granice Hitlerovog Trećeg Rajha i obnavljanje velikonemačke ekspanzije i hegemonije.

Pojedine neonacističke grupe, kao »Nemački slobodarski pokret« (DDF) i ANS/NA, propagiraju takvu vrstu nemačkog »neutralizma« koja bi obezbedila odrešene ruke za nekontrolisano delovanje zapadnonemačke armije Bundesvera. U tom cilju oni traže da Bundesver napusti ulogu »stranačke legije u NATO-paktu koja služi američkim vladajućim planovima« — što izričito propagira bivši hitlerovski general Oto-Ernst Remer, predvodnik neonacističke grupe »Nemački slobodarski pokret«. Bivši general, koji se do poslednjeg dana tukao protiv sovjetske armije 1945, sada — iz demagoških motiva, radi zastrašivanja Amerikanaca — koketira u svom »Manifestu« sa alternativnim oslanjanjem na Sovjetski Savez, kako bi se time pružio »otpor zapadnom ucenjivanju«. Druge neonacističke grupe odbacuju ovu Remerovu taktiku, podržavaju članstvo u NATO-paktu i odobravaju dopunsko naoružavanje Zapada novim američkim raketama.

Digitized by Google

Samo 68 ili 158 desnih organizacija?

Osim stranke NPD, u Zapadnoj Nemačkoj postoji veći broj i drugih, manjih krajnje desničarskih organizacija i grupa. Prema službenim podacima Ministarstva unutrašnjih poslova, objavljenima u Bonu juna 1984. godine, poznato je delovanje 68 desno-ekstremnih organizacija, sa najmanje 20.300 članova. Time su obuhvaćeni samo registrovani članovi, i to njihov najprimitivniji deo, kojem je namenjeno da obavlja »prljave poslove«, da narušava javni red, izaziva nerede i provokacije, da se kompromituje i snosi teret sukoba sa zakonima i policijom, dok se stvarne kolovođe, ideolozi i stratezi drže u pozadini.

Između ovih 68 organizacija nemačke krajnje desnice, najmanje 16 predstavljaju neonacističke grupe, čiji se broj ne može ograničiti na zvaničnu procenu, u kojoj se pominje samo 1.400 aktivista.

Prema proceni socijaldemokrata, ekstremno desničarskih organizacija ima znatno više, ukupno 158. Evropski parlament u Strazburu je, uočavajući opasnost, prošle jeseni obrazovao specijalni Odbor za istraživanje razgranjavanja fašističkih, neonacističkih i rasističkih grupa u Evropi.

Broj militantnih neonacista, aktivista, koji pribegavaju nasilju, terorističkim napadima, diverzijama i atentatima, podmetanju eksploziva i paljevina, u porastu je, mada vlasti tvrde da su registrovale samo 212 takvih izgrednika. Za proteklih sedam godina više od 120 militantnih neonacista identifikovano je u vršenju terorističkih napada i zločina u Zapadnoj Nemačkoj.

Neznatno smanjivanje neonacističkih grupa, od 21 na 16, nastupilo je usled spajanja i koncentracije ranije rascepkanih jezgara, tako da je njihovo delovanje sada samo još opasnije.

Najudarnija je organizacija Akcioni front nacionalsocijalista — Nacionalnih aktivista (ANS/NA), koju je januara 1983. godine osnovao fanatični neonacist Mihael Kinen. Već skoro celu deceniju ovaj mrki provokator, opsednut fiksidejom da je predodreden da postane novi »firer« po uzoru na Hitlera, vršlja zapadnonemačkim gradovima, izrugava se sudovima i vrbuje podmladak za terorističe poduhvate.

Ko je Mihael Kinen?

Na formiranje razmetljivog fanatika Mihaela Kinena presudan je bio uticaj nekadašnjih oficira iz Trećeg Rajha, nepopravljivih hitlerovskih sledbenika, koji su posle rata zloupotrebili tolerantno držanje zapadnih saveznika da klicu neonacizma poseju i u redovima posleratne zapadnonemačke armije, u Bundesveru. Kao mladi poručnik, Mihael Kinen je uplovio u te neonacističke vode. Zbog kršenja propisa bio je isključen iz Bundesvera, a ubrzo zatim, zbog huškanja, sejanja mržnje prema drugim narodima i zbog rasističkog provociranja, osuđen je na četiri godine zatvora.

Digitized by Google

Ali, čim je krajem 1982. otpušten iz zatvora, osnovao je novu neonacističku falangu »Akcioni front nacionalsocijalista-Nacionalnih aktivista (ANS/NA), sa neprikrivenim ciljem — oživljavanje hitlerizma.

Uniformisane Kinenove grupe, u crnim košuljama ili kožnim paramilitarističkim bluzama, sa šlemovima, čizmama, značkama i simbolima sličnima nacističkim amblemima i kukastim krstovima, marširale su i provocirale po nemačkim gradovima. Bili su opremljeni gasnim pištoljima, hladnim oružjem i razmetali se po Hamburgu, Frankfurtu, Hanoveru, Hanau i Fuldi. Izazivali su uzvicima: »Nazivaju nas neonacistima! Pa šta onda?« Kinenova grupa je rasturala hiljade pamfleta i letaka, koje je štampao jedan istomišljenik iz Ofenbaha. U svom časopisu »Unutrašnji front« Kinen je propagirao »nastavljanje tradicija SA« (nacističkih jurišnih odreda), kao i obnavljanje Hitlerove stranke NSDAP.

U jednom »Frankfurtskom apelu« su Kinen i njegovi pomoćnici, Arnd-Hajnc Marks i Tomas Brel (koji uobražava da je »novi Gering«) pozvali neonaciste da »udruže sve nacionalističko-revolucionarne snage« radi uspostavljanja povampirene militarističko-rasističke diktature, po uzoru na Hitlerovu agresivnu mašineriju. U tom cilju je Mihael Kinen, pripisujući sebi ulogu »novog vođe«, odlazio u inspekciju istomišljenika, neonacističkih družina i izvan Zapadne Nemačke, kao u Austriju (takozvani »gau Ostmark«), u Belgiju i Francusku.

Pod Kinenom je ANS/NA objedinila nekoliko manjih militantnih neonacističkih družina iz Frankfurta, Fulde, Hamburga i stvorila mrežu ogranaka širom SRN. Za nepunu godinu dana osnovala je više od 30 lokalnih podgrupa, takozvanih »kameradšafta«, sa 270 odabranih aktivista, mahom svi mlađi od 30 godina. Organizacija je imala sopstveni vodeći kadar — »stožernike pokreta«, »vođe«, sa činovima, sopstvenu »štabsku stražu« za zaštitu kolovođa, zatim udarne ćelije, rezervne pomagače. Svi su podređeni gvozdenoj disciplini. Zbog neposlušnosti je pripadnik, 21-godišnji grobljanski baštovan iz Frankfurta, Andreas Zahse, bio do besvesti zlostavljan i pretučen, pa ošamućen ostavljen u šumi kod Nojenhaslaua. Za prenošenje naredbi i direktiva »vodećem korpusu« služila je interna publikacija »Korpus«, zatim i »Interni front«. U njima je Mihael Kinen sledbenicima, nazivanim »politički vojnici novog poretka«, izdavao direktive za borbu protiv ustavnog poretka, protiv stranih radnika, protiv savezničkih sila. ANS/NA je podstrekavala na »kulturnu revoluciju protiv amerikanizma«, propagirala da treba ukinuti posleratnu saveznicku zabranu rada nacističkih, hitlerovskih organizacija, zahtevala da se obnovi i nastavi delatnost nacističke stranke NSDAP i povede opšta borba za »nezavisnu, socijalističku Veliku Nemačku i nacionalističku revoluciju«, po uzoru na Hitlerov pokret.

ANS/NA je organizovala skupove u pojedinim gradovima, zborove »trupnih kameradšafta« povodom Hitlerovih godišnjica, »pohoda na Feldhernhale«, kojim je Hitler 1923. započeo prigrabljivanje vlasti, pridruživala se svetkovinama bivših pripadnika

Digitized by Google

esesovskih divizija. Bonski ministar unutrašnjih poslova je 7. decembra 1983. zabranio rad ANS/NA, kada je prilikom pretresa zaplenjena veća količina oružja, municije, eksploziva i nacističkog propagandnog materijala.

Koristeći ležernost i pukotine u sistemu kontrolisanja subverzivnih grupa u SRN, Mihael Kinen je odmah zatim, još istog meseca, prionuo da rad zabranjene ANS/NA nastavi i reorganizuje pod novim imenom — »Novi front«. Nesmetano se šetao od Emdena na severu do Minhena na jugu zemlje, rugao se policijskim islednicima i uspostavljao novu mrežu svojih sledbenika. Sud u Braunšvajgu ga je novembra 1983. kaznio sa osam meseci zatvora, ali — uslovno, potcenjujući njegovo rovarenje.

Tek u februaru 1984. su Kinen i još 15 njegovih fanatičnih saradnika, neonacista, izvedeni pred sud u Frankfurtu, optuženi zbog propagiranja obnavljanja nacističke stranke NSDAP, kao i zbog teških povreda nanetih nedisciplinovanom bivšem saučesniku Andreasu Zahseu. Protiv Kinena su bile podignute optužnice pred još dva suda u SRN, ali vlasti nisu smatrale za potrebno da ga privedu u istražni zatvor. Tokom suđenja, koje se odugovlačilo, iskoristio je nesmotrenost vlasti i pobegao iz Zapadne Nemačke, te se godinu dana krio u Parizu. Uživao je podršku francuskih ultradesnih grupa. Tek kada je štampa obelodanila njegovo skrivalište, Francuska je Kinena (sada ima 30 godina) izručila Zapadnoj Nemačkoj, gde je januara 1985. osuđen na 3 godine i 4 meseca zatvora.

Hajka neonacista protiv stranih radnika

Izraziti produžetak hitlerovske rasističke politike ogleda se u netoleranciji nemačkih desničara prema stranim radnicima, što neonacističke družine raspiruju u otvoreno sejanje mržnje i fizički pritisak, naročito protiv »azilanata« iz Azije i Afrike, kao i protiv »gastarbajtera« iz Turske. Na signal NPD, u Hamburgu je osnovana i na pokrajinskim izborima 1982. godine učestvovala »Hamburška lista za vraćanje stranaca«, koja je dobila 0,3 odsto glasova. Prilikom paljevina, koje su podmetnuli neonacisti, u jednom prihvatilištu su 1980. godine dva doseljenika iz Vijetnama izgubili život, a prilikom drugog napada je povređeno nekoliko izbeglica iz Afrike.

Bliski Kinenov saradnik, kolovođa u ANS/NA, Tomas Brel, takođe je predvodio družinu osnovanu da vrši pritisak radi proterivanja stranih radnika, nazvanu »Akcija za povratak stranaca — Narodni referendum protiv otuđivanja«. Na pokrajinskim izborima u Hesenu je ova rasistička grupa (AAR) istakla svoje kandidate u Fuldi, Hanau, Gros-Gerau i Frankfurtu i svojim huškanjem protiv stranih radnika pridobila ukupno svega 890 glasova (0,2 do 0,4%), ali nije uspela da sastavi pokrajinsku izbornu listu. U okolini Ulma su neonacisti parolom »Stranci napolje« dobili 3,5% glasova na lokalnim izborima.

Digitized by Google

Učestalim pritiscima, tiranisanjem i zastrašivanjem, kao i napadima i premlaćivanjem stranih radnika, neonacističke bande nastavljaju ovu rasističku kampanju. Oni pri tom raspiruju psihozu, koju inače konzervativne struje održavaju, takozvanim anketama u kojima se »iskazuje« da se četvrtina ili trećina anketiranih zapadnonemačkih građana izjašnjava za vraćanje stranih radnika u njihovu domovinu. Neonacisti ovu psihozu zaoštravaju u huškanje i brutalni pritisak. U oktobru 1983. su neonacisti skupili iz raznih nemačkih gradova batinaške bande koje su u zapadnom Berlinu, prilikom fudbalske utakmice SR Nemačke i Turske, izazvale ulične tuče i napade na turske radnike.

Više neonacističkih grupa u SRN unelo je u svoj delokrug raspirivanje mržnje i huškanje protiv stranaca, stranih radnika, i brutalnim metodama i nasiljem unose nespokojstvo i nemir. S obzirom na razmere masovne nezaposlenosti (više od dva miliona ljudi već hronično, tri uzastopne godine, nema posla u SRN), kao i na veliki broj mladih Nemaca koji ostaju na ulici, bez izučenog zanata i posla, jača u zapadnonemačkoj javnosti uverenje da strani radnici »oduzimaju« hleb domaćima, te da treba ubrzati vraćanje stranaca u njihovu domovinu. To se, pre svega, odnosi na turske radnike, koji su daleko najbrojniji i najmanje podesni da se prilagode životu i društvenim normama u SRN. Na tom terenu propaganda neonacista može i idućih godina da deluje zapaljujuće i da podstiče na pojačani pritisak. Kako zvanične vlasti nisu u stanju da probleme strane radne snage dugoročno rešavaju vodeći računa o interesima stranaca, ostaje neizvesnost u kojoj mogu neonacisti da dalje love u mutnom i da proširuju svoju destruktivnu delatnost i uticaj u nemačkoj javnosti.

»Ideolog«-šarlatan Reder

Više od deset godina je vršljao i potpirivao diverzije bivši advokat Manfred Reder (57), osnivač neonacističke organizacije »Nemačka građanska inicijativa«, koja sebe smatra »namesnikom Rajha« i naslednikom admirala Karla Denica, koji je posle Hitlerovog samoubistva još dve nedelje komandovao poslednjom jazbinom nacističke države. Smatrajući sebe »nadčovekom«, Reder je vrbovao i podstrekavao svoje slepo poslušne sledbenike da vrše napade na strance. Pomagao mu je 55-godišnji lekar iz Kirhajma, Hajnc Koldic. Advokat Reder je angažovao mehaničara Rajmunda Hernlea, takođe iz Kirhajma, da konstruiše eksplozivne naprave. Zatim su Hernle i 26-godišnja Sibila Foderbrihe, ćerka jednog lekara iz Bremerhafena, krstarili po SRN i podmetali požar i eksploziv u domovima za prihvatanje stranaca. Avgusta 1980. poginula su dva Vijetnamca u zapaljenom prihvatilištu u Hamburgu, drugi napadi su usledili u Cirndorfu, Štutgartu i Lerahu. Pred policijskim poterama advokat Reder je pobegao u inostranstvo i više meseci se krio u Austriji, Bejrutu, Damasku, Teheranu, Engleskoj, dva puta u SAD, gde je uspevao čak i da

Digitized by Google

prikupi priloge za svoju »opskurnu misiju«. Koristio se vezama i oslanjao na neonacističke mreže i grupe rasejane u inostranstvu. Tek pošto se opet našao u SRN, bio je 1982. godine, kao kolovođa terorističke bande, osuđen na 13 godina zatvora. Njegova žena, međutim, dalje rukovodi grupom »DBI« i na »Rajhshofu« kod Švarcenborna održava skupove fanatičnih privrženika, koji se izjašnjavaju za »Treći Rajh i za Hitlera kao priznatog vođu svih Nemaca« i za nastavljanje njegove »hiljadugodišnje misije«.

U Nirnbergu je juna 1982. neonacist Helmut Okner (26), sa poklicima u znak veličanja nacizma, izvršio pokolj: ubio je jednog Egipćanina, dva američka crnca, ranio jednog Turčina, jednog Libijca i jednu Koreanku, a zatim izvršio samoubistvo.

Sabirni centar neonacista i mladih fanatika osnovao je u Majncu-Gonsenhajmu baštovanski tehničar Kurt Miler (56), na čijem imanju su održavani i višednevni zborovi po stotinu i više neonacista. Tu je slavljena 50. godišnjica Hitlerovog prigrabljivanja vlasti, i organizovano uvežbavanje za diverzije i atentate. Okupljani su i neonacisti i njihovi pomagači iz inostranstva. Iako je više puta bio kažnjavan zatvorom po nekoliko meseci, Miler nije odustajao i dalje agituje neonacističke ciljeve.

U 1983. godini je došlo do upadljivog razmaha neonacističkih aktivnosti, koje su koristile 50-godišnjicu Hitlerovog dolaska na vlast za oživljavanje ne samo fanatične privrženosti nekadašnjem »fireru«, nego i za obnavljanje nacističkih ciljeva — preotimanje vlasti u posleratnoj Nemačkoj.

Ispoljilo se kao kratkovido držanje zapadnonemačkih vlasti i nekih političkih snaga, koje su sedamdesetih godina usmerile napore pretežno na suzbijanje levičarskog anarhoterorizma, a zanemarivale kontrolu i efikasno sprečavanje ultradesnih struja, posebno neonacista, koji su iskoristili tu toleranciju i umnožili svoje grupe i mreže, formirali udarne ekipe i opremili se oružjem za terorističke akcije.

Masakr na minhenskom »Oktoberfestu«

Tek posle masakra u Minhenu, 29. septembra 1981, kada je mladi neonacista Gundolf Koler, na tradicionalnom kermesu »Oktoberfestu«, podmetnuo eksploziv, pa je 12 lica poginulo, 219 povređeno, a pri čemu je i on sam, nevešto rukujući detonatorom, izgubio život — prionule su vlasti u SRN da energičnije istražuju delovanje ekstremnih desnih grupa i da odlučnije suzbijaju teror novog »mrkog talasa«.

Na to se pojavila nova neonacistička specijalna grupa — »Organizacija za pomoć zarobljenim nacionalistima i njihovim srodnicima« (HNG), koja je ubrzo obuhvatala 400 aktivista. Ona je služila da pod vidom pružanja pomoći uhapšenim i osuđenim neonacistima okuplja nove pristalice i fanatike iz redova nezadovoljnih, nezaposlenih i asocijalnih mladih Nemaca. Vodeću ulogu

Digitized by Google

u HNG pokušao je da preuzme Vorh, pošto je marta 1983. bio pušten iz zatvora, gde je izdržavao kaznu zbog učestvovanja u Kinenovoj terorističkoj grupi ANS/NA, u kojoj je rukovodio službom za »pomoć zarobljenicima«, to jest uhapšenim istomišljenicima. Ova organizacija HNG drži tesne veze sa neonacistima kako u SRN tako i u inostranstvu, sa »Komitetom KOBRA« u Francuskoj, sa grupom KOFPAC u Americi i sa sličnim centralama u Belgiji. Opunomoćenik HNG za vezu sa francuskim neonacistima, Gerhard Tepfer (29), student, izbegao je kaznu zatvora u SRN time što je prebegao u Francusku.

Kad je 1982. bila zabranjena neonacistička grupa »Narodno-socijalni pokret Nemačke/Partija rada« (VSBD/PDA) — koja je uzela ime slično Hitlerovoj stranci — njene kolovođe su ubrzo osnovale u Minhenu novu družinu pod nazivom »Nacionalni front — Savez socijal-revolucionarnih nacionalista« (NF—BSN). Njoj se pridružila i grupa neonacista iz Bremena »Nacional-revolucionarni radnički front« (NRAF) koja takođe propagira iseljavanje stranih radnika iz SRN.

Hofmanova oružana grupa

Sredinom sedamdesetih godina razmah neonacista se posebno ispoljio u subverzivnim aktivnostima »Oružane sportske grupe« Karla Hajnca Hofmana (sada 47), koji je na svom imanju, u zamku Ermrojt kod Nirnberga, obrazovao i držao malu privatnu vojsku mrkih fanatika. Povremeno je imao 400 i više uniformisanih i naoružanih sledbenika, koje je uvežbavao za nasilne akcije, napade, atentate i diverzije. Paradirao je u punoj uniformi nalik na esesovsku, nagomilao je vatreno oružje, municiju, čak i jedno oklopno vozilo. Kad su krajem 1980. godine četiri mlada fanatika pokušala da pobegnu iz ovog vojnog logora, Hofmanovi batinaši su ih surovo zlostavljali. Jedan od zlostavljanih »dezertera«, Kaj-Uve Bergman, morao je da bude lečen u bolnici, docnije je bio podvrgnut novoj torturi i na kraju je nestao bez traga. U policijskim analima slučaj Bergmana zabeležen je kao »ubistvo bez leša«. Ubica je tek kasnije identifikovan.

U Erlagenu, nedaleko od Hofmanovog privatnog vojnog logora, 19. decembra 1980. godine ubijeni su jevrejski izdavač Šlomo Levin i njegova prijateljica Frida Peške — mašinskim revolverom iz arsenala Karla-Hajnca Hofmana. Nemačka policija je utvrdila da je ubistvo izvršio Hofmanov saradnik Uve Berent. On je pre toga vršio inkviziciju i nad mladim Bergmanom, koji je potom nestao zauvek.

Vlasti u SRN su 1980. godine zabranile rad Hofmanovoj paramilitarističkoj organizaciji, ali njemu nisu stale na put. Hofman se sa 14 najodanijih sledbenika uputio na poprište ratnog vrtloga u Libanu, gde se bavio opskurnim poduhvatima. Nisu usamljeni slučajevi da su nemački neonacisti uvežbavali diverzante u raznim

Digitized by Google

komandoskim logorima i gnezdima po Bliskom istoku. Hofman se tamo, pored ostalog, bavio preprodajom krijumčarenih i polovnih kamiona i drugih vozila zapadnonemačkog Budnesvera, kao i druge opreme.

Za vreme opskurnog boravka Hofmanove grupe u Libanu, njegov sledbenik Berent je izvršio samoubistvo, ili je bar tako njegova smrt protumačena. Pred sudom u Nirnbergu, gde je septembra prošle godine izveden na optuženičku klupu, kolovođa ove paramilitarističke grupe odgovara, pored ostalog, i za ubistvo jevrejskog para Levin-Peške, koje je 1980. godine pripisano njegovom pomoćniku Berentu. Zajedno sa Hofmanom, na optuženičkoj klupi je i njegova saučesnica Franciska Birkman. Suđenje, koje traje već duže od godinu dana, pretvara se u farsu jer optuženi Hofman izigrava komedijanta, poriče kriminalne postupke, kao i raspirivanje neonacizma, iako ga nekadašnji potčinjeni fanatici teško terete. Sud u Nirnbergu dopušta da se Hofman, mada optuženi, razmeće i pribavlja dalje publicitet neonacističkom podzemlju.

Pored drugih sličnih »oružanih sportskih grupa«, koje drže neonacisti, delovala je u Koblencu Volfspakova družina »Juriš 12«, koja je okupljala militantne mlade neonaciste, između 15 i 21 godine starosti. Tamo su oni obučavani u rukovanju oružjem i vežbani za nasilno ostvarivanje neonacističkih ciljeva. Krajem 1982. i početkom 1983. je prilikom pretresa zaplenjena veća količina vatrenog oružja i eksploziva, kao i nacističkog propagandnog materijala, a aprila 1983. je toj grupi zabranjen rad.

U okolini Bad Emsa je delovala, takođe pod maskom »sportskog oružanog« društva, militantna grupa Totila, u kojoj se 15 mladih neonacista treniralo za oružane napade, prvenstveno na strance.

Neonacistički uticaj zahvata i pojedine redove nemačkog Bundesvera, mada nadležne, kako vojne tako i političke, vlasti nastoje da vojska ne bude kompromitovana. Vojni sud je 1981. prvi put isključio iz Bundesvera jednog oficira, majora Karl-Hajnca Lindnera, jer je, kao aktivni pripadnik desničarske stranke NPD i njen pokrajinski funkcioner, javno uzimao u zaštitu nacistički režim, branio postupke u Trećem Rajhu, osporavao da su počinjeni masovni zločini i rasistički pogromi. Utvrđeno je tom prilikom da više od stotinu oficira, podoficira, kao i službenika Bundesvera, pripadaju ultradesničarskoj stranci NPD i sličnim ekstremnim grupama koje su još opterećene duhom Trećeg Rajha. U Reklinghauzenu je 1981. godine suspendovan sa dužnosti šef kriminalističke policije, Ernst-Albreht Lohmiler — inače zadužen za gonjenje ekstremista — jer se otkrilo da je novčano pomagao neonaciste i u svom stanu čuvao njihov propagandni materijal.

Sud u Cele je 1981. osudio na dve i po godine zatvora saradnika hanoverske policije, Hansa-Ditera Lepcina, koji je sa neonacistom Paulom Oteom učestvovao u više neonacističkih diverzija, pod izgovorom da je ubačen da to radi sa znanjem policije.

Digitized by Google

Dve trećine — nekažnjeni

Neonacistička grupa »Narodno-socijalistički pokret Nemačke — Partija rada«, koju je osnovao Fridhelm Buse (57), počinila je niz terorističkih dela i zločina. Aktivist te grupe Frank Šubert (23) prilikom ilegalnog prelaska granice i švercovanja oružja je decembra 1980. ubio dva švajcarska granična stražara, a trećeg ranio, a zatim bežeći od potere izvršio samoubistvo. Ova grupa neonacista, koja je imala nekoliko desetina članova, bila je ipak zastupljena kao stranka na izborima u SRN 1980. godine. Održavala je tajne kontakte sa neonacistima u inostranstvu. Prilikom hapšenja aktivista ove grupe 1981. u Minhenu dva neonacista su pružila otpor i bili ubijeni. Tek 1982. je ova militantna neonacistička grupa zabranjena, a njen šef Fridhelm Buse osuđen na tri godine i devet meseci zatvora. Drugi pripadnici grupe su zbog diverzija, pljački i podmetanja požara u domovima stranih građana osuđeni na duže kazne zatvora.

U području Frankfurta dejstvovala je teroristička neonacistička grupa Valtera Keksela (22) i Odfrida Hepa (25). Prvi je elektroinstalater, drugi bivši student. Sa svojim saučesnicima izvršili su više terorističkih napada, kao i dva atentata na pripadnike američkih jedinica u Frankfurtu i kod Darmštata, pri čemu su dva američka vojnika bila teško ranjena. U pljačkama banaka su oteli stotine hiljada maraka. Kod Fridberga je dejstvovala posebna neonacistička banda pljačkaša, koju je podstrekavao penzioner Volfgang Koh (52), fanatični neonacistički aktivist.

Još desetak manjih ali isto tako agresivnih, militantnih grupa neonacista delovalo je u nemačkim gradovima i umešano je u niz terorističkih poduhvata, pljački i diverzija.

U 1983. godini osuđena su 193 neonacistička prestupnika, od kojih su njih 27 dobili kazne zatvora duže od jedne godine, dok je 130 njih imalo da plati samo novčane kazne ili su dobili sudske opomene. Više od 70 odsto počinilaca neonacističkih krivičnih dela nije uhvaćeno. Suzbijanje neonacističke podzemne i nasilničke, kriminalne delatnosti, nije bilo dovoljno efikasno.

Ilegalno pribavljanje oružja

Sa iznenađujućom lakoćom su neonacističke grupe dolazile do zamašnih količina vatrenog oružja, eksploziva i druge opreme za diverzije. Godinama su zanemarivana istraživanja kojim kanalima to oružje pritiče. Tek početkom osamdesetih godina, kada su vlasti — mahom slučajno — nailazile na pojedina skrovišta, pristupilo se temeljitijem traženju neonacističkih arsenala. Najkrupnija skrovišta oružja usredsređena su na oblast Linebuška nizija, u Donjoj Saksoniji, gde su odavno razgranata, u zabačenoj provincijskoj skrovitosti, i mnogobrojna gnezda neonacističkih tajnih bandi.

Digitized by Google

U šumama kod Hajderforsta, nedaleko od Ilcena, slučajno je 1981. otkriven jedan od najvećih tajnih depoa neonacističkog naoružanja. Šumar Hajnc Lembke (44) duže vreme je neopaženo dovlačio i u šumama u podzemna skrovišta smeštao sanduke oružja i municije. Na prostoru velikom kao 125 fudbalskih igrališta, otkriveno je 88 sanduka oružja, u 31 skrovištu. Arsenal je bio dovoljan da se opremi nekoliko udarnih oružanih jedinica. Plen je obuhvatao: 156 kilograma eksploziva sa stotinama upaljača, detonatora, 2.005 eksplozivnih kapisla, upaljača mina, 50 vatrenih granata, 26 bacača plamena, 70 protivtenkovskih »pancer-fausta«, 258 ručnih granata, 13.500 komada municije, 15 vatrenih oružja, pušaka i revolvera, otrovnih hemikalija, gasnih bombi, 41 minu i još mnogo druge borbene opreme. Šumar Lembke je aktivno sudelovao na zborovima i u agitaciji ekstremnih desničarskih grupa, bio je policiji poznat kao militantni desničar, pripadnik grupe mladih desnih fanatika »Savez omladinaca vernih zavičaju«, vatreni poklonik nekadašnjeg Hitlerovog ratnog komandanta pukovnika Hansa-Ulriha Rudela, kao i sledbenik neonacističkog propagandiste, advokata Manfreda Redera, učesnik zborova desničarske stranke NPD.

Svi su tragovi ukazivali da je oružje poticalo iz vojnih magacina Bundesvera. Ali istraga nad uhapšenim Lembkeom je sporo napredovala. Pre nego što su islednici uspeli da rasvetle kanale i otkriju saučesnike ove masovne krađe oružja, Lembke je u zatvorskoj ćeliji nađen mrtav, pa je saopšteno da je izvršio samoubistvo. Time su tragovi znatnim delom zataškani, mnogi saučesnici ostali nepoznati. Ipak se ustanovilo da je oružje bilo pribavljeno, ili ukradeno iz vojnih magacina Bundesvera, gde su, i pored striktnih propisa, postojale pukotine koje su desničari iskorišćavali, a one omogućavale da se militantne neonacističke grupe dokopaju oružja.

Među neonacističkim organizacijama dejstvuje i desetak omladinskih grupa sa više od 1.100 članova-aktivista. Najagresivnija je grupa zvana »Vikinška omladina« (WJ) čije kolovođe uzimaju sebi za uzor tradicije »Hitler-jugenda«, fanatizovanog nacističkog podmlatka u doba Trećeg Rajha. Ranije kolovođe ove grupe, Uve Rover (46) i Mafred Berm (33) su 1979. godine u Cele, zbog terorističke delatnosti, osuđeni na 9, odnosno 7 godina zatvora. Pod vođstvom novog šefa Volfganga Narata (54), inženjera hemije, ovi militantni »vikingovci« su dalje održavali zborove i logorovanja na imanju »Rajhshofu« neonacističkog kolovođe Manfreda Redera u Švarcenbornu.

Propagandna mašina dr Fraja

Propaganda, agitacija i izdavačka delatnost ultradesnih struja i neonacista vode se veoma intenzivno u SRN, uz angažovanje zamašnih finansijskih i tehničkih sredstava. Mada je u suštini ta propaganda primitivna, usmerena na neobrazovane ili zatucane,

Digitized by Google

predrasudama i šovinizmom, čak i rasizmom opterećene sledbenike — ona deluje kao opijum, huška na destruktivne akcije i uvlači u ilegalne družine.

Prednjači izdavački koncern dr Gerharda Fraja (53) u Minhenu, koji — pored više patronata nad udruženjima desničara — izdaje nedeljni list »Dojče nacional-cajtung« (spojen sa ranijim izrazito militarističkim »Soldaten-cajtungom«), zatim »Dojče ancajger«, organ »Nemačke narodne unije« (DVU). Ovi Frajovi listovi imaju tiraž veći od 150.000 primeraka nedeljno, čime se obuhvata krug od blizu pola miliona čitalaca. Rasprostranjenost i abonman na Frajeve listove potvrđuju da su sledbenici krajnje desničarskih i neonacističkih družina i struja znatno brojniji nego što se procenjuje u službenim izveštajima obaveštajne službe Ureda za zaštitu ustava, Ministarstva unutrašnjih poslova i drugih.

Fraj je iskoristio smrt i sahranu nekadašnjeg hitlerovskog pilotskog asa i dugogodišnjeg agitatora na neonacističkim skupovima, pukovnika Hansa-Ulriha Rudela, decembra 1982. godine — kao povod da podstakne pretplatu i kupovanje njegovih listova, predstavljajući sebe kao čuvara i nastavljača Rudelovih, takođe i vermahtovskih i drugih tradicija Trećeg Rajha. Uz to igra Fraj aktivnu ulogu u desničarskoj organizaciji »Nemačka narodna unija«, kao i u srodnim akcionim zajednicama: »Akcija nemačkog jedinstva«, »Inicijativa za iseljavanje stranaca«, »Pokret za referendum o potpunoj amnestiji« (misli se na pomilovanje nacističkih ratnih zločinaca, kao što su Rudolf Hes, nekadašnji Hitlerov zamenik, i drugi), »Akcija nemačkog radija i televizije«, dodeljuje novčane nagrade autorima knjiga i publikacija u velikonemačkom nacionalističkom duhu, podstiče revanšističke zahteve za revizijom granica, za revizijom istorije i skidanjem odgovornosti sa Hitlera za izazivanje drugog svetskog rata, pridružuje se kampanjama onih Nemaca koji poriču da je u nacističkim koncentracionim logorima pobijeno šest miliona Jevreja i veliki broj ljudi iz evropskih zemalja. »Dojče nacional-cajtung« i drugi Frajevi listovi i publikacije predstavljaju otvoreno propagiranje i podsticanje na obnavljanje nacionalističke ekspanzije po uzoru na Hitlerov Treći Rajh, mada se — verbalno — on prikazuje kao »demokrata« i »patriota«, lojalan Ustavu u SRN. Iako je više puta sa raznih strana traženo da se preseče njegov uticaj i zabrani izlaženje njegovih provokatorskih listova, on se provlači između pukotina u paragrafima, koristeći toleranciju i izopačeno tumačenje slobode štampe u SRN.

Frajevi listovi prednjače takođe u podsticanju netrpeljivosti prema stranim radnicima, zastrašuju domaću publiku prikazima o »dramatičnoj preplavljenosti stranaca«, o »velikoj rasnoj opasnosti«, huškaju na vršenje nasilja protiv stranaca, naročito Turaka.

U svojim štamparijama Fraj izdaje mnoge knjige nacionalističkog smera, favorizuje autore koji održavaju i oživljavaju duh Trećeg Rajha i velikonemačke aspiracije, fabrikuje gramofonske ploče, tonske i video-kasete kojima se veličaju šampioni iz nacističkog doba i ratnih osvajanja, dodeljuje nagrade, zlatnike i

Digitized by Google

značke propagandistima »mrke« ideologije. Britanski pisac Dejvid Irving (koji se kompromitovao »ekspertizom« o falsifikovanom Hitlerovom »Dnevniku«) držao je predavanja u nemačkim ultradesnim udruženjima i primio nagradu od izdavača Fraja za podržavanje nemačkih nacionalista.

Frajevi i drugi listovi i časopisi nemačke krajnje desnice prožeti su krajnjim antikomunizmom, raspiruju mržnju protiv socijalističkih zemalja i naprednih pokreta i podgrejavaju revanšističke struje, kao i kontrarevolucionarne, separatističke i druge reakcionarne grupe.

»Dojče vohen-cajtung«, koji izdaje Valdemer Šic (73), sa tiražom od više desetina hiljada, treći je najuticajniji glasnik u novinskoj delatnosti ultradesnice u SRN. Ukupno 45 izdavačkih i štamparskih firmi publikuje ultradesničarska izdanja, od kojih su 17 novinske kuće. U njima se izdaju 82 redovne publikacije, sa ukupnim tiražima većim od 310.000 primeraka. Mnoge ultradesne izdavačke firme koje izdaju knjige — ima ih 28 — tesno su povezane s reakcionarnim izdavačima u inostranstvu, naročito u Americi i Velikoj Britaniji.

U publikacijama ovih nemačkih ultradesnih i neonacističkih krugova, a naročito u Frajevom »Dojče nacional-cajtungu«, javljaju se povremeno napisi protiv Jugoslavije, pri čemu se preuzimaju i citiraju verzije iz vremena kvislinške ustaške »NDH«, angažuju se propagandisti iz ustaške i druge neprijateljske emigracije i vrši se pritisak na naše ljude koji privremeno rade u SRN.

Mreže »mrke internacionale« u svetu

Ilegalne i kamuflirane veze nemačkih neonacista i desnice sa ekstremnim desničarskim grupama u inostranstvu — i pored pojačane borbe protiv međunarodnog terorizma — nisu suzbijene ni sprečene. U pogledu internacionalnog neonacizma utvrđeni su mnogi tragovi, koji ukazuju da se jezgra u SR Nemačkoj redovno oslanjaju na potporu i stimulisanje iz više zapadnih zemalja.

Težišta takvih oslonaca su poslednjih godina uočena u SAD, Francuskoj ,Belgiji, Austriji, Švajcarskoj i Italiji, zatim u Holandiji i na Bliskom istoku.

Znatan deo knjiga, publikacija, drugu propagandnu tehniku, kao i materijalnu potporu dobijaju nemačke neonacističke grupe od nacističke ekspoziture u SAD. Gari Reks Lauk (33) iz Linkolna, u saveznoj državi Nebraska, već nekoliko godina je glavni patron nemačkih istomišljenika. On rukovodi propagandom američke grupe koja je preuzela naziv Hitlerove stranke i reklamira se kao »NSDAP — inostrana obnovljena organizacija« (NSDAP/AO), takođe i srodne grupe »Nacional-socijalistička partija Amerike« (NSPA). Laukov list »NS-Kampfruf« služi i nemačkim neonacistima kao glasnogovornik za proturanje i širenje agresivnih ciljeva. Lauk je jedna od ključnih figura u današnjoj »mrkoj inter-

Digitized by Google

nacionali«, koja sa mrežama pomoćnika između SAD i Libana, od Paragvaja do Holandije, snabdeva nemačke teroriste oružjem i pruža im utočište.

U SR Nemačkoj je izdat nalog za hapšenje Lauka, zbog širenja antiustavne propagande, ali je on, uprkos tome, doputovao 1979. godine dobivši zvanično obećanje da mu se ništa neće dogoditi, te se pojavio kao svedok na suđenju pripadnicima jednog nemačkog neonacističkog kružoka, a zatim opet nesmetano otputovao u Ameriku. Više puta je sa nemačkim neonacistima organizovao zajedničke poduhvate po Zapadnoj Evropi. Lauk masovno štampa i šalje propagandni neonacistički materijal u Zapadnu Nemačku i na taj način se izigravaju propisi: štampanje takvih spisa je u SRN zabranjeno i kažnjivo, ali uvoz iz inostranstva podleže manjoj i blažoj kontroli. Gari Reks Lauk propoveda »teror i otpor po svaku cenu«, huška protiv boljševičkih podljudi«, preti novinarima, sudijama i »bonskim parlamentarnim nitkovima«, a pokušao je i da neonacistička gnezda u SR Nemačkoj reorganizuje u »NSDAP-gaue« (po uzoru na nacističke okruge u Trećem Rajhu), ali sa tim podređivanjem se nisu složili nemački neonacisti.

Amerikanac nemačkog porekla Georg Dic (58), novinar, izdavač, preko svojih izdavačkih firmi u Liverpulu, u zapadnoj Virdžiniji, rastura časopis na nemačkom jeziku »Dopisna obuka«, čime se upućuju nemački ultradesničari u korišćenje šifrovanih poruka i konspiracije i propoveda mržnja prema drugim narodima. Dic otvoreno propagira »ponovno rađanje nacističkog pokreta širom sveta, sa svetlećim simbolom kukastog krsta nad Nemačkom«. Saučesnik u rasturanju te propagande je njegov brat koji živi u Visbadenu, kod kojega su zaplenjivane veće količine ilegalne strane literature iz SAD.

U Kanadi nastanjeni Nemac Ernst Cindel (47), po zanimanju foto-retušer, raspolaže izdavačkom firmom u Torontu, odakle upućuje neonacističke publikacije u SRN. Samo u 1980. godini je uložio 100.000 maraka u tu svrhu, upućujući cirkularna pisma i preteće poruke zapadnonemačkim političarima, čak i policijskim inspektorima, zatim neonacističke spise, tonske kasete i umnoženu Hitlerovu knjigu »Majn kampf«. Na taj način su nemački neonacisti pošteđeni rizika da sami, u SRN, štampaju ove materijale, a ipak raspolažu dovoljnim količinama za svoju propagandu.

Iz Velike Britanije stiže nova verzija »Felkišer beobahtera« (tako se zvao zvanični list nacističke stranke u vreme Hitlera i Gebelsa), koji se potajno rastura po Zapadnoj Nemačkoj. Izdavač je anglo-nacista Majkl Mekloflin iz »Britiš muvmenta«.

Iz Engleske se takođe šalju nemačkim neonacistima spisi koje izdaje »Nacionalni front«, a finansira grupa »Skrudrajver« čiji agitator Jan Stjuart propagira »nacističku Evropu«.

U Francuskoj neonacistička organizacija »Faiscaux Nationalistes Europées« (FNE) u svom časopisu izveštava o aktivnostima istomišljenika u drugim zemljama i u više mahova je pružala utočište odbeglim nemačkim neonacistima kojima preti zatvorska kazna. Takođe i francuska grupa »KOBRA« sudeluje sa nemač-

Digitized by Google

kom grupom HNG u pomaganju uhapšenim neonacistima. Nemački mrki kolovođa Mihael Kinen je dva puta koristio utočište u Francuskoj, sklanjajući se od nemačkih potera.

Na zborovima i paradama flamanskih nacionalista, koji se često održavaju u belgijskom mestu Diksmuide, obavezno učestvuju i nemački neonacisti. Tamošnje hodočašće na tradicionalni skup »Ijzerbedevaart« zloupotrebljava se za sastajanje neonacista. Po 200 neonacista iz Zapadne Nemačke dolazi na te tajne dogovore. Takođe se sarađuje sa »Vlaamse Militante Orde«, desničarskom mafijaškom grupom, koja raspolaže sopstvenim paramilitarističkim logorom za obuku. Nemački neonacist Tis Kristofersen se dve godine krio u Belgiji.

Za obučavanje mladih fanatika služi i omladinski logor Fuerza Joven u Eskorijalu, blizu Madrida, gde kao »komandir Valter« trenira podmladak jedan bivši esesovac. Španska grupa CEDADE vrlo aktivno propagira nacističke ideje.

Austrijski neonacisti tesno sarađuju sa istomišljenicima u Zapadnoj Nemačkoj, pružaju im utočište i zajedno organizuju mitinge — u Kremsu, Gracu — i svoje propagandne spise rasturaju po SRN, kao »Österreichische Beobachter — Kampfblatt der NSDAP«.

U Švajcarskoj nalaze nemački neonacisti podesan teren za pripremanje svojih akcija. U Lozani je sedište neonacističke organizacije »Novi evropski poredak« (ENO), pod čijim okriljem se javljao kao komesar Nemac Tis Kristofersen. Posle njegovog hapšenja odao mu je priznanje generalni sekretar ENO, Gaston Amodriz (65), izdavač.

U Italiji neofašisti su bliski saveznik i pomagač nemačkih neonacista. Zajedno su vršili pripreme i dogovore za stvaranje jedne evropske nadorganizacije, pomoću koje bi se koordinirale akcije ekstremnih desničara i militantskih grupa u zemljama zapadne Evrope, u Severnoj i Južnoj Americi, na Bliskom istoku i na jugu Afrike. U Danskoj jedan nacionalsocijalistički omladinski izdavački servis služi za umnožavanje propagandnog materijala nemačkih neonacista, kao i za pružanje utočišta kada oni beže od policijskih potera.

Koliko su Nemci podložni neonacizmu?

Oko 13 procenata zapadnonemačkih birača (to jest 5,5 miliona) ideološki su podložni krajnje desničarskom pogledu na svet — ustanovio je demoskopski »Sinus«-institut, na osnovu jednogodišnje ankete koju je objavio u martu 1981. godine. Oni su opsednuti onakvim shvatanjem istorije kakvo je propagirano u doba nacizma u Trećem Rajhu, gaje netrpeljivost i mržnju prema drugim nacijama i rasama, prema demokratiji i političkom pluralizmu, opterećeni su antisemitizmom, opčinjeni »kultom firera« i zadojeni prekomernim nacionalizmom. Gotovo polovina ovih desno

Digitized by Google

orijentisanih, to jest 6 procenata zapadnonemačkih birača — prema istoj anketi — odobrava politički motivisano nasilje i teror, dakle spada u potencijalne simpatizere ultradesničarskog i neonacističkog nasilja. Najviše privrženika ove orijentacije nalazi se u Bavarskoj i u Hesenu, pretežno u selima i malim palankama. Desno orijentisani su mahom lica iznad 50 godina, znači, ratne generacije.

Objavljivanje te ankete izazvalo je alarm u SRN, razne zvanične institucije nastojale su da opovrgnu ovo tvrđenje, navodeći da se većina nemačkih birača opredeljuje za ustavni poredak i za demokratska načela. Naknadnim anketama drugih instituta ublažena je ova nepovoljna slika, ali je istovremeno konstatovano da neonacističke struje i nacionalistički talas nisu u opadanju, nego da privlače još nove privrženike i mlade fanatike.

Po naknadnom nalogu bonskog Ministarstva za pitanja omladine, porodice i zdravstva, isti »Sinus«-institut je dve godine kasnije, 1983, objavio anketu i analizu o stanju zapadnonemačke omladine, ocenjujući je kao »onespokojenu generaciju«, dezorijentisanu i često razočaranu jer ne nailazi na dovoljno interesovanje, pažnju i podršku države i društvenog establišmenta, pogotovu ne dobija potrebnu potporu za sticanje stručnih kvalifikacija i školovanje. tako da nema potrebnu perspektivu.

Četrdesetu godišnjicu od završetka drugog svetskog rata prihvatile su konzervativne snage u Zapadnoj Nemačkoj kao povod da pokrenu zapadne savezničke sile, pre svega Amerikance i Francuze, da se »povuče crta« iza prošlosti, da se prepuste zaboravu stara neprijateljstva i žrtve. To traže pre svega oni koji su se na nemačkoj strani, pod Hitlerom, borili juče protiv zapadnih sila, sa kojima je SRN danas udružena u NATO-paktu i u ekonomskim integracijama, te im je gotovo i najvažniji partner. Pristanak Ronalda Regana da, na insistiranje bonskog kancelara Helmuta Kola, uoči 40-godišnjice savezničke pobede, poseti nemačko vojničko groblje u Bitburgu, gde je, pored ostalih vojnika Vermahta, sahranjeno i pedesetak pripadnika esesovskih jedinica, koje su ranije masakrirale stotine američkih vojnih zarobljenika u Ardenskoj ofanzivi — delovalo je na Nemce drukčije nego na Amerikance. Taj »taktički« gest, u kojem kancelar Kol vidi »simbolično izmirenje«, slično godinu dana ranije na Verdenu, u susretu sa Miteranom, procenili su nemački ultranacionalisti kao ohrabrivanje i podstrek za oživljavanje velikonemačkih pretenzija.

Nesmotreni presedan iz Bitburga

Razbuktavanje neonacizma ispoljava se i u učestalim provokativnim skupovima bivših pripadnika esesovskih divizija, koji su danas opet okupljeni u »kameradšaftskim« udruženjima. Martovski zbor u banji Oberaula 500 veterana esesovske divizije »Mrtvačka

Digitized by Google

glava«, koja je pobila 20.000 civila i zarobljenika kod Harkova, izazvao je negodovanje demokratskih organizacija.

Odmah posle Reganove posete Bitburgu, ohrabreni takvim gestom, pripadnici esesovske divizije »Lična garda Adolfa Hitlera« i esesovske divizije »Hitlerjugend« održali su veliki skup u Neselvangu, u Bavarskoj, protiv čega je nekoliko hiljada sindikalaca i drugih građana ogorčeno protestovalo. Zatim je u Bad Vindshajmu održan »susret« bivših nemačkih esesovaca iz »Alpske divizije« sa veteranima američke 70. pešadijske divizije — u znak zajedničke komemoracije.

Protiv razmetljivog držanja bivših pripadnika nacističkih vojnih i drugih formacija raste negodovanje i otpor u jednom delu nemačke javnosti. U Zapadnom Berlinu, na zahtev socijaldemokrata, policija je zabranila da se na registarskim tablicama automobila ističu slova koja označavaju famozne nacističke simbole, kao: SS, SA, HJ, NS. Na proteste građana, mada sa velikim zakašnjenjem, dalje se briše ime Hitlera iz knjige počasnog građanina pojedinih manjih gradova. Sada je, u gradiću Cilpih, kod Ojskirhena, poništena takva počasna titula Hitleru, mada su se odbornici Hrišćansko-demokratske unije tome suprotstavljali.

U protestnim demonstracijama protiv oživljavanja neonacizma jedan mladi demonstrant je letos izgubio život u Frankfurtu.

Neonacisti pribegavaju novoj taktici: među neobuzdanim mladim fudbalskim navijačima vrbuju fanatični podmladak i upregu ih u svoja kola, kao razbijačke kolone. Uvlače u svoje akcije i besprizorne ulične momke, »rokere«, »pankere« i omladinsku sektu »obrijane glave«, kao i druge mlade ljude istisnute iz društva i angažuju ih kao ulične bande za izazivanje nereda i tuča.

Još i sada se događa da zakulisni režiseri naočigled javnosti rehabilituju i veličaju nekadašnje nacističke glavešine umešane u ratne zločine. U Kaselu je »Radni krug hrišćanskih publicista« unapredio za počasnog člana i slavio starog nacistu Teodora Oberlendera, koji je 1960. morao da napusti fotelju bonskog ministra kada se obelodanilo da je — član nacističke stranke još od 1933. — pripadao zloglasnoj hitlerovskoj jedinici »Nahtigal« koja je vršila masovne pokolje u okupiranoj Ukrajini tokom rata.

Političko sazrevanje nemačke javnosti

U sadašnjem primitivnom i deklasiranom sastavu, neonacistički pokret u Zapadnoj Nemačkoj više predstavlja kriminalnu, terorističku nego političku snagu. Sastavljen je od fanatizovanih ili zavrbovanih nezrelih sledbenika, pretežno sa dna društvene lestvice, od neprosvećenih i zatucanih lica kojima manipulišu zaostali privrženici hitlerovske ratne mašine. U tim redovima nema značajnije i uticajnije, »vodeće« ličnosti. Neonacističke struje i grupe su bez »neo-firera«. Pokret nije dobio masovne razmere niti bitno utiče, ne izaziva dublja komešanja u nemačkom dru-

Digitized by Google

štvu, već ostaje na periferiji zbivanja, upleten u podzemna rovarenja, pojedinačne diverzije i atentate, te nasiljem i zastrašivanjem — što je odraz očajničke nemoći — nastoji da brutalnošću, šokovima i nasiljem utiče na javnost.

Ograničeni domet i razmah neonacizma uslovljen je ovim okolnostima:

prvo, Zapadna Nemačka je, posle sasvim kratkog perioda posleratne oskudice, uplovila — kao »reklamni izlog Zapada« — u materijalno i bezbednosno blagostanje, bez socijalnih potresa i,

drugo, SRN je pod kontrolom zapadnih pobedničkih sila usled čega i njen unutrašnji razvoj teče pod nadzorom spoljnih faktora, tako da ni ekstremna zastranjivanja ne mogu da se nekontrolisano razbuktavaju.

Ali sadašnje razmere neonacizma mogu da budu samo prolazni oblik, pošto niko ne može da garantuje da u promenjenim uslovima, u slučaju težih unutrašnjih ili međunarodnih poremećaja i kriza — iz ove klice ne bi mogle da izniknu razorne i opasne demonske snage. Jer, ne gubi se iz vida da je Hitlerov nacistički režim postojao samo 12 godina, a da njegovi ostaci, recidivi i regenerisani izdanci vegetiraju još i 40 godina posle poraza nacizma.

Pokretačke i markantnije figure i krugovi, inicijatori i režiseri, čije poglede i ciljeve reflektuje sadašnji neonacistički pokret, na otvorenoj sceni, međutim, drže se po strani, ne izlaze pred javnost, ne angažuju se, ne izlažu se riziku — te otuda ni pravo dejstvo sadašnjeg latentnog potencijala neonacizma ne dolazi do izražaja.

U dublje izmenjenoj situaciji, u ozbiljnijoj privrednoj recesiji, uz razmah masovnije nezaposlenosti, ili u slučaju kritičnog pogoršavanja odnosa među blokovima — delovanje neonacističkih struja moglo bi da bude i drukčije, mnogo opasnije. Neonacisti, ma koliko primitivni u svojoj propagandi i taktici, igraju na kartu da sebe prikazuju kao mesijanske zagovornike nemačkog ujedinjenja, što — s obzirom na nacionalističke motive i opsesije kod Nemaca — u nekoj nestabilnoj svetskoj konstelaciji može da postane opasna varnica.

Sada, četiri decenije posle sloma Trećeg Rajha, pri čemu je nacistički režim srušen ali njegova nacionalistička otrovna srž nije sasvim iskorenjena iz shvatanja i iz stremljenja za obnavljanjem velikonemačke sile, neonacizam liči na vulkan koji je bez erupcije, ali nije konačno ugašen, niti je sasvim bezopasan.

Neonacizam nema za sobom krupnije niti značajnije društvene slojeve. Zapadnonemačka javnost je danas, gledano u celini, mnogo iskusnija i politički zrelija nego u Vajmarskoj republici ili 1933, i nije podložna da se, i to još usred izmenjene Evrope, ponovo sroza u mrki fanatizam. Trajna demokratizacija nemačkog društva je neophodan preduslov da bi se sprečilo narastanje i razbuktavanje neonacističke opasnosti. Budnost svetske javnosti,

Digitized by Google

međunarodne zajednice i miroljubivih konstruktivnih snaga i država u svetu su drugi neophodni preduslov da se osujeti da se neonacizam otrgne od kontrole i da ugrozi ili prekida procese normalizacije kod Nemaca, kao i da ugrožava bezbednost ostalih u Evropi.

Danas i u dogledno vreme neonacizam je u suštini nemoćan da izbaci iz koloseka, niti da poremeti proces razvitka zapadnonemačkog društva. Ali to ne garantuje sigurnost za sva vremena.

Digitized by Google

Zagorka Jovanović

Alternative savremenih desnica

Diferenciranje levice od desnice nije nimalo zahvalan posao, pre svega zbog relativnosti pojmova levo i desno u politici. Niz je primera u istoriji koliko je konzervativizma i reakcionarnosti bilo u pojedinim levičarskim pokretima, ili, pak, naprednih ideja kod nekih desno orijentisanih grupa. Imajući u vidu svu relativnost pojmova levo i desno, čini se da se, ipak, kao osnovni kriterijum reakcionarnosti određenog idejnog pokreta može uzeti udaljenost tačke u prošlosti na koju se premešta težište njegove ideologije. Tako se određena desna orijentisanost, odnosno konzervativizam, može prepoznati po romantičnom, idealizovanom prikazivanju nekog istorijskog perioda iz prošlosti i po isticanju vrednosti kao što su trajanje, večnost, tradicija i poreklo.[1]

Pokušaj oživljavanja merila vrednosti iz prošlosti posebno je karakterističan za krizna vremena. »Skretanje udesno je deo onoga što Gramsci naziva »organskim« fenomenom: »Dešava se da kriza ponekad traje decenijama. Ova dugotrajnost je znak da su se razotkrile nepopravljive strukturalne suprotnosti ... i da, uprkos tome, političke snage koje se bore za očuvanje i odbranu postojeće strukture nastoje da ih saniraju unutar određenih gra-

[1] Todor Kuljić, *Savremena levica i desnica*, »Ideje«, br. 3—4/1984, str. 32—33.

Digitized by Google

nica i da ih prevaziđu. Ova neprekidna i istrajna nastojanja ... oblikuju polje situacionog, a upravo to je teren na kome se snage opozicije organizuju« »(Gramsci, Prison Notebooks, str. 179).«[2]

Šezdesete i kraj sedamdesetih godina ovog veka bile su razdoblje karakteristično po izuzetnim ekonomskim teškoćama u svetu. Došlo je do istovremenog porasta stope inflacije i nezaposlenosti, odnosno do pojave novog ekonomskog fenomena — stagflacije. Istovremeno je oslabilo i poverenje u sposobnost države da rešava ekonomske i socijalne probleme, a duboko osećanje neizvesnosti preneto je i na početak osamdesetih godina.

Kriza je levicu na Zapadu zatekla nespremnu. Nova levica, kao najjači progresivni pokret tokom šezdesetih godina, doživela je »brodolom«. »Kontrakulture«, koje je stvorila nova levica, razorile su same sebe kada su izgubile njima svojstvenu političku udarnu snagu: okretanje nekoj vrsti privatnog »oslobađanja« (upotreba droga, okretanja guru-kultu i drugim pseudoreligioznim sektama), apstraktni antiautoritarizam plus prezir prema teoriji kao putokazu prakse, ritualizacija i fetišizacija marksizma. Sve je to bio »izraz prevremene rezignacije i gubljenja iluzija«.[3]

U takvim uslovima, na Zapadu je došlo do proširenja i produbljivanja jaza između građana i institucija i do jačanja nepoverenja ljudi u aktivnost političkih partija. Javljaju se pokreti koji imaju specifične i ograničene ciljeve, poznati kao »građanske inicijative«.[4]

Ideološki vakuum, u kojem se levica našla zbog nedostajanja »solidnog temelja teorije krize«, stvorio je otvoren prostor za delovanje desničarskih ideologija. Tako su »... granice rasta i socijalne države, kriza svetske privrede, finansija i čovekove sredine — uključujući tu i krizu legitimiteta, odnosno »krizu državnog autoriteta« — stigli dotle da predstavljaju opšte mesto koje nalazimo u svakom konzervativnom i liberalnom listu kada se govori o društvenoj, nacionalnoj i međunarodnoj situaciji«.[5] Danas desnica ima razvijenu teoriju krize i strategiju za njeno prevazilaženje, koja se oslanja u najvećoj meri na neoliberalne i neokonzervativne ekonomske koncepcije. To je, verovatno, jedan od značajnih razloga što je stanovništvo danas najrazvijenijih zemalja zapadnog kapitalizma: SAD, Velike Britanije i SR Nemačke, ukazalo poverenje konzervativnim liberalima, koji su danas u ovim zemljama na vlasti.

Ideologije konzervativnih liberala, kao alternativu savremenom društvu, pre svega kapitalističkom, nude laisser-faire koncep-

---

[2] Stuart Hall, *Zaokret udesno*, »Marksizam u svetu«, br. 4—5/1983, str. 85.

[3] Herbert Markuze, *Merila vremena*, »Grafos«, Beograd, 1978, str. 44.

[4] Intervju Massima De Angelisa s Clausom Offeom, *Posle 1968: Država, pokreti i društvo u SR Nemačkoj*, »Marksizam u svetu«, br. 6—7/1981, str. 355.

[5] Claus Offe, *»Nemogućnost vladanja« ili renesansa konzervativnih teorija*, »Marksizam u svetu«, br. 4—5/1983, str. 40.

Digitized by Google

cije XIX veka, manje ili više modifikovane. Država blagostanja je na udaru njihove kritike, dok se socijalizam potpuno isključuje kao mogućna perspektiva kapitalizma.

Nasuprot ovim krajnje antisocijalističkim i antikomunističkim ideologijama, tokom sedamdesetih godina pojavio se i niz teorija koje razmatraju mogućnost kretanja savremenog društva ka socijalizmu. To su takozvani modeli tržišnog socijalizma, koji su, sa stanovišta zvanične ideologije socijalističkih zemalja, okvalifikovani kao desno-revizionistički. Takva kvalifikacija se može samo uslovno prihvatiti[6], ali se prikaz tih modela daje u okviru ovoga rada zbog toga što oni imaju pojedinih dodirnih tačaka sa konzervativnim liberalizmom.

1. Liberalni konzervativizam

Kriza koja je zahvatila kapitalističke zemlje krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina rezultirala je pojavom stagflacije, za koju kejnzijanizam, odnosno neokejnzijanska teorija, dopunjena Filipsovom krivuljom, nije imala rešenja. Kapitalistička država, koja je svoju ekonomsku politiku do tada uglavnom zasnivala na koncepcijama Kejnza i njegovih sledbenika, ostala je bez odgovarajuće efikasne aparature za suzbijanje dva najveća zla svake privrede — inflacije i nezaposlenosti. Tako danas, po rečima Clausa Offea, »kapitalistička država pati od preopterećenosti zahtevima koje ne može da zadovolji a da ne razori kapitalističke osnove svoje ekonomije ili ne potkopa sopstvenu institucionalnu strukturu, a time i obezbeđenu regulaciju klasne suprotnosti«.[7] Stoga, pod pritiskom krize, obični radni ljudi sve više doživljavaju državu ne kao zaštitnika svojih interesa, već kao moćni, birokratski namet.[8]

Nemoć države da uz pomoć kejnzijanske aparature suzbije krizu dovela je, s jedne strane, do oživljavanja i popularizacije monetarizma, i s druge — do pokušaja iznalaženja rešenja za novonastale probleme — stvaranjem novih pravaca ekonomske misli.

Oživljavanje monetarizma sedamdesetih godina posebno je dovelo do narastanja uticaja Miltona Friedmana, tvorca nove kvantitativne teorije novca i zastupnika konzervativne ekonomske politike, oličene u ograničavanju državnog regulisanja privrede i neograničenom delovanju tržišnih snaga. Osnovne odlike Friedmanovog monetarizma su stabilna i dugoročna monetarna politika, ograničavanje državnih ekonomskih intervencija i tržišno određivanje cena. Polazeći od teorijskih pretpostavki da je tražnja

---

[6] Uslovno zbog toga što je ipak pitanje da li bi jedna tržišna privreda za socijalističke zemlje, u kojima još preovlađuje naturalni oblik privređivanja, značila korak nazad.

[7] Navedeno prema: Chantal Mouffe, *Demokratija i nova desnica*, »Marksizam u svetu«, br. 4—5/1983, str. 63.

[8] Stuart Hall, ibid., str. 90.

Digitized by Google

novca stabilna kategorija, da stopa outputa raste u skladu sa realnim varijablama i da je ponuda novca egzogeno određena, Friedman smatra da je čvrsta monetarna politika osnovica vođenja stabilne ekonomske politike.

Uprkos tome što su režimi u Čileu, Peruu i Izraelu, koji su nastojali da realizuju doktrinu Miltona Friedmana, doživeli katastrofu u ekonomskom životu, popularnost ovog ekonomskog teoretičara nije opala ni početkom osamdesetih godina.

Od škola ekonomske misli posebnu popularnost tokom sedamdesetih godina su stekle »ekonomija ponude« (Supply-side Economics) i »nova klasična škola« ili »konzervativna makroekonomska teorija«, poznatija pod nazivom »škola racionalnih očekivanja« ili »RATEX« škola (Rational Expectations). Veliki broj najuticajnijih ekonomista srednje generacije u SAD zastupa gledište jednog od ova dva pravca, a većina njih zauzima značajna mesta u savremenom naučnom i političkom svetu. Razlike između ove dve škole ekonomske teorije su znatne, ali im je zajednička uverenost da je tržište bolji mehanizam od državnih tela u službi javnih interesa, da je narodu potrebno dati prave podsticaje i da se ekonomska politika mora svesti na nekoliko jednostavnih i trajnih pravila. Glavno zlo savremene privrede, prema ovim teorijama, jeste postojeći suviše glomazan i neefikasan sistem državnog intervencionizma.[9]

Oslanjajući se na ovakve ekonomske koncepcije, liberalni konzervativizma, kao danas veoma aktuelna ideologija na Zapadu, grana se u tri glavna pravca: neoliberalizam, neokonzervativizam i novu desnicu, između kojih postoje znatne razlike, mada su u svom antisocijalističkom opredeljenju jedinstveni.

1.1. *Neoliberalizam*

Teorijsko uporište neoliberalizma predstavlja neoliberalna škola socijalne tržišne privrede, koja je nastala još 1940-ih godina kao reakcija na uspon socijalizma i fašizma, da bi ponovo postala aktuelna sedamdesetih godina.

Jedan od najuticajnijih predstavnika ove teorije jeste Friedrich Hayek, prema kojem je liberalizam učenje koje insistira na svođenju države na minimum da bi se postigao najviši mogući politički cilj — sloboda, pod kojom on podrazumeva životne uslove za ljude među kojima je nasilje jednih nad drugima uklonjeno koliko god je to u jednom društvu moguće, odnosno uslove pod kojima čovek nije podvrgnut prisili zbog samovolje drugog čoveka ili drugih ljudi. Slobodna tržišna privreda je nužan i dovoljan uslov da bi se osigurala ovako shvaćena sloboda pojedinca. S tim u skladu je i zahtev da se državna uprava odrekne gotovo svih

[9] Zoran Pjanić, *Kriza savremene teorijske ekonomije na Zapadu*, u: *Ekonomska enciklopedija*, »Savremena administracija«, Beograd, 1984, str. 211.

Digitized by Google

svojih društveno-starateljskih i regulatorskih funkcija i da se ograniči na obezbeđenje stabilnosti novca kontrolom novčanog opticaja i na održavanje slobodne konkurencije, sigurnosti vlasništva i na ispunjavanje ugovorâ. Svaki kolektivistički sistem, pod kojim Hayek podrazumeva svaku vrstu državne intervencije, uključujući Nju Dil i socijalnu državu blagostanja, uvek predstavlja prvi korak ka totalitarizmu i razaranju individualne slobode. Stoga je on protiv svake vrste planiranja, a za odbranu tržišta kao regulativnog principa. Zajedno sa Ludwigom fon Misesom, Hayek je još 1930-ih godina postao najznačajniji predstavnik antisocijalističke struje i kritičar totalitarizma i ekonomske neefikasnosti, koju je, po njemu, socijalizam sobom doneo.

Sloboda pojedinca je u središtu interesovanja i Miltona Friedmana, koji pokušava da dokaže da slobodna razmenska privreda s privatnim preduzećima predstavlja za razvijeno društvo jedini oblik socijalne organizacije koji poštuje pravo na slobodu pojedinca. To je jedini ekonomski sistem u kojem bi se ekonomske aktivnosti velikog broja ljudi mogle koordinirati bez prinude. Osnovni uslovi potpuno individualne i slobodne saradnje u složenoj preduzetničkoj i novčanoj privredi jesu: 1. da su preduzeća privatno vlasništvo, tako da su ugovorne strane na kraju pojedinci, i 2. da pojedinci potpuno slobodno mogu da odlučuju o ulaženju u određen proces razmene, tako da je svaka transakcija potpuno dobrovoljna.

Ideolozi neoliberalizma »državi blagostanja« suprotstavljaju »pravnu državu«, čija je jedina i najvažnija svrha obezbeđivanje reda i mira.

Po rečima Gordona Tullacka, liberalistička ideologija nameće »imperijalizam ekonomske teorije«, koji podrazumeva dva uzajamno povezana stava: potpuno redukovanje čoveka na *homo economicusa* i formiranje opšte metodologije svih društvenih nauka, koja se zasniva na metodološkoj univerzalnosti ekonomskih principa kao osnove racionalnog ponašanja.

Kako *homo economicus* predstavlja čoveka koji je, ukoliko nije pod uticajem prinude ili predrasuda, potpuno kompetentan da prosuđuje šta je u svakoj životnoj situaciji najbolje, to se isključuje potreba za javnim institucijama (bolnicama, školama), jer one sprečavaju da pojedinac sâm bira tretman i troškove. Svaki čovek je sâm odgovoran za svoju sudbinu i ne sme se pouzdati u državne mere, koje su, samim tim, izlišne. *Homo economicus* uvek predstavlja pojedinačnog čoveka koji nije član nikakve grupe. Stoga neoliberalizam ne priznaje nikakve klase niti društvene grupe, već uvek polazi od pojedinca kao individuuma.

Iz ovakvog tretmana čoveka kao *homo economicusa* proističu i zahtevi da se sve društvene nauke utemelje na racionalnom ponašanju čoveka, koje je diktirano isključivo ekonomskim zakonima.[10]

[10] Miloš Nikolić, *Neoliberalizam, neokonzervativizam, nova desnica*, »Ideje«, br. 3—4/1984, str. 51—54.

Digitized by Google

1.2. *Neokonzervativizam*

Dok neoliberalizam nastoji da reafirmiše neometanu slobodu kapitalističkog preduzetništva, slobodu kapitalističke privatne svojine i inicijative, odnosno individualne slobode, dotle neokonzervativizam postojeću krizu kvalifikuje kao krizu sistema kulturnih vrednosti i političkih institucija. Stoga ideolozi neokonzervativizma nastoje da sprovedu temeljnu reorganizaciju celokupne buržoaske ideologije, odnosno sistema kulturno-duhovne legitimizacije i motivacije, i pokušavaju da izmene pojam, sadržaj i smisao političke slobode u buržoaskom društvu, a time i pojam, sadržaj i smisao same politike.[11] Stoga neokonzervativci najviše kritikuju društvenu jednakost i participaciju.

Najglasnija grupa neokonzervativaca je u SAD. S njom u vezi je zanimljiva činjenica da se ona uglavnom sastoji od intelektualaca i profesora čuvenih univerziteta, koji su sa leve liberalne pozicije prešli na konzervativističku kritiku američkog društva.

Neokonzervativci koji se oslanjaju na ekonomske doktrine ekonomije ponude i škole racionalnih očekivanja nisu, kao liberali, apsolutno protiv socijalne države. Oni kritikuju samo projekt »great society«, koji je, po njihovom mišljenju, tokom šezdesetih godina doveo do izvesnog prenaglašavanja socijalnog, pa je na taj način bio začetnik preteranih zahteva u odnosu na državu. To je dovelo do krize autoritetâ i time ugrozilo društvenu stabilnost. Postavljanju preteranih zahteva državi, prema neokonzervativcima, najviše je doprineo demokratski sistem.

Jednim od glavnih uzroka postojeće krize neokonzervativci smatraju stalne zahteve za sve većom društvenom jednakošću. Irving Kristol tvrdi da je koncepcija jednakosti u protivrečnosti sa jednakošću prirodnog poretka stvari, jer se ljudski talenti i sposobnosti sami raspodeljuju prema zvonastoj krivulji, pri čemu većina ljudi pripada sredini, a samo mali procent zauzima gornje i donje krajeve. Po njemu, američko društvo je, prema ovom kriterijumu, uzorno, jer raspodela dohotka, kao i raspodela političkog uticaja, slede tu zvonastu krivulju.[12]

Neokonzervativci smatraju da je potrebno ograničiti polje političkog učešća, da bi se oslabio ovaj subverzivni potencijal pojma jednakosti. Prema predlogu Zbignjew Brzezinskog, politički sistem bi trebalo sve više odvajati od društva, pri čemu se zalaže za to da se odlučivanje sve više oslobađa političke kontrole i da se prepusti isključivo odgovornosti stručnjaka.

Jedna od reprezentativnih organizacija neokonzervativaca jeste Trilateralna komisija, koja je, na inicijativu Amerikanaca, formirana početkom 1970-ih godina, okupivši najveće teorijske umove kapitalističke Evrope, Amerike i Japana. Posebno značajno

---

[11] Ibid., str. 54—55.

[12] Chantal Mouffe, *Demokratija i nova desnica*, »Marksizam u svetu«, br. 4—5/1983, str. 70.

Digitized by Google

bilo je zasedanje Komisije u Kjotu 1975. godine posvećeno temi »Mogućnosti upravljanja demokratijom«, a kojem je predsedavao Zbignjew Brzezinski. Zaključci sa ovog zasedanja sadrže ključne stavove o uzrocima savremene krize: 1. nastojanje na demokratskim vrlinama jednakosti i individualizma dovelo je do opšteg osporavanja legitimnosti i gubitka poverenja u rukovodstvo; 2. demokratsko proširenje političke participacije stvorilo je preopterećenost vlade i neuravnoteženo proširenje vladinog delovanja, pogoršavajući inflacijske tendencije u ekonomiji; 3. pojačalo se političko nadmetanje bitno za demokratiju, što je dovelo do razjedinjavanja interesa, te pada i usitnjavanja političkih partija; 4. razumevanje demokratske vlade za biračko telo i društvene pritiske ohrabruje nacionalističku uskogrudost u načinu na koji demokratska država vodi svoje spoljne poslove. Komisija je tom prilikom predložila sledeća rešenja: 1. efikasno planiranje ekonomskog i društvenog razvoja; 2. jačanje institucija i autoriteta političkog rukovodstva; 3. ponovno oživljavanje političkih partija; 4. uspostavljanje ravnoteže između vlada i štampe (TV i ostalih »mas-medija«); 5. preispitivanje troškova i funkcija visokog obrazovanja; 6. češće inovacije na području rada; 7. stvaranje novih institucija za kooperativno unapređenje demokratije.[13]

Konzervativizam, koji je nastao krajem XVIII veka kao reakcija na francusku buržoasku revoluciju, imao je tokom XIX i početkom XX veka antikapitalistička obeležja. Od oktobarske revolucije, a posebno nakon drugog svetskog rata, novi konzervativizam se razvija kao izrazito antisocijalistički, usmeren protiv staljinizma, koji u terminologiji neokonzervativaca predstavlja sinonim za socijalizam i marksizam.

1.3. *Nova desnica*

Dok su neoliberalizam i neokonzervativizam samo prividno novi, jer se uglavnom oslanjaju na ideje koje su postojale još u XIX i početkom XX veka, dotle nova desnica sobom donosi niz ideoloških inovacija. »Nove desnice ... ne teže za osvajanjem političke vlasti putem masovnog nasilja ili izbornih rezultata, ali nastoje da, putem totalitarnog kulturnog rata, zapadnoj svesti nametnu sistematsku eksplikativnu shemu sveta. Njihove udarne linije te sheme nisu nacija, demokratija, monoteizam, jednakost ili bratstvo, već etnološke teritorije, prirodni zakoni hijerarhije i nejednakosti između ljudi i rasa, darvinovska društvena selekcija, neznabožački panteizam i ničeovski natčovek.«[14]

Nova desnica želi da stvori novu viziju sveta, novu desničarsku kulturu koja treba da se zasniva na poslednjim rezultatima

[13] Miloš Nikolić, ibid., str. 72.

[14] Patrick Moreau, *Konzervativna revolucija i nova nemačka desnica*, »Marksizam u svetu«, br. 4—5/1983, str. 168—169.

Digitized by Google

nauke, pre svega biologije, sociologije i takozvane hereditarne psihologije. Stožeri novodesničarske ideologije su postojanje elite i poretka. Iz otkrića o biološkim osnovama ljudskog ponašanja, do kojih se došlo u sociobiologiji, novodesničari izvode nužnost postojanja elite, a, sledstveno tome, i određenih oblika političkog sistema. Prema shvatanjima nove desnice, elita se ne može konstituisati izbornim putem, već samo utvrđivanjem stvarnih sposobnosti pojedinaca na osnovi egzaktnih naučnih metoda, kao što su, na primer, testovi za merenje koeficijenta inteligencije. Sve socijalne i ostale razlike između ljudi su posledica biološkog nasleđa, te u političkom delovanju i konstituisanju političkih sistema treba imati to u vidu da bi se bilo na nivou naučnih otkrića dvadesetog veka.

Za razliku od neoliberalizma, nova desnica je protiv fetišizacije tržišta.

Ideolozi nove desnice, slično neoliberalima i neokonzervativcima, marksizam praktično svode na staljinizam, odnosno izvore staljinizma vide u samom Marksu, poput Morisa Klavela koji smatra da otrov nije nigde drugde nego u samom Marksu.[15]

Nova desnica je posebno razvila svoju aktivnost u Francuskoj, SAD i SR Nemačkoj. Kako između novodesničarskih pokreta u ovim zemljama postoje znatne razlike, oni će biti pojedinačno razmatrani.

1.3.1. Karakteristike nove desnice u Francuskoj

Predstavnici nove desnice u Francuskoj su organizovani u pokret poznat pod nazivom »La Nouvelle Droite«, a okupljeni su u centru za proučavanje evropske civilizacije (GREECE), dva časopisa: »Elements« i »La Nouvelle Ecole«. Oni održavaju i bliske kontakte sa klubom »De l'Horloge«, odnosno grupom uticajnih francuskih javnih službenika i tehnokrata. Od 1977. godine, izdavanjem »Le Figaro Magazin«, pod rukovodstvom Louisa Pauwela, nova desnica je u Francuskoj stekla pola miliona pristalica samo među čitaocima. Vodeći teoretičar francuske nove desnice je Alain de Benoist.

Francuski ideolozi nove desnice najžešće kritikuju »utopiju jednakosti«, koju smatraju opasnom po opstanak evropske civilizacije, jer teži da razori sve društvene razlike. Oni se zalažu za pravo na različitost i time oživljavaju jednu od glavnih teza iz 1968. godine, proklamujući da je razlika jednaka nejednakosti, odnosno jednaka slobodi, nasuprot čemu je jednakost jednaka identičnosti, odnosno jednaka totalitarizmu.

Osnovna krilatica ovog pokreta je: »Protiv totalitarizma, protiv egalitarizma, protiv rasizma. Za novu kulturu.«[16] Poseban zna-

[15] Petar Živadinović, *Nova desnica*, »Ideje«, br. 3—4/1984, str. 116—121.

[16] Chantal Mouffe, ibid., str. 73.

Digitized by Google

čaj se pridaje nauci, naročito biologiji, za koju se smatra da će u budućnosti u politici biti isto toliko važna kao danas ekonomija. Elita treba da bude veoma rano izabrana i odeljena od ne-elite. Nasleđene kulture ne bi trebalo da se mešaju među sobom, jer ih to izopačuje.

Za ideologe nove desnice izvorište egalitarne utopije se nalazi u hrišćanstvu, koje Alain de Benoist naziva boljševizmom Antike, dok, po rečima Roberta de Hertea: »Shodno klasičnom procesu razvoja i raspada ciklusa, teza egalitarizma razvila se iz stadijuma mita (jednakost pred bogom) u stadijum ideologije (jednakost ljudi) i, konačno, dobila naučni karakter (afirmisanje egalitarističke realnosti). Da budemo jasniji: prešla je od hrišćanstva u demokratiju i, kasnije, u socijalizam i marksizam.«[17]

Francuska revolucija se prikazuje u razmatranjima novodesničara kao prvi korak u procesu raspada zapadnih kultura. Alain de Benoist poziva na pobunu protiv duha Deklaracije o pravima čoveka iz 1789. godine, jer ideal demokratije, sa presudnom ulogom opšteg prava glasa, izjednačava sve pojedince, bez obzira na velike razlike među njima. Kako ističe Benoist, to dovodi do uniformisanja i zatvaranja građana u masu, kojoj se nameće jedinstvena norma, te otuda proizlazi i totalitaristički karakter demokratije.

Stav francuskih ideologa nove desnice o tržištu najbolje je izložio Guillanme Fey: »Po sličnom postupku, i marksizam i liberalizam su stvorili i izumeli ekonomski redukcionizam. Ljudi su im značajni samo kao apstraktni akteri na tržištu, klijenti, potrošači, proizvođači, a etničke, kulturne, političke specifičnosti su privremene prepreke i anomalije u pogledu utopije koju valja ostvariti: svetsko tržište bez granica, bez rasa, bez posebnosti. Ova liberalna utopija je opasnija od komunističkog egalitarizma, jer je još ekstremnija, još pragmatičnija.«[18]

1.3.2. Karakteristike nove desnice u SAD

Verovatno najbolje organizovan pokret nove desnice susreće se u SAD, gde se on pojavio šezdesetih godina ovog veka, da bi 1974. dobio organizovane oblike. »Nova desnica ... je tako tesno povezana ... da bi dijagram njene organizacije ličio na oktopoda koji pokušava da se rukuje sa samim sobom; uprave njenih pojedinih delova su potpuno izmešane. U osnovi, međutim, pokret se može najlakše razumeti kada se pogleda njegov nezvanični politbiro, koji se sastoji od četiri čoveka i nekoliko kompjutera« (L. J. Davis, *Conservatism in America*, Harper's).[19]

---

[17] Ibid., str. 74.

[18] Petar Živadinović, ibid., str. 119.

[19] Preuzeto od Allen Huntera, *Iza kulisa. Ideologija i organizacija nove desnice*, »Marksizam u svetu«, br. 6—7/1983, str. 151.

Digitized by Google

Pomenuta četiri čoveka su Richard Viguerie, Paul Weyrich, Howard Phillips i John »Terry« Dolan. Svaki od njih kontroliše po jednu ključnu organizaciju. Oni su se politički razvili u grupama stare desnice ili u okviru konzervativne struje Republikanske partije. Oko 1974. godine stvorene su osnovne organizacije spomenutog »oktopoda« i od tada rade na izgradnji efikasnog konzervativnog kompleksa, preko časopisa »Conservative Digest«, »New Right Report« i »Policy Review«, zatim Komiteta za spas slobodnog Kongresa (CSFC), Nacionalnog konzervativnog političkog akcionog komiteta (NCPAC), kao i Konzervativnog kluba. Viguerie je osnovao i kompaniju za slanje pisama (RAVCO), koja igra ključnu ulogu u prikupljanju sredstava i propagandnog materijala za novu desnicu.

Richard Viguerie u svojoj knjizi *Nova desnica* objašnjava: »Naš se uspeh zasniva na četiri elementa: to su grupe posvećene u pojedinačna pitanja, konzervativne grupe koje se bave različitim pitanjima, politika koalicije i, korišćenje poštanske službe.«[20]

Kako nova desnica u SAD najveću pažnju posvećuje socijalnim pitanjima — ulozi porodice, abortusu, prevozu dece, kontroli vatrenog oružja, pornografiji, kriminalitetu — ona uspešno uvlači u svoju uticajnu sferu pojedinačne konzervativne društvene pokrete koji se bore za rešavanje ovih pitanja. Posebno je značajan savez američke nove desnice sa fundamentalističkim hrišćanskim propovednicima sa radio-talasa.

U objašnjenju naznake »nova« lideri nove desnice ističu dve glavne osobine ovog pokreta: više pragmatizma i više žudnje za pravom vlašću nego što ih je imala stara desnica, kao i pridavanje većeg značaj socijalnim problemima.

Kao politička i kulturna reakcija na društvene pokrete i liberalnu društvenu politiku sedamdesetih godina, ideologija nove desnice u SAD pruža viziju budućeg društva, znatno konzervativniju od Reaganove. Ona istupa kao branilac tradicionalne patrijarhalne porodice, kao osnovne ćelije društva, koja u osnovi postoji van istorije, prirodna je i bogom dana. Nova desnica brani Ameriku od spoljnih i unutrašnjih neprijatelja, zalaže se za kapitalističku slobodnu trgovinu i bori se protiv socijalističke alternative i socijalne države blagostanja, brani rad i vrlinu od moralne raspuštenosti i seksualne slobode, belce od crnaca, muškarce od žena, roditelje od dece. Ideolozi nove desnice žele da kontrolu nad Amerikom vrate u ruke belaca iz američke srednje klase, u ruke naroda, koji oseća da su ga promene iz sedme decenije zaobišle i unazadile.

Iako stavove nove desnice u SAD danas najviše karakterišu antifeministička i konzervativna seksualna opredeljenja, za njenu pojavu i privlačnost ključan je ipak rasizam, što ovaj pokret u velikoj meri odvaja od francuskog.

Ideologija nove desnice u SAD je, prema rečima Allena Huntera, rasplinuta, malograđanska ideologija, jer pokušava da ujedini

[20] Ibid., str. 149.

Digitized by Google

ljude iz raznih slojeva u jedinstveni društveni blok, i zbog toga što je njeno središte u srednjim slojevima, koje nova desnica huška protiv ekstremnih snaga. Ona nudi sitnim biznismenima zaštitu od mešanja države i od privilegija velikog biznisa, stalno zaposlenim pripadnicima bele radničke klase nudi odbranu od slabije plaćenih, neredovno zaposlenih i obojenih radnika. Velike društvene grupe, pre svega crnci, stranci, feministi, seksualno poročni, homoseksualci koji ugrožavaju srednje slojeve, prema ovoj ideologiji, treba da budu potisnuti na margine društva. Nova desnica ne priznaje klasne razlike, već ističe društvene razlike kao relevantne kriterijume za to koje grupe treba uključiti u »narod«, a koje isključiti iz njega.

Među najznačajnijima je ideologija individualizma, a mitovi o pokretljivosti, uspešnim ljudima, slobodi i građanskim slobodama povezani su sa idejom slobodnog tržišta i s napadima na državu. Ipak, zahtevi nove desnice za slobodnim tržištem su umereniji od stavova neoliberala. Ističe se da liberali posmatraju ljude, pre svega, kroz ekonomsku prizmu, dok novodesničari priznaju ekonomsku i materijalnu stranu ljudske prirode, ali uvek daju prednost duhovnoj i moralnoj dimenziji.

Privlačeći svojom ideologijom ljude, bez obzira na klasu i pol, nova desnica danas u SAD ima veliki broj pristalica, koji, po nekim procenama, ima i nadalje tendenciju porasta.[21]

1.3.3. Karakteristike nove desnice u SR Nemačkoj

Za razliku od Francuske i SAD, nova desnica u SR Nemačkoj se veoma teško može organizaciono odrediti, jer su njene ideje isprepletane sa idejama neokonzervativaca, rasista i nacionalrevolucionara, te biologista i ekologista. Takođe, i u ekološkom pokretu u SR Nemačkoj, pre svega pokretu »zelenih«, nova desnica je značajno zastupljena, oslanjajući se na konzervativne seljačke mase.

Ipak, poslednjih godina na objedinjavanju raznih desničarskih grupa, pokreta i organizacija u zajedničko novodesničarsko udruženje radi Thüle-Seminar — fondacija formirana uz pomoć francuske grupe GREECE, čiji su posebno aktivni članovi Peter Binding, Armir Mohler, Rudolf Kunasta, Jürgen Rieger, Richard Eichler.

Teze nove desnice su se prvi put eksplicitno pojavile u Hajdelberškom manifestu, koji je potpisalo petnaest univerzitetskih profesora, okupljenih da bi izneli opširnu optužbu protiv infiltracije imigracije nekoliko miliona stranaca i njihovih porodica u nemački narod, kao i protiv invazije tuđih reči na nemački jezik, protiv akulturacije i biološke ugroženosti.

Prema ideologiji nemačke nove desnice, da bi se bela Evropa spasla od dekadencije, treba pribeći pravu na razlike, poštovanju

[21] Ibid., str. 144—180.

Digitized by Google

ličnosti i specifičnosti raznih grupa. Optužuju se mesijanizam, univerzalna kultura i religija, jer, navodno, svakom ljudskom etničkom supstratu odgovaraju jedna kultura, jedna logika, jedan sistem vrednosti. Stoga se nova desnica bori protiv imigracije, rasne integracije stranaca i mešanja, a posebno ističe američko društvo kao primer onoga što ni u kom slučaju ne treba raditi. Izrazito je oštrica kritike nemačke nove desnice usmerena na amerikanizaciju nemačke kulture, običaja i načina života, što je izazvalo zauzimanje neuobičajeno afirmativnog stava prema SSSR-u.

Naime, da bi se nemačkoj naciji omogućio preporod, treba je po svaku cenu sačuvati i favorizovati, po potrebi i pod sovjetskim vođstvom, ponovno ujedinjenje dveju nemačkih zemalja. Amerikance novodesničari smatraju nesposobnima da brane Evropu od eventualne sovjetske vojne invazije, tako da bi bakteriološki i hemijski nuklearni rat, unapred izgubljen, značio kraj evropske civilizacije. Stoga se nova desnica zalaže za to da rat između dva bloka bude po svaku cenu sprečen.

Za nemačku novu desnicu DDR je još uvek, uprkos tome što pripada komunističkom bloku, pruska država koja je sačuvala svoje najviše vrednosti: militarizam, voluntarizam, heroizam i nacionalizam, za razliku od Zapada, gde je jasno vidljiva moralna i rasna degeneracija američkog porekla. Za pojedine ideologe nemačke nove desnice nada se čak polaže u Istok, pre svega Sovjetski Savez, čiji se imperijalizam smatra prirodnim izrazom sačuvanih rasnih kvaliteta ruskog naroda, koji se tokom istorije nije mešao sa drugim etničkim celinama. Iz toga se izvodi zaključak da svaki antisovjetski pohod označava novu etapu rasne i kulturne degeneracije Evrope.

Naravno, nemačka nova desnica se bori protiv komunizma, za koji smatra da bi u unutrašnjoj politici svake zemlje morao biti neutralisan, kao opasan neprijatelj.[22]

2. **Modeli tržišnog socijalizma**[23]

Zvanična sovjetska ekonomska misao proglašava liderima savremenog desnog revizionizma O. Šika, E. Löbla, R. Garaudyja i H. Lefebvrea, za koje je karakteristično konstruisanje novih modela socijalizma, kao alternative realnom socijalizmu. Oni ne prihvataju pojam razvijenog socijalizma, jer, prema njihovim stavovima, socijalizam predstavlja samo prelaznu formu od kapitalizma ka komunizmu i nema sopstvenih zakonitosti unutrašnje ekonomske strukture.

---

[22] Pregled karakteristika nove desnice u SR Nemačkoj dat je prema: Patrik Moreau, ibid., str. 165—222, i Miloš Nikolić, ibid., str. 64—67.

[23] Prikaz modela tržišnog socijalizma dat je prema: A. G. Hudokormov, *Sovremennie pravorevizionistskie modeli »rinočnogo socializma«, Kritika buržuaznih, melkoburžoaznih i revizionistskih teorij razvitogo socializma*, »Nauka«, Moskva, 1984, str. 463—487.

Digitized by Google

Kritike sovjetskog modela socijalizma posebno su uzele maha krajem šezdesetih i tokom sedamdesetih godina. Njihova oštrica je bila usmerena protiv državne svojine i planske organizacije društvene proizvodnje, koje su dovele do birokratske izopačenosti socijalizma. To su osnovni uzroci tehničko-ekonomske zaostalosti socijalističkih zemalja. Ovo stanovište zastupa i venecuelanski ekonomista T. Petkoff. Slično njemu, i Garaudy ističe da je državna svojina bila potrebna jedino u početnom periodu socijalističke izgradnje ali je danas izlišna, jer samo koči razvoj.

Prema mišljenju navedenih autora, visok stepen industrijalizacije u pojedinim socijalističkim zemljama zahteva uvođenje tržišta na račun planske organizacije privrede. Osnovnim argumentom u korist uvođenja tržišnog socijalizma smatra se njegova neuporedivo veća efektivnost u poređenju sa centralizovano-planskom ekonomijom. Tako O. Šik tvrdi da je jedino tržište, bez obzira na sve svoje nedostatke, podstiče preduzeće na optimalno povećanje proizvodnje i razvija njegove interese u pravcu neophodnom za društvo. Jedino tržište obezbeđuje efikasno korišćenje društvenog fonda rada.

Pored isticanja prednosti tržišnog mehanizma u celini, ukazuje se i na značaj samo pojedinih njegovih elemenata za efikasnost ekonomskog sistema. Šik smatra da bez tržišne cene ne postoji bazni kriterijum za bilo kakvu ocenu efektivnosti, niti za procenu uzajamne zamenljivosti faktorâ proizvodnje, odnosno za najefikasnije ekonomsko iskorišćavanje proizvodnih resursa. Dobit se izdvaja kao osnovno merilo uspeha, tako da ona treba da bude osnovni cilj privređivanja u socijalizmu. Primena dobiti kao merila uspeha obezbeđuje ispunjenje principa prema kojem se za isti rad u svim regionima, granama i preduzećima treba da dobija ista novčana nadoknada.

Pored efikasnosti društvene proizvodnje, ističe se da bi jedino tržište bilo sposobno da obezbedi i praćenje dostignuća naučno-tehničkog progresa u socijalizmu. Analizirajući situaciju u Čehoslovačkoj 1968. godine, Garaudy smatra da je to bio pokušaj da se stvori model socijalizma koji bi odgovarao potrebama naučno-tehničke revolucije u ovoj visokorazvijenoj zemlji.

Osnovni zadaci tržišta u socijalizmu bi, prema tome, bili obezbeđivanje uravnoteženosti privrede, rast efektivnosti proizvodnje i dohodaka stanovništva, kao i očuvanje principa plaćanja rada prema njegovom kvantitetu i kvalitetu.

Za razliku od neoliberalnih koncepcija tržišta, ovde spomenuti autori ukazuju i na nesavršenosti tržišnog mehanizma. Posebno Šik ističe da tržište nije sposobno da razreši postojeće objektivne protivrečnosti savremenih privreda: ono ne može obezbediti ravnotežu u razvoju između potrošnje i investicija, usled čega dolazi do inflacije, a ne stvara ni mehanizme za zadovoljavanje društvenih potreba u obrazovanju, zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti stanovništva, odnosno ne rešava probleme »kvaliteta života« u celini. Stoga bi planiranje ipak moralo da postoji, ali samo kao podrška tržištu.

Digitized by Google

Lefebvre smatra da planiranje treba svesti na minimum, a da bi država, umesto direktnog vođenja privrede, mogla delovati na ekonomiju samo bankarskim i finansijskim merama.

Prema Garaudyju, centralni organi treba da imaju samo koordinirajuću i informativnu ulogu, a ne i rukovodeću. Za uspešno planiranje on predlaže i uvođenje nove metodologije, koja bi se mogla zasnivati na modelima sličnima matrici Leontjeva.

Kosta ističe da planiranjem treba regulisati samo opšte privredne tokove, kao što su rast i granska struktura društvene proizvodnje, srazmera potrošnje i investicija, karakter korišćenja fondova za društvenu i ličnu potrošnju, opšte linije razvoja infrastrukture, naučnih istraživanja, tehnološkog izbora i glavne tendencije regionalne, spoljne i politike očuvanja životne sredine.

Da bi se model tržišnog socijalizma mogao uvesti u praksu, a osobito da bi se obezbedilo demokratsko planiranje, neophodno je učešće radnikâ u zajedničkom kapitalu, odnosno grupna svojina. Shodno tome, Garaudy smatra da bi upravljanje trebalo organizovati tako da radnici dobiju pravo svojine i raspolaganja viškom vrednosti, a radni kolektivi bi trebalo samostalno da određuju obim i kvalitet proizvodnje, te da, nakon ispunjavanja obaveza prema društvu, sami rešavaju pitanje raspodele dohotka.

Na udaru kritike autorâ modela tržišnog socijalizma je, pre svega, »ravnodušnost« postojećih socijalističkih država prema uslovima života narodnih masa, odnosno nesposobnost da stvore privredni mehanizam pogodan za zadovoljavanje ličnih potreba stanovništva. Šik tvrdi da veliki raskorak između strukture proizvodnje i strukture potreba stanovništva u socijalističkim zemljama, s godinama ne samo da se ne smanjuje, već se sve brže uvećava. Jedini adekvatan regulator ravnoteže između proizvodnje i lične potrošnje može biti tržište.

Kosta pravi razliku između centralno-administrativnog, vantržišnog sovjetsko-demokratskog i plansko-tržišnog modela socijalizma, od kojih poslednji prevazilazi ostale ne toliko po efikasnosti proizvodnje koliko po mogućnosti da radnici slobodno donose rešenja na svim nivoima: na nivou nacionalne privrede u celini, na nivou pojedinih preduzeća i, konačno, na planu individualnog potrošačkog izbora.

Za Garaudyja je socijalizam nezamisliv bez samoupravljanja, jer samo ukoliko radnici sami donose rešenja i sami upravljaju preduzećem može se govoriti o istinskoj slobodi ličnosti i o prevazilaženju alijenacije, bez kojih nema socijalizma.

Prema Šiku, suštinska karakteristika tržišnog socijalizma treba da bude promena tržišnih subjekata: umesto privatnih preduzeća, socijalistički kolektivi preduzeća. Centralna figura takvog socijalizma bi bio menadžer, a preduzeća bi imala formu akcionarskih, i u njima bi organi samoupravljanja imali pravo glasa u srazmeri s brojem akcija koje poseduju.

Modeli tržišnog socijalizma teže ka tome da reše probleme principijelno novog načina života. Tako se kod Lefebvrea u ulozi

Digitized by Google

socijalnog ideala pojavljuje društvo »humanizovanog prostora«, pod kojim on podrazumeva zajednicu u kojoj je prevladana kriza gradova i životne sredine, iskorenjena dosada svakodnevnog života i rešen problem slobodnog vremena. Jednom rečju, to je društvo u kojem bi bili stvoreni uslovi u kojima bi čovek u potpunosti mogao realizovati sve svoje sposobnosti. Buduće socijalističko društvo Lefebvre naziva načinom proizvodnje za zadovoljavanje društvenih potreba.

Posebno se čini zanimljivom evolucija stavova E. Löbla o socijalizmu. Dok je krajem 1960-ih godina za njega socijalizam značio »društvenu svojinu plus primenjenu nauku i tehniku«, dotle on već sedamdesetih godina piše da je socijalni optimum u potpunosti mogućno ostvariti i bez promene privatne svojine, jer sposobnost nauke da stvara vrednost sama po sebi dovodi do novog društva. Krajem sedamdesetih godina, međutim, Löbl više ne govori o socijalizmu, već razmatra mogućnosti »popravki« kapitalizma, koji bi mogao postati idealno društvo, uklanjanjem inflacije i nezaposlenosti.

Za Garaudyja je osnovni izvor krize savremenog društva energetski problem, koji je uzrok postojeće inflacije i nezaposlenosti. On smatra da je za stvaranje novih društvenih odnosa dovoljna »građanska nepokornost«, odnosno pasivno suprotstavljanje,nadahnuto Gandhijevom filozofijom.

Umesto zaključka, čini se da reči Ellensteina: »Socijalizam, kakvim ga mi sebi predstavljamo, nigde ne postoji. Mi, u stvari, ne znamo kakav on treba da bude, ali znamo sigurno samo to kakav ne treba da bude« — najbolje ilustruju postojeće stanje na levici. U nedostatku prihvatljivih progresivnih projekata budućnosti, dobri su i oni koji nude stare, »dobro proverene« vrednosti. Stoga ne čudi uspešan prodor desničarskih ideologija i njihovih alternativa tokom sedamdesetih i početkom osamdesetih godina.

Digitized by Google

Tomislav Gavrić

Francuska „nova desnica“ ili restauracija etiološkog modela

»Niko danas ne priznaje javno desnicu. Sam pojam je tabuiziran zbog desnice u drugom svetskom ratu i diskreditovan« — pisao je 1979. godine *Rene Remon*, vrstan poznavalac francuskog konzervativizma, odgovarajući na anketu *Žan-Pjera Aparija* kojom je bilo obuhvaćeno nekoliko desetina francuskih pisaca, naučnika, profesora i novinara, a čiji su rezultati saopšteni u knjizi *Desnica danas*. Odgovor je, međutim, zakasnio jer je dve godine ranije u uvodu svoje kritičke antologije savremenih ideja, sa programatskim naslovom *Pogled zdesna*, idejni stegonoša francuskog konzervativizma *Alen Benoa* pisao: »Ideje koje ova knjiga iznosi trenutno su na desnicu usmerene, ali one ne pripadaju nužno njima. Ali, na kraju krajeva, ne može se uvek sedeti u sredini. U vremenu u kojem se svi izjašnjavaju za levicu, desnica još može biti način da se bude drukčiji. Prihvatimo, dakle, pojam desnice.«

Već i sama činjenica da je za svoju knjigu dobio nagradu francuske Akademije uključila je njenog autora a sa njim i njegove ideje u orbitu interesovanja intelektualne javnosti. Kada je u leto 1979. u »Mondu« i »Nuvel observateru« apostrofirana kao produkt »nove desnice«, knjiga postaje hit na književnom i intelektualnom marketingu. Kao generalni sekretar GREC-a (Naučna i studijska grupa za evropsku civilizaciju), koja čini jezgro francuske »nove desnice«, Alen Benoa, inače njen glavni teore-

Digitized by Google

tičar, od juna do novembra 1977. objavio je u francuskoj i evropskoj štampi i periodici više od 500 članaka o delatnosti i ciljevima GREC-a.

Uzroci nastanka

Prva reagovanja naučnika, publicista i političara bila su mahom različita, ali su svi ovu grupu jednodušno odbacivali. Predsednik PEN-a (Partija novih snaga) Paskal Gušon naglašava »veće sličnosti sa GREC-om«, a organ neonacističke zabranjene FANE (Federacija nacionalne i evropske akcije) žali zbog »sektaškog skretanja GREC-a od pripadnika drugih grupa radikalne desnice«. Dok komunisti prikazuju »novu desnicu« kao otkriće žiskarovaca, kojima neposredno služi, vladina većina ističe lične i ideološke veze između nje i novog pokreta: predstavnici većinskih partija, pri tom, ne koriste priliku da se jasno distanciraju od »nove desnice«. U štampi se mogao uočiti široki spektar mišljenja — od otvorenog prigovora da je u pitanju fašizam do označavanja »nove desnice« kao neke vrste staljinizma. Pokojni *Rejmon Aron* je u jednom od svojih čuvenih uvodnika u »Ekspresu« pisao: »Nova desnica ne osuđuje naše institucije, ona ne vređa ni vlastodršce niti njihove partnere u pregovorima. Ona ne mobiliše mase. Ako i predstavlja opasnost, odgovor na nju mora biti intelektualan.« Ma koliko razlike u ocenama o snazi »nove desnice« bile uočljive, one su ukazivale i na određene sličnosti. Najpre, postojala je određena saglasnost u tome da »nova desnica« dovodi u pitanje vladajuće aksiome francuske političke kulture: ljudska prava, socijalnu jednakost itd. Drugo, smatralo se da »nova desnica« svoje poglede temelji na naučnim saznanjima i treće, vladalo je jednodušno uverenje da njen cilj nije samo da slomi kulturnu hegemoniju levice već da pomoću »Gramšijeve taktike« dođe na vlast.

Kako je bilo moguće da jedna marginalna politička grupacija, koja je punu deceniju bila u zapećku, a jula 1979. označena kao »monstruozni fenomen«, za relativno kratko vreme postane političko-kulturna činjenica sa kojom se, htelo se to ili ne, mora ozbiljno računati? Za to postoji nekoliko objašnjenja. Kada je reč o spoljašnjim povodima, svi se slažu da je odlučujući potez bio poziv nekolicini pripadnika GREC-a da uđu u redakciju tiražnog »Figara«, posebno lični poziv direktora »Figara« Robera Ersona upućen Luju Pauelu da bude urednik kulturne rubrike. Uzroci su, međutim, daleko dublji. Sociolog *Alen Turen* ističe značaj ekonomske krize koja je desnici, kao i tri decenije ranije, omogućila da podgreje strah od ekonomske depresije, da bi se opravdala nužnost dirižističkih mera. U naučnoj i studijskoj grupi za evropsku civilizaciju Turen vidi laboratoriju ideja za tehnološku elitu čiji se politički autoritarizam naučno legitimiše kroz povratak na konzervativne socijalne filozofe i socijalnu biologiju. Rastuće javno interesovanje za novu desnicu jedni povezuju sa tendencijama

Digitized by Google

duha vremena: promenjena klima u Francuskoj, koja je samo odraz opšte svetske krize, dovelo je do obnove političkih ubeđenja. Drugi smatraju da je u pitanju gubljenje orijentacije levice, koja je otvorila ideološki vakuum, a time i prostor za delovanje snaga restauracije. Činjenica je da je desnica već trideset godina prisutna u političkom i kulturnom životu Francuske, ali je isto tako istina da je levica obeležavala duhovni i kulturni život. Pod uticajem »nove filozofije« koja je negovala sindrom Gulaga — desnica se pozivala na breme Aušvica.

GREC je nastao 1968. godine, po uzoru na predrevolucionarna društva. Na 16. naučnom kolokviju metapolitički program GREC-a formulisan je u dvostrukom značenju: kao »kulturna akcija« i »razrada teorijskog korpusa«, čime se želelo intelektualnoj javnosti staviti do znanja da tu nije samo reč o tome da se jedna politička grupacija odene ruhom ideologije, već i da društvo kao celina dâ podstrek novoj duhovnoj orijentaciji. »Nova desnica« se poziva na istorijski uzor filozofskih društava prosvetiteljstva, koja su podalje od neke određene političke akcije sprovodila svoju demokratsku društvenu praksu i teorijsku refleksiju, dovodeći spontano do ostvarenja političkih ciljeva. GREC se, pre svega, poziva na *Gramšijevu* tezu po kojoj u visokorazvijenim društvima politička moć upravljena na sticanje kulturne hegemonije ima najviše efekta ako je iniciraju intelektualci jer vodi revolucionarnoj promeni društvenog bića. Pošto, kako je govorio italijanski marksist, moć države ne počiva samo na njenim institucijama i represivnom aparatu, već i na »građanskoj moći«, na *statusu quo* legitimnih normi i mitova — svaka revolucionarna akcija mora započeti sa dugoročnim i sistematskim uticajem na građansko društvo (škole, fakulteti, mediji itd.).

Postepena promena normi postignuta odmerenom kulturnom aktivnošću ima, prema ideolozima »nove desnice«, snagu direktne političke akcije; na televiziji nisu najvažnije vesti, već šta posle njih sledi. »Kulturni rad« je, po njima, »politički rad«: većina društvenih aktivnosti se uliva u političke. Prikazivanje istorijskog filma, pisanje o likovnom delu, tumačenje knjiga Korneja ili Vinjija — sve su to politički akti. Kako »nova desnica« shvata metapolitičku aktivnost najbolje se moglo videti na primeru predsedničkih izbora 1981. godine. S jedne strane, generalni sekretar GREC-a je odbio bilo kakvu vrstu učešća u njima, ne izjasnivši se ni za jednog kandidata; s druge, na osnovi intervjua *Ziskara Destena* za »Figaro« moglo se ustanoviti da te snage *deluju pod parolom »politika političarima«*. Izborna pobeda socijalista je, po njima, samo potvrdila tezu »nove desnice« da je *politička moć činjenica kulturne robe*. Poziv »nove desnice« na »marš kroz institucije« donekle podseća na '68 godinu. GREC se zapravo konstituisao na »visokoj tački studentskog pokreta«, da bi »demokratskim kulturnim težnjama« oponirao »sistemskom izbornom radu levice«; levoj »kontrarevoluciji« GREC suprotstavlja »kulturnu renesansu«.

Digitized by Google

Organizaciono ustrojstvo

Organizaciono jezgro GREC-a čine profesori škola i fakulteta, pripadnici slobodnih profesija, visoki službenici, funkcioneri vlada i uprava i drugi. Na vrhu organizacije su predsednik, izborni savet koji bira skupština i dva sekretarijata, jedan za organizaciona i finansijska pitanja, drugi za nauku. GREC se finansira obaveznim i dobrovoljnim prilozima, prodajom knjiga i publikacija i ubiranjem prihoda od manifestacija, a posebnu ulogu u tom pogledu ima »Klub stotine«, koji čine pripadnici finansijske oligarhije, a čija je pomoć, u stvari, presudna za aktivnost organizacije. Hijerarhijski, organizacija se dalje račva na regionalne i lokalne filijale i posebna udruženja, kao što je, na primer, studijska grupa za novo vaspitanje, čiji naziv GENE (svakako nimalo slučajno odabran) ukazuje na značaj koji »nova desnica« pridaje genetskom potencijalu u socijalno-biološkom razvoju deteta, a udruženje je otvoreno za sve one koji su nezadovoljni postojećim stanjem u obrazovanju. Zadatak je udruženja da razvija koncept obrazovanja koji će »isto toliko biti udaljen od sterilnog tradicionalizma koliko i od stvarnosti otuđene utopije konformističke pedagogije«. U cilju ostvarivanja ovog zadatka, GREC izdaje časopis »Novo vaspitanje«. Veza sa oružanim snagama održava se preko KLOSOR-a (Komitet rezervnih oficira i podoficira) koji razrađuje koncept odbrane i stručnim savetima pomaže postojeće organizacije sličnog tipa. Istim ciljevima služi i ilustrovani magazin »Nacionalna armija« koji upoznaje čitaoce sa francuskom nuklearnom strategijom. U visokim vladinim krugovima deluje takozvani »Klub sat« čijih su 140 članova, bez izuzetka, apsolventi »Grand ekol«, a obavljaju odgovarajuće funkcije kao visoki vladini službenici. Njegov predsednik *Ivan Blot* se nikada nije javno izjašnjavao u prilog idejama koje zastupa GREC. Mada lične veze između »Kluba sat« i GREC-a, navodno, ne postoje, Blot i njegovi istomišljenici, koji sebe nazivaju republikancima, u stvari idejno pripadaju »novoj desnici«. To, između ostalog, potvrđuje izbor tema kojima se ove dve grupacije bave u svojim publikacijama, posebno suprotstavljanje na zajedničkom frontu, socijalizmu i egalitarnom društvu, i zalaganje za »tradicionalni individualni koncept vladavine«.

GREC organizuje seminare i kolokvije, kojih je do sada bilo šesnaest, uz učešće velikog broja naučnika, publicista i pisaca, a teme su, između ostalih, bile: Revolucija biološkog razvoja (1970); Jučerašnji moral, sutrašnja etika (1971); Protestni pokreti i dekadencija (1972); Ima li istorija smisla (1973); Čemu elite (1975); Iluzije jednakosti (1977); Za gramšizam zdesna (1981) i druge. Ove aktivnosti dopunjuju propagandističke organizacije, koje okupljaju članove iz vlastitih redova, zatim francuske javne ličnosti i poznate strane naučnike, kao što su Ejbl Ejbsfelt i engleski psiholog J. Ejsink koji održava posebno bliske odnose sa francuskom »novom desnicom«. Izdavačka kuća »Kopernik« izdaje literaturu iz oblasti filozofije, društvenih nauka, romane i pripovetke u rasponu od

Digitized by Google

»fantastičnog realizma« do zabavne literature. Važnija dela ove kuće su spisi u kojima se izlaže koncepcija GREC-a, zbornik eseja Alena Benoa *Pogled zdesna, Za jednu kulturnu renesansu*, razračunavanje sa standardizovanom potrošačkom kulturom zapadnih industrijskih društava, *Sistem za ubijanje naroda Gijoma Feja;* klasična dela koja treba da posluže zasnivanju legitimiteta novodesnog Weltanschauunga.

Mit o ljudskim pravima

Na 15. nacionalnom kolokviju GREC-a, u Versaju, Gijom Fej je u uvodnom saopštenju, sa ironijom kao da je pozajmljena od Ničea, govorio o »tehničko-ekonomskim sistemima«, odnosno njihovim uticajima na narode i kulture. Ovaj sistem je, po njemu, veoma opasan pošto se njegovi nosioci prikazuju kao humanisti, pacifisti i pristalice pravičnosti, a u stvari sa ovim »mirnim idealima« šire ideje tradicionalnih imperijalista. Oni žele da planetu pretvore u stratište starudija male sreće na kojem narodi, kao filijale multinacionalnog koncerna, žive u večnom miru sluđenog disciplinovanog sistema, poštujući »Deset zapovesti ideologije ljudskih prava«. Više apokaliptički nego naučno-analitički, po Feju, *mit o ljudskim pravima je mešavina evangelističkog postulata i rane kapitalističke filozofije, to je priprema čovečanstva za novi vrli svet u kojem se, umesto kulturnog pluralizma, naglašava civilizacijski monizam.* Podvlačeći, pri tom, redukcionistički i kolonijalistički karakter »američko-zapadnog sistema«, Fej se istovremeno bori protiv njega a zalaže za »stvar naroda«, sintagmu pozajmljenu od ideoloških suparnika, što je i jedna od karakteristika nove desnice da »u cilju konstruktivne kritike koristi ideološke teme« svojih protivnika.

U časopisu »Elementi« Benoa i Fej su objavili dosije pod nazivom *Religija ljudskih prava*, gde se o ljudskim pravima govori kao o jednoj od najvećih obmana našeg doba. *Da li su ljudska prava*, pitaju se autori, *mamac ili žrtva*, i odgovaraju: *ni jedno od toga, već opasnost, jer »njihov univerzalistički zahtev ugrožava političko samoopredeljenje naroda i autonomiju kultura«*. Supersile ih, pišu Benoa i Fej, zloupotrebljavaju kao »diplomatsku propusnicu« da bi ostvarile svoje imperijalističke ciljeve. Ljudska prava su nepodesna kao realno-političko sredstvo pošto slabe »liberalistička« a ne jačaju socijalistička društva; ona, takođe, podrivaju politički suverenitet i pravičnost moralizatorske politike.

Religija rase

Kao alternativu ideologiji ljudskih prava »nova desnica« predlaže suprotnu ideologiju, zasnovanu na biološkom determinizmu — etiologiji i biološkim prirodnim zakonima.

Digitized by Google

Prvi uzor u tom pogledu je učenje Osvalda Špenglera, koji je pisao o beznadežnoj borbi čovekovoj protiv sopstvene prirode: »Čovekova tragedija je u tome što je priroda jača od njega.« Biološke prirodne zakone, »nova desnica« preuzima iz teorija Konrada Lorenca. Edvarda Hela, Roberta Ardrijea, Dezmona Morisa, posebno iz Lorencove etiologije, aristokratske etike i rasističke biopolitike. U Francuskoj, a isto tako i u SR Nemačkoj, »etiološki model« je opčinio ideologe »nove desnice«, pošto im je ponudio široke mogućnosti za reinterpretaciju ljudskih društava. Forme ljudskog podruštvljavanja, po ovom modelu, počivaju na četiri osnovna načela: sve žive vrste su od svog rođenja opterećene nasleđenim instinktima i specifičnim refleksima; agresija je uobičajena socijalna forma izražavanja; sva ljudska društva su izgrađena hijerarhijski, shodno odgovarajućim težnjama ljudske prirode.

Etiološki manifest »nove desnice« objavio je 1973. godine *Gert Valdman* u časopisu »Mlada kritika«, a njegovim tezama bavio se i sam Benoa zasnivajući svoje zaključke na teoriji Konrada Lorenca. Valdman razrađuje proučavanje instinkata kao operativnu nauku na području socijalnog i političkog istraživanja. Etiologija, kao relativno mlada naučna disciplina, bavi se životom ljudi, ističući biološko gledište: »Činjenična tačnost i mogućnost za realizaciju političkih iskaza i društveno-teorijskog modela danas i u budućnosti zasnovane su na podudarnosti sa biološkim, posebno etiološkim i genetskim potencijalima.« Po Valdmanu, postoji devet osnovnih principa »bioloških ograničenja ljudskog ponašanja«: čovek ne može voljno normirati svoje ponašanje zbog bioloških ograničenja; stoga se postojeće norme moraju podudarati sa biološkim zakonima; ove zakonitosti saopštava etiologija koja istražuje podudarnosti životinjskog i ljudskog ponašanja; jedno od najvažnijih bioloških načela je očuvanje vrste i sva pravila u ljudskom životu moraju biti usmerena u tom pravcu; moralne norme i politički zahtevi koji ne proističu iz bioloških zakonitosti nemaju smisla; uzroci ljudskog ponašanja su, uglavnom, urođeni i dopunjuju se stečenim načinima ponašanja; o tome šta i kako se uči, takođe, odlučuju socijalno-ekonomske okolnosti; urođeni i stečeni faktori nisu, na taj način, oprečni, već su za ljudsko ponašanje u istoj meri važni.

Teritorija je za »biološku naciju« konstitutivna, kao što je konstitutivna i za ljude. Nacionalizam je, u smislu evolucije, politički progresivan: »Razvoj moderne tehnike, posebno ratne, doveo je u političkom prostoru do pojave uništavanja vrsta.« Moderni nacionalizam »nove desnice« je iz toga izvukao određene konsekvence. *On ne želi razvoj nekog državnog nacionalizma, već evropskog oslobodilačkog nacionalizma, formiranje velike grupe europida.* Rast stanovništva se, po tumačenju ideologa »nove desnice«, mora brzo i efikasno zaustaviti. Ovaj zahtev je posebno upućen zemljama u razvoju »čije je stanovništvo u poslednjoj deceniji eksplozivno raslo, a i dalje raste«. Cilj je, dakle, svođenje stanovništva u razumne granice i, pri tom, ekološko-biološki za-

Digitized by Google

koni moraju imati prednost nad profiterskim ekonomskim interesima. Najbolji način ograničavanja je, ipak, kontrola rađanja. »Nova desnica« kritikuje seobu miliona radnika u zapadne zemlje koji u njima samo stvaraju probleme — povećavaju broj stanovnika, što, po njima, povlači negativne biološke, demografske i socijalne konsekvence po zemlje primaoce i ugrožava biološku supstancu naroda. U cilju sprečavanja doseljavanja stranih radnika, »nova desnica« predlaže strožu kontrolu tokova migracije i kontrolu rađanja za »strane rase« koje žive u evropskim zemljama.

IQ testovi

Drugu karakteristiku učenja o rasama čini prihvatanje teorije preciznog merenja ljudske inteligencije. »Mi označavamo inteligenciju, piše Benoa, kao sumu duhovnih sposobnosti koja svoju egzistenciju najbolje može potvrditi u razvijenom društvu. Ona nije apsolutno data, već se razlikuje prema tipu kulture. IQ test, kako ističe Benoa, ima pedagoške i sociološke konsekvence. Izračunavanje IQ, statistički posmatrano, obaveštava istraživače o obrazovnom i društvenom nivou ličnosti ispitanika. U tom pogledu, smatra Benoa, svaka je liberalizacija i demokratizacija školstva apsurdna. Otud se, po Asjenku, može govoriti o postojanju društva po IQ-grupama, pri čemu statistička podela svih IQ-grupa obično odgovara određenom nivou. Deona tačka je koeficijent inteligencije 100. Istraživanje po kategorijama zanimanja, po njemu, pokazuju, što, naravno, ne isključuje pojedinačne izuzetke, jasnu korelaciju između socijalnog statusa i uspeha kod testa inteligencije. *U svakoj društvenoj klasi ima pojedinaca sa svim IQ-vrednostima, ali se njihova srednja vrednost menja sa klasama.* Ljudi se, piše *Asjenk*, rađaju s nejednakim sposobnostima, ali opstanak jednog društva zavisi od onih članova koji poseduju najviše sposobnosti u najrazličitijim oblastima. »Saosećanje prema bolesnima i osakaćenima je pravično i poželjno, ali sa time ne treba preterivati, pogotovo na štetu visokoobdarenih.« U cilju formiranja jednog društva čije će osnove počivati na inteligenciji, Asjenk predlaže da se svi javni službenici zapošljavaju tek nakon ispita testa inteligencije, s tim da oni koji testove sastavljaju i rukovode ispitima i sami budu podvrgnuti njima. Platonova idealna država, kojom upravljaju najmudriji, tako se pokazuje kao krajnji cilj »nove desnice«.

Na osnovu radova nekih američkih psihologa čiji su rezultati tobož pokazali nesuficijentnost crne rase u IQ, Benoa *izvlači istovetan zaključak prema kojemu preimućstvo bele nad crnom rasom u stepenu inteligencije ne proističe iz negativnih uslova okoline, već iz genetskih potencijala.* »Prosečna razlika u IQ postoji i u slučaju da se izaberu crnac i belac koji su odrasli u istim uslovima, pohađali iste škole, imaju isti socijalno-ekonomski status. Ona, štaviše, postoji i kada se uporede belac iz najnižeg društvenog sloja i crnac iz građanske klase.« Dakle, okolina, sma-

Digitized by Google

tra Benoa, nije činilac odlučujući za razvoj ličnosti. Dovodeći do krajnjih granica svoje rasističke konsekvence u pogledu crne rase, Benoa piše: »Kinezi čiji je status u Sjedinjenim Državama daleko ispod statusa belaca postigli su na IQ-testovima najbolje rezultate. S druge strane, Indijanci, mada su već žrtve diskriminacije od crnaca, imaju na IQ-testovima u proseku bolje rezultate.«

Ako bi se sledila analiza *Eberharda Jekelsa* u knjizi *Hitlerov Weltanschauung,* iz koje se vidi da je Hitler kao osnovne ciljeve, to jest vrednost »sistema duha«, proglasio: internacionalizam, demokratiju, pacifizam, nacionalizam i heroizam, uzdigavši ih na stepen najviših principa vrednosti rase, može se doći do sličnog zaključka, uz neznatne modifikacije, kada je reč o »novoj desnici«, to jest njenim principima. Sličnost se ogleda u tome što ideolozi »nove desnice« danas — kao i Hitler pre pola veka — normiraju evoluciju i prirodne zakonitosti. Hitlerovi govori o aristokratskim temeljima prirode, proglašavaju pobedu moćnih i jakih preduslovima ljudskog napretka — kao i u manifestu »nove desnice« — zapravo u njihovoj tezi o smanjivanju stanovništva u zemljama u razvoju, uz pomoć medicine i higijene, sa svim političkim konsekvencama.

Povratak nacionalsocijalističkom rasizmu u novom racionalističkom ruhu, i u saglasnosti sa »dokazima« raznih naučnih disciplina, uočavamo i u takozvanom »Hajdelberškom manifestu«, koji su potpisali petnaestorica univerzitetskih profesora: »Sa velikom strepnjom pratimo potiskivanje nemačkog naroda pod pritiskom nekoliko miliona stranaca i njihovih porodica, kvarenje našeg jezika, naše kulture i našeg naroda.« Iz ovog manifesta probijaju se teze »nove desnice« o »poznatim etničkim katastrofama multikulturnih društava« i »ekološkom rasterećenju Nemačke proterivanjem stranaca«, pa tim pre njena rasistička dejstva ne treba nimalo potcenjivati.

Ideal — kult države

Kakve su teze francuske »nove desnice« o problemu države i društva najbolje se vidi po radovima generalnog sekretara GREC-a i glavnog teoretičara francuske »nove desnice« Alena Benoa. Pozivajući se na teoretičare države nemačke romantike i konzervativnih revolucija, on suprotstavlja vlastito pravo države ugovoru slobodno kooperirajućih individua. Benoa se, u stvari, poziva na statičko-mehanistički pojam države prosvetiteljstva koje je u državi videlo instrument politike, dajući joj prednost nad privredom, pošto država nije »kondominijum trgovaca, već politička institucija« pomoću koje treba dovesti pod kontrolu privrednu delatnost, dakle, sprovesti plansku privredu na nacionalnoj osnovi, jer bi se »jedino veštačkim odvajanjem privatne privrede i državnog sektora osujetilo cepanje države«. Ideal »nove desnice« je

Digitized by Google

jaka država u čijem okrilju pojedinac može dobiti zaštitu, pošto svoj identitet jedino nalazi u totalnoj državi. Ovakvo shvatanje »nove desnice« je dijametralno suprotno stavovima novofilozofovaca sa kojima ih često izjednačavaju, pošto »nova filozofija« u središte svojeg mišljenja stavlja suprotstavljanje »kultu države« i »vladavini moći«.

Narodi nisu »slučajni i prolazni agregati pojedinaca«, već »stvaralački organizmi«, što teoretičari »nove desnice« argumentuju u smislu romantičnog »duha naroda«. Kao što ljudi imaju sudbinu, tako je imaju i narodi. Boreći se protiv »kolonizacije« autohtonih kultura, GREC izdvaja tri glavna područja: treći svet, Evropu i Francusku. Benoa i Fej navode primer kolonizacije zemalja u razvoju od strane metropola, to jest programe opismenjavanja koji se izvode iz prava na obrazovanje. Imperijalisti su, pišu Benoa i Fej, preinačili izvorne potrebe ovih zemalja za obrazovanjem, jer su pod plaštom opšteg »unapređenja životnog standarda« propagirali tip društva koje bi ličilo na razvijena zapadna društva. »Tako se jedan avganistanski borac pokreta otpora bori za kulturni poredak čiji odnos prema smrti, moralnim vrednostima, shvatanju vremena i društva nema ništa zajedničko sa zapadnjačkom predstavom o ljudskim pravima.« Evropa je, takođe, po shvatanju »nove desnice«, žrtva kolonizacije koju sprovode dve supersile. »Dok Sovjetski Savez drži svoje saveznike pod vojničkom čizmom, Sjedinjene Američke Države teže postizanju istog cilja, na izgled blažim sredstvima — ekonomskim ucenjivanjem. U stvari, reč je, i na Istoku i na Zapadu, o oblicima totalitarne vladavine protiv koje se evropske države moraju boriti.«

Nemačka je, smatra Benoa, simbol rascepa i potčinjavanja Evrope. Sudbina nemačkog i sudbina drugih evropskih naroda su, po njemu, neraskidivo povezane. Pozivajući na oslobodilački rat protiv nerazrušivog »duha naroda«, Benoa propoveda ponovno nemačko ujedinjenje: »Do ponovnog nemačkog ujedinjenja će neminovno doći pošto narodi ostaju narodi zadržavajući, i pored istorijskog zaborava, davno stečena prava.« GREC na nacionalnom planu istupa kao glavni zagovornik regionalističkog pokreta, a protiv jakobinskog centralizma. Pokušaje autonomista da izbore vlastiti identitet, grupa tumači kao potvrdu svojih teritorijalnih i etničkih pretenzija i renesansu ljubavi prema otadžbini.

Iz svega ovoga bi se moglo, na prvi pogled, zaključiti da je »nova desnica« zaslužna za samostalnost »odraslih« kultura. Međutim, hrišćani i marksisti isto tako raspravljaju o problemu etnocentrističke razvojne politike zalažući se za samostalnost regiona. Pa ipak, na adresu »nove desnice« može se uputiti nekoliko pitanja. Treba li da razvijene zemlje uskraćuju svoju pomoć siromašnim zemljama samo zato što bi njihova pomoć gladnima mogla ugroziti razvoj kulturne autonomije? Šta će se desiti sa etničko-kulturnim manjinama u Evropi? Treba li gastarbajtere zatvoriti u geta ili ih vratiti njihovim zemljama, braneći ih, na taj način, od zâla potrošačke civilizacije? Treba li da zapadne demo-

Digitized by Google

kratije uskrate podršku diktatorskim režimima, ukazujući na legitimna prava naroda? Da li su latinskoameričke zemlje osuđene na kulturni teror?

»Herojski humanizam«

Napadi GREC-a na ljudska prava proističu, s jedne strane, iz potrebe da svojim političkim programom obuhvati borbu protiv svih ideoloških protivnika i, s druge, iz najdublje averzije prema bilo kakvoj formi moralno-utopijske politike i humanističke sentimentalnosti. Na bazi socijalno-darvinističke slike društva, »nova desnica« razvija svoj humanizam kao alternativu »izopačenom humanizmu liberalističke ideologije«, koji ne vidi faktičko siromaštvo u svetu, već fiktivnu viziju straha čovečanstva od gladi i rata čija »čestitost« guši ideale i nije ništa drugo do »folija za njihov tragični ili herojski humanizam«. Ideal novodesnog humanizma jeste: biti svoj vlastiti stvaralac. »Nije dovoljno roditi se — piše Benoa — nije isto tako dovoljno živeti sam: čovek treba da se izgrađuje prema ideji o sebi samome.« U idealnom slučaju, ovaj tip »aristokratskog čoveka«, uzor novodesnog heroja, suprotan je tipu buržuja; umesto da ispunjava i zadovoljava svoje potrebe i prohteve, on treba da ovlada voljom i samodisciplinom; umesto da stremi sreći, on treba da potvrđuje volju za moći. On je herojski po tome što svagda ukazuje na metafizičko ubeđenje i utvrđivanje univerzalne zakonitosti i poretka, a haotičnu formu sveta i smisla osmišljava vlastitom voljom. U radikalnom razmahu vladajućeg sistema vrednosti »nova desnica« vidi suštinsko sredstvo za »suzbijanje političke i socijalne krize Evrope«. Ona moral posmatra kao »sumu instinkata koji garantuju pobedu određene zajednice«, to jest kao pretpostavku istorijski vođene političke akcije.

»Nova desnica«, na taj način, želi da inauguriše »veliku politiku« budućnosti zasnovanu na judejsko-hrišćanskim postulatima obaveza i dužnosti, koji će »robovski moral« zameniti aristokratskim, paganskim moralom, čiju suštinu Benoa opisuje kao neprikosnovenost sveta, lepote, tela, snage i zdravlja, kao neodvojivost estetike i morala. Prvi zahtev ovog »svetskog morala« je formiranje »moralomanije«. Sažaljenje prema slabima i nemoćnima i solidarisanje sa susedima važe kao *»životno neprijateljska vrlina«* koja vodi genetičkoj inferiornosti i dekadenciji: jedino se selekcijom može doći do željenog čoveka budućnosti kojeg će krasiti visoka inteligencija i snažna volja.

Pozivajući se na Ničea, Benoa u esejima *Moral i velika politika* i *Dvadeset pet moralnih načela* navodi neke od najvažnijih moralnih kategorija: čast, vernost, žrtvovanje, samosavlađivanje, odgovornost, borbeni duh i druge. Tih dvadeset i pet načela nominalističkog katihizisa su manje moralistički postulati nego načela, više formalna pravila nego obavezujuća uputstva, što se najbolje može videti po iskazima tipa: »Liturgija je važnija od dok-

Digitized by Google

trina«. »Život ideja je važniji od ideja« itd. Vojnik je, po teoretičarima »nove desnice«, idealno tipsko otelovljenje novog čoveka. Pošto je život borba, ovaj vojnik ima velike izglede da odnese pobedu. Benoa često navodi komparacije iz vojnog područja: »Sa čovekom je kao i sa vojskama. Trupe koje, da bi se borile, moraju znati za što se bore, slabe su trupe; još su slabije one koje se tek moraju ubeđivati da se bore za pravednu stvar.«

Moralomanija

Moral nije izbor između Dobra i Zla, već između hrabrosti i kukavičluka, junaštva i dezerterstva. Unutarsvetska genealogija, antiegalitarizam i feudalno-nostalgični karakter novodesnog morala i estetičko-formalistički stav svoje postojanje duguju Ničeu. Kada govori o »velikim državnim upravljačima«, Benoa naglašava da su to oni koji omogućuju narodima da misle; kada liriku posmatra kao formu moralnosti, on se poziva na Ničeovo *Rođenje tragedije*, po kojem se duhovna obnova jednog naroda postiže samo poetskim vrednovanjem njegove herojske prošlosti, a jedino stvaranje samosvojnog tragičnog mita u umetnosti obezbeđuje nacionalni identitet.

Ljudi, po teoretičarima »nove desnice«, više ne postoje, postoje samo heroji, a pojam »čovečanstva« ima jedino zoološko značenje. Očito je da ovde značenje nominalističke kritike sa svim njenim apstraktnim svojstvima ne proizlazi iz genuino epistemološki postavljenog problema, već iz destrukcije univerzalne etike. Aristokratska etika ukida bilo kakvu mogućnost univerzalnih iskaza, otvarajući prostor za herojsko vrednovanje novog »prometejskog čoveka«. Negacija univerzalnog je osnova vehementnog antiegalitarizma »nove desnice«: »*Svaka civilizacija koja ima svoje vlastito tumačenje sveta, vlastitu logiku i sistem vrednosti prikriva ispod svog univerzalizma etnocentrizam autohtone kulture, sa tuđim istinama i vrednostima.*« Ovaj, na prvi pogled, antikolonijalistički argument pokazuje se, u krajnjoj liniji, kao rasistički kada se tvrdi da je jednakost svih ljudi biološki besmislena.

Ali društvu budućnosti nisu potrebni samo pojedinci koji će za njega žrtvovati vlastite živote, već i *vojnici rada*. Po Feju, jedino se u socijalističkim društvima može zapaziti degradiranje rada do običnog sredstva za uzdizanje potrošnje (rad u funkciji komfora); rad, po njemu, predstavlja više od demijurškog samoostvarenja čoveka: rad je put ka duhovnoj mobilizaciji zajednice. Suprotstavljajući se tezi levice o antitehnici, Fej *proglašava tehniku procesom objektivacije čoveka, modusom dokrajčivanja sveta*. Kao što je lični radni moral sastavni deo individualne odgovornosti prema svetu, politički moral je u funkciji umetničkog oblikovanja tehnike kao sredstva za utvrđivanje kolektivnog identiteta. Kult predosećanja i mita o atomima predstavljaju dva pola između kojih se kreće novi indoevropski čovek, učesnik u velikom zajedničkom projektu nove autonomne narodne kulture.

Digitized by Google

Očito je da ideologija »nove desnice« predstavlja privlačan izazov za mnoge po tome što svoj novi iracionalizam odeva u racionalno ruho. Uveravanja »nove desnice«, ne samo u Francuskoj, da ima bolje odgovore na savremene probleme od liberala i socijalista, treba najozbiljnije shvatiti. Naravno, i boriti se protiv njih: ovde, očito, nije u pitanju samo naučni interes.

Digitized by Google

Braco Kovačević

Antikomunizam i hegemonija

I

Antikomunizam je teorijski i društveni fenomen koji se istorijski pojavio kada se pojavilo Marxovo djelo i marksizam. Marx i Engels su svojevremenu »hajku« protiv komunizma pomenuli već na samom početku *Manifesta komunističke partije:* »Bauk kruži Evropom — bauk komunizma. Sve sile stare Evrope sjedinile su se u svêtu hajku protiv tog bauka, rimski papa i ruski car, Meternih i Gizò, francuski radikali i nemački policajci. Gde je ona opoziciona partija koju njeni protivnici na vlasti nisu izvikali kao komunističku, gde je ona opoziciona partija koja nije i naprednijim opozicionarima i svojim reakcionarnim protivnicima uzvratila prekor koji ih je imao žigosati kao komuniste?«[1]

»Bauk komunizma« je imao jasnu konformističko-pragmatičku indoktrinirajuću funkciju: njime su vladajući društveni krugovi željeli prestrašiti narodne slojeve da bi, naravno, i dalje zadržali svoju vladajuću poziciju zasnovanu na dominaciji i eksploataciji. Osporavanje komunizma i žestoki napadi na teoriju komunizma i komuniste proizašli su iz radikalizma komunističke teorije i prak-

[1] K. Marks—F. Engels, *Manifest komunističke partije*, BIGZ, Beograd, 1974, str. 4.

Digitized by Google

se koji insistiraju na temeljitim promjenama društveno-političkih odnosa. Jer, za Marxa i Engelsa komunizam nije »stanje koje treba da bude uspostavljeno, ideal prema kome stvarnost treba da se upravlja. Mi nazivamo komunizmom stvarni pokret, koji ukida sadašnje stanje«[2]. Kako se pod komunizmom ne može podrazumijevati »ideal« prema kojem se treba usmjeravati, nego »pokret koji ukida sadašnje stanje« (a to je pokret pozitivnog ukidanja privatne svojine kao čovjekova (samo)otuđenja), razumljivo je što vladajući krugovi nastoje da onemoguće ne samo teoriju komunizma, nego i radikalni komunistički pokret koji insistira na izmjeni postojećeg građanskog svijeta.

S druge strane, »hajka« protiv komunizma nije se odvijala samo u okviru vladajućih društvenih slojeva, već, na određen način, i u okviru pokreta radničke klase, pokreta koji je uvijek bio pod uticajem različitih idejnih koncepcija. U želji da »dokažu« ispravnost svojih ideoloških pogleda, mnoge istaknute ličnosti radničkog pokreta su se međusobno optuživale i dezavuisale. Tako je, na primjer, poznata Bakunjinova kritika Marxovog i Engelsovog »autoritarnog komunizma«, Marxov sukob sa Gotschalkom, Lenjinova kritika Rose Luxemburg, Pannekoeka, Rühlea, Gortera, Gramscijeva kritika Amadea Bordige, Angela Tasce itd. Sve u svemu, antikomunizam je i izvan i iznutra pokreta radničke klase imao određene poticaje. Upravo se zato i postavlja pitanje: što se podrazumijeva pod pojmom antikomunizma?

II

U *Političkoj enciklopediji* piše da se pod antikomunizmom podrazumijeva: »1. ideološki stav i aktivnost usmereni na sukobljavanje, dezavuisanje i opovrgavanje komunističke ideolodgije, na osporavanje društveno-istorijske vrednosti naučnog socijalizma, dokazivanje njegove prevaziđenosti; 2. politička delatnost orijentisana na neutralisanje i suzbijanje neposrednog uticaja koji vrše nosioci komunističke ideologije u svakodnevnoj praksi društvenog razvoja; i 3. u izvesnim periodima oštrih konfrontacija antikomunizam je platforma za militantnu i kontrarevolucionarnu delatnost reakcionarnih snaga uključujući i fizičko proganjanje«[3].

Kao što se iz prethodne odredbe može vidjeti, pojam antikomunizma je veoma složen i dobrim dijelom kontroverzan.

U ovom kontekstu pomenimo još jednu odredbu antikomunizma, odredbu koja u pojam antikomunizma inkorporira kategoriju »agresivnosti«. Kako ističe Jože Smole, pod antikomunizmom treba podrazumijevati »pre svega agresivno delovanje najreakcionarnijih snaga«[4].

---

[2] K. Marx—F. Engels, *Njemačka ideologija*, u: *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1969, str. 358.

[3] *Politička enciklopedija*, »Savremena administracija«, Beograd, 1975, str. 35.

[4] J. Smole, *Komunistima je potrebna inicijativa umesto uzmicanja*, u: *Savremeni antikomunizam*, »Komunist«, 1984, str. 127.

Digitized by Google

Koliko je tema antikomunizma u političkoj literaturi izuzetno značajna, toliko je i kontroverzna. Upravo zato što se termin i pojam antikomunizma veoma široko ,eksploatiše, neophodno je precizno definisanje, kako bi bilo moguće i adekvatno suprotstavljanje. Nedovoljna određenost fenomena omogućava i razne manipulacije.[5] Insistirajući na preciznom pojmovnom određenju antikomunizma, Branko Pribićević nastoji da istakne osnovna obilježja antikomunizma. Za teoriju, politiku i strategiju antikomunizma — ističe Pribićević — karakteristično je naročito to što on uvek podrazumeva i uključuje različite oblike delatnosti usmerene na osporavanje, opovrgavanje, suzbijanje i, u krajnjoj liniji, uništavanje savremenog komunizma. Ova delatnost usmerena je podjednako protiv osnovnih idejnih postulata komunizma, kao i protiv organizovanih snaga komunističkog pokreta. Antikomunizam ne dovodi u pitanje pojedine postavke ili aspekte ideologije komunističkog pokreta, već je osuđuje, odbacuje i dezavuiše u celini. Isti je stav i prema organizovanim snagama komunističkog pokreta — antikomunizam nastoji da im ospori pravo i mogućnost (legalne) borbe za ostvarenje njihovih ideala, nastoji da ih izdvoji i izoluje od svih drugih organizovanih političkih snaga, da im ospori legitimnost opstanka i delovanja.«[6]

Iz prethodnih odredbi jasno se vidi da je pojam antikomunizma dosta kompleksan, ali i da se, *in ultima linea,* pod njim podrazumijeva negacija osnovnih postavki marksizma, odnosno teorije komunizma. Pa iako se između suštine, strategije i metoda djelovanja nekadašnjeg i savremenog antikomunizma ne može praviti nikakav identitet, jasno je da ipak postoji zajedničko obilježje između dvije antikomunističke hronologije, a ono je sadržano u onemogućavanju djelovanja revolucionarnih snaga u pravcu izmjene postojećih poredaka građanskog svijeta. Za antikomunizam je karakteristična odbrana *statusa quo* za koji je postojeći svijet jedini istinski povijesni svijet. A to, konačno, znači i to da se pod pojmom antikomunizma ne može misliti samo ono što se nalazi izvan socijalizma, nego i to da se u eksplikaciji pojma, suštine pa i manifestacije antikomunizma nužno inkorporira i »ono protukomunističko u ‚izgradnji socijalizma'[7].«

III

Antikomnizam se i manifestuje u dva vida: kao antikomunizam izvan teorije i prakse radničkog, socijalističkog i komunističkog pokreta, a također i kao antikomunizam u samom »komunistič-

[5] B. Pribićević, *Pojam, savremeni oblici i glavne teze antikomunizma,* cit. izd., str. 5.

[6] Ibid., str. 6.

[7] I. Paić, *Komunizam kao legitimacija i zbilja antikomunizma u »izgradnji socijalizma«,* u: *Savremeni antikomunizam,* cit. izd., str. 78.

Digitized by Google

kom« pokretu. »U mnogim komunističkim partijama duboko se uvrežila praksa da se svaka ‚neovlaštena', smelija i šira kritika raznih negativnih pojava u sopstvenim redovima, odnosno u sopstvenoj sredini, otpisuje i odbacuje, pa i diskvalifikuje kao izraz antikomunizma. ‚Neovlaštena' kritika znači kritika koja dolazi izvan ‚ovlaštenih' foruma i ličnosti. U praksi mnogih partija dosta je raširena praksa da se kao legitimna, dobronamerna ili ‚konstruktivna' prihvata samo kritika koja dolazi od ‚ovlaštenih'.[8]«

Koliko je, pak, antikomunizam izvan radničkog i socijalističkog pokreta logičniji, a, dakako, i razumljiviji jer je dobrim dijelom i prepoznatljiviji (što, naravno, ne znači i prepoznatljiv), toliko je, s druge strane, ovaj drugi oblik antikomunizma i opasniji jer se javlja pod plaštom »komunizma« i onemogućava stvarni razvoj komunističke prakse.

Upravo da bi bilo jasno što je to *komunističko* u samom procesu izgradnje socijalizma i komunizma, neophodno je — kao što to dobro čini B. Pribićević — odgovoriti na nekoliko pitanja, od kojih je veoma važno i ovo: u kakvom su odnosu komunistička partija i antikomunizam. Ili, drugim riječima, »da li je svaka kritika teorije i prakse komunističkih partija — antikomunizam?« Takvo gledište se ne bi moglo prihvatiti jer je ono »izraz onog poznatog dogmatskog i sektaškog tumačenja uloge komunističke partije prema kojem ona uvek i na svakom mestu mora da bude radnička avangarda i, isto tako, uvek i na svakom mestu ‚u pravu'«. Takvo gledište nikako se ne smije akceptirati jer i marksizam i komunistička partija moraju biti otvoreni za kritičko (samo)propitivanje i prema tome »otvoreni za razne inovacije«[9]. Drugo, veoma osetljivo pitanje glasi: »da li svako kritičko osporavanje nekih teorijskih postulata naučnog socijalizma, pojedinih iskaza istaknutih predstavnika marksizma, predstavlja izraz antikomunizma«. I ovdje se slažemo s Pribićevićem odgovarajući na pitanje negativno i napominjući da komunizam mora biti spreman i otvoren za dijalog jer je već iz iskustva radničkog i socijalističkog pokreta poznato da mnogi slučajevi osporavanja izvjesnih postavki marksizma i komunizma nisu predstavljali i odbacivanje marksizma i komunizma, već nastojanje da se oni dalje razviju i da se otklone prisutni oblici dogmatizma i zatvorenosti. U tom smislu pod antikomunizmom treba podrazumijevati »različita nastojanja da se marksizam, a osobito njegovi najvažniji savremeni politički predstavnici i nosioci — komunističke partije — paušalno dezavuišu, diskredituju, politički suzbiju, pa i uništavaju, a marksizam kao pogled na svet da se kompromituje i obezvređuje«[10]. Prema tome, kritika je, s jedne strane, nešto što je neophodno teoriji i praksi komunizma, ali oni također moraju biti osjetljivi za samokritiku (u *Osamnaestom brumaireu Louisa Bonaparte*

[8] B. Pribićević, op. cit., str. 9.

[9] Ibid., str. 10, 11.

[10] Ibid., str. 11.

Digitized by Google

Marx posebno apostrofira relevantnost samokritike socijalističke revolucije) kako bi se izbjegla moguća (a dosad često prisutna) situacija da se afirmacija teorije i prakse komunizma etiketira revizionizmom, to jest, antikomunizmom. Da se marksistička teorija ne bi kanonizirala i pretvarala u dogmatizam, a komunistička praksa završila u antikomunizmu, neophodno je redefinirati sam pojam revizionizma. Jer, činjenica je da se naše predstave o revizionizmu znatno razlikuju od savremene stvarnosti revizionizma. Između revizionizma izvjesnih Marxovih postavki i revizionizma marksističke teorije nikako ne može postojati identitet. S druge strane, s obzirom na činjenicu latentne, pa i manifestne antikomunističke prakse »komunizma«, neophodno je ponovno ispitati i sam pojam ljevice jer se, kao što ističe Lelio Basso, »u toku povijesnog razvitka dogodilo više puta da se određene snage što su se pojavile na političkoj sceni kao lijeve snage postepeno premještale, u mjeri u kojoj su postizale svoje ciljeve, na pozicije konzervacije, tj. desnice«[11]. Ponovnim ispitivanjem i redefiniranjem pojma ljevice svakako bi jednostavnije i lakše bilo moguće uočiti antikomunističke procese u praksi »komunizma«. A komunisti sami upravo moraju jednako procjenjivati kako one antikomunističke tendencije izvan komunizma tako i one u okviru samog »komunizma«, baš zato što je komunizam zapadao u antikomunizam. Konačno, »odavno je nastupilo vrijeme kad se više nije moglo — bez štete po komunizam — olako proglašavati za socijalističko ono što nije, a za komunističko ono što u suštini također nije, kao što se više nešto ne može proglašavati za antikomunističko, antisocijalističko i neprijateljsko samo zbog toga što neka pojava ili delatnost nije u skladu s dnevnom, tekućom, aktuelnom politikom«[12].

IV

Da bi se fenomen antikomunizma što potpunije identifikovao, neophodno je ukazati i na osnovne teze koje zastupaju teoretičari antikomunizma. A one su sadržane u slijedećim stavovima:

1. »Marx je mrtav!«, »Od Marxa do gulaga!« — poznate su antikomunističke i novodesničarske parole koje su se pojavile protekle decenije na Zapadu. »Marx je prorok, a ne naučnik« — elokventno ističe Kolakowski i dodaje da je marksizam »bio najveća fantazija našeg stoleća«. Marksizam je bio »maštanje o društvu savršenog jedinstva u kome će sve ljudske aspiracije biti ostvarene i sve vrijednosti — pomirene«. Pored toga, ističe se da je marksizam »frazeološko sredstvo za odbranu najrazličitijih političkih interesa«, kao i to da je »oficijelna legitimizacija posto-

[11] L. Basso, *Izgledi evropske ljevice*, »Komunist«, Beograd, 1970, str. 151.

[12] M. M. Đukić, *Komunisti — protiv komunizma*, u: *Savremeni antikomunizam*, cit. izd., str. 108.

Digitized by Google

jeće vlasti« koja u ovom trenutku predstavlja još »samo fond parola«[13]. Daniel Bell u svom konceptu »kraja ideologije« nikako ne tvrdi da je došlo do »kraja svih ideologija«, nego samo »starih ideologija« (i marksizma) koje imaju za cilj da ublaže socijalne nepravde i disproporcije. Zahvaljujući tehničkom napretku i porastu materijalnog bogatstva, revolucionarne ideologije ustupaju mjesto informaciji, socijalnom prognoziranju, te se ideološki elementi nužno zamjenjuju »naučnim« elementima, odvojenim od klasnih i političkih.[14]

2. Ideal »društvenog jedinstva« je romantičarski ideal koji je marksizam prihvatio, ali koji se ostvaruje »na jedini način kakav je praktično moguće ostvariti u industrijskim društvima, naime, kroz despotski sistem upravljanja«[15]. Osnovna antiegalitaristička teza nove desnice u 1986. godini u Francuskoj formulisana je na slijedeći način: razlika = nejednakost = sloboda; jednakost = identičnost = totalitarizam.

3. Ukoliko nije »totalitarni superzatvor«, socijalizam »može biti samo sistem kompromisa među raznim vrijednostima koje se međusobno ograničavaju«[16]. Staljinizam je logična i nužna posljedica objektivacije marksizma, a između Marxovog koncepta diktature proletarijata i »gulaga« postoji sasvim normalan kontinuitet. Andre Glucksmann objavljuje 1975. godine knjigu *Kuharica i ljudožder* u kojoj tvrdi da Staljin nije učinio ništa što Marx nije teorijki formulisao. Kako je marksizam iluzorna i utopijska svijest, razumljivo je da je i bilo koji socijalistički projekt iluzoran i neosnovan. Stvarnost socijalizma potvrđuje tu tačnost jer je u svom odnosu prema kapitalizmu socijalizam nužno inferioran. Konačno, ove koncepcije o »kraju socijalizma« nastoje da utvrde da je kapitalizam sposoban da se demokratizuje, čime zapravo manifestuje svoj »socijalni poredak« kao »prirodni poredak«.[17] Demokratija i »ne može biti ostvarena bez kapitalizma« (Michael Novak).

4. Komunističke partije na vlasti nikako ne mogu da usklade svoje idejne i programske ciljeve s realnim političkim sredstvima.

---

[13] L. Kolakovski, *Epilog glavnih tokova marksizma*, »Delo«, br. 10/1984, str. 122, 129, 130.

[14] Teza o »dezideologizaciji« koja se pojavila 50-tih godina na Zapadu i koju tako vehementno zastupaju Bell, Aron, Lipset, Popper, Sheels i drugi, trebalo je da pokaže »natklasno« i »nadnacionalno« obilježje svjetsko-istorijskih događanja i da ukaže na nedostatnost, odnosno prevaziđenost ideologije komunizma.

[15] L. Kolakovski, op. cit., str. 126.

[16] Ibid., str. 128.

[17] O tome potpunije vidjeti u: M. Komatina, *Strategija savremenog antikomunizma — reduciranje socijalizma na staljinizam*, u: *Savremeni antikomunizam*, cit. izd.; B. Pribićević, op. cit.; P. Ralić, *Antikomunistička nova desnica*, »Ideje«, br. 3—4 1984, str. 99; G. Šiller, *Manipul'atory soznaniem*, Moskva, »Mysl'«, 1980, str. 25—41; N. Visković, *Konzervativna kretanja sedamdesetih godina na Zapadu*, »Pogledi«, br. 1/1983, str. 17—35.

Digitized by Google

»Komunistički režimi« su represivni, militaristički, pa i imperijalistički.[18] Oni su i totalitarni. Višepartijnost je značajno pozitivno obilježje »demokratije«, dok je zlo jednopartijnosti obilježje »totalitarizma« socijalističkih društava. Iz socijalizma proizlazi fašizam — tvrdi F. A. Hayek, naslanjajući svoju tezu na osnovnu tvrdnju Friedricha i Brzezinskog koji u svojoj knjizi *Totalitarna diktatura* govore o identičnosti fašističkih i »komunističkih« režima. Upravo je stoga neophodno »suprotstaviti se komunističkoj opasnosti«, te tako »odbraniti slobodu i demokratiju«.

5. Ne postoje socijalni konflikti, te otuda koncept klasne borbe ne može danas da bude prihvatljiv. A i »ubjeđenje da proletarijat mora stvarati revolucionarnu svijest nije naučno predviđanje, nego proročanstvo bez ikakvog obrazloženja«[19].

6. Privatna svojina je — kako ističe Hayek — »garant« slobode. Politička sloboda nije nužno imanentan dio individualne slobode. Individualna sloboda može egzistirati bez političke slobode.[20]

7. Čovjek je zapravo pojedinačni individuum. Ljudska priroda je neizmjenljiva: jedne individue su jače, druge slabije. A to znači da se one međusobno nužno moraju razlikovati: jedni čine »elitu«, drugi »obične«. Dakle, »po prirodi« čovjek se nalazi u određenim socijalnim okolnostima kao prirodnim okolnostima koje ne može izmijeniti. Nejednakost je nužna.

8. Nauka je vrijednosno neutralna, a razvoj nauke i tehnike je autonoman. I obrazovanje je odvojeno od ideologije.

Prema tome, teorija antikomunizma zasniva se na negaciji marksizma, komunizma, socijalizma, klasne borbe i revolucije kao pokretačkih snaga razvoja klasnog društva, na apologiji privatne svojine itd. Svoju strategiju antikomunizam ne zasniva samo na teorijskim konceptima, nego i na rafiniranoj praksi koja stvarno onemogućava socijalizam, ekonomsku, kulturnu i političku emancipaciju naroda i narodnosti, nacionalnooslobodilačke pokrete, onemogućava djelovanje svih onih koji nisu za ono protiv čega su predstavnici antikomunizma.

Pošto smo time utvrdili osnovne teze teoretičarâ antikomunizma, pogledajmo koji su oblici manifestovanja teorije i prakse antikomunizma.

V

Da li se antikomunizam ispoljava samo u obliku nasilja? I da li su Thomas Mann i Wilhelm Reich u pravu? Prvi zato što tvrdi da je teror (»Apsolutni autoritet, gvozdena povezanost, disciplina,

[18] R. G. Wesson, *Communism and Communist Systems*, New Jersey, 1978.

[19] L. Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma*, tom I, BIGZ, Beograd, 1980, str. 444.

[20] Cf. M. Nikolić, *Neoliberalizam, neokonzervativizam, nova desnica*, »*Ideje*«, br. 3—4/1984, str. 50.

Digitized by Google

požrtvovanje, samoodricanje i potčinjavanje ličnosti... Nisu oslobođenje i razvoj subjekta tajna i diktat vremena. Ono što vreme traži, što mu je potrebno, što će sebi da stvori, to je — teror) stvarna neumitnost i neophodnost. A drugi zato što ističe: »suprotno očekivanjima, istorija, koja je trenutno na raskršću između socijalizma i varvarstva, zaputila se u pravcu varvarstva«.

Antikomunizam se manifestuje na razne načine, i to ne samo u obliku nasilja, nego i u od strane države organiziranim nenasilnim oblicima takozvane demokratske neslobode. Gramsci je dobro zapazio da država ne predstavlja samo nešto što je nasilno, represivno, da ona nije isključiv vladajući instrument nasilja (»političko društvo«), nego i »hegemonijski« ideološki aparat (»građansko društvo«). Ona u sebe uključuje kako nasilje, silu i autoritet tako i pristanak, konsenzus. Vlast se ne održava samo instrumentima sile, nego instrumentima hegemonijskog ideološkog uticaja. Država i postoji kao »integralna država«, ona je »političko društvo + građansko društvo, to jest hegemonija oklopljena prinudom«[21]. Klasna vladavina održava se, dakle, i prisilom i kulturnim i »intelektualno-moralnim upravljanjem« kojim se obezbjeđuje neposredno političko upravljanje. Da bi obezbijedila upravljanje, država djeluje u okviru »građanskog društva«, to jest preko institucija »građanskog društva«. Na takav je način vidljivo da je pedagogija i »socijalizacija« individua u neposrednoj funkciji održavanja vlasti, a da »država ima i traži pristanak, ali i vaspitava taj pristanak, zajedno s političkim i sindikalnim organizacijama, koje su ipak privatni organizmi prepušteni privatnoj inicijativi rukovodeće klase«[22].

U okviru »građanskog društva« vrši se proces »socijalizacije« individua za potrebe socijalnog poretka. U njemu se utiče na formiranje određenih saznanja, orijentacija i potreba. Preko različitih medija »građanskog društva« ideologija postaje instrumentom vladanja ljudskom sviješću i ponašanjem. Oblici mehaničke, grube fizičke represije nadopunjeni su socio-psihološkom manipulacijom koja je, naravno, u apologetskoj funkciji zaštite i stabilizacije institucija i vrijednosti građanskog socijalnog poretka. Institucijama »građanskog društva« širi se konzervativno mišljenje koje želi da reprodukuje socijalni poredak zasnovan na eksploataciji i dominaciji. Takav zatvoreni koncept konzervativnog mišljenja postaje hegemonijom vladajućih slojeva. Onemogućavajući širenje revolucionarne svijesti, vladajuća hegemonija postaje stvarni apriorni, praktičko-teorijski agnostizirajući »opijum naroda« koji skriva istinu o svom svijetu. Ona nastoji da pruži lažnu predstavu o postojećem svijetu tim prije što se manifestuje kao »lažna« klasna svijest determinirana klasnim položajem njenih nosilaca. Takva iluzorna, fetiška svijest postaje apologetska i manipulativna svijest etabliranja *statusa quo*. Ona je izrazito funk-

[21] Antonio Gramši, *Izabrana dela*, »Kultura«, Beograd, 1959, str. 256.

[22] Ibid., str. 254.

Digitized by Google

cionalno pragmatsko-konformistička svijest koja ima značajnu »socijalizirajuću« funkciju. Ističući značaj sistema i istovremeno beznačajnost ličnosti, vladajuća hegemonija »socijalizacijom« interiorizuje norme i uloge individua za nesmetano funkcionisanje socijalnog sistema. Manipulativna crta procesa političke i kulturne »socijalizacije« sadržana je u njenoj indoktrinaciji. Za kapitalističke sisteme karakteristična je autoritarna psihološka kontrola nad cjelokupnom kulturom. Duhovna, kulturna i politička manipulacija imanentni su dio političkog sistema zasnovanog na vlasti manjine.[23]

Prema tome, vlast se održava kako represivnim sredstvima tako i »uz saglasnost onih nad kojima se vlada«, a ta se »saglasnost« obezbjeđuje postupkom »socijalizacije« preko institucija »građanskog društva« kao što su: porodica, škola, društvene i naučne institucije, reklama i propaganda, religija i crkva, sredstva javnog informisanja itd. Time antikomunizam zadobiva široku platformu svoga djelovanja čije ćemo manifestacije ukratko i naznačiti.

Porodica. — Na koji način porodica ispoljava svoj otvoreni ili prikriveni antikomunizam? Prije svega, treba napomenuti da je porodica jedna od onih institucija u kojoj najranije započinje proces »socijalizacije« individue, ali tako što čovjekove individualne sposobnoti podređuje interesima određenog sistema. »Treba slomiti samovolju deteta i iskonsku želju za slobodnim razvitkom nagona i sposobnosti zameniti unutrašnjom prinudom na bezuslovno izvršenje dužnosti. Potčinjavanje kategoričkom imperativu dužnosti od početka je bio svestan cilj građanske porodice.«[24] Prema tome, otklanjanje individualnih sposobnosti u korist stvaranja vrijednosti potrebnih za »prirodno« funkcionisanje sistema jeste osnovni cilj građanske porodice. A to zapravo znači da je porodica značajna institucija reprodukovanja *statusa quo,* da je ona institucija koja vrijednosti sistema (poslušnost, podaništvo, servilnost, subordiniranost) utemeljuje kao svoje vrijednosti, te na taj način omogućuje i ubrzava reprodukciju građanskih društvenih odnosa bivajući u isto vrijeme dobrim dijelom rezistentnom za njihovu izmjenu.

Konzervativna funkcija institucije porodice je rezultat ne samo njenog unutrašnjeg »ustrojstva«, nego i određenih vanjskih uticaja. Porodica je samo jedna od značajnih institucija koje razvijaju konformističku svijest i ponašanje, značajna stoga što se temelji na neposrednom i posrednom pedagoškom procesu.[25]

Škola. — Koliko god to izgledalo paradoksalno, činjenica je da škola predstavlja ne samo »prosvjetiteljsku« instituciju, nego

---

[23] R. Miliband, *Proces legitimacije,* »Treći program«, proleće 1983, str. 314.

[24] M. Horkhajmer, *Tradicionalna i kritička teorija,* BIGZ, Beograd, 1976, str. 229.

[25] Da je postupak »socijalizacije« veoma kompleksan, ilustrativno pokazuje Riesman na primjeru dječjih knjiga u SAD. Cf. D. Risman, *Usamljena gomila,* »Nolit«, Beograd, 1965, str. 164—165.

Digitized by Google

i instituciju manipulacije. Ona nije neutralna institucija, nego medij koji osigurava hegemoniju vladajuće grupe time što vladajuću koncepciju svijeta nastoji da transformiše u određeno ubjeđenje, shvatanje i ponašanje. To nisu saznanja neophodna emancipaciji individue, nego takva saznanja koja su potrebna za održanje postojećeg političkog legitimiteta. Škola reprodukuje određene klasne društvene odnose tako što, s jedne strane, vrši selekciju individua na promotornoj ljestvici socijalne hijerarhije i, s druge strane, što potiskuje individualni otpor. Preko mehanizama širenja vladajućih društvenih simbola škola podučava neophodnost i dužnost poštovanja vlasti i zaštite *statusa quo*.[26] Ona insistira na pokornosti individue, pokornosti koja je značajan element širenja jedne manipulativne hegemonije i učvršćenja postojećeg poretka.

Sredstva informisanja — nisu samo »učitelji potrošnje« (Riesman), nego i instrumenti usmjeravanja i održavanja kapitalističkog društva. Zato i nije čudno što se za sredstva informisanja ističe da su i »narkotička« sredstva jer širenjem vladajućih ideja i simbola, ideologije vladajuće društvene grupe, ona zapravo doprinose mistifikaciji stvarnog stanja. Kao pokretači onih ideja i vrijednosti koje afirmišu, a ne ugrožavaju postojeći model vlasti i privilegija, razumljivo je da postaju dijelom »arsenala klasne dominacije« (Miliband). Upravo zato što imaju izuzetnu moć uticaja, Gramsci je sredstva informisanja smjestio u značajne instrumente hegemonije, a Althusser u »ideološke aparate države«.

Adorno je utvrdio da su sredstva informisanja »slijepa za odnose vladavine« u kojima se nalaze, a to »sljepilo« se manifestuje upravo u postupcima: nametanja »krivih« potreba[27], homogenizacije i standardizacije ukusa, u isticanju prevaziđenosti klasne borbe i revolucije, zagovaranja ideje o postojećoj »asimilaciji« klasa, o isticanju prednosti kapitalističke proizvodnje, u nadmoćnosti građanske demokratije i totalitarizmu socijalističkih država. Naravno, iza takvog »prosvjetiteljskog« postupka angažovanja sredstava informisanja krije se stvarno stanje društva i njegovih individua. Individualna misao je apsorbovana u sredstvima informisanja[28], a čovjekovo angažovanje onemogućeno. S obzirom na uticaj sredstava informisanja i na njihovo onemogućavanje moći individualnog viđenja, čovjek je postao povoljnim tlom podražavanja raznih ideoloških mitova: rasizma, antiegalitarizma, antikomunizma.

---

[26] John Kennet Galbraith govori o edukativnom ethosu djelovanja u okviru postojećeg poretka: »Ako čovjek nastoji pronaći bolju mišolovku, on je duša poduzeća, ako nastoji stvoriti bolje društvo, on je propalica.«

[27] Marcuse dobro definiše »krive potrebe« kao one koje su »individuumu nametnuli posebni društveni interesi u njegovu obuzdavanju: potrebe koje perpetuiraju mukotrpan rad, agresiju, mizeriju i nepravdu« (H. Marcuse, *Čovjek jedne dimenzije*, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1968, str. 24.

[28] Ibid., str. 23.

Digitized by Google

»Masovna kultura«. — Da bi se razumio fenomen »masovne kulture«, neophodno ga je dovesti u odnos s *ideologijom.* »Masovna kultura« i jeste ideologija koja je manipulativna jer skriva klasnu vladavinu. Ona opravdava, racionalizira i učvršćuje postojeće odnose društva, riječju, ona porobljava. Potrošači »masovne kulture« su pripadnici različitih društvenih slojeva »potčinjeni moralu koji su im liferovali njihovi gospodari«. Porobljene mase »imaju svoje želje« i stoga se »zalažu za ideologiju pomoću koje su porobljene«[29].

»Masovna kultura« najprije nastoji da stvori čvrsto uobličen konglomerat individua koje je potom moguće lako ideološki i politički kontrolisati. Preko potrošnje proizvodâ »masovne kulture« afirmiše se određeni način proizvodnje.[30] Potrošnja proizvodâ »masovne kulture« označava pristajanje uz proizvode sistema. Time »masovna kultura« postaje savremenom pedagogijom odgajanja pristanka na vrijednosti poretka i, prema tome, integracije individue u sistem.

Reklama. — Premda neposredno tako ne izgleda, reklama ipak ima veliku moć ubjeđivanja. Pol i Kornblut dobro ističu da je pet riječi dovoljno »da za samo nekoliko nedelja ili meseci izmeni način života pola miliona potrošača. To je... apsolutna snaga«[31].

Reklama ima funkciju ubjeđivanja u postojanje demokratizacije u »masovnoj kulturi«. No, iza postupka ubjeđivanja u »demokratičnost« krije se stvarna manipulativnost koja je veoma snažna i koja, zahvaljujući tome, podržava određeni način proizvodnje onemogućavajući njegovu izmjenu. Cilj reklame i jeste da podstiče vještačke želje i da ih ukorijenjuje u potrebe.[32] Time reklama uključuje pojedinca u odgovarajući način društvene proizvodnje ostvarujući svoju značajnu ulogu u njemu.

Propaganda se definiše na različite načine, te ćemo na ovom mjestu pomenuti onu odredbu koja govori o »djelovanju na mišljenje ili ponašanje drugih individua ili grupa s određenim ci-

---

[29] K. Krejmejer, *Načelna razmatranja jedne materijalističke teorije masovnih medija,* »Marksizam u svetu«, br. 1/1976, str. 126—127.

[30] »Proizvodi indoktriniraju i manipuliraju: oni proizvode krivu svijest koja je imuna spram svoje krivosti. Kad ovi beneficijalni proizvodi postaju pristupačni sve većem broju ljudi u sve više slojeva, tad indoktrinacija koju oni nose prestaje biti publicitet; ona postaje način života. To je dobar način života — mnogo bolji nego prije — i, kao takav, on se protivi kvalitativnoj primjeni. Tako nastaje model *jednodimenzionalne misli i ponašanja* u kome su odbijene, ili reducirane na određenja univerzuma postojećeg, one ideje, aspiracije i objektivne mogućnosti koje, po svom sadržaju, transcendiraju postojeći svijet rasuđivanja i akcije. One su redefinirane racionalitetom danog sistema i njegova kvantitativnog rasta« (H. Marcuse, op. cit., str. 30).

[31] F. Pol—C. M. Kornblut, *Reklamokratija,* »Jugoslavija«, Beograd, 1967, str. 39.

[32] E. Moren, *Uvod u izučavanje reklame,* »Treći program«, proleće 1979, str. 459.

Digitized by Google

ljevima«[33]. Svoj izraz propaganda nalazi u reklami, filmu, sredstvima informisanja, u tehnologiji, prosvjeti, nauci itd., a njena funkcija i jeste da »stvori čovjeka«, potpuno lišenog sposobnosti razumijevanja u opštoj stvarnosti, kritičkog i racionalnog mišljenja, čovjeka spuštenog do niskog emocionalnog stanja, kada on može djelovati tek pod uticajem spoljnih, i zato vještačkih uzročnika i upravljajućih sila«[34].

Bez vrlo razvijenih tehnika propagande sigurno je da kapitalizam ne bi mogao dugo skrivati svoja manipulativna obilježja. Njen antikomunizam zasnovan na manipulaciji sviješću opisao je Schiller na području SAD. On ističe da se manipulacija zasniva na slijedećim mitovima: 1. na mitu o individualizmu i individualnom izboru; 2. mitu o neutralnosti buržoaskih institucija; 3. mitu o nepromjenljivosti ljudske prirode; 4. mitu o odsutnosti klasnih konflikata; i 5. na mitu o pluralizmu »masovnih komunikacija«[35].

Ideologija religije i crkve. — Pored građanskih institucija: porodice, škole, sredstava informisanja, prava, sudstva itd., i ideologija religije i crkve predstavlja (čak i onda kada su one neposredno odvojene od države) također onaj značajni mehanizam podupiranja i učvršćenja dominantnog vladajućeg poretka, a time i antikomunizma. Preko religije crkva svojim vjernicima utiskuje određenu koncepciju svijeta koja insistira na polušnosti, receptivnosti, servilnosti i subordiniranosti. Stoga je religija upravo »opijum« koji onemogućava intelektualni, moralni i politički napredak masa.

Uticaj crkve se svodi na slijedeće: djelovati u korist konzervativnih društvenih snaga da bi se obezbijedio konsenzus neophodan hegemonijskom interesu vladajuće klase. U tom smislu religija i crkva imaju funkcionalnu i integrativnu ulogu: »umetnuti hrišćanstvo između radnika i njihovih protesta« (Maurice) i tako umanjiti radnički otpor. A to znači djelovati u pravcu ovjekovječenja, perpetuiranja postojećeg socijalnog poretka zasnovanog na podvojenosti i pokornosti. Crkva nastoji da kod vjernikâ razvije ne samo duhovnu nego i svjetovnu poslušnost koja je neophodan element obezbjeđenja konsenzusa postojećem legitimitetu vlasti.[36]

Reakcionaran uticaj religije i crkve može imati neposrednu ili posrednu antikomunističku manifestaciju. Dovoljno je pogledati crkvene dokumente pa da se u to uvjerimo. Na ovom mjestu ćemo se samo djelimično zadržati na papskim dokumentima koji preko »rješavanja« takozvanog »socijalnog« i »radničkog pitanja« zapravo izražavaju svoj antimarksizam, antisocijalizam i antikomunizam.

Enciklika »Qui pluribus« pape Grgura XVI iz 1847. godine nikako nije među prvim enciklikama koje otvoreno izražavaju

[33] A. N. Lee—E. B. Lee, *The Fine Art of Propaganda*, New York, 1939, str. 15.

[34] M. Chaukas, *Propaganda Comes of Age*. Washington, 1965, str. 15.

[35] G. Šiller, op. cit., str. 25—41.

[36] R. Miliband, op. cit., str. 334.

Digitized by Google

svoj reakcionarni ethos, ali je svakako prva koja će — u periodu afirmacije radničkog pokreta u Evropi (pa i u periodu stvaranja »Saveza komunista«) i recepcije ideja naučnog socijalizma — osuditi komunističke ideje. Nakon ove enciklike pojaviće se i druge koje će osuđivati kako marksizam tako i socijalizam i komunizam:

— 1848. godine papa Pio IX objaviće encikliku »Quanta cura« u kojoj će osuditi slobodu savjesti, kulta i socijalnog pokreta;

— 1864. papa Pio IX obznanjuje »Syllabus« — »Spisak važnih zabluda našeg vremena« — u koje će svrstati socijalizam i komunizam;

— 1878. papa Lav XIII će objaviti encikliku »Quod Apostolici muneris« — »O socijalizmu, komunizmu, nihilizmu« — u kojoj će na isti nivo »nihilizma« svesti socijalizam i komunizam;

— 1881. Lav XIII izdaje encikliku »Diuturnum illud« u kojoj socijalističke i komunističke ideje proglašava »kugom«;

— 1891. Lav XIII objavljuje ecikliku »Rerum novarum« (»Litera Encyclica de conditione opificum« — »Encikličko pismo o radničkom pitanju«) u kojoj će braniti sve ono što marksistička teorija kritikuje kao uzroke alijenacije i socijalne diferencijacije: privatnu svojinu, državu. Umjesto klasne borbe, zagovara koncept »klasnog mira« i »klasne harmonije«;

— 1901. papa Lav XIII objavljuje encikliku »Graves de communi re« u kojoj govori o »kršćanskoj demokratiji« u funkciji poboljšanja postojećeg poretka;

— 1931. papa Pio XI objavljuje encikliku »Quadragesimo anno« u kojoj podržava osnovne ideje eciklike »Rerum novarum« Lava XIII;

— naposletku, 1937. godine papa Pio XI će objaviti encikliku »Divini redemptoris« u kojoj decidno ističe da je komunizam lažna utopija itd.

Savremeno teorijsko i političko djelovanje Vatikana ne ispoljava svoj antikomunizam tako grubo kao nekada, ali ga ipak i dalje razvija i podržava veoma suptilnim metodama djelovanja na mase.

Ideologija nacionalizma — manifestuje svoje dvostruko lice: ona je, s jedne strane, značajan konstituens nacionalnog identiteta, a, s druge strane, latentni izvor nacionalne isključivosti. Istorijski primjeri sasvim dobro pokazuju da je nacionalizam u prisnoj povezanosti s rasizmom, imperijalizmom, ekspanzionizmom i militarizmom. Ideologija nacionalizma podučava da individua ne predstavlja ništa, a da je nacija »prirodna« zajednica i najviši mogući entitet. Reakcionarni duh nacionalizma manifestuje se u indoktrinirajućoj glorifikaciji Tradicije i Istorije s osnovnim ciljem — opravdanja »sadašnjosti« postojećeg poretka. Ideologija nacionalizma u funkciji je »političke socijalizacije«. A kako to izvrsno objašnjava Ralph Miliband: »Na ovom području političke socijalizacije« državi i ostalim institucijama stoji na raspolaganju sjajna odora od ideja i simbola dokazane privlačnosti, kojima je

Digitized by Google

nacionalna često i imperijalna historija... dodala još veću moć. Tako kolektivno sjećanje na prošle borbe i stalno slavljenje prošlih žrtava i herojskih djela, bez obzira na povod i razlog, općenito baš nije sračunato na njegovanje osobito kritičkog odnosa spram socijalnog poretka, za koji je proliveno toliko mnogo krvi. Ovdje se i mrtve ponovo poziva u službu kako bi pomogli legitimirati režime koji su umrli. »Funkcionalne« nacionalističke emocije podstiču se i akumuliranjem simbola, te izvođenjem mnoštva ceremonija i rituala povezanih s prošlim borbama i žrtvama, neosporivo vrijednim za proces konformističke »političke socijalizacije«.«[37]

Dakako, nacionalističko slavljenje tradicije označava odbacivanje dijalektike time što se istorija usmjerava isključivo na očuvanje naslijeđa, na konzerviranje *statusa quo* i, prema tome, na odbacivanje revolucije kao »smetnje« koja ugrožava hod »prirodnih« zakona.[38]

Ideologija »amerikanizma« i »fordizma«. — Kako je Gramsci lucidno primijetio, »amerikanizam« i »fordizam« postaju »novom kulturom« i »načinom života«. To je takav »način života« koji »proizlazi iz unutrašnje potrebe da se dođe do organizacije planske privrede«[39]. Frederic Winslow Taylor utemeljio je, a Swift u Chicagu i Ford u Detroitu su tehnološki ostvarili koncept takozvani »scientific menagement« zasnovan na metodi »time and motion study«, to jest na metodi analize kretanja i vremena manuelnog rada. Osnovni cilj je bio da se preko kvantifikacije radne snage izvrši samjerljivost rada i time stvori jedna nova ekonomija. U tu svrhu rad je standardizovan, parcijalizovan, razdvojen do u najmanje detalje i faze kako bi se mogao precizno mjeriti.

Tendencija totalne racionalizacije radne snage predstavljala je i nastojanje da se stvori »novi tip čovjeka«, zapravo novi tip radnika koji će se potpuno psiho-fizički prilagoditi zahtjevima industrijske strukture. Ova, kako ističe Gramsci, »majmunska inicijativa« stvorila je od proizvođača »izvježbanu gorilu« koji je bio »intelektualno nezainteresovan«, ali potpuno »mehaniziran«[40]. Mehaniziranje rada i stvaranje »intelektualne nezainteresovanosti« doprinosilo je učvršćenju discipline, odnosno prinude. Kada se prinuda opravdava »boljim« načinom života, onda ideologija »amerikanizma«, »fordizma« i »tejlorizma« postaje ideologijom i hegemonijom vladajuće klase koja je potpuno opravdava i brani kako postojeći način organizacije proizvodnje tako i postojeći način organizacije društvenih odnosa. Takva tehnokratska ideologija razvijala je receptivnu konformističku svijest koja je onemogućavala uzdizanje individua do stepena kritičke svijesti. Ona je

---

[37] Ibid., str. 339.

[38] H. Markuze, *Kultura i društvo*, BIGZ, Beograd, 1977, str. 19.

[39] A. Gramši, op. cit., str. 275.

[40] Ibid., str. 281, 296.

Digitized by Google

onemogućavala i socijalno-političku funkciju sindikata i kao takva otklanjala revolucionarnu svijest radništva, onu bitnu pretpostavku izmjene postojećeg represivnog klasnog poretka.

Naučna oblast. — Antikomunizam se ne širi samo preko »klasičnih« građanskih institucija, nego i preko oblasti nauke. Tako se, na primjer, u okviru *sociologije* i *političke teorije* pojavila futuristička koncepcija »postindustrijskog društva« s jasnom antikomunističkom i antimarksističkom pretenzijom alternacije marksističkoj teoriji o društveno-ekonomskim formacijama, kao i o revoluciji kao pokretačkoj snazi razvoja društva. Rostow u 1960. godini izdaje knjigu pod naslovom *Stadiji ekonomskog rasta. Ne-komunistički manifest* u kojoj nastoji da negira Marxovu koncepciju istorije, a osobito učenje o društveno-ekonomskim formacijama. Marxovu teoriju Rostow negira pokušavajući da koncipira »alternativnu teoriju savremenoj istoriji' Karla Marxa« koja bi »izazvala« marksizam tako da bi ga »istisnula« kao metodu posmatranja »savremene istorije«. Devet godina posle pojave Rostowljeve knjige poznati kritičar marksizma Raymond Aron objavljuje knjigu *Razočaranje u progres* u kojoj svoj antikomunistički stav manifestuje riječima: »Revolucija o kojoj je govorio Marx nalazi se izvan nas«.

Koncepcija »postindustrijskog društva« prisno je povezana s koncepcijom o »kraju ideologije« i »dezideologizaciji«, a imala je važnu propagandnu funkciju uticanja na »javno mnjenje«. Ono što je ona naročito apostrofirala jeste isticanje tvrdnje da je naučno-tehnički faktor autonoman i odvojen od određenih društvenih odnosa. Kao pozitivistička i tehnokratska teorija, ona u razvoju nauke i tehnike vidi automatsko ostvarenje napretka. Izmjena društvenih odnosa shvaćena je prevashodno kao nužna i automatska posljedica naučno-tehničkog faktora. Osim toga, tvrdi se da u »postindustrijskom društvu« centar društvenih odnosa prelazi sa preduzeća na univerzitete i istraživačke centre, što zapravo znači da i rukovođenje društvom prelazi na naučne ustanove. »Novu elitu« činiće naučnici i vojni stručnjaci.[41] Brzezinski govori o »tehnokratskom društvu« u kojom pomoću tehnike »nova elita« sprovodi potpuni politički nadzor nad građanima.[42]

Pored burnog razvoja sociologije i političkih teorija, u posljednjoj deceniji je porastao značaj i aktuelnost i *sociobiologije*. Ne samo zbog razvoja svog naučnog *corpusa*, nego sve češće i zbog rasističke, antimarksističke i antikomunističke crte koju u pojedinim sredinama izražava. Izvjesne sociobiološke teze su dobrim dijelom ideološki impregnirane. One ističu nejednakost među ljudima i značenje nužnosti postojanja elita »po rođenju«. Suprotstavljajući se bilo kakvom obliku egalitarizma, De Benoist, dakle, jedan od najpoznatijih »novo desničarskih« propagandista, ističe: »Nazivam desničarskom onu poziciju koja vidi kao nešto dobro

[41] D. Bell, *The Coming of Post-industrial Society*, London, 1974.

[42] Z. Brzezinski, *America in Technotronic Age*, New York, 1967.

Digitized by Google

različitosti svijeta i relativne nejednakosti koje iz njih proizlaze; i koja vidi kao zlo postupnu homogenizaciju svijeta, branjenu i izvođenu putem dvije tisuće godina starih argumenata egalitarističke ideologije.«[43] Kako primjećuje Patrick Moreau, nova desnica insistira na »izgradnji politike *nacije* na temelju eugenike, selekcije, »naučnog rasizma« koji vodi računa o razlikama i, najzad, na temelju etologije (programiranog vraćanja naših društava jednom poretku određenom našim teritorijalnim, hijerarhijskim i agresivnim nagonima)«[44].

Ideološki vidovi sociobiologije ogledaju se i u tezi o takozvanom »biološkom elitizmu«: podjela na »elitu« i »masu« predstavlja objektivnu, vječnu i neuništivu zakonitost utemeljenu upravo na zakonima genetike. Smatra se da »elita« treba vrlo rano da bude izabrana i odvojena od »ne-elite« itd. Jer, jedne individue se nužno moraju razlikovati od drugih. Nejednakost je nužna, ne samo na individualnom, nego i na etničkom i političkom planu. Narodi se po svom psihičkom mentalitetu nužno razlikuju jedni od drugih, te otuda i postoji nadmoćnost jednih nad drugim narodima. Dimitras Charafes tvrdi da postoji »agresivna« priroda čovjeka, te da postoji »volja ka vlasti« kao suštinsko obilježje ljudi i nacija. A »realizacija stvaralačkog duha« nužno se manifestuje u vladanju jednog čovjeka nad drugim, odnosno jedne nacije nad drugom.[45]

Također, određeni teoretičari ističu genetičko, biološko porijeklo društvenih institucija kapitalističkog sistema, genetičku predispoziciju siromašnih, genetičku zasnovanost tržišta, pa i rata.[46]

Teoretičari nove desnice smatraju da će biologija u vremenu koje dolazi imati u politici ono značenje koje je do sada imala ekonomija i da će rješavati i društvene probleme. »Ranije ili kasnije, političke znanosti, pravo, ekonomija, psihologija, psihijatrija i antropologija postat će bez izuzetka grane sociobiologije« (Trivers). Dakle, lilijenfeldovski biologizam (*»Sociologus nemo nisi biologus«*) zadobio je nešto širu implikaciju koja nije nimalo bezazlena. Jer, ako teorijski koncepti biologâ, genetičarâ, sociobiologâ dobivaju na publicitetu, onda su u pravu ona gledišta koja ističu da takav publicitet, poduprt uticajima »mass-medija«, može biti politički veoma opasan.

Upravo zahvaljujući sredstvima informisanja antikomunizam je zadobio široku platformu svoga djelovanja. Svoj uticaj i snagu crpe iz djela mnogobrojnih teoretičara antikomunizma: Miltona Friedmana, Daniela Bella, Friedricha Augusa Hayeka, Nathana Glazera, Seymoura Martina Lipseta, Edwarda Shilsa, Petera Ber-

---

[43] Cit, prema: N. Visković, op. cit., str. 17.

[44] P. Moreau, *Konzervativna revolucija i nove nemačke desnice*, »Marksizam u svetu«, br. 4—5/1983, str. 199.

[45] D. Charafes, *Die kranke Gesellschaft. Vor dem Zusammenbruch von Freiheit und Wohlstand*, Frankfurt a/M, 1974, str. 14—15, 150.

[46] Cf. N. Tucić, *Sociobiologija i ideologija*, »Ideje«, br. 3—4 1984.

Digitized by Google

gera, Roberta Nisbeta, Arnolda Gehlena, Irvinga Kristola, Konrada Lorenza, Karla Poppera, Joachima Rittera, A. de Benoista i »novih filozofa« (A. Glucksmanna, M. Clavela. Ch. Jambeta, Bernard-Henry Lévyja) itd. To su teoretičari koji svoje teze iznose u mnogim knjigama, nastupima, predavanjima, kao i u publikacijama kao što su : »Commentary«, »Busines Week«, »Nouvelle École«, »Eléments«, »Figaro Magazin«, »Criticon«, »Neue Zeit«, »Laser«, »Neue Anthropologie«, »Junges Forum«, »Encounter«, »Preveus« itd. Antikomunističko djelovanje nije samo teorijsko i »literarno«, nego i organizovano, politički protežirano preko organizacija kao što su: »MSI« u Italiji, »Nacionalni front« u Velikoj Britaniji, »Socijalistička stranka Reicha«, »Nacionalsocijalistička stranka Njemačke« u Njemačkoj, »Stranka nacionalne akcije« u Turskoj, »John Birch Society«, »Mladi Amerikanci za slobodu«, »Komitet za spas slobodnog Kongresa« u SAD, »Nacionalni front«, GRECE (»Grupa za studije i istraživanje evropskih civilizacija«) u Francuskoj itd.

Dakako, aktivnosti antikomunističkih grupa, organizacija i pojedinaca veoma su razvijene. U krajnjoj liniji, usredsređene su na pokušaje stvaranja »nove kulture«. To se naročito vidi u neokonzervativističkom konceptu hegemonije nove desnice. Predstavnici nove desnice nastoje da Gramscijev koncept hegemonije prilagode svojoj kulturnoj i političkoj strategiji osvajanja prevlasti. Kulturnu borbu započela je pod parolom: »Protiv totalitarizma, protiv egalitarizma, protiv rasizma. Za jednu novu kulturu.«[47] De Benoist je decidan kada ispod parole »Dobiti kulturni rat« ističe: »Sudbina društva nije ni ekonomska ni politička, već bitno kulturna«. I nastavlja — da su on i njegovi istomišljenici »odlučili da se postave na razini ideja, na razini dugoročnog rada na preobražavanju ideja«[48]. Pomenimo na ovom mjestu još jedno gledište jednog zapadnog vojno-teorijskog časopisa koje ističe značaj kulturne i idejne hegemonije u konfrontaciji spram »komunizma«: »Osnovna strategijska koncepcija nuklearne epohe sastoji se u tome što se ofanziva mora voditi na pravom mestu protiv duha i raspoloženja neprijatelja, protiv njegovih *osećanja.* Borba za ljudske *umove* je najvažnija borba u epohi nuklearnih konflikata i od razvitka te bitke zavisi sudbina zapadnog sveta.« I dalje: »Neophodno je iskoristiti sva sredstva savremene propagande, opšte metode psihološke borbe. Neophodno je nametnuti naš moral i ideologiju društvenoj svijesti socijalitičkih zemalja. *Koristiti nacionalne razlike, verske predrasude, ljudske slabosti, žensku taštinu, težnju za zadovoljstvima.* Neophodno je razvijati indiferentnost prema ciljevima komunističkog rukovodstva. Ekonomske, moralne i druge teškoće treba tako pokazivati da se stanovništvo navede na pasivan otpor i sabotažu. *Ako država preduzima kakve korake protiv takvih svojih otpadnika, neophodno je izazvati, s*

---

[47] Cf. C. Mouffe, *Demokratija i nova desnica,* »Marksizam u svetu«, br. 4—5/1983, str. 73.

[48] N. Visković, op. cit., str. 27, 28.

Digitized by Google

jedne strane, sažaljenje, a s druge nezadovoljstvo komunističkim sistemom«.[49]

Kao što se vidi, antikomunistička strategija nove desnice utemeljuje se na konceptu hegemonije o čijem je značaju za komunistički pokret svojevremeno osobito govorio italijanski marksista Antonio Gramsci. Da bi ostvarila svoju kulturnu hegemoniju, nova desnica nastoji da preko široke mreže kulturnih institucija djeluje na svijest i kulturno i političko ponašanje individua. Prema mišljenju njenih predstavnika, koncept hegemonije se ne može realizovati bez transformacije mišljenja, shvatanja, ubjeđenja, morala. Neophodno je stvoriti određeno shvatanje kao opšte shvatanje koje i jeste pretpostavka ostvarivanja kulturne i političke hegemonije.

VI

Nesumnjivo je tačno da je savremeni antikomunizam veoma snažan da se podražava ne samo preko medija kao što su literatura, teorija i nauka, nego i preko tradicionalnih vrijednosti građanskih društava. Međutim, ipak uzroci pojave, kao i manifestacije antikomunizma nisu na sasvim zadovoljavajući sintetički način eksplicirani u marksističkoj teoriji. »Da je marksizam šezdesetih i sedamdesetih godina temeljitije analizirao desnicu, napominje Alan Wolfe, morao bi doživeti određen preobražaj. Naime, bar kad su u pitanju ortodoksniji oblici, marksistička analiza je previdela, u najmanju ruku, tri ključna obeležja američkog konzervativizma: naklonost ka pitanjima kulture i reprodukcije; sukob između interesa i ideologije; dinamiku istorijskog nazadovanja.«[50]

S druge strane, vjerovatno će antikomunizam i u narednom razdoblju ne samo snažiti, nego i razvijati novu kampanju protiv marksizma i socijalizma, iznoseći nove teze. A baš će to pred marksističku teoriju postaviti nove probleme koji nužno zahtijevaju svoje objašnjenje i teorijsku i praktičku akciju. Pred njima se ne smije ustuknuti niti ih se smije jednostavno s podozrenjem ignorisati.[51] Jer, sama licemjerna nadmjenost može manifestovati isto ono protiv čega se, tobože, zgraža. A time bi antikomunizam realizovao svoj hegemonijski uticaj kako izvana tako i iznutra.

---

[49] »Politika«, 17. mart 1984. Citirano prema: P. Ralić, op. cit., str. 102.

Kako ističu Campbell i Howard, na Zapadu je razvijena široka kampanja za idejnim i filozofskim »preporodom« i »moralnim naoružavanjem« koje bi onemogućilo »krah demokraitje« (P. Campbell, P. Howard, *America Needs Ideology*, London, 1957, str. 80.

[50] A. Wolfe, *Sociologija, liberalizam i radikalna desnica*, »Marksizam u svetu«, br. 6—7/1983, str. 195.

[51] Cf. B. Pribićević, op. cit., str. 20.

Digitized by Google

B. Besonov

Opasnost od neofašizma

Godišnjica velike pobede nad fašizmom, koju su ove godine masovno i svečano obeležili narodi većine zemalja sveta, veoma je uverljiv povod za razmišljanja o lekcijama što nam ih je dala bliska prošlost. A one su bile i gorke i poučne. »Upravo su komunisti u svoje vreme ponudili izrazito jasan program borbe protiv mrke kuge kada je ona još bila u začetku« — naglašavano je u referatima na svečanim skupovima posvećenim četrdesetogodišnjici pobede sovjetskog naroda u velikom otadžbinskom ratu.

Važno je i danas imati na umu svojedobno propuštene mogućnosti da se kolektivnim naporima spreči napredovanje fašizma, njegov krvavi pohod. Naime, u zemljama u kojima se fašizam zapravo pojavio danas se sa čudnom ravnodušnošću i neshvatljivo mlako raspravlja o tome kakav stav treba zauzeti prema njegovim sledbenicima koji sa sve većom drskošću dižu glavu. O njima se čak govori kao o ljudima što žive u »zabludi«, kao o onima što će »zauvek biti oni od juče«, kao o »ljudima bez uticaja i budućnosti«. Da li je to naivnost ili smišljeno odbijanje da se sagleda opasnost koja se ponovo javlja?

Istorijsko iskustvo pokazuje da fašizam, kojeg je stvorio imperijalizam, i posle svog katastrofalnog poraza 1945. godine, nikako nije nepovratno iščezao, nije postao samo stvar prošlosti.

Digitized by Google

O tome svedoče fašistički pučevi u Grčkoj 1967, u Čileu 1973, pokušaji fašističkih prevrata u Španiji 1981, aktivnost fašističkih i polufašističkih organizacija u mnogim zemljama kapitalističkog sveta. Tako, na primer, u Saveznoj Republici Nemačkoj danas je aktivno više od 150 neonacističkih organizacija. Neofašistički tabor u Italiji obuhvata veliki broj organizacija i grupa. Da takva strašna opasnost postoji, svedoči aktivnost sličnih organizacija ne samo u nekadašnjim fašističkim zemljama, već i u onima koje su sebe tradicionalno proglašavale za bedem demokratije i antifašizma. Novi Hitlerovi i Musolinijevi sledbenici imaju svoje saveze i organizacije u Engleskoj (»Britanski pokret«, »Nacionalni front«), u SAD (»Mladi Amerikanci za slobodu«), u Francuskoj itd.

Karakteristično je da današnji fašisti, kao i oni iz tridesetih i četrdesetih godina, nastoje da objedine svoje napore. U svakom slučaju, u štampi se više puta pojavila vest o tajnoj »crnoj internacionali« — zločinačkoj međunarodnoj organizaciji fašista.

Važno je istaći činjenicu da je fašizam danas napustio okvire zemalja koje su bastion imperijalizma. On je u prilično meri raširen u nekadašnjoj kolonijalnoj i polukolonijalnoj periferiji. Ali on ovde nastupa u za njega novoj ulozi — kao zavisan eksponent imperijalističkih sila koje ga koriste kao jedno od udarnih oruđa u borbi protiv snaga nacionalnog oslobođenja i socijalnog napretka. Upravo takvu ulogu zavisnog satelita imperijalističkih sila imala je diktatura »crnih pukovnika« u Grčkoj, takva je uloga danas i fašističkih diktatura u Paragvaju, Gvatemali, fašističkog Pinočijevog režima u Čileu itd.

Razume se, konkretni oblici ispoljavanja savremenog fašizma razlikuju se, po nizu specifičnosti, od »klasičnih« režima iz tridesetih i četrdesetih godina. Međutim, i pored svih tih specifičnosti, sadržaj fašizma i njegova socijalna uloga, u principu, nisu promenjeni. U krajnjoj liniji, uprkos svim razlikama, fašisti — i stari i novi, u svim zemljama — teže jednim te istim ciljevima. Njih pokreće besomučna mržnja prema demokratiji, komunistima i zemljama socijalizma. Svi su oni ogorčeni nacionalisti, a često rasisti, i svi su oni, po pravilu, vesnici i realizatori agresivne spoljnopolitičke orijentacije — želeli bi da stvore »Veliku Nemačku«, »Veliku Italiju«, »Veliku Ameriku«, »Veliki Izrael« itd. Kao osnovno sredstvo za ostvarenje tih planova primenjuju teror; teror u razdoblju borbe za vlast, terorističku diktaturu kada se već nalaze na vlasti.

Neki ljudi se zavaravaju i kažu: danas je, vele, sledbenika bezumnog firera malo. Ali, prvo, i Hitler je na početku svoje karijere imao svega osam pristalica. Drugo, već sada omraženi korov fašizma nove generacije niče u više od šezdeset zemalja. U neofašističkim partijama, organizacijama i pokretima našlo je sebi političko utočište više od milion ljudi. Taj zlokoban rasad oslonac je svetske reakcije, predstavlja galvanizujuće hitlerovsko bunilo u naše teško doba — doba nuklearnih ucena i pretnji što potiču od imperijalizma.

Digitized by Google

Zato, kada je reč o savremenom fašizmu, u suštini nema naročitog smisla upotreba prefiksa »neo«, jer on ne daje nikakav nov sadržaj ovom pojmu. On ne svedoči o nekakvom kvalitativno drukčijem fašizmu, već govori o tome da nije u pitanju fašizam tridesetih i četrdesetih godina. U svakoj situaciji, u svakoj zemlji, u svako doba fašizam izvršava jedan te isti zadatak — terorističkim sredstvima osigurati vladavinu najreakcionarnijih krugova nacionalnog ili međunarodnog monopolističkog kapitala. Zajedno s ostalim jurišnim odredima, neofašizam, kao oslonac agresivnih snaga imperijalizma, na širem planu predstavlja svojevrsnu »rezervu njegove vrhovne komande«.

Iza fašista se nalaze finansijski i industrijski kapital, vojno-industrijski kompleks, koji u kriznim situacijama primenjuju terorističke metode. Upravo oni pripremaju i finansiraju fašističke organizacije i pokrete.

Istorija je već odavno dokazala ko je odgajio fašizam, napose u Nemačkoj i Italiji, ko je omogućio dolazak fašista na vlast, ko je, u suštini, predstavljao oličenje fašističke vladavine u tim zemljama. U pitanju su bili monopolisti, finansijski i industrijski kraljevi. I veoma je karakteristično da su i danas predstavnici tih istih finansijskih i industrijskih grupacija, koje su pripremale i nametnule prvi svetski rat, odgajili fašizam i gurnuli svet u katastrofu drugog svetskog rata, održali svoju snagu i svoj uticaj.

Zapadnonemački publicist B. Engelman u knjizi *Rajh se raspao, oligarhija je živa* daje nekoliko dinastičkih portreta finansijskih i industrijskih glavešina Nemačke koji su aktivno pomagali Hitleru, a koji su, međutim, i posle sloma fašizma ne samo održali svoju ekonomsku i političku moć, već su je, štaviše, učvrstili i pojačali.

Samo su kompanije naslednikâ šesnaest bogatih industrijskih porodica iz vremena pre 1918. godine ostvarile u Saveznoj Republici Nemačkoj 1970. ukupan obrt kapitala čija vrednost dostiže najmanje 57,5 milijardi maraka; za njih danas rade 882 hiljade ljudi. To je ogromna koncentracija ekonomske i, razume se, političke moći.

Karakteristično je, takođe, da su, kao i uoči drugog svetskog rata, upravo međunarodni, a prvenstveno američki monopoli pomogli zapadnonemačkim koncernima da brzo ponovo uspostave svoju snagu i uticaj što su ih izgubili posle vojnog sloma Nemačke. Džordž Viler, koji je posle rata bio načelnik odeljenja Američke vojne uprave u Nemačkoj, objašnjava kakve je planove imao Volstrit već u ono vreme u pogledu Nemačke: »1. Obnovu monopolističkog kapitala pod kontrolom Volstrita; spasavanje starih ulaganja kapitala i korišćenje svih mogućnosti za realizovanje novih investicija; 2. stvaranje antisovjetskog vojnog mostobrana; 3. formiranje zone pune napetosti radi vođenja hladnog rata.«[1]

[1] Vidi Dž. Viler, *Američka politika u Nemačkoj*, Moskva, 1960, str. 47.

Digitized by Google

Usmerena ka ovim ciljevima, politika zapadnih sila pomogla je nemačkim monoplima, koji su i odgajili fašizam, da ponovo uspostave svoje ranije pozicije.

U sadašnjim uslovima, naravno, imperijalisti nikako nisu obavezni da se, težeći ka očuvanju svoje dominacije i polažući nade u fašizam, koriste ranijim oblicima i metodima učvršćivanja i sprovođenja fašističke diktature. Oblici se mogu promeniti, ali suština fašizma ostaje ista. Bilo bi pogrešno utvrđivati nekakvu opštu shemu razvitka fašizma za sve zemlje i narode ukoliko takva shema ne pomaže, već sprečava vođenje istinske borbe.

Može se desiti, piše američki istraživač B. Gros, da će fašisti, boreći se za vlast, nastojeći da osiguraju sebi dovoljno široku socijalnu bazu, pribeći prepredenom manipulisanju javnim mnenjem, »osmesima«, demagogiji i sličnom da bi, recimo, u SAD prikazali da je fašizam »isto toliko američki kao što su to Medison avenija, kreditne kartice i pita od jabuka«. To je moguće i nužno je o tome voditi računa kako se fašizmu ne bi dopustilo da sličnim smicalicama prikriva svoju suštinu.

B. Gros je takođe potpuno u pravu kada smatra da glavni izvor fašizma u SAD nema svoj koren u »mahnitanju« krajnje desnice, Kju-kluks-klana i slično, niti u »bezumlju« levih ekstremista (mada i jedni i drugi, igrajući taktičku ulogu, mogu ubrzati ili podstaći ofanzivu »novog despotizma«). Pre bi se reklo, ističe Gros, da fašizam nastaje kao posledica snažne tendencije u samom establišmentu, kao posledica prikrivene logike ponašanja transnacionalnih monopola, njihove gramzivosti, kao rezultat traganja imperijalističkih krugova za rešenjima u uslovima narastajuće krize kapitalističkog društva.

To je pravilan, argumentovan zaključak. Već danas transnacionalni monopoli i korporacije aktivno sarađuju u borbi protiv sindikata, komunista i drugih demokratskih, naprednih snaga, pletu intrige i organizuju zavere protiv levo orijentisanih režima bilo u kojoj zemlji, protiv socijalističke zajednice. B. Grosu se može prigovoriti samo jedno: ipak ne bi trebalo precenjivati »osmehe« i izveštačenu »druželjubivost« savremenog fašizma. On, naravno, može doći na vlast i na osnovi prividno »demokratskih izbora«, može se poslužiti kozmetičkom maskom i pribeći drugim prepredenim manipulacijama. Ali ipak, ciljevi kojima on teži ne mogu se postići »osmesima« i u »somotskim rukavicama«. Fašizam neminovno pokazuje svoje krvavo, zločinačko lice. I ne samo zbog toga što su njegovi ciljevi i sredstva za njihovo postizanje nečovečni, već i stoga što on traži oslonac u najkonzervativnijim i najreakcionarnijim slojevima. Malograđani — mračan, mutan izvor utoljenog egoizma i okrutnosti — to je upravo najsnažniji socijalni oslonac neofašizma. Uoči Hitlerovog dolaska na vlast veliki pisci, H. Man i T. Man, bespoštedno su razotkrivali ulogu vernopodaničkih malograđana koji su poslužili kao pouzdana socijalna baza nemačkog fašizma. Posle sloma nacizma, filozof K. Jaspers takođe je oštro kritikovao verno podaništvo, kao tipič-

Digitized by Google

nu osobinu malograđanâ kojom se vlastodršci veoma uspešno koriste.

Ravnodušnost sitih malograđana — najpovoljnije je tle za uzgajanje manijačkog antikomunizma koji direktno vodi ka fašizmu. Pouke istorije na najočigledniji način dokazuju da antikomunizam nije samo antimarksizam i antisocijalizam, već je to i sveobuhvatni antidemokratizam. Upravo pod izgovorom da se bore protiv komunističke opasnosti fašisti su u Nemačkoj i Italiji ukinuli sva ustavna i demokratska prava i stvorili totalitarnu policijsku državu.

I danas je optuživanje komunista da organizuju političke zavere, ma koliko te tvrdnje bile neodržive — omiljeni metod buržoaskih ideologa i političara. To ima svojih razloga: pod parolom borbe protiv »komunističkih zavera« imperijalistička buržoazija ratoborno napada ne samo socijalizam i komunizam, već i najelementarnija demokratska, socijalna i kulturna prava radnog naroda, ugušuje silom sve napredne, demokratske nacionalnooslobodilačke pokrete.

Antikomunizam, koji gaje imperijalistički krugovi, čvrsto je povezan s njihovim neobuzdanim militarizmom. Finansijska i industrijska elita pod zastavom antikomunizma pojačava trku u naoružavanju, povećava međunarodnu zategnutost. U takvoj situaciji na pozornicu političkog života u prvi plan izbijaju reakcionarni krugovi soldateske. Nije slučajno što je u razdoblju 1960—1970. godine izvedeno više od trideset vojnih udara u Evropi, Aziji, Africi i Latinskoj Americi. Razume se, najveću pretnju predstavljaju militarističke ambicije SAD — najmoćnije imperijalističke zemlje. V. I. Lenjin je u svoje vreme okvalifikovao agresivnu spoljnopolitičku orijentaciju Sjedinjenih Američkih Država kao oblik »najogorčenijeg imperijalizma, najbestidnijeg tlačenja i gušenja slabih i malih naroda«[2]. Savremene Sjedinjene Države danas tradicionalno vode istu politiku ugnjetavanja i gušenja slobodoljubivih naroda. Samo u razdoblju 1946—1975. godine SAD su 215 puta posredno ili neposredno pribegavale upotrebi svojih oružanih snaga i pretile drugim zemljama oružanom intervencijom. Na dnevni red je devetnaest puta postavljano pitanje primene atomske bombe, od toga četiri puta protiv SSSR-a. »Stvorili smo društvo — rekao je američki politički funkcioner V. Fulbrajt — čiji je glavni posao — nasilje... Već godinama mi ili ratujemo ili smo spremni da odmah započnemo rat bilo u kom području sveta. Rat i vojska postali su neodvojivi deo našeg svakodnevnog života, a nasilje — najvažniji proizvod u našoj zemlji.«[3] Slična politička klima, manipulisanje svešću masa, progon svih onih koji drukčije misle, »zabrana obavljanja profesije« (na primer, u SRN), hajka na komuniste i druge demokrate kao na tobožnje neprijatelje ustava, pa čak i kao na teroriste,

---

[2] V. I. Lenjin, *Celokupna dela*, tom 37, str. 193.

[3] Vidi: *Odakle dolazi pretnja miru*, Moskva, 1982, str. 76.

Digitized by Google

upotreba vojske za gušenje štrajkova, istupanja radnih ljudi radi ostvarivanja socijalnih prava, trka u naoružavanju, agresivnost i slično, neosporno, u mnogim kapitalističkim zemljama čine veoma povoljno tle za oživljavanje neofašizma.

Jačanju fašističkih tendencija u priličnoj meri doprinosi zatrovana duhovna atmosfera u kapitalističkim državama. Poslednjih godina su prikupili snagu stvarni naslednici fašizma — takozvana »nova desnica«. U duhu Hitlerovih ideologa, oni odbacuju celokupnu humanističku kulturnu baštinu čovečanstva. Vlast misli, vlast klasične filozofije — to su, po mišljenju glasnogovornikâ »nove desnice« Alena de Benoa, Luja Povela i drugih krivci za naglo jačanje nasilja i terora, čiji je svedok XX vek. Navodno, treba srušiti celokupnu »tradicionalnu kulturu«: odbaciti Platonovo učenje, nasleđe doba prosvećenosti, klasičnu nemačku filozofiju, ukloniti marksizam, odreći se celokupnog predašnjeg — humanističkog — sistema vaspitavanja i formiranja čoveka. Da bi se ispravila »greška istorije«, uporno ponavlja »nova desnica«, valja uspostaviti »matricu kulture« karakterističnu za doba varvarstva, obnoviti duh paganstva i mnogoboštva i najodlučnije proterati ideologiju racionalizma i napretka. Metanišući pred fašističkim idolima, ovi otvoreni antikomunisti propovedaju ogorčeni antidemokratizam. Sada je nastupilo vreme, smatraju oni, da se odbace ideali demokratije, da se oni zamene principima aristokratije i hijerarhije, shodno kojima »svako zna gde mu je mesto«, da snažan vlada, a slab da mu se pokorava. »Nova desnica«, u stvari, ispoljava isti šovinizam i rasizam kao u svoje vreme i hitlerovci, s tom razlikom što se ona, naporedo s antisemitizmom, zalaže i podstiče zaslepljenu mržnju prema stranim radnicima, prema obojenima i tako dalje.

U okolnostima neobuzdane antikomunističke histerije, antidemokratskog nasrtanja na politička prava i slobode radnih ljudi, militarističke spoljnopolitičke orijentacije imperijalistički krugovi svesno oživljavaju i otvoreno podstiču neofašističke tendencije. Postojanje neofašističkih organizacija omogućuje vladajućim vrhovima da licemerno istupaju kao »umerena«, »centralistička« snaga, kao svojevrsna »barijera« koja štiti društvo od najvećih krajnosti ekstremizma. Kao da se time želi naći opravdanje za isticanje parole o »podjednakoj« opasnosti koja preti i zdesna i sleva, s tim da posluži kao pogodan povod za primenu neprikrivene sile kao sredstva za učvršćenje vlasti, utoliko pre što se ta sila obično koristi za ugušivanje levice. I ne samo to, pojedini političari na Zapadu otvoreno se opredeljuju za fašizaciju svojih zemalja. Napose, lider hrišćanskih socijalista, predsednik Bavarske F. J. Štraus je u više navrata govorio o »čileanskom fenomenu« kao o veoma poželjnom uzoru za Saveznu Republiku Nemačku. I ne samo u Zapadnoj Nemačkoj, već i u drugim zemljama uticajni krugovi bi želeli da, uz pomoć fašističkih bandi, jednog lepog »dana X« dokrajče demokratiju, komunistički i socijalistički pokret. Sve to na najočigledniji način pokazuje da i u sadašnjim

Digitized by Google

Zato, kada je reč o savremenom fašizmu, u suštini nema naročitog smisla upotreba prefiksa »neo«, jer on ne daje nikakav nov sadržaj ovom pojmu. On ne svedoči o nekakvom kvalitativno drukčijem fašizmu, već govori o tome da nije u pitanju fašizam tridesetih i četrdesetih godina. U svakoj situaciji, u svakoj zemlji, u svako doba fašizam izvršava jedan te isti zadatak — terorističkim sredstvima osigurati vladavinu najreakcionarnijih krugova nacionalnog ili međunarodnog monopolističkog kapitala. Zajedno s ostalim jurišnim odredima, neofašizam, kao oslonac agresivnih snaga imperijalizma, na širem planu predstavlja svojevrsnu »rezervu njegove vrhovne komande«.

Iza fašista se nalaze finansijski i industrijski kapital, vojnoindustrijski kompleks, koji u kriznim situacijama primenjuju terorističke metode. Upravo oni pripremaju i finansiraju fašističke organizacije i pokrete.

Istorija je već odavno dokazala ko je odgajio fašizam, napose u Nemačkoj i Italiji, ko je omogućio dolazak fašista na vlast, ko je, u suštini, predstavljao oličenje fašističke vladavine u tim zemljama. U pitanju su bili monopolisti, finansijski i industrijski kraljevi. I veoma je karakteristično da su i danas predstavnici tih istih finansijskih i industrijskih grupacija, koje su pripremale i nametnule prvi svetski rat, odgajili fašizam i gurnuli svet u katastrofu drugog svetskog rata, održali svoju snagu i svoj uticaj.

Zapadnonemački publicist B. Engelman u knjizi *Rajh se raspao, oligarhija je živa* daje nekoliko dinastičkih portreta finansijskih i industrijskih glavešina Nemačke koji su aktivno pomagali Hitleru, a koji su, međutim, i posle sloma fašizma ne samo održali svoju ekonomsku i političku moć, već su je, štaviše, učvrstili i pojačali.

Samo su kompanije naslednikâ šesnaest bogatih industrijskih porodica iz vremena pre 1918. godine ostvarile u Saveznoj Republici Nemačkoj 1970. ukupan obrt kapitala čija vrednost dostiže najmanje 57,5 milijardi maraka; za njih danas rade 882 hiljade ljudi. To je ogromna koncentracija ekonomske i, razume se, političke moći.

Karakteristično je, takođe, da su, kao i uoči drugog svetskog rata, upravo međunarodni, a prvenstveno američki monopoli pomogli zapadnonemačkim koncernima da brzo ponovo uspostave svoju snagu i uticaj što su ih izgubili posle vojnog sloma Nemačke. Džordž Viler, koji je posle rata bio načelnik odeljenja Američke vojne uprave u Nemačkoj, objašnjava kakve je planove imao Volstrit već u ono vreme u pogledu Nemačke: »1. Obnovu monopolističkog kapitala pod kontrolom Volstrita; spasavanje starih ulaganja kapitala i korišćenje svih mogućnosti za realizovanje novih investicija; 2. stvaranje antisovjetskog vojnog mostobrana; 3. formiranje zone pune napetosti radi vođenja hladnog rata.«[1]

[1] Vidi Dž. Viler, *Američka politika u Nemačkoj*, Moskva, 1960, str. 47.

Digitized by Google

Usmerena ka ovim ciljevima, politika zapadnih sila pomogla je nemačkim monoplima, koji su i odgajili fašizam, da ponovo uspostave svoje ranije pozicije.

U sadašnjim uslovima, naravno, imperijalisti nikako nisu obavezni da se, težeći ka očuvanju svoje dominacije i polažući nade u fašizam, koriste ranijim oblicima i metodima učvršćivanja i sprovođenja fašističke diktature. Oblici se mogu promeniti, ali suština fašizma ostaje ista. Bilo bi pogrešno utvrđivati nekakvu opštu shemu razvitka fašizma za sve zemlje i narode ukoliko takva shema ne pomaže, već sprečava vođenje istinske borbe.

Može se desiti, piše američki istraživač B. Gros, da će fašisti, boreći se za vlast, nastojeći da osiguraju sebi dovoljno široku socijalnu bazu, pribeći prepredenom manipulisanju javnim mnenjem, »osmesima«, demagogiji i sličnom da bi, recimo, u SAD prikazali da je fašizam »isto toliko američki kao što su to Medison avenija, kreditne kartice i pita od jabuka«. To je moguće i nužno je o tome voditi računa kako se fašizmu ne bi dopustilo da sličnim smicalicama prikriva svoju suštinu.

B. Gros je takođe potpuno u pravu kada smatra da glavni izvor fašizma u SAD nema svoj koren u »mahnitanju« krajnje desnice, Kju-kluks-klana i slično, niti u »bezumlju« levih ekstremista (mada i jedni i drugi, igrajući taktičku ulogu, mogu ubrzati ili podstaći ofanzivu »novog despotizma«). Pre bi se reklo, ističe Gros, da fašizam nastaje kao posledica snažne tendencije u samom establišmentu, kao posledica prikrivene logike ponašanja transnacionalnih monopola, njihove gramzivosti, kao rezultat traganja imperijalističkih krugova za rešenjima u uslovima narastajuće krize kapitalističkog društva.

To je pravilan, argumentovan zaključak. Već danas transnacionalni monopoli i korporacije aktivno sarađuju u borbi protiv sindikata, komunista i drugih demokratskih, naprednih snaga, pletu intrige i organizuju zavere protiv levo orijentisanih režima bilo u kojoj zemlji, protiv socijalističke zajednice. B. Grosu se može prigovoriti samo jedno: ipak ne bi trebalo precenjivati »osmehe« i izveštačenu »druželjubivost« savremenog fašizma. On, naravno, može doći na vlast i na osnovi prividno »demokratskih izbora«, može se poslužiti kozmetičkom maskom i pribeći drugim prepredenim manipulacijama. Ali ipak, ciljevi kojima on teži ne mogu se postići »osmesima« i u »somotskim rukavicama«. Fašizam neminovno pokazuje svoje krvavo, zločinačko lice. I ne samo zbog toga što su njegovi ciljevi i sredstva za njihovo postizanje nečovečni, već i stoga što on traži oslonac u najkonzervativnijim i najreakcionarnijim slojevima. Malograđani — mračan, mutan izvor utoljenog egoizma i okrutnosti — to je upravo najsnažniji socijalni oslonac neofašizma. Uoči Hitlerovog dolaska na vlast veliki pisci, H. Man i T. Man, bespoštedno su razotkrivali ulogu vernopodaničkih malograđana koji su poslužili kao pouzdana socijalna baza nemačkog fašizma. Posle sloma nacizma, filozof K. Jaspers takođe je oštro kritikovao verno podaništvo, kao tipič-

Digitized by Google

nu osobinu malograđanâ kojom se vlastodršci veoma uspešno koriste.

Ravnodušnost sitih malograđana — najpovoljnije je tle za uzgajanje manijačkog antikomunizma koji direktno vodi ka fašizmu. Pouke istorije na najočigledniji način dokazuju da antikomunizam nije samo antimarksizam i antisocijalizam, već je to i sveobuhvatni antidemokratizam. Upravo pod izgovorom da se bore protiv komunističke opasnosti fašisti su u Nemačkoj i Italiji ukinuli sva ustavna i demokratska prava i stvorili totalitarnu policijsku državu.

I danas je optuživanje komunista da organizuju političke zavere, ma koliko te tvrdnje bile neodržive — omiljeni metod buržoaskih ideologa i političara. To ima svojih razloga: pod parolom borbe protiv »komunističkih zavera« imperijalistička buržoazija ratoborno napada ne samo socijalizam i komunizam, već i najelementarnija demokratska, socijalna i kulturna prava radnog naroda, ugušuje silom sve napredne, demokratske nacionalnooslobodilačke pokrete.

Antikomunizam, koji gaje imperijalistički krugovi, čvrsto je povezan s njihovim neobuzdanim militarizmom. Finansijska i industrijska elita pod zastavom antikomunizma pojačava trku u naoružavanju, povećava međunarodnu zategnutost. U takvoj situaciji na pozornicu političkog života u prvi plan izbijaju reakcionarni krugovi soldateske. Nije slučajno što je u razdoblju 1960—1970. godine izvedeno više od trideset vojnih udara u Evropi, Aziji, Africi i Latinskoj Americi. Razume se, najveću pretnju predstavljaju militarističke ambicije SAD — najmoćnije imperijalističke zemlje. V. I. Lenjin je u svoje vreme okvalifikovao agresivnu spoljnopolitičku orijentaciju Sjedinjenih Američkih Država kao oblik »najogorčenijeg imperijalizma, najbestidnijeg tlačenja i gušenja slabih i malih naroda«[2]. Savremene Sjedinjene Države danas tradicionalno vode istu politiku ugnjetavanja i gušenja slobodoljubivih naroda. Samo u razdoblju 1946—1975. godine SAD su 215 puta posredno ili neposredno pribegavale upotrebi svojih oružanih snaga i pretile drugim zemljama oružanom intervencijom. Na dnevni red je devetnaest puta postavljano pitanje primene atomske bombe, od toga četiri puta protiv SSSR-a. »Stvorili smo društvo — rekao je američki politički funkcioner V. Fulbrajt — čiji je glavni posao — nasilje... Već godinama mi ili ratujemo ili smo spremni da odmah započnemo rat bilo u kom području sveta. Rat i vojska postali su neodvojivi deo našeg svakodnevnog života, a nasilje — najvažniji proizvod u našoj zemlji.«[3] Slična politička klima, manipulisanje svešću masa, progon svih onih koji drukčije misle, »zabrana obavljanja profesije« (na primer, u SRN), hajka na komuniste i druge demokrate kao na tobožnje neprijatelje ustava, pa čak i kao na teroriste,

---

[2] V. I. Lenjin, *Celokupna dela*, tom 37, str. 193.

[3] Vidi: *Odakle dolazi pretnja miru*, Moskva, 1982, str. 76.

Digitized by Google

upotreba vojske za gušenje štrajkova, istupanja radnih ljudi radi ostvarivanja socijalnih prava, trka u naoružavanju, agresivnost i slično, neosporno, u mnogim kapitalističkim zemljama čine veoma povoljno tle za oživljavanje neofašizma.

Jačanju fašističkih tendencija u priličnoj meri doprinosi zatrovana duhovna atmosfera u kapitalističkim državama. Poslednjih godina su prikupili snagu stvarni naslednici fašizma — takozvana »nova desnica«. U duhu Hitlerovih ideologa, oni odbacuju celokupnu humanističku kulturnu baštinu čovečanstva. Vlast misli, vlast klasične filozofije — to su, po mišljenju glasnogovornikâ »nove desnice« Alena de Benoa, Luja Povela i drugih krivci za naglo jačanje nasilja i terora, čiji je svedok XX vek. Navodno, treba srušiti celokupnu »tradicionalnu kulturu«: odbaciti Platonovo učenje, nasleđe doba prosvećenosti, klasičnu nemačku filozofiju, ukloniti marksizam, odreći se celokupnog predašnjeg — humanističkog — sistema vaspitavanja i formiranja čoveka. Da bi se ispravila »greška istorije«, uporno ponavlja »nova desnica«, valja uspostaviti »matricu kulture« karakterističnu za doba varvarstva, obnoviti duh paganstva i mnogoboštva i najodlučnije proterati ideologiju racionalizma i napretka. Metanišući pred fašističkim idolima, ovi otvoreni antikomunisti propovedaju ogorčeni antidemokratizam. Sada je nastupilo vreme, smatraju oni, da se odbace ideali demokratije, da se oni zamene principima aristokratije i hijerarhije, shodno kojima »svako zna gde mu je mesto«, da snažan vlada, a slab da mu se pokorava. »Nova desnica«, u stvari, ispoljava isti šovinizam i rasizam kao u svoje vreme i hitlerovci, s tom razlikom što se ona, naporedo s antisemitizmom, zalaže i podstiče zaslepljenu mržnju prema stranim radnicima, prema obojenima i tako dalje.

U okolnostima neobuzdane antikomunističke histerije, antidemokratskog nasrtanja na politička prava i slobode radnih ljudi, militarističke spoljnopolitičke orijentacije imperijalistički krugovi svesno oživljavaju i otvoreno podstiču neofašističke tendencije. Postojanje neofašističkih organizacija omogućuje vladajućim vrhovima da licemerno istupaju kao »umerena«, »centralistička« snaga, kao svojevrsna »barijera« koja štiti društvo od najvećih krajnosti ekstremizma. Kao da se time želi naći opravdanje za isticanje parole o »podjednakoj« opasnosti koja preti i zdesna i sleva, s tim da posluži kao pogodan povod za primenu neprikrivene sile kao sredstva za učvršćenje vlasti, utoliko pre što se ta sila obično koristi za ugušivanje levice. I ne samo to, pojedini političari na Zapadu otvoreno se opredeljuju za fašizaciju svojih zemalja. Napose, lider hrišćanskih socijalista, predsednik Bavarske F. J. Štraus je u više navrata govorio o »čileanskom fenomenu« kao o veoma poželjnom uzoru za Saveznu Republiku Nemačku. I ne samo u Zapadnoj Nemačkoj, već i u drugim zemljama uticajni krugovi bi želeli da, uz pomoć fašističkih bandi, jednog lepog »dana X« dokrajče demokratiju, komunistički i socijalistički pokret. Sve to na najočigledniji način pokazuje da i u sadašnjim

Digitized by Google

uslovima upravo zaštitnici imperijalizma stvaraju i neguju fašizam.

Doduše, današnji fašizam i na političkom i na ideološkom planu nastupa drukčije nego fašizam tridesetih i četrdesetih godina. Neofašisti, koliko je god to moguće, danas nastoje da sakriju svoje pravo lice, često čak i negiraju svoju neposrednu povezanost s »klasičnim« fašizmom. Težeći uspostavljanju »snažnog režima«, oni u isto vreme razglabaju o »poštovanju« buržoaskih parlamentarnih institucija, demagoški se zalažu za njihovo »ozdravljenje« i slično. I, štaviše, lažno optužuju socijaliste i komuniste da, navodno, teže ka uspostavljanju diktature.[4]

U nastojanju da obezbede svoj duhovni uticaj na mase, oni »modernizuju« fašističku ideologiju koja je doživela slom. Danas se, svakako ne tako često kao u Hitlerovo i Musolinijevo doba, govori o »narodnoj zajednici«, o »arijevskoj rasi«, o »krvi i sudbini«, »krvi i zemlji« i slično.[5] U Saveznoj Republici Nemačkoj se, između ostalog, sada više raspravlja o »nacionalnim osećanjima« Nemaca, koja su, navodno, povredili pobednici, o »agresivnosti« Sovjetskog Saveza koji, tobože, teži ostvarivanju svetske dominacije. Iako se više ne šire klevete o »gladi« u Demokratskoj Republici Nemačkoj, njeni se uspesi danas ne objašnjavaju prednostima socijalističkog uređenja, već time da ovde, »u zoni« žive i rade takođe »svakako Nemci«. U propagiranju nacionalizma koristi se čak, po svom cinizmu poražavajući, argument: »Ne želimo da se nemački narod blati i vređa!« — demagoški uzvikuju neonacisti i njima sličan šljam kada ih neko podseti na zlodela nemačkog fašizma i militarizma za vreme drugog svetskog rata. Parole Wilhelma II »ne znam ni za kakve partije, znam samo za Nemce« i Gebelsa »jedan narod, jedna država, jedan firer« — ključne su parole u nacionalističkoj propagandi zapadnonemačkih neofašista. Kao i u doba Hitlera, neofašistički krugovi u Saveznoj Republici Nemačkoj nastoje da kod nemačkog naroda usade ubeđenje o »izuzetnosti« nemačke nacije.

Međutim, uporedo s prikrivenim parolama, neofašisti često veoma otvoreno iznose svoje rasističke poglede. Ni radikalne utopije ni filozofska učenja o čoveku ne mogu određivati politiku — »dokazuju« teoretičari neofašizma. Ako je čovek deo biološkog sistema i pripada određenoj rasi, u tom slučaju odlučujuću ulogu u istoriji i politici imaju prvenstveno rasne i plemenske razlike. Na primer, jedan od »istaknutih« teoretičara neonacizma Ernest-Gustav Anrih tvrdi da, navodno, ljudski rod »nije nastao... kao jedna potpuno istovetna vrsta i zajednica, već u vidu podvrsta

---

[4] Napose, kada je Socijaldemokratska partija bila na vlasti, neonacisti u SRN su uporno ponavljali: »Danas kod nas nema demokratije, mi živimo u uslovima diktature SDP.«

[5] Pa ipak, u *Političkom leksikonu NPD* izričito je zapisano: »Niko nema pravo da ostane ravnodušan prema rasnom principu, on predstavlja ključ za svetsku istoriju, a istorija je često tako zamršena samo zbog toga što su je pisali ljudi koji se nisu snalazili u rasnom pitanju... Jezik i religija ne čine rasu, nju čini krv.«

Digitized by Google

i podzajednica na velikim, međusobno odvojenim prostorima; bile su to rase s različitim telesnim i duhovnim sklonostima, stilom samoizražavanja i rasprostranjenošću«.

Teško je poverovati da danas — posle okončanja zlokobne ere nacizma — rasističke »ideje« ponovo stiču veliku prođu. Uz to, one su svojstvene ne samo pristalicama pomahnitalih neofašističkih grupacija — čovekomrzaca, već i mnogim predstavnicima naučnih krugova. U tome je njihova i najveća opasnost. U svakom slučaju, kako ističe napredni američki naučnik S. Čavkin, u SAD i danas ima ne malo teorija u kojima se, prilikom rešavanja problemâ, recimo delinkvencije, zapaža nastojanje da se zaobiđu socijalni koreni nasilja (privredna nestabilnost, nezaposlenost itd.) i da se pažnja usredsredi na »patologiju« (genetsku ili bilo koju drugu) prestupnikâ. Porast broja crnaca i lica latinoameričkog porekla među zatvorenicima u SAD pojedini »naučnici« tumače, pored ostalog, naslednim porocima ovih etničkih grupa.

I ne samo to, oslanjajući se na dostignuća moderne genetike, reakcionari, u stvari, žele da uspostave potpunu kontrolu nad razumom i ponašanjem čoveka da bi ga primorali da se pokorava onome koji ima vlast. Tako je, učestvujući u debati u Senatu, admiral Stensfild Tarner, koji je jedno vreme bio direktor CIA, priznao da je njegova ustanova vršila eksperimente »ispiranja mozga« kod ogromnog broja Amerikanaca bez njihovog znanja i pristanka. Jedni od njih su bili zatvorenici, drugi — pacijenti psihijatrijskih bolnica, treći — pacijenti onkoloških lečilišta. Ali među njima je bio i nepoznat broj lica koja se nisu nalazila u zdravstvenim ustanovama, koja su, ništa ne sluteći, igrala ulogu pokusnih kunića. Takva protivzakonita aktivnost CIA obavljena je uz učešće najmanje 185 naučnika i oko 80 ustanova: zatvora, farmaceutskih kompanija, bolnica i 44 medicinska koledža i fakulteta.

Kao što se vidi, još je rano odlagati u arhiv istorije rasističke teorije nacista, kao i »medicinske eksperimente« nacističkih lekara. Rasizam živi, najreakcionarnije snage i dalje se za njega hvataju. A stvar nije samo u rasističkim »teorijama«, manje ili više rafiniranim, manje ili više podmuklim. Stvar je u tome što rasisti delaju, što se spisak njihovih zločina stalno popunjava. Martin Luter King, kojega su ubili američki rasisti, s gorčinom je govorio: »Amerika je, na svoju sramotu, naučila da živi sa sistemom segregacije u njenom upadljivom i bučnom obliku na Jugu i u podmukloj i neuhvatljivoj formi na Severu.« Rasizam je duboko prodro u američko društvo i truje ga. Rasnoj diskriminaciji u SAD izloženo je trideset miliona crnoputih Amerikanaca, kao i milioni drugih ljudi: Indijaca, Meksikanaca, doseljenika iz zemalja Centralne i Latinske Amerike.

Na opasnu ulogu rasizma u životu SAD upozoravao je G. Hol, ističući da se na bazi ideologije diskriminacije i segregacije u zemlji konsoliduje celokupna ultradesničarska koalicija: »Manijaci koji se zalažu za izbijanje termonuklearnog rata, zagriženi

Digitized by Google

neprijatelji radničke klase, antidemokratske, profašističke bande — svi se oni srozavaju na put savezništva s rasistima u južnim državama, s Kju-kluks-klanom i njima sličnim grupama. To je istinska kristalizacija reakcije, alijansa sposobna da prokrči put fašizmu.«[6]

Razumljivo je da se uz podršku SAD osećaju sigurnim rasisti i u drugim zemljama (u Južnoafričkoj Republici, Izraelu itd.).

Uporedo s rasističkim koncepcijama savremeni fašisti, kao i njihovi prethodnici, propagiraju totalitarizam, bezuslovnu potčinjenost dela celini, jedinke državi. Proklamujući misticistički shvaćenu »nedeljivost naroda«, »narodnu zajednicu« koja obuhvata sve generacije, uključujući i nebrojene generacije mrtvih sve do najdaljih čukun-čukun dedova, pomenuti »teoretičar« neonacizma Anrih izjavljuje da država koja otelovljuje »želju« svih naraštaja ima pravo da svim živim jedinkama nameće svoje neoborive odluke, »dužna je da zapoveda kako čoveku pojedincu tako i celokupnoj masi ljudi koji danas žive«. Drugi neonacistički ideolog, Barnik, na sva usta hvali nemački militarizam jer je njegova »etička osnova« — svođenje ličnih kvaliteta i osobenosti jedinke na nulu, nivelisanje pojedinca i njegovo stapanje u okviru »celine«. Za Nemca, izjavljuje Barnik, »služenje vojske predstavlja nešto poput iskupljenja zemaljskih grehova, oslobađanja od lične izolovanosti, vraćanje svom zavičaju, svojem prvobitnom stanju«.

Značajno je da koncepciju totalitarne države otvoreno propagiraju i mnogi predstavnici vladajućih krugova. Tako jedan od istaknutih funkcionera demohrišćana, Ernst Albreht, proklamuje sledeće »osnove filozofije države«: snažna država koja ne sme biti sputana nikakvim pravom ili zakonom; kao zakonodavac i tvorac prava, ona može da ne poštuje zakone ako to zahtevaju »vanredne okolnosti«. Jasno je da takvo »poimanje« države stavlja izvršnu vlast iznad zakonodavne i samim tim krči put ka totalitarnoj fašističkoj diktaturi.

Fašističko nipodaštavanje ličnosti ima kao svoju drugu stranu — nipodaštavanje naroda u celini. Potpuno u duhu hitlerovskog principa »firerstva«, neofašisti se s prezirom odnose prema narodnim masama, suprotstavljajući im elitu, s jakim čovekom na čelu. Tako stari hitlerovac, danas »stručnjak« za probleme posleratne istorije, G. Hrabert, proglašava da je bespogovrno potčinjavanje masa »rukovodećem ja« — osnova nacionalnog života. Pozivajući se, pri tom, na predistoriju i istoriju »arijevskih« naroda, on tvrdi da su istinski istaknuti rukovodioci »nemačke zajednice« odvajkada bile vojskovođe, a u savremenoj istoriji Nemačke — predstavnici »prusko-nemačkog oficirskog kora«.

U istom duhu neonacist A. Moler dokazuje da upravo »prilikom susreta superiorne ličnosti i mase nastaje fenomen vlasti«.

Kao i nacisti u doba Hitlera, neofašisti, boreći se protiv marksizma i naučnog komunizma, licemerno se služe pseudoso-

[6] G. Hol, *Revolucionarni radnički pokret i savremeni imperijalizam*, Moskva, 1974, str. 108.

Digitized by Google

cijalističkom leksikom, autentičnom socijalizmu suprotstavljaju ili »nacionalni« ili (unoseći korekciju shodno sadašnjem trenutku) »evropski socijalizam«. Na primer, glorifikujući Hitlerov nacionalsocijalizam, zapadnonemački neonacisti ga definišu kao izvanredno uspeo pokušaj stapanja u jedinstveni sklad četiri elementa ljudskog života, naime: biološki element — očuvanje vrste; ekonomski element — obezbeđenje vrste; politički element — regulisanje zajedničkog života i religiozni element — definitivno osmišljavanje života. Prema njihovom tvrđenju, nacionalsocijalizam je bio sinteza nacionalne svesti i socijalne pravde; u njemu je, navodno, uklonjena marksistička klasna borba i uspostavljen radni mir, koji tobože obezbeđuje blagostanje i osećanje profesionalnog ponosa »radnih ljudi«. U duhu svojih prethodnika, današnji fašisti demagoški veličaju »izmirenje rada i kapitala«, »nacionalni socijalizam«, zahtevaju da se nemački narod »ujedini« pod okriljem »četvrtog rajha« itd.

Nemačka — tvrdi, na primer, neonacist H. Vik — treba da postane srce »evropskog socijalizma«. »Evropski socijalizam«, po njegovim rečima, nezamisliv je bez Nemačke, a za nemački narod, ujedinjen u okviru »četvrtog rajha«, ovaj »socijalizam« može jedino biti nacionalan. »Moramo — izjavljuje Vik — okrenuti leđa liberalizmu, bio on buržoaski ili proleterski.

Demagogija i laž, kao i u prošlosti, osnovni su principi fašističke propagande. Fašisti cinično glorifikuju Musolinija, Hitlera i druge fašističke firere, objavljuju knjige i »dokumente« koji opravdavaju fašizam i obasipaju pohvalama Vermaht, bez zazora trguju i rasturaju fašističko ordenje i simbole. Sledbenici nacizma drsko kleveću antifašiste, vojnike antihitlerovske koalicije, čak i svoje žrtve. Besramno tvrde da, recimo, bombardovanje engleskih gradova od strane hitlerovske avijacije nije bilo ništa drugo do isključivo čin odmazde; da u koncentracionim logorima nisu nikada (!?) postojale gasne komore. U jednom od letaka neonacista tvrdilo se, između ostalog, i sledeće: »Onaj ko još uvek misli da je u nemačkim koncentracionim logorima bio gasom ugušen makar i jedan jedini Jevrejin, taj je ili budala ili zločinac«; zatim, da logor smrti u Dahauu nisu stvorili Nemci, već je on izgrađen po nalogu Amerikanaca, posle poraza Nemačke (da bi se »podražavala« zverstva hitlerovaca); da se ne sme zaboraviti »blagotvorni uticaj« koncentracionih logora koji su mnoge demokrate i socijaliste pretvorili u »časne ljude«; da su Jevreji vodili »kampanju mržnje« i zbog toga su kaznene akcije protiv njih bile opravdane, da nije tačno da je poginulo 20 miliona sovjetskih građana — sve je to »propaganda«, »rovarenje neprijatelja Nemačke« i slično.

Kada veličaju »podvige« Vermahta, kada rehabilituju Hitlerov »rajh«, neofašisti zahtevaju »nacionalni preporod«. Oni uporno manipulišu nacionalističkim parolama — »pravo na domovinu«, »pravo na granice iz 1937. godine«. Žonglirajući rečima »sloboda«, »otadžbina«, »porobljeni deo Nemačke«, »zajednica nemačkog na-

Digitized by Google

roda« i sličnim, profašistički krugovi u Saveznoj Republici Nemačkoj nastoje da postepeno izazovu revanšistička raspoloženja, da navedu Nemce na pomisao o neophodnosti da se bore za »pogažena« »nacionalna prava« i »dostojanstvo«.

Oni deluju u Hitlerovom duhu, u duhu čoveka koji je, pripremajući se za rat, »proklamovao« mir. Maštajući o revanšu, neofašistički krugovi u Saveznoj Republici Nemačkoj takođe prikrivaju svoje agresivne namere demagoškim naklapanjem o »privrženosti miru«.

Kao što se vidi, svi osnovni motivi koji su tridesetih i četrdesetih godina prožimali govore fašističkih ideologa ponavljaju se u istupanjima i akcijama neofašista. Međutim, pamćenje naroda nije mrtvi teret sećanja na prošlost, nije hladno beleženje događaja. Smisao istorijske memorije ogleda se u izvlačenju pouka iz doživljenog, u težnji ka tome da se onemogući ponavljanje minule katastrofe. Ne smemo nikada zaboraviti da je fašizam izvršio nad ljudima najteži od svih zamislivih i nezamislivih zločina. Sve to moramo pamtiti da se zločin ne bi ponovio, da čovečanstvo ne bi bilo ponovo gurnuto u nepodnošljiv, brutalni pakao fašističkog varvarstva, moramo pamtiti istoriju jer tim sećanjem postajemo odgovorni za sudbinu naše Zemlje, za sudbinu čovečanstva, sudbinu mira.

I sama činjenica da narodi Evrope, eto, već četrdeset godina žive u miru objašnjava se ne samo izmenjenim odnosom klasnih snaga, već i time da stare i nove generacije nisu bacile u zaborav tragične pouke prošlosti, nisu zaboravile podmuklu nečovečnost Buhenvalda i Aušvica, nisu oskrnavile ravnodušnošću sećanje na milione nedužnih muškaraca i žena, staraca i dece, ubijenih na krvavom oltaru fašizma. Sećajući se prošlosti, razmišljajući o doživljenom, ljudi sve jasnije shvataju odakle dolaze opasnost od fašizma, pretnja miru, koje snage su se suprotstavile toj opasnosti u prošlosti i koje će se suprotstaviti danas.

Da, na Zemlji sve više ljudi shvata šta je fašizam, šta je imperijalizam koji ga je stvorio i ponovo stvara. Sve veći broj ljudi shvata kakvu su ulogu u slomu fašizma odigrali Sovjetski Savez, narodi Jugoslavije i drugi slobodoljubivi narodi, kakve je duboke i trajne promene u svetu izazvala ova velika pobeda nad fašističkim hordama.

Naravno, i danas imperijalistički krugovi mogu polagati nade u grubu vojnu silu, u »supersupersavršeno oružje«, u »ograničeni« ili svetski rat, u terorizam i samovolju u međunarodnoj politici, u gušenje demokratije, krnjenje socijalnih prava i sloboda. Ali ipak, bez obzira na sve uzaludne pokušaje zaštitnikâ već preživelog eksploatatorskog uređenja, mesto imperijalizma, kao i nečovečnog fašizma koji je on stvorio, već je predodređeno — oni će se naći na smetlištu istorije.

Digitized by Google

Dr Jakov Sirotković Izabrani radovi, 1—5

(»Informator«, Zagreb, 1985)

Jugoslovenska ekonomska nauka, u nas sasvim mlada naučna disciplina, tako reći tek u povoju, suočila se pre trideset pet godina s izvanrednim teorijskim izazovom, s počecima razvoja socijalističkog samoupravljanja. Bez značajnijeg sopstvenog teorijskog iskustva, s tek nekoliko jezgara marksizma u ekonomiji, prekidajući s teorijskim iskustvom etatističkog socijalizma — naša je ekonomska nauka autentičnost naše socijalističke revolucije u praksi trebalo da teorijski odbrani i elaborira. U tom objektivnom istorijskom kontekstu ekonomska nauka, i da nije htela, morala je poći originalnim putevima, jer je za svoj predmet istraživanja imala novu društvenu praksu, potrebu i mogućnost da daje nove odgovore na zagonetke istorije.

To je bila prva prelomna tačka u razvoju naše ekonomske misli, po svojim konsekvencama, svakako, najznačajnija. Naravno, nisu svi imali neophodnu stvaralačku hrabrost da krenu u teorijski nepoznato, ostajali su u okvirima etatističkog viđenja socijalizma ili su kritičnost spram njega gradili u granicama građanskog reda teorijskih stvari. Te će se razlike zatim obnavljati, u različitom teorijskom ruhu, na svakom raskršću u razvoju samoupravne prakse.

Jakov Sirotković je već na tom prvom prelomu čvrsto zasnovao svoje mesto u našoj ekonomskoj nauci istraživačkom hrabrošću i uverenjem da samoupravljanje čini onaj istorijski proces kojim se pozitivno realizuje Marksova kritika prethodne, posebno kapitali-

Digitized by Google

stičke istorije, koji socijalizmu u praksi daje njegove oslobodilačke funkcije. U tome je Sirotković jedan od prvih ekonomista.

Naime, decenijama je u nas teorijske proboje činilo teorijsko jezgro Saveza Komunista, koje je, u najboljim tradicijama revolucionarne avangarde, rušilo mnoge granice doktrinarstva i dogmatizma, birokratskog i akademskog u našoj društvenoj teoriji. Pomenucu Kidriča, Kardelja, Bakarića, Popovića. Na toj tradiciji razvio se i Sirotković, dajući joj toliko potrebnu profesionalnu preciznost i neophodni metodološki aparat.

Značaj J. Sirotkovića u razvoju naše ekonomske nauke, dakle, ne izražava se u petotomnim *izabranim radovima;* mnogo je skribomana napisalo i više; niti u obilju priznanja koja je zasluženo dobio — mnogi sa manje zasluga imaju ih ne manje. Taj značaj određuje, pre svega, stvarna i velika uloga u utemeljivanju ekonomskih istraživanja samoupravne prakse, u marksističkoj valorizaciji jednog novog istorijskog iskustva i u doslednosti te teorijske orijentacije na svakom našem raskršću društvenog razvoja.

I

U ovom smislu *Izabrani radovi*, nastali u veoma širokom vremenskom rasponu, kako mi izgleda, jasno pokazuju tri karakteristike Sirotkovićevog pristupa istraživanjima.

Prva je usmerenost na *samoupravljanje* i njegovu praksu, dakle, na istraživanje onoga što je Kardelj nazvao »klicom sutrašnjeg dana u današnjem vremenu«. Suština je društvene teorije da u konkretno-istorijskoj situaciji otkriva zakonitosti razvoja društva i njihove pokretačke poluge, a sama srž marksizma je da tome doda progresivnu vrednosnu orijentaciju, nazovimo to istorijskim aktivizmom.

Druga je u našoj ekonomiji neuobičajena — stalna *sinteza teorijskih istraživanja i rešavanja problema naše ekonomske prakse.* Ta komunikativnost stoji u potpunoj opreci sa skolastičnošću i doktrinarstvom našeg kritičkog akademizma, kao i sa pragmatičnošću i rutinerstvom mnogih naćih vodećih »praktičara«. Ona omogućuje autoru, ako baš i ne promeni svet u smislu Marksove 11. teze o Fojerbahu, da se bar rve sa stvarnim problemima ne tekuće, već istorijske prakse koji najviše i zavređuju teorijsku radoznalost.

Treća je karakteristika *celovitost u istraživanju ekonomske problematike.* Sirotković istražuje ukupnost procesa društvene reprodukcije, konkretizujući Marksovu teoriju i sheme društvene reprodukcije, planiranje i metodologiju planiranja, ekonomiku Jugoslavije, teoriju i politiku ekonomskog razvoja, dodaćemo tome i radove iz oblasti razvoja nauke i obrazovanja. Povratak celovitosti istraživanja u vreme njihove uske specijalizacije koja često, ne uočivši celinu stvari, ne vidi ni njihovu istorijsku i društvenu suštinu, svakako je u najboljoj tradiciji marksističkog metoda analize.

II

Izgleda mi, s osloncem na prethodno, a u ovim vremenski skučenim prilikama, bitnim skrenuti pažnju na Sirotkovićevu periodizaciju razvoja samoupravljanja u nas. Kriterijum za nju je, rekao bih, pravi — jačanje društvene uloge udruženih proizvođača.*

Prvu fazu u razvoju samoupravljanja Sirotković vidi počev od osnivanja radničkih saveta 1950. godine, pa kroz sve vreme u kojem se stvarno samoupravlja na području proste reprodukcije (korišćenje kapacitetâ, obim i asortiman proizvodnje), a sve drugo je u kompetenciji državnih organa.

Druga faza, po njemu, počinje od momenta (1965) kada samoupravljanje »osvaja« i teren raspodele dohotka, posebno raspodele fonda za lične dohotke, što, naravno, ima samoupravni uticaj i na politiku ekonomskog razvoja.

* Videti: *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*, tom IV, str. 289.

Digitized by Google

Naravno, protivrečnosti između samoupravljanja i etatizma u praksi stvaraju brešu između norme i stvarnosti, pa se ni faze ne određuju vremenski sasvim precizno, neke od njih se prepliću normativno, a razlikuju u praksi.

Tako *treća faza* — samoupravljanje sredstvima za proširenu reprodukciju i razvoj samoupravljanja kao dominantnog društvenog odnosa — normativno počinje takođe 1965, ali se u sudaru s etatizmom ne realizuje.

Njena se realizacija celovito obnavlja i razvija nakon Ustava iz 1974. godine, pa mukotrpno, uz mnoga posrtanja i padove, uz ne manje prodore i uspehe, određuje i naš današnji trenutak.

Samoupravljanje na tlu celine društvene reprodukcije je temu robne proizvodnje u socijalizmu, odnosa tržišta i plana prirodno stavilo u žižu teorijskih istraživanja. O tome Sirotković piše:

»Razvijenom sistemu samoupravljanja nužan je razvijeni sistem robne proizvodnje i razvijeno tržište. Time se, u uvjetima društvenog vlasništva nad sredstvima proizvodnje, ostvaruju uvjeti za stvaralačku inicijativu svih robnih proizvođača radi zadovoljavanja osnovnih interesa društva... Plan u tim uvjetima polazi od interesa samoupravnih nosilaca ekonomskih poslova društva... nestaje dilema da li plan ili tržište, odnosno da li više plana ili više tržišta. Plan postaje samo metoda i sredstvo ekonomske politike u uvjetima samoupravljanja i robne proizvodnje... Zbog toga bi naša ekonomska teorija morala konačno napustiti razmatranja o gornjim dilemama i prijeći na istraživanja problema o tome kako razviti sistem socijalističke robne proizvodnje i kako razviti sistem planiranja koji bi se zasnivao na interesima samoupravnih nosilaca« (IV tom, str. 290—291).

Osnovu razvoja socijalističke robne proizvodnje Sirotković vidi u dohotku. »Pokretački motivi za maksimalizaciju dohotka nisu tom (našem — Ž. P.) društvu nametnuti, već su u njega ugrađeni. A upravo ti motivi u uvjetima društvenog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju nužno djeluju u pravcu ubrzanja proizvodnje, neprekidne proširene društvene reprodukcije, uravnotežene i stabilne proizvodnje« (IV tom, str. 359).

Polazeći od toga, Sirotković, u svim svojim radovima, dosledno zastupa stanovište da je materijalni položaj udruženog rada presudno pitanje našeg daljeg ekonomskog i samoupravnog razvoja.

U činjenici da se udeo organizacija udruženog rada u raspodeli dohotka od 1965. godine nije bitnije promenio i da poslednjih godina opada on s pravom vidi ključni problem našeg društva.

Druga, ne manje aktuelna strana tog problema je inflacija čije uzroke Sirotković, za razliku od naših monetarista, traži u stvarnim društvenim odnosima i u njihovim ekonomskim efektima, a nalazi ih upravo u otuđivanju dohotka od udruženog rada te u njegovom misterioznom »putovanju« i napuhavanju kroz mreže bankarskog sistema i opšte potrošnje.

Izgleda mi, stoga, da je ekonomski vid protivrečnosti između samoupravljanja i etatizma, te stanja odnosâ snaga u okviru nje materijalna pozicija udruženog rada, a da je rast inflacije, u tom okviru, parametar slabljenja realne ekonomske moći samoupravljanja i narastanja etatizma, danas u takozvanim decentralizovanim oblicima.

U tom smislu teško je ne složiti se sa stavom J. Sirotkovića da su jačanje materijalnog položaja udruženog rada i obuzdavanje inflacije danas međuzavisni i prvorazredni zadaci pokretanja razvoja samoupravne prakse i dugoročne stabilizacije naše privrede (IV tom, str. 418).

III

Sirotkovićevi stavovi izazivali su kritiku u našoj ekonomskoj nauci, no ni on nije nikome ostajao dužan. I sam bih imao kritičke

Digitized by Google

primedbe na neke njegove stavove, upravo u kontekstu saglasnosti s opštim pristupom i orijentacijom.

Sve je to u nauci normalno i poželjno. Jedan je od bitnih kvaliteta naše ekonomske nauke njeno bogatstvo u razlikama, unutrašnja kritičnost i polemičnost. Nije, uostalom, ni moguće istraživati istorijski nove procese društva bez razlika u njihovoj interpretaciji.

U tom smislu Sirotković, kritičar i kritikovan, ostaje, kao pravi naučni istraživač, suprotstavljen jednoj politikantskoj pojavi novijeg vremena u našoj ekonomskoj nauci koja insistira na njenom monolitnom teorijskom jedinstvu, a problem vidi u onima koji to željeno »jedinstvo« u gledištima »pretendenata na teorijski presto« ne dele i koji su, po dobrim starim religijskim običajima, stoga »jeretici«. Nije reč samo o tome da naša ekonomska nauka teorijski, srećom, nije monolitna, te je pomenuto stanovište s onu stranu istine, već o uznemirujućem sindromu, srećom pojedinačnom, teorijske »volje za moć«.

Pravi problemi naše ekonomske nauke na drugoj su strani. Ne teče li proces da se teorijske razlike i jedinstva u ekonomskoj nauci počinju poklapati sa granicama naših »sredina«, republika i pokrajina. Koliko je god to suprotno svakoj naučnoj logici, toliko je u skladu s logikama koje nisu naučne.

Smatram da je bitno da naše razlike i saglasnosti teku preko tih granica, da razvijamo zajedništvo u nauci, radi ekonomske nauke same i, čak, radi mnogih važnijih stvari.

Voleo bih da se i činjenica što se autoru iz Zagreba, čija su dela izdata takođe u Zagrebu, promovišu u Beogradu razume kao nastojanje da jačamo naše zajedništvo i jedinstvo, da se slažemo ili kritikujemo na celokupnom prostoru jugoslovenske ekonomske nauke.

Žarko Papić

Arif Tanović: Socijalizam i društvena kritika

(»Oslobođenje«, Sarajevo, 1985)

Nedavno se pojavila najnovija (sedma) knjiga uglednog sarajevskog filozofa (etičara) Arifa Tanovića, pod naslovom *Socijalizam i društvena kritika.* Njen podnaslov (Rasprave i dijalozi) ukazuje, uglavnom, na žanrovsku pripadnost ovog djela. Međutim, ni naslov ni podnaslov ne obuhvataju dovoljno svu širinu problematike i način njene elaboracije, tretiranja i rasvetljavanja. Potpunije saznanje o temama, pitanjima i problemima kojima se u ovoj knjizi bavi autor stiče se iz njegovog Predgovora, a najpotpunije — naravno — pažljivim iščitavanjem knjige, dijalogom s njom. Da bi taj dijalog bio što plodniji, celishodno je uvažiti autorove napomene iz Predgovora o tome kako je ova knjiga nastala, kako je koncipirana, strukturirana i slično. Posebno je važno imati na umu Tanovićev stav da »prezentovane tekstove treba čitati imajući u vidu ranije objavljene knjige i studije istog autora« (str. 7).* Jer radovi koji se pojavljuju u ovoj knjizi (zbog svojih posebnih, specifičnih namena) ne samo da se oslanjaju na autorove ideje iz prethodnih, najčešće celovitijih rasprava ili kompletnijih dela, nego — reklo bi se — implicitno nose značenja tih dela i ideja. To se osobito odnosi na intervjue. A zatim, neki od ovih tekstova su autorova predavanja, uvodna izlaganja, učešće u raspravama, referati, reči u diskusijama, prigodni govori i slično. Zbog toga ovi radovi ne samo da su različiti tematski i sadržajno, već i po intonaciji, da tako kažemo, i zavisni

* Setimo se tih dela: *Putevima istoka* (1958), *Bertrand Rasel* (1972), *Vrijednost i vrednovanje* (1972. i 1978), *Etika i politika* (1973. i 1978), *Biti u vremenu* (1974), *Humanizam i progres* (1979).

Digitized by Google

su i od toga kome se i kojim povodom autor obraćao u trenutku izlaganja. Sve je to otežavalo da se od ovih tekstova napravi celovita i koherentna knjiga, s eksplicitno izvedenim obradama određenih problema, kakvo je, na primer, Tanovićevo delo *Vrijednost i vrednovanje* ili monografija o Bertrandu Raselu.

Pa ipak, uvažavajući ograde o konceptu, dometima i nameni knjige (date i u Predgovoru), kao i Bilješke o podacima kada su i kojim povodom ovi radovi nastali, stiče se utisak da je sasvim opravdano što su se ove rasprave, intervjui i drugi tekstovi našli zajedno, između istih korica. Čitana istovremeno, »u jednom dahu«, sva ova štiva deluju komplementarno, međusobno se osvetljavaju i pružaju poptuniju sliku o autoru, afirmišu ga kao višestruko angažovanog filozofa, kao marksistu našeg (socijalističkog, samoupravnog) tipa, koji ima veoma široku lepezu svog društvenog angažmana: od akademskog filozofa (teoretičara), preko naučnika koji istražuje konkretnu društvenu praksu, do društveno-političkog aktiviste koji izvršava veoma raznovrsne, ali značajne aktuelne zadatke (održavanje predavanja, podnošenje uvodnih izlaganja, učešće u raspravama itd).

Zatim, ova knjiga u celini, a naročito neki radovi, pokazuju da je reč o autoru koji je uspešno objedinio svoju — s pravom se može istaći — zavidnu filofozsku erudiciju i smisao za apstraktan, teorijski način mišljenja s potrebom da se to povezuje sa savremenom, pre svega našom konkretnom društvenom, prvenstveno duhovnom praksom, u cilju njenog revolucionarnog menjanja. Zato je ova knjiga ne samo filozofsko-teorijski korektna, nego i izuzetno društveno-politički i kulturno angažovana. Ona je, reklo bi se, u uskom krugu, u samom vrhu dela naših autora koja istovremeno doprinose razvoju teorije i prakse, u ovom slučaju marksizma i socijalizma. Uostalom, kod dela koja su na tragu i u horizontu autentičnog marksizma (u duhu izvorne Marksove misli: kritička, otvorena, humanistička) i ne može biti drukčije. Ta dela ne ostaju u oblacima apstraktne teorije niti se vuku u prizemlju svakodnevnice, već teorijom rasvetljavaju tokove, procese, protivrečnosti, zakonitosti, puteve razvoja svakodnevnice, odnosno konkretne društveno-istorijske ili aktuelne prakse.

Ove opšte naznake i pohvalne ocene o najnovijoj Tanovićevoj knjizi imaju, po našem mišljenju, svoje pokriće. Najpotpunije to može osetiti njen čitalac. Prikazivaču preostaje da iznese sadržaj knjige i, eventualno, sugeriše čitaocu na koje autorove teme, probleme, stavove, polazišta, opredeljenja i slično da obrati pažnju.

Sadržaj knjige čine, nakon Predgovora, četiri poglavlja: I — Marksizam i savremenost, II — Revolucija i samoupravljanje, III — Vrijednosti, moral i mir i IV Progresivna društvena misao. A u svakom od ovih poglavlja sadržano je po nekoliko (4—6) tekstova.

Celovito gledano, svi radovi su vezani — mada na različite načine — za marksizam i socijalizam. Najčešće su tu u pitanju interpretacije i »primjene« marksizma u savremenim uslovima, u zavisnosti od modelâ socijalizma i drugih okolnosti. To se posebno odnosi na tekstove u kojima Tanović govori o protivrečnostima savremenog sveta i o bitnim tokovima socijalizma kao svetskog procesa. Shvatajući marksizam kao živu, otvorenu i kritičku misao o našoj epohi, autor ukazuje na dijalektičko jedinstvo te misli i na složene društvene prakse. On znalački, radi preglednosti, klasifikuje savremene interpretacije marksizma, ali ne pada u zamke krutog shematizma, niti apriorizma, i zalaže se za razvoj marksističke teorije koja korespondira s društvenom (socijalističkom) praksom ,u cilju njenog revolucionarnog menjanja. To je garancija razvoja kako marksizma tako i socijalizma. »Potrebno je da uzdižemo dignitet marksističkog mišljenja i teorije socijalističkog samoupravljanja, prevazilazeći

Digitized by Google

latentne tendencije prakticizma i doktrinarstva« (str. 35) — kaže autor u raspravi »Marksizam u savremenom svijetu«, jednoj od najvrednijih u ovoj knjizi.

Pošto je po filozofskoj vokaciji prevashodno etičar, Tanović i u ovoj knjizi, kao i inače, probleme savremenog sveta, socijalizma, samoupravljanja, društvene misli, kritike itd. sagledava iz antropološko-humanističkog, etičkog ugla. To pogotovo dolazi do izražaja u »namenskim« radovima kakvi su u ovoj knjizi rasprave i intervjui u poglavlju »Vrijednosti, moral i mir«. S mnogo razloga se i u samom naslovu poglavlja pojavljuje reč mir. On je danas vrednost koja je *conditio sine qua non*. Čovečanstvo je, na žalost, toliko opterećeno opasnostima od samouništenja da mir (kakav-takav) na paradoksalan način pomiruje i takve antagonizme kakvi su kapitalizam i socijalizam, sa svim njihovim ekonomskim, ideološkim, političkim i drugim interesima, razlikama, suprotstavljenostima i slično. Filozof, humanista i etičar marksističke provenijencije, Tanović je toga duboko svestan, te će i jednom svom radu — uvodnom izlaganju — dati naslov: *Mir kao egzistencijalna vrednost i imperativ*.

Nekoliko rasprava ove knjige odnosi se, prevashodno, na naš društveni razvoj, a naročito na aktuelni društveni trenutak. Uronjen u naša društvena kretanja, procese i zbivanja, Tanović — bez istorijske ili bilo koje druge »distance« — manirom angažovanog teoretičara i intelektualca, vispreno označava bitne protivrečnosti naše socijalističke prošlosti, sadašnjosti, pa i budućnosti. Tako on, na primer, analitički konstatuje naše suštinske suprotnosti: »Mora se imati u vidu da naše društvo nije homogeno, nego ispunjeno suprotnostima raznih vrsta u ekonomskoj strukturi i ideološkoj nadgradnji: industrija i poljoprivreda, odnosno grad i selo, društvena i privatna svojina, samoupravljanje i državna regulativa, zaposleni i nezaposleni, kvalifikovani i nekvalifikovani, umni i fizički rad, razvijeni i nerazvijeni, zatim razlike među nacijama, republikama i pokrajinama, među pojedinim industrijskim granama, suprotnosti među religijama i ideološkim orijentacijama; postoje suprotnosti i u okviru radničke klase i u samoupravljanju, kao i u strukturama organizovanih subjektivnih snaga društva. Svjesno je prihvaćen pluralizam samoupravnih socijalističkih interesa, koji se prevazilaze putem demokratskog dijaloga, sagledavanja zajedničkog, tj. opšteg interesa i postizanja dogovora i sporazuma« (str. 116).

Pri tom on ne propušta priliku da dijagnosticira i stanje našeg morala. »I moralna situacija je vrlo složena, nemamo jedinstven moral, nego još buržoaska, religiozna, birokratsko-dogmatska, egalitaristička i druga shvatanja...« (str. 116).

Mada se kroz celu knjigu provlače ideje i stavovi o potrebi, smislu i načinu vođenja kritike društvenih pojava, procesa, tokova, oni su najeksplicitniji u tekstovima drugog poglavlja (»Revolucija i samoupravljanje«). Na to ukazuju i naslovi priloga: »Društvena kritika u socijalističkom samoupravljanju«, »Društvena kritika i borba mišljenja«, »Od tolerancije do solidarnosti«. I ovde je autor na pozicijama izvorno marksističkog shvatanja kritike kao stvaralačkog čina putem kojeg se pojave celovito valorizuju, s jasno zastupljenim idejnim, političkim, klasnim opredeljenjima, te tako prevazilaze kako dogmatizam, apologija itd. tako i kritizerstvo, negatorstvo, nihilizam i slično. Tanović posebno naglašava potrebu vođenja istinski demokratskih, otvorenih, slobodnih rasprava na odgovarajućem naučnom, političkom i kulturnom nivou. I u ovoj oblasti (oblasti kritike), kao i u celokupnom angažmanu, vidno je autorovo zalaganje za »socijalizam s ljudskim likom«. Tako posmatrano, opravdan je i naslov ovog dela.

Četvrti deo ove — po sintezi teorije i prakse, istorije i aktuelnosti, normativnog i stvarnog,

Digitized by Google

ideala i zbilje — stvarno izuzetne, u našoj publicistici retke knjige, sadrži radove o progresivnoj društvenoj misli u Bosni i Hercegovini između dva svetska rata, te priloge o idejama i delima Vladimira Bakarića (posebno o nacionalnom pitanju), Dušana Nedeljkovića (o njegovim etičkim shvatanjima), Miroslava Krleže o religiji (povodom knjige Ive Cvitkovića *Krleža o religiji*). I ovde je došla do izražaja Tanovićeva misao i metod karakteristični i za prethodne tekstove.

U celini uzev, to je knjiga koja je (mada nije bez nedostataka, na primer fragmentarnost, mestimična nedorečenost, delimično ponavljanje istih misli na više mesta), višestruko značajna i korisna. U njoj su jasnim i jednostavnim (koliko je to bilo moguće) stilom i jezikom izložena značajna (za mnoge nova) saznanja o savremenom svetu i čoveku, te o načinima adekvatnog (socijalističkog, humanističkog, revolucionarnog, samoupravnog) društvenog, društveno-političkog i ličnog angažovanja na menjanju sveta i čoveka u pravcu prevladavanja opasnosti, koje ne samo što ugrožavaju razvoj socijalizma, nego prete i potpunim uništenjem čovečanstva. Kao takva, ova knjiga će dobro doći svima koji se bave marksističkom teorijom i socijalističkom samoupravnom praksom, a pogotovo onima koji su na bilo koji način vezani za izučavanje marksizma, socijalizma, samoupravljanja, antropološko-humanističke problematike i slično.

Bilo bi dobro da ovo delo nađe put do što većeg broja čitalaca i tako što optimalnije ostvari svoju značajnu misiju.

Adam Ninković

Adam Šaf: Komunistički pokret na raspuću

(»Globus«, Zagreb, 1985, strana 238)

Svojevremeno je Đerđ Lukač uveravao da je najvažniji zadatak marksista da izvrše temeljitu kritiku staljinizma. U našem vremenu taj proces teče s izuzetnim intenzitetom, ali s protivrečnim predznacima i različitim domašajima. Posve je razumljivo što je kritika staljinizma prerasla u kritiku socijalizma u njegovoj prevladujućoj formi, naime u kritiku realnog socijalizma. I knjiga Adama Šafa *Komunistički pokret na raspuću* uključuje se u široki krug različitih i višeznačnih preispitivanja protivrečja, granica i perspektiva socijalizma i komunističkog pokreta.

Šafovo preispitivanje ili kritika komunističkog pokreta i socijalizma — polazišta, metode i ishodišta -- u najvećoj meri je određeno specifičnom teskobnom situacijom samog autora. Adam Šaf je poznati teoretičar. U nas su objavljena njegova značajna dela filozofskog sadržaja: *Neki problemi marksističke teorije istine, Marksizam i ljudska jedinka, Uvod u semantiku.* Šaf je bio i značajna politička ličnost u Poljskoj, profesor na nekoliko univerziteta, direktor značajnog instituta, član CK Poljske ujedinjene radničke partije (PURP). Sada živi u inostranstvu. Isključen je iz članstva PURP-a. Knjigu *Komunistički pokret na raspuću* pisao je i objavio u inostranstvu. Očito je da su sve te činjenice nezaobilazne pri čitanju, ali i za razumevanje ove knjige koja ima neposrednu političku sadržinu i aktuelna je. Jedan kritičar u nas sadržaj ove knjige je načelno odredio kao »opori realizam disidenta«. Ali određenje Šafa kao disidenta pokazuje se nedovoljnim upravo zbog toga što on odbija da bude kvalifikovan kao disident. U uvodu knjige Šaf iskazuje snažnu po-

Digitized by Google

trebu da izloži svoje uverenje i odbaci prigovor da nije marksist i komunist. On sebe najpre određuje kao marksistu i komunistu, kod kojega situacija u komunističkom pokretu izražava zabrinutost. Sebe definiše i kao »duboko uverenog marksistu«. Time odbija da pripada »razočaranima«, ali i zadržava pravo da bude odlučni kritičar »realnog socijalizma«. Ako pri tom i pristaje na kvalifikativ »disident«, Šaf misli da je on ipak samo »komunistički disident«. Pod tim podrazumeva one koji, stojeći čvrsto na tlu ideje komunizma, teže da izmene njegov današnji oblik. To čini suštinu leve kritike socijalizma kao opravdane i predmetne. Šaf, dalje, sebe naziva »otvorenim« marksistom koji ne bogohuli, već govori u njegovo ime. Najzad, on sebe odlučno ubraja među komuniste, ali one koji ne žele da budu »svetitelji prakse suvremenih formi komunističkog pokreta«, naročito ne »realnog socijalizma«. Time on odbija da bude »slavitelj« realnog socijalizma, ali neće ni da ga u potpunosti odbaci, niti da mu porekne određene istorijske zasluge.

Šafovo izlaganje iz uvoda provlači se kroz celu knjigu i bitno je obeležava. Ali činjenica da neko mora da dokazuje u stvarima mišljenja svoje namere — niti je dobar znak za određeno društveno stanje, niti je dobra preporuka za nauku i mišljenje. I to se u slučaju Šafove analize i kritike socijalizma i komunističkog pokreta jednoznačno potvrđuje. Šafove analize i kritike u ovoj knjizi, i osobito njegove vizije budućnosti socijalizma i poljskog društva, kreću se između oporog realizma, nekritičkog prihvatanja nekih strana socijalizma, kritičnosti bez argumenata, temeljitih analiza, euforičnih uzleta i prognoza. Sve to čini da ova knjiga nema poseban opšteteorijski značaj. Ali Šaf je u njoj postavio mnoga pitanja, izneo niz problema, tražio uzroke niza problema, ponudio mnoštvo rešenja. To, pak, ovu knjigu, naročito u onom delu u kojem autor analizuje »poljsku lekciju«, svrstava u red solidnih analiza savremenog socijalizma.

Kako se Šaf odnosi prema nekim bitnim pojmovima kao što su *marksizam, komunistički pokret, savremena epoha, realni socijalizam?* Prema opštem fondu marksizma, on bi hteo, rečeno Habermasovim rečnikom, da zauzme odnos rekonstrukcije ili, njegovim jezikom rečeno, da zadrži pravo »adaptacije« s obzirom na stvarnost, ali u skladu s osnovama marksističke metodologije. Komunistički pokret on razume kao »organizaciju današnjeg radničkog pokreta i radnih masa« koji teže da izmene postojeće formacije društva, koji teže socijalnoj revoluciji na različite načine i pod različitim socijalnim i političkim uslovima. Savremenu epohu Šaf određuje kao vreme socijalnih revolucija (socijalistička društva, dekolonizacija trećeg sveta, promene u industrijskim zemljama) koje simbolizuju rastući talas socijalističkog kretanja. Za razliku od mnogih autora, Šaf ne poriče zemljama Varšavskog ugovora epitet »socijalistički«. Štaviše, on uverava da je to danas jedini postojeći socijalizam, da odgovara Marksovoj definiciji socijalističke ekonomske formacije. Ovu tezu brani time što dokazuje da je i podržavljenje sredstava za proizvodnju oblik podruštvljenja.

Pogled na komunistički pokret danas otkriva Šafu razjedinjenost, čak raskol u njemu. On misli da se taj raskol počeo iskazivati s titoizmom, odnosno s afirmisanjem samoupravnog projekta u Jugoslaviji. Istina, on jugoslovenski put objašnjava krajnje uprošćeno, kao posledicu pogrešnog Staljinovog manevra. Ali u daljoj analizi on apstrahuje samoupravni socijalizam i govori o tri oblika socijalizma: moskovskom, pekinškom i zapadnoevropskom. Osnove raskola vidi u tome što su u ova tri tipa socijalizma teoorijski prolbemi, koji čine bazu za praktične odluke, različito rešeni (na primer, odnos političke moći i građana, pitanja demokratije, privredno planiranje). Uz razuđenost formi socijalizma, i

Digitized by Google

unutrašnja stvarnost socijalizma pokazuje se veoma složenom. To navodi Šafa da upozori na to da se složena stvarnost socijalizma i komunističkog pokreta ne može zahvatiti i shvatiti u okviru jedne sheme.

Šafova analiza u ovoj knjizi zahvata dva komplementarna predmeta ili nivoa. U prvom delu knjige on analizuje dublje uzroke krize i »raspuća socijalizma« na nivou realnog socijalizma ili zajedničkih opštih karakteristika društva realnog socijalizma. U drugom delu on analizuje različite strane takozvane »poljske lekcije«, odnosno poljske krize.

Svoja opšta razmatranja o stanju i mogućnostima socijalizma u našem vremenu Šaf hoće da dovede u vezu sa dva temeljna procesa. Prvo, to su nadolazeće tendencije u visokoindustrijalizovanim društvima. On predviđa, u skladu s ortodoksnim marksističkim očekivanjima, da će ove tendencije »neizbežno« dovesti do društveno-političkih promena »socijalističkog karaktera«. Drugi proces on određuje kao krizu komunističkog pokreta. Predviđa da će uloga ovog pokreta u sklopu opštih razvojnih tendencija našeg vremena biti otežana. Analiza ovog drugog procesa deluje uverljivije iako ne i dovoljno celovito. Istina, i sam Šaf zna da će prvu tezu osporavati na Zapadu i podržavati na Istoku, a da će drugu prihvatiti na Zapadu a osporavati na Istoku.

Ako bismo ukratko rezimirali suštinu ovih teza i doveli ih u neposrednu vezu, onda bi se to, uprošćeno rečeno, svelo na sledeće: u svetu se zbivaju ili će se zbiti »revolucionarne krize« kapitalističkog sistema, a snaga od koje se obično očekuje da posreduje izlaz iz te krize i sama je u (nerevolucionarnoj) krizi.

Tezu o »neizbežnom« socijalističkom karakteru nadolazećih promena u razvijenim kapitalističkim društvima Šaf gradi na uverenju da se naučno-tehnička revolucija ne može sprovesti u uslovima kapitalističke društveno-ekonomske formacije. On taj nalaz radikalizuje do stava o »neizbežnom kraju« kapitalizma, jer su iscrpljene njegove životne sposobnosti. Tu tezu, kako je poznato, na određen način zastupali su Lenjin, Roza Luksemburg, Mao Cedung i drugi. Šaf misli da je ta njihova nada bila preuranjena, ali da se danas ona zbog narastanja novih proizvodnih snaga čini posve osnovanom. Njegovo je uverenje da su nove proizvodne snage u uslovima kapitalizma počele da se guše. Upravo u velikim rezultatima automatizacije, robotizacije i u promenjenim uslovima rada vidi on poslednji rezultat i kraj života kapitalizma. Ovo ortodoksno marksističko uverenje Šaf čvrsto zastupa, ali ne predviđa nikakve revolucionarne promene, već evolucione, mirne promene. Odbija svaku ideju revolucije ili, kako on na jednom mestu kaže, »rizik ludih mera«. Najviše dokle on može stići je državni kapitalizam.

U kontekst ideje o nadolazećim krizama i promenama u kapitalizmu, koje se, po njemu, konsekventno završavaju u državnom kapitalizmu demokratske sadržine ili totalitarizmu orvelovskog pakla, smešta on i potrebu jednog revolucionarnog umnog pokreta. Taj bi pokret počivao na tri stuba: ekonomska struktura društva ima socijalistički karakter, politička nadgradnja je demokratska, cilj promena je humanistički. Taj pokret je komunistički. Problem je, međutim, u tome što se on danas nalazi u krizi. Bez prevladavanja vlastite krize on ne može posredovati demokratsku-socijalističku-humanu alternativu u okviru protivrečnih mogućnosti danas. Drugi bitan opšti uslov da komunistički pokret nešto stvarno znači Šaf vidi u sposobnosti da se ponude novi diferencirani pozitivni programi (do sada se pokret zasnivao na odbijanju nečega) koje bi mogle prihvatiti najšire mase.

Središnja tema ove knjige je analiza krize komunističkog pokreta, odnosno otuđenje socijalističke revolucije. Izvor krize, otuđenja revolucije i niza posebnih pogrešaka u revoluciji Šaf ne nalazi u marksizmu, već u njegovoj pogre-

Digitized by Google

šnoj primeni. Ali ovde se upravo postavlja pitanje njegovog razumevanja socijalizma. Socijalizam Šaf razume široko, ali pojednostavnjeno. To je sveukupnost odnosa koji svoj izraz nalaze u socijalističkom vlasništvu (vlasništvo države ili vlasništvo proizvođačkih asocijacija, svejedno). Tome odgovara politički sistem demokratije. Ova nadgradnja može poprimiti oblik različitih političkih sistema (demokratije i diktature, političkog pluralizma ili jednopartijskog sistema. Ono što smatra bitnim uslovom jeste samo ukidanje privatne svojine. Ostalo se ostavlja u zadatak promenljivim istorijskim okolnostima. Iz toga će on izvesti neobičan i dalekosežan zaključak da je partija (misli se na komunističke partije) odgovorna samo za perspektivu ukidanja privatne svojine.

Ishodište za svoje ideje o socijalizmu i za kritiku realnog socijalizma on želi da pronađe u Marksovim stavovima o proizvodnim snagama kao uslovu socijalizma i u svetskoj revoluciji (odjednom i istovremeno). Iz toga on izvodi bitan kritički stav da se objektivne faze ne mogu preskočiti, da je socijalizam »prebrzo« uveden, da je uspostavljen upravo tamo gde za to ne postoje ni objektivni ni subjektivni uslovi. Tako će Marksove stavove o pretpostavkama socijalizma Šaf razumeti samo kao apel za »revolucionarno strpljenje«, čak i onda, kako on kaže, kad moć prividno leži na ulici. Dalje, on misli da je Marks predviđao socijalizam samo za visokorazvijene i bogate zemlje. Nema potrebe da se dokazuje kako je Šafovo razumevanje socijalizma jednostrano, a tumačenje Marksovih stavova nekonsekventno. No ovde su svakako vredne opaske o tome da programi nove vlasti moraju uvažavati okolnosti (Lenjin je 1905. odbacivao socijalističke parole) da diktatura proletarijata mora dobiti oblik demokratske republike (Engelsovo upozorenje), da je nužno postići konsenzus narodnih masa naspram programa revolucionarnih promena (Gramšijevo upozorenje koje u dosadašnjim socijalističkim revolucijama nije bilo dovoljno uvažavano).

Polazeći od takvog razumevanja, socijalizma i od ovih upozorenja, Šaf će bez posebnog teorijskog posredovanja izvesti zaključak da su glavne granice izgradnje socijalizma u tome što je on uspostavljen u društvima koja nisu imala preduslove za to. Neposredna posledica toga jeste jednopartijska vlast oslonjena na teror. Dosadašnje socijalističke revolucije on smatra »socijalnim konstrukcijama«, koje ne ispunjavaju uslove koje im je Marks postavio, a zanemaruju Lenjinova, Engelsova i Gramšijeva upozorenja. Na toj osnovi Šaf gradi svoju tezu ili, recimo, teoriju o otuđenoj revoluciji i mirnoj kontrarevoluciji.

On misli da se pod određenim uslovima (ili bez određenih uslova) revolucija otuđuje i sama proizvodi mirnu kontrarevoluciju. Bez obzira na polazišta, ta će se teza pokazati kao plodno istraživačko metodološko sredstvo za razumevanje nekih temeljnih procesa u socijalističkim zemljama.

Pod otuđenjem revolucije Šaf razume situaciju kad se revolucija sprovodi nezavisno od okolnosti. To onda uslovljava da se ona razvija u nenameravanom i suprotnom smeru. Pojam otuđene revolucije on uzima i u smislu izdaje ili deformacije revolucije, iako se ova identifikacija ne čini dovoljno opravdanom. Ali ova identifikacija njemu omogućava da euforično zaključi da se ona (otuđena revolucija) svima do sada desila.

Zapravo je ključni argument Šafovih kritika iskazan u tome da su revolucije neopravdano izvedene kao nasilne. On u prilog toj tezi podseća da je Lenjin 1917. nekoliko meseci tražio mirne puteve prelaska Rusije u socijalizam, i to na osnovi političkog pluralizma. Time dokazuje da zalaganje za mirni put danas nije nikakav »revizionizam«, odnosno da je neodrživa teza o apsolutnom važenju jednog modela. Danas mogućnost mirne revolucije na Zapadu on vidi u tome što partije ne moraju računati s nu-

Digitized by Google

žnom kontrarevolucionarnom ulogom vojske, ne moraju računati s nužnom kontrarevolucijom izvana. Veliko je pitanje može li se kontrarevolucija (i unutrašnja i spoljašnja) izbaciti iz analize (primer — položaj francuskih socijalista posle osvajanja vlasti na temelju izbora). Ali Šaf u svakom slučaju želi da afirmiše mirnu revoluciju i zbog toga što je ona »jeftiniji« prelazak u socijalizam (uz manje gubitaka, manje nesreća). Šafu se može primetiti prosto samo to da se takvo rešenje ne može uvek izabrati.

Odgovor na otuđenje revolucije jeste mirna kontrarevolucija (iz analize je isključena oružana kontrarevolucija). To je stanje kad revolucija izmiče kontroli njenih tvoraca.

Kao i revolucija, tako i kontrarevolucija može dobiti različite oblike. U svakom slučaju, mirna kontrarevolucija nije zavera, već spontani proces kojega njegovi nosioci ne moraju biti svesni — oni čak mogu biti uvereni da realizuju socijalizam. U te oblike mirne kontrarevolucije mogu se uvrstiti sledeće pojave: usporava se tempo razvoja, veliki ciljevi odlažu se za budućnost, zadržavanje stare frazeologije uprkos promenjenim okolnostima i promenjenoj politici, otpor masa određenim merama ili celini procesa. Uveren da je mirna kontrarevolucija opomena za svaki voluntarizam, Šaf posebno ukazuje na otpor masa novim merama. »Iz borbe protiv stare moći ne sledi automatski podrška novoj moći.« On zato uverava: kad izostane podrška masa (on to Gramšijevim rečnikom zove konsenzus), nužno se događa da se partija koja je vodila revoluciju pretvara u čuvara i branitelja sistema. Kao alternativa u tom slučaju često je represija (ukidanje izbora, kritike, jačanje aparata bezbednosti). Partija se neizbežno mora zapleśti u mrežu nadređene moći društva. Tako otuđenje revolucije rezultira otuđenjem partije (monopolski položaj, privilegije vrhova, pa i članstva).

Opšti momenti mirne kontrarevolucije su birokratizacija, odnos partijske birokratije i demokratije, ograničenje sloboda ličnosti. Tim problemima Šaf posvećuje najviše pažnje i u svojim analizama i na osnovu toga izvodi bitne karakteristike »realnog socijalizma«.

Šaf ukazuje na široko polje delovanja birokratije i na karakter birokratizacije socijalističkih društava. Dimenzije toga procesa iznenađuju i to ga navodi da zaključi da se socijalistička društva u svim sferama reprodukuju birokratski. Istovremeno, on realistički zaključuje da moderni život svojom složenošću, potrebom obuhvatnog planiranja i organizacijom upravljanja rađa birokratiju. Ali problem nije u tome, već u činjenici što se ona pretvara u vladajuću snagu. Obuzdavanje moći birokratije Šaf vidi u doslednom razdvajanju zakonodavne, izvršne i sudske vlasti, razbijanju monopola jedne partije, stvaranju većih mogućnosti za građanske slobode, a pre svega u razvijanju samoupravljanja i decentralizacije. Samoupravljanje on ne razume na dovoljno temeljit način, ali ono što je u njegovom razumevanju vredno to je zalaganje da ono dostigne nivo radikalno shvaćene demokratije.

Partijska birokratija je sastavni deo modela socijalizma koji je do sada ostvarivan. U jednopartijskom sistemu pokazuje se gotovo nužnim da partijski aparat i partijsko članstvo prožimaju celokupno društvo, i to uz prevlast aparata nad celim društvom. To je uticalo da se partija, nasuprot Engelsovim upozorenjima, razvijala kao nedemokratska struktura (ukidanje autonomije sfera, problem manjine, zavisnost štampe itd.). Polazeći od kritičkih opaski Lenjina, Roze Luksemburg i drugih, Šaf pokazuje da se, uprkos tome što je za ovakav model socijalizma partija nužnost, mora odlučno postaviti pitanje moći partije prema društvu i vlastitom članstvu. Ta moć iskazuje se u hijerarhijskom ustrojstvu partije, u komunikaciji koja se polarizuje u vidu naloga upućenih »dole« i poslušnosti prema »go-

Digitized by Google

re«, u slepoj poslušnosti u odnosu na pretpostavljene, suzbijanju individualnosti članova itd. Problem partijske birokratije Šaf bi hteo da reši na jednostavan način, naime, uvođenjem višepartijskog sistema. Ali, kako i on zna da to naprosto nije moguće svuda izvesti, on misli da ima smisla razmišljati o prevladavanju partijske birokratije u okviru jednopartijskog sistema. Uslov da se u jednopartijskim sistemima partijska birokratija razbije demokratskim rešenjima — to je obavezna rotacija, zatim oduzimanje materijalnih privilegija članstvu i rukovodstvima, intenzivan unutarpartijski život, prava manjine.

Treći opšti moment kontrarevolucije Šaf nalazi u području sloboda. On misli da je za socijalistička društva bitno nepodudaranje stvarnih sloboda u njihovom istorijski obrazovanom obliku i mogućnosti sa Marksovim učenjem o socijalizmu. Šafa, zapravo, zaokuplja pitanje uzroka »preranog« ograničavanja sloboda u savremenom socijalizmu. U skladu sa svojom često ponavljanom tezom o socijalizmu bez pretpostavki, on uverava da su socijalistička društva politički suviše slaba (pre svega zbog izostajanja opštenarodnog konsenzusa) da bi mogla dopustiti demokratiju. Stoga se događa da se, umesto moralne hegemonije partije i vlasti, uspostavlja administrativna hegemonija. I to Šaf smatra bitnim momentom otuđenja revolucije, jer je, politički posmatrano, socijalizam za marksiste sinonim za demokratiju koja ide dalje i dublje od građanske demokratije.

Kao »brižni« marksist, Šaf nužno dolazi i do pitanja »Šta činiti?« da bi se izbeglo dalje otuđivanje revolucije, odnosno da bi komunistički pokret izašao iz sadašnje krize i da bi — što je, s obzirom na polazište analize bitno — mogao sudelovati u novim tendencijama. To pitanje Šaf postavlja na podlozi ortodoksne vere u to da komunizam, uprkos svemu što se u njemu zbilo, ostaje i dalje pokret revolucionarnog preobražavanja sveta.

U najopštijem smislu Šafov scenario računa na dva momenta, ali se ne vidi kakva veza između njih postoji. Prvo, on misli da se mora razviti ideološki i politički pluralizam. Drugo, on uverava da socijalističko društvo u svojim višim oblicima mora doći do samoupravljanja. Ti momenti scenarija budućnosti nisu raščlanjeni, ali je zato detaljniji onaj deo scenarija koji predviđa različita rešenja za »realni socijalizam« i za socijalističke procese u razvijenim industrijskim zemljama. U zemljama realnog socijalizma postepene reforme su »najviše što se može učiniti« jer je model podešen za *status* quo, a u SSSR-u kao najznačajnijoj i najvećoj socijalističkoj zemlji on ne vidi snage koje bi nosile promene. U razvijenim industrijskim zemljama može se »još sve učiniti«. Po njemu, nijedan moment ne govori u prilog tome da bi se u ovim zemljama mogao uspostaviti model »realnog socijalizma«. Ovde je Šaf svakako najmanje ubedljiv. Na pitanje »Šta činiti?« — on će, bez dubljeg obrazlaganja, doslovce reći: »Upravo to — dosledno realizovati program evrokomunizma, produbljivati njegov sadržaj... uz istovremeno postepeno liberalizovanje i demokratizovanje postojećeg modela realnog socijalizma.« To je u isto vreme argument u prilog tezi da se neposredno ne može ništa učiniti za socijalizam, ali da se posredno može učiniti mnogo. No, to je i ona tačka (nekritičko i neobrazloženo apsolutizovanje evrokomunizma) do koje dolazi Šafovo razumevanje socijalizma. Tako on u ime kritike jednog modela stiže do apsolutizacije drugoga.

Na ovim opštim inspiracijama i analizama zasniva se Šafovo objašnjenje »poljske lekcije«. Osnovni odnos prema socijalizmu isti je u ovim analizama, ali su one dovedene do konkretno-istorijske situacije poljskog društva. To ovaj deo knjige čini uverljivijim. Analizovanje »poljske lekcije« izvedeno je posredstvom kritičkog osvrta različitih interpretacija poljskih događaja, analize

Digitized by Google

genetičkog sindroma poljskih zbivanja i najvažnijih elemenata poljske krize. Šaf je i ovde ponudio scenario za rešenje te krize. U tom scenariju bilo je sadržano kao mogućno, i ne najgore, rešenje upravo ono što se i zbilo — preuzimanje vlasti od strane vojske.

*

Predgovor za ovu knjigu napisao je Veljko Cvjetičanin. To možda i ne bi trebalo posebno isticati da u nas nije postalo uobičajeno objavljivanje knjiga bez predgovora i objašnjenja o autorima i delima. Ovde je Veljko Cvjetičanin kritički problematizovao mnoštvo teza i stavova koje je Šaf izložio (na primer, tezu o neizbežnim promenama socijalističkog karaktera na Zapadu, tezu o razdvajanju teorije i prakse, tezu o katastrofičkom razvoju kapitalizma, neodrživu distinkciju na ekonomsku formaciju i političku sferu socijalističkih društava, tumačenje raskola u komunističkom pokretu kao spoljašnji izraz krize pokreta, euforično oduševljenje za evrokomunizam, interpretaciju diktature proletarijata itd.).

Ratko Nešković

Digitized by Google

Digitized by Google

Registar
za 1985. godinu

	Broj	Strana
AĆIMOVIĆ Ljubivoje:		
Jalta posle četrdeset godina	9	1157
ALEKSIĆ Jordan:		
Savez komunista i Savez socijalističke omladine u raskoraku sa mladom generacijom	3	339
BARAČ Slobodan:		
Društvena svojina kao norma i društvena svojina kao stvarnost	4	460
BERISAVLJEVIĆ Živan:		
Potreba za snažnom avangardom revolucionarne akcije	6	893
BESONOV B.:		
Opasnost od neofašizma	12	1794
BOŠKOVIĆ Blaž:		
Dijagnoze doktora Nece Jovanova	3	411

Digitized by Google

	Broj	Strana
BOŠKOVIĆ Petar: Aspekti savremenog konzervativizma u SAD	9	1287
BROZ Josip Tito: Naše oslobođenje je naše djelo	7—8	981
BULAJIĆ Žarko: Motiv privređivanja u savremenom razvijenom kapitalizmu	2	277
Država u savremenom, razvijenom kapitalizmu	9	1225
BUNČIĆ Simeon: Raskorak između zamisli i ponašanja u Savezu komunista	6	854
CARATAN Branko: Strategijski problemi samoupravljanja i SKJ	6	888
COLIĆ Mladenko — SIMIĆ Milosav: Savezničke pomoć NOVJ i njihovo učešće na jugoslovenskom ratištu u drugom svetskom ratu	7—8	1125
CULEJ Renata: Omladina — odgovorni subjekt	3	379
ČERNE France: Pokušaj socio-ekonomske anatomije (i geneze) federalizma	11	1459
DAPČEVIĆ Peko: Manevar — osnova Titove strategije u narodnooslobodilačkom ratu	7—8	1065
DIKIĆ Božidar: Neonacizam u Zapadnoj Nemačkoj	12	1727
DOMAZET Stipe: Samoupravna radnička kontrola u funkciji zaštite i razvoja samoupravnih prava radnika i društvenog vlasništva	4	557
DRAGOSAVAC Dušan: Balkanske svađe i deficit marksističkog mišljenja	6	902
DRAKIĆ-KALEZIĆ Stanka: Aktuelnost Aristotelovih viđenja konflikata	5	745

Digitized by Google

	Broj	Strana
DRAKUL Lazar:		
Uticaj devalvacije dinara na izvoz u uslovima poremećenih odnosa domaćih cena	6	801
DRAŠKOVIĆ Dragomir:		
Sličnosti i razlike u statutima SK Srbije, SK Vojvodine i SK Kosova	10	1359
DŽUVEROVIĆ Borisav:		
Politika i kultura	11	1546
ĐURANOVIĆ Veselin:		
O nekim aspektima politike razvoja koja je prethodila privrednoj krizi	2	206
ĐURIĆ Tatjana:		
O problemu nezaposlenosti	3	382
FINŽGAR Alojzij:		
Šta je društvena svojina?	4	437
GAŠPAR Josip:		
Oblici ugrožavanja društvenog vlasništva kroz odnose privatnog i društvenog sektora	4	528
GAVRIĆ Tomislav:		
Francuska »nova desnica« ili restauracija etiološkog modela	12	1764
GLIGORIJEVIĆ Branislav:		
Organizacioni oblici fašizma u Jugoslaviji između dva rata	12	1659
HAFNER Vinko:		
Savez komunista, komunisti i komunizam	2	222
Odnos mladih komunista prema komunizmu	3	375
HASANI Sinan:		
Socijalizmom protiv nacionalističkog grupisanja	6	949
HINŠT Vladislav:		
Zanemarena tema	3	384

Digitized by Google

	Broj	Strana
IN MEMORIAM (dr Milan Mali i Jovan Raičević)	5	779
JAKOVLEVSKI Trpe:		
Zabrinjavajuće stanje svesti	6	877
JANKOV Stojan:		
Kineska privredna reforma	11	1571
JANJIĆ-ŽIVADINOVIĆ Vesna:		
Poverenje »na papiru«	3	349
JOVANOVIĆ Radiša:		
Društvena moć Saveza sindikata u političkom sistemu Jugoslavije	5	687
JOVANOVIĆ Zagorka:		
Alternative savremenih desnica	12	1749
JURIČIĆ Živka:		
Mogućnost i svrha analize klasnih odnosa u socijalizmu	11	1596
KLEMENC Andrej:		
Pojedinac ne sme biti skriven opštim pojmovima	3	351
KLIMOVSKI Savo:		
Samoupravne interesne zajednice između države i samoupravljanja	5	662
KNEŽEVIĆ Nikola:		
Ekonomska djelotvornost — osnovni uvjet reprodukcije društvenog vlasništva	4	499
KNEŽEVIĆ Tomislav:		
Neki aspekti zaštite društvene imovine i društvenih interesa	4	546
KOMATINA Milija:		
Nužnost prevladavanja raskola između društvene baze i osamostaljenih političkih struktura	1	25
Pouke opštepartijske debate	3	317
Za promjene — ali pravcem revolucije	6	918
KOMŠIĆ Jovan:		
Kako konstituisati teorijsko-politički prilaz analizi aktuelnih problema odnosa SK i mlade generacije?	3	361
KOPRIVNJAK Vjekoslav:		
Protiv tendencije federalizacije Saveza komunista	1	56
Pitanje o omladini — pitanje o budućnosti	3	367
Treba prepoznati zahtjeve vremena	6	871

Digitized by Google

	Broj	Strana
KOVAČEVIĆ Braco:		
Antikomunizam i hegemonija	12	1776
KRISTAN Ivan:		
Kontinuitet u razvoju političkog sistema nove Jugoslavije	5	621
Izvor federalnih država u SFRJ	11	1501
KRIZMAN Bogdan:		
Geneza i razvoj ustaškog pokreta	12	1674
KUČAN Milan:		
Ostvarivanje ustavne koncepcije jugoslovenske federacije	12	1625
LEVI-JAKŠIĆ Maja:		
Inovacije i tehnološki napredak	5	720
LOLIĆ Marko:		
Svijet zbilje, svijet ideja	6	957
LONČAR Vukašin:		
Revolucionisanje akcije Saveza komunista	6	908
MALEŠEVIĆ Krstan:		
Udruženi rad i delegatski sistem	5	636
MALI Milan:		
Protiv unitarizma i separatizma	6	828
MAMULA Branko:		
Historijski značaj i međunarodne dimenzije NOR-a i revolucije u Jugoslaviji 1941—1945.	7—8	1001
MARSENIĆ V. Dragutin:		
O nekim prazninama u pravnoj regulativi društveno-ekonomskih odnosa	5	654
Akumulacija i investicije u jugoslovenskoj privredi	10	1317
MIHALJICA Mitar:		
O ekonomskom subjektivitetu osnovne organizacije udruženog rada	1	132
MILANOVIĆ Vladimir:		
Vaspitanje u šoku	4	598
MILENKOVIĆ Aleksandar:		
Marksističko valorizovanje arhitekture i urbanizma	2	291
MILOJEVIĆ Aleksa:		
Rad i razvoj	5	735
MILJANIĆ Gojko:		
Bitke u toku NOR-a u Jugoslaviji 1941—1944.	7—8	1038

Digitized by Google

	Broj	Strana
MITROVIĆ Andrej: Fašizam	12	1645
MUHIĆ Fuad: Legitimitet, federalizam, suverenost	1	63
NEŠKOVIĆ Ratko: Lukačev put do Marksa	10	1412
OSOLNIK Bogdan: Suština spora oko novog međunarodnog informacijskog poretka	9	1200
OSTVARIVANJE I ZAŠTITA DRUŠTVENE SVOJINE (okrugli sto)	4	437
PAJVANČIĆ Marijana: O metodu rada Saveza komunista	6	912
PANIĆ Marinko: Kako osigurati historijski nužan kontinuitet?	3	355
PAPIĆ Žarko: Sudar samoupravljanja i etatizma	1	20
O karakteru krize	6	836
PEJANOVIĆ Mirko: Kriza društva i kriza društvenog organizovanja omladine	10	1386
PEKIĆ Dušan: Stare istine i nova saznanja o ratu	9	1170
PERIĆ Ivan: Nacionalizam i njegovo izražavanje u jugoslavenskoj suvremenosti	2	242
Društveno vlasništvo u funkciji reprodukcije cjelokupnih uvjeta rada i življenja	4	476
PETRANOVIĆ Branko: AVNOJ u sistemu vlasti DFJ	7—8	1114
POPOVIĆ Dušan: Kako dalje razvijati socijalističko samoupravljanje	6	860
POPOVIĆ Đorđe: Razlike nisu suprotne načelima	1	40
POZDERAC Hamdija: Povjerenje u Savez komunista kao vodeću snagu radničke klase i društva	2	183
O pretpostavkama idejnog i političkog jedinstva radničke klase i SKJ	6	841
Nacionalno pitanje u narodnooslobodilačkoj borbi	7—8	1110

Digitized by Google

	Broj	Strana
RADONJIĆ Radovan: Diferencijacija — da, ali kako?	1	12
RADOVIĆ Miljan: Uloga CK SKJ	6	883
RAIČEVIĆ Jovan: Kritika i stvaralačka praksa	10	1344
RAKAS Milan — TATIĆ Milivoje: Jugoslavensko pitanje — kako dalje na Kosovu	6	924
RAKIĆ Vojislav: Protivrječnosti društvene svojine	4	445
RALIĆ Prvoslav: Neka pitanja jedinstva i revolucionarnog delovanja SKJ	1	3
RANKOVIĆ Milan: Kultura, tržište, SIZ-ovi i društvo	10	1401
REVOLUCIONARNI PROCES I ULOGA SKJ (okrugli sto)	6	821
RIBAR Branislav: Socijalizam i fenomen socijalnih nejednakosti	10	1332
RISTIĆ Žarko: Politika međunarodnog zaduživanja i kriza svetskog duga	9	1182
SABOLOVIĆ Duško: Ekonomski položaj omladine	3	336
SANTRIĆ Vjeko: Koje je boje situacija?	3	388
SAVEZ KOMUNISTA DANAS (okrugli sto)	1	3
SAVEZ KOMUNISTA i MLADA GENERACIJA (okrugli sto)	3	325
SIMEUNOVIĆ Dragan: Federalizam u SR Nemačkoj i SFRJ	10	1438
SIMIĆ Milosav: Preduslovi za izlazak iz pat-situacije ili blokada subjektivnih snaga	1	31
SLIJEPČEVIĆ Vladan: Pogled na stanje u kinematografiji Srbije	10	1430
SMILJKOVIĆ Radoš: Osnovni činioci jačanja jedinstva vodeće, idejno-usmeravajuće uloge SKJ	1	81

Digitized by Google

	Broj	Strana
SMREČNIK Tomislav:		
Teorija »nove radničke klase« u SAD	9	1264
SOBČAK Kažimjež:		
Poljski ratni napor	7—8	1136
STANIŠIĆ Milija:		
Ustanak naroda Jugoslavije 1941.	7—8	1022
STANKOV Ljubiša-Zemba:		
Kritika kao stil ponašanja	6	821
STEFANOVIĆ Nikola:		
Dogradnja ustavne koncepcije delegacija i skupštine kao organa društvenog samoupravljanja	1	112
STOJANOVIĆ Ivan:		
Privredna stabilizacija i formiranje cena	1	94
Mogućnosti unapređenja sistema sticanja i raspodele dohotka	11	1515
STRPIĆ Dag:		
Društveno vlasništvo	4	486
ŠAŠIĆ Jefto:		
Porijeklo i bit fašističkog genocida na tlu Jugoslavije	12	1717
ŠEĆKOVIĆ Damjan:		
Tehnološki monopol i strategija savremenog kapitalizma	11	1555
ŠIMIĆ T. Stjepan:		
Kritika tradicionalističkoga odnosa nauke i politike prema nacionalnome fenomenu	11	1537
ŠTAMBUK Vladimir:		
Savremeno informisanje i razvoj samoupravljanja	5	714
ŠTER Jože:		
Moral i lik komunista	10	1372
ŠUKOVIĆ Mijat:		
Politički sistem i samoupravna integracija društva	11	1478
ŠUVAR Stipe:		
Što je pozitivnog, a što negativnog pružila partijska rasprava?	1	46
Ima li mjesta strepnji?	3	325
O razvoju društvenog vlasništva	4	492

Digitized by Google

	Broj	Strana
TAJIĆ Senka: O opredjeljenjima omladine — čuti glas omladine	3	399
TORMAŠ Ivan: Idejni problemi zaštite društvenog vlasništva u poljoprivredi	4	591
TRKLJA Milivoje: Otvorena sistemska pitanja slobodne razmene rada i samoupravnih interesnih zajednica u društvenim delatnostima	5	675
VEDRIŠ Martin: Na marginama društveno-vlasničkog odnosa	4	515
VLASI Azem: Otkud kritika usmerena ka drugim sredinama?	1	37
VRANICKI Predrag: Samoupravljanje nije samo jedan od puteva socijalizma	6	847
VRCAN Srđan: Omladina, religija i crkva ovdje i sada	2	258
VUJAČIĆ Ivan: Marks i Engels o nerazvijenosti i razvoju: restauracija izvesne koherencije	1	146
ZAJEC Slavko: Ugrožavanje društvenog vlasništva nepotpunim korištenjem industrijskih kapaciteta	4	53?
ŽARKOVIĆ Vidoje: Dalji razvoj revolucije — osnova našeg jedinstva	6	785
ŽIVKOVIĆ Dušan: Počeci i razvoj revolucionarne vlasti u Jugoslaviji (1941—1943)	7—8	1079

PRIKAZI KNJIGA

BAKIĆ Ibrahim: Milenko Marković: Nacija između države i samoupravljanja	3	423

Digitized by Google

	Broj	Strana
BELDEDOVSKI Mihail: Manol Pandevski: VMRO i neovrhovizam (1904—1908)	5	773
BODIROŽA Mladen: Juraj Hrženjak: Društvena struktura naselja u SR Hrvatskoj	2	313
DAŠIĆ Miomir: Slobodan Nešović — Branko Petranović AVNOJ i revolucija	7—8	1148
DIMOVSKA Snežana: Mr Snežana Osmanli: Sovremenite politički partii vo Grcija	4	613
IVANOVIĆ Stanoje: Ljubiša Mitrović: Sociologija i savremenost	5	771
Dr Vladimir Milanović: Obrazovanje i društvo	9	1308
JAKŠIĆ Slobodan: Mr Snežana Pejanović: Društvena jednakost i emancipacija žene	3	428
KARAHASAN Mustafa: Ljupčo Arsov: Svedoštva	1	175
Tikvešijata vo NOV 1941—1945 — Strašo Pindžur, naroden heroj	11	1607
KOLOSKI Strezo: Dr Milun Perović: Samoupravljanje i upravljanje u organizacijama udruženog rada	5	762
Miha Ribarič — Ciril Ribičič: Kardeljeva koncepcija društveno-ekonomskog i društveno-političkog sistema	6	963
LABOVIĆ Đurica: Grupa autora: Beograd u ratu i revoluciji	7—8	1153

Digitized by Google

	Broj	Strana
MARTINOVIĆ Ivan:		
Nacionalno pitanje i socijalizam — Zbornik radova	2	299
MEDIĆ Đuro:		
Dr Bogdan Ilić i mr Ljubivoje Prvulović: Teorijske osnove i praksa razvoja socijalizma u Sovjetskom Savezu i zemljama istočne Evrope	4	608
MILANOVIĆ Vladimir:		
Vladimir Milić: Socijalni portret partije	11	1617
MILJANIĆ Dragan:		
Dr Aleksandar Grličkov: Raskršća socijalizma	4	603
NEŠKOVIĆ Ratko:		
Adam Šaf: Komunistički pokret na raspuću	12	1811
NINKOVIĆ Adam:		
Arif Tanović: Socijalizam i društvena kritika	12	1808
PAPIĆ Žarko:		
Dr Jakov Sirotković: Izabrani radovi, 1—5	12	1805
POPOVIĆ Čedomir:		
Milan Matić: Mit i politika	1	1611
PRVULOVIĆ Petar:		
Stanko Ilić: Put u humano društvo	6	974
RIBIČIČ Ciril:		
Savin Jogan: Pariška komuna 1871. in sodobna jugoslovanska občina	2	303
STAJIĆ Dubravka:		
Filip Filipović — revolucionarna misao i delo (Zbornik saopštenja)	1	172
Marjan Britovšek: Staljinov termidor	6	969
STANOJEVIĆ Zoran:		
Dr Vladimir Prvulović: Pravo na slobodu	9	1311
STJEPANOVIĆ S. Nikola:		
Dr Đuro Gatarić: Transformacija državne uprave	2	307

Digitized by Google

	Broj	Strana
ŠIMIĆ T. Stjepan:		
Hamdija Pozderac: Savez komunista vodeća snaga društva	1	169
Mladen Bevanda: Odnos KPJ—SKJ prema odgoju i obrazovanju	3	426
Džemal Sokolović: Individuum i zajednica	10	1454
VUČKOVIĆ Čedomir:		
Hamdija Pozderac: Savez komunista — vodeća snaga društva	10	1444
VUKOVIĆ Branislav:		
Antony D. Smith: State and Nation in the Third World. The Western State and African Nationalism (Država i nacija u trećem svetu — Zapadna država i afrički nacionalizam)	10	1450
ZEC Miodrag:		
Dr Meho Bašić: Investicije i privredni razvoj BiH	5	766
ŽIVKOVIĆ Dragić:		
Dr Živana Olbina: Investicione odluke u samoupravnoj privredi	5	768
Dr Boris Zver: Proces odlučivanja u organizacijama udruženog rada	9	1305

Digitized by Google

Digitized by Google

16 5523

Digitized by Google

CENA 120.— DIN.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA
Digitized by Google

GENERAL LIBRARY - U.C. BERKELEY

B000319625

LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA

Digitized by Google

Digitized by Google

GENERAL LIBRARY - U.C. BERKELEY

B000319625

LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA

Digitized by Google

Digitized by Google